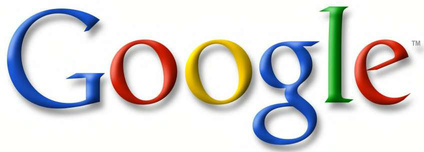

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

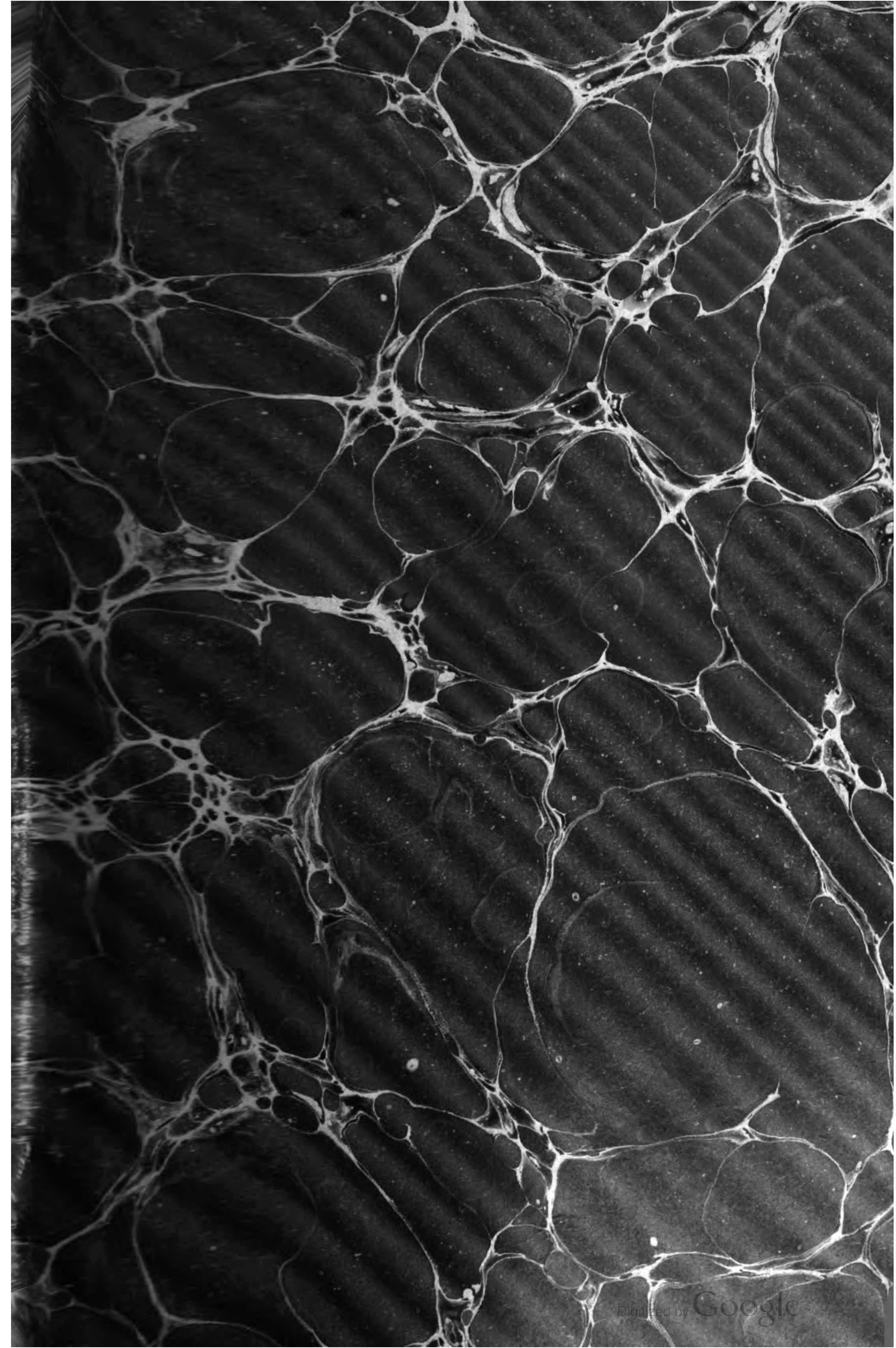

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА

Дело ово штампано је по наредби г. министра просвете и црквених дела, а прегледала га је и одобрила нарочита стручна комисија која се о њему изразила овако:

„Дело г. Милићевића за цело је велики добитак за нашу литературу у опште, јер је у њему са сваке стране представљена наша отаџбина тако да ће сваки ма које струке читалац наћи у њему што ће га занимати и доста чему ће се поучити у познавању своје домовине“.

Млад. Јанковић

„О овоме спису могу се само најпохвалније изразити. Он нам даје обилат, сваковрстан и драгоцен материјал за познавање наше отаџбине, који је тако лако и уметно изложен како то уме само онај који најбоље влада народским говором и који најбоље познаје народне обичаје и прилике у којима народ живи“.

J. Мишковић

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА

ГЕОГРАФИЈА — ОРОГРАФИЈА — ХИДРОГРАФИЈА — ТОПОГРАФИЈА
АРХЕОЛОГИЈА — ИСТОРИЈА — ЕТНОГРАФИЈА — СТАТИСТИКА
ПРОСВЕТА — КУЛТУРА — УПРАВА

НАПИСАО

М. Ђ. Милићевић

ПРВИ СЕКРЕТАР МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА, РЕДОВНИ ЧЛАН „СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА“, ПРАВИ ЧЛАН „ОПШЧЕСТВА ЉУБИТЕЛЕЈ РОСИЈСКОЈ СЛОВЕСНОСТИ« У МОСКВИ, ПОЧАСНИ ЧЛАН »ХРВАТСКОГ ПЕДАГОШКОГ ЗБОРА« У ЗАГРЕБУ, УРЕДНИК »ШКОЛЕ«

У БЕОГРАДУ
РЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1876

ПРЕДГОВОР

Незнано — непитано; знано — вођено

Кнежевина је Србија међу 43° 10′ и 40° северне ширине, и међу 30° 50′ до 40° 22′ источне дужине. Њена површина износи 791 □ миљу, или 43.555 □ километара.[1]

Србија је на осоју *Динарскйх Алпа* који се кроз Херцеговину пружају на исток у Стару Србију. С тога све веће воде наше у опште теку к северу, и сливају се најпосле у Саву, или у Дунаво; с тога се ми највише пењемо кад путујемо од Београда к Ужицу или к Рашкој; с тога, најпосле, Осаћани, Рујанци, и Драгачевци зову Шумадију *доња земља*.

---

[1] Катастарски Србија још није премерена, а ови су бројеви нађени планиметрйским мерењем које је чињено 1866 године у географском заводу *Јустуса Пертеса* у Готи. У том истом заводу прорачуњене су површине и појединих округâ. Други подобан покушај находимо у *Гласнику* XXXI, од г. *Вл. Јакшића*. Али се подаци у *Гласнику* не подударају с онима из *Пертесова* завода. Тако има

округ	у пертеса	у гласнику
Алексиначки	39	31 □ миљу
Београдски	31	37 „ „
Крушевачки	46	67 „ „
Подрински	23	32 „ „
Пожаревачки	66	73 „ „
Црноречки	50	37 „ „
Чачански	68	51 „ „

Ко ће ту сад да пресуди које су мере ближе истини!

У овом опису, ми смо Србију поделили на пет главних делова. Делови су ти

А. Шумадија

Њу чине: *Београд*, и окрузи: *београдски*, *смедеревски*, *јагодински*, *крагујевачки*, и *руднички*.

Б. Мачва

Под ото име ставили смо округе: *ваљевски*, *шабачки*, и *подрински*.

В. Рујно, Стари Влах, и Рашка

Под ово тројно име узели смо округе: *ужички*, *чачански*, и *крушевачки*.

Г. Тимочка Крајина

Под ово име стављени су окрузи: *алексиначки*, *књажевачки*, *црноречки*, и *крајински*.

Д. Браничево

Овај део кнежевине чине данашњи окрузи *пожаревачки*, и *ћуприски*.

Поштовани читаоци виде да границе сваке ове петине од данашње Србије нису свуда исте оне које су у старо доба биле међе пределу кога име ми сада истављамо. Неко се историско име поборавило, некоме се сузио опсег, а неко можда није никад ни обухватало у год онолико колико му ми данас предељујемо. При свем том ми се надамо наћи одобрења што смо свој говор о Србији поделили онако како ће ствар бити за читаоце прегледнија, и што смо сваки део ставили под сенку његовог старог географског имена.

Прелазећи у сваком дѣлу округ по округ, ми смо у сваком, на свом месту, изређали поименце сва села која се данас воде у званичним списковима. У том смо се корисно послу-

жили и *Речником* г. *Косте Јовановића.* Том приликом испоређивали смо свуда данашње спискове села с *арачким тевтерима* од 1822.[1] Разлике, на које смо наишли тим испоређивањем, обележили смо, додавши допуне и примедбе које смо могли учинити радећи тај посао.

Где год има школа, ту је уз место у ком је она стављен знак ▢ и до њега година постања школинога. Где се пак није могла дознати година постања, обележена је 1851, када се дотична школа налазила у првом *Шематизму* као редовна учионица.

Књига ова, као и свако штампано дело, сад је свршена ствар; њен је судија њезин читалац. Али ипак, угледајући се на давнашњи обичај, ми молимо да нам се не замери што ћемо проговорити неколико речи о том како је она постала, и рашта је нарочито писана.

Вршећи дужности своје службе, писац је више година морао путовати по Србији у разна доба од године, и доспевао је како у најживље средине тако и у најсамотнија местанца; њега су гостољубиво примале како инокосне сиромашке брвнаре, кровињаре, или бусаче, тако и задружне имућне шиндралије, ћерамидаре, или црепаре. На тај начин имао је он довољно прилика нагледати се природних лепота своје отаџбине, веселити се њеној тековини од људске памети и труда, и уздисати на последице незнања, нерада, и немања; он је излазио готово на сва места која је попрскала крв наших оцева и дедова, сећао се њиховога доба и њихових тегоба, испоређивао последке с узроцима, мерио жртве с добицима: тако рећи, суочавао унуке с дедовима; он се, с неким необјашњивим расположењем душе, устављао пред свима дивним задужбинама славних наших предака; прочитавао оно што ћутке казује отесани и у храм наслагани мрамор; разматрао шта данас мисли и осећа Србин на сабору; да ли се и сад у његовој

[1] *Вук, Даница* за 1827 и 1828.

души буде какве више мисли, каква племенитија осећања, какве даље наде, кад разгледа своје старе богомоље, оне сведоке далеке прошлости, некад славне и сјајне а некад тешке и мрачне; — с Авале, Космаја, Рудника, Островице, Јелице, Чиготе, Виогора, Шаргана, Цера, Ртња, Стола, Плеша, Жељина, и с големога Копаоника, разматрао је писац, докле год око може да догледа, лепе земље у којима живе Срби; никад их се није могао сит нагледати, а ипак би имао шта и с другима поделити од оних осећања која је слика отаџбине изазивала у његовој души.

И само то било би довољно да све своје разноврсне утиске, белешке, и сазнања попишемо и предамо другима; али, поред те личне сласти, ми осећамо и једну велику дужност спрома своје земље, а нарочито спрома народне школе: да све што смо тим путовањем сазнали наштампамо и предамо у руке настȁвницима омладине наше.

Познато је да је Кнежевина Србија земља сасма невелика; познато је да је она ипак пуна разноврснога природнога блага и лепотâ; познато је да је наша отаџбина, оволика колика је, стала наше дедове и оцеве много нечувених мука и крви, па је ипак тим не мање познато да ми ту своју красну и богату, ту малену а скупо стечену отаџбину у многом погледу не познајемо онолико колико би ваљало.

Непознавање своје отаџбине свакад је рŷг грађанима синовима њеним; али се величина штете од тога незнања може страховито да представи тек у народним школама у којима се васпитавају они на којима по реду свет остаје.

Онима који као голубићи густим јатима данас навељују под школске кровове да им тȁмо вредни наставници разбуде, оснаже, и упуте богодане моћи; онима којима данас требају учитељи да би сутра могли радити без учитеља; онима који ступају за нама као наша сенка, и који ће данас или сутра заузети наша места, прихватити наше послове,

уђи у наша права, примити наше дужности — дужни смо ми много, веома много....

Дужни смо, спремајући их за самосталност у радовима њиховим, показивати и милити им све путове који воде к добродетељи, бележећи свуда и литице које се суљају у порок, у пропаст.

Међу врлинама које смо као Срби нарочито дужни неговати у срцу деце своје, сјајно место заузима *љубав према отаџбини*, љубав према народу коме су она изданак и продужење, и коме ће бити слава или руга.

Истина, љубав према отаџбини узимала се увек као накит тек најплеменитнијих душа; али тим не мање треба и цели народи, васпитавањем својега подмлатка, да теже к томе идејалу. Срце је омладине најорнија њива за семење свију врлина, како личних тако и грађанских.

Описујући у својој отаџбини високе планине, живе воде, питоме равни, густе шуме, богате руднике, опале остатке од некадашњега живота и рада, бојна поља, народне јунаке, или иначе заслужне људе, ми смо желели двоје да урадимо: да изнесемо што више поуздана знања о Србији, и да у Срба, особито ученикâ, ојачамо љубав према земљи у којој их је први пут огрејало ово лепо сунце; тежили смо да покажемо колико садашњост дугује прошлости, колико данашњи имаћници ваља да захвале јучашњим патницима, и т. д.

Овде морамо да поменемо и једну повећу тегобу овога посла.

Ређајући у сваком округу личности које су ма чим заслужиле да се помену, ми нисмо гледали која је од које партије, него каква је дела која учинила.

Још смо жалили, а жалимо и сад, што смо морали за многе да кажемо врло мало, пошто нисмо изобиловали грађом.

Може се наћи људи који ће нам за ово замерити, али се нама није могло на ино. Још је давнашња мудрост из-

рекла: *„На путу је правде живот, и куда иде стаза њена нема смрти“.*[1] Школа народна не сме никад губити из вида тај сјајни идејал, нарочито кад хоће да негује љубав према отаџбини.

Да се малко задржимо на љубави према отаџбини.

Српска срца ни до сада нису била без тога осећања; томе находимо доказа куд се год окренемо; али испољивање, обелодањивање тога осећања, нарочито у ово последње време, узело је у нас таке облике и такве размере, да би човек више пута помислио да то није љубав него њезина зла подруга — мржња. Међу тим услови новога живота у који наш народ мора ући захтевају много пространије груди, много шира срца.

За то и јесте толико потребно уносити светлост, пуштати шире погледе у то осећање. Сав је свет жудан љубави; род људски, колико га је год, толике обнове своје, толике бољитке у животу своме чека од љубави. И доиста он све то може и дочекати највише од оте божанске ћери. Без љубави, сви други мотиви могу поправити тек по нешто, а понајпре могу учинити да се измене улоге, да се промене места, да данашњи имаћници сутра буду патници, а данашњи патници сутра да постану имаћници — стари пак вапај да се разлеже и прексутра и наксутра....

Од заједнице двојице спрежникâ до разноврсних односа међу деловима света — свуда се осећа да је љубави мало, да је нигде нема онолико колико би требало.

А љубав према отаџбини није у мржњи других народа, других вера, ових или оних својих суграђана. Право, божанско осећање којим нас испуњава истинско родољубље јесте она братска милошта спрам свију људи која нас вуче к свима својим суграђанима, која и у партајској борби, и у вероисповедној разногласици, и у месној засебности, и у личној заде-

[1] *Соломун*, *Приче*, глава XII, ст. 28.

вици, гледа пред собом увек *свога равноправнога суграђанина, свога брата, члана заједничке нам отаџбине, сина једнога за све — Бога.*

Колевка рода нашега, хранилна освећених гробова наших предака, позорница њихових врлина или грехова, пољана надметања за нас и наше савременике, некад нехотична Голгота пријатељима добра и истине, некад мајка а некад судиља свим делима и неделима синова својих — отаџбина наша заслужује да се проучава и да се осветљава у свим и најтајнијим кутићима својим.

Књига је ова написана да такво проучавање изазива и колико толико олакшава.

И ако смо на овом делу радили годинама, опет нисмо могли савладати све тегобе с којима смо се сусретали. За то, не из какве излишне смерности, молимо поштоване читаоце да опросте ако наиђу негде на празнине, негде на краткоће, а негде можда и на неисправности. Наше државне архиве, у којима се чува толика драгоцена грађа, у таком су стању да се писци још за сада њима не могу да послуже. А и за статистичке податке често није ни мало мања тегоба. Наша *велика школа*, која ваља да је непресушно врело свакога знања, још *нема оделите катедре за статистику.* У министарству финанције има истина неко статистичко одељење, али је и отуда спора помоћ.

Уз то је зла судбина хтела још једном безмерном горчином да залије писцу овај рад. Кад је дело било у пола штампано, кад се није знало куда ће се пре: или да се чита многа коректура, или да се попуњавају празнине у рукопису, или да се збирају нови извештаји о местима сумњивим: онда, 17 Декембра 1875, премину писцу најмлађи син *Миливоје*, у осмој години своје анђелске младости....

Нарочито после тога удара, услуга коју ми је указивао зет мој, *Мита Ракић*, поста за мене не само миалачка помоћ него права синовља утеха.

Много сам захвалан пријатељима који су ми се одзивали одговорима и извештајима на питања која сам им упућивао ради овога списа. Међу тима понајпре ми је мило благодарити вредном младом статистичару нашем г. *Богољубу Јовановићу* који је био љубазан, поред многих других услуга, нацртати ми све картице које су придодане овој књизи, и које много помажу да буде јасније оно што се казује у тексту.

Даље ми је пријатно изјавити своју захвалност г. *К. Протићу*, бившем војном министру; г. *Чед. Мијатовићу*, бив. министру финанције; г. *Ал. Богићу*, секретару у министарству унутрашњих дела, за обавештења која су само они били у положају дати ми; и, најпосле, г. г. *Јанку Белаћевићу, Сави Стевановићу*, и *Јовану Цветковићу*; г. г. *Николи Марковићу*, помоћнику у Смедереву, *М. Браловићу, Димитрију Костићу, Тодору Стабловићу*, и *Илији Петровићу*; г. г. *Мијаилу Ковачевићу, Ђоки Стевановићу*, и *Арси Стевановићу*; г. г. *Милоју Н. Бабићу*, и *Јовану Рафаиловићу*; г.г. *Сави Атанацковићу*, и *Димитрију Јовановићу*; г. г. *Јеврему Петровићу* и *Димитрију Срећковићу*; г. г. *Јосифу Чупићу, Мати Игњатовићу, Л. И. Лазаревићу, К. Недићу, Рад. Ковачевићу, Д. Дукцу*, и *Данилу Орељу*; г. г. *М. Настићу*, и *Срећку Јевтићу*; г. г. *Мијаилу Ђурићу, Проти Гаврилу, Заки Зарићу*, и *А. В. Јакшићу*; г. г. *Викентију*, јепископу ужичком, *Глигорију Белопавлићу, Марку Аћимовићу, М. Дуњићу*, и *Чеди Мајсторовићу*; г. г. *Сими Поповићу*, и *Павлу Пазарцу*; г. г. *Антонију Максићу*, и *Радивоју Радосављевићу*; г. г. *Јевтимију Мајсторовићу, Михаилу Лазаревићу*, и *Николи Цветковићу*; г. г. *Сими Ч. Поповићу, Радовану Угриновићу*, и *Живку Попадићу*; г. г. *Мирку З. Петровићу, Радулу Спасићу, Хранисаву Петровићу, Ђ. Шакраку*, и *Мл. Красојевићу*; г. г. *Илији Хранисављевићу, Николи Бабамиљићу, Илији Протићу, П. Радивојевићу, М. Недељковићу, Јовану Поповићу, Јовану Димитријевићу*, и *Здравку Петровићу*, и, најпосле, г. *Ђ. Ивковићу*.

Још је потребно да кажемо неколико речи самим наставницима омладине који ће се користити овом књигом. И ако дело ово доноси доста података о Србији, опет је остало широко поље баш њима да непосредну околину своју сами изучавају и ученике своје познају с њоме. Оно што је овде тек поменуто може њима бити кажипут за даље и шире обрађивање. Нека они сада учине са своје стране колико могу, нека све допуне бележе и шаљу писцу, па ће дело ово — ако дочека друго издање — изаћи много пуније и савршеније.

Поред тога, молимо све оне који би знали што о којој заслужној личности која овде није поменута, или је поменута али недовољно осветљена, да нам своје белешке достављају.

Мала карта Србије придана је на крају да читаоцу помогне да лакше нађе место које зажели. У тој су карти само окружене границе оних великих пет делова Србије, и границе округа, а оцртане су и реке, и обележена места окружна, и среска. Друго све изволеће читалац сам попуњавати.

Статистичке картице такође очигледније представљају оно што је бројевима већ исказано у сваком округу.

На последак право је да кажемо и ово: из саме ове књиге не може се познати Србија; али ако она изазове живље и темељније проучавање оних страна којих смо се ми тек дотицали, онда је наша књига учинила службу колику је могла учинити.

Незнано — непитано; знано — вољено.

Знање је светлост, воља је моћ;
Учимо, радимо дан и ноћ!

У Београду
6 Априла 1876.

М. Ђ. Милићевић

ГДЕ ЈЕ ШТО

А

ШУМАДИЈА

III Смедеревски округ

IV Јагодински округ

V Крагујевачки округ

VI Руднички округ

Б

МАЧВА

I Ваљевски округ

II Шабачки округ

III Подрински округ

В

РУЈНО, СТАРИ ВЛАХ, РАШКА

I Ужички округ

II Чачански округ

III Крушевачки округ

Г

ТИМОЧКА КРАЈИНА

I Алексиначки округ

II Књажевачки округ

III. Црноречки округ

IV Крајински округ

Д

БРАНИЧЕВО

I. Пожаревачки округ

II Ћуприски округ

Завршетак

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА

А

ШУМАДИЈА

Земља међу Моравом, Дунавом, Савом, Колубаром, и Љигом, зове се *Шумадија*. Ту су: Београд и београдски округ, Смедерево и његов округ, Јагодина и њезин округ, и Милановац с округом рудничким.

Како се та земља звала у старо време, тешко је данаске под здраво казати; вероjетно је, да је неки део њезин припадао старој *Мачви*, а други су крајеви опет имали разна имена, као, на прилику: *Власт Борачка, Власт Островичка, Власт Некудимска, Левач,* и т. д.

Име „Шумадија“ не находимо нигде у српским споменицима старијега доба, с тога би се могло мислити да је то име ново; али, с друге стране, чувена римска *Transilvania* наводи нас на мисао, да је наша *Шумадија* = *Silvania* била још за Римљана.

Ма кад да је постало име, Шумадија је нама мила као рођена мајка наша, и ми с појмљивом жудњом улазимо у њу да је проучимо, и да разгледамо лепоте њене.

За олакшицу читаоцу, стављамо још овде напред *статистички преглед* онога што у њој има, и о чем ће се доцније говорити кад чему дође ред:

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
ШУМАДИЈЕ
(БЕЗ БЕОГРАДА[1])

Редни број	Окрузи	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1871 г.)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИР.	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Београдски . .	—	1	121	122	33	2	35	43	—	43	63.880	13.026
2	Смедеревски . .	1	1	53	55	14	—	14	35	2	37	59.980	13.920
3	Јагодински . .	1	—	144	145	17	3	20	25	1	26	62.179	13 953
4	Крагујевачки .	1	3	173	177	34	4	38	40	3	43	98.141	20.587
5	Руднички . . .	1	—	119	120	21	5	26	19	1	20	47.565	9.193
	Свега. . .	4	5	610	619	119	14	133	162	7	169	331.745	70.679

У Шумадији су најгушће насељена места у округу смедеревском, а најређе у рудничком. У средњу руку, у Шумадији долази на једно насељено место по 536 душа. Од целог броја становника, женскиња је 160.765 душа, те на сваку стотину мушкараца има по 94.03 женских. Број женскиња највећи је у рудничком округу (96.80) и у јагодинском (95.24), а најмањи у крагујевачком (92.50) . . У Шумадији долази једна црква на 2494 душе, а једна основна школа на 1963 душе. Ево како у том погледу стоје шумадински окрузи један према другом:

---

[1] И ако је Београд део Шумадије, опет за то ми ћемо њега, као престоницу, и као место у кога су услови живљења са свим други, разгледати обашка.

У ОКРУГУ:	ЈЕДНА ЦРКВА	ЈЕДНА ШКОЛА
	ДОЛАЗИ НА ДУША	
београдском	1825	1486
смедеревском	4284	1620
крагујевачком	2583	2282
рудничком	1829	2378
јагодинском	3106	2392

Јагодински је округ најсиромашнији школама, а готово и црквама; а најповољније размере, како за школе тако и за цркве, даје округ београдски. Веома су занимљиви резултати до којих долазимо, кад испоредимо београдски округ с осталима, наравно, што се тиче бројева школа. Ако узмемо да у београдском округу долази једна школа на 100 душа, онда у смедеревском долази једна на 109, у крагујевачком на 154, у рудничком на 160, а у јагодинском на 161 душу!

Претпославши ово неколико речи, ми сад улазимо у Шумадију, да је разгледамо округ по округ.

I

Београд као део Шумадије

1 Природни положај Београда

Који Београђанин данас не зна ону широку стазу на западној страни некадашњега *Калемегдана*, стазу, која ивичи садашњи парак према Сави? С те стазе, с те ивице калемегданске, готово свако вече, управљају погледе своје у даљину, ка западу, толики гледаоци, и гранају сваки своје мисли, забављајући очи своје разастртом пред њима дивном природном панорамом.

Тако се ту одвајкада седело, гледало, и размишљало! С тога су Турци и звали тај брег *Фићир-бајир*, што ће рећи: *„Брег за размишљање.“*

Али није у Београду само та једна западна ивица Калемегдана згодна за размишљање. Цео чот ове косе, по којој се раширила данашња српска престоница, повлачи човека у тако расположење. Кад гледалац, с бедема градског, потера повијарац косе, на којој је утврђен Горњи Град, с чуђењем ће се уверити, да ће тим повијарцем ударити на Авалу, на Космај, на Букуљу, Венчац, Рудник, Сувобор, Маљен, Медведник, па чак на Поникве и на Шарган, а да нигде не мора газити никакву реку ни поток. Истина је тај хрбат (или то планинско побиље, како га зову у Старом Влаху) толико изувијан, да би се и вуку досадило све њиме путовати, али је то било ласно природи, која је миловала да и тако вијугаво протера свој горостасни *ћенар*.

Кад човек, овако с града, гледа уз косу, на којој стоји, онда, од брда до брда, прелази у мислима готово целу данашњу Србију,

а спустивши очи у долине, види две воде: Саву и Дунаво, које му опет много што шта напомињу.

Сава долази са запада земаља српско-хрватских, а Дунаво, истина, извире у туђини, али, током својим, дуго пљуска земље српске и бугарске, опет очевину рођене браће.

Ове две велике реке, које су, за људе у првобитном стању просвете, биле препреке да преко њих не пођу, или заштита да их непријатељ не нападне, те су обе воде данас — у просвећено доба — стру̑ге и најравнији путови у сав бели свет, при оваким пловним справама, каквима се данас ми можемо да служимо.

Положај је Београда диван за око. Находећи се на висини којој подножје запљускују две велике реке, иза којих се разастире на запад китњасти Срем, а на североисток монотони Банат, с југа пак заокружена брежуљцима и падинама од свакојаке величине и облика, престоница се Србије може хвалити погледима, каквима је мало која варош богата у толикој мери.

Друго је питање, да ли тај и такав положај гове и осталим захтевима живота. Ми о том сумњамо, нарочито кад се сетимо тако често променљиве београдске климе, од које је многи београђанин патио, и која мало да не прети и већим опасностима здрављу становника београдских.

При сваком изливу Саве и Дунава, равнице се њихове напуне водом, из које после излазе задаси, који јамачно уде здрављу. Голетне околине пак нису кадре да варош заклоне од ветрова, који јој иначе могу јако и често врло дуго да досађују, а у овом су јој случају од велике користи.

У Београду се опажају, као најобичнија, ова четири ветра: југ, север, устока или кошава, и западни ветар. Први је топал и ретко дува, други обично догони кишу или снег, север је хладан и бива и он обично с кишом или са снегом, а кошава је редовно сува, зими веома студена, и може да дува некад читавих шест недеља; стари људи јој овако хватају рачун: ако не стане после три дана, дуваће и до три недеље, а не стане ли ни тада, онда се спремају да слушају како хуји пуних шест недеља. Сви су други ветрови краћега века.

Иначе, кад би оне пљоштине дуж Саве и Дунава биле исушене, кад би високе голети око Београда биле засађене крупном шумом, а и сам Београд кад би у својој унутрашњости усвојио нека правила за општу чистоћу и за здравље, како је варош ова на избрешку, могла би бити једна од најчистијих, и јамачно једна између најздравијих престоница на свету. Данас то на жалост још није, и у Београду има сразмерно много смртних случајева преко године; за то је нужно да се једном овај појав свестрано испита, и да се нађе средство, које ће ово зло свести у његове нормалне границе.

Још говоре људи, који су дуже пазили на атмосферске промене у Београду[1], да је у оној падини, коју чине градски чот и кајабуриска коса, дакле управо на Дорћолу и у Палилули, увек зими један или два града више топлоте него ли на Врачару или на Сави — крајевима који су већма изложени ветровима.

Уверавају који су поредили, да и воће цветава и доспева у тој падини на својих 8 дана раније него на Врачару или на Сави!...

Београд има воде, доведене с коса торлачких[2] још за римскога доба, а могао би се, при садашњим справама за црпање воде, користити у жељеној мери Савом и Дунавом, па да варош у том не трпи никад никакве оскудице.

---

2 Београд и његова судбина

Не зна се ко је први закопао град београдски, ко је први почео утврђивати место на утоку Саве у Дунаво; али се то може извесно казати, да је мало на земљи места, око којих би се проливало толико људске крви колико око Београда. Турци га врло путно зову: *„Дарол-Џихад“*, а то ће рећи: *„Кућа ратова за веру“*.[3]

---

[1] Г. Др. Ј. Шафарик и г. Драгашевић.

[2] Кажу да с брда Липовице, више Мокрога Луга, иде глава води, која Теразијом пролази у Београд.

[3] „Најсјанијим листом у Турској историји,“ назва га Фуад-паша, кад се оно вођаху преговори о предаји градова у Србији Кнезу Михаилу.

Почињући од незапамћене старине, па све до 5 Јуна 1862, о Београд су се отимали различни народи: Римљани, Авари, Хуни, Бугари, Срби, Маџари, Немци, Турци, па опет Срби. То су имена главних отимача Београда, а тешко да ће бити племена у Јевропи, из кога не би ни једна жртва никад пала под његовим зидовима.

Ваљда с те тако променљиве судбине, ово место није ни могло да одржи своје старо име, ако не бисмо његово српско име хтели узети као доказ за силу србинства у њему. Поуздано се још не зна, да ли се оно у старо време звало: *Таурунум* или *Сингидунум*.[1] Тек откад је добило српско име, откада се назвало *Белим Градом*, од тога доба нема никакве сумње, да је то име данашње престонице кнежевине Србије. Катанчић држи[2] да су му данашње име наденули Срби, пошто га је Јустинијан обновио и украсио.

Од Константина Великог Београд је припадао Византији до 1073, а тада је пао под Маџаре за време краља Саломона.

У XII веку вратили су га од Маџара Византинци под Манојлом Комненом, и тада су га јако утврдили.

За Немањића видимо га у власти Срба: бар се помиње да су га имали Драгутин, и цар Душан,[3] који га је обновио и раширио. Цар Лазар га је опет порушио, да се, као што веле, не би водили ратови око њега. Деспот Стеван Високи обновио га је, украсио[4] и у њега пренео своју столицу. Деспот Ђурђе Бранковић, у Београду је, после смрти Деспота Стевана Високог, године 1427, примио владалачки престо српски,[5] али доцније га је уступио маџарском краљу Сигисмунду за неке земље у Угарској, а своју је столицу шћућурио у Смедереву.

Године 1440, први пут га је опсела турска војска, коју је предводио сам султан Мурат II. Седам месеца опсађивали су га

---

[1] Неки мисле, да је Београд онај град, који се некад звао Singidunum, спроћу Taurunum-а, где је становала IV римска легија Флавија Феликса.

[2] *Гласник* Друштва Српске Словесности V, 113—211.

[3] Rad Jugoslavenske Akademije II, 82.

[4] Глед. „*Отаџбину*“ за Април, 1875. стр. 528.

[5] „*Отаџбина*“ за месец Март, 1875, стр. 373.

Турци и с воде и са сува, изгубили су под њим око 17.000 људи, па су се најпосле морали повући натраг.

Године 1456 нападао га је султан Махумд II са 150 хиљада војника, али је и он био одбијен.

Године 1521, после 20 јуриша, отео га је од Maџapa султан Сулејман.[1] Завладавши Београдом, Турци су дигли Србе београђане и населили их на Босфору, у село, које се и данас зове *Београд*.

Године 1688, после жестоког нападања, освојили су га Аустријанци; а године 1690 велики везир Ћуприлић, бомбардањем запали градске барутане, те побије готово сву посаду, и тако га врати од Немаца. Године 1718,[2] јуначком борбом против две ватре[3], принац Јевђеније поста господар Београду, у ком му се предаде више од 20 хиљада војника, и око 600 топова.

После те победе, скоро сва данашња Србија остала је под Аустријом до месеца Јула 1739 године. За то време, особито у почетку, принац Јевђеније утврдио је град боље, и неке делове подигао изнова, као што је, оно бастионисано лице испред *сâтске куле* у Горњем Граду, и многе друге зграде унутра. У самој вароши пак озидао је многе красне куће, од којих *Пиринчана* на

[1] Ево речи нашег Летописца о том првом освојењу Београда: „Године 1521 паде султан Сулејман на реку Саву с мноштвом измаилћана и прелажаху реку Саву, као по сухоти, то јест преко моста, на сремску страну. Други су опет пловили на лађама тако да их не могоше уставити ни ове велике реке, на које су се Угри уздали. Опколише са свих страна славни град Београд, а и друге околне градове, и лећаху као крилати орлови, палећи села и градове. Скрб и туга зали Срем земљу; дивна места опустише, цркве се и градови разорише, а славни град Београд преко воље Угри предадоше, и уђоше у њега Авгарени месеца Августа 28 дан“ (Летоп. Шафарика, стр. 83).

[2] По једној записци у *Гласнику* II, стр. 225, ушао је лицем на Преображење (6 Авг.), 1718.

[3] Имајући с једне стране да напада на Београд, а с друге да се брани од великог везира, који је дошао Београду у помоћ, Јевђеније је ископао онај велики шанац од Саве до Дунава, који се сада зове *Лаудонов* за то, што га је доцније и Лаудон оправљаво.

Дорћолу, која је ту скоро разрушена, беше достојан представник и укуса и издашности принчеве.

Године 1739, после оне грозне погибије Аустријанаца, 11 Јула, на Гроцкој, где је велики везир Елхаџ-Есад-Мехмед-паша сирвио војску фелдмаршала Валиса, Београд дочека да га Турци опседну. Без боја, вештим преговарањем, узму они од Аустријанаца не само Београд, него и сав део Србије, Босне, и Румуније (до Алуте), што је Јевђеније био освојио.

У нашу Кочину Крајину, 1789, после страшнога бомбардања, оте га Лаудон од Турака; али наскоро, 1792, морадоше га Аустријанци повратити услед свиштовскога мира.

Од тога доба, до првих година овога века, владали су њиме Турци, некад цареви везири, а некад султански противници.

Овде је место да кажемо, како су се чувене Дахије дочепале власти над Србијом и отпочеле низ оних нечувених насиља, која беху најнепосреднији повод српском устанку од године 1804.

Свиштовским уговором, који је закључен 1791,[1] наређено је било да Турци не чине никакве освете над Србима за оно што је било до тога мира. И да би тај уговор био тврђи, казано је да се у Србију не враћају *Баше* или *Јаничари*, који су и пре рата чинили народу разна насиља.

Беќир паша, који је, по заповести портиној, примио Београд и друге градове од Немаца, не само да је држао овај уговор, него је, још у Нишу, дозвао к себи и преваром убио Дели-Ахмета, вођа јаничарскога, и све његове присталице.[2]

Тако су се у Србију вратиле, после 1791 године, спахије и остали мирни Турци, а Баше и Јаничари нису смели.

На скоро после тога, дигне буну на султана видински паша Пазваноглија. Баше или Јаничари нагрну к њему са свих страна, те се у њега начини голема сила. Царска га војска не могне по-

[1] Traité fait à Sistowa 4. Aout, 1791. Martens, V, 244.

[2] *Дели-Ахмет* је имао уза се чету од 800—1000 људи, и толико је важно у Београду, да је сам цар Јосиф II волео преговарати с њим него с пашом. Глед. *Архив Срп. Учен. Друштва* бр. 389 (folio) „*Узроци српског устанка*“.

корити, него политика узме други крај: цар му, божем, опрости све, и прими га у своју милост; а да би се Баше или Јаничари разишли од њега, објави се, да је њима слободно и у Србију вратити се.

Они сада журно поврве, и поведу сваки са собом више дружине, све беспосличара, као и сами што су.

Мустај-паша, београдски везир, старајући се да те цареве одметнике сатре, смишљао је како би им дошао главе. У тој цељи, он је чинио Србима многе олакшице: дао им је да носе оружје, и најпосле смислио је, веле, неки план, како да затре дахије са свим. Тај план није откривао ником до своме једном секретару. Од Срба пак држало се да за њ знају: *београдски* ондашњи *митрополит; Јанко Катић,* и *Петар Ичко*[1], трговачки агенат у Београду. Паша је о том писао и неко писмо Порти. Дахије то писмо ухвате, и одмах одлуче да пашу уморе, само су чекали згодну прилику за то.[2]

Године 1801, Мустај-паша, београдски везир, по заповести султановој, пошље војску и сина свога на Пазваноглију. У тој војсци било је доста Срба, са својим старешинама.

Баше или Јаничари, који су више волели Пазванџији него ли цару, користе се приликом, кад је везир био остао с мало војске,па се увуку у град, удаве га,[3] и узму и град и власт над свом Србијом у своје руке.

Главни међу онима који су заузели град београдски, били су *Мехмед-ага Фочић, Кучук-Алија, Аганлија*[4], и *Мула Јусуф.*

---

[1] *Петар Ичко*, родом из Катраннце, у Турској, био је Портин тумач у Берлину, и, на крају прошлог и у почетку овога века, живео је у Београду. Он је учинио српском устанку врло великих и пријатељских услуга. Слан је у Цариград, као народни депутат. (О њему има у „Србијанци“ књ. II, стр. 40, красан одзив).

[2] О свему томе, као и одлуци Дахија да исеку кнезове и друге важније у народу људе, глед. Записку у *Архиву Срп. Уч. Друштва* бр. 389.

[3] *Баталака* вели, да је то било Октобра, 1799, али има доказа да је Мустајпаша био жив и 1801. То сведочи, између осталога, смрт кнеза Ранка из Свилеуве, а и многе друге записке. —

[4] *Аганлија* је био родом Бошњак; најпре је вукао лађе као чамџија после је био субаша у једном селу у беог. Колубари, а најпосле је постао велики Дахија у Београду. Он је, кажу, био још и нешто човечан међу својим нечовечним друговима.

Они су били вођи те буне, и назову се *Дахије*. Целу Србију разделе они на четири дела; па сваки свој део опет подели својим: *Каадахијама, бимбашама, буљугбашама,* и *субашама*.

Да би пак цару замазали очи, замоле га да им пошље другога везира. И он им пошље Агу Хасан-пашу, али је овај носио везирско име, а од њих није смео ни писнути: они су чинили што су хтели.

Дахије су знале за учешће Срба у царској војсци против Пазванције [1], за власти Мустајпашине, и за то су увек помишљале, да им се ваља обезбедити од Срба, да и они не би у неком случају устали на њих. Има казивања, која тврде, да оно што вели песма није без основа. Кад су Срби, доцније, ухватили зета Кучук-Алина, он им је казао, [2] да су Дахије исекле кнезове на правди Бога, и још да су одиста спремале да народ са свим обезглаве па што остане то да истурче на силу!...

Ето тако се створило оно стање, против кога је букнуо устанак у Јануару, 1804.

Није прошло ни неколико дана, а Дахије су опазиле, да су зло урадиле, и одмах су огледале да преговорима уставе даљу буну, и да рају како год умире. Не видећи успеха од мирних преговора, они одлуче да буну утишају силом. 13 Марта, 1804, изиђе из Београда Кучук-Алија са 600 момака, понесавши 12 хиљада дуката. Он продре чак до Јагодине.

У то време дође из Маћедоније неки *Гушанац Алија* с 900 *Крџалија*, тражећи себи и својим друговима боја и шићара. Кучук-Алија га прими, и доведе у Београд, [3] не могавши ни с њим заједно утишати српску буну.

---

[1] Ово се име находи у неколико облика: *Пазваноглија*, *Пазваноглу, Пасманџија*, *Пазванџија*, а све је један исти човек.

[2] Глед. *Архива Срп. Уч. Друштва,* бр. 389.

[3] Овако је дошла у Београд и ова Крџалйска сила. У Београду је тада било Турака, који су држали страну царску, било их је који су били пријатељи Дахијама, а имало их је који су били дружина и војска овога Гушанца Халил-Аге. О Крџалијама мисли се да су постали у вароши *Керчу*, а какви су били, види *Рјечник Вуков* на тој речи.

Кад ни оружана сила није помогла, онда је умољена суседна Аустрiска власт да посредује, не би ли се Срби смирили. И тако је 28 Априла / 10 Маја 1804, у Земуну, у ђенерала фелдмаршаллајтнанта барона *Женеја*, био састанак, на ком су од Срба били: *Карађорђе, Јанко Катић, Сима Марковић, Младен Миловановић, Прота Матеја Стевановић* (Ненадовић), прота *Алекса Лазаревић* из Шопића, *Михаило Лазаревић* из Шопића, *Павле Поповић* из Вранића, *Јуриша Михаиловић* из Грабовца, *Петар Ерић* из Звечке, *Ђорђе Миладиновић* (или Миловановић) из Железника, *Радоје Трнавац* из Раниловића, *Риста Радојичић* из Блазнаве, *Танаско Рајић* из Страгара, *Ранко Радић* из Неменикућа и *Рака Леваjац*.

Од Турака пак били су: Пређашњи Мухасил *Сулејман-Ага;* Ћаја пашин, *Ибрахим-бег;* тадањи мухасил и ђумругџија *Ибрахим-Ага;* Јаничари: *Ефендија Фочић; Ибрахим-Ефендија;* кадија београдски *Рустем-Ефендија;* пашин *Диван-Ефендија; Алајбег; Џебеџибаша,* и многе Ерлије и старешине београдске.

Ту су Срби тражили да се Дахије погубе, или бар иселе у Ниш, или куд на другу страну, а управу земље да узму царски људи. Најпосле, пристали су да се повуче линија на 2 сата око Београда, као привремена граница, коју ни једна страна да не прекорачава докле не дође царски ферман, који ће потврдити све оно што су они захтевали [1].

Кад Турци ни то не приме, Срби изјаве да ће пре сви изгинути него се вољно на ново предати Дахијама у руке.

И тако и овај састанак [2] не само не донесе мира, него још већма распали пламен борбе.

Срби почну све више и више грозити Београду. Турци су често излетали из вароши и сударали се са српским четама у околини београдској, али тиме нису створили нимало светлијих изгледа својој

---

[1] Као да ће ово бити они „пунктови“, које излаже *Прота* у својим *Мемоарима* стр. 288—290.

[2] Занимљив овај протокол на немачком језику находи се у *Архиву Срп. Уч. Друштва* бр. 371. У том се протоколу узгред помиње да је устанак букнуо 22 Јануара (4 Фебруара) 1804.

будућности. 14 Јуна 1804, помиње се један знатан бој на Врачару између Срба и Турака.[1]

Најпосле, дође и Бећир-паша из Босне, по заповести султановој, да Дахије каштигује, и да Србе умири и задовољи. Он је стигао на Врачар око половине Јуна 1804.

Дахије, видећи зло с две стране, од Срба и од царске војске, побегну низ Дунаво са 71 момком. У Поречу оставе своју пратњу, а само с 12 момака оду у Адакале. За њима Миленко с 27 момака стигне 25 Јуна 1804, потуче их и главе им, као што је казано на свом месту, донесе у логор на Врачар пред Београдом.

И тако се учини крај сили дахиској, али наста почетак борби осветној за Косово, почетак порођајним мукама, из којих је имао да изађе нов ред ствари, нова српска држава, нова, и, ако Бог да, лепша будућност народна!

Године 1806, још месеца Маја, било је пред Београдом око 20.000 српске војске, која га је почела редовно опсађивати. Срби су нападали више пута, и бивали су одбијани; али 30 Новембра, ноћу, српска војска јуначким јуришем оте београдску варош; Турци се затворише у град, који се и сам предаде „у Белу Недељу“[2], 1807 године.

О овим историским тренуцима у новом животу српскога народа, ваља с пажњом прочитати у „Србијанци“, књизи II, од стр. 109 до 125, Милутиновића песме: *„Јуриш на Београд“*, *„Сталиш Турак' у тврдињи“* и *„Узеће Београда конечно“*[3].

Срби су, по том, у београдском граду држали врло малу посаду; ту им је била тополивница и друге радионице за ратне потребе.

---

[1] *Арх. Срп. Уч. Друштва* бр. 379.

[2] Овако вели *Јокић*, а други опет кажу да се предао о Божићу. Али као да је било овако: о Божићу се предао Гушанац са својом партијом, а тек доцније у „Белу Недељу“ предао се паша као законити старешина градски.

[3] Учитељи у Београду само би учинили патриотску и наставничку дужност, да своје ученике упознају с овим песмама Симиним; у њима има историје онолико исто колико и појезије.

У Београд је, с концем 1807 пренет *„Правитељствујушти Савет“*; и у опште је варош ова постала главно место у целој земљи, као што јој то и приличи. Ту су држане скупштине народне, и сам Вожд седео је некад ту по неколико недеља.

Несретне године 1813, кад Вожд и готово све војводе, оставивши народ и земљу, пређоше у Немачку, Београд је остао пуст, и, три дана, само је Луди Наста[1] ходао по улицама, па се тек онда бесни Куршид-паша решио да главни град Србије заузме тако „без пушке и без мушке главе“.

Рат је свакад као нека каштига Божја. Народ право вели: „Тешко земљи куда војска прође.“ За оно близу десет година онако тешког напрезања и затричкога ратовања сва је Србија била већ исцрпена. Народ је био остао што оно веле с голом душом. На тако осиротелу земљу, удари сад голема разјарена турска војска, да каштигује рају, што се усудила показати се још жива. О! то је била као права Божија каштига за јадни српски народ! Окрајине све побегоше у туђинство, где их дочекиваху: контуманац, студен, глад, и срдобоља; средине пак збише се у збегове по планинама, где се често јела церова кора место проје.

А Београд? О, он поста црни град. Куршид-паша, наместивши се у њему, заповеди чак земунском ђенералу, да му пошље за војску хране, и за коње сена, ако не жели да се то чак у Бечу потражи. Ни то му не би доста, него поручи да се у Земуну не звони у звона, јер ти звуци кваре у Београду царевом сину слатки јутрењи сан, а и поруга су за правоверне уши[3].

---

[1] Сумануги који је безбрижно ходао по београдским улицама, не знајући и не марећи да зна за несреће које су се догађале око њега. Имао је, кажу, обичај натући на главу по неколико капетина, навући на се по неколико разних ђока, и повезати по неколико паса једног за другог и водити их улицом, надеиувши сваком по какво турско име, на прилику: Хасан, Мујa, Суља, Ибиш, итд.

[2] *Карађорђе* је прешао преко у Срем ноћу у недељу 21 Септембра 1813, а Куршид-паша је ушао с војском у Београд у уторник после по дне.

[3] *Cunibert*, Essai historique, I. стр. 55 и 56.

Већ се само по овоме може мислити, како је било Србима под таком управом.

Несрећан за Наполеона I свршетак битке на Липисци, малко стиша охолост Куршидову према Аустријанцима, ама према Србима беху Турци још љући. Истина, Куршид наскоро оде у Цариград, али управу над Србијом предаде љутоме Скопљаку Сулејман-паши, који је Србима био зло познат још из војевања за слободу.

Да сад набрајам, како се ни на ком Србину, ни на Српкињи за живот главе није смела видети ни стризица од зелене боје; како се печеница морала пећи негде у најдаљем углу (а свуд у наоколо трпају се на ватру рожине, и стара обућа, те да тај смрад не допусти, да Турци осете мирис од свињетине); како је, на молбу Савамалаца, паша дозволио, да могу изнова начинити кућице, али толике, да ни у једну не може човек ући док се не би сагнуо: свакад раја да сагиба врат, и тим да припознаје силу эвога завојевача; да причам, даље, да се у једном руху по десет млада венчавало, или да су се у једној фереџи све девојке из једне мáле причешћивале, — све су то биле мале невоље према онима, које су настале кад оно Скопљак, глад, и куга, све троје удружени, отпочеше без броја затирати Србе у оправљању београдског града, и када, божем због Хаџи-Продановe буне, тиран доведе на веру толике одабране Србе и баци их оковане у градске тамнице, па од времена до времена извођаше по неколике десетине тих мученика те их — ух, страшно је изговорити! — живе набијаше на коље....

На оваким мукама изданули су Пајсије, калуђер из Манастира Трнаве, под Јелицом; његов брат Димитар Ристовић,[1] неки Хроми Васиљ, родом из села Скочића, испод Зворника, и још 36 Срба из разних места.

Турци су навлаш градили краће коље, те су мученицима ноге

[1] *Пајсије* је набијен жив на колац, и несретна мати његова Синђелија, идући к другом сину Митру, затвореном у кули Небојши, морала је сваки дан пролазити поред чеда свога на тим мукама. Она вели да је Митру одсечена глава, а није овако набијен на колац. (*Вујића* Путешест. стр. 300—302).

допирале до земље, и док су они пиштали и ропили у самртним мукама, дотле су их оздо пси живе гризли и јели....

То је које било пред варошком Стамбол-капијом, управо где је сад кућа г. Илије Коларца.

Једнога дана, у другој поли Декембра 1814,[1] изведу Турци на сваку градску капију по 25 Срба, и ту им поодсецају главе. Сутра дан, изведу они друге, те и с њима учине тако исто. И, дивно чудо, оставе им одсечене главе код трупова, а не однесу их.

Некако падне Турцима у руке и ђак Пајсијев, из Трнаве, момак леп као уписан. Турци и њега науме уморити оном смрћу, којом су уморили његовог духовника и учитеља *Пајсија*, али им жеља беше да таква „инсана“ доведу у ислам, па га, уз пут, носећи зашиљен колац, почну склањати да се потурчи, те да му поклоне живот. „Умиру ли кад год и Турци?“ упита их он, па се грохотом насмеје, и подвикне:

„Нема вере боље од ришћанске!
„Чин'те Турци, што је вама драго;
„Скоро ћете и ви долијати;
„Еда Бога и његове правде“!

Баба нека, кажу, видећи га тако млада и лепа, пристане за њим, и навали и она световати га да се потурчи, а Бог види да то чини од невоље, па ће му опростити. Младић и њој као својој рођеној мајци одговори:

„Мајко моја, на млеку ти хвала,
„Ал не хвала на науци такој.
„Благо сваком ко раније умре,
„О мање је и муке и греха;
„А има још браће по свијету.....“

Толиком јунаштву зачуде се и сами џелати, па му се смилују, и не набију га жива на колац, него га прободу ножем кроза срце, па га мртва баце на колац. И овај његов колац усправе поред осталих иза Стамболске варошке капије пошав к Теразији.

---

[1] *Вук* (у „Грађи“ стр. 66) каже да је ово било „на Савин дан пред Божић“; *Вујић* (стр. 301) вели да је то било 17 Декембра 1814, а мени су неки стари људи казивали да је било чак на Св. Саву 14 Јануара 1815, год. Које је истина, још се не може пресудно да каже.

Но ово је већ било превршило. На скоро је из Кљештевице, из Црнућа, и од Такова загудио другојачији ромор. Турци су похитали из Београда да кретање силом угуше, али је пламен већ био обузео целу Шумадију. Није прошло много, а војске, босанска и румелијска, наступише на Србију, па се устанак ипак није могао силом савладати. Преговори су вратили мир. Србија је постала земља у којој и Срби и Турци изгледају као господари. Времену и Милошевој мудрости остало је да турску власт стесни, а српску да пошири.

Кад је Марашли-Али-паша, у јесен 1815, дошао у Београд, онда је он поставио по свим главним варошима српским своје војводе или муселиме.[1] Али Милош, у интересу доброга реда, углави с пашом: 1, да се Турци не мешају у купљење данка, него да га купе сами кнезови; 2, код свакога муселима да седи по један кнез српски, и без овога кнеза да муселим не суди Србима ништа; 3, у Београду да седи 12 кнезова (од сваке нахије по један) у канцеларији, да суде Србима за веће кривице, па кога нађу за смрт, да га предаду паши да се погуби; и данке од кнезова да примају и паши предају.

Ето тако Срби поделе владу и господство с Турцима. Паша остане господар у градовима над Турцима, а Милош у земљи над народом и над кнезовима.

Оној српској канцеларији у Београду, у којој је заседавало 12 кнезова, председник је био *Петар Молер*.[2]

На скупштини у Београду, 6 Новембра 1817, митрополит *Агатангел*; ужички владика *Ђерасим*; три архимандрита, и кнезови од свију нахија потврдили су једно писмено, којим се проглашава Милош за наследног врховног кнеза од Србије[3].

Што је српска важност бивала већа и Милошева власт чвршћа, то је турски утицај бивао све мањи.

---

[1] *Вук*, *Грађа* страна 131. — Сулејман-Скопљак-паша отишао је из Београда пут Солуна у Новембру 1815. Глед. *Арх. Срп. Уч. Друштва* број 638.

[2] *Вук*, *Грађа* стр. 137.

[3] *Вук*, *Грађа* стр. 138 и 139.

Кад се, године 1820, Милош завади с Марашли-Али-пашом, онда судове са свим присвоји Србима, а муселимима остане само да суде Турцима. Од тога доба поставе се по свим нахијама *магистрати*.

Године 1825, намести се у Крагујевцу *Велики Народни Суд*. А око 1827, она *канцеларија* кнезовска у Београду, која је била суд за Београђане и за нахију, премести се у село *Рогачу*.

Тако је Милош, мало по мало, освајао од Турака једно по једно право, а у Цариграду је радио да се ова права Србији свечано признаду.

На Св. Андреју 1830, султански хат[1] би прочитан пред Београдом, у садашњој порти палилулске цркве, на умци[2] која се познаје и сада северно од гроба пок. Милоја Лешјанина.

Не треба сметати с ума, да је ово било после победâ руске војске у Јевропи и у Азији, и после закључења једренскога мира[3]. У том се царском писму свечано објављивало, да ће од сада Срби сами управљати својом земљом; сва места, па и сама београдска варош, очистиће се од Турака; султан је само задржао право да у градовима остану његови гарнизони. Кнез Милош је признан као наследни владалац Србије.

Све се друго које како и извршивало, али исељење Турака не само да није отпочињато, него још о Св. Трибуну 1834, Народној Скупштини у Крагујевцу би прочитано друго царево писмо,[4] које изреком огласи и град и варош београдску, ону у шанцу, као турску земљу и државу, у коју *Кнез и управник варошки имају слободан улазак и излазак под оружјем*. Ово је била очевидна повреда већ стечених народних права, повреда, која је

[1] Хатишериф од 7 Ребјул-Евеља 1246 = 3 Августа 1830.

[2] На тој умци био је разапет скупоцени шатор, на ком су била двоја врата; на једна је ушао Кнез Милош, а на друга ондашњи београдски везир Хусејин-паша, па су се насред шатора срели и поздравили. О овом вреди прочитати опис у књижици „Знаменитіи догађаи новіе србске исторіе од Герасима Георгіевића, владике шабачког“, стр. 101—105.

[3] Једренски је мир закључен 2 Септембра 1829 год.

[4] Хатишериф од почетка Реџепа 1249 = Новембра 1833.

Београд, главно место Кнежевине, некако отргла од тела Србије, изложивши варош не само свакад могућној ватри градских топова, него и поделивши њене становнике на два окола, са две оделите управе.

Од тога доба, само општи ток догађаја, и поступно српско напредовање а редовно турско опадање, помагаху да се српски елеменат у београдској вароши снажи све више и више, и да Београд добија јевропски изглед где станују Срби, а да остаје источни немар, нечистота, и непомичност у крајевима, у којима седе Турци.

Године 1841 кнежевим указом (од 10 Окт. В№ 1373) установи се за варош Београд суд, оделит од окружног београдског суда; а другим указом (20 Декем. те исте године В№ 1730) варош Београд доби и полицијску управу за себе, равну окружним начелствима[1].

Тако у граду становаху сами Турци, а у вароши и Срби и Турци. Потпуни господари града, и упола управници српске престонице, Турци су имали врло згодну прилику, да нам чешће показују своје господарство, и да се мешају у наше унутрашње послове, кад смо им год ми, својом слабошћу, или несмисленошћу, давали прилику.

Пресељењем централне земаљске управе,[2] премештајем Гимназије и Велике Школе,[3] и доцнијим мерама за народно образовање, Београд је почео постајати све више варош српска, не гледајући на град и на велики број турских становника ван града.

Београдска црква, која се у прво време оглашавала и звуцима туђе беседе, ослободила се од тога, и запевала чистом словенском службом Богу, како је, место туђина, на светитељску столицу у Београду, сео архијереј Србин (1831).

У толико већ ослобођени Београд, почели су долазити са свију

---

[1] *Зборник* II, 139 и 158.

[2] 1839 први пут, па је 1840 враћена опет у Крагујевац, те је већ за свагда пресељена по указу Кнеза Михаила од 25 Априла 1841, В№ 454. (Гл. *Срп. Новине* бр. 19 од 1841).

[3] 1842.

страна Србије младићи на занате и разне радње, и собом множити становништво српско, и снажити народно осећање.

Али у исто време почео се јављати — долазећи са запада — и нов туђински живаљ. Мајстори разних јевропских заната, и радници од сваке руке, долазећи у нову за њих источну варош нашу, доносили су већином немачки језик, немачке обичаје, и начине својега живљења и провођења. Ово је била нова, да не речемо опасност, али свакојако сметња развијању чистог народног карактера у типу српске престонице.

Турци, међу тим, видећи овако напредовање хришћанске поле Београда, а очевидно опадање оне која се клањала Мухамеду, старали су се и вештачким мерама да остану господари прве српске вароши.

Тако ни један Турчин београђанин није смео продати своје непокретно добро Србину без допуштења градскога паше; капије на опалом шанцу око вароши заузели су били јаком стражом (низамима); чак по улицама постављали су и дању и ноћу своје стражаре, који су ходали — без икакве друге службе — осем да напомињу, да је варош у турским рукама. У самој пак турској полицији, у вароши, стајало је свакад неколико стотина низама, најодабранијих и најпоузданијих момака[1].

Сви протести српскога народа против такога стања ствари, остали су без последица.

На крају године 1858, у Београду се извршише велики догађаји. Нов ред ствари понови стара српска захтевања: да престане дуализам власти у Београду. Али Турци, као Турци, оклеваху.

3 Јуна 1862, на Чукур-Чешми, испод старе пијаце, леже српска крв, на правди Бога, и Београд се покри димом од барута; 5-ог дана тога месеца, грунуше с града турски топови на мирну београдску варош, и уплашише је, али — не затрше. У мало се баш тада не отпоче још 14 Јула 1815 прекинута крвава драма; него се дипломатија умеша, те, 24 Септембра, Кнез Михаило јави народу прокламацијом, да се за онда задовољио: да се Турци са свим иселе

[1] При уступању вароши Србима, 4 Јуна 1862, изашло их је одатле, и прешло у град, више од 600 људи.

из свих места у Србији, осем градова, у којима да остану само посаде од редовне војске; да се и два града: *Ужице* и *Соко* распрскају у ваздух, по што се и из њих најпре иселе Турци.

У јесен 1866, пок. Кнез Михаило захте писмено: да Порта дигне и своје посаде, које држи у српским градовима. Кажу, кад је ово писмо стигло у Стамбол, да је у први мах све изгледало да ће се вратити времена Махмута II и Сулејмана; али је бољи рачун све стишао, и, 19 Фебруара 1867, велики везир, Али-паша, јавио је, да султан уступа све градове у Србији Кнезу Михаилу, под условом, да се на њима, поред српске, вије и турска застава[1].

Априла 6, 1867, око 10 сахата пре по дне, прочитан би на Калемегдану (где је сад парак) султански ферман од 29 Марта, и Риза-паша, *последњи београдски мухафис*, предаде Кнезу Михаилу кључе од градова. У тај мах се на граду разви крсташ барјак, а по бедемима српска стража заузе место турске, и Кнез

[1] Није с горег рећи коју реч овде и о тој застави. На њој је полумесец и звезда. Турци држе да је то знак вере њихове, а ми, мрзећи на Турке, не можемо равнодушно да гледамо ни те знаке. Али као да то не ће бити баш турски знаци. У нашем музеју имају два новца који су за то најбољи докази. Ево их оба:

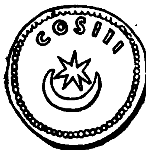

Први је кован око године 120 после Христа, на име Адријана Августа (Hadrianus Augustus), римскога цара; а други од бронзе, новац је града Византиона, кован за цара Септима Севера, на име његове жене Јулије Домне (ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ) око 200 год. после Христа. Осем тога, новци многих римских царева (Костанса, Ветринија, и Констанција), ковани у Сиску, имају натпис Sis, па у среди полумесец и звезда, а то је био грб Илирски, Sis пак значи Сисак (Siscia).

Уз ово нека је поменуто, како се на многом гробном камену у Подрињу находи изрезан полумесец са звездом у средини.

Наши сељаци и данас носе на својим гуњићима чохом и гајтаном навезене шаре, које нису ништа друго него полумесец и звезда. Такве шаре пре су се виђале на прсима, а сада готово нема ни једне оне капуљаче, којом се покрива глава од зла времена без такога веза. Може се с пуно основа сумњати да ово бива са свим случајно. . . .

Михаило, на красном зеленку, уђе свечано у београдски град, као у тврдињу српску.

Ох, тај је призор овлажио многе српске очи! Колико их је се на веки заклопило у празној жељи да једном то виде?!

На крају Априла, већ није било ни једног Турчина ни у Београду, ни у Смедереву, ни у Шапцу, нити у Фетисламу, а *Кастел* је сав распрскан у ваздух.

---

3 Садашњи Београд

Данас и град београдски и варош Београд, благодарећи Обреновићу III, припадају нераздвојно осталој Кнежевини Србији. Градом заповеда српска власт, а варош уређује и управља опет српска рука.

Целокупан Београд пак добива облик са свим нов. Пре неколико десетина година, главна варош Србије била је нешто турска, нешто грчка, нешто космополитска, а ваљда најмање српска. На улицама се говорило турски и покварено српски, у дућанима махом грчки, а у цркви и школи више грчки него српски. Куће, дућани, радње, одело, начин живота, и сви обичаји били су источни.

Данас је то све измењено. Турски се језик не чује нигде; грчки врло ретко; српски се чисти и исправља сваки дан. Куће, дућани, занати, одело и обичаји, све се то удешава према оном што се види на западу, на име, у најближем суседству. Нарочито женско одело брзо мења свој облик тако, да је данас врло тешко наћи женско дете, ма оно било из кога му драго реда београђана, које не би било очешљано и обучено по јевропском начину.

Поред одела, ушла су и улазе сваки дан у обичај странска јела и пића, забаве, весеља, и сви други облици живота варошкога.

Уза све то, увлачи се и маса туђинских речи у српски језик, које изгледају онако као кад би ко поврх танких панталона припасао везене силаје и задео у њих старе сребрњаке; или као кад који здрав сељачки момак о Петрову дне, на сабору, увије свој врат дебелим вуненим шалом који му не би требао ни о Св. Сави.

Гомиле мајстора свакојаких заната, слугу, слушкиња, што долазе из прека, како тако говоре немачки, те се данас може на београдским улицама да чује немачки језик чешће него некад турски.

Свему овом поводњу не даје довољни отпор српски живаљ. — Неупозната с лепотама своје књижевности, непосвећена у храм духа свога народа, невична богаству и гипкости свога матерњега језика, грађанска омладина у Београду, смирено, и, готово журно, прима сваки значак, који јој се чини да показује неку просвећеност, неку вишу образованост. Из тога извире она беспутна готовност у многим дућанима и гостионицама у Београду, да калфе, или келнери притрче и најпре госту понуде своје услуге немачким језиком; тако су унете и у језик наших лепотица оне наказне речи, као што су: грозни *феркерти*, галатни *опнемови*, *ранфле*, *надле*, *екнодле*, *штрикераји*, *штримфле*, и многе друге ругобе за оба језика.

Кад би наше школе, а особито средње, и за првих неколико разреда, могле своје ученике бар добро познати с матерњим језиком; кад би им могле показати сласт књиге своје и лепоте језика својега, и, кад би, као што им то није ван задатка, однеговале у ученика својих, уз историску свест, племениту љубав према својој народности: омладина наша, напојена таким духом, а обогаћена потребним јој знањима, умела би довољно ценити своје, и ако би готова била примати и са стране свако добро. Овако пак не може друкчије ни бити. Човек чезне за оним што му се чини да је лепо, да је добро, да је истинито; па, не знајући да тога блага има дома, хвата што нађе у туђини и усваја показујући му свуда пошту своју.

Београд, по свом положају и односима, не може ни бити варош искључно национална, али тим боља може у њега бити здрава процена свих лепих особинâ народнога духа и оних обликâ у којима се космополитство и народност најбоље подешавају.

Законодавство земаљско, књижевност, и журналистика, као и свакидашњи приток домаћега живља, чине своју службу, али све то ипак није довољно без једре, измерене, и истинске услуге коју једина школа може народу да учини.

Кад је, у Мају месецу 1867 год., бројено житељство у Београду, нађено је, да има, заједно с Топчидером, 25.178 житеља (14.992 мушких а 10.186 женских, дакле на 100 мушких 68 женских), који су сачињавали 6.096 породица и становали у 3.444 куће. Долази дакле на једну кућу по 7.3, а на једну породицу по 4 душе. Из овога се види најбоље, како Београд већ има карактер велике вароши, премда, по броју становника, још није тако велики.

Живот београђана нема један општи тип; мало да се не би могло рећи за Београђане, да је „колико кућа толико и хадета“.

И занимања им се разликују од занимања других варошана у Србији. Београђани воде трговину, раде занате, спекулишу, или служе по разним струкама државне управе.

Ево каквих еснафа има данас у Београду:

а. ТРГОВАЧКИ

Болтаџиски, бакалски, лончарски, магазаџиски (спекулативни), дуванџиски.

б. ЗАНАТЛИСКИ

Абаџиски, асурџиски, аласки (рибарски), берберски, бојаџиски, баштовански, зидарско-тесачки, кујунџиско-златарски-саџиски, коларско-седласки, ковачки, воскарско-лецедерски, меанџиско-кавеџиски, молерски, млекаџиско-бозаџиски, опанчарски, обућарски (чизмари, ципелари, папуџије), пинтерско-качарски, пиљарски, свећарско-сапунарски, хлебарски (симиџије, пекари), столарско-браварски, терзиско-јорганџиски, тенећеџиско-лимарски (клонфери), кројачки (шнајдери) и ћурчиски.

Не можемо овде све занате поименце ређати, али ћемо бар напоменути само толико, да од 25.178 житеља, колико је бројао Београд у Мају месецу 1867 г., само њих 908 долази на тежаке (земљораднике). Од заната или радња што житељству набављају храну, живело је 2322 душе. Од заната, који граде одећу, обућу, живело је 3505 душа. На грађевинарске занате долазило је 2319 душа. На занаџије, које израђују покућанство т. ј. ствари које у кући сваки мора да има, долазило је 706 душа. Од трговине живело је 4305 душа. Од службе и наднице живело је 3507 душа. Од државне службе имало је уживљење 2506 душа. Непроизводно људство бројало је 2833 душе.

По попису од 1867 год., долазио је у Београду

		становника
један	чиновник на	68
„	наставник „	262
„	лекар (бабица, и апотекар) на . . .	442
„	свештено лице на.	812
„	адвокат на.	1481

Као место трговачко, Београд узима робу, којом тргује, у Бечу, Трсту, Манчестру, а нешто и у Паризу, Хамбургу, Франкфурту; даље, узима по нешто и у Цариграду, Галцу, и у Јевропској Турској, у Пироту, Узунџеву, Филипопољу.

То су главнија трговна места, из којих Београд диже своје јеспапе, а најчешће су свезе његове с Бечом, Трстом, и Манчестром.

Те јеспапе, које добива са стране, Београд највише распродаје у разна места по Србији. Нешто одлази у Босну, а многа кафа и шећер иде преко Србије *транзито* на Ниш у Турску.

По званичним извештајима, вредност увоза у Србију из Аустрије и с других јевропских пијаца, износила је од 1866 — 1870 године у годишњој средини 20,731.314 динара, а вредност нашег извоза за Аустрију и остале пијаце изнела је, опет у годишњој средини, 23,501.307 динара. Кад узмемо, да је у том петогодишњем периоду од ђумручине улазило у државну касу 1,407.300 динара, и да је к овој суми сам београдски ђумрук давао 919.344 динара или 43.22 процента, онда то најбоље доказује шта је Београд за српску трговину.

Од *провозне* трговине државна каса мало добија, али тим више добијају трговци и преносачи јеспапа. Тако је, 1871 године провезено кроз Србију из Аустрије за Турску разног јеспапа у вредности за 3,490.627 динара, а вредност провезеног јеспапа из Турске за Аустрију износила је 3,267.364 динара. Само шећера и кафе отишло је из Аустрије преко Београда у Турску за 595.841 динара! Колики би био овај провоз, да су нам путови бољи, који би допуштали пренашане већих терета на колима, ласно је замислити. По званичним подацима у 1869 години, плаћало се у средњу

руку за пренесених сто ока од Алексинца до Београда 8·15 динара. Најнижа кирија била је у Августу месецу, кад су путови добри, суви, и то 6·50 динара, а највећа у Декембру 10·50 динара од 100 ока.

Домаће производе Београд редовно шаље у Маџарску, Аустрију, и Турску, а врло мало у Француску и у Енглеску.

Колико се мноштво наших производа нагомила у Београду, да се на страну извезе, види се најбоље из вредности целог извоза.

1870 године *извезено* је из Србије разних предмета за 30,595.420 динара; од ове суме долази на извоз у Аустрију 24,872.027 динара, а на сам Београд пада бар половина, ако не и две трећине ове вредности.

---

4 Знатни људи, који у Београду бораве вечни санак

Разгледајући округ по округ, ми ћемо се старати да поменемо сваку заслужну у Србији личност, кад наиђемо на место рођења или славне смрти њезине. Али би, по том плану, остали непоменути многи честити Срби, који су рођени у којој другој српској покрајини, а народу су своме учинили каквих услуга. За то смо ради да у Београду не прећутимо бар оне, који у њему вечити санак бораве, и којима ми место рођења не ћемо наћи ни у једном округу данашње кнежевине.

Тако је у Београду год. 1422 преминуо *Цар Константин*, син Страшимира цара Бугарскога. Овај је Константин био најпре у Маџарској, па, вративши се отуд, живео је у Београду код Деспота Стевана Високог. Летописац вели, да је њега Деспот оплакао **ѩко присна брата и много ѡ души его растоужно**[1].

И сам Деспот Стеван Високи, као што летописац тврди, најпре је сарањен у Београду, у цркви,[2] па је, јамачно тек доцније, пренет у Манасију. А тешко је и мислити, да би њега мртва одмах испод шатора с Дрвенглаве понели правце у Манасију.

Од наших новијих сународника, које желимо поменути, прво

[1] *Гласник* XXVIII, стр. 424.

[2] *Гласник* XXVIII, стр. 427.

место и овде као и свуда иначе припада славном народном учитељу

Доситију Обрадовићу

који је рођен у Чакову, у Банату, 1739. Још врло млад, Доситије се закалуђерио у Манастиру Хопову, и добио то име, а пре се звао крштеним именом *Димитрије*.

После дугог самоучког ревног и свесног проучавања, и после дугог путовања скоро по целој Јеврони, Доситије је, знањем и списима својим, био познат свему српском народу.

Пред крај живота свога, пређе у Београд. Ту је био управник Велике Школе, која је заведена 1808. Откупио је био више Видин-Капије, за своје новце, кућу за школу младићâ, који би се спремали за свештенике. Ту је мислио и типографију да смести. — Био је неко време и „попечитељ просвете народње“.

Сима прича, како су га једном у Савету запитали, шта да раде те да Србија буде напредна. Он оћути за онај мах, па сутра дође и ово им каже:

1. Да управу земље преместе некуд у средину, ближе Вожду:

2. Да владаоца земље поштују и око њега се збирају, али да му не дају никуд из земље путовати; и

3. Све што имају са страним силама, да ишту кроз писма паметно писана, а посланикâ ма и најпаметнијих, никуд да не шаљу док се земља не уреди[1].

Доситије има вечиту заслугу, што је први почео писати за народ народским језиком; што је, мишљу и срцем својим, обухватао све земље југословенске, и сматрао их као отаџбину једнога народа Српско-Хрватскога, и, најпосле, што је, увек побожан, стојао високо над свим вериним предрасудама, које од браће граде небраћу.

Он је преминуо 21 Марта 1811 у Београду, и кости му данас почивају три корака на запад од западних врата велике цркве, према плочи која је у зид узидана[2].

Његова је жеља била да се укопа код Хајдучке Чешме, у Топчидеру, и да му се стави на плочи само овај прости натпис: „Овде његове српске кости леже. Он је род свој љубио“.

---

[1] *Србијанка*, књига II, 253 и 254.

[2] *Голубица* III, 236—237.

Ова његова жеља није испуњена до данас.

Тек прошле године, никла је у честитих Шапчана похвална мисао, да се испуни жеља учитеља нашег Доситија. Како ће се свршити, видећемо!

Вићентије Ракић

Родом је из Земуна. Крштено му је име било *Василије*. Пошто му је умрла жена, покалуђерио се, и живео је у Мру Фенску. За Кочине Крајине (1788—1791), био је војни свештеник, и живео је у Шапцу. Отишао је био после у Трст, на позив православне тамошње општине. После 1807, прешао је у Србију, и ту је, у Београду, учио младиће који су се спремали за свештенике. Написао је у стиховима врло много песама у хвалу многим светитељима и угодницима Божијим, које су се у своје време, врло радо читале, и многе су целе на памет изучаване. И он је, кажу, преминуо 1824 у Београду.

Конда Бимбаша

Конда Бимбаша био је родом из места Поломља, а вере православне.

Године 1804, находио се он код Гушанца-Алије, као буљубаша. Гушанац је, као царски противник, старешина крџалијски, имао у својој дружини и Хришћана и Турака, и с њима ишао по Бугарској и по Румелији, те харао како Хришћане тако и Турке.

Кад Дахије виде да српски устанак не могу да савладају, онда Кучук Алија изађе из Београда, продре до Јагодине, и ту поручи те му дође Гушанац Алија с 800 момака, и тако га склони да им помогне савладати Србе. С том војском је и Конда дошао у Београд, и ту је остао више од две године.

Конда је са својим момцима стојао на стражари, која је била на брегу између Варош-капије и Сава-капије, са зада данашње Митрополије.

Као Хришћанин, Конда је наскоро осетио неку жељу да српско оружје победи. За то тајно јави српским старешинама, да хоће да одустане Гушанца, и да пређе Србима. Пре него што је извршио своју намеру, он је, из опсађена 1806 Београда, многе Хришћане, који су се били затекли унутра, призивао у своју ка-

раулу, и одатле их низ ендек спуштао, да беже у логор српски, који је био близу до Саве и Мокрога Луга.

Кад их је тако све испратио, онда намисли и сам са својим момцима ноћу пребећи. Зато им рекне да они одлазе, а он оде у другу караулу, где је разговором Турке заваравао. Кад види да су му момци отишли и све однели што је било, онда и он сам пређе преко ендека, па, звиждећи, искупи момке у мраку, и тако пређу к Србима.

Кад Турци опазе, да је Конда побегао, помисле да ће Срби ту ноћ напасти на варош, зато сав Београд осветле машалама и оспу пуцати из пушака и топова.

Ово је било некако у Августу или Септембру, 1806.

Јесен превали; приближи се и зима. Срби намисле да јурише, на варош 30 Новембра 1806.

Конда се реши да са својим бећарима први удари на Сава-капију, и да први продре унутра, само да остала војска одмах за њим прискочи. Како је вешт био месту, тако се могао прикрасти врло близу, а да га и не осете Турци; упавши пак међу њих млавио их је као каква хала. Два је Турчина својом руком оборио, друге његови другови, а остали побегну, али се већ дигне узбуна; српска војска прискочи, продре у варош, па окрене уз брдо ка цркви, и к Варош-капији, а и Кнез Сима се с поља приближавао с војском к тој истој капији. И тако Варош-капија падне. Тако се неки део вароши освоји ту ноћ, а остало доцније.

Конда је у првом јуришу добио пет тешких рана. Сместили су га после у Аганлйном конаку, где се дуго лечио.

По освојењу Београда, многа господа из Немачке прелазила су у Београд, и сви су доходили и гледали Конду, а и Кара-Ђорђе и све старешине српске веома су га уважавале.

Конда се излечио од рана, и ишао је још, године 1807, на Ужице, и те је године погинуо, али где, на жалост нисам могао дознати [1].

---

[1] Други опет кажу, да је он онеспособио за ратовање, и још пре пада Србије (1813), отишао у Влашку, где је и умрьо. Неки Тран-

Конда је био човек омален, окрушаст; говорећи српски, малко је заносио на бугарски, а знао је и турски и арнаутски. Кад је погинуо, није му било више од 30 година.

Карађорђе га је тако волео и уважавао, да му је, кажу, хтео дати своју ћер, само да га прерана јуначка смрт није уграбила.

Нека му је лака земља српска: где год лежи, крвљу је откупио!

Јоаким Вујић

Вујић се родио у Бајци 1772, а преминуо је у Београду 1846. У последње време живео је у једној кућици, чини ми се општинској, у оној прекој улици, која води од старог здања на Калемегдан. Кад је умрьо, испратили су га ђаци и професори свих школа у Београду; и сâм сам, као ђак гимназије, био на том укопу.

Списи Вујићеви познати су и данас. Они су у своје време били јако читани. Поред свих мана својих у писању, Вујић заслужује хвалу за своју безуморну ревност. Из пера његова изашло је за чудо много дела, које изворних, које прерађених, а које преведених. Од свих српских писаца после Доситија, биће Вујић највише путовао по разним земљама и народима, а и по Србији.

И његове кости бораве вечни санак у Палилулском гробљу.

Сима Милутиновић Сарајлија

Родио се у Сарајеву, у Босни, 1791. Зато се често потписивао и *Сарајлија,* а звао се и *Чубра Чојковић.* Песник необична дара и силе у изразу, Сима стоји сам за се међу свима појетама српским. Његова *„Србијанка“* није ништа друго него идејалисана историја Србије од 1804 до 1815. Његова је снага била у драми, што се потврђује самом *„Србијанком“*. Велика је и штета и срамота, што се Симина дела, а нарочито *„Србијанка“* не прештампају и не даду омлађем нараштају у руке, да ту тек види ко су му били стари и какви су.

Сима је умрьо у Београду 1848. У последње време свога жи-

дафило Дука, штампао је, 1807, у Пешти једну књижицу на грчком језику, и у тој се књижици међу осталим, вели, да је Конда био родом из Јањине, у Епиру.

вота служио је у министарству просвете као секретар. И његове кости почивају у тишини код Маркове цркве, у Палилули.

Ту је спуштена да вечни санак борави с њиме његова жена *Марија*, која оде с овога света 17 Марта 1875, у 10 сата пре по дне.

Можда је с њоме сахрањено за довека много објашњење оних тамних места у *„Србијанци“*, којих има повише.

Димитрије Исаиловић

Родио се у Даљу, 1783. Био је професор у Карловцима од 1808 до 1814 год., после професор Педагогије и Историје у Учитељској Школи у Сент-Андреји и у Сомбору. 1830 године прешао је у Србију, и завео у Београду прву гимназијску школу. С том је школом, после, отишао у Крагујевац. Најпосле је био начелник у министарству просвете, и, у том чину, снађе га смрт 1853. Он је и непосредним радом својим у школи, и у администрацији школској, а и списима својима, учинио велику услугу српској школи и настави. Међу осталим, није с горег поменути, како је још 1838 године тражио, у званичним представкама Савету, да се у Србији заведе учитељска школа. У последње време свога живота, писао је речнике: немачки, латински, и француски, за школску потребу.

И његов је гроб код Маркове Цркве.

Петар Јовановић српски митрополит
(од 1833—1859).

Митрополит Петар родио се у Илоку, у Срему, 18 Фебруара, 1800. Отац му се звао Лазар, а мати Јулијана. Отац му је био опанчар, и доста доброг стања домаћин.

Почео се учити у месту свога рођења.

Гимназију је свршио у Карловцима, а тако и Богословију; Философију пак у Сегедину, а права је почео учити у Пешти.

Постао је професор у Карловачкој Гимназији, око године 1823—1824, и остао је ту до 1830.

Његово је крштено име било *Павле,* а човек је био веома наочит; с тога је, кажу, зван био „Лепи Паја“.

Године 1831 прешао је у Србију, и постао секретар, најпре у Народном Суду, а после у канцеларији Кнеза Милоша.

У том умре покојни Мелентије Павловић, митрополит српски, а Кнез Милош се обрати Митрополиту Стратимировићу, да му препоручи ког одличног наученог Србина духовника за митрополита. Стратимировић му одговори да бољег не тражи од Павла, секретара свога. По томе Кнез и изберe Павла за митрополита и пошље у Цариград, где га на Светог Николу, 6 Декембра 1833, Патријарах Глигорије посвети за митрополита српског.

После тога, вратио се одмах у отаџбину, и прву службу служио је, као митрополит, на Божић, 1833, у Пожаревцу, где се тада бавио Кнез Милош.

Од тога доба ревно је настојавао да ствари црквене и свештеничке уреди. У том је позајмљивао много из управе иностранске српске цркве.

Завео је Богословију 1836, и живо је настојавао да набави људи учених на службу цркви.

Сам је био из оне стране, али је нешто био хладан према људима из те земље и према њиховој науци: ваљда је опажао како се то прима у Србији. За то је наваљивао и најпосле успео да се младићи за црквене службе шаљу у Русију на науке.

У својој струци био је јак, а и врло здрава суда човек у свим државним питањима, у расправи којих имао је често јакога утицаја. Памтиљу је имао необично снажну.

Од великаша српских, с Петронијевићем се слагао и живео до смрти, с Вучићем је био добро до 1848, а са Симићима свакад.

По паду Александра, пао је и он, и 1859 отишао је из Београда. Доцније је постао владика Горњо-Карловачки. Умрьо је у Сремским Карловцима[1], 22 Септембра 1864, и 27 истог месеца сарањен је у Манастиру Крушедолу, где леже још многе српске кости.

Бог да га прости! Радња овога архијереја заслуживала би да је ко год од оних, који су њим постали оно што су, представи српскоме

[1] Врло нам је жао, да о тако радном човеку, само оволико можемо да кажемо, али смо и ово једва једвице могли скунаторити. Немар је овладао свима који би могли што знати. — По нашем плану, Митрополит Петар не би ни могао бити поменут овде; али како је он умрьо у жељи да се сарани у Београду, па је та жеља остала неиспуњена због спољних препрека, ми му ево у Београду чинимо помен.

свету, колико ради његовога имена, толико ради користи самих служитеља и синова цркве.

Јаков Живановић

Родио се у селу Обрежи, на левој страни Саве, 18 Фебруара 1808, а умрьо у Београду, 9 Августа 1861.

Још године 1834, на позив Кнеза Милоша, дошао је у Србију, и одмах постао директор Кнежеве Канцеларије. У тој служби, имао је учешћа у многим врло важним пословима; а слан је и у Цариград ради Устава. Увек је стојао уз Кнеза, те је за то јако осуђиван од стране ондашње опозиције, која је била најпре веома силна, а после свемоћна у земљи.

Видевши да се Кнез не може одржати, дао је, 5 Марта 1839, оставку, и отишао у Срем, где је живео приватно.

Година 1848 увела га је у покрет народни, и тада је усталачки радио против Маџара.

Године 1850, прешао је опет у Србију, и био је најпре секретар Савета, а после помоћник Попечитељства Правде и Просвете.

Под спољашњим глатким и чисто као несмеличким манијерима, носио је Живановић непрегибну упорност у свим својим убеђењима, религиозним, научним, и политичким. Те и то му је увећало број непријатеља, за које човек не зна: да ли су му причинили више горчине или неправде у животу.

Сталан у својим мислима, он је истински само жалио, што се људи тако заборављају те себе срамоте, а јуначки је дочекивао сваки удар, који је на њега падао. Био је право чедо свога доба, и што је год веровао, веровао је коренито, дубоко. С тим је отишао и у гроб.

Осем велике службене радње његове, која ће се видети тек онда, кад једном кореспонденција Кнеза Милоша угледа света, он је и писао и преводио многе саставе, а оставио је доста и бележака о добу Кнеза Милоша, у примедбама на спис Кипријана Роберта.

И он борави вечни санак поред добре деце своје у хладу од древета крај Маркове Цркве на Ташмајдану.

Коста Бранковић

РОЂЕН 20 МАЈА 1814 У НОВОМ САДУ, А ПРЕМИНУО У БЕОГРАДУ 22 НОВЕМБРА 1865

Бранковић је најпре био профосор у Гимназији, па је после прешао у Лицеј, у ком је до смрти остао професор философије, а неколико пута бирала га је дружина себи за ректора.

Издао је *Мислословље* или Логику, а оставио је Психологију и Педагогику у рукопису. Штампао је такође неколике мале књижице, које иду у дечину књижевност, и које су даване доброј деци на дар. Сав свој век провео је у школи; био је човек особито добре нарави и пријатног опхођења. Мало је коме толико поште указано на укопу, колико њему. Његова је пратња била нешто величанско у Београду. Осем кнезова Милоша и Михаила, не знам да је кога толико света испратило до вечне куће, колико је народа пратило покојнога Косту Бранковића.

Кнез Михаило послао је удовици и деци покојниковој 200 # као знак свога великог уважења према честитом професору.

И он је сарањен код Маркове Цркве у Палилули.

Владика Гаврило Поповић

РОЂЕН У ВАЈИ 11 ОКТОВРА 1811, А ПРЕМИНУО У БЕОГРАДУ 7 ФЕБРУАРА 1871 ГОД.

Рано је прешао у Србију и одмах се покалуђерио код митрополита Петра. Био је и професор у Богословији, и члан у Конзисторији, а доцније владика у Шапцу. Где је год био, одликовао се двема особитим врлинама: Дивно је певао црквене песме, и настојавао је да учи и друге да их певају; и писао је лепо српски, што је год писао, а писао је доста: више него сви оци његовога реда. Старији београђани ће се још сећати онога лепога певања у цркви, док су били његови ђаци око певница. И данас у Србији нађе се по који већ стар попа од његових ученика те пријатним ирмосом напомене доба цвета фрушкогорског певања и у Београду.

Црквена школска књижевност њему је дужна много да захвали. И што је год писао, писао је слогом чистим, разговетним, и језиком доста правилним.

Дуго време није имао среће да постане владика, и ако се свакад мислило, кад се упразни која катедра, да је баш на њега

ред. Најпосле, по изречној жељи покојног Кнеза Михаила, постао је године 1861 владика у Шапцу.

И ту је био онако истореван учитељ лепог црквеног певања, и напредан књижевник. Од њега нам је остало 16 разних публикација, већих или мањих[1].

После неколико година управљања јепархијом, стављен је у пензију, и живео је најпре у Манастиру Раваници, а после у Манастиру Букову. Болест га примора да дође у Београд, и ту је боловао код архимандрита Мраовића. Ко је видео њега на самртној постељи, и ко је чуо из његових уста̑ како је према њему поступано од стране неке духовне му браће, тај ће се зачудити, да они што се зову понајближи Христови ученици тако мало личе на свога учитеља. Хвала нека је оцу Теодосију Мраовићу за братске услуге према болнику у тим последњим тренуцима.

Умрьо је, као што је речено, 7 Фебруара 1871, и укопан је у Палилулској Цркви с леве стране западних врата. Говорило се да је оставио многе рукописе, али ми утврдо још до сад не знамо ништа о том.

Др Вук Маринковић, професор Београдског лицеја

Родио се у Новом Саду, на Бадњи дан 1807. Гимназију је свршио у Н. Саду, философију у Егри, а медицину у Пешти и у Бечу. У 23-ој својој години постао је доктор медицине (23 Маја 1830). Године 1849 пређе у Београд, где одмах буде постављен за професора у Лицеју.. За 10 година професоровања, два пута га је дружина бирала за старешину.

Главни радови његови ово су: *Начела Физике,* у Београду 1851; *Јестаствена Повесница,* у Београду 1851.

Осим тога, писао је и преводио још многе мање ствари.

Маринковић је био човек необичног ума и дара. Одликовао се смерношћу у свем што се тиче њега; био је отворен у суђењу о стварима и о људима. Волео своје ђаке као синове. Учећи друге, учио је и себе свега века свога, и за то је био измакао далеко и у предметима, у којима се нико не би ни надао да он таке напретке чини.

[1] *Школа* за 1871 год. бр. 6 стр. 95 и 96.

Велика је штета и за школу и за науку што је тако рано отишао под земљу. Он се упокојио 7 Августа 1859, у Београду, и почива тихо код Маркове Цркве, међу толиким другим заслужним Србима.

Петар Радовановић
ГЛАВНИ УПРАВНИК ОСНОВНИХ ШКОЛА У СРБИЈИ

Родио се у Новом Саду 1808. Учио се у месту свога рођења, и у Пешти, где је слушао философију и права.

Године 1834 прешао је у Србију и постао професор у Крагујевачкој Гимназији. Године 1836 постао је Управитељ свију основних школа, и у том је звању био кад га је и смрт снашла 3 Марта 1857, у Београду.

Он је издао:

„*Кратку Антропологију*, у Београду 1844“.

„*Општа знања сваком човеку нужна*, 1850 у Београду“.

„*Војне Срба с Турцима* од устанка 1804 до Септембра 1813, 1852 у Београду“.

Још је уређивао 1848 и „*Новине читалишта београдског*“.

И он почива у гробљу код Маркове Цркве.

Др Јован Стејић

Родио се у Старом Араду 1804. Године 1829 постао је доктор медицине у Бечком Универзитету. Одмах после тога, прешао је у Шабац, и тако отпочео службу своју у Србији. Бивао је и начелник санитета, и најпосле главни секретар Земаљског Савета. Јован Стејић био је један од најраднијих чланова Друштва Српске Словесности. Он је писао, преводио, и штампао више дела, која се одликују лепим слогом и за оно време доста чистим језиком. Највише су раширене: *Хуфеландова Макровиотика*, коју је Стејић превео још 1826 године, и пет свезака „*Забава за ум и срце*“.

Преминуо је у Београду 23 Новембра 1853, и укопан је код Маркове Цркве.

---

5 Знатније зграде и места у Београду

Београд се нагло ширила у једно мења и облике и имена својим разним деловима. *Калемегдан*, *Зерек*, *Дорћол*, *Чукур-*

Чешма, *Стамболкапија*, тачке су, које ће скоро своја имена уступити новима, која се већ могу да чују, и која се спремају да се утврде.

Размицање Београда толико је, да су за ово пола века ето већ у два маха приморани били мртви да се уклањају испред навале живих. Гробље, које се некад пружало од Варош-Капије к Зеленом Венцу, давно је уступило место „Господској Улици“. Сад је и Ташмајдан стегнут са свих страна, и још од 1853 има једна наредба, да се стари Београђани измичу куд год даље пред напором нових. У том тако брзом мењању обликâ и именâ, ми смо ради да се сачувају од заборава бар неке тачке, које су ма по чем заслужиле да се запамте.

Од таких зграда или тачака на првом је месту:

Кула Небојша. Ова зграда ваља да се помене и као једини остатак старих утврђењâ београдских, и као споменик невољâ и мукâ, које су Срби трпели пода Турцима.

Некад је био читав ред таких кула од садашње Небојше право на данашњу цркву Ружицу; одатле венцем на сâтску кулу до над Саву, па после обалом савском опет до Небојше. Све су те куле давно порушене, само је остала Небојша, као једини представник утврђене одбране из доба ратовања стрелама.

Турци су ову кулу држали као тамницу, за то је и многа српска суза пала при спомену самога тога имена[1].

Ружица — садашња црква, са свим је правилан барутни магацин, озидан по Вобановој системи, али народно веровање хоће да је то Црква Ружица која се у песми пева, па нека му и буде: како ко верује онако му и бива.

[1] *Иван Југовић* говорио је српским старешинама од 1807—1812, да га окују, како знају тврђе, да га баце у кулу Небојшу, и, држећи га такó, да га припитују за све своје земаљске послове, и да слушају што им каже. Ако би их, њега слушајући, снашло какво год зло, одмах да га уморе најгрознијом смрћу. О овом глед. *„Србијанку“* књ. III, 41; а о самом Југовићу има у *„Правит. Совету“* Вуковом више, стр. 77—92.

Гроб неке Туркиње девојке, коју су Турци држали за светитељку; он је баш под сâтском кулом.

Тулба, у Горњем Граду, над гробом великог везира Карамустафе, који је у Београду удављен гајтаном за то што му је војска поражена под Бечом.

Бунар, у Горњем Граду, неколико стотина степеница дубок, једна је од најзнатнијих вештачких грађевинâ у Београду.

Барутни магацин, исечен у самотвору камену, јамачно је највећа знаменитост у београдском граду.

Магацин је тај исечен у пô оне стране испод Горњег а више Доњег града. Издубљен је то големи простор, и раздељен у делове дивотним стубовима, на које сè наслањају велелепни сводови све у самотвору камену истесани. Дебљина стенâ може и најсилнијим топовским метцима одолети.

Капије Градске. У Доњи Град улази се на три, а у Горњи на две капије. Видинска капија, на Доњем Граду, била је некад лепа уметничка грађевина, а друге су три обичне по наимарству. Али Стамболска капија, на Горњем Граду, записана је крвљу у Српској историји: на њој су о ченгеле вешани они Срби, који су се усуђивали мислити о своме народу и о његовој будућности, само ако су, с таком кривицом, пали шака београдском турском суду.

Калемегдан — садашњи парак — заслужио је да се помене једно за то, што су на њему многи знатни Срби погубљавани, а друго с тога, што су ту обављане многе усиљене свечаности: царски хати читани, или друга важна писма народу објављивана.

Последња така свечаност била је 6 Априла 1867, у 10 сата пре по дне, када је прочитан царски ферман, којим се градови у Србији уступају Кнезу Михаилу.

Доситијева Кућа. На старој великој пијаци, на рогљу који одговара згради полиције, где оно има стара турска текија, она кућа у којој је сада једно одељење полиције, била је стан *Доситија Обрадовића,* у ком је он живео и преминуо. То је сада државно имање. Слика од оте куће, благодарећи г. Јовану Гавриловићу, мислим да се храни у Архиви Српског Ученог Друштва.

Умка, где је 1830 године објављен царски хатишериф. У порти

Палилулске Цркве, на 60—70 хвата на северозапад, баш до гроба покојног Милоја Лешјанина, стоји и сад приметна умка; насред ње је никао један мали дуд, а малко на исток два су багрена. — Године 1830, 30 Новембра, лицем на Светог Андреју, у онај исти дан у који су Срби онако славно 1806 отели на јуриш Варош Београд, био је на тој умци разапет диван чадор с двојим вратима: на једна је ушао Кнез Милош, а на друга Хусеин-паша, београдски везир, па су се на средини шатора срели и поздравили. Ту су објављена она права, која је народ купио својом крвљу, и већ су стављена у Зборник међународних акта[1].

Палилулска Црква,[2] коју мало час поменусмо, под својим сводом храни кости покојнога Кнеза *Милана М. Обреновића II,* које почивају надесно од западних врата њених, и прах покојног владике Шабачког *Гаврила,* који лежи налево од западних врата исте цркве — све у самој цркви.

Велика Београдска Црква, не далеко од Калемегдана и савскога високога брега, била је сведок многим, па Бог ме и супротним свечаностима и богомољама... Под њеним западним сводовима бораве вечни санак српски кнезови: *Милош и Михаило.* С десне стране западних врата ове цркве, има у зиду комад од плоче с гроба славнога *Доситија Обрадовића,* на којој је обележено где почивају *његове српске кости.*

Око ове цркве биле су (а неке стоје и сада) куће, у којима су се развијали многи догађаји из живота нове српске државе.

Онде где је сада *Митрополија,* био је пређе „Конак“ Кнеза Милоша. У том конаку држале су многа важна саветовања народне

---

[1] *„Знаменитіи догађаи новіє србске исторіє“,* стр. 101 до 105.

[2] Ова је црква постала овако: Неки *Лазар Панча,* из Катранице, у Маћедонији, који је умрьо 24 Марта 1831 у Београду, оставио је своје имање Кнезу Милошу, и аманет: да му начини цркву за покој душе. Кнез му испуни вољу; 1835 начини ову цркву, и посвети је Св. Марку, а 1838 удари записну плочу, на којој је све то забележено. Плоча та стоји и сад у зиду са северне стране цркве.

српске старешине. Најпосле, ту је Кнез Милош и оставку своју дао, кад је хтео отићи из Србије 1839.

Малко на југ само преко једне улице, кућа, у којој су сада судови Касација и Апелација, била је стан Кнегиње Љубице. У тој је кући умрьо Кнез Милан Обреновић II. Ниже те куће у истој огради, где су сада Богослови II одељења, боравио је Кнез Михаило до 1842. У те две куће сновани су они догађаји који су сѐ завршили одласком Обреновића из Србије 1842.

Велика Пивара, на југозападној страни Београда, испод Вазнесенске Цркве. У тој згради држала је седнице своје Свето-Андрејска Скупштина; и одатле су оглашене све оне измене, које се учинише у Србији од 11 Новембра 1858 до 25 Јануара 1859.

Чукур-Чешма, ниже куће г. Јована Гавриловића; чешма та стоји и сада, само је нестало старе турске вароши, и улице су нове просечене. Не далеко од оте чешме била је кућа у којој је становао „Совет" за времена Карађорђева. На тој чешми заподела се она свађа између Срба и Турака 3 Јуна 1862, и прва крв пала[1]. Одатле је букнула борба, која се била заћутала од 14 Јула 1815 — од битке на Дубљу.

Врачарска рупа. На западном Врачару између куће дра Шафарика и Канцеларије Среза Врачарског, била је 1842 нека рупа, коју је ископао, градећи своју кућу, покојни Исидор Стојановић. У ту рупу затварани су они, који су бројани међу кривце, кад је Вучић, као победилац, сишао с војском на Врачар 1842 год.

Топчидер, 1 сат на југ од Београда, речица и долина. Ту је двор Кнеза Милоша, црква, и многе друге зграде. У Топчидеру су држане неколике народне скупштине од 1838—1868.

Ту, у свом двору, у 8 сата пре по дне, 14 Септембра 1860, издахнуо је Кнез Милош Обреновић I.

Ту је прослављена педесетогодишњица од другог српског устанка 1815. Та је свечаност била 21 Маја 1865.

Ту, у Кошутњаку, паде од крвничке руке 29 Маја 1868 год. Кнез Михаило М. Обреновић III.

---

[1] Први је главом платио честити Сима Нешић, терџоман Београдске Полиције.

Ту, на Великој Народној Скупштини, 21 Јуна 1868, би проглашен за наследног владаоца од Србије Кнез Милан М. Обреновића IV.

Топчидер је сав државно имање. Ту је била основана прва Земљоделска Школа у Србији, 1853, а затворена 9 Јануара 1859. Ту је нека примерна економија; ту је школа за малолетне сужње. Осем тога, ту станује и једно одељење редовне војске.

---

6 Власти, управе, и заводи у Београду

У Београду је столица *Кнеза од Србије.* Ту су свих седам министарстава: *Правде; Просвете и Црквених Дела; Саољних Послова; Унутрашњих Послова; Финанције; Војно; и Министарство Грађевина.* Ту су судови *Касациони* и *Апелациони,* за сву земљу; *Главна Контрола* за прегледање свију државних рачуна, и оних који се воде под надзором државних власти.

У Београду су још судови: *Трговачки, Окружни* и *Варошки,* овај за Београд, а онај за округ. Ту је *Окружно Начелство* и *Управа Вароши Београда.*

Београд је раздељен на шест квартова (осем града): *варошки, савамалски, врачарски, теразијски, палилулски,* и *дорћолски*[1]. У сваком кварту има по један члан управе с потребним особљем. На Сави има један члан управе, који нарочито води надзор над

---

[1] У Мају 1867, год. било је житеља у кварту: *варошком* 4742, *савамалском* 3263, *врачарском* 2610, *теразијском* 5052, *палилулском* 3675, и *дорћолском* 4984. У граду становало је 294 а у Топчидеру 558 душа. Кад број житеља разделимо бројем кућа, онда долази на једну кућу у кварту теразијском 8·29, палилулском 7·55, варошком 7·36, савамалском 6·97, врачарском 6·38, и дорћолском 6·25, душа. У теразијском кварту куће су најнасеоније. Кад број житеља упоредимо с бројем породица, онда налазимо, да једна породица броји у кварту: теразијском 4·54, палилулском 4·38, врачарском 4·05, варошком 3·90, дорћолском 3·79, и савамалском 3·57, душе. У средњу руку долазе дакле по две породице на једну кућу.

путним исправама оних који долазе у Београд или одлазе из тога места.

Осем Војнога Министарства, у Београду станују: *Главни Штаб* за стајаћу војску; *Бригадна Команда* за народну војску београдскога округа; *Артилеријска Школа;* једна *војна болница;* *поткивачка школа; војна шивара;* и *магацини* израђених и неизрађених предмета.

Од црквених власти, у Београду седи *Српски Митрополит*, у кога се сабира редовно једном у години *Сабор* свих земаљских *архијереја*, за расправу питања која се тичу вере и цркве. Ту се, два пута у години, састаје и *Апелаторијска Конзисторија*, која је виши суд за предмете духовнога судства; а стално пребива *Конзисторија* за београдску јепархију.

Прота за Београд и округ настава такође у тој вароши.

За високу наставу омладине, и за обрађивање наука у опште, у Београду је

Велика Школа, која је постала првом 1838, у Крагујевцу. Она је у дивној згради (на старој великој пијаци) коју је чувени родољуб господин *Миша Анастасијевић* поклонио својој отаџбини 1863.

Велика Школа има три факултета: *философски* (који се дели на два одсека: историчко-филолошки, и природњачко-математичарски), *технички* и *правнички*.[1] У овом заводу раде 19 наставника, а походе га 194 слушаоца.[2]

На плату професора Велике Школе издато је $187^3|_4$ 71.392·84 динара. Осем тога, на Библиотеку, и на набавку оруђа за кабинете 7.578·84 динара; на екскурзије ученика 1.768·42 динара; на Ботаничку башту 5.052·63 динара. Најпосле, на канцеларијске трошкове Велике Школе и свих средњих завода у Београду издато је 10.041·30 динара, а на служитеље 12.983·58 динара.

---

[1] Гледај закон 20 Декембра 1873.

[2] Сви статистички подати о школама које се овде спомињу односе се на $187^3|_4$ школску годину, а у број ђака узети су само они, који су школу до свршетка године походили.

Гимназија, са 7 разреда, постала је прво 1830 године. Данас је и она смештена у Мишиној Кући. У њој раде 15 наставника, а уче се 348 ђака.

На плату професора Гимназије Београдске издато је $187^{3}|_{4}$ 43.212·62 динара.

Полугимназије има две; свака са 4 разреда. Оне су постале доцније, једна је на Теразији, а друга ближе к Палилули. У првој је 6 наставника и 186 ученика, а у другој 7 наставника и 114 ђака.

На плату професора ове две полугимназије, издато је $187^{3}|_{4}$ 28.480·00 динара.

Виша Женска Школа. Овај је завод постао 1863, и имао је тада 3 разреда. Данас је подигнут на 5. Намена му је да дâ више образованости женскињу у опште, а неке девојке и нарочито да спреми за учитељке у основним школама. Завод је отворен. Издржава се о трошку државном, или боље рећи, о трошку *школскога фонда.* У њем има 22 предавача и 216 ученица.

На плату наставницима Више Женске Школе издато је за $187^{3}|_{4}$ 19.220·00 динара.

Школа основних мушких има у Београду 7, а женских 8. Те школе имају све по 3 или по 4 разреда тако, да у мушкима ради 17 учитеља, а у женскима 16 учитељака. Мушкараца иде у школе основне 798, а девојчица 597.

На плату учитеља и учитељака основних школа у Београду, издато је $187^{3}|_{4}$ 34.618·90 динара.

Општина пак Београдска у име стана, огрева, и оправака школа издала је те године 45.114·40 динара, дакле $30^{0}|_{0}$ више него држава.

За стручнију наставу, има у Београду

Богословија, која је постала 1836 године. Она је дело покојног Митрополита Петра, као што је већ казано.

Она спрема младиће за свештенички чин, а уједно даје и учитеље за основне школе.

Друго Одељење Богословије даје наставу нарочито младићима из оних српских крајева, који су још пода Турцима, и који долазе

амо, да се спреме за свештенике и учитеље. Богословија је цела затворен завод, који се, готово сав, издржава о државном трошку.

У првом одељењу раде 13 наставника, а уче се 174 ђака; а у другом одељењу има 9 наставника и 61 ученик.

На плату професора Богословије издато је за $187^{3}|_{4}$ рачунску годину 29.319·30 динара.

Реалка. Школа ова, овака каква је сада, постала је 1865. Али је почета као *послено-трговачка школа* још 1844. Она је за то, да дâ корисна знања младићима који би намеравали одати се на индустрйске или трговачке радње, а спрема и кандидате за технички факултет на Великој Школи. У Реалци раде 9 наставника, а учи се 84 ђака.

На плату професора Реалке издато је 19.882·00 динара.

На благодејање сиромашним ђацима у свим средњим заводима у Србији потрошено је $187^{3}|_{4}$ 26.793·30 динара.

А на набавку књига и збирака за све средње заводе, осем школâ Велике и Учитељске, издато је 16.420 динара.

Протестанти имају код своје цркве и школу са два одељења, у прво иду старији ђаци, а женска и мушка деца уче заједно. Учитељ ради у школи само један, а пастор предаје науку хришћанску. Девојчица учило је у оба одељења 28, и од њих 3 су биле из српских кућа. Ученика је било 40, и од њих 9 српчића,

У Београду има доста и приватних школа, али је врло тешко прикупити податке о стању њиховом. У 1872 години било је 13 приватних школа са 29 наставника (7 учитеља и 22 учитељке) и 272 ђака (35 ученика и 237 ученица).

У Београду има још

Српско Учено Друштво, које је постало још 1841. Намена му је, да обрађује српски језик, и да уноси науку у српски свет. Оно издаје свој орган „Гласник“, који је већ прешао 40 свезака.

Друштво је ово досад највише учинило, да се обелодани многа грађа за народну српску историју, а нешто је привредило и за познавање данашњег стања Србије.

И оно држи своје састанке у *Мишиној Кући.*

Држава је дала $187^{3}|_{4}$ на Српско Учено Друштво 11.789 динара.

Пољско-привредно друштво, постало је године 1869. Њему је цељ, да шири пољско-привредна знања у народу, и да олакшава набавку савршенијих справа за разне пољско-привредне радове.

Друштво ово располаже лепим новчаним средствима. Оно издаје и лист *„Тежак“.*

Друштво Лекарско склопило се 1873 с цељу, да расправља и осветљава питања из области медицине. И оно издаје свој орган —„Архив“.

Трговачко-занатлијски одбор, установљен је да предаже мере које би ишле на добро земаљској трговини и индустрији.

Велика Народна Библиотека, која има 14,544 дела.

Статистички Преглед

БРОЈА ЧИТАЛАЦА У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ ЗА 1872, 73, 74, И БРОЈА СВЕЗАКА

Година	Број читалаца			Број реверса	Читало се разних књига										
	Ђака који су на билет добијали у наруч књиге	У читаоници библиотеке	приватних из разних сталежа		на другим словенским језицима	Период. списа гласника часописа		Научних књига		Забавних књига		Карата	Музикалија, партитура, песама	Брошира памфлета	Свега свезака
						на српском језику	на страним језицима	на српском језику	на страним језицима	на српском језику	на страним језицима				
1872	217	135	176	3670	498	354	475	582	1994	975	1946	52	28	291	7195
1873	221	167	194	4554	501	476	497	598	2012	846	1896	62	34	102	7024
1874	316	190	182	2941	404	317	434	543	1803	814	880	55	33	169	5503

Број читалаца у читаоници кретао се од 9—17 лица дневно у месецима: Октобру, Новембру, Декембру, Јануару, Фебруару, и Марту, а од 5—16 лица дневно у другим месецима. Број лица која носе књиге кући кретао се од 12—36 дневно у месецима: Октобру, Новембру, Декембру, Јануару, Фебруару, и Марту, а од 5 до 25 у другим месецима.

Читаоцима у читаоници стоје на расположењу разне стручне књиге, речници, енциклопедичка дела, илустрације, карте, итд.

Народни музеј, према разлици ствари, које се у њему налазе, подељен је на деветнаест разних одељака. И тако:

	на крају године: 1871	1874
У I одељак долазе разни накити и адиђари стари римски, средњевековни, новији и најновији српски, од којих је било златних	32	38
сребрних	183	229
од разног камења	53	64
У II одељак долазе разни судићи (и покућне ствари) од сребра, римски и српски, од којих је било	35	36
У III одељак долазе идоли (кипови) римски и варварски и друге слике ливене од бронзе, од којих је било	36	43
У IV одељак долазе разне старинске ствари римске и новије, од бакра и бронзе коване и ливене, од којих је било	176	199
У V одељак долазе медаље, спомени, новци и амајлије, од којих је било	129	134
У VI одељак долазе старински печати изрезани у металу, од којих је било	49	58
У VII одељак долазе старински печати у истисцима, од којих је било	12	14
У VIII одељак долазе разне старинске ствари од стакла и печене земље, од којих је било	72	103
У IX одељак долазе заставе старије и новије, од којих је било	21	23

	1871	1874
У X одељак долази старије и новије знаменито оружје и поједина оруђа за ратовање, од којих је било	142	163
У XI одељак долазе разне старинске ствари од метала, као: покућно посуђе, земљораднички халати, коњске опреме и разне утензилије, од којих је било	94	121
У XII одељак долазе уметничке знаменитости и природне реткости, од којих је било. . .	175	181
У XIII одељак долазе слике и портрети, од којих је било	130	140
У XIV одељак долази надгробно и друго камење римско и средњевековно, цигље с натписима и сликама, од којих је било	38	38
У XV одељак долазе разни идоли и кипови од камена и барељефа, од којих је било . .	17	18
У XVI одељак долазе стари југословенски новци, поглавито пак српски из времена самосталности, од којих је било.	558	2664[1]
У XVII одељак долазе римски и византински новци, од којих је било	6113	6314
а од ових долази на златне новце . . .	166	179
У XVIII одељак долазе стари јелински и варварски новци, од којих је било	1006	1010[2]
У XIX одељак долази нумизматика средњега века и разних држава	3031	3051
осем сребрних, има и златних новаца. . .	101	106

Народни Музеј походило је 1872 године 939 посетилаца, 1873 401, а 1874 281.

На Библиотеку и на Музеј издато је из државне касе за 187³/₄ годину 16.779 динара.

Београдска Читаоница, која је постала 1845, и којој од

[1] У њима има новаца од 166—179 видова.

[2] Ту има по видовима 653 јелинска, 193 маћедонска и 55 варварских.

почетка до сада највећу помоћ даје чувени српски родољуб Миша Анастасијевић, има приличну књижницу, збирку старих новаца, сликâ, карата, и др.; а и новцем стоји тако, да јој се не треба бојати за опстанак [1].

Грађанска Касина, основана 1869. Године 1874 имала је намештаја за хиљаду дуката, и неколико хиљада гроша прихода преко трошковâ.

У Београду имају четири православне цркве: *Велика, Палилулска, Вазнесенска* и, у граду, *Црква Ружица.*

У двору митрополитском има *Капела,* у којој се служи, а у Топчидеру лепа зидана *Црква.*

Протестанти имају своју цркву, Јевреји две синагоге, Мухамеданци једну џамију, а Католици се служе капелом која је у Аустро-Угарском Консулату.

У Београду има пет штампарија: једна је државна а четири су приватне; има и три литографије: једна државна а две приватне. Осем других списа, сад се издају у Београду осморе новине, које политичне које књижевне и стручне.

Позориште у Београду отворено је, у новој лепој згради, 30 Октомбра 1869, представом „Посмртна слава Кнеза Михаила", али је и пре тога радило у Сушићевој Кући, на Варошкапији.

Зграда, намештај, библиотека и све друго што се рачуна у имовину позоришта, стало је до сада од прилике 32.000 дуката. Позориште, *стално уређено,* мудро управљано, патриотски задахнуто, може учинити големе услуге српској ствари, а овако, као установа привремена, стоји увек у неком нередовном стању, па и користи од њега нису онолике колике би могле бити, и колике би требало да су.

За послове међународне природе, у Београду имају консулати главних јевропских држава, и оних које са свога положаја имају више свеза с нашом отаџбином.

Консулати су ови: *Руски,* који је доласком у Београд најстарији; *Аустро-Угарски; Енглески; Француски; Немачки; Италијански; Грчки,* и *Агенство Румунско.*

---

[1] *Извештај Управе Београдске Читаонице* за 1874, у Београду 1875.

Консули ови и агенти акредитовани су код кнежевско-српске владе за послове дипломатске, и за све интересе својих сународника.

---

7 Песме које помињу Београд

У колико је које место, која варош, или град, више уткан у живот народа, у толико се чешће помиње у песмама, које на њега лију миље и благослове, или сипљу горчину и клетву.

Народне песме, и песме уметничке, дале су свој глас о Београду до сада, а како ће народни суд гласити о Београду од сада, о Београду будућности, ми још не можемо да пророкујемо.

Кад је нешто било кварно у унутрашњем животу београђана, кад ту није давата наплата свакој заслузи по правди, кад се, да се послужимо новом ружном речју, каишарило чак и са слугином муком, онда осећање неправде оставља Београд да изгори. Има више песама такога садржаја, али место свију ево једне:

„Две се воде путем претицале:
„Једно Сава а друго Морава;
„Сава носи дрвље и камење
„А Морава шајку оковану,
„И у шајци брата и сестрицу.
„Братац спава а сестрица везе,
„Сеја брата иглицом будила:
„„Устан', брате, Београд изгоре!
„Братац сеји кроз сан одговара:
„„Нека гори, пуст му остануо!
„У њему сам три лета служио:
„Прво лето за светло оружје,
„Друго лето за доброга коња,
„Треће лето за добру девојку.
„Када сташе оружје делити,
„Мен' дадоше старо заrђало;
„Када сташе коње дијелити,
„Мен' дадоше старо изјахано;
„Кад девојке сташе дијелити,
„Мен' дадоше старо обљубљено".

У другој једној песми која се пева далеко низ Дунаво, у Го-

лубачким планинама, Београд се представља као место велике власти и високе науке:

Ој, девојко плава,
  Чула ти се хвала
Чак до Београда,
  До Петра писара,
Који пером пише
  По небу облаке,
По небу облаке,
  По земљи јунаке.

Кад је Београд, после пораза Аустрӣске војске на Гроцкој, 1739, пао Турцима у руке, онда му се певала ова песма:[1]

„Послушайдеръ мой любезни брате
Што се треви у прошасте рате,
Како Немци Белград изгубише,
Како ли га Турком' предадоше
После Принципъ Евгенѣва мача
Нагледа се за Белградом плача
Орле, орле, ти велика дико!
На Дунаву Бели граде, славни!
Ти цесару врло мил беяше,
По сви гради твой гласъ проходяше,
Цесаръ тебе врло миловаше
И тобом се велико дичаше.
Орле, орле, цесарева дико,
Каква ли су та времена дошла
Те є тебе твоя слава прошла?
Камо твоя дика и лепота,
Како ли се учини срамота?
Лепо ли се из Срема гледаше
На брегу се лепо бієляше
И іошъ лепше из Земуна стати
(И погледати) где се твоя платна бієляху.
Са сви страна откуд се гледаху
И лепо ти бяше послушати
Кад би стале уре ударати

[1] Преписана из једног рукописног „Зборника“ који се находи у Милоша Поповића, у Врањићу, унука Поповића Павла. Зборник је свакојако старији од 1795 године, јер је те године записао на њему Поп Димитрије из Врањића да је његов, али је текст старији.

И за нъима шилъбок бедокати,
Па и гласно бубньи ударати.
Садъ од тога ништа не чини се
Ни лепоте твое не види се.
Тко є тебе пређе добро знао,
Саде тебе не би ни познао.
Што си саде тако потавнио
Са сви страна худо поцрнио,
Камо твои тврди бедемови
И на ньима велики топови?
Камо куле цигльом изидане,
Са сви страна лепо уздичене
И изнутра и ван пописане?
Племенити двори принципови
Кой єсу саде везирови
Колико є у години дана
Толико є на ньима окана
И дућана много начинћно
Свакояко благо наполнено.
Камо башче лепо ограђене,
И лепоте сваке насићене
Камо коньи камо ли интови—
Не возе се госпе нит' господа,
Нит' пролази сваки до своега,
Не чую се уре нити звона,
Нит се знаде кад ће бити зора,
Не маршую врати кановници
Нит' остали други редовници,
Не чую се бубньи нит' свирале,
Не чине се танци ни веселћ.
Орле, орле, племенити двори,
На краини верло знаменити!
Орле, орле, цесарева дико
То ли тебе изгуби попреко,
Турци тебе за се освоише.
За то Белград плачно одговара,
Одъ жалости после свога квара:
„Откуд ћу се ядан біелити,
А како ли не ћу потавнити,
Кад менека издадоше Немци,
А проклети освоише Турци.

И Дунавом шайке отидоше
И галіе собомъ одвезоше,
Цесареву азну однесоше
Пакъ и они Сремомъ отидоше.
А! проклете шайке и галіе
Што васъ тихи Дунав не залiе
Кад вас ніе Турчин предобiо
Широки васъ Дунавъ потопио!
А проклети Немци, и солдати,
За што с' войска к мени не поврати?
Да ми буде у потребу данасъ.
Не знате ли, да васъ цесаръ рани?
Кад цесару профунту поедосте,
Неверу му онда учинисте,
Сами себе Турком предадосте
Што се тако верло препадосте.
Те менека Турком предадосте,
Што васъ ніе потопила Сава?
За што мене остависте сама,
Да л' вас Турска рука предобила,
Да ли васъ е куга поморила,
Да ли васъ е потопила Сава,
За што мене остависте сама
На овоме о господѣ миру?
Предадосте цару и везиру,
Савом водом међу учинисте,
Пакъ и они мене оставише.
Залуду ме вавiекъ градисте
Кад менека бранити не хтесте.
Онда Турци на ме навалише,
Лепе баште коньи погазише,
Око мене шанце раскопаше
И бедене мое порушише,
Превисоке куле предобише,
Племените дворе освоише
И народомъ своимъ населише,
Племените цркве покварише,
И мечите свое начинише
Сву Сервiю земљу освоише
И опет се цару покорише.
О, небози Немци и солдати,

Како ћете мене прегорети,
У трахо (тако) прима се гледати,
Мене ћете често поминяти
За мном ћете вавек жаловати,
Мучно ће васъ бити послушати,
Где се Турци Београдом диче,
И у нѣму турски оџа виче."

У време наше борбе, и првих дана иза те борбе, Београду су истицани као такмаци Шабац и Крагујевац, и оба су дизани да су му глава, али се баш у том садржи прекор Беграду, што је у њем тако мало србинства а много туђинства:

„Београде залуду ти хвала,
Кад је теби Крагујевац глава". —
„Раја мисли да је Шабац шала,
А Шабац је Биограду глава".

А кад је године 1806 јуначки напад, 30 Новембра, онако славно испао, онда народни певац овако кличе:

„Београде, Шумадије главо!
Обрањало Турак' и Хришћанâ,
И кланицо људске крвољевне,
Ал' и двари у Јевропу Јужну!..
Шта си чуда, боја и чемера,
Шта ли славе и торжествâ светлих
Шта разгласја и хваљења свуда
Дочекивô и пропраћô досле,
Ал' подобне дике и весеља
Ни начуо камо л' запамтио
Кад те Срби овладаше своји
А из ропства четирстолетнога! (1806)

. . . .

Доцније, кад се Београд, заборавивши своју револуцијону мисију и силу која га је и одела у нову одећу, која га је мало пре онако прославила и узвисила, уставио, кад се смрзао и почео чисто кајати се што је тако далеко коракнуо у науци и у знању, па пожелео враћати се к преживљеној старини, к погледима који ни у своје доба нису били оправдани а камо ли тада: онда је нови српски Јеремија овако запомагао над њим:

„Београде, мој бели лабуде!
„Ал' се јадан мени видиш туде!
„А крај тебе до две воде ладне
„Чини ми се кô да плачу јадне,
„Не прскају т' поносне зидине
„Као отпре од веље милине,
„Већ се ето мимо тебе журе
„Да што пре те јаднога пrejуре,
„Да не гледе твоје луде муке
„Твојих јада, твоје веље бруке,
„Ох, не бели са мунара витих
„Ни с мечета оних поноситих
„Крвца дивна ту се просипала,
„Крвца тврди кам је пролокала
„Кам се круни, камен се комада,
„Па све комад за комадом пада,
„Јоште мало, неколико часа
„Па им нема ни трага ни гласа,
„А језина и другога чуда
„Да се сећа сваки кô санка луда.
„Де је теби она Србадија
„Пред којоме дркта Турадија?
„Де огњени онизи синови,
„Де су твоји сиви соколови?
„Ови овде нога уштапљених,
„А по врату тешко увијених,
„А на главам капе калајбуће,
„А у рукам оно вито пруће,
„Што час тамо, час амо гибају,
„Па прутићем около шибају,
„Ни зубуна, нити пеленгаћа,
„Кô што чине друга права браћа,
„Ни шубара, ни доколеница
„Ни црвених убавих капица,
„Ни долама, оне српске дике,
„Нити тока̂, јуначке прилике,
„Нит' о плећи пушак и гуњева,
„Ни за пасом убојних ножева —
„Ништ' од тога, само јад и руга
„И још оно: „Ваш покорни слуга!“

„Слуга, богме, али туђих јада,
„Туђих јада, туђих накарада.“
. . . .

Београд, који је био предмет око кога се толика крв људска проливала, спојивши се сада сав с осталом српском земљом, може, и треба да постане средотечна тачка међу свим крајевима јужнословенским; може да буде посредник међу истоком и западом, а опет свакад на лицу свом да носи разговетне црте оног народа, коме га је историја наменила за престоницу.

Ми смо раније побројали све заводе и све установе, којима је свима цељ да помогну и појединцу и народу како да уреде, да организују своју снагу, своју моћ, своје знање, те да тако обезбеде себи што бољи и што достојнији положај у свету.

Све школе у Београду, опште и стручне, нека заговоре језиком истине, језиком знања, па силе мрачне нема, која се томе може одупрети.

А Школа Велика, та школа над школама, нека буде свакад живо врело науке, нека се дахом њезиним снажи сва средња и основна настава, нека она, као тајни извор знања, неосетно протиче, осветљава, и оснажава живот умни, живот трговни, живот индустријски, нека буде светлиља Србину на путу сваког напретка и развитка.

И буде ли тако, не треба се онда бојати не само ничије поплаве, нити чијег мирног завојевања, него се још из састајања и трења можемо надати светлијим погледима, и сигурнијем напредовању својега народа.

Посао наших дедова и оцева био је, *да отму овај комадић Српских земаља од Турака*, а задатак нас — синова њихових — јесте: *да себе отмемо од мрака, и да помогнемо осталима избавити се од Турака.*

II

Београдски округ

1 Границе и Планине

Пре 30 и неколико година, беше се јавио у селима око Авале некав „*Врач*“, коме је прост свет ишао, као каквом посланику Божјем, јер је он пророковао шта ће коме бити[1], а зна се колико је силна она радозналост, која човека вуче да прозре, ма и најмање, у оно што ће му бити сутра. Тај необични човек био је однекуд из бела света; ништа се није знало, или бар се данас не зна, ко је он, одакле је, и шта га је довело у околину Авале, да је озари виделом свога пророчанства. Звали су га *Стеван Хроми,* јер је доиста храмао на једну ногу.

Кад је оставио лубнице и кулаче, па се машио дворова, и стао пророковати: колико ће трајати чије господство, онда је, кажу, протеран у Немачку, и после се већ за њега није ништа чуло, као ни пре његова појава.

Авала је била најмилији предмет Стеванова сањања. Он је казивао, да се негде у Авали находи закопано силно благо. Закопано је, вели, врло дубоко, и најпре се мора још дићи некакав велики камен, па тек до блага доћи. Многи лаковерни људи, не само из околних села, него и из самог Београда, провели су доста ноћи, дућкајући земљу по Авали, да би се тако, на брзу руку,

---

[1] Кад се бавио у Рипњу, казивали су ми, да је, пророкујући, гледао у некакву књигу. Отац мој, који је знао читати, причао ми је, да књига није била писана нашим словима, него некаквима, каква он није познавао.

Једном, веле, пред много света, један Рипањац (Јоксим Качаревић), извадивши иза појаса свој пиштољ

— Ако си погађач, рекне он Стевану: — погоди шта има у мом пиштољу?

— Фишек барута, две половнице, једна драмлија, и сукња, одговори са свим случајно Врач.

— Е, људи! истина је све тако, рече упрепашћени Јоксим. И после тога су све чешће падали полутаци на пророкову књигу.

могли обогатити за до века. Чак је подругљива песма причала како су из Београда

„Подигла се четири дедака,
„Сва четири бејаху једнака,
„У Авалу, да копају благо...“

Као што се мо̂гло и напред знати, нико није добио ништа, осем по неколико непроспаваних ноћи̂, и оваких подругљивих по̂шалица и пецкања.

Но „Врач“ је казивао још, да ће на Авали бити црква, и да ће славити Ђурђев дан. О првом Ђурђеву дне, после тога пророковања, многи људи из околних села изађу на Авалу, тек, што оно веле, чуда ради. Другога Ђурђева дне, изађе их више. Момчад и девојке једва чекају таке прилике, да се наиграју и провеселе. Није прошло много, а и београђани су дознали за тај нови сабор на Авали, и почели и сами долазити. И тако је неко ишао да се провесели; неко, да види Авалу; неко, кога на Авали; неко, да што прода; а неко, да што купи; еле је изишао доиста читав сабор, и ако још нема ни цркве ни манастира.

И дан дањи, кад је год лепо време, на Ђурђев дан је (23 Априла) на Авали пуно света.

Пошто, ето, знамо како се то саборисање започело, и пошто већ толики други иду тамо на Ђурђев дан, хајдемо и ми да бар разгледамо с града сав београдски округ, који смо ради да представимо и онима који уштитају ове врсте.

Кад смо већ на Авали, нека сабор води своје саборске бриге и послове, ми се наместимо на највиши вршак града, да се нагледамо природних дивота̂, које се разастиру пред очима које их одатле гледају.

Београдски округ са запада и севера пиркају лепе воде: *Љиг, Колубара, Сава* и *Дунаво;* с истока се он спаја с округом смедеревским, а с југа су му окрузи: крагујевачки, од кога га раставља: Шутица, Радов Поток, Жути Оглавак, и т. д.; и руднички, од кога га раставља Ва̀ган, Плочник, Орловица и Шутица.

У старије време, за Турака, а и за времена Карађорђева, између округа београдског и смедеребског, или између те две на-

хије, како су се онда звали данашњи окрузи, била је још мала *Нахија Гročанска*, којој је *Гроцка* била главно место. Доцније је та нахија спојена са свим с београдском.

Планина нема великих у београдском округу. На северу и на западу немамо ни једнога брда, на истоку је тако исто раван, само у неколико заталасана. На југу пак не само да се протеже приметан планински венац, него се сама јужна граница овога округа ивичи све самим височима и косама. Сав пак овај округ дели на две половине један планински повијарац, који од Рудника полази најпре на северозапад, а после се повија к северу. На том повијарцу, откако он уђе у београдски округ, ово су највећи врхови: *Космај*, тако звани *Вис*, *Ковиона*, *Авала*, *Торлак*, *Вишњичко Брдо*, и завршетак му је *Горњи Град* београдски.

По висини над морским огледалом, највиши је вис *Космај* јер он има 1250′; па долази *Авала* која има 1195″; *Вис* пак и *Ковиона* нижи су од оба прва брда.

Космај има управо три виса: *Мали Космај, Голи Космај*, и *Рутави Космај*. Овај је последњи обрастао красном граничевом гором. Најисточније је голо брдо *Кошутица*.

Брдо *Вис* дели воде Раљи и Бељаници.

Ковиона је вис над реком Раљом. Мало још па ће и она, сва оголети.

Авала умало није остала не само без свога биљног накита[1] него и без коре, да покојни Кнез Милош не заповеди 1859, да се загради, те је сад букнуо на њој шиб као конопља.

Осем тих приметно великих висова, брежуљака је пуно, куд се год човек окрене, само се ни један не може назвати ни великим брдом, а то ли *планином*.

---

2 Воде

Појаче воде у београдском округу ово су:

Пештан, који извире у потесу села Буковика, па се улива у Колубару код села Дражевца, у јаз дражевачки.

[1] *Гласник* XXI. стр. 167 и 168.

Турија, извире у Космају код Манастира Тресија; тече најпре на југ, па се од села Раниловића обрне на запад и састаје се с Бељаницом на месту Јасеновој Бари, у атару села Степојевца.

Бељаница долази од поврх Дучине, али јој је *Прутен* најјачи извор. Тече дугом и красном долином; прима реку Опарну, па испод села Степојевца, примивши Турију, пада у Пештан на месту *Саставцима*[1].

Баричка Река извире у атару В. Моштаничком, у месту *Таколину*, и код села Барича утиче у Саву.

Железничка Река, долази од Читачке воде и од Рушња, па се стаче у Макиш, и Ревеницом, кроз ћуприју код Чукарове механе, иде у Саву.

Топчидерска Река, извире у атару села Рипња, у месту Будољину, а пада у Саву у дно острва Циганлије. Долином ове реке ићи ће прва српска железница.

Мокри Луг, мала вода која извире испод села Малог Мокрог Луга, као „Мулин Поток“, и пада у Саву кроз раван „Венецију.“ Вода ове речице прва је у Србији окренула парни млин (Њемецов).

Болечица, долази од села Врчина, од Бела Потока а и с источне водопађе косе Липовице поврх Мокрих Лугова, удара на Лештане и Болеч, и ниже села Винче пада у Дунаво.

Грочица, долази од Заклопаче и од Бегаљице, и одмах испод Гроцке утиче у Дунаво.

Раља извире у селу Парцанима из два извора, од којих се један зове *Радовановац*, а други *Валови*. Раља има долину баровиту, а пада у Језаву између села *Радинца* и *Вранова*.

Велики Луг саставља се од потока села Ропочева, и од Не-

---

[1] Ове три воде: *Пештан*, *Турија*, и *Бељаница*, и још *Лукавица*, која протиче поред канцеларије среза колубарског, кад сиђу у колубарску раван, ударају на неке водојажине, као какве колубарске мртваје (н. пр. Очагу), те је с тога врло тешко, у мало времена, разабрати које је баш која од ових река. Ту забуну увећавају и становници, који, због својих потреба, негде те воде зајажују, а негде их наваћају, па им, према томе, дају и другчија имена.

меникуђске реке (која се најпре зове Касталљан а после Трнава), и тече равном и плодном дољом, па се улива у Кубршницу, и с овом заједно у Јасеницу код Паланке.

Милатовица, извире у селу Иванчи, у присоју космајском, где се зове *Беснâ*, протиче поред села Међулужја, и улива се у Велики Луг.

Београдски округ нема много једрих живих вода, које не би никад пресушивале, него још има места, као што је, на прилику, село Вранић, где људи, кад је сушно лето, трпе велику муку за воду.

Од минералних вода, досад се зна за неколике, које нису још ближе испитане и процењене:

1 Минерална вода на обали дунавској, близу села *Вишњице*[1] 15 степ. Ром. топла.

2 Минерална вода у селу Калуђерицама, коју помиње у свом делу др Линдмајер[2], топла 20 град. Ром.

3 Слана вода на обали дунавској, између места *„Оросин-ћуприје"* и *Кајабурме*. Ова има у литри воде 12 грана сумпоро-киселога калиоксида.

Ову воду пронашао је и препоручивао пажњи Београђана многопоштовани др *Ј. Панчић* Али је глас његов остао као глас онога који је викао у пустињи.

4 Кисела вода у месту Тапавцу, у метеву села Рипња. Ова је још једва и чувена. И она, на већој суши, пресушује и разилази се некуд под земљу. И

Даље, минералних вода има у селу *Прогореоцима*, ½ сâта од реке Пештана; — у селу *Даросави*, 5 минута од реке Пештана; — и у селу *Крушевици*, 5 минута од Крушевичке реке.

Ове последње воде још нису испитане.

---

3 Равни

У београдском округу највећа је она раван, која се пружа од јужног подножја Космаја на југоисток ка крагујевачком округу;

---

[1] *Линдмајера* Опис Мин. вода, стр. 92 и 93.

[2] *Исти*, стр. 98 и 99.

најравнија је равница *Макиш*, од Остружнице до Железника и Жаркова, и до савке обале; најроднија је раван колубарска, особито од села Шопића до Степојевца.

Даље су врло красне равнице око реке Бељанице; дуж Великог Луга, и низ Раљу.

Осем тих равница, земља је свуда окићена брдашцима, која су покривена обичним биљем од сваке врсте, и родна је како се само може пожелети.

Најпосле, готово све косе у овом округу више или мање могу се бројати у равнице, и ако су повише. Па и сам наш Врачар може се узети да је равница, само малко више заталасана.

---

4 Шуме

Београдски округ, као део Шумадије, није без узрока делио то име. И он је сав био обрастао дивном шумом, највише: граничевом, растовом, церовом, буковом, липовом, и разним шибом. Данас је од тога блага остало још врло мало. Највише ће се бити задржало дуж *Колубаре*, у *Кљештевици*, у *Космају* (Рутавом), у метеву села *Рипња*, у чувеној коси *Липовици*, и нешто око села *Врчина*. Тако велико благо, које нам је остало од старих, ми смо можда више упропастили него потрошили. Држали смо да нам је на сметњу, не помишљајући да ће, с олакшаним превозом, доћи људи из бела света, и скупо нам плаћати за грмове, које смо ми некад лакомислено белили[1], а некад и обарали само да слушамо како падајући грувају, као кад топови пуцају.[2] С правом, оставити иза себе потомке, ми смо примили и дужност: размислити на чем их остављамо? Чувајмо се, да се они праведно не потуже на нашу неразборитост, на нашу немарност. . . .

---

[1] Сад се у Колубари плаћа један здрав грм по 6—7—8—10 дуката цесарских за дуге које се носе скоро у све делове света.

[2] Ово сам чинио и ја, с другим чобанима, кад сам ишао за овцама.

5 Рудно благо

Не улазећи ни мало у овај предмет, ми ћемо само поменути места где згура и закопине сведоче, да су, још у старо време, вредни људи у недрима земљиним тражили средства за олакшицу и угодност у животу. Од места која су пуна тих закопина, биће прво

Авала, која је готово сва поткопана рударским окнима, а знаоци ипак држе да она и данас притискује неисцрпљиве масе благородне руде[1]. „Врач" је право казао: у Авали има много блага, само је врло дубоко, и не може га нико извадити тек кроз једно сунчево спавање!

Паланка, Тапавац Горњи, Тапавац Доњи, Љута Страна, Висока, и *Жути Поток* на југозапад од Авале, све у атару села Рипња, места су, која су покривена остацима старе рудокопне радње. И ту знаоци тврде, да је мајка земља задржала у недрима својим још доста свога богаства за вредне обитаоце своје и данас, и после нас позадуго.[2]

По роду пак, у тим рудним местима има руде: оловне помешане са сребром, а има и бакарне.

Даље к југу од тих места, у селима: *Бабама* и у *Губеревцима*, многи остаци од рударске радње показују велико богаство минерално овога округа. Испитачи нашега доба веле, да и ту није повађено све, што је земља спремила синовима својим. И ту је олово са сребром помешано.

Угља за гориво има у месту *Бошњацима*, на југоисток од Авале, али веле да још није зрео за најкориснију употребу. Даље га има: у селу *Кумодражи;* у селу *Раковици;* у селу *Врео-*

---

[1] Обраћамо пажњу читалаца на рударски извештај г.г. *Љ. Клерића* и *Хофмана* у *Срп. Новинама* од 1875, бр. 23 и даље, у коме се казује колико би пробитачније било претпоставити разрађивање ових рудника онима у планини Рудничкој.

[2] Господа *Клерић* и *Хофман*, светују да се ова места претпоставе самом Руднику, јер, поред других добрих страна, она су за препоруку и с тога што су ближе, те би превожење било и брже и јевтиније.

цима, и у *Шопићу* до Колубаре (све мрки угаљ), а у селу *Рајковцу*, у срезу космајском, има *угља лигнита*.

У сéлу Барајеву, 5 сата од Београда к југу идући, има велики мајдан, где се сече гробно камење, и разноси по свој околини.

Камена за разне потребе има у овом округу довољно; нигде пак он није избио на површину земље у толикој мери, да би био на сметњу обделавању, мањ ако би се шиљастији висови лишили свога биљнога накита, те би се стене, као кости земљине, морале помолити на поље.

Надати је се да не ће ни доћи до тога, пошто је ограђена [1] Авала (1859), која је највише изложена била тој опасности. Тако би исто требало сачувати и *Голи* а и *Мали* Космај.

---

6 Остаци од старина

Од старина, као остатака од прошлога живота и рада на овом комаду земље, можемо поменути

Град на Авали [2]. Неки су научници држали да је ово дело римско, и Ами Бује мисли да је баш то *Mons Aureus*; али како је доцније пронађеним путним таблицама од *Сингидунума* (Београда), до *Виминацијума* (Костôца), доказано, да је *Mons Aureus* био онде где је данашње *Смедерево*, то се данас ни оно мишљење о Авали не може примити.

Римљани су могли имати на том вису какву своју стражару,

---

[1] Бог да прôсти Кнеза Милоша!

[2] Говорило се у Београду 1808, а и доцније, да је цар Аустрйски, *Фрања I*, кад је пред њега излазио *Иван Југовић*, као посланик Карађорђев, упитао: — Има ли на Авали бунар? Па кад му он није знао казати о том ништа, онда му је Ћесар показао план, на ком стоји да до самога града има бунар? — Ово се причало као прилог великој жељи Аустријанаца, да узму Србију под своје закриље.

Сад баш дознах, да је дошао некакав Американац *Бојне*, који доказује да је пореклом Србин, и да су му стари живели на Авали, па ту и неку оставу закопали. Он је добио дозвољење од власти да ту оставу тражи.

какву кулу *мотриљу,* тако да је назовемо, али овај данашњи град на Авали, овакав какав је, биће дело из познијег доба.

Народно веровање приписује и тај замак злогласној жени *Ђурђа Бранковића, „Проклетој Јерини“*. А има прича и да га је оправљао турски цар Махмуд II, што је могло и бити баш у оно време, кад су Маџари држали Београд. Народна песма помиње да је и *Порча од Авале* био некад господар града и околине, али не вели ништа о том ко је зидао град, у ком је сила Порчина становала. Прича то једно тврди, да је Порча погинуо на Авали, где му се, гроб западно од града, и данас показује.

Код села *Стојника* и *Баба,* северозападно од Космаја, имају развалине од старога града, који се сада зове *Градиште.* Ту близу има јако врело *Прутен,* а има и остатака од топионица неких руда.

Градина на Средњем Вису, на левој страни *Рипањске* (Топчидерске) реке, спроћу Авале. Прича се, да су ту биле Јеринине хлебне пећи, па су јој врући лепчићи из руке у руку додавани с тога Виса горе на Авалу (има близу сат места). Између тога Виса и Авале, сав је тај простор засејан остацима од старине. Доле, крај саме реке, где поток *Пречица* у њу утиче, зидине су од *„Швабине Стаклане“,* где се прича да је некад грађено стакло. На више под Авалу идући, место је *Чаршија,* па *Селиште.* Оба та простора била су насељена; и где су биле куће и дућани, сад су туда или њиве или густ шипраг.

Гроцка, коју су Турци звали *Хисарџик* (градић), биће стара римска поштанска станица *Трикорнијум* (*Тророжац* (?)).

Испод села *Вишњице,* на једном чоту над Дунавом, имају остаци од неке градине, али о њој ништа нисмо могли дознати.

На Космају, према селу Рогачи, има нека веома порушена градина; а и у околини Космаја, на југојсточној му страни, у селу *Кораћици,* има стара црквина *Павловац.* На западној пак страни *Великога Космаја* црквина је *Тресије,* за коју се држи да је била задужбина Деспота Лазара, сина Цара Лазара. Али околни људи некад зову ову црквину и „Високи Стеван“, а *Тре-*

сије веле да се прозвала с тога што се ту Стеванова мајка, царица Милица, затресла видећи свога сина тако лепа и јуначна.

Ево једног записа на камену у манастиру „Тресијама“

† изволенїем ѡц҃а и поспешенїемъ сина и свршенїемъ ст҃го дх҃а † ѡбновї се сеи ст҃и и божтвни храм’ ст҃и силъ безпл҃тнї трꙋдом ї платою їгꙋмена кѵ҆ аци Фисарїон (sic) съ братїами: ѿ монастира зовомъ Раковица ∴ блнзь Белиград лѣта зсзı ∴ и прїложїше обдѣедино (sic)

= †. Изволеинѥмь отьца и поспѣшениѥмь сына и сьвршенiѥмь светаго доуха † обьнови се сеи светыи и божьственыи храмь светыхь силь беспльтьныхь троудомъ и платою игꙋмена кѵрь аци 'Висариона сь братиями оть монастыра зовомь Раковица близь Бѣлиграда. лѣто зсзı и приложише обладавь ѥдино.

С истока опет црквина је *Кастаљан*, за коју се по имену може да помисли да је била некаква католичка богомоља; али народ и њу приписује Високом Стевану.[1]

Међу старије богомоље, које и данас служе, иду и два манастира: *Раковица* и *Рајиновац*.

Раковица је у једној десној притоци Топчидерске реке, 2 сата на југ од Београда. Народно веровање приписује је чак Светоме Сави, али је тешко примити такву давнину. Код Раковичке цркве укопан је јунак *Васа Чарапић*, који је погинуо у јуришу на Београд, 30 Новембра 1806[2].

Рајиновац је на један сат јужно од Гроцке. И он је богомоља новијег постања. У њему је пребивало неко време свето тело краља Првовенчанога. Код Рајиновца је сарањен кнез Стеван Андреић *Палалија*, из села Бегаљице, кога су посекле Дахије пред српски устанак 1804. И данас с источне стране цркве стоји плоча с овим натписом: „Здѣ почиваетъ рабъ божи Стефанъ

[1] Овај је манастир у месту Кривој Липи, а преко потока „Касталана“ је место Вртиште, које помиње Милован Видаковић. *Гласник* XXX, 119.

[2] *Гласн. Срп. Уч. Друштва* XXI, 16 и 18.

Андреићъ Оборкнезъ бегаличкій. Пострада и погибе за ристане. Богъ да прости нѣму душу. Подписа ову плочу Мія Янковићъ 1804". Она се сва изљускала, као да је ватра на њој горела, или је то од мраза. Чудо, да духовник, који данас држи Рајиновац, не зна ни за ту плочу, ни за онога кога она покрива!

Сабори велики бивају: у *Раковици* о Великој Госпођи, 15 Августа; а у *Рајиновцу*, о Малој Госпођи, 8 Септембра. Скоро из пола округа бива света на та два сабора.

У селу *Лесковцу*, или, боље рећи, у ливадама тога села, има мала црквица. Уза цркву, са северне стране, спрам олтара, има плоча, над њом ћивот, а по земљи около патос. То се зове *„Лесковачка Светиња"*. Ко је тај светитељ, одакле је, и рашта се посветио, не зна се. Причају да неки поп Сима из Борка, који је све то знао, није хтео ником ништа казивати. Светитељ је, мисли се, био из околине. Али поп Сима није хтео јављати од којих је људи, „да му се, вели, вамилија не би величала над другима".

У селу Бељину, у месту Ћипуровцу, ископана су пре 10 година два кипа од камена — двоје деце. Не зна се куд су се дела; али има, одатле однета у Борак[1], једна плоча, на којој се познају нека слова латинска, тек се не може да прочита шта је. Код цркве бељинске, с јужне стране, има камен некога *Вуксана*, за ког се прича да му је 6 синова на Косову погинуло. На камену стоји ово:

а се покоище раба божїа вȣксан пристави се вь лет з тисȣщно и лд мц април кѕ҃ дн, дакле 7034 = 1526. Не може бити да су Вуксанови синови изгинули на Косову, 1389, него можда у ком боју доцније.

Ђакова Страна, место у атару села Винче, на источној страни под шумом кленовом и липовом. Причају да је ту био манастир, од ког се зидине познају и сад. Турци су, веле, порушили богомољу, и поклали неколико ђака. О постању тога манастира при-

[1] Кући Матеје Кнежевића. преко пута од Арсеновића дућана.

поведа се ово: Отац и син науме да зидају манастире; па отац почне градити *Воиловицу*, на левој страни Дунава, иза Панчева, а син *Винчу*, у овој страни опет поред Дунава. Надметали су се: чија ће црква пре пропојати. Син учини превару подигнувши најпре звонару и звона, те почне звонити, као да увери оца да му је црква готова. Отац, дознавши за синовљу превару, прокуне му цркву те и не пропоје никад, јер наскоро дођу Турци и покваре овај манастир[1].

Орашје. По̂ сата на југоисток од механе на Трешњи, место је *Орашје.* Ту има лепа вода, на коју долази многи болесници сваке младе петке и недеље те се купају од грознице. Имају и зидине од неке старе богомоље, која се такође приписује деспоту Високом Стевану, који се, веле, и сам ту помогао од неке болести.

На Трешњи, баш код циганског гробља, до друма, има један камен, за који се прича да га је Краљевић Марко бацио с Авале на Космај, па му се некако омакао из руке, те пао ту. За то се то место и зове више *Белеге* него *Трешња.* Кажу да су неки носили тај камен кући, па кад им опучи народ умирати, а они га брже боље враћај на старо место.

У селу *Бождаревцу*, 6 сата на југ од Београда, има један висораван, који се зове *Грнчарица.* А с десне стране баћевачке речице, спрам Грнчарице, где је кућа Јована Васића и још неких, место једно зове се *Градиште.* Прича се да је ту, на том месту, била маџарска војска, а на „Светипољу“ [2] које је на југоисток с друге стране речице, били су, веле, Срби и Турци. Била је велика битка, у којој су Маџари надбијени и протерани. То је, кажу, било пошто су Турци разбили на Косову „Маџарина Јанка.“ Нахођено је ту и нешто оружја.

У селу Борку, 7 сата на југозапад од Београда, на месту *Црквенцу*, држи се да је некад био манастир *Борак?*

На десној обали Љига, мало пре његова утока у Колубару, развалине су од старог градића, које се данас зову *„Стара Градина,“* или *„Аништ е“*.

---

[1] Глед. красни чланак г. *А. В. Богића,* у Гласнику XIX, стр. 93 до 261.

[2] Код тога *Светипоља* има друго и место, које се зове *Татарна.*

У *Липовици*, од села Рушња идући к Барајеву, има и данас око 7—8 умка̂, које су некад биле велике за читаву кућу, али су сада сурване, и преко многих се већ оре. Шта су те умке значиле, и ко их је дизао, не прича се ништа у народу, само се види да су веома давнашње.

На реци *Оцарни*, градећи мост, нашли су сељаци један од туча саливени кип (детенце с крилима), и то је предато у београдски музеј.

Има по свим тим селима доста римских опека (цигаља), које тамошњи људи зову *табље*.

Око села *Железника* пуно је знакова, који сведоче да је ту била некад велика варош. Прича се да се пружала чак до Остружнице све венцем поврх Макиша.

---

7 Становници београдског округа

а. историйске судбине њихове

Београдски округ понео је део тешких невоља, које су, за црних дана, ударале на Београд и на Србију. Сила турска или сила Хришћанска, које су се обе отимале о главу овога округа, наизменце су завијале у црно становнике његове. Огаришта су остајала иза сваке војске. Хришћанска је била боља бар у толико, у колико је штедила богомоље и предмете религиске. Турска се, напротив, радовала кад је све то могла да уништи. Од таких тужних успомена, баш је београдском округу пала у део једна, која се никад не ће заборавити, — пало му је у део да прими по ветру расејани пепео светитеља Саве, просветитеља српског, кога је тело бесни Синан Паша пренео из Манастира Милешеве[1] у позлаћеном ковчегу, и, 27 Априла, 1595, спалио на *Врачару*, према Београду, на левој страни „Чупине Умке“,[2] као што гласи предање. На жалост, ми данас не можемо местимице да кажемо: где је та свирепост извршена, и ако је велика веројетност да је то било не-

[1] Однео га је из Милешеве 30 Марта Ахметбег Оћуз.

[2] Неки Капетан Чупа био је ту посечен, вели предање, па за то се тако прозвала; али где је? . . . .

где око садашњега Ташмајдана, где је гробље палилулске цркве. Али где је „Чупина Умка“, никако нисмо могли дознати.

Кад се оно Пасманџија, одметник султански, у Видину, бејаше толико осилио, да је почео нападати и на београдски пашалук, и кад се опазило, да је међу Турцима у Србији више пријатеља његових него султанских: онда је онај чувени *Мустајпаша*, названи „сиротињска мајка“, као београдски везир, позвао и Србе у војску, да му помогну бранити царску страну од Турака бунтовника. Он је поставио у свакој кнежини по једнога буљубашу Србина, с бурунтијом, да може имати по 70 момака под собом, кад се куд позове, да иде на војску. Међу тим буљубашама био је један и *Карађорђе*, а над свима њима, и над свом српском војском, поставио је Мустајпаша неког *Станка Арамбашића*, из *Великога Села*, београдског округа[1].

Кад је бунтовничка турска страна надвладала царску и ову српску војску, и кад су Дахије удавиле у београдском граду Мустајпашу, царскога везира, као што је то већ испричано: онда је за све прве људе у народу настала голема невоља. Опасност је, наравно, била најближа онима, који су боравили најближе Београду.

И доиста извршење крвавога плана Дахије и почну од београдскога округа: посеку кнеза *Стефана Андрејића Палалију*, из села Бегаљице; погубе *Марка Чарапића*, из Белог Потока; убију кнеза *Станоја*, из Зеока,[2] и још неке одабраније Србе.

---

[1] Овог су Станка убили из преваре Турци у Смедереву пред устанак 1804. *Вук* каже да је Станко био из села Колара, у јагодинској нахији (*Даница* за 1828, стр. 139), А пок. *Петар Јокић*, Карађорђев буљубаша, казао ми је, да је он био из Великог Села у београдском округу. На моје разбирање, добих одговор из Левча да тамо за њега нико не зна.

[2] *Баталака* вели, да је кнез Станоје погубљен 14 Јануара 1804. Многе догађаје пре Станојеве смрти, и после ње, он ставља у одређене дане, које је могао од савременика и сазнати са свим тачно. — Онај Станојев синовац Никола, који је одмах на месту замено стричеву главу једном турском, укопан је код старе црквице у Барошевцу; на плочи му пише да је рођен 1779, а умрьо 24 Фебруара 1839 год.

Али је ово већ било као кад варнице лете око голог барута. Јер је, по речима песме, већ била

„— — — Крвца из земље проврела
„Земан дош'о ваља војевати
„За крст часни крвцу проливати .
„Сваки своје да покаје старе."

Пламен устанка истина је букнуо у Јасеници, у осојима Рудника и Венчаца, али је одмах ударио у овај округ, и свуд је нашао готове пристаоце за отворену борбу. Први судар с турском војском, по том устанку, имали су Срби у овом округу, у селу *Дрлупи*, западно од *Космаја*, 11 и 12 Фебруара 1804, где су ударили на Дахију *Аганлију*, који је био изашао, да их или задовољи каквим обећањима, или силом растера, тек свакојако да буну угуши одмах у почетку. Преговори нису успели, него је још плануо барут, и Аганлија, рањен у ногу,[1] похитао је с главом у Београд, да осталој дружини зле гласе однесе.

Већ од 1806, београдски је округ био слободан од турских као заповедничких копита до јесени несрећне 1813 године.

Те несрећне јесени неки су становници овога округа пребегли били у Срем, неки се скрили у збегове у Кљештевицу, и у друге густе шуме, а многи су се и подавили у Сави, бежећи да их Турци не би стигли и поробили.

Када сила турска, за оно кратко време, од 1813 до 1815, већ поче излазити на вршак злости своје, и кад ђеније српског народа поче кретати на нову борбу малаксале мишице српске, онда нам опет београдски округ, на свом југозападном крају, представља позорје, које је, с једне стране, мерило за ондашње турско тиранство, а с друге, доказ уздања српскога народа у своју свест и у своју снагу.

У селу *Рудовцима*, 12 са̂та на југозапад од Београда,

[1] Пок. *Јокић* прича, да га је баш погодила пушка некога Симе Бељаковића. „Чувши да пуцају пушке, вели *Јокић*, Аганлија изађе пред кућу, с огрнутим'на леђима ћурком, и почне нешто наређивати. У тај мах пушке на ново припуцају, а он још стоји. Симина пушка пуче после свију, Аганлија се одмах по њој поведе, па се окрете онога часа у кућу, те му се и ћурак заглави у вратима".

на пивници *Попа Ранка* из *Рудоваца*,[1] у густој чести под Милићевим брдом, у добру заклону, на највећој мећави и мразу, скупили се беху први људи из нахије београдске, рудничке и ваљевске. Међу њима, као први беху: *Милутин Савић Гарашанин*, из села *Гараша*; *Арсеније Ломо*, из *Драгола; Поп Ранко* из *Рудовца*, кога већ поменусмо, боговађски игуман *Авакум*[2], и многи други.

Ови су се људи овде договорили и заклели на часном крсту и на светом јеванђељу, да на ново устану на Турке чим зене пролеће. Игуман Авакум усвојио је ту заклетву, и на мразу и снегу под ведрим небом, осветио водицу, и покропио ове дичне завереника.[3] Одлуку ову примио је, доцније, и славно извршио руднички војвода, потоњи *Српски Кнез, Милош Обреновић*.

Кад је, после Цвети 1815, допрьо глас да је у Такову примљено оно што је у Рудовцима уговорено, и да се још сам Милош примио да устанак руководи, и народу предњачи, онда су становници београдскога округа (и за онда грочанске нахије) одмах устали на Турке, из Гроцке их протерали у Смедерево, а око Београда, у *Железнику*, и на *Болечу*, заградили шанчеве, да би тако пресекли пут чешћим излетима турским из Београда у народ.

Становници београдскога округа, понесавши, с осталом браћом, тешки део народних невоља за турске силе, одуживши свој дуг у братској заједници, кад је букнула борба за слободу, платили су

---

[1] Нисам могао ништа дознати о животу овога дивотнога свештеника, до то, да је био у бојевима за другога устанка, да је добио коња, који је умео да се усправи на стражње ноге и тако да иде. Поп Ранко је укопан са северне стране старе Барошевачке цркве. На плочи му пише ово: „Здѣ почиваетъ равъ божіи иерей“ ранко дмитровичь 1820.“ То је све. Нека му Бог да̂ у рају насеље!

[2] *Авакум*, пре калуђерства Аврам, био је родом из Рожанаца. Он је био старешина у Манастиру Боговађи, где је и умрьо. Авакум је живо радио да букне устанак 1815, и помагао му је кад је букнуо чим је више могао. Кажу да је умрьо у Боговађи; али духовници не знају где је укопан, него му читају парастос над једном плочом, која покрива покојника, који је преминуо још 1797 године!!

[3] *Милутиновић*, Историја Србије, стр. 119 и даље.

свој данак и унутрашњим немирима, овим протестима против стања које је кад постојало, па били ти протести прави или неправи.

Ми се овде не можемо пуштати у причање тих догађаја, него ћемо само поменути где се што местимице догодило у овом округу. Историја ће дати о свем том тачнији и опширнији рачун.

Тако је, на прилику, године 1825, *Милоје Ђак*, после несрећне своје буне, ухваћен у овом округу, у механи села *Мокрог Луга*, 1 сâт од Београда, и одведен у Баточину, где је и погубљен.

Године 1826, после побуне *Чарапића*, који су, опкољени у Авали, ту и изгинули, у селу *Рипњу* био је главни стан старешини, који је извршивао каштиге над окривљеницима. И данас се прича на какве су муке кривци метани Некакав Турчин Налбантин, кога су звали „Нале“, и који је усијаним клештима штипао окривљевнике, да кажу сав свој план и другаре, помиње се и данас као неко сотонско чудовиште. Рипањском учитељу, *Михаилу Берисављевићу*, који је био умешан у ту буну, осечен је језик, и обе руке повише шаке.[1]

Године 1839, на *Трешњи*, 5 сата од Београда, срео је *Вучић* солдате, који су пошли из Крагујевца, да траже Кнеза Милоша, разоружао их, распустио кућама, а неке и каштиговао.

Године 1842, 20 Августа, у гају између села *Лисовића* и *Барајева* стигле су Кнежеве катане и убиле *Милутина Гарашанина*, оног истог који је био на оној заклетви у Рудовцима 1815. Он је, у договору с *Вучићем*, ишао у народ, да га диже, и води ка Крагујевцу.

Најпосле, вредно је поменути, да је на земљи овога округа извршено дело једно, које ће историја свакад помињати, и ако оно по себи нема народнога значаја. У бегању из Тополе к Сави, да пређе у Срем, између села *Губереваца* и *Лисовића* (оба у бео-

---

[1] О том вреди прочитати у Архиви Српског Ученог Друштва, белешку под бројем 708.

градском округу) убио је Карађорђе свога оца *Петронија,* и закопао га ту, у некој *Црвеној Јарузи*[1].

Све ово што поменусмо нека нас подсети да се размислимо, и да чешће сами себе упитамо: За што људи сваку науку своју, сваки напредак свој, морају готово увек да плаћају тако скупо, да се често тога ради мора да лије и сама братска крв?

Да ли људски послови баш морају да иду тако?

б. личности чим било заслужне

Много је честитих синова родио овај округ, и опремио их на борбу за народно избављење, али нека ми опросте блажене њихове душе, што овде не ћу моћи свакоґ по имену поменути. Тековина, купљена њиховим трудима и крвљу њиховом, благо је, за које ми до века њима дугујемо. Знала се или не знала сва имена њихова, зна се оно што су отаџбини оставиле њихове мишице и њихове памети.

Поименце пак можемо поменути оне, који су ма где забележени, или памћењем нама предани.

Пред сами устанак, певац набраја све оне, којима су Турци смрт спремали. Помаман Турчин овако сева:

„Док погубим до два Чарапића
„Из Потока Белог, код Авале,
„Кој' су кадри на Врачар изаћи,
„У Биоград Турке затворити;
„Они с' паше, а ја сам субаша.
„Док погубим протопоп Николу,
„Из лијепа села Ритопека,
„Он пашује, а ја субашујем;
„Док погубим Ђорђија Гузоњу,
„И његова брата Арсенија,
„Из лијепа села Железника
„Кој' су кадри Топчидер затворит',
„Док погубим протопопа Марка

[1] — Био сам, прича пок. *П. Јокић*, — једном у лову с Карађорђем у гају између Лисовића и Губереваца.

— Видиш ли, Петре, ону црвену јаругу? упита ме Карађорђе.

— Видим, одговорих ја.

— Онде је укопан мој отац.

И више ни речи: ни он, ни ја.

„Из лијепа села Остружнице,
„Он је паша, а ја сам субаша“.

Овако се цртала слика београдскога округа пред сами почетак крваве игре крста и полумесеца, а доцније су изашле на видик и личности са свим нове. Ево сада неколиких имена

Васа Чарапић

родом из *Бела Потока,* а у *Рипањ* је прешао тек после 1804, и тамо начинио кућу и засадио вотњаке, од којих и сад траје по која трешња или који орах.

Брат Васин, *Марко*[1] *Чарапић,* био је изнајпре оборкнез грочанске нахије. По плану, који је раније скројен, Турци ухвате Чарапића Марка у Калуђерицама, на кумству, и ту га посеку. Брат Марков *Васа Чарапић,* одмах се, после тога случаја, одметне у планину, да освети брата. Гора је још била гола и црна; с тога се Васа много бринуо да га у то доба не окупи каква потера. Кад види први глог у Авали да је олистао, Чарапић извади малу цванцику, па је обеси о дрво, место дара, и опали из пиштоља у ветар рекавши: „Е, чик сада, Туро; гора олиста — Васа стече крила“!

Васа је позвао у своје друштво многе отресније ондашње људе, као што су били: *Живко Михаиловић,* из *Умчара,* који је после, у оба̀ устанка, радио и као јунак и као мудар управник; *Војин* из *Пиносаве,* који је, на Варварину рањен, умрьо од рана; *Лаза Буљубаша,* из *Велика Села; Веса Н.* из *Калуђерица,* и још неки други. Са свима овима, он се придружио устанку, од првога тренутка, и борио се као прави јунак.

Кад се оно Кучук-Алија враћао из Јагодине к Београду 1804, водећи са собом Гушанца и Крџалије, Чарапић се са својом четом находио на Авали. Видећи да те силеџије још гоне Врчинску стоку узгред, он потече с друштвом те у селу Лештанима, у месту *Кречанама,* у старој богазини, ухвати бусије. Иза сваке бусије остави он по два по три друга, а сам оде на дно теснаца, и заповеди да свак чека прво његову пушку. Турака је било врло много; стоке су гонили доста, и били су весели. Од весеља је неки попевао српски овако:

[1] *Петар Јокић* мисли, да је овом Чарапићу било име *Арсеније*, а песма и сви околни сељани тврде да се звао *Марко.*

„Чувала овце Тодора
„Широким пољем крај мора“, и т. д.

И у том је баш пришао к Васиној заседи: „Дочувала их је“, прошапће Чарапић, па окине своју шару... Пуцањ проломи небо; Турци се помету; стока се побрка, па се начини прави покор. Турака падне страшно много, а блага и оружја остане још више победиоцима. Од оних, који издру живи из ове погибије, викне један Турчин, што га глава доноси: „Рајо, море! делите право, не грешите се, а свима ће бити доста, што сте нам отели“.

Чарапић је био мало наглув. После смрти брата свога, на Турке је већ толико омрзао, да их је тако рећи прождирао где је кога стигао или срео. Ваљало је, причају они, који су га лично познавали, кад он спава, само проговорити малко живље: „Турци“! или макар и реч „Вуци!“ па је за трениут ока Чарапић био на ногама, са запетим пиштољем у руци, грозно севајући очима, на коју ће страну да груне непромашно зрно.

У јуришу на Београд, ноћу 30 Новембра 1806, Чарапић је рањен на линији од Стамболкапије па к Видинкапији пошав, до оних сводова, који воде воду у варош. Приступајући к шанцу, он се једном окрене к својима, који су ишли за њим, и рекне им: „За мном те, браћо!“ У тај мах, при светлости упаљене на шанцу машале, Турчин га спази и погоди у крста, па му олово пројури кроз мали трбух. „Гле! изеде ме пас, закон му..... Не бојте се! Ено пева Чамџија....“ последње су му речи.

На пушкама га изнесу другови под Карађорђев шатор на Ташмајдану, и ту издахне. Укопан је с леве стране цркве, у Манастиру Раковици[1]. Гроб му данас није обележен ничим; можда је и зарастао у земљу. Они, који свакком самрнику певају „вѣ-

[1] У Архиви *Срп. Уч. Друштва* бр. 407, има једно писмо Војводе Васе Чарапића, писано 21 Марта, 1806, у Белом Потоку, уз које он шаље једнога срндака (вели срнојарца) пок. Митрополиту Стратимировићу. И одговор је овога господина ту. На печату пише: „Василіе Чарапич, кнез грочански“.

У том истом архиву, има и писмо, које је писала 1819 године у Кишеневу, „Анастасија Гавриловна“, жена Васе Чарапића, која вели, да је син њезин у руској служби.

чную память“, нису нашли за вредно очувати у спомену бусен, који покрива кости јунака *Васе Чарапића!* О, мртвило и слепило ума, силно ли ти је ваше грозно царство!

После смрти Васине, постане војвода брат му *Танасије;* и он је погинуо у боју на Прахову, у Крајини, 1810.

Вићентије Петровић

из *Кораћице,* оборкнез још за Турака, био је један од оних с којима је уговаран устанак, и, после, један међу првима који су одмах пристали на борбу с Турцима 1804. Дочекао је и други устанак 1815, те и тада лепих услуга учинио народу своме. Вићентије је умрьо у Кораћици 31 Октобра 1822, и укопан у опште гробље. На гробу му има плоча на којој ово пише: „Здѣ почиваетъ рабъ Божій Вићентіє Петровићъ, кнезъ нахіє грочанске, престави се месеца Октомвра 31. 1822 лето“. Прича се, да су му, кад је умрьо, 12 куршума извадили из тела!

Јанко Катић

из *Рогаче,* оборкнез турйске кнежине. За Јанка се зна, да је знао турски, и да је јахао „на ђогату гриве окнивене“. Ево како је дошао до тога обојега. Једна његова сестра била је на силу одведена у Београд, и потурчена. Јанко, још као дете, одлазио је и живео по дуже у кући те своје сестре. Тако је научио турски. Као момак, био је веома леп. Ту он учини љубавно познанство са сестром свога на силу зета, и, у једној незгодној прилици, Турчин је јуришио с голом сабљом да га исече у комаде; али сестра Јанкова рашири своје руке и стане пред голу сабљу, те брата заклони. Јанко, међу тим, стругне кроз капиџике, дочепа се улице и побегне у Рогачу; а кад му Турци посеку брата Стевана, он се онда са свим одметне у гору.

По устанку, онај час је дошао Карађорђу, и његова га кнежина изабере за старешину. Он се звао више војвода него кнез

Од тога доба, био је највише уз Карађорђа, и у свим бојевима до године 1806.

Године 1806, у првој поли Јула месеца, сретну Срби, и узбију к Шапцу босанскога Хасан-пашу. Бој овај био је

на Дугим Њивама код воде Петковца у селу Крњићу. Како су Срби гонили Турке који су се повлачили к Шапцу, сустигну неког старог Турчина, и повичу му да се преда.

— Коме да се предам? упита Турчин.

— Предај се војводи Јанку Катићу, рекну му Срби.

У тај мах дотрчи и Јанко на коњу међу њих, хотећи заклонити живот самцу Турчину, ако би Срби поумили да га посеку, и одмах и он повиче:

— Не гини Турчине, него се предај, па се ничега не бој.

— Коме да се предам? упита на ново злосретник.

— Мени, Катићу Јанку, одговори му витез.

Турчин је већ много слушао, како Јанко затире Турке

— Предајем се! проговори крвник; у тај тренутак опали из мале пушчицс[1], и Јанка убије на место. То се догодило недалеко од самога бојнога поља, које поменусмо.

Јанка однесу његови људи после и саране код Сибничке цркве. На гробној његовој плочи која је узидана у зид с десне стране цркве, с поља, пише: „1806. Здѣ почиваетъ рабъ Божій, Іанко Катичъ, отъ Рогаче, воевода србскій“.

Катић је био човек врло леп, средњи растом, умерен стасом, речит, паметан, и врло велики јунак. Он се одевао свакад укусно и богато. Јахао је турскога коња, коме је од велика поноса и дике метана къна на гриву, те се за то и пева „на ђогату гриве окнивене.“

Прота га и не зове другојачије, него „Мудри и јуначни Јанко“.

Радич Петровић

ПОЗНАТИ КАО »КАПЕТАН РАДИЧ«

Вук каже, да се Радич родио у селу Свиоковцу у Левчу, а Прота Ненадовић и Петар Јокић опет веле, да је он из Остружнице. Ма колико да смо распитивали, у Свиоковцу нико не зна ништа за старину Радичеву. Најпосле, био из једног или другог места, он им је дика обадвома, као и свему српском народу.

---

[1] Није, кажу, била већа од аршина. *Прота* у *Мемоарима*, стр. 172—173.

Још у Кочину Крајину, Радич је гледао да отвори доњи град, да у њ уђу Немци, па се то због велике магле није могло све и да уради[1].

. За тога рата, он је у фрајкору већ био постао капетан. Кад је Михаљевић прешао на Забрежју, и оставио рок свима хајдуцима у Србији докле да се предаду, а ко се не преда до тога рока, да ће бити обешен, Карађорђе с неколико друга не хтедне се предати, а потера их окупи и похвата. Ту Радич одмоли Карађорђа од смрти.

После тога (Кочинога) рата, добио је Радич од Немаца пензију и живео је у Срему у селу Јакову.

Кад године 1804 букне у Србији буна на Дахије, он остави пензију и пређе у Србију, где је Карађорђу и народу учинио големе услуге. Он је и војевао и шанце градио, и разне уредбе постављао, што је видео и научио у Немачкој.

По освојењу Карановца 1805, био је војвода у том месту.

На крају 1806, копајући шанчеве у Београду и намештајући топове, буде страшно рањен у крста. Рану ту преболе с тѐшким мукама, али од ње остане малко погурен.

Кад малко оздрави, ожени се у Београду лепом младом покрштеницом.

Године 1808 постао је судија у београдском магистрату.

Године 1809, пошто Срби страдају на Каменици, и Турци навале с те стране, он онако погурен, оде на војску, и Карађорђе га остави с *Петром Јокићем Буљубашом*, да утврде и чувају Ћуприју, да би се он ту могао уставити, ако не могне узбити Турке на Делиграду.

Али њих неко омете, да је Карађорђе другим путем прешао и отишао у Шумадију, те они запале Ћуприју, и топове, које нису могли у хитњи превући, баце у Мораву.

Познато је, како је Јокић скупо платио Карађорђу за тај свој поступак, а Радичу се, међу тим, и друга несрећа десила. Његова жена пређе у Земун с другим булама и покрштеницама, и оде у Турску, однесавши му све што је имао, а много ни имао није.

---

[1] Глед. *Вукову Даницу* за 1829 стр. 11 и даље.

Године 1810, он се опет ожени лепом младом Сарајевком. Године 1813 пребегне у Срем, и тамо је проживео две године, и то са женом и дететом у највећој невољи.

Кад Срби, године 1815, устану на ново на Турке и добију слободу, он, у пролеће 1816 године, остави жену и дете у Срему, пребегне опет у Србију, и дође у Београд, где га Петар Молер прими у свој конак. Како је он прешао из Срема, одмах је отуда паши јављено, да је пребегао *Капетан Радич*, који је с Црним Ђорђем највише Србе бунио; који се по том Туркињом оженио; у Београду судио, итд.

Паша, чувши за све то, упита Молера и друге кнезове, какав је он човек, и шта тражи у Београду. Молер му каже управо, да је то стар и сакат човек, који једва иде, а нема нигде ништа, него је дошао к својим људима, да не умре од глади. Паша се на тај мах задовољи тим.

После неколико дана, кад Срби предаду Молера паши, да се погуби, паша опет запита Вујицу Вулићевића: стоје ли они добри за Радича, а Вујица му одговори, да они неће да знају за њега, него нека чини с њим што му драго. Онда паша пошаље своје људе, те га ухвате, и затворе заједно с Молером, а по Ђурђеву дне, у очи недеље, удаве их обојицу, и још некаква кујунџију који је градио новце. Сву тројицу изнесу Турци ноћу мртве на Калемегдан, те су онде читав дан (у недељу) лежали, да их свет гледа, а пред вече их Срби саране на крај гробља с леве стране цркве.

Радич је био крупан, здрав, и јак човек; лица је био мало намргођена, особито под старост; био је јунак и велики родољубац, а Турцима страшни непријатељ. Женио се три пута. Од прве жене остала су му у Срему два сина, који су били капетани, а од треће једна ћи.

Кнез Милош је, после његове мученичке смрти, давао издржавање жени његовој и детету.

Кад је погубљен, Радич је могао имати нешто више од шездесет година.

Нека је мир његовој души!

Кнез Сима Марковић
из вел. борка

Кнез Сима је био старешина посавски у београдском округу. Још пре устанка био је, као трговац човек, уважен и на гласу. Од устанка 1804, био је пријатељ Карађорђу у сваком послу. С тога је Карађорђе врло често свраћао његовој кући, и у сваком важнијем предузећу њега имао уза се. То је узрок и што није хтео отићи у Боговађу на скупштину, него је ову сазвао у Борак, те је ту, између осталог, установљен и „*Правителствујушти Савет*".

Осем Карађорђа, кући кнеза Симе долазили су многи важни људи онога времена, Срби и странци. Између других, можемо поменути Родофиникина, руског агента у Београду, и мајора Грамберга, који је 1808 пропутовао по свој Србији.[1]

Кнез Сима је, после смрти Чарапића Васе, био готово најгласовитији војвода у београдској нахији. А веровало се да је у бојевима врло срећан.

Године 1807, Марта 19, находимо кнеза Симу у Смедереву, као председника Савета. Ту је тада примљен портип Мухасил, који је био дошао да преговара о условима, под којима би Порта пристала да уступи Србима оно што су они захтевали. Видећи да Турци, између осталог, траже да Срби даду 20 хиљада војника против Руса, те да их тако заваде с овом браћом и помагачима, кнез Сима одговори са свим лаконски: „Србија себе сматра као државу независну; никаква данка не пристаје да дâ; нити ће дизати оружја на своје савезнике".[2]

---

[1] *Родофиникин* пише (2 Јуна 1808 ad № 254), да је Грамбергу морао дати неку суму новаца на путни трошак, па, увећавајући скупоћу у Србији, додаје: „Въ бытность нашу даже у Чернаго Георгія и у князя Симы долженъ былъ г. Грамбергъ дать въ руки женамъ ихъ по три червонца а дѣтямъ по одному". Види се да је ово мајсторија да се само измами већа сума на путни трошак, но опет је срамота тако наопачке представљати народни обичај, који не обвезује никога да да толику и толику суму него може и ситну пару бацити на трпезу.

[2] *Летопис* за 1827, I. 18—19.

У почетку године 1809, кнез Сима је, с Јанићијем Ђурићем, ишао у Букурешт кнезу Прозоровском, да склони Русе да отпочну рат с Турцима.

Године 1811, кнез Сима је био „попечитељ касе народње". На крају те године, на име 10 Декембра, отишао је као депутат у Русију, где је неколико пута излазио пред цара Александра ради народских послова. Отуда се вратио у Мају 1812. У тој депутацији, осем кнеза Симе, били су још: *Јаков Ненадовић*, *Михаило Грујовић*, и *Лазар Поповић*, названи доцније „писар Лаза".

Године 1813, кнеза Симу видимо на Дрини као команданта над 10.000 српске војске. Али се ту ни мало не хвали његова радња. Или се био нешто помео, или је неку несрећну тајну знао: тек све што је радио до саме пропасти, није било ни њему на част, ни Србији на корист.[1]

Родофиникин, карактеришући све ондашње српске војводе, за кнеза Симу вели: „Кнезь Симеонъ читаетъ и пишетъ, храбръ и благоразуменъ."[2]

Несрећне те године (1813), после пропасти на Равњу, и онога нереда на Шапцу, кнез Сима је прешао у Срем; али није врло дуго остао ван отаџбине, него се вратио својој кући у Борак, и отпочео трговати, говорећи сваком приликом, да више ништа не жели, него да гледа своју кућу и трговину.

Вук каже: „Године 1817, у пролеће, одметне се кнез Сима Марковић и капетан Драгић из Ропочева (у београдској нахији), но обојицу их ухвате и погубе у Београду".[3] Толико записана причања. Усмено пак казује се више. И ако је, прича се данас у Борку и околним селима, кнез Сима говорио, да ништа више не жели, него да тргује и да буде на миру, опет за то почну долазити к њему кметови из околних села, и световати га да дозове

---

[1] *„Сербијанка"* књ. II, стр. 163 и даље.

[2] *Званични његов извештај*, ad № 249, од 12 Августа, 1807 (Разборъ сочинснія Н. А. Попова, ст. 122.)

[3] *Грађа* за српску историју, стр. 173. — А и *Cunibert*, Essai Historique I. 153.

Карађорђа назгода из Русије, те да се на ново диже крајина. Ове договоре чинили су они у Борку, у Вранићу, и у Малој Моштаници. То се осети, и Турци потраже Симу да ухвате. У Нов. 1816 дође Кнез Милош у Вранић, и ту доведу и кнеза Симу. Но овај побегне из затвора па се стане крити по Борку, по Лесковачкој (поповој) бари, и другим местима. Најпосле га нађу у Ћелијама код неког пријатеља у каци. Одатле га изведу Кнезу Милошу у Трбушницу. Капетан Драгић из Ропочева, који је био пријатељ кнеза Симе, видећи њега ухваћена, преда се сам, да трпи и он што буде Сими.

Кнез Милош их пошље обојицу у Београд, где их Турци погубе на Мученике, 9 Марта, 1817.

Г. Илија Коларац прича да је гледао кад су Турци посекли ова два Србина. Извели су их, вели, из града и довели од прилике онде где је сад Вучићева кућа. Кнеза Симу посекли су најпре. Џелат који га је секао није могао да пресече врат једним ударцем, него је тесао неколико пута.

— Сеци јуначки! Мухамеда ти . . . . . викнуо је везани Драгић, који је такође чекао свој час: — Ја сам седамдесет турских глава одсекао, па ми је рука опет боље секла него твоја.[1]

На то, вели, допадне један Турчин, који је држао дућан онде где је сад Гарашанинова кућа, те једним ударцем одсече главу Драгићу.

Кнез Сима је, кажу, био човек плав, пун, дугих и лепих бркова.

Драгић пак био је висока раста, дугих образа и великих бркова. Он је био капетан за Карађорђева времена под командом кнеза Вићентија из Кораћице. Као човек врло вредан, паметан, и речит, Драгић је готово више судио него кнез Вићентије.

Ћи кнез Симина, Мара, која је умрла пре три године, уверавала је да је он укопан у великој београдској цркви, сниже десне певнице.

[1] Ово се и у Ропочеву прича о Драгићу, само што се тамо каже да је предмет руге Драгићеве била була, а не Мухамед, као што је чуо г. Коларац.

Павле Поповић
САВЕТНИК НАХИЈЕ БЕОГРАДСКЕ И ГРОЧАНСКЕ

Павле Поповић родио се у селу Вранићу, у београдском округу. У детињству је мало учио књигу, и знао је читати часловац, али писати није умео. Тек доцније научио је само своје име потписати.

И Павле је био један од оних Срба, који су јако помагали Хаџи Мустајпаши да савлада Баше или Јаничаре. У то име једном је с неким Чиком из Арнајева, и са Сарићем из Сремчице, побио у селу пет Турака, и главе им однео у Београд Мустајпаши, који их је за то лепо даривао.

Кад, у јесен 1801, Дахије убију Мустајпашу, и Србију узму под своју власт, онда је Павлу грозила опасност као и свим другим одабранијим Србима. За то се он почне крити по луговима. Та је судбина, у то време, већ терала Карађорђа, Јанка Катића, и кнеза Симу из Борка, те се Павле с њима састајао, с њима проводио дане и ноћи, и разговарао: шта да се ради? Шта више, има спомена да је он од тога друштва слан преко Колубаре, у ваљевску нахију, да и тамо напомене мисао о устанку, како би она постала општа у свој земљи.

Како устанак букне у Јасеници, одмах и Вранићски хан изгори, и Турци буду побијени који не умакну од народне освете.

8 или 9 Фебруара 1804, изиђе из Београда Аганлија с неколико стотина Турака, да гледа како ту буну да угуши. У Сремчици скупи он све кнезове и попове из околних села, да их пита: Ко поби Турке, ко попали ханове?

— Хајдуци! био је глас из свију грла̂.

Ту му је морао доћи и Павле Поповић, да му Аганлија не би, у противном случају, поробио кућу.

С Аганлијом је Павле отишао на Дрлупу, где су се срели с Карађорђем, с којим не само не учине мир, него се још Аганлија рањен врати 13 Фебруара у село Вранић, па одатле у Београд, куда и Павла одведе.

Из Београда, из турских руку, Павле се једва избави, Аган-

лйнии пријатељством, па одмах отворено пристане уз браћу своју, која су већ у оружју потражила олакшице јаду народноме.

Павла Поповића видимо међу оном шеснаесторицом народних вођа, који су 28 Априла (10 Маја) 1804, у Земуну огледали да свој спор с Турцима на лепо сврше посредовањем Аустрије.

У свима потоњим нападима на Београд бивао је и Павле Поповић, и у два маха је рањен бивао, у леву руку до шаке, и у лево плеће. У једном таком случају, кад је рањен спао с коња, допао му је на коњу Васа Чарапић, да га избави, и, видећи га тешко рањена, заплакао се, на што му Павле рекне: — „Чарапо, Чарапо, оди да се пољубимо; Бог зна хоћемо ли се више видети.“ Чарапић сјаше, пољуби се с њим, али га не остави него изнесе међу своје.

Године 1805 био је Павле с осталима на Карановцу, и по што је то место узето, вратио се кући трећи дан по Петрову дне.

Те исте године постао је саветник, и отишао, заједно с другима, у Вољавчу, откуда су се, после, преместили у Боговађу, а одатле у Смедерево, чим је Смедерево освојено од Турака.

Кад је Београд освојен, Павле је вратио Аганлйној жени добро, које је учинио њему Аганлија, пустивши га из Београда, у почетку буне. Она је, видевши њега, обесила му се око врата, и замолила да је заклони од војничке силе; он је прими и склони на безбедно место. Она се после покрсти, назове се Љубица, и уда за Стевана Живковића.

Године 1808, у пролеће, слан је био у руску војску, ради народских послова. По повратку отуд, ишао је у нахије: шабачку, ваљевску, зворничку и ужичку, да извиди кривице неких старешина. У јесен те године, ишао је опет кнезу Прозоровском.

Године 1810 био је с кнезом Симом на Дрини, у великој битци, где су Турци разбијени и преко Дрине претерани, али где су и многе војводе рањене биле.

Године 1811 отишао је у Кладово, одакле је кренуо два велика топа на Гургусовац. Тога се лета највише налазио у Крајини, где је с руском војском одржавао свезу и договор.

Године 1812 послан је био од Вожда и Совета да у погра-

ничним шанчевима обзнани Букурешки уговор, који је Русија била подвезала. Пошавши од Дрине, он је свој посао завршио у Чачку, и одатле отишао у Тополу, да јави како је посланство своје извршио.

Године 1813 послан је био у Кладово, да преузме команду градску, по што се дотадашњи командат, Живко Костантиновић, имао послати у Софију ради преговарања с Турцима о миру.

Отуда се на скоро вратио, јер од преговарања није било ништа.

У јесен, 1813, видимо га у Београду, одакле, 21 Септембра, у недељу, уверивши се да је Карађорђе те ноћи пребегао, оде у Вранић те своју породицу превезе на Дубоком у Срем, куда пређе и сам.

Чим је устанак Кнеза Милоша букнуо, Павле Поповић се вратио из Срема, и находио се у логору код Железника.

Кад Марашли-Али паша, у Октобру 1815, дође у Београд, и учини познати уговор с Кнезом Милошем, Павле је Поповић био један од оних кнезова, који су били она *Српска Народна Канцеларија*, или ти *Суд* у Београду.

Али га је већ савладала била старост и ране, које није могао никад излечити. За то оде кући у Вранић.

Ту се упокојио 8 Декембра, 1816 [1], и укопан је с десне стране олтара цркве Вранићске.

Покојни Јокић каже за њега: „Павле Поповић био је и војник и Советник како ваља“!

Бог да га прости!

Милисав Чамџија [2]

ИЗ ВОРКА

Још првих дана месеца Фебруара 1804, Милисав Чамџија дошао је с неколико другова у Вранић, те запалио турски хан и

---

[1] За ове податке имамо да захвалимо синовцу његовом, сада већ покојном *Лазару Поповићу*, познатом под именом „*Писар Лаза*“. Састав његов о животу Павла Поповића, пун је драгоцених података за новију нашу историју. Он се находи у сина му г. Срете Л. Поповића, члана касационог суда.

[2] *Чамџије* су се звали они људи, који су вукли лађе на конопцу, а Милисав је, кажу, прозван за то, што је неко време превозио људе преко Саве у чамцу.

напао на Турке који су у хану седели. Глас је био пуштен да они то раде као хајдуци; али у самој ствари то је чињено по наговору кнеза Симе и Павла Поповића.

Од тога доба, Милисав се налазио увек уз кнеза Симу. Он није желео власти ни господства; његова је сва срећа била, да Турке бије, да их побеђује. Имао је на себи преко 10 рана. Чак кажу да му је од једне ране под доњом вилицом остало шупље, те није могао јести чорбе.

У јуришу на Београд 30 Новембра 1806, кажу да је продрьо на шанац, сео на топ, негде онде где је сада гостионица „Руски Цар", и запевао колико га глава доноси, (а певао је, веле, као горска вила):

„Хеј! браћо Срби, крила соколова!
„К мени, к мени, ја сам на ендеку.
„И Чамџија већ на топу седи".

Тај глас, кажу, да је чуо самртно рањени Чарапић и обвеселио се.

У Борку се још прича, да је он нарочито молио Карађорђа да му допусти то учинити. И кад је, после, Карађорђе чуо његов глас, да је рекао: „Е, сверова Милисав, по души га! Јуриш јунаци и ми, да не будемо последњи!"

Чамџија је преживео несрећну годину 1813, и дочекао устанак Кнеза Милоша.

У нападању на Палеж (Обреновац) 1815, Милисав се тешко рани, и, после два дана, умре код своје куће, у Борку.

У воћу Матеје Ивановића, у Борку, под једним орахом, два су гробна камена: мањи је Милисава Чамџије, а већи је његовога брата, поред кога је Милисав желео да буде сарањен.

Један од очевидаца вели за њега ово: *„Чамџија је био један од првих јунака српских"*; а покојни Јокић опет каже: *„То је једна бесмртна јуначина"*.

Чамџија је био човек смеђ, омањи растом тако, да се по телу његовом не би никад могло помислити да је он онолики јунак колики је доиста био.

Он је, као што помињасмо, врло много рањиван па и у зубе,

те је с тога, у последње време, шушкетао кад говори, али му ни то није сметало увек певати, и увек летети у бој за отаџбину.

Бог да га прости!

Ђорђе Миловановић — Гузоња
из железника

Још пре почетка буне на Дахије, песма прича колико је Ђорђе био важан човек у својој околини, и страшан Турцима у Београду.

Кад су Дахије већале шта да чине да им влада остане дуговечна, и кад су наумиле да исеку кнезове, онда се и за Ђорђа овако говорило:

„Док погубим Ђорђија Гузоњу
Из лијепа села Железника
Кој' је кадар Топчидер затворит'“.

А кад су оно српски вођи, на посредовање аустрӥских власти, 28 Априла 1804, имали у Земуну састанак с Турцима, у намери да се договоре о миру, онда је и Ђорђе Миловановић[1] био међу оних 16 старешина народних, који су тражили да се пре свега Дахије уклоне бар у Ниш, па тек онда да се преговара о миру.

Доцније је Ђорђе био у бојевима, у којима је обично учествовала београдска нахија.

Године 1811 видимо га као управника града београдскога[2], где је остао све до 21 Септембра 1813, т. ј. до пропасти.

Шта је даље било с њим, нисмо могли дознати, осем то, да је преживео пропаст и други устанак, да је још трговао, и да га

[1] Ту је записан *Миловановић*. Глед. *Архив Српског Ученог Друштва* бр. 371, и ми се држимо тога, тим пре, што рођена унука Ђорђева, Марица из Железника, тврди, да је њему тако било презиме, а помињемо и да је он на више места записан *Миладиновић*.

[2] *Голубица* V, стр. 168. На Дорћолу ваљда стоји и сад једна чешма, која је пресушила, али носи име *Гузоњина Чешма*, а ту на близу били су и конаци његови.

је снашла смрт у путу по трговини, како веле, негде у рудничком округу.

Кнез Аксентије Миладиновић
из чибутковице

Аксентије Миладиновић, из села Чибутковице, у београдској Колубари, био је такође човек на гласу кад је букнуо устанак српски 1804.

Шта је радио кнез Аксентије од 1804—1811 године, не можемо да нађемо. Тек о новој години 1811-ој видимо га с дипломом као *Војводу,* коме се у власт дају ова села нахије београдске: *Вреоци, Шопићи, Петка, Ћелије, Жупањац, Чибутковица, Барзиловица* (стоји *Барзиловац*), *Дудовица, Бранчићи, Гукоши, Дићи* (стоји *Дичи*), *Трбушница, Бистрица, Црљенци, Барошевац, Јунковци, Сакуља, Медошевац, Зеоке* (стоји *Зеоци*), *Куке, Лукавица и Студица.*

Године 1812 (11 Јануара) находимо, да су Вожд и Совет нашли, да Кнез Аксентије од своје кнежине ваља да „изручи у касу народну 6180 гроша, као порезу и као издржавање мензулана и магистрата“.

Године 1812 (22 Јуна) заповеда му писмом Карађорђе да „истера из своје кнежине 1200 војника, а ако може и више, биће боље: „Трговци трговине своје да пресеку, вели се даље у том писму које већ наговешћује несрећу, мајстори мајсторије своје да прекину, земљеделци своје пољске работе и воденице да оставе, попови и калуђери да пођу, сви једнодушно на ноге и старо и младо да устанемо, и свима силама да се од непријатеља бранимо[1]“.

Али на жалост, ни то није помогло. Србија је пала. И међу хартијама кнеза Аксентија находимо оваку белешку: „*Први трошак на 1813, што троши кнез Аксентије, кад освојише Турци*“... Тај „први“ трошак износио је не мање него 10.868 гр. и 20 пара, а дукат је био ваљда 9 гроша!

Кнез Аксентије није бегао у Срем. Он је, као и Милош, и

[1] Ово писмо ми имамо у рукама, благодарећи г. Јеремији унуку Актијевом.

многи други одабранији људи онога доба, волео у својој земљи чекати што га снађе него тражити среће у туђини.

Павле Поповић, из Вранића, саветник и војвода, пише му из Јакова, у Срему, 3 Декембра 1813, једно писмо, у ком се, међу осталим, налази ово: „Ми благодаримо вама за ваше труде које сте имали, и ваше срце уздржали и тамо остали, и неколико иљада душа од турскога мача сачували; за такав ваш мудри поступак никакав Србин неће заборавити и за ваше здравље Бога молити. Тако како сте до сад тако и од сад старајте се за наш народ, да би срећан бити могао“.

У то некако време биће писано и ово писамце[1] које овде цело целцито излажемо:

„Оборкнеже Аксентије, од биоградске нахије, Везирова слуго, и мој пријатељу!

„Дајем ти на знање, како ми је Арсеније Ломо дошао, и предао се; друго, сутра у Суботу рано, кнез Милош полази у Биоград, и тамо ће се с тобом састати, и за што буде, договорићете се. — У Драгољу“.

(М. П.) *Мехмед барјактар*
Муселим-ага нахије рудничке“.

Као што се види, кнез Аксентије је, и по освојењу турском, имао утицај на многе послове свога народа. Из једнога писма, које му је писао Кнез Милош 5 Септембра 1814, у Београду, види се да су имали неке кулуке с народом Турцима да чине. Али 17 Септембра 1815, пише се кнезу Аксентију из Београда овако писмо:

(Турски мӯр) „Ћаја паша покровитељ“.

„Здрав си кнеже Аксентије; како примиш ову нашу књигу, у који ти год сат ова књига дође, у ону декику (минуту) да си у Београд дошао час пре, да ниси стао но хајде брзо. Ако си болан, на кола да дођеш, ако.... ти ајде на коња“.

Сва је прилика, да је ово писмо писано онда кад се у Београду чуло за *Хаџипродонову буну*, па су Турци тражили кне-

[1] Нема дана ни године на њему.

за Аксентија у своје руке, да им буде таоц и јемац за повратак мира. Јер, ово му је писмо упућено „у Чибутковицу“, а одмах друго, од Ћаја-паше, 30 Септембра 1814, што је писано у Чачку, упућује му се у Београд.

Ево шта му Ћаја паша пише из Чачка:

„Здрав си кнеже Аксентије! Ето ти сада пишем и праћам ово моје писмо, да јесам ти благодетељ твој, и ти ништа немој се бојати, но слободан буди: ја кад дођем хоћу те одмах пустити, то цело да знаш. И кнез *Теодосије* да се не плаши; јесте се чуло у његову нахију нешто, али ћемо ми све то умирити: али си нека прати једну књигу у његову нахију, да се већа буна не чини, но нека ги (их) слободи̑ све. У Чачку 30 Септ. 1814“.

По свршетку овога пашинога писма, стоји још ово:

„И такођер ја вас поздрављам Живко писар, кнеже Аксентије, тврда је вера наша христијанска, слободан буди, и послушајте тако што вам се заповеда, а за вас моја је брига, такођер и за кнеза *Тодосију*.

Живко писар“.

За овим долази писмо, којим му се заповеда, да гледа ухватити Хаџи Продана. Ево и тога писма:

(М. П.) „Ћаја паша покровитељ“.

„Здрав си кнеже Аксентије! Ето ти сада дајем на знање, како је Хаџи Продан, са 4 хајдука отишао у београдску нахију, и за њим је отишло 15 пандура, отерали траг; но сад упут, како примиш ову књигу један сат пре за њиме, тражи га и терај га, не би ли га жива или мртва добавио, зашто већ он се више не називље ни царев ни везиров. — И такођер ја вас поздрављам господару кнеже Аксентије, сва је твоја доброта и власт у нашега покровитеља Ћаја паше, но ето ти сада описујем: слободан буди и сербез, и ову работу што ти пишемо гледај не би ли гди год пца уватио. И ваше сам поздравље примио у писму, и тако сам паши казао, да је све то мирно и поштено у вашој нахији, и тако ти паша благодари и захваљује ти великим даром. И да

Бог да̂ да Хаџију Продана жива ухватите не би ли ти нашем паши веселост срца описао. У Чачку, 10 Октобра 1814.

Живко писар
ваш непромјењени желатељ“.

После овога писма, има једно Кнез Милошево, које му је писао у Рогачи 13 Новембра 1814, и у ком му јавља да долази у Београд, и да хоће баш у њега да одјаше, него да му „очисти и истреби“ једну собу у своме конаку.

За тим долази последње писмо од Ћаја паше, писано 4 Фебруара 1815. Ћаја паша се чуди, што му кнез Аксентије не доноси пореске паре, кад зна да је паши „секлет“ за паре.

Кад је Сулејман паша први пут послао војску и свога бимбашу Карамустафу, да угуши устанак српски 1815, онда је кнез Аксентије, с неколико стотина људи из своје кнежине, пошао с тим Турцима да помогне утишати буну. Овако је он дошао у Чачак, и остао ту с Турцима с једне стране као оруђе умирења Срба, а с друге као јемац за турску безбедност.

Кад Ћаја паша погине код Чачка, и Турци побегну преко Драгачева, морао је узмицати с њима и кнез Аксентије, али се он у Гучи некако искраде од Турака, па све низ воду Белицу кроз шибљаке умакне у село Лисице свом шураку *Илији Јоковићу*, одакле пређе преко Мораве, удари на Карадаг, у нахији рудничкој, и оде Кнезу Милошу [1], који га узме са собом и одведе к Јагодини, куда је и сам ишао.

Биће да је српска војска, док је кнез Аксентије био у Турцима, и држан за противника народнога устанка, ударила на његову кућу, и учинила му велики квар.

То се потврђује и писмом Кнеза Милоша које је он писао 2 Јуна 1815 у Брусници: „Поздрављам вас, кнеже Аксентије, пише Кнез Милош, и тако вам дајем на знање, како ово моје писмо примите, вера ви је тврда, слободно к мени дођите, да се разговоримо. Ја да сам знао, да ћете се ви тако одмах избавити, не би вам ни у што дарнуо. А и овако док се разговоримо, може бити да ћу ти све вратити, и не бој се до мене ништа.“

---

[1] *Милутиновић*, Историја, стр. 282.

У другом писму, које му је писао из Црнуће, 6 Јуна 1815 вели Кнез Милош да ће му, за стару љубав, вратити што је год њему „дотерано“, па га зове к себи, али овако препоручује: „И кад близу мене будете, у једном се селу зауставите, а писара вашега с неколико људи унапредак к мени опремите, да ја знам и да вас с мојим људма примим, а ја ћу у недељу се у Крагујевац кренути.“

Дошавши овако Кнезу Милошу, Аксентије је, као што је већ поменуто, отишао с њим к Јагодини.

Још има једно писмо, које му је Кнез Милош писао у „путу ка Карановцу“, по што је истерао Турке из Пожаревца, и пошао да и Карановчане прими, и испрати у Пазар. Писмо је ово писано 29 Јуна 1815.

Кнез Милош ту препоручује кнезу Аксентију и Проти Смиљанићу, да иду час пре на Дрину с војском, куда ће и он сам похитати, само док с Карановчанима буде готов.

Кад је Кнез Милош углавио с Марашли-Али-пашом уговор 1815, онда је међу депутатима српским, који су одмах оданде из Ћуприје послани у Цариград, био један и кнез Аксентије. Он је имао остати у Цариграду, као српски агенат[1] до измене т. је. докле други не буде послан на његово место.

Кад се из Цариграда вратио, мање је имао учешћа у народним пословима: старост и немоћ била га је савладала. Преминуо је 23 Јануара 1820 године, и укопан је код цркве у Чибутковици, месту рођења свога.

Кнез Живко Михаиловић
ИЗ СЕЛА УМЧАРА

Кнез Живко се родио 1770. Кад су Дахије почеле да секу кнезове, Живко није имао никакву власт, али је био човек отресен и турски велики непријатељ. Кад се Чарапић Васа, пошто му Дахије посеку брата Марка, одметне у планину, трећи друг који је с њим пошао, био је Живко из Умчара.

Доцније, кад је већ букнула отворена борба између Срба и

[1] *Вук*, *Грађа* стр. 127.

Турака, Живко је био у свим бојевима које је била војска грочанске нахије, и постао је био у војсци *капетан*. Године 1813 пребегао је био и он преко Дунава, али се налазио у околини, не хотећи се удаљавати од догледа своје драге отаџбине.

У почетку године 1815 поручи му кнез Виђентије из Кораћице, да гледа, првих дана часног поста, да пређе у Србију на Итлак-Ферман[1] царски, те „да на кућишту старом изнова кућицу дигне, и деци својој што ватрице пропири"[2].

Неколико дана пред онај знаменити састанак Рудовачки пређе Живко на Гроцкој, и оде у своје село Умчаре. Ту се малко позабави те не стигне на тај важни договор; али идући тамо, сретне неког Божу из Вукасоваца, у крагујевачкој нахији, који је на том скупу био, па се већ враћао.

Божа исприча све што је тамо говорено: да се на Цвети устане на Турке; да се Кнез Милош узме за вођа устанка, хтео не хтѐо, итд.

Чувши све то, Живко оде у Кораћицу кнезу Виђентију, своме пријатељу, да се с њим разговори шта да се даље ради. Ту затече грочанскога Муселима, који је тражио од народа оружје. Од кнеза Виђентија је нарочито искао сабљу сребром оковану. Али му овај то није дао, изговарајући се да му је све оружје у Немачкој одузето, а нешто га је испродавао сам у невољи.

Кад се Муселим оторња одатле, Живко се разговори с Виђентијем, те овај после оде у Рогачу Николи Катићу, да и с њим углави смишљени рад, а сам Живко дође кући да оштри кремење.

Кад му стигне писмо од Кнеза Милоша, Живко скупи неколико друга, те испод Гроцке предсретне и потуче неке Турке. За тим скупи неколико стотина сељака и пође на Гроцку. На брду више Гроцке остави дружину. с дугим пушкама, а он сам с неколицином, који су могли склонити пиштоље под гуњеве, дође Муселиму. Свога пак оружја Живко није ни крио.

Казујући Муселиму како је опет планула нека ватра у на-

[1] Управо Итлак-Ферманн, што би значило Ферман о амнестији.

[2] *Милутиновић*, стр. 161.

роду, Живко му предложи да се или боље утврди или да раније бега, а ако би, продужи Живко, хтео њему дати нешто својих сејмена, да их он удружи са Србима, он би се подватио да те хајдуке похвата и нахију грочанску са свим очисти. Ово је предлагао само да би сејмене измамио међу Србе, те да им одузме оружје, кога је у Срба било врло мало. Муселим не пристане на то, него му рекне да сам дигне Срба колико год хоће и с њима да гледа растерати хајдуке, а ако не могне, да му јави, те да гледа шта ће и како ће. С тим их све отпусти. Мало час стигне каваз Живка, и каже му да га зове Муселим да му нешто каже. Срби се досете да он тим само хоће да издвоји Живка од њих, па да га или убије, или бар стави у затвор. За то се опет врате сви. Видећи их опет све, Муселим рекне: „Хајде, Живко, хајде; не требаш ми сада. И други се пут можемо разговорити за оно, што ми је на ум пало“.

Тек што Живко с дружином изиђе на брдо к осталима, а стигне и кнез Вићентије из Корaћице. Сад нареде да се народ из голетних села око Дунава дигне у шуму у тврде збегове, како не би београдски Турци грунули и велику штету починили. Још су се кметови спремали да пођу на тај посао, а глас допаде да Муселим пали Гроцку, и да сече Грочане. Срби стрче брже у Гроцку, а кад тамо: Муселим с Турцима побегао на острво у Дунаву, а одатле већ после у Смедерево.

Пошто тако очисте Гроцку од Турака, и нареде да се добре страже држе од смедеревске стране, Срби изађу на Болеч, те ту начине шанац.

На тај шанац ударао је сам београдски Везир Сулејман, чим је сина свога и Ћаја-пашу отпратио био к Чачку, али се, после узалудног пушкарања цео један дан, вратио у Београд, оставивши на њему доста мртвих и рањених Турака.

Кад се ратовање прекинуло, Живко је остао као кнез у грочанској нахији, и седео је најпре у Умчарима, а после у Гроцкој више година. У последње време био је „Управник кнежевог двора у Топчидеру“, и у том чину је и умрьо 17 Декембра 1835.

Он је сарањен више олтара грочанске цркве, и на гробу му је плоча од црвена мрамора са сходним записом.

Милутин Савић — Гарашанин

Родио се у селу Гарашима, у крагујевачкој нахији, око године 1762, а старина му је из Белопавлића, у Црној Гори.

Као драговољац (фрајкор) служио је дуго, и био је у многим бојевима, а нарочито се одликовао у боју на Крушевцу под Михаљевићем.

Под Карађорђем је такође био војник, и находио се у бојевима обично где је била нахија крагујевачка.

Савестан у својој скромној дужности; смеран у понашању ван дужности; готов да уђе у све опасности и с њима да се бори, не за славу или за какву награду, него само за то што је мислио да тако ваља; разборит у својим простим сматрањима, а човек независна карактера: Милутин је мрзио на неправду па ма откуд она потицала. Истину је говорио увек, и шалио се није никад. С тих својстава био је јако уважен међу људима својега краја.

Карађорђе је, због близине њихових села̑, познавао Милутина, али га није волео. Милутин је то знао, али није много марио, само је на сваки Вождов позив своје скромно место у војсци одмах заузимао.

У почетку устанка 1804, Милутин се ожени сестром Арсенија Ломе из села Драгоља, у рудничкој нахији, и с њом је имао доста порода.

Око године 1812 запали неко Карађорђева сена. Или је Карађорђе баш мислио да је то учинио Милутин, или из личне мржње, тек он осуди Гарашанина да вади „мазију“, те да докаже своју правду. Милутин је истина био човек прост, али му се тај суд учини тако беспутан, да му се он не хтене покорити него се одметне у планину. Карађорђе нареди те му се све по Гарашима пороби и попљени, а породицу му као робље пошље у град београдски.

„Ово је, вели писац по чијим белешкама пишемо ове врсте, први знак владалачке *наклоњености*, какву су Гарашани увек уживали, па чак и крвљу плаћали.“

Вожд, прек само у првим тренуцима своје љутње, а ваљда и увиђајући неправду коју је Милутину учинио, позове га из планине да се преда и да се измире. Милутин дође у Тополу, где затече Карађорђа да поплеће плот. Ту се измире, и он се настани на ново у Гарашима, где почне по други пут кућити кућу.

Кад Србија 1813 падне, Милутин, и ако је мрзио на Карађорђа, оде кришом у манастир Фенек, и позове Вожда да се врати у отаџбину, и да продужи рат за избављење народа. Карађорђе одбије тај позив.

У самом почетку године 1815, скупе се на тајни састанак: Милутин, Лома, Вучић, Игуман Авакум, Поп Ранко из Рудоваца, и још неколики, и закуну се на устанак, само да се Милош изведе из Турака, и да се за вођа устанку изабере. И не чекајући тај формални устанак, оду завереници сваки на своју страну тући Турке и народ одметати. Тако Милутин убије у ваљевској нахији, у селу Докмиру, у кући Вишића, чувеног зликовца Турчина *Ингриза* с још двојицом. У том сукобу буде он рањен у десну руку.

Међу тим се Милош испапучи из турских руку, и допре у рудничку нахију, где му кажу да је уговорено да се устаје, да се он избере за вођа, а ако се не прими, да се — просто убије.[1] Онда се нису, као ово данас, речи дуго жватале, него се морало одмах гутати, па макар се што и испречило у грлу.

Милош се дуго одупирао жељи првих људи у народу, али, најпосле, пристане да народ предводи.

Милутин одмах буде одређен с 300 људи, те на Липару, четврт са̂та од Трбушничке механе, дочека Ћаја-пашу. Ту се заметне дуг и крвав бој; али су се Срби морали испред превелике силе уклонити. Иза тога је Милутин био у војсци Милошевој, докле је год ратовање трајало. Нарочито се одликовао у биткама на Љубићу, Чачку, Пожаревцу, и на Дубљу, где је и рањен пушком.

Кад се сврши рат, Милутин оде својој кући у Гараше, где га Кнез Милош учини кнезом. Од тога доба, Милутин се занимао, поред својих домаћих послова, и делима своје кнежине. Кнез Ми-

[1] *Милутиновић*, стр. 119, и даље.

лош га је особито уважавао, и сам га склањао да иде на Божиј гроб. — „Иди бар ти, побратиме, говорио му је он често, кад ја већ никако не могу.“ По повратку из Јерусалима, Милутин је, по обичају једнаком за све таке путнике, прозван Хаџија, које му је име остало до смрти.

Кад се *Ђак* побуни, онда једно одељење његове војске удари на Гараше, те нарочито Милутинову кућу пороби. Кад му тада све буде упропашћено, он остави Гараше, и оде с породицом у Крагујевац. Кнез Милош му тада дâ земље у Гроцкој, где се он насели, и почне по трећи пут кућити кућу.

Као човек усталац и разборит, он је за кратко време стекао лепо имање. Кад се установи у Србији Државни Савет, постави га Кнез Милош саветником, чега се Милутин прими преко воље, само да не изађе из хатара Кнезу. Сваки час је хтео да дâ оставку, па да иде кући. Једном приликом примети му Милета да не даје оставке, него да остане, па ће се временом и он у том раду извежбати. На то му Милутин одговори са свим озбиљно: „Е, мој Милета, ја бих се зар и надао да ћу се научити, кад бих видео да си се ти, откад се врзеш по службама, чему год научио, али гледајући на те, ја велим да је боље да ми ову ђецу оставимо, да она ове послове раде. Оно што смо ми умели, ми смо и урадили, а ово, Бога ми, они умију боље од нас“.

Једнога дана пребаци му неко од другова (биће Парезан), да је у некој ствари дао своје мишљење по хатару. Ово је Милутину било доста. С места устане, спреми коња, и оде кући у Гроцку. Тек доцније су синови му написали оставку и поднели је на уважење, али он о том није више водио бриге.

Милутин није био човек од политике. И ако је увиђао потребу да је свак безбедан у држави, опет му је било жао што се хоће да се Кнез Милош ограничи Уставом. Кнез је Милош њега волео, и од владаочеве неограничености Милутин лично није имао никакве штете, нити је Кнез дозвољавао да ма ко од његових, па чак и од браће, може дирати у Милутина. Из тих узрока, Милутин, у оно време, није хтео имати никаква учешћа у политичким догађајима српским.

После одласка Кнеза Милоша, кад су радње и супротрадње учиниле да је немоћна свака управа у земљи, кад су једни стојали на страни попечитељâ, једни радили за повратак старог Господара, једни за само свој рачун, а мало ко уз законитога Кнеза, и кад је странка странку почела гонити, па су и Гарашани постали предмет гоњења: Милутин пођe из Београда да диже народ и да се с Вучићем здружи; но у гају иза села Барајева стигну га катане, међу којима је био Милош Брка и неки Карић. Милутина ту убију из пушака, и главу му одсеку и однесу, а тело остане, које је један сељак из Барајева ноћу саранио. Оно је после извађено и укопано код Грочанске цркве.

Милутин је погинуо 20 Августа, 1842.

После три дана, убијен је и син његов *Лука*, глава му одсечена, и са запаљеним чибуком у устима, у Гроцкој, пред Милутиновом кућом, набијена на колац. И његово се тело није смело укопати.

Оваке услуге владаоцима умеју да чине слепи приврженици; оваке нискости дела су само малодушних победилаца.

Кад је, доцније, стање ствари промењено, и кад је Вучић осудио на смрт *Брку* и *Карића*, онда их је од те казне спасао сам Илија Гарашанин, син Милутинов.

Милутин није умео ни читати ни писати; али је у Гарашима у својој кући имао школу, где су се учила његова и сеоска деца. Учитеље доводио је испрека. Од ових се зна за *Мијаила Берисављевића* и за *Аврама Гашпаровића*.

Осем ових личности, можемо још поменути: *Јанка Гагића,* буљубашу из Болеча, који је пао од дахиске сабље међу првим жртвама у почетку 1804[1]; *Мијаила Ђуровића,* капетана, из Венчана; *Ни-*

[1] *Гагић* је, опазивши турску потеру, побегао у честу. Турци, не нашавши њега код куће, ухвате му синчића, и поведу у Београд. Гагић је лугом крај друма ишао и слушао шта Турци говоре. На једној ћуприји они се уставе и рекну, да ту посеку дете, кад оца нису ухватили.

— Ако је вера, Турци! викне из луга Гагић, да ћете пустити дете, ја ћу вам се предати сâм.

колу Ницовића, из Прогорелаца, барјактара, који су оба умрли; *Срдара Симу* из Даросаве, који је погинуо на Баточини; *Милована Шишића,* из Крушевице, који је умрьо код куће; *Милисава Кулунџића*, из Сибнице, који је рањен на Лешници, однет у Зворник, и тамо умрьо; *Радоја Маринковића,* из Раниловића; *Јанка Јевића,* из Дрлупе, и *Пају* из Лисовића, који су сва тројица помрли код својих кућа, после свега ратовања; даље, ваља нам благодарно забележити бар имена: *Милована* из *Јасенка,* капетана; *Милоша Станковића,* из Остружнице; *Вићентија Станковића,* из Остружнице, који је био капетан после Милоша, који су сви помрли код својих кућа, после рата; *Ранка* из Остружнице, који је погинуо у Ресави; *Аћима Дољанчевића*; *Попа Марка,* и *Јована Сушу,* све из Остружнице; *Николајевића,* родом из Сурдука, који је седео у Пећанима, па је и после, под Кнезом Милошем, био у служби народној.[1]

Најпосле, у „Српским Новинама“ од 27 Маја 1865 бр. 57, находе се имена оних, који су први пристали на Таковски устанак 1815.

Београдски округ има синова, који, и ако се нису одликовали на бојним пољима, опет су тим не мање задужили свој народ.

Из малена села *Миријева,* које је само један сâт на југоисток од Београда, води порекло своје, и његово име носи прослављени родољубац и педагог српски

Тодор Јанковић Мирјевски

Он се родио 1741 године. Гимназију је учио у Карловцима, а философију у Бечу, где се нарочито спремао и за снагу школску.

— Тврда је вера: дете ћемо пустити, а теби што буде.

Гагић изађе из луга; положи оружје; Турци му сина пусте, а њега посеку ту на месту.

Слава таком очинском срцу!

[1] Никола Николајевић, учитељ у Остружници, 19 Маја 1806, пише Митрополиту Стратимировићу, и, благодарећи му што је 2 године богословије свршио у Карловцима, у „благодејању“, моли да га препоручи Карађорђу за какву већу службу. Глсд. *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 413.

Јанковић је био први и прави реформатор српских народних школа у Аустро-Угарској, у другој поли прошлога века. Реформу је изводио и у школи, и у настави, и у средствима за тај рад. Он је још јуначки бранио и наша ћириловска слова, кад им краткоковида политика беше загрозила опасношћу.

Одазван у Русију, уредио је и тамо он први основне школе за народ, по начелима *Фелбигеровим*. Постао је члан Академије наука, прави државни Саветник [1], племић, и т. д.

Не само, дакле, ми Срби, него и браћа наша Руси, дужни смо увек захвално помињати име овог славног сина маленога села *Миријева*.

Умрьо је 22 Маја 1814, у Петрограду, и укопан је у гробљу код Лавре Александра Невског. Јанковић је био човек здрава склопа, округласта тела. Оставио је једног сина, који је био у боју на Аустерлицу, али се и он упокојио 1811, у месту Новочеркаску, на Кавказу.

У селу *Тулежима*, у данашњем колубарском срезу, 10 са̂та на југозапад од Београда, родио се, 1731 године, владика рашкопризренски

Јанићије

који је 47 година седео на столици те јепархије, у Новом Пазару. Он је посветио у чин ђакона и у чин свештеника покојног Ђерасима Ђорђевића, потоњег владику шабачког. После дугог светитељског живота, представио се преосвећени Тулежанин *Јанићије*, 1816, у својој 85 години.[2]

У селу *Неменикућама*, под самим Космајем, са северне му стране, родио се месеца Маја, 1780, чувени српски писац

Милован Видаковић[3]

Ма се шта имало да замери његовим књигама, ово му се мора припознати : да је снажно будио у народа свест о прошло-

[1] Гледај моју *Историју Педагогије* стр. 524, 525, 526 и 555; — и *Срп. Летопис* 1826, I, 21—28.

[2] *Герасим Георгіевић*, Знаменити догађаи новіе Срб. Историе стр. 99.

[3] *Вујић* у свом путовању (стр. 309) прича да је још године 1826, 15 Новембра, видео Видаковићева најмлађег рођеног брата Радосава, у Неменикућама.

сти српској; да је развијао жудњу за читањем; да је, поред све заблуде у језику, која је била мана оног времена, писао вавек слатко, топло, пуно неког милог осећања. У својој автобиографији, насликао је село Неменикуће, за свога детињства, да не може боље бити.[1] Преминуо је у Пешти 1841 године.

Најпосле, у београдском округу (на жалост не зна се место) родио се и онај добри Игуман оповски

Тодор Милутиновић

кога славни Доситије зове својим „милостивим оцем и добротвором“. „Није, вели славни ученик његов, науке имао, али је био од природе обдарен здравим разумом и суђењем. Свакад весео, искрен, поштен, и благе нарави. За то у целој Славонији и Бачкој волело га је мало и велико, богато и сирото“. Умрьо је у Шишатовцу, и Доситије додаје да га је оплакао као мајку своју. „Благодарим, вели он даље, преблагом небеском промислу, што ми даде доживети, да покажем вечну мојy благодарност памети његовој. Име и спомен његов биће ми драги и мили док сам год жив“.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Вишњица, село 1 сат и по̂ испод Београда, на десној обали дунавској. Године 1595, 14 Августа, начинили су Турци мост преко Дунава „код Вишњице“; доцније је султан Ахмет прешао на Вишњици и отишао у Борчу. Године 1717, 13 Јула, Принац Јевђеније превео је 100 хиљада војске на Вишњици, а 16 истог месеца та се војска настанила на повијарцу више Вишњице, и почела ударати на Београд, који је бранио Нуман-паша.

У Вишњици је данас ђумрук и скела за прелазак у Панчево, и отуда овамо.

Под Авалом. У летописима је записано ово: „Године 1515, разби Балил-бег Јаноша, Ердељског војводу, *„под Авалом“* 6 Маја; а местимице где је то било нисам могао пронаћи, ако то не буде оно

[1] *Гласник Срп. Уч. Друштва* XXX, стр. 92—128.

место, које се данас зове „Табориште“, које управо и јесте под Авалом на југозападној страни брда, испод рипањске механе „Дашчаре“.

Дрлупа, село на југозапад од Космаја, 8 са̂та на југ од Београда. Ту је био, 11 или 12 Фебруара 1804, први судар с Дахијама, и ту је Аганлија рањен у ногу.

Лештани, село на североисток од Авале, 2 и по̂ са̂та југоисточно од Београда. Ту је Васа Чарапић, године 1804, дочекао и славно разбио Турке. Дахија Кучук-Алија, изашав из Београда одмах у почетку буне, продре до Јагодине, и ту дозове Гушанца-Алију с његовим крџалијама, и уговори с њима да дођу у Београд, да бране Дахије од Срба. Кад су тако ишли Кучук-Алија и Гушанац с војском из Јагодине к Београду, Чарапић их дочека на месту Кречанама, у старом богазу, и покаже тим првим нападом шта их даље чека. Прота Ненадовић каже[1], да је Чарапић ту више од 100 глава одсекао, и коња и другога блага доста задобио; а покојни ми је Јокић причао, да су се после све белели шевари с једне стране што су им Турци бакрачлијама погулили кору, бежећи од Чарапића и његове војске.

Остружница, село 3 са̂та од Београда, на Сави. Ту је 21 Марта 1804 године била прва народна скупштина, коју је сазвао Карађорђе да се договоре шта ће да раде. У Остружници је потписана и она молбеница султану, коју су му Срби писали 12 Јануара 1806[2].

Године 1824, 12 Марта, ту је Кнез Милош имао опет једну скупштину, где му је везир београдски био послао скупоцено одело. — Том приликом испросио је Бајић из Земуна *Перку*, ћер Кнеза Милоша[3].

Пећани, мало селанце на по̂ са̂та више Остружнице, у брегу према Сави. Ту, у шумару поврх села, била је о Ђурђеву дне 1805 скупштина. Старешине су донеле биле харачке новце те их пребројале и дале куд колико треба. Ту су примили и посланике влашкога кнеза Муруза, који су били дошли да Србе мире с Турцима, али нису могли ништа учинити. С те скупштине послали су Срби посланике своје: *Стевана Живковића*, *Проту Алексу Лаза-*

---

[1] *Мемоари*, стр. 81 и 82.

[2] Глед. *Голубицу* V, стр. 135—142.

[3] Глед. Записку у *Архиву Срп. Уч. Друштва* под бр. 707.

ревића из Шопића, и *Јована Протића*, па је овај после остао у Букурешту, а место њега придружио се *Петар Новаковић Чардаклија*, те су њих тројица отишли у Цариград, да изјаве султану шта Срби траже. Још је ту решено да се одметну и ове три нахије: пожешка, ужичка, и сокоска, које се још дотле нису биле одметнуле.[1]

У Пећанима је Карађорђе самртно ранио кнеза Теодосија из Орашца, који му је преговарао што се примио врховнога старешинства. Милутиновић је тај случај опевао у II књ. *Србијанке*, од стр. 53 до 60. А Вук га помиње у *Даници* за 1828, стр. 217.

Борак, село у београдској Колубари, 7 сата на југозапад од Београда. У Борку је на „Белом Пољу", о Великој Госпођи (15 Августа), 1805, била скупштина, где је првом углављено да се уреди један „Совѣтъ". Тај је „Совѣтъ" најпре седео у манастиру Вољавчи, а после у манастиру Боговађи, и за тим у Смедереву, одакле је прешао у Београд на крају 1807. Први Саветници, који су још у Борку изабрани, били су: Прота Матеја Ненадовић, као председник; Веса Велимировић, из Љубинића, за нахију ваљевску; Која Ивановић из Свилеуве, за шабачку; Стојан из Бершића, за рудничку; и Павле Поповић из Вранића за београдску и грочанску нахију[2].

На печату тога „Совѣта" били су грбови: *Србије* (под круном крст с четири огњила) и *Тривалије* (под круном свињска глава, којој је у чело забодена стрела). Грбови су ти били на средини свезани један за други, и између њих је порастао крин; озго је

[1] *Даница* за 1834, стр. 33. *Вук* вели да је ово било у *Остружници*, а *Прота* (*Мемоари*, 269 и 270) да је било у *Пећанима*. Како су оба места једно уз друго, ја држим да је то била једна скупштина, и да Прота правилније казује, јер је био ту. Ово се потврђује још једном околношћу. Прота Алекса Лазаревић, из Шопића, оставио је својеручну записку на једној књизи, где вели, да су они изабрани за депутате у *Пећанима*, 17 Априла 1805; да су, пошто их је Живковић оставио у Цариграду, избегли у Одесу, па преко Кијева отишли у Петроград, где су стигли 13 Октобра 1805, и отуда после дошли у Србију (Глед. *Архив Српског Ученог Друштва*, број 393, а и *Голубицу V*, стр. 287 и 288).

[2] *Мемоари*, стр. 188 и 189.

огрејало сунце, и луче своје спустило до круна̂, а доле, испод грбова, било је написано: „Правителствующій Совѣтъ Сербскій 1804“[1].

Мајдани, код Белих Вода, између села Жаркова и Железника, на 1 са̂т и по̂ на југозапад од Београда. Ту је, 5 Јануара 1805, *Дема,* Гушанчев сестрић и кападахија, напао на Србе. Пушкарање је трајало дуго; под Србима је убијено 8 коња, а срећом су само два човека рањена. Јанко Катић је ту Деми изашао на мегдан, али један другога нису могли да згоде. Ту је велико јунаштво показао и Павле Поповић. Прота вели да је он ту и рањен, али синовац његов, као биограф му, то не помиње.

Бојева је још било у београдском округу на овим местима: на *Сопоту,* северно од Космаја, 1804; испод села *Кумодражи,* према Београду, 1804; на *Железнику* селу, 2 са̂та од Београда, на ивици Макиша, 1804; на *Јемеклуку,* 2 сата југоисточно од Београда, на цариградском друму, 1807.

Рудовци, село на Пештану (у Колубари београдској) 12 са̂та на југ од Београда. Ту је, у почетку 1815, учињен онај свети завет, да се на ново устаје на Турке[2].

Ту је био и један бој с Турцима, у пролеће године 1815, и Турци су тада попалили кућу и све стаје Попа Ранка из Рудоваца. По причању Чича Петра Некића из Трбушнице, који је био ђак Попа Ранка, Ћаја-паша је дошао у Рудовце трећи дан Васкрса 1815, на конак, и ово зло учинио.

Болеч, село на друму цариградском, 3 са̂та на југоисток од Београда. На Болечу је одмах 1815 године, чим је устанак букнуо, начињен шанац, да препречи Турцима пут к Смедереву. У том шанцу састао се Кнез Милош, 1815, с Вујицом Вулићевићем и разговарао о Карођорђу. Вујица је испричао све што је знао: како Карађорђе мисли о новом устанку, додавши, да је Вожд поручио Кнезу Милошу, да ископа новце које је он у једној кумбари, у Тополи, закопао (12.000 дуката), па то да употреби на потребе народне.

— А шта мисли сам Карађорђе? упита Кнез Милош: — хо-

[1] *Вук* мисли да је ова година означавала почетак устанка народног на Турке.

[2] *Историја Милутиновића,* стр. 119

ће ли амо, и када ће, ако сад не ће? Ево се рат отвара, и Бог зна како ће се свршити. А он би за овај посао био бољи и од мене и од тебе, и још га познају и Руси и Турци боље него и једног Србина.

— Сад се, у овом послу, у ово време, ни у кога не уздај, одговори Вујица: — него у Бога, у се, и у своје кљусе. *Настани у цара турскога, да се како год умири ова јадна сиротиња,* као што је, сам знаш, и Карађорђе могао, *да је знао онда оно што зна сада,* — да би само Србија једном данула душом[1]".

Овај разговор показује, какав јѐ правац световало целокупно стање ствари Милошевој политици спроћу Турака. Он је то верно сватио и диботно извршио. Рат, па куд пукло, да пукло — Милош није могао, није смео отпочети, а да Србији не зада још веће јаде. Него све мудром тактиком, путем погодаба и поступнога захватања.

Последице су ову политику крунисале добитцима, макар да још тако много остаје да се добива, да се осваја, да се отима, ако другојаче не може бити.

Још су били бојеви у овом округу, у другом народном устанку, под Кнезом Милошем: на *Вел. Дубоком,* на Сави, код утока Колубаре, 1815; и на *Лииару,* у атару крушевичком и трбушничком, ¼ са̂та на исток од трбушничке механе, где је Милутин Гарашанин дочекао Ћаја-пашу, али се „после, дугог и врућег боја" испред огромне силе морао узмаћи[2].

Споменик. Иза Јевђенијева (Лаудонова) шанца, с источне стране крагујевачког друма, гробови су оних јунака српских, који су пали у јуришу на Београд 30 Новембра 1806. Гробље је то ограђено и багренима засађено. У средини стоји „споменик" од камена, који је подигао бивши кнез Александар. Од тога се сад то цело место зове „*Споменик*".

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У београдском округу има 1 варошица, 120 села, 1 заселак, 119 општина, и (1870) 13.026 глава пореских.

---

[1] *Историја Милутиновића,* стр. 344 и 345.

[2] *Милутиновић,* стр. 136.

Гроцка на Дунаву, 5 са̂та на исток од Београда, једина је варошица у овом округу.

Као што смо помињали, мисли се да је на месту данашње Гроцке био стари римски *Трикорнијум*. За Турака је Гроцка била главно место грочанској нахији, која је после спојена с београдском.

У Гроцкој је 1738 Херцег Александар виртембершки имао своју ловачку кућу.

На Гроцкој су Турци страховито разбили аустри̂ску војску о Светом Илији, 1739, и тиме повратили све оно, што је мач Принца Јевђенија био освојио на десној страни Саве и Дунава. Страхоте тога разбоја причају и данас сељаци у Бегаљици, Заклопачи, и у Врчину.

У Гроцкој је било 1870 године 309 пореских глава.

Ту је столица среза грочанског и ђумрук и превоз преко Дунава за Аустро-Угарску. Има основна школа са два наставника; парохи̂ска црква; неколико дућана и механа; пошта, телеграф, станица паробродска, и један парни млин (пок. Илије Гарашанина).

Иначе, Гроцка се мало разликује од села по што већина њених становника држи и ради земљу, као и други сељаци.

Али Београд, који је само по управи одсечен од свога округа, остао је инак једино место за продају и куповину свему округу, осем онога што се купује по сеоским дућанима, којих сад има скоро у сваком селу.

Села су у овом округу средња по величини; мања од моравских, али су већа од многих планинских села.

Ево их свију поименце. Међу њима, која год нису била у списковима од 1822 године, та ће бити штампана курзивом; а која су тамо била, па их нема сада, та ће се на дну списка казати у примедби. Знак □ и уз њега година показују кад је у ком селу отворена школа.

Срез врачарски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Жарково □ 1841	144	1	4	Рушањ □ 1870	94	3
2	Кнежевац	62	$1\frac{1}{2}$	5	Пиносава	88	3
3	Железник □ 1840	170	2	6	Ресник □ 1870	112	$1\frac{1}{2}$

Редни број	Имена села	Број порес. них глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес. них глава	Приближна даљина од окружног места
7	Бели Пот. □ 1873	120	2	14	Калуђерица	75	$1\frac{1}{2}$
8	Кумодраж	121	$1\frac{1}{4}$	15	Миријево □ 1849	116	1
9	Раковица	26	$1\frac{1}{2}$	16	Вишњица □ 1839	120	$1\frac{1}{4}$
10	Јајинци	37	$1\frac{1}{4}$	17	Сланци	130	$1\frac{1}{2}$
11	Бањица	25	1	18	Вел. Село □ 1836	222	2
12	М. Мок Луг □ 1864	108	1	19	Винча □ 1857	134	3
13	В. „ „	161	1	20	Лештани	57	$2\frac{1}{2}$
					Свега . . .	2.122	—

II Срез грочански[1]

1	Бегаљица □ 1867	170	6	10	Сенаја	49	7
2	Пударци	108	$6\frac{1}{2}$	11	Шепшин	85	7
3	Камендô	87	$6\frac{1}{2}$	12	Дражањ	106	7
4	*Брестовик*	77	5	13	Мали Пожар. □ 1865	124	7
5	Зуце	79	4	14	Рипањ □ 1824	378	4
6	Заклопача	141	5	15	Болеч	105	3
7	Врчин □ 1860	181	5	16	Ритопек □ 1838	145	3
8	Гроцка □ 1839	309	5	17	Умчари □ 1866	222	7
9	Мала Иванча	127	6		**Свега** . . .	2.593	—

III Срез колубарски

1	Шопић □ 1862	166	12	18	Барзиловица	97	14
3	Лукавица	27	$12\frac{1}{2}$	19	Петка □ 1873	94	12
3	Куке	74	$12\frac{1}{2}$	20	Ћелије	62	13
4	Стубица	43	$12\frac{3}{4}$	21	Шушњар	23	$12\frac{1}{4}$
5	Бурово	16	$12\frac{1}{2}$	22	Вреоци □ 1855	173	10
6	Барошевац □ 1845	91	12	23	*Цветовац*	44	$9\frac{1}{2}$
7	Црљенци	61	$12\frac{1}{2}$	24	Црљени	97	$9\frac{1}{2}$
8	Зеоке	71	$11\frac{1}{2}$	25	Медошевац	57	$10\frac{1}{2}$
9	Венчани □ 1854	158	12	26	Јунковац	83	$9\frac{1}{2}$
10	Стрмово	20	12	27	Сакуља	40	$10\frac{1}{2}$
11	Тулежи	86	12	28	Араповац	80	9
12	Пркосава	27	12	29	Рудовци	74	$13\frac{1}{2}$
13	Трбушница	92	13	30	Крушевица	62	$13\frac{1}{2}$
14	Бистрица	45	$12\frac{1}{2}$	31	Даросава □ 1858	158	14
15	Чибутковица	97	14	32	Прогореоци	55	$13\frac{1}{2}$
16	Дудовица	70	15	33	Миросаљци	128	$10\frac{1}{2}$
17	Жупањац	53	14		**Свега** . . .	2.524	—

IV Срез космајски

1	Парцани	106	6	5	Поповић □ 1867	190	6
2	Бабе	47	$6\frac{1}{2}$	6	Младеновац □ 1867	147	9
3	Ропочево □ 1864	220	7	7	Рајковац	71	$8\frac{1}{2}$
4	Ђуринци	54	7	8	Влашка □ 1845	207	8

[1] Овај се срез звао некад *подунавски*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
9	Пружатовац □ 1874	87	10
10	Међулужје	104	10
11	В. Иванча □ 1863	269	$9\frac{1}{2}$
12	Амерић □ 1870	96	$8\frac{1}{2}$
13	*Мала Врбица*	26	9
14	Кораћица □ 1854	282	9
15	Немениквуће □ 1839	227	8
16	Дрлупа	101	$9\frac{1}{2}$
17	Дучина	88	8
18	Рогача □ 1804	141	9
19	Раниловић	161	10
20	Сибница □ 1854 .	162	9
21	Губеревци	124	$6\frac{3}{2}$
22	Стојник	162	7
23	*Слатина*	23	8
24	Манић	40	8
25	Бељино □ 1859	74	8
26	Лисовић □ 1874	96	7
	Свега . . .	3.305	—

V Срез посавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Остружница □ 181[illegible]	138	3
2	В. Моштаница □ 1846	169	$4\frac{1}{2}$
3	Умка	65	4
4	Пећани	28	$3\frac{1}{2}$
5	*Руцка*	29	$4\frac{1}{2}$
6	Јасенак	56	6
7	Мислођин	71	6
8	Мала Моштаница	96	5
9	Барич	62	5
10	Конатице □ 1869	119	8
11	Врбовна	55	8
12	Дражевац	112	7
13	Баљевац	53	6
14	Бранић □ 1848	256	6
15	*Мељак*	45	5
16	Арнајево	86	8
17	Рожанци	58	8
18	Лесковац □ 1847	71	8
19	Соколова	46	9
20	Борак	141	7
21	Шиљаковац	70	7
22	Степојевац □ 1875	143	*8*
23	Барајево □ 1871	171	6
24	Баћевац □ 1843	114	6
25	Бождаревац	83	6
26	Гунцати	54	6
27	Сремчица □ 1875	91	4
	Свега . . .	2.482	—

Примедба: У Вуковој *Даници* за 1827 (стр. 58 и 59, и стр. 69 и 70) имају имена свих села нахије београдске и гроčанске. Та је имена извадио Вук из харачког тевтера од 1822 године. У том списку помињу се у београдској нахији села: *Гукоши, Бранчићи*, и *Дићи*, која су сад у Качеру, у рудничком округу.

Даље: У београдској нахији помињу се села: *Камен* и *Частрна*, којих сада нема, и наводи се само један *Мокри Луг*, а у гроčанској стоје ова: *Башче, Липе, Клименте, Ново Село, Мегаре, Топчидер*, и *Раковички Прњавор*, којих сада такође нема. Узгред примећујемо, да су и у Вукову списку многа имена погрешно записана, н. пр. Барићи (место Барич), Гожанци (место Рожанци), Бељине (место Бељино), Сенова (место Сенаја), Сакуље (место Сакуља), Врељаци (место Вреоци), итд.

Статистички преглед

ОКРУГА БЕОГРАДСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ											
		ОБИТАВАНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља 1866 г.	Пореских глава 1873 г.
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИР.	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Врачарски . .	—	—	20	20	4	1	5	10	—	10	10.097	2.122
2	Грочански . . .	—	1	16	17	5	1	6	7	—	7	12.535	2.593
3	Колубарски . .	—	—	33	33	8	—	8	6	—	6	12.723	2.524
4	Космајски . . .	—	—	26	26	9	—	9	13	—	13	15.958	3.305
5	Посавски . . .	—	—	27	27	7	—	7	7	—	7	12.567	2.482
	Свега . .	—	1	122	123	33	2	35	43	—	43	63.880	13.026

Кад се број житеља раздели бројем насељених места, онда долази у средњу руку по 524 житеља на једно место. Међу тим, пописом људства од 1866 године, нађено је да има у округу београдском места, која броје:

Мање од 100 житеља . 2
Од 101—200 „ . . . 13
„ 201—500 „ . . . 56
„ 501—1000 „ . . . 51
„ 1001—2000 „ . . . 11

У Србији долази на 100 мушкараца 94 женске, а у округу београдском само 93·32, дакле мање. Кад у овом погледу сравнимо житељство у појединим срезовима, онда налазимо да на 100 мушкараца има женскиња у срезу:

колубарском . . . . 95·86
космајском . . . . 95·06
грочанском . . . . 92·88
посавском . . . . 91·19
врачарском . . . . 90·72

У целом округу има једна црква на 1825 житеља, а једна школа на 1486 житеља. За поједине срезове ове су сразмере:

У СРЕЗУ:	ЈЕДНА ЦРКВА ДОЛАЗИ НА	ЈЕДНА ШКОЛА ЖИТЕЉА
врачарском	2019	1010
гргочанском	2089	1791
колубарском	1590	2120
космајском	1773	1228
посавском	1795	1795

Занимљив је овде појав, да је срез врачарски, који има највише школа, најсиромашнији црквама, док напротив срез колубарски, који је црквама најбогатији, броји најмање школа!

Куће, по селима, у београдском округу, обично су плетаре, т. ј., оплетене чатмом, олепљене лепом, и покривене даском, шиндром, или ћерамидом. Талнарâ и лубницâ сада је мало. У старије време, била је дика и доказ богаства кућа шиндралија (покривена шиндром). Данас су куће ћерамидаре оно што су пре биле шиндралије. Кровови наших сељачких кућа нису само обележја разнога укуса, него и мерило народнога напредовања у благостању.

Кад су Турци истерани из Србије, оставили су Србе у *земуницама, талпарама, лубницама, кулачама*, и *кровињарама*. Доцније, куће *даском* и *шиндром* покривене беху доказ да је народ богатији, и да му је укус развијенији. Данаске опет *ћерамида* сведочи колико да је народ коракнуо у благостању, толико и да је нестало горе за даску и за шиндру. Међу тим куће се данас граде с ниским крововима, више мање четвртасте, с лепим тремом пред уласком, и с једном или више соба.

Сељачке су куће обично ограђене *оградом;* одграђене се могу видети само у какве нерадника, или у какве удовице или у сирочади, којима је хранитељ умрьо. Око куће су махом разне стаје: вајати, амбарови, кош, кошара, млекар, хлебна пећ (на ногама или зидана), качара, и друге стасине према множини и имућности породице.

Сама је кућа најчешће раздељена на две поле: на *кућу* (кујну) и *собу*. У имућнијих домаћинâ има и по две три собе, али сељаци најрадије живе у *кући*, око ватре, а спавају по вајатима, особито млађи. У соби врло често има по икона на источној страни

а некад и кандило, које се прислужује у очи недеље и празника, кад се сељаци сви кућански[1] моле Богу (сви колико их је год у један мах). У соби стоји и оружје, које није кога од задругара нарочита својина.

Око куће, и око свих тих зграда, обично су шљивари, у којима има, осем шљива, по која јабука, крушка, трешња, вишња, гуња, и готово увек, пред кућом, по које дрво орахово.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници београдског округа готово су сви сељаци. Готово сви ору и копају, пате стоку, и у опште живе као људи тежаци[2].

Мени је овде мука, што не знам праве речи, којом би се означавали људи тога стања. Ми велимо: *Сељак, тежак, земљорадник, ратар*. Сва скупа та имена много су, а једно само између њих не казује све. За невољу, узећемо име *тежак*, и њим ћемо се служити.

У београдском округу сеју се ова жита: пшеница, кукуруз, јечам, овас, крупник; кукуруз је готово главна храна, али има доста и пшенице, особито од последњих година.

---

[1] Осем што се сељаци, сваки за се и сваки како зна, моле Богу, у очи недеље и већег празника они се збирају сви кућански на молитву. Пре вечере, скупе се сви, полије им се, те умију руке; жене начине од воска свећу, коју старешина савије у котур, па онда скине капу, прекрсти се, ужеже свећу, и прилепи је до иконе на дирек, или, ако и нема иконе, на источној страни куће. Додаду му кадионицу са жаром, он поспе тамњана по жару, окади тим кâдом свећу, себе, и све укућане, који су сви ту, мушки гологлави, а жене с децом у наручју. Сви се лепо накаде на тај дим од тамњана, па онда настаје молитва. Домаћин говори гласније онако како уме; помиње свеце; помиње благе дане, и свима им се моли, да помогну њему и његовој кући. Остали укућани ћуте и само у мислима говоре оно што од Бога желе.

Кад се тако прилично постоји, онда домаћин заврши молитву поклонивши се истоку, па и на десну страну и на леву. То учине сви, и молитва се сврши. После тога, седа се одмах за вечеру.

[2] Од 63.880 становника, колико је пописом од 1866 године нађено, занимало се земљорадњом њих 60.065 дакле тек 5·98 процента нису били тежаци.

Кад је 1867 године пописивана обрађена земља, нађено је да има 64.623 дана орања разним житом засејане земље; од овог простора било је засејано:

1. Кукурузом . .	30.592	дана
2. Пшеницом . .	24.918	„
3. Јечмом . . .	4.420	„
4. Овсом . . .	2.940	„
5. Крупником . .	901	„
6. Ражју . . .	827	„
7. Просом . . .	20	„
8. Елдом . . .	5	„
Свега	64.623	„

Конопље је било те године посејано 1.441 дан орања а лана само 117. Дувана је било засађено 227 дана орања (понајвише у срезу *грочанском* и *космајском*), а кромпира 936 дана орања. Ливаде захватају простор од 48.618 коса, а стока је и сточарство у добром стању.

Од варивâ, има: пасуља, боба, сочива, и грашка (мање); од поврћа: купуса, разних лукова, цвекле, родакве, шаргарепе, келерабе, и друге зелени.

За пића, саде се шљиве и виногради. Шљиве су свуд једнако добре, осем што их је многе посушила нека пламењача, за ове последње две три године. Виногради и вино најбољи су у Подунављу, нарочито, у *Ритопеку, Гроцкој,* и у *Заклопачи;* у присоју космајском, у *Коракици,* и у *Иванчи.* По попису, београдски је округ имао винограда 21.992 мотике, од којих на грочански срез долази 7.055 мотика.

Од стоке, људи држе: говеда, овце, козе, свиње, коње. Говеда су на гласу у селима колубарским; овце и свиње свуд су осредње, а козâ бива мање сваки дан како нестаје брсти. Коњи су такође средњи величином, али су добри за јахање; у кола се слабо прежу. Кад је 1866 године сва стока у Србији пописана, нашло се у београдском округу:

Коња	6.827
Говеда	52.393
Свиња	100.287
Оваца	148.680
Коза	17.801
Свега . .	325.988

грла, и, према ондашњим ценама, та је сва стока процењена у 5,873.184 динара, дакле на 1.000 житеља 91.940 динара. У оно време није толико имао ни један други округ.

Кошница има, али сваки дан све мање. Тако је 1859 нађено да има 14.684 кошнице, а 1866 само 10.906, дакле 26 процента мање у течају само *седам* година! Човеку је патриоту немило што се напушта та тако корисна и тако јевтина стока. Ово је тим чудније, што народно веровање сматра, да је близу смак света

„Кад нестане овце и пшенице,
„Кад нестане челе и цвијета“.

Али произвођење шећера, који ето заузе место меду свуд и у свем, хоће да одоли и самом том народном веровању.

Као што се види, према оволиким радовима, које мора да врши једна тежачка кућа, њој требају многе руке, треба јој довољна снага. То једино, да и не помињемо навике од старине и силу њихову, довољно је да изазове многи уздах за распадањем задругâ.

У пређашње време, тежаци су се чвршће држали задруга него сада. Данас је највећа задруга (барем у овом крају о ком сад говоримо), ако два или три брата живе у заједници. Иначе се деле, чим се и други ожени; тако се множи инокоштина, а с њом и — сиромаштина.

Задруге, онакве какве нам је предала претходна наша историја, не могу остати; али је предмет за размишљање сваком родољубу и човеку који мотри шта од шта бива, ево ово: *Може ли се одржати само начело задруге, па ма се промена у неколико и изменила према захтевима данашњега живота? Или је боље напустити га да пропадне овако како је почело?*

Уз главно занимање становника београдског округа, оте нам се реч и о задрузи, ама се морамо сад повратити да речемо и још коју о занимању.

Осем тежака, који су маса у округу, има још *дућанција*; има, у многим селима, по који абаџија, бојаџија, терзија, колар, качар, мутавџија, лончар, и ковач, премда овај последњи занат раде највише Цигани.[1]

Од неколико година, сеоски се дућани множе тако, да их готово има у сваком селу по један, а у неком и по два.

Против њих се устајало с много страна, а и брањени су на скупштинама, и у штампи.

Ми још тачно не знамо све последице од тих дућана за народ; тек некако нема доследности устајати на њих само за то, што ће, божем, сељаци, имајући у селу дућан, више трошити. Они, који дају земљи законе, који цртају правац државној политици, који повлаче министре на одговор и суд, који решавају најнежнија питања из области земаљске управе: ти се не смеју претпоставити тако малоумни, да им ваља склањати с очију свашто, само да у грех не падну. Од лакомислености и других намама лек је школа, образовање народа, васпитавање у њега здраве свести и моралне власти над собом, а не уклањање предметâ, који могу да намаме на трошак.

Абаџије, бојаџије, терзије, обично су људи са села, који су научили свој занат у вароши, или и где на селу, па га раде или у дућану, или иду од куће до куће те режу и шију. Само бојаџије имају своје дућане, а не иду по кућама. Земљане суде, циглу, и ћерамиду, граде и жегу лончари и ћерамидари, који су родом највише из Турске. Дрвено посуђе, као: кашике, заструге, карлице, корита; даље: вретена, коленике, и другу урутку за разбоје, граде опет Цигани.

Су̑де за пиће, бурад, чаброве, каце, граде сами сељаци, као год и плугове, кола, саонице, и све дрвене алатљике. Само у неким селима, ближе к Београду, находи се *колара*, као нарочитих

[1] Грозно је патриоту и помислити, да Србин *ковање*, *певање*, и *музику* најрадије оставља Циганима.

мајстора. Они граде тако звана *рабаџиска кола*, која су изгледом различита од шумадинских (а врло здепаста за око).

Сељаци, на невољи, граде и куће сами; али иоле имућнији погађају нарочите мајсторе.

Ови мајстори, у раније доба, били су највише *Осаћани*, родом из Осата преко Дрине, или из кога села сокбске нахије[1]; то су они који су градили куће шиндралије и дашчаре, с оним високим крововима, и оне цркве с крововима облим на источној и западној страни; а сада су мајстори највише тако звани *дунђери*, из Турске.

Вреће, струнице, покровце, преду и ткају кочетари или мутавџије, који су родом из Турске, или из источних крајева Србије.

Млево мељу у воденицама и сувачама. Воденица има на Дунаву, које се зову *дунавке*, а има их и на речицама, које се зову *поточаре*. Воденице дунавске и суваче граде мајстори из Аустро-Угарске, а воденице поточаре граде сами сељаци. Најбоље су воденице, у овом округу, на Колубари, на Љигу и ваљда на Прутену. Само оне мељу *самотегом;* остале су све поточаре, које махом мељу *на уставу*.

На земљи овога округа од скора има и неколика парна млина: два код Београда, г. Њемеца, на Мокром Лугу, и Заједнице близу ушћа Топчидера, и један у Гроцкој, покојног Илије Гарашанина.

Стање је тежака у београдском округу, добро. Одржава се још доста добра једнакост у имовини: нема сељака веома богатих, али је и безвоникâ срећом још врло мало. Највећи су имаћници у Колубари од Петке до Конатица.

Е. ОДЕЛО

Одело у матори људи, и у опште у мушкараца, у београдском округу, готово је свуд једнако. Има, истина, разликâ, особито у неким деловима одеће, на прилику, у чарапама, појасима, у

[1] Ови Осаћани имају свој особити мајсторски језик, као и мутавџије. Ми смо навели неколико речи из тога језика под округом подринским.

кроју гуњева, и у другом које чем; али све то тек може да опази врло вично око; иначе све изгледа једнолико.

Женско пак одело разликује се местимице једно од другога. У неколиким селима око Београда, као: у оба *Мокра Луга,* у *Раковици,* у *Јаинцима,* у *Бањици,* у *пола Вишњице,* и у *Палилули,* становници су досељени из Сврљига. Њих је отуда преселио Карађорђе, да би тамо очистио линију ратним својим операцијама, а овде опет да заузму пусте земље које су биле остале иза Турака. У тим селима видећете на женама и данас *ручнике* и *тревеље,* као год и у Сврљигу.

У Подунављу, од Београда до Гроцке и до близу Авале, коњга је у жена малена, некако нагнута с потиока на само теме на глави; у Колубари је као и ваљевска, налик на тањирић на самом темену; а по средини округа, ближе Космају, слична је с крагујевачком; ближе пак Авали и Сави, коњга је висока, налик на *„кокошник“,* који носе руске сељанке око Москве. Млâде, по што се доведу, прве године носе о благим данима *венце,* који су врло велики, начињени од куповнога цвећа, и искићени разним перјем и парама; друге године, или управо по што прво дете роде, оне више не носе те венце, него неке *подсмиљке. Подсмиљак* је као и венац, само мањи, и на њему је више смиља него другога цвећа; а после тога настаје обична *коњга.*

Одело је већином рукотворина сељачкога женскиња. Сукно оне тку, ваљари им га носе и ваљају у ваљарицама, у Сребрници, и у Јасеници, а после им га „терзија“ кроји. Платно је њихово, само што купују предени памук. Боје су неке куповне, а неке њихова мајсторија. У пређашње време имале су велике бротњаке, а сад све иде „бојаџији“. Него има, особито у неким селима ближе Београда, доста и куповнога на сељацима, и то њихово јавно мишљење не одобрава.

Има људи који говоре да је наш сељак сада осиротео и оголео. Да је осиротео према пређашњем, ја не знам без тачнијега упоређења, али сам готов да верујем да је „оголео“. Пређе сељак, обучен, наоружан, на коњу, с дугом пушком о рамену, с

пиштољем за појасом, а о јабуци с пâром везених рукавица, — беше слика на којој је оку било мило уставити се; а данас, у кошуљици, ма и дугачкој, опасан појасићем танким као подвезица; с дорамком, или и без њега, без тозлука, с чарапама, па још некад и срозанима, у опанцима, — он је ону пређашњу слику изменио и онаказио. Је ли то немаштина, или мода — ова највећа тиранка безукусног света, — ја не могу управо да пресудим.

ж. ГОВОР

У целом београдском округу говор је источни; обично је правилан, осим неких местимичних изузетака.

Села: *Мокри Лугови, Раковица, Јајинци, пола Вишњице* и *Бањица,* задржала су до данас свој сврљишки говор.

У подунавским селима се чује неки гласоудар у речима, много ближи ресавском него обичном шумадинском. Трећи падеж једнине у придева и неких заменица свршава се у њих на *им,* а не на *ом,* на прилику: „Дао сам твоj*им* сину дукат; одвео сам дете добр*им* учитељу; наручио самједн*им* мајстору, итд“.

Средином, од Авале па ка Космају, уза Шумадију, дугачак је гласоудар, онакав као што каже пок. *Вук* (лóнац, дўкат, жéна, вóда, и т. д.). Опажа се овде, да се у неким глаголским облицима не претварају нека слова, или се губе без замене, на прилику, тамо се говори: *Ити* ћу у Бјóгрȁд, а не *ићи* ћу у Београд и т. д; *обрамо* кукурузе, *зденумо* сено, *покупимо* шљиве, а не: *обрасмо, зденусмо, покуписмо,* и т. д.

У неким речима промењују се или са свим изостављају нека слова: н. пр. *вóде* (м. овде), *нóде* (м. онде), *нȁкô* (онако), *волики* (м. оволики), и т. д.

На западу округа пак, у Колубари, особито у селу Вреоцима, говор је правилан, али је гласоудар другојачији, а и само изговарање је карактеристичније. У овом се крају говори врло често она узречица *кȃно* (као оно (?)). И који тако говоре, то су *Кановци.* Овим се именом означавају још и сви они сељаци, у

којих је дугачак гласоудар на речима, макар и не говорили *кăно*, на прилику: чо̀век, жѐна, во̀да, ду̏кат[1], итд.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, ПРИЧЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Јуначких песама, којима би место постања био београдски округ, ја не знам. Сећам се само почетка једне јуначке песме, која би могла бити из Авалине околине:

„Закукала сиња кукавица,
„На Торлаку према Раковици,
„Усред зиме, кад јој време није.
„То не била сиња кукавица,
„Веће мајка Чарапића Васе.“[2]

Гусле су још врло мио накит у свакој кући шумадинској. Ако овај округ није већ поодавно виђао великих бојних позорјâ, или каквих драмских сцена, од којих једрâ осећање, и потиче песма, он се бар слади песмама свега српског народа. Неколики новији догађаји у Београду слагани су истина у песму, и не врло лошу, али је још рано да би се та песма могла већ записивати докле год не прође кроз више певачких уста, док се не дотера и не усаврши том критиком за производе од оте врсте. Место дакле јуначких песама, за које се не виђа мотивâ, жива се уобразиља често излива и у песмама шаљивим, подругљивим, да прокритикује по неки правац свога друштва, или поступке појединих личностû. Тако се за по нека села песмом казује карактеристика њихових становника или правац њиховог рада, на прилику:

---

[1] Они који не отежу оволико, подсмевају се овима за то отезање. Тако се прича, да је неки Рудничанин упитао Вреочанина:
— Колико ви плаћате пореза?
— Ду̏кат, одговори питани.
— А ви?
— И ми дукат, ама краћи него што је ваш, одговори шаљиво Рудничанин.

[2] По свој прилици, ова је песма спевана о јуначкој смрти *Чарапићевој;* али, на жалост, нисам могао ни од кога дознати је целу.

За село Ресник:

„У Реснику, болан, сукњу[1] носе,
„Сукњу носе, а сурутку просе:
„Једну козу девет кућа музе,
„Још се хвале да се добро хране,
„И од сира карауле граде“.

За Остружницу:

„Остружнице, ти се не бој глади!
„Родила је Сава кесегама,
„Чибугџина међа трњинама“.

За Вранић:

„Хеј, Вранићу, зар си и ти село?
„Брдом куће, а долом бунари
„И у њима хладне воде нема“.[2]

За Поповић:

„Поповић је село поносито;
„У години три пореза даје:
„Један цару, а два Исаилу“.[3]

За Врчин:

„Врчин село варошка касаба:
„Седам кућа а осам бунара,
„Па им опет жене неопране.“

За Рипањ:

„Рипањ село, та то ти је варош!
„У њему су пашали девојке:
„Саме суде, саме пресуђују,
„Свако вече по једна утече!“

[1] Осуда, кад се оставио зубун, па се узела куповна сукња.

[2] Ово је често певао, пролазећи с војском кроз Вранић, сам славни јунак *Милисав Чамџија*, као што уверава г. Панта Бели, намесник вранићски.

[3] Механџији. За име овога села прича се, да је остало од некаква Стојана Поповића, који је из Поповића одвео на Косово 400 војника!

За Парцане :

„Парцани су село помалено,
„Помалено али окићено,
„Окићено момком и девојком“.

За Ропочеву:

„Ропочева на зло је почела,
„Како ради, и горе ће проћи !“

За Сибницу :

„Сибничани силом варошани:
„Седам кућа једну козу музу,
„Још се вале, да се добро хране,
„Деца им се у сурутки даве —
„Седам кућа, једна летурђија...“

Осем оваких песама за цела села, имало је у старије време (а можда има и сад) песама, које су, као у каквом венцу од разнога цвећа, давале слику свега једнога села, или, боље рећи, целога појаса, који је кад био предмет песме.

У Рипњу, за мога детињства, певала се једна песма, у којој су сваки момак и свака девојка онога доба били оцртани према својим својствима. Не знам је сву сада, него се само сећам њена два три стиха:

„Витлић злата, Лукићева Марта,
„Пар пиштоља Стојна и Станија,
„Бисер-грана Станкићева Јана.....“

Сад овога нестаје. Настаје другојачији живот, па и појезија се излива на други начин. Шта школа има ту да ради?.. ...

Најпосле биће на свом месту, да овде изложимо и једну песму о Христовом страдању, коју смо нашли у селу Вранићу, у рукописном зборнику из половине прошлога века, који се чува у кући *Милоша Поповића*, из тога села.

Песма та није без вредности и у проучавању развитка књижевности наше. Она гласи овако:

„Помози нам, мили Боже!
Без тебе се то не може,
И тебе се слава пое,

Христяни се тебе бое
И они се славно моле.
И нама ће Бог помоћи
И по дневи и по ноћи,
И нашему домаћину
Кои крсно име слави:
Помогло му крсно име
И сви Божи Апостоли,
И Христови благослови.
Ой Бога ми браћо наша!
Страшна ти е песань ова,
Света тайна Исусова,
Кад ли Исус земльи сиђе,
Кад ли Исус земльом пође,
Опази га пилатија,
Мисли нѣга да увати,
Али Исус знадіяше
С Апостоли куд ођаше,
В'ро... граду дооћаше,
Безумни га одадоше
А бездушни продадоше
За дванаест сребрника.
Юде Христа уфатише
И на муку ударише,
Друго дела потворише
По земльи га оборише,
Ђулетима предаяше
И копльима прободоше,
На ченгеле растезаше
И саблама расецаше,
Још Исусу не верую
Да су нѣга намучили —
Горче муке изволеше:
Свето древо прекрстише
И железом коваше,
На крсту га прегвоздише,
Беле ноге, беле руке.
Још Исусу не верую
Да су нѣга намучили —
Грче муке изволеше:
Трнов венац оплетоше,

На главу му вазложише,
Лучь подъ нокти подгонише.
Сяйни лучи погореше
Нокти нѣму не гореше,
Отале га ваздвигоше
У гробницу Адамову.
На томе их ноћца заста
Вниде (тако) страже поставише.
Ту приступа Божя майка,
Она сину тайно збори,
Те се нѣму славно моли:
„„О давори Исус' сине!
Можеш ли се одгвоздити
И са мноме говорити,
Још говори Исус сине
„„Ид' одатле, майко моя!
Не показуй дела твога,
Не показуй лица твога,
Опазиђете Пилатија
Те ће тебе уватити,
Горе ће те огрубити,
Горе тебе него мене.
Ой Бога ми майко моя,
Пази майко Јову мога
Јову мога крстителя
Меште мене дарова ти. —
Тамне ће ми дворе дати,
Тамне дворе затворене,
Што ни откудъ врата нема,
Нема врата ни пенђера;
Тамо нема друштва, нема;
Грозни црви (ће) месо ѥсти
А пауци очи пити,
То ће моѥ друштво бити,
Давор смрти! горка ти си!
Ой Бога ми майко моя,
Любезно се састаните,
У гробницу ме погребите,
Крст код главе воздвигните
Чашу вина једну рамну
Другу пуну......

За Христову славну круну.
Кад се Исус натраг врати,
Онда ће се сви каяти;
Ко се хоће покаяти
И Исуса веровати:
Свето дрво целивати
Целивати даровати
Благо нѣму и до Бога
И код наске и код Бога.
Ко се не ће покаяти
И Исуса веровати,
Свето древо целивати,
Целивати даровати —
Ой Бога ми браћо наша!
Хришћани се Бога бое,
Те се они славно моле,
И њима ће Бог помоћи
И по дневи и по ноћи,
И об дан и об ноћ
(Свой) браћи Бог на помоћ".

Игре колске познате су ми ове: *Четворка, Остројанка*, *Нишевљанка, Поломка, Шарено коло, Ситниш, Дуда, Палежанка, Ђурђевка, Зора, Србијанка, Бугарија*. У старије време, играле су се: *Дуда, Дунеранка, Врбица, Маџарица, Каријёра, Крйва, Пљескавац, Поцерка, Шакајдо*, и *Варошанка*. Ове су се играле уз гајде (свирале). Већ је готово свуд уобичајено да Цигани свирају, и још они да певају иза леђа гостима кад ручају. Ово не може да не ожалости Србина родољуба. Народ, који је у свету чувен и уважен највише са својих песама, тај народ данас, у тренуцима свога веселог расположења, зове Цигане, да му, несложном писком ћеманчетâ, и наказним језиком својим, задовоље потребу хармоније, да му развеселе срце песмом, која му је толико драга, али коју он, ваљда угледавши се на Турке, или на некадашње поносите Римљане, даје илотима да је изводе, а он само да је слуша и ужива!.....

О, школо народна! колико ли је и овде велика и родна мисија твоја!.....

Причâ не знам, којима би се београдски округ могао

одликовати од других братских округа. Поменућу само неке, које у невиној пошалици приказује село селу или крај крају, те се тим и једни и други веселе а и поучавају.

Тако доња села, која су поближе Сави и Дунаву, дирају она горе, која су око Космаја и даље. Становници оних првих зову становнике ових других *Херама*, а они њих *Шијацима*. То тако иде на југ чак и преко границе Србије. Ако запитате у Рипњу

— Које су Хере? Одговориће вам, да су *тамо горе око Космаја*. Око Космаја опет рећи ће вам, да су Хере *горе око Рудника*. Око Рудника ће то име дати онима *око Јелице и Черна*, а тамо ће га пренети чак онамо преко границе данашње кнежевине Србије.

„Шијаци“ се дакле смеју Херама, како су Хере ширети, како су прости ама хитри, и врло досетљиви у невољи. А Хере то исто враћају Шијацима. На прилику, први причају како су Хере виделе наломљену врбу која је шкрипала, па мислећи да је жедна појиле је; како је Хера, видевши пуце од грозда, мислио да је вражје око, итд. А Хере опет, како су Шијаци бројали волове на орању.

— Пустили, веле они, Шијаци волове да напасу на по дне. Волова је свега у плугу шест. Кад их хтедну кошкати после паше, а то њима пет волова, шестога нема; јер су бројали овако: „Ето, сивоњу знамо; један, два, три, четири, пет! Нема шестога! Број ти Миловане! — Милован броји: „Добро! сивоњу знамо; један, два, три, четири, пет; ȃјȁ, нема шестог“. Док није на њих ударио Хера, те им казао; да је шести сивоња, кога они сви веле да знају, а не броје га.

Од београдских села, највише се прича о Вреоцима и о Вреочанима. Што се год казује за те Колубарце сведочи неку особину духа њиховога, као год што им је и говор одличит од других.

„Ишли, вели прича, Вреочани из Београда уза Саву. Хотећи препречити и скратити пут, ударе на росну ливаду.

— Ко ће сад, кâно, први да обија росу? упитају се они.

— Ајде ти Миловане; у тебе је боља обућа.

— Не ћу, кâно; него нека иде Марко, он је досад ишао најстражњи.

— Што баш ја, рекне Марко; право је да иде Војин напред, он се скоро оженио.

— Немôте, него да се уватимо за руке, као кад се игра кетуше, па свак нек обија пред собом своју росу̑.

Тако и учине. Сваки је обио своју росу, али је газди потрвена ливада....

Друга прича казује ово:

— Како је на њиви, Живане? упита Вреочанин Вреочанина једнога лепога дана, после спасовске кише.

— Не може бити боље, Стеване! Баш, кâно, пасуљ мили уз тачку (тако напредно расте).

Сутра дан груне из ненада град на поље Врелачко, и већ хоће све у корен да сатре. Живан стао под грм на увратинама, гледа шта се чини од толиког његовог труда, и тако лепих јучерањих нада́, па тек од једном као подругљиво рече:

— Е, удри Бого, удри! Па сутра сиђи, те се сам шири по Вреоцима!

И. ПОДЕЛА ЗА УПРАВУ

Ми не знамо тачно, како је Србија била подељена ради управе за време Турака. По оном, што је затекао устанак 1804, рекли бисмо, да је она била раздељена на нахије, нахије на кнежине, а кнежине на општине и села. Средишта су нахијама била она места, у којима је седео *нахи̑ски кнез* (оборкнез), а средишта кнежинама она, где је седео *кнежински кнез.*

Тако је то остало и по устанку, само су назвања старешинска некад у нечем мењана.

„Вожд“ је био глава земље. Он је слао своје заповести „оборкнезовима (војводама); оборкнезови кнежинским кнезовима или „капетанима и бу̂љубашама“, ови су пак управљали народом кад је мир, а кад је рат, купили војску и водили је у бој.

Београдска нахија имала је ове кнежине: *посавску, колубарску* и *тури̑ску;* а нахија грочанска ове две: *подунавску,* и *космајску*[1].

[1] Ова су се села бројала у Грочанску нахију, 1822 године: Кораћница, Пружатовац, Међулужје, Амерић, Неменикуће, Иванча Ве-

Поште су биле: Главна у *Београду;* после у *Борку* и *Рогачи;* а у нахији грочанској, у *Гроцкој, Рипњу,* и *Ропочеву.*

Доцније, Кнез Милош назове старешине округа *исправницима,* а старешине кнежина *капетанима.* Целокупна пак окружна власт звала се, за његове прве владе, некад *„магистрат“* а некад *„исправничество“.*

Доцније, од устава 1838, нахије се прозову *окружја — окрузи,* кнежине се прозову *срезови;* старешине окружне *начелници;* среске, *срески начелници,* а *суд* се са свим одвоји од полицӣске власти.

Сад је београдски округ подељен на пет срезова: *Врачарски,* са столицом у Београду; *Грочански,* са столицом у Гроцкој; *Космајски,* у Ропочеву; *Колубарски,* у Шопићу [1], и *Посавски,* на Умци.

Некадашња кнежина или срез турӣски, раздељен је нешто у космајски, а нешто у колубарски срез.

По црквеној управи, овај је округ део београдске јепархије. Окружни његов прота седи у Београду; а има и један „наменик“, који борави у селу Вранићу.

Као војници, становници београдског округа, чине за себе *Бригаду београдскога округа.* Управа ове бригаде стоји под војним министром, и находи се у Београду.

J. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У нове тековине мора се урачунати

Пут од Београда на Гроцку к Смедереву, 9 сата дугачак, сав насут;

Пут од Београда уза Саву на Остружницу до брда Дубокога, преко кога још није начињен [2] онамо до Колубаре, за Ваљево и за Шабац.

лика, Шепшин, Младеновац, Рајковац, Ђуринци, Влашка, Бабе, Ропочево, Поповић, Парцани, Пожаревац, Сенаја, Дражањ, Пударци, Камендо, Липе, Умчари, Бегаљица, Заклопача, Ритопек, Болеч, Винча, Миријево, Вишњица, Вел. Село, Сланци, Мокри Луг, Кумодраж , Башче, Клименте, Ново село (сад ова три села нема с овим именима), Лештани, Мегаре (нема га сада), Топчидер (расељен је), Калуђерица, Ресник, Јаинци, Бања, Прњавор Раковички (?), Рушањ, Пиносава, Бели Поток, Раковица, Зуце, Рипањ, Иванча Мала, Врчин. (*Вук, Даница* за 1827, стр. 69 и 70).

[1] Готово пре у *Стубици,* али се зове и пише у *Шопићу.*

[2] Сад се баш просеца.

Пут од Београда преко Врачара на југ, поред Авале на Трешњу ка Крагујевцу до Мећулужја, сав насут.

Ови су путови сви насути; само се не могу хвалити великом добротом, за то што је у овом округу огодно шљунка, па се често оголи камен којим су путови патосани те путовање бива веома тегобно.

Први путови, које је Кнез Милош „прокрчивао“ кроз Србију, звали су се „крченици“. Прича вели, да је он просио за сина девојку у некаква краља, па краљ послао своје људе да виде: каква је земља Србија, и је ли прилика невести, одиви краљевској? Посланици ти дођу у Крагујевац, и, у разговору, кажу Кнезу Милошу

— Све имаш, све имаш; само немаш путова.

За то Кнез одмах нареди да се крче широки путови, те су, за то, ископавани грмови од неколико стотина година, да се путови прошире.

То су били путови „крченици“.

Иза њих, дошли су путови *насипи;* и њих је, мислим, први почео градити у Србији покојни *Илија Гарашанин,* који је, као министар унутрашњих дела, имао под собом и јавне грађевине.

Нове цркве имају: у Корaћици, у Венчанима, Барошевцу, Сибници, Бељину, Поповићу, Малом Пожаревцу, Јунковцу, Моштаници, Петки, Баричу, Ритопеку, и Винчи.

Нове школе имају: у Кораћици, Мокром Лугу, Венчанима, Даросави, Баћевцу, Иванчи, Винчи, Рушњу, М. Пожаревцу, Шопићу, Петки, Бељину, В. Моштаници, и у Конатицама.

И ако овај округ, сразмерно, има највише школа и цркава, опет му се саме грађевине школске ни мало не одликују. Веома заузет за школу [1], он често трпи да му се деца уче у зградама, које нису удесне ни за науку, нити за здравље дечино.

Механа сад има више лепих и пространих.

Има један особито леп мост на Љигу, од тесанога камена, који је стао близу милијун гроша. Он се налази између села Жупањца и Манастира Боговађе.

---

[1] Мој је отац водио старијег ми брата Стојана из Рипња чак у Палеж, данашњи Обреновац, учитељу Димитрију Ђурђаковићу, јер ближе није нигде било школе.

III

Смедеревски округ

1 Границе и Брда

Границе су овом округу: са севера, *Дунаво*; с истока, *Морава*; с југа, *крагујевачки округ*, а са запада *београдски*, то јест, онај део овога округа, који је некад био за себе *нахија гроцанска*.

По простору свом, овај округ иде међу најмање округе у Србији, али по гласу који су стекли његови становници, он је међу првима.

У овом округу нема ни једне планине, ни једног вишег виса, па ни већега брда. Она његова пола, која се пружа дуж Мораве, готово је са свим равна, и становници је зову нарочитим именом „*Морава*“. Она пак друга, која се сучељава на југу с крагујевачким округом, а на западу се пружа уз округ београдски, малко је брдовитија, то јест, има подужих косâ и пуно малих брежуљака. Она се зове нарочитим именом „*Шумадија*“. Тако, кад Кусачанин хоће да каже за кога да је отишао у које село до Мораве, он вели: „Отишао у Мораву“; а кад Лозовичанин опет жели да каже где роди боље вино, он вели, „Шумадија је за вино боља од Мораве“, то јест, села која су по бреговима, малко подаље од моравске равнице, боља су за винограде од моравских села.

---

2 Воде

Извора је пуно у овом округу, а нарочито у његовој „Шумадији“, али ни једна већа вода нема врело своје на његовом земљишту. Њега, међу тим, просецају и квасе:

Јасеница, која извире у осоју рудничком, испод града

Рудника, код места *Теферича;* протиче кроз крагујевачки округ, и кроз овај, па се код Великог Орашја улива у Мораву[1]. Дужина њенога тока може изнети 10—12 сâта.

Раља извире из села Парцана, у београдском округу, као што је већ казано на свом месту, па протиче и кроз овај округ, и, између села *Радинца* и *Вранова*, улива се у *Језаву.* Дужина њенога тока може имати до 8 сâта.

Језава је моравина растока, која се одваја од матице код села Трновче, у срезу орашком, на 5—6 сâта пре него што доспе до Дунава. Ту отоку гате сељаци до саме Мораве, јер им плави земљу. При обичној води, корито је Језавино суво до села Лугавчине, а одатле има увек воде, јер се у самом кориту налазе неки извори, из којих избија вода. Језава се веруга преко равног поља Годомина, па се, баш испод смедеревског града, слива у Дунаво.

Рача је речица која дели неко време овај округ од крагујевачког; она се стаче у Лепеницу, па с овом заједно у Мораву, а извире у осоју Чумићског брда, у округу крагујевачком.

Велики Луг извире, као што је казано, у Ропочеву, па, долазећи са запада у смедеревски округ, улива се у Кубршницу код Кусатка. Можда би путније било казати, да се Кубршница улива у Велики Луг, него овај у њу, али је народ тако примио. И Кубршница се зове све до Јасенице.

На четврт сâта од Паланке, крај саме реке Јасенице, извире одавно позната *Кисела вода,* које својства зналци особито хвале[2]. Али извирући близу Јасенице, и мешајући се с водом од „Циганског извора“, вода ова потребује више жртава, па да се доведе у стање, да онолико помаже болесницима, колико би могла по својим природним својствима.

„Кисела вода“, још неиспитана, у атару села Водица, на десној страни Јасенице, не далеко од Паланке.

---

[1] Прича се да је риба у Јасеници необично укусна за јело.

[2] *Др Линденмајер,* Опис минералних вода. Београд, 1856, стр. 120—123.

3 Равни

Као што већ поменусмо, овај се округ, готово сав, може називати равницом, особито његова „Морава“, која се, на свом северном завршетку, растеже у дивно и веома родно поље *„Годомин“*[1], које се пружа од ушћа Мораве до града Смедерева.

---

4 Шуме

Шуме има и старе и младе. Она је готово сва засебна имовина појединаца. И можда је баш то узрок што је очувана онде, где се одржала до сада. Највише је границе, цера, бељика, липе, јасена, крушке, граба, леске, и др. Букве је врло мало.

---

5 Рудно благо

Није познато да има где у овом округу какве руде, нити се налазе какве старе закопине.

Само се зна да угља има више Смедерева, код винограда̂ а и крај самог Дунава. Угљен је још млад. Има га, кажу, јоште на месту „Дервенти“, на коси Караули, 2 сата од Паланке, не далеко од пута.

Још су ми казивали, да у виноградима г. Мите Кузмановића, опет повише Смедерева, к западу идући, има *гипса*. А у коси Караули, код села Баничине, има камени мајдан, где се вади бело камење за разне потребе.

---

6 Остаци од старина

Кулич, град, сад већ развaљен, на утоку Мораве у Дунаво, у дно годоминске равнице.

---

[1] Продао један Смедеревац једном Ковинцу краву, за коју се знало да даје 8 ока млека. Кад тамо, а она даје само 5 ока. — За што ми, човече, не даде *ону* краву, прекори купац продавца; ова даје само 5 ока млека, а не 8. — Краву сам ти дао исту, одговори Смедеревац: — али нисам с њом и *Годомин* (где је она пасла).

Мисли се да је у Куличу била станица римским лађама, које су пловиле не само Дунавом, него и Моравом.

На Куличу је, као што вели Ј. Каниц, одржао победу *Диоклетијан*[1] над *Карином*, својим супарником, 285 године, после Христа. Но ми подсећамо на развалине у *Кустару*, у Дубравици, на десној обали Мораве, за које г. Медовић[2] вели да су стари *Маргум*, и где је већа прилика за насеоније и живље место, по што Кулич изгледа тек као каква кула мањега значења.

На Кулич су биле удариле, и ту се уставиле оне крџалије, које су 1805 биле пошле из Београда за Видин. Ту су, у једном разговору, хтеле да убију из преваре Јанка Катића, па је олово омашило, и убило Реџепова момка.[3]

Кулич се помиње и године 1813, а и године 1815, у другом устанку нашем на Турке.

Градиште, на један са̂т и по уз Дунаво, више Смедерева, код орешачке механе. Ту се ваде старе цигље и камен из зидова. Пуно је остатака; ништа се о том не прича. То је место један крај од *Југова,* у ком такође имају многе зидине.

Југово, на запад од Смедерева, а југоисточно од онога *Градишта,* које мало час поменух, тај је простор пун неких зидова, већ сравњених са земљом, рбака од судова, и других знакова, по којима се може мислити, да је ту некад била варош.

Царина, више вароши Смедерева, заслужује да се помене за то, што је ту недавно нађен бунар, 16 хвата дубок, којега постање сви знаци међу чак у доба римско. Даље, у Ћириловцу, има још један бунар, и других остатака од грађевина. Прича вели, да је римска варош била ту, а не где је данашње Смедерево.

Редут, западно од Царине, брежуљак где се и сад познају остаци од војничкога шанца. Неки ово дело приписују Карађорђу, а неки аустрйским војсковођама, на име Јевђенију и Лаудону,

[1] Диоклетијан је родом Далматинац. Родио се 245, а умрьо 313 после Христа. Под старост је оставио царство, па неговао руже у својој постојбини.

[2] *Гласник* IV, стр. 189.

[3] *Вук, Даница* за 1834, стр. 27 и 28.

и мислим да ови последњи имају бар у толико право, што ће ово бити најпре спомени из аустрйскога ратовања.

Копорин, стара црква, близу Паланке, у једном красном месту, и код врло лепе воде. Народ је приписује Деспоту Стевану Високом. Врло многи невољници долазе ту сваке младе петке и недеље, да се моле Богу, и да лека потраже у невољи својој.

Видова светиња или *Видова вода*. Десет минута на запад од села *Водица*, испод пута који води у Калуђерицу, у једном грабљаку, између имања Тоше Марковића и масе пок. Огњана Николића из Водица, има извор лепе воде, који се зове како напред казасмо. На сто корака од оте воде, развалине су од старог манастира, за који народ прича да је био задужбина цара Лазара, и да је славио Видов дан, 15 Јуна. *Видова* је *вода* само 10 минута од *Водичке киселе воде*. На Видову воду долази многи народ сваке младе петке и недеље тражећи лека у разним болестима. Некад ту бива по неколико стотина душа; бива их чак и из пожаревачког округа.

Та се вода зове још и *Василијева*, по неком старцу Василију, који ју је оправљао пре својих 100 година.

Развалине од манастира сад су у ливади Тоше Марковића, из Водица. Људи не ће да казују за ове развалине, бојећи се да им се земља не узме под манастир! Јер причају да ту, ноћу, у очи Видова дне, излазе неки калуђери с белом брадом, па сву ноћ читају, и вичу: „Благо оном, ко почне опет зидати ову богомољу“.

Прича се, да су овде закопани и неки новци и ствари.

Од овога манастиришта до Копорина, биће 1 сâт и по.

Калуђерица се зове околина око Водичке киселе воде, 1 сâт дужине и по сата ширине. Ту су, прича се, Турци погубили неког калуђера, па је сав тај простор с тога добио тако име.

Тулба и *Провалија*. На запад од вароши Смедерева, неколико минута даљине, на обали дунавској, има једна турска тулба (богомоља), која је сад у пола разваљена, а више ње је место „Провалија“. О тој Тулби и Провалији, управо о њином постању,

има подужа прича, коју ћемо ми изложити тамо где је остављено место за песме и приповетке.

---

7 Становници Смедеревског округа

а. њихове историјске судбине

Географски положај смедеревскога округа, и догађаји који се у њему извршише под заход сунца српске државне независности, такве су природе, да би се могло очекивати нешто са свим друго у карактеру данашњих смедеревских становника, а не оно што се већ толико пута у њих обелодањивало.

Кад је Деспот Ђурђе Бранковић озидао град смедеревски, мислио је јамачно, да ће бар ту моћи за дуже време очувати душу српској држави; али је то већ био коталац за њу. Само 29 година било је Смедерево стôни град свима Србима и Поморју.

Вероломни султан Махмуд II, године 1459, заузе сву Србију, па и Смедерево.

Већ не оста ни једно место, ни једна варош, ни село, где би Србин могао слободно дисати. Него — оста зелена гора, оста кућа хајдукова, кад сила поруши, или оте кућу грађанинову.

Али још док не беше сила турска притисла Србију, у Смедереву, па и у самом двору деспотовом, догађало се нешто такво, што само може да квари народ, а не да га подиже и снажи.

Из престонице своје, народ је тада слушао гласе о тајним убијствима на вери, о тровању, о издајству, о веролому; а находећи се на равну отворену земљишту, куда дере сила са истока, смедеревски су становници били у положају да подлегну, да малакшу, да се пониште, да ослабе срцем, карактером. Али Боже сачувај! Они су све то издржали и изашли светли, готови на борбу, снажни на рад, кад год их позове каква узвишена мисао, каква ствар отаџбине и народа српскога.

Путници, који су пролазили кроз Србију за црних дана њезиних, и који су оставили каквих бележака о свом путу, причају, да је на простору од Гроцке до Баточине, дуж друма цариградског,

шетала читава војска од хајдука, тако, да су Турци, примајући и пропраћајући посланике пријатељских владалаца, морали их спроводити не само великом пратњом од Јаничара, него су још узимали и гомилу „пусте српске момчадије“, која је боса, с тојагама, ишла уз њих. Ово су чинили, вели се за то, да би их „горски цареви“ пустили с миром, штедећи ову голу момчадију, као браћу своју.

И ово пада баш у оно доба, када је поносни Будим био сагао своју главу под полумесец.

Сви окушаји Срба да се ослободе од Турака, налазили су одзива у срцу становника смедеревске нахије.

А кад се оно, у почетку 1804, задими барут у Крагујевачкој Јасеници, онај час је мисао о устанку добила одјека и у овом округу. Јер очевидац човек [1] прича ово:

„Кад Карађорђе разби на *Дрлупи* (селу у београдској нахији) *Аганлију*, и принуди га да се врати у Београд, оде он у село Селевац, смедеревске нахије, да и ову нахију одмеће. Ту нађе на скупу доста људи, који су већ били устали, и изабрали за старешину *Ђушу Вулићевића*, из Азање“.

Смедеревци су се и градских својих Турака ослободили пре београђана, јер су се они, на божитње покладе (14 Новембра 1805) предали Србима, који су их отпустили да иду Дунавом у Видин, и да могу понети ситно оружје, а џебану и топове да оставе у граду, који је дошао Србима у руке.

Године 1815, кад је букнуо други устанак, у Такову, смедеревци су онај час скочили, и начинили шанац на *Јабучју*, код Кулича, те тако раставили смедеревске Турке од пожаревачких.

Смедеревци нису били брзи само онда кад је требало устати на Турке за ослобођење своје отаџбине, него њих није мрзило излагати се опасности и онда, када би и домаћа каква сила изашла из граница своје власти, и захтела оно што не подобава.

Забавна је а са свим истинита она прича, како су Азањци

[1] Пок. *Петар Јокић*.

хтели да изгину не хотећи, по заповести Карађорђа, на силу, ошишати се, и остати без плетеница, које су носили од памтивека.[1]

А кад је, доцније, после другога устанка, смедеревски кнез Петар Вулићевић, брат Вујичин, једним непромереним поступком, дарнуо у осетљивост Смедереваца, они су, онај час, букнули као пламен, и из тога се изметнула она чувена *Ђакова Буна*, која, ма се шта о њој говорило, није потекла ни из чега другог, него из тога, што су Смедеревци осећали: да им је ударен велики намет, и да се државни терети у опште неправедно разрезују [2].

Та њихова одважност, по којој они, без устезања и увијања, хоће да покажу ако им се што види неправедно[3], тумачена је више пута као неко својство за осуђивање.

---

[1] *Петар Јокић*, као очевидац, прича ово: У свим бојевима с Турцима, где се год ухватимо у коштац, наши страдају више него Турци. Турчин Србина шчепа за перчин, па му не да̂ мрднути, а Србин Турчина нема за што да ухвати, јер му је глава обријана. Карађорђе заповеди, да се сви Срби шишају. Заповест се вршила свуда, а неколика смедеревска села поруче свом војводи Вујици: — „Доста је Карађорђу што заповеда нашим главама, а наше ће главе заповедати нашим кикама!"

Вујица тако отпише Вожду.

На такав глас, дигне се Вожд собом у село Азању. Кад се и ту не изврши на лепо заповест, он дозове све неошишане Азањце, опколи их војском, и каже да ће пуцати, ако се не хтедну ошишати..... У Карађорђа није било шале. То су знали и Азањци; али су драге своје кике, а још дража *своја воља!* По команди, пушке се управе на нишан, а они још двоуме: да ли да с кикама даду и главе?...

На један мах, повиче између њих неки млад ђаволан:

— За Бога, људи! ми смо права деца! За кике хоће човек да нам узме главе; та док је глава, биће кика, а ове да дамо, нека му се хала засити!

С тугом су и мумлањем пристали сви, да се ошишају...

[2] *Cunibert*, Essai Historique, I, стр. 221—222.

[3] Није од штете да се зна и ово: Године 1863 наређено је било, да се попише имање свију становника у Србији, да би се добила основица за правичнији разрез данка. Смедеревци Јасеничани поплаше се да то не буде само засторак, иза кога ће доћи већи

Што се тиче нас, ми бисмо, гледајући на географски положај овога округа, и на прошлу судбину његових становника, пре могли ово својство сматрати као неоспорни знак развијеније свести, као похвалну црту у карактеру, него да бисмо имали узрока покудити га.

Бацивши овако лак поглед на прошлост становника смедеревског округа, ми ћемо сада гледати да поменемо неколике људе између њих, људе, за које се зна, да су стекли права на наше спомињање.

О, ми не смемо ни да мислимо, да ће наш списак тих заслужних имена бити потпун: ми можемо поменути само оне, за које смо што могли да дознамо. Они пак, који су учинили које добро својој отаџбини, а нису записани, нека се задовољавају, гледајући с висина плавога српскога неба, како је довршено оно што су они започињали и радили, како је испуњена жеља, коју су они можда и у гроб понели.

Свима нашим пријатељима нека је и овде поновљена наша свагдашња молба, да нам јаве што где нађу неисправно, или што смо ми, по незнању, прећутали, а заслужује да се каже.

намет на вилајет. Одмах они потрче по селима крагујевачким, која су им на близу, да се договоре: како да се владају кад дође пописна комисија. Сложе се сви, да њихово владање зависи од комисијна објашњења. Ако објашњење буде повољно, добро; а ако не буде, они *сви* да *ћуте*, да не казују колико ко има.

Али њима ће доћи сваком своја комисија, па је потребно и за тај случај договорити се. А да се не би ражњало по селима, и тако се узбуњивало, уговоре они овакав телеграф између селâ смедеревских и крагујевачких: У које село пре дође комисија, оно ће на уговореном месту наложити ватру. Ако се село склони да прими попис, на ватру ће се метати сува горива, да пламен избија у вис, а дима да је мало. У противном случају, на ватру да се налаже влажне кровине, те да се она страшно пуши, а пламена да не даје.

(Ово ми је казивао сам срески старешина, г. Л. М., који је ствар извиђао).

Б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Станко Арамбашић

Вук у *„Даници“* (за 1829 годину стр. 6—8) каже, да је овај Станко био родом из села *Колара*, у Левчу, а покојни Јокић опет вели, да је био из *Велика Села*, у београдском округу. Ма колико да сам распитивао у Коларима, у Левчу, добијао сам увек један одговор: да се ништа тамо не зна за име овога човека.

Не знајући где му је управо место рођења, ми ћемо му учинити спомен у округу, у ком је пао од крвничке руке, као жртва преходница великом народном покрету.

Као што је већ помињано, Станка је Арамбашића поставио био Мустај-паша старешином над свом српском војском, коју је био дигао противу Пазванџије, а пред турском војском био је неки Тахир Балота. Те две савезничке војске дођу у Јагодину, и ту ударе на *Тосуна*, вођу Пазванџиних Турака, који се био затворио у џамију. Војници Балотини тајно су желели да успе Тосун, а Срби су се искрено борили против царевога одметника. Тосун буде побеђен, и побегне у Видин. То је било у Петров Пост, а кад у Белу Недељу, а Пазванџија се дигне на ново, и преко планинâ продре у Пожаревац.

Мустај-паша позове опет Станка и друге Србе на Годомин, испод Смедерева. Станко поручи Карађорђу, да час пре похита у Годомин. Карађорђу је баш тада био умрьо један син, те он дâ своје оружје и коња свом куму Јовану из Тополе, и пошље га Станку, место себе. Станко опет пошље човека Карађорђу да дође на сваки начин, а жалост на страну!

Карађорђе, на таку поруку, узме неколико момчади, и с њима дође у село Липе на Морави. Дотле су се војске већ биле удариле, и царевци су растерали Пазванџине Турке[1].

У Липама сретне Карађорђе 5—6 Турака, и упита их да

[1] Причају да је Мустај-пашин син био обрекао Србима по 1 дукат за сваку турску главу, и Станко, заузевши пожаревачке винограде, дочека Турке Пазванџине, и 70 глава одсече. Мустајпашићу није било мило кад је видео толике турске главе, али је, веле, ипак платио равно 70 дуката!

ли нису и они Јаничари? Они му нешто преко одговоре. Реч на реч, док дође до пушака, те два Турчина падну мртва. Карађорђе им одсече главе, однесе Станку и Балоти, и каже шта је било.

Кад дођу у Смедерево, дигну се рођаци и суседи оне двојице Турака Балоти на тужбу:

— Аман, за Бога! Црни нам Ђорђе поби Турке на правди!

Балота Ђорђа на одговор:

— За што поби мирне Турке Смедеревце? упита га Балота.

— Ја сам их питао, ко су? они неће да се кажу; ту се пoсвађасмо; они тргоше пушке, но моја би срећа, и они падоше. Тако је било.

— Е па, убио, убио; рекне Балота Турцима: — није знао човек, а нису хтели да се кажу, па убио.

Тако се суд сврши.

Балота оде у Београд, Карађорђе у Тополу, а Станко остане „у Смедереву код своје куће[1]“.

Међу тим, *Вук* прича више, да је, на прилику, Балота убио Станку некога влаха Вујду, ни крива ни дужна; а Станко, после, опет да врати жалост за срамоту, убио Турчина, који се био предао Балоти.

После неког времена, Станка убију делије ноћу кроз прозор, у Грујиној кући[2], у Смедереву, али и он, том приликом, уплеха једнога делију, па онда падне и издахне. Делије убију још и његовог момка, па их оба баце у вир језавски, те онде освану. Сутра дан, сарањени су оба у Годомину. До скора је, кажу, била једна крушка, ниже садашњег навоза, и звала се „Станкова крушка“.

За Станка се прича да је био средњега раста, црномањаст, врло леп човек, и велики јунак.

Ђуша Вулићевић

ИЗ СЕЛА АЗАЊЕ

Ђуша Вулићевић, као што је већ помињано, био је један између првих устаника. Њега је сва смедеревска нахија изабрала себи за старешину одмах у почстку 1804. Од тога доба, он се находио највише с Карађорђем.

---

[1] Тако вели *Јокић*.

[2] У садашњој Циганској мáли.

Још прве године српске буне, Срби су били опсели Смедерево; Турци се смедеревски замоле да их оставе на миру, а они се не ће ни у што мешати. Тако и буде. Турци су држали смедеревски град, и један део вароши, иначе су се владали мирно према Србима, само се знало шта је турско, а шта је српско. Онде, где су сада Рашићеви дућани, била је ћуприја на потоку: што је од потока онамо ка граду, било је турско, а што је на левој страни потока, то је било српско. На ћуприји је стојала турска стража, која није пуштала никога од Срба онамо ка граду. Ђуша се једног вечера, у Октобру 1805, био малко развеселио с друштвом, па онда узјаше на коња, и, с два своја момка, удари на ћуприју, да иде онамо ка граду. Стража му викне да стане; он не послуша; стражари опале, и Ђуша падне мртав. Узбуни се све Смедерево. Људи с децом и свом нејачи побегну у *Вучак,* а једни у *Шугави Луг,* који је био код данашњег *Шалинца.* Турци опет изнајпре побегну у град; али доцније, кад виде да су Срби такође оставили варош, изађу из града, зађу по кућама те испроваљују пиштољима бурад с вином и ракијом, где су их год нашли, и оплене што су год могли дочепати.

На скоро за тим стигне Карађорђе с војском да каштигује Турке за смрт Ђушину. Он је тукао град најпре с Редута, а после од садашње нове цркве[1]. Смедеревски се град није дуго оду-

[1] Кад је Карађорђе тукао Смедерево кумбаром, управљао му је тим послом некав „Шваба“. Падала је веле хладна киша, и Шваба је дрктао од зиме. Кумбара је пуцала овда онда, и ђулад су летела куд које. Срби су сумњали, да Шваба није поткупљен да тако ради.

Шваба припече ћевап уз ватру да што руча.

На један мах, Карађорђе шчепа онај ражањ с ћевапом, па га ободе у коталац Шваби с речима:

— Коекуде, по души те! погоди онде (показујући руком град) као што треба, па ћеш добити и ћевапа и пара колико хоћеш.

Сад Шваба избаци неколико метака, па се одмах зада пламен од запаљених кућа.

— Е, коекуде, тако те хоћу, рече Карађорђе, па даде Шваби пуну прегрш дуката (Прича се у Смедереву).

пирао. Срби су варош отели на јуриш, а град се предао, и на божитње покладе (14 Новембра 1805) Турци су оставили Србима: град, топове, и муницију, а ситно су оружје однели. Срби су им дали лађе да иду у Видин.

Ето то је била наплата за смрт војводе Ђуше.

Станоје Главаш

Родом је из села Селевца, али је, кажу, живео у Паланци, где му се и сад познају вотњаци.

Још пре устанка од 1804, Станоје се био одметнуо и таманио Турке, где је кога дочепао. С Карађорђем је био побратим изодавна, и бавио се с њим на зимовнику у Ресавици, 1803-4 године, па их заједно виђамо и у месојеђе, 1804, у тополским виноградима, у самом тренутку када ће планути устанак.

И доцније се помиње у многим бојевима, али га никад не видимо у власти. Значајне су његове речи, које је изговорио, кад су га нудили да буде старешина свему народу: „Добро, браћо; ја сам хајдук, и мене хајдуци слушају, и слушаће ме; али сав народ нису хајдуци, па ће људи сутра рећи: куда ћемо ми за хајдуком? У хајдука нити има куће, ни кућишта: сутра, кад Турци навале, он ће у шуму, а ми ћемо остати на мејдану, да нас Турци арају и робе. Него ви поставите старешину какога човека између вас, који је и до сад био с народом; а ја ћу чинити што могу, као и до сад[1]“.

Само у једном запису, у манастиру Студеници, сећам се да сам прочитао ово:

„Помени господи....... домъ и родъ господара Станоја, оборъ войводу[2]“.

После несрећне године 1813, и Главаш се био предао Турцима, али се ипак врло склањао од њих; јер нити су они њега волели, нити је он њих могао равнодушно да гледа. За време љутог Скопљак-паше, дође он на неку свадбу у село Баничину, не слутећи ни о каком злу. Али је Скопљак-паша[3] послао био,

---

[1] *Даница* за 1828, стр. 163 и 164.

[2] *Манастири у Србији*, стр. 77.

[3] *Милош Обреновић*, од Кнеза *Михаила*, стр. 64.

из Београда, свога човека да како убије Главаша. Близу до Баничине била је караула[1], где су седели Арнаути. Послани убилац довуче се с њих 40 Арнаута, те сви нападну на Станоја. Он се склони у неку колебу, и почне се бранити. Ту је, кажу, седам Турака саставио са земљом. Кад се ували сумрачак, он излети и нагне бегати; али како је био у чизмама, саплете се и падне, а један га Турчин погоди и грдно обрани. Онако рањен, Главаш се исправи и саспе ватру у једног Турчина, који се стропошта, и одмах захрчи издушићи. Станоје му викне, кроза смеј: „Гле! ти од једне ране већ захрка, а па мени оволике, па ми још није ништа“. Али га снага већ изневери; он падне, а Турци допадну, одсеку му главу, и — као голему драгоценост — однесу у Београд. Скопљак заповеди те се Главашева глава набије на шиљак пред његовим двором. У то доба находио се у Београду, као таоц, Кнез Милош. Један од пашиних каваза рекне Милошу једно јутро:

— Кнеже, виде ли Главашеву главу? Сад је на твоју ред!

— Ва̀ла̂ сам ја моју давно бацио у торбу, одговори на брзу руку Милош: — а ово је туђа што је на раменима носим“.

Мало доцније, Милош је и кавазу и свим Турцима дао у Такову са свим другојачији прави одговор.....

Нека жена из ро̀ђе Станојеве оде у Београд, и некако украде његову главу, однесе је у Баничину, и сарани код тела његова.

У Баничини се међу тим прича, да су рођаци Главашеви дали Турцима онолико талира колико је његова глава била тешка, па је тек тако добили.

Где је Станоје закопан, копају се и други сељаци, и то се зове *Главашево гробље*.

Кад је Главаш погинуо, имао је на ногама црвене турске чизме, а на леђи црвено од кадифе ћурче с кратким рукавима.

Вујица Вулићевић

ВОЈВОДА СМЕДЕРЕВСКИ

Родио се 1773 године, у Азањи, а војвода је постао после смрти брата свога Ђуше.

[1] Од оте карауле зове се сада цело то брдо, које јс највеће у овом округу, *Караула*. То је она коса, којом иде пут из Паланке у Рачу.

Вредно је да изложимо овде причање једнога очевидца, како је Вујица постао војвода.

— Кад дође глас да је погинуо Ћуша у Смедереву, прича покојни Петар Јокић, Карађорђе се дигне из Тополе, и дође у село Азању. Овде заповеди кметовима и бимбашама да изберу кога од вамилије Ћушине, те да им га постави за војводу. Заповедивши то, крене се и оде на конак у Коларе. Сутра дан се ту скупи сва смедеревска нахија, и доведу Вујицу. Он тада није био млад, али није ни мало био виђен за војводу. Карађорђе упита кметове:

— Коекуде, зар тога хоћете да вам поставим за војводу?

— Тога, господару! одговоре они.

— Ама неће он моћи ништа учинити. Ово је нахија, па је ово војска?

— Нема бољега, господару! одговорише они.

— Е па лепо, коекуде; изиђите, те се опет договорите, па ми онда дођите.

Они изађоше у једну ливаду; ту се мало разговорише, па опет дођоше Карађорђу.

— Е, шта учинисте?

— Ми хоћемо њега, господару!

— Па лепо; кад га хоћете ви, хоћу га и ја".

Ето тако је Вујица постао војвода. Да ли какво тајно, какво пророчко предосећање није шаптало Карађорђу, да ће баш тај војвода некад скратити његове дане?.... То се не зна, али се извесно зна, да је Вожд после увек држао Вујицу за главнога пријатеља свога.

За све време ратовања, Вујица је био један од најпаметнијих управника и најбољих војвода.

Године 1813 затекао се у Делиграду, и ту се, кажу, држао 40 дана још после заузећа Београда[1].

Кад је нов устанак букнуо 1815, Вујица је и тада био међу првим устаницима, и ревно је помагао све намере Кнеза Милоша.

---

[1] *В. Богишић*, Разборъ сочиненія Н. А. Попова „Россія и Сербія" стр. 244.

Ми смо његово име и до сад помињали, а помињаћемо га и од сад више пута, и свакад у пословима врло важним.

Вреди запамтити његов одговор Марашли Али-паши на Белици, кад је овај искао оружје од Срба. На таку поруку, Вујица извади своје пиштоље и рекне:

— Ево мојих пиштоља; ја ћу доћи сутра, па нека ме честити везир убије тим истим пиштољима, али народ оружја не дâ.

Слан је био и у Цариград, као члан депутације, која је радила да се Србији уступе повластице, подјемчене букурешким миром, 1812.

Године 1817, ноћу између 12 и 13 Јула, у лугу села Радовања, Вујица је извршио једно грозно дело, које Србин, ма којој странци припадао, не може поменути, а да се не испуни гнушањем, и које је већ, на велику жалост, дало крвавих страна српској историји — Вујица је на спавању убио *Карађорђа*.

На месту[1] где је погинуо „Вожд", Вујица је, после, начинио цркву, и назвао је *Покајница*. Тело пак великог мученика однето је у Тополу, и погребено у цркви, коју је Карађорђе сам начинио.

Последње дане живота свога, Вујица је провео у сиротињи и оскудици.

Не знам управо како се угасио живот Вујичин: различно су ми о томе говорили. А гроб његов кажу да је у темељу цркве кусадачке, на које олтарном зиду, с поља, стоји овакав запис:

„Здѣ почиваетъ рабъ Божій Вуица Вулићевић, изъ Азанѣ, нахије смедеревске, бившій войвода и по томъ кнезъ и депутирацъ народа Сербскаго при Портѣ Отоманской вѣрно послуживщій своему отечеству. Поживе лѣтъ 55. Представи се у Азањи 11 Марта, 1828 лѣта".

За Карађорђева доба, под Вујицом су били:

Радојко из Селевца, као обор-кнез; *Јанко из Коњске* (садањег Михаиловца), као саветник; *Милосав Лаповац*, и *Обрад из Крсне*, главне буљубаше.

[1] Није баш на самом оном месту, него малко даље, где му се учинило да је удесније за богомољу.

Вуле Илић, Коларац

Вуле је служио у кавани неког Турчина у Коларима (у мали Дивичу). Немајући да плати неки дуг, буде затворен, а у то букне устанак 1804. Срби му помогну те утече из затвора, и у селу Умчарима нађе устанике, и умеша се међу њих. У бојевима се одликовао тако, да су га наскоро сви познали. Он се увек одликовао брзином у смишљању, и личним јунаштвом, какво је најбоље показао у боју на Суводолу 1809.

Кад се град смедеревски одвојио од нахије, и, с неколико села до Раље, сачинио оделити управни круг, онда је Вуле Илић ту постао војвода, и у тој власти остао је до 1813.

Године 1813, Вуле је, као и многи други, пребегао на ону страну, одакле су га спровели у Штанц, у Штајерској, а после је с Карађорђем и другима отишао у Русију.

Под Вуловом се командом помињу и хвале: *Ђорђе Загла,* из Клисуре, први буљубаша у Смедереву, човек јунак, сав у ранама. Он је умрьо доцније у Београду; даље: *Јеремија из Липа,* и *Врета из Колара.*

За Вула се прича, да је тако имао крупан глас, да су, кад би он само обично говорио, звонили прозори, и све што је у соби звечало је [1].

Јован Ранчић
ПРВИ УЧИТЕЉ СМЕДЕРЕВСКИ

Благодарећи честитом старини г. Ђоки Спасићу, рећи ћемо неколико речи о његовом првом учитељу, не толико што би он био то заслужио својим педагошким радом, колико што нам даје макар и бледу слику школе ондашње.

Јован Ранчић био је родом из Брестовца (ваљда Брестова), у Ресави. У младости је чувао стоку око Миљкова манастира, те му се ту омили црквено певање и читање, и науми да се закалуђери; отац, напротив, хтедне да га ожени, а Јована тек на један пут нестане.

После неког времена, кад су, у Кочину крајину, бегали преко Дунава, нађу га у Паланци, у Банату, спроћу Рама, где служи у школи и учи књигу. Плашећи се очине клетве, врати се кући, те буде

[1] *Историја Милутиновића,* стр. 443.

пре устанка учитељ код крњевачке цркве. А 1806 дође у Смедерево за учитеља.

Деца су се најпре скупила била у школу, и седела на земљи, као Турићи. После неколико дана, дођу дунђери те начине неколико клупа, где се деца наместе. У I клупи седели су букварци, у II часловци, а у III псалтирци. Било је свега 15—16 ђака. Ђаци часловци и псалтирци учили су били пре код крњевачке цркве.

„После неколико дана, прича старина Спасић, дође нам у школу *Југовић*. Учитељ нам рече да устанемо и да викнемо: „поздрављајем!“

Југовић, пеоред другога говора, узме један ђачки вес (који је за онда стојао 60 пара) и стане питати:

— Ода шта је овај вес? Где се гради; откуд се доноси; и још много. „Ви ћете, рекне он даље ђацима: — бити господа, трговци, мајстори, па треба то да знате“.

„Учио се *Словенски Буквар, Часловац, Псалтир, Свештена Историја*, и *Катихизис*.

„Доцније нам је био испит, на ком је председавао *Југовић*, а било је доста и ђачких родитеља.

„И ако ми готово нисмо ништа знали, прича поменути Ђока Спасић, опет веселијој и слободнијој деци даду по марјаш (8 пара за онда) на пантљици, да га придену на прси. Они, који то нису добили, плакали су, а учитељ Ранчић тешио их је говорећи: учите се ви добро и владајте лепо, па ћете на другом испиту добити по дукат, а не по марјаш“.

„После испита, родитељи ђачки дадоше учитељу, ко талир, а ко дукат, као дар.

„Учитељу Ранчићу, прича даље поштовани његов ђак, могло је бити око 40 година; био је плав; имао је косу до појаса дугачку, коју је савијао и чешљем придевао да му стоји на глави; имао је врло велике бркове, које је често обема рукама завијао. Носио је дугачак реснати гуњ, имао је дугачак чибук, а за појасом дугачку свирајку. Често је ишао по сокацима те дознавао како му се који ђак влада, па би тек сутра рекао: „Мени је моја тица казала, да се ти (казавши по имену који) ниси добро

владао, или ниси слушао мајку, или псовао што, и т. д. него оди клечи". И такав је ђак морао по ¼ сата клечати. Он је и батинао по некад. А колико? колико је хтео: само док викне двојицу, те ухвате кривога и оборе. Нисам могао, вели старац Ђока, по 2—3 дана седети од његова боја. А мој би отац на то говорио:

— Казаћу му ја, да те још бије, да ме не срамотиш, него да се учиш". Највише сам се бојао те његове проклете тице.

Из Смедерева је Ранчић прешао у Београд за учитеља. Не зна се куд се део најносле. Његов ученик додаје: после Ранчића било је учитеља, који су тукли много жешће; и још кад кога бију, нареде, да сва школа у глас пева „*Возбраној*".

Син учитеља Ранчића, био је после поштар у Гроцкој, па је умрьо.

Димитрије Давидовић

Живот Давидовића има права не само на светло место у историји српске књижевности, него и у аналима прве владе Кнеза Милоша. Истина се он није родио у овом округу него у Земуну (12 Октомбра 1789), али његове родољубиве кости бораве вечни санак у смедеревском гробљу. Он се упокојио у тој вароши на Благовести 1838. Укопан је чело олтара Горње Цркве. Гроб му покрива бели студенички мрамор, по његовој жељи, с натписом који је он сам одредио: „*Димитрије Давидовић сав Србин*".

Нама се чини, да бисмо се јако огрешили, ако бисмо прошли сав овај округ, не рекавши Давидовићу: Бог да га прости! и, лака му српска земља, коју је он онако искрено љубио[1] и служио.

Анта Протић

Анта Протић родио се у Смедереву, 18 Априла 1787. Отац му се звао Стојан Стојковић, и био је окружни прота, а мајка Милица. У Кочину крајину, пребегну му родитељи у Ковин, и њега пренесу. А кад се закључи свиштовски мир, онда, вели он, изиђе ферман од султана, да се Срби врате у своје отачаство,

[1] Гл. *Живот Димитрија Давидовића* од Хаџића, уз *Историју Давидовићеву*, у Београду, 1846.

„да је који царева сина убио, гласио је ферман, прашта му се“. И Антин се отац врати у Смедерево.

Мало доцније, удари куга у Смедерево; Анту пошљу к стричевима у Скобаљ, а отац му умре у Смедереву.

Књигу је Анта учио у Смедереву у некаква Саве Љотина, у кога је изучио часловац до „Иже на всякое время“. Доцније, код неког калуђера из манастира Војиловице, доврши своје учење, па у том наступи и устанак 1804 године. За време ратовања (од 1804—1813) вели он, да је добро пролазио, јер су га „Срби требовали, што је био писмен“.

Године 1813 пребегао је и он у Немачку, и отишао, после, у Хотин, у Бесарабији.

У Србију се вратио 1815, и одмах је био на услузи Кнезу Милошу у преговорима с Марашлијом. И после је био у разним службама, док није дошао устав 1838. Те године постао је саветник.

Кад је Кнез Милош отишао из Србије, а Кнез Милан умрьо, онда старешине народне у Београду пошљу[1] Кнегињу Љубицу и Анту Протића у Влашку да доведу Кнеза Михаила.

Из Влашке је с Кнезом и Кнегињом ишао у Цариград, и вратио се у Србију 1840.

Кнез Михаило га тада постави за попечитеља Финанције. После године дана, одмени га Павле Станишић, а он се врати у Савет. Године 1842 (25 Августа) прешао је у Немачку за Кнезом Михаилом, а по што се отуд вратио, живео је у Смедереву, имајући 600 талира издржања.

Умрьо је 28 Новембра 1854 у Смедереву.

Анта је знао како је убијен Карађорђе.

Он је неколико пута биваো питан о догађајима, које је упамтио, а нешто је и сам бележио, али не знам где је то сада. Ово што побележисмо извадили смо из једне записке, коју је он сам дао проти смедеревском пред своју смрт, да му по њој састави беседу надгробницу.

---

[1] 22 Августа, 1839.

Анта Протић поклонио је онај плац где је смедеревска школа. И сад стоји у зиду нове школе с источне стране овакав запис:

„Сему училищу при благовѣрному Государу Милошу Обреновичу, ктиторъ быстьАнтоніе Протичъ, въСмедеревѣ, 4 Новембра1826".

Бог да га прости!

Милоје Ђак

Родом из села Кусатка. Још од године 1804, био је војник у рату за ослобођење, доцније је био писар у војводе Вујице. Несрећне године 1813, прешао је у Аустрију, а 1815 вратио се у Србију и отпочео трговати живим малом.

На тај начин, био је већ човек познат у народу.

Године 1825 видимо га на челу смедеревских устаника, који оружаном руком потражише: да им се укину кулуци, да се смање и правичније разрезују данци, и да чиновници не чине никаквих самовољстава по народу. Под његову команду скупило се било до 5 хиљада људи, које је он повео право ка Крагујевцу. У Тополи сретне га Вучић, послан од Кнеза Милоша против бунтовника, и, на брду *Опленцу*, разбије га, и војску му растера. У том боју је и Милоје рањен.

Он, после несрећне те битке, побегне к Београду, па у механи села *Мокрог Луга*, савладан болом, застане да се вида. Ту га познаду, ухвате, и одведу Кнезу Милошу, у Баточину.

Кнез га постави на коња, јер се није могао држати на ногама, и изведе пред војску, која је ту буну утишала.

— Ово је онај, браћо, рекне Кнез војницима: — због кога сам вас морао отрзати од ваших кућа и послова".

Војници оборе плотун, и Ђака саставе са земљом. Његова је глава послана београдском паши, који је је набио на шиљак пред градском капијом, где је стојала неколико дана.

Паун Јанковић Баћа

РОДОМ ИЗ СЕЛА КОЊСКЕ[1]

Био је секретар Кнеза Милоша, министар просвете, и финанције врло дуго време. Он је издао први закон за основну,

[1] Сад се то село прозвало *Михаиловац*.

средњу и највишу наставу, 23 Септембра 1844. Окушавао је своју снагу и у дидактатичком песништу. Последњи дани у животу били су му веома мутни.

Био је човек омален, пун, малко ћелав, и у опште некосмат. Био је у Русији, и за то га је Кнез Милош прозвао „Баћушка“ = Баћа. Ово му је име било до смрти познатије од крштенога.

Умрьо је у Смедереву, 13 Јула 1865.

Најпосле, у „Српским Новинама“ од 27 Маја 1867, бр. 57, налазе се имена оних, који су први пристали уз таковски устанак, 1815 године. На овом јуначком састанку не видимо синова само из округа: подринског, крушевачког, алексиначког, књажевачког и црноречког, који су тако јако били притиснути, да нису смели главе дићи за онај мах, а из свих других има их доста.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Липе, село 1 сат од Смедерева к Морави идући. У том је селу, у Јуну 1689, био логор Маргрофа Лудвика Баденског, одакле је он, 26 Јула, писао цару ово:

„Некакав *Бранковић* растура овде многа писма по народу, позивљући га на оружје и да пристане уза њ; он се издаје за природног наследног господара или Деспота од Србије, Босне, Мизије, Бугарске, Тракије, Срема и свију земаља од Осека до Цариграда, и хоће да формално њима влада и управља. Ђенерал Хајслер чешће ме опомињаше да пазим на њ, јер је због сувише тачне кореспонденције с кнезом од Влашке не мало подазрив; ја ништа не знам о њему, и не ћу у напредак тако што допуштати, докле не добијем од В. В. најмилостивију заповест: како ћу се у овој ствари владати“.

На ово му цар одговара из Линца, 5 Августа 1689: „Што се тиче Бранковића, то је онај који је био у Бечу заједно с другим посланицима пређашњег кнеза Влашког; због тога ће се ваша љубазност постарати да га лепим манирима и под ма каквим изговором к себи домамите, по том да добро на њ пазите, и ако буде потребно и лично да га притворите. Иначе ми се пријав-

љивао некакав *Павле Бранковић* молећи ме да му дам писмо на вашу љубазност, које сам му ја под данашњим датумом in terminis generalibus најмилостивије и учинио“[1].

Јабучје, у дно Годомина, где су Срби, 1815, начинили шанац, и чували, да Турци из Смедерева и Пожаревца не би могли помагати једни другима.

Овде је и 1809 било бусија, кад су оно Турци, после пропасти на Каменици, допрли десном страном Мораве чак до Дунава, а и године 1813 такође се ту давао последњи отпор сили турској.

Широка Брвина, прелаз преко Језаве у моравски луг, код села Лугавчине. Године 1813, многи је народ био прешао преко те Брвине у моравски луг, у збег. Турци спазе и пођу да поробе тај збег. Срби их дочекају на *Широкој Брвини*. Ту је неки *Милосав Јолда*, с косом у руци и једним пиштољем за појасом, јуришио на 40 Турака. Кад он смлати тројицу косом, други се врате, и оду својим путем, а збег остане на миру.

Мркоњића гроб. На јужној страни села Баничине, на брегу, налази се један гроб, који народ зове *Мркоњин гроб*, или *Мркоњића гроб*. Прича се да је тај Мркоњић био хајдук, да је имао велику чету, и да је ту сарањен после смрти; али кад је и како престао живети; одакле је био родом; како му је било крштено име, нико не зна. Нити се могло дознати, има ли овај Мркоњић какве год везе с оним Петром Мркоњићем, који се помиње као господар од града Сокола у II књизи народних песама, стр. 96.

Колари, село на левој страни Раље, 2 са̂та на југ од Смедерева, на које је ударао пређашњи велики београдски друм к Цариграду. Стари путници помињу да у том месту живе сами Турци, додајући да они јадној раји чине неописана зла.

У Јулу 1689 био је логор Марграфа Лудвика Баденског између Колара и Паланке.

Осипаоница, село на левој страни Мораве. И ту је био 1689 логор аустрӣске војске.

Црква Покајница. Између села Велике Плане и Радовања,

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 99 и 100.

по са̂та од овога последњега, у атару села Старог Аџибеговца, на врло лепом месту, у Грабовачком потоку, четврт са̂та од друма, има дрвена црквица, покривена шиндром; изнутра јој је таван поткован шашовцима од букова древета; на среди тавана измолован је Господ Саваот; на иконостасу има разних икона; прозори су јој врло мали. На икони светога Ђорђа има овакав запис: „сїю церковь ѡгради господаръ Въ̈їца за споменъ 1818“.

С поља, с леве стране врата, дубоко је урезана у једно брвно опет година „1818“, као време када је грађена ова богомоља. Ова се црква званично пише *Великопланска црква*, а у свој околини народ је зове *„Покајница“*, и прича се двојако о њеном постању и о имену: једни веле, да је њу градио Војвода Вујица Вулићевић, за покајање свога греха што је убио Карађорђа; а други причају, да је је начинио Кнез Милош за оне новце које је Вујица нашао код „Вожда“, кад га је убио, па их Кнезу Милошу предао.

Црква та слави летњег Светог Николу.

Не далеко од *Покајнице* оно је место, на коме је баш убијен Карађорђе. Најдаље да има од Покајнице до тога места ¼ сата. Место је то пре било покривено честом гором, а сада се зове

Драгићева ливада, на коси Крушчици, 3 сата на југоисток од *Паланке*, и 1 сат од старог цариградског друма. Триста корака од планинског венца к југу идући, била је колиба Драгића Војкића, у којој је, ноћу, између 12 и 13 Јула, 1817, убијен Карађорђе.

Као што се прича, убиство је то извршио неки Никола Новаковић, који је жалио на Карађорђа што му је убио брата док је заповедао у Србији. Целим послом управљао је Вујица Вулићевић [1].

---

[1] Ми имамо писмо из Баничине, у ком нам се јавља, да је сам Драгић убио Карађорђа сикиром. Драгић је, после, погинуо од коња. Водио, веле, коња на воду, везавши га себи за појас, а на обрамици носио котлове. Кад на води, при спуштању, котлови звекну, коњ се поплаши, и Драгића повуче, те га, у трчању, свега издроби, и међу два дрвета заглави, где он и умре.

Тело Карађорђево укопано је било ту код једнога бреста, а тако и тело Наума, момка његова, који је такође погинуо ту ноћ.

После две године, Кнез Милош је наредио, те је тело Карађорђево извађено одавде и часно сахрањено у цркви топôској, а Наумово је тамо остало.

На оном месту где је Карађорђе био укопан, има још древни крст од граничевине, хват и по дугачак, али не стоји усправо него је пао.

Више крста има једно велико граничево дрво; а где је баш била колиба, у којој је погинуо, сад стоји један граничев пањ. Више ништа....

Који год Србин, из потоњих нараштаја, помене догађај, који се на коси Крушчици извршио између 12—13 Јула, 1817, сваки мора уздахнути, помишљајући на крваве последице његове. Припадао тај Србин међу жарке поштоваоце „Вожда“, или пријатеље јунака таковскога, подједнако мора тужити што се ово догодило.

Ми у том видимо неку каштигу историје. Она као да је хтела да покаже Србима, колико скупо мора да стане повраћање изгубљене слободе.

Да су Срби још од Душана, још на Косову, умели више поштовати слогу и јединство државнога рада, да су хтели мало више потрпети један другога, не би зар њихови потомци морали васкрс своје државне независности плаћати чак и овако скупим, овако тешким жртвама. „Оцеви су наши јели кисело грожђе, а још ће и унуцима нашим бити утрнули зуби“.

Да хоће милостиви Бог дати, да је већ једном ових жртава довољно, да више не леже братска крв, да се овако скупо плаћена наука већ једном послуша, да се Срби узвисе, да један другога могбудну трпети, један се с другим слагати, да могну презрети своје мале задевице пред големим делом народним, пред трајном срећом својега отачаства!........

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Вароши има 2, села 52, и заселак 1 у смедеревском округу. Све то скупа чини 52 општине, са 13.920 глава пореских (године 1872).

Смедерево је главна варош, средина свој окружној управи; лежи на Дунаву малко више смедеревског града.

Судбина града Смедерева, и вароши тога истога имена, једна је; за то ћемо и ми причати све што знамо о њима као догађаје једнога места.

Прво постање Смедерева, као и разлике у његову имену — Semendria, Semendra, Смедерево — покрива тама, кроз коју наше око не може да провиди. Има једна прича, да је римски цар *Аурелије Валерије Проб*, који је био родом Митровчанин[1], кад је први пут пренео из Азије у Јевропу винову лозу, први и веома сретни покушај учинио у Смедереву, и у Фрушкој Гори. Смедерево је, узгред буди речено, и данас на гласу са свога дивнога грожђа, коме се некад замера само то, што не може да сазри онако као што сазрева у старој својој постојбини.

Г. Каниц, обарајући ову причу, тврди, да је данашње Смедерево римски „Aureus mons“. Он то доказује обелодањеним путним таблицама, које, вели, већ несумњиво одређују даљину тога места од Београда.

О самом граду Смедереву, наши домаћи историци не говоре једнако. *Рајић* пише, да је Смедерево зидао Деспот Стеван Високи, син цара Лазара; Троношац, као и народне песме, приписује га злогласној жени Ђурђа Бранковића, *Јерини „Проклетој“*, а на једној кули у граду, која раздваја мали град (источни) од великога, има од црвених цигаља изидан осмокрајни крст, испод кога је тако исто, зидајући црвеним цигљама, сложен овај запис: **Вь Ха Ба благовѣрни деспоть Гюргь господинь срьблемь и поморю ʒетскомь. Повеленїемь его сьʒда се градь сьи вь лѣто ·ѕ҃.ѯли.** (6938 = 1430).

По овом запису, град је овај или сав, или бар у највећој мери, дело Деспота Ђурђа Бранковића, који је сео на зањуљани престо српски, после ујака свога, Деспота Стевана Високог, 1427, а преминуо у очи Божића, 1456.

Град је озидан на обали дунавској, баш на свршетку равнице Годомина, више утока Језаве у Дунаво. Град је неправилан троугао, и на сваком његовом платну подигнуто је по неколико кула за обрану. Ових кула има свега 24, од којих су са стране са-

[1] Рођен 232 године после Христа.

дашње вароши 11; с дунавске стране 5; на углу града 1, која се зове Шаинова (соколова) кула; са стране Језаве 4; и у преграђи, у Малом Граду, 3 = 24.

Осем града, има у Смедереву, више вароши у брегу, и једна стара црква, тако звана „Горња Црква“, коју г. Каниц ставља међу најстарије грађевине у Србији. Он помиње и један запис, који говори да је ова богомоља грађена 1010. Али има још један запис, урезан у малтер, на десном црквеном зиду, који означава годину 1012, као доба постања ове грађевине, а казивали су ми да је тај запис преписан из другога, који се находи на часној трпези, у олтару, али тај нисам видео.

Далеко је од мене мисао да устајем на суд тако стручнога судије, као што је господин Каниц; али свакојако морам поменути, у колико би се давнина грађевине утврђивала овим записима, да они још нису критички процењени.

На дуварима ове цркве, нека је узгред поменуто, има још записа од разних путника, који су је походили, у разна времена. Од свих тих записа, ја бележим само овај: „Знати се, каде долази петски патриарх, месеца Ноемвриа, 1745, 8 день“.

У Смедерево је било пренето, из града Рогуса, свето тело Јеванђелиста Луке, године 1449, и ту је остало све до пада Смедерева 1459. За то време, написана је ту, у Смедереву, и служба светитељу, и повест о преносу његовога тела[1].

У самој вароши, у авлији г. Мите Кузмановића[2], трговца, има камен, који је врстом и обликом са свим онаки, као онај на гробу Угљешина сина, у Љубостињи. На овом камену чита се ово: **„Си камень Михаиловь сина Стефана Жлика воеводе Кукуьскога“.** Нико не зна од куда је и када донет овај белег.

Неки Димитрије Подгоричанин казивао је војводи Вујици, да је у неком манастиру код Краљева, у Влашкој, видео једну ирмологију, која је, вели, штампана у Смедереву за време митрополита *Гаврила.* На тој ирмологији било је записано још и то, да се од Сме-

[1] Rad Jugoslovenske Akademije V, 178—186.

[2] У мојим „Путничким писмима“ погрешно је ово име записано „Анђелковић“ место Кузмановић.

дерева идући к *Југову*, находи једна црква, закопана у земљу са свим окрутом.

И неки новци Деспота Ђурђа носе име Смедерево, као да су ковани у том месту[1].

Смедерево је предмет многих наших народних песама. Ми ћемо поменути од њих неке, које нам се чине да могу осветлити ма коју црту у лицу некадашње српске престонице. Тако у песми „Сирт војводе Кајице“ (књ. II, стр. 481) находимо, осем другога којечега из онога доба, и опис потпунога одела Ђурђевих војника. Ево како песма црта војводу Кајицу:

„А какав је Кајица војвода!
У каквом ли господском оделу!
На плећи му зелена долама
Од кадиве, извезена златом,
На долами токе сува злата,
А покрај њих тридесет путаца,
Свако му је од по литре злата,
А под грлом литра и по злата,
Које му се на бурму одвија,
Те војвода њиме пије вино;
На војводи чизме и чакшире,
Чизме су му сребром потковане,
А чакшире од плаве кадиве,
По долами коласта аздија
Сва од сребра и од чиста злата;
На војводи калпак свиле беле,
За калпаком од сребра челенка,
О њој златних триста трепетљика,
Свакаваља два дуката златна;
У челенци два камена драга,
Војводи се види путовати
Кроз крајину водити војводе
У по ноћи кано и у по дне;
Око врата колајна од злата,
За појасом две убојне стреле;
Висок јунак, танак у појасу,
Бела лица, црних наусница,
Црн му перчин појас премашио;

[1] *Гласник* III, стр 240 и 242.

Преко крила гола сабља бритка,
Преко голе сабље пије вино;
Покрај чизме буздован позлаћен“.

Ето како песма описује дику Ђурђеву, војводу Кајицу.

Друга песма, у завијеном облику, показује колико се сила Ђурђевих војвода мало устављала пред правом и образом грађана. Песма та гласи:

Тужила девојка на Ђурђеви врати,
Тужила се јадна Ђурђу господару:
„Твоје ми војводе башту похараше,
Башту похараше, ружу потргаше.
Њој говори јадној Ђурђе господару:
„Изађи, девојко, граду на капију,
Куд пролазе редом све моје војводе;
На коме ти познаш цвет румене руже,
Поклонићу теби коња и јунака“.
Девојка изађе граду на капију.
Ту пролазе редом Ђурђеве војводе:
Ни на ком не позна цвет румене руже,
На Ђурђеву сину венац од ружица“....

Друга опет песма пита:

„Што ј' град Смедерево
Вас дан затворено,
Вас дан затворено
Сву ноћ отворено? итд.

Обе ове песме биће већ штампане, и по томе више или мање познате; али има једна која се пева у Нишу. Та није, чини ми се, нигде до сад штампана, а као да говори о личностима и догађајима историским. Ево од оте песме оно што сам ја упамтио:

„Расла ми је, расла, титра и неранџа
У Лазини дворови;
Ту ми седи јадна госпоћа Јерина,
Стара мајка Лазина.
На крилу јој спавањења мила снаха,
Прва љуба Лазина.
Отуд иде Лаза, бич у руци носаше,
Бичем љубу да бије.
Говори му јадна госпоћа Јерина,

Стара мајка његова.
Не ударај, Лазо, своје верне љубе,
Сузе су јој, Лазо, лице огрубиле,
Косе су јој, Лазо, плећа прешибале,
Све жалећи, Лазо, далекога рода.
Далеко је, Лазо, градак Смедерево,
А још даље, Лазо, црква Раваница,
Где смо вас два[1] венчали“ итд.

Ова песма, ова немила сцена, пада јамачно на спомен потомака косовскога издајника. Она нас подсећа на сву ону унутрашњу несрећу, која је најзад затрла злосретну кућу Смедеревских Бранковића.

Још ваља прочитати народне песме: *Ђурђева Јерина* (књ. II, стр. 479), *Женидба Тодора од Сталаћа* (књ. II, стр. 489), *Облак Радосав* (књ. II стр. 499), где је показано зло које се гомилало у Смедереву, и претило да отвори врата турском господству у српској земљи, као што је и отворило у кратком времену.

Ово су све подсећања на време, када је Смедерево било глава Србљем и Поморју, али је њега чекало дуго испаштање, после тих дана варљиве стȏне славе и величине.

Смедерево је постало стони град старој српској држави (Србљем и Поморју) тек после смрти Стевана Високог, сина Лазарева. Том се славом оно поносило само 29 година (од 1430—1459).

Поменућемо овде по нешто из онога времена, које је везано за име Смедерево.

Тако наши домаћи летописи помињу, да су *Угри* 1437 године разбили Алибега под Смедеревом, на пољу *Годомину*.

Даље се помиње, да је цар Мурат узео Смедерево у два маха, 1439, и 1440, и да је ударао на Београд, али му није могао ништа учинити.

Године 1444, Мурат је вратио Деспоту Ђурђу Смедерево, Ново Брдо, и сву српску земљу.

Године 1445, 17 Септембра[2], потврдио је Деспот Ђурађ, у

[1] Овако се пева.
[2] Monumenta Serbica, 433.

Смедереву, Дубровчанима неке правице, које су имали за ранијих српских владалаца.

Тога истога дана, другим писмом, дозволио им је да могу куповати сребро и трговати по земљи његовој „освѣнь Смедерева[1].

Године 1446, Декембра 18, доведена је из Морије Госпођа Јелена за Лазара, Ђурђевога сина, и венчана „сьном деспотства“, а те се године одеспотио и сам Лазар[2].

Деспот Ђурађ Бранковић преминуо је 24 Декембра 1456, у петак, у 7 час дана, и укопан је у месту *Кривој Ријеци* (*Crivaricza*, пишу маџарски историци). О том месту има више у рудничком округу, у ком се оно и налази.

Године 1457, 14 Декембра, Стефан син Ђурђев, дао је, у Смедереву, Дубровчанима, писмо у ком признаје да су му Дубровчани вратили 5852 дуката, као трећи део од блага, које је отац његов, Деспот Ђурађ, био оставио у Дубровнику [3].

Године 1458, 20 Јануара у петак, у 4 час ноћи, скончао се Деспот Лазар, Ђурђев син.

Тада је узео власт над Србима Михаило Абоговић, бивши велики војвода Деспота Лазара. Овај је владао заједно с Деспотицом Јеленом, женом Лазаревом, и с братом овога Стефаном до 21 Марта, па је тада он оборен, а Деспотом је остао сам Стефан.

Деспотица Јелена, 1459, уда ћер своју Јелену за Стефана Томашевића, сина краља босанскога. Стефан деспот пропадне, и

Цар Мехмед Чалапија 20 Јуна заузме Смедерево. Тако се утули свећа српске независности у Смедереву (20 Јуна 1459).

Доцније, године 1486, помиње се, да је у Смедереву погинуо војвода *Дмитар Јакшић*.

Године 1537, месеца Октобра, Јован Запоља, краљ маџарски, слао је свога човека у Смедерево Мехмед-бегу Јахијапашићу, и у писму, које му је тога ради писао (српски), назива бега го-

---

[1] Monumenta Serbica, стр. 437.

[2] *Летоп.* Шафар. стр. 78.

[3] Monumenta Serbica, стр. 478.

сподаром српске земље, санџака смедеревскога, београдскога, подунавскога, посремскога, посавскога, и иних више крајишних градова[1].

Доцније је Смедерево трпело судбину остале Србије. Народне песме везују за Смедерево и појав хајдука у српским горама. Бар тако говори песма о чувеном *Старини Новаку*[2].

Године 1690, Велики Везир, идући у помоћ Београду, удари свом силом на тако звану *Водену Кулу*, којом су приликомТурци газили воду до гуше, и на јуриш отме Смедерево од Аустријанаца и исече сву посаду, 500 Немаца и 400 Срба, заједно с командантом, поручиком Вајнгертлером[3].

Кад је, на крају прошлога века, Мустајпаша, београдски везир, дигао био Србе против царског одметника, у Видину, Пазванџије, онда је српску војску водио *Станко Арамбашић*. И тога *Станка* убили су Турци Јаничари, из преваре, у Смедереву, пре српског устанка на Дахије.

По устанку, године 1804, српска је војска била опколела Смедерево, и уредила с Турцима, да ови остану у граду, а Срби да држе варош; али кад, године 1805, Турци убију војводу Ђушу Вулићевића, онда Срби опседну по други пут Смедерево, и Турци им се, после неког одупирања, предаду, и, 14 Новембра 1805, оду низ Дунаво у Видин, а Смедерево остане у српским рукама.

Срби одмах те године пренесу у Смедерево „Правительствуюшти Совѣтъ", који је, године 1807, одатле пресељен у Београд.

Године 1813, Смедерево је опет пало Турцима у руке.

По новом устанку, 1815, кад је Кнез Милош овладао Србијом, град је смедеревски остао у турској власти, а Срби су само у вароши судили.

Тек у Априлу, 1867 године, на моћни захтев незаборављенога Кнеза Михаила, Турци су изашли и из града смедеревског, и он је остао својина Срба, којима и јесте дедовина.

---

[1] Monumenta Serbica, 554.

[2] Срп. Народне песме, књ. III, стр. 1.

[3] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 81 и 181.

У вароши Смедереву врло је жива извозна трговина. Нарочито се ту извозе у Аустро-Угарску (и даље) многе свиње, говеда, храна, лој, восак, шишарка, и други производи.

Сељаци моравски Смедерево зову „Град“ а Пожаревац зову „Варош“.

У Смедереву су све окружне власти за тај округ. Ту је окружни прота, ту команда града, и команда бригаде за смедеревски округ; пошта, телеграф, и паробродска станица.

Има гимназијска реалка с два разреда, која је отворена 1871 године. У њој раде 5 наставника, а уче се 49 ђака. На плату ових наставника издато је 187$\frac{3}{4}$ године 1168 талира, или око 5901 динар.

Основна школа мушка са четири разреда, са 6 наставника, и 185 ученика.

Женска школа има такође 4 разреда, 3 учитељке, и 121 ученицу.

Смедерево има своју *Банку*, која добро стоји, и чини лепе услуге трговачком промету.

Занати су скоро они исти које смо помињали у Београду.

Производи се много и врло лепо вино, а грожђе смедеревско, као што смо већ казали, веома је на гласу. И воћа има лепа и у обилној мери.

У Смедереву су 2 цркве; стара „Горња“, коју смо помињали, и нова велика, која је нека архитектурна сумеса, али и она на свој начин кити Смедерево.

Године 1872, у Смедереву је било 1096 пореских глава.

Паланка, друга варош у смедеревском округу, на левом брегу реке Јасенице, 6 сата на југ од Смедерева, главно место среза јасеничкога.

Данашње име овога места мора да је ново, јер се помиње тек у новије доба. Пре 300 година, ноћио је у Паланци посланство цара Максимилијана, а с њим и неки *Стеван Герлах*, који је описао свој пут од Беча до Цариграда. Паланка се тада звала *Бела Црква* (Alba Ecclesia, турски: Ак-Килиси); наши опет стари људи кажу, да се звала *Бело Поље*. Доцније се прозвала *Хасан Пашина Паланка*, а данас јој је име просто: *Паланка*[1].

[1] Г. *Мијатовић* у XXXVI *Гласнику*, стр. 204, и даље.

За Турака, она је била, као и сва друга места на цариградском друму, ограђсна тврдим палисадом.

У Јуну 1689, у Паланци је био логор Марграфа Лудвика Баденског, кад су оно Аустријанци војевали против Турака. Они су тада многе Србе пресељавали у Срем и Славонију. У једном писму из Паланке каже Маркграф Лудвик да се народ воли вратити Турцима него трпети кињење од разних ћесаро-краљевских чиновника̂.

Још он вели, да је сва утврђена места, од *Смедерева* до *Фетислама* или *Новога Града*, поткрепио с *много Срба* (mit mehres Volkh an Razen), *а неколико немачких војника* (Etlich wenig Teutscher)[1].

У Паланци су се, у почетку народног устанка 1804, састали турски посланици из Београда с Карађорђем, и разговарали о миру с побуњеним народом, обричући израдити ферман, који би подјемчио остварење оних слобода̂, које су Срби тражили; од тога разговора није било ништа[2].

У Паланци су, у почетку Фебруара 1805, Срби побили неколико стотина крџалија, из освете, што је један од њих пуцао, да убије на вери војводу *Јанка Катића*, на Морави, код Кулича[3].

У Паланци је, у јесен 1809, била Народна Скупштина, која је избацила *Милоја Петровића* са свим из службе, кривећи њега за пропаст на Каменици, 19 Маја, 1809.

У Паланци су се, у Марту, 1826, кнезови и кметови доњих нахија̂ заклели Кнезу Милошу, као *„врховном наследном кнезу српском“*[4].

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten öster. türk. Kriegen. Wien, 1854, стр. 93.

[2] На ове преговоре позивали су се Турци и на оном састанку, који су имали с Карађорђем и још 15 српских старешина, у Земуну, у ђенерала Барона Женеја, 28 Априла, 1804. Овај интересни протокол на немачком језику находи се у *Архиву Срп. Уч. Друштва*, бр. 871.

[3] *Вукова Даница* за 1834, стр. 27 и 28.

[4] *Вук, Грађа за Срп. Историју*, стр. 139.

На Паланку је ударао цариградски пут, који је ишао од Београда на Гроцку, па на Коларе, Паланку, Баточину, и даље. И сад стоји камените мост на Јасеници у Паланци, којим је тај друм прелазио.

У Паланци данас има основна школа мушка с 2 учитеља, и 64 ученика.

Школа женска с 1 учитељком и 27 ученица.

У Паланци је канцеларија среза јасеничког, смедеревског округа; ту има пошта и телеграф

Глава пореских било је у том месту 388, године 1872.

Ми се морамо задржати мало дуже у околини Паланке, а ево за што:

Године 1433 прошао је кроз Србију француски путник *Бертрандон Делаброкијер*, и уз пут бележио по што шта о местима која је видео. Тако он вели, да је из Крушевца прошао поред *Сталаћа*, и „дошао у варош *Никодем* (Nichodem), у лепом и добром пољском пределу. Ту се задржаваше, вели он, Деспот од Расије (Србије); јер у околини има свакојаке дивљачи и живине. Ми, продужава Делаброкијер, нађосмо поменутога господара у пољу, где се беше упутио к реци, да лови. С њим бејаху три детета његова и око 50 коњаника.

„Деспоту има око 58 до 60 година; он је красан човек, и великог стаса.“

Путник даље прича, да је, приступивши Деспоту, пољубио га у руку, јер је, вели, такав обичај у тој земљи. Сутра дан је био у његову двору, видео доста његових људи: „Они су, вели путник, веома лепи, и, по закону грчком, кога се држе, носе велику косу, и велику браду.“

— — „*Од Крушевца* стигао сам у *Никодем* за два дана, а из *Никодема* у *Београд*, за дан и по.[1]

Где је сад то место *Никодем?* Смедерево није. Два дана пута из Крушевца до Никодема, а дан и по од њега до Београда, то најбоље показују. Ваља нам дакле потражити *Никодем* негде

---

[1] *Гласник Срп. Уч. Друштва VI*, 215—216.

око данашње Паланке. Тражећи њега, ево на што смо наишли: У *Раду Југославенске Академије* (књига I, стр. 156) Стефан Томаш, краљ босански, даје повељу логотету Степану Ратковићу, и у њој „**сєло Крьбавү ү власте[1] борхүкон, сєло Стромово ү власте острьвнүкон, сєло Цєровацґ ү власте Никүднмьскон, н ү власте Смєдєрєвскон сєло Брахоннналцґ**“. Село Церовац стоји и сада на југ од Паланке. Ту је и село *Придворица*, и стари Турчин *Буча*, спахија тога села до ослобођења Србије, звао се спахија не *придворички* него: спахија *некудимски*. На ½ сата од Паланке, међу речицом Кубршницом и Јасеницом, има место које се сад зове *Јабучар*, а до скора се звало *Некудим*. Малко даље, има једно велико блато, дубоко, које никад не пресушује, и које се зове *Рибник*. Око њега је лепа питома равница, која се зове *Шаторње*. Ту је и село *Придворица*, и близу до села стара црквина, и гробље. Прича се, да је Јерина била донела камен, да на месту *Некудиму* зида град. Кад је дошла да разгледа место, а то неке гуске прну, и полете к североистоку. Јерина остави то место, и дође у Смедерево, те ту нареди, да се град гради. Неки јој доглавници рекну да би прво место било боље, као склоњеније у шуми и дубље у народу, а она одговори: „Оно *не кудим*, али је и ово добро.“ Тако је, веле, постао град у Смедереву, а оно се прво место прозвало *Некудим*. Од тога Јеринина камена, и од оне старе цркве, носили су сељаци још 1828 године те градили цркве: церовачку, паланачку, и осипаоничку. Еле излази, да *Некудим* Делаброкијера никако не ће бити Смедерево, него је био или на самом месту *Некудиму*, или још можда ту где је сада *Паланка*.

У *Некудиму* је, 13 Дек. 1428, Деспот Ђурађ потписао хрисовуљу, којом потврђује Дубровчанима оне повластице у Србији које су имали за Деспота Стевана Лазаревића[2].

Села су смедеревска обично велика, лепа, имућна. Највећа су: *Селевац*, са 711 пореских глава; *Лозовик*, са 696: *Кусадак*, са 605; а најмања су: *Кулич*, са 67; *Шалинац*, са 61, и *Сеона* са 62 пор. главе. Ево списка свију њих поименце:

[1] *Власт* овде значи као округ или срез.

[2] Monumenta Serbica, стр. 352—355.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош		
1	Смедерево □ 1806	1096	

I Срез јасенички

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	В. Крсна □ 1854	403	5	9	*Придворица*	90	7
2	Голобок □ 1864	254	6	10	*Баничина*[1] □ 1865	229	8
3	Церовац □ 1825	167	7½	11	Башин	87	8
4	Водице □ 1871	108	7	12	Паланка □ 1825	388	6
5	Селевац □ 1839	711	4	13	Кусадак □ 1844	605	6
6	Азања □ 1848	639	5	14	Ковачевац □ 1852	330	6
7	Мраморац	110	8	15	*Границе*	65	6½
8	Глибовац	170	6		Свега . . .	4.356	—

II Срез орашки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Сараорци □ 1870	250	5	8	Мала Плана □ 1873	91	8
2	Лозовик □ 1822	696	5½	9	В. Плана □ 1844	477	8
3	Милошевац □ 1850	467	6	10	С. Аџибег. □ 1850	440	9
4	Крњево □ 1845	537	6	11	*Н. Аџибег.* □ 1871	199	9
5	Трновча	200	6½	12	*Радовање*	81	9½
6	Крушево	28	7	13	Ракинац □ 1867	233	9½
7	В. Орашје □ 1868	247	7	14	Марковац □ 1867	396	10
					Свега . . .	4.342	—

III Срез подунавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Кулич	67	2	14	Колари □ 1840	98	2
2	Шалинац	61	2	15	Ландол	122	2
3	Липе □ 1851	410	1½	16	Петријево	72	1½
4	Радинац	187	1½	17	*Водањ* □ 1867	93	2
5	Враново □ 1871	172	2	18	М. Орашје □ 1869	125	1
6	Мала Крсна	132	1½	19	*Бадљевица*	67	4
7	Скобаљ □ 1865	241	3½	20	Дубона □ 1870	209	5
8	Осипаоница □ 1861	458	4	21	Друговац □ 1863	209	3¾
9	Лугавчина □ 1869	373	4½	22	*Суводол*	102	3
10	Михаиловац □ 1869	391	3¾	23	Биновац	76	3
11	Врбовац □ 1871	135	3	24	Удовице	105	2
12	*Раља*	85	2	25	Сеона	62	2½
13	Вучак	74	1½		Свега . . .	4.126	—

[1] Пре 15 година звала се *Кошарња*.

Статистички преглед

ОКРУГА СМЕДЕРЕВСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: вароши	варошица	села и зас.	свега	црквава: манастира	мирских	свега	основних школа: мушких	женских	свега	Житеља 1866 г.	Пореских глава 1873 г.
1	Смедерево варош	1	—	—	1	—	2	2	2	1	3	5.013	1.096
2	Јасенички	–	1	14	15	—	4	4	10	1	11	19.147	4.356
3	Орашки	—	–	14	14	—	5	5	11	–	11	18.558	4.342
4	Подунавски . . .	–	—	25	25	—	3	3	12	–	12	17.262	4.126
	Свега . .	1	1	53[1]	55	—	14	14	35	2	37	59.980	13.920

У округу смедеревском места су добро насељена, јер имају у средњу руку по 1090 житеља, а у срезу орашком и по 1.325. Ни један други округ није у овом погледу ни приближно раван округу смедеревском. Кад сва места разредимо по њиховој насељености, и то по попису од 1866 године, онда излази, да је у округу овом било места која су имала

од	201— 500	житеља	19
„	501—1000	„	16
„	1001—2000	„	12
„	2001—5000	„	7

и варош *Смедерево* са 5.013 житеља.

[1] *Вук, у Даници* за 1827, има списак смедеревских села од године 1822. Ту је њих свега 51; али се међу њима помињу: *Лапово* и *Баре*, која су оба сада у крагујевачком округу, у срезу лепеничком; и: *Шаторња*, *Кошарња*, *Битинац*, *Златарић* и *Церје*, којих нема у „Речнику“ г. Јовановића. *Нова села*, т. ј. она којих нема у Вука, а сада се находе, ми штампамо курзивом; а молимо све пријатеље на месту, да нам јаве: шта је било с онима, која су се године 1822 бројала у места насељена, па их сада нема.

Од целог броја житеља долази на мушкарце 30.937, а 29.043 на женске стране, дакле на сваку стотину мушкараца има 93·88 женских.

Бројем цркава и школа округ смедеревски не стоји најбоље, јер једна школа долази тек на 1.620 житеља, а једна црква чак на 4.284 житеља.

У срезовима сразмера је за цркве и школе овака:

У СРЕЗУ:	ЈЕДНА ЦРКВА ДОЛАЗИ НА	ЈЕДНА ШКОЛА ЖИТЕЉА
јасеничком	4787	1741
орашком	3712	1687
подунавском	5754	1439

И овде се показља појас, који смо опазили у округу београдском; у подунавском срезу, где је број цркава најмањи, има највише школа.

Куће су највише од чатме па олепљене, а покривене су највише ћерамидом. Унутрашњи је распоред као обично у Шумадији: *кућа* (кујна) заузима највећи део; *соба* једна или две; *трем* пред вратима, и *диванана*, у коју се обично улази с трема.

Ватра обично гори насред куће; ту се готови јело; а ту се највише и седи; у соби само зими.

Око куће су обично стаје: вајати, млекари, амбари, кошеви, хлебне пећи, кошаре, и др., па је даље воће — шљивак, а око свега тога ограда.

д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Осем Смедерева и Паланке, где има људи који воде трговину, раде занате, или иначе зарађују свој ужитак, остали становници овога округа готово су сви тежаци.[1]

Од рáне роди најбоље кукуруз, пшеница, јечам, овас, крупник, итд. У 1867 год. било је засејано:

1. Кукуруза дана орања . . 31.921
2. Пшенице „ . . 20.264

[1] По попису од 1866 год., округ је смедеревски имао 59.980 житеља, и од ових само 12·43 процента нису били тежаци.

3. Ражи	„	. .	2.207
4. Јечма	„	. .	1.162
5. Овса	„	. .	532
6. Крупника	„	. .	257
7. Проса	„	. .	16
8. Елде	„	. .	4
	Свега	. .	56.363

Од стрмних жита, сеје се скоро све озимица; јарице има врло мало.

Од поврћа, има доста лукова свију врста, купуса, кромпира, и друге зелени. 1867 године било је засејано кромпира 748 дана орања, купуса 649. Доста је било посејано и конопље (1481 дан орања), а лана мање (135 д. о.). Дувана је било засађено 212 дана орања.

Од воћака има: јабука, крушака, трешања, бресака, кајсија, вишања, дудова, гуња, и особито доста шљива.

Вино најбоље и најобилније роди у Смедереву, а добро је и у неким селима шумадинским око Паланке. У целом округу било је, 1867 г., 33.986 мотика винограда; од ове површине долази на само Смедерево 4.909 мотика. У 1847 години имао је округ смедеревски 26.832 мотике винограда, за 20 година увећан је простор винограда, са 7.154 мотике, међу тим — према броју житеља у оно време — било је 1867 год. 10 процента мање винограда.

Стоке имају свакојаке, али оваца и свиња највише. Особито су свиње на гласу. Напредовање сточарства много потпомажу ливаде, којих је 1867 год. у целом округу било на 45.030 коса. Пописом 1866 год. нашло се у округу смедеревском

коња	. . . .	5.349	грлâ
говеда	. . . .	33.956	„
свиња	. . . .	101.233	„
оваца	. . . .	148.258	„
коза	. . . .	3.545	„
	Свега . .	298.341	грлâ, а цела

вредност ове стоке износила је 4,803.470 динара. Кад ову вредност разделимо бројем житеља, онда долази на сваку душу по 80·22 динара. Има још и кошница прилично, али се не може рећи да их је онолико колико би се могло желети; шта више, број кошница јако опада. Године 1859 нађено је у округу 12.630 кошница, а 1866 год. 8.656, дакле 3.974 мање!

У овом округу, по селима, находе се ове занаџије: колари, ковачи,[1] и бојаџије. Дућана сеоских има готово у сваком селу по један, а у неком и по два.

Стање је у ових сељака већ у велике неједнако.[2] Нема ни онаке једнакости као у београдском округу. Има сељака богатих, а има и умрлаца, који су остали голи као прст, и с децом изашли из куће под грм. Јесенас је један сељак из села Придворице довео свога коња на топчидерски излог, и добио је за њега 50 дук. премије. Коњ је доиста диван; али за то има сељака и тако оголелих, да

[1] *Ковати* држи се да је срамота за Србина, за то је врло тешко видети у овом крају Србина ковача. Овај занат раде Цигани, којих је 1866 г. било у округу смедеревском 2498 душа или 4·16 процента од целог житељства.

[2] Кад је, 1863 године, непокретно имање у Србији процењивано, нађено је да сва непокретност у округу смедеревском вреди 28,421.328 динара; то чини по 539 динара на једну душу. У вароши *Смедереву* долазило је на једну душу одсеком по 696, а у *Палацни* по 612 динара. По цифрама тога пописа у оно време најбогатије је било село *Придворица*, а најсиромашније *Трновча*. Сразмера између Придворице и Трновче, у погледу средње имућности једнога житеља, јесте као 100 : 31. У срезу јасеничком, осем *Придворице* најбогатије је село *Водице* (754 динара на 1 жит.), а најсиротније *Башин* (362 динара). У срезу орашком, најбољег су стања житељи *Старог Аџибеговца* (278 дин.). У срезу подунавском, што се тиче имућности на првом је месту село *Колари* (721 динара), а на последњем *Кулич* (425 динара на 1 житеља) Односна сразмера између најбогатијег и најсиромашнијег села јесте у срезу:

подунавском	као	100 : 59
јасеничком	„	100 : 41
орашком	„	100 : 37.

им се месо провиђа кроз рите и типе. Многи су, чујем, и у дугове пали.[1] — Задруге се и овде не држе; распадају се чим се број душа малко увећа.

Е. ОДЕЛО

Одело у смедеревској нахији много је слично с оделом у београдској и у крагујевачкој, али опет има неких разлика. Разликује се одело свакидашње од стајаћега, које се облачи само о благим данима. Прво је највише рукотвор самих жена, а друго је већином куповно.

Мушко одело за одрасле зове се: џока (кратки гуњ без рукава), дугачка гуња, јелек, чакшире, дизлуци (доколенице), подвезице, опанци, ципеле или чизме. На глави: фес, шубара, или шешир. Опасују се обично аленим појасима.

Женско је одело: хаљина (дугачка, с рукавима од сукна), зубун, дорамак (без рукава), јелече, сукња, предња кецеља, и стражња кецеља (стражњу, у Морави, зову *вутара*).

Жене на глави носе *конђе,* врло ниске, а застрте црвеним марамама.

Девојке носе на глави неке капе, налик на круне; у имућних искићене су те капе цванцикама и дукатима. — У новије време, место тих капа, почеле су девојке носити обичне фесове. Жене пак и девојке, место кецеља, почињу носити вунене сукње, које саме преду и тку.

До скора је човек могао видети по кога старца с дугом плетеницом косе, као у старо време; али је то већ како који дан све већа реткост.

---

[1] Само *Управи Фондова* договало је, 1872 год., 954 дужника 2,027.795 динара; у средњу руку долази на једног дужника по 2.082 динара. Од целе суме, коју је управа фондова позајмила, сам је округ смедеревски узео 69·55%. Осем тога дала је 1872 године и штедионица смедеревска на зајам 565.019 динара, дакле самој државној каси био је народ округа смедеревског дужан 2,592.814 динара; на сваку душу долази по 43 динара!

ж. ГОВОР

Говор је источни; гласоудара уз Мораву ресавски, а у „Шумадији“ шумадински. Неколика села, као Кусадак[1], Селевац, и Ковачевац, имају неке сличности и у говору и у типу становника с Вреочанима, у београдској Колубари. — Погрешака у падежима има чешће, особито у Морави. А има и промене гласова. Тако се каже: Дрена, м. Дрина; на прелику, м. на прилику; мојим је сину сад 20 година, а твојим тек 16; итд.

Међу тим у Баничини, где има досељеника из Осата, чује се и данас јужни говор, само у многим случајима поремећен.

з. ПЕСМЕ, ИГРЕ, ПРИЧЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Песама, које би биле производ овога округа, не знам; али све које се тичу Смедерева, Ђурђа Деспота, и његове добросретне жене Јерине, помињане су кад је била реч о Смедереву. Мислим да ће таких песама бити и више него што сам их се ја сетио у онај мах.

Од игара сада се играју ове: Мачванка стара; Мачванка нова; Четворка; Препишора; Ропота; Кисиљевка; Чемерика; Велико оро; Ситни здравац на планини; Шарено оро; Циганчица; Влахиња; Поломка; Ситниш; Јагодинка; Неда гривне; Крагујевчанка; и Моравац.

Поломка, Остроњанка, Орловка, Кривка и Ситниш, старе су игре, а друге се све и сада играју.

Прича има једна о постању оне тулбе више Смедерева крај Дунава. Тулба би нас мало занимала, да личности које се у причи помињу нису из наше народне историје.

Ево шта вели та прича:

Змај Деспот Вук, заједно с једним Јакшићем, удари једном[2], са 600 људи на град *Кулич,* и свега га оплени. Жене турске

---

[1] У Кусачани су онако исто дуванџије као и Вреочани.

[2] У летописима има овај запис: „Лета 1479 плени Вук Деспот Браничево“. Да ли ово није тај случај? Змај Деспот Вук умрьо је у Сланкамену, 1497.

и деца побегну у Смедерево. Деспот удари и на Смедерево, али му не могне учинити ништа, него оплени *Орешац*, место више Смедерева. На Београд није смео ударати, јер је у њему било око 40 хиљада Турака. После тога, он се врати преко Дунава, и оде у свој Сланкамен.

Не прође много времена, а то се дигне чувени турски јунак, *Алибег*, те похара Деспотове дворе у Сланкамену, кад Деспота није било дома.

Дознавши за то, Змај Деспот се спусти низ Дунаво на лађи, изађе на оно место где је сад *тулба*. Ту позове Алибега на двобој, и рани га. Алибег побегне у село *Удовице*, и сакрије се. Сељаци га нису смели проказати, а Деспот, гњеван, погуби 60—70 сељака, те остану саме удовице у том селу, од чега му и име постане *Удовице*. Алибега ипак нађе, и потера га. Код Смедерева га сустигне баш на месту где је сада Маркићева кавана, и на ново га рани. Алибег побегне преко Мораве, и склони се у један рит, у који није могао нико да уђе. Змај Деспот Вук запали тај рит, и тако Алибег изгори у риту, а месту, од тога *пожара*, остане име *Пожаревац*.

Где је Алибег биваo рањиван, туда су свуд Турци после дизали тулбе, у спомен таком свом јунаку. Тако је и та тулба постала.

Пре неког времена, док су још Турци били у Смедереву, у оној је тулби био Турчин, *тулбетар*, који је тврдио, да му је цар ферманом поклонио ову тулбу, и приход од селâ *Удовица* и *Сеоне*.

Два радознала Србина, Ђока Спасић, који баш ово прича, и покојни Прота Вујић, замоле тулбетара, да им покаже тај ферман, који је он чувао у самој тулби. Турчин пристане, по што му даду реч, да се рукама својима не ће дотакнути тога освећенога писма (ваљда да га не оскврнаве!). Правоверни се умије, отклања по своме закону, отвори тулбу, извади из жуте тенећане кутије ферман, који је био рив дугачак, а златним словима исписан. У тулби је био гроб некаквог турског светитеља, сав покривен зеленом чохом.

Прота Вујић спусти стопарац у једно сандуче, које је стајало крај светиње, а Турчин на то рекне са свим озбиљно:

— „Како вјерујеш, онако ти помогао“!

Има и друга прича о постању тулбе и „Провалије“. Кажу, да је такав мегдан делио Ђурађ Деспот са силним Делахметом на месту „Провалији“. Наш песник Јова Илић сложио је ту причу у песму, којој завршетак гласи овако:

„— — Назива се Тулбе Ахметово;
„А крваво њино разбојиште,
„Ђе се црна земља провалила
„И сада се зове „*Провалија*“.[1]

Кад се на свадбама приказује част, онда приказивач обично изброји уз друга добра својства неке и неке части, и по какву општу карактеристику за села у околини. Некад се он дотакне и даљих места, само ако зна да каже и о њима што згодно. Такву карактеристику, сељаци зову „бројеница“. Ево једне таке бројанице из смедеревске Јасенице:

„Помози Бог! куме и стари свате! и сва браћо, звана и одабрана; војводару, зулумћару! домаћине, господару! и ви баке, наше мајке, и ви младе, наше снајке, ви девојке, наше сејке, и ви децо, узданицо!

„Ево од нашега доброга брата, старога свата, једна лепа част, дванаест стуба белих погача: шарене су, писане су, везене су! Колико му на погачи писма, толико оженио сина; колико на погачи шара, толико довео снаха, те се њима поносио: као небо висином; као море дубином; као зец брзином; као лисица мудрином; као смедеревска нахија адвокатима; као пожаревачка Власима; као јагодинска асурама; као крушевачка кицошима; као ужичка пећинама; као Марковац каљавим сокацима; као Баничина приходима; као Бошњани сувим потоцима; као Вишевац песком; као Чумић делијама; као Петровац качамаком; као Кусадак дуванџијама; као Водице продајама; као Глибовац пустим кућама; као Мраморац коп.....; као Чачак дулецима; као Пожега

[1] *Песме Јована Илића*, свеска II, стр. 72—79.

дињама; као Ужице шљивама; као Вучитрн делијама; као Софија спахијама, као Стари Влах кметовима (две куће, па из треће кмет). А

„Да га Бог сачува:

„Трула моста, подругљива госта; тесна сокака, бесна Бошњака; пса гарова, Турчина манова; сирова кијака из мрака; кратких гаћâ, дугачких копривâ; цандрљиве жене, пијанога сина; жив био, помогао му Бог, и Банов брод, и сва села и на Дрини скела! И амин, сватови!"

— Амин, амин! одговоре сватови сви у глас. Ово се зове *аминати*. И то је прво и право значење тога глагола.

н. УПРАВНА ПОДЕЛА

Вредно би било сазнати: како су Турци делили смедеревски округ за управу. Можда би се тако дознала и места, која су ком делу тога округа била средина.

У прво доба Карађорђево, округ смедеревски као да је био сав једна кнежина. Тек доцније, кад је узет од Турака град, каже се да је Смедерево, „с неколико села до Раље", сачињавало особити срез, и томе је постао старешина *Вуле Илић*, о коме је већ била реч.

Оној другој поли средина је била *Паланка*.

У потоње време, доиста, ми и виђамо у смедеревском округу два среза: *Јасенички*, са столицом у *Паланци*, и *Подунавски*, са столицом у *Смедереву*.

Магистрат за цео округ, за времена Карађорђева, био је у Смедереву.

А поште: у *Смедереву*, у *Коларима*, и у *Паланци*.

У најновије време, округ је тај на ново дељен, те је, осем та два, изашао нови срез *Орашки*, ком је столица у селу *В. Орашју*, на утоку Јасенице у Мораву.

Окружна пак варош, Смедерево, односи се непосредно окружној власти, без посредовања среске.

По црквеној управи, смедеревски је округ део београдске јепархије; има свога проту, који седи у Смедереву, и једини је он за сав округ.

Као војска, смедеревски је округ за себе бригада, које се команда находи у Смедереву, и која стоји под министром рата. Команда смедеревске бригаде управља и градом смедеревским.

J. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од новијих тековина, ваља прво поменути нову смедеревску цркву, која је ваљда највећа од свих нових богомољâ у Србији осем београдске Велике Цркве.

Са својих пет византиских кубетâ, и шестом звонаром, која јој доста ујмљује од лепоте, она представља слику милу оку путника, још од Гроцке, како се први пут укаже Смедерево са својим суморним пуним успомена градским кулама, и с представником новога доба и лепше будућности, овим новим храмом Божјим.

Осем цркве, Смедеревци су начинили и красну школу.

И у округу има неколико нових лепих богомоља, а има и школа врло удесних за све наставне радње.

Пут је најглавнији и најстарији онај који води од Београда к Јагодини. Он сада долази низ Дунаво од Гроцке, а од Смедерева држи се моравске равни. Сав је насут, и одржава се у добром стању.

Просеца се још пут на Паланку, и на Рачу ка Крагујевцу, а једна грана тога пута иде к Међулужју, да се састави с београдско-крагујевачким насипом.

Пут, који се одваја од главног јагодинског пута, преко Језаве и Мораве к Пожаревцу, насипан је, али се још не може хвалити да је утврђен и удесан за путовање у свакојако време.

Главни су прелази преко Мораве: на селу *Драговцу* к Пожаревцу, где је мост на понтонима; на *Осипаоници* к Љубичеву; код *Великог Орашја* к селу Ливадици; и на *Марковцу* ка Свилајинцу.

За прелазак преко Дунава у Банат, скела је само у Смедереву.

IV

Јагодински округ

1 Границе и планине

Улазимо у округ који заслужује нашу пажњу по многом које чем, што се догађало у њему и за старога нашега живота, и за време новога народнога рада.

Било да историк културнога стања српскога народа потражи производе српске сечивице; било да родољуб зажели поткрепити своје патриотско осећање примерима трпљења из црних дана народнога живота; било да приповедач науми причати предигру оне крваве драме која се отпоче првих месеца 1804; било да народни певац, уз јаворове гусле, почне сликати славну битку варваринску, а нарочито дивотног јунака Курсулу, или да хвалом окити мученичку смрт Ђор-Нићифора, игумана манастира Каленића, који издахну за народ свој на Стамбол-Капији,— сви се ти морају устављати на красном округу јагодинском, на лепом Левчу и на питомом Темнићу.

Нама је тим милије ићи с читаоцем напред, што нас очекују места и догађаји свакојако драги и за наше знање и за осећање.

Јагодински округ с југа и истока окружује Морава, а на северу и западу граница му удара у округ крагујевачки.

Планине највеће у јагодинском округу пружиле су се његовим западним и северним крајем, те га деле од округа крагујевачкога. Највеће су: *Кременац, Самар, Тиква, Црни Врх, и Благотин.*

Кременац је између села Рековца, Ратковића, Пчелица, и Сиљевице. Највиши су му висови: *Велики Кременац, Мали Кременац,* и *Белутак.*

Самар је између Лободера, Лешева, и Раванице (последња су два у крагујевачком округу). Главна се коса пружа од севера к југу (нагињући се нешто мало к истоку).

Тиква је на међи среза левачког и гружанског међу селима: Надрљама, и Гледићем [1] (ово је село у Гружи). Главна се коса пружа од северозапада к југоистоку.

Црни је *Врх* између села: Дулена, Трешњевака, и Бајчетине. (Прво је у Левчу, а друга два у Гружи). Пружа се од истока к западу.

Благотин, сав у Левчу, између села Пољне, Милутовца, и Опарића; пружа се од истока к западу. Готово је сав оголео.

Јухор, водомеђа реци Каленићској и Лугомиру. Он управо изгледа као слово *С*. Највећи вис на Јухору зове се *Ветрња* [2]. Мањи врх од Ветрње, на западној страни, зове се *Змајевица* [3].

Гора је на тим свима планинама највише букова, бељикова, грмова, церова, а има нешто и липове. На Самару и на Тикви има и *јелове*, а на другим висовима нема тога дрвећа.

---

2 Воде

Осем Мораве, која само пирка ивицу јагодинскога округа с његове јужне и источне стране, појаче су му ове воде, које се све сливају у Мораву.

Осаоница, која протиче између Копривнице и Багрдана, те то једно место дели на две општине, у два округа; она раставља јагодински округ од крагујевачког. Долази од села Букоровца, и испод Багрдана утиче у Мораву.

---

[1] Ово село, или боље рећи његово име, дало је име *„Гледићске Планине“* на мапи Миленковића.

[2] Прича се, да је некад у старо време била ветрњача на том врху, па од тога остало то име и данас.

[3] На том врху има један красан извор. Причају, да су се некад ту купали змајеви. Чича Стојко Недељковић из Варварина уверава свим на свету, да је он, чувајући овце, видео како је из *Мојсиња*, с Добре Воде, полетео змај и долетео на Змајевицу, па га ту нестало. „Глава му је, вели, као у човека, и из ње пршти као жеравица, а тело се гледа као кроз неку таму, али се труп лепо познаје.

Белица, извире испод Црнога Врха, као речица *Бешњава*, па, саставши се више стакларе пок Аврама Петронијевића, са *Градачком Реком*, тече од села Белице с тим именом два добра са̂та кроз поља и села, протиче кроз варош Јагодину, испод које слива се у Мораву. Дужина тока реке Белице може имати око 3 ½ до 4 са̂та.

Лугомир долази у два потока с левачких планина; један извире из *Тикве*, а други из Црног Врха, па се доцније састају испод цркве Ивковића, и добијају име *Лугомир*, који на једно пола са̂та иза Јагодине пада у Мораву. Дужина је овој реци око 7 сата.

Каленићска Река извире из планине *Јаловика*. Она толико имена има, кроз колико села протиче, а стаче се у Мораву баш код варваринске цркве. Дуга је око 8 сата.

Љубостињска Река, извире из *Самара*, пролази поред манастира Љубостиње, и стаче се у Мораву код села Грабовца, баш према Трстенику. Дуга је 3 ½ сата.

Минералну воду ваља поменути у селу *Белој Води*, у срезу темнићском, коју др Линденмајер особито хвали[1]. Он је ставља у ред појачих *киселих вода у којима има гвожђа*.

Све те воде стачу се у Мора̂ву, те тако оне све и теку на југ или на исток, по што је западна страна овога округа највиша, а југоисточна, коју Морава кваси, најнижа.

Једна само има река, која, извирући из *Самара*, тече на запад и слива се у Гружу. Она се зове *Раваничка Река*.

---

3 Равни

Равнице су највеће у јагодинском округу: она дуж Мораве од Пањевца до Гиља, на којој се разастрла и варош Јагодина; и она код Беле Цркве, где су села Варварин, Катун, Обреж, и Бачина.

---

[1] *Др Линденмајер, Опис Минералних вода*, 1856, у Београду, стр. 78—81.

Осем ове две веће, равних моравских кључева има врло много, и сви су на гласу с велике родности своје.

Унутра у округу, највеће равнице биће дуж реке рековачке, од села Рековца до Лоћика; дуж реке жупањске, од Жупањевца до у дно белушићског атара.

А и сав округ, осем западне му и северозападне стране, има пуно равница, истина засејаних брежуљцима и не великих, али ипак веома родних.

---

4 Шуме

Шуме су најцеље на западној страни јагодинскога округа. Венци планински, који овај округ деле од крагујевачкога, махом су покривени једром растовом, граничевом, и церовом гором. Почињући од Црнога Врха, па све до над саму Љубостињу, готово су све косе још под добром гором. Тек ипак ће бити најбоље очуван тај земљин накит у атарима манастирâ: Љубостиње, Каленића, и Јошанице. Има шуме до душе и на Јухору, али се сваки дан све живље проређује.

На висовима *Тикви* и *Самару* има, као што је већ речено, и горе јелове, а остало је ова обична шумадинска гора, као: липа, буква, брест, јасен, брекиња, дрен, граб, цер, раст, глог, багрен, грм, дивљака, леска, крушка, јасика, ива, клен, врба топола, трн, оскоруша, џешља, зова, чибуковина, и т. д.

---

5 Рудно благо

Колико је нама познато, у овом округу, само на месту „Лазу“ нађен је *мрки угаљ*, а иначе није откривена још ни једна благородна руда, мањ да уврстимо у тај ред оглед пок. Петронијевића, који је, пре неколико десетина година, у селу Белици, и на води тога имена, отворио био стаклару, која је радила лепо за неко време, па је после, једно због оскудице у капиталу, а друго што није могла издржати надметање са спољном идустријом, пала и затворила се.

6 Остаци од старина

Од *старинā* у овом округу налазе се остаци: на планини Јухору; на брду Жупањцу; на Сутесци више села Грабовца спроћу старе Осанице, баш гдје коса Татарна удара у Мораву; не далеко од села Сугубине; у селу Бачини; у вароши Јагодини; на Ђурђеву Брду; и још имају три манастира: Јошаница, Каленић, и Љубостиња, који служе и данас.

На Јухору, јужно од Јагодине, а западно од Мораве, код „Девојачке Стене“, има стара *градина*, о којој ништа нисам могао дознати до толико, да народ и њу, као обично, приписује Ђурђевој Јерини. У зидинама тога града, нађен је један красан буздован с 18 пера, који сам предао народном Музеју, у Београду.

Друга је стара *градина* изнад села *Драгошевца*. И за ову се држи да је дело Ђурђеве Јерине.

На брду *Жупањцу*, близу манастира Каленића, на запад од Јагодине, град је *Николе Жупана*. Можда је ово онај Никола Жупан, који се помиње у земљама Царице Милице и сина јој Деспота Стевана[1].

Град на брду више села *Превешти*, с десне стране каленићске реке. Ту се находе разни новци, рбаци од посуђа, а налажене су и читаве трубе увијена сукна, које је поцрнело, па се распада као паучина. Народ прича, да је ту био град и варош *још онда кад су доња села била под водом!*

Град на Сутесци, више села Грабовца, не зна се чије је дело. Али није тешко погодити за што је грађен. Косе од Копаоника упрле су овде у Мораву с десне јој стране, а коса *Татрна*, која се веруга чак од Рудника, с леве, те је начињена сутеска између басена моравскога, који се пружа чак озго од Овчара и Каблара довде, и између онога који се почиње испод ове сутеске па се завршује под планином Мојсињем више Сталаћа. Овај је град бранио тај пролазак. Народно веровање приписује га *Јерини*, жени Ђурђа Бранковића, али ево ова прича томе се противи. Планина око града зове се *Татрна* (или Татарна). Прича

---

[1] *Даничић*, *Рјечник*, II, 160

се, да су некад на Левач напали *Татрни* (Татари), и народ се сакрио у збег у планину око овог града. Татрни их нађу и ту, и кидишу на њих. Некој мајци била заспала ћи, а она јој викала: „Диг' се, Ружо, узао час заспала, ето Татрна!“ У том допадне Татрн на коњу, и викне: „Татрн коња труди, да девојку буди, да јој очи љуби.“ Мајку погази, а девојку узме, и одведе. Ако ова прича казује ону познату најезду Татара на Србију, онда је град тај постао много раније од времена злогласне Деспотице Смедеревске.

Град код села Сугубине, на запад од Јагодине, такође је дело непознатих господара. И за њега се може казати, да је бранио пролазак преко Црнога Врха из долине моравске у лепеничку, и из Лепенице и Груже у Мораву.

Једно полак сата више села *Поточца*, на једном вису од Јухора, има *градина* која се зове *град Војводе Момчила.*

У *Бачини*, 1 сат западно од Варварина, находе се неке развале, за које се прича да су били двори и бање Царице Милице[1].

На брду *Богданском*, баш код винограда, има једна стара црквина, којој је само свод пропао. Кажу да је остала од Југ Богдана, који је је градио, те се у њој молио Богу, кад је ту долазио у своје винограде.

На брду код села *Комарана* има „Старо гробље“. Прича се да су, за српских краљева, све до Косова, ту боравили до 300 оклопника. И то је, веле, њихово гробље. Има плоча по 1 хват и по дужине, и врло лепо изрезаних.

На брду *Главеји*, више Рековца, била је, прича се, некад кула *Филипа Маџарина*, али сад се не познаје ништа осем са северне стране пут, којим је, веле, он на колима излазио на *Главеју*.— Кад се, пре 20 година, вадио камен на *Главеји* за среску кућу у Рековцу, налазиле су се у земљи читаве гужве од жице, која је права садашња телеграфска жица!

У Јагодини имају темељи од грађевина, које као да ће бити старије од Турака, а стоји и једна лепа џамија, од тесанога ка-

[1] Моја „*Путничка писма*“, стр. 232.

мена, што је, наравно, сведок њихове некадашње моћи у овој моравској питомини.

На *Ђурђеву Брду*, више саме Јагодине, имају неке развале од некаквих грађевина; мисли се да су то били двори *Ђурђа Деспота*, од кога је и име том брду остало.

Развалине од манастира *Дењковца*, баш код садашњег села Пчелица, с десне стране дуленске реке. Манастир је био велик 7—8 хвата. Осем олтара, има још две преграде. У олтару стоји и сад часна трпеза, и на њој једна велика чаша од белог камена. Кажу, да је то био тако висок манастир, да су му се кубета могла да виде из Крагујевца, и из Јагодине. Од њега се и сад познаје већ гором зарасли пут, преко планине Кременца и даље до жупањског града. Од Дењковца један сат низ реку к Рековцу идући, развалине су од цркве *„Ралетинца“*, за коју веле да је била испосница манастира Дењковца.

Прича вели да је у Дењковцу седео владика, и имао доста блага. Хајдуци га вребали, али му нису могли прићи, јер се рано затварао с калуђерима у свом манастиру. Некако манастирски слуга, који је чувао винограде, заспи и одоцни, па заноћи у виноградима. Хајдуци га ухвате, одведу пред манастирска врата, и натерају да виче, да му отворе, божем га је ухватила била грозница па се одоцнио. Калуђери отворе, а хајдуци упадну, и ухвате владику, па га почну мучити да им да̂ паре. Владика, после многих мука, каже да су у Ралетинцу, у испосници. Он је то говорио, не ће ли, док би стигли до Ралетинца, свanути, па да хајдуци побегну. Они га поведу везанога. На по̂ пута почне свитати. Хајдуци ту убију владику и побегну. И сад стоји гроб на средини пута од Дењковца до Ралетинца, и зове се „Владичин гроб“. Кажу да је с владиком закопан и крст који вреди 1000 дуката.

Изнад манастира, има место које се зове „виноградски парлози“, али је то све зарасло у шуму.

Манастир Јошаница, незнатна црквица, 2 сата на запад од Јагодине, има чудну срећу, да је околни народ при-

писује самом цару Лазару, и то да ју је начинио, те се у њој венчао с царицом Милицом[1]!

У овом манастиру, године 1815, састали су се посланици Марашли-али-пашини, на име: његов Ћурчибаша, Хаџи Јордан Кајсарлија; нишки владика; и неколико Турака, са српским поглавицама устанка: Господаром Јованом Обреновићем, Димитријем Терџоманом Кнеза Милоша, кнезом Милојем из Црнче, и калуђером Неофитом, те се први пут разговарали о том: шта Срби траже, и за што су на ново устали на оружје.

Манастир Каленић. На запад од Јагодине, под планинама које деле Левач од Груже, находи се ова богомоља, коју је зидао Деспот Стеван Лазаревић[2].

Каленић се не може мерити ни лепотом својих форама, нити скупоценошћу свога камена с другим царским задужбинама српским. Али, находећи се у врху Левча, „гњезда хајдучкога“, а заклоњен од Груже непролазним врлетима и планинама, он је, у много прилика, био уточиште драгоценим осећањима, мислима, и успоменама минулога живота српскога.

Пре устанка од 1804, за време тога ратовања, доцније, 1814 и 1815, Каленић је свакад био средина у којој су се сретали одабранији синови српски, да се разговоре и договоре; да мењањем мислӣ међу собом подстакну снагу један у другога. И у свако то време находио се по који брат из те обитељи на народном послу. Тако се уз *Млатишуму* помиње *Игуман Василије Црногорац;* уз *Кочу* је био писар и барјактар *Исаија*. јеромонах каленићски; за *Хаџипродановь* устанак видимо да мученички плаћа, у Београду, каленићски игуман *Ђор-Никифор*, кога је глава набијена на шиљак, код Стамбол-капије, 1814. За *Кнеза Милоша* видимо каленићског игумана *Самуила*, који, као депутат, иде у Цариград, за народне послове.

У Каленићу је био најпре ђак, па ђакон (26 Јула 1826), па јеромонах (24 Септембра 1833), и архимандрит (6 Маја 1847),

---

[1] *Манастири у Србији, Гласник* XXI, стр. 51.

[2] *Гласник Срп. Уч. Друштва*, V, стр. 98, §. 54.

покојни владика ужички, *Јаникије*, који је собом однео последњег представника старог српског свештенства [1].

У овом манастиру почивале су мошти светог краља Првовенчанога од 28 Декембра 1815 (када су пренете из Срема), до 20 Августа 1839, када су однете у Студеницу.

Каленић је, по несрећи, још и братска рука братском крвљу обојила. 5 Јануара, ноћу, 1844, ту је мучки убијен шабачки владика *Максим*, и бачен из собе с горњега боја кроз прозор на земљу. Тело је овога мученика укопано у цркви манастирској. Партија, која је тада владала, овако је умела да трпи оне који су јој били немили, или које је држала да су јој противни.

Манастир Љубостиња. На 10 сата западно од Јагодине, на левој страни Мораве, пола сата од обале, уз Љубостињску реку, находи се један од најдивнијих створова старе српске архитектуре, находи се манастир *Љубостиња*, за постање кога везане су многе врло тешке успомене из живота српскога народа.

Ово је задужбина царице Милице, несретне удовице косовскога мученика цара Лазара, која је преминула 11 Новембра 1405, и по предању, укопана ту, у женској цркви, с леве стране, у каменој гробници, која стоји и сада.

Љубостиња је, по лепоти својих облика, по сразмерности својих делова, по хармонији, која је одржана у свем створу, један од најсретнијих архитектонских производа старога српског доба. На њој се види да је онај доградак, она препрата, која толико ружи многе старе богомоље наше, тако неосетно изидана, да се ни почем не може да рече, да је то нешто одвојено, него изгледа све као једноставна, хармонијски изведена творевина. И што је најважније, што највише храни наш народни понос, јесте беспорно сведочанство да је то дело србинових руку: њу је градио Србин *Протомајстор Боровић Раде* [2], који је, по свој прилици, био творац и *Манасије*, ове још величанственије задужбине из тога доба, коју је подигао за вечиту кућу своју син цара Лазара и царице Ми-

---

[1] Преминуо је у Карановцу, 20 Фебруара, 1873.

[2] Гледај мој чланак „*Манастири у Србији*", Гласник XXI, Љубостиња.

лице, Деспот Стеван Високи. Ми ћемо доћи доцније и на ту дивотну богомољу, на тај светао споменик из црних дана наше народне прошлости.

---

7 Становници

а. историйске судбине њихове

По остацима од давно минулога живота, којих доста набројасмо у јагодинском округу, ласно је се досетити, да се у становника овога краја могла одржати јака свест о својој прошлости, о ведрим и облачним данима народне историје.

Не виђамо их да раде за српске независности, али познајемо да су блиски првацима српскога народа, по што се они често ту находе, ту бораве, и крај тај ките својим задужбинама.

Кад је срећа окренула лице од државе српске, и кад је у шареној столици последњег цара српског већ седео и судио турски паша, *Синанбеј*[1], тада је јагодински округ, који је Морава растављала од нове турске а пређашње српске државе, гледао под Сталаћем 80—100 шајака, које су Турци држали приправне, да се свакад могу превести, и грунути на Темнић и Левач — крајеве већ осакаћене државе Деспотове.

У лепој равници моравској, ближе к брду него к обали реке, ширила се китна Јагод*на* (како је и сада зову сељаци из околине), али ју је турска најезда из дана у дан урнисавала на начине којих је она свакад доста знала и имала.

Пре триста година[2], прича путник Бузбек, да се десио у Јагодини, на опелу неког Србина. „Мртвац је, вели он, у цркви лежао с откривеним лицем. Поред њега је метано нешто јестива, хлеба, меса, (?) и суд с вином. Жена покојникова и ћи стојале су ту, обучене у чисто одело; ћи је носила на глави некакву капу с пауновим перјем. Последњи дар којим је жена даривала свога мужа, кад се већ упокојио, била је црвена капа (вес), какву овде (на истоку) носе девојке господскога рода. Оне су за покојником

---

[1] *Гласник* VI, 214.

[2] Чланак г. *Ч. Мијатовића* у XXXVI *Гласнику*, стр. 155—219.

овако запевале и нарицале: „Шта ти учинисмо на жао, те тако с нама уради; шта ти скривисмо ојађене ми? Да ли те у чем не послушасмо? У чему ли вољу твоју не испунисмо, те нас овако самохране у беди остављаш?“ И још много друго налик на то.

Ја не могу да ускратим себи и читаоцу сласт, да не испишем речи г. Мијатовића, којима пропраћа ово место из путописа Бузбекова:

„Овај опис не само да је истинит, вели он, и да је занимљив, као један од најранијих описа српских народних обичаја на укопу, него он дира у срце, кад се сетимо, какве су прилике ондашњега доба биле. Ако је икоја туга из срца текла и носила на себи лик очајања, то је била туга ова два женска створења, која остадоше самохрана на гробу мужа и оца а у једном безверном, безаконом времену. Ја се радо задржавам на овом тужном и толико необичном призору, где на погребу једног незнатног сиромашног Србина (Јагодинца) присуствује посланик краља Фердинанда, и дворанин цара немачког и краља шпанског. Да су јевропски владаоци запитали Бузбека, шта је видео путујући кроз Србију?! Овај би им могао одговорити: „Видео сам жену и девојку једну, где кукају над мртвацем једним запевајући: „За што нас тако самохране и у беди остављаш?!“ У овом одговору лежала би у многом погледу слика Србије ондашњега доба“.

Исписаћу још што Бузбек говори даље о обичајима народним: „На погребу је било, вели он, неколико свештеника грчке цркве. На гробљу видесмо да имају неке од дрвета изрезане слике ка[о] јелене и срне, приковане на неке диреке. На питање шта то значи, рекоше нам, да то мужеви, или оцеви хоће тим да покажу како су им домаћице или ћери у кућењу окретне, вредне и усталачн[е] биле. Даље видесмо, да на многим гробовима леже перчини дуг[е] косе, коју жене и девојке, у знак своје дубоке жалости, одсецају и на гробовима својих рођених остављају“.

„Још нам причаше, наставља Бузбек, да је у овој земљ[и] обичај, да кад родитељи већ уговоре све о женидби сина и ћер[и] своје, младожења ипак отиде те невесту крадом одведе, управо ј[е] украде. Ово, веле, чини, што се сматра да није пристојно, да девојка од своје воље пристане да буде жена“.

Други путник, Герлах, говори опет о Јагодини ово: „Ово је лепо, велико и са својих башта весело место у красној долини; има четири угледна каравансераја, и две мошеје, од којих је једна баш лепа. Царев посланик преноћио је у конаку младог једног Турчина, који му се хвалио како је баш пре осам дана потурчио три српчета од 14, и два од 18 година[1]!!“

Исти овај путник, у повратку из Цариграда, вели да у Јагодини има мало Срба а доста спахија и Јаничара. У околини њезиној имају три села у којима, вели, станују сами Маџари, а ни један Турчин!“

Ово неколико реда, бачено на путничку књигу записницу у Јагодини пре триста година, сипа доста светлости и на сав Левач и на Темнић, да се ми можемо и сами досећати како је било и осталим становницима тога округа за то време.

Красне равни и долине свуда по Србији поселили су били Јаничари и спахије; а Срби су се морали узмаћи у горе, у врлети, где је више заклона могло бити од насилника — Турака.

Турци су били закратили сваки јаван израз народних осећања, али у тузи укопној, у белезима на гробљу, Срби су ипак исказивали шта их боли, у то̀ несрећно доба, и чему се надају да ће настати иза тога.

Ако насилник није дао школе, ни допуштао свечане богомоље народу, опет није могао укратити сабирање око манастира̂, у којима, и ако није било велелепних церемонија, опет се црпла нова снага за даља трпљења, до срећнијих времена. Молитве су могле за који час и умукнути, духовници и сами спасти са светитељске висине рада и осећања, али камен, наслаган у диботне облике, покоран, у рукама мајстора, законима хармоније, говорио је оку народном о славној прошлости његових прадедова, и уверавао га да ће све зло минути, и да ће те дивотне задужбине опет пропевати.

О, ја верујем у много већу силу моралних поука, које је народу нашем давао наслагани у богомоље мрамор, него у неке

---

[1] Опет чланак *Мијатовића*, *Гласник* XXXVI, 205.

без духа и живота беседе, које су се можда разлегале без икаква одјека под тим сводовима.

Додајте к томе проповедање које су вршиле гусле, па се онда не ћете чудити што је прост човек из села Пањевца, чувени после *Коча*, могао тако лако дићи народ на Турке 1787, и толико се умешати у ту борбу, да је сва та војна позната у нас као „*Кочина Крајина*". Не ће вам бити нејасно ни оно што бѐсни Фочић, претећи да обезглави српски народ, и побројавајући кога ће посећи из јагодинског округа, назива га „гњездом хајдучкијем". Нити ће вам, даље, бити за чудо, како се онако одмах, на глас устанка у Јасеници и Лепеници, диже и јагодинска нахија и удари на Јагодину, у којој је турска сила била, после београдске, највећа, и где је непријатељу, поред надмоћности у броју, помагао још и излив Белице и Мораве. И ако је овај први сукоб пред Јагодином био пораз за српску војску, и ако су победиоци показали највеће варварство какво су они једини умели[1],

---

[1] У првој половини великога поста 1804, Карађорђе, с Миланом Обреновићем, Младеном и другима, дође у Штипље, с намером да нападне на Јагодину. Али не имајући још доста војске, оде у Доњи Левач да скупи више војске. После неколико дана, он изађе на Ђурђево Брдо и почне прилазити к вароши. Младену и Милану пак пише да и они, са своје стране, ударају. Али се излила била пуста Белица и Морава, те се од воде није могло ни корачити напред. Карађорђе продре у варош и већ почне палити турске куће. Многи од Младеновиh и Милановиh вojника видећи то стану се довијати и преко врбâ којекако прелазити к вароши, и ако им је викао Младен да то не чине. Турци, сигурни од стране Младенове и Миланове, ударе свом силом најпре на Карађорђа, и он се морадне повући. Сад они окрену сву силу на ове који су преко воде прешли, и ту ко би млађи и бржи, изнесе главу, а они други сви изгибоше. Пок. Јокић мисли да је ту изгинуло чак до 2000 људи. Причају да су Турци тада ухватили оца неког попа Томе, из села Кикојевца у Гружи, калуђера *Максима*, и одерали му живом кожу с обе руке од шаке до лакта, и од врата низ плећа до појаса, па га тако пустили да тим мукама својим престрављује побуњену рају. Али узалуд! Раја се не уплаши од тога. Ко зна да умре, тај већ зна и лек свакој сили и обести!

опет то није заплашило храбре Левчане: за кратко време после тога боја ми видимо сав тај округ очишћен од Турака, и сложен у заједничку радњу с браћом својом за избављење своје драге отаџбине од силе турске.

На Липару (1809), на Варварину и на Јасици (1810) били су крвави бојеви, у којима су осветлали образ становници јагодинског округа. На оном првом месту особито је битка била важна. Кад је српска војска страдала на Каменици, и кад је само славни Синђелић купио право на несамртност, онда су Турци прошли Делиград и Ћуприју, па су једни отишли десном страном Мораве, а други преко Јагодине пошли у Шумадију. Тад су Срби сами запалили Јагодину, па се повукли на *Липар*, и засекли од Црнога Врха до Мораве. У крвавом боју, надвалили су Турке и узбили их тако да се и онај део војске од Пожаревца повукао натраг.

Кад је, после несрећне 1813, ваљало наново прибрати снагу и одвагу, да се нов јарам сломи, онда су Јагодинци опет међу првима били, који су пристали најпре уз Хаџипродана, а после уз Кнеза Милоша. Само симпатија показана за устанак Хаџипродана, морала се Турцима платити главом. Ено, за сведоџбу, мученика игумана каленићског *Никифора*, кога је Ћерим-паша отерао везана из Левча, те је погубљен у Београду с осталим мученицима за слободу.

Кад је букнуо други устанак, у Такову, на Цвети 1815, пошље Кнез Милош попа Филипа, који је пре био војвода студенички, те он дигне и Левач и Темнић, и већ код села Белице ископају мало шанца и ту се утврде.

У Јагодини је тада био Ћерим-паша, Бошњак. На мосту преко Мораве, на овако важној тачки цариградскога друма, а у најроднијем месту свега београдскога пашалука, он је држао у Јагодини неколике хиљаде одабране турске војске. Није му дакле ни замерити што је он мислио да има доста силе, да сваки рајин покрет угуши, и да другим паланкама притрчи у помоћ.

Чувши, дакле, да су Срби опсели крагујевачке Турке, Ћерим-паша одмах одреди једну хиљаду војника, и пошље их крагујевчанима у помоћ. Вођ ове војске, која је ишла у помоћ крагујевачким Турцима, звао се *Тахир-Кубур*. И ако су ови војници

били и силни и бесни, опет не могну оставити на миру ону шаку Срба у логору на Белици[1]. За то ударе, као од шале, на њих, да их растерају куд кога. Баш кад су наилазили на српске бусије, вођ, *Тахир-Кубур*, идући напред, повиче: „Кашти ђаур, кашти!" — Побегли ђаури, побегли!" Милисав Дробњак, у тај мах, опали, и убије хата под њим. Бој се заметне жесток; Турци буду разбијени, и њих 70 живих ухваћено. Који су умакли живи, вратили су се у Јагодину, и ту остану чекајући шта ће учинити Ћаја-паша на Чачку.

Прича се, да је писмо о овој битци стигло Кнезу Милошу баш у онај мах, кад су они били уступили на Љубићу. Кад се, веле, писмо читало, кнегиња је Љубица, чувши шта је било, викнула: „Видите ли шта раде људи? А ви шта сте учинили? Кецеље пашите, а ми, жене, да идемо да се бијемо!"

Левчани пак, разбивши Турке на Белици, поодсецају главе онима који су ту пали, и што брже могну потрче ка Крагујевцу. Ту својој браћи Србима кажу своју победу, и оне турске главе одмах понабијају на коље око свега шанца, а пошљу те зовну опседнуте Турке, и понуде их да иду, на тврду веру српску, куд хоће: у Ниш или у Видин. Дознавши Турци све што је било на Белици, и видећи турске главе на кољу, помисле у себи да имваља измицати, али опет, да заварају свој траг, не хтедну се предати, него се још неки *Ахмет Смрдибуба* овако одсече на Србе:

— Што сте се тако у часу помамили, јадна и жалосна рајо! Не знате ли, да се Турчин, док је жив и док му је оружја, никоме не клања, а камо ли својој голотињи раји, коју му је Хакталâ за јунаштво поклонио? Ви мислите врло ласно свршити што сте започели, а верујте ми да све то ваше мућење и буњење Турчин још и не чује, него мирно спава на оба уха, а кад се прене, као арслан (лав), па вас само једном удари, мучно ћете се моћи и пребројити, колико ће вас измаћи од турске сабље. Ту скоро вас је Хаџипродан подигао свакога по једну пед од земље, а Милош ће и по четири! Та ове ће мртве турске главе с

[1] Место, где је био тај логор, зове се *Табориште*, а некад се пише просто *на Белици*.

кочева ових поћипати и оживети, да вам крв испију, као што сте ви њихову ето јуче испили[1]"

И тако се не углави предаја Али Турци, те исте ноћи, побегну тајно, узевши за калаузе оне Србе које су дотле држали у гвожђу. Турци су бегали к Јагодини преко Црнога Врха. Срби их опазе и потерају На Белици их опет сретну Срби Левчани из онога, нама познатога, шанца. Ту их разбију, многе побију, а неке и живе похватају. Између ових живих био је један и онај бесни беседник јучерашњи, главом *Ахмет Смрдибуба*. У овом бегању гоњени од Срба, Турци су поостављали своје везане вође Србе, између којих је један био и кнез Ђука, из Јагњила, кога су свега изболи ножевима; али се он после ипак излечио, и поживео у ослобођеној отаџбини. Све Турке које су у овом случају живе похватали били, дали су Срби, без оружја, Јагодинцима Турцима за своје робље, које се тамо налазило.

Иза овога догађаја, Јагодинци су се находили у логору спроћу Ћуприје и код Баточине, чувајући та два пролаза: први од Ниша, а други од Београда.

И доцније је било крвавих сукоба, а особито је знатан онај на *Мајурском пољу*, и на самом *Јухору*, где је *Никола Мандрда*, из села Пајковца, Турке ојадио. Ову турску војску, која је испреко Мораве прелазила и на јагодинску нахију ударала, предводио је *Алибег*, син чувенога *Карафејзије*[2]. А над српском војском, ту око Мораве, био је старешина *Милета Радојковић*, из села Катуна. Над свим покретом пак био је управник, по наредби Кнеза Милош, кнез *Илија Вукомановић*, из села Сабанте.

После ових крвавих сукоба, Јагодинци су држали само страже да Турци не би грунули од Ћуприје или од Београда, докле је Милош прелетао с Дрине на Белицу, и с Белице на Пожаревац, на Карановац, па опет на Дрину, да устави силнога Хуршида, да на Мачву не удари. Из логора на Белици (Таборишта), Милош

---

[1] *Историја Милутиновића*, стр. 153.

[2] Потурченог Словенина из села Брезника, близу Софије. Карафејзија је био царев одметник и задао је царевини големих мука.

је отишао у Ћуприју, Марашли Али-паши, и први мир углавио пред јесен 1815; пропустио овога с нешто војске у Београд, и отпочео нӣз преговора, који су трајали дуго, водили се мучно, скупо, али су се ипак завршили добро за ствар српску.

Сад ми још остаје да поменем, да јагодински округ није остао иза друге шумадинске браће ни у домаћим немирима нашим.

На крају године 1834, људи који су били незадовољни начином владе Кнеза Милоша, и који су тражили неког обезбеђења грађанским правима и од саме земаљске врховне власти, почели су се прикупљати око неког чувеног Темнићанина, на име, *Милете Радојковића* из села Катуна, на левом брегу Мораве у дно Темнића.

Ствар су водили и угађали Симић, Петронијевић, Ресавац, Вељковић, па у неколико и сама кнегиња Љубица, али је Милета, по снази свога одважнога карактера, и по јасно схваћеном и никад немењаном плану својих захтева, био и остао у очима народа вођ и управник овога покрета.

После извесних договарања и припремања, на Богојављење у вече (6 Јануара), 1835, на Табориште (на оном истом месту, где су толико пута били сукоби с Турцима), уставило се више од 2000 људи Јагодинаца, уз које је пристало било доста њих из параћинске нахије, из Ресаве, и из крушевачке. Пред том масом народа били су, осем Милете Радојковића, Стојан Симић, Аврам Петронијевић, Милосав Ресавац, Ђорђе Протић, и још неки други.

Нису сви били сложни: зашто иду у Крагујевац. Неки су хтели да принуде Кнеза Милоша да се одрече престола на корист свога сина Милана. За ово су били: Симић, Петронијевић, Мајсторовић, и још неки. Други, напротив, тражили су само да он уништи кулук, и да смањи народу порез. За ово је последње био Милета, и изјавио је одважно и разговетно да ће на сваког устати, ко поуми што против живота или достојанства Кнеза Милоша.

Кнез Милош је тада био у Пожаревцу. Устаници су тако брзо ишли, да је он једва стигао да пошље у Крагујевац Вучића, да очува тамо двор и касу народну.

Вучић, на двоје на троје, уреди неку снагу за одбрану, па онда, са 150 људи, изађе на Табориште пред устанике и упита их шта желе да добију. Они му кажу шта ко жели и тражи.

Саслушавши и једне и друге, он изјави да захтеве Милетине прима и сам, и узима на се да посредује између Кнеза и оних који траже да се народу обезбеде права.

Сад се договоре, те устаници сиђу у Крагујевац и заузму половину вароши, а другу је полу држала војска Кнезу предана. Обе су се храниле из народног амбара.

Вучић је овде радио врло мудро, али наравно споро. За то су, особито онда кад није било ни уредне поште ни пута, а то ли телеграфа, преговори вођени лагано, а гласови расли десетоструко. Кнеза почну уверавати да је и Вучић против њега, и да је чак за његов живот настала опасност. Он се препадне, и крене се да бежи у Аустро-Угарску, али га од тога одврати највише сердар Коца Марковић, Јаков Живановић, и још неки. Док се то тако водило споро, уморе се устаници у Крагујевцу, и већ почну наваљивати да иду кућама.

Кнез најпре пошље у Крагујевац брата свога Јеврема, а после дође и сам; али тада већ није било устаника на окупу онолико колико пре. У Крагујевцу га дочекају вођи устанка, и падну молити за опроштај; он их дигне, и почне говорити: „Сви грешимо, него да исправљамо један другога!“

Сутра дан, без икакве велике церемоније и помпе, Кнез Милош, и сви вођи устанка, оду у крагујевачку цркву. Тамо је био митрополит и ђакон Јанићије (потоњи владика ужички). Врата се изнутра затворе, и ту у тишини, пред немим иконостасом, на светом јеванђељу, Кнез се закуне: да им све прашта, и да ће имати на уму све оно што је народ желео да добије овим устанком, а они се опет закуну њему: да ће му бити верни и послушни.

Тако се завршио овај унутрашњи немир, који је народ назвао *Милетина Буна, 1835 године.*

б. личности чим било заслужне

Капетан Коча[1]

из села Пањевца

Коча је најпре трговао стоком. Године 1787, пред онај рат који Аустрија објави Турској 1788, он дигне народ из целе нахије јагодинске и започне бити се с Турцима. Из манастира Каленића узме калуђера *Исаију* за писара и за другара у бојевима. За то се, после, и певало по Левчу:

„Војску купи Коча капетане
. . . .
„Барјактара, црног калуђера:
„По барјаку положио браду,
„Па он учи Србе у параду....“

Познато је да су друга пола тога ратовања и сршетак му били несретни за Аустрију. Коча, узбијајући, или бар уздржавајући турску војску која је продирала уз Дунаво, борио се последњи пут, са својим драговољцима, више Пореча на левој страни Дунава. Царска се војска међу тим била повукла чак к Темишвару. Турци, којима је јунаштво Кочино већ било добро познато, позивали су га више пута да одустане од борбе, по што је већ остао сам са својом дружином. Но он, уздајући се у своју стару срећу, не послуша. Турци нагрну големом силом, опколе га са свих страна; после страховитог боја и грозне сече, ухвате жива њега и шездесет друга с њиме (остали су сви имали срећу да изгину). Њих одведу у Текију према Оршави, и ту их понабијају живе на коље....

Мир јуначком праху, а слава светлом имену твоме, несамртни Кочо! Твоје и другова твојих јечање на самртном кољу задахну српски ваздух неким дахом који поче свуда тражити освете. Нека се у висинама плавога нашег неба развеселе ваше јуначке душе, јер из гробова ваших поникоше горостасне биљке: *Карађорђе, Чарапић, Вељко, Курсула, Милош, Синђелић*, и други без броја.

---

[1] *Прота Ненадовић* вели да је Коча био родом из села Ланишта. *Мемоари*, стр. 13.

Стеван Јаковљевић

Стеван Јаковљевић био је родом из села Белушића у Левчу. И он је био један међу онима које су Дахије наумиле биле да погубе. За то се у песми и каже:

„Док погубим Јаковљевић Стеву
„Из Лијевча, гњезда ајдучкога.“

У Стевана је био брат Јован, такав исти јунак као и Стеван. Тешко је веровати, ама у Левчу причају озбиљни људи, да су Стеван и Јован са својом мајком могли, седнувши за вечеру, попити до зоре аков вина, па сутра се умити и отићи на рад без икакве главобоље!

Кад је Тахир-Балота, послани од Мустајпаше с војском турском и српском, ударао на Пазванџине Турке у Јагодини, где се неки Тосун био затворио у џамију, и кад су Срби, гађани спред од Пазванџиних Турака, а с леђа од неверних Мустајпашиних војникâ, почели падати листом: онда је Стеван Јаковљевић повикао: „Ја Левчанима не дам више бити се; ми гинемо и од својих и од Пазванџиних Турака. Него нека се иставе наши Турци, па да ја само с Левчанима ударим на Тосуна, и ако вам га до сутра не доведем жива, или му не донесем главу, на врату сам најтањи“!

Балота му то допусти; али Турци поткажу то Тосуну, те се он ноћу божем протуче кроз Турке, и побегне у Ћуприју.

По сведоџби Петра Јокића, Стеван је погинуо на Београду по свој прилици, 1806.

Бог да га прости!

Оборкнез Јевта
из села обрежа

Одмах у почетку устанка 1804, изашао је у прве редове и постао старешина у Доњем Левчу Оборкнез *Јевта* из Обрежа.

Под његовом командом били су: *Стеван Кара*, из Варварина, који је погинуо на Бањи; *Радован* из Бошњана, капетан; *Велисав* из Трешњевице, саветник; *Мијалко* Н., који је постао буљугбаша у вароши Јагодини; и *Милета Радојковић*, из Катуна, као барјактар.

И кнез Јевта је, како се прича, пао на Београду.

Оборкнез Петар Вукомановић

Вукомановић је био родом из села Сабанте. Он је, по устанку Карађорђевом, постао старешина у Горњем Левчу. Није дуго живео ни судио у јуначкој кнежини својој, јер се на скоро помиње, кад је он погинуо, да га је заступио

Оборкнез Милоје Тодоровић

Милоје је био из села Црнче. Његова се власт пружала чак до Мораве код Трстеника, јер се помињу у његовој команди *Стеван Јаковљевић*, о ком је била реч; *Никола Бабовић*, бимбаша из Грабовца; *Мијушко* Н., главни буљугбаша, из села Сиљевице. који се у јуришу на Јагодину, 1804, особито добро показао, а и *Мијаило Шапоњић*, такође буљугбаша.

Кнез Милоје је умрьо 1832 године, и укопан је код манастира Јошанице. На гробној плочи његовој, коју му је поставио син Јевта Тодоровић, има изрезана Милојева слика до прсију, са асбљом у руци, а испод тога су ови стихови:

„Чуй отац од сина
„На гробу т' спомена:
„Я на гробу твом
„Не треба да ридам,
„Єр у срцу мом
„Још твой понос имам.
„Још генерала Михалѣвића
„Ты си каплар бьо
„И Наполеона ты си с ньиме био.
„Ка войвода српски с Карађорђем ти си
„Разгонио Турке те те слава виси,
„У Цариград први за свој род си ишао,
„Жртвовао си живот, кроз беде си прошао
„Као член Совета скончао си лета,
„Нек' ти є вечна памет док трає света.

„Милоје Тодоровић живео је око 70 година, а умрьо 1832."

Никифор
ИГУМАН КАЛЕНИЋСКИ

Био је човек књижеван, т. ј., читао је старе србуље, сабирао их у Каленић са свију страна, преписивао их, јер је руко-

пис имао особито леп, и њима се одушевљавао за судбину злосрећнога народа свога.

У сваком устанку, он је летео у редове бораца, па је с тога и Хаџипродановубуну једва дочекао. Буна та не успе, и Турци груну у Левач. Никифор, у страху да Турци не би похватали и списе који га јако терете, побаца у једну хлебну пећ велику количину старих књига, повељâ, хрисовуља, и других записника. Али га ни то не спасе. Њега Турци одведу у Београд, и 'ту с осталима погубе, па му главу набију на колац на бившој Стамбол-капији 1814, као што је већ казано под Београдом.

Димитрије Ђорђевић

Родом је био Грк из Маћедоније; дошао је у Србију 1804 с крџалијама. Раставши се од њих, дође у момаштво Милану Обреновићу, а, по смрти Милановој, остане код Милоша, од кога се више није раздвајао, него је с њиме делио и зло и добро. За времена Црнога Ђорђа, био му је први момак и друг, а по што су се предали Турцима, бивао му је тумач и азнадар, и свршивао је друге различне народне послове.

Кад већ Милош постане тако велики господар, он га, за његове велике труде и верне службе, узме као брата, па га ожени и учини га оборкнезом нахије јагодинске (и заиста је његово поштено срце заслужило све те милости и тако велике дужне награде). Године 1820 отиде и он с војводом *Вујицом*; протом јагодинским, *Милојем Вукашиновићем*; и *Аврамом Петронијевићем* у Цариград.

Кад их Турци онамо све затворе, он се, сиромах, може бити од страха разболи, и малко помери памећу, и тако је после живео у Јагодини.[1]

Тако вели Вук, а нама су Јагодинци казивали, да је њега опао код Кнеза Милоша некакав Маркић чибуџија, као да ђоја он и његова жена Јованка спремају отрове, да отрују свога добротвора. Кнез се на то жестоко наљути, и поручи Димитрију да га не чека у Јагодини, него нека иде куд зна: од тога страха

[1] *Вук, Грађа за Српску Историју*, стр. 48—49.

и од жалости што је опаднут на правди, он помери памећу и тако је поживео још неко време, па је умрьо у Јагодини 26 Јануара 1837. На гробу његовом стоји овај запис: „Овде леже кости мужа за отечество србско много заслужившега, полковника Димитріја Ђорђевића, преставившег се 26 Януара 1837, у 55 лѣту старости своє, у Ягодини."

Димитрије је био личан човек; говорио је српски, грчки, и турски. — Оставио је после себе само једну ћер Милицу, која је била удата у Београд за неког Вучка Болтаџију. А има ли ко од ње, не зна се. — Иза Димитрија остало је око 20—30.000 гроша имања и лепих ствари и рахтова, па је то за једну ноћ све покрадено.

Милета Радојковић

Милета је био родом из села Катуна, у Темнићу. Још за Карађорђа био је одличан војник и барјактар. У другом устанку био је један од првих, који су одмах дигли оружје на Турке. Тако је ушао у послове народне у којима се налазио близу до краја свога живота. Најпре војник, после старешина, кнез, за тим саветник, и најпосле председник Државног Савета, Милета се свакад показивао човек разборит, трезвен и поштен.

Једном је, као што је поменуто напред, стао био и на чело једноме народном устанку против Кнеза Милоша. Устанак је тај познат под именом „Милетина Буна", а свршио се измирењем устаникâ с Кнезом.

Пред смрт је Милета био ослепео, и живео је у Јагодини.

Умрьо је 26 Септембра 1852, и укопан код цркве варваринске.

Старац Пејко

Пејко је био родом из села Својнова. Године 1815 сукобе Турци њега са још двоје момчади: *Јанком*, његовим братанцем, и *Милетом Видићем*, из истог села, баш код својновачког гробља. Пејко западне с дружиницом својом за некакве врљике, за управо никаву бусију. Ту су се они пушкарали и обарили Турке једног по једног све док Пејку не застане зрно у пушци. Тада Турци, опазивши колика му је мала дружина, навале,

опколе га и свега исеку на комаде! А она двојица срећно умакну. Очевидци уверавају да је ту било неколико стотина Турака.

Нека је Пејку вечно помињање међу Србима, којима је образ осветлао!

Дужност нам је поменути бар имена још неколиким славним Србима, кад више података о њима немамо:

Нека је слава *Николи Мандрди*, из села Пајковца, који је онако славно разбио Турке на Јухору 1815!

Нека је рај души *Стојана Протића*, варваринскога проте, кога су Турци жива набили на колац.

Нека је хвала *Илији Вукомановићу*, из Сабанте, који је у другом устанку, 1815, особито ревно радио да се Србија очисти од Турака. Он је умрьо у Д. Сабанти, године 1825, у 70-ој својој години.

Исто тако заслужују хвалу

Панта Тодоровић из Црнче, који се махом помиње на оном шанцу на Белици (Таборишту), где се доста крви пролило за другога устанка; и најпосле

Милисав Дробњак, из Рековца, који је једном у Крушевцу, на мегдану, посекао једнога Арапина и ту тешко рањен. За њега помиње и протокол Карађорђев № 1433. Године 1815 одликовао се у боју на Таборишту, као што је већ поменуто. Умрьо је на свете Тројице 1822, у Рековцу, у својој 60 години.

Тешко ми је, а морам да поменем и једно злочиначко име, само да никога „правда не мимође“.

Прича се у Левчу, да је у селу Пчелицама био некав *царски бератлија, Милосав Кулиза*. Од 1813—1815 постане он кнез у Левчу.

Као такав, похватао је, веле, једном (јемачно за време Хаџипродanове буне) 70 првих људи из Левча, и отерао их као бунтовнике у Београд паши.

У Београду се тада находио и Кнез Милош, па, видећи толике људе повезане на правди Бога, рекне му:

— Милосаве, од Бога не нашао! за што чиниш то од своје браће?

— Е, тако, Милоше, одговори Кулиза: — ја моје овчице стрижем, а ти кад стечеш своје, стрижи како знаш другојачије; ја ти се не ћу мешати.“

Доцније, кад се свршио рат 1815, Кулиза је погинуо код села Слатине. Нико није ни питао ко га је упљеао и за што.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Табориште на *Белици* било је више пута сведок крвавих сусрета између Срба и Турака. Као што је већ помињано, Марашли-али-паша, дошавши у Ћуприју, отворио је преговоре са старешинама српскога народа, који је био устао на Турке. Средина овим старешинама којима су посланици Марашлйни шиљани, и одакле су њему српски депутати одлазили, била је у логору на Белици или на *Таборишту*. Ту је дошао Марашлйн Ћурчибаша да у име његово потражи од Срба оружје. На такав страшан захтев, војвода се Вујица, извадивши иза појаса свој пиштољ, овако одазвао: — Ево носи ово везиру, и кажи му, да ћу му ја сутра доћи на ноге, да ме убије тим истим мојим пиштољем; али у народ нека не дира!“

Ово је упутило хитрог Дубарацибашу[1], да окрене лист, и да пође путем благости. Одмах је Вујици, иза тих речи̑, послао кат хаљина, и поручио нека носе сви Срби и топове, ако могу, само нека су цару покорни.

Из овог шанца, послана су она два депутата: кнез Милоје Тодоровић, из Црнче, и духовник Неофит, из манастира Никоље, у Ћуприју, к Марашлији, те му оповидели каква су турска насиља приморала народ, да се на ново лати оружја.

Из овога је логора и сам Кнез Милош отишао у Ћуприју Марашли-али-паши на састанак, и учинио први уговор, да се Марашлији отвори пут у Београд, да се од ратовања престане, и да се пут преговарања изабере за измирење Срба и Турака.

[1] Тако се звао Марашли-али-паша с велике вештине своје и довијања.

Јасика, село на левој обали западне Мораве, баш према Крушевцу. На Јасици су, последњих дана Августа (биће баш 26) 1810, Срби и Руси удружени дочекали турску војску, коју су водили Мехмед-Рушид-паша и Исмаилбег, и, после 7 сата жестокога боја, нагнали је преко Мораве ка Крушевцу.

О Јасици вели мајор Грамберг, у свом мемоару од 26 Јуна 1808 на кнеза Прозоровског ово:

„*Jassika,* rétranchée pour 200 hommes sur la Morava au milieu d'un village du même nome et au pied d'une hauteur."

Варварин, село на левом брегу велике Мораве, 6 сата на југ од Јагодине. На Варварину је био крвав бој с Турцима.

Неколико дана после боја на Јасици, везир Мехмед-Рушидпаша пође к Варварину. Гроф Орурко нареди да се гради велики шанац. За пет дана, буде ископан шанац за 1000 људи и за 8 топова. 6 Септембра 1810 Турци ударе на шанац. После крвавога боја дуж целе линије, Турци се повуку, а после четири дана навале са свих страна жешће него икад пре. Али ипак буду одбијени, и повуку се не само преко Мораве, него чак у Арнаутску.

На Варварину се лила и руска и српска крв за слободу Србије; ту су били Гроф Орурко, Карађорђе, Вељко, Милан, Младен Милош, Станоје, и многе друге старешине. Овде је Вељко рањен, а Курсула показао особито јунаштво. С Варварина је послан Милан као депутат к Русима у Влашку по народном послу.[1]

Трешњевица, село у срезу беличком, 3 сата на југ од Јагодине, уз Мораву. У том селу, и *код Дебелог Древета,* године 1815, пала је многа крв. После јуначке обране, близу села *Својнова,* исечен је старац *Пејко*, кога смо већ помињали. Турке је предводио Сераскер *Алибег,* син чувеног Карафејзије, а Србе *Милета Рајдојковић,* него је ософолио на Јухору *Никола Мандрда*[2].

Девојачка Стена. На планини Јухору, на коси, између Секурича и Орашја, има један страшан одсек, који се зове *Девојачка Стена.* Прича се да су некад Турци потерали робље из Темнића, а оно све побегло у планину Јухор. Турци се наклопе

---

[1] *Гласник* III, стр. 146—147.

[2] *Милутиновић*, стр. 307—308.

да хватају где ког стигну. На врху планине сустигну једну девојку, која је лагано измицала пред њима. Видећи да јој нема живота другојачије него да буде турска робиња, она дође над онај страшни одсек, па се окрене и рекне им:

— Узалуд се трудите; не ћу ја бити ваша робиња.

— Уморила се, па говори од муке, рекну они тврдо верујући да им не може умаћи. Али тек што јој се приближе, а она се прекрсти и — скочи у бездан!

Медêт! повичу упрепашћени Турци: — е овај се минлет не дâ ласно покорити.“

Тело јој се строшило чим је стигла на дно стрмени; али јој име, обучено у дивотну причу, иде од уста до уста, и сваки каже: Бог да је прости! Ми је ево у књигу пишемо, да се памти докле год има на земљи тако јуначких срдаца која презиру силу а гину за слободу.

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У јагодинском округу има 1 варош, 144 села, 67 општина, 13.953 главе пореске (1872).

Јагодина, окружна варош, на левој страни Мораве, 1 сâт западно од обале, у лепој и питомој равни, с обе стране реке Белице.

Јагодина је место старо; ми смо помињали неке зидине у тој вароши, за које мислимо да су старије од турске најезде на ову земљу.

Деспот Стеван Високи дао је Хиландару једну хрисовуљу писану 8 Јуна, 1411, у *Јагодној.*[1] (Не само да страни путници XVII века пишу Јагодину Јагодна, него је тако изговарају Темнићани и дан данас).

Ми смо помињали малко раније и старије путнике, који су пролазили кроз Јагодину, а и догађаје из нове наше историје који су бивали у том месту. За то овде можемо да то не понављамо; него место тога испричаћемо, из несрећне године 1813, нешто што се збило у овој вароши.

---

[1] Monumenta Serbica, стр. 569.

Године 1813, Карађорђе је био пошао пред великог везира Урумели Валиса. У Јагодини му стигне писмо из Лознице од војводе Молера, који јавља да се не може никако одржати, ако му се не пошље помоћ.

Карађорђе сазове све своје војводе на ратни договор. Кад су се сви устезали казати своје мишљење, рекне он сам овако:

— Ја мислим да се из ових горе нахија скупи око 6000 коњаника под команду *Петра Јокића*, а из оних округа доле преко Мораве, да се опет скупи 6000 коњаника под команду *Вељкову*.

Њих двојица, *Петар* и *Вељко*, нека иду у поље ражањско, и ту нека су у резерви. А ја ћу да идем у Делиград, да се затворим.

Где буде невоља, нека трче Петар и Вељко; они се пазе као браћа, а 12000 коњаника имају под собом. Нема паше који ће се пред њима одржати. Народ да се из пољевитих места тргне и засече у збегове; наша војска нека се повуче сва у планине.

Старешине све у глас повичу: Добро је, добро; тако и нека буде, господару!

Карађорђе, после тога, заповеди те се Јокић одвоји с једно 300 коњаника у поље, а како који војвода доводи коњике, Вожд ће их одвајати и слати у логор Јокићу.

Хтеде бити добро; али баш у тај мах стиже Младен, који је, по ранијој одлуци у Совету, ишао у Крајину, те прегледао шанчеве, и утврдио их. Чим дође, он упита за онај оделити логор Јокићев.

Карађорђе је ћутао, а ћутали су и други. Танаско Рајић оде му причати, и каза све што је говорено и како је наређено.

— Добро, добро, рече Младен: — но не знам како ће испасти?

Карађорђе му сад сам каза све рашта је тако наређено.

— А знаш ли, рећи ће Младен, после малог ћутања: — како смо у Совету закључили, и мене сте послали те сам свршио све, па сад друкчије радите.

— Ја знам, рече Карађорђе: — али ће ударити турска

сила, па све војводе позатварати у шанчевима, а ко ће онда бранити овај народ по пољу?

— Нека се бију војводе, рече Младен.

— Ама ће ударити сила, па затворити Вељка, затворити Гургусовац и све шанчеве, а народ ће изгинути као стока.

— Па нека гине, рече на то Младен:—свадба без меса не може бити. А Вељко нека се туче; доста му и певају Бугарчице."

Карађорђе тек леже, па уздахну:

— Еј Младене, Младене, Бог те убио! До сад је овај свет био на мом врату, а од сада на твом!

И одмах поче бљувати самим једом, па се од тога и разболи страшно.

Младен се уплаши да га не убије, па побегне у Ћуприју, а Јокић с нешто коњаника оде на Дрину.

Ето то је план, на који подсећа Прота Ненадовић у својим *Мемоарима*, стр. 277, који је у Јагодини у глави Вождовој никао, испољио се, па ту и остао неизвршен, а с кога? види се из ове приче самога Јокића.

И ако је Јагодина варош стара, и ако је у врло красном и родном месту, на цариградском друму, опет она нешто споро напредује.

У Јагодини су обични занати, као и свуд по варошима у Србији, и трговина с домаћим производима. На гласу су били доскора само ножеви јагодински.

У Јагодини је суд; начелништво; канцеларија среза беличког; команда окружне бригаде; окружни прота; пошта, и телеграфска станица.

У тој вароши има полугимназија с 3 разреда; 4 наставника и 99 ученика. На плату ових наставника дала је сама држава 187³⁄₄ године 4426 динара и 80 пара динарских.

Основна школа мушка с 5 учитеља, и 253 ученика.

Основна школа женска с 3 учитељке, и 110 ученица.

У Јагодини има пивара и парно купатило, што је велика реткост у нашим варошима осем Београда.

У Јагодини је било 1872, 933 главе пореске.

Села су највећа дуж Мораве; али су у опште доста збијена, и на лепим местима. Највећа су: Велика Дренова, Медвеђа, Обреж, и Бачина, а најмања: Топола, Пајковац, и Гавез. Ево их свију:

Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Јагодина □ 1817	933	—				
	I Срез белички						
1	Копривница □ 1847	67	$2\frac{1}{2}$	26	Винорача	83	$\frac{1}{2}$
2	Доњи Рачник	84	$2\frac{3}{4}$	27	Трнава	34	$\frac{1}{2}$
3	Врановац	60	$1\frac{1}{2}$	28	Деоница	59	$1\frac{1}{4}$
4	Горњи Рачник	41	2	29	Сијоковац	56	$1\frac{1}{2}$
5	Горње Штипље	45	2	30	Вољавча	48	$1\frac{1}{2}$
6	Доње Штипље	52	$1\frac{1}{2}$	31	Црнча	62	$1\frac{3}{4}$
7	Ланиште	182	1	32	Каленовац	19	2
8	Пањевац	115	$1\frac{1}{4}$	33	Драгоцвет	103	$1\frac{1}{4}$
9	Рибари □ 1851	229	$\frac{1}{2}$	34	Међуреч	70	2
10	Мијатовац	103	$1\frac{1}{4}$	35	Ковачевац	33	$1\frac{1}{2}$
11	Буковче	50	$\frac{1}{2}$	36	Лозовик	58	$2\frac{1}{2}$
12	Рибник	32	$\frac{3}{4}$	37	Мишевић	53	3
13	Мајур	151	1	38	Прњавор јошанички	7	2
14	Остриковац	60	$1\frac{1}{2}$	39	Белица □ 1851	83	3
15	*Доњи Јовац* □ 1849	144	2	40	Бунар	68	2
16	Доњи Јовац	39	2	41	Врба	42	$3\frac{1}{2}$
17	Дворица	38	$2\frac{1}{4}$	42	Лукар	21	3
18	Трешњевица	75	3	43	Шантаровац	98	2
19	*Сињи Вир*	31	$2\frac{3}{4}$	44	Шуљковац	79	$2\frac{1}{4}$
20	Колари	54	2	45	Лоћика	120	3
21	Драгошевац	64	$2\frac{1}{2}$	46	Медојевац	33	$3\frac{1}{2}$
22	Главинци	41	$1\frac{1}{4}$	47	Топола	7	3
23	Бресје	27	1	48	Праћина	141	1
24	Беочићи	68	$3\frac{1}{2}$	49	Ракитово	58	1
25	Прњавор Ивковачки	12	$2\frac{3}{4}$		**Свега** . . .	3.299	—
	II Срез левачки						
1	Д. Сабанта □ 1865	128	6	9	Урсуле	56	3
2	Г. Сабанта	126	5	10	Ломница	74	$3\frac{3}{4}$
3	Дулени	62	8	11	Слатина	32	3
4	Пчелице □ 1868	188	7	12	Цикот	64	$3\frac{3}{4}$
5	Велика Сугубина	97	4	13	Кавадар	101	4
6	Ратковиће □ 1868	150	4	14	Течиће □ 1873[1]	99	4
7	Велика Крушевица	75	$4\frac{1}{4}$	15	Рабеновац	29	4
8	Рековац □ 1836	148	4	16	Вукмановац	103	4

[1] Школа се зове Течићска, али се находи у Рабеновцу.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
17	Брајиновац	59	5½
18	Белушић ☐ 1868	134	5
19	Пуљци	129	5
20	Волујак ☐ 1869	100	5
21	Баре	26	5½
22	Комарани	48	4¼
23	Мотриће	40	4¾
24	Милешево	26	5
25	Сибница	113	5¼
26	Доброселица	35	7
27	Сиљевица	85	5½
28	Богалинци	81	5¾
29	Надрле	49	8
30	Жупањевац	92	6
31	Опарић ☐ 1868	199	7
32	*Шљивица*	22	8
33	Горњи Дубич	38	7¾
34	Прњавор Каленићски	36	8
35	Калудра	90	6¾
36	Лепојевић	73	6½
37	Превешт	69	6½
38	Мала Дренова	103	7½
39	Пољна ☐ 1867	213	7
40	Мијаиловац	75	9½
41	*Рујишник*	51	9
42	Мала Сугубина	69	8
43	Божуревац	50	8
44	Рињац	106	7½
45	Медвеђа ☐ 1873	393	10
46	Богдање	95	10
47	Прњавор љубостињски	40	10
48	Планиница	35	9¾
49	Грабовац	76	10
50	Доњи Дубич	24	8
51	Лободер	29	10
52	Рајинац	84	9½
	Свега . . .	4.492	—

III Срез темнићски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варварин ☐ 1850	223	6
2	Маскар ☐ 1868	113	6½
3	Бошњани	195	7
4	Шанац	117	8¼
5	*Гавез*	16	8¾
6	Велика Крушевица	73	9
7	Срње	54	9
8	Јасика ☐ 1848	156	9
9	Кукљин	229	9¼
10	Бела Вода	184	10
11	*Селиште*	127	10½
12	В. Дренова ☐ 1839	428	11
13	Коњуси ☐ 1852	178	10½
14	Брајковац	51	10
15	Каменари	25	9½
16	Страгари	99	10½
17	Милутовац ☐ 1872	212	10
18	Лазаровац	73	10
19	*Љубава*	88	10½
20	Шашиловац	30	9
21	Крвавица	69	8½
22	Глобари	65	8½
23	Падеж	65	8
24	Вратари	68	7½
25	Парцани	66	8½
26	*Мареново*	24	8¼
27	Залогојевац	93	8
28	Пајковац	18	8¼
29	Тољевац	85	8½
30	Доњи Крчин	64	8
31	Карановчић	78	8¼
32	Горњи Крчин ☐ 1869	28	7¾
33	Мала Крушевица	43	7¾
34	Орашје	77	7½
35	Избеница	94	7½
36	Церница	54	7¼
37	Бачина ☐ 1843	313	7
38	Секурич	201	6
39	Катун	291	5½
40	Обреж ☐ 1850	381	5
41	Својново	126	4½
42	Поточац ☐ 1872	176	4
43	Рашевица	180	3½
	Свега . . .	5.329	—

Статистички преглед

ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Манастира	Мирских	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1872 г.)
1	Јагодина варош .	1	—	—	1	—	1	1	1	1	2	4.424	933
2	Белички	—	1	49	49	1	4	5	4	—	4	15.507	3.299
3	Левачки	—	—	52	52	2	6	8	10	—	10	19.742	4.492
4	Темнићски	—	—	43	43	—	6	6	10	—	10	22.506	5.229
	Свега . .	1	—	144	145	3	17	20	25	1	26	62.179	13.953

Примедба. При поређењу имена села у овом списку с именима која је Вук у *Даници* 1827 г. печатао, извадивши их из арачког тевтера од 1822 г., нашли смо да два села данас не постоје, и то *Кованлук* и *Поњак*. Села *Комарана* има два: једно у Левчу, а друго у Темнићу, у коњушкој нурији. Ово последње није записано ни у једном *Речнику*. Село *Бајчетина* додато је округу крагујевачком. У јагодинској нахији налазе се ова нова села: *ДоњиЈовац*, *Сињи Вир*, *Шљивица*, *Рујишник*, *Гавез*, *Селиште*, *Љубава* и *Мареново*. *Доњи Јовац* (управо само *Јовац*) и *Сињи Вир* у Даници су уписани у нахији ћупрiской. Села: *Рујишник*, *Шљивица*, *Селиште*, *Љубава*, и *Мареново* поникла су доцније, јер се налазе уписана у *Речнику* Гавриловићевом, а *Гавез* је још доцније постао.

Разлике између имена ондашњих и садашњих не могу се тачно определити, јер оне могу бити и погрешком штампе учињене, али имају нека имена, која су баш измењена, тако: у Даници *Карановац* сад *Карановчић*, *Сење* сад *Срње*, *Залагајевац* сад *Залогојевац*, место *Дубач* сад *Дубич*, и т. д.

Као што из статистичког прегледа видимо, има у јагодинском округу 62.179 житеља; кад одузмемо варош Јагодину, онда остаје 57.755 сеоских житеља који живе у 144 села: долази дакле у средњу руку на свако село по 401 душа. Но кад се разреде села по њиховој мањој или већој насељености, онда их има, која броје:

мање од 100 житеља	7, са	502	житеља
од 101 — 200 „	34, „	5.430	„
„ 201 — 500 „	69, „	23.246	„
„ 501 —1000 „	28, „	19.938	„
„1001 —2000 „	6, „	8.639	„
Свега	144 „	57.755	„

Ови бројеви нађени су пописом људства од 1866 године; радисмо били да употребимо дата најновијег пописа, али се то не може једно с тога, што тај попис није довршен, а друго и за то, што ће потребно бити да се рад пописних комисија прегледа, а за такав преглед потребно је доста времена и радне снаге.

Од целог броја житеља долази на женскиње 30.331 т. ј. на сваку стотину мушкараца има по 95·24 женскиња. На 100 мушкараца у срезу:

темнићском	има	96·92	женскиња
левачком	„	96·09	„
беличком	„	94·30	„

Кад број цркава и школа упоредимо с бројем житеља, онда налазимо, да у овом округу на сваких 3.106 житеља долази по једна црква и на 2.392 душа по једна школа. За поједине делове овог округа ова је сразмера:

	једна црква долази	на	једна школа житеља
у Јагодини	4.424	„	2.212
„ срезу беличком	3.101	„	3.877
„ „ левачком	2.468	„	1.974
„ „ темнићском	3.751	„	2.251

Куће су сељачке доста угледне. Највише их је под ћерамидом; имају по собу и кујну, а врло често и трем пред вратима. Граде их мајстори из Турске; али има и мештана који се одају на тај посао с врло добрим успехом.

Није потребе ни казивати, да су куће лепше и удобније у селима моравским него у онима која су у врху Левча, по местима врлетним, неродним, и сиромашним.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Може се рећи да је становницима овога округа, не искључујући ни саме варошане, главно занимање земљорадња.[1] У долини моравској, нарочито од Јасике до манастира Љубостиње, кукуруз је на особитом гласу. Што се у шали рекне за село В. Дренову, да је родна као Мисир, то није без основа. Ту кукуруз роди готово као и у земљи у којој је први пут поникао.. Поред обилнога кукуруза, има свуда доста и стрмнине.

Године 1867 било је засејано у целом округу 47.046 дана орања разним житом; од овог простора долази

	ДАНА ОРАЊА
на кукуруз	27.212
„ пшеницу	10.974
„ јечам	3.543
„ овас	2.628
„ раж	1.993
„ крупник	683
„ просо	11
„ елду	2

Од поврћа има доста купуса (906 дана орања), и кромпира (621 дан орања). Сеје се доста конопље (1687 дана), али врло мало лана (30 дана орања). Дуваном је било засађено само 95 дана орања, и то поглавито у срезу *беличком*.

Вино роди готово у свем округу, и обично је добро. Нарочито се хвали оно с Ђурђева Брда, код Јагодине; вино из Јовца; из Бачине; из Богдања, и око манастира Љубостиње. У целом округу било је, 1867 год., 32.290 мотика винограда, и то највише у Темнићу (14.194 мотике).

Од других питомих воћака, има а. *јабука*: петровача, слаткача, кисељача, зеленика, ђулâ, тврдокорака, црвењајака, илињача, скопљанака, говеђача, и ведрика; б. *крушака*: караманака, водењака, зимњача, тврдака, тепаваца, овчарака, базава, тамњаника

[1] У 1866 години од 62.179 становника само 8·32 процента нису били тежаци.

видовача, јагодарака, јечмењака, полошака, сјерака, такуша, и арапака.

Горњи Левач, особито под саму планину, држи многу стоку. Сточарство потпомажу добре ливаде којих је у самом Левчу било, 8.116 коса, а у целоме округу 20.613 коса. У 1866 години пописана је сва стока у Србији, и тада је нађено у округу јагодинском:

коња	2.758	грла
говеда	33.585	„
свиња	59.348	„
оваца	124.597	„
коза	15.676	„
Свега . .	235.964	грла, у вред-

ности 3,821.135 динара. Кад ову вредност разделимо бројем житеља, онда долази на једног по 61·45 динара.

Кошница је имао округ јагодински 7407. Од 1859 до 1867 године број кошница пао је са 22 процента.

По селима има: абаџија, бојаџија, и дрводеља. Ковачки занат у Левчу се држи да је руга за Србина. „Цигани су ковачи," веле Левчани с неким поносом. За то у свем срезу има само два Србина ковача.

Задругâ нестаје сваки дан и у китноме Левчу. Причали су ми да је већ реткост ако два рођена брата живе у задрузи.

Вредност свега непокретног имања у округу јагодинском процењена је 1863 године на 12,023.100 динара, и у оно време долазило је од ове вредности у средњу руку на једног житеља:

У вароши Јагодини	312	динара
„ срезу темнићском	264	„
„ „ беличком	216	„
„ „ левачком	120	„
У целом округу по	205	динара.

Управа Фондова имала је, 1872 год., у округу јагодинском 738 дужника, којима је позајмила 755.695 динара; долази дакле одсеком на једнога по 1.024 динара, а кад суму дуга разделимо

бројем житеља, онда излази да је свака душа задужена код Управе Фондова са 12·15 динара.

е. ОДЕЛО

На варошанима је одело, наравно, куповно, нешто јевропско, а највише српско по кроју. По селима је и мушко и женско одело домаћа рукотворина, али се с дана на дан увлачи по нешто и куповнога.

Мушки носе: кошуљу, која се спушта до испод колена;[1] гаће; антерију (куповну); јелек; гуњ; канице (појас); подвезице; дозлуке; чарапе; назувице; опанце (овако они говоре), који су на врху сашивени, те се по том Левчанин може свакад да позна; на глави имају вес с кићанком, или шешир плетени или куповни. Зими носе чакшире, обично сигаве, а ретко беле.

Момци, кад пођу на сабор, носе по три пешкира. Један увију око врата, па пропусте испод левог пазуха, као кад се обеси јанџик; други увију исто тако, па га провуку испод појаса или каиша и обесе низ десну бутину; овај пешкир мора бити окићен ситним парама; трећи метну у џеп, али се и од њега морају видети крајеви.

Готово сви, и стари и млади, кад иду на сабор, или на друго какво весеље, носе ципеле и чизме, место опанака.

Девојке носе весове, по весовима перчине оплетене од троје четворо, или и више; у ушима имају минђуше; носе: кошуљу, сукњу (коју саме тку и режу), горе *џокче*, које је од онога од чега је и сукња, и то саме шију; а јелеке од сукна шију им абаџије и обично извезу по прсима жутим гајтаном; око врата укрсте мараму; пашу се каницама; носе кецеље (обично куповне); чарапе и опанке. Кошуље су им обично везене на прсима белим памуком или свилом.

Жене носе све тако, само на глави имају књигу, коју овде зову *џега*. На џеги је бео превез, а за превез приденут по који куповни цвет, и по неколико црних куповних пера, и једна или две вунене или

[1] У селима која су ближе Крагујевцу, као: у обе Сабанте, Пчелицама, Ратковићу, носе кошуље врло широке и до чланака дугачке.

свилене мараме, које су превијене за непун чеперак, па се та марама, преко превеза, пусти низ леђа. Спред на цеги пришивена је кајица (парче чоје срмом опточено а све унизано новцима, обично цванцикама). Старе жене не придевају по превезу мараме, нити се ките цвећем, ни перјем.

Али се већ сада на саборима може да види и по који „вистан", и „ћурче" на поноситим левчанкама, место лепе њихове рукотворине.

Дечино је одело као и у маторих, само што је мање.

Женскима јелечиће а мушкима гуњеве и чакшире шију абаџије, којих има и по селима и по варошима. Њих народ зове: „терзије."

Дуж Мораве прешло је ношиво крушевачко. Тамо жене носе на глави ручнике и плету трвеље.

ж. говор

У свем јагодинском огругу говор је ресавски, а можда је путније било назвати га левачким, али је оно име нађенуо поштовани отац нове српске књижевности, па га држимо и ми.

У том говору најобичнија особина јесте другојачији акценат, н. пр: говорӣти, косӣти, копа̀ти, лива̏да, Мора̏ва; — Јова̀н, Мила̂н, Марӣнко, и т. д.

У неких именица женског рода трећи и седми падеж свршавају се на *е*, н. пр: Ударио га по глав*е*; дао је белег девојк*е*; седео до по ноћи у механ*е*; био је вас дан на њив*е*, и т. д.

У неким именицама мушког и средњег рода шести је падеж на *ем*, место на *ом*; на прилику: „Идемо ми с поп*ем*, он*ем* бре*гем*, а ов*ем* овуда Турци; ти матор, па си пристао да се играш с дете*тем*, и т. д.

Седми падеж множине нема завршетка *ма* а и *х* се стопило, па се говори просто: „Све му по ру́ка̂ чупа ка у вука; ударио га по но́га̂ те га осакатио; а реч торба има *тораба*: тражих по *сви тораба*, па нигде мрве хлеба.

Чело, око, уво добијају наставак *ет*, те имају: *челета*, *окета*, *увета*, и т. д.

У придева су наставци с *е* место с *о* и *и*, н. пр: Добр*ем* човеку, у поцепан*ем* гуњу, с вредн*ем* момк*ем*, и т. д.

У поређењу се чује: Стар*еј* м. старији; паметн*еј* м. паметнији; вредн*еј* м. вреднији; рђав*еј* м. рђавији, а други опет: живши м. живљи, скупши м. скупљи, кривши м. кривљи, тупши м. тупљи.

Лична заменица *ја* има у шестом падежу: *Моном* м. мном. — Лична заменица трећег лица, женског рода, има у трећем падежу *ње* м. њој, н. пр: *Ње* не помаже а̀ је карао а̀ миловао; *ње* је грехота што год купити, јер ништа не уме да чува.

У множини, лична заменица у трећем падежу има и *ни* и нам; на прилику: „Да *ни* хоће кмет дати човека, да *не* проведе прек*ем* путем у Каленић*е*; — Ако би *ни* власт додала чколу у селу, било би *ни* много лашње за децу, и т. д.

Показне заменице: Овај и тај, говоре се само овако: Ова̂ човек, та̂ брег, а нема на крају *ј*.

У глаголима чује се: *Исти* и *ис* м. ићи (ити); *изести* и *изес*; чак: радити има *радисти* и ра*дис*: да̀ко ћемо ура*дис* што ово до поклада̂; место наћи чује се: *насти* и *нас*, н. пр: *насћемо* што за ручак у Љубостињ*е*. Тевамо *нас* кмета код куће, па ће ни он казат пут, и т. д.

Глаголи: Одобравати, подигравати, подбадати, имају у трећем лицу једнине: Одобра̀је̂, подигра̀је̂, подбадаје̂ га, и т. д.

А начин неодређени је обично без *и* на крају, на прилику: читат, писат, говорит, сећ, казат, послат, и т. д.

И овуда се чује: *Прокај* место *покрај*; *гадље* м. гајде; *Гарвило* м. Гаврило; Гарван м. Гавран; Гарва м. Гавра, и т. д.

Око Мораве, као и у параћинској, може да се чује *ге* м. *где* или *де*, н. пр. *Ге* ти срете Марка? На Рашевице. — А *ге* ти је коњ, Стеване, те и̂деш пеш? Обосео је, па ме жао да га јашем.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, ПРИЧЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле се чују још нарочито у Горњем Левчу и Темнићу, и песме се јуначке певају из свих крајева српских.

Ево неколиких песама, које се певају у Темнићу и у Левчу, а као да нису до сад нигде штампане:

Бој два брата за једну девојку

Колико се месец засјаио
Чак се виде Београду врата,
Ту се бију два брата рођена,
Оба брата за једну девојку:
Једно Нича, а друго Никола.
Нича сабрô две ста и два свата,
А Никола три ста и три свата.
Нича иде гором Лпљаковом,
А Никола гором Биљаковом,
Оба иду двору девојачком.
Девојка је пред њих ишетала:
Ничи дала свилену кошуљу,
А Николи од мака мараму:
„Оба брата, оба живи били!
А ја не ћу ни за једног поћи
Да не мећем свађу међу браћу,
Да не цвелим вашу стару мајку.“

Смиљана девојка и Јова Чобанин

Смиље брала Смиљана девојка,
  Смиље брала, па је залутала.
Налутала Јову Чобанина,
  Па је њега Богом братимила:
„Богом брате, Јово Чобанине!
  Изведи ме из горе зелене,
Одведи ме на воду студену,
  Да с' умијем и да се напијем.“
Јова јој је за бразтво примио:
  Изведе је из горе зелене,
Одведе је на воду студену.
  Кад се уми Смиљана девојка,
Кад се уми и водице напи,
  Сйну лице кано јарко сунце.
Кад то виде Јова Чобанине,
  Овако је њојзи говорио:
„Бог т' убио, Смиљана девојко!
  Да сам знао, да си тако лепа
Ја бих тебе за љубу узео.“
  Кад то зачу Смиљана девојка,

Грунуше јој сузе из очију
  Те студени камен покапаше,
Из камена гуја измилела,
  У недарца Јови умилела.
Пишти Јова до Бога се чује:
  „Бог т' убио, змијо присојкињо!
„Ге ћеш, змијо, лето летовати?
  А ге ли ћеш зиму зимовати?
„Ге ћеш, змијо, пород повијати?
  Из недара змија одговара:
„У недрима лето летоваћу,
  У појаси зиму зимовати,
„Русом косом пород повијати."

Песма коју певају чобани да престане киша

Престан кишо, кишице,
Престала ти лати мати
За гором за водом
Сузе рони, сина роди.
Како ће му име надест?
Илија Преврнлија.
О, Илија Преврнлија!
Преврн' небо да је ведро
Као сјајно огледало.

Боловање прошене девојке

Разболе се прошена девојка,
Бо̂на лежи и хоће да умре.
Њој долазе од мора девери:
„Лези, снахо, ал немој умрети,
Ми ћемо ти нонуда донети.
Откако смо тебе запросили,
Наши су се двори подновили,
И наша се мајка подмладила,
А наше се стадо хиљадило."
Ал' говори прошена девојка:
„Ој, бога ми, два мила девера!
Откако сте мене запросили
Моја ј' мајка грђе постарела,
А двори ми у пелен зарасли."

Песме које се певају кад се пије „за здравље“

I

Два анђела шетају,
Рајску песму певају,
Све: алилуј, алилуј!
И Господе помилуј!

II

Голубак ми воду пије
На крај језера, на крај језера.
О, голубе, мајкин бане!
Не мути ми кљунем воду,
Не треси ми крилем росу!
Ти не гледај лепу Јану:
Лепа Јана гајтан плете,
Гајтан плете, па премеће
Преко коња вранога
На јунака младога,
Кој' испија чаше вина.
На част да су му, на част да су му!

III

Расло дрво тополово,
На њем гњездо соколово,
И у гњезду соколићи.
Што је дрво тополово,
То је кућа домаћинска,
Што је гњездо соколово,
То је совра домаћинска,
Што с' у њему соколићи,
То су гости домаћина;
Што с' над њима соко вије,
То домаћин вино пије:
Пиј, домо, пиј, весели смо сви
И то се поје за здравље твоје.

IV

Соко лети високо,
Шири крила широко,
Тражи лозу винову,

Тражи воду студену.
Девојка га дозива:
„Од' овамо, соколе,
„Ево лозе винове,
„Ево воде студене,
„Студена је ка и лед,
„А слатка је ка и мед.“
Пиј, брате, пиј!
Весели смо сви.!

Сад ћемо уврстити једну шаљиву песму, која хвали или куди села у Левчу и Темнићу. Ево је·

„Стан'те, браћо, да се послушамо!
И по једну песму испевамо,
Од истине што је за дружине:
Ласно ти је пјану запевати,
И жалосној мајци закукати,
Миле сеје за братом рођеним. —
Тешко капи на ћелавој глави
И чизмама на кривим ногама,
И јелеку на грбавих леђа;
Тешко злату на дебелу платну,
И ђердану на каљаву врату;
Тешко пушци у плашљивој руци,
И оружју на лошу јунаку;
Тешко звону на шугаву јарцу
И мустаћу на слинаву старцу;
Тешко кеси често кумујући,
И магарцу с коњма путујући.
А по томе, моја браћо драга,
„Ој *Крајино*, крвава хаљино,
Крвав био ко те крајинио!
Сикирице одсечене главе.
У *Брестовцу* само седам кућа
Сви су онде редом лулаџије,
Све се бабе ликом опасале,
Баба кине, лика се прекине.
О *Крушевцу*, шарена чаршијо?
Параћине, и ти ли си варош?
Џигерице, и ти ли си месо?
Кавурмице, кисела чорбице!

Јагодина, крстата чаршија,
На крају јој висока џамија,
Проклет био, ко је саградио.
Винорача, кметови зорџије,
Сви се хвале, да се добро хране
Девет кућа једну козу музу,
Колико́ су благоте набрали —
Чибук сира, и лулу скорупа —
Од сурутке меље воденица
Од сирења подрум саградили,
У подруму буре до бурета,
Једно празно, а у другом нема,
А у треће пр.. па заврни.
Драгоцвет је све цвећем засађен,
Лепим цвећем копривом и боцом.
Шуљковчани редом дуванџије.
Шантаровац шантаве секире.
У *Бунару* сломљени будаци.
У *Врбице* дике грбавице.
О *Белицо*, дико девојачка!
У *Коларе* кола изломљена.
Ратковиће зелене ливаде,
Седам села зељем издранило,
А трешњама ни броја се не зна,
Са тога је раја заслужило.
У *Пчелице* честе воденице.
Сињевица, црна безлебица.
А *Цикоте*, циганске капије.
Рековчани, силом варошани,
Све девојке беле сукње носе,
А сурутку у ведрицу просе.
Крушевица, село у крушару,
Ту су муле, поришу[1] чутуре.
Кавадар нит је село нит је град,
Сам' у пољу један смрад.
Кавадарке све су подрумарке.
Сибница је ни село ни варош,

---

[1] *Порисати* значи стеснити грло у чутуре, на прилику, уденути какву цев, да тање точи ракију. Крушевичане криве да су велике тврдице.

Два дућана — ни луле дувана!
Уз Мораву, моја браћо драга:
Бела Црква, дика девојачка,
Обрежани приморски цигани,
Поточани сви редом хајдуци,
Рашевица сиња кукавица
Вас дан седи у Мораву гледи."

Игре колске ове су најобичније: *Нишевачко оро; Параћинка; Остроњанка; Неда Гривне; Четворка; Поломка; Мачванка; Орловка; Мара Тилиндара; Ваљевка; Влахиња; Смедеревка.*

У Левчу се о крсном имену месе четири колача. Један се сече на вечери; један се на дан славе носи цркви, да га пререже свештеник; један реже дома домаћин с *колачаром*, а један се сече на окриље.

Онај који се носи цркви, и поједе се тамо. Најважнији је онај који се на сам дан славе реже дома. То бива овако: Кад већ буде време да се *диже у славу*, домаћица узме један обичан хлеб, па на њега метне колач (никад се не износи сам колач, без другог хлеба испод њега). На колач стави свећу, тамњана и цвећа, па озго све то покрије белим чистим пешкиром. Све то узме, донесе и метне у горњи крај совре. По том прво домаћина, који стоји гологлав, па онда све госте редом, почев од горњег краја, љуби у руку, а ови јој кажу: „жива била, и срећан ти колач."

Колач не сме стојати на соври покривен, за то га *колачар* одмах открије и пружи пешкир домаћици. Ја рекох „колачар", а још нисам казао ко је то колачар?

Колачар се зове онај који сече колач. Који ће од гостију бити колачар и сећи колач, то зависи од домаћинове воље, који међу тим пази на то, да је колачар онај, који је здрав, који се добро с њим живи и који му је добромишљеник (то је понајглавније, јер изгледа да домаћин целу своју срећу за ту годину полаже на бат колачарев, као год и о Божићу на срећу положеникову), а

поред тога и да је вичан тим обредима. Таквога човека одабере домаћин и замоли га да му сече колач.

Сад донесу у кадионици ватре; домаћин узме свећу и тамњан с колача; прекрсти се и пољуби свећу, по том се окрене гостима с речма: „Простите и благословите, да палимо Богу и светоме свећу.“ Гости одговарају: „Бог и Христос!“ Тако домаћин рекне три пута и гости одговарају, па онда запали свећу на оној ватри у кадионици и мете је на колач.

Тада сви гости поскидају капе и устану на ноге.

Домаћин успе тамњана у кадионицу, распири, па онда окади прво свећу, говорећи: „Да се помолимо Господу Богу!“ Господе, Боже благи! помози, разговори и обрадуј, молим ти се“. Тако говорећи кади госте низа совру. Кад тако изреди, он се врати опет у горњи крај: опет окади прво свећу, говорећи: „Да се помолимо Господу Богу и данашњем празнику Светом Николи (или који буде празник). Боже и данашњи данче св. Никола, славо моја, помози и обрадуј!“ Тако кади опет све госте до дна. Кад изреди, врати се и трећи пут у горњи крај, окади свећу, говорећи: „Да се поклонимо Господу Богу и св. Тројици и т. д. — и опет окади госте све редом. Гости се сваки пут преклоне, прекрсте, и повторавају бар прве речи од домаћинове молитве.

По што се ово сврши, домаћин дође у горњи крај, узме чашу с вином у руку и рекне: „Заповедајте сви редом (одговарају: у добри час!) да пијемо чашу вина за славе и закона. Где се слава славила, ту и помагала, наславила род и берићет, живот и здравље, слогу и правду“ — и још колико уме лепше, па онда наздрави коме од гостију. Овај другоме, и тако се сви обреде па и домаћи, не изузимајући ни малу децу. Који могу певају тада све по двојица: „Ко за славе вино пије (или још пре: вено пеје) помози му Бог!“ а друга двојица отпевају: „Помогле му славе божѐ и сам Господ Бог!“ Ако има жена̑ на слави, оне обично отпевају последњи стих: „Помогле му славе боже и сам Господ Бог!“

Кад се ово сврши, домаћин наспе у једну чашу вина и метне је код колача. Колачар тада узме колач и нож, па говори гостима:

„Простите и благословите да сечемо колач Богу и светом.!“ Ови му одговарају: „Бог и Христос.!“ По том се колачар прекрсти и почне сећи говорећи: „У славу и част св. Јована!“, па онда на један пут насред колача стане и викне: „Пиши, домаћине, шта ћеш.“ Овај му, ако је мрсак, одговара: „Ардов вина и печена свиња“, а ако је петак, он каже: „Ардов' вина и 10 (или 5) ока рибе“. Тада колачар пресече колач у накрст. По том узме ону чашу с вином, прелије колач на четири места, говорећи: „Ва име оца, амин; и сина, амин; и св. духа амин“; и поврати вино с колача у чашу што може да се слије.

Тала приступи и домаћин; њих двојица узму колач обадвема рукама, а остали гости, који могу да дохвате, по једном; па га тако окрећу, говорећи: „Господи помилуј, господи помилуј.!“ Кад један пут окрену у. наоколо, онда га на рукама подижу и тада говоре: „Величај Господе (или Боже) дом и домаћина.!“ Тако реку трипут, па онда га још два пут окрену као и први пут.

По што тако трипут окрену, остали гости пусте колач, а домаћин и колачар преломе га, комаде један уз други саставе и трипут на изменце пољубе, говорећи: „Отац, и син, и свети дух“, па се онда и они пољубе, говорећи: „Христос по среди нас!“ Сад обојица преломе сваки свој комад, па из левих руку спусте на совру онако у накрст, а из десне руке колачар мете на полицу, а домаћину дође домаћица са ситом те он метне свој комад у сито „да је сита година“. Том приликом, домаћин мора и какву пару бацити домаћици у сито.

Овим је свршено сечење колача.

Домаћин опет узме чашу у руку, говорећи: „Писмо за славе и закона, сад да пијемо за крста и крсних имена. Где се крсно име спомињало ту и помагало“, и т. д. па онда наздрави коме од гостију. Овај гост сад мора наздравити колачару, јер „трећа је колачарева;“ то се никако не сме погрешити; и тако иде редом као год кад се пије у славу. Сад се пева: „Ко вино пије за крсно име, помоз' му Боже и крсно име.“ Кад се већ и деца по кући изреде, онда домаћин приђе и каже: „Да се преклонимо Господу Богу и данашњем празнику“ и т. д. Гости се сви „пре-

клоне" и прекрсте по два трипут, па онда седну за совру, говорећи тек сад: „Нека је на здравље (подразумева се сечење колача)! да Бог да̀ да је са срећом!". јер пре није нико говорио, то је све било на молитви и ћутало.

Сад колачар узме оно цвеће које је донето на колачу, и свакоме госту, па и домаћима, да̀ по један стручак или гранчицу, који задену за појас или на преси, а жене за ухо или у цегу.

Сад се пије „послађеница." Домаћин опет здрави: „Писмо за крста и крсних имена̂, да пијемо по славе послађенија, да Бог пошље слас међу нас, јести и пити, а у добру бити, и т. д. Послађеницу пију сви гости, али не и домаћи, као прве две.

Сад се доноси на совру оно што је домаћин писао колачару. То јест ако је мрсак, доноси се печење, а ако је петак — риба, па се онда почињу пити здравице.

Прву здравицу напије домаћин за здравље свега скупа, т. ј. свију гостију, па онда који (обично понајстарији) од гостију напије за здравље домаћиново. Овим двема здравицама нема утврђенога реда, да се зна која долази пре а која после, но како ко хоће, а трећа увек долази „за здравље колачарево". Свака здравица пије се са две чаше: једна за *старије*, а друга за *омлађе*.

Свуда је по селима у Србији обичај да млада кад је доведу надене свакоме укућанину и сроднику младожењином име, којим га после зове до смрти, као н. пр господар, господин, везир, (старијима); делија, челебија, деша, соко, паунак, деверак (млађима); госпа, мајка, господарка (старијим женама); кадивица, делинка, краљица, пауница, лепотица, челебинка, смиљевка (девојкама и женској деци), и т. д. Ова имена готово свуда даје млада онако како је њој воља и како хоће. Али у Левчу није тако.

У Левчу, кад сватови већ хоће да се разилазе и млада *подели дарове*, што је коме донела, младожењин и старосватски момак узму сито, а за њима иде млада с пуним бардаком и чашом у руци, па зађу низа совру, свакога упитају: како хоће да га зове млада? Па кад он каже, они му онда наднесу оно сито над главу и, подижући га у вис, певају:

„Честе песте и невесте,“[1]

„Честито ти ново име, дешо, дешо!“ или како је већ он казао, па оним ситом њега куцну по глави. Бога ми некога баш добро и одалаче, али то је шала и нико се не љути.

Пошто то отпевају, млада наслужи вино у чашу и каже „здрав си, господару!“ (онако како му је већ дато име) али, и ако му здрави, она не пије, но пружи њему; и тако га после зове.

Тако обреде све низа совру и по кући, па и децу, сито носе непрестано и певају горњу песму; а млада свакоме здрави и служи вино, од кога сваки макар мало пине, као неко причешће при новом имену. Обично гледају те војводи или глумцу (чаушу) најпосле певају и млатну их ситом по глави те га провале јер се оно не сме читаво вратити.

Ра́на је исто што и седељка, јер се на њој раде они исти послови као и на седељци, и она се ложи у оно време године кад и седељка. Али рана се ложи изјутра. Чим с пролећа време отопли да се може већ на пољу седети и лети пошто ноћи мало одужају, почињу седељке на којима се девојке договарају: хоћемо ли то и то јутро да ложимо ра́ну.

н. УПРАВНА ПОДЕЛА

За време Карађорђа, прича пок. Петар Јокић, јагодинска се нахија делила на две кнежине: Горњи Левач, и Доњи Левач. Чудо да он Темнић и не помиње; али по свем изгледа, да он Доњим Левчем зове данашњи Темнић.

Под Кнезом Милошем, тако су исто биле две кнежине: *Темнић*, који је хватао сва села поморавска, и *Левач*, који је држао западну страну до крагујевачког округа.

Сад је тај округ раздељен на три среза: *Белички*, са столицом у Јагодини; *Темнићски*, у Варварину; и *Левачки*, у Рековцу.

---

[1] Неки певају у једнини „честа песта и невеста“. Један ми каза да „честе песте“ значи како су честе длаке и рупице на ситу, тако да буду честе и невесте, т. ј. да има ко да се жени, те често да се доводе невесте, као и сито што је често.

По црквеној управи, долази он у београдску јепархију; а окружни прота седи у Јагодини.

У војним пословима, јагодински је округ за себе бригада, која стоји под ратним министром, а бригадна је команда у Јагодини.

Ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Јагодински округ има врло мало насутога пута. Од Копривнице до преласка преко Мораве (3½ сâта) то је сав редовни насип. Има, истина, неки насип и уз Мораву, од Гиља до Медвеђе, али је веома недовољан. Пут преко Левча ка Крагујевцу и од Крагујевца ка Крушевцу тек је започет, па и његова се линија ни мало не хвали.

Школâ ће бити сада око 25, и међу њима има их у таким зградама, које би могле чинити част Београду. За отварање многих школа у Левчу, ваља рећи „Бог да прости“ покојном Аци Вукомановићу, који је био тамо срески начелник, и ту задужбину учинио.[1]

Прелази су на Морави у овом округу: на Ћуприји, и на Јасици понтонски су мостови, а на Варварину, на Рибарима, Сињем Виру, и на Трстенику, возе обичне скеле.

Варош Јагодина, коју смо некад корели због школских зграда, данас има школе да се у том погледу може мерити с ревносним варошима. Начинила је нове зграде и за мушке и за женске своје школе.

Нове су цркве: у Варварину; у Копривници; у Бунару; у Пољној; у Комаранима; у Падежу, а и у Јагодини грађена је 1818 године.

Нова је дивна зграда у Јагодини за окружне власти, а тако и среска кућа у Варварину.

---

[1] Нарочито су за хвалу школске зграде: у Медвеђи, у Великој Дренови, Рековцу, Бачини, Течићу, Поточцу и у Волујаку.

V

Крагујевачки округ

1 Приступ, границе, и планине

„Београде, залуду ти хвала
„Кад је теби Крагујевац глава!“

Ова је песма некад и нехотице казивала праву истину; потврђивала је стање које се данас са свим променило. Пред оним што казује ова песма, и оним што данас стоји, ваља да се устави и да се размисли сваки пријатељ нашега народа, нарочито онај који је дужан да се брине о његовој будућности.

Крагујевац, некад најнепосреднији представник и израз духа и тежњâ Шумадинацâ, давао је правац свој радњи нове српске државе. Београд, са својим светским положајем, својом полиглотском популацијом, својим више трговним и — ако се хоће — космополитским погледима, није могао бити срце од Србије, није могао бити верни представник и потпуни израз *Српскога народа*; није могао говорити ни радити у име народа, него је, као део, слушао што се из срца народа наређивало.

Данас ствари стоје са свим супротно. Данас би се готово могло запевати:

„Шумадијо, залуду ти хвала
„Кад је теби сад Београд глава!“

Данас је Београд не само нешто више од Шумадије, него је он нешто готово претежније и од све Србије. Београд даје мисли и црта правце; Београд осећа и задахњује; Београд разлаже и убеђује; Београд упућује и стеже да се врше његове судбине. Оно што је — по закону — изашао сељак као *једини представник српске нације*, истекло је из неразговетне жеље ослободити се од свевлашћа Београда и његовога духа, и учињено је можда

у тежњи, да се некако дигне народни живаљ. Али као да је то све узалуд. Много су јаче струје које из Београда деру на народ разним правцима и каналима, него да би им ова, више уображена него истинска, препрека могла пут засећи. Друго се нешто хоће, те да Шумадија види у Београду себе, а Београд опет себе у Шумадији.....

Може дати Бог да они рад којих нарочито ја ово пишем, произведу и такво стање, ама мени јемачно није намењена срећа да то очима видим.

Да се оставимо умовања, него да разгледамо земљани облик крагујевачкога округа који нам је сада на реду.

Он се пре може назвати троугао него округ, али, да не реметимо утемељени поредак, зовимо и њега како се зову сви његови другари.

Њему је с југоистока граница округ. јагодински; са запада, окрузи руднички, и београдски; а са севера, смедеревски.

Планине највише у крагујевачком округу ово су: источни висови од Рудника: *Рамаћа*, и *Чумићско Брдо*, по чем западни већи део прве планине остаје у рудничком округу; коса *Татарна* која дели Левач од Груже, почињући од Мораве више манастира Љубостиње па до над сами Крагујевац. *Црни Врх*, 1760 стопа висок, и *Бајчетина* међу крагујевачким и јагодинским округом, као и сви висови к истоку, до над саму Мораву, припадају овом планинском венцу. *Борач*, камените крш, у Горњој, и *Котленик*, шумом обрасли вис, 1000 стопа висок, у Доњој Гружи. *Кременац* се састаје с *Бајчетином*[1] и с *Татарном* изнад извора реке *Лепенице* на југ од Крагујевца.

Венчац, 1973 стопе висок, из кога се већ вади руда, и *Букуља*, висока 1868 стопа,[2] испод које извире чувена *Буковичка Ки-*

---

[1] На самој *Бајчетини* има једно 50—60 древета церова и растова у гомили. То се види из неколико округа на добрих 8—10 сата даљине. Тако је то место на погледу!

[2] Г. Драгашевић записао је 21 Маја 1874 на зиду куће на Киселој Води, у Буковику, да је Букуља „висока 591 метар или 1868 стопа изнад мора,“ а иначе се држало да она није виша од 1460 стопа.

села Вода, висови су од оне косе која се од Рудника дала на север и на које последњем завршетку стоји београдски горњи град.

---

2 Воде

Воде појаче у крагујевачком округу, осем Мораве, која га кваси са две стра̂не, ове су:

Јасеница, *Гружа*, *Лепеница*, *Рача*, *Кубршница*, и *Осаоница*.

Јасеница долази, као што је већ казано, из осоја Рудника од места *Теферича*; код села Страгара прима с десна речицу *Сребрницу*, на којој су чувене Страгарске барутане, и тече даље. На једно сто хвата од крајње паланачке куће, на месту Рудинама, прима с лева речицу Кубршницу, а улива се у Мораву код Великог Орашја.

Гружа извире из *Рапајбрда*, у округу рудничком, на присоју Рудника, близу манастира Враћевшнице. Она прима више мањих притока, од којих су *Враћевачка* река и *Рибеш* највеће, Гружа тече на југоисток плодном и врло живописном долином о̂ко својих 10 са̂та, па се, између села Чукојевца и села Витановца, слива у Мораву. Вода је ова дала целом срезу своје име. Оно што је од тога среза ближе к Руднику, зове се *Горња Гружа*, а оно што је ближе к Морави, *Доња Гружа*.

Лепеница има два извора; један јој је више *Голочела*, испод *Липе*, а други је код села *Грошнице*. Она, примивши у себе више Крагујевца, *Ждраљицу*, која долази од села Сабанте, тече кроза̂ сред Крагујевца, па се, код Старог Аџибеговца, на Окуки, стаче у Мораву.

Рача извире из *Чумићског Брда*, протиче кроз варошицу Рачу оставивши и њој своје име; доцније дели смедеревски округ од крагујевачког, па, по што се, у пољу код села Марковца, састане с Лепеницом, пада с овом заједно у Мораву на Окуки код Старог Аџибеговца.

Кубршница извире под Букуљом, у селу Буковику; тече поред *Киселе Воде* и кроз варошицу Аранђеловац; прима испод села

Тополе Каменицу, а у кусадачком хатару, на месту *Просеку, Велики Луг;* стаче се у Јасеницу недалеко од *Паланке,* пошто најпре прими и речицу *Мисачу*, која извире испод брда *Прдсеке.*

Осаоница је она речица која протиче рекао би човек кроз једно местанце, а оно су и два места, и још у два округа: *Копривница* и *Багрдан*[1]. Она долази од села *Букоровца* и слива се у Мораву одмах испод Багрдана.

Кисела Вода буковичка врло је на гласу. Она извире на источном подножју виса *Букуље,* мало више вароши Аранђеловца. Ту је по нарочитој заповести пок. Кнеза Михаила начињена једна величанствена зграда за похођане. Сваке се године силни болесници стичу на ту воду. И хвале се многи да су се помогли. Буковичка кисела вода пије се као лек од дугих болестй у стомаку; њом се у последње време и купају белесници, пошто се она вештачки угреје. Хвале се да и тако помаже. О њој има више у књизи г. дра Линденмајера „Опис. мин. водâ у Србији," стр. 86—92. Ми бисмо само додали толико да вода та, извирући у онако дивотном крају, у сред оних природних лепота, лако доступна путницима са свију страна, обриче најбољу будућност, само би се имале учинити још неке жртве на њу.

Бања, у селу Бањи, округа крагујевачког, среза јасеничког. То је врело крај пута који води из Аранђеловца ка Крагујевцу. Вода је на самом извору топла 11 града Ром. Она садржи угљокиселе соли од више врста и у великој количини.[2]

---

3 Равни

Равни у крагујевачком округу има: око Мораве у Доњој Гружи; око Јасенице и око Лепенице. И, најпосле, између селâ: Белосаваца, Тополе, и Црквинâ, па к београдском округу.

---

[1] *Вук* (у *Даници* за 1827, 48) помиње Багрдан за то што су и у њему седели Турци. Он га зове *Девебагрдан,* а то кажу да турски значи: *место где камиле ричу или спиљу.* И на једној карти од 1810 то се место зове *Девибагрдан.*

[2] *Линденмајера, „Опис мин. вода"*, стр. 77—78.

Све су те равни врло родне, и некад су биле покривене густом великом гором, те су, у неку руку, биле колевка српским устанцима за слободу отаџбине.

Сад је горе готово са свим нестало, осем по засебним забранима и по стрменитим местима, пошто је из првих закраћено сећи, а из других је тешко извлачити дрва и грађу.

---

4 Шуме

Шуме су биле градови оцевима нашим; ми те градове затрсмо нове не садимо, па не знам шта ће рећи деца наша.

Шуме су целе у Роготу, у Котленику и нешто у Собовици.

Дрвеће је у тим шумама већином: граница, цер, макљеш (лужњак), буква, клен, граб, крушка, глог, дрен, трн, и други шибљак.

---

5 Рудно благо

Руднога или подземаљскога блага у крагујевачком округу, у колико је до сада познато, садрже ова места:

Венчац, брдо на југоисток од Аранђеловца, 1 сат даљине, има руду *магнетнога гвожђа.*

Топола, село на 2 сата опет југоисточно од Аранђеловца, има такође руду *магнетнога гвожђа.*

Страгари, село на источном подножју Рудника, 6 сата на запад од Крагујевца, где тече речица *Сребрница*, има *руду оловну помешану са сребром.*

Трешњевица, село, на запад од Крагујевца једно 7 сата даљине, у Пријанском брду, има *руду магнетнога и хромнога гвожђа.*

Влакча, село, 5 сата на запад од Крагујевца, у Котрашком брду, има *руду хромнога гвожђа и азбеста.*

Орашац, село, на север од Аранђеловца, 1 сат даљине, на месту *Мисачи*, има *каменога угља.*

Трнава, село, на северозапад од Крагујевца, 4 сата далеко, има *угља лигнита.*

Бушинци, село, на источном подножју Рудника, 5 сата на запад од Крагујевца, има руду *азбест*.

Букоровац, село 1½ сата на југоисток од Крагујевца, има *угља лигнита*; овога угља има такође и код реке *Сибнице*, у Гружи.

Сељаци у Јасеници овај угаљ зову: *живи ћумур*, или *живи угаљ*.

Још се находи

У селу *Драгобраћи*, *уме* за грађење пећи за ливење гвожђа и топовског метала.

У *Пчелицама*, има белог песка за топовске калупе.

Између села Вињишта и Грошнице находи се *гипса*.

У Вињишту, на имању г. Арсенија Туцаковића, има *креде*, а

У Опорници, у Петровцу, и Корману има жутога песка за калупање разних предмета.

---

6 Остаци од старина

Град Борач, на десној страни реке Груже, на једном камаљу, 5½ сата на запад од Крагујевца.

Борач је некако на средини Груже, на врло живописном месту. Он је за српскога деспотства био на гласу. Деспот Стеван Високи издао је у њему једну повељу за Дубровчане 6914—1406 године, за коју вели да је писана „въ славнѣмь градѣ Борчи[1]." По летописима, цар га је Мурат освојио 1438, кад и Раваницу[2].

Испод града, у камењару, стоји мала црквица „Борачка", у којој има овај запис: „**Помѡштию Божиєю . . . . архистратига Михаила вь дни ѵь . . . агаренскихъ цара сулїмена при єпис-купѣ Макарию трꙋдомь хтитора протопопъ Іѡана ѿ бытиа вь лѣть ҂ꙁ и ѯ и ѧ҃ вь ноужноє времє мєсєца июлиа к҃ дьнь.**" = 1553.

На исток од Борча, преко реке Груже, на 2—3 сата места, на венцу који је водомеђа Гружи и Лепеници, село је *Честин*. Ту има неки стари град с источне стране куће г. Илије Туцаковића, а село се, као што рекох, зове *Честин*. Не ће ли

---

[1] *Миклошић*, Monumenta Serbica, стр. 269.

[2] *Летопис Шафарика*, стр. 77.

ово бити оно што г. Рачки меће између Колубаре и Турије (Rad III, 100)?

На 2½ сата на запад од *Борча*, у месту *Поточанима* (Јешевцу) има стара црква, за коју се прича да је је градио Краљевић Марко мајци својој Јевросими за душу.

Али има и друга једна прича о постању те цркве.

У Породици Немањића, вели прича, била је једна девојка тако ружна, да је била страхота погледати је. Њу узме Мрња, отац Мрњавчевића. После неколико година живота с њоме, он је отера и огласи да је умрла. Она се, јадница, потуцала, па се у тој планини настани као некакво дивље створење.

Удари туда цар Душан, и заноћи на месту Бечевици. Кад је било о вечери, а он опази да су му зготовљена јела која је још као дете најрадије јео.

— Ко је ово готовио? упита цар, а сељаци кажу, да је то нека жена из света, која одавно живи ту у планини као пустињица, па сад им се понудила да зготови вечеру за цара. Цар заповеди да му је доведу. Сељаци се почну устезати, говорећи му да је она ружна преко сваке мере. „Да се доведе!“ рекне цар царски. И кад она дође, цар позна своју родицу која је била за Мрњом. Она му ту каже сву своју историју и патње. Па како се није хтела више враћати мужу, цар јој начини поменуту цркву, где је живела као калуђерица, до смрти, и ту укопана.

Венчац, брдо на 9—10 сата на запад од Крагујевца, помињато и са својих руда, има на врху своме неке старе зидине, за које народ прича да су били *Бакићеви двори*. А у *Гласнику* Срп. Учен. Друштва (II, 229—231) има повећа прича о *Млатишуми*, и о *Бакићу*. Овај се последњи ставља у село *Бању*, из којега, веле, није хтео померати кућу и кад је постао господар.

Под самим врхом Венчаца, у једној јарузи, стара је и веома негледна црква села Брезовца, за коју се верује да је задужбина Деспота Ђурђа Смедеревца.

Бушиначка Кула, на десној страни речице *Клочнице*, на

једном избрешку испод села *Љубичевца*, које се пре звало *Бушинци*.

Голубац или *Голубан*, градић још доста добро одржан, на једном вису, код села *Вишеваца*, 5½ сата на север од Крагујевца.

Ништа за овај град не умем казати више, до то да је на врло лепом месту за гледање на све стране.

Никоља, црква у осоју Рудника, мало више села Шаторње, на потоку истога имена; стара богомоља ова била је манастир, а сада је световна црква. Народ је приписује Стевану Високом, и запис на западним вратима, који је преписао пок. Јоаким Вујић[1], каже да је грађена од Адама године ѕ. ц. л. г. = 6933 = 1425 од Христа.

Кнез Милош је ову цркву обновио 1817 године.

Вољавча, манастирић, на источној страни Рудника, изнад села Страгара. Има један запис у II свесци *Гласника* (стр. 206—207), по ком излази да је ова богомоља грађена у време грчког цара Мономаха (1042—1054), а за владе *Михаила Добросављевића, самодржца сербскаго*, и да јс је осветио ваљевски митрополит *Теофан*.

Ништа нема на овој грађевини што би могло не тврдити, него ни напомињати толику давнину. Пре може бити оно што вели г. *Голубински* у својој књизи[2] да место Константина Мономахаваља разумети *Константина Драгоша*, цариградског цара, а место Михаила Добросављевића, *Михаила Абоговића*.

У Вољавчи је био прво смештен „Правительствующи совѣтъ 1805,“[3] а изнад манастира је брдоравањ *Гаревица*. Прича се да је Карађорђе хтео да постави на Гаревици топ, да пуца кад „Совет“ изда какво важно решење.[4]

---

[1] *Путешествіе*, стр. 317; али је препис записа веома некритичан.

[2] Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, болгарской, сербской, и румынской, стр. 495

[3] *Мемоари* Проте Ненадовића, стр. 189.

[4] Да ли није с овим у свези она пословица: „Пуче топ, ожени се поп?“ О Вољавчи гледај још: *Гласник* XXI, стр. 61 и 62;—и *Rad Jugosl. Akad.* I, стр. 182—184 и 187.

Благовештење, манастир у осоју Рудника, повише страгарских барутана. Манастир овај зове се „Благовештење Рудничко“ за разлику од Благовештења у Каблару, на Морави.

И за овај манастир вели прича да је постао кад и Вољавча, али се и ту веровању истављају оне исте сметње које мало пре поминьасмо. Само живопис, који се налази испод данашњега живописа те богомоље, заслужује да се изучи, али је он већ обратио пажњу наша два уметника, г. *Милутиновића* и г. *Валтеровића*, који ће нам осветлити и доба постања тога уметничкога рада, и школу којој припада. Прича се да је овај манастир најпре био у селу Страгарима, где и сад стоје развалине од неке цркве. Овај је данашњи оправљан од 1794—1795.[1]

Године 1796, на Благовести, кад се највише народа купи у овом манастиру, Карађорђе замоли архимандрита *Глигорија Студеничанина* да му *учини један опроштај с народом у цркви*, за то, што је убио свога оца. Архимандрит, после службе, каже народу да је један човек тешко сагрешио, убио је оца свога, па се моли народу да му опрости: људи, као обично у тим приликама, викну у три маха: „Бог нека му опрости!“

Карађорђе је био донео 200 ока хлеба, 200 ока вина, и 200 ока ракије, те све дао ту тај дан за душу оцу своме; манастиру је писао вола, а архимандриту дао пет дуката.[2]

Враћевшница, манастир, у присоју Рудника, 6 сата на запад од Крагујевца. Враћевшницу је градио *Велики Челник* Деспота Ђурђа Бранковића, *Радич Поступовић*, године 1431.[3] За овога Радича прича се да је у овом крају био старешина, и да је седео у селу Црнући, које се онда звало *Белућа*, па се, после Косова, где су Белућани готово сви изгинули, прозвало црним именом.

Г. Каниц наводи причу, коју ја нисам могао да чујем, да је војвода града *Островца* (ваљда Островице) пошао на Косово, па

[1] *Rad jugoslav. Akad.* I, стр. 187.

[2] *Гласник* IV, стр. 93.

[3] Завештајно писмо Радичево штампано је у мом чланку „*Манастири у Србији*“, у *Гласнику* XXI, стр. 31—33.

се на месту где је сад Враћевшница сетио да није одстојао службу Божју пре него што је пошао на тако важан пут и рад. Врати се, и учини што је био заборавио, али после у путу сретне косовске ратнике, који му јаве да је битка свршена, и да већ на Косово нема куд.

Војвода се сети места одакле се *вратио* да одслужи молитву, па ту подигне цркву, и назове је, по свом враћању — *Враћевшница*.

У Враћевшницу је био пренет из Студенице Свети Краљ у почетку 1806 (лицем на Цвети побегли су калуђери из Студенице, испред Турака[1]). Свети Краљ је остао ту до 1813, а тада је био пренет у Срем.

Вредно је прочитати причање пок. шабачког владике, Ђерасима Ђорђевића, о том бегању, и о живљењу двојих калуђерâ у Враћевшници[2].

У *Враћевшницу* је, године 1812, о великој Госпођи, сазвао био Карађорђе народну скупштину, где је стигао и посланик руски Гроф Ивелић, те обзнанио закључење букурешког трактата ($^{16}|_{28}$ Маја 1812), донесавши у једно и многе ордене српским војводама. Одатле су послани посланици у Цариград (Милић Ражањски, Јован Протић, и Стеван Јевтић секретар) да султану представе захтеве српског народа[3].

У Враћевшници је сарањена мајка Кнеза Милоша, *Баба Вишња*, 1819, и двоје његове деце, *Гаврило* и *Марија*. Кнез је, 1825 године, начинио ту велики конак, а године 1860 цркву је лепо обновио, све за душу мајци својој *Вишњи*.

О Враћевшници је писано у Каница; у *Гласнику* XXI, стр. 30; и у мојим „*Путничким писмима*“, у Београду 1868, стр. 277.

Не ће бити с горег поменути и то, да се име овог манастира

[1] По записци „Комисије“, и ја сам примио да је овај прелазак био у пролеће 1807, али сам се доцније уверио из поузданих доказа да је то било о Цветима 1806. Поред осталог, сведок је томе и једно писмо архимандрита Василија, које је писано 28. Октобра 1806, и које се храни у Архиви Срп. Уч. Друштва, бр. 450.

[2] Знаменитіи догађаи новіе србске исторіе, у Београду, 1838, стр. 18, а и даље.

[3] *Гласник* IV, 143. — И *Мемоари*, стр. 220

све до најновијег доба пише: *Вракевштица*, *Враћевштица*, а *Враћевшница* тек од неколике десетине година.

Драча, манастир, на 2 са̂та од Крагујевца. За ову се богомољу каже да је је градио године 1735 Оборкнез *Станиша Млатишума*, „кад је судио у Крагујевцу," и који „бѣше страшан Турком на крајини зѣло."[1]

У Драчи имају два гроба пред којима нам се ваља захвално уставити; ту је укопан јунак *Јова Добрача*, који је, осем осталога, у боју на Љубићу онолико јунаштва и војводскога ума показао; и *Јован Вукомановић*, који је пао у првом јуришу на Пожаревац, 1815.[2]

Тополи, село, у крагујевачкој Јасеници, 6 сата на северозапад од Крагујевца. На западној страни брда Опленца, у том селу, *град* је *Карађорђев*, и црква, коју је градио 1811 године. Град је правилан четвороугао, с кулама на сваком рогљу, од којих је сад оправна само једна и то над северном великом капијом, над којом је Карађорђе обесио брата свога Маринка. Црква је изван града, с горње стране, има једно кубе, и звонару, а покривена је клисом. На десно, кад се у њу уђе на западна врата, лежи плоча, која покрива гроб Карађорђев. На тој плочи чита се овакав запис:.

„Овди леже кости Георгиа Петровича Чернаго, подавшаго сербскому народу начатокъ ко избавлѣнию у 1804 лѣту, бившаго по томъ верховнимъ вождемъ и господаромъ до 1813 лѣта тогоже народа, а у овомъ наведенъ интригами неприятелıа србскихъ, уклонився у Австрию, и отуда послѣ единогодишниаго ареста пресели ся въ Росию, гдѣ съ возможною почестию отъ правитель-

[1] *Гласник* II, стр. 226.

[2] На гробу Вукомановића има овај запис: „Овде почивају кости Јована Вукомановића изъ села Срезовваца нахіе рудничке, кои борећи се са своимъ зетомъ княземъ србскимъ господаромъ Милошемъ Обреновићемъ кодъ Пожаревца противъ Турака 1815 године погибе у 23 години узраста. Сестра његова, кнегиња србска, госпоћа Любица постави му белегъ овай 1825 године, месеца Юлія 30. дана."

ства прнмлѣнъ; но ненѕвѣстно нѕъ какова ѵѕрока нѕбѣже отѵда н въ Сербню возвратнсѧ н овдн отъ тѵрскаго правнтелства ѵсѣѵеннемъ главн живота лншнсѧ мѣсеца Юлнѧ 1817 годнне[1].

У *Гласнику* је записано да је овај запис састављеп и изрезан по заповести Кнеза Милоша.

Ту дакле борави онај Шумадинац из чијег је гуња некад излетала громоносна сила, која је затресала престо силних стамболских султана, и оживила малаксало уздање Србина у васкрс бољега народнога живота.

Црквине, место једно, 2 сата од Аранђеловца на исток, пола са̑та од Међулужја куда пролази пут из Београда у Крагујевац, између села̑: Стојника[2], Марковца, и Међулужја.

Прича се да је ту некад била велика црква коју је градио Деспот Стеван Високи, и г. Срећковић уверава да је ту био велик и славан манастир, у ком је био камен с натписом „Облачић Раде“?

Године 1841 начињена је нова црква на месту где је била стара. Од старих остатака, стоји и сад с леве стране олтара, баш под самом стрехом, од белог студеничког мрамора велики камен, око три аршина висок, аршин широк, и једну пед дебео. На том камену ово је изрезано:

Царь славн, Іс҄ѵс Хрнстос. Азъ Деспоть Стефань снпь светагѡ кнеѕа Лаѕара, н по того прѣставленїю мнлостью божїею бїхь господннь вьсѣмь срьблемь н подѹнавїю н посавїю н ѵесты ѹгрьскїе ѕемлн н босьнскїе, еще же н поморїю ѕетскомѹ, н вь богоданѣн мн властн проводнхь жнтїа моего врѣме, елнкѡ благомѹ нѕволн се богѹ, лѣт ѩко л҃н. н тако прнде кь мнѣ повелѣнїе овщ(е) ѡть вьсѣх царѧ н бога глаголе послани кь мнѣ аггел:[3] **греди Н тако дѹшѧ моѩ ѡтъ ѹбогаго мн разлѵѵн се телесе на мѣстѣ нменоѵемомь Главн, лѣтоѵ же тогда текѹщѹ ,ѕ═моѵ н ї҃ моѵ н**

[1] *Гласник* III, стр. 143 и 144.

[2] Овај се Стојник зове још и *Пусти* Стојник.

[3] Свуда су досад ове речи читане: „и ві ангель послань кьмнѣ: ангель греди“, и т. д.

л҃ и е҃ = му индіктион е҃ сльньцу кругь д҃і и луни д҃і, мѣсеца ноулїа д҃і дьнь.

Ово је изрезано на лицу камена, које је окренуто истоку, а са стране има ово:

Благоѹьстиви господинь деспоть Стефань, добри господинь, предобри и мили и слатки господинь деспоть. Ѡ горе тому, тко га видѣ на семъ мѣстѣ мрьтва.

Још на дно камена до саме земље: † **Іа Гургь Ѕубовникь грѣшни. рабь божи поставихь сьє камн.**

Запис овај има у Вуковој *Даници* за 1826, стр. 37—40, а има га и г. Миклошић у Monumenta Serbica, стр. 335—336., али се овај препис мало разликује од оба она. Ми држимо, да је вредно цео запис овако овде изложити.

Тако ето говори запис на камену, а прича у околини каже да је Деспот, путујући од Космаја, јаким *кораком* прошао село које се од тога прозвало *Кораћица*; пошав даље, опружио је свој ход, те се место то прозвало *Пружатовац*. Али, дошавши до *Пустог Стојника*, стане, ама не драговољно, него падне с коња, убије се, и издахне ту на месту.

Милутиновић опет записује готово онако, како смо и ми бележили код Манасије, да је Деспота убила стража с града Манасије по незнању, па су га после укопали негде на врло тајном месту, а начинили су врло леп, шарен сандук и окитили га скупоценим платнима, па тај празан сандук донесу овде у Црквине, где је Деспот био недавно начинио лепу цркву („Белосавачку" вели Сима) за спомен победе, коју је ту у том пољу одржао над Бранковићима, који су с Турцима били дошли на Стевана[1]. Сима тврди да је ту укопан празан сандук, и да је на место то ударен овај камен са записом, само да се одврати пажња од правога гроба Деспотова, како га непријатељи његови не би могли наћи.

Камен тај гледа народ као какву светињу. Сељаци из Јагњила, кад још није било цркве у Црквинама, били су га однели својој цркви; али како те године окупи град туђи она села около, то људи оду те га врате на старо место.

[1] *Историја Милутиновића*, стр. 461.

Вук каже[1] да је овај камен носио Карађорђе у Тополу, али ја, ма колико да сам распитивао, не чух ништа друго до то, да су га кретали Јагњилци.

На северозапад од Црквина, поље је *Разбојиште*. Прича се доиста да је ту некад била велика битка. И сад се изоравају стреле, мачеви, и друге бојне ствари.

7 Становници и њихове историске судбине

Српски народ, од како је потпао под Турке, претурио је био преко главе небројене јаде и невоље. Али је ипак било дошло једно време, кад је он чак пожалио што му не суде Турци, цареви већили; њихова му се правда чинила праведна, њихова управа очинска према сили и управи Дахија, који беху у један мах овладали Србијом.

Зачуђен безакоњем по свој својој отаџбини које без обзира чињаху сваки дан ти царски одметници а народни крвопилци, народ се био повукао сам у себе, и тек у дубљини душе своје размишљао како би се од зла избавио. Може бити да и најсамотнији лугови, најмрачнији кутови, нису могли чути разговетне беседе о томе, и ако је мисао о избављењу прожмавала свакога.

А како је било у стану Дахија? Да ли је међу њима било веселије и поузданије? Неким тајним предосећањем плашене, Дахије су предвиђале страву која им се спремала. Да би је разбили, да би себе обезбедили, крвљу су српском били наумили да угасе подземну ватру која је тињала, а коју су они сами потпиривали све више и више.

Да пустимо српског Тиртеја, нека нам он својим пророчким језиком исприча стање Србије пред устанак на Дахије 1804. Ево његове песме:

„Кад се шћаше по земљи Србији,
По Србији земљи да преврне,
И да друга постане судија;
Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит' су ради изјелице Турци;
Ал' је рада сиротиња раја,

[1] *Даница* за 1826, стр. 40.

Која глоба̂ давати не море,
Ни трпљети турскога зулума;
И ради су Божји угодници;
Јер је крвца из земље проврела,
Земан дош'о, ваља војевати,
За крст часни крвцу прољевати:
Сваки своје да покаје старе.
Небом свеци сташе војевати
И прилике различне метати
Виш' Србије по небу ведроме;
Ваку прво вргоше прилику:
Од Трипуна до Светога Ђурђа
Сваку ноћцу месец се хваташе,
Да се Срби на оружје дижу,
Ал' се Срби дигнут' не смједоше;
Другу свеци вргоше прилику:
Од Ђурђева до Митрова дана
Све барјаци крвави идоше
Виш' Србије по небу ведроме,
Да се Срби на оружје дижу,
Ал' се Срби дигнут' не смједоше;
Трећу свеци вргоше прилику:
Гром загрми на Светога Саву
(У сред зиме, кад му време није)
Си̂ну муња на Часне Вериге,
Потресе се земља од истока,
Да се Срби на оружје дижу,
Ал' се Срби дигнут' не смједоше;
А четврту вргоше прилику
Виш' Србије на небу ведроме:
Ухвати се сунце у прољеће,
У прољеће на Светог Трипуна:
Један данак три пута се хвата,
А три пута игра на истоку.
То гледају Турци Биоградци,
И из града сви седам Дахија:
Аганлија, и Кучук-Алија,
И два брата, два Фочића млада
(Мехмед-ага и с њиме Мус-ага),
Мула Јусуф, велики Дахија,
Дервиш-ага, градски тахинџија,

Старац Фочо од стотину љета.
Све седам се састало Дахија
Биограду на Стамбол-Капији;
Огрнули скерлетли-бињише,
Сузе роне, а прилике гледе:
„Алах кардаш! чуднијех прилика?
Оно, јолдаш, по нас добро није.“
Па од јада сви седам Дахија
Начинише од стакла тепсију,
Заграбише воде из Дунава,
На Небојшу кулу изнесоше,
На врх куле вргоше тепсију,
У тепсију звезде похваташе,
Да гледају небеске прилике,
Што ће њима бити до пошљетка;
Око ње се састаше Дахије,
Над тепсијом лице огледаше;
Кад Дахије лице огледаше,
Све Дахије очима видјеше:
Ни на једном главе не бијаше.
Кад то видје све седам Дахија,
Потегоше нацак од челика,
Те разбише од стакла тепсију,
Бацише је низ бијелу кулу,
Низ бијелу кулу у Дунаво,
Од тепсије нек потрошка нема.
Па од јада сви седам Дахија
Пошеташе брижни невесели
Низ Небојшу кулу Јакшићеву,
Отшеташе у каву велику,
Пак седоше по кави великој,
Све седоше један до другога,
Старца Фочу вргли у прочеље,
Бијела му брада до појаса;
Пак повика све седам Дахија:
„К нама брже, хоџи и ваизи!
Понесите књиге инџијеле,
Те гледајте, што нам књиге кажу?
Што ће нама бити до пошљетка?“
Потекоше хоџе и ваизи
Донесоше књиге инџијеле;

Књиге гледе, грозне сузе роне,
Дахијама овако говоре:
„Турци браћо, све седам Дахија!
'Вако наши инџијели кажу:
Кад су наке бивале прилике
Виш Србије на небу ведроме,
Ев' од онда пет стотин' година,
Тад' је српско погинуло царство,
Ми смо онда царство задобили.
И два влашка цара погубили:
Константина насред Цариграда
У крај Шарца, у крај воде хладне,
И Лазара на пољу Косову:
Милош уби за Лазу Мурата,
Ал' га добро Милош не дотуче
Већ све Мурат у животу беше
Док ми српско царство освојисмо,
Онда к себи везире дозива:
„Турци браћо, аге и везири,
Ја умријех, вама добих царство,
Него ово мене послушајте,
Да вам царство дуговечно буде:
Ви немојте раји горки бити
Веће раји врло добри буд'те;
Нек је харач петнаест динара,
Нек је харач и тридест динара;
Не износ'те глоба ни пореза,
Не износ'те на рају биједа;
Не дирајте у њихове цркве,
Ни у закон, нити у поштење;
Не терајте освете на раји
Што је мене Милош распорио,
То је срећа војничка донела:
Не може се задобити царство
На душеку све духан пушећи;
Ви немојте рају разгонити
По шумама, да од вас зазире,
Него паз'те рају к'о синове.
Тако ће вам дуго бити царство.
Ако л' мене то не послушате,
Већ почнете зулум чинит' раји,

Ви ћет' онда изгубити царство."
Цар умрије, а ми остадосмо
И ми нашег цара не слушасмо,
Већ велики зулум подигосмо:
Погазисмо њихово поштење,
Свакојаке беде износисмо,
И на рају глобе навалисмо,
И грјехоту Богу учинисмо.
Сад су 'наке настале прилике,
Сад ће нетко да изгуби царство;
Не бојте се краља ни једнога
Краљ на цара ударити не ће,
Нити може краљевство на царство,
Јер је тако од Бога постало;
Чувајте се сиротиње раје;
Кад устане кука и мотика
Биће Турком по Медији мука;
У Шаму ће каде проплакати.
Јера ће их раја уцвелити.
Турци браћо, све седам Дахија,
Тако наши инџијели кажу:
Да ће ваше куће изгорети,
Ви Дахије главе погубити;
Из огњишта проник' ће вам трава,
А мунаре попаст' паучина
Нит' ће имат' ко језан учити;
Куд су наши друми и калдрме,
И куда су Турци пролазили
И коњскијем плочам' задирали,
Из клина ће проникнути трава,
Друмови ће пожељет' Турака,
А Турака нигдје бити не ће.
Тако књиге инџијели кажу."
Кад то чуше све седам Дахија,
Све Дахије ником поникоше
И преда се у земљу погл'аше,
С књигом не зна нико бесједити,
Ни како ће књизи отказати.
Старац Фочо подавио браду,
Па је бјелу он зубима гризе,
Ни он не зна с књигом бесједити

Већ се и он томе послу чуди.
Не пониче Фочић-Мехмед-ага,
Не пониче већ јунак покличе:
„Дишер море, хоџе и ваизи!
Мол'те Бога, и језан учите
Сваки данак а све по пет пута,
Не брин'те се нама Дахијама;
Док је нама здравља и памети,
И док нам је биоградског града
Ми смо кадри управити градом,
Око града сиротињом рајом;
Кад краљеви на нас војштит' не ће,
Како ће нам раја досадити?

Сад он набраја колико блага има у свакога Дахије, па ће, вели, на благо покупити војску; с војском ће заћи по Србији те исећи све српске кнезове, многе кметове, и „попове, српске учитеље", само ће, вели, луду децу оставити

„Луду ђецу од седам година,
Па ће оно права раја бити
И добро ће Турке послужити."

Иза тога помиње поименце кога где Србина ваља погубити. Из крагујевачке нахије један му човек задаје велике бриге. За њега он овако каже:

„Док погубим Црнога Ђорђија
Из Тополе села поносита,
Који с бечким тргује ћесаром:
Он је кадар сву џебану купит'
Од бијела града Варадина,
И оружје што је за потребе;
Он је кадар на нас завојштити;
Он царује, а ја субашујем."

И доиста, не гледајући ни на грозност ни на дрскост овога плана, не представљајући себи јасно све његове големе последице, не слушајући ни мудре али немоћне савете старца Фоче: Дахије зађу и почну сећи кнезове и друге одабраније људе по Србији.

Ми ћемо сада малко отићи натраг, макар пали и у погрешку

понављања, од које нам најтеже и јесте сачувати се у оваком спису. Морамо најпре поменути једну меру коју су Дахије биле усвојилѐ чим су се дочепале власти над Србијом. Да би се у тој власти одржали, они су у сваком селу у хан поставили по једнога ханџију — субашу с неколико сејмена, који су држали село у запту. У Тополи је био такав субаша неки *Ибраим*, а у селу Бањи други *Ибраим*, само се овај звао *Мали*, јер је и био мален.

С Ибраимом тополским Црни је Ђорђе по невољи живео у неком дослуку (био му је купио ћурче, чакшире, и једну јаничарску пошу), па је тако од њега по нешто дознавао, кад би се опасност приближила.

„Једнога дана, све ми се чини пред Митров дан (1803), прича покојни Петар Јокић: — зовне Карађорђе мене (Јокића) и Матеју Јовичића, кмета тополскога, те одемо у честу, онамо преко потока Каменице. Ту нам каже да ће доћи Турци из Београда да га убију, по заповести дахи̂ској.

„Нисмо тамо дуго чекали, док ето ти пред хан Турчина *Хаџи-клименте*,[1] са још седам коњаника. Ибраим истрча пред њих, и почеше се нешто разговарати, али путници не сјахују с коња̂. На један мах, кретоше се те пред Ђорђеву кућу. Хаџиклимента и још двојица одјахаше, а други седе на коњма. Баба Марица, мати Карађорђева, и Јелена, жена његова, изнеше им столичице, и на њима поњаве, да седну, па узеше да им вадају коње.

— А где ти је син, баба! упитаће Хаџиклимента.

— Отерао свиње на Остружницу, на скелу, па, кад се наплати, сићи ће у Београд, и назгода ће вечерас или сутра бити у Београду, одговори мајка, научена да тако каже. Хаџиклимента упита нешто Ибраима, који потврди то исто; јер је Карађорђе био и с њим уговорио да тако каже.

После тога, Турци појахаше коње, и сви одоше натраг к

[1] *Јокић*, као очевидац, помиње овога Турчина неколико пута, и свагда га зове: *Хаџиклимента*. Песма пак назива *Узуном* Кафеџијом онога који је слан да убије Карађорђа. Не знам које је правије?

Београду. Ми се, вели Јокић: — после вратимо у хан, где нас Ибраим дочека смејући се:

— Ала сам их испратио, рече он Карађорђу: — послао их на те у Београд, а ти гледаш из луга, ха, ха, ха!“

Убијање кнезова продужили су Турци по свему београдском пашалуку. Одабрани људи су се склањали, крили, или одметали у хајдуке; народ је трпео, уздисао, погле́дао око себе, погле́дао напред, обзирао се натраг, и. . . . почео да шапће . . . . . Још малко, врло малко; још само једна варница — па да букне пламен.

Ми ћемо испричати случајчић који је имао срећу да буде та варница. Хајдемо за тим ситницама, које ће опште расположење духова до који часак претворити у крупнице.

Послушајмо опет Јокића: „Био сам, вели он, код оваца у Крћевцу. У неко доба ноћи, у очи светог Аранђела (1803), отворише се врата, и Карађорђе уђе у колибу. Са мном су била још два моја брата. Били смо поспали сва тројица. Ја устах, она двојица спавају.

— Имаш ли што за вечеру? упита он.

— Бога ми, бра̑то, нема; било мало пасуља, па смо ми повечерали; него има пресна купуса пун кош; да метнем једну главицу у лонац, да скувам, те повечерај.

— Па добро! рече он.

Таман ја пођох за купус, а он додаде:

— Немој, немој; имам ја у торби, па ћемо вечерати.

Ја се вратих.

Он седе, извади из торбе чанак папуле, чутурицу ракије, малко већу вина, и погачу; простр торбу и намести да једе.

— Оди да вечерамо, рече мени.

— Не могу, бра̑то, вечерао сам.

— Оди, оди, боље је у друштву.

И ту сад отпочнемо заједно јести, а она двојица спавају.

— А знаш ли ти, Петре, што сам ја дошао? упитаће он после вечере.

— Не знам, брâто.

— Знам да не знаш, за то ћу ти ја казати. Коекуде, ти и сам видиш како се ово успалило; како Турци секу где год ког бољег Србина ухвате; знаш шта би и од мене чинили, да им паднем шака. За то сам дошао да идемо у Орашац. Тамо ће сутра бити свадба. Стеван Томић жени сина Максима[1]. Ту ће бити више наших пријатељâ, које ћеш сам видети, да се ту састанемо а и да се малко уклоним одавде. Овде ме сваки дан виђају комшије, па ће ме, бој се, ко проказати.

— Па лепо, брâто; ја хоћу.

Сутра дан одемо у Орашац. Прота буковички *Арсеније*[2] свршио је венчање. Било је доста људи. Кад се већ преручало, и кад сватови почеше играти, прота уста иза совре, јер, божем, као стар човек, не може више да седи. Кроза шљиве, он оде лагано у једну јаружицу. То исто учинише и многи други који су дотле седели за совром. Карађорђе све то мотраше. Кад тако многи одоше, он рече мени: „Ајдемо, Петре, мало да проходамо." Ја устанем те за њим у онај поток. Кад тамо, а они поседали сви: *Стеван Филиповић*, из Јагњила, брат Марка Филиповића, пашеногa Карађорђева; *Кнез Ђука,* из Јагњила (који су као пријатељи дошли у сватове); *Викентије* из *Коракице*; *Матеја Каратошић*, из Копљара; *Марко Катић*, из Рогаче; *Сердар Сима,* из Даросаве; *Јован Крстовић,* из Буковика, и још многи одабрани људи, које нисам добро познавао, па сам их позаборављао. Међу њима седи и прота, и они се лагано разговарају. Дођемо и ми и поседамо. Прота упита Карађорђа за мене:

— Ко ти је то, Ђоко?

— Ово је син нашег Милосава, одговори он.

— Е, добро, добро, рече прота: — отац му је добар човек, само нека и он буде онакав.

— Баш је онакав, рече Карађорђе. За то сам га и довео.

---

[1] 1851 *Јокић* вељаше да је овај Максим још био жив.

[2] „Не знам баш, вели Јокић: је ли му било име *Арсеније*; обично су га звали: „господин прота."

— Е, лепо, лепо!

Сад нам прота поче говорити како су нам умукле цркве, како се жене, сестре, и ћери српске срамоте: „Земља стење а небо плаче, рече он, гледајући муке наше. Него да устанемо на оружје.“ Ми сви рекосмо да је тако, и да треба да устанемо.

Прота, на то, извади мали крстић из џепа; ми устанемо сви, а он рече те дигосмо по три прста у вис. Прота поче: „Браћо, закуните се да ово не ћете ником одати, а пре се Марта не може почети. Кад зене Март, ми ћемо жене и децу у збегове а ми пушке по среди, па у име Бога на Турке. Сад сви говорите: „амин“!

„Ко издао, издало га тело; пожелео поћи, али не могао! У кући му се не јављало ни старо ни младо! Од руке му се све скаменило; у тору му овце не блејале; у обору краве не рикале. Да Бог да се у сињи камен претворио, да се други на њега угледају. Не био срећан ни дуговечан, нити лица Божјег икад видео“! На све то ми смо викали: „амин“.

Сад сви изљубимо крст; поседимо мало, и договоримо се да сваки до Марта склања поузданих људи што може више; само да се чува од сумњивих.

Сви, иза тога, један по један, изађемо из потока. И после смо опет пили, разговорали се, и, Бога ми, играли. У сами мрак, ја и Карађорђе вратимо се у Крћевац, нашој колиби.

Карађорђе оде на своје трло. После тога, ишли су он и мој брат Андреја у Остружницу, те набавили из Немачке 6 ока барута: 4 оке узео је Карађорђе, а 2 Андрија. Доцније, он помеша своју стоку с нашом и каже: „Морам се куд уклонити. Ја немам деце да ми чувају овце, па ће људи рећи да сам вама платио, а ја идем у Ресаву, у село Ресавицу, неком Марку. Ако будем жив, доћи ћу у Марту на оно што смо углавили у Орашцу, а ако погинем, тамо ме тражите.“

Оде.

Некако на два дана пред св. Саву, 1804, једно јутро, ја се обувам да идем у Крћевац стоци, а с вратница викну Јелена, Карађорђева жена:

— Милане[1]! Хоћеш ли стоци? Да идемо заједно!

Врже се обујем, заденем пушке, и пођемо. Кад бесмо где се пут ′одваја у Крћевац, она ми рече да свратимо на њихов подрум. Ја свратих. Мало даље, рећи ће ми она:

— Знаш ти, Милане, што ја идем к подруму?

— Не знам, снаша Јелена, одговорих ја.

— Бог ме, дошао Ђорђе, и још тројица с њим: одевени неки људи. Ноћас су били овде, па сад су у оној Милисављевој подрумини, где се оно пуши ватра. Ја им тамо носим хлеба. Она отвори подрум, наточи бардак ракије, а ја одсекох лесков ражањ и нанизах неколико главица купуса. Одатле пођемо онамо где се пуши ватра. Кад се приближисмо, испаде један човек, шчепа пушку, па повика:

— Натраг! Ко си ти? Натраг!

Ја све идем, и Јелена за мном. У том испадоше још двојица, те и они окретоше шешане на нас. На то ће Карађорђе рећи:

— Шта си полудео, коекуде, ћути! Ходи амо седи!

— Ама ко је ово? рече Станоје (ово је био Станоје Главаш).

— Ко је? Ко ја и ти, рече Карађорђе.

— Еј, Ђорђе, Ђорђе, од Бога не нашао! што ме издаде? Погинућу и ја и дружина ми.

— Како погинути, Бог с тобом? Овај не ће ником казати.

Карађорђе се пољуби са мном, па седосмо, а Станоје се једнако преча. Најпосле ми рече:

— Чујеш, море! Ако ти мене издаш, и потера ме окупи, па ако, богдица, ја останем жив, да знаш да ћу те жива испећи.

Ту Карађорђе разбира како је по селу; шта чине Турци, и шта говоре наши. Каже ми да је само свратио да види како је, а у Марту ће доћи на оно рочиште. „Ово ми је друштво, рече он даље:— Станоја си Главаша чуо: ово је он главом. Још имамо у пожаревачкој друга неког Миленка, и многе друге.“

Ту ми ручамо, па ја одем у Крћевац стоци. Кад се вратим у вече кући, имам шта и чути!

---

[1] Тако ме је звала, као снаха девера.

Тај дан истерао наш ханџија Ибраим сељаке да ору Мула Јусуфу, Дахији, за јечам. Међу сељацима био је неки *Јевта Воденичаревић*, коме је Ибраим био преотео жену па њега најурио у Крћевац. Живећи тако у шуми, овај је кукавац мало и излазио међу људе. Ибраим га за то прозове медведом. На орању, Јевта је плужио и ћутао, а Ибраим пристао за њим, и сваки час му подвикивао: — Не тако, медведе! Држи добро, медведе! То не ваља, медведе!

То се Јевти досади, па једном пусти плуг у ледину, дочепа оритак и — тресне Ибраима посред звезде. — Турскога ти о . . .; ти си ме начинио медведом, а ја сам човек бољи од тебе, рекне Јевта, — и Ибраим већ лежаше онесвесао на орању. Кад се поврати, он тргне пиштољ на Јевту, а људи тек окну волове, и склептају се око њих двојице.

— Шта је то? да од Бога нађете! повичу многи.

— Ето шта је, рекне Ибраим: — хоће медвед да ме убије.

— Не, не; немаш право, Ибраиме! Ти си њега назвао медведом, а он није медвед него човек, наш брат, па му је тешко.

Ибраим одавде измакне, а људи оставе плугове, узму волове, и оду сваки својој кући.

А још пре неколико дана убио је неко Турчина у Бањи на путу. Мали Ибраим, бањски ханџија, био је дигао многе људе у потеру, да ухвате убилца, и да мртваца Турчина однесу у Рудник, где има оџа и турско гробље, да га тамо укопају. Ту је било људи из свих околних села. Кад су се враћали с Рудника низ Јасеницу, они су се разговарали да се дигну на Турке. Дошавши у Тополу на конак, чују и овде шта је оно било на орању, и већ озбиљно почну говорити да још ту ноћ ударе на ханџије, да их побију и ханове попале. То кмет Матеја докаже Ибраиму, и он ту ноћ побегне у Крагујевац.

Кад се сутра дан то види, онда они Жабарци од потере, који су заноћили били у Тополи, позову Тополце да иду у Жабаре те да ухвате њиховога ханџију да им бар он не утече. Оду, али тамо нађу празан хан. Ханџија им измакне. Одавде пређу у село Шуме, али им овај ханџија утече у Сараново. Они за њим. Сарановци се скупе око хана и не дадну ни прићи к своме ханџији. Пропушкарају се мало, па их ухвати мрак, и устаници ту заноће. Ту их је већ било 40—50 људи.

Из Саранова оду у Трнаву, пред кућу Милоја Љубичића. У Трнави затеку Младенове калаузе, који састављају новце да ваде Младена из турског затвора у Крагујевцу.

Кад калаузи чују шта хоће ови Тополци, Жабарци, и сва дружина устаника, они повичу:

— Кући! Весели били! Зар ми скупљамо новце да човека вадимо из тамнице, а ви хоћете сад буну да дижете?

„Ми се, вели покојни Јокић: — чисто скаменисмо. Још кад рекоше, ако се не откачемо, да ће јавити у Крагујевац те нас све на вешала! ми се вратисмо у Жабаре брижни и невесели. Ту заноћимо у колиби Уроша Ђурђевића.“

Дотле је опет Алекса Дукић из Бање, с неколико Бањаца, запалио био тополски хан, па дође те и жабарски упали. Устаници се ови здруже с Дукићем и оду у Јагњило. Било их је сада 70—80 људи. Ту, после малог одупирања Јагњилаца, запале и њихов хан, па се упуте к Орашцу, где су били чули да је Карађорђе. У Орашцу га доиста нађу. С њим су били: Главаш; Прота буковички; Марко Катић; Матеја Каратошић, и сви они који су оно били на оној заклетви у јесен у Орашцу. Осем тих главнијих, имало је, вели Јокић, око 500 људи устаника.

Сутра дан (биће 20 Јануара) хоћемо да бирамо старешину. Сви људи хоће Ђорђа, а он се не прима.

— Што се не примиш? питају га људи.

— Коекуде, рече Карађорђе: — ја хоћу свуда с вама, али не ћу пред вама.

— А што не ћеш?

— Не ћу за то: ви нисте научили војевати, па ћете се после неколико дана предати Турцима, а знате онда шта чека мене.

— Не ћемо, не ћемо, гракну сав народ: — ти пред нама а ми за тобом, па у ватру — у ватру; у воду — у воду! Само нека си ти старешина.

— Опет се, браћо, не могу примити; за што, ако се примим, ја ћу да чиним много које шта што вама не ће бити по вољи.

— А шта ти мислиш да чиниш? пита народ.

— Ко се ухвати у најмањој издаји, хоћу да у бијем, да обесим, да ударам на страшне муке.

— То хоћемо и ми, викне народ.

— Хоћете ли? упита Карађорђе.

— Хоћемо! Хоћемо! Хоћемо!

— Дигните три прста у вис!

Сви дигну.

— Хоћете ли?

— Хоћемо!

— Хоћете ли?

— Хоћемо!

— Хоћете ли?

— Хоћемо!

— Онда хоћу и ја вас, заврши Карађорђе.

Прота буковички обуче одежду и прими ову заклетву и по црквеном закону.[1]

Од овога часа, Карађорђе је узео управу покрета у своје руке, и наређивао је како је што мислио да је добро и паметно.

Ето тако је, по казивању једнога од очевидаца и главних радника, започет онај знаменити устанак од 1804, кога продужење и даљи развитак ми не можемо овде излагати.

У даљем раду, становници крагујевачкога округа дали су доста синова својих на службу ослобођењу своје отаџбине; дали су их можда више него икоји други, јер је природно и морало тако бити. Отуда је врело потекло, па је највише снаге с извора и понело, док се даље није претворило у велику обновну реку српскога народнога васкрса на балканском полуострву.

Година 1813, као за све, и за њих је била црна, ако не и црња него за друге.

Буна Хаџипроданова нашла је они час одзива и у овом округу. Никола Вукићевић, из Светлића, почне дизати људе на Турке, те се тако ускомеша не само Гружа и Лепеница, него се пламен којаси чак и јагодинске нахије.

---

[1] Чудо је да овде *Јокић*, по ком ово бележимо, и не помиње Кнеза Теодосија из Орашца! Ми пак морамо подсетити и на онај *земунски протокол* од 28 Априла 1804, где се каже да је устанак букнуо 22 Јануара, а не 20, као што овде излази, по Јокићевом причању.

Светлићани су, сиромаси, за овај устанак после скупо платили вероломном Ћаја-паши.

Кад се с таковског збора (Цвети 1815) разнео на све стране глас да ће народ опет устајати на Турке, онда су све три крагујевачке кнежине: Гружа, Јасеница, и Лепеница, устале, и, не гледајући на то што су Турци неке и неке њихово кнезове били домамили и у таоству задржали, прикучиле се самоме Крагујевцу, и Турке у њем затвориле са свим. У овом стању Турци нису могли дуго остати. После узалудног отпора, после слабе наде на помоћ, они су, једну ноћ, побегли к Јагодини, али су и тај пут до Јагодине скупо платили на Таборишту.

После тога, већ турске силе не памти, хвала Богу, ни Крагујевац ни његов округ.

Од године 1818, Кнез Милош се преселио из села Црнуће у Крагујевац, и 1819 начињен је ту први кнежевски двор, који по облику стоји и сада. Од тога доба главно место крагујевачкога округа постало је и стôно место Кнезу од Србије.

Ако и малешна, али ипак престоница, виђала је она све оно што се обично у капиталама може да види, и давала, наравно у мањој мери, утицаје какве те средине обично дају.

Имајући у средини својој срединску управу земље, предсретнувши прве у земљи учионице, Крагујевчани су први примили и видело нове цивилизације, први су почели ступати у нове писарске службе, и први живети и носити се онако како се на западу живи и носи.

Може бити да је у неколико и овде заметак оној рани, на коју се данас толико жали — задуживању. И данас причају да пада у очи, колико сељаци и сељанке из околине крагујевачке милују да се кицоше, да се гладе и гиздају, па макар се некад и у дуг пало за то. Ако је тај глас истинит, онда је јако за жаљење што се не уме да дâ уважење чистоћи и уљудности у ношиву, а опет да се не прекораче услови разумне штедње.

Али да се ми вратимо опет у давније дане.

Није само у борби против Турака, да су Гружани, Лепеничани, и Јасеничани узимали живо и велико учешће. Они су про-

дужили и после утицати на судбину своје земље, утицати на овај или онај поредак у новој српској држави.

Кад је позната Ђакова Буна, пошав од смедеревске нахије, постала већ опасна за ондашњи ред у држави, онда су Крагујевчани, предвођени Вучићем, били браниоци поретка и власти Кнеза Милоша. На *Оплену*, у Тополи, више Карађорђева града, био је судар и бој, у ком је победа остала на страни Вучића и Гружана, који су бранили ствар свога владаоца.

Кад је опет други пут, чувена *Милетина Буна* с великом силом и првим људма у земљи вођена, дошла била до над сами Крагујевац, онда су опет Гружани нашли се уз Вучића и друге Кнежеве пријатеље, те се ставили на службу да силу одбију силом, ако до силе дође.

Доцнији догађаји и унутрашњи немири нису их искључили из учешћа у њима, него су их само поделили на више партија: једни су били уз владаоца, а други уз његове противнике. Свакоме је познато да је буна Вучићева, 1842, успела само благодарећи онако живом и ревном учешћу Гружана, који су, на његову реч, пошли, и изложили се свим опасностима, ако не би успели.

Доцније опет, 1844, било је у Јасеници покушаја у корист Обреновића, али се то свршило само неколиким жестоким каштигама, које се и овде „помињу да се не поврну“ да Бог да.

б. личности чим било заслужне

Од људи који су задужили свој народ, а рођени су у крагујевачком округу, на првом месту ваља поменути

Ђорђа Петровића—Карађорђа

Карађорђе се родио 1752[1] године, у селу *Вишевцима*[2], баш под петицом од планине Голубице, на десној страни реке

[1] *Гласник* IV, стр. 83. *Јаникије Ђурић*, секретар Карађорђев, вели, да се он родио 1752. а *Милош Светић* (*Историја Срп. Народа Давидовића*, стр. 129) каже да је то било око године 1768. Ми смо склоњенији да верујемо казивању онога првога.

[2] О месту рођења Карађорђева разно се прича. *Јокић* каже да се родио у Жабарима; неки држе да му је место рођења Топола; али се мени чини највероjетније да се родио у *Вишевцима*, као што *Ђурић* вели.

Раче. Оцу му је било име *Петроније*, а мајци *Марица*. Били су обоје умрла сиротиња. Из Вишеваца се Петроније пресели у Жабаре. Ту је село неколико година плаћало за њега данак. Најпосле, кмет жабарски, *Радивоје Станковић*, запали му ону на сохама кућу, и он се одсели у Баничину да чува кошнице неком Фазлибаши, Турчину из Паланке.

Ђорђе, док је био дете, кажу да је најволео да гради од зове пуцаљке и пушке, и да гађа из њих. Да двоје деце има у селу, вељаше пок. Јокић, скупило би се око њега, да се играју.

Кад је Петроније стао у службу код Фазлибаше, да му чува кошнице, онда је Ђорђе већ био шипарац. Фазлибаша узме њега за сеиза.

Овај је Турчин био велики „кесеџија“, илити лопов. Он је поубијао многе Турке путнике. У тај његов рад ушао је, за кратко време, и Ђорђе. Али се то пропта, и почне се зуцкати да то чини „оно влаше код Фазлибаше“, јер на овога нису Турци хтели ни смели јавно то казати.

Да се склони од такве сумње, Ђорђе изађе од свога газде Турчина, и пређе у Загорицу. Овде бегенише девојку Јелену из села Маслошева, ожени се њоме, и после је живео с њом до смрти.

Ђорђе је имао неколико коза и неколико брава свиња. Једном их је чувао под Висом, на крагујевачком друму. Свиње су му пасле око пута, а он је седео у лугу, и шарао једну преслицу. У то удари друмом један Турчин на коњу, а за њим је ишао један хрт и три кера. Керови налају на свиње, а свиње се згрокћу на њих. Турчин потегне из пиштоља и убије једно свињче, па онда на ново натутка керове на свиње. Свиње су се измицале од керова, а све ближе примицале к Ђорђу. За њима су натрчавали керови. Ђорђе остави преслицу, потегне из пушке, и једнога кера убије. Кер: кавй, кавй, те пред газду падне — и крепа. Турчин се сад наљути, па се врати, и стане немилице тући свиње. Ђорђе, видевши то, остави и преслицу и свиње, стрчи доле на ћуприју, и заседне с оне стране реке за један клен. Турчин наиђе. Таман коњ предњим ногама ступи са ћуприје на земљу, а Ђорђе опали, и ага се стровали. Он га брже боље свуче под ћуприју, па отрчи,

малко ниже, Пантелији Воденичаревићу, у воденицу, и каже шта је учинио. Пантелија му да̀ мерицу жита да одмах намами свиње, да ону крв прерићкају, а друго све да сакрије куд зна. Ђорђе тако и учини: Турчина исече на комаде, па спусти озго у један шупаљ грм, а оружје, одело, и коња одведе Фазлибаши у Паланку. Ђорђе је знао да је овај прави лопов, па се за то није ни бојао да ће га издати, него му каже све шта је учинио. Ђорђе и остане, у Паланци, неко време, па се после врати опет у Загорицу кући.[1]

Међу тим се учеста говор о том, и Ђорђе се побоји да га не ухвате Турци. За то се спреми са свом породицом, и још једним пријатељем, да бежи у Немачку. Путујући тако, дођу до између села̀ Лисовића и Губереваца, у београдском округу. Овде се старац Петроније нешто покаје, и не хтене даље да иде, већ нагне да се врати натраг.

Сви се нађу у чуду.

Ако се он врати, потера ће онај час за њима; људи ће изгинути, а жене и деца отићи у ропство. Сви су га молили да пође с њима бар до Саве, док они пређу на ону страну, па после нек иде куд му је воља.

Петроније не хтене ни то, него нагне да иде у свој завичај.

— Убите га, рекне најпосле Марица мати Карађорђева: — сва грехота на моју душу: волим за њега једнога одговарати Богу; него да ове оволике поробе Турци. Ђорђе намигне на Илију[2] Н., који потегне из пиштоља и убије га на место. После га ту затрпају у некој Црвеној Јарузи,[3] па похитају на Остружницу, и превезу се на ону страну.

Прешавши у Срем, оду у манастир Крушедо̀. Ту се Ђорђе погоди да чува шуму, а мати и жена му да музу стоку.

Није ни две године саставио ту, па се врбује у војнике, и

---

[1] Овако ми је овај случај причао пок. Јокић, а Јан. Ђурић (*Гласник* IV, стр. 84—86) у неколико другојаче казује.

[2] *Петар Јокић* прича да је чуо од Карађорђа, да је том човеку било име *Илија*, а не зна како му је било презиме и одакле је родом.

[3] Глед. *Примедбу* на стр. 74 ове књиге, под београдским округом.

оде у Сомбор. Тамо се покаје што је то урадио, па се врати преко Бачке у Срем, те види своју породицу, и каже им да хоће да иде у Србију. Тако дође у село Попинце. Ту га затече дан, и он се закопа у сламу неког сељака Месаровића, да га људи не би опазили. Пред вече, дође жена тога сељака да начупа сламе, и, видевши њега, повиче:

— „Ко си ти? Шта тражиш ту?“

— По Богу сестра да си, ћути! рекне јој Ђорђе: — Ја чекам мрак, па ћу отити, него ме немој проказати.

Жена узме сламе, и оде у кућу. Мало час, изађе пред кућу к мужу, који је ту надељавао осовину за кола. Нешто му проговори, па опет оде у кућу. Човек одмах остави свој рад, па почне ходати по авлији тамо амо, док дође и до сламе. Видећи Ђорђа ту, рекне му набусито:

— Шта радиш ту?

— По Богу брат да си, немој ме проказати; ја бегам, и само чекам мрак, а ником зла учинити не ћу.

Газда му рекне да иде за њим у кућу.

Ђорђе му се стане молити да га не креће, али онај, најпосле, викне:

— У кућу! или ће бити зло!

Видевши се тако на невољи, Ђорђе узме торбу и пушку, па за газдом те у собу.

Газда затвори врата на соби, а сам изађе на поље, те каже жени да закоље кокош и да зготови вечеру.

После се разговарао с Ђорђем до вечере. По што су вечерали, и по што се добро смркло, рекне Ђорђе:

— Пуштај ме, по Богу отац, да идем!

— Чекај, није време, одговори газда.

Ваљало је покорити се и чекати. Тек после дугога разговора, рекне газда:

— Хајде, време је!

Ђорђе узме своју торбу и пушку, те пред кућу, а ту чекају кола с три коња. Домаћин узме најпре Ђорђеву торбу и пушку и закопа их у сено, после рекне њему, те легне, па га он затрпа

сеном, и озго преко њега веже ужетом. Сад опали коње и похита што може брже.

На стражи викне стражар:

— „Стој“!

Газда рекне две три безобразне речи, па ошине даље. Овако прејури преко Шимановаца, Деча, и дође у Прогаре, на Сави. Цело село прође, па се устави код једне крајне куће. Викне домаћина два три пута; овај чује, изађе и упита:

— Ко је?

— Не лај! одговори Месаровић, који већ рече Ђорђу да слази с кола. Домаћин, видећи Ђорђа, опет упита:

— Ко ти је ово?

— Не лај! буде и на то одговор. Сад сви уђу у собу, и почну на ново јести и пити. У том сване.

— Пуштајте ме, рекне Ђорђе, ако Бога знате!

— Ћути! није време! одговоре они.

Тек у неко доба дана викне Месаровић Ђорђу:

— Ајде!

Ђорђе узме торбу и пушку те у авлију, а авлија се баш сучељавала са Савом. На води је стојао један чун, и у чуну момак.

— Срећан ти пут! рекну ове газде Ђорђу.

— Остајте с Богом! одговори им он и уђе у чун. У чуну види да су му ти добри људи спремили: комад сланине 2—3 оке, један велики хлеб, једну чутуру вина, и једну ракије. Момак га превезе на Забрежје, па се онда врати.

Овде је Ђорђе већ био на својој земљи; и одмах нађе шесторицу друга, међу којима и свога старога познаника Васиља из Бајевца, и отпочне четовати.

У овом четовању, окупи га једном потера да му нигде није дала станка. Он се вине к селу, где се потера најмање надала. Ту дође к неком извору, напије се воде, па седне у брегу да се одмори. Ето ти бабе са судовима на воду.

— А каква је, стрина, то гунгула по селу? упита је Ђорђе.

— Та онај *Црни* и *небели* Ђорђе, одговори бака: — одметнуо се, па га траже да ухвате.

Мучно осећање испуњавало је тада Ђорђеву душу. У својој рођеној земљи он нема нигде станка ни мира, па још му и ова баба стаје на муку.

— А познајеш ли ти, стрина, тога *Црнога* и *небелога* Ђорђа?

— Не познајем, синко; нисам га никад видела.

— Е, по души те, сад ме познај добро! рекне он, па оспе камењем гађати баби судове тако да јој, бој се, ни глава није остала здрава.

Сам је, доцније, причао да је од ове бабе први пут чуо да га зову Црним Ђорђем:— „Ама сам јој, додавао је, и платио за то!“

Међу тим се Аустрија зарати с Турском. Михаљевић пређе на Забрежју, стане врбовати Србе у војнике — драговољце, а све арамбаше позове на предају, оставивши им рока 3 месеца. Карађорђе и његова дружина не хтену се предати. После три месеца, окупи га потера, те му у Радљеву убије једнога друга, и њега рани у десну руку. Излечивши рањену руку, почне он опет четовати. Али га потера опет окупи, и, у селу Борку, ухвати њега, и 6 његових другара, и све их одведу Михаљевићу. Суд је био готов: све на вешала! Али док је среће, није штете, вељаше покојни Јокић. Радич Петровић, из Остружнице, који је раније био ступио у драговољце, и већ постао капетан код Михаљевића, бегенише Карађорђа, а овај га још поочими, те настане у пуковника, и овај му поклони Ђорђа.[1] А три његова друга обеси одмах, другу тројицу пак пошље у заточење у Бају, где су два умрла, а један се избавио, и вратио у Србију. Ђорђе постане код Радича буљубаша над четницима, и ишао је с аустрйском војском на Пожегу, на Чачак, и на Карановац. Кад дође у Студеницу, заповеди му се, те мошти Светога Краља спроведе у Београд, а одатле у манастир Ковиље.

[1] Карађорђе се доцније, као Вожд, једном, лицем Пна етров дан, у Карановцу, јако огрешио о овога свога поочима и добротвора. Пред свом војском излемао га је што је игда могао ражњем на дохват. *Јокић* каже да је Радичева сва кривица била „што је рекао оно што је цела истина“ (не каза шта је, али као да ће бити нешто против Пљаке).

По утврђењу мира између Аустрије и Турске, Карађорђе је остао у Србији, склањајући се да се не би често сретао с Турцима. Под Мустајпашом, „сиротињском мајком“, он је био један од оних буљугбаша, који су имали бурунтије да могу имати по 70 момака Срба, те да бране Мустајпашину или царску страну од Пазванције одметника.

Кад Дахије удаве Мустајпашу, Ђорђе се опет прими четовања, јер му под владом Дахија није било друкчије живота.

Тако је трајало до почетка 1804; а тада га је устанак у Јасеници изнео на чело српском народу, и од тога доба до јесени 1813-те, живот је његов готово оно исто што и живот целе Србије.[1]

Несрећне године 1813, 21 Септембра, Карађорђе је пребегао у Земун, одакле је послан најпре у Варадин, а одатле у Грац, па отуда је отишао у Русију, и живео је највише у Хотину, у Бесарабији.

Године 1817, у лето, не знамо за што ни крошто, дође он у Србију[2], и јави се смедеревском војводи Вујици Вулићевићу који га склони у Радовањском лугу, на трлу неког Драгића Војкића, у смедеревској Јасеници. То је баш око онога места где је Ђорђе некад своје детињство проводио.

Долазак Карађорђев у то доба, и у свези с грчком хетеријом, био је за Србију неки зли удес. Бескрајна њена страдања и муке световале су јој политику измиривања с Турцима, а долазак „Вожда“ значио је нови рат, и рат „до истраге турске оли наше“.

Наступио је био тренутак горкога кушања за свакога родољуба.

---

[1] Вредно је прочитати писмо које је $\frac{18}{30}$ Јула 1807 у Римнику пуковник *Паулучија* писао Будбергу о Карађорђу и о другим војводама српским. Находи се у „Разбору сочиненія Н. А. Попова“ и т. д. од *В. Богишића*, стр. 105.

[2] *Исидор Стојановић* вели да је Карађорђе прешао преко Дунава близу Рама; а г. *Данило Стефановић*, саветник, каже да се он превезао код „Госпођина Вира“, па преко планине отишао на Ересницу к Морави и Шумадији.

Отаџбини је требао мир који су грчки хетеристи хтели да пореметe, да би тако турску силу поцепали, те да мања на Грчку удара, а Карађорђу је припадала захвалност. Али је неумитна судбина свакоm оном ко земљу своју остави, ко народ свој напусти у часу највеће опасности........

Теразија претеже, и глава Карађорђева би одсечена ноћу између 12 и 13 Јула 1817.........

Глава је Карађорђева однета у Београд Кнезу Милошу, и београдском везиру, и ту је одерана и послана у Цариград, а тело је најпре укопано онде где је погинуо, па је после пренето у Тополу и сарањено у његовој цркви[1].

Карађорђе је био стаса повисока, тела врло снажна, осушна, лица округла, масти препланутe, носа подугачка, очију малих али пуних ватре, чела висока. Глас му је био танак као глас у жене; говорио је врло мало.[2] Кад би ћутао и мислио, обично би гриц-

---

[1] О смрти Карађорђевој гледај: *Србијанку*, књ. IV, стр. 163—167. — *„Преодницу“*, *Исид. Стојановића*, стр. 119.— *Грађу за срп. Историју*, *Вука*, стр. 173.— *Counibert*, I, 155—159.— *М. Светић*, *Историја Давидовића*, стр. 127. А вреди прочитати у *Архиву Срп. Учен. Друштва* писма под бр. 667, 668, 672, 675, 676, а нарочито Нр. 673. У свима се говори, где више где мање, о смрти Карађорђевој. — Никола Новаковић, који је својом руком убио Карађорђа, био је родом из Колашина, па се настанио у Опарићу, у Левчу. Био је најпре момак у Карађорђа, а после у Вујице. Човек свиреп, он је онима на које би се наљутио, метао руке у трлицу, те би их тако ломио. Вујица је Николи крстио једно дете. Никола је пао с коњем у реку Расину (кад је ишао својој тетки у Жупу у госте) и остао мртав на месту.

[2] Покојни *Јокић* вељаше, да би Карађорђе често, кад би хтео поћи из Београда у Тополу, само рекао:

— Коње!

На ту реч, све се морало спремити, што оно веле, док се удари длан о длан, и ако се није знало куда ће се ићи. За то се и носило *све*. Узјахав у Београду, Карађорђе нити би где одјахао, нити коме проговорио једне речи до Сопота. Ту је, под једним великим грмом, обично одјахивао, те би се коњи одморили, и он би загледао у сат. Дотле је стизао за 7 сата.

— Угод седам! рекао би некад, или већ колико је мање или више. Кад одатле појаше, опет би ћутао до куће у Тополи.

као нокте на прстима својим. Уз другу или трећу реч говорио је „Коекуде“. Непознатом човеку, ма и старијем, имао је обичај рећи, кад би га звао: „Мо̂мче!“ затегнувши на о, као што обично говоре Шумадинци.

Сва му је псовка била:

„По души га“! . . .

Ра̂дин је био преко сваке мере. Кад није био на војсци, он је код куће косио, и радио све пољске послове, као̂ и други сељаци[1]. Кажу да је, надељавајући обручје, искривио руску колајну коју је носио на прсима. У јелу и пићу смеран за причу: погача и папула уз пост, а погача и суво месо уз мрс, и уз то чутурица шумадинске ракије, за њега је била најбоља гозба.

Одело му је било као и у других сељака. На глави шубара (под којом је често био вес); на ногама опанци, или некад чизме; даље: сељачка кошуља, јелек, чакшире, појас и силај, иза кога је вирио страховити пиштољ, за који се не памти да је икад промашио. По врх свега, велики реснати гуњ.

Он је био пешак на гласу; у боју је највол̂ео да је пешке. Кад је јахао, најрадије је јахао на свом *дорату*, ког је волео од свих коња[2].

Мане су му личне највидније ове: преко мере бурна нарав; слабост према женској лепоти; поводљивост за оговарачем, и прилично тврдовање.

Од погрешака, највећа је што је оставио Србију, 1813.

Теодосије из Орашца
ОБОРКНЕЗ ЈАСЕНИЧКИ

Кнез Теодосије био је човек уважен још пре устанка. Кад је устанак већ био узео мах, и кад се повео разговор: ко да буде старешина устаницима, онда су међу првима нудили њега, да се прими старешинства. Теодосије се не хтене примити. „Ја као кнез народни, рекао је он: — не могу бити старешина хајдуч-

[1] Г. *Паулучија* овако преводи речи које му је изговорио Вожд на растанку у Малајници 1807: „Rappelles-vous, Monsieur, que je ne desire autre chose, que de voir ma patrie libre de toute crainte de se voir derechef sous le joug ottoman; alors je renoncerai à tout pour aller à ma charrue“. *В. Богишића*, Разборъ и т.д. стр. 105.

[2] *Србијанка*, књ. IV, стр. 94.

ких чета. Ако сутра турска војска рупи у Србију, како ћу ја изаћи пред Турке? шта ли ћу им казати, кад ме запитају: ко поби толике Турке (јер врана врани очи не вади), и попали турске куће и џамије? Хајдуке и ову момчад ми можемо ласно предати; али кад се ми назовемо поглавице хајдучке, нас не може предати нико. Него за сада нека буде старешина Ђорђе, који је код Турака и онако познат као хајдук; па ако турска војска удари на Србију, и Турци опет обладају, он с хајдуцима нек бежи у гору, а ми ћемо изаћи пред Турке, и бацићемо кривицу на њега и на остале хајдуке, па ћемо ми после њему лако извадити буруннтију, и предати га као хајдука. Ако ли се што другојачије окрене, и ово се протегне, ми ћемо владати и заповедати: народ нам је свакојако у рукама."

Као што се по овим речима познаје, Теодосије није провиђао силу и обим устанка, нити нови ред ствари који је устанак произвео. Он је сметнуо с ума и једну врло обичну народну пресуду која вели: „Ко ради онај и суди."

Кад је доцније видео да је све изашло другојачē: Турци у земљу не уђоше, њихова се власт не врати, кнезовска лојалност оста без употребе, онда је почео замерати Вожду сад ово сад оно. Једном, у Пећанима, више Остружнице, тако се свади с њим да и пиштољ потегне на њега. Пламен му не састави.

Карађорђе цикне:

— Коекуде, по души те твојој! Кад си знао боље од мене уређивати и заповедати, за што си ме нагонио да се овога посла примим?" С овим речма он удружи и пиштољ, који, као што се зна, никад није лагао.[1] Теодосије буде рањен у лево раме, и падне на земљу.[2] Тако рањена, однесу га кући у Орашац, где га је видала нека жена,[3] али је ипак, после неколико недеља, умрьо.

---

[1] *Милутиновић* је испричао у песми сав овај догађај који вреди прочитати (*Србијанка,* књ. II, стр. 53—60).

[2] *Пок. Вук* (у *Даници* за 1828, стр. 217) завршује тако, као да је Теодосије остао ту мртав. Међу тим у Орашцу се прича овако како смо ми изложили, и ми томе верујемо, јер се то могло знати у целом селу.

[3] У Орашцу се прича још да је та жена већ била готово излечила Теодосија, али јој Карађорђе запрети да ће је погубити, и сву јој

Он је укопан на 40 хвата од садашње школе у Орашцу, испод две велике крушке, где му је и кућа била. На гробу му стоји и сад белег — прост камен без икаква потписа.

Младен Миловановић

Родом је био из села Ботуња, на 2 сата источно од Крагујевца, где му, кажу, и данас стоје неки вотњаци. До устанка, био је марвени трговац. И баш је онда, кад се Јасеница дигла, у почетку 1804, држан у Крагујевцу, као неки талац, у затвору. Приставши у устанак, као човек богат и речит, дошао је, мало по мало, до највеће власти, после Карађорђа: био је саветник, ратни министар, председник Савета, и желео се испоредити са самим Вождом.

Не зна се ни за једно његово јуначко дело. Шта више, Вељко је говорио да Срби морају бити надбијени и несретни где год он управља.[1]

Родофиникин, онде где карактерише неколике прве вође народне, каже: „Младенъ, читать и писать неумѣетъ; подлъ и лукавъ."

Ни мало боље не говори о њем ни Паулучија. Сви његови сувременици тврде да је био врло властољубив, врло жудан да стече, те је, с тога, хватао сваку прилику где се могло стећи новаца.

Као човек богат и врло речит, он је умео врло често приволевати Карађорђа на своју страну, па је онда могао чинити што је хтео.

С Карађорђем побегао је и он из Србије 1813, и отишао у Срем, одакле је, у Јануару 1814, спроведен у Брук, у Штајерској, а после је отишао у Русију, и настанио се у Бесарабији.

Отуда се вратио тек кад је Кнез Милош био увелике створио ново стање у Србији, после 1815.

Слушао сам да је он, враћајући се, дошао био у Панчево без игде ичега. Кнез Милош, чувши за то, веле, да је послао из Смедерева некога к њему, да му понуди новаца и каквих год услуга. А ако би хтео, да га преведе и у Србију, и пошље к њему у Крагујевац.

кућу затрти ако га не отрује. И тако га она отрује. Колико је у овој причи истине, сам Бог зна. Међутим Карађорђе није био човек који се тровањем и тајним убиством ослобођавао од својих супарника, него својим непромашним пиштољем.

[1] *Даница* за 1826, стр. 88 и 89.

И тако Младен дође у Крагујевац, и ту је живео у конаку Кнеза Милоша.

Причају, даље, да је Кнез Милош, кад би год имао што да ѓовори с њиме, служио се речма:

— Господару Младене!

А Младен, напротив, свакад би Кнезу говорио просто:

— Милоше!

Како је ово било Кнезу, не знам; али људи из околине, који су ми ово причали, замерали су Младену за овако навалично превиђање новога стања ствари.

Прича се да је он из Крагујевца пошао био у Црну Гору, па се задржао неко време у Чајетини код Мићића. Али га ту нађе смрт, у Очкој гори, кад је једном с Мићићем ишао на Златибор на част.

У околини се прича да су га убили *Симо* и *Лека Ковач*, момци Мићићеви, и бацили у Звекару, у Очкој Гори. Истину те приче ја не могу ни тврдити ни одрицати. Доцније време дâко и с тога скине засторак садашњега незнања.

Милоје Петровић Трнавац

Овај је човек несрећама својим заслужио да му се име спомене, и ако га нико не ће благосиљати.

Милоје се родио у селу Трнави, у нахији крагујевачкој, због чега се и звао *Трнавац*.

До устанка, Милоје је био калауз код свога кума Младена Миловановића. Најпре је постао буљубаша, а за тим и бимбаша над бећарима. Године 1806, у јуришу на Београд, он је са својим бећарима ударио с јужне стране низа Саву, и међу првима је продрьо на Савакапију.

Кад је Београд узет, и он и кум његов наместили се у њему, тада су били они већ најбогатији људи у свој Србији. Младен и Милоје нису се раздвајали један од другога, а и требали су један другоме: Младен Милоју као глава Совета, а Милоје Младену као старешина бећара. Тако они притисну најбоље куће и дућане у Београду, и најлепше њиве и ливаде око Београда.

Сав Београд био је управо њихов. Београдска и остружничка скела биле су њихове; а и у свакој већој трговини, ма чијој, они су морали бити ортаци.

С тога је и букнула на њих завист и мржња свију осталих старешина, особито већих. Савременици веле да су ова два човека, и овака њихова дела, највећи узрок свему општем раздору, неслози, и свим великим народним несрећама за времена Карађорђева.

Године 1809, на препоруку Младенову, постави Карађорђе Милоја за главног управника својој војсци против Ниша и онога свега краја. Милоје, кад дође у Делиград, крене војску ближе к Нишу, и улогори се на Каменици, недалеко од Ниша. До тога је доба на том крају био најстарији заповедник и најзаслужнији војвода *Петар Добрњац*. Добрњац је и дотле мрзио на Младена и на Милоја, а сада још више, кад је видео да му Милоје долази за старешину. Истина је Милоју од Карађорђа и Совета било заповеђено да се слаже с Петром, и за свашто братски да се договара; али се они, оба бесна и силна, и уздајући се сваки у своје пријатеље, не сложе никако, па та њихова неслога пређе и на друге старешине, те се начине две стране.

Једнога дана, кад је Петар с коњицима био отишао ка Гургусовцу Вељку у помоћ, ударе Турци свом силом на шанац ресавски на *Чагару* (у Каменици), где је био *Стеван Синђелић*. Војници из других шанчева, где је био Милоје, повичу да се иде Стевану у помоћ, али им Милоје не допусти. Те Стеван пропадне са свим. А Милоје, видећи то, побегне с војском ка Делиграду.

За ову голему несрећу буде Милоје, у јесен те године, на скупштини, у Асанпашиној Паланци, избачен из службе, а у зиму га протерају и из Београда, него му одреде да седи у Остружници, где је имао лене дворе.

Године 1810[1] погине у нахији београдској војвода Марко Ка-

[1] Под београдским округом, на стр. 77, ја сам, држећи се непоузданих приповедача, рекао да је најстаријем Катићу било име *Стеван*. Доцније сам се у самој Рогачи известио да је било овако: Катићâ је правих четворица: *Јован, Јанко, Марко* и *Стеван*.

тић, на свадби. Човек, који га је убио, једнако је говорио да га је убио нехотице, али су други доказивали да га је на то наговорио Милоје, да би се и у Шумадији дигла буна против Црнога Ђорђа, и да је он у то име и другим људима давао барута. За то Милоје пребегне у Земун. У Земуну га метну под стражу, па отправе у Варадин.

Карађорђе навали искати да му се врати Милоје, обричући дати за њега неке пустахије из Немачке. Аустрӣска власт пристане на то, и Милоја преко Митровице преда Луци Лазаревићу у Шабац. Лука је већ имао заповест од Вожда: шта да ради.. Како му предаду Милоја, он га погуби... И глава Милојева буде изнесена на тањиру, на једном столу, пред београдском црквом београђанима на углед.

Милоје је био човек средњег раста, црномањаст и врло леп; образа је био округлих, а уста су му сва покривали бркови. Имао је тек око 40 година, кад је погинуо. Првих година био је можда и неки јунак, а после се био врло погосподио, и тако се био понео, да ни од старешина, осем Карађорђа и Младена, а камо ли од простога народа, нико није могао с њиме људски ни говорити. Оставио је после себе једно мушко дете и једно

Јован је укопан у рогачком гробљу, и више главе му је камен са записом: „1801 Здѣ почиваетъ рабъ божій Јованъ Катичъ." — *Јанко* је већ погинуо 1806, и укопан код сибничке цркве; за њим долази *Марко*, који је погинуо 1810, Јануара месеца, на свадби. Иза Марка настао је тек војвода *Стеван Катић*, који је умрьо 24 Априла 1813, и укопан у рогачко гробље.

Сад је на место овога војводе Стевана, по што је правих Катића нестало, Карађорђе поставио њихова сестрића *Николу Катића* (узео је и презиме својих ујака и дошао у њихово имаће). Овај се Никола звао кнез; умрьо је 22 Декем. 1833, и укопан код сибничке цркве. — Је ли *Јован* био брат или отац осталој тројици Катића, не зна се извесно у Рогачи. Само излази да од Катића нису Дахије ни једнога посекле, него је Јанко, кад је настала сеча кнезова, побегао био у гору, те чувао своју главу, а Карађорђу су се придружили у Лисовићу и он и Кнез Сима одмах по разбоју Аганлије на Дрлупи.

женско. Ћи му се удала за Стевана Новаковића, кога је отац, Новак Марковић, био председник смедеревског магистрата, а сина му *Радоја* одведе Младен у Бесарабију, и оданде га с многом другом господском децом пошљу у Петробург на науку. Шта је после с њим било, не зна се ништа[1].

Петар Јокић Тополац

КАРАЂОРЂЕВ БУЉУГБАША

Петар се родио у Тополи око 1779. Устанак 1804 затекао га је већ као свршена човека. Од тога доба, он се готово није ни раздвајао од Карађорђа. Био је буљугбаша (старешина) његове гарде, његове најодабраније војске.

Петар Јокић је био у многим бојевима. Мени је причао пред смрт да се находио у 65 прилика ѓде се гинуло, где је дакле могао и он погинути. Он је однео у гроб неколико рана.

Осем способности војничких, Јокић се одликовао још и великом разборитошћу и човечношћу у поступању.

После пропасти 1813, живео је до 1838 у Земуну, и трговао, па се тада вратио у Србију, и постао у Ваљеву члан окружнога суда. Кад је доцније пензионован, отишао је Тополу, и ту је живео до смрти.

Писац ових редова, по жељи Српског Ученог Друштва, имао је срећу саслушавати овога старог ратника о раду Срба од 1804 —1813. Целу зиму године $18\frac{51}{52}$ провео је у кући многопоштованог Петра Буљубаше, и наслушао се чудних прича из оног јуначког доба.

Свршивши своје казивање, он је наскоро за тим и умрьо, 24 Априла 1852, око $4\frac{1}{2}$ сата после по дне, и укопан је више олтара тополске цркве.[2]

Јокићева доста добро погођена слика находи се у Народном Музеју, у Београду.

---

[1] О Милоју је писао покојни *Вук*, у *Даници* за 1829, стр. 21—27.

[2] Међу хартијама *Срп. Уч. Друштва* наћи ће се и неки животопис *Петра Јокића* који сам ја написао још 1852 године, и предао Друштву.

И ако немамо података за иоле пространије животописе, опет за пријатну дужност сматрамо поменути ма и сама имена још неколиких заслужних Срба из Јасенице. Такви су:

Кнез Ђука из Јагњила, оборкнез над кнежином Лепеницом. Под њовога влашћу били су: *Димитрије Парезан*, из Брзана[1], капетан, који је погинуо на Делиграду; *Илија Бимбаша*, из Крагујевца, који је погинуо на Бањи; *Бимбаша Сава из Трнаве*, који је погинуо на Букоровцу, и *Ђорђе из Комарица*, који је пао на Јагодини; буљубаша пак крагујевачки *Гавра*, и *Урош Новковић*, из Жабара, умрли су од своје смрти.

Кнез Марко из села Орашца, који је био старешина кнежине Јасеничке, за Карађорђева доба. Из тога истог села били су још: војвода *Стеван Гајић; Алекса Јаковљевић* и *Гаја Остоић*, који је погинуо на Мишару; из Липовца *Милован и Радован Гарашани*, два брата рођена, од којих је Радован погинуо на Шапцу; *Тодор Ђурић, барјактар*, из Трешњевице. Хвалом се засипљу *Иван* и *Стеван*, из Пласковца, од којих је Иван погинуо на Чачку, а Стеван на Смедереву. Њихову јунаштву диве се њихови савременици.

Оборкнез Теодосије из Кнића

Овај кнез Теодосије преживео је 1813-ту годину, и имао велика учешћа у другом устанку 1815-те. Брат његов *Милован* био је капетан под његовом влашћу. Исто тако под њим је био и *Ђорђе Нићовић*, из Кнића који је погинуо на Црном Врху, кад оно Гушанац Алија хтеде у Гружу да продре. Још се помињу: *Радоје* из Коњуше, *Петроније* из Липовца, *Илија* из Губереваца, *Станко* из Витановаца, *Јован Цветић* из Гунцата, *Јован Бабић* из Годачице, који први погибе на Сеници, и *Јова* из *Добраче*. Овај последњи је на Чачку, 1815, несамртну славу заслужио.

[1] Покојни *Јокић* причао ми је да је Парезан родом из Брзана. Имајући то од њега, ја нисам више ни разбирао за место одакле је он. Г. *Мишковић* пак вели да је чуо да је он из Сабанте. Сад сам дознао ово: Парезан је старином из села Комадина, у Старом Влаху; доселио се био у Брзан, па отуд прешао у Жабаре жени у кућу.

Јанићије Ђурић

Родом је био из села Страгара, а познат је највише као секретар Карађорђев. Године 1813 добио је био и команду на Дрини, али је тамо рђав глас оставио о својој војничкој способности.

Овај је човек међу тим заслужио признање што је огледао да што напише о догађајима свога доба[1].— Обраћао сам се његовом сину за што више података о његову животу, али нисам ништа добио.

Никола Вукићевић
из села светлића

Био је, као трговац, познат и уважен у народу. Кад се, године 1814, Хаџипродан одметне и почне прикупљати дружину на отпор Турцима, Никола је радо и весело пристао на такав рад. Одмах је и сам почео скупљати ратнике, и договарати се о новом устанку. Али доцније, кад је Хаџипроданова ствар пропала, и кад је Ћаја-паша дошао у Крагујевац и почео примати на веру који се год преда, отишао је и он, с братом својим, и предао му се, у Крагујевцу. Лукави Турчин примио их је оба лепо, обласкао, и оставио да ходају с оружјем. После 5—6 дана стрпа их у тамницу, па онда у синџир с осталима, и одведе у Београд.

Зна се каква их је судбина тамо чекала.

Танаско Рајић

Рајић је родом из Страгара; један је од првих устаника у Јасеници 1804. Он је Карађорђу био барјактар. Човек већ у годинама, а јунак за причу, он је био узданица ма се послао на како тежак посао.

Године 1809, Гушанац Алија, с 12.000 крџалија, „све жешћега и крвничнијега,“ као што вели Сима, удари од Јагодине преко Црнога Врха ка Гружи и Лепеници. Зарекао се био, кажу, да Крагујевац запали, да груне у Тополу, да Карађорђа посече, а жену му и децу да пошље цару на дар.

На глас о такој силној најезди

„Карађорђе онакога пошље
За којим но још нестало нигде
Нит га игда би поклепат нужно

[1] *Гласник* IV, 75—150.

С две хиљаде храбра Шумадинца
Та Рајића свога барјактара!
Црни Врх их наткрилио листом
Да душмана не обња их око,
И да не зна ко на друму чека.

Турци, не видећи нигде пред собом војске, наиђу слободно, али тек онда опазе у какву су клопку упали:

„Кад се оспу Србаљ гарабињи
А стану се изјариват' вразп
Хати с' ломе, рањеници пиште,
Док облете сву бусију кругом
И обостран уједначи пуцње
Што и Турци заклоне ухвате.
Но истекар половина Срба
Из дубраве у ребар приспела,
Бив скривена ударити после,
У по ватре изненада вразма;
Ови т' нам их чилни и јакошњи
Сад предузму с плећа у перчине
Мучно ј' видет' ситније мрвљење!
Један другог већ храбрити сташе:
„Држимо се, не издајимо се!
„Крџалије, у боју смо расли!
„Оружјем нам' је славити се!“
Још Гушанац устоструча сладе.
И држа се док се не досади
Само гинут', и у незнан бити,
А Срб пуни, без претрга меће,
Сам заклоњен, тек душмане згађа.[1]“

Крџалије прсну куд који, а и сам Гушанац једва изнесе шалваре до Јагодине. У овом боју, међу другима, особито се одликовао *Јован Курсула.*

Доцније се нешто Вожд био наљутио на свога барјактара, а овај се повуче у своје село, и са свим батали војну и војевање. То је многима било жао, и Сима му овако пева за то:

„Ах, Рајићу, Вожда барјактаре,
С неког доба јера поманита?
Јер у немар забаци се гњили....

[1] *Србијанка,* књ. III, стр. 52 и 56.

Дотешча л' ти већ витеза право
Не дат' мрдат' ни свом господару?
Ил' угаси к завичају љубав
К слави срода и драгости српској;
Стид ли би те у потомства било
Што би стјену жезлом поражав'о
Да истаче животворну воду
У све тјела кроз вјекове члане?..."

Други устанак нашао је Рајића, и ако већ старца, бодра и весела, на бој готова.

На Љубићу находимо Танаска Рајића, као заповедника у горњем шанцу, где су били топови. Једнога дана Турци жестоко ударе на српске шанчеве. Војници из доњега шанца, не могући се одржати, почну узмицати у горњи, Рајићев шанац, и тим сам шанац провале. Кад сила турска и ту навали, они се помету, и почну узмицати. Кукавни старац Рајић почне им говорити: „Станте, браћо, ако Бога знате; што сте се тако преплашили; та и из Турака тече крв као и из нас. Зар ове топове остављате, од Бога не нашли? Знате ли какве смо муке пропатили док топова не имасмо?"

Видећи да је страх овладао, и да га нико не слуша, Рајић опкорачи топ, узме у једну руку сабљу, а у другу запет пиштољ, па рекне:

— Овиx топова ја не ћу оставити Турцима, док ме свега на исеку на комате!

Турци нагрну на њега; он неколике смлати, али пушке и њега оборе, и ту га свега Турци исеку. Ова јуначка, патриотска смрт нека је на углед свима онима у којих овако мушко срце куца!

Добри духовник Ђера прича нам, како су Рајића ожалиле његове ћери, снахе, и баба му Јана. Ево неколико врста из те запевке:

„Дуовниче, и тако ти Бога!
Кажи мени што за свекра мога [1]
Ти си с њиме тамо војевао
Је ли близу тебе погинуо?
Имала сам брата рођенога
Па остадох и без њега јадна
Отиш'о ми у далеку земљу
Не знам јадна на коју ли страну
Али живом жив се опет нада

[1] Ово јада Перуника, снаха Рајићева а сестра Јанићија Ђурића.

А мртвоме никад ни до века;
Кажи где је мој бабо остао?
Јеси ли га лепо саранио"?
Близу мене плаче баба Јана
Рајићева јадница супруга,
Око ње су ћери рођенице
Што с' остале јадне сиротице."[1]

Ко Рајићевом смрћу уме да умре, достојан је да живи до века!

Сима Паштрмац
ИЗ СЕЛА ПАШТРМЕ

Био је за Карађорђева доба барјактар у војводе Антонија Пљаке. У време буне Хаџипродановe пристао је био и он уз устанике, али се, на реч Милошеву, предао, у Книћу, Ћаја-паши, и отишао својој кући.

Кад је уговорен други устанак, о Цветима 1815, он је изнео свој барјак и развио га за знак освећења тога великог народног рада. Био је у свим бојевима док се борило; а после се готово увек налазио уз Кнеза Милоша с којим је, осем другога, био везан личним пријатељством још из младости.

Знајући бујност нарави Кнеза Милоша, он је гледао сваком приликом, да гњев остане без рђавих последица, и да се љутња, бар у највише случајева, изметне у смеј. Савременици захвално помињу ту његову тактику. О њем има врло много причица, које су веома занимљиве, и све сликају живот и нарави онога доба. Неке су од отих причица штампане у календару „Шумадинцу" 1852. Сима Паштрмац звао се најобичније „Амица." То је турска реч која значи „Чика;" а то му је име наденуо најпре Кнез Милош, па је после остало као његово друго име.

Паштрмац је умрьо 5 Августа 1836 године у Крагујевцу, а укопан је код рамаћске цркве. На његову гробу има плоча с овим записом: „Овде леже кости мужа за отечество србско многозаслужна, вернѣйшега содруга и любимца Светлога Княза Милоша Обреновића, надворногъ совѣтника Симе Милосавлѣвића Паштрмца. Престави се 5 Авг. 1836 у 60 лѣту старости своє, у Крагуєвцу."

[1] *Знаменитіи догађаи новіе србске исторіе*, *Герасима Георгіевића*, у Београду 1838, стр. 56. 57. 58.

Мелентије Павловић
српски митрополит (1831—1833)

Мелентије се родио у селу Врбави, у Горњој Гружи, 1776.[1] Његов отац Павле, и отац Вучићев Петар (Периша) два су рођена брата.

Мелентије се рано покалуђерио, али ми не знамо његов живот за млађих година његових. За њега има помена тек од године 1810, када је, по смрти игумана враћевачког, *Јосифа*, постављен он за игумана манастира Враћевшнице, где је дотле био јеромонах.

Не ће бити сувишно да изложимо цело писмо о том постављењу Мелентијевом за игумна. Оно се чува у манастирској архиви, и ја сам га преписао 2 Дек. 1873, благодарећи преосвећеном владици Вићентију. Писмо то гласи:

„1810, Марта 9.

„Даемо свакомъ суду на знанѣ како овимъ даномъ умре игуманъ Іосифъ, и на нѣговой смрти бише сви нѣгови, свои єму, и честно по божиой вольи погребосмо его, по чину црковному. На томъ паки наставши по нѣму Мелентіє єромонахъ, сви ми кметови, кнезови, и булюбаше саборно нађосмо мунасипъ да буде, договором кметовскимъ, на нѣгово место по нѣму оставши єромонахъ Мелентіє, и опште ми кметови сви поставлямо и потврђуємо да буде (в место) Мелентіє игуманъ (да буде). Тако велимо и тако даємо потврђено писмо. — Први я кнезъ Благоє изъ Црнуће; кнез Радивоє изъ Каменице; кметъ Гая изъ Црнућє; Булюбаша Милисавъ изъ Каменице; и Павле Слепчевићъ из Каменице.

„И надъ свимъ тимъ я Антоніє войвода потврђуємъ, и ударамъ свой муръ, да є на знаси свакоме (м. п.).

„И на том и архимандритъ студеничкій Василіє потврђує, ради болѣга сложенія.“[2]

Мелентије Павловић био је доцније друг и једномишљеник Кнеза Милоша у свим важнијим пословима његовим. Он је оно на

[1] *Вучића Путешествіе*, стр. 323.

[2] Познато је да су од 1806 до 1813 студенички калуђери са Светим Краљем становали у Враћевшници, и ту је у једној обитељи било два братства, две касе, двоји приходи. А најпосле су се и смешали.

Љубићу, 1815, онако славно заменио омофор добошем, и Бог му је баш ту молитву примио, и Србију, тако брањену, очински благословио. . .

Године 1831 пошље га Кнез Милош, заједно с Нићифором Максимовићем, у Цариград, те 18 Августа, те године, он постане митрополит за сву Србију, а сутра дан он посвети Нићифора за јепископа ужичке јепархије.

Мелентије није дуго седео на светитељском престолу. 8 Јуна 1833 преминуо је у Београду од водене болести, и укопан је у саборној цркви.

Мелентије је закратио те се у београдској цркви на левој певници не пева грчки, као што се певало до њега. Зна се још да је живо настојавао и помагао да се набави штампарија у Београду.

У Београдском Музеју, под његовом сликом, на патосу, стоји обод од онога доболша, у који је он ударао на Љубићу.

Мелентије је био висока раста, осушан, црномањаст, дугих образа, дугачка, малко покучена носа; лепе, црне, пуне браде, и невеликих, танких бркова. Носио се увек чисто, укусно.

Кнез Милош, Кнегиња Љубица, и бегови звали су га обично: *„Пбиб! Наш пбпа!“*

Тома Вучић Перишић[1]

Рођен је у једном бегању у Срем, у селу Баричу,[2] у београдском округу, близу утока Колубаре у Саву. Његова је постојбина село Врбава, у Горњој Гружи. Оцу му је било име Петар (Периша), а стрицу (рођеном очином брату) Павле. Периша је отац *Томи Вучићу*, а Павле *Мелентију Павловићу*, оном љубићском архимандриту, и, доцније, првом митрополиту Србину, после толиких Грка̂.

[1] Крштено му је име *Тома*, а *Вучићем* је прозван по обичају народном с неке болести, за коју се мисли да се не ће да поврати кад се болеснику промени име, и нарочито ако му се надене име *Вучје*.

[2] Кад је Вучић већ био постао велики господин, дозвао је, преко Шарчевића из Моштанице, ону бабу из Барича, која му је одсекла пупак, и лепо је обдарио.

Вучић се родио некако око године 1787—8.

У Карађорђево време, тек је био млад момак и почетни војник.

Кад је Хаџипродан устао, и Вучић је одмах скупио дружине и, с Паштрмцем и Петром Туцаковићем, почео спремати и Гружу на устанак. Кад устанак буде савладан, и Хаџипродан побегне, онда се и Вучић, у Книћу, на реч Кнеза Милоша, преда Ћаја-Паши. Рањен у руку, није могао бити у Такову о Цветима 1815, али је, одмах по оздрављењу, ушао у ред бораца за слободу своје отаџбине.

Кад је већ Кнез Милош завладао, Вучић је постао старешина у Гружи. Ту је био дуго време, и с Гружом је он после био велик и страшан док је год живео. У оно време био је обичај да кнежина кулучи свом кнезу о својој храни и пићу. Тако је било у свој земљи. Причају да је једини Вучић, у Гружи, у неколико изменио тај обичај. Он је својим кулучарима давао свакад кад му раде: прохе, кисела купуса, и ракије. Никад ништа више, а никад опет није их остављао без тога.

Бистрина његовога суђења, ширина погледа, дубоко познавање духа народнога, енергична воља, — што је све потврђено доцнијим његовим животом и радом, била су својства која су му Гружу толико присвојила да му је тако дуго она остала предана и свакад поуздана.

Од године 1825, кад је на Опленцу, у Тополи, разбио Ђакову војску, и обезбедио власт Кнезу Милошу, па све до године 1858, живот је Вучића уткан, као јака клечаница, у историју Србије, нарочито у парницу њенога унутрашњег развијања и напредовања.

У време Милетине Буне, 1835, он је био највећа снага и највештија глава на страни Кнежевој. Њему се највише има благодарити што тада није дошло до крви, него се све свршило на миран кућански начин.

Но лојалан према Кнезу Милошу, Вучић је у не мањој мери тражио и гарантијâ за право народу, сагласно са свима онима који су желели да се и Кнежевој власти знају какве границе. Што се даље терало у том захтевању, то се Вучић све више удаљавао

од Кнеза. Најпосле је било јасно, да њих два даље не могу заједно живети и радити.

Године 1839, Кнез је Милош оставио Србију, а, на скоро, пошто је преминуо Кнез Милан М. Обреновић II, Вучић је био један од тројице намесника који су кнежеву власт вршили до повратка из Цариграда младога Кнеза Михаила.

Млади је Кнез дошао, али Србији мира није донео. Борба је била јако изукрштана. „Стари Господар" желео је вратити се; многи су га тражили и крчили му пут, а највише сама Кнегиња Љубица, која није била без греха и што је он отишао из Србије.

Вучић и партија његова нису могли да се сложе с министрима Кнеза Михаила, на које су викали и пристаоци старога господара. Не могући се никако изравнати, Вучић се стави на чело незадовољника, и, у Августу 1842, оде у Крагујевац да силом изјави свој протест. У сукобу Кнежеве војске с бунтовницима, које је предводио Вучић, ови последњи остану победиоци, и Вучић, као „предводитељ", сиђе на Врачар са својим Гружанима.

Уз новога Кнеза Александра, изабранога на Врачару, по одласку у Аустрију Кнеза Михаила, Вучић је био тако рећи први доглавник. Ама није ни то дуго трајало. На скоро му је онемилело стање које је сам створио.

Овда за Кнеза, а овда против њега, Вучић је био наизменце све до 1858 године. И тада је био против Кнеза Александра, али није, с општим ондашњим расположењем, пристајао да се врати Кнез Милош.

Кнез Милош, чим се вратио, ставио је Вучића у притвор[1], но он се на скоро разболи, те га преместе у војну болницу. Ту је и умрьо 1 Јуна 1859, и укопан је у порти палилулске цркве северно од звонаре. Тело му је унето на мала вратанца у порту, тако да га у пролажењу у мало нису истресли из сандука.....

[1] Преварио га је, кажу, на со и хлеб *Филип Станковић*, рекавши да га зове Кнез Милош него да остави пиштоље па да пође. Он је поверовао и преварио се. А био се, кажу, одважио да се не даје жив у руке: све је пиштоље био напунио синџирлијама, па је мислио да се брани, а кад би га већ савладали, да један скреше себи у чело. То је сам казао, после, у затвору своме унуку, г. Јоци Пачићу.

Колико је судбина људска променљива!... Некад му се садило борје куд је пролазио, а гле какав га спровод прати до гроба!..

Вучић је био човек од виших и крупнијих људи; очи су му биле мале, за то су га противници често звали „чкиљавим", а руке лепе; глас му је био танак; понашање просто, ама увек измерено и пуно достојанства. С осмејом на лицу и неком спољашњом благошћу примао је готово свакад чак и душмане своје; у том је надмашио све досадашње наше државнике. Говорио је мало, и све типским народним говором. Уза сваку другу или трећу реч додавао би: „молимо"!

Вучић је знао читати српски, а говорио је да не зна; али су ме уверавали да је прочитавао српске новине[1]. Говорио је, осим српскога језика, турски и грчки. Био је неоспорно бистријег ума, мудријег понашања, и чвршће воље од свих својих вршњака. Дете свога доба, он је био неуздржљив у гњеву, али се умео и савладати кад је то било потребно. Но било једно или друго, он је импоновао увек, и задобивао готово свакад.

Живео је у кући смерно али уљудно, господски; онда, кад су други, много образованији, за столом својим с гостима својим из чутуре пили вино, у Вучића је, кажу, било све онако, као у каквој господској јевропској кући.

Његово ће име дуго бити предмет хвале и руге у једнакој мери; а другојачије не може ни бити.

Нама се чини да му се ово једно не може одрећи: да је био увек, често безнамерно, по самом нагону, себи доследан, тражећи да имаћник највеће власти не смеће никад с ума народ, као првобитно врело сваке па и његове моћи.

Кнез Милан М. Обреновић II

Родио се у Крагујевцу месеца Октобра, 1819 године. То је био старији син Кнеза Милоша и Кнегиње Љубице.

По што је Кнез Милош, године 1839, због неслоге с великашима, дао оставку на кнежевски престо, дошао је он по праву наследства, 1 Јуна 1839, за Кнеза српског.

---

[1] Казивао ми је г. Радисав Тодоровић, судија, који је живео код њега у кући.

Али тешко болестан, он није ни једног акта потписао као Кнез, а није управо ни знао да је кнештво прешло на њега. Преминуо је 26 Јуна те исте године, дакле 25 дан своје владе.

Укопан је у палилулској цркви, у Београду, на десној страни близу западних врата. На гробу му стоји смеран споменик од белог мрамора, који му је поставио брат, *Кнез Михаило.*

Кнез Михаило Обреновић III

Кнез Михаило је млађи син Кнеза Милоша и Кнегиње Љубице, рођен у Крагујевцу, у Шареном конаку, 4 Септембра 1823.

Детињство је своје провео које у месту рођења, које у Пожаревцу, а које у Београду, находећи се свакад с мајком својом, Кнегињом Љубицом, и старијим братом Миланом.

Што је више растао, то је све чешће виђао бу́ре које су се дизале око главе оца његовога. Најпосле је Кнез Милош, кад је 1839 оставио Србију, повео и њега са собом у Влашку.

Старији брат Кнеза Михаила, пок. Кнез Милан, био је тада на самртној постељи, и 25 дан своје владе преминуо је.

Овде вреди поменути нешто, што је значајно за оно доба и за раднике у оним догађајима.

Старешине српске, оне исте које су принудиле Милоша да иде из Србије, оставши сада без владаоца, шта су радиле? Јесу ли се окретале куд на другу страну; јесу ли дале маха каквим својим личним пожудама, по што Милоша нису хтеле, а једини Милошев син находио се уз њега, и Бабо га није пуштао од себе? Шта су дакле радиле?

Послали су из Београда човека с налогом да Кнеза Михаила измоли од оца, и доведе у Србију; не пусти ли стари Кнез сина, да га „украде“, и с њим да побегне у отаџбину!

Отац је сина пустио, те тако није ни било потребе за ову патријотску крађу.

Кнез Михаило је дакле после смрти брата свога, Кнеза Милана, наследио престо кнежевски, и био је на њему до 27 Августа 1842. Тада пак, после несрећног судара с бунтовничком братском војском на Крагујевцу, Чумићу, и Жабару, прешао је у Земун.

Од тога доба путовао је по Јевропи ради проучавања савременога друштва, а највише је живео у Бечу.

С искреним учешћем пратећи шта бива у његовој отаџбини, он се ипак није никад хтео мешати ни у какве плетке, које би му ђоја олакшале повратак у Србију. Израз је том погледу његовом изрека коју је он и у свој печат урезао: *„Време и моје право“*.

Кад је, године 1858, Свето-Андрејевска Скупштина, 11 Декембра, прогласила повратак Обреновића у Србију и на владу, Кнез Михаило је дочекао, док му отац из Букурешта није стигао на српску земљу, у Крајини, па је онда похитао и, 14 Јануара 1859, у Смедереву, после 17 година одсуства, ступио је на земљу своје отаџбине, и отишао у Алексинац пред оца.

Приспевши с Кнезом Милошем у Београд, 25 Јануара 1859, он је остао ту као престони наследник, утичући на послове колико се могло мање при онако осетљивом „Старом Господару“.

Године 1860, 14 Септембра, ступио је по други пут на престо, после смрти оца свога. Владао је до 29 Маја 1868. А тога дана убише га крвници из преваре, у топчидерском Кошутњаку, око 6 сахата после по дне.

За недуге владе своје, Кнез је Михаило учинио да му отаџбина мора вазда бити захвална.

Он је очистио Србију од Турака; распрскао градове: Ужице, Соко, и Кастел, а Београд, Шабац, Смедерево, и Фетислам вратио у српске руке.

Завео је народну војску, и, што је најважније, мудром својом политиком, подигао је важност нашој отаџбини и пред пријатељима и пред непријатељима српскога народа[1].

Кнез Михаило је говорио добро, осем српскога као матерњега језика, немачки и француски. Живећи дуго у Бечу, био се навикао на немачки језик тако, да је често, и кад српски говори, мешао по коју реч немачку, којом би хтео да боље каже што хоће.

[1] У преговорима који су вођени за предају градова у Србији, Али-паша се једном изразио, да „Кнез Михаило, сам собом, представља силу од 200.000 војника“. И није рђаво процењивао овај турски државник важност Милошевог сина.

Био је човек темељно образован. Познат је био с књижевностима сва три језика које је говорио. По смерности својој, није никад хтео да казује да је у овој или оној струци јак, него би обично рекао: „Ја, истина, то не разумем, нити сам у томе вешт, него ми се чини овако и овако“, а то је готово увек било са свим како ваља.

Слог му је био јако под утицајем германизама, а иначе у говору, осем што би кад и кад умешао по коју страну реч, изражавао се чисто и врло течно српским источним говором.

Што би кад коме писао, од свачег би задржавао препис, ма да је најситнија ствар. Рукопис му је био веома крупан.

Србе и српски сељачки живот знао је тако добро, да сам му се ја једном јако зачудио, на што ми он рече: „Па Нака је (мајка му, пок. Кнегиња Љубица) то све знала и радила; од ње сам све слушао. Причала ми је, вељаше он даље, да је некад по 12 проја морала умесити и испећи до сванућа; и све је то о себи носила у поље радницима“.

Читао је најрадије новине, а чешће би разгледао и чувеније писце, особито кад би га занимало какво важно питање.

Од јевропских народа, хвалио је Маџаре за поноситост и слогу у народним пословима; Немце за тачност и вредноћу; Енглезе је уважавао као велики народ, али није показивао да их милује, мислим највише с тога што држе страну Турцима. Французима се чудио како су лаки, и како француска царица кумује црногорскоме кнезу, а никако не може да разуме шта су били један другоме пок. Кнез Данило, Мирко, и садашњи Кнез Никола. А цар опет Наполеон не зна ни колика је величина Србије, ни колика јој је популација[1]; „А ми га, вели, сматрамо да нам је протектор“!

Но у опште је јако ценио западну јевропску цивилизацију, и желео да Србија у том што се може брже напредује.

Што се тиче слободе, имао је обичај рећи: „Нико не би био срећнији него ја, кад бих само могао да дам Србији онаке слободе какве имају Енглези. Али ми се чини да то не иде“. Што се више приближавало време када се спремао да баци Турској рукавицу, све је, рекао бих, био више склоњен да притегне: величина рада,

[1] Ово је показао 1867, кад је Кнез Михаило био у њега, у Паризу.

у који се спремао да уђе, чинило му се да захтева прибранију власт. То је сам помињао чешће, називајући да је оно све „прелазно стање“.

Обичај му је био да у почетку беседе врло мало говори. Прву четврт од сата једва му се речи откидају од језика. Доцније је постајао све више и више говорљив; а најзад је долазио у ватру, да је било некад чудно гледати и слушати како може да говори и много и све неким измереним начином. У говору се служио и жестима.

С оне његове ћутљивости у почетку беседе, сељацима је често било жао што он не говори што више с њима. И доиста је то велика оскудица, нарочито ономе који међу Србима хоће да је старешина.

У последње време, он је био свео све своје мисли у једну: како да ослободи српске земље испод турске силе, и то земље Лазареве. „Ко ми помене Душанове границе, говораше ми он једном: — тај ми је душман а не пријатељ.“ То му је била готово једина жеља. Ње ради живео је као прави испосник у Београду, у својему двору, и у толиком добру. „Знате ли да ја ове цигаре волим као год и хлеб, — рече ми он једном, нешто срдит, чини ми се, на г. *Лонгворта*, енглеског консула: — па ћу се и њих одрећи. Мени је дукат на дан баш доста! А све друго што имам бацићу на коцку, и развити барјак, па куд пукло да пукло!“

У последње време, врло се често љутио на г. Миливоја Блазнавца што оклева са спремом војске, или као што он говораше „што хоће да има резерву и за сваку чивију“.

Живео је веома умерено. Јело и пиће било му је на трпези баш господско, но он ни најмање није био поклапан на то. У лов је ишао радо, и гађао је увек самртно. Г. Гарашанин говораше ми једном: „И ја сам ловац, ама ме мрзи да идем с Кнезом у лов. Он ништа не пропушта што удари на њега. А што год гађа, то управо коље“.

Коње је радо јахао, и био је коњик за причу. Коње је држао од најбољих раса, и на то није жалио трошити новаца.

Умео је згодно и да се нашали, само што му то није могло да буде с великога положаја; мањ у тешњем кругу давнашњих познаника.

Но осем свију његових добрих страна, свакад ће поштоваоци моралне величине одавати му заслужну хвалу, што је ценио и уважавао заслуге и својих противника, и што је онако јуначки умео да опрости многе увреде које су наношене њему, мајци му, и оцу од 1839 до 1858.

Ево мало потврде за то.

Неки Стеван Филиповић био је секретар Карађорђу. Доцније, 1837 године, дође у Србију и ступи у службу. Послуживши неко време, он замоли за пензију, и Кнез Александар му дâ пуну плату у пензију (450 талира). Под владом Кнеза Михаила, у Октобру 1860,[1] почну се ревидирати године службе, па да се даје пензија за време *„доиста проведено у служби“*. То буде узрок те се Стеви Филиповићу одузме 200 талира годишње пензије. То уради земаљски Савет, и свој акат о том поднесе Кнезу Михаилу на потврду.

Кнез не хте то да одобри, него рече да се врати ствар Савету, и да му се помене да је година дана службе под Карађорђем била тежа и вреднија него данас у миру пет.

Савет опет одбије, рекавши да је пропало све што је Карађорђево доба било урадило за Србију, па наравно и Стевина служба. Кнез заћута, и диже се да хода. После дужег ходања, рече: „Ја не мислим тако као Савет. За мене могу пропадати људи, али догађаји историски не могу да се збришу, па да их никако и нема. Одобрите одлуку Савета: не ћу да се бочим с њима. А министру финанције пишите да г. Стеви Филиповићу, док је год жив, даје од моје цивилисте колико треба да буде пуно 450 талира.“ [2]

Тако је и било. Но после је Савет дошао, предвођен г. Стевчом, председником, те га Бог зна како молио да одустане од тога и да одобри нову одлуку Савета, у којој и овај пристаје да се дâ 450 талира Ст. Филиповићу. Мислим да је, најпосле, и пристао да тако буде.

А и сувише је познато како се чинио невешт, по повратку, безбројним увредама, и још је био врло невесео кад други ко не ће да опрости какве ситније задевице коме од својих противника.

---

[1] *Највише решење* од 1 Октобра, 1860, Нр. 72.

[2] *Акат Кнежев* од 31 Марта, 1861. № 716.

Па га не ће Срби за дуго заборавити и за његово поносито држање спрођу странаца. Ово је, можда, тим слађе падало београђанима, што је, пре тога, понашање нашега двора спрођу страског утицаја било за куђење.

Ћутање пак, које је покривало његове планове, и сва дела његове владе, докле год не би дошло време да се обелодане, било је за причу.

Ја, који сам с њиме тако често говорио и о тако многим и различним стварима, ни данас не знам: кад се он и за што раставио са својом женом, Кнегињом Јулијом. А о скупштини 1864, по жељи председника скупштинског, упитах г. Гарашанина за то, па ми и он рече да зна толико колико и ја сам.

Кнез Михаило је био сув, коштуњав, врло кракат, али леп човек. Глас му је, кад говори, био као поцепан. Ишао је брзо, и као накрививши се на једну страну.

Он је био и велики пријатељ науци и књизи српској. То је посведочавао где је год стигао. Толики важни научни радови не би угледали света, да није било његове помоћи.

Пао је као жртва туђе политике и личне пизме, овог сотонског духа у судбини веселога српскога народа.

Јован Димитријевић
из села Добрачк

По месту свога рођења, Јова се и не зове друкчије, него *Јован Добрача.* Добрача је био стари војник још из доба Карађорђева, али се дивно показао као вођ војске на Љубићу 1815. И да су други имали смотрености колико он, славна би победа љубићска била купљена с много мање жртава. Кажу да је он ту имао само неколико стотина фишека барута, али је мудром штедњом највише Турцима наудио.

Још се прича да је својих 500 Гружана 3 месеца хранио из својих кошева, чекајући долазак Кнеза Милоша из града београдског.

Он је умрьо у свом селу, о Св. Николи 1839[1], а укопан је

[1] Његов унук, који је ово причао 31 Марта 1875 године у Крагујевцу, вели да је тад угод 36 година од дедине му смрти, која

код цркве манастира Драче. На гробној плочи његовој изрезао је пок. *Стеван Поповић,*[1] из Кикојевца, још док је ту био учитељ, ове речи: „Овде су кости много заслужног војводе српског Јова Добрачанина."

Добрача је пред смрт био ослепео, и тако није имао срећу бар до гроба гледати лепу своју отаџбину, за коју је толико радио као достојни син, и као поносити јунак.

Павле Цукић
из села Крчмара, у Левчици

Био је чувен у својој околини још за Карађорђа; дошао је био до чина војводског, кад се оно поставило врло много војвода, да се ослаби власт неколиких старих.

Године 1815, кад је букнуо нов устанак, он се налазио у нахији пожаревачкој и пристао уз народне жеље, само је, у договору с Молером, некако двоумио ком да се уступи врховна власт.

Кад је Милош отворено прихватио политику измиривања с Турцима, он се изрази да не пристаје на то, него хоће продужавање рата. Али уза се није имао никога другог до неколико коњика Цигана, којима је потковао копља све са жигом П. Ц. И с том својом војском превали се у Ресаву и заузме град Манасију. Ту је мислио да се одупире Турцима, а и Србима ако би устали на њега што не пристаје на мирење.

Војвода Вујица, послан од Кнеза Милоша, после мале чарке, склони га на предају и одведе на Белицу Кнезу Милошу који

се десила о св. Николи зимњем. А Г. П. Стојковић, начелник у пензији, пише ми, 5 Априла 1875, да је од блиских познаника Добрачиних дознао да се Добрача разболео 4, а преминуо 5 Дек. 1834 године?!

[1] Ово је онај честити свештеник патријот кога је љубав к роду много лепшу судбину заслуживала. Од њега су остала три списа: „*Слово ученицима у Драчи, 30 Јуна 1847*", Београд 1847; — „*Смрт цара Николе*", у Београду, 1859; — и „*Милош Обреновић или ослобођење Србије,*" у Београду 1865.

му то није ништа замерио, него му је опет дао власт и службу у народу[1].

После неког времена, зовне Цукића муселим крагујевачки на гозбу. Кад се Павле врати отуда, њему се смучи те почне бљувати. Кажу да је толико бљувао, да је говорио да му је и ресица отишла.

Иза тога је био све једнако болестан. У то га позове опет муселим у Крагујевац, а одатле га опреми с писмом у Београд Марашли-Али-паши. Цукић узјаше на коња, а ноге му закују испод коња у букагије, па се крене тако да путује.

Полазећи тако из Крагујевца, Цукић је, кажу, певао колико га глава доноси:

„Чудиће се и гора и трава,
„Куд се деде Цукићева глава."

Тако дође до Рогаче, и ту, како је већ био давно болестан, умре и буде закопан.[2]

Павле је био човек леп, невисока раста, карактеран, и јунак међу најбољима.

Петар Туцаковић
из Честина

Он је, на глас Хаџипроданова устанка, одмах развио барјак у Гружи, и ударио у таламбасе. Кад, доцније, Хаџипродан пропадне, Ћаја-паша дође у Кнић, и Милош му ту склони на предају Вучића, Паштрмца, и друге, Туцаковић се не хтене предати, него штукне некуд у гору, да ни његова кућа дуго није знала где је.

Доцније је радио живо за устанка Милошева, и наследио је старешинство у Гружи, после Вучића. За време Милетине Буне, и доцније, находимо га међу онима који су држали страну Кнеза Милоша.

Умрьо је 9 Августа 1857 године, у 65-ој години свога живота.

---

[1] Ово су прави Цукићи; Петар Цукић пак, отац Косте Цукића, примио је њихово презиме за то што су га они, као дете, примили и одржали. Петру је презиме Лазаревић.

[2] Овакав завршетак Цукићева живота слушао сам од *Г. П. Срећковића*, професора.

Лазар Арсенијевић — Баталака

Рођен је у селу Буковику, у крагујевачком округу, године 1793. Био је ученик Доситијев, у оној *Великој Школи*, која је отворена у Београду 1808. И ту му Сима даје придев који му је личио до смрти. Доиста је био „степенита и слова и мишљења."[1]

После пропасти, 1813 године, прешао је он у Аустрију, и одатле отишао, с осталим емигрантима српским у Бесарабију. Отуда се вратио у отаџбину 6 Августа 1827. Био је после у разним службама државним: у Пожаревцу, у Кладову, у Крагујевцу, у Београду, и у Смедереву. Док је био у Крагујевцу 1828, пок. Димитрије Давидовић прозвао га је Баталаком, које му је име остало до века познатије од крштенога. После преврата 1842, постао је саветник; бивао је неколико пута попечитељ правде и просвете. У последње време, живео је у пензији, у Београду, и писао своје мемоаре о времену Карађорђевом. Преминуо је у Београду, у својој кући на Теразији, 15 Јануара, 1869.

Баталака је био човек повисок, сув, слаба здравља свега века свога. Чело му је било велико, очи светле; говор чист, јасан, и ако неослобођен од неких русизама, али увек коректан. Исто је тако и писао. Нарави је био плахе, страстан у вољењу и у мржњи; био је нападан за живота врло много за владање своје према пријатељима Обреновића које није волео. Он је сав био поклоник Карађорђа и његовога доба.

Оставио је, кажу, на 300 табака свога рукописа о животу и раду Срба од 1804 до 1812.

Бог да га прости што је био усталац на раду, а критика ће изрећи свој суд о унутрашњој вредности његових мемоара.

Стеван Петровић Книћанин

Рођен је у селу Книћу, у Гружи, 15 Фебруара 1808, а преминуо у Београду 22 Маја 1855 године.[2]

---

[1] „*О Лазаре Арсенијевићу*, Степенита слова и мишљења!" (*Србијанка* III, 101).

[2] Чудновато противусловље! На гробном белегу пише му тако; а у *Некрологу* који је писао пок. Живановић одмах по смрти, стоји да је рођ. 25 Фебруара 1807, а † 14 Маја 1855!!

Отац му се звао Петар Комадиновић, и трговао је живом стоком.

Стеван је најпре био момак у Кнеза Милоша, који га је и прозвао *Книћанином* по селу у ком се родио. Био је у народном оделу и он у свити, кад је Кнез Милош ишао у Цариград, године 1835, Султану Махмуду у походе.

11 Нов. 1836 постане начелник среза јасеничког, у смедеревском округу. Одатле је, 9 Марта 1839, постао окружним начелником у Смедереву.

Године 1840 стао је на страну оних старешина које су биле противне Кнезу Михаилу. За то је и оставио службу и с њима отишао из отацбине. Године 1842 постао је државни саветник и као такав био је у свити Кнеза Александра, кад је овај, 1846 године, ишао у Казанлук Султану на подворење.

Године 1848 био се нешто побркао с вођем ондашње опозиције — Вучићем, те на Петровској скупштини у Крагујевцу буде принуђен дати оставку.

Међу тим на оној страни, у Аустро-Угарској, српски је народ био у велике устао на одбрану своје народности од насилног помаџаривања. Книћанину се учини да браћи својој може бити од користи, за то пређе тамо у првој поли месеца Августа 1848. Одмах је ушао у бој код *Беле Цркве*; али 23 Нов. 1848, на селу Томашевцу, где се био укопао, он је поразно одбио непријатеља који је тежио да освоји и Панчево, па тим сву банатску војну границу да притисне.

Што се даље продужавало ратовање то је више расло име Книћаниново. Он се прославио нарочито на *Панчеву* (20. Дек. 1848), и на *Мошорину*.

За тако јунаштво добио је знаке признања: од владике црногорског Петра Његуша, од патријарха Рајачића, од аустрийског цара, и од руског цара Николе.

Кад се Гергеј предао Паскевићу, и рат већ престао, Книћанин је путовао: био је у Загребу код Бана Јелачића; био је у Бечу код цара Фрање Јосифа. За победу панчевачку, цар му је дао орден Марије Терезије III степена, и ађутанат Гроф Грине

и Бан Јелачић својим су рукама пред лицем царевим приденули на прси Книћанину тај орден. Наш је јунак био тада у народном оделу са сабљом о бедрима.

Из Беча је ишао у Берлин да види сина свога Антонија, који се онда тамо бавио на наукама.

По повратку у отаџбину, дат му је чин војводе, који се узимао као највећи, и који је тада имао само Вучић, и он је прешао у Крагујевац, где је имао под собом тамошњи гарнизон[1].

Бавећи се у Крагујевцу, он је био потпуно здрав, али на један мах погоди га капља, и он похити у Београд да би нашао лека. Из Београда је ишао у Мехадију, у топлице, али се слабо помогао, те у суботу у очи Тројица издахне.

Београд је казивао за његову пратњу као за некакво чудо. Тек доцније, укоп пок. Кнеза Милоша и Кнеза Михаила надмашио је бројност и величину тога последњега испраћања.

Укопан је код палилулске цркве између гроба Ст. Симића и Тенке Стевановића[2].

Вићентије Величировић
јеромонах

Родио се у селу Кикојевцу, у Гружи, 1761. Где се учио, и када се закалуђерио, не зна се. Само се зна толико да је, у почетку овога века, био јеромонах у Студеници. Његов сувременик, потоњи владика шабачки, Ђерасим Ђорђевић, хвали га као врло способна свештеника, и велика зналца у питањима вере и цркве, додајући још да је историју српског народа најрадије слушао од њега.

Овај вредни духовник написао је: „Сказаніє о преселеніи мощей святаго во кралѣхъ Стефана".

Красни овај рукопис находи се и сада у манастиру Студеници, и сведочи да су се и у најљућа времена срца жудна знања и видела отимала да што науче, па су у том и успевала красно. Духовник је овај умрьо у манастиру Враћевшници 1806, и ту је укопан.

[1] С њим је овај гарнизон прешао из Београда у Крагујевац у јесен 1851.

[2] *Некролог Стевану Петровићу Книћанину, члену Совета,* и т.д., и т д. Београд, 1855. 8-на, 16.

„Чича Срећко“ из Трнаве

Срећко Поповић, из села Трнаве, био је у своје време врло на гласу са свога киничкога карактера, и особите бистрине свога ума. Он је један од највећих „уставобранитеља“. У последње време био је председник окружнога суда у Крагујевцу. Ишао је некад у школу Доситијеву, у Београду, али је на свет и све у свету гледао с неког философског гледишта.

Чича Срећко је умрьо по повратку Кнеза Милоша у Србију, 1859 године.

О њему има врло много прича а доста и његових изрека, које, у одећи простој и чисто незналачки-простодушној, садрже дубоко познавање људи и свега што бива у свету.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Просека, коса код села Орашца, где је просечен брег 23 хвата у дужину а 7 хвата у ширину. Народ прича да је то Проклета Јерина просецала пут из Смедерева на Островицу.

У атару истога села (Орашца) има неко црквиште за које се прича да је била маџарска црква, и зове се *Миса*. Од те *Мисе* и речица која извире из брда Просеке и туда тече, а и све ливаде около зову се *Мисача*.

Осем тога, село *Орашац* ће се помињати увек, кад год буде реч о почетку српског устанка на Турке 1804.

Баточина, сада нека вајна варошица, са 200 пореских глава, 5 сата источно од Крагујевца, на путу који састављa Крагујевац с друмом београдско-цариградским, који је некад ударао баш на Баточину. За време Турака, Баточина је била више јака војничка тачка него варош. На Баточини је бивало сукоба и за првога[1] и за другога народног устанка.

Године пак 1689, 26 Августа,[2] Марграф Баденски Лудвик, разбио је на Баточини Арап-пашу и 40.000 Турака. А године 1825,

[1] *Србијанка*, књ. I. стр. 92 и 93.

[2] *Летопис Шафарика*, стр. 87.— Још се помиње неки бој на Грабовци који је био тога времена између Аустријанаца и Турака; али ја не знам где је местимице то било.

извршена је ту самртна пресуда над *Милојем Ђаком*, који је био дигао буну на Кнеза Милоша[1].

Станови, сеоце више Крагујевца, на југозапад од вароши. На Станове је Јован Добрача, место да оде у Крагујевац муселиму, на позив његов, и да му каже шта се ради по народу, дошао, 1815, с нешто војске, одмах ту начинио шанчић, и почео тући Турке[2].

Метино Брдо, на југоисток од Крагујевца; помињаће се по том што је Вучић, 1842, одатле опалио ватру на Крагујевац и на војску Кнеза Михаила, и разбио је.

Страгари, село у осоју рудничком, 5 сата на запад од Крагујевца. У том су месту, на реци Сребрници, велике војне барутане, које су биле изашле на глас још за времена Карађорђева. Сад је то најобилнија творија барута за сву земљу нашу, за велике прилике које ће ваљда већ једном наступити.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У крагујевачком округу има 1 варош, 3 варошице, 173 села, 83 општине, и (1872) 20.587 глава пореских.

Крагујевац је главна и окружна варош, на Лепеници, у врло питомом и склонитом басену међу косама од Црнога Врха и од Рудника, око 5 сата на северозапад од Јагодине.

Постање Крагујевца покривено је тамом незнања. Извесно је толико да се он не помиње у споменицима из старог српског доба. Тек за турске владе видимо да је ту среда томе округу, јамачно по разорењу Борча, и других важнијих места.

Кад су Аустријанци држали Србију од 1718—1739, онда се у Крагујевцу помиње, као старешина, капетан *Станиша (Марковић) Млатишума*, који *беше страшан Турком на Крајини зјело*[3].

---

[1] *Cunibert*, Essai Historique, I, 24.

[2] *Милутиновића историја*, стр. 146.

[3] *Гласник II*, стр. 226. — О овом *Станиши* и војне аустријске архиве имају ове податке:

„Године 1738, 29 Новембра, оборкапетан *Станиша* послат је из Београда у Брзу Паланку на проматрање.

За време Карађорђа, то је била обична окружна варошица; и како је главна средина била онде где и Вожд, то се Крагујевац једва и помиње.

У Крагујевцу је, о малом Божићу 1813, била народна скупштина, где су прочитани услови које је Порта била послала Србима, и изабрани су: *Кнез Никола* из пожаревачке, *Кнез Јевта Савић* из Лознице, *Кнез Илија* из параћинске, и секретар *Гаврило*, који су, као посланици, отишли у Ниш, да поднесу услове под којима би народ српски пристао да се смири[1].

„Године 1739, 7 Јануара, оборкапетан *Станиша* пошао је да узнемирује пашу јагодинског, и да спали турски мост на Морави; но како су се Турци томе надали и осигурали се, то се *Станиша* обрне на *Рудник*, и ту примора турски гарнизон да му се преда, па га по том слободна пусти, а место поруши и попали.

„28 Јануара, *Станиша* оде с великом четом (из Београда) на Темишвар да у тамошњим планинама умири побуњене Влахе. 4 Фебруара нашао је, близу *Јасенове*, на једну чету од 250 побуњених Влаха, и потукао их. 10 Фебруара вратио се из Баната, по што је посекао 80 влашких бунтовникâ, и попалио им многа села, дотеравши око 4000 грла марве, која је по том јевтино продата овдашњој посади (у Београду). Осим тога, повео је био и 17 ухваћених зликоваца, али како су се уз пут одупирали, то их је он све посекао. 16 Фебруара, на заповест ђенерала Најберга, команданта темишварског Баната, *Станиша* је бачен у тамницу, што је, тобоже, починио насиља међу побуњеним Власима, убијајући верне царске поданике и пленећи им стоку и имање.

4 Марта, по што се зла за која је Станиша оптужен нису могла доказати, то је он пуштен и на ново послан с једном четом српском у Пожаревац на проматрање. По што се *јуче* вратио, данас му је у име тога, што се ове зиме у многим приликама према непријатељу добро показао, по заповести ђенерала фелдмаршала грофа од Валиса, команданта ове краљевине, ђенерал фелдмаршал лајтнант, барон Гелдинг, који међу тим овде командује, пред лицем свију овдешњих официра, обесио о врат златан ланац за заслуге.“ (Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854. p. 267—269).

[1] *Гласник IV*, стр. 156. А вреди проучити и писмо Карађорђево од 17 Декембра 1812, којим је сазивао ту скупштину. *Голубица V*, стр. 217.

Важност Крагујевца почиње тек од године 1818, када се Кнез Милош преселио тамо из Црнуће, и тако ову варошицу учинио својим стòним местом. То је трајало до 1839.

За тих 20 годѝна, Крагујевац је био сведок готово све оне радње која је помагала да Србија постане овака каква је данас. У њему је, осем владалачког двора, заведен први велики суд народни. Ту су прве и најчешће скупштине сазиване; тамо су долазили посланици и путници са свих страна света; ту су отворене прве више школе и други заводи: гимназија, 1833; лицеј, 1838; штампарија, 1833; и војна школа, 1837; позориште, и т. д.

Кад су, после 1842, гимназија и лицеј пресељени у Београд, Крагујевац је неко време остао без таквих завода. Године 1845, пресељена је дотадашња чачанска полугимназија у Крагујевац, па је она, године 1861, подигнута на ступањ целе гимназије[1].

Године 1870, 5 Октобра, издан је закон о уређењу прве учитељске школе у Србији[2]. Та је школа отворена о Св. Сави 1871 године у Крагујевцу, где се и сада находи.

Још ваља поменути да у Крагујевцу, већ од 30 Августа 1862 године, уз тамошње војне радионице, постоји школа занатлѝска за све дрводељске, ковачке, и седларске занате[3].

Штампарија пак, пошто је враћена из Крагујевца 1835, остала је у Београду. Само у неким особитим приликама, ношен је у Крагујевац по који ручни прес за неке службене послове, те се тако може наћи да је што шта и доцније штампано у Крагујевцу.

Године 1873, пред јесен, отворена је тамо изнова штампарија једнога нарочитог друштва, и отпочела је шампати политички лист „Јавност“, па после „Ослобођење“, а године 1875 отворена је ту још једна приватна штампарија.

Крагујевац, међу тим, има да се похвали техничким артилерѝским заводима, који су, истина, имали постање у Београду 1847, у најужем размеру, па су, 1857, пренети у Крагујевац, где су, нарочито за владе пок. Кнеза Михаила, дошли до значајнога развитка.

[1] *Школе у Србији*, стр. 67.

[2] *Школа* за 1870, стр. 492—498.

[3] *Школе у Србији*, стр. 52. (Зб. XV, 147—149).

Као део тих завода, узима се и Страгарска барутана, 5 сата на запад од Крагујевца, у осоју Рудника, на реци Сребрници.

Све те заводе у Крагујевцу народ зове једним именом: „Тополивница“, а они се деле на 6 одељака: на *Тополивницу*, *Лафетницу*, *Пушкарницу*, *Лабораторију*, *Арсенал*, и *Барутане*[1].

У Крагујевцу се, месеца Октобра 1819, родио Кнез *Милан М. Обреновић II*, који је преминуо у Београду 26 Јуна 1839, владавши само 25 дана као Кнез, после оставке оца свога, Кнеза Милоша.

У тој истој вароши, у „Шареном конаку“, родио се, 4 Септембра 1823, Кнез Михаило, најмлађи син Кнеза Милоша и Кнегиње Љубице, који је у два маха био Кнез српски, а погинуо је у Топчидеру, у кошутњаку, 29 Маја 1868, око 6 сата после по дне.

У Крагујевцу је, 1848 о Петрову дне, држана она чувена „*Петровска скупштина*“, на којој је, између осталог, тражена и *слобода штампе*.

Сад су у Крагујевцу окружне власти: суд и начелништво; окружни прота. Ту седе начелници срезова *крагујевачког* и *гружанског*; ту је команда крагујевачке бригаде, и управа техничких војних завода.

Од школа, ту је гимназија са 7 разреда; са 13 наставника, и 197 ученика. На плату наставникâ ове гимназије издато је за 1874 годину 29.185 динара и 25 пара динарских.

Учитељска школа са три разреда, 12 наставника, и 62 питомца. На плату њених наставникâ издато је 17.743 динара и 15 пара.

Основна мушка школа с 4 разреда, 6 наставника, и 292 ученика.

Основна женска школа с 4 разреда, 4 учитељке, и 174 ученице.

Има још штедионица, пошта, и телеграф.

У Крагујевцу је трговина незнатна. Тамо се купују само домаћи производи, а највише храна за извоз или за потрошак у другим местима Србије.

Аранђеловац, 9 сата на северозапад од Крагујевца, у долини реке *Кубршнице* која извире испод брда Букуље.[2] Ово се

---

[1] Поред осталога, може се загледати и у моја „*Путничка писма*“, стр. 269—271.

[2] И за ово врело прича се да је заптивено сланинама, а да се отвори, мисли се, да би река потопила доле сав Аранђеловац!

место звало *Врбица*, па га, 1859, Кнез Милош прозва *Аранђеловац*,[1] и начини у њему лепу цркву од тесанога камена.

Неколико минута на запад од Аранђеловца, находи се она чувена *Буковичка Кисела Вода*, на коју свакога лета долазе већ многобројни походјани.

У Аранђеловцу је столица власти среза јасеничкога; ту има пошта и телеграфска станица.

Од скора се место то јако подиже. Године 1872, било је у њему 210 пореских глава, а око године 1830, кажу, да је ту био само један дућан.

Има школу мушку с 4 разреда, 2 учитеља и 54 ученика; и женску, с 1 учитељком и 26 ученица.

Рача, 5 $\frac{1}{2}$ сата на север од Крагујевца, на речици Рачи. И то је варошица нова. Године 1872, заједно са засеоком Адровцем, имала је 205 пореских глава. Ту је столица срезу лепеничком. Има нову цркву, и школу с 4 разреда, 3 учитеља, и 81 учеником; и женску школу, с 1 учитељком, и 34 ученице.

Од скора је ту подигнут и један художни млин за млевење брашна.

Баточина, на Лепеници, 5 сата на исток од Крагујевца, помињана је на страни 289.

Села у крагујевачком округу неједнака су бројем кућа. Има их врло великих, као што је *Лапово*, са 755 пореских глава; а има и малених, као што је, на прилику, *Ђурисело*, са 21 главом

Овде се излажу сва поимсице:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Крагујевац □ 1820	1213	—				
	I Срез гружански						
1	Стубље	150	9	4	Чукојевац □ 1840	108	8
2	Лозна	49	11	5	Лешево	38	8
3	Угљарево	40	10	6	Раваница	84	8½

[1] *Указ* од 1 Авг. 1859 Нр. 3604 (Зб. XII, 62).

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
7	Годачица	166	7	36	Рашковић	38	3½
8	Дрлупе	30	7	37	*Баре*	84	4
9	Гледић	130	7	38	Љуљаци	82	5
10	*Бајчетина*	24	4	39	Коњуша	42	5½
11	Витановац	254	7½	40	Брестовац	38	5½
12	Милавчић	45	7	41	Топоница	59	4
13	Витковац	122	6½	42	Бечевица	82	4½
14	Печеноге	93	6¾	43	Опланић	66	4½
15	Милаковац	69	6½	44	Рамаћа ☐ 1859	139	4
16	Лесковац	59	5½	45	Угљаревац	38	4½
17	Губеревац	120	5	46	Добрача	109	3½
18	Пајсевић ☐ 1874	122	5½	47	Кутлово	71	3
19	Закута ☐ 1862	47	5	48	Кикојевац	48	3¼
20	Петрополље	75	5½	49	Рогојевац	69	3¼
21	Сибница	47	4½	50	Забојница	114	3
22	Честин[1] ☐ 1838	118	4	51	Брњице	61	3
23	Врбета	48	4½	52	Гривац	80	3¾
24	Балосаве	82	4½	53	*Суморовац*	29	3½
25	Љубић	61	3½	54	Вучковица	111	3
26	Липница	115	3	55	Голочело	60	2½
27	Гунцати	214	5½	56	Ђурисело	21	2½
28	Жуње	49	5	57	Драгобраће	61	2
29	Радиловић	55	5	58	Корнћани	54	1½
30	Претоке	178	5½	59	Грошница ☐ 1842	218	1½
31	Борач ☐ 1835	116	5½	60	Вињиште	61	1½
32	*Кусовац*	27	4½	61	Ердеч	32	1
33	Кнић	197	4	62	Пчелице	49	1
34	Грабовац	78	4	63	*Станови*	29	½
35	Драгушица	32	4		**Свега** . . .	5.187	—

II Срез јаснички

1	Аранђеловац ☐ 1850	210	9	13	Маслошево ☐ 1871	147	7
2	Велика Врбица	289	9	14	Овсиште ☐ 1868	128	5½
3	Орашац ☐ 1869	221	9	15	Божурња	190	6½
4	Копљари ☐ 1868	146	9	16	Топола ☐ 1843	377	7
5	Буковик	151	9	17	Пласковац	63	6
6	Гараши ☐ 1873	103	11	18	Влакча	157	5
7	Јеловик	67	10½	19	Котража	70	5
8	Вукасовац ☐ 1868	113	9	20	Гор. Шаторња ☐ 1829	96	6½
9	Брезовац	128	8	21	Доња Трешњевица	39	7½
10	Винча	144	6	22	Доња Шаторња	100	6½
11	Блазнава ☐ 1860	121	6	23	Љубичевац (Бушинци)	33	5
12	Горња Трешњевица	146	7	24	Страгари ☐ 1875	153	5

[1] Школа је у месту *Каменицу*, код цркве, али припада селу Честину.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
25	Липовац	80	7½	28	Белосавци	156	9
26	Бања □ 1870	189	8	29	*Марковац*	90	10
27	*Јеленац*	52	9	30	Стојник □ 1850	181	10
					Свега . . .	4.143	—

III Срез лепенички

1	Ратари □ 1864	325	9¼	21	Лукање	66	3¾
2	*Црни Као*	92	4	22	*Баре*	76	3½
3	М. Крчмари □ 1873	107	2½	23	Сараново □ 1869	267	4½
4	Сипић □ 1865	134	3	24	*Липово* □ 1847	755	5¼
5	Доња Рача	157	5½	25	Сепци	176	5
6	Ботњани	93	5½	26	Градац	48	3½
7	Вишевци	128	5½	27	Никшић	34	2½
8	Бучић	113	4½	28	Бадњевац □ 1868	190	4
9	Мирашевац	108	4½	29	*Клока* □ 1870	177	6
10	Поповић	97	5½	30	Рабровац	142	7¼
11	Јунковац	212	5½	31	Трнава □ 1869	328	4½
12	Јагњило □ 1850	220	9¼	32	Горович	63	5
13	Светлић	60	3¾	33	Жабари □ 1850	219	6
14	Чумић □ 1850	317	3¼	34	Рајковац	49	8
15	Велики Крчмари	98	3	35	*Маскар*	47	8
16	Губеревци	86	4	36	Загорица	126	8
17	Доња Јарушица	55	3	37	Турчин	36	4½
18	Гор. Јарушица □ 1848	84	2¾	38	*Баточина* □ 1859	200	5
19	Шуме	138	4	39	*Адровац*	18	5
20	*Ново Село* □ 1866	129	5	40	*В. Рача* □ 1840	187	5¼
					Свега . . .	5.957	—

IV Срез крагујевачки

1	Јовановац	124	¾	14	Маршић	91	1
2	Петровац	103	½	15	*Јабучје*	36	1½
3	Цветојевац	95	1½	16	Ресник	234	2
4	Доброводица	78	4	17	*Војиновац*	28	3
5	Жировница	138	3½	18	*Милатовац*	33	2½
6	Кијево	99	4	19	*Пусто Село*	41	1½
7	*Багрдан*	74	6	20	Баљковац	68	1
8	Ловци	97	5	21	Белошевац	95	¾
9	*Стрижило*	67	4½	22	Ботуње □ 1870	133	2½
10	Десимировац	102	1½	23	Корман	72	1½
11	Церовац	116	2	24	Прњавор Грчарички	41	2
12	*Опорница*	36	1	25	Доње Комарице	87	3
13	Мечковац	48	¾	26	Горње Комарице	106	1¾

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
27	Шљивовац	72	$1^3/_4$	36	Горње Грбице	64	$2^1/_2$
28	Поскурице	73	$1^1/_2$	37	Пајазитово	113	$3^1/_2$
29	Драча □ 1855	94	2	38	Лужница	209	3
30	Дивостин	46	$1^1/_2$	39	Домусποток □ 1867	258	6
31	Прњавор Драчки	19	$2^1/_2$	40	Брзан □ 1804	439	6
32	Дреновац	28	$2^1/_2$	41	Трмбас	61	1
33	Велики Шењ	33	5	42	Теверич	26	1
34	*Мала Врбица*	76	5	43	Букоровац	75	$1^1/_2$
35	Доње Грбице	138	2		**Свега** . .	4.087	—

Примедба. Кад имена села у овом списку испоредимо с именима која је *Вук* у *Даници* за 1827 г. штампао, налазимо да сад више не постоје ова села: *Благаја*, *Илијине воде*, *Сушица*, *Павловац*, *Бујковац*, *Мајнић*, *Паштрма*, и *Јешевац*. Нека села, записана онда у нахији крагујевачкој, сад су у окруту рудничком, као: *Војковци*, *Бело Поље*, *Прњавор Враћевшнички*, *Врбава Горња*, *Врбава Доња*, и *Липовац*.— Села: *Блазнава*, *Страгари* и *Љубичевац* (пре *Бушинци)* записана су у списку Вуковом у нахији рудничкој, а сад се находе у округу крагујевачком. У *Даници* се не налазе имена ових села: *Бајчетина*, *Кусовац*, *Баре* (у Гружи), *Баре* (у Лепеници), *Суморовац*, *Станови*, *Јеленац*, *Марковац*, *Црни Као*, *Ново Село*, *Лапово*, *Клока*, *Маскар*, *Баточина*, *Адровац*, *Рача*, *Багрдан*, *Стрижило*, *Опорница*, *Јабучје*, *Војиновац*, *Милаковац*, *Пусто Село* и *Мала Врбица*. Од ових села нису ни у *Речнику* Гавриловићевом уписана: *Баре* (у Лепеници), *Кусовац*, *Клока*, *Адровац*, *Стрижило* и *Војиновац*, а остала находе се сва у том Речнику. *Ново Село* забележено је под именом *Ново*, а *село* нема.

Статистички преглед

ОКРУГА КРАГУЈЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места				Цркава			Основних школа			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1872 г)
		Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Манастира	Мирских	Свега	Мушких	Женских	Свега		
1	Крагујевац варош	1	—	—	1	—	1	1	2	1	3	6.386	1 213
2	Гружански	—	—	63	63	—	9	9	7	—	7	23.497	5.187
3	Јасенички	—	1	29	30	2	9	11	12	1	13	19.373	4.143
4	Крагујевачки . .	—	—	43	43	2	4	6	4	—	4	21.654	4.087
5	Лепенички	—	2	38	40	—	11	11	15	1	16	27.231	5.957
	Свега . .	1	3	173	177	4	34	38	40	3	43	98.141	20.587

Ако број насељених места упоредимо с бројем житеља, онда налазимо да на једно место долази по 554 житеља, и то:

од	100— 200	житеља	24	места
„	201— 500	„	80	„
„	601—1000	„	56	„
„	1001—2000	„	15	„
„	2001—5000	„	1	„
	преко 5001	„	1	„

У целом округу долази на 100 мушкараца по 92·50 женских; највише женских има срез јасенички (100:95·10), а најмање срез крагујевачки (100:94·10).

Како су цркве и основне школе према броју житеља у овом округу распоређене, види се из овога:

	Једна црква долази	на	Једна школа житеља
у вароши Крагујевцу . . .	6.386	„	2129
„ срезу гружанском . . .	2.611	„	3357
„ „ јасеничком	1.761	„	1490
„ „ крагујевачком . . .	3.609	„	5413
„ „ лепеничком . . .	2.476	„	1702
у целоме округу . . .	2.583	„	2282

Сразмера је у срезу јасеничком најповољнија; крагујевачки срез, напротив, показује да је у школама најоскуднији, па и цркава има у њему тако мало колико ни у једном другом срезу.

Куће у крагујевачком округу са свим су налик на куће у окрузима: смедеревском и београдском. Једнак им је распоред унутра, а и граде се онако махом у вотњацима. Највише се покривају ћерамидом, осем сиромашних домаћина и села где кровина заузима место даске или ћерамиде.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Највећи део становника овога округа живи од земљорадње; управо, осем вароши и варошица, слабо се може и наћи кућа која би се издржавала чим другим, каквом другом зарадом. Стоке бива све мање; а за то се ратарство сваки дан све више шири.[1]

У свом раду, људи су ови вредни, а женскиње је такође отресно; носе се лепо, и пазе на естетику у оделу и мушки и женски. Шта више, неким се крајевима пребацује, као што смо и раније помињали, да на лепше одело троше и више него што им се може.

Нека је и овде поменута мудра реч наших старих, којима смо дужни рећи „Бог да прости“ за толика блага и тековине: „Према губеру се пружај“!

Задруге су и овде, као и свуда, зањуљане; стари свој облик изгубиле су. Потресене законима и новим појмовима о положају личности у друштву, оне се држе још међу најближим рођацима, и док живе по неке старије душе — оцеви или матере — које умеју да одржавају слогу међу омлађима. Иначе се задругари деле као и свуда.

Сеју се за храну: пшеница — од три врсте, кукуруз, раж, ситна проја (мало), крупник, јечам, овас, елда (ретко), и кромпир. У Гружи се туже да кукуруз слабо роди, и да се овце метиљају. А говеда су добра, и пар волова некад се продаје по 50 дуката.

У неким државама води се сваке године тачан рачун о томе, колики је простор каквим семеном засејан, и колико се од које врсте

[1] Од 98.141 становника, колико је нађено пописом 1866 године у целом округу крагујевачком, само 10·04 од сто нису тежаци.

жита сабере. У Србији је двапут чињен попис засејане површине, и то 1847 и 1867 године. Последње године нађено је да има у округу крагујевачком засејано:

1.	кукурузом . . .	36.874	дана	орања
2.	пшеницом . . .	28.868	„	„
3.	овсем	4.952	„	„
4.	јечмом	4.547	„	„
5.	ражју	1.889	„	„
6.	крупником . . .	702	„	„
7.	елдом	25	„	„
8.	пројом	8	„	„
	Свега —	77.865	„	„

Кромпира је посејано 2576 дана орања, а купуса 4659. Много је конопље посејано (7.555 дана орања), али врло мало лана (109 дана орања). Дуван се сади прилично: 1867 год. било је 464 дана орања под дуваном. Те године имао је округ крагујевачки 33.609 мотика винограда; највише винограда има у срезовима лепеничком и јасеничком. Има доста и ливада које гајење сточарства добро потпомажу. У 1866 години нађено је у округу крагујевачком:

коња	6.647	грла
говеда	37.825	„
свиња	144.622	„
оваца	227.429	„
коза	4.651	„
Свега —	421.174	„

у вредности 7,331.837 динара. Кад се ова вредност раздели бројем житеља, онда долази на једног становника по 74·71 динар.

Пчеларство јако опада. 1859 године било је 13.602 кошнице, а при попису 1867 год. нађено их је само 8.785, дакле 35% мање!

Питомих воћака има доста, и то: *а*, шљива: *маџаруша*, *црвењача* (ранкй), *пандара*, *пискора*, *трношљива* или *мугавација*, и *белошљива*; *б*, трешања: *црвених*, *белих*, *ршлама*; *в*, вишања: *ситних* и *крупних*; *г*, крушака: *караманака*, *жутица*, *јечмењача*,

илињача, водењача, озимача, арапака, тамњаника, михољача, коровача, и *такуша; д,* јабука: *петровача, слаткача, киселача, колајнача, врбовача, памуклија̂, илињача, белојабука,* и *шептелија; е,* ораха има више врста̂.

Е. ОДЕЛО

Одело и мушко и женско овога округа мало се разликује од одела у окрузима смедеревском и београдском; особито је слично с оделом у горњим крајевима ова два округа.

Мушког одела ово су делови: *кошуља* (од конопље, или од памука); *гаће; потпасача* [1] (с рукавима или без рукава); *џока;* [2] *гуњ; дизлуци; чакшире; појас; силаји;* зими *памуклија,* или *кожух;* а на глави *вес.*

Ово су пак боје које се могу да виде на живописном женском оделу у Јасеници: *мораста; жута; алена; вишњева; нова боја; рујева; крмезлија; полуалена;* и *плава.*

Одело је у опште укусно; и ако пада у очи велико шаренило боја, опет се може рећи да их доста вешто и естетички слажу тако, да не изгледа утрпано, него само живо у шаренилу свом. Може се већ и у селу да чује реч: „Не ћу старачко, али не ћу ни да ми дречи од шаренила“.

Ж. ГОВОР

Говор није једнак у свем округу крагујевачком. У селима која су ближе к Левчу, и у Доњој Гружи, он је врло близак к левачкоме и по гласоудару и по гласовима; тако се, на прилику, каже око Крагујевца, а особито од пола Груже па на ниже: Де̑војка, Ико̆на, Стани̏ја; — ја не мо̆гу; шта ти вели̏ш, и т. д., и т. д.

[1] У Гружи се овај аљетак зове *„гуња преклапаћа“.*

[2] Џоку зову и *гуњић,* и причају да се оне нису носиле у Лепеници док није једном прошао туда *Хајдук Вељко* са својих 150 момака који су сви имали на глави весове с великим кићанкама, а на плећима такве гуњиће. Одмах после почну момци кројити таке аљетке, па се тако носи ето и до сада.

У Горњој Гружи, под сами Рудник, говор је јужни, и акценат правилан, као и у округу рудничком. То се може рећи готово за сва села која су и преко повијарца овамо у Јасеници, али само ближе под планину. Ниже низ Јасеницу пак, око Тополе, Белосаваца, Ратара, говори се као и у београдском округу: лóнац, дỳкат, вóда, коекỳде. (Овако је изговарао Карађорђе своју познату узречицу). Гласи су источни: бело, лепо, сено, семе, девојка, и т. д.

У Лепеници пак, и ближе Морави, много је осетнија мешавина, те се може да чује и погрешака у падежима, и акцената кратких, ресавских, и дугачких београдских. Само је врло ретко чути кога да говори јужним говором, мањ да није староседелац, него какав дошљак. У околини Раче, н. пр., у Сипићима, биће досељеника из источних крајева који су и особине у говору прилично сачували.

Оно што сам некад говорио за села у пожаревачком округу, која, у неких речи мушког рода, имају први падеж множине на *е*, и овде се срета врло често. Тако се, на прилику, каже: Чумић*е* (м. Чумић), Жабар*е* (м. Жабар*и*), Сипић*е* (м. Сипић*и*), Губеревц*е* (м. Губерец*и*), Ратар*е* (м. Ратар*и*), и т. д., и т. д.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, ПРИЧЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле су још мио накит свакој кући у овом округу, и врло удесан помагач за причање давнашње прошлости српске или скоро минулога јуначкога доба. Још се у сласт певају песме о витешким делима Срба из свих крајева: Срба домородаца, Ускока, Црногораца, или Крајишника.

Приче су, у овом округу, као у средини догађаја од почетка овога века до 1844, највише о домаћим догађајима и личностима. То су приче с општим карактером, а посебних приповедака има свако местанце о свом постању, о судбини му, доброј или злој, што се, наравно, овде не може све излагати.

Игре колске за сад су ове најмилије: *Мачванка, Четворка, Сакајдо, Моравац* (од две форме), *Препишора*,[1] *Остројанка, Циганчица, Грозница, Поломка, Липовчанка, Крива, Коконица,*

[1] Влашка (преконожица).

Парада, Небеска, Десна, Влахиња, Трепажешће и *Лесковчанка* (у Јасеници).

У Гружи се још играју: *Оро̂, Катанка, Ситниш,* и *Леваkиња.* Најбољи су играчи момци из села *Пајсевића,* на десној страни реке Груже.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Крагујевачки округ сав деле природно три реке на три дела: *Гружа, Лепеница,* и *Јасеница.* И као да га је тако изодавна и власт делила. Бар се те кнежине помињу за Карађорђева доба. Тада је средина свакој кнежини била онде где јој је седео кнез, а не у варошици или вароши, ако би ових имало.

Данаске је то у неколико промењено, јер се овај округ дели на четири среза: 1. *Гружански,* кога старешина седи у Крагујевцу; 2. *Јасенички,* кога срески начелник седи у Аранђеловцу (а некад је седео у Тополи); 3. *Лепенички,* са столицом у Рачи. Овај срез лепенички заузима само Доњу Лепеницу, а горња, око Крагујевца, чини 4. срез *Крагујевачки,* кога старешина такође седи у Крагујевцу.

У Крагујевцу је штаб бригаде народне војске крагујевачкога округа; ту је артилериска управа, штаб и половина једног пешачког и један артилериски пук стајаће војске.

Све те власти стоје под војним министром.

По црквеној управи, овај округ је у београдској јепархији, и има проту окружнога, који седи у Крагујевцу, и једнога намесника, који борави у Аранђеловцу.

Ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од Крагујевца води насути пут до Рогота ка Смедереву. Ово је први насип у овом округу, али је проведен, за љубав манастирићу Грнчарици, тако неудесним правцем, да ће се морати што пре напустити, и узети долину лепеничку, као природну линију.

Даље су насути путови: Од Крагујевца до Милатовице,[1] где

[1] Овде ће се скоро свезати с овим насипом и нови који ће ићи на Ковачевац, В. Крсну, Друговац, и Коларе, у Смедерево.

се спаја с београдским округом; од Крагујевца до Враћевшничке механе, где се саставља с горњомилановачким насипом; од Крагујевца низ Гружу до Мораве, ка Карановцу; од Кутлова на Аранђеловац, до Међулужја, где се спаја с главним крагујевачко-београдским насипом; и од Песковите Пољане, на Рачу к Паланци, у смедеревском округу.

Нове су и красне зграде, цркве: у Аранђеловцу; у Орашцу; у Жабару; у Чумићу; у Трнави; у Рачи; у Закути; у Грошници; даље, школе: у Драчи, Закути, Шаторњи, у Орашцу, у Копљарима, Жабарима, Бањи, Тополи, у Крагујевцу (основна), у Чумићу, у Трнави, и у Сипићима. Најпосле, у Крагујевцу је почета, а још недовршена, величанствена црква; а на Киселој Води, код Аранђеловца, по нарочитој заповести пок. Кнеза Михаила, начињена је за похођане дивна зграда којој дру́ге у Србији нема.

VI

Руднички округ

1 Приступ, границе, и планине

Каква ли се вера није пела на поносити Рудник, или се заривала у његову утробу, да потражи нада од земаљскога блага! Закопине, окна, ходници, развалине, црквине, приче, што се све и данас срета на Руднику, сведоче колико обилатост његових руда, толико и велику цену тога дара Божјег у животу цивилизованих народа.

И ми се, драги читаоци, ево спремамо на Рудник, и у сву његову околину, али не да тражимо блага земаљскога; не ни да га показујемо другима, јер ни томе нисмо вични.

Другога богаства желимо ми потражити на врховима и у долинама свега рудничкога округа, богаства живога, животворнога, богаства народнога духа, народне свести о прошлости, и у тренуцима историјским јуначке воље његове.

Нашем крвотоку који храни и обнавља све и најдаље органе наше, врело је у мрачним коморицама нашега срца. Потиснута одатле немалаксавном самониклом силом, крв наша допире чак у све окрајке нашега тела, свуда бодра, свуда жива и живодатна. Таквих призора можемо да нађемо и у животу народа. У дубоким провалама планинским, у густим честама горским, трепери некад обиље свести народне не само о оном што је било у прошлом животу, него се још просјајкује и сва дивотна панорама нове лепше будућности.

У заклонитом месту, у незнатном броју, с танацком снагом, скупише се некад оцеви наши; разгледаше се, разговорише се, али очи и срце казиваху више него уста њихова; и створ изађе већи

од изгледа самих твораца. Са дна душе њихове потече врело живе народне свести, обелодани се мушка неуморна воља, и — још ни по века не прође од знаменитих Цвети 1815, а лице се Балканскога полуострва у велике измени.

Да, тако је тајнен рад народнога духа, где само духа има! У оној, по спољашности слабачкој, очајничкој, а по унутрашњој снази срца и свести, јуначкој Таковској завери, сваки се спремао само да отисне даље од себе зло које му је било усело на врат, а тим отискивањем, тим непосредним облакшавањем, народу се отпочињао нови живот, оцртавала се нова слика државе Србије!

Ето, такога блага желимо ми да потражимо у просторима рудничкога округа!

Него најпре морамо видети где је он, и шта га окружава.

Руднички је *округ* међу окрузима: крагујевачким, београдским, ваљевским, ужичким, и међу Моравом која га раставља од округа чачанскога. Налазећи се, дакле, на левој страни западне Мораве, он има са запада округе: ужички, и ваљевски; са севера: београдски, и крагујевачки; а с истока само крагујевачки.

По простору, он иде у понајмање наше округе, а тако и по броју народа.

Планина је највећа у овом округу *Рудник*, с великим височима: *Малим* и *Великим*[1] *Штурцем*, и *Белим Пољем*.

Висина је Рудника, по барону Хердеру 3427, а по Ф. Заху 3245 стопа.

С Рудника се пружају четири главна планинска венца или повијарца, као главније водомеђе, и то: *први* иде на запад, и главнији су му висови: *Сувобор*, *Риор*, *Рајац*, *Маљен*, *Проструга*, и *Трипевац*.

Други повијарац иде на север од Рудника. Њему су главни висови: *Кеља* или *В. Штурац*, *Венчац*, и *Ваган*[2].

Трећи повијарац иде на исток, и главни су му висови: *Мали Штурац* и *Бело Поље*, а

[1] В. Штурац је баш висок 3427 стопа. (*Гласник XXI*, стр. 169).

[2] Ва̀ган, ва̀гана, као лѐђен, леђена.

Четврти иде на југ. У њега су главни висови: *Бело Поље*, *Збеговиште*, *Црни Врх*, *Буковик*, и цео *Котленик*.

После Рудника и Сувобора, највеће је брдо у овом округу *Каблар*. Ами Бује налази да је оно високо 1920 стопа[1].

Вујан или *Хујан*, на југ од Рудника и Г. Милановца.

Островица, на запад од Рудника. Каменити оштри шиљак, од чега ће бити и име добила.

Остра, каменити вис између вујетиначке и островачке реке. Била је некад заклон српским збеговима.

Тре́ска, каменити шиљак, нижи од Вујна, на саставку јабланичког потока и грабовичке реке.

2 Воде

Вода највећа која кваси овај округ јесте Морава. Она, истина, не извире из овога округа, али га пирка својих 13—14 са̑та, почињући мало испод Пожеге па све до према Карановцу, близу до утока Ибра у ту реку.

Како су највиши повијарци Рудника скоро на самом северном крају рудничког округа, и како се они већином пружају на исток и на запад, то и највећи број потока и речица рудничких пада у Мораву. Биће њих више од двадесет, од села Тучкова па до Камиџоре, који воде своје сливају у воду Моравину.

Него рудничке водомеђе упућују неке воде рудничког округа и на запад к Љигу, а неке на север, које ће се после обрнути к истоку, и слити у велику Мораву.

Ми ћемо проговорити по коју реч о повсћима; прво које се стачу у западну Мораву; после о онима које се сливају у велику Мораву, и, најпосле, о онима које своје воде предају Љигу и њиме Колубари.

Каменица. Извире у Дивчибарама, у ваљевском округу, улива се у Мораву код села Видове, на дно кабларског теснаца. Вода

[1] *Гласник XXI*, стр. 168 и 169.

е врло плаховита, особито у јесен и у пролеће. Она тек од брда Рујевца улази у руднички округ, а дотле тече које ваљевским округом а које између рудничке и ужичке нахије.

Чемерница. Ово је најдужа и најзнатнија река овога округа; она у њему и извире и увире.

Чемерница извире из Сувобора, на северној му страни, близу границе рудничког и ваљевског округа. Главни су јој извори *Суви Граб*, и обе *Буковаче.* Тече право к југу, и у атару села Балуге и Коњевића утиче у Мораву.

Извор *Граб* још је на врелу тако јак да може на њему одмах млети воденица.

Кад се саставе Граб и Буковача, онда тек река добије име *Чемерница,* и то име носи до свога утока у Мораву.

Дужина реке Чемернице може изнети на 8—10 сата места.

Дичина, после Чемернице највећа вода у рудничком округу. Она има два извора: велика и мала Дичина; прва извире под Сувобором, а друга под Рајцем, па се обе састају испод бањанске цркве, и одатле се зове само *Дичина* све до свога утока у Чемерницу, испод брда Љубића, према среској канцеларији, у Пријељини.

По што Дичина изиђе из онога теснаца који траје од утока Лесковице до цркве Савинца, ту у њсном кориту избија из камена врело млаке воде, која се зове *Савинац.* На ту воду долази многи народ те се купа од грознице и других немоћй[1].

Деспотовица. Ова река има три извора. Један долази испод Малог Штурца и зове се *Крива Река.*

Овај се поток после састаје с *Гушевачким потоком,* који долази испод Великог Штурца. Одатле се зову *Мајданска Река.* Ова се мајданска река састане у *Хаџином пољу*[2], испод Мајдана, с реком *Рудничком,* која долази од Рудничишта. Одатле се та река зове *Деспотовица*; тече испод вароши Горњег Милановца, која јој остаје на десној страни, пролази кроз Клисуру, која је већином гô црни камен, па се, према Смрдљивој Бари, улива у Дичину.

[1] Глед. моја *Путничка Писма,* стр. 280.
[2] Ту причају да је 1815 Ћаја-паша ноћио с војском.

Оне воде рудничке, које падају на исток од Рапајбрда, све се стичу у Гружу, коју смо описали у крагујевачком округу, за то ћемо сада погледати на север и на запад рудничке велике водомеђе.

На север с рудничке водомеђе спада река *Јасеница*, коју смо помињали у смедеревском и у крагујевачком округу.

Јасеница извире из места Теферича. Прима многе притоке с Рудника, од којих је најзнатнија *Сребрница*, на којој су Страгарске барутане.

Качер. Више потока, а на име: *Островачка река, Драгољица, Велика* и *Мала Босута*, и *Букуља*, кад се слију у један већи поток, онда се овај почиње звати *Качер*. Качер доцније прима речицу *Козељицу*, која има доста дугачак ток, и окреће велики број воденица. Качер се улива у Љиг.

Још нам ваља поменути реку

Љиг, који је истина граничка река међу рудничким и ваљевским округом, али јој је извор у рудничком округу.

Љиг извире у селу *Баху*, између Сувобора и Рајца, управо испод планине Груковице. Сама му се глава зове *Врело*. Тек по што се састави са Славковичком реком, почиње се звати *Љиг*, које име задржава све до утока свога у Колубару[1], у коју пада у селу Ћелијама, више каменитога виса који се зове Чу̑к.

Минералних је вода за сад познато само неколико у овом округу. У самом оном грлу међу Кабларом и Овчаром, између којих је Морава пробила себи пут, на више места кључа̀ оздо минерална вода, врућа до 30 степена Ромирових. Кључеви ти избијају истина обилније на десној страни Мораве под Овчаром, али их има доста и у самом кориту, и на левој, кабларској страни, која овом округу припада, баш под манастиром Благовештењем[2].

---

[1] За све ове воде може се с коришћу разгледати брижљиво израђени чланак г. *Јована Мишковића*, у *Гласнику XXXIV*, стр. 258—334.

[2] *Др Линденмајер, „Опис минералних вода у Србији“*, стр. 82.

И у селу Брђанима има хладна сумпоровита вода, али није досад испитана[1].

Даље се помиње вода у селу Смрдљиковцу, која спада у ред хладних сумпоровитих вода с доста чудске и лужне соли[2].

---

3 Равни

Равница је мало у рудничком округу. Највеће равни, које се могу поменути, находе се дуж Мораве, особито око села Бресснице, Мрчајеваца, и Мојсиња; после, уз реку Чемерницу, и гдекоји кључ уз Дичину, и уз друге воде које смо већ помињали. Чисто као да је природа, нагомилавањем минералног блага, навлаш назупчала кору овога земљишта, да тим упути људе у недра земљина за благо које тамо чека вредне руке и паметне главе.

---

4 Шуме

Рудник је сав, или готово сав, покривен гором. А у колико су овде онде начињени пропланци, влада је, узевши све рудничке планине под своју управу[3], настала да се та сва гола места засеју шумом, и тако да се спреми довољна помоћ за разраду унутрашњег богаства рудничког, кад већ једном време дође и за те послове.

После Рудника, Буковик је ваљда најбоље сачувао своју гору, а има је још доста и на Вујну. Тек поред тако китњастих висова, има и тужних голетӣ које својом опоритом неродношћу чисто застрашавају гледаоца. Од свих таких простора, поменућу само добро познату Клисуру деспотовичку испод Милановца доле до села Брђана. Оставити овако без биљне коре и украса простор земље, не изгледа другојачије него као кад би се рањаво човечије тело оставило без икакве неге и лечења.

Гора је: букова, граничева, бељикова, церова, грабова, јасенова, брестова, јаворова, и друга, која је обична у Шумадији; бора и јеле нема.

---

[1] *Дра Линденмајера, „Опис мин. вода“*, стр. 110 и 111.

[2] Исти, стр. 86.

[3] Бијаше године 1866.

5 Рудно благо

Колико се зна из речи путника, стручњака, који су походили Рудник, и из извештаја домаћих научника наших, у Руднику су оставили трагове своје радње сви народи за које се зна да су овом земљом владали: и Римљани, и Срби, и Турци, и Аустријанци, и опет Срби.

Ништа мање, сви држе да богаство Рудника није још исцрпено, само што вода, која јако смета тој радњи, захтева велике капитале, па да се радња може с успехом наставити.

У Руднику има руде оловне и бакарне помешане са сребром; даље се тврди да има: сумпора, арсеника, сјајног кобалта и других благородних металâ, који ближе још нису испитани.

Осем Рудника, у селу *Штовни*, има „мајдан" у ком причају да се некад вадило олово.

У овом округу има и камена разних врста за многу употребу. Има га изобилно за гробне плоче и белеге у планини Буковику, а и добро воденично камење сече се у селу *Бањанима*.

---

6 Остаци од старина

Старина има доста у рудничком округу; ми ћемо поменути само оне које нам се виде знатније:

Град Рудник. У осоју Великога Штурца, на левој обали главнога извора реке *Јасенице*, дрема и рони се мало по мало стари *Град Рудник*, кога постање покрива засторак незнања. Рудник је озидан на четири угла. На сваком рогљу има по једна округла кула, а око свега је био ископан дубок ров, па и овај назупчан палисадом. Сва му просторија може имати, по г. Мишковићу, до 2500□ корака.

Рудник се помиње у старој историји српској, али више као место рудно, где су новци ковани, и одакле су дохотци сабирани.

Последњи пут, кад га се сећају наши летописци, то је да онако лаконски, како они умеју, забележе у њему једно злочинство и против породице и против отаџбине.

„Коньчa се госпоЂа деспотица Ѥрина, веле они: — **оу Роудникꙋ, Маıа г., оу вторьникь: и въ тоу ношь ѿдбеже ωдь Роудника кь цароу на Порьтоу Грьгоурь и цариця Маря и Ѳома сꙵнхь оущь** (1457).“

После дугога ћутања, чује се име Рудника за аустрйских ратова; особито за времена Принца Јевђенија био је тај град лепо оправљен и утврђен. Године 1739, Турци су спалили варош Рудник и град освојили од Немаца[1].

Кад су Дахије завладале Србијом, онда је у Рудник дошао за заповедника *Сали-Ага*, брат Кучук-Алије, великога Дахије. Он је ту изашао на стидни глас својим силеџйским сладострасним животом, са чега је и прозван *Руднички Бик.*

Кад састанак у Паланци, који су имали београдски Турци с Карађорђем, не може повратити устанике у покорност Дахијама, онда Карађорђе крене своју дружину да истера „из Рудника Бика“. Али је у Рудник већ био дошао и ужички муселим, и довео војске у помоћ. То је било последњих дана Беле Недеље 1804. На град се врло тешко могло да напада, јер се био поледио снег, па се није човек могао никако држати на ногама у оној страни у каквој се находи тај град. Други дан од почетка опсаде, дође у помоћ Милан Обреновић, трговац из Бруснице, и доведе 60—70 момака. Сад Срби најпре дочекају и разбију Чолак-Алију, који је ишао из Чачка Руднику у помоћ, па онда град стегну још тешње.

[1] *Г. Каниц* помиње како је тада (1739) некакав Мехмед-Газија, из Ужица, похитао с војском да казни некакве *Клименташе*, насељене око Рудника, што су показивали симпатију према Аустрији. Један део тих Клименташа побегне к Сави, и јамачно, вели он, насели после око Митровице села: *Николинце* и *Рткоеце*, где живе и данас, а други се заклоне у Руднику. Мехмеду изађе за руком напасти ове ноћу, те тако све мушкиње стави под мач, а женскиње зароби и одведе у Ужице (*Serbien*, стр. 60). У околини Рудника ја нисам могао ништа дознати данаске о тим Клименташима?! А статистика мађарска тврди, „да су се они Клименташи у Николинцима и Рткoвцима у XIV веку из Албаније били уселили међу српске планине где су од свога вођа Клименте узели име. Од њих се један део 1337 године доселио у Срем“. *Elek Fenyes, Statistika*, I, стр. 80.

У очи Белих Поклада ноћу, Турци се пробију кроз српску опсаду и бусије, и побегну к Ужицу, изгубивши неколико својих другова, између којих и самог ужичког „војводу."

У граду Руднику остану само жене и деца. Њих Срби сутра дан пусте да иду куд ко хоће, а град остане пуст.

Карађорђе рекне Милану: — Коекуде, ти иди сад те одмећи твоју нахију (јер још нису били сви устали), а он оде у Страгаре, и отуда у Врбицу.

Милан, пошавши с Рудника, понео је собом, тако рећи, и средину нахиску одатле у Брусницу.

Како је град Рудник тада остао без становника, тако је самотовао све до 1813. Те године се набије у њега опет нека турска посада, која га је држала до Априла 1815. А тада, по што се преда Токатлић, његов зановедник, и дружину изведе, Рудник је остао пустољина коју нико већ није ни обнављао нити загревао каквим новим животом и радом.

Његове се куле осипљу мало по мало; његове капије преплећу павитњаци; његове калдрме зарастају у ливаде. Рудник је доста верна слика судбине Турака у српским земљама. За то смо му дали прво место међу старинама, за то смо и проговорили неку реч више о његовој историји.

На Руднику планини, и око њенога подножја, осем града Рудника, пуно је остатака од старога доба и живота. Ми ћемо поменути само три тачке, које нам се чине најважније са стране историске.

Прво је, дакле, тачка римска, као најважнија. Она је на југоисточној страни Великога Штурца, онде где је улазак у старе мајдане, у долини којом тече поточић, који се стаче све из самих рударских окана. Ту је била римска рударска насеобина. Ту, на ушћу те долинице, одакле је диботан пространи поглед на чачанске и ужичке планине, био је храм *богиње мајке земље* (Terra mater-Tea) заштитнице рудара, где су се радници, улазећи у окна, молили за заштиту од опасности и за благослове те богиње. Тај храм обновио је цар *Север* у почетку III века (натпис вели: TEMPLUM TERRAE MATRIS CONLAPSUM RESTITUIT, то

јест, цар је Север обновио опали храм мајке земље). Она плоча коју је отуда донео г. др Јанко Шафарик у београдски Музеј, морала је бити, по мишљењу тога поштованог археолога, над уласком у тај храм. Ову је плочу г. Шафарик пред покојним Кнезом Михаилом, на самом месту, дигао, прочитао, и протумачио.

Друго је место на југу Великог Штурца, између плужевинског потока и красојевачке реке, и код извора који се зове *Гушева*, где је, прича се, за српскога царства, била велика рударска варош, где је још и деспот Ђурађ ковао сребрне новце с натписом **Рѹдникь**[1]. Па ту су и за Карађорђа биле српске ковнице.

На Руднику се находе и развалине од цркве коју народ зове Миса. Јамачно су рудари били *Саси*, римске вере, па је народ задржао спомен и о њиховој богомољи.

Трећа је тачка на западној страни, где је била варош за Турака, коју су Турци снели озго због јаких ветрова који на Руднику често дувају.

Прва и друга тачка заслуживале би да се на њима копа, не би ли се богатија дата прикупила о некадашњем стању и развитку рудничких рудокопња. Желети је да се од свега Рудника начини пространа карта, која би обележавала све што је било некад важно, а и оно што обриче да ће имати од сада вредности.

Стари људи у Руднику причају да су некад биле ковнице код извора Гушевца, и у ставама двеју река: мајданске и рудничке. Кажу да се ту свако јутро клало по 80 волова, па ко поранн, тај и добије меса, а ко одоцни, остане без меса. Ту је, веле, била варош већа него икоја данас у Србији!

Још причају да и сад стоје темељи од пет разних цркава које су појале у тој околини, и то: прва у данашњем засеоку *Красојевцима*; друга, у *Селиштима*; трећа, у *Рудничишту*; четврта, код *Саставака*, под Малим и Великим Штурцем; и пета, у *Номини*.

Кула Орловића Павла, у селу Красојевцима, где има доста и других развалина. Народ прича да је некад Орловић Па-

[1] *Гласник* III, стр. 24.

вле био заповедник над свим овим рудокопњама, па је тада и кулу ту озидао.

Друга једна кула има у месту Селишту. Народ о њој не прича ништа.

Град на Островици. Народ, као обично, приписује и овај замак „проклетој“ Јерини, а можда с онолико исто права с колико и друге такве остатке.

Од тога је града сад остало још мало зидина: све је друго време већ оронило и на земљу оборило.

У животу Деспота Стевана Високог помиње се како је у *Островицу* побегао, да би се заклонио од гњева Деспотова, бунтовник *Никола Белоцрковник*, па, кад се и ту није могао одржати, он се закалуђерио заједно са женом и четири ћери своје, да би се расом заклонио од владаочева суда[1].

У нашим летописима помиње се неколико пута Островица, али на жалост врло укратко. Тако, на прилику: „1436 **царь Моурать расипа Острьвицоу и манастир Раваницоу.** — 1454 **прими царь Острьвицоу и плени до Смедерева и ѯбегь ѡмольски. — Мехемедь пороби Срьбле и разби Островицу.**[2] Помиње се и **власт Острьовника**[3], и у њој село *Врбава*, које је и сада у врху Груже, 3—4 са̂та од Островице.

Све то нас је наводило да те догађаје замишљамо на овој рудничкој Островици; па смо њу узимали за постојбину и онога Мијаила Константиновића, кога је летопис штампан у XVIII Гласнику, од стр. 25—188.

Сад у најновије време, у једној нотици, јавља г. П. Срећковић да се све то тиче друге Островице, у Старој Србији. Чекамо шире обавештење о том, а дотле остајемо при овом, нарочито за то што се и све друго што летописци помињу уз Островицу, догађа у близо око ове рудничке Островице.

О Васкрсу и о Ђурђеву дне, омладина из околних села излази на Островицу и тамо игра и весели се.

---

[1] *Гласник* XXVIII, стр. 290.

[2] *Гласник* X, 272; — *Летописи П. J. Шафарика*, 77, и 78.

[3] *Rad Jugoslavenske Akademije* I, стр. 156.

Градић или кула на вису Трêсци. Народ и те зидине приписује Ђурђевој Јерини. Прича се да су Турци тукли из топова овај градић с Великог Врха, који је баш према Тресци.

И на стени *Соколици*, у Остри, био је некад град. Сад се познају од њега зидови. За време наших устанака на Турке, ту су бивали збегови.

Иза планине *Буковика* и *Острице* било је некад село *Јешевац* (а сад је расељено). Ту има стара црква и данас добро одржана али пуста. Прича се да је је зидао Краљевић Марко својој мајци Јевросими за душу, а има о томе месту и друга прича која је поменута у крагујевачком округу.

Има и неколико богомоља, од којих неке певају и данас, неке пак дремљу у развалама својим, а вреди их с више узрока уврстити међу знатне остатке од старине.

Међу таке долазе прво кабларски манастири, а понајпре

Никоља, на левом брегу Мораве, баш до саме воде, под брдом Кабларом. Слави летњег св. Николу (9. Маја). К овој је богомољи врло тешко доћи и пешаку, а камо ли коњанику; о колима пак није ни говорити без велике муке[1]. Не зна се чија је ово задужбина. Није знатна ни грађевином, ни каквим богатством, али јесте тим што се прича да је никад нису Турци палили (и ако је у два маха горела, нехотице упаљена), и што се у њој сачувало оно знаменито *Никољско Јеванђеље*, које је издао на свет наш славни Ђ. Даничић, у Београду, 1864 године[2].

На књигама у овом манастиру има важнијих записа, али су њих већ стручњаци објавили.[3]

Јовања, пô сâта на ниже од Никоље, на једном лепом заравањку крај Мораве. Она је одавно била опустела. Грађевина је

[1] Овде је била склоњена породица Кнеза Милоша у почетку 1815 године. Прича се да је Кнегиња Љубица заклела *Марка Штитарца* да и њу, и децу јој, и свекрву, и снаху, поубија, ако види да Турци продру, и да ће их поробити. „За Штитарца се зна, вели Куниберт, да је био човек, који би могао и извршити ову страшну заклетву“. (*Cunibert*, Essai Historique I, стр. 96–97).

[2] Одзив *Рачкога* о том у „*Književniku*“, III, стр. 443.

[3] *Даница* за 1826. стр. 2—17.

то била красна. Довратци и первази око прозора изрезани су дивно и ишарани тако да је човеку мило погледати. Велике ћелије порушене су, и од њих тек стоје зидови. Манастир је овај, у неколико, оправљен 1848, и сада служи.

Изнад манастира, на брегу, имају зидине од некакве куле, која се зове *Зидина*. Прича се да је Јовања била некад као лавра међу кабларским и овчарским манастирима. На тој кули, кажу, била им је заједничка звонара, под звонаром *писарница*, где су писане књиге, и под писарницом тамница[1].

Преображење, око по̑ сата више Никоље, у густој чести, мали манастирић, не зна се ко га је и кад градио. Сад не служи.

Више манастира је пећина *Турчиновац*, за коју се прича да је у њој био збег, кад су Турци (а неки веле Татари) овладали Србијом. Кад се први Турчин попео на врата од пећине, а жена месила хлеб, па потегне оним тестом Турчина у очи, те се он збуни и отисне низа стене. Он се сав изразбија, и за то се пећина прозове *Турчиновац*. У ту се пећину не може никако ући, него је оздо било подзидано, те се могло пети. Прича се да је уз пећину била начињена читава кула, па Турци довукли топове, те је испреко Мораве, с једне косе, тукли и оборили је, а збег остао у пећини, па једни помрли у пећини од глади и жеђи, а једни поскакали низа стене, те се поразбијали. Зид се и сад познаје доле одакле је почет, и горе око уста пећинских. Сад се у пећини легу и зимују орлови.

Мало више, има још једна пећина, и у њој мали извор, који се зове *Савина вода*. Ту долазе људи из околних села те пију воду и умивају се њоме лека ради.

---

[1] Једном, у разговору с Милованом Пејчиновићем, рекао је Кнез Милош о овој кули ово:

— Е мој Миловане! Мустафино би и прође! Нема више Турчину повратка у Србију, — не! Ама се бојим од ових ев' овде (Немаца). Знаш ли, болан, да су они, кад су били заузели Србију (од 1718—1739), уљегли чак и у ону кулу над Јовањом. Е, од њих ме је баш страх!" —

Не би с горег било да по више овог страха имају сви Јужни Словени, те да живље и сложније раде о својој будућности.

Благовештење, мало више Преображења, опет на левом брегу Мораве, баш више оних врелâ вруће воде у Морави, на лепом обрешку; црква је лепша и од Никоље и од Преображења.

Више манастира, на брегу, имају неке зидине, за које се прича да је била писарница за књиге, као и у *Јовањи*. Испод манастира, у сред Мораве, има велики један камен који се зове *Мосна стена*, ваљда је ту некад био мост преко Мораве.

Више црквених врата има запис који тврди да је ова црква сазидана године 7110 од Адама, и од Христа 1602, у „времена тешка и нуждна."

По другом опет запису, живописана је за пећскога Патријара *Пајсија*, за митрополита веначког (венчачког?) и рудничког Серафима, године од Адама 7143, и од Христа 1632.[1]

Вујан, у присоју планине Вујна, мали манастирић, који је обновљен године 1805. Понављајући га, нашли су плочу, на којој пише да му је прво име било *Обровин*, и да слави св. Аранђела Мијаила (а пре нису знали које му је слава, док није спахија казао из Берата), и да је опустео 1577 године.[2]

Код овога је манастира укопан славни српски јунак и војвода *Лазар Мутап*, који је, по казивању Вука, био измолован с поља на цркви с десне стране.

С леве пак стране. гроб је Николе Милићевића, Луњевице, који је преминуо у пролеће 1842, у својој 75-ој години.

Башка Црква. Код извора реке Љига, у селу Баху, била је стара црквина, којој су западна врата читав хват и по висока, и народ прича да је та висина измерена према расту *Деспота Стевана Високог*.

Ова је црквина сад обновљена и пропевала.

Савинац. На левом брегу речице Дичине, близу брда Рожња, на врло лепом месту, начинио је Кнез Милош, 1819 године, пре-

[1] *Вук*, у *Даници* за 1826. стр. 22—26. У овом манастиру године 1826 помиње Вук и једну стару калуђерицу. Ваљда ће то бити једна од последњих својих другâ у Србији.

[2] *Вуича*, *Путешествіе* по Сербіи, стр. 327.

красну цркву с кубетом од тесанога камена, као да је, што оно веле, од сира срезана.

Ја сам једном казао[1] да је ту цркву подигао Кнез Милош *на старим темељима.* Али ми зимус, у Крагујевцу, о скупштини (1874), причашо г. Милован Пејчиновић да је о постању те цркве слушао од самога Кнеза Милоша ово:

„Једном сам, говорио му је Стари Кнез, с покојним братом Миланом прешао на Савинцу преко Дичине. Прешавши преко воде, Милан седе да се одмори, и разгледаше оно красно место, где је сада црква, па ће ми тек рећи:

— Ала, Милоше, кад би ми дао Бог да стечем новаца, бих овде на овом лепом месту, код ове воде, начинио цркву. Ја сам онда служио код њега под ак. Он умре, и однесе у гроб ту жељу. Кад Бог даде мени, ја се зарекох да учиним оно што је он желео, и ено сам оградио цркву на Савинцу, нека је Богу на славу, а њему за душу!"

Ту баш код цркве, у сред реке Дичине, која туда тече преко излоканих стена, избија врело млаке воде, коју народ зове *Савинац.* За то се црква и зове: *на Савинцу.*

И ако није црква стара, стари је Савинац, с кога и ову богомољу придружисмо к старинама рудничкога округа.

7 Становници рудничког округа

а. њихове историйске судбине

Има мислилаца који данашњу цивилизацију, са свим или у највећој мери, приписују само људима из богатих старинских кућа, људима „оџаковићима", онима који су изобила имали и блага, и згоде, и доколице, па и власти да раде на сваковрсном усавршавању човечије природе, на улепшавању условâ за живот људски на земљи; кратко да се изразимо, има људй који приписују данашњи напредак у Јевропи, у већој или мањој мери, ономе реду јевропскога друштва који се обично, у сваком пароду где га има, зове *племство* или *аристократија.*

[1] *Путничка Писма*, стр. 280.

И ми не ћемо одрицати услуге које је племство чинило народу: нарочито не можемо не признати ту чињеницу, што родољубиво племство тако дуго, тако свесно, тако интересовно очувљава карактер, обичаје, и предања народна.

Али, тим не мање, морамо исповедити, да ове народне светиње, ови чувари народних идивидуја̂, остају чисти, сачувани, и однеговани и у најнижим редовима друштва, у колибама земљоделаца, онако исто као год и у сјајним дворовима поноситих својом старином племића̂.

Племић се држи старине да покаже давнину своје лозе, важност своје куће, да тим већма сине пред онима које држи да су од њега млађи, познији.

А прост сељак не напушта своје народне обичаје, своја веровања, и особине за то, што му се чини да би се обезверио ако би остао без њих, да би се растао са свима својим старима с којима је везан светим везама сећања и спомињања, и да би, као год какав никоговић, био бачен међу људе, који би се сви либили, а можда и грозили од њега такога....

У нашем је Руднику било некад пуно красне и богате господе српске; било је племића, одевених у свилу и кадиву, и заливених у сребро и злато; било их је који су умели чак с врха Островице ситити очи своје дивотним погледима на равну Мачву, или на китну Шумадију; било је власника који су пили вино у „Мајдану чисто сребрноме,“ који су ту лили новце, те облакшавали сваки промет међу људима, и који су — због свега тога — имали и сувише разлога: да остану верни земљи својој, да буду другови и у невољи народу, коме су били врхунци у доба мира и среће своје. Али су они ишчезли, нестало их је на веки. Летописац каже кратко, ама веома значајно:

„Конча се госпожда деспотица Ерина оу роуднкоу маїа г, у вторьникь. И вь тоу ноць ѿбеже ѡдь роудника кь цароу на порьтоу Грьгоурь и царица Мара и Ѳома сїнхь оутць (1457)“.

Толико само. И то је са свим доста!

И не само да је нестало те господе, тих племића-опаковића, него су још њихово место заузели такви насилници, каквима је

тешко наћи равних. Да не тражимо никога другога, пред сами устанак, 1804, беше изашао на срамни глас Сали-Ага „Руднички Бик.“ Живећи у граду Руднику, Сали-Ага је, између осталих зала, наређивао да сваке недеље дође у град, код чешме, коло девојака и младих невâ. Над чешмом је био чардак, где је он седео, и заповедао да му певају и играју. Од отих ружнога спомена песама, једна се почињала овако:

„Куп' се, бер' се, коло игра
Да дочека Сали-Агу,
Сали-Агу, дику нашу!
— — — — — — — — — —
Сад долази Сали-Ага,
Сали-Ага, дика наша.
— — — — — — — — — —
Проговара Сали-Ага:
„„Сад ми душа барјам има,
Кад ми млада коло води.““
— — — — — — — —

Овај Сали-Ага био је завео за се и *право прве ноћи*, и то му се, кажу, на срам, признавало.... Кад дође ред на неког *Марка Радовановића*, из Војковаца, онда се овај наоружа, па се дигне правце на Рудник: или да убије Сали-Агу, или себи живот да прекрати. Дошавши к њему, упита га озбиљно:

— Јеси ли ти, честити ага, наредио да моја вођевина дође најпре к теби, па тек онда к мени!

— Хајде, прођи се, човече, рекне Сали-Ага: — нисам; и да ми је поклањаш, не бих је примио, како ти очи севају.“

После тога је, кажу, Сали-Ага ређе вршио своју навику.

Ето шта је било с господом рудничком; ето какви су били потоњи наследници те племићске аристократије!

Али је, за то време, растао у селу Такову, у присоју реке Дичине, један грм; растао је тихо и размерно; ни брже ни спорије, него како све иде у природи. Упоредо с тим грмом, расло је у срцу осиротелог и оголелог народа осећање за човечанска права; крепила се свест о лепој прошлости; јавкала се нада на будућност, и јачала воља за васкршњи народни рад....

И, кад се навршило близу 358 година[1] од онога дана у који је нестало на Руднику и последњег представника српске господе, онда се под оним *Таковским Грмом* зачу глас сиромашнога простога народа, као оно глас Бога са Синаја:

„Избављење! — или смрт!“

И из те једине јуначке одлуке истекоше све многобројне и разноврсне последице: изађе нова српска држава; јави се обновљена српска црква; ниче нова српска књижевност; — укратко да кажемо: јави се сав овај живот који данас видимо, и који се трудимо да усавршавамо сваки дан све бољо и боље.

После Цветй 1815, радња се Рудничана стâпа с радњом свега народа у Србији. То сад изгледа као заталасано море које обара и потапа све препреке које немоћна човекова рука поуми да постави насупрот плими његовој.

Б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Милан Обреновић

Овај први војвода руднички заслужује да се овде хвалом помене, колико по својим личним заслугама, толико и за то, што је просекао пут своме великом брату, да прослави име Обреново, и да големе услуге учини своме народу.

Милан је родом из Бруснице. Оцу његовом било је име Обрен, те се по њему он и презивао Обреновић.

Још пре устанка 1804, он је био већ на гласу и као трговац и као врло паметан и разборит човек.

Кад је Карађорђе, на крају Беле Недеље 1804, био опсео град Рудник, Милан му је први дошао у помоћ са 70 момака Рудничана.

Доцније је Милан постао војвода не само руднички него и пожешки и ужички.

Он није био велики ратник, него се одликовао памећу и разборитошћу. Покојни Јокић овако вели за њега: „Милан је био врло паметан човек; истина, војник није био ствари, али управник? ej-

[1] Рудник су оставили *Гргур* и *Мара* 3 Маја 1457, а скуп у Такову био је на Цвети, 11 Априла 1815.

вала му свуда! Носио се увек врло чисто, управо кицошки, и живео са свим господски“.

Због ове мирољубивости своје, он је пуштао место себе у рату свуда брата свога по матери, Милоша, те је овај не само стекао глас у свој војсци, него је, најпосле, заузео војводско место, кад је Милан, 1810 године, послан у Букурешт, као народни посланик, главном заповеднику руске војске.

Пред крај године 1810, Милан се напрасно разболи у Букурешту, и наскоро умре. Тада се у Србији много говорило да је он отрован.[1] Покојни Јокић говори о том као о ствари са свим извесној, приписујући то злочинство Младену Миловановићу.

Причајући онај случај на скупштини о Малом Божићу 1811, када је Милош дошао необријан у седницу скупштинску, и Младен га за то напао, Јокић вели овако: — „Младен отровао Милана у Букурешту, па хоће и Милоша да сатре,[2]“ и т д.

Тело Миланово било је најпре укопано код митрополије у Букурешту, а после га је Кнез Милош пренео и саранио код цркве на своме добру у Херешту.

Милан је оставио после себе једнога сина, Ристу, коме је Милош на Забрежју, 1813, предао очину му сабљу, замоливши Јакова Ненадовића да и њега преведе преко, и сачува од опасности. Прота Ненадовић вели да је Јаков тог младића одвео у Русију.[3]

Међу тим је на цркви Јагодинској, која је грађена 1818, читао пок. Вујић запис у ком се, поред осталих рођака Кнеза Милошевих, помиње и синовац му Христифор, син Миланов.[4]

Г. Јован Гавриловић причао ми је да је овога синовца свога Кнез Милош доцније послао био у Цариград, да учи турски језик, па је, сиромах, тамо умрьо од куге.

Милутиновић у „*Неколиким пјесмицама*“, стр. 11, има ово:

---

[1] *Вука, Милош Обреновић*, стр. 20.

[2] „*Казивање Петра Јокића, буљубаше Карађорђева*“, у мене у рукопису.

[3] *Мемоари*, стр. 213.

[4] *Вујића*, Путешествіе, стр. 91.

ОПЛАЧ

УМРШЕГА ЛАНИ

Христе Обреновића

Тко би не жалио фебом пољубљени...?
За ког смрт је чрез вјек била рана;
Мирис љупчи залуду нам весна т' пружа,
О Миланче!... брж' нам' чезне ружа.

Ова је књижица штампана 1826; ако је тада песма писана, онда излази да је Христа Обреновић умрьо 1825 године.

Милош Теодоровић Обреновић I

КНЕЗ СРПСКИ

Милош Обреновић би, по месту свога рођења, припадао ужичком округу, али га, за љубав презимена и онако доброга брата Милана, уврштујемо у Рудничане.

Милош се родио у селу *Средњој Добрињи*, у садашњем срезу пожешком, у округу ужичком, на Теодорову Суботу, 1780[1].

Мати његова, *Вишња*, била је прво удата у Брусницу, за неког *Обрена*, с којим је родила *Милана* и *Јакова*. О Милану је већ била реч. Кад Обрен умре, она се преуда у село Добрињу, у ужичкој нахији, за Теодора[2] Михаиловића, и с њим роди: *Милоша*, 1780; *Јована*, 1787; и *Јеврема*, 1790.

Теодор — Теша — био је врло сиромашан човек, а кад је он умрьо, његовим синовима није остајало друго него да иду у најам. И тако је Милош, још као шипарац, због те сиромаштине на кући, отишао у службу.[3]

---

[1] Причао ми је г. Јован Гавриловић, да је покојни *Димитрије Давидовић* пронашао да је ово година Кнез Милошева рођења; а у запису на Јагодинској цркви каже се да је Кнезу Милошу било 35 година од рођења 1818, када је та црква грађена.

[2] Као што се види, Милошу је право презиме *Теодоровић*, али је он, из захвалности према своме добротвору, полубрату Милану, задржао његово презиме.

[3] За бављења Кнеза Милошева у Бечу, дође тамо неки Србин из Војводовине, и почне разбирати у кнежевих људи: је ли то истина да је Кнез Милош служио баш као прости слуга? Чује Кнез за то,

После више којекаквих газда, стане у најам код зета свога Саве, у Добрињи. Ту је служио дуже, али му ту додија зла нарав овога газде, те га остави, и оде у Брусницу, брату своме Милану, који је дотле већ почео био прилично трговати, и баш је тада био у ортаклуку с неким Ћорзуком, Турчином.

Устанак српски 1804 дâ Милошу прилику да се одликује у бојевима, те тако је за кратко време, у Милановој војводству, он био прави војвода; а кад Милана пошљу у Букурешт, онда је он заузео његово место над рудничком, пожешком, и ужичком нахијом.[1]

Но после Миланове смрти, због неких плетака, буде му на скупштини о Малом Божићу 1811 одузето све, осим Бруснице и 12 села около.

Још како је побегао од зета Саве из Добриње, Милош се био настанио у Брусници, код брата Милана. Ту се и оженио 1805, и породица му је ту живела све до краја 1813 године.

Несретње 1813 године, кад оно „Вожд“ и готово све војводе оставише народ, па побегоше у Немачку, Милош оста у својој отаџбини, казавши на Забрежју Јакову Ненадовићу, који га је склањао да и он бежи преко Саве, ове значајне речи:

— *Кад моју стару мајку, жену и децу разгазе Турци, што је вајде да и ја сâм живим? Доста је браће изгинуло војујући са мном; право је да погинем и ја, кад другојачије*

па зовне тога човека, и онда пред њим и пред свима својим људима каже:

— Јес, јâ, чиниш 'волико, служио сам, као прави слуга. Терао сам трговачке волове у Дубровник по 10 пара наднице. А опанци су били 10 пара. Служио сам дан те се обуо. Ето тако је било. А после, хвала Богу!“

[1] Причали су ми у Ужицу, да је Карађорђе, 1807 године, кад је ишао на Вишеград, у селу Равнима, пред кућом кнеза Михаила Радовића, под једним храстом (сладуном који стоји и сад), поставио Милоша за војводу, и дао му војводску диплому. Ово у неколико може да потврди и једно Карађорђево писмо које је он из Бруснице 21 Априла 1807 писао Јакову, Луци, и Чупићу, да одмах прелазе у Босну, „А ја, вели Вожд: — идем на Ужице, али на њега ни сврaћати не ћу, него ћу правце на Вишеград, да Босну сву упалимо“. *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 467.

нема живота. Не могу те то, Господару Јакове, никако послушати".

Било је људи који су хтели и у ове речи да улију неки низак смисао. Ти људи, по нашем мишљењу, само греше душу. Милош се у овом тренутку јавља и као највернији син мајке Шумадије, и као најпатриотичнији међу ондашњим војводама.

Ваља само прочитати ма које причање о гњеву народа против оних који су га „завадили с Турцима, па га тада овако без заштите оставили мачу и пламену турском", па да се одмах види: колико је у тај мах било дражи за Милоша, да се чему нада за своју амбицију. И *Протини Мемоари*[1], и *Причања Јокићева*, и *Милутиновић*,[2] с толиким другим сведоџбама, тврде да је онда стање Србије и Срба у њој било грозније него што се описати може.

Срећна у својим последицама одлука на Забрежју, биће један од најкрупнијих алемова у круни Милошевих дела.

Са Забрежја је Милош кроз Бруснице полетео к Ужицу, да би бар у овом граду могао одржати непогашени огањ народнога ослобођавања. Али, због оскудице у храни и џебани, мораде и њега напустити, па се предати црној судбини, која тада притиште сву Србију.

Жену и децу своју, на Св. Николу 1813, пресѐлио је под планину Каблар, у кућу неког *Ђорђа Љубичића*, а сам је мислио да се држи горе.

Турци заузму и руднички округ. У граду Руднику попаљене су биле куће још 1804. Нико их није више ни градио тамо, него је Брусница постала била средина округу.

Ашин-Бег дође са 150 Турака и 20 камила. Сам се смести у Милошевој кући у Брусници, а у оној где је била школа за Карађорђева времена, намести своје камиле. Од учионице поста а̂р! То је управо турски!

Није се имало куд ни камо. На пољу код таковске цркве, Милош се преда Али-Аги Серчесми кога је нови београдски везир, Хуршид, послао био да преда и руднички округ.

[1] Страна 212 и 213.

[2] *Сербијанка*, књ. IV, стр. 46 и 59.

Серчесма узме Милошу само сабљу, а све му друго оружје остави, признавши га уједно за кнеза нахије рудничке.

Од Ђурђева дне 1814, пресели Милош своју породицу из куће Љубичића, у Шаранима, у кућу *Марка Матковића.* Та кућа стоји и данас. После неколико месеца, нађу му још заклонитије место у Црнући, у кући неког *Радована Маринковића.*

У овој је кући он оженио брата свога Јеврема, и писара Димитрија; из те се куће доцније, 1815, опремио, изнео војводски барјак, и рекао: *„Ево мене; ето вас; рат Турцима!“*

После Хаџипродановe буне, сишао је био у Београд, и ту се находио као талац у рукама турским. Тад је имао несрећу да види на коцу главу јунака *Станоја Главаша*, којом се приликом и његовој прорицала таква иста судбина.

Из Београда је измакао у другој поли месеца Јануара 1815, а дотле је већ било у велике углављено у Рудовцима да се опет устаје на Турке, и да се он позове за вођа устанку.

После неколико састанака, разговора, и припремâ, Милош се, у Такову, под историским од тога дана Грмом, сагласи, и пред црквом таковском, на Цвети, 11 Априла 1815, обзнани да пристаје на устанак, да се прима поглаварства и да, у име Бога, отвора нову борбу с Турцима за ослобођење Србије.

Утврдивши тако с народом устанак, Милош се истога дана врати кући у Црнућу[1]. Ту се он обуче у своје војводско одело, наоружа се, и изађе са својим војводским барјаком у руци, па, предајући га у руке Сими Паштрмцу, рекне: *„Ево мене; ето вас; рат Турцима*[2]*!“*

Од тога доба, живот је Милошев и радња његова готово оно исто што и радња Србије од 1815—1839.

---

[1] „Одатле (од таковске цркве) сад отиде свак за својим послом и налогом, и Милош у Црнућу дома, гди брата свога Јована, Симу Паштрмца и Вучића и друге ту бивше не нађе, но саму своју чељад и један коњски товар пунан талира, што му је газда Никола Милићевић, из Луњевице, спремио и послао још пре неки дан“. *Милутиновића историја*, стр. 128.

[2] *Милош Обреновић*, *Кнеза Михаила*, стр. 51.

Године 1818, сазове он скупштину у манастир Враћевшницу, и каже да ће бити боље за народ да се он пресели у Крагујевац. И тако је те године оставио Црнућу и прешао на обале Лепенице.

Од 1 Јуна 1839, када је оставио Србију и отишао у Влашку, до 11 Декембра[1] 1858, када је, гласом народа, враћен на кнежевски престо, Милош је путовао по Јевропи, а највише је боравио у Бечу, и у Влашкој.

Ушавши, као повраћени Кнез Српски, у своју престоницу — Београд — 25 Јануара 1859, он је владао до 14 Септембра 1860, а тога дана, у 8 сата у јутру, издахнуо је, у свом дворцу у Топчидеру, па је с великом свечаношћу сарањен у саборној београдској цркви испод јужних врата, у препрати.

Милош је био средњега стаса, јака састава, окрушан човек; лица округла, гласа јасна, громовна; говора брза, кратка. Памћење је имао за причу јако; није знао ни читати ни писати; али је својим писарима обично сам казивао како да му пишу писма.

Често је уз реч говорио: „Чиниш 'волико", као оно Карађорђе: „Коекуде".

Имао је врло велику наклонитост према лепом полу, иначе је живео врло умерено; ни у чем није миловао расипање. Напротив, врло је марио да стече, и тековину је своју суревњиво чувао.

Нарави је био бујне, али, наравно, повратљиве. Човек од рада, бирао је увек само најкраћи пут, макар тај и не био свакад најбољи. Реч, новце, па и саме људе сматрао је често као средства да дође до цељи[2].

Ми у свом причању, већ довде, допратисмо до вечне куће два највећа сина китне Шумадије, два најкориснија радника на пољу нове српске историје — допратисмо. *Ђорђа* и *Милоша*.

Порасли и очврсли, један у осоју а други у присоју Рудника, они су слава не само својој уској постојбини него и свим земљама у којима се говори лепи језик српски.

---

[1] На земљу своје отаџбине, после 20 година живљења у туђини, ступио је у Радујевцу 11 Јануара 1859 пре пô дне.

[2] *Обреновићи*, у Бечу, 1852, стр. 15.

Кад се рад њихов озбиљно и без страсти разгледа, онда је очевидно да они оба врше две поле једнога истога посла коме је сврха васкрс српске државе.

Један — муњевитом брзином крете успавани народ српски, и џиновском мишицом заљуља сву широку турску царевину.

Други — ширином свога ума и неуморном енергијом свати и, по могућности, подмири све основне захтеве једне државе у деветнаестом веку.

Први — гвозденом дисциплином и катонском смерношћу даваше, за десет година, отпор свој сили јаничарској и султанској.

Други — у ширини и бистрини свога ума нахођаше помоћ д надмудри све препредене дипломате и прослављене „Дубараџибаше", које је Стамбол слао да би Србију на ново оковао.

Један — престрављује ванредном отвореношћу своје унутрашњости, коју никад није крио ни скрити умео, али која се врло често изливала кроза цев његовога страховитог пиштоља.

Други — спољашњом гипкошћу стишава силу онде где јој баш отпор спрема. Невољама својим и народним научен, он променљивом спољашношћу уме да скрије од свих опасних очију непромениту унутрашњу мисао — успети у жељама својим и народа свога.

Један — кубуром и топом оглашаваше васкрс српскога имена и државе.

Други — школом и књигом утврђиваше тај глас о српској прошлости и обавештаваше о правима будућности.

Један — изумљава простотом свога живљења и одсуством жудње за врховну власт своме потомству.

Други — и у утврђењу те власти тражи коју гарантију више за стабилност и напредак своје отаџбине.

Ако би искључиви пристаоци првога хтели отимати за њега прво место показујући на ону масу јуначких дела, муњевитом брзином извршених од 1804 до 1813, пристаоци овога другога опет могли би поменути неколике десетине годинâ рада мушкога, државничкога, организаторскога, рада, коме цену не може побијати ни непријатељ српскога народа.

Ако дела првог и јесу богата врела из којих данас могу по-

тицати појетични задаси за крепост духу српскоме; радови другога су очевидни стварни добитци, помоћу којих Срби могу наставити свој велики преображај.

О, нама је много пристојније синовљим захвалним осећањем помињати имена *Ђорђа* и *Милоша*, него се истављати за суђају: ко је од њих двојице већи и заслужнији?

То право ми ћемо оставити ономе ко уради за свој народ више од њих обојице.

Али зли удес не да̂ Србину патријоту непомућено поносити се овом двојицом великих народних синова.

Међу та два горостаса запала је нека отровна семка, и.... српска је земља попрскана можда најлепшом крвљу какву је икад произвела.

Ви, моји мали пријатељи, рад којих највише ја и пишем ове врсте, кад год се сетите ових црних страна српске историје, уздахните над гробовима *Ђорђа* и *Михаила*; олакшајте срце своје молитвом: да Бог њима обојици да̂ у рају насеље; али потомцима њиховим, нарочито искључним поштоваоцима било *Ђорђа* било *Милоша*, кажите отворено: *да је малена свака међусобна задевица оној деци коју глас мајке њихове јутром и вечером позива на помоћ, на рад, на сваковрсно напредовање и тежење к добру и к честитости, на борбу против безбројних јада и невоља* — ако икад мисле довршити дело које је *Ђорђе* онако *славно* започео и *Милош* онако *срећно* продужио.

Таква осећања и таква радња јамачно ће бити најпријатнији ка̂д њиховим великим душама, а више ће и користи донети њиховој драгој Србији и свему српскоме народу него сва прогоњења и трвења међу браћом.

Кнегиња Љубица

ЖЕНА КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Рођена је у селу Срезојевцима,[1] у рудничком округу, од оца Радосава Вукомановића и матере Марије.

---

[1] Неки су бележили да је она из *Царевића*, али то није село него се тако зове поток близу куће оца њезиног.

Кнез Милош је сам причао како је Љубицу видео први пут, и како су му остале очи на њој.

Кад је још био у најму у Добрињи, па му нешто дотежала газдина неправда, он побегне из места свога рођења, и од газде свога, па потегне пут Бруснице, ка брату своме Милану, који се већ био добро обогатио, тргујући живим малом.

У том путу, дође на воду Дичину не далако од Срезојеваца, и ту застане две белиље, где беле платно: једно је, вели, била Радосављева жена Мара, а друго њена ћи, девојка *Љубица*. Како видеше мене, оне изађоше из воде, и спустише скуте, док се ја не удалим. Ја се изух, пређох воду, па седох на бре да се обујем: знам да су ме обе клеле, јер сам се можда цео сат обувао, само да више гледам девојку, на којој ми осташе очи.

Кад сам, после тога, већ био у служби у брата, а он је трговао с Турчином Ћорзуком, и мене је с овим слао да лучимо овнове, ја сам све склањао Ћорзуку да ударимо на Радосава из Срезојеваца, и да упитамо нема ли овнова?

— Нема, море Милоше, ту стоке ни у кога: све сам ја то одлучио, рекао би ми Ћорзука.

На то му ја кажем рашта тежим кући Радосављевој.

— Е, вала Милоше, рећи ће ми на то овај поштени Турчин: — ако си доиста бегенисао цуру, ја ћу ти је испросити.

Него је била већа мука склонити брата ми Милана да ме ожени. — Што ће жена бескутњику? Бог с тобом, побратиме? рекао је он Ћорзуки, кад му је помснуо први пут.

Али овај навали, и Милан, најпосле, пристане те испроси Љубицу, и ожени ме њоме".

То је било године 1805.

Живећи најпре у Брусници, у кући свога девера, Љубица је радила сваки посао који раде жене на селу. Мени је казивао сам Кнез Михаило да је она некад, до свануће, по дванаест проја умесила, испекла, па их после о себи, на обрамици, однела на њиву радницима.

После несрећне године 1813, отишла је са свекрвом и децом у манастир Никољу, Милошевом рођаку, игуману Танасију.

За тим се опет вратила у Брусницу. Али, после Хаџипродановe буне, Милошеви људи начине у Црнући, у Руднику, на брзу руку, нешто куће[1], и Љубица се, с децом, пресели у то склонито место, где je и боравила до потоњег срећног преласка у Крагујевац, године 1818.

Она je родила с Милошем више деце, а одржала je Петрију Савку, Милана и Михаила[2].

Гинула je за децом својом, за то je нарочито и живела с њима, и бринула се о њиховом васпитању.

Године 1839, пратила je сина Михаила у Цариград.

А године 1842 прешла je и она са сином у Земун испред побуњенога народа, и, 14 Маја 1843, у Новом Саду, више од туге и жалости с несреће која je њену породицу снашла, него од старости и болести, умрла je. Мили син њезин, Кнез Михаило, сахранио je je свечано у фрушкогорском манастиру Крушедолу.

Кнегиња Љубица била je средњега пораста, лепа, снажна, радна, врло разумна, добра, штедљива, побожна. Кад je хтела, умела je дивно показати ко je и шта je, али je умела и љубазношћу задобијати. Говорила je лепо, лако, кратко и убедљиво.

Мушко јунаштво показала je у више прилика за време ратовања, чему су докази случаји на Љубићу и у Никољи. А и начин како се осветила својој супарници Петрији, то потврђује најочитије[3].

Ова јунак-жена, можда и праведно срдита на већу слободу свога мужа у држању брачних обавеза, нехотице je допринела да се толико потресе и за дуже време из Србије уклони породица Обреновића. Желећи видети ограничена Милоша у свом приватном животу, она je снажно помагала његовим политичким непријате-

[1] *Милош Обреновић, од Кн. Михаила*, стр. 50.

[2] Гаврило и Марија деца њихова, сарањена су у Враћевшници, а синчић Тодор укопан je у Раковици.

[3] Сумњајући да међу мужем њеним и том Петријом постоје неке незаконе свезе, она узме пиштољ и, рекавши: „Пиштољ je Милошев, али рука Љубичина — омашке не може бити,“ убије je на место.

љима да га удале из земље. То је она, сирота, доцније и сама признавала и горко на се јадиковала, али је било доцне за поправку. Кад је пак мислила да поправи ту погрешку, онда је помагала противницима сина свога, те је тако, желећи повратити у Србију „Старог Господара“, олакшала успех непријатељима Кнеза Михаила, 1842.

Јован Обреновић

Јован је млађи брат Кнеза Милоша, рођен у Добрињи 1787. Кад је букнуо рат за слободу отаџбине, он је помагао брату свом Милошу. Године 1816 слан је у Цариград, као депутат народни; године 1820, с 200 кметова, дошао је у Београд, те саслушао царски ферман, који је Марашли-Али-паша прочитао.

Године 1816 био је старешина нахије рудничке, а после је живео у Чачку. Он је, у свим сукобима између Милоша и његових доглавника, свакад био на страни Милошевој.

Женио се двапут. Прва жена његова, Круна, која се одликовала особитом лепотом и добротом, била је ћи кнеза Танаска Михаиловића, из села Бершића.

Друга му је жена *Ана*, из куће Јоксића, из Врбаве.

Од многе деце његове, преживеле су га само кћери: Стана, рођ. 1842, и Ермина, рођена 1845.

Јован је умрьо 1850, у Новом Саду.

Јеврем Обреновић

Јеврем је најмлађи брат Кнеза Милоша, рођен у Добрињи, 1790. Од три брата, само је овај нешто ишао у школу, и научио читати и писати.

Кад се Кнез Милош, 1815, дигао на Турке, Јеврема Турци ухвате у Београду и баце у кулу Небојшу, где је тамновао пуних 6 месеца. Ту је и здравље своје за свагда пореметио.

Године 1816, већ је био старешина у Мачви и у Шапцу, а под његову власт долазиле су и нахије: ваљевска, сокôска и београдска.

Живо је и оштро радио да се утишају буне: Абдулина (1821) и Ђакова (1825).

Кад је Кнез Милош, 1835 године, ишао у Цариград, Јеврем је остао у Крагујевцу као кнежев наместник.

Он је пристајао уз оне старешине, који су тражили да се Милошева власт ограничи, и за то је морао 1837 и из отаџбине изаћи.

После одласка Кнеза Милоша из Србије, 1839, био је један од тројице намесника, а кад се Кнез Михаило вратио из Цариграда, добио је место председника у Савету.

Ожењен је био Томанијом, ћерју војводе Анте Богићевића, која је рођена у Јадру, у Јаребицама, 1800 године. С њом је родио пет ћери[1] и једнога сина, по имену Милоша.

Овај његов син, Милош, који се родио у Шапцу 13 Новембра 1829,[2] а оженио се Маријом, ћерју Молдавскога бојера Катарџије, отац је нашег Кнеза *Милана М. Обреновића IV.*

Јеврем је, од све своје браће а и других земљака, најпре почео живети јевропски, и први је почео децу своју учити и васпитавати онако како се то чини у западном свету. Помагао је књижевнике и уметнике где је год могао и чим је могао. Умрьо је у Влашкој, на свом добру Манасији, 8 Септ. 1856. А доцније су

---

[1] *Томанија* је родила близни: *Јелку и Симку*, па Јелку узме господар Јован, као стриц, још како се родила, и тамо то дете одрасте. Једном, кад су Јеврем и Томанија били у гостима у Јована, Јелка се све отимала да спава код стрине (Томаније). То умиљавање детета око праве своје мајке и оца падне свима у очи, и стрина му, г-ђа Круна, рекне: — Хајде, спавај у својој постељи. — Пусти ме, одговори Јелка: — слатка мајко, да спавам код стрине да је се намилујем: не знаш како је волим.
Круна бризне у плач, и каже: — Моја ћеро! то ти и јесте рођена мајка. И више је не хтедне задржати, него је пошље с родитељима у Шабац.

Уверавају, да детету дотле није нико ничим био наговестио да су му Томанија и Јеврем родитељи.

[2] А умрьо је 9 Новембра 1861 у Београду, и закопан је и он у манастиру Раковици.

му кости пренете у Србију, и сада почивају у манастиру Раковици с десне стране како се уђе у цркву на западна врата.

Лазар Мутап[1]

Из села Прислонице, у рудничком округу.

Мутап је био први буљубаша код Милана Обреновића, године 1804. На Карановцу и Чачку он је већ био изашао на глас, 1805.

Одликовао се у бојевима на Сеници, на Пријепољу, на Лозници, и на Делиграду.

Године 1813 није никуд бегао из Србије. Дочекао је и нови устанак 1815, али није био срећан да види свршетак тога новога рата. Рањен је на Чачку, 1815, донет је у Прислоницу, а после у Горњу Трепчу, где је и умрьо, па су му доцније кости пренете у манастир Вујан, и закопане у цркви, где и сад почивају. Његов војни барјак и сад је у том манастиру.[2]

Мутап је био човек црномањаст, црвен у лицу, крвавих очију, средњег пораста, врло добар јахач. На глави је носио читакињу. Нарави је био врло напрасите, за то су га војници мрзили. —

Јован Курсула

Јован Курсула родио се у Цветкама[3] 1768 године. Кад је рат букнуо 1804, и Курсула је био међу првима који су ударали на Чачак и на Карановац. Он је припадао Мутаповој војсци, али нити је имао какве команде, нити се опет покоравао свим одредбама војничког запта. Он је јахао увек добре коње, носио свакад поуздано оружје, и свуда је само делио јуначке мегдане, и тиме војску слободио, и име српско прослављао. Кажу да је сабљу носио затурену на раме. На мегдан је обично полазио пушећи чибук,

---

[1] Многи изговарају Му̏та̂в, а *Јокић* неколико пута каже још *Мутавџија*.

[2] *Панчевац* за 1872 стр. 62. Чланак г. *Јов. Мишковића. Милутиновић*, стр. 138, вели да је умрьо у Прислоници.

[3] Тако каже г. *J. Мишковић;* а г. *Пејчиновић* вели да је он родом био из Д. Горијевнице.

који је истрéсао и остављао у чибучницу тек пред самим својим противником.

Године 1809 особито се прославио у боју на Црном Врху, кад је оно Гушанац хтео да продре у Гружу и у Јасеницу.[1]

Године 1810, на Варварину, јунаштву и поузданости ока и руке Курсулине задивили су се не само Срби и Турци, који су га и дотле познавали, него и браћа Руси, који су се ту борили са Србима против Турака.

Године 1813 находио се на Делиграду. Баш онај дан, када ће самртних рана допасти, изиђе Курсула из великог шанца, на својој као трава зеленој бедевији, коју је звао „Стрина“, и оде у шанац војводи Новачићу и делији Парезану на разговор. На вратима од шанца сјаше бедевију и дâ је сејизу да је вада. Док се он разговарао, ударе Турци на Новачићев шанац. Сејиз се препадне и некуд без трага утече с бедевијом. Турци оптеку са свију страна. Курсула, знајући да је „Стрину“ оставио на вратима, похита да се састави с крилима својим, али, тек што изиђе из шанца, види да му бедевије нема, а Турци пут већ пресекли. Он потрчи к великоме шанцу, бијући се, и тако крчећи себи пут.

До великог шанца добио је којекаквих 17 рана. Један га је Турчин био ударио копљем, које се заломило у рани, и он је онај заломак однео чак кући.

Путем од Делиграда до Цветака, невештином у неговању, ране му се позледе, те је још мање наде било да ће оздравити.

Баш пред што ће умрети, запитају га да ли за чим жали?

Курсула поћути, прибере се мислима, па рекне:

— Вала сам се добрих коња најахао; оружја се красна наносио; турских се глава насекао; ничега већ жељан нисам; али ми је само жао моје старе мајке, и жалим што ми се не деси „Стрина“, да се пасјака сит насечем.“

И . . . с тим речма, издахне . . . То је било 16 Августа 1813. Он је укопан код Цветачке цркве. На гробу му стоји плоча с овим записом:

---

[1] *Сербијанка III,* стр. 52—56.

„Овде почива Іованъ Курсула войвода кои є храбри войникъ бію..... поживе 45 година. Донешенъ ранѣнъ изъ Делиграда, преставы се 16. Августа 1813.“

Курсула је био смеђе косе, бео у лицу, пуних образа, прићосав, широких плећа, а тврд на ушима.

Курсула је из реда оних јунака који су дика роду своме. Ватрено заузет за ослобођење своје отаџбине, он се не само није плашио никакве непријатељске силе, него није главе окретао ни на сласти господства и власти међу својима. Њему се хтело да отаџбину види чисту од насилника, па нека се у њој слави влашћу и господством који год хоће од његове браће.

Слава имену његовом до века!

Миљко Радоњић

Миљко је био родом из рудничког округа а из кога управо села, нисам могао дознати.

Као дете, прешао је био у Немачку (по свој прилици за Кочине крајине), и тамо свршио школе. Кад је Србија устала на Турке, вратио се у своју отаџбину, и ми га видимо најпре као професора у оној великој школи у Београду, после Југовића. Сима га назива: „Сродољупцем и мајчиним млеком“.[1]

С те катедре узет је у савет, и добио је управу „иностраних послова“.

Оволико знамо о овом честитом Рудничанину.

Много би нас обрадовао, ко би нам штогод више јавио о његовом даљем животу и раду.

Арсеније Лома
ВОЈВОДА КАЧЕРСКИ

Лома је био из Драгоља, у округу рудничком. Он је био велики усталац за народну ствар; уважен свуда, јунак у боју, мудар на договору. Стаса је био висока, крупан, пун, дугих а ретких бркова, смеђ, носио је плетеницу, и доламу.

[1] *Србијанка*, III, 103.

Још за Карађорђа, он је био старешина Качерцима, и, допао је био у бојевима грдних рана; али га је судбина штедила да погине на превари онда, кад је задао био тврду веру, и хтео је одржати до краја.

Кад је Карарорђе већ био оставио Србију 1813, Лома се с Качерцима находио у Делиграду и ту бранио „границу“.

Доцније је дошао кући, смирио се, и покорио Турцима.

Ми смо њега видели у Рудовцима, виђали смо га свуда, где се год што зборило или творило за ослобођење народа.

Године 1815, одмах по договору у Такову, Лома опседне са својим људма град Рудник, и позове Турке на предају, обричући им миран пролазак куд им је год воља да иду. У Руднику је тада заповедао неки Токатлић, који најпосле пристане на понуду, изађе с хлебом и сољу пред Лому, и ту даду један другом веру, да не буде преваре. Токатлић се доиста крене са својим сестрићем и још 70 Турака из града, а Лома их са својима причека да их испрати донекле ка Ужицу. Кад тако дођу до места где је сада рудничка школа а ту иза једне липе засео неки Мартиновић из Босуте, с још једним другом, па повиче:

— Токатлићу! остави ми пиштоље, или главе одавде не ћеш изнети![1]

— Ајд' отален, каурине, одговори Токатлић: — ето ти Ломе па се кусурај с њим; ја пиштоља не дам“.

На то Мартиновић опали пушку а Токатлић се стровали с коња. Мартиновић притрчи да му узме иза појаса пиштоље, али Турчин, још врућ, окреше и Мартиновића грдно рани. Онај други Србин опет дотуче Токатлића.

Тај случај помете и Србе и Турке; и једни се и други ухвате за оружје. У невољи викне један од Турака Србину Каратошићу из Копљара, у Јасеници: „Каратоша! јуначки сине, не дај!“ .. Лома је трчао на све стране докле их није све умирио.... Крену се и пођу даље; по што Токатлића ту укопају сестрић његов узјаше сада његова хата.

[1] Пре тога, Токатлић је био отео Мартиновићу неке пиштоље, и сад их је имао за појасом.

Ишли су старим путем на Брекињу, куда се пре ишло у варош Брусницу. Кад су били на садашњој *Делалића Ирлини*, Лома беше измакао напред с Токатлићевим сестрићем, јер су оба били на добрим коњма. Почела је била падати киша, и Ломо је био натукао на главу кукуљачу од гуња. Киван због смрти свога ујака, Турчин је био наумио да ће искали на Ломи. За то извуче јатаган, да Лому удари по врату, али се с ножем извуку и корице. Осетивши неко шушкање иза себе, Лома се окрене, а Туре се брже довије и рекне:

— Ломо! ти, видим, ниси био рад овоме што сада би; него на̂ ти за спомен овај мој нож“!

— Ја га примам, рече Лома: — подај га моме барјактару. Барјактар, Илија Дембуба из Босуте, прими јатаган, и продужи се путовање. Киша је осула још јаче; Лома још боље набије кукуљачу на главу. Турчин увреба згодан тренутак, истргне пиштољ, и скреше Ломи у потиљак, па ободе коња и одлети пут Браснице. Лома падне с коња и још се више убије; јер је у њему било на кантар 110 ока.

Кад то виде Срби, они шчепају оружје и поубијају готово све остале Турке. Само што умакне Токатлића сестрић, и стигне у Ужице још тога истога дана!

Лома је, после неколико дана, умрьо у кући капетана Марка Ракића, на брду *Блатима*. Ту је и укопан у Ракића ливади, близу куће у којој је умрьо. Лома је погођен у главу, иза десног ува, кост није била повређена, само је је олово јако очешало и отишло. На његову гробу стоји велика плоча без икаква натписа.

О смрти Ломиној прича *Милутиновић* у својој *Историји Србије* (стр. 130 — 134) нешто другојачије, али се мени видело веројетније да се држим овога казивања г. *Ј. Мишковића*, нарочито за то што сам и сам махом слушао да се овако прича свуд по селима око Рудника.

Милић Дринчић

ВОЈВОДА РУДНИЧКИ

Милић Дринчић, из Теочина, био је још под Миланом Обреновићем буљубаша над подгорском кнежином. Он се одликовао у многим бојевима, особито на Чачку и на Ужицу.

После Цвети, 1815, постао је војвода руднички, и борио се јуначки у свим сусретима с Турцима од *Љубића* до *Дубла.*

Погинуо је у битци на Дубљу, 1815. Говори се да су га убили наши нехотице. Он је, веле, био засео шанцу на уласку, па који би год Турчин побегао, он би га посекао, и тако је лешинама затворио био излазак од шанца. Али га баш ту обори тане из српске пушке.

Друга прича говори овако за смрт Дринчићеву: Кад се баш јуришало на шанац, Дринчић је ишао напред. Кад су се приближили турском шанцу, један Турчин потегне и погоди Милића у прси. Милић осети да се не може држати на коњу, па сиђе и сведе коња на страну, и наслони се на њега, као да му потеже колан. А војницима рекне:

— Хајдете ви, браћо; ето мене, док нешто наместим на коњу. Војска прође; њега савлада немоћ, и тек кад су се вратили, нађу га бледа — мртва у трави. Јунак је крио смрт своју да не би своје војнике заплашио.

Дринчић је, кажу, био сув, плав, дугих образа, повисок, широк у плећима, средњих бркова, а доста аљкав у оделу.

Његов војводски барјак кажу да се и сад находи негде у његових рођака.

Рака Љевајац

Рака се родио у Д. Горијевници, у округу рудничком, 1777 године, а старина му је била из села Љеваје по коме је и прозван Љевајац.

Још до устанка 1804 Љевајац је морао бити човек одабран, по што и њега видимо на оном састанку у Земуну, 28 Априла 1804, где је покушавано измирење између Срба и Турака.

После Мутапове смрти, Љевајац је постао војвода руднички. Личним јунаштвом могао се скоро мерити с Јованом Курсулом.

Верује се да је Рака Левајац посекао сина Скопљак-пашина после победе на Љубићу, кад су Турци из Чачка почели да измичу преко Јелице.

Левајац је умрьо 17 Октобра 1833, и укопан је с десне стране цркве у Мојсињу.

Био је средњег боја, бео у лицу, а црне косе и бркова, кад је говорио увек се смешио.

Антоније Ристић
назвати пљако, по зликовцу турчину пљаку

Антоније је рођен у Каменици рудничкој. Најпре је био момак у Карађорђа и свирач његов. Доцније је узео његову ћер, и постао војвода руднички, па карановачки, и, најпосле, 1812, *главнокомандујушти* од Моравице до Топољака.[1]

Чим се он препоручио те је тако био добре среће? На то Милутиновић овако одговара:

„Лијеп био, као Нарцис видом
И бесједом, и дивотним растом . . .
А да с' Бог д'о у трн претворио
Када вњешност женске очи дражи,
Те пристају с тигри вјековати.“

Не зна се ни за једно дело јуначко или иначе родољубиво које би овај човек био учинио. Што се год прича о њему само је срам, покор, и несрећа. Нека се прочита о њему песма Милутиновића под именом: *То горе*, у књ. III. *Србијанке*, стр. 107—122.

Што сам год слушао да се прича о Пљаки, све се подудара са садржином оне Симине песме.

Пред пропаст, године 1813, појавиле су се биле многе врачаре, које су казивале да ће Карађорђе оставити земљу, и да ће Србија пострадати. Чуло се да и у селу Невадама има нека така пророчица. Антоније Пљака, као старешина, дошавши у Неваде, упита Петра Грковића, кмета:

— Има ли у твом селу така и така врачара?

[1] *Карађорђев протокол*, бр. 1580 и 1600.

— Не знȁм, одговори Петар, хотећи заклонити јадну жену да не погине.

— Или је кавуј, викне Пљака, или ћу ти главу одсећи! — па повади сабљу.

Петар га стане молити да не чини таке силе на правди Бога.

— А ти ми позлати сабљу, рекне војвода, и пружи му је пљоштимице.

Петар стане ређати по сабљи рушпе, док их је имао, а после настави сребром те тако очува живот и себи и јадној баби.

А сину другог једног врачара Пљака пребије десну руку и леву ногу, па га тако обеси коњу о ункаш, и, тек после, заповеди, да га убију. Пошто је отац, врачар, видео све шта је било с његовим сином, бесни војвода нареди те се и он погуби.

Јован Лазић

из села сврачковаца

И за првог и за другог устанка одликовао се као војник, нарочито на Дубљу и на Љубићу. Био је после кнез народни над 12 села (око Рудника), у којима је он био готово свака власт, по акту који му је дат од народнога суда и Кнеза Милоша 6 Јануара 1825. године № 24.

Упокојио се 1831, у својој 68 години, и укопан је у сврачковачком гробљу.

Нека је рај души и јунака *Радоја Вране*, из Мојсиња, који је у боју на Варварину погубио једног силног Арапина — мегданџију.

Хвала и сечивици!

Рођени и живећи у камену, Рудничани су природно морали доћи на мисао, како да га савлађују, и на своју корист окрећу. С тога су га и секли: на воденично камење, на плоче и белеге, а и на зидање.

Зна се и сад у селу Мојсињу за неког *Ђорђа Кукоља*, који је више времена живео у Цариграду, и тамо се усавршио у зидарском занату. Вративши се у отаџбину, извршио је многе грађевине за времена Карађорђева.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Царева вода, извор у селу Трудељу, на левој страни реке Качера. Прича се да је ту ноћио цар Душан с војском кад је оно ишао против Маџара, које је, после, као што вели прича, разбио и ојадио на *Белој Стени.*

Крива Ријека, Ђуревачко Гробље, Деспотовица, Јелен-Камен или *Јеринин гроб* — сва ова имена везана су за неке личности из старе српске историје, за то ћемо овде у једно испричати све што се зна за које од њих.

Поток *Крива Ријека* извире испод брда Малога Штурца. Више села Мајдана ова се *Крива Ријека* састаје с красојевачким потоком, који долази испод Великог Штурца. Одавде се ово зове *Мајданска река* докле се не састави с *Рудничком Реком* која долази од Рудничишта, још западније од красојевачке реке. Кад се ове две воде састану у *Хаџину пољу,* испод села Мајдана, онда добијају име *Деспотовица* која тече покрај вароши Горњег Милановца и утиче у *Чемерницу.*

Али *Крива Ријека* зове се не само поток, који мало час поменусмо, него и место око те реке. Ту је и заселак *Ђуревци,* на ½ сата к истоку од мајданске школе и цркве. Малко више тога, *Ђуревачко* је *Гробље.* Ту има стара црквина а малко даље и стари град, и још остатака од некаквих зиданих зградâ. Све се то зове *Крива ријека.* И место је веома лепо положајем и околином. Народ прича, да је ту укопан *Деспот Ђурађ Смедеревац*[1]. Још се додаје да је његов гробни белег с неким особитим знацима, и да би се под њим нашла богата остава (блага свакојакога), само да се зна баш местимице које је његов гроб.

Јелен-Камен[2] или *Јеринин Гроб.* Између реке *Рудничке* и реке *Мајданске,* 16 хвата на десно од пута кад се путује

[1] Место где је укопан Деспот Ђурђе Бранковић пишу маџарски историци овако: Crivariecza.

[2] 21 Фебруара 1804, овде су Срби најбоље дочекали и разбили Турке Рудничане који су бежали к Ужицу. Међу осталима, ту су мртви пали Алил Хаџић, ужички дахија, и Иљакић, карановачки дахија. (*Гласник* IV, стр. 140)

горе на Рудник, у лепој равни, прича се да је Јерина имала чардак за своје одмарање. Ту, веле, њу је отровао у салати њен син Лазар. И она је ту укопана. На гробу њеном био је камен, 1 хват висок и 4 стопе широк, без записа. Он се звао *Јелен-Камен* а само место на ком је он стојао — *Јеринин Гроб*. Некаки људи, тражећи оставу под њим, ископају га и оборе. Иза тога, Цигани тај камен разлупају на тоциље, и тако сад од њега једва да има један комад у потоку, али се и сад познаје рупа где је он био.

Од местâ пак, која су у новије време заслужила да се сачувају од заборава, ваља нам захвално поменути:

Таковску Цркву и *Таковски Грм*. На два сата од Гор. Милановца, идући на запад, село је *Таково*. У том је селу малена од брвана шиндром покривена црква пред којом је на Цвети, 11 Априла[1] 1815, објављена јуначка одлука: *Рат Турцима*! Малко на запад од цркве, шири се и данас онај историски Грм[2], под којим су оцеви наши последњи пут утврдили завет који су пред црквом објавили, и, на Љубићу, крвљу запечатили.

Ја сам се, године 1865, свратио к тој цркви, и написао сам у ондашњем листу „*Вили*“ једно писмо које бих и сада потписао[3].

---

[1] *Лазар Поповић* („Писар Лаза“) у животопису *Павла Поповића* за један случај вели да је било „у очи Лазареве Суботе, 9 Априла 1815.“ Према томе излази, да су Цвети 1815, биле 11 Априла.

[2] Овај грм и земљу око њега откупио је пок. Кнез Михаило и заградио из поштовања према оном народном плебисциту од 1815.

[3] Ево тога писма:

„Код таковске цркве, 7 Маја, 1865.

„Ако је ваш лист права *Вила* која никад не оставља без помоћи оног ко заклања слабијега од силе јачега, онда ће она спустити за који тренутак лака своја крила да чује што о маленом сеоцу Такову, и о таковској црквици, матери српских цркава, које данас спокојно и весело славе велико име Бога љубави, Бога видела и правде. Нити хоћу, нити могу много јој говорити. Немоћна је људска реч да каже што тек срце уме да осећа.

Службени пут водио ме је поред Такова, и ја помислих да бих занемарио једну од најсветијих дужностй, и својој души одрекао

Љубић. После Таковског Грма и Цркве, најпрече нам је поменути славно брдо *Љубић*, на левој обали Мораве, према

највећу насладу ако не бих походио прослављену таковску цркву, где оно, пре педесет година, народ српски, у тренутку највеће невоље своје, величанствено-смерним својим плебисцитом, предаде у руке верноме војводи бригу и славу народнога вођа и поглавара, а **таковска црква**, на тај искрени глас народне воље одјекну: **осана! благословенъ грядый въ имя господне!**

Овим осећањем вођен, дођох ево тој историјској богомољи: видех је; молих се у њој Богу, и целивах освећене талпе њезине.

Мала црквица ова у красном је једном присојном пољу, које се зове *Селиште*. Свуд у на около су њиве и ливаде усред којих, међу речицама *Лесковицом* и *Дичином*, виси се поносито онај грм, под закриљем кога учињен би 1815 године претходни договор о делу које је за тим одмах благословила таковска црква.

Цркву ову начинио је, како причају, одмах после Кочине крајине, неки побожни Србин, Марко Булбул, и стриц му Радивоје. Њезин је темељ од камена, а платна су од брвана, врло лепо срезана; покривена је шиндром, која није мењана никако, још од како је црква начињена. Мало темпло јој је доста лепо, а осаћанска врата врло су красно ишарана. Начинивши цркву, они се побрину и за свештеника и нађу га да народ у својој вери не би ослабео. Свештеник овај главом је онај прота *Јанко* који је дочекао те 1815 год. крстом благословно војводу Милоша и његову ратну дружину на свештени рат за слободу отаџбине.

На ову цркву ударио је из Ужица, 1804 године, Алил-ага, кад је ишао Сали-аги — „рудничкоме бику" — у помоћ. Бесни Турчин хтео је да преноћи у самој цркви. Улазећи у њу с пушком у руци, он нешто погледа у двари и, не зна се за што, поплаши се, па окине пушку те три шиширлије сабије у подножје иконостаса. Ова три куршума стоје и данас, и казују сваком: шта би од *турске силе*, а како се подиже *српска правда*. Празноверни Турчин и од тог се препадне, те му постељу изнесу из цркве и преноћи на пољу. Одатле је отишао рудничком сатрапу (коме су женске хаљине, као што се прича, помогле да утече), али се ни тако дому своме није вратио.

Код те исте цркве, како причају овдашњи стари људи, нарочито чича Васа Петровић из Такова, код ког сам ја ноћио, представо је војвода Милош Турцима, после несрећне пропасти од године 1813, и тако колико толико обуставио гњев Турака против јадног

Чачку, где је године 1815, месеца Маја[1], било крвавих бојева између Срба и Турака, и где су Срби не само убили Ћајапашу, вођа турске

овог народа. На тој истој цркви дошао је он и на Цвети 1815 године да започне своје бесамртно дело на оном истом месту, где је био положио оружје.

Нека страховита језа подилази човеку под кожу, кад бистри и разборити чича Васа стане својим чистим језиком цртати сабор код те цркве — о Цветима 1815 године.

„Био сам, вели, шипарац, и у послове се нисам мешао никакве. Одвели су ме на Цвети цркви да се причестим. Сабор је био велики. Службу је одслужио пок. поп Павле из Такова. После причешћа, видео сам господара Милоша шатор, у коме је био он и госпођа Љубица; био је ту и госп. Јован и госпођа Крупа; Никола Луњевица, Лазар Мутап; Милић Дринчић; неки Дамјан Крџа, и многи други које нисам познавао, сви са породицама, ваљада да се не би осетили Турци. Одавде до града Рудника нема више од 3—4 сата. Тамо су седели Турци, и отуда су послали били једног свог заптију да гледа да на сабору не буде кавге. Овај заптија био је Србин из Мајдана, који више није ни ишао у Рудник него пристао с браћом.

„Кад се служба сврши, сав свет изиђе у порту и све живо упре очи у Милоша. Са свију страна људи су говорили: „Ако се он не прими, ништа не ће бити; само ћемо се завадити те ће нас Турци са свим затрти“. Милош отклања од себе ту одговорност а пристаје први у воду, у ватру са својом браћом. Но кад писка света одоли, онда он стаде на један камен пред црквом. Јуначко лице његово посу танка румен, а у очима се заблиста пламен самопрегорења; није много говорио. Казивао им је истина колико је то тежак посао, и како се боји да не малакшу у том свом одушевљењу. А кад сви у један глас викну: „Све то знамо: али смо на све готови; зар не видиш да се и овако гине?“ онда он изусти ово: „Ево мене, ето вас, па рат Турцима! С нама је Бог и његова правда?“

А ово су имена оних који су били на тој јуначкој скупштини и завери: Кнез Милош; Господар Јован; Лазар Мутап из Прислонице; Никола Луњевица из Луњевице; Милић Дринчић; Тодор Беља, и Добрица Весковић из Теочина; Перица Н. Буљугбаша из Миоковаца; Дамњан Матовић-Крџа из Лочеваца; Марко

[1] По речма г. *Ј. Мишковића*, тај је бој био 25 Априла 1815 („Школа“ 1873, стр. 443—460). На једној књизи пак у манастиру Тројици има

војске и одржали победу, него су тим ударом потпуно обезбедили озбиљност устанку, и ујемчили потоње победе над непријатељем.

Брдо је то лепо описао у „Школи“ 1873 бр. 28 до 31 г. *Јован Мишковић*.

Калипоље, на ½ са̂та испод манастира Враћевшнице. На том месту била је о Великој Госпођи (15 Авг.) 1812 она народна скупштина[1] где је био и гроф *Ивелић*, као посланик цара руског. Он је донео и ту објавио чланак букурешког уговора који се тицао Србије; том приликом раздати су и многи ордени српским војводама. Све се то вршило веома свечано и с грмљавом топова.

и Никола браћа Ракићи из Рудника; Милован Ломић из Драгоља, али не војвода Ломо; Васиљ Милојевић; Милић Брајовић и Лазар Васиљевић из Брезне; Радован Жижовић из Леушића; Тодор Јеремић и Благоје Н. из Прањана; Иван Шалавардић из Грабовице, али не Иван Шалавардић трговац, већ његов стриц што је доцније био капетан; Петар Грк из Невада; Јован Лазић из Сврачковаца; Танаско Михаиловић и Васо Поповић из Бершића; Прота Јанко Витомировић; Радојица Пауновић и Милован Тополовић из Такова; Јован Поњавић из Бруснице; Никола терзија из Синошевића; Милисав Корушчић из Рујчића; Радован Бајић из Брајића; Марко Радосављевић из Клатичева; Сима Баралија из Шарана; Аксентије и Вићентије Чалуковићи из Љеваје; Павле Штуле и Петар Штуле из Озрема; Марко Драшкић из Полома; Мали Радојић из Мојсиња; Петар Мали из Станчића; Илија Прељинац из Прељине; Јова Томић из Метинца, окр. крагујевачког; Радован Никавица, из окр. ужичког, и Петар Томашевић из Лочеваца.

овај запис: „— — — знати се кадъ се роблѣ пороби у Овчару, колико се пороби толико се двоином натера у Мораву према манастиру Преображеню одъ насилія Турецког Тяи-паши и Юшеру Чачку (тако) своіом главом заплати, и што се робля нађе живо све се поврати отъ турецкаго насилія; ту користь учини Милош Обреновићъ са спротиньом месеца Маія 4-денъ 1815 (*Вујићъ* Путешествіе, стр. 169). Даље има један пасош, који је дао Кнез Милош у логору на Љубићу, 25 Маја 1815, неком Живку Стојановићу, из Живковаца, да иде у Качер за комору. А чим је он из логора отишао, Турци су, кажу, побегли. *Вујићу* пак казали су у Чачку 25 Септембра 1826, да је тај бој био 13 Јуна 1815. Које је истина?

[1] Вреди прочитати Карађорђево писмо којим се сазива ова скупштина. *Голубица* V, стр. 210 и 211.

Овде је одлучено, да се опет пошљу депутати Порти, да преговарају о условима мира, и послани су: Ражански кнез *Милић, Јован Протић,* и *Стефан Јевтић*, секретар.[1]

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У рудничком је округу 1 варош, 114 села, 5 заселака, 45 општина, и 9193 главе пореске (1872).

Рудник је био главно место овога округа за турске владе. Ми смо видели још на освајању Рудника, 1804, Милана Обреновића из Бруснице да ради заједнички с Карађорђем и другим вођима устаничким. Он је ту самим делом постао старешина рудничке нахије. Чим су Турци истерани из Рудника, одмах је тај град опустео, јер се нико није хтео ни насељавати у ону хладну врлет.

Брусница пак, у којој је била Миланова кућа, постала је главно место рудничком округу. Године 1813, кад су Турци опет заузели и овај округ, онда се и муселим смести у Брусници.

Кад је букнуо устанак 1815, у Руднику је истина било Турака али је Брусница била средина за управу нахије. Она је то остала и после по ослобођењу кроз дуже време.

Али како је то место у великој тескоби, то се пред јесен 1856 оснује нова окружна варош на десној страни реке Деспотовице, на југозапад од брда Рудника, а на север од Чачка, 3 сата даљине, у пољу које је држава купила од појединаца. Варош ова прозове се по реци, која туда тече,

Деспотовица, и у њу се преселе све окружне власти, и почну се насељавати занатлије и трговци.

Године 1859, 3 Априла[2], Кнез Милош надене Деспотовици име *Милановац* за спомен брата свога покојнога Милана Обреновића. А како доле на Дунаву већ има једна варош с тим именом, то се ова прозове *Горњи Милановац*, а она на Дунаву *Доњи Милановац*.

---

[1] *Гласник* IV, 153 и 154.

[2] *Зборник* XII, стр. 36.

У Горњем Милановцу подигао је Кнез Милош лепу цркву од тесаног камена.

Ту су сад све окружне власти; столица среза црногорског; пошта; телеграф; команда рудничке бригаде; основна школа мушка са 2 учитеља и 79 ученика, и женска с 1 наставницом и 32 ученице.

У Милановцу је 1872 било само 227 пореских глава. Место је то, дакле, малено, и не одликује се никаквом живљом трговином нити другом каквом развијенијом радњом.

Села су у овом округу мала бројем кућа; највећа су ова: Прањани са 267, и Мрчајевци са 223 главе пореске, а има их и са 9 глава. Ово је списак свију рудничких села поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Г. Милановац □1856	227					
	I Срез качерски						
1	Јарменовци □ 1865	59	4	20	Бољковци □ 1851	90	3
2	Војковци	55	4	21	Гукоши	49	[illegible]
3	*Манојловици*	22	4	22	Дићи	34	5
4	Гуришевци	46	4	23	Бранчићи	61	5
5	*Рудник* □ 1864	118	3	24	Ивановци	65	5
6	Рељинци	48	3	25	Липље	45	6
7	Заграђе □1873	100	3	26	Моравци	82	6
8	Крива Ријека	41	3	27	Смрдљиковац □1871	127	7
9	Накучани	29	2	28	Живковци	60	6
10	Давидовица	33	3	29	*Оњег*	28	7
11	Церова	35	3	30	*Дрењина*	9	5½
12	Мутањ	28	2	31	Козељ	55	5
13	Шилопај	39	2	32	*Доброшевац*	11	5
14	Угриновци	87	4	33	Шутци □ 1862	83	6
15	*Бождаревац*	33	3½	34	Пољанице	66	6
16	Лалинци	31	4	35	Калањевци	106	6
17	*Бањани*	18	4½	36	Трудељ	108	5
18	Штавица	42	3½	37	Босута	91	5
19	Ручићи	46	3	38	Драгољ	75	5
					Свега . . .	2155	—

II Срез моравски

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Црислоница	160	$3\frac{1}{2}$	20	Станчићи	35	4
2	Пријељина □ 1869	149	3	21	Балуга	27	4
3	Брђани	130	2	22	Бечањ	131	5
4	Соколићи	34	$2\frac{1}{4}$	23	Бресница □ 1847	204	$5\frac{1}{4}$
5	Милићевци	108	3	24	Остра	160	4
6	Ракова	83	3	25	Мојсиње □ 1857	116	$4\frac{1}{2}$
7	Вранићи	41	3	26	Вујетинци	52	4
8	Мијоковци □ 1855	156	4	27	Мрчајевци □ 1875	223	$4\frac{3}{4}$
9	Горња Горијевница	161	$3\frac{3}{4}$	28	Доња Горијевница	127	4
10	Пријевор	121	5	29	Тавник	143	$5\frac{1}{2}$
11	*Видова*	30	$5\frac{1}{4}$	30	Катрга	106	$5\frac{1}{2}$
12	Трбушани	65	$4\frac{1}{2}$	31	Лађевци	147	6
13	Врнчани	55	$7\frac{1}{2}$	32	Цвјетке □ 1846	127	$6\frac{1}{2}$
14	Рошци	106	6	33	Милочај	115	7
15	Јанчићи	54	$7\frac{1}{2}$	34	Обрва	76	$7\frac{1}{2}$
16	Љубић	104	$3\frac{1}{2}$	35	*Сирча*	100	8
17	Коњевићи	68	$3\frac{1}{4}$	36	Опланићи	62	$7\frac{3}{4}$
18	Горња Трепча	62	3	37	Поповићи	37	$7\frac{1}{4}$
19	Доња Трепча	115	$3\frac{1}{2}$	38	Трговиште	35	$7\frac{1}{2}$
					Свега . .	3835	—

III Срез црногорски

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Кнежевац	44	$3\frac{1}{2}$	18	Семедраж	37	1
2	Каменица	97	3	19	Брусница	127	$\frac{1}{2}$
3	Прњавор □ 1864 [1]	20	2	20	Калиманићи	49	1
4	Липовац	56	$2\frac{1}{2}$	21	Клатичево	53	$\frac{3}{4}$
5	Горња Црнућа	46	$2\frac{1}{2}$	22	Шарани	50	$1\frac{1}{2}$
6	Доња Црнућа	58	2	23	Дренова	70	2
7	Горња Врбава	41	$1\frac{1}{2}$	24	Лочовци	20	$1\frac{1}{2}$
8	Доња Врбава	98	$1\frac{1}{2}$	25	Бершићи	79	2
9	Бијело Поље	53	$1\frac{3}{4}$	26	Таково	67	1
10	Неваде	62	$\frac{3}{4}$	27	Синошевићи	30	2
11	Сврачковци	58	1	28	Љеваја	21	$2\frac{1}{2}$
12	Мајдан □ 1850	137	1	29	Врнчани	67	$2\frac{1}{2}$
13	Јабланица	55	1	30	Горњи Бранетићи	105	3
14	Луњевица	75	$\frac{3}{4}$	31	Доњи Бранетићи	40	$2\frac{1}{2}$
15	Грабовица	106	$\frac{1}{2}$	32	Озрем	86	$2\frac{1}{2}$
16	Љутовница □ 1863	46	1	33	Срезојевци	54	3
17	Велерјеч	88	$\frac{1}{2}$	34	Леушићи	44	4

[1] Школа је код манастира Враћевшнице.

Редни број	Имена села	Број порескик глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порескик глава	Приближна даљина од окружног места
35	Брезна □ 1842	59	3	40	Коштунићи	128	$4^1/_2$
36	Лозањ	77	$3^1/_2$	41	Теочин	120	4
37	Полом	46	$4^1/_2$	42	Прањани □ 1858	267	$4^1/_2$
38	Бањани □ 1866	41	4	43	Ба̂	82	6
39	Брајићи	18	$4^1/_2$		**Свега** . .	2976	—

Примедба 1. У *Даници* за 1827 (стр. 65 и 66) има списак свију рудничких села од 1822 године. Свега их је ту 111, али међу њима се находе и: *Црна Бара, Суви Бријег, Папратна,* и *Берисава,* којих сада нема под отим именима, а нема их ни у *Речнику Гавриловићевом.* Нова су села сва записана курзивом у овом списку. И овде помињемо да су имена многих села погрешно записана у *Вука.*

Села: *Војковци, Враћевшнички Прњавор, Липовац, Горња Врбава, Доња Врбава,* и *Бјело Поље* додата су округу рудничком од нахије крагујевачке, а напротив крагујевачки је округ добио од нахије рудничке села: *Блазнаву, Страгаре,* и *Љубичевац* (пре *Бушинци).* Осим ових села, имала је нахија руднична 1822 год. још и ова села: *Папратиште, Табановић, Гугаљ* (у Вука *Гучаљ)* и *Јелен до̂* (у Вука *Јеленци);* сва четири данас су у срезу пожешком округа ужичког. Ова опет села нису забележена у *Даници* (и може се узети, да су постала тек после 1822 године): *Манојловци, Бањани, Дрењина, Доброшевац, Видова* и *Сирча.* Од ових села нису записана у *Речнику Гавриловићевом: Бождаревац, Оњег, Дрењина,* и *Доброшевац.* Села: *Гукоши, Дићи,* и *Бранчићи* записана су у *Вука* у нахији београдској у којој су онда и била.

Примедба 2. Године кад је постала која школа стављене су од прилике, јер и на званично тражење с дотичних места нису добивени тачни извештаји.

Статистички преглед

ОКРУГА РУДНИЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1872 г.)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МАНАСТИРА	МИРСКИХ	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Г. Милановац вар	1	—	—	1	—	1	1	1	1	2	858	227
2	Качерски	—	—	38	38	—	6	6	7	—	7	11.972	2.155
3	Моравски	—	—	38	38	3	6	9	5	—	5	19.821	3.835
4	Црногорски . .	1	—	43	43	2	8	10	6	—	6	14.914	2.976
	Свега . .	2	—	119	120	5	21	26	19	1	20	47.565	9.193

Округ руднички има, по *Речнику* г. *К. Јовановића* 120 насељених места, а кад овим бројем разделимо број житеља, онда долази на једно место по 396 житеља. По јачини насељености своје, могу се сва места у округу рудничком разделити у четири категорије; и тако местâ која броје:

од	101— 200	житеља	има	19
„	201— 500	„	„	55
„	501—1000	„	„	33
„	1001—2000	„	„	3

Збир ових места показује само 110, а требало би да их има 120. Ова разлика долази отуд, што комисије које су 1866 попис људства радиле нису бележиле засеоке одвојено већ и њих узеле за једно са селима којима припадају.

Од целог броја житеља долази на женскиње 23.396 дакле на сто мушкараца има 96·80 женских.

Значајно је што је у овом округу број женских тако велики јер на 100 мушкараца има у срезу

црногорском	99·01	женска
моравском	97·85	„
качерском	94·64	„

Немамо при руци бројева умрлих, али од прилике узрок овој аномалији биће то што мушкараца више умире него женскиња. Овај је појав тако важан, да би га требало свестрано испитати.

Кад број цркава и основних школа упоредимо с бројем житеља, онда долази да у округу рудничком има једна црква на 1829 житеља, а једна школа на 2378. Како у овом погледу стоје поједини срезови, види се из овога:

	ЈЕДНА		
	ЦРКВА ДОЛАЗИ	НА	ШКОЛА ЖИТЕЉА
у Горњем Милановцу . . .	858	„	858
„ срезу качерском	1.995	„	1.710
„ „ моравском	2.202	„	2.964
„ „ црногорском . . .	1.491	„	2.486

Куће су у рудничкој као и у осталој Шумадији, само што многи ударају „два крова“, као што веле рудничани. Најпре покрију кућу даском тако, да за невољу сама та даска не дâ прокисавати; а доцније, кад доспеју, по тој дасци ређају ћерамиду.

Против оваког обичаја, који је и дангубан и штетан за гору, жалили су се на једној народној скупштини руднички посланици, тражећи да се законом стане томе на пут!

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Данас у рудничком округу има, као што је већ помињано, само једна варошица, *Горњи Милановац,* па и она мало да не живи више од земљорадње него од трговине. Становници готово сви раде земљу и пате стоку. Имовно им је стање танко, јер је и земља у многим крајевима врло неродна. А у Морави, где је земља родна, људи су малко размажени: хоће лепше да се носе, боље да живе, него што им стање допушта, па су многи већ за то горко плаћали.

Можда је и то један између узрокâ, што се тај округ и не богати насељеношћу као други.

Кад је године 1866 пописивана стока у Србији, нађено је у рудничком округу:

коња	5.315	грла
говеда	44.920	„
оваца	120.104	„
свиња	78.204	„
коза	3.392	„

Кошница је било 5752, а године 1859 записано је 5355. Хвала Богу да их је овде више!

У овом округу сеју се ова жита: пшеница, мумуруз (кукуруз), ситна проја, ељда, крупник, јечам, раж, овас.

Године 1867 било је посејано:

кукуруза	15.254	дана орања
пшенице	8.199	„
овса	2.458	„
јечма	1.053	„
крупника	868	„
ражи	806	„
проса	72	„
ељде	70	„
кромпира	609	„

Конопље је било 1021 дан, а лана 60 дана.

Винограда је било 8.073 мотике, а ливада 29.085 косâ.

Питомих воћака има доста у целом округу. Помиње се и то, да су Срби, по прогнању Турака из Рудника, затекли тамо много врста питомога воћа које су разнели по селима и размножили.

Сад има, осем шљива маџарака и ранака, јабука: беловача, памуклија, кисељача, шећерлија, петровача, илињача, вајлија, стрекања, краљица; а крушака: водењајâ, озимаја, такиша, зечица, жутица, арапака, краљица, ранаца, видовача, караманака, тамњанака, и ситних кисељачица.

Трешње су на особитом гласу у селу Гукошима, у Качеру.

Стање је у становника рудничког округа обично танко. Где је земља роднија (на прилику у Морави), ту се не држе задруге, и мање се пази на потрошак; а где су задруге јаче, као у Подгору, ту је опет земља неродна.

Кад су, у Кочину Крајину, 1788, сељани села Живковаца, пребегли у Немачку, онда је неки *Живан Стојановић служио 6 месеца за 100 пара*, а отац његов *Стојан надничио је за 8 пара на дан*. Ово бележимо само да се позна разлика између онога доба и данашњега.

е. ОДЕЛО

Мушкиње у рудничком округу не разликује се много оделом од мушкиња у крагујевачком округу. Женскиње пак носи се двојако. У јужној, моравској поли, и онамо ближе к ужичком округу, жене носе весове и зубуне, а људи се виђају у пеленгирима; у северној поли, жене убрађују коњге и носе сукње, људи пак носе зими чакшире, а лети иду у кошуљама.

У старо време носиле су се *одоре*, то јест, велике јаке од горње хаљине, које се превесе преко раменâ.

За одело рудничанака, поред све смерности по ткиву од кога се реже, може се рећи да је укусно, и да га носе лепо: чисто би човек тврдио, да је сталан обичај, да свако пази на чистоту и прикладност своје хаљине.

ж. ГОВОР

Говор је готово у целом рудничком округу јужни. Доњи крајеви моравскога среза, који су већ према Карановцу, примају нешто левачкога у гласоударима, и говор им је више источни. Остали крајеви говоре јужним говором, и акценат им је онакав какав је бележио покојни Вук.

Од овога се, наравно, изузимљу чиновници и људи који више читају, па с тога и имају говор источни.

У неким селима по дно Качера, може да се чује гласоудар „кановачки“ који смо помињали у београдском округу: дýкат, чóвек, вóда, и т. д.

з. ПЕСМЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле и јуначке песме разлежу се по свем овом округу,ваљда још с већом јеком него у крагујевачком.

Игре колске играју се ове: *Српско оро; Неда Гривне; Секретарка; Мачванка; Кнежево оро; Ваљевка; Поломка; Остроћанка; Поцерка; Нишевачко оро; Јагодинка; Моравац; Капетан Ђорђе; Сремско оро; Лепа Маца; Левакиња; Зајам; Бугарско оро; Голубац; Има ли где још боље; Кетуша; Цариградско оро; Влахиња.*

Старије су игре биле ове: *Ситниш; Лопарица; Подунавка; Четворка; Бањска; Циганчица; Мацарица; Поломка; Дуда; Ропота; Остроћанка.*

Као карактерну црту из живота Рудничана, испричаћу једну сцену која се може да види у ожалошћеном ком дому кад се даје подушје.

Даћа се даје обично код куће. Постави се у вече пред кућом дугачка трпеза, па људи поседају за ту трпезу, и вечерају. Ту дође један те прикаже прилог који је донео сваки од оних који су дошли на даћу, и који седе за том трпезом. Приказивач обично стане под врх совре, а која од жена додаје му торбу по торбу и казује која је чија. Приказивач, показујући у руци прилог, говори обично овако:

„Наш комшија или пријатељ, или већ како му се може да рекне, Милоје (или како му буде име) донео је ову погачу или чутуру вина домаћину на жалост; да Бог дâ, да му се врати на радост!“ Сви у соври, гледећи преда се, одговарају лагано: „Да Бог дâ!“

Док још он није свршио све приказивање, изаћи ће из куће, и стати близу до њега, најближа рођака покојникова (сестра или мајка) с расплетеном косом и сва порушена. Рукама ће се подбочити у појас, а главу прекривити на једно раме. За њом ће пристати колико год има сестара, снаха, и других рођака. Како се приказивање сврши, она ће прва кренути обилазити око совре лаганим кораком, и запевати из свега грла дивно наричући за покојником. Нека то тако лепо слаже да нема ока које не би просузило. Сви који су за совром, док то траје, обично ћуте, и гледе преда се; мекосузи плачу; тврђи нешто жваћу али залогај остаје у грлу,

или се још враћа на траг; неки дељу ножем свој штап, а сви су као заливени тугом. Кад оне тако обиђу неколика пута око совре, онда ће који од одабранијих људи, или која старија жена, узети ону прву жену, и рећи: „Доста, Митро! (или већ како јој је име) доста сестро; Божја је воља! И ми ћемо сви за њим. Немој гњевити Бога; нека је жив остатак!“ Тим се та запевка прекине; женскиње се разиђе, а у соври се зачује опет нешто разговора. Мало за тим, и дижу се иза совре.

Ако некад да̀ Бог да се издаје илустрован *Живот Срба Сељака* мождаће ово бити једна од најдивнијих група за ту збирку.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Како народ узима, ово су делови рудничкога округа: *Морава*, или *Поморавље*; *Карадаг*, или западни део тога округа; и *Качер*, на северо-западу, с обе стране реке Качера.

За Карађорђева доба, био је војвода над рудничким округом *Милан Обреновић*. Он је поставио на три кнежине тога округа три буљубаше. Те су се кнежине овако звале: *Качер*, буљубаша му је био *Арсеније Лома*, из Драгоља; *Брусница* с околином, буљубаша јој је *Јован из Сврачковаца; Подгорска Кнежина*[1], и буљубаша јој је прво био *Лазар Мутап*, па после *Милић Дринчић*. Доцније је тај округ подељен на три среза: *Качерски*, са столицом на Руднику; *Црногорски*, са столицом најпре у Брусници, а после у Гор. Милановцу; и *Моравски*, са столицом у Пријељини.

[1] „Подгорска је кнежина“ ово што се сад зове „Црногорски срез“. Докле су се звали *кнезови* и *кнежине*, и она се звала тако; а кад Кнез Милош замени „кнежине“ *срезовима*, а кнезове *капетанима*, онда и ту кнежину назове „*црногорским срезом*“. У ту „подгорску кнежину“ спадао је, за Карађорђева времена (а и после), и *Карадаг* (други над. Каратка), а то су оних 10—12 села између Каменице, Мораве и ужичког округа. Карадаг је тај ограђен одасвуд брдима и стрменима. Кажу, да у њега Турчин није смео шале ући. Најчувеније куће у том крају биле су *Маслаћи*, *Маћићи*, и *Мајсторовићи* из Папратишта. Из њих су бивали и кнезови у Каратку. Сад та села нису баш сва у „црногорском срезу“, него су једна дата моравском срезу, а једна ужичком округу.

У војном погледу, руднички је округ за себе бригада, која стоји под заповешћу војнога министра, а команда јој је у Горњем Милановцу.

По црквеној управи, он долази у ужичку јепархију, а има окружног проту који седи у окружној вароши.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У рудничком округу има насута пута од Враћевшнице, где се спаја с насипом који долази од Крагујевца, па до скеле на Чачку. Просецан је још пут од Милановца к Ваљеву преко реке Љига, и од Милановца к Пожези; али ови још нису са свим довршени.

У округу су овом готово све школске зграде добре, осем неколико њих у сиромашнијим општинама.

Нова је црква од тесаног камена начињена у Горњем Милановцу. Богомољу ову почео је пок. Кнез Милош, а довршио пок. Кнез Михаило године 1860; црква у Шутцима[1]; нова црква у Моравцима на место старе манастирске богомоље у којој је служио Хаџиђера, један од првих мученика који падоше за народну слободу у почетку 1804.

---

[1] О старој шутачкој цркви глед. моја *Путничка Писма*, стр. 285.

В

МАЧВА

Мачвом смо назвали део Србије међу Дрином, Савом, Колубаром, Љигом, и планинама које деле данашње округе: ваљевски од ужичкога, а ужички од подринскога. Ту су окрузи: *ваљевски, шабачки*, и *подрински.* Истина, ми тачно не знамо докле су баш допирале границе старе Мачве, али држимо да не грешимо што ова три округа стављамо под ото једно старинско име. Не грешимо ни с тога, што су сва три ова округа свуда била заједно кад се радило о слободи данашње Кнежевине Србије.

Овде излажемо укупан преглед тог дѐла Србије, а за тим ће доћи округ по округ.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
МАЧВЕ

Редни број	Окрузи	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села	Свега	Цркава: Манастира	Мирских	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1872 г.)
1	Ваљевски . . .	1	2	213	216	1	32	33	28	3	31	83.483	15.735
2	Подрински . .	1	2	112	115	1	14	15	13	2	15	48.827	9.343
3	Шабачки . . .	1	2	110	113	3	22	25	35	1	36	73.622	15.245
	Свега	3	6	435	444	5	68	73	76	6	82	205.932	40.323

У овом дѣлу Србије има мушкиња: 105.480, и женскиња: 100.452; према томе долази на 100 мушких глава 95·22 женске. Већу сразмеру од ове средње имају окрузи подрински (98·30) и шабачки (95·38), ваљевски округ показује мању сразмеру (93·35). У средњу руку узевши, броји свако насељено место до 464 душе, а сва места можемо, према броју њиног становништва, разделити на пет категорија. По попису људства од 1866 године, било је у ова три округа насељених места која су имала мање

од	100	душа	6
са	101 — 200	„	46
„	201 — 500	„	191
„	501 — 1000	„	125
„	1001 — 2000	„	22
„	2001 — 5000	„	4
„	преко 5000	„	1
		Свега	395

По *Речнику* г. *К. Јовановића*, било је у овом крају 444 насељена места, дакле 49 више; ова разлика долази студ, што пописне комисије нису сваки заселак одвојено записивале, већ уједно спојиле га с оним селом коме принадлежи.

Кад се број цркава и основних школа сравни с бројем душа, онда

У округу:	једна црква	једна школа
	долази на душа	
ваљевском	2530	2693
подринском	3255	3255
шабачком	2945	2045
Свега .	2820	2510

Има дакле сразмерно више школа него цркава.

I

Ваљевски округ

1 Границе, и планине

Ваљевски се округ находи међу окрузима: београдским, рудничким, ужичким, подринским, и шабачким. Северну страну његову кваси река Сава; источну Колубара и Љиг, које га две воде растављају, прва од београдског а друга од рудничког округа; јужна му се страна наслања на планински повијарац који се пружа чак од Сокола ка Руднику; западна пак страна ивичи се нешто водомеђом међу Јадром и Колубаром, нешто слази и у Јадрову падину, па се опет држи Влашићевих ко̂са̂, а најпосле, оборив к Сави, иде потоком *Вукодражју*, који је, доњим својим током, граница међу окрузима ваљевским и шабачким.

Планине највеће ваљевскога округа̂ оне су које га растављају од округа рудничког, ужичког, и подринског, а на име: *Сувобор*, (2000 стопа), *Маљен*, *Букови*, *Повлен*, *Јабланик*, и *Медведник* (2700 стопа), с целим повијарцем који те висине везује једну за другу.

Највиши врхови *Сувобора* и *Маљена* јесу: *Велики Риор*, *Мали Риор*, *Стражара*, *Чубрица*, и *Пехар* (где су *Чанци* — стопе шарца Марковога. — На врху брда Пехара издубљени су у камену као чанци, у којима се вода, извирући, свакад задржава, да је се човек ласно може напити. Мисли се да су то издубли хајдуци да из њих пију воду, али народ прича да су то чанци Краљевића Марка).

Планине су те обрасле гором: јеловом, боровом, смрчевом, буковом, растовом, а има и „диволеске“ (мечије леске).

У средини округа биће понајвиша брда: *Словац, Врховине, Караула, и Близоњски вис*, која се пружају са запада к југоистоку, и на Колубари се завршавају.

Иначе су све омањи висови и брдашца, као и у Шумадији.

---

2 Воде

Вода највећа и најживља у ваљевском округу јесте *Колубара*. Она постаје на четврт са̂та више Ваљева, код *Пећине*, кад се ту састану две реке: *Јабланица* и *Обница*, и обе, уступајући своју воду Колубари, утопе у њој и имена своја. Јабланица долази испод планине *Јабланика*, између села *Ребељ* и *Вујиноваче*, а *Обници* је глава у *Медведнику*, и то испод *Равне Ливаде*, и докле се код Пећине не састане с Јабланицом, прима она станоречку, врагочку, и буковичку реку.

У Колубару утичу с десна ове воде: *Градац, Бања* или *Петњица, Лепеница, Рибница, Топлица, Љиг*, и *Пештан*; а с лева: *Љубостиња*, и *Рибас*, који тече кроз село Бранковину.

Колубара се гази на бродовима, а само на Обреновцу вози скела.

Љиг извире у месту *Баху*, и, као што је речено, пада у Колубару с десне њезине стране, близу села Ћелија, више виса који се зове *Чу̂к*.

Топлица извире у селу Берковцу.

Рибница долази испод Маљена.

Бања извире у *Петњици* из једне врло велике пећине. Ова река тече не више него један са̂т, и на тоцном простору, она окреће око 15 воденица; вода је ова зими топла, а лети хладна.[1]

Градац, највише воде и име добија од *Јаког Извора* испод села Богатића, од старе градине, повише Ћелија. Пре тога се река та зове *Забава*, и извире у Повлену, у Мравинским ливадама. Забава

---

[1] Мештани причају да ово врело свакога месеца по један пут стане као да га ко заптије, па кроз 4—5 сата опет протече, али мутно. Народ верује да ту воду уставља нека хала; али разборитији мисле да се накупи му̂љ, те се врело затвори, док вода жешћим напором не прокине тај затвор.

прима у себе *Вујиновачу*, која извире у Маљену. Градац се стиче у Колубару, с десне њене стране, баш испод Ваљева.

Уб извире у *Кацапи*, засеоку села Миличинице, под Вел. Белегом, а у Тамнаву утиче на месту *Крсмановици*, између Лисог Поља и Пиромана.

Тамнава долази с Влашића, од села Миличинице, из више извора, као што је казано у шабачком округу, и улива се у Саву испод села Забрежја, на 20 хвата ниже куће Младена Бабића, из истога села, премда има један прокоп, којим се она, кад надође, може и у Колубару да слива. Тај се прокоп зове *Прострѓуга*, и находи се у селу Пироману.

Вукодраж је мали поток који извире из косе *Сопотске*, у шабачком округу, поврх села Свилеуве, па се слива у Саву испод *Бељина*, чинећи доњим својим током границу међу окрузима шабачким и ваљевским.

Осем ових текућих вода, у ваљевском округу, у срезу посавском, има великих бара, од којих неке покривају по неколико хиљада ланаца земље. Знатније су:

Нурча, која иде, као и *Грабовачка Бара*, у поток *Купинац*, а овај се слива у Тамнаву.

Лабудово Окно, голема бара између села Скеле и Кртинске.

Гола Бара, у селу Ушћу, која притискује око 80 дана орања. Неке од ових бара имају своје рвенице којима се стичу у Саву. — Многа се риба у њима хвата сваке године.

Од минералних вода, има само у селу *Црниљеву* (ваљевском) нека *кисела* вода коју г. др Линденмајер особито хвали[1], и која се може узети као једно од врела тамнавиних.

---

3 Равни

Равни су највеће у овом округу дуж Саве, Тамнаве, и Колубаре.

Равни су ове већином покривене растовом и граничевом гором, која се данас све већма проређује. Земља је врло родна, и ако још није сва обделана.

[1] *Опис мин. вода у Србији дра Линденмајера*, стр. 123 и 124.

После мачванских равница, ово ће бити највеће равни у Србији, нарочито онај део међу Колубаром, Савом и линијом повученом од Уба к Малом Дубоком.

Све су те равни врло родне, с тога су и становници тамошњи свакад бројани у најимућније домаћине у Србији.

---

4 Шуме

Некад су сва Посавина, и сва раван тамнавска и колубарска, биле густе растове шуме као какво зелено море. Данас је ту гора јако проређена, тек ипак има забрана засебних или општинских, у којима се шума прилично одржала. Дрвета су ту највише растова, граничева, и церова.

Има још, на неким и неким местима, лепих гајева, као што су: брежђански, осечански, паштрићски, кључански, бабаићски, мушићски, боговађски и т. д. Само се мора приметити да је на много места гора већ остарела: немило је погледати поврх кога колубарскога гаја у ком су готово сви грмови суховрхи.

Медведник је сав обрастао у густу шуму а готово тако и Маљен.

По шумама има зверади: вукова, лисица, јазаваца, зечева, творова, веверица, дивљих мачака, ласица, дивљих свиња, и срна, (ових последњих ретко).

Тица има: орлова, јастребова, врана, гавранова, свраке, ласта, славуја, шева, чворака, голубова, грлица, дивљих патака, вивака, косића, врабаца, букача, и других којих обично има у Србији.

---

5 Рудно благо

Руда знатних и обилних има у ваљевском округу; оне, истина, још нису постале предмет какве живе индустрије, али су тим не мање велико богаство за нашу земљу и за њену будућност. Ми ћемо поменути само места где се те руде находе. И тако је

1. *Планиница*, село у срезу колубарском, под Маљеном.

Ту се налази тако богата бакарна руда да знадци рачуне само $^{10}/_{100}$ фире на њој, а све је друго чист бакар.

У том истом селу, находи се богата руда и *кромнога гвожђа.*

2. На месту *Перову Брду,* опет у срезу колубарском, находе се камене плоче за литографију, тако добре, каквих има још само на једном месту у Јевропи.

Штета је што је то место далеко од Саве, па је превоз доста тежак и скуп.

3. *У Медведнику,* у општини *врагочанској,* у срезу подгорском, находи се руда бакарна и руда гвоздена.

4. *У Брезовици,* у врагочанској општини, у подгорском срезу, находи се *антимон* и *бакарна руда.*

Још кажу да у селу *Пoћути* има каменог угља; у *Осечини,* до *Ловачке реке,* има оловна руда; у селу *Плушцу* има *Слана Бара,* коју стока радо лиже; на *путу* из *Ваљева у Ужице,* више гробља, виде се греде од гвоздене руде; а у селу *Седларима* и у *дегурићском брду,* на десној страни Граца, $^1/_2$ сата од Ваљева, находи се порцуланске земље *Болуса,* црвене и смеђе боје.

У селу *Слатини,* 3 сата од Ваљева, на североисток, находи се земља за ону циглу која је потребна за зидање *велике пећи* у топионицама. Ту је та цигља и печена за крагујевачку тополивницу док није нађена ближе така иста земља

Чине се неке мере да се бар неки од ових рудника отворе, и да се почну вадити руде на корист наше земље.

---

6 Остаци од старина

Од старина, сведока некадашњег живота на овом крају можемо поменути

Белу Стену која је ушла тешким споменом у српске летописе. Кад се иде од Ваљева к Мионици, па се пређе вода Бања (која извире у Петњици), једно 1000 метара унапред, на 80 метара у десно од пута, на брду, зидина је *Бела Стена* која је

толико порушена да је већ сравњена са земљом, и обрасла травом.[1] Овај градић отео је Махмуд-паша од Срба 1458 године, онда кад и *Вишесаву*, *Голубац*, и *Ресаву*.[2] Кад је, пре 20 година, прокопаван пут, нађена је у *Белој Стени* једна костурница тако велика, да је из ње до сада испало више од 30 кола човечијих костију, и испадале су све једнако, до пре неке године. Пре неког времена, ту близу, ископали су људи на једном месту костур од човека и од коња. У околини се прича, да се на *Белој Стени* тукао Душан с Маџарима, који су били прешли преко Саве, и почели пљачкати српске земље. Прича вели да их је он страшно потукао на том месту, а што их је побегло из боја, то се, кажу, подавило у Сави.

Град Словац, на вису Словцу, с леве стране Колубаре, према брду Оштриковцу, које је на десној страни Колубаре. Прича се да је и тај град градила *Ђурђева Јерина*, па намислила, веле, да пружи од града мост преко Колубаре на Оштриковац. Али најпре отегне она крпу платна с брда на брдо, па пусти бену, да премости платном: ако бена здраво пређе, она да гради мост, а ако јој што буде, да одустане. Бена дође до над Колубару, па се стрмоглави у воду; Јерина, видевши то, одустане од своје намере.

Више Ћелијске цркве, код правог извора воде *Граца*, имају развалине старог града. Вук каже да се ове зидине зову *Бранеговићи*, а ја нисам то чуо, кад сам тамо пролазио, већ се сеоце које је ту најближе зове *Бранеговићи*.

У селу *Берковцу*, где извире река *Топлица*, имају старе зидине, за које се прича да су били двори *Топлице Милана*. Остатке је те, кажу, рушио неки Марко Ковачевић, те себи градио кућу, као да је мало било другога камења. Начинио је, веле сељаци, добру кућу, али му није било са срећом: пострадао је, кућа му се продала, и сада је *општина*:[3] што је било народно, то народно и остаје.

---

[1] *„Отаџбина“* за Фебруар 1875, стр. 188.

[2] *Летопис Шафарика*, стр. 80; *Гласник* X, 274.

[3] То је сеоска кућа где се суди. Таква се кућа зове у Србији врло различно. Тако је зову: *судница*, *сударник*, *општински суд*, *општина*, *примирительски суд*, *пресуда*, *сеоска кућа*, а негде и *касарна*.

Велимирови двори у селу Кључу, крај реке Лепенице. То је порушена црква а једна је кула цела. Прича се да је *Велимир* био некакав власник цара Лазара. Он је био врло богат, и имао је три сина. Један му се син удавио у Лепеници, а други је пао с коња на Божић, и погинуо. Кад то види несрећни отац, он трећега затвори у кулу, па га никуд није пуштао, него га је ту хранио и чувао, само да му се не би каква несрећа догодила. У јесен му донесе зрела грожђа, те дете по томе позна које је доба од године. Али га из грозда печи гујче, и тако и трећи син жалосном оцу остане мртав. Народ прича да га је то проклео Цар Лазар што га није лепо дочекао и угостио, кад је једном Цар доходио у Мионицу.

Имају три старе цркве: *„Маркова,“ „Пётка, и Степањска“*. За њих се прича ово: Била су три брата: *Марко, Степан*, и *Петко*, па су Марко и Степан отишли на Косово, а Петко је остао код куће. Браћа му оставе блага и аманет, да начини свакои по једну цркву, јер се они нису надали да ће се вратити живи. Петко начини три цркве, али братњеве мање, а своју — Петку — велику и лепу. Браћа се врате и, видећи то, прокуну, те се Петка поруши не проперавши, а оне две нису никад ни умукле, нити су икад порушене од Косова до данас.

Мисли се да су зидане у XIV веку, али се то тешко може оправдати.

Има још старих црквина у: Славковици, у Вртиглавима, и у Мионици, али се не може да зна кад су грађене, нити како су умукле и порушиле се.

На утоку Граца у Колубару, била је *Кула Јевте Витковића*. Према тој кули, с десне стране Граца, налази се црквина и око ње шанац, где је седео *Ћор-Мијат*, арамбаша, сувременик Витковићев. који се такође пева у песмама.

Међу старине би се могла узети и црква *Пустиња*, која је некад била манастир, а сад је световна богомоља. По запису, који стоји над мушком препратом, она је молована 1622, а кад је грађена, не зна се.

Вујић у свом путовању (стр. 208 и 209) каже да је близу

ове, у *Причевачкој* цркви, видео на једном требнику врло интересан летопис о догађајима у Србији од 1683 до 1722.[1] Мени та књига није долазила у руке.

Вреди поменути и цркву *Јовању*, мало више Ваљева. И она је некад била манастир. Цркву ову зидали су, прича се, *Јован* и *Јевта браћа Витковићи*. Њихов је гроб ту; покрива га плоча с натписом. Витковић Јевта погинуо је у Ваљеву за рата Принца Јевђенија (1718).[2]

Даље се може поменути црквица *Рибница*, на речици тога имена, под Маљеном, која је такође некад била манастир. Богомоља је та оправљана 1518, и 1820.[3] Није знатна ни по чем, до што је у месту веома склонитом, и што ту има једна врло велика пећина на левој страни реке Рибнице.

У селу *Крчмару*, 3 сата на југоисток од Ваљева, има стара црква, која се приписује *Марку Краљевићу*. Ту имају и неке зидине, за које народ прича да су били подруми *Крчмарице Маре*.

Кад је Марко, као што се у песми пева, осветио брата свога Андрију, кога је издала Турцима Мара, он је молио цара турског да му допусти озидати цркву за душу брату своjему. Цар му допусти, али само толику, колику озида каменом који сам донесе на својим леђима. Марко пристане; сам о себи донесе камена, и озида малену црквицу, која и данас пева.

Тада је, веле људи, првом и последњом Краљевић Марко носио камен на рамену своме. Ето шта је брату брат![4]

---

[1] *Вујића Путешествіе*, стр. 210.

[2] *Гласник* I стр. 227 и 22-.

[3] Ове последње године био јој је највећи ктитор кнез *Рака Тешић*, из Мионице, који је 2 Дек. те исте године преминуо, и ту укопан повише олтара.

[4] Али овде сретамо и други призор. Код олтара крчмарске цркве били су гробови оних честитих *Грбовића* из Мратишића. Нечијем господству сметали су гробни белези њихови, те је наредило да се почупају из земље, и некуд уклоне. Ово нису чинили ни Турци с гробовима. Зар онима који су ову земљу помогли отети од Турака нема у њој места ни за гробне белеге? Куда ће нас одвести то, ако знате за Бога, господо свештеници!!

У селу *Влајковцима*, три сата на југоисток од Ваљева, има нека стара црква, у којој је, прича се, Милан Топлица, кад је пошао с копљеницима на Косово, причестио војску. Колико су војници били бесни и осиони, копљима су набадали нафору. За то их је Бог и покарао, веле стари људи, те су страдали на Косову, што су били тако пусти и осиони.

Најпосле, да напоменемо овде и манастир *Боговађу*.[1] Али је стара црква срушена, и нова озидана 1852, те ћемо о њојзи рећи коју реч, кад станемо ређати места историйски знатна у овом округу. Овде само колико да није са свим прећутана.

7 Становници

а. њихове историйске судбине

Становници ваљевског округа осетно су помагали да се отпочне новији живот српског народа овај који се ето и данас развија.

Згодно намештени ђеографским положајем свога округа, прилично живосни имовином на тако родној земљи, они су имали доста цркава, манастира,[2] и људи који су се бавили мишљу, па је све то помагало да се у њих развија свест, и да се зажиже осећање за бољу судбину своје земље и народа.

Тако се, на прилику, у селу Мионици, прича за догађаје из доба Цара Лазара као да су јуче били.

---

[1] *Вујић* у „Путешествію", стр. 225, каже да у Боговађи има живот Св. Мардарија, а то је јамачно оно што духовници показују народу као делић од неких светитељских моштију.

[2] *Хаџи Рувим* записује поименце 13 богомоља које цркава које манастира што су попалили Турци „у Кочину крајину" пре него што су Немци прешли и заузели ваљевску нахију. Богомоље су те: *Боговађа*, *Рибница*, *Ћелије*, *Пустиња* и *Новаци*, и цркве: *Славковачка*, *Крчмарска*, *Петњичка Буковичка*, *Бранковинска*, *Дивачка*, *Јабучка*, и *Плужачка*. Неспаљене су остале пак: Манастир *Грабовац* и црква *Паунска* (*Rad Jugoslavenske Akademije* II, стр. 185 и 185).

Путовао, кажу, Цар Лазар по својој земљи, да види кака му је где уредба; па дошао и у село Мионицу. Село се то онда звало *Тувари*. Ту је била нека властеока, тако добра и честита жена, да су је сви звали „мајком."

Она дочека цара и угости лепо. Цару уђе у вољу овај красни крај, на упита:

— Како се зове ово село?

— Тувари, царско ти господство! одговоре људи.

— Немојте; него нека се зове „Мали Срем!" одговори Цар.

И остане име селу томе *Мали Срем* до доласка Турака у ову земљу.

Турска сила нагна становнике из „Малога Срема" да прсну куд који, да се склоне у како скровитије место. И тек дуго после тога, за време неке тишине, пређе иза Маљена, из села Мионице, некакав Живко, и стани се на селишту некадашњих Тувара, потоњег Малога Срема. По овом Живку из Мионице, веле људи, прозове се то место Мионица, и зове се тако ето и данас.

Колико је у почетку овога века у Ваљеваца било свести о своме народном праву и животу, и колико су они показивали осећања и љубави према судбини свога народа, може се видети и из онога што бесни Фочић онолико много набраја зала што су турству учинили Ваљевци.

Мени је мило пустити овде њега, нека све каже што му је на Ваљевце криво, јер оно што су греси пред очима његовим, врлине су за углед пред очима нашим:

„Док погубим, вели он, до два игумана
Хаџи Ђеру[1] и Хаџи Рувима[2]
Који знаду злато растапати
И са њиме ситне књиге писат'
Нас Дахије цару опадати
Око себе рају световати
Они с' паше а ми смо субаше;

---

[1] Из Мораваца.

[2] Из Боговађе.

Док погубим Бирчанин Илију,
Оборкнеза испод Медведника:
Ево има три године дана
Откако се врло посилио:
Куд год иде, све крњата јаше
А другога у поводу води:
Он буздован о ункашу носи
А бркове под калпаком држи:
Он Турчину не да у кнежину;
Кад Турчина у кнежини нађе,
Топузом му ребра испребија,
А кад Турчин стане умирати,
Он повиче на своје хајдуке:
„„Море, слуге! тамо пашче бац'те!
Ђе му гавран кости наћи не ће.““
Када нама порезу донесе,
Под оружјем па диван изађе,
Десну руку на јатаган метне,
А лијевом порезу додаје:
„„Мехмед-ага, ето ти порезе!
Сиротиња те је поздравила
Више тебе давати не може.““
Ја порезу започнем бројати,
А он на ме очима стријеља:
„„Мехмед-ага! зар ћеш је бројати:
Та ја сам је једном избројао.““
А ја више бројати не смијем,
Већ порезу украј себе бацим.
Једва чекам да се скине бједа
Јер не могу да гледам у њега:
Он је паша, а ја сам субаша.
Док погубим кнеза Грбовића,
Из лијепа села Мратишића,
Он је паша а ја сам субаша.
Док погубим и Алексу кнеза
Из лијепа села Бранковине,
И Јакова брата Алексина:
Цар и Ћесар кад се завадише,
Код ћесара обрштери бише
И носише од злата качкете
Попленише све турске паланке,

Поробише, ватром попалише;
Цар и ћесар кад мир учинише
А они се цару предадоше
И код цара кнезови посташе,
Многе Турке цару опадоше,
Седам паша што су опаднули,
Опаднули, па их поморили:
Они с' паше, а ми смо субаше:"

Људима, које је овако насликао у гњеву свом син старца Фоче, није било ни мало тешко, на први пуцањ пушака шумадинских, према светлости од пламена запаљеног града Рудника, ђипити на оружје, и пустити се у отворену борбу с расом која је дошла из бела света, па ову земљу на силу отела и освојила.

Али су Дахије, на зло своје, биле врло брзе. Фочић Мехмедага похита у Ваљево, дозове к себи кнеза Алексу из Бранковине и кнеза Илију Бирчанина из Суводања у Подгорини. Прими их изнајпре лепо, а после им окује и ноге и руке, и баци у тамницу. Молбе и откупи не помогну ништа, него Фочић, 23 Јануара 1804 пред вече, на пољицу до Колубаре, 80 хвата испод ћуприје (у Ваљеву), посече кнеза *Алексу Ненадовића* и кнеза *Илију Бирчанина.*

Истина, он ипак позове брата Алексина, *Јакова,* да га окнежи на Алексино место, али је већ било сваком горко господство под турском целатском секиром. Јаков се не прими, нашав некакав кућевни изговор, него истави другу неку незнатну личност. Сам пак почне прибирати дружину и спремати се на борбу с Турцима.

Прота, у својим *Мемоарима,* прича ваљевске догађаје као самоникле, као одвојене од догађаја шумадинских тих дана, али сумње нема да је свуда био договор међу вођима устанка, и да су они сви имали један општи план. То се види из многих речи самога Проте, који се онако брине на бољевачком чардаку „да Црни Ђорђе не буде ком већ писао у Немачку, „па да он од једну руку не пише, а ја од другу, вели Прота, па ћу му ја покварити план и посао".[1]

---

[1] *Мемоари Проте М. Ненадовића,* стр. 75, 76 и 80. где се помиње

Ваљевци су, дакле, одмах како је устанак букнуо у Шумадији, изјавили своју заједницу у том, уставши отворено против Турака. Бојећи се од Шапца веће силе, Јаков је са својим друговима, које је био прибрао на бранковинском вису, пошао одмах да се с те стране обезбеди, и тако се сукоби с Турцима близу села *Бељина,* у шабачком округу, те се ту пусте у први бој, у ком је пало с обе стране и мртвих и рањених. Ваљевске Турке пак опколио је и напао стари кнез *Никола Грбовић, Јовица Милутиновић,* и *Милић Кедић,* 28 Фебр. 1804. И тако се већ од Ваљева није било бојати Турака.

Становници дакле ваљевског округа не само да су одмах устали на први глас оптшега покрета, и своје Турке очистили из Ваљева и Уба, него су још пошли к Шапцу и к Дрини, и тамо се сударали с Турцима с врло добрим успехом.

Тако су се они борили за све време ратовања од 1804 до 1813.

И нови устанак 1815 нашао је Ваљевце са свим готове за борбу. И тада су они били међу првима који су на Турке јуришили и очистили своје вароши од тих изелица.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Јевта Витковић

Јевта Витковић и родио се и погинуо у Ваљеву. Он је имао брата *Јована*, и оба су укопани у манастиру *Јовањи*, 1 са̂т више Ваљева. Велика плоча покрива им гроб, а на њој и натпис има.

Јевта је, за рата Принца Јевђенија, 1718, постао капетан аустри̂ски, и борио се јуначки, па и пао на Ваљеву као јунак.

Витковић је имао кулу од два тавана, баш где се слива *Градац* у *Колубару*. Према овој кули, с десне стране Граца, налазила се црквица и око ње шанац, где је седео *Ћор-Мијат*, арамбаша, савременик Витковићев који се помиње у песмама.

и *Павле Поповић* из Вранића који је слан преко Колубаре ради споразумевања с главнијим људма.

О Витковићу Јевти има песма, како га је бег *Витезовић*, из Ужица, позвао на мегдан, на поље *Мравинце*, али кад је угледао Јевту: какав је, какву дружину има са собом, и како кубуром кида све парче по парче од пободена у земљу копља, препао се, ухватила га грозница, и послао му (Витковићу) на дар сабљу, као бољему од себе јунаку.

Прота Ненадовић, који је ово прибележио, пита: да ли су они Витковићи у Мађарској од ових ваљевских Витковића? Отац вели, његов, Алекса, причао му је да је у Сланкамену налазио неку бабу, која је говорила, да је од рода Ваљевскога Витковића [1].

Хаџи Рувим

АРХИМАНДРИТ БОГОВАЂСКИ

Хаџи Рувим, архимандрит боговађски, рођен је у селу Бабиној Луци, у нахији ваљевској, око године 1744, а мученички погубљен у Београду последњих дана месеца Јануара 1804 године. Рувиму је крштено име било *Рафаило* [1].

Као млад момчић, обуче се једном од ђавоства у девојачке хаљине, па са женама и девојкама отиде некакој Туркињи на прело. Кад се то прочује, и Турци га почну тражити да обесе, он побегне од куће, и по манастирима стане учити књигу. Пошто се та његова кривица заборави, и он књигу изучи, дође опет кући, те се ожени и запопи.

После неког времена, умре му попадија, и он оде у манастир Боговађу, те се закалуђери; по том, године 1785, оде на хаџилук, и, вративши се отуд, постане године 1795 [2] архимандрит. Године 1802 завади се нешто с прњаворским субашом, зато се потужи неколико пута кнезу Алекси Ненадовићу, да би му променио субашу; а кад кнез Алекса не могне то учинити, он у почетку 1803 побегне из Боговађе у Студеницу, и оданде о вас-

[1] *Гласник* II, стр. 226 и 227.

[2] То се види из једне белешке на минеју цркве бранковачке коју је он сам записао 1782 године.

[3] *Rad Jugoslavenske Akademije* књ. I, стр. 185.

крсу отиде у Свету Гору. Но потуцање по туђим манастирима досади му се брзо, за то се те исте године у јесен врати опет у Боговађу. Кнезу Алекси не буде ни мало мило што је Хаџи Рувим дошао, јер је на њега била бачена кривица да је писао ону књигу, што су Турци оне године под Алексиним именом били уватили на скели; за то му поручи да одмах бежи из београдског пашалука (као да сумња једнако остане на њему). Али му Х. Рувим отпоручи: „Кажите ви кнезу Алекси нека он сад бежи, а ја сам доста бежао и скитао се; не зна кнез Алекса што је туђа кућа и туђа земља“. —

Кад, у почетку 1804, чује Х. Рувим, да је Мехмед-ага Фочић ухватио кнеза Алексу, он одмах узјаше коња и побегне у Београд, као да би га одбранио Кучук-Алија, код кога је онда био његов синовац, Петар Молер, те му шарао дворе. Дошавши у Београд, одјаше код владике, који јави за њега Кучук-Алији, а Кучук-Алија рекне момцима: — „Не водите га мени, јер му је овде дете, него га водите Аганлији, па што му драго и с њим“.

Турци га, по том, по заповести Аганлиној, баце у кулу, и, после неколико дана, изведу га на поље, те га страшно измуче (кажу да су му клештима вукли и кидали сисе и месо испод пазуха), па га, тек после тих грдних мука, посеку[1].

---

[1] Ово све бележимо по покојном *Вуку;* али има у *Архиву Срп. Уч. Друштва* (бр. 367) записка проте земунског *М. Пејића*, од 4 Фебруара 1804, у којој се казује да је владика београдски, по жељи Дахија, *дозвао к себи Хаџи Рувима*, који је и приспео у Београд 28 Јануара 1804. Одатле је ноћу одведен из постеље Кучук-Алији, где је питан о познатом писму Алексе Ненадовића. На такво питање Рувим је одговорио: „Богу грешим сваки дан све више, али вама, ништа грешан нисам“. Одмах је одатле поведен на Калемегдан да се погуби. Свим путем се, кажу, молио Богу, и на самом месту своје погибије умолио је џелате, те су му допустили да се $1/4$ сата моли Богу, после чега је рекао: „Сад чините своје“. И тако му је глава одсечена. Кад је он дошао к владици у Београд, био је с њим и један трговчић*; и заједно су од-

* То је био *Дамњан Весковић* из села Брезовице, у ваљевској нахији.

Кад је погинуо, било му је око 60 година; био је човек врло леп и паметан. Знао је говорити грчки; умео је живописати иконе, и резати крстове, печате, и панагије.

„Умео је злато растапати и са њиме ситне књиге писат, око „себе рају световати, а Дахије цару опадати.“

Колико је Турке мрзно, види се и данас по његовим запискама на разним црквеним књигама. Тако он записује како је закалуђерен неки Ђорђе Ђурђевић при владици ваљевском Јаћиму „**и при проклатом безбожном' турецкомъ цару султану Афтулахмниту 12. уисла богомрскаго царствованїа**[1].

Ето за то је и издахнуо на мукама, у Београду, последњих дана Јануара, 1804 године.

Мир нека је његовој родољубивој души!

Хаџи Ђера
Моравачки Архимандрит

Године 1804, песма вели за Турке:

„Моравцима цркви допануше,
И ту Хаџи Ђеру погубише.
Јер и он зна злато растапати
И са њиме ситне књиге писат'
Те Дахије цару опадати
Око себе рају световати“.

Ето то је све што знамо о том мученику за народну слободу.

Ако ко од оних који прочитају ове врсте зна што више о овоме човеку, обрадоваће нас много ако нам јави.

Алекса Ненадовић
кнез тамнавски

Алекса Ненадовић родио се у селу Бранковини, 2 сата од Ваљева на север идући, а посечен је у Ваљеву 23 Јануара 1804.

сели код владике. Шта је било с овим човеком не помиње се. — (До тога дана, т. ј. до 4 Фебруара 1804, вели Прота да су Дахије биле одсекле 72 главе које српских кнезова а које других одабраних људи?)

[1] *Rad Jugoslavenske Akademije*, I, стр. 184 и 185.

Изишав још зарана на глас у својој околини, Алекса је постао кнез у ваљевској Тамнави, и одликовао се заклањањем народа од претераних пореза и којекаквих глобација Турака.

За ратова аустрӣских, држао је одсечно страну аустријанцима, видећи у њима хришћане, и сматрајући у њиховим победама победу и ствари свога народа. Он је у драговољачкој војсци имао и чин официрски. Али кад су се измирили Немци с Турцима, па Србију оставили у горем стању, него што су је затекли, онда је Алекса казао у Сремским Карловцима у очи Михаљевићу, ове значајне речи: „Немам писара, ни других учених људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу, да у сваком манастиру запишу, да више никад, ко је Србин, не верује Немцу“[1].

Докле је у Београду био везир честити Мустај-паша, народни су кнезови вршили готово све послове народне, те је и народу било добро, и они су̂, сваки по својој памети и доброти, могли чинити у својој кнежини што више добра. Али кад Дахије удаве Мустај-пашу, и кад они постану господари у Србији, онда и кнезови не само да су постали прости турски измећари, него су били под сумњом, као оно људи непоуздани, као људи који воле царској страни, или ма чијој, само не дахӣској.

Године 1803, о Илӣну дне, дође у Ваљево неки *Газија*, субаша са скеле забрешке, и покаже кнезу Алекси писмо једно које је овако гласило:

„Поздравље теби, господине мајору Митезеру, у Земуну, од мене кнеза Алексе, и од Проте.[2] Да знате, да смо ми ове Дахије међу собом позавађали, и они ће се скоро између себе потући, за то молимо препра̂вите џебане и официра, а војске доста имамо, да нам помогну, да Дахије одавде отерамо. Ако томе писму не веру-

---

[1] *Протини Мемоари*, стр. 27.

[2] У Суводању причаше ми један сељак готово сав текст овога писма, само што он додаваше, да је писмо говорило од „кнеза Алексе и кнеза Илије Бирчанина“ и т. д.

јете, питајте базрђан-башу Петра Ичкоглију, или Јанка Зазића из Скеле, и Еладију из Забрежја, они ће вам из уста све казати". [1]

Газија је, вели, ово писмо ухватио на скели, и донео га у Ваљево. Кнез Алекса је и пре био чуо да је то писмо ухваћено, али је он све једнако говорио да није његово, и да не зна ко га је писао. И тада је говорио тако исто, али ипак замоли Газију, и побрати га да му писмо да̀, те да види и дозна ко то њему ради о глави. Газија обрече да ће му га дати, пошто га најпре покаже једном човеку (Мус-аги Фочићу, у Шапцу).

Газија оде, и више се не врати.

Алекса је слао свога брата Јакова Мус-аги у Шабац, да га увери да је то беда, измишљена на њега, и да он не зна ништа за то писмо. Мус-ага му одговори да он одавна зна за ту књигу, но да то није ништа.

Али Дахије, опажајући у народу врење, закључе да потамане све главније људе, те да власт себи над Србијом обезбеде за дуже време.

У том је прошла половина године 1803-ће, а у почетку 1804 они отпочну сећи кнезове, и Фочић Мехмед-ага, рођени брат онога Мус-аге у Шапцу, са двеста момака дође из Београда у Ваљево, ухвати кнеза Алексу, Илију Бирчанина и Милована Грбовића (сина старог кнеза Николе Грбовића, који је био болестан). Милована пусти, а кнеза Алексу и Бирчанина посече пред вече 23 Јануара 1804 на 80 хвата ниже ваљевске ћуприје, на пољу до Колубаре. [2]

Пред што ће их посећи, Фочић је заповедио да се прочита

---

[1] *Мемоари Протини*, стр 54, 55. За ово се писмо још не зна на чисто да ли га је писао Алекса или ко други. *Вук* (*Даница* 1828 стр. 149) каже просто да је то писмо писао кнез Алекса. *Прота* у својим *Мемоарима* (стр. 55) вели да ће на другом месту говорити о том писму, па није казао нигде ништа. Син Протин пак, г. *Љ. П. Ненадовић*, причаше једном као да је писмо ово писао сам Прота, без знања оца свога кнеза Алексе, и да је тим ишао на то, да кнезове окомпромитује пред Турцима, те их тако нагна̀ на устанак?

[2] Песма вели да су посечени на ћуприји на сред Колубаре, а *Прота*, који је најбоље могао то све знати, каже овако како смо ми записали.

пред Ваљевцима оно горње писмо, и рекао им је: „Ова књига сече главу кнезу Алекси“.

Тело кнеза Алексе пренесе родбина у Бранковину и сахрани код цркве.

Илија Бирчанин
оборкнез у подгорини

Илија Бирчанин био је из села Суводања, баш под самим Медведником.

Какав је он био на очи, какав ли према Турцима, а какав својој браћи Србима, може се представити по оним речима Фочићевим које он изговори кад оно пређаше да исече српске кнезове и друге одабраније људе у народу:

„Док погубим, вели он, Бирчанин-Илију, оборкнеза испод Медведника“

„Ево има три године дана
„Откако се врло посилио:
„Куд год иде све крьата[1] јаше,
„А другога у поводу води,
„Он буздован о ункашу носи
„А бркове под калпаком држи;
„Он Турчину не да̑ у кнежину —
„Кад Турчина у кнежини нађе,
„Топузом му ребра испребија
„Па кад Турчин стане умирати,
„Он повиче на своје хајдуке:
„„Море, слуге! тамо пашче бац'те,
„„Ђе му гавран кости наћи не ће““.
„Када нама порезу донесе
„Под оружјем на диван изађе:
„Десну руку на јатаган метне,
„А лијевом порезу додаје:
„„Мехмед-ага, ето ти порезе,
„„Сиротиња те је поздравила

---

[1] *Крьат* значи *зеленко*, али у Суводању причају да је његов најмилији коњ био црн као га̑к, без икакве белеге. Бирчанин га је купио у Сребрници за 700 гроша, кад је цванцика била 13 пара. О ункашу је свакад носио топузину.

„„Више теби давати не море““.
„Ја порезу започнем бројати,
„А он на ме очима стријеља:
„„Мехмед-ага, зар ћеш је бројати
„„Та ја сам је једном избројао““.
„А ја више бројати не смијем,
„Већ порезу украј себе бацим.
„Једва чекам да се скине беда,
„Јер не могу да гледам у њега.
„Он је паша, а ја сам субаша“.

Ето какав је био пред турским очима Бирчанин Илија! Није никако чудо што је он био међу првима које су Дахије одлучиле да погубе. Кад му је Мехмед-ага Фочић поручио да дође у Ваљево, одакле већ неће ни изаћи, онда му је Кедић, момак, говорио да не иде зверу у чељусти, или бар, ако хоће да иде, да поведе друштва. Бирчанин на то одговори:

— Фочић ме зове на веру, као власт, да са мном говори о вилајетским пословима; не могу да не идем, — а да водим друштва, показао бих да му вери не верујем: нећу; него ћу отићи сам, и још без коња и оружја, па ако буде права вера, вратићу се здрав и читав, а ако не буде, ја ћу погинути, али ће и Турцима доћи главе погажена вера и сузе сиротињске“.

Казавши то, он оде у село Рабас на неко старосватство, па одатле сиђе у Седларе, те ту остави коња и теже оружје, а сам сиђе у Ваљево; али тамо има шта и видети. Прво му падне у очи кнез Алекса, који је већ знао за што их зову, и који му лагано рекне:

— Шта ћеш овде, Бирчанине, од Бога не нашао? Где ти је Медведник? Ја се надам да ти и мене избавиш, а ти и своју главу донесе Турцима у руке?

Илија види да од разговора за народне после, и од дате вере нема ни спомена. Позна добро шта га чека, али доцкан. Понуди Турчину откуп за свој живот, али му се то не прими. И тако и он падне 23 Јануара 1804 на пољицу, 80 хвата испод ћуприје на Колубари.[1]

[1] Што *Јоксим Новић* вели да он није тада погинуо, него да се

Његово тело узме одатле момак његов, потоњи славни јунак, *Милић Кедић*, и сарани код ћелијске цркве на 1 хват североисточно од олтара и северних врата. На гроб му стави белу плочу, на којој се још с муком могу да прочитају ове речи: „Здє почиваєтъ рабъ божи Илія кнезъ — — Бирчанинъ от — — — ра Мехмед — — а Фо — и — — —."

Плоча је сва изразбијана, и ја сам мислио да су је Турци наџацима излупали, али, на своју срамоту, чух да није било то, него су мајстори, када је Бирчаниновом крвљу купљена слобода хтела да обнавља цркву, ударили у мученикову плочу козе (скеле), па је тако сву излупали. И од недостојних потомака Илијних, не нађе се човек да тај освећени прах, и тај крвави белег заклони од тога братскога вандалства! Ох, незнање, нигде те не било!...

Бирчанин је био висока раста, црне масти, космат, дугачких сувих образа, погледа веома оштрог, а гласа крупног. Кад је погинуо, није му било више од 40 година. Био је на гласу јахач и гађач из пушке. Карактера је био са свим поноситита, а уз реч је често псовао: „По турској те вери" ...

Бирчанин је оставио после себе једнога сина, Бранка, и једну ћер. Син му је погинуо на неком нишану с Бобовцем, а ћи је умрла пре неколике године у Седларима.

У Суводању има и сад доста Бирчанâ, али су то све потомци од Илијне браће, а његова права потомства нема.

Кажу да су Турци и његова брата нудили кнештвом, после смрти Илијне, али им је он то одбио рекавши:

— Ја сам орач и копач; у кнезовању се не разумем. Да је и он чувао плуг, не би му глава одлетела пре времена.

Онда они окнеже *Милића Кедића*, опет из Суводања, који је био момак Илијн.

Браћа Недићи — Дамњан и Глигорије

Недићи су рођени у селу Осечини, 6 сата на запад од Ваљева, на граници међу Јадром и Подгорином.

после одметнуо у планину, и веће јаде задавао Турцима, то нема никакве историјске потврде.

Изнајпре су били хајдуци, и четама ударали на Турке, а кад се, године 1804, јави народни устанак, они само продуже свој стари рад, и, у друштву с *Ђорђем Ћурчијом,* приближе се к Лешници и к самој Дрини.

Ми не знамо сав живот ове славне браће Недића, али нам није ни нужно да то истражујемо. Њима је Лазарева Субота, у очи Цвети, 1804, била довољна да остану у славном спомену до века: они су урадили у један дан колико многи нису кадри били урадити свега дугога века свога.

Находећи се с друштвом код манастира Чокешине, онда кад је *Мула Ножина* с великом војском долазио од Лешнице, идући к Шапцу, Недићи су видели како су се Јаков и Ћурчија завадили, и како је тим српска војска још више отанчала, па се ипак нису хтели ни узмаћи у планину испред много веће силе, нити у манастир затворити, него изиђу на отворено поље пред Турке. Да пустимо сувременог певца, нек нам он исприча јуначку смрт несамртне браће Недићâ.

Кад је Јаков, видећи колика је сила у Турака, а у њега само 300 друга, предложио да се затворе у црквену авлију, ту да начине бусије, и ту да Турке дочекају, онда

„ . . . беседе два брата Недића:
„„Чича Јашо, што си полуђео?
„„Ми нијесмо једне женске главе,
„„Под затвором женски да помремо,
„„Па да цркву крвљу обојимо,
„„Да костима цркву потрусимо;
„„Већ хајдуци, убојни јунаци,
„„Што замећу по крајини кавгу
„„Измеђ' цара и измеђ' краљева;
„„Него хајдмо да сретнемо Турке,
„„Да се далек' с њима побијемо,
„„Ђе је свему свету на видику.“
„То рекоше, па се послушаше
„Сви шарене пушке потпрашише.
„Па Недићи напријед пођоше,
„А за њима Дамњан Кутешанац
„За Дамњаном Дамњановић Панто,

„А за Пантом дружина остала.
„Чича Јаков на ђогату јаше
„Голу сабљу у рукама носи,
„Иде виђет' побит' како ће се.
„На далеко сусретоше Турке,
„Повисоко од бијеле цркве
„Виш' Врањевца дубока потока,
„На високу брду голетноме,
„Ђе Љешници јесте на погледу.
„Два Недића бусије не траже,
„Већ падоше оба на кољена
„И обадва пушке оборише,
„Обе пукле остале им пусте.
„Бого мили, чуда големога!
„Ђе два брата, два Недића млада
„Погодише у турској ордији
„До два брата, два Турчина млада
„Оба брата изврх Вуковијâ,
„Оба брата, оба барјактара.
„Оба паше, ногом не макоше,
„Барјаци им пусти остадоше.
„ — — — — — — — — —
„Боже мили, срца слободнога!
„У два брата, два Недића млада,
„Ђе с Турцима завргоше кавгу
„Три ста Срба са седам хиљада.
„Бој чинише пуно и за много
„Ев' у дану пуно седам сатâ.
„Ал' Недићи рана допануше,
„Пребише им Турци обојици
„Из пушака ноге до кољена;
„Оба сјела један до другога,
„Они вичу рек'о б' вино пију,
„Око себе Србадију храбре,
„Пушке пуне на Турке бацају.
„Ђе је срећа, ту је и несрећа.
„У Недића нестаде џебане,
„А не могу на ноге устати,
„Да потраже по друштву фишека,
„Већ из гласа сташе дозивати
„О, дружино, браћо Србадијо!

„Није ли се у ког догодило,
„Ја фишека да нама докучи,
„Празне су нам пушке у рукама;
„У кога се фишек' догодило,
„За фишек му ево по жут' дукат,
„Ако му се и то мало чини,
„За фишек му ево десет дукат':
„Доста злата, ал' џебане нема.
„Стаде викат' један до другога
„Ни у једног није се десило;
„А то турски шпиуни дочуше
„Отрчаше, Турцима казаше,
„Да ј' Србима нестало џебане.
„Кад то чуше до два серашћера
„Ножин-ага и с њим Дервиш-ага,
„Од појаса сабље повадише,
„Из далека Турке повратише,
„И на силу Турке натераше:
„„Јала! кардаш! јуриш на душмана!
„„У душмана нестало џебане."“
„Кад ли, болан, Турци јалакнуше
„На Србиње јуриш учинише!
„Ту се Срби покорити не ће
„Већ се бране и празним пушкама;
„Изломише пушке на седмеро
„Све тукући око себе Турке;
„А кад танке пушке изломише,
„Сваки Србин хвата по Турчина,
„Како који докопа Турчина,
„Сваки пада по Турчину своме.
„Сваки Србин мори по Турчина,
„А Србина по двадесет Турака.
„Погибоше два Недића млада,
„Виш' Врањевца дубока потока,
„На високу брду голетноме.
„Та знаће се њино разбојиште
„Док је Цера и Видојевице
„И на небу сунца и месеца
„Ђе Недићи јесу погинули
„У Суботу на Светог Лазара“.

И садашњи нараштај, као и сваки за њиме, сматраће за пријатну своју дужност да им свима каже:

Бог да их прости!

„Лака земља која их покрива,
„Својом су је откупили крвљу[1].

Јаков Ненадовић

КОМЕНДАТ ВАЉЕВСКИ

Јаков је био најмлађи брат кнеза Алексе из Бранковине. До смрти кнеза Алексе, он је трговао и гледао кућу, а у народне се послове мало мешао.

Кад му брат погине, позове га Фочић и понуди да буде кнез на братово место, али се он тога не прими, него истави Фочићу неког Пеју који је Ненадовићима био свој, а и служио је у кнеза Алексе.

Међу тим је устанак плануо у Шумадији, и ширио се на све стране. Јаков одмах почне прибирати људе око себе, и спремати се на Турке. Знајући, да је у Ваљеву Турака мало, и да им помоћ не може ни од куда ласно доћи, он се прво упути ка Шапцу, и на тој страни се најпре и судари с Турцима местимице на селу Бељину.

Његова су прва војничка кретања била управљена к Шапцу, и к Дрини.

Он је први набавио из Немачке топ,[2] и први је пут он освојио град Шабац.

[1] У цркви осечанској има барјак који су носили на војску *Михаило Недић*, брат ове двојице Недића, и неки *Глигорије Младеновић*, 1807. Многи држе да је ово барјак оне прве двојице Недића, али није, него као што рекосмо њиовог брата Мијаила и пријатеља му Глигорија Младеновића, који су такође били јунаци.

[2] *Прота* каже да су цебану набављали с процентом на сто тридесет (*Мем.* стр. 78), а *Вук* вели, да је топ био „преплаћен као и све такове ствари које су се кријући морале продавати и куповати (*Даница* 1828, стр. 176): али хвала му (топу) ипак: он је породио после неколико стотина топова!“

Вук вели о њему, да се тиме био тако поднео, да је готово Црног Ђорђа држао за мањега од себе. Али је то могло бити само кад је Ђорђе био далеко, а кад је био близу, нема га ко се могао према њему много успрсити.[1]

Не ваља му, што је онако вероломно убио Ћурчију и ако је онда тако време било.

Кад је у Јануару, 1811, позват у савет, за попечитеља унутрашњих дела, онда је синовац му Прота изашао у војску, на Дрину.

Године 1813, Јаков је пребегао на Забрежју у Срем; ту је он звао и Кнеза Милоша, да иде с њим из земље, у којој је, вели, све пропало, али га овај није хтео послушати. У овој патриотској одлуци врело је свој потоњој Милошевој слави.

Из Срема је Јаков спроведен у *Цилу*, у Штајерској, а одатле је отишао у Русију, и последње је године провео у Хотину, у Басарабији, откуда се повратио са свом својом породицом у пролеће 1830 године.

Умрьо је у Београду око 1836, и укопан је у Бранковини, код брата Алексе.

Прота Матеја Ненадовић

Родио се 1777, у селу Бранковини, од оца Алексе и матере Јоване из куће Ђелмашевића, из села Гвозденовића.

Књигу је почео учити у Бранковини, код свештеника *Станоја*, из његовог, како сам вели, „врлетног буквара“. После је прешао у Срем, у село Ашању, па у Купиново, те се даље учио.

Године 1793 запопио га је владика ваљевски Јоаким, и дао му нурију; мало за тим, постао је и прота.

„Не мари што сам био врло млад; син сам кнежев, а можда је владици и пара требало“. Овако он сам говори о побудама што је тако млад постао прота.

Од тога доба, живот му је био пун разних промена. Ево како он сам слика своју прошлост осврћући се на њу кад је већ био

[1] За ово може се наћи потврда, осем другога, и у писму *К. Јовановића* од 4 Августа 1806 о боју мишарском (*Архив Уч. Друштва*, стр. 425 и 426). Ми ћемо то писмо изложити кад дође Шабац на ред.

близу гробнога буруика: „Ја сам, вели он у својим *Мемоарима:* — служио и господарио; поповао и војводовао; путовао по народним пословима далеке путове, и код куће мирно седео, и у својој башти воће калемио; војевао сам опасне ратове, и уживао благодет општег мира; с царевима говорио сам слободно, а кад кад ме је збунио говор простог кмета; гонио сам непријатеље, и бегао од њих; живео у сваком благу и изобиљу, и опет долазио до сиротиње; имао сам лепе куће, и гледао их из шуме спаљене и срушене; пред мојим шатором вриштали су у сребро окићени арапски хатови, а возио сам се у својим неокованим таљигама; војводе су ишчекавале заповести из мојих уста, и опет ме је судбина доводила да пред онима што су били моји пандури на ноге устајем“.

Шта је прота Матеја радио за општу народну ствар пре устанка 1804, не знамо. Постање оног писма, због кога му је отац посечен, можда би било неки одговор на ово питање; али од 1804 Проту виђамо и као војника, и као набављача, и као депутата, и као унутрашњег уредника и судију, и свуда се опажа Србин патриот који жели добра и среће своме народу.

Још те исте године (1804) послан је, с Врачара, од вођâ народних, у Петроград, да поради за какву потпору од стране Русије. Отуда се вратио у почетку 1805.

Године 1805 настојавао је да се уреди „Правительствующій Совѣтъ“, и он му је први био председник.

Из „Совета“ је 11 Јануара 1811 изаслан за војводу војсци која је чувала Србију од Босне место Јакова који је опет позван у Савет за попечитеља унутрашњих дела[1].

Несрећне године 1813 прешао је и он у Срем, па је после отишао у Беч, и тамо, с писмима од војвода и знатнијих људи у народу, ишао од врата до врата министрима оних владалаца, који су се ту на конгресу находили. Кад је нови устанак букнуо 1815, он је Кнезу Милошу помагао онако исто као и Карађорђу у саветовању и у ратовању. Кнез Милош га је често призивао к себи ради договора о потребама народним.

---

[1] *Мемоари*, стр. 311.

Он је остао удов још за првога устанка, а помрла су му и сва деца коју је имао с првом женом.

Ево приче, како се он оженио, као прота, по други пут.

Кнез Милош, путујући једном из Шапца, сврати у Бранковину на конак Проти Ненадовићу с намером да га сутра поведе са собом у Крагујевац, зарад неких народних послова.

Сутра дан, све спремно за пут само Прота трчи из вајата у вајат и виче:

— Та врага! камо моја чарапа?

— Шта је за Бога, Прото? упита Кнез Милош.

— Та ништа, господару! нема ми једне чарапе, а ваља ми да понесем на пут.

Ужурбале се снахе и сва чељад, али нигде протине чарапе!

— О, прото! рећи ће на то Кнез Милош: — море вићу ја што теби треба. Али ако само жив будем, оженићу ја тебе, па ће тебе твоја обућа чекати скалупљена свако јутро, а не ћеш трчати тако из вајата у вајат.

— Не, по Богу, господару! зар не видиш браду?

— Добро, Прото, добро! Упамти ово што рече Милош.

Пођу, и дођу на конак у село Раниловић, кући неких Милићевића.

У тој кући била је скоро остала удовица једна млада, с двоје деце; здрава, млада, и лепа.

Кнез Милош упита свекра њеног: хоће ли је дати за Проту.

— А може ли то бити по закону? упита старац.

— Па ево проте Жујовића, одговори Кнез: — видећемо може ли их венчати.

Свекар измени неколике речи са својом бабом; ова са снахом; још буде мало говора и разговора, кад тек ујутру рано, а Прота Матеја стао с младом пред јеванђеље и крст, и пред њима прота Жујовић, обучен, да их венча. Кад буде да се обилази око совре, рећи ће прота Матеја онако кроз певање: „Исаије ликуј!“

— Ала шта учини човек од мене!

— Ала да хоће то исто и од мене, прихвати Прота Жујовић, који је такође био удовац.

После венчања, Кнез заповеди Проти, те да̀ свога коња и момка, а свекру опет, да спреми девера, па̀ да пошљу младу у Бранковину, Проту пак одведе он са собом и задржи 6 недеља у Крагујевцу, докле се људи већ сити начуде како се прота оженио.

Пустивши га да иде кући, он му рекне, да гледа да стигне у Бранковину у вече, па тек у јутру да осване као да никуд није ни ишао од куће.

Прота тако и учини.

Из овог другог брака рођен је *Љуб. П. Ненадовић*, појета. Стара протиница и сада је жива. Ваљда ће јој бити 80 година.

Године 1838 Прота је био члан комисије која је спремала законе за Србију; 1839 постао је члан државног Савета, у коме је чину, 1852, пензионован, и после је живео у Ваљеву. Дана 29 Новембра, 1854, упокојио се, у Ваљеву, и укопан је у породичкој гробници, у Бранковини, код цркве. На његову белегу стоји овај смерни запис: „Овде почивају кости Проте Матеѥ Алек. Ненадовића. Рођ. 1777 а преселио се у вечност 29. Новембра, 1854.“

Прота Ненадовић, осим многих других заслуга, има и ту, што је оставио записке бар о неким и неким догађајима свога доба.

Записке те издао је син његов Љубомир 1867 у Београду.

Прота је био раста умерена, под старост ћелав, лепе браде, лица више блага него војничког; носио је свештеничко одело до смрти, и чин је свештенички јако уважавао. Његова се слика находи у Музеју српском, у Београду, међу другим његовим ратним друговима.

Никола Грбовић

КНЕЗ КОЛУБАРСКИ

Никола Грбовић, из села Мратишића[1], *Илија Бирчанин*, и *Алекса Ненадовић*, били су кнезови нахије ваљевске, до устанка; први је био у *Колубари*, други у *Подгорини*, а трећи у *Тамнави*.

---

[1] Још и сад стоји кућа Грбовића у Мратишићу.

И Никола би био посечен да га није заклонила болест, због које није могао доћи на позив Фочићу, него послао сина Милована, а овога Фочић није хтео погубити.

Уз устанак Грбовић је пристао одмах, и довео војску на Ваљево. „Идем ја, рекао је он Проти у првој опсади Ваљева 1804, оно чардака, сена, и сламе испод Ваљева да замунђам, нека пасја вјера зна, да хоћемо да палимо.“

Кад су се Турци затворили у зидане куће, и кад су се српске поглавице договарале, шта да раде, Грбовић је Проти Ненадовићу рекао ово: „Ови се Турци, душо, затворише у тврдоћу, где им се не може ништа учинити без топа, него их ваља чувати, док се од глади не предаду; али нема брашна (тако је звао барут), но иди ти, душо, тражи брашна, а ја ћу ову пасју вјеру чувати и цјенити као што су они мога Алексу и Бирчанина цјенили.“

Кад се јуришало на Београд 1806, Грбовић је ту био са 1000 својих војника. Ту се разболео и дошао кући где је после наскоро и умрьо.

После смрти Грбовићеве, настао је син његов *Протопоп Стеван Грбовић*, који се одликовао у мањим бојевима; особито је узбијао Турке који су насртали на округе руднички и ужички. — По смрти овога проте Грбовића, постане војвода брат му

Милован Грбовић, који се тукао славно на Београду, Ужицу, Смедереву, Пожаревцу, Шапцу, Лозници, и Соколу. У последњој битци, на Соколу, разболе се, дође кући, и умре.

Године 1808, постане војвода најмлађи брат, *Радован Грбовић*. Онај се борио на Шапцу, Лозници, Бауриhу, и Соколу. Дочекао је те се борио и 1815 године. Разболевши се доцније, и он је умрьо дома.

Јуначка ова кућа дала је толико бораца и ратника, но сви су изгинули не од непријатељских зрна или ножева него од трчања, умора, и прозеба.

Бог да их прости!

Како село Мратишић припада, као парохија, цркви крчмарској, то су и Грбовићи сви били укопани код оте цркве. На гробовима су им били белези са записима. Али нечијем господству

буду на сметњу ти смерни споменици, па нареди те се почупају, гробови се поравне, и белеге се некуд шћерају тако, да ја 1875 не могах од њих ни трага наћи. Саможива глупа варварска ћуди! има ли ишта за тебе свето кад не умеш да поштујеш ни гробове мртвих које су често и сами Турци на миру остављали?!..

Сима Ненадовић

војвода

Сима Ненадовић био је најмлађи син Алексе Ненадовића. Он се родио 1793 у Бранковини.

Још као дечко, послан је био у Аустрију на науке, где је учио војну школу, и, после је, кажу, с аустрйском војском ишао у Италију против Француза.

Године 1813 вратио се био у отаџбину, и постао војвода у кнежини колубарској.

Кад Србија те исте године пострада, пређе он са својима у Аустрију, и отиде у Русију. Отуда се опет врати у Беч, и као да је на ново ступио био у аустрйску војску.

Али чим чује да је букнуо нови устанак у Србији, 1815 године, Сима се врати у Србију, и, по упуству Кнеза Милоша, стави се на чело бораца својих земљака из ваљевске нахије.

У пресудној битци на Дубљу, 14[1] Јула 1815, Сима је јуришући на турски шанац пао за своју драгу домовину.

Био је, кажу, момак веома леп, и одликовао се колико јунаштвом и мудрошћу, толико и пријатношћу у разговору и опхођењу.

О Симиној смрти има нека *„Опевка“* у *Српском Летопису* за 1827, III, стр. 68.

Бог нека га прости! Мало је живео, али ко је срећан да умре за слободу своје отаџбине, тај не умире докле му траје отаџбине.

---

[1] *Прота* у својим *Мемоарима* свуда вели да је тај бој био 13 Јула, а *Милутиновић* (стр. 329) каже да је 14 дана тога истог месеца. Међу тим и на самом Симином гробу у Бранковини стоји: „у селу Дублю, 1815, юлія 14. дне храбро юный животъ свой отечеству поклони“.

Петар Николајевић Молер

војвода соколски

Петар Николајевић био је родом из Бабине Луке, одакле је и мученик Хаџи Рувим, који му је био стриц. Не зна се ни где је учио књигу, ни где се извештио да „шара собе“. Само се толико помиње да је, као младић, године 1804, шарао конак Дахији Кучук-Алији, баш онда, кад је Хаџи Рувим дошао из Боговађе у Београд, где је и погубљен.

Пошто је устанак већ био у велике букнуо, њега видимо на западној страни Србије, око Дрине и око Сокола, и Лознице. Године 1813, по смрти Анте Богићевића, као војвода соколски, био је одређен да брани Лозницу од Турака. Његово писмо из опсађене Лознице заслужује да се прочита с особитом пажњом и учешћем[1].

После несрећне године 1813, пребегао је био и он у Срем.

Године 1815 находио се у Срему, где је радио чим је год могао, да би се судбина Србије колико толико олакшала.

Чувши за устанак Кнеза Милоша, он је одмах почео прикупљати добровољце, и испраћати их у Србију. То је све радио у договору с Јовицом Милутиновићем, Симом Ненадовићем, Павлом Цукићем, и другима.

Јовица и Цукић пређу и сами, а Молер се задржи да још кога момка нађе, и да уреди како ће се барут набављати.

У то стигне на Палеж Кнез Милош с војском, и одмах пређе сам у село *Прогаре*, попу *Живку*, те се ту састане с Молером, и разговори о свему послу народном. На позив Кнеза Милоша да пређе у Србију, Молер затражи да се најпре Милош обвеже да не ће онако самовласно управљати као Карађорђе, него да ће за свашто припитивати бар *Павла Цукића, Ненадовића Проту*, и њега — *Молера*.

Милош је, кажу, пристао тада на све услове, рекавши: „Хајдете, да се ради; па ви, који сте паметнији, наређујте како год знате да је боље“.[2]

---

[1] Правит. Совѣтъ, стр. 67 и 68.

[2] *Милутиновића историја*, стр. 217 и 218.

Још се ту њих двојица договоре да се и мошти Светога Краља врате у Србију, да Молер преговори о том с калуђерима, који су имали и својих претензија; да се састара за цебану, а Проту Ненадовића да извести о свему, па тада и сам да пређе.

И доиста, после неколико дана,[1] Молер пређе на Купинову с неколико друга, и одмах похита к Ваљеву, где се Кнез Милош већ налазио.

Ту је Молер на скоро имао прилику да утишава браћу међу собом. Кад је оно убијен кнез Петар из Тврдојевца, Молер је, као паметан човек, утишао људе да се због тога не изроди свађа међу браћом, кад Турци стоје пред њима, готови да их потуку или растерају.[2]

Пошто су Турци побегли из Ваљева, Молер је напоменуо Кнезу Милошу онај договор о вршењу власти који су они имали у *Прогарима*. Милош то одгоди, као прерану бригу, него позове

---

[1] *Милутиновић*, стр. 245.

[2] О смрти овога *кнеза Петра* не говори се једнако. *Милутиновић* (стр. 247—251) представља га као човека праведна кога је погубила наглост Цукићева. Али у Ваљеву и околини живи предање са свим противно томе. Ево што се прича о том догађају: Неки *Димитрије Радовановић* из Дупљаја, хајдук, с Милутином Гарашанином и Павлом Даниловићем у друштву, убио је Турчина *Ингриза*. Кнез Петар узме тога Димитрија на веру, па га, после, преда Турцима, који га погубе. У Димитрија је био брат, *Поп Лука*, кога су звали „Поп Жујо“. Овај науми да се кнезу Петру освети за ту неверу. На Кличевцу 1815, у једној кући код шаранпова ручали су: Цукић, Чупић, тај кнез Петар, и поп Жујо.

Цукић прекори кнеза Петра што је више теглио Турцима него Србима.

Кнез Петар се почне правдати да је тако морало бити.

Чупић, подупирући Цукића, удари кнеза кошћу по челу, а кнез се суне преко трпезе да шчепа Чупићу иза силаја нож, да га прободе.

У тај мах Поп Жујо испод доламе опали пиштољ, а кнез Петар се простре мртав. Одмах се начини мала гунгула, коју стишају Сима, Молер, и сам Кнез Милош. Рођена ћи онога Димитрија, брата Поп Жујина, сто се пута клела у децу, да је кнеза Петра убио Поп Жујо а не П. Цукић.

Молера да иде к Соколу, и да не да Турцима продрети, ако би навалили; сам пак он оде к Чачку.

Молера после тога видимо на Црниљеву, где чува да Турци из Јадра не би продрли к Шапцу или к Ваљеву.

Кад се углавио онај мир с Марашли-Али пашом, Молера находимо као председника оне српске канцеларије у Београду која је уређена за сношење с Турцима. Молер је доиста и био за то место, јер, осим других својстава, знао је добро турски језик. Ми не можемо да проценимо, по овоме што данас знамо, шта је управо тражио Молер, а од чега се бојао Кнез Милош.

Ако је Молер био само противник брезграничне власти једнога човека; ако је хтео само да та власт буде умерена, па баш тако и трајна и благотворна: онда он није ништа друго до оно што се данас виђа сваки дан. И у том случају, Милош се није имао бојати никакве опасности од захтева Молерових. Али, ако је Молер тражио оно што би Марашлија пристао врло радо да да, да буде неколико бератлија у земљи, место јединства власти, — онда је он сам себи изрекао пресуду. И Милош је радио патриотски, кад се одупирао таком захтеву. Што је било између Молера и Кнеза Милоша, то се радило тајно, није могао то сваки знати. Тек време може скинути завесу и с те тајне....

На скупштини, у Београду, о Ђурђеву дну, 1816, сваде се Милош и Молер јако, па Милош устане и рекне кнезовима: „Ја сам вам, браћо, до сад био старешина, а одсад ето вам Молера".

Кнезови скоче на Молера, свежу га, и предаду паши. Сутра дан се потпишу на његову смрт: Митрополит Мелентије Никшић и сви други кнезови.

Паша заповеди те Молера ноћу удаве, и сутра дан покажу мртва на Калемегдану.

Молер је био од ондашњих војвода најученији, и умео је врло лепо да саставља писма[1]. Кажу да је Карађорђе једном пола у шали а пола у истини рекао: „Коекуде, ко ми надговори Чупића и натпише Молера, даћу што год зажели."

[1] То се може видети и по његовом писму једном у *Голубици* V, стр. 203—206; и 221—233.

Јовица Милутиновић

ИЗ СЕЛА САНКОВИЋА У КОЛУБАРИ

(Рођен 1773[1] † 20 Јула 1846)

Јовица Милутиновић, још кад је први пут (1804) Ваљево опкољено, дошав с војском Николе Грбовића, начинио је од марама барјаке и носио их поред војске тамо и овамо, само да Турци, видећи те барјаке, имају више страха.

За ратовања од 1804—1813, био је свуда у бојевима, где су се год тукли Колубарци. 1 Августа 1810 на Рожњу, код Сокола, у логору, постао је *подвојвода*, а 26 Маја 1812 добио је диплому на већи чин. Несрећне године 1813 пребегао је и он у Срем; али се одмах 1815, на први глас о устанку у Такову, вратио у Србију заједно с Павлом Цукићем и Максимом Крстићем, и одмах ту на путу, између Палежа и Шапца, поватао је неке Турке и исекао их. Иза тога се спусти к Палежу, те и то место очисти, јер су Турци већ били готови да беже у Београд.

Очистивши тако Палеж, Јовица остави у њему нешто војске и капетане: *Петра Јерића* из Звечке, и *Ђуру Н.* из Црвене Јабуке. Сам пак, с Цукићем, похита к Ваљеву, те и њега опколи· Ту на Кличевац дође му кнез *Рака Тешић* из Мионице, и *Радован Грбовић*, који су се били уклонили у Мањен од Турака.

Јовица и Цукић ту кажу војсци, да је општи устанак у свој земљи, да ће из Ћесарије прећи сви који су били отишли из Србије, да је, дакле, победа готово извесна праведној народној ствари.

Али сутра дан, ето гласа, да су београдске спахије удариле на Палеж, да су се оба капетана морала испред веће силе уклонити, и тако су Турци на ново заузели Палеж, и већ на Посавину разрезали заиру. Јовица тај час узјаше коња, шчепа камџију, и потрчи са 100 коњаника к Палежу. У селу Грабовцу чује он да и Кнез Милош из Шумадије иде на Палеж, и тако у сами мрак стигне, и састане се с Кнезом Милошем.

---

[1] У његовог зета, г. *Јеврема Тадића*, у Ваљеву, има слика на којој пише, да се кнез Јовица моловао 1838, а тада му је, вели се, било 65 година.

Кнез одмах нареди да се из оближњих села довуку товарна волујска кола да се од њих домуз-арабе[1] граде за јуриш на Палеж.

Док се то спремало, Кнез Милош упита Јовицу где би се он могао састати с војводом *Петром Молером*, макар тога ради морао и у Срем прећи. Јовица му каже да се може састати у селу *Прогарима*, у некога попа Живка. Кнез Милош преда управу опсаде своме барјактару *Сими Паштрмцу*, а он, с Јовицом, оде к селу Уровцима. Ту Јовица нађе један чун и добра два момка који Кнеза сама самцита превезу преко Саве, и одведу кући попа Живковој. Јовица се врати к Палежу, те сви навале градити оне „домуз-арабе“. Кад буду готове, они их, као пробе ради, почну примицати к Палежу. Турци се препадну од отих накарада, на нагну товарити се у лађу да беже на ону страну Колубаре. Лађа је била један четокаик с једним топом. Претоварена, она се потопи насред Колубаре. Срби сад јурише у варош, где још нешто Турака затеку, те све исеку, и задобију турскога оружја, хатова, и џебане. Сутра дан извуку и четокаик са свим оним што је било у њему. Преко сто Турака било је са свим као живи да су само без душе: како су седели у каику тако су се и потопили.

Јовица сад с оним четокаиком и топом пође низ Колубару, па окрене уза Саву, а Паштрмац с коњаницима к Забрежју, те тако даду глас Кнезу Милошу о овој новој победи и добитку.

То вече врати се Кнез Милош натраг из Прогара.[2] Јовица га дочека и покаже му како су срећно растерали Турке из Палежа, и какву су добит задобили.

Јовица је и после тога, и у рату и у мирно време, био један од највреднијих и најразумнијих народних старешина. У боју на Дубљу задобио је многе тешке ране, али их је све преболео. Кад

[1] То су на двоколицама приковане даске, тако, да неколико људи могу пред собом терати те двоколице, заклонивши се за даске, и пуцати на непријатеља.

[2] Ово је онај састанак Кнеза Милоша и договор с војводом Молером којим су непријатељи Милошеви корели га после горко за смрт Молерову. И састанак и договор описан је у *Историји Симе Милутиновића* од стране 217—218.

човек чита *Историју Симе Милутиновића* не може да се не зачуди енергији, мудрости, и патриjоству овога честитога Колубарца.

Умрьо је 20 Јула 1846 године у Руми, и тамо је укопан. Он је побегао у Срем 1842 године услед буне у Крагујевцу.

Имао је још два брата, *Пантелију* и *Грујицу*, који су били као и он јунаци.

Пантелија је погинуо у битци на Шапцу; а Грујица је добио шест рана, и у јуришу па Чачак пао је за своју драгу отаџбину.

Множила се у Србији овака шпартанска браћа!

Милић Кедић
из Суводања у подгорини

Кедић је био најпре момак и буљубаша у кнеза Илије Бирчанина. Кад Бирчанина погуби, Фочић окнежи овога *Милића Кедића*. Али је Кедић одмах стао у ред устаника, и одмах своју власт употребио против Турака.

Њему ваља захвалити што је тело Бирчаниново узео из Ваљева и саранио код цркве у Ћелијама.

Он се одликовао у свим потоњим сукобима с Турцима.

На Рожњу су га једном били опколили Турци у шанцу, и тек после дугога јуначког отпора, ослободила га је друга ваљевска војска.

Кад су оно под срећним изгледима у почетку године 1809, српске војске прешле Дрину, и пошле даље у Босну, Кедић је, у једном јуришу, на *Прибићевцу*, више *Сребрнице*, рањен, па пренет преко Дрине натраг, и преминуо је у шанцу на *Баурићу*, 25 Априла 1809.

Смрт његову забележио је у својим записками чак Митрополит Стратимировић[1]. Кедић је био јако изишао на глас са свога великога личнога јунаштва.

Бог да га прости! Он је, види се, био достојан ученик у ратној школи Илије Бирчанина!

---

[1] *Гласник II*, стр. 212.

Јеврем Ненадовић

Јеврем је син Јакова Ненадовића. Родио се у Бранковини, 27 Септембра, 1793, а преминуо у Београду, 6 Априла, 1867. Уз оца и стрица, који су onолико учешћа имали у народној ствари, рано је и он ушао у борбу, заједно са свом својом врстом.

Године 1811, кад је Јаков дошао у савет за попечитеља унутрашњих дела, Јеврем је постао војвода у ваљевској Тамнави, и чувао је обично границу од Дрине и од Сокола. Син Јаковљев, а зет Младенов, он је имао врло згодан положај да му ни једна од оновремених јаких партија није могла ни у чему наудити. По нарави пак био је човек миран и благ, те никога није ни дражио против себе.

За њега једном рече покојни Баталака: „Јеврем је био срећан свега свога века; никад никака недостатка није зазнао: свакад је имао што год му је требало“.

Године 1813 пребегао је и он у Срем, и отишао у Русију. Кад се вратио отуда, у пролеће 1830 године, постао је председник суда у Ваљеву, па је, доцније, био и државни саветник, у Београду.

Године 1858 добио је пенсију, и живео је у Београду.

Издахнуо је у Београду, 6 Априла 1867, баш онда, кад је Кнез Михаило заузимао град београдски. Кажу да је у самртним мукама молио да га изнесу на улицу пред кућу, не би ли својим очима видео како се већ лепрша српска застава на граду београдском.

Његова ћи *Персида* била је за Александром Карађорђевићем, који је био српски кнез од 1842 до 1858.

Јеврем Ненадовић био је дугих образа, под старост ћелав, али врло пријатна лица, и чист у оделу и држању као какав младић.

Максим Крстић

ВОЈВОДА СОКОСКИ

Максим Крстић био је родом из Босне, али се, веле, настанио био на Убу. У устанак је пристао кад и сви други, и био је војвода на сокоској граници.

Име његово помиње се у многим бојевима у Рађевини и око Сокола. Године 1813 био је у Лозници заједно с Молером.

У другом устанку, и за Кнеза Милоша, он се мало помиње; тек године 1844 био је члан окружног суда у Лозници, где га је затекла *Катанска буна*. Ту је он пристао уза *Стојана*, и пошто је овај разбијен, и он је допао затвора у Ваљеву.

Одатле је после ослобођен на заузимање г. Ацике Ненадовића, и живео је доцније на Убу веома сиротно, и ту и преминуо.

Имала је једна песма у којој се казује како је војвода Макса секао Турке око Дрине, и како је многе породице српске из турског ропства искупио, због чега је морао и све своје имање дати.

За овај мах ништа више нисам могао дознати о овом војводи.

Нека је светао спомен до века и овим честитим Ваљевцима:

Гаји Јевтићу из Шушеоке који је погинуо на Засавици 1813 године;

Максиму Филиповићу, из Гор. Буковице који се одликовао у више бојева, а у Септембру 1813, с *Никифором Петаковићем* из истог села, и с 500 Подгораца, у један дан, погинуо на Засавици!

Живку Дабићу из Јаутине, који је погинуо на Лозници, у великој битци, у понедеоник на св. Тројице;[1]

Арсенију Раонићу из Лознице (села) који је погинуо у великом боју на Грнчари, у недељу на св. Тројице;

Јовану Симићу, Бобовцу из села Бобове;[2] и

---

[1] Код цркве каонске, до гроба кнеза *Ранка Лазаревића*, има плоча с овим натписом: „Село Јутина. Здѣ почиваетъ рабъ божій Живко Дабићь и погибе у рать турскій и сербскій. Бияше први момакъ Господара Якова. И поживе 30 лѣтъ. Біяше разуменъ весма. И потруди се братъ его и изнесе стену на покровеніе гроба брата своего, месеца Мая 25 день, 1807.“ Да ли је ово дан битке или дан у који је плоча постављена, ја не знам. Пре ће бити ово последње.

[2] *Јован Бобовац* је умрьо 14 Јуна 1832 (у 57-ој својој години), и уко-

Миловану Зујаловићу из Тулара, који је погинуо у јуришу на турски шанац у Дубљу 1815.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Бранковачки вис на ком су се много пута скупљали Срби Посавци кад су се год хтели што договарати. Вис је тај у атару села Бранковине, око 2 сата северно од Ваљева.

Пошто је Фочић Мемед-ага, 23 Јануара, 1804, посекао Бирчанина и кнеза Алексу, Јаков брат Алексин и Прота ту су прво прикупили неколико друга; ту Прота вели да је први пут побио у земљу барјак бранковачке цркве, и одатле су они отишли пред шабачке Турке те се побили с њима код села Бељина, у шабачкој нахији.

Код цркве у Бранковини сарањени су: Алекса, Јаков, Сима, и Прота Ненадовићи. А осем њих, ту почивају кости и онога *Николе Симеуновића*, из Бабине Луке, који је оно 1815, с Аврамом Лукићем, остао преко Дрине као талац, па се срећом отуда ишчупао. На гробу му пише да се родио 1770, а † 20 Септембра 1830, и да је био „у турском синџиру, у Бељини 1815.“

Братачић, село у подгорском срезу, 6 сата на запад од Ваљева. Ту је био бој године 1806. Нападао је *Хаџи-бег Сребрнички* а од српске стране били су *Милан Обреновић*, *Грбовић*, и *Прота Ненадовић*: Најпосле је стигао и *Карађорђе* са својом војском. Турци су разбијени, после крваве борбе.

Године 1809 био је ту опет бој.

Буковица, село у Подгорини, 2 сата на запад од Ваљева. Ту је био бој 1809.

У *Буковици* су, у Радији, на месту *Петровачи*, 25 Септ. 1844, разбијене оне катане које је превео на Шапцу *Стојан Јовановић—Цукић*, и с њима пошао преко Лознице пут Ваљева. И сам вођ њихов Стојан овде је погинуо.

Остружањ, село у Подгорини, 6 сата на запад од Ваљева. И ту је био бој између Срба и Турака, 1809.

пан је код своје цркве у подгорској Каменици. Врло пада у очи што на његову белегу стоји записано „14 Липня“ а не Јуна“. Прича у Ваљеву и у Подгорини везује смрт Бобовчеву за први помен о Уставу...

Кличевац, избрежак на северној страни Ваљева. Ту је био још немачки шанац који су и Срби под Карађорђем били оправили, а и у другом устанку, 1815, ту су се прво били утврдили кад су на Ваљево ударили. Ту је пао онај кнез Петар из Тврдојевца, о ком има спомен на свом месту. Сад је ту барутни магацин.

Мало ниже Кличевца, ближе к Ваљеву, био је други шанац, у ком је Јеврем Ненадовић начинио неку кулу, разваливши ону Витковићеву преко Колубаре. Кулу ову градио је он једно за бољу одбрану шанца, а друго да у њој држи што барута. У ту барутану, под кулом, која нема прозора ни ваздуха, затворали су Турци Србе од 1813—1815, где су се ови јадници гушили без ваздуха.

Како су Турци побегли из Ваљева, војвода Сима Ненадовић, братучед Јевремов, поквари ту кулу, пошто најпре пусти све сужње Србе које су Турци били у њу натискали и затворили. Сад је та кула оправљена и у њој се, као државној згради, држи барут.

Мравинци, место у ужичкој нахији, близу међе ваљевске[1], где је *Бег Витозовић* из Ужица изазвао на мегдан *Јевту Витковића* из Ваљева, па кукавички побегао с мегдана.

Тометино поље, село сада у пожешком срезу, 7 сата северно од Пожеге, а пре је било у ваљевском округу. У овом селу се родио „*Јован Косанић*, за Принца Јевђенија оборлаћман, страшан Турком зјело“[2].

Осеченица, село у Колубари, 4 сата од Ваљева. Ту је био шанац за Принца Јевђенија, и у њему се помиње као капетан *Аћим Продановић*,[3] родом ужичанин. Онда су Ужице држали Турци.

Вр̏ана, брдо и заселак више Ваљева, на југозападној страни, где су сад виногради. Ту је биваo логор више пута за немачких ратова. А и Кнез Милош је био ту кад је 1815 опсађивао Ваљево.

---

[1] Управо се находи у атару села Таора, у ужичкој нахији, под Повленом. То су лепе и велике ливаде.

[2] *Гласник II*, стр. 226.

[3] Није ли ово био предак онога *Саве Продановића*, ђенерала, који је умрьо у Митровици 15 Септембра 1822, а звао се „*племенити* од *ужичке Каменице*?“

Ту су му оно дошли Цукић, Чупић и Срдан, пошто је на Кличевцу убијен кнез *Петар Миловановић* из Тврдојевца.

Забрежје, село на Сави, пô сата од Обреновца (Палежа). Ту је Михаљевић 29 Јула 1788 начинио шанац, и утврдио га топовима. Ту је био шанац и доцније, за Карађорђева доба.

На Забрежју је 1813, Кнез Милош, видећи да је Карађорђе с толиким војводама оставио Србију, скинуо с врата војводску братову сабљу, и предао је Јакову Ненадовићу да је дочува његовом синовцу, Милановом сину *Ристи*, кога је Јаков био извео из Београда да води преко Саве. Милош је ту обукао[1] сељачки гуњ, па се вратио у Рудник међ народ. Тим је гуњем показао да је само то стање било стално и непроменито, а све друго да се мењало. „Народе, снаго моја[2]“, говорио је он 1859, и имао је право. Снага је била и остаје свакад у народу, само се и народу ваља учити и развијати да снага његова не само не изанђа него да буде увек жива и животворна.

Најпосле, да поменемо у овом реду и *манастир Боговађу* коме би лепше било да стоји међу споменицима старога живота и рада, али му је одузела то место жеља за новином. Стара је манастирска црква порушена, и, године 1852, подигнута је, на старим темељима, са свим нова богомоља, а трошак је теглио околни народ.

Богомоља ова нема сада ништа важно ни по архитектури ни по историској судбини својој. (Може се ипак разгледати оно што сам ја писао о њој у XXI *Гласнику*, стр. 19—23).

Боговађа је била учионица *Х. Рувиму*, и игумну *Авакуму*,[3] који је заклео заверенике у Рудовцима пред устанак од 1815.

[1] *Мемоари Протини*, стр. 213.

[2] *Прокламација Кнеза Милоша* по повратку у Србију 1859.

[3] Распитујући за податке о животу овога родољубивога духовника, дођох и у Боговађу, и игуман ми с увереношћу показа плочу која је зарасла у траву, као стену која покрива *Авакумове* остатке. Рекох да се та плоча очисти и опере, а кад тамо, а на њој се јасно чита само година 1797, као доба смрти онога кога покрива. Упрепашћен игуман тек тад виде, да то није гроб *Авакумов*, и ако је он ту чинио, вели, спомене по жељи неких потомака покојникових који не знају где је укопан а желе да га спомену.

У Боговађу је био пренет из Вољавче, 1805, „**Правительствующи Советъ Србски**", а те исте године, у позну јесен, одатле је пресељен у Смедерево.

Боговађа је између Љига и Колубаре. Од Ваљева је 4 сȃта на исток, а од Београда 14 сатȁ на југозапад.

Поменућемо овде и цркву *Новачку* не далеко од Уба. Сад је у селу Новацима начињена нова црква, а пре је била стара манастирска богомоља. У овој је црквици био смештен барут и друго што је било потребно против Бошњака, ако би они ударили на Србију, 1828. Да се не би сазнало за тај барут, разгласиле су биле старешине: да је у цркви цркао мачак, те је, божем због тога, црква затворена и тврдо ограђена и чувана да нико не уђе у њу, док се на ново не освети.[1]

Село Чучуге, 4 сата на север од Ваљева, а 3 сата на запад од Уба. На Чучугама су Срби, у светли уторник, 1806, тако разбили Турке, да је ту погинуо *Ђора Осман*, и од 5800 Турака веле да је мало који коњик допрьо до Сокола, а пешак је изгинуо сав.[2] О овом боју *Милутиновић* има особиту песму у I књизи *Србијанке*, стр. 105—107.

Докмир, село 3 сата на североисток од Ваљева. У овом је селу стара црквица која је некад била манастир. Али оно заслужује да се помене и по том, што су у њему потучени Турци порешчије 1815, а то је било као предзнамење народнога устанка, и што се за тај случај везује доцнија трагичка смрт кнеза *Петра из Тврдојевца*.

Најпосле, тек да поменемо и *Љиг*, *Колубару*, *Тамнаву*, *Уб*, и данашње село *Непричаву*, као места у овом округу која су некад имала несрећу да на њих Мађари нека права полажу!![3]

Вреди поменути *Рељино Поље*, *Лубенӣн*, и *Понуре*. На првом су се скупљали кметови посаво-тамнавски, на другом колубарски, а на трећем подгорски, кад су год чинили какав општи договор за време Турака.[4]

---

[1] *Мемоари Протини*, стр. 366.
[2] *Мемоарӣ*, стр. 144—145.
[3] *Отаџбина* за Фебруар, 1875, стр. 188.
[4] *Мемоари Протини*, стр. 32.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У ваљевском округу има 1 *варош* (Ваљево), 2 *варошице* (Уб, и Обреновац), 190 села, 23 засеока, и 15.735 глава пореских (1870).

Ваљево, окружна варош, на оба брега реке Колубаре, мало више утока Граца у ту реку.

Постање Ваљева притискује засторак заборава. Ова се варош помиње у нашим споменицима тек за време Деспота Стевана Високог.

Ваљево находимо поменуто први пут у писмима Дубровачке Републике Царици Милици и Деспоту Стевану Високом.[1] А било је и средина црквеној управи јепархијској.

Јепархија ваљевска биће постала или мало пре пада на Косову, или одмах после те народне несреће. На крају XVII, или у почетку XVIII века, њој је била придружена и јепархија ужичка. Архијереји, који су седели на челу те јепархије, називали су се „Митрополити ваљевски“, или „ваљевско-ужички“, а други су их звали некад митрополитима а некад јепископима.[2]

Последњи ваљевски владика био је онај злочувени *Данило*. кога су Турци звали *Дели-папаз*, а Срби — *Алаук*. Он је 1815 године, видећи да се Срби дижу на Турке, прешао Турцима. и, не могавши се никако растати од њих, ни остати у свом стаду. које је лепо умео стрићи, отишао у Зворник, а отуд тумарио некуд у Немачку, и шћердао се без трага. У овога Алаука владике био је писар, у то доба, *Сима Милутиновић*.[3]

И тако је ваљевска катедра остала празна, па је после, мислим, у почетку 1816. састављена са шабачком јепархијом.

Осем тога, Ваљево се помиње и у ратовима аустрійским с Турцима, нарочито од 1717—1739 и 1788.

До почетка овога века, песме се народне не баве Ваљевом. Мени је познат само почетак једне песме која ту варош, заједно с оном највећом у свим српским земљама, своди у ред села:

[1] *Српски споменици, М. Пуцића*, стр. 17, и 109

[2] Голубинскій. Исторія и т. д.. стр. 495.

[3] *Милутиновић. Историја*. стр. 201 и даље.

„Хвалиле се ваљевке девојке:
„„Од Ваљева лепшег *села*[1] нема;
„„Од Ваљева и од *Сарајева* ....

23 Јануара 1804, Фочић Мехмед-ага погубио је у Ваљеву кнеза Алексу Ненадовића и кнеза Илију Бирчанина. То су биле претходне жртве за велико дело — за ослобођење Србије, које ће се одмах за тим, као што знамо, и започети. Ваљево је тада попрскано крвљу синова својих,[2] а наскоро за тим, 7 Марта 1804, оно је претворено у пухор, ваљада да опере те црне пеге, и, тек на огаришту турске вароши, почело се подизати ново Ваљево.

Године 1813, заузели су га опет Турци, али су га морали 1815, после 40 дана гладовања у опсади, оставити, и побећи на Јелину Брезу к Дрини, а варош је заузео Кнез Милош са Србима.

Од тога доба, Ваљево је чисто од Турака, као заповеднику̂.

Оно се, по том, дизало и расло, али му је веома сметао Соко̂, који је 1862 и сам пао у развале своје.

Данас је Ваљево једно између лепих, напредних, окружних вароши у Србији.

У Ваљеву се данас раде ови занати: ковачки, опанчарски, папуџи̂ски, терзи̂ски, абаџи̂ски, столарски, браварски, хлебарски, качарски, кројачки, дуванџи̂ски, поткивачки, сапунџи̂ски, бакалски, кожуарски, јорганџи̂ски, лончарски, лимарски, кујунџи̂ски, пушкарски, коларски, цигљарски, саџи̂ски, ткачки, берберски, зидарски, дрводељски, седларски, ножарски, виларски, казанџи̂ски, бојаџи̂ски, каменорезачки, пиварски, сликарски (фотограф), и дриндарски.

Сваки од ових заната нема за себе еснафа, него се по више њих састају у једну заједницу. Ових еснафа, из више заната састављених, има у Ваљеву свега *седам*.

[1] Биће да ово значи место где људи *бораве*, *седе*, а не баш оно што се зове право село.

[2] Песма каже да су кнез Алекса и Бирчанин посечени „на ћуприји насред Колубаре“, а Прота у *Мемоарима* вели да су „тела њихова лежала на пољицу до Колубаре, 80 хвата испод ћуприје“. Које је овде истина? Ми се држимо *Протиног* извештаја као веројетнијег.

Године 1826, на крају месеца Марта, у Ваљеву су се заклели кнезови и кметови горњих нахија Кнезу Милошу као *„врховном наследственом Кнезу Србије*[1].“

Те исте године пропутовао је кроз ту варош пок. *Аћим Вујић*, и вели да је ту било око 150 кућа српских, а 30 турских, са до 100 дућана. „Има ту, вели Вујић, и єдна школа, коя содержи 46 ученика, и єдногъ учителя, кои опредѣлену свою плату, сирѣчь 400 гроша прима отъ его высокородія г. Ефрема, а опетъ 200 гроша отъ общества[2]“.

Данас пак Ваљево има 612 пореских глава, а то је од прилике колико и кућа (јер у вароши су задруге ретке). Има прекрасну школу, и у њој 3 разреда реалчице, 4 основне мушке класе, и 4 основне класе женске. У првој је 4 наставника и 52 ђака; у другој 5 наставника и 228 ђака, а у трећој (женској) 2 наставнице и 88 ученица. Наставничка плата износи сада 2313 талира!

До пре неколико година (1859) у Ваљеву се о Илину дне (20 Јула) држао вашар тако велики, какав се могао видети тек на неколико места на Балканском полуострву. Сад је тај вашар мањи, пошто се на њем продају само домаћи производи Србије.

Находећи се на средини округа, у кога је једна пола родна и за обрађивање врло добра, а друга обилна водом, гором, и рудама, Ваљево не може да се не нада светлој будућности.

И за здравље, осем тога, и за око његове су околине врло красне.

Обреновац, на Тамнави, не далеко од Колубаре и од Саве, са 325 глава пореских (1870). Варош се ова звала пре *Палеж*, али године 1859, на молбу становника, Кнез Милош је дозволио, да се прозове *Обреновац*. Бојеви на Палежу испричани су на другим местима која мештанин ласно може наћи. Обреновац је врло живо место извозном трговином: стоком, шишаркама, дугама, лојем, и другим домаћим производима. Има мушку и женску школу[3].

Уб, на речици Убу, на по пута између Обреновца и Ваљева,

---

[1] *Вук*, *Грађа*, ст. 187. А види и *Арх. Срп. Уч. Друштва*, бр. 708,

[2] Путешествіе, стр. 212 и 213.

[3] О освојењу Обреновца—Палежа 1815 ваља прочитати у *Историји С. Милутиновића* од стр. 200—208.

има 211 пор. глава (1870). Столица тамнавском срезу. Има школу мушку и женску. На Убу је била само турска караула, па су се мало по мало множили становници, те је сад читава варошица.

Села су ваљевска обично лепа, махом су растркана; али су за то куће окружене имањем. Овде је списак свију њих поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош			4	Бело Поље	18	¼
1	Ваљево □ 1818	612	—	5	Кличевац	7	¼
2	Градац	20	¼		**Свега . . .**	664	—
3	*Попаре*	7	¼				

I Срез ваљевски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Пакље	20	1	28	Близоње	65	2½
2	Седлари	44	1	29	Бабина Лука	139	2
3	Стубао	66	2	30	Бранковина □ 1832	56	2
4	Сандаљ	23	1¼	31	Лозница	100	3
5	Сушица	42	2	32	Кланице	62	2
6	Стрмна Гора	23	2	33	Дивци □ 1843 [2]	78	1½
7	Лелићи	89	1½	34	*Словац*	33	4
8	Дрочина	18	1	35	Стојшић	9	4
9	Рађево Село	40	½	36	Драчић	25	½
10	*Пошар*	10	1¼	37	Дегурић	31	1½
11	Грабовица	52	1	38	Равње	49	1½
12	Богатић	42	2	39	Заруб	21	2½
13	Лесковица	193	2½	40	Бачевци	128	2½
14	Доња Буковица	84	1	41	Пријездићи	47	2
15	Златарић	101	1	42	Белићи	16	1
16	Балиновић	36	2	43	Бранеговићи □ 1843 [3]	22	1¼
17	Куниле	20	3	44	Ковачице	30	2
18	Ребељ	66	3	45	Петњица □ 1834	20	1
19	Совач	42	3	46	Клинци	47	1¼
20	Тубравић □ 1872 [1]	75	3	47	Жабари	68	1½
21	Брезовица	98	3	48	Белошевац	69	1
22	*Ровни*	30	4	49	Бујачић	35	¾
23	*Вујиновича*	73	4	50	Јасеница	32	½
24	Козличић	46	2	51	Лукавац	74	1
25	Јошева	41	2	52	Попучке	130	½
26	Котешица	113	2½	53	*Горић*	15	¼
27	Забрдица	79	1	54	Дупљаје	66	1½

[1] Школа је у месту *Пољути*.

[2] Школа је у месту *Рабровици*.

[3] Школа је у *Ћелијама*, код цркве.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
55	Слатина	55	3	59	*Грабље*	19	2
56	Кршна Глава	41	3	60	*Жуберице*	22	2
57	Докмир	80	3½	61	Шушеока	48	2
58	Паунс ☐ 1844	74	2	62	Мрчићи	39	2
					Свега . .	3.411	—

II Срез колубарски

1	Пепељевац	56	6	29	Ратковци	68	5
2	Пркавор ☐ 1852 [1]	23	6	30	Маркова Црква	20	5
3	Цветановци ☐ 1858	63	6	31	*Веселиновац*	30	1½
4	Велишевци	62	5	32	Мионица ☐ 1858	80	3
5	Јајчићи	57	6	33	Придворица	44	5
6	Бабајићи	48	6	34	Струмово	55	5
7	Бошњановићи	36	6	35	Тодорин до	36	5
8	Паштрићи	53	4	36	Горњи Мушићи	90	4
9	*Прњавор*	4	4	37	Доњи Мушићи	39	4
10	Толићи	48	3	38	Наномир	15	4½
11	Кључ	62	3	39	Вртиглави	58	3½
12	*Влајковци*	20	3	40	Маљевићи	33	3½
13	Команице	75	4	41	Дучић	78	5
14	Славковица ☐ 1865	134	7	42	*Грмикоже*	16	5
15	Палежница	24	6	43	Струганик ☐ 1851 [2]	41	4
16	Кадина Лука	70	6	44	Планиница	73	5
17	Осеченица	115	4	45	*Горњи Влајковац*	75	4
18	Крчмар ☐ 1865	65	3	46	*Чечево*	15	4
19	Брежђе	69	3½	47	Врачевићи	117	6
20	Мратишићи	28	2½	48	Доњи Влајковац	50	6
21	*Шатков до*	9	2½	49	Латковићи	49	6
22	Буковац	28	2½	50	Попадићи	81	4
23	Голубац	22	2½	51	Ракари	55	5
24	Санковићи	56	3	52	Берковци	79	5½
25	Табановићи	46	3	53	Гуњице	20	5½
26	Радобићи	43	3	54	Ђурђевац	58	2½
27	*Клашнићи*	17	3	55	Робаје	76	2
28	Вировци	69	5	56	Рајковићи	74	3
					Свега . . .	2.925	—

III Срез подгорски

1	*Корен*	33	3¼	5	Беомужевић	84	2
2	Дружетић	82	3¼	6	Тупанци	35	2½
3	*Јаутина*	26	3	7	Причевићи	129	2
4	Гола глава	101	3	8	Рабас	26	1

[1] Школа је код *манастира Боговађе*.

[2] Школа је у *Рибници*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
9	Горња Буковица	202	2	20	Мајиновић	47	3
10	*Дренајић*	27	$4\frac{1}{4}$	21	Врагочаница	104	4
11	Суводање	79	4	22	Оглађеновац	139	4
12	Станина река	87	5	23	Црниљево	84	6
13	Бобова	81	3	24	Миличиница	179	6
14	Ситарице	41	4	25	Осечина □ 1848	170	5
15	Драгијевица	173	5	26	Остружањ	117	6
16	Туђин	53	4	27	Лопатањ	177	5
17	Осладић	119	$3\frac{1}{2}$	28	Плужац	79	6
18	Стапар	31	$2\frac{1}{2}$	29	Братачић	54	6
19	Каменица □ 1824	139	3		**Свега . . .**	2.698	—

IV Срез посавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Обреновац □ 1824	325	12	12	Јошева	46	9
2	Бровић	72	9	13	Ратари	44	14
3	Пироман □ 1874	136	$9\frac{1}{4}$	14	Уровац	85	$13\frac{1}{2}$
4	Лончаник	48	9	15	*Бргуле*	28	14
5	Трстеница	96	10	16	Кртинска	46	14
6	Ушће	96	14	17	Скела □ 1870	130	14
7	Грабовац □ 1851	209	11	18	Дрен	96	13
8	Забреж	76	$12\frac{1}{2}$	19	Стублине □ 1870	293	$10\frac{1}{2}$
9	Вукићевица	65	$11\frac{1}{2}$	20	Бело Поље	39	$11\frac{3}{4}$
10	Орашац	93	12	21	*Рвати*	29	$11\frac{3}{4}$
11	Љубинић	81	9	22	Звечка □ 1852	158	12
					Свега . . .	2.283	—

V Срез тамнавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Уб □ 1828	211	6	16	Чучуге	70	4
2	Совљак	131	$6\frac{1}{2}$	17	Каленић	70	$8\frac{1}{2}$
3	Зукве	40	6	18	Бргуле	117	$8\frac{1}{2}$
4	Тулари	157	7	19	Мургаш	50	5
5	Баталаге	99	$6\frac{1}{2}$	20	*Трњаци*	42	6
6	Новаци □ 1851	102	6	21	*Гуњевац*	39	$5\frac{1}{2}$
7	Црвена Јабука	52	$7\frac{1}{2}$	22	Рукладе	38	5
8	*Милорци*	24	$7\frac{3}{4}$	23	Звиздар	62	$4\frac{1}{2}$
9	Таково	117	8	24	Гвозденовић	74	4
10	Радуша	50	4	25	Тврдојевац	49	$4\frac{1}{2}$
11	Памбуковица	146	$4\frac{1}{2}$	26	Трлић	111	6
12	Борак	81	7	27	Непричава	98	4
13	Скобаљ	42	$6\frac{1}{2}$	28	*Вукона* □ 1865	34	$8\frac{1}{2}$
14	*Степање*	53	$3\frac{3}{4}$	29	Бањани □ 1873	148	8
15	Бајевац □ 1847	101	4	30	Кожухар	77	8

Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места
31	Калиновац	59	7	37	Лајковац	61	5
32	Врьовине	114	$4\frac{1}{2}$	38	Рубрибреза	64	$4\frac{1}{2}$
33	Брезовица	74	$7\frac{1}{2}$	39	*Стубленица*	133	6
34	Врело □ 1851	198	$7\frac{1}{2}$	40	Паљуси	103	6
35	Доње Јабучје	167	6	41	Шарбани	83	8
36	Горње Јабучје	153	6	42	Радљево □ 1835	60	8
					Свега . . .	3.754	—

Примедба. Године 1822 у ваљевској је нахији било свега 193 села. Данас има 27 села којих онда није било уписаних, и њихова су имена у овом списку означена курзивом; од ондашњих села пак нема данас уписаних ових: *Љубостиње*, *Рађева Села*[1], *Ромне*, *Слешника*, *Влајковаца*, *Ржанице*, и *Лиса поља*[2], а ни једно од њих није записано ни у *Речнику Гавриловићевом*. Од оних 27 нових села, налазе се у поменутом *Речнику* ова: *Ровни*, *Лајковац*, *Горњи Лајковац*, *Бргуле*, *Трњаци*, *Вукона*, и *Стубленица*. Има и разлика у именима неких села, као н. пр. код *Вука*: *Уровци*, а сад *Уровац*, пре *Браовић*, сад *Бровић*, пре *Паунбуковица* сад *Памбуковица*, место *Кутишица* сад *Котешица*, *Планица* сад *Планиница*. Ово могу бити само штампарске погрешке а можда је негде и у самој ствари учињена промена, за то се овде и спомиње.

Статистички преглед

ОКРУГА ВАЉЕВСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ: населених места: вароши	варошица	села и зас.	свега	цркава: манастира	мирских	свега	основних школа: мушких	женских	свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Ваљево варош .	1	—	4	5	—	1	1	1	1	2	3.066	661
2	Ваљевски	—	—	62	62	—	6	6	6	—	6	18.597	3.4'1
3	Колубарски . . .	—	—	56	56	1	6	7	6	—	6	15.394	2.925
4	Подгорски	—	—	29	29	—	6	6	2	—	2	14.769	2.698
5	Посавски	—	1	21	22	—	4	4	6	1	7	11.979	2.283
6	Тамнавски . . .	—	1	41	42	—	9	9	7	1	8	19.678	3.754
	Свега . .	1	2	21[illegible]	216	1	32	33	28	3	31	83.483	15.735

[1] Оно је у ваљевској нурији и сад.

[2] И данас је у радљевској нурији.

Кад је 1866 године попис људства свршен, нађено је у 191 месту 83.483 житеља. Ако се сва насељена места распореде по броју житеља, онда излази да у округу ваљевском има места која броје

мање од	100	житеља	. . . 4
од	101— 200	„	. . . 31
„	201— 500	„	. . . 101
„	501—1000	„	. . . 48
„	1001—2000	„	. . . 6
преко	3000	„	. . . 1
		Свега	191

Села су, као што смо рекли, мала бројем кућа, а велика просторијом коју заузимљу.

Куће и кућевни намештаји у Ваљеваца, особито у Колубари и у Тамнави, били су одвојили од свих наших сељака. Тамо иоле имућан сељак, осем куће у којој му се не гаси ватра, и вајата у којима спавају млађи задругари са својим породицама, има *„башкалук“*; то је кућа за се, с једном или више соба; то је права „гостинска кућа“ у коју се прихвата гост и странац кога би нанео пут да затражи гостопримства.

Праве куће, у којима се поглавито борави, и које нису за госте, овако су расположене: обично су раздељене на две суvоте: на собу и на праву *кућу*.[1] У соби се борави само зими. У *кући*, око ватре, најрадије се находе сељаци и лети и зими. Ватра обично гори насред куће, или уза сами зид, који раставља *кућу* од собе. Над ватром обично зија у небо широк оџак, из кога висе вериге, о које се вешају котлови, кад ваља згрејати воде, или друго што узварити. Уста оџака покрива округао, начињен од дасака на шиљак сведен капић који се негде зове *трпеза*, а негде *капуља*. Где год на страни у кући, находи се полица на којој су судови. Место откуд се налажу дрва на ватру зове се *прекладп* или *завала*. Оно место које је на супрот завали зове се *прочеље*. Прочеље је најодличније место у кући.

[1] У сељака је реч кујна врло ретка: оно што се у вароши зове кујна, у њих се зове *кућа*.

Ту обично седа домаћин, или одличан гост. За завалу седају просјаци, сироте, и Цигани. Сви седе окренувши се к ватри. Иза њихових леђа о дуварима висе суве сланине, најлепши накит мрсној сељачкој кући.[1] Испод тавана, до оџака, окачене су мочице за сушење пастрме. Негде у крају обешена је сланица са сољу, а у углу са својим тучком ступа, у којој се туче со. Ту негде стоје и жрвњи.

У сељака Ваљеваца има много и посуђа варошкога, а и *кујна* господска прокрчила је пут међу њих.

Око кућа су обично вајати, млекари, амбари, кошеви, хлебне пећи, и друге зграде за кућанску потребу. Око свега тога обично је велики шљивак у ком, осем шљива, има по која трешња, која јабука, дуња, крушка, и по који орах.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Занимање главно људима у ваљевском округу јесте земљорадња и сточарство. Само у варошима има „дућанџија̂", па и од њих мало који уз дућан и не „преорује".

Држећи се земље и стоке, становници су ваљевског округа одавно изишли били на глас као најбогатији међу својом браћом. Томе су помагали колико веома повољни месни услови (родност земље, велике просторије, и обиље паше и горе), толико и јаке задруге, које су у овом округу најдуже задржале свој стари, свој дивни импозантни тип. Они који су се лакомислено удаљавали од плуга и тора, па се бацали на крила превртљивој срећи трговине, не верујем да су могли дуго остати необавештени.

Пописом, у колико наравно он казује истину, нађено је 1866 године у ваљевском округу:

[1] У селима је обичај да отац оне девојке коју просе иде и *гледа кућу* младожењину. Тако се прича да је један отац, после таког пута и гледања, ово рекао: — Кућица, истина, мала; али мрсна, окићена сланином: имају се чим мрсити". И да̂ ћер. — Кад дођу у походе, одева им каже да су оно биле све туђе сланине: младожења је, вели, био узео сланине у наруч у комшија, те њима накитио кућу; а како је таст отишао, он вратио сваком своје.

Коња	10.944	грла
Говеда	61.648	„
Оваца	153.605	„
Свиња	149.217	„
Коза	9.745	„

Кошница је било 1859, 14.216 а године 1866 — 10,013.

А засејано је било, по попису од 1867 године:

Кукуруза	30.108	дана	орања
Пшенице	28.124	„	„
Овса	6.507	„	„
Јечма	4.228	„	„
Крупника	374	„	„
Ражи	93	„	„
Проса	9	„	„
Ељде	8	„	„

За рубине је било посејано конопље 2011 дана, и лана 1036 дана.

Ливада је било 50.840 коса.

Винограда је било 17.544 мотике.

Житима у Подгорини јако досађује бујад од које ако се с пролећа не оплеве не ће им ваљати род.

У селу *Скели*, у Посавини, сеје се *кава*. Године 1874 нађено је бар 100 ока зрна. Њу тамо пеку и пију, и хвале да да је добра.

Виногради су на гласу: у *Бајевцу, Радуши, Бањанима, Попадићима*, *Врховинама*, *Гвозденовићу*, *Близоњама*, *Козличићу, Голој Глави, Котешици*, у *Бранковини*, и у *Забрдици*.

Од воћака има: крушака, јабука, трешања, вишања и особито много шљива.

У Колубари се жале да се овце много метиљају, а говеда су тамо на лепом гласу и великој цени.

е. ОДЕЛО

Мушко одело у Ваљеваца не разликује се много од одела осталих наших сељака.

Мушкиње носи: кошуљу — рубину, — гаће, дозлуке, подвезе, чарапе, назувице, опанке, каише, појас, чакшире, гуњ, фермен, џамадан, копоран, памуклију — ђуду —, кожух; на глави: вес, шубару, или шешир.

Женскиње носи: кошуљу, предњу кецељу, и стражњу кецељу — бошчу —, појас (тканице), чарапе, опанке, или ципеле. Жене на глави имају коњгу која је озго зарубљена као тањирић, а обамотана је обично белим убрадачем, који се придева иглама од којих се оне које су кићене зову *перишани*.

Ово женско одело носи се у целом ваљевском округу; мало га има и у београдској Колубари, на прилику, у селима: Шопићу, Ћелијама, и Стубици; а биће га и у ком рудничком селу до Љига. Тако се то женско ваљевско убрађивање пружа од Колубаре између Маљена, Медведника и Саве чак до близу Мишара и Црниљева у шабачком округу, па се онда претура преко Влашића и Прослопа к Љубовиђи и Дрини, и, најпосле, чак веле да га има онамо преко Дрине. Чудновато је, како се могло раширити у такој необичног форми?

Само је онај тањирић на глави у Посавини тако мали да у неких жена није шири од длана, а у Подгорини је још прилично широк. Мода и ту показује своју тиранску силу.

Девојке су пре носиле на глави весове, а друго им је све као и у жена, а сад весова нема него сплећу косу као оно у варошима оне које не носе весова. И у људи и у жена одело је махом скупоценије; и ако баш свакад не одговара естетици увек је добро платило руке које су га кројиле[1].

Али има нешто што ружи овај красни свет, и баца ружну сенку на сав тај лепи и имућни округ. То је болест *шуга* која је

[1] У селу Чучугама казаше ми за једну младу која је дала за бајадер 4 дуката па га само једном опасала те на њој покисао, и после га је продала Циганци за 2 рубље!!

у Тамнави тако општа да је ваљда ретка кућа у којој нема по које чељаде шугаво. Кршан момак, сав у чоси и у злату, а руке му испрскале од шуге као церова кора!... Е, то је тако немио а опет тако обичан појав у том иначе красном округу!

Ж. ГОВОР

У ваљевском је округу говор двојаки: Посавина, Тамнава, и доња Колубара говоре источни говор, а Подгорина и планинска Колубара јужни.

У оним првим крајевима може да се чује оно што и у шабачкој Посавини *е* место *и*, н. пр. *езео*, место *изео*, *езмери*, место, *измери*, *Ме*оница м. Мионица; а у оној јужној поли округа махом је све као и у ужичком округу.

Падежи су правилни; глаголски облици некрњени; и у опште је језик сачуван од многих турских речи.

Не знам да ли шале ради или од збиље, тек је ружно што се може да чује немачка реч *цајт*; н. пр: Имаш још *цајта* да урадиш то и то, и т. д.

Често се чују у говору као свеза ове две речице: *па* и *бој се*, на прилику:

— Имаш ли, рођаче, деце?

— *Па* и немам, господине?

— А јеси ли имао?

— *Па* и нисам.

— Хоћеш ли ти у Ваљево?

— *Па* и не ћу, и т. д.

Или ова:

— *Бој се* лепше је ово (место: држим да ће ово бити лепше).
— *Бој се* је он *овако* казао (место: мени се чини, да је казао овако), и т. д.

З. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Песама и приповедака не знам које би биле карактерска особина самог овог округа. Још се за приповетке мора приметити

да их има доста које сведоче јаковну свест у Ваљеваца о старом српском народном животу. А песме се певају које и свуда; гусле су још поштоване и радо слушане у свакој кући ваљевској.

Од колских изгара знам имена овима: *Ваљевка, Грозница, Мачванка, Поцерка, Нишевљанка, Поломка, Србијанка, Убљанка, Сакајдо, Паргар на паргар (!!), Устај дико зора је, Циганчица, Четворка, Остроњанка, Ђурђевка, Фрајла Перса (?!), Влахиња, Болканка, Моравчица, Ситниш, Зајам, Тресқавица, Капетан Ђорђе,* и др.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

За Турака је овај округ био подељен на ове три кнежине: *Колубару, Подгор* (или Подгорину), и *Тамнаву*. И тако су оне и зване.

Доцније се уз име *Тамнава* додавало и *Посаво-Тамнава*.

За Карађорђева времена остала је деоба као и за Турака. Године 1811, кад су се умножиле војводе и војводства, онда су села била подељена, и сваком је *војводи* дан списак села која му чине војводину. Тако је *Прота Ненадовић* добио 34 села, међу којима се налазе и данашње варошице Палеж и Уб.[1]

У Ваљеву је био магистрат за сав округ.

Поште су биле: у *Ваљеву, Боговађи, Убу,* и *Палежу*.

Сад је овај округ подељен на пет срезова: *Ваљевски,* коме је столица Ваљево, а чине га она села која су најближе око Ваљева; *Подгорски,* коме је столица у селу *Каменици* или боље рећи на *Равном Брду*; *Колубарски,* са столицом у селу *Мионици; Тамнавски,* са столицом на *Убу*; и *Посавски* са столицом у *Обреновцу* (Палежу).

Суд је окружни у Ваљеву, где је и начелништво.

Ту је команда ваљевске бригаде.

Ту седи и прота округа ваљевскога, али *Уб,* и *Обреновац* имају сваки за се намесника који се односе непосредно својој јепархијској власти у Шапцу.

[1] *Мемоари,* стр. 311.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У нове тековине може се узети: црква у Ваљеву, црква у Рабровици, црква у Врелу, у Бранковини, у Новацима, у Ћелијама, у Петњици, у Мионици, у Боговађи, у Обреновцу; и школе: у Ваљеву, у Поћути, у Каменици, Рабровици, у Цветановцима, у Врелу, Пироману, Новацима, Рибници, и у Звечкој.

Путови су насути: од Обреновца уза Саву к Шапцу; од Обреновца на Уб к Ваљеву; од Ваљева на Каменицу к Лозници; на Коцељеву, к Шапцу; уз Колубару, на Прослоп к Љубовиђи; и друм на Рогачицу; и преко Ластре просечен је пут к Ужицу. Од Ваљева на Мионицу и преко Љига к Београду; од Уба опет има пут насут непосредно к Шапцу.

На Љигу је начињен камени мост који смо помињали у београдском округу.

Тај је мост испод Боговађе, а има и други опет тако исто леп мост на Љигу више Моравaца, само је у опасности да га вода не обиђе.

II

Шабачки округ

1 Границе, и планине

Шабачки округ на западу раставља од Босне река *Дрина*; на северу, од Срема га раздваја *Сава*; од истока га дели поток *Вукодраж* од округа ваљевскога, а на југу речица *Жича* и *церски повијарац* деле га од округа подринскога.

С Влашића, изнад села Црниљева, до Вукодражи, граница међу шабачким и ваљевским округом хвата један део горње Тамнаве, а нема никакве приметне природне линије.

Планинâ нема много у шабачком округу. Управо *Цер* једини заслужује то име. Сви иоле високи брегови само су његови огранци, или изданци. Цер се диже изнад Лешнице, недалеко од Дрине, и пружа се на југоисток до брда *Брачинца*; ту се спаја с *Влашићем*, и окреће готово правце на југ те се саставља с Медведником.

Највиши висови на Церу биће *Град Тројан*, после иде онај вис мало севернији између манастира Петковице и Чокешине који се зове *Кумовац*, па *Грабовац*, па крајњи чот церскога повијарца, *Видојевица*,[1] што је баш над Лешницом, и ту се церска коса спушта са свим у дринску равницу.

---

[1] За *Цер* кажу да је висок 1600 стопа, а *Влашић* 1000 (*Гласник XXI*, стр. 169 и 167), само не знам које су тачке мерене. Чујем да су нека господа доказивала и кладила се да се *Видојевица* види с београдског Калемегдана. Варају се који мисле да је оно Видојевица што се с Калемегдана види. Оно је вис *Грабовац*, изнад Петковице, а Видојевица је много нижа те се због тога и не може да види с чувенога *Фићир-баира* из Београда.

На *Влашићу* пак највише су тачке: *Вис* и *Мраморје*, а најзнатнији прослопи или превоји, куда путови иду, зову се: *Крам*, *Белутак*, и *Разбојиште*.

2 Воде

Шабачки округ квасе две велике воде: са запада Дрина, а са севера Сава. Дрина га дели од Босне, а Сава од Срема, обе земље у којима наша браћа живе. Савом плове и лађе и пароброди, а Дрином досад само просте лађе *зворникуше*.

Осем ове две граничне воде, ваља у овом округу поменути неке мање, од којих на прво место долази:

Засавица. Она има два извора, један из потока *Батра*, а други је на *Лаћинама*, спрам села *Нокаја*, где и јест најдубља. Њој много воде подавире из Дрине и Саве.[1] Она кривуда тамо амо, док се, после 6 са̂та тока, не слије у Саву код Митровице. Газити се не може нигде, јер веле да је на неким местима дубока до 5 хвата, а широка близу 10.

У Засавици има рибе какве и у Сави; у њој се ватају некад сомови и по 100 ока један; има штука (по 30—40 ока); има шарана, црвенперака, кесега, и т. д.

За Засавицу су везане многе приче, неке из живота српскога народа, а неке иду и у даљу старину.

Оне ће бити цомењуте кад буде реч о старим зидинама које се находе на Сави, једна више а друга ниже утока Засавице.

Битва, почиње некако међу Дубљем, Богатићем и Змињаком. Тече поред села Глушаца, где је врло дубока, и зове се *Провалија*. 2 сата ниже, код каменог окна, одваја се од ње растока *Ба̂бин*, која пада у Саву код *Гератовића* воденице. Права Битва иде у Саву поред *Јањића* (старог града) *калвинском ревеницом*. Баш око њенога извора била је, 14 Јула 1815, она крвава и пресудна

[1] Прича у Поцерини вели да је у селу *Букору*, под брдом *Главицом*, затворен извор *Бубановац*, па је вода која је некад ту извирала, пробила у Мачви, и то је, вели се, сад Засавица.

27*

битка, где је последњи пут разбијена велика турска сила, која је ишла да угуши Србију.[1]

Журава, водено корито између Клења и Бадовинаца. Прича се да је ова Журава некад највише топила Мачву.

Лешница, извире у Церу, код села *Тробосиља*, у срезу јадранском. Извор јој се зове „Добра вода“. После 3 сата тока, улива се у Рвеницу.

Јерез, долази испод Цера, код Чокешине, и најпре се зове „Чокешинска Река“, а после добива име *Јерез*, и тече поред села̂: Прњавора, Рибара, и Петловаче, па, прешав у данашњу Мачву, иде поред села: Скраћана, Дубља, Белотића, Табановића, кроз поље „Толић“, па поред Шапца, и, испод града, улива се у Саву. Јерез тече 5—6 са̂та.

Тамнава је вода која припада више ваљевском округу. Она нема једног извора, него се слива из више потока с планине *Влашића* (а не с Цера). Главно јој се врело може узети она кисела вода код цркве у селу *Миличиници*. Тамнава се испод Обреновца улива у Саву, као што је казано на свом месту.

Добрава, има два извора, или, као што у њеној околини веле, „грла:“ једно јој је под криваjском *Главицом*, и зове се *Врело*, а друго под *Голим Брачинцем*, и зове се *Мла̂ква*. Доцније утиче у Добраву и поток који протиче кроз село Румску а извире у планини *Краму*. Добрава пролази кроз села или покрај села: Метлића, Накучана, Синошевића, Заблаћа, Вукошића, Рићака̂, поред места Орида, и испод села Мрђеновца утиче у Саву. Свега тока њезина може бити око 6 сата.

Шибенац, извире близу *Рвенице* из старог корита, и из својих извора, па, после 6—7 минута тока, улива се у *Рвеницу*.

Рвеница, има своје изворе дринске, и, после 10 минута тока, улива се у Дрину.

Али кад Дрина дође, она прелије и Шибенац и Рвеницу.

Осем текућих вода, могу се поменути још и баре „*Ширине*“

---

[1] *Битва* је некад значила не само воду него и крај око реке тога имена („*Отаџбина*“, за Фебруар 1875, стр. 188),

у атару села Шеварица и Узвећа, које притискују голем простор земље.

Минералних вода нема у шабачком округу, осем оне једне у Јаловику, селу посавотамнавском, за коју г. *Гродер* каже да има доста гвожђа, али која још није довољно испитана.[1]

---

3 Равнице

У овом је округу чувена равница *Мачва* која је највећа у свој Србији. Од петице Видојевице, па чак до обала савских, и од Мишара до Дрине (10—12 сата) све је глатка раван, на којој човек не зна шта је лепше лети погледати: или богата села, или напредне усеве.

Мачва је пре неколико десетина година била сва обрасла густом растовом гором. И управо њену средину чинио је онај чувени Китог који је и песма обесмртила, али је сад гора тако проређена, да је путник, лети, од Шапца до Дрине жељан дебелога хлада.

Крајеви Мачве који се спуштају к Дрини и к Сави, особито ови последњи, водоплавни су; и сваког пролећа неко време пролеже под водом. Од тога се Мачвани спасавају насипима, који се мало по мало подижу сваке године.

Осем праве равне *Мачве*, доста је равна, у овом округу, и сва Посавина; а и око горње Тамнаве има красних равних лу́ка, само што су оне све простором мање.

---

4 Шуме

Од зеленог Китога, који су и Туркиње онако тужно клеле да се „не зелени“, нема данас готово ништа. Старци сами кажу: „Где пре ниси могао гује за реп извући, данас можеш терати интов:“

Има још по која честа, али то су већ забрани појединих људи.

---

[1] *Линденмајера*, *„Опис. мин. вода*, стр. 125.

Само је све осоје церско покривено красном гором, и највише родном. Мудром сечом и штедљивим трошењем тога блага, може се оно начинити готово неисцрпљиво, али ако се, сачувај Боже, скине Церу тај биљни накит, онда ласно може и он показати голе кости своје, као што је већ учинила *Баба* (више Параћина), *Стô* (у Крајини), или *Козомор* (у ужичком округу), или *Гарван* (у Поречкој Реци).

У Посавини, од Добраве доле до Вукодражи, има још лепе растове горе, само што је је мало.

Гора је: церова, граничева, лужњакова, букова, липова (особито је у Китогу било много липе), кленова, брекињева, брезова, јасенова, ивова, жестикова, глогова, јањева (око Дрине), лескова, и има пуно разног шиба и трња.

По шумама има: вукова, лисица, творова, зечева, дивљих мачака, куна, видара (ретко), срна, јазаваца, веверица, пухаћа.

Од тица: орлова, гавранова, јастребова, кобаца, мишљакâ, совуљага, букача, и т. д. У мачванско Посавље долазе по некад: лабудови, ждралови, дивље гуске, и дивље ћурке (ретко), кокице, препелице, јаребице, и т. д.

---

5 Рудно благо

До сад се још није нашло у овом округу рудно благо. Тешко је веровати да га баш нема, али до овога часа ништа о том није појављено ни обелодањено, а није озбиљно ни тражено. Где мајка земља на површини својој има пуно блага свога, ту није никакво чудо, ако деца њезина не рију радо у утробу њену, да траже благороднога метала.

---

6 Остаци од старина

Вйдин Град, на врху Видојевице, последњег западног виса церског, баш над Лешницом. Град је са свим порушен; само му се познају темељи, и около онај дубоки ров којим је био опасан.

Народ прича да је Видојевицу, или Видин Град, градила нека *Вида*, сестра оне Ковиље, која је зидала Град Ковиљачу.[1] Ништа се више не прича о тим женама које су могле чак и градове градити.

Стара варош Лешница била је под самим брдом, ближе к Видојевици. *Шафарик* мисли да је данашња Лешница онај *Лесник* који помиње *Константин Порфирогенит*.

Не би ли било приличније мислити, да је *Лесник* био ово што се данас зове *Видојевица*?

Град Тројан. На највишем месту Цера, баш некако на средини његове косе, стоји тај град усправо и данас. Није ништа особито по зидању, али је с њега диботан поглед: на северо-исток на сву Мачву, Срем, и Посавину, и на југо-запад: на сву Шумадију и на Јадар. Ко је у њем седео, није остао жељан лепих предела, ако му је само било до тога. Има прича, да је у њему живео некакав цар *Тројан*, који је имао три главе, од којих је једна јела људе, друга стоку, а трећа рибу. Он је, веле, дањивао у свом граду на Церу, а ноћивао у граду *Ширину*, на Сави, 5 минута пошавши од Митровице к селу Засавици. Народу се то додија, па оду светом *Димитрију*, који је у њега служио, и замоле га да упита Тројана: чега се он боји?

— Само се бојим сунца, одговори Тројан: — а никога више под небом.

Свети Димитрије, дознавши то, да̂ коњма пуне зобнице песка место јечма, а људма закаже да сваки својим петловима повади језике, да не би певањем објавили Тројану зору. То њега омете, те се одоцни, али ипак побегне, но сунце га ухвати; он се зарије под пласт сена; али дође бик те преврне пласт, и он се растопи.

Прича вели да је Тројан у том бегању оглувео на месту где је сада село *Глушци;* да су му отпали табани у селу *Табановићу;* да је ослепео у *Слепчевићу;* да је изгубио штит у *Штитару;* и највећа несрећа да му се десила у селу *Десићу*.

---

[1] *Рјечник Вука, Ковиљача*, стр. 281.

Светог Димитрија, вели прича, убију пријатељи Тројанови, што је Тројану дошао главе, и баце га у Саву, а тако и слугу његовог *Нестора*. Доцније виде да с небеса пада луча Божја у Саву, и изваде га, а то се он сав сија. Од њега, веле, постао је свети *мир,* и Митровица се прозвала по његовом имену.

Град Ширин, пет минута уза Саву, више Митровице. Осем оног што сад испричасмо, има о граду Ширину још и ово:

Живео је, вели се, у њему неки народ, који се молио Богу *сребрноме.* Самосаздани Бог створи језеро Засавицу, и у њему велику аждају, којој је свака кућа морала дати по једно чељаде да га прогута. Дође тако ред и на цареву ћер. Њу спреме и одведу на место где је аждаја долазила да узме свој оброк. На том месту стојала је јадна царева ћи и плакала. Удари на њу свети Ђорђе, и, дознавши сашта плаче, рекне јој, да се само моли Богу самосazданоме а не *сребрноме*, па ништа нек се не боји. Она пристане. Ту су њих двоје чекали, и свети Ђорђе јој је заспао на крилу, а она га је, веле, бискала. Јави се аждаја; она не смедне будити светитеља, него бризне у плач. Суза падне на лице светом Ђорђу, и он се тргне. Дознавши шта је, скочи, и, убије аждају, те тако народ избави од оте напасти.

За *Ширин* град прича се још и ово: да је у њему седела некад некаква царска ћи која је имала од злата синију, и на њој квочку с пилићима — све од сувога злата!

Кулина. Ниже утока Засавице у Саву, на ½ сата низ воду, налазе се ове развалине које је већ Сава оплавила. Стари људи памте кад та градина није била ни два корака од наше обале, а данас је на 20 хвата у води. На њој се налазило бакарних тепсија, кутлова, и златних минђуша. Неки су ронци казивали да су доле у води божем видели 6 врата с великим катанцима.

И овај град народно веровање приписује цару Тројану.

Опет низа Саву, на 1 са̂т и по к Шапцу, на месту *Јањићу,* у *Гератовића* огради, има нека зидина. Прича се да је то био град *Сибињанина Јанка.* Још се говори да је пре 5—6 година *Михаило Гератовић,* из Дреновца, нашао ту некакав камен с

потписом самога Сибињанина Јанка. Али колико је истине у тој причи, ја не могу казати.

Рибарица (Сегедин). Место, где је сада глушачка црква, на десној обали Битве, зове се *Сегедин*. Ту су остаци од некаквог старог града, за који веле да се звао *Рибарица*, и да је *Видојевици* слао рибу, јер су живели у пријатељству. Тај је град сатарио цар *Татаран* (Татархан).

Прича вели још да је од *Сегедина* до *Бабина* (2 сата места) све гредом Бубањом била једна варош у којој је радило 77 касапница, и у којој је мачка могла прећи толику даљину све с крова на кров. Да је туда било кућа, сведоче остаци и дан дањи.

У опште је овде обала савска богата остацима од старина, али њих сваки дан нестаје; разносе их људи, а и вода их подједа и руши.

У селу *Дебрцу*, код Малогa Дубокога, 3—4 сата низа Саву испод Шапца, кажу да су се до скора познавале зидине од старога града, за који народ прича да је некад био велики, али је Сава, ронећи под њим земљу, већ и њега веома подронила. Има још и шанац, који је ишао даље у земљу. Мисли се да је овде био онај град *Дабрац*, у коме је седео краљ *Драгутин*.[1]

Мало ниже Дебрца, на утоку Вукодражи у Саву, остаци су старога града *Бељина*. Зидови му и сад вире из савске обале, а иначе је до темеља порушен. У тим се зидинама находе многи стари новци из римскога доба. Ово је место некад било важно. Око њега су се били Маџари и Срби, који ће заповедати Мачвом.[2]

Градић, на једном избрешку, у селу *Кривaји*,[3] с десне стране Добраве. Зидина већ јако порушена.

---

[1] *Вук*, у *Рјечнику*, стр. 114.

[2] *Rad Jugoslavenske Akademije III*, стр. 99—100.

[3] Село *Кривaја* звало се некад *Добриње* (а тако се звао и манастир т. ј. садашња црква криваjска), па је стекло садашње име овим случајем: У том селу Добрињу био је механџија, који би јутром напунио судове пићем, и оставио на механи, да пије ко прође, и да паре остави на ћепенку. Док је ту ишло тако право

Милошева коњушница, зидина је у селу *Дворишту,* у осоју Цера. Она собом није знаменита, али вреди да се помене за оно што се у народу прича о том месту. Народ верује да је *Милош Обилић* био родом из Поцерине. У *Дворишту,* вели се, да су му били двори. Ту има и један гроб с великим каменом челоглаве, Срби туда веле да је то гроб Милошеве сестре која је, веле, ту плевила пшеницу, а Милош, мислећи да је то кошута, убио је буздованом с Тројанова града.

У селу Кривајн два су брега: *Табор* и *Црквина*; на првом је Милош одморио војску а на другом, веле, причестио је, кад је полазио у Косово.

У Поцерини има и једна вода која се зове *Нечаја,* и близу ње поље, које се зове *Пусто-поље.* Поцерци доказују да је после косовске битке дошао гласоноша, и нашао Милошеву мајку на тој води, код оваца, па јој рекао:

„*Нечај* више, Милошева мајко!
„Одбиј овце у то *Пусто поље:*
„Милош ти је јуче погинуо!“

И од тога је, веле, остало *Пусто поље* и вода *Нечаја.*

Црква Каона — некад манастир — кажу да је задужбина Милошеве сестре Иконије. Две сестре Милошеве, Иконија и Вида, нису могле да пусте брата сама у Косово, него су и оне хтеле да иду с њим. Милош је, тако, ишао лагано с војском, вребајући згоду да се од сестара искраде. Дошав с војском на „Равну ливаду“, више садање цркве Каоне, Милош рекне сестрама да му донесу воде. Иконија оде на воду, а Вида остане уз брата. Иконија, донесавши воде, рекне брату: „О, мој брате, што добра коња видех, још да је седло према њему!“

— Блага имамо, сестро, одговори Милош: — па му начини и седло. А док се вратим с Косова, помоћи ћу ти и ја.

дотле се и село звало својим лепим именом. Али једног вечера механџија затече празне суде, а новаца за пиће не нађе.

— Е, наста *кривда* у нашем селу! повиче он својим сељацима. И од тога, кажу, остане селу име *Криваја!?*

Народ вели да је она разумевала: добро место, где би била црква.

Милош их, после, превари те заспе под „Добрим Грмом“, па се он искраде, и оде, а оне остану. Кад чују за смрт Милошеву, Иконија начини Каону, а Вида неки други манастир у Видојевици, али који (?).

Кад се иде из *Прњавора* к *Новом Селу*, на по̂ сата од пута, местимице око градине *Илије Самуровића*, место је *Подрумине*; причају да је ту била црква и некака варош.

Гра̏довић, близу Тамнаве. На три узвишена брежуљка, прича се, да је некад био *Шаренград Љутице Богдана*, и да је у њега он звао Краљевића Марка „на Загорје Шаренграду питомом“. Сад је све порушено и разнето, само се изоравају комади добро печене цигље.

Ниже, низ Тамнаву, једно пола сата од црниљевске цркве, има велика умка, као какво гумно. Прича се да је то била кула некогъ *Адоша*, ʼа мало више у брду, на месту *„Јагодини“*, била му је веле црква. Свуд се туда ископавају парчад од цигље, а нађе се и по који стари новац. Према кули је брдо *„Кључаревац“*, где су били Адошеви подруми. Адош је, веле, био човек веома богат. Имао је све рактило за плуг од самога злата, као: ојета, крпеле, заворње, јармове, палице и све што треба; у жене му је пак био златан разбој, са свом разбојском уртком, од сувога злата. Мисли се да то све стоји и дан дањи у подруму, на месту Кључаревцу, само се не зна местимице: откуд су му врата.

У Адоша је био врло добар коњ, кога је чувао и хранио у подруму.

Негде у Подгору имао је он некакога кума *Радосава* коме је децу крштавао.

После смрти Адошеве, дође кум Радосав Адошевој жени у госте, па је замоли да мало кумовог коња проjаше. Кума му одмах испуни жељу. Заповеди слугама те коња спреме и изведу пред кулу. Радосав сиђе с куле, узјаше коња, па побегне у свој Подгор. Кад је био под Влашићем (сад у ваљевском Црниљеву), одјаше коња, да га мало одмори. Кад га на ново хтедне узјахати,

рекне коњу овако: „Стани де куме, да те кум узјаше!“ па скочи на коња. Коњ се згоропади, и потрчи тамо и овамо; никако се није дао умирити, докле јахача није искидао свега у комаде.

Радосав је од рода имао само једну сестру. Кад црница чује за ту несрећу, она почне тражити од брата комађе. И на венцу Влашића, између селâ Миличинице и Осечине, нађе му главу и десну руку. Ту му удари белег који се и данас зове *„Радосављев белег“*. Камен је врло велики, и још веле колико га је над земљом, толико га је и у земљи. Вучен је, веле, на много јармова, и место крпела и ојета служило се свиленим конопцима.

У осоју церском има неколико богомоља, које вреди овде поменути. То су манастири: *Чокешина*, *Петковица*, и *Радовашница*, и светске цркве: *Криваја* и *Каона*. Све су те богомоље јамачно из прве поле XVIII века, и ако народ многе од њих приписује чак неким косовским јунацима. За Кривају се држи да је била манастир, који се звао *Добриње*. Садашња кривајска црква оправљена је 1793—1797.

Код каонске цркве има једна надгробна плоча и на њој оваки натпис:

„Село Свилеува. Здѣ почиваетъ рабъ божій оборкнезъ Ранко Лазаревић. Поживе на земли Лѣт 46. Супруга его біаше Стоіа, и родише се отъ нихъ два сина Марко и Димитріе, и двие дщери Марица и Марія. И тай кнезъ Ранко возрастомь беяше високъ и богоразуман, и сва српска земля жаляше его. И уби га Бего Новлянинъ у Шапцу невером со 4 воина своя. А када зачу везір београдски Хаћим (Хаџи?) Мустай паша, тешко му је мучно било за таки случай, те подиже войску на Шабац, а кад виде Бего силу везирову, он се затвори у градъ, и кадъ виде да се не море бранити, он прокопа градъ те утече. И потруди се брат его поп Луко, изнесе стену на покровеніе брата своего, Марта 2, 1800.“

У селу *Добрићу*, у Поцерини, с десне стране цркве, до самог темеља, гроб је прослављеног јунака *Милоша Стојићевића Поцерца*. Био је и камен, али је испрскао кад су Турци запалили цркву 1813. Још се на једном парчету може да прочита само година „1811“.

Срамота за Стојићевиће, а није дика ни за сву Поцерину, што су допустили, да тај гроб тако зарасте у коровњак, те га путник једва може да нађе.

Код те исте цркве, баш до гроба Милошева, укопан је и чувени *Марко Штитарац*, 17 Септембра, 1830.

---

7 Становници шабачког округа

а. њихове историске судбине

Ни на једном крају наше отаџбине није песма прославила српско оружје толико, колико на земљишту шабачког округа; мало се још где могло пролити толико крви за обрану не само овог парчета земље, које се данас зове Србија, него за опстанак српскога племена и имена, колико је проливено у шабачком округу; мало који округ представља толико јунаштва мишице и ума, колико находимо у овоме, па ипак се ми — улазећи у разгледање његових историских судбина, сретамо с једним веома мучним осећањем.

Шабачки је округ дао српској историји: *Попа Луку, Милоша Поцерца, Стојана Чупића, Јована Белова, Срдана Илију*, и толике друге; он је родио оно стражарче иза Батра, са села Салаша, које војводама говори како је мало који и данас вичан говорити:

„Жље га сјели три српске војводе!
„Жље га сјели и вино попили!
„Ви пијете и попијевате,
„Сиротиња у невољи цвили:
„На Мачву вам Турци ударише
„И сву вам је коњма прегазише;
„Ко је вама коње набавио?
„Ко је вама чоху порезао?
„Ко је вама ков'о оружје?
„Разма јадна сиротиња раја?
„Ви с Турцима рају завадисте,
„Завадисте, па је издадосте;
„Шта чините? да вас Бог убије!
„Шта чините, те се не бијете?
„Не бијете, ја л' не предајете?“

Он је оставио на бојним пољима толике синове своје, или је гледао како се они у ропство одводе[1]; па ипак се људи, који су познати као познаваоци народа и његовога карактера, нису повољно одзивали о јунаштву и патријотству нарочито Мачвана. Подсмевка иде дотле да ни мачвански сватови не остају на миру. Мачвански

[1] Благодарећи пок. владици *Јаникију*, ми имамо у рукама спискове из којих се види колико јз из ког села, на ком бојном пољу, пало Поцераца, Тамнаваца, и Посаваца од 1804 до 1816 године. Из тога списка бележимо ово:

Из *Свилеуве* заробљено је на *Лешници* њих 10; једнога, (Радована Лазаревића) однео је у Турке коњ, а два су погинула на *Засавици;*

Из *Брдарице* погинуло је под *Видојевицом* 8 људи, и један је заробљен на *Лешници;*

Из *Коцељеве* су погинула на *Симином Брду* двојица, и славно се одликовао *Илија Грчић.*

Из *Суботице* погинуо је један на *Симину Брду.*

Из *Бреснице* њих тројица на том истом месту.

Из *Крнула* погинуло је на *Лешници* 23, а заробљено је 23; даље је, на *Лешници*, заробљено из *Бобовика* 6, из *Меовина* 12, из *Церовца* 8, из *Владимираца* 12, и из *Јаловика* 23.

Из *Звезда* је погинуло на *Шапцу* и на *Равњу* 8; а из *Црниљева* и *Голог Чела* двојица.

Да поменемо овде и необичну судбину једног Мачванина. Кад је 1813 везир *Деренделија* разбио српску војску на *Равњу*, онда је народ из Мачве нагрнуо да се превози у *Срем*. Збег је био на „*Јањику*", код развалина *Сибињанина Јанка*. Турци ударе на збег, и заробе једнога младића, по имену *Живка*, сина *Ивана Јевтића* и *Милице*, из *Салаша Нoћајског*. Живку је тада било 14 година. Турци га предаду везиру *Деренделији*. Везир га потурчи, и надене му име *Ферет*. Доцније је тај Ферет био неки старешина у Нишу. Отуда је слао једног Турчина и једног Србина у Салаш, да разберу има ли му ко жив од рода. Била му је жива сестра, која му и оде, с малим дететом, и била је код њега у гостима 6 недеља. Он је питао за цркву у Салашу, за своје врснике, за њиве, ливаде, вотњаке, и т. д. С лепим даром отпустио је сестру кући. То је било за прве владе Кн. Милоша Ово све причала је та његова сестра, која је умрла 1872, а још, кажу, има стараца који су Живка лично познавали.

сватови, као што је познато, увек носе барјак. Они који обично задевају Мачване, причају да они нису били на Косову, па за то им Турци допуштају да носе барјак у сватовима докле другима то не дају, говорећи: „Ви сте свој барјак изгубили на Косову“!.. Чак је у наше дане један писац огледао да каштигује Мачване и на позорници, што су некад, у тренутку двоумице између наде и страха, самоубилачки изрекли да воле „за ибриком него за крстом“.

Милутиновић, који се дуже задржао на Мачванима, вели и то, да су се морале чак и небеске прилике узимати у помоћ само да се Мачвани склоне на устанак 1815.[1]

Ми смо готови да објаснимо такво држање Мачвана само ђеографским положајем њихове постојбине, у коју ласно могу свакад да продру големе војске, које они нити могу узбити, нити се опет имају куд од њих заклонити. И саме речи злогласнога *Ћирка Николића*[2] ми смо готови били да примимо као брзоплетски одговор на питање које се живота народнога тицало, и за које се ваљало побоље размислити, али ипак има нешто што нам пада на душу као олово. Ево те мо́ре која нас притискује кад хоћемо да изречемо суд о Мачванима.

Милутиновић је у својој историји испричао како је Чупић најпре радо пристао на устанак од 1815, и како је ревно дизао људе у Мачви, па тек после, вели, окренуо план, и смислио да се преда Турцима? Милутиновић казује како су Чупића одвраћали кметови мачвански од оте намере, како су му представљали да је боље држати се с Милошем, с којим се и они држе, али им је то божем било узалуд: он је, вели, хтео да иде Турцима, и отишао је, али се није вратио, као што је познато. Писац „*Трогодишњице*“ казује, даље, како су с Чупићем дошли на *Прудове* сви они кметови, који су њега одвраћали од Турака, и склањали да пристане уз Милоша, а кад тамо, Турци њих све обезоружају, па кметове отпусте, а Чупића одведу у Босну и већ тамо удаве.

[1] *Историја*, стр. 310 и даље, где се помиње момче *Аврам Станојчић*, и облак и киша.

[2] *Милутиновић*, стр. 239.

Чудновато је да су Турци отпустили кметове, који су радили с Милошем против њих, а удавили Чупића, за ког се каже да је радио против Милоша а с Турцима?

То се питање морало наметати свакоме ко је год, читајући „причања“ која је побележио покојни *Чубра*, тражио да нађе истину.

Међу тим, ми смо сада добили са самога места казивање о тим немилим догађајима, казивање, које сипа са свим нову светлост на крај живота *„Змаја од Ноћаја“*. Казивање то тврди *да су баш мачвански кметови преварили Чупића, те га довели на заседу, и предали Турцима“* !...

То има велику веројетност према свима околним чињеницама онога доба. И сама та издаја дело је срамно, гнусно, дело за проклество. Али је нама још жалије што су ти исти људи после оборили кривицу на Чупића. Мислећи ваљда „мртва уста не говоре“, они се нису задовољили тим што су предали у турску замку главу свога јунака, него су још руг издајства ударили на његово име! ? ...

Ето то нам се чини теже од олова. За то и немамо воље да говоримо даље о карактеру и патриотству Мачвана, него смо ради да пођемо даље, те да прегледамо оне дичне синове овога краја којих светлост може ублажити ову ругобу и неправду.

Али још пре него што дођемо до тога, морамо рећи неколико речи и о унутрашњим немирима и несрећама које је претрпео шабачки округ.

Може бити да по законима историје издату братску крв ваља платити брату својом крвљу, а никаквом другом монетом; било овако, или инако, тек ми видимо догађаје, који могу да поуче, ко год тражи да се поучи разматрајући живот народâ.

Године 1844, 22 Септембра, око 8 сата пре по дне, путем од Кленка, уђоше у Шабац 32 човека, на добрим коњма, у оделу налик на оно које носе немачки хусари. Ушавши у варош, засвираше у трубе, и уставише се пред начелништвом. Пред њих изађу председник окружног суда, *Марко Лазаревић*, и помоћник начелништва, *Никола Нинић*, који оба буду убијени ту на месту.

То је био почетак оне чувене *„Катанске буне“* коју је спремио и предводио *Стојан Јовановић—Цукић.*[1]

Од тога часа па до краја Октобра те године, Шабац је био позорница сценâ какве нека се не понове никад више на земљи српској!

Да не помињемо крв која је пала, да не говоримо о страху који је претрпљен, нити о имању које је уништено, ми ћемо само подсетити читаоце на чињенице које некако изгледају као морална каштига за становнике овога краја.

Кад су *„Катане“* већ огласиле своју власт у Шапцу, онда је готово све житељство те вароши не само пристало уз њих него је било врло много њих који су тражили да се позатварају, да се чак и побију сви они за које су мислили, да су противни плану који „Катане“ извршују, а кад је, после неколико дана, стигао Вучић с војском, и настанио се као победилац у пољу више Шапца, онда је опет гомила ревних свагдашњих пријатеља победилачких, викала и дерала се: да се позатварају, да се протерају или побију они, који су били с „Катанама“. Ко би се добро загледао и у оне пре и у ове сада, опазио би, да су неки и неки људи викали и пре и после да се побеђени „разапну“!...

Зар шабачком округу није било доста што се оквасио крвљу својих синова, што је видео путове окићене точковима, што су му толики суграђани пали у затвор, и што је толика тековина отишла у пропаст: него је још морало бити и оваково срамоте?

А ко зна, да ли ово није плата за крв Чупићеву?

Још да поменем, како би овај округ понајпре био дужан да

[1] *Стојан* се родио у Београду око 1819 године, и од детињства је био велики пријатељ кући Обреновића. Учио се у Београду, Крагујевцу, Панчеву, и у Бечу. Био је секретар у начелништву београдском.

Од природе мора да је био човек врло жив и лак на пројекте и предузећа. Неколико пута, кажу, склапао је планове за устанке против реда који је створен у Србији у другој поли године 1842.

Године 1844 наштампао је у Бечу *„Француску Граматику“* за оне који без учитеља хоће да уче француски језик. А те исте године 25. Септембра, погинуо је на *Петровачи*, у ваљевској Буковици, 2 сата западно од Ваљева.

дигне ма и најсмернији гробни белег славном народном појети *Вишњићу* коме јединим има да се захвали што су имена: *Мишар, Китог, Нођај, Салаш, Ново Село, Чокешина, Црњавор*, и т. д., не само остала за до века сачувана од заборава, него још постала као освећена места на која ће свакад тежити да дође Србин патриота.

В. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Лука Лазаревић
ШАБАЧКИ КОМЕНДАТ

Лука се родио око године 1774, у селу Свилеуси, у нахији шабачкој. Отац му се звао *Тодор* а мајка *Јевросима*. Као дете слан је у Срем те је тамо учио књигу три и по године. Пошто се вратио отуд, и пошто се оженио, запопио га је, 1796, ваљевски митрополит *Данило*, и дао му у парохију села: *Ђутице* и *Коцељеву*.

После седам година, умре му попадија, и он остане са два сина: Михаилом и Кузманом.

Лука је имао брата од рођенога стрица, по имену *Ранка*,[1] који је био кнез у Тамнави шабачкој. Из тако добре куће, а од природе отресан и жив младић, поп Лука је и као свештеник свакад носио оружје, и забављао се њиме онолико исто колико и требником и петрахиљем. На коњу се пак свикао био тако, да је, што оно кажу, могао и спавати на седлу.

Кнез Ранко, као старешина народни у Тамнави, бирао је од два зла мање: и у оној борби Јаничара с царевим верним Турцима држао се стране царске. Јаничарима је то веома било криво, и одлучили су били, као што је већ познато, да се Србима освете.

[1] Неки писци овога *Ранка* зову стрицем Лукиним, а неки братом. За то ћемо ми ставити овде шта су они били један другоме: *Лазар* и *Тодор* били су два рођена брата. Кнез Ранко је син Лазарев, а поп Лука син Тодоров — дакле су они браћа од стричева. У кући су сви живели заједно, као задруга. И Поп Лука се презива по имену стрица а не оца свога. — Ово нам је казао г. *Александар* син пок. Попа Луке.

Тако *Бего Новљанин*, који је седео у Шапцу, убије кнеза Ранка у по по дне, у Шапцу, у почетку 1800 године. Па Турцима и то не буде доста, него на кућу кнез Ранка ударе 1001 грош ћеша (некакве глобарине).

Турску правду знао је Лука и дотле, а после тога само је чекао прилику да јавним отпором тој неправди бар олакша срцу своме, ако је и не би могао уништити или ма колико смањити.

Прилика се на скоро јави. Устанак у Шумадији у почетку 1804 пружи се и преко Колубаре, и Јаков Ненадовић с Ваљевцима почне се примицати к Шапцу још у самом почетку отворене борбе. Лука стане одмах међу борце, а кроз мало времена опази дружина ко је он и шта вреди. Самим током ствари, он је изишао у први ред, и постао вођ шабачким Тамнавцима и Посавцима, где би се год сударили с Турцима.

Кад је већ потреба била означити главнога вођа тој војсци која је имала и да сузбија нападе од Шапца и да се брани од Босне, а Прота Ненадовић рад је био да постане војвода шабачки, пошто је стриц му Јаков већ заповедао северо-западном страном ваљевске нахије, онда Карађорђе упита на скупу Посаво-Тамнавце

— Коекуде, кога хоћете да вам буде војвода?

— Попа Луку хоћемо из Свилеуве, загрме они сви у један глас.

— А како би било, коекуде, да вам буде Прота Матеја из Бранковине?

— Господару! рекне један између Тамнаваца: — нема онде стада у коме нема угича. Не ћемо да узајимамо војводу из ваљевске нахије, него хоћемо Попа Луку.

— А опраштате ли му да се жени?

— Нека му је просто и од нас и од Бога, повичу сви у глас (три пута).

— Е, коекуде нека му је просто и од мене, и нека ви је сретан!“ заврши Вожд.

И Поп Лука се ту, на једном пању, одмах обрије. Услугу ову учинио му је својом руком војвода ***Петар Молер***. [1]

[1] Неки кажу да је ово учињено у Борку, а сам Поп Лука, идући једном у Шабац, казао је с кола, пружив руку на село Пећане:

После овога догађаја, Поп Лука је отишао заједно с Јаковом и другима на Ужице.

Доцније се Лука и оженио из Јадра девојком *Данојлом*, и владика ваљевски *Антим* венчао га је као кум.

Од тога доба, управо од године 1805, настаје низ бојева који је у једно и низ Лукиних победа и одликовања колико јунаштвом толико и мудрим војводским наредбама и распоредима.

Славна победа на Мишару, 1 Августа 1806, у мало га није стала главе, али је ипак Поп Лука много помогао да свршетак те битке буде онако славан какав је изашао.

Склопивши план битке, Вожд је одредио Луку да се с коњицима склони у једну шуму, па кад пукне Карађорђев топ-абердар, онда да груне у бок и у леђа Турцима. Ми смо казали да је Лука био јахач за причу, а и у бојевима је он вавек био на коњу, и говорио је да је „као крилат кад је на добру коњу". То је све било и Турцима добро познато.

Охолост турска могла је зар и трпети рајетина пешака ма и с пушком у рукама; али да се тај понижени мрав баца на рамена коњу лабуду, какве је Лука најрадије јахао, да муњевитом брзином просеца бојна поља, и да тако синове пророкове у присенак баца: дин није могао подносити, и за то је сам Кулин-Капетан сматрао за дужност своје вере и своје части да одруби главу бесном ђаурском попу, који се тако похасио да чак Турке на мегдан зазива . . . .

И случај их нанесе једног на другога. На Мишару се 1 Августа 1806 сукобе, усред најжешћег боја, Кулин Капетан и Поп Лука. Чим се виде, тим се и познаду, и полети јунак на јунака. Кубуре, свакад верне, овде изневере обојицу. Лука тргне своју сабљу, али му је Кулин дочека и пребије на двоје, а у једно му стеше и кожу с темена те га тако грдно рани. Видећи да је рањен и да ће извесно погинути, Лука једног Турчина који му сȇ у часу прикучио лупи ногом у трбух, на гаракне бесна коња

„Ено онде, на једном пању, мени је Молер обријао браду". Говорећи те речи био је спрам пећанских кућа на путу. И ово знамо од сина његовог г. *Александра*.

свога и дотера га до самога свога противника, те и њега арбијом својом тако тресне по носу да га облије крв. Али док он то уради, дотле добије још две дубоке ране по десној руци. Лука је још осећао доста снаге, па хитро скочи с коња и склони се пешке у шумар док су се Турци забавили око његова коња и богата на њему такума. У лугу одмах стане своје грдне ране завијати. Међутим су момци његови сложили из пушака и Кулина саставили са земљом.

Најпосле се и бој срећно сврши; Турци се, разбијени и срамотни, повуку у Шабац, а Срби, нашавши крвав вес Попа Лукин, помисле да је он погинуо и сви су га јако жалили. Пред саму ноћ изиђе Лука из луга, сав крвав, а Карађорђе и војводе потрче љубити се с њиме и питати га за јуначко здравље.

Одмах је после отишао у Провачку аду те се ту лечио док није оздравио.

Кад је Карађорђе (25 Јануара 1807) примио Шабац од Турака, оставио је у њему Попа Луку као команданта с 1000 војника.

Као врховни старешина у Шапцу, Лука је много настојавао да се добар поредак уведе у вароши и у округу. Некад је и судио у магистрату, и неке пресуде сам својом руком записивао у протокол.

Мало ће бити и најнезнатнијих бојева од Шапца до Лознице, у којима не би био и са̂м Поп Лука. Исто тако био је он и на Ужицу, кад се та варош отимала од Турака, где је *Бегу Новљанину* вратио жао за срамоту. Па и преко Дрине севала је сабља Луке Лазаревића. На *Главици* повише Бељине, и између Зворника и Сребрнице, разбио је Поп Лука Турке, и почео крчити пут к Сарајеву, да несрећа каменичка (1809) није уставила њега као и све друге. У оном боју код Бељине погинуо је разглашени мегданџија *Мехо Оругџић*.

Најславнији бојеви, по песми, били су му: онај на Лозници, кад је ту варош спасао од Турака, и онај на Новом Селу о Крстову дне, када је на мегдану погубио Пејзу Мехмед-агу.[1] Песму о овом

---

[1] У Борку, у београдском округу, прича се за један мегдан Попа Лукин ово: Турчин бесан звао, веле, два дана да му ко од Срба изађе на мегдан. Не изађе нико, него се сам Лука почне спремати.

боју ваља свако Српче да зна на памет. У њој се на толико места потврђује да је Лука, осем јунаштва, био изванредан стратег. Ту се још види како је од прилике изгледала обична пратња *Лукина:*

„Стаде Лука пребирати војску:
Узе себи четрдес'т коњика
И стотину младијех пешака,
И поведе Бакал-Милосава,
И поведе Марка из Штитара:
Милосава води ради дике
Ради дике и рад' разговора
А Штитарца Марка рад' јунаштва;
И поведе Глувца Михаила,
Који сече мачем без разлога,
И поведе Гркињића Ђорђа
Кога но је на сабљу отео
Од Турака, из ропства турскога
И држи га као свога сина,
Који Луку свлачи и облачи
И свиленим опасује пасом“.

Саму пушку којом је Лука „заклао Пејзу“ овако певац описује:

„Скиде Лука пушку крџалију,
Која но је обљевена златом
Од јалмана до горњег нишана,
На којој је тридес'т белензука
Све од чиста жеженога злата,
Паразлама од тридес дуката,
На којој је до дванаест слова:
Свако слово у крв окаљено
На јуначко тело намењено
Она бије сваку амајлију.
Пуче шара пуста остат' не ће
Те погоди Пејзу Мехмед-агу

Кнез Сима, који је био ту, позна по нечем да се и Лука уплашио, па му рекне:

— Попе Луко, иди кад баш хоћеш, али видим да си се уплашио.

— Јест, кнеже, одговори Лука: — ја се јесам *уплашио*, али је се Турчин *преплашио*. И уседне на коња, изађе на мегдан, и . . . посече Турчина. *Где* је ово било, не зна нико да каже.

Погоди га под грло бијело
Закла Пејзу као јагње младо“.

Године 1813, после несреће на Равњу, и Лука је оставио Србију.[1] Најпре је спроведен у *Јуденбург*, у Штајерској, одакле је после отишао у Русију где је остао до 1832 године. Те године се врати у отаџбину, у којој, наравно, затече са свим нов ред ствари. Кнез Милош га постави за члана шабачкога магистрата.

Године 1842 постао је члан *Државног Савета*; али доцније због старости и слабости од рана[2] стављен је у пензију и живео је у Шапцу у својој кући.

29 Априла, 1852, седећи, издахнуо је Поп Лука и очи своје заклопио за навек. Сутра дан, с највећим почастима, укопан је код шабачке цркве. Над гробом његовим узидана је мраморна плоча с овим стиховима од појете *Јове Илића:*

„Крјепком мишцом, срцем витешкијем
У најгоре доба по Србина
Кад процвиље мало и велико,
И Србија земља поносита
Крвавијем сузам проплакала,
Роду своме послуживши вјерно —
Овде лежи *Лазаревић Лука*,
Штит Поцерја, цвјет српских јунака
А посинак врла Карађорђа!
Проста земљо! која но га скриваш,
Својом те је откупио крвљу!“

Поп Лука је био од омањих људи, црномањаст, коштуњав, хитар, ћутљив, а нарави опорите и жестоке него повратљиве; жив, енергичан, уредан, строг али праведан према млађима, а послушан према старијима.

---

[1] Вреди прочитати песму „*Изгуб Шапца*“ (*Србијанка III*, 72), у којој се прича како је Лука дознао да је Карађорђе пребегао у Фенек; и где се жестоко крпви „Кнез“, по свој прилици — Сима из Борка.

[2] Ранâ је Лука имао 14, и то 9 опасних а 5 лаких. У десној нози однео је куршум у гроб јер се није никако могао извадити.

Од свих војвода, Лука је највише ценио Петра Добрњца и Миленка Стојковића.

Турке је Бошњаке мрзио, али је говорио да су они бољи јунаци од правих Турака.

На славу себи и на част чину који је носио пре војводства, он се није никад опрљао никаквом тиранијом, нити икаквом осудном жудњом за тековином.

Поп Лука је врло уважавао науку и научене људе. Како није било ближе школâ, он је децу своју слао чак у Карловце само да не остану нешколована.

С оружјем се био толико свикао, да је под своју дубоку старост, кад би год путовао из Шапца у Београд, или из Београда у Шабац, увек крај себе у колима држао своју „крџалӣку“, своју сабљу и своја два пиштоља, макар да му тада ни ноге ни руке нису биле ни за оружје ни за мегдане.

Ђорђе Ћурчија

АРАМБАША УСТАНИКА 1804

Рођен је у Срему, у селу Босуту, но још као дете прешао је у Србију, и изнајпре је био у Крупњу мајстор ћурчија, од чега му је и име остало. Иза тога се одметне у хајдуке, и био је најславнији арамбаша на свему оном крају.

Како је чуо за устанак у Шумадији, одмах је почео и он ширити своје нападе на Турке, и тако се зближио с Јаковом Ненадовићем, који је с ваљевском нахијом приступао ка Шапцу.

Но на Лазареву суботу, 1804, код *Чокешине*, пред онај крвави бој у ком су Срби онако страшно страдали и *Недићи* онако јунаштво показали, Ћурчија се свади с Јаковом, и оде са својим људима у планину.

Кад Јаков, мало доцније, заузме Шабац и сав округ у своју власт, он постави и своје људе на скелама и по селима за управнике.

Ћурчија се сад помири с њим, и оду оба најпре на Врачар — на позив Карађорђа — а после заједно с овим на Пожаревац.

После освојења Пожаревца, Ћурчија се због неког ђавољег

ножа наљути[1] и на Јакова и на Карађорђа, па запали са својим људма у Мачву, и тамо отера Јаковљеве људе, а намести своје. На скелу митровачку намести свога брата Јована.

Баш кад је Ћурчија, идући то од Београда, стигао у Шабац, и побио свој свилени барјак на српском варошишту, udari и Бећир-паша с војском, по уговору са Србима, да силу дахиску скрати. Кад Турци виде како се вије Ћурчин барјак, онда ће тек старци, ухвативши се за браду, повикати:

— „Вала и била! ево бијела брада, а барјака хајдучкога не виђесмо до данаске“.

Растеравши Јаковљеве људе и наместивши своје, Ћурчија се оде тући с Турцима, који су јако били навалили испреко Дрине, нарочито према Лозници и Јадру. У том је он био јунак свуда, али не и срећан свуда; особито се узмицало где није било њега и његовог чврстог запта.

Јаков опет, како је чуо шта је Ћурчија урадио од његових људи, почне му радити о глави. За то разгласи да је Ћурчија издао Јадар и Мачву Турцима за новце. И тако га на Врачару оптужи код Карађорђа и других поглавица, као издајника, хајдука, и зулумћара, и добије допуштење, да иде с војском, да га убије, и онај крај умири и уреди. И да би то лакше могао учинити, и као свакад да би имао изговор, да га није он сам убио, него у договору са свима, крене нешто војске и из београдске нахије. Изишав с овом војском у Мачву, он није хтео дирати ништа у оне људе које је Ћурчија био понаместао, него прође с миром у Ново Село. Ту се улогори, па пише Ћурчији у Јадар, да му дође на састанак, да се договоре како ће у напредак онај крај чувати од Турака. Ћурчија, кад прими књигу, не бојећи се нити сумњајући што, остави све своје момке у Јадру, а сам с тројицом (са *Савом* из Церовца, с *Петром* и *Николом*, двојицом рођене браће из Бадање) дође у Ново Село. Премда је Јаков имао читаву војску а Ћурчија само три момка, опет је он био у великој бризи како ће га погубити, јер се бојао да не опази, и на ново се не похајдучи, пак после не би имао мира ни дању ни ноћу; а

[1] *Вук*, *Даница* 1828, стр. 190 и даље.

како се год бојао њега, тако и његовог момка *Симе Церовца*. За то их, кад дођу, лепо прими, а нареди своје момке да гледају да их убију оба у једно време. Кад Ћурчија, после ручка, легне под чадором да спава, Јаковљевци седну са Симом на неку кладу, и навале да га опоје, и притворе се да хоће да пазаре неке његове пиштоље: а кад он једнима дâ пиштоље да гледају, други га превале преко кладе и закољу као јагње. Опазивши то један од оне двојице браће из Бадање отрчи Ћурчији под чадор пак повиче: „Арамбаша! од Бога не нашао! убише Ваљевци Симу!“ Ћурчија скочи и повиче: „Камо мој коњ?“ А кад види, да се већ ни до коња доћи не може, он спопадне пушку по средини, па побегне преко логора, а Јаковљевци повичу: „Ај, море, удрите хајдука?“ Са свих страна стану пушке пуцати на њ, и одмах га тако у бежању удари седамнаест пушака; онда он потегне пиштољ те из једне колибе растера људе, и ту избаци неколико пушака на људе, који су на њега једнако изокола пуцали, али га ране савладају, те падне на земљу, а људи са стране притрче, те га примлате пушкама кијачки, и још онако са жива свуку и разграбе му хаљине и оружје. Ту му погину и она два момка из Бадање. Како Ћурчије нестане на овом свету, Јаков одмах пошље људе те убију и брата његова на митровачкој скели; а друге разашље по свој шабачкој нахији, те побију више од 30 Ћуртиноваца, а остали се разбегну и посакривају. Јаков намести опет своје људе као што су и пре били, и, наплативши добро своју попутнину како од Мачвана што су Турке пропустили, тако и од шабачких Турака, што су их примили, врати се с војском у Београд. [1]

Милош Стојићевић, Поцерац

ВОЈВОДА ПОЦЕРСКИ

Милош Стојићевић родио се у Поцерини, у селу Врањској. У детињству, научи по манастирима мало читати и писати. Прве године српске буне, био је прост војник, а по том постане писар

[1] Све ово прича *Вук* који је био писар у *Ћурчије* (*Даница* за 1828, стр. 179—208).

у грушићкога кнеза, Илије Марковића, који је тада био као буљубаша у Поцерини. Кад Турци, године 1806, пређу у Мачву, и нахију шабачку попале и похарају, кнез Илија се преда Турцима, и они га учине оборкнезом поцерским; али се Милош не хтедне предати (премда су му Турци били заробили матер). У том стигне одовуд Карађорђе, те Турке узбије, и Милоша постави војводом поцерским, и назове га својим посинком.

Од очевидца имамо причу о том, како се Милош први пут видео с Карађорђем.

„— — — Дођосмо, вели покојни *П. Јокић,* у Бељин (1806, пред мишарски бој). Ту се војска с војском саста, и војводе се састаше. Ту Карађорђе малко поспава, па, после ручка, рече старешинама, те одабраше 250 — 300 момака, све бољег од бољега. Онда он заповеди те скидосмо чизме а обусмо опанке, и он сам скиде чизме а обу опанке; остависмо и сабље а узесмо само ножеве. Он се крете напред а ми за њим; понесмо на коњима и два товара фишека.

Кад се одмакосмо од логора, пита он оне људе оданде.

— Коекуде, где је та ћуприја на Думачи[1], куда Турци често пролазе, и прогоне силну пљачку?

Ондашњи људи одмах пређоше напред, и сву ноћ путовасмо. У зору доспесмо на ћуприју, и ухватисмо бусију. Карађорђе заседе на сред бусије, а ми сви око њега. Пред саму ноћ, пошто вас дан не би никога, изађе он из бусије, и седе под један храст. На један мах чу се неки жубор на нашој стражи. Кад, а стражари воде двоје момчади. Дођоше к нама. Питамо их ми да нису турске уводе? Они се куну свим на свету да нису, него им, веле, додијала турска сила, па су дошли Карађорђу, да с њим живе или да мру. Питамо их, познају ли Карађорђа? Они кажу да га не познају.

Ми им казасмо које је он. Они се сузбијају; мисле да их варамо, јер на њему виде гуњ и опанке. Приђоше му, најпосле, к руци, он их пита: ко су, и шта желе? Они и њему кажу оно што и нама.

— Коекуде, сад ћу видети, јесте ли ми верни. Даћу три моја

[1] Ћуприја на Думачи помиње се и у рату аустрійско-турском 1788, као место стратегійски важно.

момка да их проведете; ви мора да сте вични овом месту овде; да виде шта чине Турци.

— Ако погинем, господару, рече Милош Стојићевић (ово је био он главом): — не стојим ти добар за њих, а за живота те заиста не ћу издати.

— Лепо, рече Карађорђе; ја ћу сутра доћи с коњаницима на ово исто место и у ово доба.

Дођемо сутра дан али нема оне петорице нигде: овамо, онамо, ајà. Узе се Карађорђе вајкати. Мисли да га је Милош преварио.

— Има ли ко, коекуде, да заурла као вук? А шта у војсци нема? Нађе се један, те завиј као прави вук на раскршћу; — ајà; никаква одзива.

— Е, по души га, рече Карађорђе, де ме оно балаво дериште превари. Баците једну пушку, па шта му драго. Избацише пушку; слуша он, слуша; али никаква одзива.

На један пут тек пуче једна пушка.

— А ето их, ето, рече весео Карађорђе.

И одиста дођоше они сви петорица. Карађорђе пита Алексу Дукића, како му се види Милош? Осу ти Алекса хвалити Милоша, па све додаје, да је он још бољи, него што га он уме похвалити. То Карађорђу би врло мило. Милош му сад каже, да се у селу Грушићу састала скупштина која се договара да носи Турцима порез, и све друге потребе. На то ће Карађорђе рећи:

— Јунаци! Мачва и Поцерина воле Турцима 'него своме народу; за то вам допуштам, да чините што је год ком воља; све вам овде праштам напред.“

Сутра рано ми одемо у Грушић; опколимо ону скупштину, похватамо главније потурице (турске пријатеље); испитамо, и двојицу посечемо. Кнезу Илији то је доказао Цинцар Јанко, те се он раније уклонио. Кад виде онај други народ, он се поплаши, па се стрпа све једно на друго. Карађорђе их пита:

— Хоћете ли се ви опет предавати Турцима?

— Не ћемо! гракнуше сви као из једног грла.

— Ви Турцима дајете: волове, овнове, масло, мед, јајца,

млеко, и паре, а ја вам ништа не тражим, ни једнога јајца, само вас зовем да будете своје газде а не турски измећари.

— Хоћемо с тобом у гору, у воду.

— Е кад хоћете, а ви дајте то што сте спремили Турцима, да се моја војска нахрани. А где бих ја могао ноћити?

— Има малко горе, рекоше они, Милошева вода. То је извор Милоша Обилића; ту је место врло лепо; ту паше и везири увек тевериче.

— Добро; хајдемо тамо.

— Дођемо Милошевој води. Истина све како су нам казали.

Ту заноћимо. У вече се постави вечера. Седе Карађорђе, и старешине редом један до другога где је коме место. Милош (Поцерац) служи око совре, Карађорђе рече, те и он седе. Кад се Господару наслужи трећа чаша вина, он је узе па рече:

— Господари и браћо! ову чашу вина да попијемо у здравље младог јунака Милоша, који је од сад војвода поцерски, који с именом наслеђује и јунаштво свога имењака Обилића. Здрав си Милоше, војвода поцерски!

Милош скочи да га пољуби у руку, а он се с њим пољуби у образ, па га врати те седе на своје место. Ето тако Милош Стојићевић Поцерац поста војвода поцерски.

По вечери, рече Карађорђе оним скупљеним Поцерцима:

— Чусте ли ви, да вам ја поставих војводом Милоша?

— Чусмо, Господару!

— Њега да слушате; што год вам заповеди он, то заповедам ја. За то кад вас он позове, да идете сви за њим без изговора. Оружје сте предали Турцима; него узмите секире и мотике; мени требају и такви радници, да копају шанчеве, а пушака имам доста.

— Хоћемо, Господару!

Све је ово било пред славну битку на Мишару (на крају Јула 1806) у коју је Милош већ довео 200 коњика и 400 пешака, а и самога кнеза Илију Марковића. Још пре тога боја, Милош је шчекао у Китогу једно 50—60 Турака, побио их и узео све њихово оружје и пртљаг.

После славног боја на Мишару, Карађорђе заповеди Милошу да иде са својим људма у Китог, и да ухвати бусију заједно са Протом Смиљанићем, јер су њима обојици сва та места добро позната. Карађорђе је знао, да ће остатак разбијене турске војске потегнути к Дрини.

После три дана, врати се Милош, одевен као лутка, а и сва му се дружина преодела. Под Милошем коњ Кулинов, а на њему све што је Кулиново било. Ту су хатови, рахтови, оружје, џебана, и свакојаке друге ствари. Милош, како дође, исприча Карађорђу, како су се Турци у Шанцу посвађали, што су им толики вођи изгинули на Мишару. За то сва Кулинова тевабија (свита) изађе из града, и пође кроз Китог у Босну. Милош је у Китогу дочека и потуче се с њом, надбије је, растера, и узме све што су носили. У том је боју он задобио и ону чувену, после тога, *Кулинову сабљу*.

На тој су сабљи били исписани берати фамилије Кулинове, с тога му је родбина његова давала за њу онолико злата, колико је она тешка; али он заиште све српско робље, што су Турци оне године из нахије шабачке одвели. Родбина Кулинова и да је хтела то није могла дати, јер је робље било испрепродавано и разведено по свем царству турском. Тако Кулинова сабља остане у њега; а кад се Шабац преда, онда он и матер избави из ропства.

Године 1807, 1809, и 1810 Милош је славно војевао највише око Дрине. Песма је дивно опевала његов славни мегдан с *Мехом Оругџићем* године 1809 преко Дрине у сред поља испод Бељине.

Године 1811, појави се у Поцерини некакав хајдук *Прело*. Од Карађорђа и од Совета била је издана заповест да сваки војвода у својој кнежини мора хајдуке гонити и плаћати штету коју они почине. Милош дозна, да је Прело негде на даништу, па се дигне тамо с неколико момака, да га ухвати, или убије. Спазивши Прела, отрчи напред сам пред момцима и повиче:

— Везуј се, Прело!

— Не гини, војвода! одговори хајдук, и зграби пусту пушку преко среде.

— Везуј се Прело! викне Милош, по други пут, све ближе трчећи хајдуку.

— Не гини, војвода! рече одметник, и узе га на око.

Милош је тако рећи летео да га рукама шчепа, али пакосник даде пушци огањ; пуче пуста, а Милош спадне с коња мртав на земљу.[1]

Ето тако погибе јунак, коме ће се име помињати „докле тече сунца и месеца. И Прела, по том, убију, али Милоша не поврате.

Милош је укопан с десне стране добрићске цркве, под самом стрехом. Кад је црква горела 1813, испрскао му је белег, те се сад на једном само парчету може да позна година „1811“.

По смрти Милошевој, постане војвода поцерски његов брат *Јанко*, кога су године 1813, у Лешници, Турци заробили и одвели у Цариград заједно са 300 војника[2], где је и умрьо. Тако је родбина Кулинова добила натраг сабљу Кулинову.

Милош је био средњега раста, поширокиx прсију и плећа, поширокиx уста, дугуљастих образа с руменим јагодицама, носа малог, поширокoг, смеђе косе, која се плела у дуг перчин који је он савијао и носио под калпаком, а танких дугачких бркова тако да их је могао задести за ухо; очију је био граорастих, а

[1] Ја сам био чуо да је Милош пао негде око села Меховина, али по дужем распитивању, јавио ми је пријатељ један, да је он погинуо на месту које се зове *Липовица*, у атару села Метковића, између овога села и поцерскога Добрића. На том је месту била тада густа шума, која стоји истина и сад, али је много ређа. Било је онда $1/2$ сата од села, а сад су куће већ дошле до њега. Оно је западно од Метковића. Старац један из Коцељеве каже (1874), да је баш очима гледао мртва Милоша на том месту.

[2] *Вук* куди овога Јанка, али други савременици веле да се он није никако могао одупрети прегрдној сили турској оставши у шанцу без воде, без хране, и без муниције. Од оних 300 заробљеника само је спасено 70 њих на заузимање Кнеза Милоша, и године 1818 вратили су се у постојбину. За несрећу пак на Лешници *Јокић* криви *Јаникија Ђурића*, кога је 1813 Карађорђе био послао на Дрину за главног заповедника. „Он, вели, није умео помоћи људима, него је само премештао војску из шанца у шанац“.

погледа оштра, ватрена; по нарави врло весео и шаљив, а јунак неисказани. Много је, кажу, његовом јунаштву помагало и то, што је све помишљао на Милоша Обилића, који је, као што се пева и прича, био из Поцерине, а и Карађорђе га је опоменуо на то, кад га је завојводио. Кад је погинуо, имао је тек око 35 година.

Нека је мир његовој души, а вечна слава јуначком имену његовом!

Песма је из уста *Кулинове каде* примила и сачувала пресуду коју је Кулин имао да изврши над српским првенцима. И сирота када, не знајући како се свршио бој на Мишару, пита, да ли је Кулин

„Ђорђа цару оправио?
„Је л' Јакова на колац набио?
„Је ли Луку жива огулио?
„Јел' Цинцара на ватри испекао?
„Је л' Чупића сабљом посјекао?
„Је л' Милоша *с коњма истргао?*
„Је л' Србију земљу умирио?“

Тако пита када, пуна уздања у турску силу; а кад јој црни гласници казаше да је Кулин погинуо, да су изгинуле све друге поглавице, да је војска турска разбијена, и да се Србија умирити не море чак ни онда, кад син њезин отиде на војску; тада она у јаду своме овако нариче:

„Бјео Шапцу, не бијелио се!
„Већ у живој ватри сагорео,
„Јер код тебе Турци изгибоше.
„Црни Ђорђе! да те Бог убије!
„Откако си ти закраинио
„Многу ли си мајку уцвјелио,
„А љубовцу у род опремио,
„И сестрицу у црно завио,
„И мене си јадну уцвјелио,
„Јер ми згуби мога господара,
„Господара Кулин Капетана.
„Попе Луко, рана допануо!

„Јер погуби пашу Синан-пашу,
„Који знаде Босну сјетовати!
„О Милошу, пушка те убила!
„Јер погуби Мехмед-Капетана,
„Који 'но је био десно крило
„Цјеле Босне и њене Крајине.
„О Јакове, да те Бог убије,
„Твоји двори пусти остануди!
„О Чупићу, жалост дочекао!
„О Китоже, не зеленио се,
„Смиљанићу, не веселио се!
„О Цинцаре, да те Бог убије!“

Како коме, али јунаку Поцерцу баш пушка, и пушка лоповска, пресече жицу онако благороднога живота. Поцерац је, међу тим, и самом својом смрћу дао пример, како ваља служити службу народу коју човек узме на се.

Слава му и за то!

Стојан Чупић

„ЗМАЈ ОД НОЋАЈА“

Стојан Чупић родио се у Пиви, у Херцеговини. Његово је право презиме *Добриловић*, а како се прозвао *Чупић* чућемо мало доцније.

Стојанов деда, очин отац, по имену *Тода*, био је као неки старешина у месту свога рођења, у Херцеговини. Не зна се ни за што ни кроза што, тек овај Тода, одједном, остави тамо своје синове и сву кућу, па дође амо у Србију, и настани се у селу *Црнобарском Салашу*[1]. После неколико година, помру Тодини синови, и само остану деца њихова. Из невоље крену се тада три Стојанове сестре *Ђурђија, Ката*, и *Стана*, поведу са собом Стојана, и дођу у Мачву, у село Црнобарски Салаш, к деди своме *Тоди*, који се ту већ био настанио. Једна сестра Стојанова, на име *Стана*, уда се у Балатун, онамо преко Дрине у Босни, и за то неки држе да је Стојан отуда родом.

[1] Који се иначе звао *„Али-Агин Салаш“*.

Кажу да је у Салашу био тада некакав учитељ, и сестре даду Стојана у школу, те тако научи читати и писати.

Кад је Стојан већ изишао из школе, дође једном у село Салаш Црнобарски у госте неки *Страхиња Чупић*, из села *Салаша Ноћајског*. То је био човек богат, а без порода. Угледавши Стојана, младића здрава, наочита, вредна, а без баштине, он га заиште од деде му Тоде, да га узме меште сина. Тода се разговори са својим унукама и пусти Стојана. Страхиња га одведе кући, провуче га кроза своју ногавицу (као да би га био и родио), усини га, и после га је држао као да му је рођени син.

Тако Стојану дође презиме *Чупић* поред правога презимена *Добриловић*.

После неколико година, Страхиња ожени Стојана и да̂ му баштине да може радити, а и новаца да може по мало трговати. Прича се да је Стојан, осем ове заслуге и помоћи од поочима Страхиње, још троје новце ископао из земље: једне је, кажу, нашао док је још био у деде Тодс, друге не зна се где, а треће је изорао орући њиву са Страхињиним синовцем Пером.

За овај последњи случај прича се ово:

Стојан и Пера орали су заједно једнога дана, па се Пери придрема, те оде у хлад и заспи. Стојан, за то време, изоре ћуп, пун дуката. Хотећи окушати Перу, колико му је искрен, Стојан проспе неколико дуката по бразди, па, кад Пера устане, замоли га да сад опет он сам пооре, докле се Стојан одмори и поспава. Пера наиђе на дукате у бразди, и брже их покупи, а Стојану не хтедне ништа казивати.

Увече о вечери Стојан упита:

— Бога ти, Перо, да ли ти ниси данас што нашао у орању?

— Нисам ништа, одговори Пера.

— Баш ништа?

— Ништа, за цело!

— Е, мој брате, рекне Стојан: — виш како си лукав према мени! Нека сада буде тако према тоби. Ја сам нашао ћуп дуката, и да си казао право, делио бих га с тобом, а овако не ћу. —

Година 1804 затекла је Чупића као већ на гласу марвеног

трговца. Први пут се нашао и видео с Карађорђем негде у ваљевској нахији, куда је био отишао да лучи свиње. После тога састанка и разговора, Чупић је одмах почео скупљати брчније људе, и с њима затварати пут између Босне и Шапца, нарочито крај Саве. Мало је времена прошло, а он је Турцима задао такав страх дуж Саве и Дрине да су га се бојали као какве хале.

У славној битци на Мишару борио се и Чупић јуначки против босанске турске силе. По разбоју гонећи Турке, сустигао је код села Дреновца[1], више Шапца, и погубио чувенога Мулу Сарајлију, за кога се држало да и „цару уме судити."

Чупић се одликовао и личном храброшћу као јунак, и војводским врлинама као управник војске. Особито се прославио у бојевима: на *Главици* преко *Дрине*[2]; на *Клењу;* на *Бајиној Башти*, где је прешао преко Дрине[3] на мегдан силноме *Бегу Зумбилићу;* на *Салашу Црнобарском.* Овај последњи бој опевао је славни Вишњић. Крај те красне песме овако гласи:

„Откако је гавран поцрнео
Није гуја змију дочекала
Као Чупић Мемед-Капетана
У широку пољу салашкоме;
Ако ли тко вјеровати не ће,
Нека иде те очима види:
Знати ће се турска коштурница
Докле тече сунца и Салаша."

С необичне брзине у смишљању у радњама својим, и с неоспорнога јунаштва, Чупић је прозван у песмама „*Змај од Ноћаја.*" И то је име он потпунце заслуживао по сагласним одзивима свију његових савременика[4].

---

[1] Глед. *Писмо шабачког владике* од 21 Августа 1806. *Архива Срп. Учен. Друштва*, бр. 431.

[2] Где је спасао *Цинцар-Јанка.*

[3] Где је заменио Х. *Мелентија*; ту је силно Туре, не погодивши га, побегло с мегдана.

[4] Причаше покојни *Сарајлија* у Лозници да је познавао неког килавог Турчина, па кад га је упитао: како је окилавио, онда му је овако одговорио:

После несрећне битке на Равњу, 1813, Чупић је прешао у Срем, откуда се вратио после кратког времена, па се крио по мачванским луговима, док није букнуо нови устанак, под Кнезом Милошем, 1815 године.

— Вала је срамота да ти кажем, али је по нашем закону опет грјехота не казати истину кад те човјек пита. За то ћу ти казати како сам допао ове невоље.

— Дигнемо се једном из логора са Тичара нас 15 Турака у дринске лугове да што упљачкамо. Све беше пусто. Нигдје живе душе. Идући тако, прикучимо се чак Лешници. Кад бисмо у Жичком пољу, спазисмо једнога човјека на некој мркој кљусини. Коњина отегла вратину као да пасе, он пак погурен клима на њој као да дријема, а у руци држи чибук и пуши. Човјек то бјеше огорио од сунца, црн као Циганин. Ми се почнемо смијати гледајући га, и разговарати: шта да чинимо с њим. Најбоље је, рекосмо сви, да га вежемо кљусини за реп, и да га тако одведемо у логор. Кад нам се приближи, ми повичемо:

— Предај се, бре!

— Хоћу, хоћу, jà, одговори он ни мало не исправљајући се. Сад одби још два три дима, истресе лагано о длан лулу, остави чибук у чибучницу, па се само маши дизгина. И у један трену ока она се кљусина исправи упропнице као каква хала, а на њој већ не бијаше она млитава људина, него неки змај а не чоек. Та хала јуриши на нас. Шта би од мојих другара не знам, али ја побјегох.... После неког времена обазријех се и видјех да за мном бјеже 7—8 другара. Још сам бјегао, па се опет окренем, и тада видим само ону халу да трчи за мном. Од другова нема ни једнога. Кад бијах код Липнице, коњ ми се спотаче, ја се ударих о ункаш, осакатих се, и скрљах се у траву.

Човјек ме они стиже и викну:

— Јеси ли жив, Турчине?

— Убиј ме, тако ти вјере, рекох ја: — већ не могу болове да трпим.

— Не ћу, Турчине, одговори он. Сад сјаха с коња, приђе к мени, диже ме на мога коња, и рече ми:

— Иди, Турчине, у логор, и кажи како сте дијелили мегдан с Чупићем. Тек сам тад дознао да је то био *Стојан Чупић.* Ето како сам окилавио; од оних мојих другова ни један није више дошао у логор, а шта је с њима било, не знам.

Одавде нам живот Чупићев постаје читава загонетка. О том је највише написао покојни Сима Милутиновић у својој *Историји*. По ономе што је Сима о овом јунаку забележио, излази велика руга на *Змаја од Ноћаја*. За то смо ми ради да баш на овај део његовог живота обратимо пажњу људи који су макар по чем ближе к времену у које се завршио Чупићев живот.

Сима је до ситница представио, како су мачвански кметови, и у опште Мачвани, били противни устанку на Турке 1815, како су *Срдан Илија*, *Штитарац Марко*, и други неки, узалуд покушавали склонити Мачване на устанак; шта више, Срдана је његова сама кућа одбила да је „не уваљује у крв“, да је „не роби и не упропашћује.“

Чупић је за то време чак отишао био на Ваљево Кнезу Милошу, и ту га видимо да замера кнезу Петру што је ишао у Турке, и ако је ова замерка могла бити неправедна, или бар сувише строга.

Кад се отуда, из Ваљева, од Кнеза Милоша, вратио у Мачву међу Мачване, који су већ једном, устима злосретног *Ћирка Николића*, казали да воле за „ибриком него за крстом“,[1] Чупић нам је на један мах представљен као човек који не ће устанак, а божем Мачвани сви око њега желе устати и борити се с Турцима!!

Ако је веровати Милутиновићу, Стојан је чак беседу говорио на скупу кметовима, и одвраћао их од устанка, него да се предаду Турцима, и нудио се да сам иде везиру, и да му свога сина Тому у таоство преда. Наговорени њиме, вели се даље, отишли су неки кметови до на Прудове дринске, а ту их Турци опколе, обезоружају, па Стојана одведу везиру преко Дрине, а кметове отпусте слободне!...

Ово је за мене било свакад нејасно: кметови били за устанак, за Кнеза Милоша ствар, па њих Турци пуштају слободне; а Чупић је, божем, њих склањао да се покоре Турцима, па ови њега окивају, затворају, и убијају!!. То су све противности које се нису могле никако измирити једна с другом.

[1] *Милутиновић*, стр. 239—240.

За то сам разбирао у Мачви од старих људи све што се прича о крају живота Чупићева, јер се тамо свуда из реда зна и прича да је Чупић издат Турцима, ако се и не слажу сви у том, ко је њега управо узео на душу: мачвански ли кметови, или неко други. Највише ми је о том казао неки чича *Мирко Копрић*, из Салаша Ноћајског, нећак Чупићев, поштени старац од својих 80 година, који вели да је његов рођени брат био на *Прудовима* са Стојаном баш онда када су њега Турци ухватили и везали.

Чича Мирко прича овако:

„Чупић је само по године био у Немачкој, па се после вратио, и крио се од Турака по мачванским луговима. Чим је чуо да се дигао Кнез Милош, у рудничкој нахији, одмах је и сам собом похитао пред њега. Срели су се на Ваљеву. Пошто су Турци одатле побегли, Кнез Милош рекне Чупићу да иде у Мачву да и њу диже, а он ће му послати и својих људи. Стојан дође у Мачву, и стане набављати барут и склањати људе на устанак. Али неким мачванским кметовима, а на име: *Јовану Лазићу*, и неком *Јелићу* из Петловаче; *Јакову Росићу* и *Живи Врачарићу* из Бадовинаца, *Јанку Шуманском* из Црне Баре, и још некима, није никако било мило да се на ново дижу на Турке, јер су волели да су на миру, па макар Турци судили. За то науме да дођу главе Чупићу. Поруче тајно у Босну Турцима да пређу овамо преко Дрине на Бадовинцима, а они ће ту довести Стојана те им га предати. Кад су то удесили, они кажу Чупићу да и они пристају с њиме на устанак, али је, рекну му, њему поручио неки Турчин из Босне, који му је и пре увек набављао и добављао ћебане, да дође на Прудове да му нешто каже.

„Марјаш-паша пређе на Прудовима с четом Турака, па их посакрива у луг. А уречени дан дођу и кметови с Чупићем. Турци, у тренут ока, поискачу из заседе, обезоружају њих све, па Чупића одмах вежу. Кад су кметови предали Стојана паши, рекли су: „Ево хајдука који замеће крајину; више крајине не ће бити.“ Па су онда уватили коло и играли. Лазић је уз игру бројао ову бројеницу:

„Хопа, цупа, Марта!
„Сукња ти је кратка!
„Удри ногу о ногу!
„Нека дође под ногу!“

„Стојан, видећи шта се то с њиме учини, само је ћутао.[1] Кад је Стојан издат, била су с њиме његова три момка: Лука Ђонлић, и Мирко Ђонлић, из Богатића, и сестрић му Станко Копрић, мој рођени брат. Два Србина и два пашина каваза изведу ову тројицу да их Турци не побију.

„Чупића су најпре одвели везиру Рушид-паши, који га је лепо примио и послао у Зворник. Најпре су га водили на коњу слободна, а после га окују и на колима отерају, па баце у зворничке казамате, окована унакрсним гвожђем.

„Ту је остао неки месец дана, па га онда удаве гајтаном и избаце на ђубре, а распусте глас да је умрьо од куге.“

Неки Маринко Јарамазовић, из Дворова у Босни, који је онда служио у паше, а после се настанио у Мачви, вели да је видео својим очима Чупића мртва, гола, на ђубрету, покривена једним црвеним јапунџетом, а око врата му се познаје како је гајтаном удављен.

Ето тако је свршио свој живот „Змај од Ноћаја“ издајством своје браће, која би требало да се њиме диче и поносе.

Неки од оних кметова који су предали Чупића, остали су с Турцима, и с њима су прешли после у Мачву и находили се у шанцу на Дубљу у тренутку када је српска војска тај шанац освојила и Турке

[1] О овој предаји Чупића има разноликих причања. Сва се слажу само у том: да је Чупић преваром одведен међу Турке и њима предат. Остале појединости се често не слажу. Тако, на прилику, једна прича вели да су на тој предаји били *Јован Лазић* из Петловаче; *Ћирко Н.*, и *Мијаило Јекић* из Прњавора. Лазић је по предаји остао међу Турцима, као талац, а она су двојица пуштени кућама. Њих је, вели се, обојицу одмах за тим убио у Прњавору хајдук *Ногић*; а Лазића је после исекао у шанцу на Дубљу. Ово је причао старац *Ристо* из Дубља, савременик и очевидац многих тих догађаја.

победила. Тада *Димитрије Ногић*[1] јуриши на Лазића и стане га сећи јатаганом, подвикујући и он: „Опа цупа Марта! и т. д.

— За Бога, ми смо Срби, повичу му неки од њих.

— Нисте ви Срби, одговори Ногић: — него сте и од Турака гори, кад Чупића издадосте Турцима.

Чупић је оставио после себе две ћери: *Василију* (мајку покојног Николе Чупића) и *Томанију*, које су обе биле удате у Шабац, и сина *Тому*. Тома је имао седморо деце, али га ни једно није надживило. Сад у Салашу има потомства само од Стојанове сестре.

Стојан је био висок растом, танак у појасу, а плећат; осредње коштуњав; дугих насмејаних образа; смеђих великих бркова; приметно дугачких прстију на рукама. Било му је 50 година, а још није био проседео. Био је човек веома речит, и много је и лепо говорио у Београду на скупштинама, с тога је јамачно Карађорђе, који је сам био човек ћутљив, и рекао оно за *Молера* и *Чупића*: *„Ко ми надговори Чупића и натпише Молера, даћу што затражи.“* Кажу да је био у судству правичан, а сиротињи велики пријатељ. — Носио је на себи панцир и челичну капу. Тај његов панцир остао је, веле, у ћери његове Василије, и, како чујем, сад је у збирци наше војне академије. Јахао је увек добре коње, а најволео је једног измрка доратаста ког је звао *Пејзом*. За овога коња песма вели:

„Који ваља кутије дуката,
А Чупића стоји без динара,
Јера га је Чупић задобио
Од Турчина Пејза Мехмед-аге,
И јаше га Турком на срамоту.“

Нека је Чупићу светао спомен међу потомцима који ће се свакад поносити „Змајем од Ноћаја!“ А бездушницима нека плати Бог и историја!

---

[1] *Димитрије Ногић* хајдуковао је са Штитарцем. Родом је био из Совљака, а пре је био међу голаћима. Умрьо је у Митровици.

Илија Марковић
попечитељ правде

Родио се у селу Грушићу, у Поцерини, 1762 године.

Још године 1806, находимо *Илију Марковића* као кнеза у Поцерини. С њим се први пут сретамо у несретној прилици, баш онда, кад су се Мачвани и Поцерци, видећи напредовање Турака а узмицање Срба, почели предавати Турцима.

Тада је у овога кнеза био писар потоњи славни јунак Милош Стојићевић.

Приставши уз устанике, Илија Марковић се одликовао више у управним него у ратним делима; за то је и дошао у Правительствующи Совет.

Године 1811 био је постао попечитељ правде и врховни вилајетски судија.

Године 1813 прешао је и он у Срем, али није хтео ићи у Русију, с осталим војводама, него остане у Руми, где и дочека други устанак 1815 године.

Тада је прешао и одмах почео помагати браћи у борби против Турака. Кнез Милош га је поставио најпре за кнеза нахије шабачке, а после за члана народне канцеларије у Београду.

Године 1819 послан је био у Цариград, као члан депутације, где је остао пуних 7 година.

По повратку из Цариграда, Илија је још неко време био у служби, па 1833 замоли и од Кнеза Милоша добије отпуст и пенсију од 100 талира, те је после живео у миру већ у дубокој старости својој.

Преминуо је у Шапцу 5 Јануара 1837 године, и укопан је у порти код шабачке цркве.

Јован Томић Белов
из села црниљева

Јован Белов одликовао се у много бојева као прави јунак, нарочито на Мишару, где кажу да је добио пар кулинових пиштоља, који се и сад находе у његове породице. „Једном, у Јеленчи, прича покојни *Јокић*, опколили Турци Карађорђа и све нас (војску

његову), и хоће да исеку. Пред ноћ удари Јован Белов, са 50 момака, уби *Ћуртоглића*, турског заповедника, узе му мач, уђе у шанац, и све нас избави."

У Лешници, у једном боју ван шанца, судари се Белов с Турчином који га хтеде посећи, а кад се он вйне на страну, Турчин му удари коња сабљом по врату. Белов брже притегне коњу дизгине, мâне сабљом, одсече Турчину главу, истера свога коња на шанац, па скочи са седла и пусти дизгине, тада врат у коња клоне, јер је био упола пресечен, и коњ се стропошта мртав на земљу!..

Јован Белов није хтео примати се никад никакве власти у народу; само је у бојевима добијао команду над по неким одељењем војске, и тукао се. Али се његова памет и његово јунаштво толико ценило да је он био намењен за комендата на Лукино место, ако би Лука погинуо.[1]

Јован је погинуо у шанцу на *Голом Брду* више Лешнице. Кад је раздавао војницима барут, с неке трешње згоди га Турчин баш у коталац и убије челиком, јер се држало да га олово не бије. Падајући од крвничке пушке, Белов је рекао војницима: „Браћо, што могох, ја помогох; не дајте се!"

За тим је скупио „омутак" сена, како вели Милутиновић, метнуо себи под главу, и насмејан издахнуо. *Милутиновић* му је посветио красну песму у *„Србијанци"* (књ. III, стр. 78—87).

Слава нека је тако светлом јуначком имену!

Зека Буљубаша

СТАРЕШИНА ГОЛИХ СИНОВА

Зека је рођен у Новој Вароши, у нахији сеничкој. Дошао је у Србију у време Карађорђева устанка, и находио се уза Стојана Чупића. Доцније му је било одређено да чува дринску границу од Турака, и он се сместио у *Играшници*, у атару црнобарском, и ту прибрао *Голих синова* кад 50, кад 100, а кад кад и 200.

---

[1] Ово је причао сам *Поп Лука* пок. *Проти Павловићу* и *Исидору Стојановићу*, а слушао је г. *Александар Лазаревић*, син његов, који је опет мени казивао. Г. Александар додаје да је и иначе отац му говорио о Јовану као о изванредном јунаку и мудром човеку

Зекини су се војници звали „Голи синови“ за то што су били све сами бећари, људи без кућа и породица, па наравно у почетку и *голи* и *боси*, али су они доцније бивали одевени све у чоху и злато, а окићени најлепшим оружјем.

Зека је нарочито био лак да дозна, и често да помете турске војске онамо преко Дрине, али и у великим сукобима он је свакад узимао па се део јуначке заједнице, и свакад се одликовао личним јунаштвом и мудрим распоредом.

Њему Лука овако пише:

„Голи сине, буљубаша Зеко!
Дед' устани и голаће крени!
Да си брзо у Лешници бјелој,
Лозница нам у невољи цвили!“

Даље у распореду за напад на Турке код Лознице, вели му:

„Голи сине, Зеко Буљубаша!
Добро чувај брда и Гучево,
Утећи ће у планину Турци.“

Кад је 1813 сила турска, под везиром Деренделијом, нагрнула испреко Дрине на Србију, Срби су начинили шанац на селу Равњу, на оном земљоузу између Засавице и Саве, и ту су мислили да уставе турску силу, док јој друга српска војска не би озго ударила с леђа, те да тако сузбију Турке и врате их у Босну.

Ова се нада не испуни, него напротив ова турска војска разбије Србе и натера да се повуку из шанца, и то у великом нереду. Видећи ту погибију браће своје, Зеко, са својим голим синовима, начини најстражњи ланац, те стане заклањати Србе који се повлаче, а узбијати Турке који нападају. Тиме је многима обезбедио узмицање, а себи и друштву свом купио право на несамртно име. Уверен да се већ спрема да утули свећа српске слободе, Зека са својим голим синовима није ни мислио о свом избављењу. Док је трајало барута, устављали су Турке пушкама, а кад тога нестане, они поваде ножеве своје, још по једном погледају на наоблачено небо над Србијом, осврну се на лепе равни мачванске, па поменув Бога и свој народ, јурише с голим ножевима у Турке, и ту, секући, буду исечени сви до једног!

Ето тако је свршио низ својих јуначких дела „Голи Син Зека Буљубаша.“

Зека је био човек шишкав, глават, необичне телесне снаге, дугих образа, крупног гласа, смеђе косе; нарави је био весеље; у суђењу разборит. Кад је погинуо, није му било више од 45 година.

Бог да прости и њега и све његове јуначке другове!

Илија Срдан

Илија је слика са свим супротна слици Зеке Буљубаше. У Зеке нема нигде ништа, него се он бори за сав свој народ, и за милу слободу, а у Илије пуна кућа народа, задруга голема, дом богат, доста свашта, — само слободе нема. Онај тражи да извојује слободу, па нек се њом користи ко хоће и може, а овај својој деци, својој браћи, своме имању тражи заштите, тражи услова за развитак и за напредовање.

Оба служе ипак једној великој идеји, и оба се боре као прави јунаци.

Срдан је почео заједно са Стојаном Чупићем мешати се у српски устанак. Прве је сукобе имао с лешњичким Турцима, а после је био у свим бојевима с ову и с ону страну Дрине. Као јунак, био је углед свој дружини својој, а уз то се држало да је особито сретан, јер се никад није ранио ни у једном боју.

Ево како песма говори о њему:

„Нека буде свеколика кавга
На онога Срдана Илију,
И нек буде срећа Срданова....
На Лозницу када потекоше
Најнапријед Срдане Илија,
И пред њиме Пурко барјактару;
Он пјешице свилен барјак носи,
Барјак носи, војсци калаузи,
А Илија за њим на ђогату,
Најпре Турци виђеше Илију
На Илију огањ оборише,
Ал' Илија успрегнути не хће,

Већ подвикну к'о да пије вино,
Па на Турке јуриш учинио.“

И у другом устанку, 1815, Срдан је много радио да се дигну Поцерина и Мачва; та његова радња показује га као правог патриота, и још као човека који провиђа на далеко, који познаје шта од шта бива. И оно што бива с њим и његовим укућанима у почетку устанка од године 1815, говори у прилог новој верзији о жалосном крају Чупићева живота.[1]

Видећи да народу нема освитка бољега дневи без нове борбе, Срдан је летео од села до села и тражио присталице на нов устанак 1815. Али све узалуд: нико не ће ни главе да окрене. У невољи својој, он дође попу *Јовану Миленковићу*, у село Рибаре, али поп, кад чује шта Срдан мисли, повиче:

— Носи крв из моје куће, не роби ме и не кољи! С душе ми се торњај; пуна ми је кућа туђих људи, све посленикà, па те може ко видети, те ћемо оба пропасти.... Ви упропастисте себе, па хоћете и нас! Своју си кућу сам раскућио и таким послом разорио и затрво, па хоћеш још да и ја моју? Уклањај се, велим ти, док није било и другојаче.[2]“

Ето како предсретају браћа родољубиве намере Срданове. И ово је још свештеник, вођ простоме свету, онај који тражи право да душе руководи!

Не гледајући на све то ледено одбијање, Срдан је веровао у животну силу мисли о устанку, и није се преварио. Данас руг стида пада на оне који су били мудри, а слава кити имена оних дрских синова, који су онда сретани презрењем и осуђивањем.

Видевши, поред свих тих несрећа, ослобођену своју постојбину од Турака, он се смирио код своје добре и имућне куће, и ту задовољан умрбо 1835, у 65 години живота свога. Укопан је у опште гробље села Прњавора.

Срдан је био човек висок, крупан, црномањаст, дугих окоштих образа, а бркова средњих и угледних. И сама личност његова била је некако мила народноме певцу.

---

[1] *Историја Милутиновића*, стр. 229 и оне за њом.

[1] *Милутиновић*, стр, 229.

Марко Штитарац

Марко Штитарац родио се године 1789, у селу јадранском Добрићу, а умрьо је 17 Септембра 1830, у селу Варни.

Још као дечак, отишао је у Београд, и ту се, године 1806, умешао у устанике. Свој ратни занат почео је под управом славнога *Бимбаше Конде*. Доцније пређе Луци Лазаревићу, и ту је остао до 1813 године. У Немачку није хтео да бега, него је отишао у планину. Године 1814 и 1815 видимо га уз Кнеза Милоша и Кнегињу Љубицу, где прима од Милошеве жене ону страшну заклетву: да сву породицу Милошеву поубија, ако би се приближили Турци, и видело се да је хоће да заробе.

Кад је рат другога устанка свршен, Штитарац је постао старешина у Поцерини и у Мачви, а живео је у селу Варној.

„Где смо се год ударили с Турцима, вели *Петар Јокић*: Штитарац је свагда први донео турску главу.“

У другом устанку 1815 врло је живо настојавао да се и Мачва дигне на Турке; и кад је видео да је Мачванима врло тешко пристати на рат, кога крај нису могли да провиде, он им је поставио ону страшну дилему: *„Хоћете ли за крстом, или за ибриком?“* И они су, у муци и двоумици, казали да хоће за овим последњим.

Сви савременици тврде да је био одважан и лак на проливање крви. Могао је дакле извршити најгрознија дела. Турке је мрзио свом силом своје бесне душе; а није био много блажи ни према Србима, које би мислио да му треба каштиговати. Бивало је, кажу, да он, хотећи човека убити, повиче с неком сотонском иронијом:

— Зини, у душу те, да не кварим кожу, и у уста му скреше пиштољ!!

Смрт владике *Мелентија Никшића* он носи на души; убио га је у Шапцу, 1816. Овом приликом умлатио је, кажу, двоје ђачади којима је сва кривица била то што су вриснула кад су њега видела.

Много има прича о њему у Мачви и у Поцерини, а све га

сликају као бесну силу, која се мало устављала пред законима људским и Божијим.

Он је укопан с десне стране добрићске цркве, баш ниже гроба Милоша Поцерца.

Прота Никола Смиљанић

Смиљанић се родио у селу Бадовинцима око 1760. Отац му се звао *Глигорије Бујуклић*, а мати *Смиљана*. Кад му отац погине, развађајући неке у свађи, онда му се мајка врати у род, у кућу Станковића, у Белотићу, одакле је и била. С њим, доведе она још четири му брата и две сестре. На овај начин, Николи дође презиме *Смиљаник* од имена материна.

Поред свеколиког распитивања, не могаше се дознати: где се Никола учио књизи, где ли се и када запопио.

Најнепосреднији узрок његове велике мржње на Турке био је тај, што су Турци обедили били његовог једног стрица да је убио неког Турчина, и за то га отерали у Шабац, где су га оковали и затворили, те је у затвору на великим мукама и умрьо.

Некако у то доба букне у Шумадији устанак на Дахије, и рашири се брзо и к Дрини. Смиљанић скупи око себе чету поузданих другâ, па стане сретати Турке који су кроз Мачву продирали к Шапцу, и ту с њима делити јуначке мегдане.

„Смиљанић је, вели пок. *Петар Јокић*: — у Китогу, „лугу зеленоме, сву Босну био преплашио.“ Прича се, да је он, са својим четама, побио најмање 5—6 хиљада Турака. Нарочито је осоколио 23 Маја, и 13, 14, и 15 Августа 1806, којих је дана онако ојадио турску војску која се, после пораза на Мишару, повлачила к Дрини.[1]

Прича се да је Смиљанић веровао и говорио да Бошњак Турчин њему не може наудити. Кад би јуришао у највећу ватру, па би му ко рекао да се причува, да се заклони, јер би била штета да погине, — „Ајој! луд ли си, брате слатки, одговарао би Смиљанић

---

[1] *Писмо владике шабачког* од 22 Августа 1806 у *Архиву Срп. Учен. Друштва*, бр. 431.

кроза смеј: — та зар Балија-Бошњак мене да убије? Ако то одиста буде, не копајте ме, него баците где не треба, у . . . .

Смиљанић је преживео бој на Равњу 1813. Ваљда је судбина хтела да и тим стрелама рани његово родољубиво срце. Претурио је кобну годину 1814. А године 1815 већ видимо Кнеза Милоша да му пише и зове га да похита к Дрини, око које сваки џбун познаје. Његово је јунаштво помогло да српска победа на Дубљу 14 Јула 1815 буде потпунија. Кажу, да је тада својом сабљом посекао 7 Турака. Некаквог Талаша, Турчина, и чету му гонио је до саме Дрине. Видећи да је Талаш напливао на Дрину и предрьо на ону страну, рекао му је:

— Побеже ли, Талашу, побеже; није ми тебе ни жао; него жалим што тако добра коња тако лош јунак јаше."

Те исте године (1815), у божитње посте, оде он с Ђуком Стојићевићем у манастир Каону, цркви. Марко Штитарац мрзио је, кажу, јако на Проту Смиљанића, и желео је на сваки начин прекратити му живот. По повратку из Каоне, Смиљанићу се грдно смучи, и он заиште од патке крви да пије, доказујући да је отрован по Штитарчевој наредби. Браћа му напомену да је сада божитњи пост, и да је срамота да се прота мрси у те дане. Смиљанић се покори сили веровања, и умре. Ђука је пак, пијући пачју крв, остао жив, а и онај трећи умрьо је.

Прота Смиљанић је укопан у гробљу села Белотића, на месту „Двору", где је некад и црква била. На његовом белегу пише само ово: „Здѣ почиваетъ рабъ божіи протоерей Николае Смилянићъ. Поживе лѣт . . . . . . (не може да се прочита).

Смиљанић је био лица црномањаста, стаса средњег, окоштог, браде црне, повелике, очију светлих које пробијају, а изгледа у опште озбиљна и страшна.

Ваљда баш с таква изгледа песник и меће у кадина уста озу клетву:

„Ој. Китоже, не зеленио се!
Смиљанићу, не веселио се!
Што погуби Беширевић Хасу
Кога љепшег у свој Босни нема,
Остаде му злато испрошено."

Знао је Смиљанић за све сласти нежна, мирна, брачна живота; ценио је он и заклањао свачију срећу у породици, али кад бесна сила притисне сав један народ; кад му отме све што је вековима стекао; кад га из „Лекиних дворова“ стера у лубнице и кулаче; кад му одузме тековину материјалну, а закрати тековину умну: онда је света дужност сваком сину тога притиснутога народа устати свом снагом својом против насилника и сатирати га где се год с њим сретне па макар то био „Старац Фоча од стотину лета,“ или Мула Сарајлија „који знаде и цару судити“, или Беширевић Хаса, „ком остаје испрошено злато.“

Јаднице, кадо! твоје је јаде ласно разумети; само што кунеш осветнике, правије је да кунеш насилнике који су криви и твојим јадима и нашим патњама!

Цинцар Јанко

Јанко је рођен у Охриду, у Турској, а добегао је у Србију око 1800. Најпре се био настанио у Ваљеву.

Кад је Фочић посекао кнезове ваљевске *Алексу Ненадовића* и *Илију Бирчанина*, притворио је био и Јанка, као дошљака из Турске, на кога је нешто сумњао. На велику молбу кметова и трговаца, пусте га Турци из затвора. Чим пак устанак букне, Јанко ступи у ред бораца, као драговољац. Карађорђе га начини бимбашом, и да му под команду неколике стотине бећара. Био је у боју кад је узимат Београд, али се још на Мишару одликовао као прави јунак. После разбоја турског, он је с Мутапом прешао чак преко Саве у Босут, и ту је посекао Остроч-капетана, а Мутап старога Хаџи Мосту.

Доцније је, под командом Луке Лазаревића, био у боју на Ужицу, на Лозници, на Буковици, преко Дрине код Бељине, где је Милош погубио Меју. Овде је ударио на неког јунака Турчина, који би га можда и савладао, да му Чупић није притрчао у помоћ, и Турчину, као оклопнику, наџаком главу разлупао.

Јанко је био не само у свим бојевима око Дрине, него се доцније чак и на Делиграду борио као војвода пожаревачки.

Године 1813 отишао и он за Карађорђем из Србије, у коју се вратио тек 1830 и настанио у Шапцу.

Године 1834, ослабивши јако, оде у Алексиначку бању да се лечи; и у повратку отуда умре у Ћуприји, и укопан буде у манастиру Раваници, где му мраморна плоча данас покрива гроб.

Плоча је од црвеног мрамора, али је на среди пребијена. Запис на плочи гласи:

„Надгробникъ Войводе окружія пожаревачкогъ Цинцаръ-Янка Поповића рођеногъ у Ориду, у Македоніи; а лѣта 44[1] живота свога овде у манастиру Раваници, 24 Августа 1833, упокоеногъ.

„Подигнутъ одъ верне му супруге *Кумріе* и деце свое“.

Цинцар Јанко је био велики јунак. Говорио је мало, и дружио се мало. Био је средњег раста, смеђ, малих шиљастих бркова, пуних, румених образа, ока жива и гласа који заповеда.

Бог да га прости!

Цинцар Марко

Цинцар Марко се родио 1777 године у Белицију,[2] у Албанији. У Србију је дошао првих година овога века. Кад је букнуо устанак 1804, Марко је одмах припасао оружје, и, находећи се махом уз Карађорђа, био је готово у свима бојевима с њиме. Свуда се одликовао јунаштвом и памећу. За један његов мегдан с Турчином на Лозници прича се као за неко чудо.

Дочекавши несрећну годину 1813, Цинцар Марко је прешао у Срем; а после је, веле, ишао у Беч владаоцима, и молио их за народну ствар српску.

И у другом устанку није остао без рада. У боју на Дубљу добио је рану коју је преболео. Кнез Милош га је, доцније, по-

---

[1] Син покојног Цинцар Јанка, г. *Ђорђе Цинцаревић*, помоћник у Ћуприји, мисли да је погрешно стављено 44, место 54 године живота. И ово је много вероjетније.

[2] Тако му пише на гробном камену, али је тешко не помислити да ће то бити „у *Белици*“.

ставно за кнеза у шабачкој Посавини. Учинивши и ту лепих услуга новој својој отаџбини, Цинцар Марко је преминуо у Шапцу 10 Фебруара 1822 године. Гроб му је у старом шабачком гробљу.

Бог да га прости!

Бакал Милосав

Био је дошљак у Шапцу. Биће, по свој прилици, родом из Херцеговине. Устанак Карађорђев нашао га је као бакала у Шапцу.

Кад струја устанка захвати и његово место, Милосав отпаше бакалску кецељу, па припаше сабљу и докаже да њоме уме владати као и да му је била свагдашња забава. Сви се очевидци диве његову јунаштву које је показивао у свим бојевима, у којима је бивао, у округу ваљевском, подринском, ужичком, а особито на Мишару и на Лозници.

Бакала Милосава слао је доцније Кнез Милош у Цариград, као свог татарина, јер је он добро знао турски језик. Њему је Кнез поверио, 1818, да ради не би ли Турци ослободили оне Србе, који су заробљени у Лешници 1813. И доиста је њих 70 дочекало, да виде своју отаџбину.

Милосав је био човек висок, црномањаст, стасит, бео у лицу, добре нарави, и пријатан у друштву. Умрьо је у Шапцу, 1823. Кажу да му је тада било 53 године.

Певац овако слика Бакала Милосава у боју на Лозници, 1810, када су Турци силном војском били оптекли Лозницу, а Срби се бранили изнутра:

„С друге стране, на доњу капију
„Излијеће Бакал Милосаве,
„На јагрзу коњу великоме,
„Па сијече Турке око града;
„Ту се Бакал не зна уморити
„Већ разгони Турке око града,
„Док под собом коња не умори;
„Кад јаґрза у пену учини,
„Тад се с коњем он у град поврати,
„С оног сјаше, на другог узјаше,
„Па једнако он разгони Турке“.

30*

Глувац Мијаило

Био је родом из села Каменице, у Тамнави. Највише се находио, као момак, уз Попа Луку. Господства није никад тражио; сва му је сласт била лично јунаштво, и према таквој жељи, имао је и срце. Доиста сви који су га знали диве се његовој нестрашности усред највеће опасности.

Глувац је често сам делио мегдане. Чекајући противника да га нападне, он би обично седео и пушио, док му близу не дође, па би онда лагано истресао лулу, мирно је ставио у чибучницу, и тек тада би се машао коња и оружја. Некад би, кажу, узео у уста доста дима од дувана и наперио би своју пушку, а дим из уста испустио да противник помисли, „слага му пушка“, те да полети са сабљом, и он би га текар тада саставио са црном земљом.

Глувац је погинуо 1810 у шабачком граду од топа, по непажњи тобџије.

Мијаило је био наглув, за то му је и име дато *„Глувац“*. Нарави је био веселе; свакад пун шале која слободи; тако је он у шали уверавао да све турске пушке пале а не састављају. Био је висок, у плећима широк, црномањаст, космат у опште, а обрве су му биле као стреје над очима, а очи су му севале као ватра.

Још нека се похвално помену:

Остоја Пушибрк, бећар, који је родом био из Босне. Он се одликовао јунаштвом у свим бојевима које је био Лука Лазаревић.

Он је био нераздвојни друг Глувца Мијаила.

Умрьо је Шапцу 1835, у великој старости.

Илија из *Ђулбеши*, буљубаша; *Сима Прекодринац; Петар* из *Мрђеновца*, храбра јуначина; и неки *Нинко* из Јаловика „добар управник а војник потежак“.

Захвалан спомен њиховим заслужним именима; нека им је мир костима!

Осем јунакâ, шабачки округ дужан је и срећан да захвално помиње неколика имена, која, и ако нису задужила свој народ сабљом на бојном пољу, учинила су оно што је слава међу народима, што је украс међу појединцима.

На прво место стављамо светло име слепца

Филипа Вишњића

ИЗ СЕЛА МЕЂАША ПРЕКО ДРИНЕ, У БОСНИ [1]

Вишњић се родио године 1767, у селу Трнави, у нахији зворничкој, у задружној и доста имућној кући. Оцу му је крштено име било *Ђорђе*, а звали су га у селу *Стојан Вилић;* матери пак било је име *Марија*, а прозвали су је *Вишња*, и само су је под отим именом и знали. По том њезином имену, и Филип је прозван *Вишњић*.

Филип је рано остао по оцу сирота, те му се мати преуда у село *Међаше* близу Бељине. Ту је Филип провео своје детињство и младост. У осмој својој години, ослепи од богиња.

Дар песнички се рано појавио у Филипа. Он је, као слепац, брзо научио гудити; и певао је уз гусле разне песме које је где чуо; јер је примао где је год коју чуо.

О рату аустрйском 1787, удари велика несрећа на кућу и стричеве Филипове у Трнави. Турци се косну образа једне његове стрине. Стричеви то спазе; једног Турчина убију, а другог обесе о шљиву уларом с његовога коња. За то, после, буду на мукама уморени у Зворнику три његова стрица и један брат од стрица.

Како је живео Филип за ово време не зна се, али може се знати колико је ова крвничка сила распаљивала у њему мржње спрам Турака.

Кад му је била 31 година, оженио се девојком *Настом*, из села Мртвице. И њу су обично звали *Бела*. Он је с њом имао шесторо деце, од које је 1817 било живо само двоје: *Ранко* и *Милица*.

До првих година од овога XIX века, Вишњић је певао само

[1] Белешке о *Вишњићу* највише узимамо из *Гласника* XX, стр. 237—243.

старе песме и старе јунаке: певао је оно што је чуо од других; сам се није усуђивао ништа да спева.

Кад српски устанак 1804 букну у Шумадији; кад допреше чак и преко Дрине гласи о новим бојевима, о новим захтевима српског народа, о старим правима српске отаџбине: онда се у душу Филипову ули неки животворни задах. Од старине, окрете он умне очи своје на садашњост и на будућност Србије, на све оно што из тога може да изађе, — и струне његове сташе пратити песме какве никад ничије гусле дотле нису пратиле.

Филип је разбирао за сваки и најмањи случај, за сваку личност.; где је шта било; ко је шта урадио; како, и кад; па тек кад се о свем добро известио, махнуо је тананим гудалом, и из његових уста полила се прва она дивотна песма „Почетак буне против дахија:“

„Кад се шћаше по земљи Србији,
„По Србији земљи да преврне,
„И да друга постане судија, и т. д.“

После је ишла све песма иза песме, лепша иза лепше, новија иза новије. Оне су све накит нашим народним песмама: све су смиље и босиље за гробове палих витезова, али се нама чини она најдивнија, где Филип тера вране гавранове, да Кулиновој кади кажу последњу судбину турства на земљи отетој, на светој земљи наших прадедова.

Филип је путовао по многим крајевима српским: у Србији, на прилику, био је у Шапцу, Београду, Ужицу, Смедереву, Соколу, Крупњу, Лозници, Лешници, Ваљеву, Убу, Палежу, у Болечу, Гроцкој, Хасан Пашиној Паланци, на Руднику, у Чачку, Карановцу, Крагујевцу. Певао је пред многим српским војводама, па и самом Карађорђу, али је с њим мало говорио. Једном у Бадовинцима, пред Луком и свим другим старешинама, рекао је Филип:

„Господару! — окренув се Луци — не старај се како да одбијеш босанске Турке, него дај мени да скупим стотину слепаца, па нам дај сваком по неука ждрепца, а у руке сабље, и напутите нас на турску војску; ви пак окати хајдете за нама, да видите шта ће од нас бити. Нека од нас буде што Бог да̂, само да

и ми неко јунаштво учинимо, па макар пропали сви до једнога. Доста певамо чудеса и витештва, те дражимо браћу на погибију. Него да докажемо да је и нама слатко умрети тако славном смрћу“.[1]

Лука се на ово грôтом насмеје, а војска се сва овесели и охрабри: кад слеп ово жели и овако говори, шта је остало за нас окате? помисли свак у себи.

Вишњић се, кажу, у последње време свога живота био станио у селу *Грку*, у Срему, и ту је преми́нуо.

Покретана је мисао у *Српском Ученом Друштву:* да се на гроб његов стави мраморна плоча с натписом какав заслужује Тиртеј српски. То није извршено; г. *Јован Гавриловић* каже да се томе извршењу највише одупрьо један наш класички стихотворац! Шта још не ће бити у нашега народа?!

Г. *Бугић* је послао 1 дук. ц. прилога на то име.

Шапчани, Мачвани. Подринци, а и сви ми, за што се не сетимо онога који је онако сјајно овековечио име нашега народа?

Лазар Тодоровић
КАПУЋЕХАЈА

Лазар Тодоровић, родио се у Свилеуси око 1780 године. Отац му је био трговац, и човек имућан, за то је сина свог послао чак у Карловце на науке, где је Лаза научио немачки и латински.

Године 1804 вратио се Лаза кући, и Јаков га је Ненадовић узео доцније себи за писара.

Године 1813, прешао је и он с војводама у Немачку, и, после, отишао у Русију. Тамо је он писао од стране Карађорђеве Цару Руском онај извештај о Србији који је штампан у *„Гласнику Друштва Српске Словесности“* (свесци IV, од стр. 152—184).

По устанку од 1815, вратио се у Србију, и већ га 1827 налазимо као народног депутирца, кога Кнез Милош шаље у Цариград.

Доцније је ишао с чина на чин, док 1839 није постао члан државног Савета.

---

[1] *Србијанка*, III, стр. 74—75.

По промени владе у Србији, 1842, он је и као човек способан, и као предан оном стању ствари, 1844, послан у Цариград за капућехају.

Човек тежак, и у годинама, он се много бранио да не иде у Цариград, напомињући да ће тамо и кости оставити.

— Е, то ти је с твоје памети, рекао му је шаљиви Прота Ненадовић, напомињући му то што он зна језике те се рачуна да је способан за то место.

Доиста је и умрьо у Цариграду 1 Фебруара 1846, после кратког боловања.

Иван Кнежевић

КНЕЗ ОД СЕМБЕРИЈЕ[1]

Дужни смо захвално поменути име човека који се одликовао својом памећу, а обесмртио љубављу према своме народу, нарочито према браћи која су западала у турско ропство.

Кнез *Иван Кнежевић* био је родом из села *Дворова*[2], у нахији бељинској. Изишав на глас у својој отаџбини, постао је кнез у својој нахији. Народ га је веома поштовао, и за свашто питао. И сами бези турски: Видајић, Рашид-бег, Тузлагић, и други, ценили су у свачем његову памет и знање. Песма вели да се и сам Кулин побратимио с њим, уважавајући његову велику мудрост.

Године 1806, поробе Турци Јадар и Подриње, и силно робље преведу у Босну. Болећа душа кнеза Иванова запишти од туге видећи да ће се робље распродати и развести по свем царству. Отиде Кулину, који је над том војском био старешина, и погоди с њим да му да̂ откуп за робље. Робља је било 111 душа.[3]

Кулин му уступи све робље, али Иван једва скупи половину откупа, а за другу поће просити по трговцима. Ту га срећа из-

[1] *Семберија* се зове један део зворничке нахије у Босни, на левој страни Дрине.

[2] Песма вели из села *Попова*, а један његов савременик каже из *Дворова*. Које је истина?

[3] *Милутиновић*, у „Тробратству“, стр. 56, вели да је било 303 роба.

невери, и он, не могући измирити сав откуп, побегне у Србију, и ту остане да живи у великој сиротињи.

После другог устанка, Кнез Милош га је био поставио за члана шабачког суда, а кад је онемоћао за ту службу, боравио је у двору код владике Максима, где се и упокојио, и закопан је у шабачком гробљу.

Кад је умрьо, могло му је бити око 70 година.

Песма, једина осветница за сваку неправду, једина награда за добра дела, завршујући казивање о доброчинству кнеза Ивана вели овако:

„Оде робље куд је коме драго,
„Благо Иви и Ивиној души!
„И то Иви нико не припозна,
„Ни Ивану когоди захвали,
„А камо ли да Ивану плати.
„Иван не ће ни од кога плате,
„Ивану ће Христос Господ платит',
„Када Ива буде на истини".

Иванова слика има у народном Музеју у Београду.

Младим читаоцима, рад којих највише и збирамо ове, и ако оскудне податке, светујемо да не пропусте прочитати целу песму о том: како „Кнез Иван откупљује робље од Турака". Из ње ће видети да је народ српски и у оно време, поред славних људи на бојном пољу, имао и добротворâ, какви су дика свакоме времену и свакоме народу.

Не мање је вредно прочитати *Милутиновића* песму: „*Сембераџ или врлост и надежда Бошњака*", у Тровбратству, стр. 39—72.

Ђерасим Ђорђевић
ВЛАДИКА ШАБАЧКИ

Ђерасим Ђорђевић, као што он сам прича, родио се у Видину, од родитеља Влаха: „Мајка ми, вели он, по имену Ануца, никаквог другог језика није знала, јадница, кромје свога матерњег влашког говора".

Родитељи су га дали у месну школу у Видину, где се учио до своје 12 године, у добра учитеља *Цеке*.

У то доба, осем осталих места, и у Видину је имао манастир *Студеница* свој метох. Ту је седео по један духовник ради милостиње; а Видинци, побожни људи, давали су, сваке године, сваки еснаф по сто ока соли том светом манастиру.

Виђајући често ту духовнике студеничке, и слушајући што се прича о тој царској лаври, и у опште о Србији, Ђерасим зажели да оде и сам у Студеницу, која му се представљала као рај земаљски.

Кад неки Видинци пођу у београдску нахију, да купују храну, Ђерасим пристане с њима, и дође у Велико село, у београдском округу, неком попу *Остоји*, у кога је чуо био да се находи један духовник из Студенице.

Духовник *Теодосије* Студеничанин прими дечка Ђерасима и поведе са собом у манастир. У том путу, ударе они на Ваљево, те поведу више поклоника Светоме Краљу.

И тако Ђерасим доспе у место за којим му је незнано душа толико жудела.

После неког времена, пошље га братство у Нови Пазар владици *Јанићију*, који је, као што је казано, био родом из села Тулежа у београдској нахији, те га он зађакони на Тодорову суботу, 1798 године.

Овај исти архијереј поставио га је за јеромонаха 1800, и то у манастиру Студеници.

Кад је Студеница страдала, 1806, онда је и Ђерасим с браћом и с ћивотом Светога Краља добегао у Враћевшницу, где су остали сви до пропасти Србије. Године 1813 одавде је отишао у Срем, и тамо неко време провео, па га видимо 6 Јула 1814 у Вољавчи, у рудничкој планини, где пише своје стихове о Србији.

Доцније се често налазио уз покојнога Мелентија Павловића, а и у двору Кнеза Милошевом.

Године 1831, 11 Октобра, у београдској цркви, посвећен је био за јепископа, и намењен најпре на јепархију „пожаревачке стране“ али после га пошљу у Шабац.[1]

---

[1] Знаменитіи догађаи (његова књига) стр. 116.

У Шапцу, тихо, побожно, провео је као владика око 8 година, и упокојио се 1839. Тело му је сарањено у озидану гробницу, у шабачкој цркви, до северних врата.

Године 1838, штампао је у Београду књижицу: „Знаменитіи догађаи новіє Србске Исторіє на кратко у везаном и простом слогу“, стр. 124.

Кад Србин чита оно што се излило из пера овога духовника, мора га нека милина подузети, једно што му се ту ређају догађаји који су му толико блиски, а друго што се све то лије из срца, које напред каже да је зачето у утроби мајке несрпкиње.

О, свети утицају Лавре Студенице, и свих других остатака минулога српскога живота! није ли ваша сила толико бајна, толико моћна, да од детета несрбина начини оваког архијереја патријота?!

Да ли вас, силе божанске, умемо да оценимо и да употребимо ми који смо тако жудни, а толико и потребити, да загрејемо срца својих омлађих љубављу према своме народу, према драгој отаџбини српској!

Нека му је лака српска земља коју је синовски љубио! Нека му је до века светао спомен међу архијерејима! нека му је вечита слава међу српским грађанима!

Јован Павловић

Јован Павловић, прота шабачки, родио се у Босни, у селу *Бањици*, године 1804.

Отац му је био свештеник. Још године 1809 прешао је у Србију, и настанио се у Шапцу.

Јован је почео ићи у школу у Шапцу, а продужио је у Митровици, кад му је отац, несрећне 1813 године, био пребегао у Срем.

Јован се запопио у Шапцу 1824, а године 1826 постао је прота, на особиту жељу г. Јеврема Обреновића, који је тада био управник тога краја.

Прота Јован Павловић рано је изашао на глас као добар говорник у цркви. Предан породици Обреновића, отворен и за

оно време доста образован човек, виђен на очи, он је призиван био у многе свечаности дворске и народне; ишао с Кнезом Милошем у Цариград, 1835, а доцније 1859, слао га је Кнез Милош опет у престоницу турску, као члана депутације, која је тражила извршење хатишерифа, који су још били мртво слово.

Ми дајемо места његовом спомену овде, нарочито за то, што је огледао силу пера свога не само у многим лепим беседама, које је говорио у разним приликама а и неприликама, него и у преводу *Чокеових „Часова благоговења“*, које је штампао године 1850, у Београду.

Павловић је рано оседео. Високог стаса, дуга лица, беле косе и браде, оштрих, живих очију, Прота је Павловић био личност, која је уливала неко поштовање, где се год јави.

Умрьо је 24 Априла 1861 године, на сами Васкрс, и укопан је у Шапцу код цркве коју је служио 37 година.

Над његовим гробом узидана је у црквени зид плоча, на којој се међу осталим читају ове речи самог покојника:

„Рађамо се да мремо,
А умиремо вечно да живимо
Са славом или бесчестіемъ“.

Бог да га прости!

Никола Чупић

АРТИЛЕРИСКИ КАПЕТАН

Никола Чупић родио се у Шапцу, 1836 године. Оцу му је било презиме *Куртовић*, премда није род с познатим Куртовићима у Шапцу. Мати пак његова, *Василија*, рођена је ћи покојног војводе *Стојана Чупића*.

Никола је пошао у школу у месту свога рођења 1844 године, и звао се у прво време, по презимену оца свога, *Куртовић*. Доцније то презиме замени оним које му је носио деда, материн отац, и почне се звати и писати *Никола Чупић*.

Године 1851, Октобра 8, ступио је, у Београду,у артилерйску школу коју је свршио с добрим успехом, и 6 Новембра 1856

произведен је у чин потпоручика. Године 1859, Новембра 7, постао је поручик; године 1861, Јануара 27, постао је капетан друге, а 4 Септембра 1863, капетан прве класе.

Никола је Чупић био човек коме није ласно наћи у свем једнака другара. Младић црне масти — готово гарав —, светлих црних очију, које сведоче богат ум што продире скроз предмет који разматра; порастом витак и врло стасит; за добра здравља свога одвећ дичан, поносит, жив и окретан, а и кад га је болест била освојила опет је остао тих, миран, не изгубивш много од своје обичне поноситости. Одликовао се ретким даром и памћењем, особито у математици и у нацртној ђеометрији. Свакком тешком задатку из тих наука он се радовао као каквој највећој сласти.

Забаве лаке и бесплодне нису му биле никаква драж. Најволео је игру *шах* коју је играо с особитом вољом, с неком милином, и махом с добрим успехом. Често је при овој забави говорио: „Не помаже овде само мицати фигуре; ту треба најпре памет зрело да размисли, да предвиди последице, па тек онда нешто да учини; у свакој својој фигури ваља сматрати по једног свог војника или по један део војске, који не треба неразмишљено гурати напред да узалуд гине.“

Волео је врло да јаше, и свакад је држао добре коње, које је гајио, чувао и гледао до највеће нежности.

Док је био здрав, био је издашне руке, нарочито према сиромасима; а пошто се оболестио, постао је штедљивији, и о том је говорио сам: „Боље је и приштедити за корист своје отаџбине, ма да се то често и оговара.“

Врло је радо читао, и у том је могао дуге сате проводити. Највoлео је читати дела после којих остаје њему самом много да размишљава, да проналази, и да пресуђује. Чак спиритуализам и материјализам занимали су његову главу, и он је често њих упоређивао, и о њима водио разговоре.

Био је частољубив до крајности; готов је био учинити свашта само да своју част очува.

Политику је сматрао као нешто што се не зна у чем је; за

то је свакад претпостављао сваки родни рад узалудном бављењу политиком.

Као Србин, мрзио је Турке свом мржњом своје снажне душе; шта више, као да је наследио нешто те мржње од свога деде, јер је у том осећању превазилазио многе и многе. Кад би год што ново и лепо од војничке спреме набавио, свакад би говорио да ће му то требати „кад се пређе у Босну.“

Он је конструисао за пехоту један топ који је још у пројекту; а склопио је и једна кола с малим углом окретања, где је решио једно питање које је многе војничке главе толико морило.

Чупић је боловао од суве болести. У почетку је мислио да може наћи лека, за то је путовао у разна места на југу Јевропе, не би ли се како опоравио. Најпосле пређе и у Африку, и настани се у месту Орану.

Пред полазак у Африку, писао је једном свом пријатељу[1] у Београду, и кроз неку суморну шалу говорио овако: „Мени ни цела Јевропа не може да помогне, за то идем у Африку, дако ми она што помогне; ако и тамо лека не нађем, и ако видим да се мрети мора, похитаћу да се у отаџбину вратим, да тамо кости оставим, и да туђу земљу не гнојим.“

У последњем писму из Африке, на неколико дана пре него што ће умрети, пише ово: „Час је ту, мрети се мора, лека ми нема; моћи немам да се кући вратим, — ах, српско сунце, српска земљо!.... Хитам да учиним расположење с мојим имањем док још ово мало душе у мени траје; кад не бејах срећан да, као што су моји стари, будем од користи својој отаџбини, на бојном пољу, са сабљом у руци, за што се вазда спремах, оставићу све своје имање на просветне цељи, те да на овом бар пољу својој земљи помогнем. И просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке, и да освети наше Косово. Вама аманет, да се ово изврши. Ах, слатка и драга Србијо!.....“

8 Јануара 1870, у Орану, учинио је покојни Чупић овакав тестаменат:

---

[1] *Г. Кости Протићу*, коме имамо да захвалимо за ове податке.

„При чистој свести и здравом разуму наређујем: да се са мојим имањем овај распоред и употребљење учини:

„1-о Од мог покретног имања, издаће се сестрама моје нокојне тетке и то: Милки и Ружи, свакој по 100 дук.

„2-о Моме стрицу, да се даде 100 дук.

„3-е Ћери мајора Протића, Зорки, 100 дук. да се изда.

„Све остало покретно и непокретно имање да се употреби на издавање *научних и моралних дела.*

„Моје непокретно имање састоји се из једне новосазидане механе у Шапцу.

„Покретно имање уложено је код друштва бечког Pfandleihe-Gesellschaft, у 8000 фор. год. 1866. Признаница (књижица) у мом сандуку.

„Г. министар просвете одредиће комисију из 12 чланова која ће решити: да ли да се капитал одмах употреби на наведену цељ, или да се приход употребљава, а од капитала да се фонд образује: у ком случају и штатуте да изради комисија.

„Закључења комисије биће непроменљива.

„Оран 8. Јануара, 1870.

„У Африци. **Н. Чупић**, с. р.
артил. капетан.«

---

31 Јануара 1870 (по старом календару) издахнуо је племенити овај Србин, у Орану, и укопан је тамо.

Његово је завештање већ извршено. Комисија је одређена, која је пречистила стање фонда и саставила *Уредбу*, по којој сада том задужбином управља *Одбор од 12 лица.*

Сума тога фонда, која је узета као основна главница, износила је 31 Јануара 1875 равно шест хиљада дуката цесарских.

И тако ова два Чупића оставише оба кости ван Србије коју су толико љубили : дед паде у руке Турцима, највећим непријатељима својим, који га уморише смрћу нејуначком; а унука

отера болест преко бела света, да тамо у туђини остави своје српске кости, уздишући за српском земљом, за сѓпским сунцем......

Али преко толиких гора и долина, преко толиких земаља и мора, издишући, он помиње слатку Србију, и даје њој на службу све што по себи оставља на земљи!

Нека би се множила српска срца с оваким осећањима! Тада час нашег општег ослобођења не би био тако далеко!

Стеван Магазиновић

После дужег, тешког боловања, упокојио се у Београду, 4 Фебруара, 1874, државни саветник, у пенсији, *Стеван Магазиновић.*

Тих и смеран за живота свога, он је, својим тестаментом, показао толико љубави према роду своме, и толико поште према књизи и науци, да смо ми дужни, бар у најкраћим цртама, изложити живот његов, како би спомен његов остао што вернији у српском народу, који ће имати узрока довека да с поносом спомиње име свога честитога сина.

Стеван Магазиновић родио се у шабачком граду, од прилике 1804 године. Отац му се звао Митар, а мати Марија. Још као дете, у једној бежанији од Турака, пренет је у Срем, у Руму, где је и одрастао, и школе учио.

Доцније се вратио у Шабац, и мати му се, оставши удовица, преуда за Магазиновића, кога презиме прими и Стеван, пасторак његов.

По службеним документима видимо, да је Стеван Магазиновић, на крају године 1823, ступио у шабачки окружни суд, као бесплатни практиканат.

У почетку године 1824, послат је у суд ваљевски за писара, и ту је остао до 1829. После чега је дошао за писара у канцеларију пок. Кнеза Милоша.

18 Августа 1833 слан је био у Јадар и у Рађевину, да сав десетак спахиски тачно попише, и тај попис да поднесе Кнезу Милошу. 9 Септ. 1833 дата му је власт да тај десетак пресеца са спахијама, и исплаћује им, како се с ким погоди. Посао

тај он је свршио на задовољство Кнеза још до 11 Новембра те исте године.

18 Новембра 1833 постављен је за капетана поцерскога у нахији шабачкој.

23 Маја 1835 постављен је за члана „шабачкога исправничества," а 10 Јуна 1837 даровао му је Кнез Милош, у том истом звању, чин мајора за верну и ревну службу његову.

25 Фебруара 1839 постављен је за председника шабачког окружног суда.

Године 1840, 14 Септембра, премештен је у Брусницу, за председника рудничкога суда, а одатле опет, 27 Јуна 1841, премештен је за председника суда округа београдског.

Новембра 16, 1842 постављен је за члана апелацијског суда, а 30 Декембра, те исте године, постао је председник томе суду.

10 Априла 1843 дат му је чин потпуковника.

Те исте године, 3 Новембра, постављен је за члана депутације која је управљала фондом за чиновничке удовице и сирочад. Ту је службу отправљао из почасти, јер она није ником плате доносила.

31 Декембра 1846 постављен је за члана врховнога суда.

10 Декембра 1848 постављен је за члана депутације школскога фонда. И та је служба била служба из почасти.

27 Септембра 1852 постао је председник врховном суду.

11 Декембра 1854 постао је члан државног савета.

21 Декембра 1854, кад је пок. Книћанин дао оставку на министарство унутрашњих дела, Стеван Магазиновић постављен је за министра унутрашњих дела.

Доцније, 31 Марта 1858, видимо га као кнежева представника и попечитеља ин. дела.

На овом месту, Магазиновић је помагао колико је год могао припрему оних догађаја који се извршише на крају године 1858. Кнез Милош, по свом повратку, задржао га је у том звању до 7 Априла 1859. Тога пак дана, уваживши му оставку, отпустио га је с овим писмом:

„Господине,

„Нарушено здравље ваше принудило ме је уважити оставку, коју сте ми поднели на звање мога представника и попечитеља иностраних дела, и по жељи вашој вратити вас у приватни живот.

„Растајући се с вама на пољу делања за срећу и напредак Србије, не могу да вам не изјавим, како сам потпуно задовољан вашом поштеном и оданом службом. Ја молим Бога да вам скоро утврди поколебано здравље, а уверен сам да ћете ви свагда готови бити да отачаству и мени, кад год ваше службе затребамо. верно и срдачно послужите.

„Уз ово вам јављам да сам наредио што је нужно да вам се пенсија одреди.

„Уверавајући вас о мом непрекидном благовољењу, остајем ваш благонаклони.

„7 Априла, 1859 у Београду. **Милош Обреновић.“**

Од тога доба, Магазиновић је живео у пенсији, све до смрти своје.

Здравље му је било поремећено тако, да га ни лекарска вештина, ни примерна нега и дворба добре супруге никако не могоше повратити у повољно стање.

Магазиновић је био ониска пораста, но крупна тела у опште; пун, црномањаст, а у лицу богињав.

Нарави је био тихе, смерне; опхођења отвореног, искреног.

Рођен у оно доба кад је „крвца из земље провирала“ тражећи освету за погажено право, а и проведавши сав свој век у опсегу где се досуђује правда, он је био осетљив за своје право; али чим питање није било о томе, он је био попустљив, пријатељ мира, и увек готов на давање.

У коликој је мери срце његово куцало за овака дела, најбоље нам показује *његова последња воља,* коју ћемо видети овај час.

Три пута се женио, али ни с једном женом није имао од срца порода.

С последњом женом својом *Маријом,* која га је онако достојно подворила нарочито у последњој дугој болести његовој, проживео је више од 26 година.

Ево сад његовога тестамента који му обезбеђује право на народно поштовање за сва времена:

„Ја доле потписани, Стеван Магазиновић, следујуће расположење, на случај моје смрти, о моме имању остављам:

Ја никоме нисам ништа дужан, а моје се непокретно имање састоји из доленазначене непокретности, и то:

1. Једна кућа од тврдог материјала, са плацем близу двора кнежевог. по трима тапијама.

2. Једна ливада, са три тапије, крај реке Саве, близу Маџар-аде.

3. Један виноград, са две куће од камена, до г. Милана Симића винограда, са две тапије.

Ове су непокретности овде у Београду, а у шабачком атару имам следујуће непокретности, и то:

4. Једну земљу (зовому забран) од прилике до 400 дана орања. Она граничи: са једне стране Сава река, са друге стране земља браће Топузовића и Узуновића, са треће стране, друм у села мачванска, а са четврте стране, земља браће Мијатовића из Причиновића, све до Саве реке.

5. Две ливаде, једна *Рагибовача*, а друга купљена од браће Џанге које су једна до друге, а са четири стране земља је браће Топузовића, имају свој стари пут од реке Саве и до 20 коса траве.

6. Ливада од 20 коса траве, купљена од г. Јеке Вукомановића, покрај друма до реке Саве, а с три стране земља браће Топузовића

7. Земља до 30 ланаца са две куће од набоја спрам Јереза и мог забрана у Травницама.

8. Земља 20 ланаца, *Гемовача*, близу мог забрана у Травницама.

9. Земља близу Шапца, од прилике тридесет ланаца, купљена на лицитацији (Јуришевића).

10. Моја је воља и наредба, да се моја непокретна добра никад и ни у ком случају не смеду продати, нити задужити, нити променити.

11. Како пак ја деце немам, то ће моја жена Марија, ако ме надживи, сав приход од мојих непокретних добара уживати до њене смрти.

12. По смрти моје жене Марије, уживаће мој брат Коста (у случају његове смрти) његова деца од овог мог непокретног имања приход за десет година.

13. После десет година, прелази моје непокретно имање на просветне цели са којим ће министарство просвете (са мојим добром) управљати, давајући под аренду, новце примати и на просветне цели употребити онако, како за добро нађе, али ни у каком случају да не може моје имање продати, нити задужити, нити пак променити,

него за свагда давати под аренду и новце на просветне цели употребити, као што сам у 10. тачки казао.

14. Моје сво покретно имање т. ј. новце, облигације, златне и сребрне ствари, коње, кола, једним словом све што је моје, поклањам и остављам мојој жени Марији у неограничену сопственост, да по својој вољи са покретним и движимим мојим добрима располаже. У ову покретност спада и њено очинство што ми је донела. Она ће све облигације и моје вересије наплаћивати, интабулације скидати или сама или посредством свога пуномоћника.

15. Моју сестру Софију поч. Пајка Илића разрешавам од плаћања што се она са својим мужем пок. Пајком обвезала мени плаћати за Симу Пискаревића, и тако она не ће ништа дужна бити, него она ће Симине вересије наплаћивати и мојој жени новце предавати, а што се не би могло од Симиних дужника наплатити, то ће сам Сима плаћати.

16. Моја ће жена Марија позвати мог брата Косту да он овај тестаменат препише у две копије, па једну да задржи за себе а другу да преда министарству просвете ради знања.

17. Суд не ће над мојим имањем стециште одређивати, нити ће се у попис мог имања упуштати.

Овај сам тестаменат својеручно написао и моје име потписао и печат ставио.

У Београду 6 Августа 1872.

(М. П.) **Стеван Магазиновић**

ЧЛАН ДРЖ. САВЕТА У ПЕНСИЈИ.

Данас је 9. Августа 1872. г. призвао нас долепотписане г. Стеван Магазиновић, пензионир. саветник, и изјавио је пред нама да је у овом тестаменту, који је он цео сам писао и потписао, његова последња воља изражена, о чему ми сведочимо.

У Београду, 9 Августа 1872.

Сведоци: **Јовица Николајевић**, у пенсији члан савета; **В. Савић**, чинов. упр. фондова; **Јеврем Гавриловић**, пенз. саветник; **Јован С. Јелкић**, бакалин у Београду.“

„На просветне цели што сам у тестаменту намонио, овако разумем и хоћу да буде: у време, кад моје непокретно добро т. ј. имање пређе у руке правитељства, т. ј. просвете за свагда, да се приход цео од тог имања употреби на печатање полезних књига и ученицима сиротним бесплатно да се раздаје.

У Београду 18 Јуна 1873.

Стеван Магазиновић

ЧЛАН ДРЖ. САВЕТА У ПЕНСИЈИ

Ми долепотписани у једно доба сви скупа саставши се код госп. Стевана Магазиновића, пензионираног саветника, сведочимо: да смо из његових уста чули, да је ово на што се ми потписујемо његова права последња воља коју је он сам својеручно и написао.

У Београду, 18. Јуна 1873. год.

Мед. Др. Иларион Анђелковић; Станоје Илић, секретар кас. суда; **Јован С. Јелкић**, бакалин; **Стеван С. Протић**, сапунџија.“

Мир праху твоме, честити сине драге наше отаџбине! Ти си се, умирући, сећао оних који су узданица сваке куће и сваке државе; сећао си се нараштајâ на којима редовно остаје свет. Благо души твојој, која се тако бринула, како да нови српски појасови долазе на посао с више светлости, с више мушке воље, с више морала и честитости!

И најмањи напредак у сваком овом правцу за твоје је име споменик који никад никаква сила порушити не ће.

Рај нека ти је души, а праху твоме нека је лака српска земља коју си ти тако синовски љубио!

В. МЕСТА ЧИМ ВИЛО ЗНАТНА

Од местâ у овом округу која су ма чим знатна, поменућемо прво *Поље Мишар*, 1 сâт од Шапца, идући београдским путем. У тој широкој узвишеној равни било је више сукоба између Срба и Турака, нарочито последњих дана месеца Јула и првих дана Августа 1806 године. Али је најславнији био онај бој који је у среду 1 Августа 1806[1] имао Карађорђе против Сулеман-паше,

[1] У који је дан била та славна мишарска битка очевидци не говоре једнако. *Прота Ненадовић* каже да су тек 31 Јула начинили шанац. *Јокић* вели да је Карађорђе, одмах после те победе, пошао низа Саву, и у Остружници се 15 Августа, на вел. Госпођу, причестио он и војска његова. *Сима Милутиновић* пак каже (*Србијанка* I, стр. 146) да је то било на Госпођине покладе, а *Милош Светић* опет да је било 3 Августа 1806 године. Међу тим ми држимо да је најпоузданије оно што прота митровачки *Савковић* и *К. Јовановић*, капетан из Кленка, пишу *Митрополиту Стратимировићу*, а они означавају *среду, 1 Августа 1806*, као дан те знамените битке и славне српске победе.

Кулин-Капетана, и других турских вођа. Срба је било до 15.000 са четири топа, а Турака 30, или, како се прича, више од 50.000. Бој је тај поразио сву силу босанску. Не само Кулин, него још седам главара платило је животом ово бесно насртање на сиротињу рају.

Песма је разнела с Мишара у све крајеве српске славу оружја српскога. За тај бој зна већ сваки Србин који мари за свој народ и мисли о његовој будућности.

Ми смо, данас, далеко од мишарске битке; али осећамо последице њене, па не можемо да се не упитамо: Ко је тај Кулин-Капетан који креће толику војску на српску сиротињу, и прети онако затирачки да прође кроз земље наше? Ко је? То је потомак онога истога Кулина, бана босанскога, који оно на **ѹсѣкновaнiѥ** 1189 године, дајући неке повластице Дубровчанима, писаше овако: „Ѹ име оца и сына и светога дѹха, ѣ бань босански, Кѹлинь, присезаю тебѣ кнеже Крьвашѹ,[1] и т. д.

Па потомак тога Србина, од кога имамо најстарије српско писмо, ето је с толиком војском својом ставио сву храброст своје словенске крви под заставу Мухамеда, и упео се да помаже затирати Србе — браћу своју!... Да ли ће кад год видело истине осветлити ум људски, да браћа буду браћа ма које вере била, или барем да се не затиру тако крвнички?...

После мишарскога овако славног за Србе боја, Скопљак-паша (Сулеман), каже *Милутиновић*, полазећи из Шапца града, дао је реч Карађорђу, да више никад на Србију не ће руку дићи.[2]

Свилеува, село у Тамнави, 5 ½ сата на југоисток од Шапца, знатно је рођењем славнога *Попа Луке*. Осем тога, српске су чете у почетку устанка 1804, у том селу, на месту *Дугом Воћу*, начиниле први шанац, и ту славно разбиле војску *Али-бега Видајића*, из Зворника, који је дошао био, на позив шабачких Турака, да потуче „*Србијанске хајдуке.*“[3]

Село Бељин, 4 сата на југоисток од Шапца. Ту је био први српски стан, када су они 1804 и 1805 отпочели нападати на шабачке

[1] *Monumenta Serbica*, стр. I, IV.
[2] *Србијанка* III, стр 123.
[3] *Вук*, *Даница* за 1828, стр. 168—173.

Турке. Бељин је село на левој страни Вукодражи, на ½ сата од Саве, а на обали савској, опет с леве стране утока Вукодражи, познају се и сад зидине од старога града *Бељина*. Зидови и сад штрче у Саву, да се и с пароброда могу да виде.

На Бељину је био бој између Срба и Турака 1806, после кога је на *Дугим њивама*, код воде *Петковица* између села *Крњића* и *Власанице*, погинуо јунак *Јанко Катић*.

Село Крњић, 3 сата на југоисток од Шапца. И ту је био утврђен српски стан, докле се год они нису утврдили у Шапцу, Мачви, и у Поцерини.

Варна, село у Поцерини, 2 сата на југ од Шапца. Ту се познаје и сад шанац, где су се утврдили Срби 1804 после разбоја *Муле Ножине*. А ту се војска вратила и по што је разбила *Џору Османа* на Чучугама.

Китог је био густа шума од Дрине па готово до Шапца. Ту су сретане и разбијане не само мање чете него и повеће војске турске, јер је густа шума давала браниоцима сваку згоду за бусије. Ту је *Прота Смиљанић* 13 Августа 1806 дочекао преко 1000 Турака, разбио их тако да нису један за другога знали; одсекао 153 главе; убио 200 коња, а ухватио 300; отео све што су Турци носили своје и гонили туђе.[1] — Данас се Китог упољио, и нама је тешко разумети, како би се у такој равној голети могла дочекати с мало друга непријатељева сила.

Жича, мала речица, која тече упоредо с Лешницом, а дуж ње је велико поље на ком је била године 1807 битка, у којој је и сам Карађорђе рањен у врат. Пред овај бој хтео је Карађорђе да обеси неког буљубашу Јована из ваљевске нахије за неку непослушност. Кад он рече да се обеси тамо код Ћурчӣна гроба, онда војска сва изађе из шанца па, ухвативши пушке за грлиће, а табане у вис дигнувши, повиче у глас: „Молимо, Господару, поклони нам Јована!“ И Карађорђе му опрости.

Чокешина, манастир под Цером, 4½ сата на југозапад од Шапца, помиње се као место где је био крвав бој између Срба

[1] Писмо *Проте Савковића. Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 429.

и Турака, на Лазареву суботу, 1804. Бој је био мало подаље од цркве, поврх потока *Врањевца.* Ту су Срби грдно побијени, али су браћа *Недићи*, из села Осечине у ваљевској нахији, својим беспримерним јунаштвом осветлали образ српски за до века.

Песма верно и потпуно описује ову крваву сечу.

Ново Село, малко на север од Лешнице, изашло је на глас због боја између Срба и Турака, где је *Лука Лазаревић* погубио *Пејзу Мемед-агу.*

Прудови, на Дрини, према Бадовинцима, $^1/_2$ сата од села. Овде су Турци највише прелазили ради пљачке. Ту је био Чупићев шанац, али сад од њега нема ништа, јер га је Дрина прeронила, и његово је место сад на босанској страни.

На *Прудовима* веле да је прешао Деренделија с војском.

На *Прудовима* су мачвански кметови предали Турцима Стојана Чупића 1815, те је после удављен у Зворнику.

Прудови се ти зову иначе и „Везирова скела".

Салаш (црнобарски).[1] Ово је место остало знатно славном победом Чупићевом над Мехмед-Капетаном, 1806, и оном дивном прекорном беседом, коју Вишњић ставља у уста *„верном слузи Јуришића Станка"*, који онако мушки кори српске војводе.

27 Маја, 1806, у недељу на покладе, дођу Поп Лука, Чупић, и Дабић у Али-агин Салаш и закопају се, па пошљу 200 коњика да измаме Турке, који су били ушанчени у Бадовинцима. Турци 28 Маја изађу, и од по дне до мрака отвори се крвав бој: Турака падне на месту 116, а 150 буде рањено. Српски тобџија запали турску џебану, и потуку им се многи коњи[2].

Је ли Вишњић овај случај сложио у песму, или други, ми не можемо пресудити, јер је таких бојева било туда врло често.

Године 1811 био је овде и други крвав бој, кад су Лука и Чупић узбили Али-пашу Видајића.

Клење, село у Мачви, где је *Прота Смиљанић* 13 и 14

---

[1] Иначе се ово село звало *„Али-Агин Салаш"*.

[2] *Писмо Проте Савковића* од 30 Маја 1806. *Архива Срп. Уч. Друштва"*, бр. 419.

Августа 1806, дочекао и славно разбио Турке који су се из Шапца повлачили к Дрини.[1]

Глушци — Богатић. Између ова два мачванска села дочекао је Стојан Чупић Турке 7 Септембра 1806 и славно их разбио[2]. Најпре их је стигао на *Орашку*, више *Козје Баре*, до самог села Дреновца, па их онда гонио даље к Дрини и гонећи затирао.

Парашница,[3] потес у атару села Црне Баре, протегнут од самог села дуж једног краја Дрине и Саве чак до потеса који се зове *Банов Брод*, под селом *Бановим Пољем*. Сав је тај простор био обрастао у густу шуму. У тој шуми имале су колибе, где су обично становали *„Голи Синови“ Зеке Буљубаше*. Данас су туда остали само ораси, а друго је дрвеће исечено, и сеје се кукуруз, и коси трава. Јесењи се усев не сеје због врло ране хладноће.

Равње, село међу Савом и Засавицом. На том је селу, на крају Августа и у почетку Септембра 1813 године, био крвав и несрећан бој између Срба и Турака. Често се пише да је тај бој био на Засавици, и то је право у колико се разуме вода Засавица, али ако се мисли село тога имена, онда је погрешно. Срби

---

[1] *Писмо Антима, владике ужичког* од 21 Августа 1806, *Арх. Срп. Уч. Друштва*, бр. 431.

[2] *Писмо Савковића, проте митровачког* од 8 Септембра 1806, у *Архиви Срп. Уч. Друштва*, бр. 434, а *Антима владике* од 9 Септембра 1806. *Арх. Друштва*, бр. 435.

[3] За име *Парашница* има овака прича: Кроз Парашницу има нека удолина, као водино корито, које се не протеже кр за сву њу него донекле. Кажу да је та удолина овако постала: Био некад некакав цин, па заволео своју рођену сестру, и хтео да је узме. Њему кажу да то може бити тек кад он прокопа води корито из Дрине у Саву. Он пристане, и почне копати; али се спусти густа магла, тако, да није видео куд копа, него је кривудао тамо амо тако, да је на неким местима хтео саставити прокоп. Најпосле му се досади те се мане сестре, и прокоп остане недоведен до Саве.

На другом крају *Парашнице* има место *Банов Брод*. Причају да је бан сремски, идући с војском на Косово, дошао дотле, па ту чуо да је битка била, и царство пропало. Бан ту свисне од жалости, а војска му се врати натраг. За то се то место прозове *„Банов Брод“*.

су на селу Равњу били заузели земљоуз између Саве и Засавице. Прекопали га, утврдили се ту, и мислили да се одупру Турцима док би друга српска војска озго од Цера ударила Турцима у бок; али се та нада не испуни, те Турци свом силом ударе на Равње. Турци су туна имали француске инџинире, који су им управљали приступним прокопима.

О том несрећном боју ево записке с Пентикостара цркве ноћајске коју је ставио 1814 године *Поп Василије Бабић*, парох ноћајски:

„— — Сей храм свети и божествени создася въ лѣто 1811, и прослужи перву службу месеца Декембра 20 числа 1811. Служи перву службу јерей Василіе Бабићъ.... И бист краму наследникъ и ктитор Стоянъ Чупићъ, войвода мачвански. И погоре храмъ месеца Септембра 5, 1813. Того же лѣта и сва Србіа паде подъ Турчина. И бист сраженіе велико на Рамню между Туркомь и Срблѣмъ 15 дана. И Турчин провали шанац, и пострада српска войска: што изгибе, што у воду поскака, али изгибе и Турчин и конь ни броя се не зна; али освои, јербо га је множтво било — 100 хиляда. И ту погибе Србаля, храбрих юнака, коих земля не ће више родити. И остаде 5[1] топова српски. И Стоян Чупић преплива Засавицу без оружя и го без кошуље с неколико друга.... и утече весела му мајка.

„Плачи, ридай славна землъо србска, док се обрати божія воля на те. Ал' ти беше лепо процветала и светиемъ црквама украшена и по црквама звонима подигнутим прогласую по свой сербской земљи ал' си одмах славу изгубила и подъ турско иго потпанула. Потписа Поп Василіе Бабићъ, парохъ ноћайски, 1814".

Дубље, село на запад од Шапца, где су биле три битке: једна 15 Августа 1806, друга 1813, а трећа 14 Јула 1815.[2] Она је прва била незнатна, друга штетна за Србе, а ова трећа била је крвава, али славна и срећна за Србију. Ту је Кнез Милош славно

[1] Или 9; не може да се добро разазна.

[2] Бој овај био је местимице онде где је сада ливада *Димитрија Машића и Попа Дамњана из Дубља*. Крст, за спомен те победе, ударен је у сред села, али бој није био ту, него онде где рекосмо.

разбио Турке, и заробио вођа њиховога *Ибрахим-пашу Марјаша*, кога је, по том, племенито обдарио и пустио слободна.

Многи су Срби овде изгинули за своју домовину, међу којима ваља захвално поменути: *Милића Дринчића*, и *Симу Ненадовића*, који су ту оставили главе. У боју на Дубљу, неки *Скерла*, из Липовца, у крагујевачкој Јасеници, ухвати најмлађег пашиног сина и поведе га Кнезу Милошу. Пашић, док је ишао за Скерлом, извади самокрес, и скреше правце у главу Скерли, али га срећом само малко обрани у образ. Скерла није више хтео да пршта, него одвикари јатаганом главу пашићеву, па је баци пред Кнеза Милоша.

Кад, доцније, доведу и пашу заробљена, и Кнез му понуди да позна главе од својих људи и да их узме, он наиђе на главу онога пашића, па писне кроз плач: — „Он ми је био најмлађи, али сам се надао да ће побјећи, јер је под њим био најбољи коњ“.

Најпосле поменућемо и „*Мачву*“ градић, и „*Битву*“ као предео — места, која су имала злу срећу, да на њих маџарски краљ Лудвик 1426 године полаже некаква права.

Има још и име *Thusniza*, али ми не знамо које је то место данаске, ако није ружно записана Лешница или Лозница.[1]

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У шабачком округу има 1 варош, 2 варошице, 110 села, а 51 општина. Глава пореских било је 15,245 (1870).

Шабац је главно и окружно место овога округа на десном брегу Саве, варош је мало даље од обале, а град је баш на води. Град Шабац зидао је Султан Махмуд 1470, да би равницу мачванску заклонио од напада маџарске војске. Име је граду томе Турчин наденуо *Бугјур-делен*, што би српски могло значити двоје: *Онај који боде у бок;* или: *Купињак*, место где расту купине.

У српским летописима пак Шабац се често зове *Заслон*. Али ни зидови, ни име нису омели непријатеља, него, још 1475 године, *Матија Корвин* освоји од Турака баш ту нову њихову заштиту.

[1] „*Отаџбина*“ за Фебруар 1875, стр. 188.

Потоњу судбину Шапца прелазимо ћутке, претпостављајући да је она била онака каква и свега народа српскога.

Тек године 1695, у аустриским војним записима налазимо овакву белешку о Шапцу: „Године 1695, у почетку Октобра, Гроф *Гвидо фон Старенберг* освојио је Шабац, утврђено место[1]".

Године 1717 била је на Шапцу крвава битка између Аустријанаца и Турака, после које га је пожаревачки мир предао Аустрији.

Године 1739, 1 Септембра, београдским миром, Шабац је враћен Турцима, пошто су му најпре порушени бедеми.

Године 1788 отет је од Турака, онда кад је главном опсадном војском аустриском управљао лично сам цар *Јосиф II.* Да испричамо, ма у неколико речи, то отимање Шапца, нарочито за то, што су и ту Срби били први који су летели у ватру за неблагодарне суседе своје.

20 Марта, 1788, Цар Јосиф пређе преко Саве на Кленку, и заповеди да се предузме нападање на Шабац. То није ишло ни ласно ни брзо. Помињу се места: *Богаз*[2], одакле је, у цареву присуству, грувано из топова на град; *Прокопов гроб*[3], где је такође била једна батерија; и неко предграђе *Пајита* (да не буде Бент?) које се срета и доцније чак 1806 године.[4] Српски драговољци, предвођени капетаном *Соколовићем,* продру у варош 18 Априла 1788 године, и горње и доње предграђе буде спаљено.

Посада се преда 12 Априла 1788. Посаде је било 700 људи; они се пошљу у Варадин; жене и деца пак испрате се у Зворник. У граду је нађено 17 топова, а Цар Јосиф је наредио да се Шабац, после тога, оправи и утврди.

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 210.

[2] То као да ће бити оно место где поток Думача утиче у Саву.

[3] Данас овога гроба нема, али се прича да је до пре неколико година на обали савској, одмах до Богаза (утока Думаче у Саву), с оне стране до Шапца, стојао један велики камен, какав се обично износио на гробове знатним људма, па је сада Сава то место подронила и заронила га.

[4] За *Пајиту* не зна нико ништа.

И у тако утврђеном на ново Шапцу, находимо у Јуну 1788 као команданта капетана *Грофа Бранковића*[1].

Свиштовски мир вратио га је опет у руке Турцима.

Кад су, на измаку прошлога века, Дахије завладале Србијом, онда је у Шапцу постао главни заповедник *Мус-Ага Фочић*[2], брат Мехмед-Аге Фочића, једнога од четворице великих Дахија који су седели у Београду. Осим Мус-Аге, помиње се често и неки *Бего Новљанин*, који је био из дружине јаничарске, и многа зла чинио Србима.

Као што је познато, Мустај паша, везир београдски, као прави пријатељ свога цара, гледао је свакојако да стегне силу јаничарску, силу дахи̂ску. У тој тежњи он се помагао Србима, нарочито првим људима из српског народа. С тога су Дахије, и све њихове присталице, мрзиле на нахи̂ске кнезове Србе, јер су ови сви били више на страни мустајпашиној него на страни њиховој.

У шабачкој нахији био је тада главни кнез *Ранко Лазаревић* из села Свилеуве, који је такође држао страну београдском везиру, одупирући се, где се год могло, сили дахи̂ских пријатеља Ба̂ша и Јаничара.

Бего Новљанин потегне те убије овога Кнеза Ранка у сред по дне у Шапцу.

Кад Мустај-паша дозна за тај случај, пошље 600 својих војника крџалија̂ у Шабац, да доведу Бега Новљанина жива, или да донесу главу његову.

Кад крџалије отиду у Шабац, Бего се с неколико момака и својих пријатеља̂ затвори у камени град, а крџалије опколе град и стану пуцати и палити из пушака куле. Бего тада, једну ноћ, прокопа град од Саве откуда се нико није надао, и тако, с неколико момака, утече у Босну. Сутра дан крџалије уђу у град и удаве

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vierletzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 274.

[2] За овога *Мус-Агу* говорило се да има 120 ока дуката. (Глед. *Записку Проте Земунскога* од 14 Марта 1804. *Архив Српског Ученог Друштва*, бр. 368).

36 турака, за које су им казали, да су држали с Бегом, и да су га пропустили, па се после врате у Београд[1].

Као што се види, Шабац је, у почетку овога века презирао заповести београдског везира који је, с једне стране, слушао свога цара, а с друге, и Србе звао у помоћ против бунтовних Јаничара Турака. Отуда ће, бој се, и бити оно што су Туркиње у Шапцу у почетку 1804, кад се оно први пут српска војска јавила пред отим градом, онако подругљиво певале:

„Подигла се једна шака Влаха
„И пон'јела у тиквици праха
„Да отимљу Шабац од Турака:
„Они мисле, да је Шабац шала,
„А Шабац је Биограду глава!“

У почетку године 1804, шабачки Турци уморе у Шапцу на грозан начин три Србина. То су била два попа: *Живко* и *Максим,* и владичин протосинђел кога име није записано. Оној двојици проболи су живима ножеве кроз утробе, па их тако увели у град где су их после погубили, а трећега су још на чаршији исекли свега на комаде.

Још се можда пушила крв ових првенаца у венцу мученикâ за народну слободу, а 7 Марта 1804 осване пред Шапцем српска војска, којој су старешине биле *Јаков Ненадовић* и *Поп Лука Лазаревић.* И ако се Туркињама чинило да је ово само шака Влаха, и да носе у тиквици праха, опет их је веома уледило у срце, кад су зачуле рику топа, којим су Срби започели тући Шабац.

И Шабац се одиста преда Србима на утврђене услове 20 Априла 1804. Јаков уђе у град, исече неколике од Турака-зулумћара; Мус-Ага и Бего прешли су били раније преко Саве, и отишли у Босну. У Шапцу постане старешина један Турчин од старих Турака Шапчана. Тако је остао град у рукама турским, који су цару верни а Србима божем пријатељи. Радња и пазари продужени су и даље.

---

[1] *Даница* за 1828, стр. 142.

Јаков, после овог освојења, на позив Карађорђа, крене се с војском и топом на Врачар, одакле оду сви на Пожаревац, те и ту варош принуде на предају. Иза овога, сваде се Јаков и Ћурчија око некаква вражјега ножа[1]. Ћурчија, с тога, остави Јакова и Карађорђа на Врачару, па са својим људима дође у Шабац. Варош је готово била спаљена, него он на оном тако рећи варошишту побије свој свилени барјак. То је било 14 Јуна 1804. Тај дан стигао је у Шабац из Босне и Бећир-паша, који је ишао с 3000 људи да каштигује Дахије и Јаничаре, и да Србима божем дâ задовољење и какве олакшице.

Свилени барјак Ћурчûн, побијен на сред Шапца, саблазнио је правоверне старе Турке, који су у том видели знамење са свим злослутно за њих.

„Валâ и билâ! (Бога ми и Господа) ево бијела брада, и барјака хајдучкога не видјесмо до данаске[2]“!

Завладавши тако Шапцем и Мачвом место Јакова, Ћурчија пређе и у Јадар и у Рађевину, те и отуда истера Турке. Али док се он тамо бавио, продре из Босне у Мачву чета турска, с поглавицом, познатим Мус-Агом Фочићем, на само Преображење дође у Шабац, учини велику штету, па се тај исти дан врати натраг[3].

У том стигне оздо Јаков те у Новом Селу, преваром, убије Ћурчију, потуче његове присталице, намести опет свуда своје људе, и наплати се добро од Мачвана и шабачких Турака, што су пустили Мус-Агу с босанским Турцима, па се и он врати натраг[4].

Пред саму зиму, године 1804, вратио се јамачно кроза Шабац Бећир-паша, не свршивши оно за што је ишао у Београд, и могао је тада већ и сам помишљати, да злослутна зебња старих његових Бошњака Турака није била са свим без основа.

Година 1805 обележена је славном победом на Иванковцу, али се слава шабачком крају спремала тек у години 1806.

[1] *Даница* за 1828, стр. 190 и 191.

[2] *Даница* за 1828, стр. 192.

[3] *Протини Мемоари* стр. 133. — Говорило се онда да је Мус-Ага дошао, те своје новце ископао и однео.

[4] *Мемоари*, стр. 134.

Видећи да се Срби већ бију и с царском војском, шабачки Турци, они што су остали по предаји, утврде град, и почну се спремати на отпор. Из Босне су им долазиле и поруке и помоћ, да се држе добро, и да се спремају да се побуњена раја силом савлада.

Порта науми да нападне на Србију с три стране, па све три војске да се састану на Врачару, пред Београдом: тако је *Шашим-паша* имао ударити од Ниша низ Мораву; *Хаџибег Сребрнички* од Сокола преко Ваљева; а *Синан-паша са Горажда, Кулин Капетан*, серашћер, с много других поглавица, и великом војском, да продру кроз Мачву на Шабац, па, саставши се с Хаџибегом на Палежу, да се сједине на Врачару све три војске, и Београд да ослободе, а Србију са свим да покоре.

Помањих сукоба бивало је више још у почетку те године. Карађорђе, предвиђајући опасност, долазио је више пута сам собом на тај крај.

Тако су Поп Лука и Живко Дабић, 17 Јануара 1806, разбили Турке код Лешнице на Јадру (води), и 3 главе од турских поглавицâ донете су Карађорђу у логор код Шапца. Он је наредио, те су натакнуте на коље, па је то коље ноћу тајно побијено тако близу Шапцу граду, да су Турци из града могли познати с чијих су рамена те три главе.[1]

Али сила турска почне придолазити све већа. 30 Јануара, 1806, већ су Турци преко Дрине били продрли у Шабац, и свега га притисли. 31 Јануара, 1806, имали су Срби страшан бој на води *Добрави*, и ту је остало преко 200 Турака мртвих. Мачвани се од тога на ново ужурбају; почну говорити да хоће да се предају. Она турска војска која је ишла од Сокола, продрла је до Ваљева, и попалила село Бранковину, али је после узбијена. 23 Фебруара 1806 Мачва се већ сва предала, и почела носити заиру Турцима.

Но срећа се опет осмêне Србима. Присне помоћ из Шумадије, и, у месецу Мају,[2] 1806, Срби су опет били опсели Ша-

---

[1] *К. Јовановић, Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 395.

[2] 13 Маја у вече Срби су нападали на град Шабац. С мишарске страже, дођу они до самих турских топова, а с других страна

бац тако, да су Турци, у Кленку, већ преговарали о миру. Паша није смео напустити град, за то су преговори остали без успеха, и Шабац је стешњен још више. Срби су, у тај мах, држали до Цера, а Чупић је прелазио чак и у Босну, те палио села оних Турака који су овамо војевали на Србе.

23 Маја 1806, Прота Никола Смиљанић разбио је у Мачви Дервиш-Бега из Градачца, и освојио од њега силни плен.

Тих дана убијен је у Шапцу командат града Абд-Ага, који није давао Турцима да беже у Босну.

Славна победа на *Али-Агином Салашу*, 28 Маја 1806, довела је оне Турке у граду Шапцу још у горе стање.

Кад Јаков дође од Београда, онда се Шабац још уже стесни. Срби су били добили једну шајку с топом (која је пре била Мус-Агина), па су њом маневровали на Сави, и тукли град из топа. Турци су тада, веле, попалили сав Баир, осем четири куће.

Сад се некако срећа окрене од Срба. Турска војска почне нагло придолазити на Дрину, и Мачвани се на ново предаду. Везир је истина стајао још на левој обали Дрине, али паше: Сулеман, Синан, и Хасан-паша продру, првих дана месеца Јула, кроз Мачву, ослободе Шабац од српске опсаде, и пруже се чак к Малом Дубоком!

„Српске се старешине, пише родољубиви *Јовановић* из Кленка, 6 Јула 1806[1]: — завукле к ваљевској нахији у буџак па одонуд гледе, где се вилајет роби.“ Неки су били побегли чак и преко Саве. Спасење се чекало још једино од Карађорђа, за кога се проносио нејасан глас, да иде с Јанком Катићем, Миланом, и са Шумадинцима, у помоћ. „Ако он не дође — пропаст!“ узвикује добри К. Јовановић.

не допру, због неспоразумљења. Турци их опазе, учине узбуну, и оспу ватру. Српска војска одступи, али они што су већ били ушли у шанац (око 100 људи) остану цео дан 14 Маја, тукући се. Ту су претрпели големе муке. Тек идуће ноћи приступи српска војска и избави их (*Писмо К. Јовановића* од 15 Јуна 1806, *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 421).

[1] *Архив Српског Уч. Друштва*, бр. 422.

Пред крај месеца Јула, стигне доиста Карађорђе са својом војском на поље Мишар. Али како је у оно исто време (кад су оне паше биле продрле до Малог Дубоког) и Хаџибег био ударио с 3000 Турака од Сокола, па се ипак уставио на ваљевској граници, и ту се ушанчио, Карађорђе прво изађе пред њега, опколи га, и пошље одмах другу ноћ те се спали турска варош *Петрац*, која је близу Сокола. Кад Турци у шанцу виде да им гори Петрац иза леђа, они оставе одмах своје шанчеве и нагрну бегати, а Срби их опет с леђа нападну, те су тако убијали где су кога стизали докле их нису претерали преко границе сокôске. Ту је пало много Турака, а и живих је неколико ухваћено. Од Срба је остало 17 на месту мртвих, а 20 је рањено.

После тога, Карађорђе са својом војском дође у село Крнуле, у шабачкој нахији, где су пређе биле војводе: Јаков, Лука, и Катић, који су, у оно исто време, док је он имао посла с Хаџи-Бегом, дочекали Сулеман-пашу, Синан-пашу, и Хасан-пашу бањалучког из Шапца, узбили их, и 40 глава турских одсекли, али је том приликом погинуо славни јунак *Јанко Катић*, као што је то испричано на свом месту. На Јанково место дозват је одмах његов брат *Марко*, и он је примио власт коју је дотле имао Јанко.

Пошто се састану обе војске у селу Крнулама, Карађорђе дође други дан у село Јаловик, а одатле, 28 Јула 1806, изађе на Мишар и ту се ушанчи. Тај дан све турске предстраже растера, и 10 турских глава одсече. Од Срба, том приликом, 2 момка погину а 4 се ране.

29 Јула изађу Турци из Шапца, из својих опкопа, са свом својом силом и топовима, и ударе на Карађорђа који их је чекао. У два пута су јуришали, али се ипак морадоше, с великом штетом, жалосно вратити у свој логор.

1 Августа, у среду, изађу Турци, с топовима, кумбарама, и свом својом силом. Карађорђе сакрије пешаке у шанац, коњике пак пошље у шуму, како ће грунути Турцима у ребра. Пустивши Турке да прићу близу к шанцу, Карађорђе дâ знак топом, те пешаци изађу из шанца и ударе на Турке с лица, и тако се започне крвави бој. Сад пукне други топ Карађорђев, а то је био знак

да коњици тада ударе с леђа на Турке. Тако вештом и уједно веома дрском маневром Турци буду пометени и са свим разбијени: многе мртве своје пошљу у логор, рањенике одведу са собом, и у 6 сата у вече, жалосни и тужни врате се сви у логор; своје лево крило, које је било чак до Думаче, преметну на десну страну ближе к Шапцу поред Саве, па од савске обале до шуме ископају ендек. У Шапцу је био овладао страх да Срби и на град не јурише; и да им се из Срема није додавало хране и пиће, не би имали шта јести. Карађорђе је послао у Китог 2000 људи, да затворе све пролазе од Босне. Опкољени тако у Шапцу, Турци су већ секли грање те хранили своје коње, јер ни за траву нису смели далеко излазити.

У славној тој битци на Мишару, Срби су изгубили врло мало људи, али је јунак Поп Лука ту тешко рањен, и у један мах мислило се да је погинуо. Од Турака, поред осталих, пао је *Кулин-Капетан*, за кога веле да је носио 7 челенака.

Победа српска на Мишару није стала много жртава: мртвих је и рањених и на једној и на другој страни било мање него у оном боју на Добрави 31 Јануара 1806; али је српска војска својом војном вештином и отвореним јунаштвом побркала турску војску и Турке престравила, тако, да се одмах после тога говорило, како везир босански жели да пошље 50 кметова Карађорђу да уговоре мир, да границу учине Дрином, али да он ону „опколиту у Шапцу турску војску“ пропусти мирно преко Дрине.

Од поглавица српских ту су били: Карађорђе, Милан Обреновић, Кнез Сима, Јаков, Марко Катић, и Прота Ненадовић. Очевидци причају, да нису запамтили Карађорђа никад тако весела, као после ове победе на Мишару. — „Јаков је, вели добри родољуб, *К. Јовановић*, у свом писму од 4 Августа 1806: — скоро на смерт болестан, али не сме да лежи; јербо му Ђорђе каже: „*Писи никад ни ваљао*; *зелену тикву први мраз убије*,“ *пак сиромах од Ђорђа жив умрьо*; *не сме оком тренути*[1].“

Шабац је остао још у турским рукама, али пораз, онако славно започет на Мишару, продужаван је и даље, на разним местима у Мачви, као што ће се видети.

[1] *Архив Срп. Уч. Друштва*, бројеви: 425 и 426.

Песма о боју на Мишару једна је од најлепших новијих наших јуначких песама. Она верно слика сву ту крваву борбу, само што догађаје који су се ређали с неком размачицом времена она слива у један непрекинути низ.

Та се песма находи у IV књизи народних песама, на стр. 203--209. Она је сва дивна, али је ми не можемо целу овде излагати, него само да кажемо шта жели Кулинова када, јер је то била жеља свега ондашњега турства. Она пита црне гавранове да јој кажу, шта је урадио Кулин на Мишару:

„Је ли Ђорђа цару оправио?
Је л' Јакова на колац набио?
Је ли Луку жива огулио?
Је л' Цинцара на ватри испек'о?
Је л' Чупића сабљом посјекао?
Је л' Милоша с коњма истргао?
Је л' С бију земљу умирио?
Иде ли ми Кулин-Капетане?
Води л' војску од Босне поносне?
Гони ли ми мачванскијех крава?
Води ли ми српскијех робиња
Које би ме вјерно послужиле?
Каж'те мени кад ће Кулин доћи?
Кад ће доћи да се њему надам?

Вране јој тице казују новине, све страшнију иза страшније. Испричавши јој како су се војске удариле, како је српска војска турску надвладала, како су изгинуле све турске поглавице, весници новога реда ствари завршују оваким пророчким речма свој извештај:

„Нит' ти иде Кулин-Капетане,
Нит' ти иде, нити ће ти доћи,
Нит' се надај, нити га погледај,
Храни сина, па шаљи на војску:
Србија се умирит' не може"....

Из ових речи̑ просијава светлост која осветљава правац за радњу свим потомцима мишарских јунака, докле год не буде право на обадве стране.

Да се вратимо опет к самоме Шапцу.

Стешњени у Шапцу, без хране и пиће, а оптечени српском војском, Турци се још побркају између себе. Једна пола се одвоји и пође кроз Китог к Дрини. Понесавши све што су имали своје, ови Турци потерају још стоку српске сиротиње, и повуку све где су што могли дохватити. Али њих дочека у Китогу јунак *Прота Никола Смиљанић*, те од 13 до 16 Августа 1806, које у Китогу, које у Клењу, које код Дубља, а које код *Орашца*,[1] Срби одсеку 219 турских глава, убију 200 коња, ухвате живих преко 300, отму 30 натоварених кола, и поврате сву сиротињску марву и други плен који су Турци били понели.[2]

Карађорђе је, међу тим, отишао одмах, а пред Шапцем је остао Јаков, Грбовић, Лука, и други.

Осем Шапца, Турци су имали утврђен шанац још и у Црној Бари.

Гонећи оне Турке који су се повлачили из Шапца, Срби су једном били прешли чак на леву обалу Саве, те тако увредили суседну државу, која им је за то на скоро затворила са свим своју границу, а све збегове наше претурила на десни брег Саве[3].

Чак у Октобру 1806, у Шапцу је било око 600 Турака и седам Паша: Сулеман-паша, Синан-паша, Ћајин-паша, Хасан-паша бањалучки, Хасан-паша сребрнички, и Али-паша Видајић с многим другим беговима босанским.

У првој поли Декембра 1806, дође Јакову у логор на Мишару зворнички владика, с неколико Турака, да преговара за Турке у Шапцу, да их Срби пропусте[4].

Преговарања су ишла споро, али стигне на Мишар Карађорђе по други пут, и, на Думачи, у петак, 24 Јануара 1807, уговори са 4 паше: Сулеман-пашом из Скопља, Хасан-пашом Сре-

---

[1] Данашње село *Шеварице* звало се *Орашац*, док је било на старом месту; а има и место *Орашће* у дреновачком атару. Турци су тучени на оба та места.

[2] О овом догађају пуно је интереса *Писмо Савковића*, митровачког проте, од 15 Августа 1806. *Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 429, и *Писмо владике шабачког*, под бр. 431.

[3] *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 437.

[4] *К. Јовановића*, *Писмо* од 11 Декембра 1806, бр. 463.

брничким, Ћаин-пашом травничким, и Али-пашом зворничким, да му се преда град Шабац. У суботу, 25 Јануара, 1807, у 10 сата пре по дне, изиђу Турци из града, оставивши у њему: 9 топова, 9 сандука барута, 1 кумбару, и много топовске танади. У 1 сат по по дне, с добошима и свиркама, уђе Карађорђе у град, и смести се у новим беговим конацима. Како он у град уђе, избаци се с бедема два пута по 9 топова.

Турци су сви испраћени преко Дрине у Босну.

У Шапцу је после остављено српске војске 1000 људи под командом Луке Лазаревића.[1]

Од овога доба, Шабац је постао главно место свој војсци, која је чувала границу од Босне, и средина свој управи нахи̑јској.

Ту је био главни командат несамртни Лука Лазаревић; ту је становао магистрат, пошта, и заступник владике, *Х. Мелентије*, који је управљао јепархијом шабачком.

И ако је варош била погорела, остао је био град, и Шапцу се срећа почела била лепо осмехивати. — Али дође несретна 1813 година, која сву Србију па и Шабац зави у црно.

Још 5 Јула 1813, као што пише *К. Јовановић*,[2] травнички везир постави мост преко Дрине и пређе с војском на десну обалу те реке, па се одмах ту закопа, и не хтене ићи даље докле год, говорио је сам, не добије од Карађорђа одговор. Срби су држали свуда своје шанчеве. Шабац се почео нагло опкопавати. У недељу, 6 Јула 1813, изашли су из Шапца и људи, и жене, и деца, и цели дан су опкопавали град од Старог Бајира. Народ је, међу тим, листом бегао преко Саве у Срем. Свештеници су преносили црквене утвари и иконе. Људи су шаптали да им је наговештено да беже. Неки је злослутни дах био задахнуо Србе.... О, вођи, вођи, видите ли шта буде кад се изневери мисао, кад се напусти животворна идеја, која је вас од ратара била начинила лавовима?!

Нама је тешко да причамо поступан развитак ове несреће.

---

[1] *Голубица V*, стр. 287—292,

[2] *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 607.

У кратко: српска се војска, после несрећног боја на Равњу, распрсла куд ко, а Турци су заузели Шабац......

Нови устанак, 1815 године, није могао отети град Шабац од Турака, и ако су нестрашне чете долазиле и под саме његове зидове, као оно *Срдан Илија*, *Сима Катић*, и *Панта Рабаџија*, са својом дружином што ударише једном ноћу, кад је логор српски био на Црниљеву, разбише страже на Бенту, попалише куће и дућане, па се опет повукоше к својима.[1] Али је при свем том, варош, ма и посредно, осећала срећне последице победе на Дубљу, и даље Милошеве радње. И ако су у самом граду седели и судили Турци, опет је варош Шабац, на скоро добила српску управу, и напредовала је и расла тако, да се, после неколике десетине година, управо нико није ни сећао да у граду живе и суде Турци. Само у време какве узбуне или немира међу Србима, Турци су бивали већма на опрезу, те су тако и падали мало више у очи.

Од године 1816 до 1831, у Шапцу је махом сēдео *Јеврем Обреновић*, брат Кнеза Милоша, као заповедник трију нахија: шабачке, ваљевске, и београдске. Ту у Шапцу родио се 13 Новембра 1829 његов син *Милош*, отац Кнеза Милана Обреновића IV.

22 Септембра 1844, у Шабац су бануле чувене *„Катане“*; за њима се осула поворка оних немилих догађаја и призора, које је запамтио не само Шабац и Мачва него и цела Србија.

О том је већ напред била реч. Ми овде помињемо и тај догађај, колико да је што потпунији овај историски преглед Шапца.

Године 1867, у првој поли Априла месеца, Турци су са свим оставили град Шабац предавши га Кнезу Михаилу.[2] Град сад дрема и рони се мало по мало, јер није ни за што. Варош пак Шабац напредује можда боље него икоја окружна варош у Србији.

Шабац је столица јепископу и конзисторији за шабачку јепархију коју чине окрузи: шабачки, подрински, и ваљевски. Не зна се, кад је Шабац постао јепископска столица, а као да је ова јепархија некад била спојена с ужичком; бар се *Мелентије*

[1] *Милутиновић*. стр. 236 и 237.

[2] Шабац је примио од Турака са својом четом официр *Лазар Цукић*, 10 Априла 1867, у 10 сата пре по дне.

Никшић, онај што погибе 1816, потписивао као „митрополит ужички, ваљевски, и шабачки“.

Окружни суд, окружно начелништво. канцеларија среза поцерскога, штаб бригадне шабачке команде, и прота шабачки, телеграфска станица, пошта — станују у Шапцу, Код самог каменог града навоз је за превоз преко Саве у Срем, а и станица за пароброде.

Шабац је добио полугимназију 1838. Она сад има 4 разреда 7 наставника, и 100 ђака.

На плату ових наставника потрошено је 187¾ рачунске године 35.604 гроша пор. или 14.991·30 динара.

Основна школа мушка има 4 разреда, 4 учитеља, и 248 ученика.

Женска пак има 4 разреда, 3 учитељке, и 183 ученице.

Шабац је жива извозна скела за многе и врло важне домаће производе наше, као што су: свиње, говеда, шишарке, шљиве, лој, восак, коже, и т. д.

А осем трговине извозне и увозне, у Шапцу се раде ови занати: абаџиски, асурџиски, берберски, грнчарски, дунђерско-зидарски, казанџиски, коларски, књиговезачки, костретарски (мутавџиски), каменорезачки, калдрмарски, ковачки, кломферски (лимарски), лецедерски (воштарски), златарски, молерски (што шарају собе), гомбарски (за гајтане и дугмета), опанчарски, папучарски, кројачки, качарски, браварски, бојаџиски, стругарски (дрекслерски), сапунарски, сарачки, седларски (за амове и узде), терзиски, столарски, ужарски, шмитовски (окови кола), ћурчиски, чизмарски, и ткачки (тикачки).

У Шапцу је лепа нова болница за варош и за округ.

Шабац припада међу оне вароши наше у којима се говори чисто, правилно, и лепо српски. Говор је источни, само по гдекоји дошљак беседи јужним говором.

Осем тога, шабачка је шала на гласу. Шабац је једина наша варош где досетљивост и оштроумље има и снаге и успеха.

Најпосле, Шабац је први међу свим варошима и општинама у Србији, 22 Фебруара 1875, учинио достојну пошту достојноме своме учитељу *Стевану Лазићу*.[1]

[1] „*Школа*“ за 1875, бр. 7 и 8,

Слава му за тако одличну пажњу!

Лешница, варошица на десној страни речице истога имена западно од Видојевице, 6 сата од Шапца, а $1/4$ сата од Дрине. За Турака, варошица је ова била под самим брдом Видојевицом, а на садашње место спуштена је по наредби Кнеза Милоша, после 1834 године.

Пок. *П. Шафарик* сматрао је у Лешници стари *Лесник* о ком говори *Порфирогенит*, а то може бити баш сама Видојевица са својим већ опалим градићем, који је над самом старом Лешницом.

Г. *Каниц* мисли да је Лешница била столица свој Мачви (Banatus Machoviensis 1235 у повељама маџарских краљева).

У свим ратовима Аустријанаца и Турака, Лешница се сматрала као врло важна тачка, која брани улазак у Мачву, у Јадар, па чак и у Колубару. С тога су на њој и бивали толики крвави бојеви. Године 1737 Аустријанци су освојили лешнички шанац, и потом су зверски исекли гарнизон готово сав са заповедником. Поштедили су само 47 душа!

Године 1789, 29 Октобра, пуковник *Давидовић* освојио је *Лешницу*, *Липницу*, и *Лозницу*, и претерао Турке преко Дрине.[1]

Од године 1804 до 1813 Лешница се помиње скоро сваке године, као место, на ком је бивало бојева већих или мањих. Ту су били пограђени многи шанчеви, и увек је било у њима војске више или мање.

Године 1813 било је у једном лешничком шанцу око 600 људи с војводом *Јанком Поцерцем*. Турци, силном војском пређу на *Врањеву*, где је био мост намештен, опколе шанац, и почну га тући из топова и кумбара, а уз то му се приближавати и кроза земљу. Војске српске било је на оном крају свега око 10.000 људи. Њом је најпре заповедао Кнез Сима, а после Јанићије Ђурић. Они су премештали војску из шанца у шанац, с брда на брдо, али онима у Лешници нису умели помоћи. Турци пошљу

[1] *Die freiwilliege Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien, 1854, стр. 299.

владику зворничког онима у шанцу да их узме на веру, да се предаду, обећавајући, да ће се пустити сваки својој кући, само да предаду шанац и оружје. Кад се они, после великих мука, на такво обећање, предаду, Турци их, преко Босне, оправе у Цариград. Који су се уз пут поразболевали, носили су их на коњма, а који се нису могли ни на коњма држати, те су убијали, па им секли уши и носове, као и онима који су од болести помрли, за знак, да нису побегли, него да су мртви остали. Који су остали живи, робовали су на најтежим пословима, док их у почетку своје владе не потражи Кнез Милош, те једва њих 70 дођу амо (неки веле само 45), војвода Јанко нити се жив вратио, нити се зна где је умрьо.[1]

Лешница је место врло згодно за марвене трговце, који у адама дринским тове марву, и после продају; а и земља је веома родна те богато награђује труд земљорадину.

За Турака је ово место било на гласу по богаству, отресености, и по некој поноситости својих становника. Стари су Турци с неком гордошћу казивали да је из Лешнице одлазило хаџија на Ћабу више него и из Шапца и Зворника. Било је ту богаташа који су својим керовима на вратове ковали сребрне огрљаке!

Лешницу Турци обично зову *Касаба-Лешница* или само *Касаба*; јер има и село Лешница близу, у Јадру.

По одласку Турака, остале су у *Лешници* неколике њихове џамије. Сад је у том месту озидана прекрасна школа и црква.

У Лешници је већ више говора јужнога него источнога, и она је баш међу те две мале разлике у српској беседи.

Митровица је друга варошица у шабачком округу. Она се находи између развалина неких старих градића на савској обали, али њу вода толико дави да се ласно не може дићи и кад би у њој било мало више рада и живота. Она је на Сави, баш онде где се улива Засавица у Саву.

---

[1] *Вук* за ову несрећу криви Кнеза Симу, као невешта војводу и несмелицу (Правит. Совѣт, стр. 66), а пок. *Јокић* вели да је томе више крив *Јаникије Ђурић* који је на послетку дошао „као главнокомандујући“ на Дрину.

На Митровици је скела преко Саве у сремску Митровицу. Ту има школа а цркве нема. У тој вајној вароши једва је било 64 пореске главе 1870.

У шабачком округу још је скела на Рачи опет преко Саве у Срем, и преко Дрине у Босну.

Ево сада по имену свију села шабачког округа, по срезовима какви су данас.

Села, којих није било у списку од године 1822, наштампана су овде курзивом, она пак која су онда била а сада их нема поменута су на дну.

Још и то ваља казати да су само у овом округу, на име у Мачви, села већином „ушорена“, т. ј. имају праве улице као у новим варошима. Обично има једна права улица, веома дугачка, па је онда на среди пресеца друга, скоро тако исто дугачка. Некад ових попречних улица има и више. Насред села је обично велики дрвени крст, и на њему по која икона. Мачву је ушорио пок. Г. *Јеврем Обреновић*.

Ево редом свих села шабачких:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Шабац □ 1816	1320	—				
	I Срез мачвански						
1	Богатић □ 183·	591	4	13	Штитар □ 1840	178	1½
2	Белотић □ 1875	208	3	14	Табановић	165	1
3	Дубље □ 1865	373	3	15	*Причиновић* □ 1868	236	2
4	Клење □ 1873	412	5	16	Раденковић	110	5¾
5	Бадовинци □ 1844	555	5½	17	Глушци □ 1840	321	4
6	Црна Бара	367	5½	18	Салаш Црнобарски[1]	202	5½
7	*Равње*	154	6	19	Совљак	99	4½
8	Засавица □ 1854	166	7	20	Глоговац □ 1851	166	5
9	*Митровица* □ 1851	64	5	21	Салаш Ноћајски □ 1871	149	5½
10	Дреновац □ 1851	277	2½	22	Ноћај □ 1851	226	5½
11	Баново Поље	206	5½	23	*Шеварице*[2] □ 1828	176	3½
12	Метковић	189	3	24	Узвеће □ 1868	164	3½
					Свега . . .	5.764	—

[1] Звао се и *Алиагин Салаш*.

[2] Ово се село пре звало *Орашац*.

II Срез посаво-тамнавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Мишар	77	1	28	Јазовник	101	4
2	Причиновић посавски[1]	54	1	29	Коцељева □ 1871	125	$6\frac{1}{2}$
3	Јеленча	31	$1\frac{1}{2}$	30	Мали Бошњак	53	$5\frac{1}{2}$
4	Мала Врањска	33	$1\frac{1}{2}$	31	Бресница	33	7
5	Мрђеновац	92	2	32	Суботица	81	6
6	Орашац □ 1852	42	$1\frac{1}{2}$	33	Месарци	77	$4\frac{1}{2}$
7	Мијокус	34	2	34	Бељин	69	6
8	Предворица	37	2	35	Суво Село	60	6
9	Жабар	60	$1\frac{1}{2}$	36	Власаница	76	$4\frac{1}{2}$
10	Корман	31	$1\frac{1}{4}$	37	Дебрц	61	$3\frac{1}{2}$
11	Звезд	72	$2\frac{1}{2}$	38	*Ново Село*	20	5
12	Трбушац	47	2	39	Свилеува □ 1829	268	$5\frac{1}{2}$
13	Драгојевац	[illegible]0	3	40	Брдарица	87	5
14	Прово	174	$3\frac{1}{2}$	41	Каменица	93	7
15	Вукошић	79	$2\frac{1}{2}$	42	Љутице	96	$6\frac{1}{2}$
16	Лојанице	75	$2\frac{1}{2}$	43	Велики Бошњак	130	$5\frac{1}{2}$
17	Церовац	53	$1\frac{1}{2}$	44	Голо Чело	85	9
18	Риђаке	49	2	45	Козарица	29	$7\frac{1}{2}$
19	Кујавица	36	2	46	Белотић	77	5
20	Вучевица	15	2	47	Матијевац[2]	101	4
21	Владимирци	91	$3\frac{1}{2}$	48	Каона □ 1827	52	6
22	Меовине □ 1834	56	$3\frac{1}{2}$	49	Мровска	64	$5\frac{1}{2}$
23	Скупљен	140	3	50	Пејиновић	32	5
24	Крнуле	155	$3\frac{1}{2}$	51	Црниљево □ 1849	107	$11\frac{1}{2}$
25	Бобовик	39	$3\frac{1}{2}$	52	Галовић	31	12
26	Јаловик □ 1852	225	3	53	Градојевић	45	$8\frac{1}{2}$
27	Крнић	90	$3\frac{1}{2}$	54	Ћуковине	41	$7\frac{1}{2}$
					Свега . . .	4.111	—

III Срез поцерски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Богосавац	104	$1\frac{1}{2}$	12	Врањска □ 1866	163	1
2	Добрић □ 1840	141	2	13	Муселини	71	$\frac{1}{2}$
3	Бела Река	104	$3\frac{1}{2}$	14	Варна □ 1866	174	$1\frac{1}{2}$
4	*Дуваниште*	53	$3\frac{1}{2}$	15	Маови	81	$1\frac{1}{2}$
5	Липолист □ 1857	287	3	16	Грушић	109	$3\frac{1}{2}$
6	Петковица □ 1868	133	$3\frac{1}{2}$	17	*Метковић*	120	2
7	Бојић	64	3	18	Десић □ 1851	54	4
8	Волујац	43	3	19	Радовашница	29	4
9	Двориште	54	3	20	Цуљковић	89	4
10	Букор	118	7	21	Заблаће	78	3
11	Криваја □ 1823	109	6	22	Накучани □ 1827	89	4

[1] Пређе *Оцино село.*

[2] Пређе *Муратовац.*

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
23	Синошевић	97	$3\frac{1}{2}$	29	Румска	90	4
24	Змињак □ 1842	151	4	30	Ново село	199	5
25	Петловача	115	4	31	Прњавор □ 1845	297	$4\frac{1}{2}$
26	Скрађани	47	3	32	Чокешина	100	$4\frac{1}{2}$
27	Рибари	169	$4\frac{1}{2}$	33	*Лешница* □ 1840	218	6
28	*Метлић*	144	4	34	Слепчевић □ 1870	156	2
					Свега . . .	4.050	

Примедба: Године 1822 у нахији шабачкој било је свега 106 места. Кад овај списак села испоредимо с именима која је *Вук* у *Даници* за 1827 годину штампао онда излази, да је у кнежини *тамнавској* било свега 20 села, а у *Посавини* 33, срез посавотамнавски добио је само једно место и то *Ново Село* које је већ и у *Речнику Гавриловићевом* забележено. У срезу поцерском нису данас више села: *Копрчани* и *Слатина*, а сва нова села забележена су у нашем списку курзивом. *Мачва* је имала свега 30 села, од ових 11 је сад у срезу поцерском; село *Орашац* више не постоји а место њега су малко источније никле *Шеварице.* У Вуковом списку забележен је *Али-агин Салаш*, а то је *Црнобарски Салаш.*

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
ОКРУГА ШАБАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места				Цркава			Основних школа			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Манастира	Мирских	Свега	Мушких	Женских	Свега		
1	Шабац варош . .	1	—	—	1	—	1	1	1	1	2	6.519	1320
2	Мачвански	—	1	23	24	—	8	8	15	—	15	27.685	5.764
3	Посаво-тамнавски	—	—	54	54	—	7	7	7	—	7	20.825	4.111
4	Поцерски	—	1	33	34	3	6	6	12	—	12	18.593	4.050
	Свега . .	1	2	110	113	3	22	25	35	1	36	73.622	15.245

У округу је шабачком велика већина села са знатним бројем душа; то се најбоље може видети кад се места распореде по својој насељености. Тако имају

до	100	житеља	2	места
од	101— 200	„	10	„
„	201— 500	„	49	„
„	501—1000	„	38	„
„	1001—2000	„	11	„
„	2001—5000	„	2	„
преко	5000	„	1	„

Куће старије обично су шиндралије или дашчаре, с високим крововима, испод којих прави струк куће изгледа као оно у кошнице од лета доле до земље. У новије време, у Мачви, почели су људи градити некакве нове куће које покривају црепом, али је и у ових кров здепаст, нешто претрпан, те зграда изгледа као каква животиња под неким големим товаром. Иначе су куће, као станови, доста удесне. У прозорима су стаклена окна, негде се виђа и цвећа; у собама имају патоси, често кревети, и у опште је намештаја више.

Око куће су обично друге стаје: вајати, амбари, млекари, хлебна пећ, кош, кошара, и друго. Даље се пружа шљивак, који је повећи око сваке куће. Око куће и свега тога шљивара опасује ограда, која је у Мачви највише од тарабе, јер још траје лужњака за цепање такве ограде.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници шабачког округа највише се баве земљорадњом, јер је земља готово свуд родна, а особито у Мачви, равној Поцерини, и Посавини. Жита се сеју ова: пшеница, јечам, овас, крупник, кукуруз, ситна проја. У Мачви слабо ко и зна за раж.

По попису 1867 године било је посејано:

Кукуруза . . .	26.874	дана	орања
Пшенице . . .	24.933	„	„
Јечма	8.722	„	„
Овса	5.618	„	„
Проса	54	„	„
Ражи	36	„	„
Кромпира . . .	796	„	„
Конопље . . .	1.381	„	„
Лана	700	„	„

Виногради су на гласу у Поцерини (особито у *Десићу, Грушићу, Цуљковићу, Белој Реци*, и *Петковици*). Засађених винограда било је, 1867, у целом округу: 10.934 мотике. У Мачви је виноград нешто необично, премда се находи један баш у самом Ноћају. Ливадâ пак било је тада на 35.419 косâ.

Од воћака највише је јабука, и ево од њих неколико врста које су тамо најобичније: петроваче, белице, колачаре, пртаче, самониклице, будимлије, зукве, сенабије, чење, беле и црне ђулавлије, прутуље, копљарке, зеленике, крмећаче, бедрице, тикваче, кисељаче, и валијарке беле и црне.

Код оволико јабука није чудо, што се чак и пиће за опијање — јабуковача — из њих цедило; само ми се чини да је ових воћака сваки дан све мање: старе се суше, а младе се слабо подижу и каламе.

Крушака има: јагодњача, петровача, пеничарака, илињача, такиша, зимњача, жутица, поповача, бљузгача, караманака, арапака, тамњаника, медњака, водењача, степањака.

Шљива има: ценарика, раних, тургуња, трновача, маџарака, белица (ситних и крупних).

Још има: трешања, вишања, бресака, кајсија (ређе), гуња, дудова и ораха.

Од стоке има: лепих говеда, иоситних али чврстих и издржљивих коња, оваца, и свиња, а коза (у Мачви) не ће бити ни од жеље.

Попис стоке 1866 дао је ове бројеве:

Коња	17.148	грла
Говеда	56.059	„
Свиња	162.385	„
Оваца	97.985	„
Коза	2.948	„
Кошница	12.041	

а године 1859 било их је 12.387. Дакле и овде иде на мањак.

Находећи се међу Савом, иза које је Срем, и Дрином, иза које је Босна, и међу окрузима ваљевским и подринским, шабачки

је округ испресецан путовима за трговину, и за сваки развитак. За то он и јесте врло удесан за спекулацију, као год и за земљорадњу.

По селима има занатлија: ковача, колара, качара, терзија, абаџија, дунђера. Занате те раде домородци, а има и дошљака̀ из Босне и из Срема.

Имовно је стање у опште добро[1].

У Мачви се свет махом вози на коњским колима; јер на волујским само се превози сено, жито у сноповима, и још који веома гломазан терет, све друго преноси се на коњским колима.

е. ОДЕЛО

Одело женско у свем шабачком округу било је веома ружно, но се сада већ догони те више одговара захтевима лепоте. Жене носе на глави *коњге* (џеге) које стоје чак на самом потиоку, оставивши све теме припеци или хладноћи. Форма је те коњге неукусна, а покрива се белим убрадачем.

И жене и девојке носе простране усниване памучне кошуље, од којих извуку преко појаса *ождреље* (недра и оплећак) те би човек рекао да носе нешто у недрима.

---

[1] Песма, која казује како је био бој на Салашу, прича да су Турци били запленили из Мачве:

„Седам хиљад' бјелијех оваца,
„Пет хиљада црвенијех коза,
„Три хиљаде крава музовнијех,
„Шест стотина мачванских волова;
„Стоји блека овац' за јагњадма,
„Стоји мека јањац' за овцама;
„Века стоји коза за јарићи,
„А јарића дрека за козама;
„Стоји рика крава за теладма,
„А телади мека за кравама;
„Бука стоји мачванских волова,
„Не познају својијех чобана;
„Види стока да ће путовати,
„Паке жали свога завичаја".

Ово показује, поред другог, и колико је било богаство у Мачви онога времена.

Спреда опасују кецељу, а са зада бошчу (пречагу) која је врана, само по дну извезена. Девојке спред припасују лекедове, а остраг не носе, осем кошуље, ништа, него само понаберу кошуљу. На глави цуре не носе ништа, него сву косу сплету у један перчин, у који уплету низу белих новаца, па то све пусте низ плећа. Неке у тај перчин уплећу по две три „калајлије“ (то је нешто од туча, као мали тонић).

На ногама имају и жене и девојке чарапе од вуне, радним даном опанке, а празником ципеле.

Жене носе, празником, на леђи ћурчад, а зими кожухе с рукавима или без рукава.

Младе богате жене унижу сву главу и грло белим парама, тако, да од терета једва окрећу главу.

Већина је женскога одела њихов рукотвор; само се неколика парчета купују, као што су: ћурче, јелек, ципеле, и још по нешто.

Мушко је одело укусније. Ово су му делови: вес, кратка шубара, или шешир; памучна кошуља ћерећелија; а од такога платна и гаће; и то је све домаће (по ткиву, јер конопље и лана веома је огодно, него се тка памук). После се носи гуњац с гајтаном (никако без тога); кожух с рукавима, и без рукава; памуклија (копоран) од чохе или од ћитајке; ђечерма; џамадан; појас; по појасу каиш; некад доколенице, а некад чакшире од бела или црна сукна, а у богатих од чохе; обувају се у опанке, у ципеле мале, и у оне до чланака, или у чизме.

Мачвани још носе о врату, врло често, торбе од бела конопљана платна.

ж. ГОВОР

У свем шабачком округу говор је источни. Негде само, под самим Цером, под Влашићем, и по обали дринској, може се чути говор јужни. Акценат је обично онакав какав је забележио покојни Вук.

Мора се приметити да у Горњој Тамнави има села, као што су Градојевић, Каменица, Црниљево, и др., где се може да чује *е*

место *и* у многим речима, као год у ваљевској Колубари, на прилику: место *изести*, рећи ће многи тамо *езести;* м. *измерити езмерити;* место *видео*, *ведео*, и т. д.

У Лешници, и дуж Дрине, често се говори други падеж место четвртога, на прилику: Дрво, добро за *ватре*, место за *ватру*; јуница за *пастрме*, м. за *пастрму*, и т. д.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Ниједан округ у Србији нема таквих песама, какве су везане за земљиште шабачкога округа.

Сви бојеви од 1804 до 1813 опевани су, или сваки за се, или уплетени више њих у једну песму тако, како се само може пожелети.

Зна се да је то све дело славног *Вишњића*. За земљу овога округа везане су ове песме:

1. *Бој на Чокешини* (1804); 2 *Бој на Мишару* 1806; 3 *Бој на Салашу* 1806; 4 *Бој на Новом Селу; Милош Стојићевић* и *Мехо Оругџић; Бјелић Игњатије; Хвала Чупићева.*

У тим је песмама певац изразио поглед Срба на борбу с Турцима, поглед који се, истина, не исказује свуда јасно, али који се никад не напушта.

Игре, које се играју у овом округу, ово су: *Поцерка, Мачванка, Ваљевка, Јаловичанка (у Тамнави), Паунка, Ђурђевка, Поломка, Лешничанка, Убљанка, Хрдма̂, Грозница, Дуда, Нишевљанка, Место, Четворка, Влахиња; (новије) Кнежево оро, Балканка, Орловка, и Сремачко коло;* даље: *Мишовка, Параћинка, Србијанка, Зајам, Кукуњица, Посавка, и Трескавица.* Где је песма и игра, ту је увек остављено и шали велико место; а шала је свакад добра, јер развесели, насмеје, а уз то покаже нешто и нешто у животу, на што је корисно обратити пажњу. Тако шаљивих припевака има готово за свако село у Мачви. Ко би желео прочитати нешто тако, може загледати у моје „*Белешке уз пут кроз пет округа по Србији, 1862.*“

Мачвани су на гласу са својих поскочица или „бројаница“ у колу, које често власти забрањују, јер су понеке и сувише драстичне.

Још да поменемо последње сећање *Краљица* у овом крају.

Пре четрдесет и више година ишле су по мачванским селима *Краљице*, којих сад већ нема. Обичај тај веома је стари, а вршио се овако:

Од другог дана Васкрса, па даље кроз пролеће и лето, о великим празницима, скупиле би се девојке и овако би поделиле своје улоге:

Напред су ишле њих две, па за њима друге две, које су *Краљ* и *Краљица*. *Краљица* је носила у руци гô нож с обамотаном око руке марамом и с корицама од ножа; на глави је имала пауново перје, а на себи *„рокљу“* и *„вуту“*.

Рокља је била од црвеног мусула, и облачила се као данашње варошке сукње, само што није била спред састављена.

Вута је била од злата или свиле, према могућности, и служила је место данашњих лекедова; она се предвостручавала тако да један крај буде краћи од другог. На крају су биле ресе. Она се припасивала напред, те заклањала ону празнину где рокља није састављена.

Горња четворна хаљина Краљичина звала се *„бенлук“*.

Краљ је носио на штапу барјак од велике мараме.

За њима су ишла упоредо два *„растављача“*, за овима два *„певача“*, а за њима једно које се звало *„заврћколо“*. Оно пак двоје напред звало се *„два играча“*.

Све су ово биле девојке, и за главу се мушко није смело умешати у ту дружину.

Краљица је још била покривена, и нико се није смео усудити да је погледа у лице, јер је одмах морао умрети, нити је било добро да се две Краљице сретну, јер се морају исећи. У атару села Шеварица има и сад место *Краљичино*. Прича се да су се ту среле две Краљице, па се исекле све на комаде.

Краљице иду од куће до куће, и певају, на прилику:

„Овде нама кажу
„Младо нежењено.
„Ил' га ви жените,
„Ил' га нама дајте,

„Да га ми женимо
„Будимком девојком:
„Мало вина пије
„Доста дара носи,
„Три товара дара:
„Један товар дара
„Куму и деверу,
„Други товар дара
„Свекру и свекрви
„Трећи товар дара
„Себи и свом војну.“

Попови и други управници народни уништили су овај обичај. Још се само нађе по која жена, која је ишла у Краљице, и певала ове песме. Мало још па ће и њих нестати. Него су обичај овај задржали Власи у Звижду, у Црној Реци, и у Крајини. О том ћемо говорити, кад дођемо у те округе.

Од *прича̄* народних заслужује да се помене, како је сва Поцерина пуна сећања̄ о Милошу Обилићу. Мало има остатака од старина који се не би везивали за Милошево име. Од колике је ово историјске вредности ми још не можемо да пресудимо, него бележимо чињеницу као такву, која живи у народном памћењу.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Шабачки је округ био по свој веројетности и раније подељен на у три дела: *Посавотамнаву*, *Поцерину*, и праву *Мачву*.

За Карађорђева доба, и то у једно време, *Поп Лука* је био непосредни старешина посавотамнавски; *Милош Стојићевић* поцерски, а *Стојан Чупић* мачвански; али је Поп Лука био врховни старешина свему округу, као командат. Шабац је имао свој магистрат, који је добивао заповести од Попа Луке, а некад је овај и заседавао тамо, и сам стављао у протокол магистратске пресуде[1]. За Карађорђа, поште су биле: у *Шапцу, на Дубоком, у Коцељеви, и у Лешници.* За прве владе Кнеза Милоша, у Шапцу је дуже време био управник брат његов Јеврем Обреновић. Кнежине пак

[1] *Протокол шабачког магистрата, Гласник 2, I*, стр. 3 и 4.

остале су оне које су и пређе биле. Сад се те кнежине зову срезови, а њихови вођи срески начелници; и тако у шабачком округу има данас три среза: *Посавотамнавски*, са столицом у селу *Владимирцима*; *Поцерски*, са столицом у *Шапцу*, и *Мачвански*, са столицом у селу *Богатићу*. Варош Шабац има своју управу, која се односи непосредно окружном начелништву.

Шабац је још средина јепархији шабачкој коју чине, осим овога, окрузи: ваљевски и подрински. Ту је конзисторија за сву ту јепархију, и прота за шабачки округ. Ту је окружни суд, и начелништво, ђумрук, а ту и штаб команде шабачке бригаде.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Међу нове тековине, у овом округу, ваља поменути прво *насипе*, који се разилазе из Шапца на неколике стране.

Тако је прво велики поштански насип из Шапца к Обреновцу, и из Шапца к Лешници и Лозници; друго је насип кроз Китог на Рачу, где је прелазак и у Босну, и у Срем; треће је насип уза Саву к Митровици, где је ђумрук и скела на аустрӣску страну; четврто, насип кроз Поцерину, у Јадар; пето кроз Посавину к Ваљеву; и шесто кроз Посавину к Убу. Ови су путови добри, солидни, и поуздани за свако доба године, и за свакојако време.

Особитих каквих мостова нема; али зграда школских, лепих, удобних, и темељних има: у Штитару, Табановићу, Причиновићу, Шеварицама, Богатићу, Бадовинцима, Ноћају, Салашу Нoћајском, Митровици, Засавици, Белотићу, Глушцима, Дубљу, Слепчевићу, Змӣњаку, Лешници, Петковици, Десићу, Криваји, Ориду, и у Шапцу школа основна, а нарочито зграда полугимназӣска.

Цркве су нове: у Шапцу, Дреновцу, Богатићу, Глоговцу, Лешници, Липолисту, Ориду, Јаловику, и Коцељеви.

У Шапцу је зграда јепископије једна од лепих и оригиналних кућа̂, а лепа је и зграда у којој је окружна и варошка болница.

III

Подрински округ

1 Приступ, границе, и планине

Простор који сада чини подрински округ за Турака је нешто припадао нахији зворничкој, а нешто је чинио оделиту нахију сокôску.

Мален по земљишту, малољудан по насеоности, сиромах по имовини, округ је овај ипак пун интереса за свакога коме је знање сласт, а за Србина има још и других дражй, које ћемо ми старати се да поменемо једну по једну у овом разговору.

Ако се уставимо на Рожњу, североисточно од распрсканога града Сокола, па разгледамо свуда око себе, изненадићемо се дивном панорамом на северо-запад и северо-исток, а на југу и југо-западу опет видећемо како се дробе планински висови у форми каква је самом Богу била мила кад је оно по Мојсију рекао: *Нека буде свет!*

Подрински округ деле од шабачкога косе: *Цер* и *Влашић*; од ваљевскога, раставља га *Мрчанска Планина* и *Јабланик*; од ужичкога[1], река *Љубовиђа, Гребенска Стена*, река *Тријешњица*, река *Дубрашница, Гавранова Стена, Дуракова Стена, Локва*, и, најпосле, поток *Дубошница*, који посред донског поља слази у Дрину; а с југа и запада граница му је река *Дрина*, која га раставља од Босне.

Ми *Сакар* не ћемо ни да помињемо као туђ комад, почем је он неодвојни део подринскога округа. А ако би се баш хтело да се и Сакар одвоји, онда би граница била проведена идући низ Дрину,

[1] Управо се зове још сокôска нахија чак до Бајине Баште, и до Раче, али је то сад под Ужицем, те се рачуна ужички округ.

од *Црвених Стенâ*, на *Влашке Њиве*, на *Јездину* (одакле је диван поглед низ Подриње), на *Батинске њиве*, па би, на *Радаљу*, сишла опет у Дрину. Том линијом и јесте сада наша граница према Сакару.

Простор од Црвених Стена до Радаља, који смо овако оцепили од суве земље, и који је с друге стране окружен Дрином, находи се управо према граду Зворнику. Тај се простор зове: *Сакар*, због села *Сакара* које је у њему, на дринској обали према Зворнику, само малко више, а зове се и: *Сакар* и *Мали Зворник*, због једне зворничке мáле која се претурила овамо на десну обалу Дрине, па се та мáла некад зове *Мали Зворник*. Али ту нема ни града, ни зидина, већ само неколико зворничких турских кућа.

Сав овај простор који држе Турци на десној обали дринској може имати три сата од Радаља до Црвених Стена, а кажу да није у ширину већи од сата и по на најширем месту (од карауле на Батинским њивама па до у Мали Зворник).

Планине у подринском округу највеће су оне које притискују његову јужну половину. Главни повијарци тих планина пружају се понајвише од истока на запад.

Тако се од Медведника одваја један повијарац и упућује к западу. На овом су венцу најприметнији ови висови: *Рожањ*[1], *Петрина Стијена*, *Калкан*, *Козле*, *Кутањ*, *Јагодња*, *Кошућа Стопа*, *Борања*, и *Гучево* (на коме су опет највиши висови *Пролом*, *Кâм*, и *Орловача*).

Нижи огранак од Гучева, *Стража*, свршује се више Лознице у брежуљцима: *Кличевцу*, *Циновитој Стени* и *Грабовици*.

Друго су висови, који се од Медведника пружају к Дрини с леве стране реке Љубовиђе, и који се везују с *Равним Кошљама*. Међу њима су највећи: *Равна Гора*, *Бобија*, *Немић*, и *Баурић*.

Преко ових коса најзнатнији су прелази: *Прослоп*, преко кога се иде из Царине у Љубовиђу, и *Торничка Преседао* између Бобије и Равне Горе, за прелаз из Ореовице и Торника у Савковиће.

[1] Висок 1760 стопа, *Гласник XXI*, стр. 169.

На североистоку округа, брдо је *Брачинац*, на граници међу шабачким и овим округом; *Цер* јужном страном својом припада овом округу, а упоредо с Цером пружа се, само малко јужније од њега, коса *Иверак*, која је и краћа и нижа од Цера, али је у Јадру ипак приметна висина.

---

2 Воде

У овом округу, осем Дрине, која је река гранична, и која кваси земљу подринског округа од Бачеваца до утока Јадра, највеће су воде

Јадар који има два извора: један му је испод брда *Јелине Брезе*, јужно од *Близанаца*, а други у *Влашићу*, код *Великог Белега* (у туђинском атару). Јадар тече право на запад, и остављајући десно и лево свему крају своје име, стиче се у Дрину, не далеко од Лешнице. Јадар може имати својега тока 10 до 11 сâтâ, а пред што ће се улити у Дрину, не може се газити, мањ на великој суши: он је ту мало што мањи од Колубаре код Обреновца.

Љубовиђа, извире између Јабланика и Грабовске Стене на граници округâ ужичког и ваљевског, у атару села Ребеља, које је у срезу и округу ваљевском. Сам извор зове се *Љубовиђско Врело*. Љубовиђа пада у Дрину на месту *Јабучару*, више Дринске скеле и варошице *Љубовије*.

Горњотрешњичка река, долази испод висоравња *Кошаља*, тече 6 сата, и слива се у Дрину између Дрлача и Бачеваца.

Река Доњотрешњичка, долази од Борање и Кошуће Стопе, и код Амајића стиче се у Дрину, мало више онога места, одакле се граница изгони из Дрине да иде сувим на Црвене Стене и даље преко брдâ у *Радаљ*.

Радаљ, извире у Борањи а стиче се у Дрину испод села Радаља, те ту чини границу Србији, јер је иза те реке одмах онај комад земље, који се сада већ сав зове *Сакар*.

Басташица, која долази од Царине и ту се зове река *Пећска*, извире у дно ореовичке планине, и код села Белотића, стиче се у Јадар.

Крупањска Река, има два крака: један долази испод Јагодње а други испод Костајника. Оба се састају у варошици Крупњу, и после се сливају с бастовском реком испод Беле Цркве, па заједно падају у Јадар.

Церница, која долази испод *Иверка*, па се стаче у Јадар с десне његове стране.

Штира, која долази из села Зајаче, па протичући кроз варош Лозницу, слива се у Дрину ниже *Шепачке Аде*.

Грачаница долази испод Рожња, Калкана и Петкова Брда. Под Соколом се ти сви потоци саставе, и одатле до у Дрину зове се река *Грачаница*. Она утиче у Дрину између Љубовиђе и Узовнице (Узамнице).

Минерална је вода „*Смрдан Бара*“ или *Ковиљача* у крај Дрине, ³/₄ сата на запад од Лознице, у врло пријатном месту. Лековитост те воде хвале сви који су ма кад тражили њезине видарине; ту се спасавају невољници који су годинама патили од ранâ и других болова, и који су узалуд окушавали можда све друге лекове. *Смрдан Бара* спада у ред сумпоровитих вода, и, по мишљењу дра *Линденмајера*[1], лечи скоро све кожне болести, забатаљене ране, улоге; утробне болести; затворене шуљеве; слузавост желуца и црева; тврдоћу црне џигерице; општу слабост снаге, и многе друге боље и бољетице. Предео је диботан; насип красан, те је веома ласно доћи; али док некад учине и људи колико толико, према оном што је учинила природа, ово може бити не само „источникъ исцѣленій“ него и најпријатније место за дужу шетњу чак и самим Београђанима.

Црвена вода, у доњој Бадањи, у Јадру, нâкисела вода, која има у себи гвожђа[2].

У Текеришу, 1 сат и по далеко од села, има један извор, кога воду држе тамошњи људи као лековиту. Ништа ближе не знам о тој води.

[1] *Опис минералних вода, дра Линденмајера*, у Београду, 1856.
[2] *Исти*, стр. 76.

Смрдан, вода у Лоњину, до Дрине, с горње стране пута; вода та удара на сумпор.

„Добра вода“, 1 сат на исток од Бобије, држи се да лечи „од сваке болести“.

Корита, смрдљива вода у засеоку Брђанима, на пô сата од школе љубовиђске.

У рекама има рибе: пастрмака (мало), кркуша, скобаља, мренова, белуга, кленова, пешева; а у Дрини, осем пастрмака, има сваке те рибе, и још штукâ, сомова, шарана (мало), младица, кесега; неких риба црвенперака има само у некој бари у *Кашицама*, а нема их, веле, у Дрини.

---

3 Равнице

Највеће су равни, у овом округу, на десној обали Дрине; од Ковиљаче до Лознице, и доле до утока Јадра, па онда до под село Грнчару. Та се сва раван зове *„Лозничко Поље“*. У овој равници расте бујна трава, и роди кукуруз за причу; кукуруз је махом жути.

У овој је равни поље *Тичар*, чувена *Ранитовача*, и *Лагатор*, бивше добро пок. Вука Караџића.

Друга је велика равница, дуж реке Јадра с једне и друге стране. Само што ова није тако глатко равна, као дринска, него је засејана и хумићима.

Уз Дрину је лепа раван од села Брасине до под село Радаљ, и одатле чак до Малог Зворника.

Уз Дрину, више Зворника, нема већих равница, осем по који невеличак кључ, који је Дрина, кривудајући, дала Србији или Босни, као на прилику што су: *Кашице*, *Буковачко Поље* више Кашица; *Узовничко* и *Лоњинско Поље*, и т. д.

Него има више висоравања и обично врло родних. Такви су: *Рожањ*, *Јагодња*, *Равне Кошље*, и т. д.

---

4 Шуме

Гучево, Борања, Кошуħа Стопа, покривене су здравом гором: буковом, растовом, граничевом, церовом, и другом. И на Иверку је доста шуме, а има је здраве и око реке Љубовиђе особито у *Међама, Станишиħима, Граници, Змајевцу,* и т. д., на Јагодњи, и по неким странама око Сокола. А и Сакар је готово сав под шумом.

Гора је, као што рекох, букова, церова, растова, граничева, грабова, липова, кленова, и др. По висинама кажу да има и *тисовине,* и *диволеске,* а дуж Дрине, с једне и друге стране, има много ораховић древета.

Од тица има: соколова, кобаца, орлова, јастребова, совуљага, ласта, славуја, чворака, штиглица, жуња, детлиħа, пузаваца, голубова, јаребица, препелица, патака, гусака, и. т. д.

Од дивљине има: вукова, лисица, куна, зечева, срна, творова, веверица, дивљих свиња, видара (у Дрини и у Јадру), ласица, кртица, мишева (пољских и домаħих), пацова, и т. д.

---

5 Рудно благо

Подрински је округ врло богат рудама. Ево имена̂ оних места на којима се досад зна да има рудног блага:

Јагодња, богата оловном рудом, сумпорњачом, и оловном рудом која је оксидована са сумпором.

Толисавац, село у Рађевини, има̂ оловне руде у кречном камену.

Завлака, село у Рађевини, има руде оловне сумпорњаче.

Ликодра, село код Крупња, има оловне руде.

У ова два последња места има и мрке гвоздене руде и руде од цинка.

У *Вољевцима,* у срезу азбуковачком, има оловне руде.

У *Јелиној Брези,* такође оловне руде.

У *Старом Мајдану,* оловна је руда.

У *Бањевцу,* руда оловна.

У *Костајнику*, руда антимон.

У *Брштици*, такође антимон.

У *Клупцима*, у Јадру, имају знакови од каменог угљена.

У *Селанцу*, у Азбуковици, на месту *Остенку*, има оловне руде.

У *Постењу*, 2 сата од школе љубовиђске (општина узовничка) има олова.

Старе се закопине рударске находе: на *Белим Стенама*, у Бољавини (Љубовиђи), и на *Варачнику* потоку, 1 сат северозападно од школе љубовиђске.

У *Трбушници*, четврт сатâ на југ од Лознице, има каменога угља.

У селу *Мојковићу*, под Цером, 5 сата на исток од Лознице, има угља лигнита.

А кажу и у селу *Текеришу*, у Јадру, да има закопина од старога доба, и сељаци веле да су ту некад Маџари вадили сребро.

Сви мајдани: на *Јагодњи*, у *Толисавцу*, *Завлаци*, *Вољевцима*, *Јелиној Брези*, *Старом Мајдану*, *Бањевцу*, задржани су за државни рачун, и већ се тамо руда вади и топи.

Ниже Крупња, на 10 минута, с десне стране реке, подигнуте су већ красне зграде за топионице, и радња се та развија увелико.

Добро воденично камење сече се у селу *Доњој Бадањи*, и у *Цикотама*.

А добра земља за лонце и друге земљане суде находи се нарочито у селу *Грнчари*. Грнчарски су лонци били врло на гласу у старије време.

---

6 Остаци од старина

Од старинâ се у овом округу могу поменути:

Соко, некад тврди замак у присоју Рожња, над реком Грачаницом, 2 сата на север од Дрине. Он је данас само гомила камења.

До године 1862, у њему су седели и судили Турци који су били додијали свему овом округу. У јесен те године, после

бомбардања Београда, и енергичног захтева пок. Кнеза Михаила, Турци су Сокољани исељени у Босну, а Соко распрскан у ваздух.

Док је стојао, Турци су се поносили њиме, што га, веле, нико никад није отео од њих, како су га они првом узели од Срба.

— Београд се узима, Шабац се узима, говораше мени Хоџа Пита, Сокољанин, у Мају 1862: — Семендра се узима, а Соко се не узима: њега брани светац; *Соко је цура султанова*."[1]

Благодарећи Кнезу Михаилу, отворише се њима очи те видеше колико им је поуздање било у ту поноситу „цуру".

Ковиљача. Стара градина испод села Ковиљаче, а више *Смрданбаре*, недалеко од Дрине. Онде народ прича да су биле две сестре: *Вида* и *Ковиљка*; па Вида градила *Видојевицу* више Лешнице, а *Ковиљка Ковиљачу*. Доцније, веле, људи су засули Ковиљачу земљом, кад су пошли на неку војску. Године 1804, *Ђорђе Ћурчија* имао је шанац баш на Ковиљачи, па једно јутро каже људима, да је он чуо још у Немачкој, да је ковиљачки град био већи и од Шапца и од Зворника, па су Срби, пре него што ће Турци овладати овом земљом, натрпали у њега пушака и топова, и барута и олова, и сабаља и ножева и свакојаког оружја, па озго засули земљом, него да се то сад откопа: и копали су два три дана, али ударе Турци, и то се копање прекине. Мисли се да је Ћурчија ово радио, да да̀ војсци посла.

У селу *Доњој Трешњици*, повише Црвених Стена, на левој страни реке, на једном камену, био је градић, не велики, и већ јако порушен. За њега се ништа не зна у околини: ни чиј је, ни кадашњи је. Само му се још виде темељи који сведоче некадашњу нечију силу, и нечију муку.

На север од Рожња и Сокола, на једном каменом чоту, који се зове и *Петрина Стијена*, има стари већ порушени градић *Петриц*, *Петрац* или просто: *Петрина Стијена*[2].

---

[1] Тако Турци зову град који непријатељ њихов није никад отео од Турака.

[2] По једном писму, у Петрацу је било Турака године 1806, јер, у другој поли Јула те године, пред бој мишарски, Карађорђе је попалио Петрац, те тако поразио Хаџибега Сребрничког (Глед. Шабац).

На вису Костајнику има град *Костајник*, а над селом Милином *Косановац*. Има прича, да су опет три сестре: Сока, Петра, и Коса, зидале ове градове: Сока — *Соко*; Петра — *Петрац*, Коса — *Костајник* и *Косановац*, изнад села Милине у Јадру.

Пада у очи што се овде оваке огромне грађевине све женама приписују.

А и у *Толисавцу*, ¾ сата од Крупња, имају некаке развалине старе, али нисам дознао да се што за њих прича.

На реци Љубовиђи, с оне стране Прослопа, била су два камена моста, које народ зове „Латинске ћуприје.“ Једну је од њих већ подјела вода, па ће се бити стровалила са свим, а преко једне се и сада прелази.

На брду *Немићу* има стара градина.

На *Ђуримској Стени*, на левој страни реке Љубовиђе, 2 сата уз воду од школе, развалине су од некаквог старог града.

На *Кошљанским Стенама*, с обе стране реке Трешњице, имају зидине, које се приписују Проклетој Јерини.

Нигде нема толико старих лепо резаних гробних каменова, колико у Подрињу. Најзнаменитија су такова гробља: у селу *Буковици*, у горњем Подрињу баш на Дрини; у *Белој Цркви*, у Рађевини; у *Брасини*[1] више Ковиљаче; и на *Јабучару* код утока Љубовиђе.

Ниже Лознице, у пољу, има остатака као од какве големе вароши. Да не буде овде стојао римски Гензис (Gensis), за који г. *Каниц* вели да је био на месту данашње Лознице?

---

[1] О записима на овом камењу било је више речи, ми овде стављамо препис тих записа бладодарећи професору *г. Љуб. Ковачевићу:*

I. а се лежи моисавь припковичь на свои ѕемли на племетои ꙋ кое доба бѣхь юникомь и миль брати и господинꙋ новакꙋ и вѣроше ме како дѣте своє. С друге стране:

али сирьть ꙋмори да жалꙋ (sic) ме дрꙋжинио; а се постави бѣлѣгь драгꙋтинь на братѣ своюмь, а се писа петько штꙋкь

II. а се лежи ѡбрадь стогина брачь племенити планининь.

III. а се лежи ѡбрѣнѣ (Брѣк) милатовичь и добри жи а добри ꙋмрѣ и...

IV. а се лежи (sic место лежи) припько иличь писа га синовьць прибитько.

Рађев Камен. У *Рађеву Пољу*, у срезу рађевском (између Лознице и Сокола) има ударен у земљу камен око дванаест педи у висину и око аршина и по у ширину. Ништа на камену нема записано.

Вук мисли да је некад морао бити у Рађевини какав старешина или господар *Рађ*, по ком се ово све овако прозвало[1].

Има 9 развалина од *старих цркава* у овом округу, и један стари манастир. Штета је само што народ ни о једној ништа не прича.

Манастир Троноша, готово 3 сата на југоисток од Лознице, у једном склопу гучевских планина, код једрих извора хладне здраве воде. Овај манастир пева и сада.

Троноша је задужбина жене краља Драгутина, *Катарине*[2]. Грађевина није велика, нити чим особита. Народно веровање приписује је браћи *Југовићима*.[3]

Троноша је била у некој заједници с манастиром *Рачом* „у крај Дрине," а то ће бити једно сведочанство више да су обе ове богомоље задужбине једног брачног пара.

Троноша је заслужна, међу осталим, и тиме, што је сачувала српској историји „*Летопис троношки*," а хвала јој и за она писма, која су остала од честитог њеног архимандрита *Стевана Јовановића*, о којима је простране говорио г. *Ст. Новаковић*, у *Гласнику* XX, од стр. 22—101.

У Троношкој планини, од манастира к југозападу, има брег и на врху градић, који се зове *Цариград*[4].

Од Лознице чак до Зворника уз Дрину, често се находи или на путу, или око пута, или негде кроз трње, или кроз ливаде, уска калдрма. Народ и то често приписује „Проклетој Јерини," али бих ја пре рекао да су то градили Турци, т. ј., да су они заповедали а градила је сиротиња раја, као и све друго.

---

[1] *Рјечник*, под речи *Рађевина*.
[2] *Гласник* V, стр. 56, 57 и 58.
[3] *Гласник* XXI, стр. 53 и 54
[4] *Вуков Рјечник*, стр. 808.

Кад сам год, путујући по том крају, наилазио на те остатке од турских калдрма, увек сам се сећао Вишњићевих речи̑, и дивио се његовом пророчком оку:

„Куд су наши друми и калдрме,
И куда су Турци пролазили
И коњскијем плочам' задирали,
Из клина' ће проникнути трава,
Друмови ће пожељет' Турака,
А Турака нигдје бити не ће."

---

7. Становници

а. њихове истори̑ске судбине

Као што је раније речено, садашњи је округ подрински, за Турака, потпадао нешто под Зворник, а нешто под Соко. И Зворник и Соко били су врло јаке средине које су лако могле зло да утичу на српски дух у Подринаца, али су се ипак у њих одржала јаковна осећања за народну ствар, и јуначка готовност на одбрану својих права̂. Не гледајући на толики притисак турски, Подринци су свакад изражавали своје симпатије за све што се год почињало за народну будућност свију нас.

Подринци — Јадрани и Рађевци — особито су помагали успесима аустри̑ског оружја од год. 1788—1791, надајући се тиме и својој отаџбини створити бољи положај. Нису жалили ни крви, ни жртава, нити икаква труда, само да се њихова домовина очисти од Турака, а после опет — кад се углавио мир — нису престајали молити да не буду остављени без игде ичега.

У свем том раду, настојавао је усталачки и патријотски честити троношки архимандрит *Стеван Јовановић*, али су му, не знамо како да кажемо, на несрећу, или на срећу, сви труди били узалуд.

Турци су земљу заузели, и како се још и Алибег Видајић из Зворника био *побашио*, то јест, стао на страну београдских

Дахија, тако је народу овом ударила на врат свака скитница која је само могла да се назове *Башом* или Јаничаром, дахијским пријатељем.

Подринци су, кукавци, то трпели не престајући мислити о избављењу. Архимандрит Стеван, умирући у Зворнику од турскога отрова, веровао је да ће свакојако доћи скоро дан избављења; само не ни од кога са стране, него баш од самог народа српског.

Године 1804, у почетку, пише Мус-Ага, брат Фочића Мехмедаге, Алибегу Видајићу, у Зворник, да се раја посилила, и да се одмеће, него да им пошље помоћ, као што су пре и они њему слали против босанских бегова. Алибег, како му то писмо дође, скупи нешто војске и пређе у Лозницу. Ту узме неколико стотина Срба из Јадра, и отиде у нахију ваљевску. Његове субаше, и остали Турци тако су сада пошли на Србе као у сватове. *Сеидин*, руњански субаша, говорио је у Лозници на походу: „Јесу ли то они Власи што их ја по двадесет на коњма сретнем ђе воде ђевојку, па како ме виде, сви посјахују с коња̂, а пиштоље и ножеве заклањају гуњевима? Ја ћу сам ударити на њих педесет!“ А *Мешан Авдурамановић*, марвени трговац, одговори му — „Вала, јолдаш! ја ћу на двадесет и пет!“ Тако су се и други разговарали и радовали како ће дотерати тамнавских сивуља, и донети котлова из Посавине. По тим разговорима, пођу многи које нико није ни звао.

Кад дођу у Ваљево, нађу варош готово пусту. Турци побегли са женама и децом у Босну; а буна отишла к нахији шабачкој.

Сад Турци понуде Србе Јадране да остану те да чувају Ваљево, да га не би хајдуци запалили, а они да иду к Шапцу.

Јадрани не пристану на то, него изјаве да хоће свуда да иду с њима.

Алибег им онда каже:

— Кад не ћете да останете, а ви идите сваки својој кући. Јадрани то једва дочекају, и врате се натраг.

После оног страшног пораза на Свилеуси, који се помиње у шабачком округу, кад су ови исти Турци пролазили кроз Лозницу, говорили су оваке разговоре:

— Вала, јолдаш! ја сам био на Москову, и на Нијемцу; али

овака-боја и оваке војске нијесам виђео: свако носи пред собом подоштрен колац, па ударивши га пред собом у земљу, пуца иза њега; е, што ћеш му чинити?" Други казује како брзо пуне пушке:

— Као да си, вели, пред свакога метнуо раскриљену врећу танета, па да завата шакама и баца, тако често танета лете." Трећи казује како су обучени:

— Све, вели, у бијелим гаћама, и у црвеним ћурчићима". Четврти казује како је видео *Ћурчију*, и остале арамбаше и потлавице, где лете на белим хатовима, и т. д.

Мешан Авдурамановић (онај што је на походу казао да ће ударити на 25) дође пешке, и донесе глас за *Сеидина* (који је казао да ће ударити на 50), да га је некакав Србин у шарамнову погодио кроз прошће баш у чело, и да није могао рећи ни „*медет*"!

Кад оваки гласи стигну, Липничани и Лозничани Турци навале на врат на нос са женама и децом на Дрину; и испративши све у Босну, врате се само они који су за оружје.

Тако је прошло пролеће године 1804, и ушло се у лето. Трећи дан по Петрову дне, 1804, пређе *Ђорђе Ћурчија* преко Цера у Јадар, запали у вече *Алибегове дворе* у *Шурицама*, и побије све Турке које онде застане. Сутра дан пошље свога арамбашу *Симу Сарића*, из Цикота, и неколико својих момака с *Петром Барјактаром*, да иду левом страном Јадра на Лозницу; десном страном Јадра пошаље старог хајдука *Тодора Бојиновића*, из Горњега Добрића, на Лешницу, а он с осталим својим момцима оде у Рађевину, на Крупањ.

Сима заузме Лозницу без боја, јер су Турци раније били побегли. После се улогори код *Ковиљаче*. *Бојиновић* истера Турке из *Лешнице*, па се утврди у шуми *Ранитовачи*, код утока Јадра у Дрину.

Ћурчија пак подигне сву *Рађевину*, постави свуд старешине, заузме *Крупањ*, из ког су Турци раније побегли па низ Дрину сиђе на Ковиљачу, и у Лозници састави целеп турских говеда, те отера на Митровицу и прода у Немачку, и за оне новце купи барута и олова те донесе и подели војсци.

Турци у Босни скупе војску, ударе на *Бојиновића* у *Ранитовачи* и, после крвавог боја, разбију га. Она српска војска на Ковиљачи, разабравши за то, разиђе се готово куд који. У *Тршићу* их сретне *Мијаило Недић*, брат оне славне браће Недића, који је, чувши да су Турци прешли, похитао из ваљевске нахије да их предсретне. С то војске ударе Срби то вече на Лозницу, у коју су Турци већ ушли, помешају се с њима и ту их изгине око 80!

Ћурчија, чувши за те поразе, дође из Рађевине, и стане на *Симину Брду*[1] опет скупљати Јадране и своје момке у гомилу. По што Ћурчија погине, другога вођа није било у Подрињу, него у Лозницу дође *Мемед-Капетан Видајић*, који се држао стране царске, па као и српске. Тада у Јадру постану две нове старешине: *Антоније Богићевић* из Клубаца, и *Јевто Савић* из Тршића. Они, у договору с *Јаковом* и *Карађорђем*, опет одвоје Јадар и Рађевину од београдског пашалука, и учине с Турцима оваки мир: 1, да нема читлука; 2, они да плаћају Капетан-паши арач и порезу, а више ништа, и те данке да купе они сами; 3, они сами да суде и да уређују по својој вољи; 4, Турци никаквим послом да не иду по селима, осем спахије да изиђу једном у години, да покупе свој десетак и главницу; 5, да војска босанска, ако би унапредак пошла на ове Србе у београдском пашалуку, не може ићи преко Јадра, него доле на Мачви да прелази Дрину; 6, за знак да војска турска унапредак нити ће преко њих ићи доле на Србе, нити ће њима каква зулума чинити, да̂ им Капетан-паша свога рођака *Дервиш-агу* да седи међу њима; и 7, за знак да они не ће више пристајати с овим Србима одоздо, пошљу они Капетан-паши неколико кметова у залогу, и покупе између себе нешто оружја те га у манастиру Троноши затворе у једну собу, а кључ даду Дервиш-аги[2].

И тако је овај део округа подринског, за неко време, био обуставио ратовање с Турцима.

---

[1] *Матеја Симић* каже да је то био заселак села Цикота, а ближе је Јаребицама. Од Лознице до Симина брда има 4 сата.

[2] После су дошли неки људи из ваљевске нахије ноћу, те оно све оружје однели, ако је и рђаво било.

Али ово није трајало дуго; и једна и друга страна уговарала је то само да добије времена. *Асан Паша* пређе у Јадар с војском, и не обзирући се на онај уговор који мало час поменусмо, продре чак у Шабац. Српске војске за тим, у Фебруару 1807, гонећи Турке, уђу у Јадар и у Рађевину, и онда се тек отворе они крвави бојеви на Лозници, и на Горњој Дрини, после којих српска војска не само претера Турке преко Дрине, него се и она превезе на леви брег те реке, године 1809.

Пораз на Каменици, 1809, повуче Србе опет у прве границе. И тако је све остало до несрећне 1813, кад је и Лозница, с целим Подрињем, била међу првима местима која је турска сила на ново притисла.

Други устанак народни, 1815 године, није одмах повукао за собом и Подринце, јер су њих били веома притисли Турци. Осем града Сокола, Лознице, Липнице, и Крупња, Турци су још седели у многим селима подринским. Ово су имена тих села: *Велика Река, Врнчић, Клупина, Кученци, Узавница; Велеш, Постиње, Алуга, Пећи, Закућани, Петрц, Козле, Лоњин, Дубоко, Шипари, Келићи, Дрлаче, Тријешњица, Дона, Бачевци,*[1] *Плијесково, Жабљак, Бесаровина*[2], *Гаочић, Бучје, Лазе, Сакар,* и *Мали Зворник.*

---

[1] Места *Дона* и *Бачевци* сад су на граници међу подринским и ужичким округом, и припадају овом последњем. *Прота*, у својим *Мемоарима* (стр. 12), прича како је још његов отац ударао на *Гушу Мустабашу*, у *Бачевцима*, и како га је убио неки *Ђока Мићановић*, из Клинаца, узео му мач, и узјахао хата. Међу тим сада се у околини *Бачеваца* и *Доне* пева овака песма:

„Није л' мајка родила јунака
И сестрица брата одхнијала,
На чистоме крилу дјевојачком,
Без колевке, на десници руци,
Да запали Дону и Бачевце
И погуби *Гушу Буљубашу*,
Који меће робље на откупе?
То зачуло момче Сокољанче

[2] Нека од ових места сад припадају рачанском срезу округа ужичког.

Нека од ових села сада су пуста, како су из њих отишли Турци, а у некима живе и данас Срби. За то се многа и не на-

С Бауриђа, велика закопа,
А на име *Петар Војичићу*
Храбри јунак бауриђске војске,
И капетан војводе Молера,
Па се моли војводи Молеру,
Да га пусти до бијеле Доне:
„Е сам, вели, пожељео Гуша,
„Да му виђу кол'ка му је гуша.
Војвода му вољу испунио.
Ево спреми с' момче Сокољанче,
Од оружја ништа не понесе,
Сем што узе двоје кубурлије
И дохвати џиџали шешану.
А каква је џиџали шешана!
Џиџали је с обедвије стране.
Она ждере литру тученика
И четири зрна ливеника
Гдје погледа Петре Војичићу,
Гдје погледа, омашити не ће;
Гдје удара, мелем не помаже.
Опреми се и у Дону дође,
Како дође, Буљубашу нађе
Гдје он мења робље за дукате.
Петар њему набусито виче:
„Стан', Турчине, није по то робље!
Бесни Турчин чује ал не хаје.
Петар скиде своју џиџалику,
Па је љуби с обедвије стране,
И овако њојзи говорио:
„Шарко моја, не остала пуста!
„Немој мене ватром преварити
„За око те ни молити не ђу!
„Погоди ми српског зулумђара,
„Што на српском робљу тражи ђара,“
То изрече, пушци огањ даде!
Пушка пуче, Гуша земљи паде,
Гуша паде, а Петар допаде,

ходе нигде у речницима, ни у *Гавриловићевом*, ни у оном *Косте Јовановића:*

Тек доцније, по сили Хатишерифâ од 1830, и 1833, подрински је округ придружен Србији, и то не сав, почем је Соко, с неколико села и великом просторијом, остао у турским рукама, а тако исто и Сакар и Мали Зворник нису очишћени од Турака. И ово што је очишћено, морало се очистити војском. У извршењу тога посла ваља поменути од толиких других заслужних патријота, *Тому Вучића*, коме је Кнез Милош поверио врховну команду над војском, која је имала да принуди Турке на сељење. То је учињено у лето 1834 године. Турци су тада остали само у граду *Соколу*, и у *Сакару* и *Малом Зворнику*. Доцније, мало по мало, нарочито за време наших домаћих немира, повраћају се многи Турци на своја огњишта, те их је било у многим селанцима око Сокола све до 1862 године. О сељењу Турака из Подриња, 1834 године, прилажемо белешку једнога од очевидаца и радника тога посла, пуну интереса, коју овде уврштујемо с особитим задовољством.[1]

Те ћелаву одсјече му главу
И однесе вису бауриђском."

По овој песми, Гуша би долазио у савременике Молерове од 1807—1813. Можда је старији догађај обучен у новију одећу? Или је ово други Гуша? А ко је био тај *Петар Војичић* нисам могао дознати.

[1] „По гласу султанских хатишерифа, вели г. *Јован Гавриловић*, коме и имамо да захвалимо за ове врсте: — изданих године 1830, и 1833, имали су се Турци, који су у Србији становали, иселити: изузимајући гарнизоне по градовима.

„Око града Сокола налазило се Турака у више села, као: у Козли, Петрцу, Бучју, Пећи, Постињу, Доњој и Горњој Алузи. Осим тога, седели су они у Лозници, Липници, и Лешници.

„Кнез Милош навали да се Турци становници ових села иселе у Босну, године 1834; али они не хтеше иселити се, за то Кнез нареди да се силом истерају.

„Посао, да се Турци силом истерају, поверио је Кнез *Томи Вучићу Перишићу*, коме се издаду за извршење тога посла нужна писмена настављења; ја се замолим да вршим дужност секретара Вучићу, које буде одобрено. Намера је моја била, да видим како

Соко је распрскан тек у јесен 1862, по што су најпре исељени Турци из њега, и из оно неколико села око њега.

Срби војују, кад сам видео како дипломацију водс, како суде, и како у опште земљом управљају.

„У месецу Јуну 1834, крене се Вучић с војском из Крагујевца и упути к Ваљеву; војска, која је с њим ишла, били су коњаници с копљима око 70 момака. Стеван Книћанин, момак онда кнежев, био је придодат Вучићу као ађутанат.

„Кад Вучић стигне са својом пратњом у Ваљево, где је свечано дочекан био, настанио се близу вароши у пољу, разапевши за себе и за мене чадоре; и позвавши да му као ађутанат дође *Деспот Стефановић, Ковач,* који је после био у Зајечару начелник окружни; и умрьо као члан апелационог суда у Београду. Овоме Деспоту повери Вучић да се брине како ће војска имати хране за себе и за коње: јахаће и теглеће. Мора се признати да је Деспот свој посао вршио тачно; јер за време војевања није се нико потужио да му није храна издавана. Деспот није био писмен, но је био врло поштен и добар човек. Џебана и пексимит потребни, узети су из куле ваљевске. Све што је набављано, исплаћивао је Деспот готовим новцем из државне касе.

„Бивши у логору код Ваљева, Вучић распише среским начелницима округа: ваљевског, ужичког, подринског, да с војском, около 7.000 људи, крену се и заузму места, која је у распису свом означио; а то је: да села у којима су Турци становали, војском српском испреплету, које је све било тачно извршено.

„А сам Вучић с војском: пешацима и коњаницима, пође на село Петрањ и натера Турке, да се још исти дан иселе или да се с њим бију; ал се они одмах иселе, на вече истога дана у Крупањ дођу; а сутра дан пређу преко Дрине у Босну. Из Ваљева се дигао Вучић пут Сокола; најпре се настани у долини једној близу Љубовиђе, ал се после премести на Баурић, шанац стари, близу града Сокола.

„Села турска која су уза сами град била, не хтедну се у Босну селити; и за то војска српска навали на та села и попали куће.

„Сељаци су се у град повукли. Топови из града и пушке пуцали су на војску српску али узалуд; Јован Мићић, срески начелник из Чајетине, округа ужичког, на свом коњу предводио је своје војнике као прави јунак, не обзирући се ни мало на пуцање топова и пушака турских; и чудо: толика танета што су падала:

Из *Сакара* пак и *Малог Зворника*, они нису исељени ни данаске.

ни једног од наших војника ни ранила нису. Једно топовско тане пало је међу коњанике, код којих сам се и ја налазио. Тако се Турци у течају месеца Јула 1834 из поменутих села у Босну иселе, оставивши све своје вотњаке и непокретности у нашој страни.

„Вучић изда војсци српској строгу заповест, да нико не дира у имање турско, па и воћку да не узбере. И та је заповест тачно послушана. Ја сам се дивио тој послушности; јер ми је познато било, како аустријски регуларни војници, кад се у својој држави на маневрисање сакупе, које обично у Септембру бива, винограде и воћњаке опустоше; нити им старешине могу закратити да то не чине; нити их казнити што су толике крађе починили.

„Тако претеравши у Босну Турке који су живели око Сокола, врати се Вучић с војском преко Лознице и Лешнице, у којима је местима по неколико дана пробавио, и осведочио се да су Турци из Лознице, Липнице и Лешнице такође отишли — преко Шапца у Крагујевац, у месецу Августу 1834.

„Вредно ће бити овде напоменути неке појединости:

„Пре него што је Вучић дошао с војском близу Дрине, Турци су Бошњаци, прешавши преко Дрине, ударили на једну нашу чету ваљевских војника, убили четворицу, главе им одсекли и са собом однели. Бошњаци, дошавши Турцима овостранским у помоћ, несмедоше прелазити преко Дрине кад чуше да је с војском Вучић дошао. —

„Вучић у Ваљеву потражио је кувара да му јело готови; нађу човека у кувању вешта, али који не хтедне поћи; Вучић га примора силом да иђи мора, рекавши: „Кад ја морам ићи на војску да се бијем, мораш и ти да куваш“. И он је цело време вршио своју куварску дужност, и доста ваљано; ал на дан кад је добио дозвољење да може кући ићи: превари се па поједе чинију скорупа приправљеног за Вучића; за то при отпусту исплати му заслугу за време докле је кувар био, ал му у исти мах удари 12 батина што је скоруп појео. —

„Кад се Вучић с војском од Љубовиђе к Бауриђу повукао, оставио је нешто војске под управом среског начелника, округа ужичког, Штула, да пази ако би Турци откуд ударили; па ако ударе, да се не упушта с њима у бој, него да се повуче ближе главној војсци, која ће му у помоћ притећи. Турци ударе на њега; ал

Има да се помене још једна особина Подринаца. Они једини између све своје браће у Србији оглéдају да уђу у утробу земље

Штуле не хтеде измицати, него се с њима побије и они Турци натраг се повуку.

„Кад га ја запитам: како је смео се у бој упуштати, кад је имао писмен налог да се у бој не упушта, одговорио ми је: да је за њега срамота било да се узмиче натраг, као да бежи. Вучић му за ову непослушност није ни речице проговорио.

„Један од Штулових војника скриви нешто; и Вучић осуди га да иде кући, да није достојан да војује. Тај је војник молио да му се удари 100 батина за кривицу, а да се не истера из војске; јер, вели, срамота ме је и од моје жене, а камо ли од друге браће, што сам из војске отеран.

„Војска онда народна није имала других старешина (официра) него своје среске старешине и кметове. Рана је војницима доношена преко коморџија. Само су коњаници и остали момци који су с Вучићем били, добивали рану трошком државним.

„Кад у Цариград глас стигне, да је Кнез Милош силом Турке из подринских крајева у Босну претерао, замери му се јако. Ал дипломацији српској пође за руком да се Порта ублажи. И тако изиђе наредба, да се пошље мешовита комисија на лице места, да процени све непокретности истераних у Босну Турака, и да им вредност по процени готовим новцем исплати.

„У ту комисију били су одређени од стране Турака: један Ефендија, кога је одредио Хусеин-паша видински, и Силихтар паше Београдског, а од стране Кнеза Милоша били су изаслани *Јоксим Милосављевић*, *Тома Вучић Перишић*, *Коца Марковић*, са новцима за исплаћивање добара, ја као секретар комисије, и још један писар великог суда.

„Пред Митров дан 1834 крене се Коца Марковић с новцима, са мном и поменутим писаром из Крагујевца. Дошавши у манастир Рачу, ту дочека друге тамо у очи Митрова дана дошавше турске и српске чланове комисије. Одма после Митрова дне крене се комисија из манастира Раче и дође на место, које се звало: *Карамарков шанац* на Дрини, баш где је турска скела преко Дрине превозила.

„Овде се 10 дана комисија задржи, позивајући исељене Турке да пређу и да по процени приме новце за своја добра. Турци пређу; ал новце примити не хтедоше; један међу њима је казао: да га комисија свега дукатима обаспе, он своје имање не уступа: —

и да тамо потраже њезинога блага. Једини Подринци — сељаци — ваде олово, топе га, и продају као своју за̂муку. Шта више,

„Били смо, вели, у Карађорђево време у Босну претерани, па смо се повратили; опет ћемо се повратити."

„Комисија после пође од *Карамаркова шанца*, све крај Дрине лагано, позивајући исељене Турке да пређу и одкуп за своја добра приме, ал све бадава; ни један у српску страну прешао није.

„Дошавши комисија на конак на место једно близу Зворника, договарала се хоће ли, идући све покрај Дрине, кроз Мали Зворник проћи. Коца Марковић није био мишљена да се иде кроз Мали Зворник, али кад, особито Јоксим Милосављевић навали, да се баш кроз Мали Зворник ppођe, и на то се склони Вучић: онда се закључи да се иде; на то се мораде и Коца Марковић склонити, али најпре да се канцеларија комисије и новци пошљу другим путем у Крупањ, па кад овај Коцин предлог Јоксим и Вучић одбаце, онда и Коца принуђен буде пристати да сва комисија с новцима прође кроз Мали Зворник. Међу тим се закључи, да Силихтар паше београдског отиде напред у Велики Зворник, и Махмуд-пашу Видајића извести, да ће комисија, путујући све покрај Дрине по послу њему познатом, кроз Мали Зворник проћи.

„Сад је требало остати на месту преноћишта, докле се Силихтар из Великог Зворника не врати, да се види: је ли Махмуд-Паши по вољи да комисија прође кроз Мали Зворник. Али Јоксим и Вучић навале да се иде напред; и тако се дође у Мали Зворник око по дне; како комисија ступи у варош стану Турци на њу пуцати, а буле из Великог Зворника скупе се на леву обалу Дрине, да виде како ће им мужеви да побију Србе. Бадава је члан комисије Ефендија из Видина, викао да се престане пуцати, да комисија врши свој посао по царевој заповести; — то ништа помогло није; и тако сви чланови комисије, писари и слуге, надру бегати водојажом, коју им је показао пратећи комисију срески начелник *Тешман Солдатовић*.

„По мучном бежању, а Турци су пуцали једнако на комисију бежећу водојажом, дође се на висину брда и у шуму Борању, у коју Турци не смедоше даље се упуштати и комисију гонити. Момка Ефендије видинског, мухамеданца, бежећег за својим Ефендијом па заоставшег, Бошњаци посеку.

„У бегству водојажом попадају коњи, па и онај, на коме су били дукати и канцеларија. Новце узме Махмуд-Паша Видаић себи,

зналци признају не само да имају за тај рад воље и одважности, него су се прилично и извештили у њем, а, што није мала ствар, они ће нашим новим рударима дати велико обиље чистих народних термина за геологију, и у опште за рударске послове.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Стеван Јовановић
ТРОНОШКИ АРХИМАНДРИТ

Стеван Јовановић родио се у селу Текеришу, у Јадру. Књигу је учио у манастиру Троноши, и онде се врло млад закалуђерио, и млад је постао архимандрит још за турскога и немачкога рата.

само врати неке ствари: аљине, торбе и т. д. и задржи 2 књиге француске које сам ја са собом понео.

„Тако комисија и пратња пред ноћ 7 Новембра 1834 дођу у Крупањ; од куда Кнезу Милошу пошљу извештај како су у Малом Зворнику прошли.

У Крупањ други дан дође Силихтар из Великог Зворника, и укори чланове комисије, што су се упутили с преноћишта у Мали Зворник, не дочекавши његов, Силихтаров, повратак. И чланови српске комисије, особито Јоксим, био је забринут, да Кнез Милош не замери комисарима својим, што су онако лакоумно решили се да прођу кроз Мали Зворник.

„Турци Бошњаци највише су се противили проласку комисије кроз Мали Зворник, што би се тим проласком ударила граница између Босне и Србије, као што то Хатишериф наређује; а тиме би Мали Зворник, село Сакар, и све земљиште у Рађевини на десном брегу Дрине, припали Србији.

„Кнез Милош прими извештај о догађају у Малом Зворнику олако, и заповеди комисији да се врати кући. То се и учини. Комисија је преко Шапца и Палежа — сада Обреновца — у Београд дошла, и ту се разишла. Вучић се сам са канцеларијом вратио у Крагујевац.

„У Цариграду је одмах Кнез Милош тужио се на Махмуд-Пашу, али све узалуд. Махмуд-Паша је заклетвом потврдио, колико је новаца српских поробио, казавши да Кнез Милош задржи његове, Махмуд-пашине, земље које се налазе около Лознице. А те земље у оно време нису вределе ни 500 дук. а он је поробио 5000 дук!..

„Немачкоме рату“ од 1788 Стеван се јако обрадовао, и био је један од оних који су највише народ подстицали да устане на оружје, те да и сам помогне истерати Турке из Србије.

И ратовање је, помоћу српске крви, било срећно; подрински округ готово сав, осем Сокола, и цела Србија, чак до Крушевца и Ниша, буду очишћени од Турака. Али Аустрија, због непријатељског држања Пруске, принуђена буде закључити мир, и сву Србију вратити Турцима натраг.

Тада је архимандрит Стеван показао колико је волео видети своју постојбину слободну од Турака, и колико је кадар био поднети труда у то име. Он је скупљао људе, набављао потписе, писао молбенице, састављао депутације, ишао сам лично, то војсководђама, то владикама, то у Беч цару, то српском сабору у Темишвару, да би, ма где, нашао помоћи народној ствари.

У *Гласнику* XX *Српског Ученог Друштва* (од стране 22—101) има једна расправа од г. *Ст. Новаковића*, у којој је простране нацртана сва ова патриотска радња овога Текеришанина.

Кад све то мољакање и заузимање није ништа помогло, кад се, што оно вели Вук,[1] досади и њему узалуд молити, и Немцима његове молбе и укоре слушати, онда он побегне из Срема натраг у Србију, преда се Турцима, и дође опет у Троношу, као у своју кућу. Кад у Србији, године 1799, настане велика глад, он отиде Капетан-Паши у Зворник, и замоли га да позајми народу некакву проју, која је, као што се приповеда, још од Маџара била остала у градским кулама. Паша се стане устезати, изговарајући се да он то не може учинити. Онда му Стеван рекне: „Честити пашо! није право да народ мре од глади код те проје; а та је проја и онако покварена стојећи од толико година; него дај да је раздамо народу, нека се израни сад у овој невољи, па кад дâ Бог, те роди година, народ ће вратити, и напунити куле новом пројом; ако ли ти не даш те проје, ја ћу искати од Немаца, па ће они позајмити народу жита из њихових магацинâ.“ На те му речи паша допусти да се проја разда народу, и он пође од паше, да гладној сиротињи носи тај радосни глас. Но кад изађе на поље, паша с

[1] *Даница* за 1828, стр. 2—6.

осталим Турцима који су онде били, стане тумачити оне његове речи, што је казао, да ће искати од *Немаца жита и да ће му они дати*, и закључе, да се он и сад с Немцима договара, и да ће он најпосле опет довести Немце у ону земљу, и отети је од њих. За то паша пошље свога човека да га врати натраг, као да се још нешто договоре, а своме лекару (некоме Грку *Јанку*), заповеди да му начини отров, у кави. Докле га пашин човек стигне и врати, лекар му приправи отров и даду му га те попије, и оданде отиде у ришћанску варош, на свој конак, па ту умре сутра дан. Тело му, по том, Срби донесу у Троношу, и онде га сахране поред цркве, с десне стране.

Архимандрит Стеван био је врло прикладан човек: раста танка и висока, лица бела и весела, косе смеђе, образа дугуљастих; и није му било пуно четрдесет година кад је умрьо. Био је човек поштен и паметан, а знао је лепо читати и писати. Имао је врло леп глас, и радо је појао у цркви. Свакад је, о великим празницима, поучавао народ у цркви, и то врло лепо, према народу: да не краду један од другога, и да не отимају; да не лажу један на другога; да не иду Турцима на тужбу за сваку беспослицу, да их Турци затварају и глобљавају, него међу собом нека се братски слажу и намирују; богати сиромахе да надгледају (као што је и он сам чинио). Он је, истина, као калуђер, од богатих узимао милостињу, али је сиромасима врло радо давао, н. пр. жита; о Божићу, печенице; уз Белу Недељу, сира; о Васкрсу опет, кака мрса; голоме кошуљу, или какву хаљинку, а сиромаху (који нема чим да плати арача и порезе) и новаца.

Где се год у српском народу зна за оваке духовнике и свештенике, ту се никад није чула ни тужба̑ на свештеничку оскудицу, нити јадиковање да је богомоља празна о празницима.

Нека је ово на размишљање свима пријатељима религије у српском народу!

Антоније Богићевић
ВОЈВОДА ПОДРИНСКИ

Антоније Богићевић родио се у селу Клупцима, близу Лознице, у почетку друге поле прошлога века.

Мора бити да се одликовао још из младости међу својим сељацима, кад га већ на крају 1804 видимо као главнога човека у Јадру.

Он је тада, с *Јевтом Савићем*, из Тршића, у договору с Јаковом и Црним Ђорђем, углавио с *Мехмед-Капетаном Видајићем*, онај уговор од 7 тачака за Подриње, по ком је народ био миран од Турака неколике године, те су, за то време, српске војске радиле на другим крајевима.

Кад је доцније (1807) српска војска ушла у Јадар и у Рађевину, *Анта Богићевић* признат је као војвода подрински.

Од тога доба до своје смрти, Анта је увек био на Лозници и дуж Дрине.

Веће бојеве с Турцима имао је на *Крупњу*, на *Рожњу* више Сокола, на *Рађеву Пољу*, на *Лозници* (неколико пута).

Једном напали беху Турци на Лозницу, те и Карађорђе дође у помоћ. Бој се био у понедеоник на Св. Тројице. Сеча је била страшна; почела се у *Грнчари*, па се продужила на *Лозници* и, најпосле, на пољу *Тичару*. Турци су разбијени са свим и на Дрину натерани. Очевидци веле да су је лешинама били замутили.[1]

У Лозници је Анта године 1810, био опет опседнут, и ту је био опет крвав бој, у ком су рањени Лука, Чупић, Мутап, Цинцар Јанко и многи други.

Један од бојева на Лозници дивно је опевао Вишњић. Да пустимо, нека нам српски Тиртеј исприча бар што год из тога свога живога описа:

„Затјече се паша Али-Паша
У Зворнику, у својему граду,
На ћитапу, турском алкорану:

[1] У овој су битци, како се прича, погинули: *Конда*, и *Живко Дабић*.

„„Ој! тако ме не родила мајка!
Ни Влахиња ни млада Туркиња,
Већ кобила која хата мога!
Хоћу силну покупити војску
По Зворнику и по Мулалуку;
Па ћу звати пашу Сребрницу,
Херцеговце Турке соколове,
Мостаране до мора јунаке;
Па ћу звати многе капетане,
Крајишнике љуте убојице,
И четири санџак-алајбега,
Седам паша са седам санџака,
И осмога пашу Учтуглију.
Кад сакупим војску у Зворника,
Пограђићу орахове шајке,
Шајке лаке орахове лађе,
У Зворнику, у мојему граду;
Па ћу шајке пустити низ Дрину,
Ја пред војском покрај Дрине поћи,
С војском сићи на поље Тичара,
На Тичару с војском Дрину прећи,
На Лозницу хоћу ударити
На Лозницу моју ђедовину
Коју ми је ђеде освојио,
У Косову Пољу задобио,
У Косову на свијетлу сабљу,
Па од мене Раци преотеше,
Преотеше на љуту срамоту.
Код мојијех пет стотина кметâ,[1]
Ја сад кмета немам ни једнога.
Мислим сјести у бјелу Лозницу
До Илйна или Пантелйна:
А кад сједнем у бјелу Лозницу,
Похватаћу влашке поглавице:
Јакова ћу на колац набити,
А Луку ћу жива одерати,
Милоша ћу с коњма растргати,
Чупића ћу бритком сабљом посјећ'

[1] Овде *кмет* значи сељак који седи на његовој земљи и плаћа му за то. Глед. 3-ће значење те речи у *Вуковом Рјечнику*, стр. 277.

Цинцара ћу на ватри спалити;
Кучку курву Богићевић Анту,
Који ми је Јадар посвојио
И под своје крило прихватио,
Хоћу њега на коло вргнути""

И почео је био, као што се зарекао, ама је прошао као што се није надао.

Лозницу је истина био опсео, стеснио, и нападао љуто, али се у њој *Анта* и *Поцерац* држаше јуначки, док им и *Лука* стиже у помоћ те Турке славно одбише и на Дрину натераше.

Године 1811 и 1812 није било великих бојева на Дрини око Лознице.

А године 1813 Анта се разболи и умре.[1]

После његове смрти, помиње се, као војвода у Лозници, његов син *Богосав Богићевић*, али су *Максим Крстић* а нарочито *Петар Молер* заузели власт и бригу Богићевића Анте.

Антина је ћи г-ђа *Томанија*, жена покојног *Јеврема Обреновића*, баба по оцу Кнеза *Милана М. Обреновића* IV.

Антино име и држање задахнуло је и ону песму коју сада скоро свако дете зна и пева, и коју ми стављамо ниже међу песме, спеване у подринском округу, у којој оно везир јавља: за што не може да дође цару на диван.

Јевта Савић

САВЕТНИК

Јевта Савић родио се у Тршићу, где и Вук. Он је био нешто и род покојноме Вуку, па га је он први и почео учити књизи.

Осем тога, ништа не знам за ранији живот овога Јевте, докле, после смрти Ћурчије, не изађоше Анта Богићевић и овај Јевта Савић, као најглавнији људи, те уговорише с Мехмед-Капетаном Видајићем онај уговор, који смо мало пре помињали.

[1] Као узрок смрти Анте Богићевића, неки чича Станко Тривковић, издаље и рођак Антин, прича нешто што нисмо досад никад чули. На име да је био нападнут и бијен у манастиру Троноши, и да је од тога умрьо. Напао га је, вели, неки Крста војвода рађевски. Ово тек помињемо, да би се ствар што боље разазнала.

Кнез Јевта Савић био је доцније члан „Правительствующега Совѣта“, и, у Београду је, 1808, дао Југовићу своју кућу, те је овај уредио и отворио *прву велику школу*.

Кнез Јевта је слан више пута да преговара с Турцима, а године 1813 видимо га последњи пут, као депутата одређеног да иде у Софију[1] Челеби-Ефендији, да се разговара о условима мира.

Нисам могао никако дознати куд се, најпосле, део овај човек.

Нека би ово неколико реда подсетило оне који би што знали да забележе што више о животу овога честитога Јадранина, који је био и учитељ ономе који после изађе учитељ свима нама, и војвода, и судија, и законодавац, и дипломата, и један од протектора *прве велике школе* у Србији.

Тодор Војиновић

Родио се у Горњем Добрићу, у Јадру. Уз немачки рат, био је у Лозници мали буљубаша над драговољцима (фрајкорима), и с Немцима је чувао Дрину од Турака. Кад се Немци врате, он се не смедне одмах предати Турцима, него се одметне у хајдуке, па се после преда, пошто се умири са свим, и од тога је доба живео мирно код своје куће, као и остали сељаци. Године 1804 постави га Ћурчија као буљубашу над десном страном Јадра, и пошаље га на Лешницу те претера Турке преко Дрине, и улогори се у *Ранитовачи*. Ту је мудро уређивао, и, кад Турци ударе, храбро се борио, ама је множини турске војске најпосле морао уступити. Пошто Ћурчија те јесени погине, он остане у Јадру најзнатнији човек од војничкога реда, и док је год Мехмед-Капетан држао српску војску у Лозници, он је био први; а кад се Јадар по том опет одвоји са свим од београдскога пашалука, и кад се преда Турцима, он остане код своје куће, као и пре што је био. Кад Турци, у пролеће 1806, ударе на нахију шабачку, он не могне срцу одолети, него с неколико момака отиде преко Цера, и стане се бити с Турцима.

Његова кућа и жена била је у Јадру, за то му стану неки

[1] *Гласник IV*, стр, 156 и 160.

говорити: да он није дошао да се бије, него да су га Турци послали да шпијуни. Кад Тодор чује то, он се заречe да ће на првом боју или погинути, или Турчина жива ухватити и показати им за што је дошао. И тако на првом боју потегне из пушке те убије једног Турчина, а други Турчин, видећи да је он избацио пушку, учини јуриш да му одсече главу, а он распали пушком кијачки Турчина по глави, онесвести га мало и обори на земљу, па притисне да га веже; но док он овога свеже, други потегне из пушке, те га рани у кук. И тако његови момци доведу пред Јакова и њега рањена и Турчина везана. После се излечи у манастиру Радовашници, но остане малко хром, а тане му не изваде из кука.

Кад Јаков, 1807 године, дође те опет побуни Јадар и Рађевину, он постави у Јадру војводом *Антонија Богићевића*, и испоставља неколико буљубаша, а Бојиновић, поред свију својих заслуга и јунаштва, остане онако, и сам од своје воље скупи неколико момака, те стане изнад Лешнице опет чувати стражу од Турака. Јаков се, истина, доцније кајао за што је Бојиновића оставио без ништа, али то остане тако.

Године 1808 подбуне Бојиновића његови момци и пријатељи да тражи да му се даде десна страна Јадра, да буде над њом бар буљубаша (под Антонијем). И тако он, с верним другом својим *Гаврилом Цакленом*, из Бегове Лешнице, дође у Београд (у јесен 1808 године), да то тражи; но будући је Антоније, као војвода и богат човек, имао свуда више пријатеља него он, то Совет окриви и њега и Цаклена, и пођу да их обојицу *(као немирне људе, који се противе постављеној уредби)* затворе у кулу; а они, дознавши то, побегну те се сакрију у некакву трговачку лађу, и по' том утеку пешице у нахију шабачку, а коњи са свим пртљагом остану им у Београду, те пропадну. После тога, године 1809, Цаклен пређе преко Дрине на војску, и тамо погине; а Бојиновић, не смејући од Антонија ићи у Јадар на своју баштину, остане у нахији шабачкој, у селу Добрићу, и стане опет, онако хром и стар (већ преко 50 година), на ново крчити, орати и копати, те се хранити са женом и децом.

Ту је тако живео до године 1813. А кад те године Турци обладају Србијом, он се врати у Јадар, а Турци га ухвате и одведу у Зворник те обесе.

Бојиновић је био човек крупан, сувих дугачких образа с испалим јагодицама, голема покучаста носа, повеликих и дебелих бркова, а' страшног јуначког погледа. Био је не само храбри јунак, него и мудри управник и велики запчија у војсци; све је тежио на немачке уредбе, што је уз рат видео у Немаца[1].

Вук Стефановић Караџић

Кад је у Јадру и Рађевини ишао шапат од уста до уста: да се може народ надати нечем што се јасно није ни разумевало али је ипак сва срца српска загревало надом, да ће бити крај сили турској, и настати власт хришћанска, уз коју су замишљане све доброте: онда се у маленом селу Тршићу, са̂т места на југоисток од Лознице, лицем на Митров дан (26 Октобра) 1787, роди детенце коме намењено беше да преобрази царство српскога духа, да новим дахом задахне, да новим путем окрене сву умну радњу српскога народа.

То детенце је *Вук Стефановић Караџић*.

Отац Вуков звао се *Стеван Јоксимовић*, а мајка *Јегда*. Они су се много обрадовали чеду свом; јер им петоро деце, пре њега, већ беше покрила црна земља. За то и зажелеше да овоме мушкарцу сада буде наденуто име, на које не иду ни уроци нити друге невидовне силе. И дете доби име „Вук“, и оста живо и здраво на велику срећу српскоме народу.

Детињство је своје провео Вук у кући очиној, и уз крило мајке своје јамачно се први пут задахнуо миљем народнога духа, слушајући из њених уста красну песму која је обично помагала да јој се вретено брже окреће, или бајну приповетку, када би, у дуге зимње вечери, причала о давним временима и чудесима, за која још само прича зна. У то доба морала је ући у душу младоме Вуку и сласт гусланих звукова, када је по који старац,

[1] *Вук*, у *Даници* за 1829, стр. 16—20.

с пола затвореним, а пола сузним очима, преко струна јаворових гусала исказивао бо̂ље и наде срца народнога.

Књизи је Вука почео учити неки рођак њихов *Јевта Савић*, који је и без тога стекао лепих заслуга за своју отаџбину.

После тога учења, отац да̂ Вука у манастир Троношу.

Вук је дивно описао не само своје учење у Троноши него и сав начин школовања и поступање са ђацима у манастиру.

У Троноши није дуго остао, или што се тамо више радило него учило, или што му отац није могао давати ни оно мало плате, што је требало дати за то учење.

Враћен кући, Вук је ишао за стоком, али се није растављао од књиге; не имајући мастила, он би утукао барута, па размутио у води, и тиме би почињао записивати песме, приче, и пословице. Овакав је смеран почетак колошким делима која иза тога посташе.

Сељани су гледали на Вука као на неко необично дете, и сам спахија тршићки Сулејман-бег Алибеговић, кад би год долазио у село, призивао би Вука да му што запише или прочита, и давао би му места за совром својом.

Година 1804 донесе нов облик свој Србији. Задими се барут по свој Шумадији; две непријатељске давнашње силе сударише се јавно: наста рат између Срба и Турака. Јадар се диже, као и други крајеви српски. Вођ устаницима беше *Ђорђе Ћурчија*, а уз њега видимо, као писара, младога *Вука* из Тршића.

Турци пређу у Јадар и попале Тршић, доцније и Ћурчија погине, те Вук помисли како да се даље учи. Године 1806, било му је 19 година. Тада се јави школској власти у Карловцима да га прими у гимназију; али с толико година а без „уредна сведочанства“ о свршеним пре тога наукама, не хте га примити професорски збор. Ипак је он ту остао неко време, учећи се колико је могао као драговољац.

Из Карловаца дође опет кући, а тада је Јадар био по други пут отет од Турака. Сад постане писар *Јакову Ненадовићу*.

Доцније га видимо као писара у Совету, а 1808, кад је Југовић отворио велику школу у Београду, Вук навали на ново учити

се. Но прекомерно напрезање свали га у болест, те морадне оставити се школе и опет отићи у службу.

Године 1811, 1812, и 1813 био је царинар у Кладову, неки комисар советски у Неготину, и најпосле је управљао срезом брзопаланачким.

По пропасти године 1813, отишао је у Беч. Сиромах, млад, и непознат у толиком свету, Вук се ипак надао да ће га жеља за науком намерити на каква год доброга човека и путевођа. И није се преварио: тамо се позна с чувеним *Копитаром*, који га понуди да унесе у књижевност језик народни, место црквенословенског којим се дотле писало.

То је био посао тежак, али вредном и даровитом Вуку све пође за руком; јер већ године 1814 изађоше на свет две Вукове књиге: *„Мала просто-народна славено-србска песнарица“*, и *„Писменица срйског језика“*.

После је долазио у Србију, и познавши се са чувеним гусларом *Стеваном Подруговићем*, добио је материјала и за другу *„Песмарицу“* коју издаде 1815.

Иза тих радова, Вук навали радити на *Речнику*. Ево шта он сам прича о том раду: „Копитар је, вели Вук: — свако вече, и на снегу и на киши, долазио к мени. Ја му казивах шта која реч значи, докле је год не би сватио, за тим поче Копитар преводити речи на латински и немачки. Сваки дан се наш посао помицаше даље, и тако за три године би готов да се штампа речник са 26.270 речи. Ово време не ћу никад заборавити; тада је моје непоуздано знање српскога језика постало поуздано; тада ми се мало по мало роди мисао о форми речи, о њезиној граматичкој примени, и о разлици изговора по пределу и племену. Тако упућен Копитаром, све сам се више познавао са својим позивом, и постајао у њему све поузданији“.

Учени свет прими ово Вуково дело с највећим задовољством. То охрабри Вука, те оде године 1819 у Русију, да испита изворе сроднога језика. Тамо је он био свуда лепо примљен, и постао је члан друштва *„Пријатељâ руске књижевности“*, и *„Краковскога ученога друштва“*.

На позив Кнеза Милоша, дође у Србију 1820 године, и ту се почне световање о уређењу школâ. Али, због неких малодушних завидљиваца, на скоро остави Србију и врати се опет у Беч. Тамо спреми народне песме за штампу, али њих забрани дворска цензура. Он их штампа у Липисци 1823—1824.

У то доба познао се Вук са славним немачким песником *Гетом*, који је први једну народну песму српску превео на немачки, а тако и с *Фатером*, који је написао једну расправу, како треба разумевати српске јуначке песме, и с другим славним књижевницима.

Још године 1819 почео је преводити *Нови Завет;* али је у том био рђаве талије: енглеско библйско друштво, коме он тај превод понуди, не прими га, а прими превод *Ат. Стојковића,* који је готово наказа у тој врсти.

Међу тим је Вук издавао у Бечу Забавник *„Даницу“* за 1826, 1827, и 1828. Ове последње године позове га Кнез Милош у Србију, и постави га председником београдског магистрата. Ту није остао дуго, него је, 1831 године, опет отишао у Беч. Зашто је ово било, показује најбоље писмо његово које је писао Кнезу Милошу 18 Априла 1832.[1]

Вративши се у Беч, Вук пође опет у Петроград 1833. Ту се познао с владиком црногорским Петром II, појетом.

Године 1834 био је Вук у Далмацији, Дубровнику, и у Црној Гори, после чега је написао на немачком језику *„Црна Гора и Црногорци“*.

Да би прегледније било све оно што је српском народу остало од Вукова пера, ми овде стављамо, у колико смо могли дознати, редом по годинама све што је Вук написао, или скупио, па или сам издао на свет или је издато и после њега.

Тако је изашла:

1814 *Мала простонароднъа Славено-сербска песнарица.* Віенна.

1814 *Писменица србскога іезика* по говору простога народа написана у Віени.

1815 *Критика* на *„Љубомира у Јелисиуму“* у Нов. Српским.

1815 *Мала простонародна славено-србска пѣсмарица* II част у Віенни.

[1] *Српски Улак* за 1843. Бр. 6, 7, 8, и 9.

1818 *Српски Рјечник*. Беч.

1819 *Критика* на III део *„Љубомира“*.

1821 *Народне Српске приповијетке*. Беч.

„ *Одговор Штиплаловићу* или *Ранитовићу*. Беч.

„ Писмо *Д. Фрушићу*. Беч.

„ *Неколико ријечи мојим овогодишњим рецензентима, а особито Благоју Штипкаловићу и старцу Куцкалу*. Беч.

„ *Додатак к Санктпетербургским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија с особитим огледима бугарскога језика.*

1823 *Народне Српске Пјесме* II и III. Липиска.

1824 *Народне Српске Пјесме* I.

1824 *Огледи Светога Писма* на српском језику.

1826 *Даница* за 1826.

1827 *Житије Ђорђа Арсенијевића Емануела*. Пешта.

„ *Даница* за 1827.

„ *Први Српски Буквар*. Беч.

1828 *Даница* за 1828.

„ *Милош Обреновић, Князь Сербіи или Грађа за Историју нашега времена*. Будим.

1829 *Даница* за 1829.

1833 *Луке Миловановића опит настављења к Српској Сличнoречности и Слогомјерју или просодији.*

„ *Народне Српске Пјесме* IV. Беч.

1834 *Даница* за 1834.

1836 *Народне Српске Пословице*. Цетиње.

1839 Одговор на *Ситнице Језикословне* Ј. Хаџића — М. Светића. Беч.

1841 *Српске Народне Пјесме* I. друго издање. Беч.

1843 *Вуков одговор* на *Утук* Милоша Светића. Беч.

1845 *Народне Српске Пјесме* II. Беч.

„ *В. С. Караџића и Саве Текелије писма Платону Атанацковићу*. Беч.

1846 *Српске Народне Пјесме* III. Беч.

1847 *Нови Завјет*. Беч.

„ *Господину са два крста.*

1849 *Српске народне пословице* II издање. Беч.

„ *Ковчежић* за историју, језик, и обичаје Срба сва три закона. Беч.

1852 *Српски Рјечник* II издање, Беч.

1853 *Српске Народне Приповијетке*. Беч.

1857 *Примјери Српско-славенскога језика*. Беч.

1860 „Правителствующіи Совѣтъ Сербскіи“ за времена Карађорђијева. Беч.

1862 *Српске Народне Пјесме* IV. Беч.

1863 *Приправа за Историју свега Свијета* превео Дим. Владисављевић. Беч.

1864 *Нови Завјет*, III издање; 1857 II издање. Беч.

1865 *Српске Народне Пјесме* V. Беч.

1866 „ „ „ из Херцеговине (женске). Беч.

1867 *Живот и обичаји народа Српскога.* Беч.

„ *Нови Завјет* IV издање.

1872 *Deutsch-Serbisches Wörterbuch*, Wien 1872.

1875 *Српске Народне Пјесме*, II, треће издање, Беч.

У рукопису је Вук оставио још доста ствари, које су све важне за историју и за познавање живота српскога народа.

Вук је умрьо у Бечу 26 Јануара 1864 (по ст. кал.) у 74 години свога живота.

Вук је био средњега раста; лице му је било некако троугласто с испалим јагодицама, а упалим малим, плавим, светлим очима које су готово увек гледале преда се; густе проседе обрве, и велики бркови давали су његовом лицу са свим особити оштар израз.

Он је носио увек дугачки капут, а на ногама високе чизме. Лева му је нога била покупљена у прегибалу, за то је је носио увек на штули; с тога је и ишао увек лагано. На глави је носио свакад вес који није скидао готово никад.

Особито је слатко умео да прича, а уз реч би често изговарао немачки: *мајн гот!*

Вук је оставио после своје смрти жену и двоје деце: сина *Димитрија*, који је официр у руској служби, и ћер *Мину*, која је била удата за пок. *Алексу Вукомановића*, и сада, као удовица, живи у Бечу, са синчићем и мајком својом, старом госпођом *Вуковицом*.

Пеца (Петар)

из клубаца

Пеца је родом из села Клубаца, у Јадру. Родио се у другој поли прошлога века, тако, да га је устанак од 1804 затекао већ као човека зрела.

Пеца се одликовао личним јунаштвом у много прилика, и познавајући сва места и обичаје Турака, могао је проћи кроза све њихове страже и заседе.

Пеца је примио из руку Молерових оно писмо 1813 године [1], за које се прича да га је Молер написао крвљу својом молећи за помоћ. И то писмо Пеца је срећно пронео кроз Турке и предао српским војводама на Церу, али Лозници није било помоћи.

Пеца је умрьо код своје куће, у Клупцима, 1851 године.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Пољане, место веће од Јагодње површином, између Постења и Крупња, 1 сат и по на северозапад од Сокола. Помиње се овде за то, што је сва прилика да су то оне *Пољане*, на које су Маџари полагали некакво право после смрти Деспота Стевана Високог [2]. Али где су ту градови *Бродар* и *Звенизед*, нисмо могли дознати. Може бити да су и ова имена у записивању онакажена.

Баурић, шанац на брду Баурићу, на Дрини, не далеко од утока Љубовиђе у Дрину. Како је Соко, као средина некадашњој сокoској нахији, био у рукама турским, тако је Баурић био не само шанац за војску, него и главно место за управу сокoске нахије. Ту је био магистрат за време Карађорђа [3].

Симино Брдо, заселак од села Цикота, на десној страни Јадра, 4 сата на исток од Лознице. Ту се обично скупљала српска војска од 1804 до 1813. Ту се она повукла и несрећне године 1813, кад је Лозницу већ била изгубила.

Ту је била пошта.

Рожањ, брдоравањ између Сокола и Петрине Стијене. На Рожњу су на више места били шанчеви [4] одакле су Срби тукли Соко, и бранили Рађевину од излазака Сокољана. Ту се многа

---

[1] Правительств. Совѣтъ, стр. 68.

[2] *Отаџбина* II, стр. 198.

[3] *Гласник* IV, стр. 184.

[4] Особито се помиње *Мрчки*, на ком је шанац био јако утврђен. (*Голубица* V, стр. 173, 221 и даље).

крв пролила и српска и турска, а и разних народности аустрйске царевине за ранијих ратова.

Торник, село у азбуковачком срезу, 17 сата на југоисток од Лознице. Пок. *Петар Јокић* овако вели за то место: „На Торнику, више Сокола, главном шанцу ваљевске нахије, поглавица је био Јеврем Ненадовић, са старешинама, које су му биле млађе".

Ранитовача, на левој страни Јадра, код његова утока у Дрину, била је некад сва под шумом, а сад је претворена у родне кукурузне њиве. Ту је *Бојиновић* имао шанац против Турака прекодринаца. Ту се и доцније догађао многи судар, а на том су месту Турци дочекали Кнеза Милоша, кад је оно ишао преко Дрине на Брањево, у логор *Куршид-паши*, да преговара о миру 1815 године.[1]

Тршић, мало село, 1 сâт на југо-исток од Лознице, остаће до века у спомену за то што се у њему родио отац нове српске књижевности, *Вук Стефановић Караџић*, 26 Октобра 1787.

Сикирић, у буковичком пољу крај Дрине, где има и стари шанац. У једном боју на Сикирићу одликовао се неки *Берјан*, и ту своју леву руку изгубио. Не зна се одакле је; али је, прича се, јуначки осветлао српски образ.

Рађево Поље, средина Рађевине[2], где су године 1808 Су-

---

[1] Кад је Кнез Милош, 1815, науман да иде у Босну прêд Куршидпашу, јавио то осталима српским старешинама: Молеру, Проти Смиљанићу, Мелентију Студеничанину, Паштрмцу, и другима, и кад су га сви одвраћали од тога пута, рекао му је Паштрмац овако:

— Ако ти је, господару, омрзао живот, можеш с првога грма скочити, те врат сломити пре воље Божје, а да не идеш чак тамо. Но ако баш навреш и отидеш, онда си ти највећа будала, јер своју главу сам носиш Турцима на шиљак!

— Али, Паштрмче, одговори Милош: — ако дâ Бог, те ја одем и вратим се здраво, ко ће онда бити највећа будала: ја, или ти?

— А! викне радостан Паштрмац: — онда не ћеш бити ни ти, ни ја, него везир највећа будала под небом који те пусти.

[2] *Рађевину* нам ваља поменути и као предео на који је маџарски краљ Лудвик 1426 године полагао некакво право, ако би Деспот Стеван Високи умрьо без деце (*„Отаџбина"* за Фебруар 1875 г., стр. 188.)

леман-паша и Хаџи-бег из Сребрнице са 25.000 војске били разбијени. Разбио их је Прота Ненадовић и војвода Максим Крстић. — На Рађеву Пољу била је улогорена турска војска и године 1815, чекајући шта ће бити с Ћаја-пашом на Чачку.

Мраморје, у врх поља узовничког, ниже ушћа Грачанице. Ту је Вучићева војска имала жесток бој с Турцима, кад их је, 1834, изгонила из Подриња[1].

Сакар и *Мали Зворник* места су толико пута помињана по новинама, и можда ће се на њима најпре заметнути наставак наше историске парнице с Турцима. За њих оба казано је у почетку доста.

Брачинац, брдо на источној страни Јадра, на граници шабачког округа. Овде је године 1813, по заповести *Јанићија Ђурића*, премештена сва војска из Јадра, и дозвани су Јасеничани и Космајци из свога шанца у Лешници, а Турци, опазивши њихов шанац празан, увукли се, и тако Јанка Поцерца са свим затворили.[2] Овде је и године 1834 био стан војсци која је ишла да заузме подрински округ, који се, по хатишерифима од 1830 и 1833 године, имао вратити Србији.

Царско Поље. На западној страни села Руњана има једно поље које се зове „Царско“. На том пољу има *Царски Брег*, који је широк око 10 хвата, а висок за 2 хвата. О постању и имену овога брежуљка прича се ово: Неки је цар путовао с војском, па се станио на том пољу, док се војсци хлеб испече. Хлеб не стигне одмах, а војници, гладни, стану се бунити. Кад то цар опази, зовне их све, и каже да је хлеб већ скоро готов, него, док он стигне, да сваки узме по једну шаку земље, и да баци на једно место које им је означио. Војници учине што им цар заповеди, а то изађе велики брег! Тада им цар рече: „Гле-

---

[1] Док је српска војска, после разбоја Турака, становала на Мраморју, неки *Јеротије Максимовић*, из Читлука, преплива Дрину на коњу, и не гледајући на плотуне пушака турских из карауле, растера стражаре све, запали караулу, и врати се натраг, као да је био у шетњи.

[2] *Причања Петра Јокића*, у рукопису.

дајте, колики брег поста од оно мало земље, што сваки од вас донесе у шаци! Много више хране потрошите ви сваки о сваком оброку. С тога се не жестите, што све не бива баш угод кад вам затреба“. У то стигне и хлеб, и војска се нахрани, па оде својим путем, а брег од земље остане усред поља, и сад се он зове „Царски Брег“ а поље „Царско Поље“.

Тичар, поље испод Лознице, на десној обали Дрине. Прича се да су се на том пољу, године 1770, биле тице чворкови са скакавцима. Једни су друге тако затирали да су телесима својим били све поље покрили. Чворци су победили скакавце. Отуд је, веле, остало пољу име *Тичар*. На Тичар је пала, 1810 силна турска војска, која је опколила Лозницу и држала је у чврстој опсади 12 дана. Оближње војводе нису могле ништа сили учинити, него замоле Карађорђа, и он дође с војском готово целе Шумадије, и с капетаном *Никићем*, клименташем из Срема родом, али у руској војсци, који доведе и неколико стотина нових козака — Руса.

— Коекуде, рекне Карађорђе војводама: — зар се толико дана бијете, па Турци све на једном месту.

— Сила је, господару, одговоре војводе: — ми је бијемо а њој се не познаје.

— А колико вас се војвода ранило, упита он: — кад сте се тако били?

Одмах нареди што треба да се спреми још ту ноћ, и сутра дан, 6 Октобра 1810, отвори се жесток бој, који је трајао 8 сата. У том боју Карађорђе је сам с тобџијама вукао топове и намештао одакле ће боље тући Турке. Вукући топове, кажу да је био расплатио кошуљу спред од појаса до дна, а чакшира није имао него је био у тозлуцима... Он сам вели, да су рањени: Поп Лука, Чупић, Мутав, Цинцар Јанко, Капетан Милисав, и многи други. Док је битка трајала, кажу да је Јаков био наредио, да се с једне стране из топова пуца на Турке преко српске војске. Карађорђе му поручи да не чини то, а он не послуша. Вожд оћути докле Турке не разбије, па онда пошље да му дође Јаков а нареди плотун Јасеничана да га разнесу на пушкама. Рашчује се то по војводама, и они стану молити рањенога Попа Луку, да моли Карађорђа не би

ли опростио Јакову. Лука је лежао у шатору с рањеном ногом, коју је о конопцу љуљао. У то дође к њему Карађорђе, Лука га почне молити да Јакову опрости, а то исто навале искати и друге војводе.

— Е, коекуде, рекне Карађорђе: — не дате ми пса убити. Нека га мутна вода носи; само нека ми скоро не иде на очи.

У том боју погинуло је 117 војника, а рањено 178.

После победе, дођу испреко Дрине неки Турци, да се разговоре о миру. Кад приђу српским војводама, упитају:

— Ко је међу вама Црни Ђорђије?

— Ја сам, одговори им он сâм: — неком сам црн, а неком и бео.

Турци, видећи њега у гуњу а све друге војводе у чоси, и на њима се сија сребро и злато, нису могли веровати да је то он главом. Кад сврше разговор за који су дошли, они, праштајући се, рекну:

— Поздравите, бива, Карађорђија, од наше стране.[1]

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, *варошице* 2, *села* 89, *заселака* 22, глава пореских било је 1870 године 9.343 у подринском округу.

Лозница је варош, и столица свој окружној управи. Она је на речици Штири, под брдом Гучевом, са северне му стране, на ¼ сата од Дрине.

Ако се не би примило оно што г. Каниц вели да је Лозница стари римски *Гензис* (Gensis): онда је ово место скорашње. У нашим споменицима находи се само да је Краљ Милутин дао Хиландару „Брѣзовоу и сь заселиями ꙋ Лозницы"[2]. Али, да ли је то ова Лозница, или која друга, ми немамо ни по чем да тврдимо, нити да одричемо.

---

[1] О овој битци глед. *Писмо Карађорђево* од 8 Октобра 1810 из Лознице (Правительствующій Совѣтъ, стр. 45, а и *Србијанке* кн. IV, стр. 23—33.

[2] *Monumenta Serbica*, 59.

О постању Лознице ни сами мештани не причају ништа: само се говори то једно, да је добила име од многих дивљих лоза (вињагâ), којима је у старо време био обрастао сав брежуљак *Кличевац*, који је малко на југозапад од вароши Лознице.

Тек од почетка овога века, управо од године 1804, Лозница улази у нашу историју као место на ком су се сусретали браниоци српства и представници турства. Њу је, као што је већ причано, 1804 био освојио, са својим четама, *Ђорђе Ћурчија*, али тек за кратко време.

После тога, до године 1807, она је била под Турцима, на миру. Те године пак упадну Јаков и Лука Лазаревић у Јадар и у Рађевину, па освоје и Лозницу. У Лозници тада постане војвода *Антоније* или *Анта Богићевић*, кога смо већ помињали.

Мало за тим удари силна турска војска на Лозницу, и затвори Богићевића у шанцу. У помоћ му дође, поред осталих вођа, и сам Карађорђе, и после дугог и крвавог боја, разбије Турке, и натера их на Дрину, а Лозницу ослободи. Тај велики бој био је у понедеоник, на свете Тројице. Међу многим другима, ту је тада погинуо *Конда*[1] и *Живко Дабић*.

Године 1809, у пролеће, Лука Лазаревић пређе са шабачком војском и Јадранима преко Дрине ниже *Лешнице*, а Кнез Сима опет с београдском нахијом и ваљевском удари најпре на Соко, а кад му не могне ништа учинити, он остави око њега јаке страже, а са главном војском пређе преко Дрине, више Сребрнице, и тамо стане народ одметати и с Турцима се бити. Али несрећа на Каменици све поквари. Чувши да су Турци продрли на Каменици и да их ни Делиград не може уставити, Карађорђе похита од Новог Пазара к Ћуприји и Делиграду, а војводама пише да се сви повуку на старе међе.

По што се српска војска, на тај начин, повуче на десну обалу Дрине, стану се Турци прикупљати, и, године 1810, ударе големом силом на Лозницу.

---

[1] Кад смо, под Београдом, чинили помен јунаку *Конди*, нисмо знали да је он овде погинуо. Бог нека га прости!

Опет је био затворен у њој Богићевић, и опет је допао у помоћ и сам Карађорђе са цветом војвода и јунака. У једном писму, које је Карађорђе писао у Лозници, 8 Октобра 1810, *Милану Обреновићу*, *Миленку Стојковићу*, и *Петру Добрњцу*, види се да је Анта Богићевић са 1200 људи био опседнут 12 дана; и да су га Турци тукли из великих топова и кумбара. 5 Октобра пустила се у бој ова српска војска с поља, с Турцима, који су опсађивали Лозницу. 6, на Св. Тому, бој је трајао 8 сата; „баталија нигде није била већа“, вели Карађорђе. Срби су имали рањених 178, а погинуло је 117; међу рањенима су: *Луки Лазаревић*, *Стојан Чупић*, *Мутап*, *Јанко Цинцар*, *Капетан Милисав*, и много главних буљубаша и момака. Под свакиш старешином по три су једика погинула. Карађорђе, даље, казује колико је из које нахије момака погинуло, а колико рањено.

Године 1813, у Августу месецу, находимо у Лозници, као управника, војводу *Петра Николајевића Молера*, јер је *Анта Богићевић* већ био умрьо.

Турци, по што су освојили Лешницу, ударе свом силом на Лозницу. Молер, тако опкољен, имао је у шанцу око 800 Јадрана и 6 топова.

Турци их окруже са свих страна, и стану их тући из највећих топова и кумбара, и прикучивши се кроза земљу к шанцу, побију им из шешана све тобџије, да им већ није било вајде од топова. Срби су били начинили из шанца до на Штиру кроза земљу *тавник*,[1] кроз који су силазили те воду захватали, а Турци, дознавши за то, одврате Штиру на другу страну, те тако шанац остане без воде. Турци и тамо пошљу владику зворничкога те позове Србе на предају, али „Молер, вели Вук,[2] није владикама вјеровао ни другијех ствари, а камо ли у таком послу, него за-

[1] „Il faut remarquer que les Serbiens lorsque ils manquent d'eau creusent des souterrains pour conduire les chevaux et faire parvenir les soldats à quelque source ou puits“ *Mémoire du Gramberg* у *Разбору* Сочиненія *Нила Попова* од *Богишића*, стр. 138.

[2] *Вука*, Правит. Совѣт, стр. 67.

иште у везира да устави ватру, и да одреди своје посланике да се разговоре о предаји“. Везир то учини, и турски се посланици састану с Молером. Турци заишту да Срби положе оружје, па да их све пошљу Хаџи-Бегу у Сребрницу (јер се онда мислило и говорило да је он особити пријатељ Србима); и онде да се доведе свакоме своје робље (жене и деца), па даље куд их одреде; а Молер заиште да их Турци пропусте с оружјем, да изиђу из шанца и прођу кроз турску војску, па да иду куд ко хоће, а њима да оставе шанац и топове с џебаном која је у сандуцима. Турци не пристану на искање Молерово, нити Молер на турско, него се, по растанку, настави бој као и пре. Вративши се Молер с овога договора у шанац Србима, каже им све по реду шта Турци ишту, па најпосле дода ово: — Ја, браћо, жив Турцима у руке не ћу, а ви ако хоћете, ето вам Турака; ја идем на шанац, нека ме убију: ако ли се и ви нисте ради на овај начин предавати Турцима, а ми да бежимо једну ноћ кроз Турке, па који изађе, изађе, а који погине, Бог да га прости! Боље нам је свима изгинути, него се Турцима у руке предати. До сад сте, браћо, били на мојој души, а сад вас ја скидам са своје душе и остајете господари од себе; ако ћете се предавати, ето вам Турака; ако ћете бежати, ја сам с вама.“

На овај очајнички Молеров говор, сви пристану да беже кроз Турке. На три дана пре него ће побећи, Молер напише писмо српским старешинама. Вук каже да су му причали људи који су били на месту, да га је *својом крвљу* написао; у том писму им јави у каквој је невољи, него да гледају да их избаве, и то овако: најпре да пошљу у Гучево што више могу пешака, а они с коњицима и топовима да се покажу одоздо уз поље, па кад се турска сила обрне к њима, онда они из Гучева да се прикуче к шанцу а ови из шанца да јурише на Турке, и тако да се састану. Најпосле, дода и то: „Ако ко жели да пропаднем ја, пожалите барем народ овај, и гледајте да би га избавили.“ Писмо ово узме из шанца неки Пецо из Клубаца с још једним другом, којима Молер дâ 10 дуката, и срећно прођу кроз Турке и писмо однесу у српски логор. Кад, за три дана, не буде никаква гласа на ово писмо,

они се у шанцу договоре да беже, и то једну ноћ кад је била велика киша и ветар, а помрчина да се прст пред оком није могао видети. Заказано је било свима, ако би кога Турци познали, да не мећe пушака, него да се брани ножем и другим чим може. Сви изиђу из шанца на велику доњу капију од Штире, па оданде обрне куд је ко знао, и, колико је познато, прођу с миром кроз Турке, јер нигде пушка не пукне; али кад у јутру рано Турци опазе да су они побегли, одмах ударе за њима у потеру на све стране, особито делије, и многе сустигну и побију. Молерове је коње побила један дан турска кумбара, која се међу њима распукла, а војводе Анте Богићевића син *Бојо* изађе на коњу (*после свију*, јер му пре нису дали, да не би Турци опазили кад коњ пође мостом, који је од дасака био начињен, и пред капијом се спуштао преко опкопа), и за велико чудо прође срећно кроз Турке. Од 800 људи који су били у шанцу, 200 их је погинуло онде, а око 400 у бежању, те тако их је једва око 200 остало у животу.[1]

После те несреће, Турци су држали Лозницу чак до 1834, док нису Јадар и Рађевина опет придружени Србији.

Лозница је тако постала главно место новога подринскога округа.

Ту је полицијска, судска, црквена, и војничка, окружна власт.

Гимназијска реалчица, отворена 1871, са 2 разреда, 4 наставника, и 23 ученика.

На плату ових наставника издато је 1874 рачунске године 12.576 гроша пор., или 5.295·15 динара.

Основна школа мушка с 4 разреда, 3 наставника, и 113 ученикâ.

Женска од 1858, са 4 разреда, 1 учитељком, и 30 ученица.

У Лозници, осем земљорадње и трговине, раде се ови занати: хлебарски, чизмарски, папучарски, опанчарски, кројачки, терзијски, абаџијски, бојаџијски, столарски, браварски, ковачки, коларски, зидарски, кроварски, цигљарски, дуванџијски, пушкарски,

[1] Велика хвала пок. *Вуку* и за ове податке о последњим данима српске Лознице, године 1813.

седларски, лончарски, берберски, сапунарски, опачарски, и поткивачки.

У Лозници стоји и сада велики шанац, који се зове „Град“, и у ком је нова лепа црква, довршена 1871, а и школа. У том је шанцу сахрањен, 1813, војвода Анта Богићевић. По освојењу Лознице, Турци, као што се тамо прича, ископају мртво тело Антино, одсеку му главу, и однесу у Зворник, а тело баце у бару код шанца према Штири. Ноћу неки Срби изваде тело Антино из баре, и затрпају га у пређашњу гробницу, која је 5 хвата далеко правце к југу од источнога довратка јужних врата садашње лозничке цркве. На месту где су Антине кости нема никаквог другог белега до један покрупнији камен од калдрме, која је начињена око цркве.

У Лозници је било, 1870, и то у самој вароши, 285 пореских глава, а са засеоцима имало их је 444.

Крупањ, варошица под Јагодњом, 5 сата на југоисток од Лознице, главно место среза рађевскога.

Крупањ је место мало; у њем је било 1870 само 126 пореских глава, али оно има лепу будућност због рудникâ, који се ту отпочињу разрађивати.

Управа топионица, и целокупан завод подринских рудника основан је на 10 минута испод вароши Крупња.

На Крупњу је било више судара с Турцима. Њега је прво очистио од Турака *Ђорђе Ћурчија* 1804, а и године 1808 био је на Крупњу жесток бој.

У Крупњу је канцеларија среза рађевскога; пошта; телеграф; црква; школа основна, мушка и женска.

Љубовија, варошица, у срезу азбуковачком, на Дрини, више утока Грачанице, а ниже ушћа речице Љубовиђе у Дрину. Има село Љубовиђа, а ово је скела Љубовија[1] где је прелазак у Босну, ђумрук, и карантин, и где је канцеларија среза азбуковачког. Ово је место 11 сата на југ од Лознице.

[1] Мештани зову ову варошицу *Љубовија* умекшавајући оно *ђ* које се изговара у имену села *Љубовиђе*.

У варошици Љубовији има само 28 глава пореских. И сад је отворена школа. Село Љубовиђа подаље је од скеле.

Многи пишу и ово име Љубовија, али се тамо изговара овако како ми пишемо.

Села су подринска у опште мала бројем кућа. Ево их овде свију поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош			4	Башчелуци	37	$\frac{1}{2}$
1	Лозница □ 1835	285	—	5	*Крајишници*	52	$\frac{1}{4}$
2	*Црногорци*	16	—	6	Запређе	30	—
3	Плоча	24	$\frac{3}{4}$		**Свега** . .	444	—

I Срез азбуковачки

1	Доње Кошље	91	16	20	*Кокорово*	30	10
2	Грчић	70	17	21	*Горње Село*	38	10
3	Дрлаче □[1] 1836	73	15	22	Драгодо	97	11
4	*Забрђе*	45	16	23	Љубовиђа □ 1850	173	12
5	Горње Кошље	67	$18\frac{1}{2}$	24	*Грачаница*	41	$10\frac{1}{2}$
6	Г. Буковица□1873	265	$14\frac{1}{2}$	25	Читлук	90	12
7	Доња Буковица	147	$13\frac{1}{2}$	26	Лоњин	30	$11\frac{3}{4}$
8	Леовић	60	$15\frac{1}{2}$	27	*Гледиће*	12	$12\frac{1}{2}$
9	Оровица	76	$16\frac{1}{2}$	28	*Бабин*	58	13
10	Доња Оровица	69	15	29	Црнча	154	9
11	Торник	39	17	30	Селанац	85	8
12	*Савковићи*	20	$17\frac{1}{2}$	31	Рујевац	77	8
13	Царина	86	10	32	Вољевци	118	9
14	*Лелеци*	44	$10\frac{1}{4}$	33	Постиње	34	10
15	*Скадар*	47	$10\frac{1}{2}$	34	Узовница	30	$10\frac{3}{4}$
16	*Мрчки*	38	$10\frac{3}{4}$	35	*Тепавац*	30	$10\frac{1}{2}$
17	*Пуљези*	35	10	36	Велеш	26	$10\frac{1}{4}$
18	*Пећска* □ 1844	10	$10\frac{1}{2}$	37	Кучевци	34	$11\frac{3}{4}$
19	Гуњаци	97	$9\frac{1}{2}$	38	*В. Љубовија* □1875	28	11
					Свега . . .	2.595	—

II Срез јадрански

1	Брасина	115	2	4	Г. Недељице □1846	61	$1\frac{1}{2}$
2	Ковиљача □ 1853	185	$\frac{1}{2}$	5	Слатина	83	2
3	Коренита	234	2	6	Зајача	36	$2\frac{1}{2}$

[1] Школа је код цркве у *Г. Тријешњици*.

36*

Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места
7	Вотњак	51	$\frac{3}{4}$	24	Рибарица	50	$3\frac{1}{2}$
8	Пасковац	40	2	25	Доња Бадања	148	$3\frac{1}{4}$
9	Тршић	58	1	26	Горња Бадања	138	$3\frac{1}{2}$
10	Доње Недељице	54	1	27	Велико Село	90	$2\frac{1}{4}$
11	*Шор*	86	$\frac{1}{2}$	28	Брњац	81	$2\frac{1}{4}$
12	Липница	77	$\frac{1}{2}$	29	Брадић	97	2
13	Козјак	89	$\frac{1}{2}$	30	Помијача	44	$4\frac{1}{2}$
14	Грнчара	49	1	31	Сипуља	136	$4\frac{1}{2}$
15	*Стража*	97	2	32	Тробосиље	50	4
16	Доњи Добрић	156	2	33	Текериш □ 1843	79	4
17	Горњи Добрић	91	$1\frac{1}{2}$	34	Каменица	20	$3\frac{1}{4}$
18	Шурице	27	2	35	Милина	43	$3\frac{1}{2}$
19	Дворска	142	3	36	Љешница □ 1871	147	2
20	Ступница	102	2	37	Јошева	81	$2\frac{1}{2}$
21	Цикоте	163	3	38	Трбушница	107	$\frac{1}{4}$
22	Симино Брдо	30	4	39	Руњани	100	$\frac{3}{4}$
23	Јаребице □ 1846	171	3	40	Клубци	71	$\frac{1}{4}$
					Свега . .	3629	—

III Срез рађевски

1	*Круаањ* □ 1835	126	5	17	Цвјетуља	51	4
2	Кржава	97	5	18	Красава	118	4
3	Брњевац	96	5	19	Ликодра	95	4
4	Толисавац	98	$4\frac{1}{2}$	20	Костајник	108	2
5	Бјела Црква□1836	83	6	21	Брштица	49	$3\frac{1}{2}$
6	Равнаја	62	$7\frac{1}{2}$	22	Липеновић	56	$4\frac{1}{2}$
7	Мојковић	106	7	23	Церова	112	3
8	Бјелотић	112	8	24	Борина	123	4
9	Бастав	83	8	25	*Планина*	36	5
10	Врбић	100	6	26	Радаљ	128	4
11	Шљивова	82	7	27	Д. Тријешњица□1844	75	5
12	Ставе	62	7	28	Читлук	46	5
13	Комирић	161	4	29	Цуљине	50	$4\frac{3}{4}$
14	Коњуша	29	4	30	Амајић	33	5
15	Завлака	98	4	31	Будишић	44	$4\frac{1}{2}$
16	Брезовица	165	4	32	Гојсавица	26	$4\frac{1}{4}$
					Свега . .	2703	—

Примедба: У *Даницама* Вуковим, за 1827 и 1828 годину, имају имена села нахије зворничке (с ове стране Дрине), и нахије сокоске, која је данас већином у подринском округу. По том списку била су онда насељена, а данас су пуста, ова места: *Брђани*, *Дробић*,

(оба у нахији сокоској), *Кољани*, *Острво*, *Шепачка ада*, *Кривића ада*, *Доњевац*, *Брезјаци*, *Криваjица*, *Прњавор троношки*, *Ада* ниже Сирдана, *Богоштица*, *Дробњаци*, *Населак*, и *Товањ*. У *Даници* за 1828 годину *Вук* помиње имена од 26 села у нахији сокоској, у којима су Турци живели. Од ових села данас су насељени *Кучевци* (у Вука *Кученци)*, *Велеш*, *Доњин* (сва три у срезу азбуковачком), *Тријешњица* (у срезу рађевском) и *Плијесково* (у рачанском срезу) а других нема у садашњим *Речницима*. Сва села која се у Вуковој *Даници* не налазе, означена су у овом списку курзивом. У нахији сокоској било је 1822 год. још 25 села, која данас спадају под срез рачански округа ужичког. Нека села била су онда под именом *горњи* и *доњи*, а то су: *Козјак*, *Сипуља*, *Грнчара* и *Борина*. Село *Липница* у кнежини јадранској два пут се спомиње. У Рађевини забележено је село *Братачић*, а данас га ту нема, али у срезу подгорском, округа ваљевског, има једно село овог имена.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
ОКРУГА ПОДРИНСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: вароши	варошица	села и зас.	свега	цркава: манастира	мирских	свега	основних школа: мушких	женских	свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г)
1	Лозница варош .	1	—	5	6	—	1	1	1	1	2	2.039	444
2	Азбуковички . . .	—	1	36	37	—	5	5	4	—	4	14.429	2.567
3	Јадрански	—	—	40	40	1	4	5	5	—	5	18.521	3.629
4	Рађевски	–	1	31	32	—	4	4	3	1	4	13.838	2.703
	Свега . .	1	2	112	115	1	14	15	13	2	15	48.827	9.343

Округ подрински има дакле, по *Речнику* г. *К. Јовановића*, 115 насељених места, а у *Државопису Србије*, свесци III, само је 91 место записано. Ова неједнакост долази отуд, што пописне комисије не пописују сваки заселак одвојено, већ узимљу сва места која једну општину чине као једно село. Овако погрешно рађено је и у овогодишњем попису људства.

Кад горњи број места распоредимо према броју житеља, онда излази да у подринском округу има

5	места, која имају од	101— 200	житеља
41	место са по	201— 500	„
39	места „ „	500—1000	„
5	„ „ „	1000—2000	„
и	варош Лозница са .	—2039	„

Куће су највише од *шепера* па олепљене, а има и *плетара;* кровови су древни; зиданих кућа и црепаних кровова врло је мало. Куће граде сами мештани, или Осаћани.[1] Не виђа се пред кућама онаких тремова и диванана као у Шумадији и у источним крајевима. Око кућа су вотњаци, вајати, и друге стаје.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Подринци су људи који се занимају и земљорадњом и сточарством. Земљорадња је већа дуж Дрине и Јадра, а сточарство у планинама.

---

[1] Онај кут од Босне, који гради Дрина својим током од Раче до близу Љубовиђе, зове се *Осат*, и људи из тога краја зову се *Осаћани.* Они су махом мајстори који прелазе преко Дрине те граде куће и друге зграде по Србији и чак по Шумадији. Било је време, кад су они били једини мајстори у Србији. Ми смо на другом месту помињали тај *осаћански период* у историји нашег наимарства. Овде ћемо забележити друго нешто. Као год мутáви (мутавџије) што имају свој особити језик, тако исто и Осаћани, као мајстори, имају свој.

Ево неколико речи из тога осаћанско-мајсторског језика:

Вòла	рубља	*Трȇм*	човек	*Штúтити*	дати
Жаренȋк	дукат	*Тремка*	жена	*Кѐћурати*	гледати
Чкодрић	грош	*Тремче*	дете	*Шȕмни*	добар
Мѝша	месо	*Вáјза*	девојка	*Скâмни*	рђав
Пјѐва	пасуљ	*Бу̏ку̑рија*	црква	*Кàрицa*	свиња
Шýља	ракија	*Чàтрљ*	поп	*Кѐћâш*	дуван
Мòриза	ваш	*Кáлац*	коњ	*Кѐћије*	очи
Волиџати	говорити	*Лéшац*	во	*Чкôјка*	нога, и т.д.
Чкојити	ићи				

Кукуруз, нарочито око Дрине и Јадра, роди врло добро; друга су жита средња, винограда је мало (1953 мотике), а негде се и не зна за њих.

Ево шта веле бројеви из пописа обрађевинâ од 1867 године:

Кукуруза	засејано	17.214	дана	орања
Пшенице	„	6.251	„	„
Овса	„	2.301	„	„
Јечма	„	365	„	„
Ражи	„	291	„	„
Проса	„	206	„	„
Крупника	„	16	„	„
Ељде	„	2	„	„
Кромпира	„	555	„	„

Конопље је било 1445, а лана 1379 дана. Ливада је пак било на 18.643 косе.

Воћака има доста и од више врста; јабука има: *Самониклица, оврљача, ребељуша, бедрика, зукава, будимака, ђулабија, зеленика, царица, санабија, петровача, илињача;* — крушака има: *шербетлија, јагодњача, шеничарака, јечмача, инцирака, старчевача, зимњача, жутица, такуша, висуљака,* и *водењача;* трешања има: *белица, трéшњевâ, хрштаваца,* и *аршлама.* Трешње су јадранске особито на гласу. Шљива има: *маџарака, говеђача, трновача, тургуња* белих и црних, *мудовача, беловача, трњака,* и *цанарикâ.* Даље има крај Дрине много ораха; има бресака, дуња, кајсија, и на брежуљцима *Кличевца,* недалеко од Лознице, *кестенова* (који се сваки дан, на жалост, све више затиру).

У Подрињу, особито горњем, сади се многи дуван, и зналци тврде, да је један између најбољих наших дуванâ. Године 1867 било га је засађено 517 дана.

Од стоке пате највише оваца и свиња. Овце су по брдима, а свиње у равни. Вуна с оваца у *Равним Кошљама,* веле да не устуна кривовирској вуни у Црној Реци.

Попис стоке од 1866 даје ове бројеве у подринском округу:

Коња	4.148	грла
Говеда	25.958	„
Свиња	57.445	„
Оваца	71.567	„
Коза	10.727	„
Кошница	4.446	, а године 1859 било

их је 6090. И овде мање!

Стање је имовно Подринаца средње; пре су сиротиња, него људи имућни,[1] али су, чини ми се, слободни од једне велике несреће, у коју су пала многа браћа у питомијим крајевима. Подринци немају злих другова — дугова. Бар се не чује на презадуженост онако јадиковање, какво се разглегаше у Морави и у Јасеници, а и у Гружи.

Кад би се из Горњега Подриња просекао пут низ Дрину, преко Сакара, онда би живакнуо сав онај крај, који, и што произведе, нема куд да изнесе на продају.

Задруга има, али се распадају, као и свуда. Још док је

---

[1] Под брдом *Немићем* има некаква стара закопина која се зове *Амбаришта*. Прича се да је ту седео некад некав *Туба Козар*. У то време био је други један козар под Медведником, а трећи човек у Зворнику, и имао је многе кошнице. Других људи на ближе није било. Али је и њима тројици било тесно. За то, кад једном некакав путник удари на *Тубу Козара* и упита га: како живи? он одговори: „Добро живим; али да ми није онога пса под Медведником, који ми досађује својим козама, и онога у Зворнику, који ми чини штету својим челама, још бих боље живео“.

Друга једна закопина, у *Змајевцу*, зове се опет *Амбаришта*. Прича се да је ту живео некад некакав богат човек, коме је млело 9 воденица, и који је имао 9 амбарова жита. Снаха његова, која је доносила ручак радницима у поље, дође једном плачући. Свекар је упита: што плаче? Она дуго није хтела да каже, а кад он потегне пушку да је убије, она рекне: — *Гладна сам!* „Е сад видим, да овде није добро живети, рекне свекар, кад су у мене чељад гладна код 9 амбарова жита и толике друге тековине“. За то ту омркне а не осване, него се одсели некуд у свет. — Све ове приче јемачно показују, да је земља тамо неблагодарна.

стојао Соко, докле су Подринци морали бити као на мртвој стражи према Соколу, држале су се задруге и по невољи, а данас се деле чим се браћа ижене.

в. ОДЕЛО

Покојни *Вујић*, у свом путовању по Србији (стр. 105) даје веома нагрдне слике од женскога одела у нахији сокôској. Онако што данас се не може нигде да види. Осем оне познате ваљевске коњге, која се мимо Медведник пружа преко Прослопа чак до Дрине, у целом је подринском округу вес главни убор и у жена и у девојака.

Вес је плитак, с кићанком или без кићанке. Девојке обавијају око веса косу оплетену у поширок курјук, окићену разним иглама, а жене, осем тога, још обавијају и шамију разне боје; у ту шамију задевају се разне игле. По неке (богатије), и жене и девојке, обнизују ивице веса дукатима. Преко веса, и жене и девојке, забрађују се шамијом, коју вегну шепутом горе на врх главе.

У ушима носе ушњаке (минђуше) од бронзе, стаклета, или камена.

Кошуља је дугачка до чланака, без огрлице, и без запонака на рукавима. Она је од платна ланенога или од памучне ћерећелије.

Сукња од куповног памучног платна, по дну шупљикасто навезена, или окрајчена чипком.

Канице су вунене, шарене; домаће тиво које се опасује око појаса, а закопчава се спред сребрним или бронзаним *паетама*.

Бошча (кецеља) подебела, вунена, вуницом ишарана, која се припасује спред по сукњи.

Јелек, кратак хаљетак до појаса и без рукава, исечен на прсима, извезен чистом или варљивом срмом, скопчан напред копчама или пуцадма, од сукна, чоје, или од свиле.

Марама око врата, која се око врата савије, па се крајеви на прсима укрсте и иза леђа се задену за појас.

Зубун (у жена), горња хаљина, без рукава, од бела сукна, дугачка до колена, извезена вуницом, плавом, црвеном и зеленом.

Памуклија, од чоје или од памучне материје, памуком постављена па испрошивана, с рукавима, или без рукава, носи се само зими. (Овај хаљетак носе зими и мушкарци, само је он у њих увек с рукавима).

Чарапе, од домаћег плетива или стреке, шарено исплетене, дугачке до пола голеница.

Ципеле плитке поврх чарапа.

Опанци су преплетени као и у мушкараца.

Осем тога, многе женске, удате и неудате, носе на врату по низ златних или сребрних *новаца;* на рукама *белензуке* од бронзе, стаклета, или од сребра; а на прстима, по неке жене носе прстење од злата, или од бронзе.

Мушкиње пак што носи ово је:

Вес, с кићанком у млађих, а без ње обично у старих људи, или *шубара*.

Кошуља конопљана, ланена, или памучна, дугачка до колена, са запонцима на крају поширових рукава.

Гаће од истог ткива, до чланака, не веома широке.

Гуњче, спољашња сукнена хаљина до појаса, с рукавима, или без рукава.

Копоран, с рукавима, бива од разне материје до појаса, с поширокии скутима, који се на прсима пресамићују један преко другога.

Јелек (ђечерма), хаљина до појаса, без рукава, с пуцадма напред, највише се кроји од чоје.

Џемадан, хаљина до појаса, без рукава, на прсима отворена, највише се гради од чоје.

Појас, или је куповни, вунен, шарен, поширок; или су вунене домаће тканице.

Чакшире, чојане, црне, или сукнене — највише беле — с осредњим туром.

Доколенице (тозлуци), чојани или сукнени, с копчама отраг, а под коленима притегнути *подвезицама*.

Чарапе, вунене, шарене, до пола голенй дугачке.

Опанци плитки, жуто обојени, с узаним каишима, којима

се увије нога од чланака до половине голени, па се прикаче за чарапу гвозденом копчицом.

Ципеле, у неких подубоке, које се напред припињу пређицом на каишићима. Неки, који су богатији, носе и чизме.

Лети иду махом у кошуљама и гаћама, а на глави носе поврх веса шешире.

Ж. ГОВОР

Подрински округ сав говори јужним говором. Има, истина, на његовом северо-источном крају по које село где се може да чује и источни, а у Горњем Подрињу опет биће и целих породица, које говоре западним говором, тек су то веома малени изузеци.

Гласоударац је онакав какав је забележио пок. Вук, само се може да чује и у том нека разлика. Тако се у неким селима у Горњем Подрињу изговара Мȁрко место Мȁрко; Рȁнко, место Ра́нко; тȍрба, место то́рба; чȍрба, место чо́рба, и т. д.

Кад поменух јужни говор, не ће бити с горег да овде, у округу где се родио пок. Вук, покажем онај део Србије у ком се чује говор јужни, а остало је све источни, по што западнога тако мало и има.

Чудновато је, да је планински повијарац граница и разликама у говору. Повуцимо једну бразду од Дрине на Видојевицу, па побиљем Цера и Влашића на Медведник, па на Маљен, Сувобор, Рудник, и од Рудника његовом једном косом — водомеђом Груже и Лепенице — преко Мораве к Ибру, а од Ибра на Чемерно и Голију, па границом у Дрину, и овом реком опет до спрема Видојевице, — ето ту је окружен сав простор Србије, у ком се говори јужни говор. Али нека се не помисли да је та деоба тако тачна, да се преко те пруге не може чути никаква мешавина. Напротив, свуда око те граничне бразде има мешавине у говору: онамо преко планина могу да се чујӯ особине источнога, а овамо, преко коса̂, особине јужнога говора. Изгледа као кад се склопе гребени, па се по средини зубаца узме да је линија која раставља један гребен од другога.

Само та мешавина не иде нигде врло далеко од венца, који смо ми обележили као граничну бразду.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Подриње је део Србије у ком још потпуно царују гусле; а где су гусле, ту су и јуначке песме. Те јуначке песме не сликају само догађаје овога краја, али за то хране и негују уобразиљу и морално осећање народу свега овога округа.

Да никаквих својих песама нема, Подриње је заслужило да се свакад прво помене кад дође реч о песмама народним, само за то што је оно дало живот и дах *Вуку Караџићу*.

Подринци нису играчи као равњаци, на прилику Мачвани; али за то су вешти у поскочицама. Игре колске ове су: *Четворка, Тројанка, Ђурђевка, Официпрка, Устај дико зора је, Мачванка, Поломка, Србијанка;* старије су, али се и сад играју још ове игре: *„Паун"*, *„Хватајте се танке сламке"*, и *„Плети танац"*. Ове се играју с певањем место свирке.

Још овде ваља поменути и инструменте, којих нема по другим нашим крајевима у оволикој мери. То су шаркије — тамбуре, које у рукама вешта ударача могу прилично да задовоље осећање за музику. Уз њих се особито слатко изливају песме љубавне, песме патријотске, песме некога меланколичнога даха. На прилику:

„Дрино водо, што с' се понијела?
Ти се мени криво кунијаше,
Да на теби нигдје брода нејма;
А ја синоћ и подоцкан проћох,
И на теби до три брода нађох, и т. д."

Или:

„Цар везира на диван позива:
„„Мој везире, што ми већ не дођеш?"
„„Ах, мој царе, како ћу ти доћи?
Кад не могу кроз Лозницу проћи;
Од господства Богићевић Анте,
Од његових силнијех јунака:
Од сарука и од јатагана,
Од сабаља и танких пушака"".

У овом округу чуо сам првом пословицу: „Ко зна писати, тешко се с њим клисати"! Људи овде много цене знање и књигу, само су сиромашни, па не могу да чине за школу колико би требало.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Као што смо и раније помињали, један део садањег округа подринског (Јадар и Рађевина) припадао је зворничкој нахији, и управљан је био из Зворника; а други је чинио нахију сокоску, која се пружала чак до Раче у садањем ужичком округу. Тако је било за Турака; а за времена Карађорђева Јадар и Рађевина, отргнути од Зворника, имали су своју средину у Лозници. Сокоска пак нахија, пошто Соко, као њезина природна средина, није био освојен, имала је управну средину у шанцу на *Бауриħу*, где је осем војводе, био и магистрат.

Поште су биле: у *Лозници*, у *Крупњу* и на *Симину Брду*.

Кад је, 1834, Кнез Милош заузео Подриње, осем Сокола, Сакара и Малог Зворника, онда је подрински округ добио оваку поделу за управу: 1 срез *Јадрански*, коме је столица у *Лозници*; 2 срез *Рађевски*, коме је столица у *Крупњу*, и 3 срез *Азбуковички*, коме је столица најпре била у Дрлачама, а сад је на *Љубовији*, новој варошици, више реке Грачанице, а испод р. Љубовиђе, где је и скела преко Дрине.

У овај последњи срез ушао је највећи део „сокоске нахије", осем што су села од Бачеваца па уз Дрину сва придодата ужичком округу.

Кад је пак, 1862, и Соко расељен и распрскан у ваздух, онда је сав сокоски атар припао већином овом последњем срезу.

У овом срезу су два села, која се зову: *Горња Буковица* и *Доња Буковица;* али за што да се зове *аз*-Буковица?

Г. *Мата Матић*, који је био у овом срезу чиновник наскоро по одласку Турака 1834, каже да се он извештавао од тамошњих старијих људи Срба и од самих Турака, и да су му они казали ово: „Село *Буковица*, по ком се тај срез зове *буковички*, било је за Турака *„мукада* или *еминлук,"* што се на том крају зове и *Асовина*. Од тога је и име *Ас-буковички* а не *Азбуковички* срез.

Подриње је бригада за себе: војна му је управа у Лозници, и стоји под војним министром.

По црквеној управи, овај је округ део шабачке јепархије;

окружни прота седи у Лозници, а Љубовиђа има намесника за срез азбуковички.

Превози су преко Дрине: на *Шабачкој Ади,* код Лозница; и на *Љубовији,* више Зворника.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од нових тековина може се поменути

Дивни насип од Лешнице на Лозницу до *Смрдан Баре,* кроз најлепши крај проведени питомим воћкама оивичени пут. Он не изгледа другојачије, него као каква стаза за задовољство у каквом големом парку;

Пут од Лознице уз Јадар ка Ваљеву;

Пут од Лознице преко Костајника у Крупањ, и даље преко Јагодње на Љубовиђу;

Пут од Љубовиђе преко Прослопа на Пецку ка Ваљеву;

Путови који везују подринске руднике с Крупњем, као средином њиховом: до *Јагодње,* до *Борине,* до *Завлаке.*

Све је то тековина новијега доба. И по овако врлетним местима, да се сваки час путови не оправљају, могло би се пресећи саопћавање после сваке плахе кише.

Нове красне зграде начињене су: у *Лозници,* окружна зграда за суд и начелништво; за канцеларију среза јадранског; за мушке школе и за женску (ова је последња прекројена од турске џамије, у којој је држан барут).

У Крупњу зграде за управу рудничку, и за радионице и раднике; среска кућа за Рађевину; школа.

На *Љубовиђи* кућа за азбуковички срез; кућа за ђумрук и за састанак. Ове су обе зграде веома красне.

У *Белој Цркви,* красна школа; у *Јаребицама* је и црква и школа добра; у Јадранској *Лешници* и школа и црква; црква на *Прељевинама*; и школа и неке зграде на *Смрдан Бари.*

В

РУЈНО, СТАРИ ВЛАХ, РАШКА

Под овим тројним именом разумевамо јужни део Србије, међу Дрином, Медведником, Маљеном, међу обема Моравама и Јастрепцем, и међу врзином која је данас политичка граница између Кнежевине, Босне, и Старе Србије.

У тај опсег, као што се види, улазе окрузи: *ужички*, *чачански*, и *крушевачки*. Ми ћемо их сада разгледати прво као целину, а после један за другим.

СТАТИСТИЧНИ ПРЕГЛЕД
РУЈНА, СТАРОГ ВЛАХА, И РАШКЕ

Редни број	Окрузи	БРОЈ насељених места: вароши	варошица	села	свега	црквава: мирских	манастира	свега	основних школа: мушких	женских	свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Ужички . . .	1	3	405	409	33	2	35	21	3	24	104.377	17.844
2	Чачански . . .	1	2	240	243	20	4	24	19	2	21	[illegible]	11.436
3	Крушевачки . .	1	2	282	285	18	2	20	18	2	20	67.576	13.665
	Свега	3	7	927	937	71	8	79	58	7	65	229.990	42.945

У овом крају Србије места су уопште слабо насељена, и у средњу руку долази на једно место по 245 душа; мање

од ове средине имају чачански (237) и крушевачки (239), а више (255) ужички округ.

Од целог житељства долази на мушкиње 117.849 а на женскиње 112.501, дакле на сто мушких има 95·76 женскиња. У појединим окрузима сразмера мушких према женскима ова је:

у округу:	крушевачком	као	100:	94·04
„	чачанском	„	100:	94·32
„	ужичком	„	100:	97·70

Овај крај Србије, а особито окрузи ужички и чачански, има једну етнографску особину, а та је, да у њему има врло мало Цигана. Кршевити и планински предео не привлачи Циганина; за њега је равница, особито влашка и маџарска![1]

Значајан је овај јужни део Кнежевине Србије још и с тога, што има врло мали број богомоља, а особито мало школа. У средњу руку, долази овде на 2910 житеља једна црква, а једна школа на 3.538 душа. У појединим окрузима размере су различите; тако долази:

	Једна црква на житеља	Једна школа на житеља
у округу чачанском . .	2.418	2.764
„ крушевачком .	3.379	3.379
„ ужичком . . .	2.982	4.391

[1] Говораше ми једном пријатељ један како у Ужицу нема свирача Цигана: „Кад хоћемо, вели, да се провеселимо, морамо поручити за свираче из Ваљева; иначе се игра или уза свирајку, или уз песму коју певају сами играчи“.

I

Ужички округ

1 Границе, и планине

Ни један округ у Србији није још измерен, да би се могла тачно знати величина његова; али колико око може да буде поуздано, колико се на просту његову меру може човек да ослони, ми бисмо рекли да је ужички округ простором највећи у Србији. Он је, истина, бројем душа други, јер је пожаревачки у томе први; али земљиштем биће по свој прилици први. Него се томе не треба ни чудити: у садашњи округ ужички ушли су делови од нахије сјеничке, од нахије сокоске, а нешто му се мало придодало и од нахије ваљевске и од рудничке.

Округу ужичком граница је сада, на западу: река Дрина; на северу окрузи: подрински, и ваљевски, као што је већ казано; на истоку: руднички, и чачански; а на југу: река Увац, Тисовица, и нешто сува међа која пролази одовуд Вишеграда, па се спушта у Дрину испод села *Растишта*.

Планинама је ужички округ сав притрпан тако, да је човеку тешко наћи се у леси од планинских повијараца и висова.

На северној страни његовој, најближе ваљевском округу, планине су: *Повлен*, *Букови*, *Дивчибаре*, и *Маљен*, с висовима: *Краљевим Столом*, и *Црним Врхом*. Маљен и Букови помињани су и у ваљевској, пошто северном страном својом, бар Маљен, припада тој нахији.

Даље к југу стоје: *Козомор*, *Субјел*, *Дрмановина*, *Јелова Гора*, *Црнокоса*, и *Смишаљ*.

Све су ове планине одовуд Ужица; а онамо даље, ове су: *Поникве*, *Груда*, *Кошута*, и *Благаја*.

Најпосле иду они висови који се од Дрине пружају к југоистоку, и од којих су главнији ови: *Звијезда, Чемеришта, Тара, Сјекулић, Бјела Вода, Милошевац, Ивица*[1], *Шарган, Виогор, Чигота, Торник, Боровац, Муртеница, Чемерница, Мучањ, Кукутница, Округлица,* и *Јавор.*

Висина ових планина још није измерена[2]; или бар ми не знамо да је мерена, него смо их записивали по оној висини која се представља простом оку гледаоца.

Осем *Козомора*, нема скоро ни једнога голога виса у овом крају; сви су, више или мање, покривени или гором или бар травом, и то, међу осталим, увећава лепоту овога округа.

---

2 Воде

Водама лепим и живим богат је ужички округ.

Од река, највећа је *Дрина,* која га дели од Босне са Заовина до на Бачевце.

Дрина, по речима покојнога *Гиљфердинга*[3], извире у северној Албанији, близу црногорске границе, испод високог брда *Кома* или *Визитора,* и отуда тече готово правце к северозападу кроз Херцеговину: ту се она зове *Тара.* У половини Херцеговине, не далеко од Фоче, слива се с *Пивом,* и обрће к истоку, одакле се почиње звати *Дрина.* За тим се у њу слива река *Лим,* а кад прође *Вишеград,* она окреће свој ток опет к северу, и постаје граница округу о ком ми сад говоримо.

---

[1] Највиши вис на Ивици зове се *Зборишће.* На Илијн дан долази многи свет из околних села на Зборишће те ту игра, весели се, и гледа: *Авалу* изнад Београда, *Љубишњу, Дурмитор, Комове, Романију;* па кажу да се виде чак и крањске планине.

[2] *Мерење висина* од два ђенералштабна официра, Београд, 1875, није нам ништа могло помоћи.

[3] Боснія, Герцеговина и Старая Сербія, стр. 105. С. Петербургъ, 1859. Осем тога, *Гласник XX,* стр. 333 и 334. Према овоме, уздржах се још за сад примити мишљење које вели, да је *Тара* Дринина притока, а не извор. По правцу самих речних падина, можда би се могло узети да је *Лим* Дрини глава, али тамо нико то не каже.

Дрина је код *Фоче* широка до 100 корака, код *Горажда* 130, код *Вишеграда* 220, а од *Зворника* до ушћа 300—400 корака. Од Љубовиђе до ушћа у Саву могу по њој пловити лађе и са 1000 цената терета.

Дрина је вода брза, и по дну веома каменита и праговита, с тога је тешка за пловидбу. При свем том, спуштају се повелики сплавови њоме чак од Раче, од планине Звијезде, а на чамцу су слазили низ Дрину од Бајине Баште до Лознице и г. Дугалић и г. Јовановић, капетани рачански, са својим породицама.

Од Зворника на ниже, њена се равница веома шири; за то и она туда ћудљиво и бесно мења своје корито, док се не слије у Саву на Рачи.

Преко Дрине су превози: на *Љубовиђи*, више Зворника; на *Шепачкој Ади*, спроћу Лознице; и на *Рачи*, код утока Дрине у Саву. У старије време био је превоз и на *Петричи* код садашње *Бајине Баште*, али је данас затворен.

Увац, речица је такође гранична. Извире више вароши Сенице, из горе Јадовника, код села Дубнице. Увац је 14¾ сата граница Србији — од Буковице до Вучјег Потока. Он се слива у Лим испод вароши Пријебоја; ту је он широк око 40 корака. Увац је више каменита него песковита вода; богата је рибом: пастрмком, младицом, и липеном. Гази се на бродовима. *Кокин Брод*, који је од 1834 године затворен, врло је удесна тачка за прелаз: много боља од Јавора, а туда је и био стари пут између Старога Влаха, Херцеговине, и Колашина, док није ударена граница кнежевини 1834.

Тисовица, мања речица, која долази од Јавора, и два сата је граница Србији, па се онда слива у Увац.

Морава. Ова река има више извора, за то је теже одредити њено право врело. После многога разгледања, ево на што ми сводимо извештај о извору њеном. Морава извире из планине *Голије*, у ужичком округу (Старом Влаху). Она има управо два извора: један је у планини *Јанкову Камену*, и зове се *Суви Извор*, а други је под брдом које се нарочито зове *Голија*. Овај се последњи назива и *Пашина Чесма*, и јачи је водом од оног првог,

који на великој жези и пресушује. Оба се састају у једно корито под планином Голијом, а одатле до под село Јасеновицу зову се *голйска река*, а од Јасеновице се почиње звати *Моравица*. У Моравицу се, по том, стичу многе речице, с десна и с лева. Вредно је поменути реку *Пакашницу*, која истиче из једног малог језерца у *даиђској општини*, а слива се с леве стране у Моравицу, под селом *Куманицом*. Ми ћемо се сетити овога језерца, кад буде реч о народним причама у овом округу.

Моравица прима још *медовинско-глеђичку* реку, која тече кроз село Ерчеге, и *будожељску* и *лучку* реку више Ивањице, до које тече право к северу. Од Ивањице она се упућује к северозападу до *Градине* и *манастира Клисуре*, одатле окреће опет к северу до Гугља; до Ариља, док не утече у њу *Рзав*, она се зове само *Моравица*; од Ариља до Гугља зове се и *Морава* и *Моравица*, а од скеле на Гугљу на ниже, зове се само *Морава*, и пробија се кроз тесне и стрмене стене Каблара и Овчара, па, поред Чачка и Карановца, чак до испод Крушевца иде право к истоку. Ударивши у брдо *Мојсиње*, она се повија право на север и од *Сталаћа*, где прими с десна *Источну* или *Биначку Мораву*, тече преко сред кнежевине, и између градине Кулича, и села Дубравице, слива се у Дунаво.

Морава десном својом страном кваси округе: ужички, чачански, крушевачки, алексиначки, ћупрйски, и пожаревачки, а левом запљускује опет ужички, руднички, крагујевачки, јагодински, и смедеревски.

С десне стране прима ове повеће воде: *Белицу* (у Драгачеву), *Ибар*, *Рибницу*, *Расину*, *Биначку* (источну) *Мораву*, *Црницу*, *Раваницу*, *Ресаву*, и *Ресавчину*.

А с лева: *Грабовицу*, *Рзав*, *Скрапеж*, *Каменицу*, *Чемерницу*, *Гружу*, *Лугомир*, *Белицу* (јагодинску), *Лепеницу* и *Рачу*, пошто се њих две најпре састану, и *Јасеницу*.

Од извора до утока у Дунаво биће дугачка 60 до 70 сата.

Може се газити на бродовима до Ариља, до утока у њу Рзава, а пловна може бити, да се очисти, до Карановца, који је близу утока Ибра у Мораву.

Велики Рзав, река која се код Ариља слива у Моравицу, извире из *Буковог Дола*. Он прима у себе *Бијелу Ријеку*, и *Мали Рзав*. Све је ово у садашњем срезу ариљском.

Дјетиња. Ова река има два потока, који се састају из више кремански врелâ. Један се зове *Коњска Ријека*, а други *Карачица*. Кад се ова два потока састану испод брда *Страже*, зову се *Дјетиња*[1]. Она иде кроз Ужице, и, оставивши Пожегу лево, пада у Скрапеж, па с њим одмах у Мораву.

Свега тока Дјетиња може имати око 7—8 сата.

Скрапеж извире у планини *Таору*, испод једне стене, и веома је јак на самом врелу. Ова вода најпре има разна имена по селима кроз која тече, али, после села Годљева и Галовића, добија име *Скрапеж*, које носи до утока у Мораву. У Скрапеж се уливају речице: *Сјечица*, *Кладоруба*, *Лужница*, и *Дјетиња*.

Дужина његовога тока може имати 9—10 сата.

Рогачица долази из *Зарожја*, и код Ободњика прима *Дервенту* и реку *Јелашницу*, па се испод места Рогачице, кроз које пролази, слива у Дрину. На овој су води била два старинска моста, које тамошњи људи зову *„латинске ћуприје“*.

Пилица, долази од села *Пепеља*, и испод Бајине Баште улива се у Дрину.

Рача, извире у планини Тари, више манастира Раче, и утиче у Дрину код карауле „на Рачи“.

Бијели Рзав извире из малог језерца *Бурина* у Заовинама. Прима у се Вежању и Полошницу. Испод мокрогорског карантина прима речицу *Камишину*, која долази испод *Груде*, и после се улива у *Црни Рзав*.

Црни Рзав извире испод Муртенице, тече преко Златибора, прима реку *Обудојевицу*, која долази од Црнога Врха, па се онда стиче у Дрину код Вишеграда.

---

[1] Прича се да се та река звала друкче, па једном однела око десеторо деце, која су се купала у њој, и за то се после прозвала *Дјетиња*.

Минералних вода у округу ужичком има неколико.

Кисела вода у селу Приликама, на ½ сата од леве обале Моравице, ниже варошице Ивањице. Зналци још нису казали њене састојке, али је по укусу налик на киселу воду у Буковику. Већ сваког лета доста света долази на тај извор да се лечи. Да би се што удобности набавило за похођане, похвално су се трудили, поред осталих, г. *Кузман Шолаја*, из Ивањице, и бивши срески начелник, г. *Панта Јовановић*.

Бања у Биосци. Ово је врућа, још неиспитана вода. Оправљана је, али, находећи се близу реке, меша се с речном водом од које је тешко одвојити је.

Г. *Обрадовић* тврди[1] да има минералних вода још у *Љубишу*, у срезу ариљском, и у *Дубници*, у срезу црногорском, а ја нисам дознао ништа за те воде.

---

3 Равни

Равницама је сиромашан ужички округ. Највећа је раван без сумње она на којој је насељена варошица *Пожега*, крај *Мораве*, *Дјетиње*, и *Скрапежа*. Има још кључева око *Моравице*, дуж реке *Лужнице*, у *Качеру*, у *Бранешцима* и у *Кривој Ријеци*, али је то све мало према оноликој просторији која је засејана брдима.

Може бити да би *Златибор*, који је заталасана раван, а сав покривен обилном травом, заслуживао да се помене као нека равница ужичкога округа. Истина, Златибор није онако раван као Мачва, брдовитији је и од Стига; али ипак, према околним висинама, и према великој просторији својој (он има у дужину до 6 а у ширину, како где, 2, 3 до 4 сата) он изгледа пре као раван него као земља издробљена у брда. Само што се на њему ништа не сеје, него се тови силна марва за посек и за продају.

---

[1] *Гласник X*, стр. 311.

4 Шуме

Шума је у ужичком округу прилично проређена. Ђенерал *Тидебел*, који је године 1863 путовао по Србији, рече једном пола од шале а пола од збиље за све шуме у Србији: „Я видѣлъ въ Сербіи, вели он, деревьевъ много да лѣсу нѣтъ“. Ове ми речи падају на ум кад разгледам шуме ужичкога округа. Што је год равније, то је већином упољено; остали су стрменитији крајеви с густом и целом гором, али су то или страшне врлети, или места без икаква извоза. До душе планина Звијезда и сви висови, њезини суседи, нису далеко од Дрине, те се ту и струже многа грађа, и на сплавовима спушта низ Дрину; али шта се може учинити с Муртеницом, Торником, Јавором, Кобиљем, и другима, мањ да се диже граница са своје данашње врзине, па извоз грађи да се упути к мору јадранскоме.

Исто тако гора *дивчибарска, маљенска*, може наћи извоза, ако да Бог да се ту на близу отворе какви рудници.

И ако је дакле мала могућност за извоз, опет нам се чини, да је гора безредно сечена, и да би потребно било овом високом и хладном крају дати рационалније упуте за потрошак и очувљавање овога природнога блага.

Гора је јелова, смрчева, борова[1], букова, граничева, церова, растова, грабова, липова, брезова, кленова, јасенова и т. д., а има по негде и тисовине и диволеске.

Има леске обичне, јововине, и свакојакога шибља, али то по жупнијим местима, а по висинама је обично јела, бор, смрча, и бреза, све је друго ређе.

Од дивљине, има: дивокоза, у *Звијезди* и *Милошевцу*; има вукова, лисица, јазаваца, куница, веверица, творова, зечева, и срна (у Маљену), дивљих свиња, по који медвед и по неки рис.

Од тица има: орлова, соколова, јастребова, кобаца, буљина, ћукаваца, косова, жуња, славуја, царића, гавранова, врана, сврака, креја, чворака, сеница, вуга̑, шева, врабаца, зеба, пу-

---

[1] Грађа од *јеле* и од *смрче* зове се *чамовина;* од бора је *боровина*, а не *чамовина*.

заваца, пупаваца (само лети), ласта, говедарака, дрозгова, воде-них косова, детлова, кукавица, голубова, грлица, тетребова (у Маљену), јаребица, препелица, дивљих патака (ређе), чапаља, и црних штркова (ретко).

---

5 Рудно благо

Од руднога блага, ваља нам најпре поменути важан проналазак у селу *Сађевцу*, не далеко од Ивањице, 10 сата од Ужица. Ту је нађен *Кобалт кис* (Arsenik Kobaltkies).

У селу *Качеру* има беле земље — креде — која се вади и продаје за писање.

Још се на неким местима помиње по што год као знак од неког рудног блага, али је то још веома непоуздано. Тако

У селу *Годљеву*, у црногорском срезу, један са̂т од пута који води из Ваљева у Ужице, находи се нека „*Слана Бара*“. Она извире из једног брда и стене. Стока, особито крупна, како се пусти, она ту долази и ту воду шмрче. — Исто тако

У селу *Горобиљу*, 1 са̂т од Пожеге, има бара, из које пишти слана вода. Људи чак причају, да је ту стока ногама одбијала и по неко парче соли; али никакво озбиљније испитивање није чињено[1].

То исто има и у селу *Расној*, на четврт сата јужније.

У селу *Рогама*, 2 сата од Пожеге, има на површини земље неко љускаво камење, које ватра сагорева, а кад гори пушта задах као кад се упале говеђи рогови. У том истом селу, веле, има камења које пуца и мирише на со̂ кад се тре једно о друго.

Кажу да се нађе у Добрињи, у реци, после бујице, по које парче каменог угља, али се не зна одакле га је вода извалила.

Благаја, планина, на запад од Арилља, веле да је и име добила од врло лепа камена за зидање. Кад су мајстори, тра-

---

[1] Нешто је предузимано 1874. Резултати су још непознати.

жећи камен за Ариље, наишли на овај мајдан, онда су на питање краљу одговорили:

— Нисмо нашли камен, него благо". И од тога веле да је остало и до данас име *Благаја*.

---

6 Остаци од старина

Козјак, испод Рогачице, недалеко од Дрине, на једном вису стари град, који је сада јако порушен.

Вишесава, вис над самом Дрином, између Рогачице и Бајине Баште. Ту је стари град, а био је и шанац за времена Карађорђева.

У летописима се помиње град *Вишесава* који је отео *Мах-муд-паша* 1459, заједно с Голупцем, Жрновом, Ресавом, и Белом Стеном.[1] Али по једном запису на јеванђељу из доба Деспотâ Стевана и Ђурђа, изгледа да је град *Вишесав* или *Вишесава* био негде у Звижду или Хомољу, тек не далеко од Голупца.[2]

Солотник, у селу Солотуши, 1 сат од Дрине, у срезу рачанском. Прича се, да је ту некад вађена со; а у том граду седео је, веле, онај чија су била сољана окна.

Равна Стијена, стари град, на западној страни Рзава. Под градом се зове једно место *црквиште*, где веле, да је била црква тога града. Прича се да је племић тога града био отишао на војску, оставивши у граду жену коју му прељуби његов слуга. Враћајући се племић у свој град, удари путем од Ивице низ *Неваљан*, али не могне проћи, јер му је пут био засечен. С тога се планина та прозове *Неваљан*. Он удари другом косом, али је жена била наредила те се и ту засекла гора па ватром потпалила. За то се та коса сада зове *Оаштјек* (опсјек), и гола је и данас како је, веле, тада сагорела; човек удари низ трећу косу, која је била опет заломљена гором. И ова се прозове *Полом*. Жена, видећи

---

[1] *Гласник X*, стр 274.

[2] *Стојан Новаковић*, *С археолошке изложбе у Кијеву*, стр. 17.

да он већ продре, обеси се о једном дрену који је био никао на граду, а племић дође, запали сам своје дворе, и оде у свет.

Кремна
Поникве } имају свако по једну стару градину, о којима се
Шљивовица

ништа не прича. Само се говори да је у оном граду у *Шљивовици* човек један, пре неколико година, ископао сав ковачки халат, који је био лепо смештен па зазидан.

Градина, више Мачката, 4—5 сата југозападно од Ужица, стари порушени град, о коме се ништа не прича. А на Мачкату је много великог гробног камења римског.

Кућишта, пô сата од реке Увца, стара градина, којој се ни име не зна. Даље, у *Селишту*, опет пô сата од Увца, има стара црквина.

Мучањ, велико брдо као природни град, на југ од Пожеге, а на северозапад од Јавора. На Мучњу кажу, да је била *Кула Страхињића Бана*. У присоју Мучња имају развалине од старе једне цркве́.

Херчеге, село у моравичком срезу, 6—7 сата на југ од Ивањице. Ту има стари град *Херцега Стјепана*. Од Херцега је и село добило данашње своје име.

Гроб Бошка Југовића. Пре 40—50 година, кажу, да је дошао од некуда у Стари Влах један човек који је нашао један гробни камен и развалине од цркве у планини више Ивањице, и казао људима: „Ово је гроб Бошка Југовића; рањен, вели, на Косову, дошао је довде и ту умрьо, па му је ова црква била подигнута за душу.“ [1]

Градина, на десној страни Моравице, према манастиру Клисури, на каменитом чоту, стара градина, за коју нисам чуо никакву причу.

Косјерић, на Црнокоси, изнад села Косјерића, стари град коме се платна још добро држе. Никакве приче.

Субјел, на североисток од Косјерића, стари град на брду *Субјелу*, где се често находе стари новци.

[1] *Гласник XXXVII*, стр. 10.

Злоступ, стара градина у селу Тубићу.

Дрмановина, на север од Ужица 3—4 сата, стари град кога се заповедник, веле сељаци, звао *Рвáн*, па би требало, мисле они, и брдо и град да се зову *Рвановина* а не *Дрмановина*. И српске су се војске ту утврђивале за Карађорђа и Кнеза Милоша.

Манастир Рујно. Под планином Поникавама, ниже села *Бноске* до села *Врутака*, има једно јако врело, по ком је јамачно и село добило име *Врутци*. Код самога врела развалине су од старе црквине, и од других зграда̂, а около је доста гробних каменова.

Мисли се да је ту био онај манастир *Рујно*[1] у ком је била *штампарија* за српске књиге. Од тога манастира, може бити, прозвала се и цела околина *Рујно* или *Рујна*, те се тако тај срез звао негде до 1856 године.

Г. *Стојан Обрадовић*, у свом опису ужичког округа[2], каже да је нашао и место где је била *Мркшина Црква*. Место то, вели он, да је у атару села *Косјерића*, на реци *Скрапежу*. Макар колико да сам ја за то распитивао, не бејах срећан да добијем потврду тога гласа. Нека би ово, међу тим, подстакло пријатеље наше народне прошлости да разбирају и обелодањују што где дознаду за остатке од старина, не бисмо ли како могли дознати, где је местимице светлила та презаслужна *Мркшина* задужбина?

Још ово није било ушло у штампу, а дође ми г. *Св. Вуловић*, који је ове године походио школе у ужичком округу, и каза да су њега уверавали озбиљни људи, као што је *Поп Јован Поповић* из Субјела, да је *Мркшина Црква доиста била у Косјерићу на једном зараваљку источно од садашње нове среске куће*, ½ *сата далеко*. А ово место није далеко ни од онога старога града у Косјерићу који мало пре поменусмо.

Ариље, велика стара црква, на десној обали речице Рзава

---

[1] У *Гласнику* X, стр. 323. Г. *Стојан Обрадовић* наводи и неке појединости о овој старини. Ја их радо напомињем, и ако их нисам на месту слушао ни од кога.

[2] *Гласник* X, стр. 328—329.

близу њенога утока у Моравицу, у дивном месту, 2 сата на југ од Пожеге, а 4 сата на север од Ивањице.

Црква је грађена од тесаног камена; висока је 6 хвата, а дугачка 14 $^{2}/_{3}$ хвата; ширина јој износи 3 хвата, само у певницама има 5 $^{1}/_{2}$ хвата.

Ариље је дело побожности Немањића. Прича вели да је подигнута на гробу мученика *Ахилија*,[1] који је ту, проповедајући Христову веру, мученички умрьо. Гробница овога светитеља показује се и данас у средњој цркви, покривена красно изрезаном каменом плочом.

О Ариљу је писао г. *Стојан Обрадовић*,[2] г. *Гаврило Поповић*,[3] и г. *Влад. Поповић*.[4]

Овај је последњи опис најпотпунији.

Живопис цркве ариљске, као и њезина архитектура, већ су обратили пажњу уметника и страних и домаћих. Ми се надамо, кроз кратко време, имати верну и поуздану процену ових драгоцених остатака некадашње уметности у српским земљама. За то се и не унуштамо у описивање које би било дело лаика.

С поља, баш према гробници св. Ахилија која је унутра, има друга дивно срезана гробница. Г. Каниц мећe је у врсту давнијих старина, којих има више у околини чак до иза Пожеге.

Близу цркве, баш где је сад школа, била је кула, па је порушена 1847. Кад је та клуа разваљивана, нашло се парче од звона, на коме су остала ова слова *Сте*, па је баш туда прсло.

Из Ариља, кажу, био је родом онај старац *Стојадин* који се борио на Косову, а *Дијете Лауш*, било је из села *Лопаша*, одмах преко Моравице у Драгачеву, где и данас имају Лаушевићи.

Ариље је било јепископска столица, почињући од Светога Саве.

---

[1] У *Кијевском Мѣсяцослову*, 15 Маја, има један св. *Ахилије*, који је био *Ларисиски* јепископ у IV веку, и у Тесалији је, вели се, умрьо.

[2] *Гласник X*, стр. 332—334

[3] *Новине Читалишта Београдског*, 1847—8 године.

[4] *Зимзелен* 1868, бр. 3 и даље.

[5] Сад се не зна ни где је то парче. Слушао сам да га је неки сељак био метнуо као жабицу под воденично коло!!

Последњи јепископ арилски живео је, кажу, у XVIII веку. Турци су га били уценили, па кад није могао дати уцене, они су га испребијали на мртво име. Сиромах владика, тако испребијан, пође у Ужице на тужбу, али у селу Севојну умре, и ту буде укопан. И Ужичани су, тада, ишли севојначкој цркви. Доцније су Турци запалили ту цркву, па кад су Срби градили садашњу, дрвену, онда је гроб владичин остао пола у олтару а пола на пољу.

Ариље је палио *Ордага* 1806, и укопао је био у темеље *бучук* са 14 ока барута и уместио свештило па оставио, али се то није упалило. Полазећи одатле, он је, кажу, посекао 70 Срба, и њиховим главама окитио коље око цркве.

Код цркве ариљске, с десне стране, укопан је и *Јован Мићић*, који је умрьо на светог архиђакона Стевана 1844, у гургусовачкој кули. Кости су му пренете и ту укопане, месеца Маја 1856 године.

Сад је Ариље световна црква. Њој се иде на велики сабор сваке године на „*Ариљев дан*“, 15 Маја.

Манастир Рача, на речица Рачи, 1 са̂т од Дрине, а готово толико и од Бајине Баште, од Ужица пак биће до Раче 7 сата пута на запад идући.

Манастир је овај задужбина краља *Драгутина*, који је у калуђерству назван *Теоктист*. Рача је била опустела и порушена, па су је доцније обновили калуђери манастира Троноше.[1]

Садашња црква начињена је на старом темељу, и мисли се да је баш онаква каква је била стара.

Ова је богомоља била кост у грлу силноме Фочићу Мехмед-аги који је онако бесно подвикивао:

„Док запалим Рачу украј Дрине
„И погубим Хаџи Мелентија!

Ми ћемо доцније рећи неколико речи и о овом славном игуману Х. Мелентију, кад дође ред на личности из овога округа, а

[1] Може се наћи што више о *Рачи* у мом чланку „*Манастири у Србији*“, *Гласник XXI*, стр. 65—69.

за сад помињемо Рачу, да се поклонимо свој старини којој је она светао представник, па да идемо даље.

Осем онога што поменусмо довде, на врло много места, у овом округу, находи се римских гробаља, или и оделитих гробних каменова, што су све сведоци римског живота на овим крајевима и римске скултуре. Оваких остатака пуна је околина пожешка. За тим, тих споменика и гробних белега има у селу *Висибаби; Горобиљу*; у *Отњу*, и *Расни*; у *Карану, код Беле Цркве; у Јежевици*; у *Добрињи*; у *Тубићу*; у *Рогачици*; у *Оклетцу*, на Дрини; у *Пилици*,[1] код *Бајине Баште*; у *Пустопољу*; у *Перућцу*; *Растишту*; у *Кремнима*; на *Маркову Пољу*, код *Мокре Горе*; на *Мачкату*, и у *Ариљу*, где особито пада у очи камен један који описује г. *Каниц* с особитом пажњом.

У кратко да кажемо, ужички је округ врло богат остацима од старине, сведоцима некадашњега живота и рада у овом крају; али то све још чека зналца, који ће га проучити, и одгоненути његов тајнени језик, који ми, обични смртни, не можемо ни да разумемо, а камо ли њиме да говоримо.

---

7 Становници ужичког округа

а. њихове историске судбине

Ми не знамо каква је била судбина Ужичана или, боље да кажемо, становника данашњега ужичкога округа, од пропасти српске државне независности до најновијега доба; али имамо неколике чињенице које узимамо као последице њихове историске судбине.

Од отих чињеница, прва је *самоучка писменост* и *пословички говор* њихов. Нигде нема толико самоука, па чак и жена и девојака које би знале читати књиге, колико их има по селима старе кнежине Рујна (а то управо и јесте ужички округ); и ту има највише сељака који знају разговарати пословички.

Пословички се говори на четири начина:

[1] На неком камену могу да се прочитају ова слова: ELVA а на неком: ATISAE или само SVM.

1. Са *кр*, на прилику: кр*љу* кр*ди* кр*су* кр*сви* кр*рав* кр*ни* кр*иред* кр*за* кр*ко* кр*ном* (Људи су сви равни пред законом).

2. Са *ци:* ци*а* ци*ко* ци*о* ци*ћеш* ци*да* ци*по* ци*знаш*, ци*чо* ци*ве* ци*ка*, ци*по* ци*дај* ци*му* ци*власт* ци*у* ци*ру* ци*ке*. (Ако оћеш да познаш човека, подај му власт у руке).

3 Са *у* и с променом слогова: у*го мно* у*ма и* у*ди љу*, у*ји-ко* у*дно је* у*сле ми* у*а* у*го дру* у*воре го*. (Много има људи који једно мисле а друго говоре).

4 Са *п* (па, пе, по, пу, и т. д.) на прилику: *Хи*пи *тар* па *од*по *ви*пи *ше*пе, *сре*пе *ћу*пу *пре*пе *ска*па *че*пе. (Хитар одвише срећу прескаче).

И азбуку саму говоре речима овако:

*А*з *Б*оже! *в*иди *г*авране *д*оле! *є* ли *ж*ив? *З*на *И*ван *К*остић. *Л*азар *м*исли *н*ама *о*но *п*оклонити. *Р*ече *С*теван *т*утор Урошу: *х*вала *х*ришћанској, *ц*ркви *ч*ачанској, *ш*абачкој: *ј*ер (је) *ј*унак, *Ј*анко *Ћ*ирић (и) *Ђ*орђе *Џ*ацић.

Ми те чињенице узимамо за доказ да су манастири, у том крају, имали велики утицај на народ; и то утицај добротворан. А и како не ће: у *Рујну* су се штампале књиге, у *Мркшиној цркви* такође; у *Ариљу* је била митрополија, а мало ниже, низ Мораву, међу Кабларом и Овчаром, писарница је књига црквених. Све су то биле средине, које су могле, и које су јемачно утицале и на прост народ овога краја.

Ако се ово призна да стоји; и ако се даље не спори, да то већ јесте неки ступањ развитка, онда ми и другу карактеристику Ужичана хоћемо да уврстимо међу последице те веће развијености.

Мислимо, друго, чувени ужички *шеретлук*.

Ужички шеретлук далеко је невинији него што се о њем мисли и говори и близу и далеко. Колико год смо прилика имали да промотримо ту народну особину, толико смо се пута уверавали, да је то највише излив живости народнога духа, огледање своје претежности, своје бистрине, с туђом тромошћу и тупошћу. Шта је цељ свакој ужичком шеретлуку? Ништа друго него надмудрити свога противника. Да ли за какву материјалну корист? Може бити

и то, али свакад је већа сласт сами успех надмудрења, него материјална добит.

Ми то узимамо као доказ развијености у народу. Неразвијен човек тромо мисли, па тромо и говори. Само развијену човеку у устима трепери беседа жива и гипка; само он може да се игра њом; и да влада најтањим нијансама говора, кад хоће пред противником да баци вео на оно што је права садржина његове беседе.

Код толико разглашеног ужичког шеретлука, наше правосудство не нађе да узме с тога земљишта у своје летописе злогласну реч *каиш*, него с краја са свим другог, који није на гласу по шеретлуку.[1]

Па и сами хајдуци нису доказ ни глупости ни моралне искварености. То је последица само једностраног развитка и васпитања народног.[2] Нама, људима из друге поле XIX века, подањима

---

[1] *Каиш* је коцкарска игра. Предвостручи се каиш па се увије у у котур, и сад треба шилом погодити у замку и добити, или мимо замку, па изгубити. Каишем су назвали прво Убљани превару пред судом: лажном исправом, или ма каквим законским средством које би у самој ствари било лаж. За то се то звало најпре *уиски каиш*, а после само *каиш*. Сад се каиш зове готово свака превара.

[2] Ужичанин воли и јаде који су му познати, него и благовање коме није вичан. Он се плаши од свију уредаба и закона којима не зна дух и обим. Ево једне приче: *За што је Јелисавчић отишао у хајдуке.*

I

Неки Турци из Босне пређу на Бајиној Башти и пођу к Ужицу. Било их је тројица, све трговци, и добро наоружани. Неки *Радован Јелисавчић*, отац потоњега *Јелисавчића Павла*, дочека их и потуче, па им не узме *ништа* осем пара што је нашао, а њих с оделом и коњма тако затрпа у неку думачу да им се није нашло ни стрва ни јава.

Из Сарајева дође писмо Кнезу Милошу да је нестало тих Турака. Кнез Милош одмах пише сердару Мићићу. Мићић је познавао све људе, ко је за што; познавао је и Радована. Зовне га, и упита:

— Нестало је неких Турака од Дрине до Поникава, ако их ниси ти смлатио, оно знаш ли ко је?

— Бог ме сам ја, па чини што знаш, одговори Радован.

потомцима *Ђорђа* и *Милоша*, тешко је претрпети да се протест против поретка, који се данас грађанину не би милио, подиже иза

На заповест из Крагујевца, Мићић пошље Радована Кнезу Милошу. Тамо опет испит:

— Јеси ли ти побио Турке?

— Јесам, господару!

— За што, да од Бога нађеш?

— Да их је мање, господару!

— Море, па оно су трговци људи.

— Е, ја то нисам разбирао.

— А шта им узе?

— Ништа, осем оно мало новаца. Друго сам све скрьао у думачу и наћи ће се и сад.

Пише се, и све се нађе, чак и мали ножићи њихови.

Радован остане два три месеца у Крагујевцу, па га после Кнез упути сердару; и доцније он је био буљубаша на рачанској караули.

II

Једног дана кажу момци Радовану, као буљубаши, да онамо на босанској страни, код турске карауле, има дебелих ћурана, па би они хтели да украду кога.

— Како ћете прећи Дрину? упита Рад ван.

— На кладама; пусти ти нас, па не бери бригу.

— Вала йте, рекне Радован, као од шале.

Момци пређу, ухвате два ћурана, пренесу срећно, испеку и поједу у сласт.

Међу тим се дотле завео са свим нови ред у Србији, изишао устав, уређене власти, и власници почели судити са свим друкчије.

Прочује се у Ужицу да су покрадени ти ћурани, да се прелазило преко границе, и т. д. И суд ужички пише капетану рачанском (обишав Мићића) да пошље тога буљубашу Радована у Ужице. Капетан га упути суду с писмом.

Радован дође, руча, па се размисли: сад да иде суду, где је неки нови поредак, неке меденице, неко писање, и т. д., не свиди му се то, него зовне једног познаника сељака, пружи му писмо и рекне: — Славе ти, дотури де то писмо суду; не могу да се задржавам, морам да се враћам час пре кући.

Сељак однесе. Радована потраже пред вратима, да уђе пред суд: нема га; потраже у механи: нема га; у вароши: нигде Радована....

— Е, баш је отишао у хајдуке, повичу сви лојални служитељи.

силаја; али нам се ваља сетити доба, када је то било не само путно, него кад су јуначки синови који су то смели да учине, били предмет народнога обожавања.[1]

Ужички је дакле округ и тим доказао да је он, поред све своје сиромаштине и посности земље, био не мањи међу својом околном браћом, ако их некад у нечем није и претицао.

За време борбе за слободу, ако се на просторији овога округа нису могле гибати велике војске, опет је крви доста проливено, и свуда су се Ужичани показивали као прави јунаци.

И баш устанци народни од 1804 и 1815 доказали су, да су хајдуци и чете хајдучке изазвани месним условима Ужичана. У тврдом ужичком граду, Турака убојника било је свакад неколике хиљаде, а како би се што озбиљно осетило у народу, они су одмах и у Пожегу одвајали по хиљаду и више војника. Кад толика сила заузме та два места, онда народу није остајало нигде могућности да се диже масама, него, према природи земљишта, у хајдучким четама, па тако су Ужичани и радили.

Одмах капетану писмо да се Радован везан дотера суду.

Капетан га зовне, обезоружа, веже, и с два пандура пошље у Ужице.

III

То се покаже поруга за сву вамилију Јелисавчића. Његов син Павле, брат млађи, и синовац од старијег брата, изађу на пут, отму Родована од пандура, одреше, и — сви скупа оду у хајдуке. Сви су они изгинули у хајдуковању, само је Павле наджнвео све. С њих су читава села расељавана, и толики људи изгубили живот. Павле Јелисавчић говорио је увек: „*за два ћурана отера нас Миљцо у хајдуке и затр и упропасти толики народ, Бог нека му суди!*“

[1] У Златибору се прича о некаквом хајдуку *Календеру*, који је, веле, водио по 300 друга, који је убио 10 паша, и био арамбаша 70 година! У старост, молио је друштво, да другога изберу за арамбашу, али друштво не хтедне, него су њега носили на носилима, и он им је заповедао. Једном сретне Календер слепца, и заиште уцену, а слепац измахне штапом и тресне га по глави, те тако цар горски падне мртав од слепачке батине!

Од кад је настао мир, и од кад се почело школовати и учити, Ужичана ћете наћи по свим школама, у свим радњама и занатима, и свуда су вредни, разборити, бистри, чуварни и обично власни над собом.

Штета је велика што се, према њиховом земљишту, не учине неке мере, да се тамо развије каква индустрија за коју би било услова на земљи њиховој; али тај округ, чини нам се, тек чека лепа будућност, кад граница Србије оде на море, где јој и јест природна међа.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

У ужичком округу родио се *Кнез Милош Обреновић*, и два му млађа брата: *Јован* и *Јеврем*. На овом крају, Милош је и прве доказе дао о својој војничкој способности. Али смо ми њих ипак ставили на чело људи из суседнога, рудничкога округа, једно да буду ближе своме брату и добротвору *Милану*, чије су и презиме примили, а друго, што су најзначајнија дела Милошева започета (а нека и извршена) у околини Рудника.

Алекса Поповић

ИЗ СУВЈЕЛА, ВОЈВОДА УЖИЧКИ

Кад је Карађорђе, у лето 1805, очистио Карановац од Турака, дође му глас да је Порта одредила Афиспашу из Ниша за београдског везира, и заповедила му: да одмах с војском иде да заузме Београд и да умири Србију. Афис је послао одмах свога *Омер-агу* за муселима у Ужице, да и тамо купи војску, и да буде готов поћи на Београд.

Разабравши све ово, Карађорђе пошље Проту Ненадовића да, с Јаковом и Миланом Обреновићем, гледају на који било начин уговорити с Ужичанима да они мирују, и у бојеве да се не мешају (бар док би он разбио Афис-пашу).

Те старешине дођу с војском, опколе Ужице, и стану га тући из два топа, које су преко Маљена били довукли.[1]

[1] Овда су оно Турци Ужичани, кад су били изаслани на Црнокосу пред српску војску да преговарају, пипали рукама српске топове

Лицем на Св. Илију, пошто је варош готово сва сагорела, и турске жене с децом нагрнуле граду, као рој ка грани на којој се хоће да сабије, Турци изиђу и уговоре са Србима: да Ужичани истерају између себе *Омер-агу* нишкога, *Бегу Новљанина*, *Фочића Осман-агу*, и њихову војску, да даду 50.000 гроша војнога намета, и 80 хатова[1].

Кад се овако уреди, онда ти гости турски оду сви у Босну; у Ужицу остану мирни Турци, и *Алекса Поповић*, из Субјела, постане војвода ужички. Огласи се да је сваком слободно долазити на пазар у Ужице, а за безбедност јемче турски и српски главари. Тако је град остао у рукама турским, а варош и у турским и у српским.

Алекса је, дакле, био управник над Србима, и договарао се с Турцима у сваком мешовитом послу. Он је био више човек управник него војник.

Алекса Поповић, кад је уређен Совет, дошао је у тај скуп, као представник нахије ужичке, а ужичком војском заповедао је најпре *Милан Обреновић*, па после брат му *Милош*.

Године 1815, Турци Ужичани, осетивши устанак у Шумадији, дозову *кнеза Алексу* с још двојицом кнезова у Ужице, и задрже их у граду као таоце. У очи дана када су их хтели погубити, докаже им један Турчин шта их сутра чека. Они ту ноћ навежу појас на појас, и спусте се низа зид градски ка Дјетињи. Ту се Алекса љуто скрља, а сутра дан га Турци ухвате и посеку[2].

Хаџи Мелентије Стевановић

АРХИМАНДРИТ РАЧАНСКИ, ВОЈВОДА СОКОСКИ

Хаџи Мелентије Стевановић родом је из села Бирча, у нахији сребрничкој, у Босни. Књигу је учио по манастирима, а

и уверивши се да нису дрвени, као што је њима казивано, него прави тучани топови, заплакали од зле слутње.

[1] Глед. интересну *Протину* причу о овом догађају. *Мемоари*, стр. 178—184.

[2] Чудновато је да *Јокић* вели, да су Алексу Турци опколили у граду 1813, и да је он тада скочио с бедема, изломио се, и умрьо.

покалуђерио се у манастиру Троноши, у подринском округу. Ишао је у Јерусалим, 1794 године, и кад се отуд вратио, добио је од Турака ферман да може оправити манастир Рачу, у ондашњој сокôској, а сад ужичкој нахији. Он је ту оправку отпочео године 1795. Био је човек отресан, заузет за ствар свога народа, и немрзан изложити се непријатности Бог зна каквој, само да уради оно што је држао да је право, и да је његова дужност.

За њега оно, у почетку 1804, Фочић Мехмед-ага вели:

„Док запалим Рачу украј Дрине,
„И погубим Хаџи Мелентија,
„Кој' је иш'о преко мора сињег
„Те је влашку ћабу походио,
„Пак се узгред у Стамбол свратио,
„И од цара ферман излагао
„За стотину жутијех дуката,
„Да Власима богомољу гради
„Да је гради за седам година,
„Начини је за годину дана.
„Ево има шест година дана
„Како зида покрај цркве куле,
„А у куле набавља џебану
„И по мраку топове привлачи;
„Видиш, јолдаш! да се нечем нада.“

Немамо доказа да је оволику спрему чинио Хаџи Мелентије за устанак, али да је сам био спреман, то је доказано. Још године 1804, он је на Дрини радио сагласно с радњом Срба у Шумадији, и оних у ваљевској и шабачкој нахији, а 1805, у Јулу месецу, он је већ био војвода сокоски, и чувао је тај крај од босанских Турака, а боравио је у Рачи, јер је онда Рача, као што је већ казано, припадала сокôској нахији.

Године 1810, са Миланом Обреновићем и Михаилом Грујовићем, ишао је, као народни депутат, у Русију да ради за војну помоћ Србији. За бављења својега у Русији, добио је златан крст на златном ланцу, који се и сад чува у ризници манастира Раче,

и један брилијански прстен, који је, по његовој смрти, калуђер Моја предао Кнезу Милошу.[1]

Године 1811 био је изабран за шабачкога владику, и отишао те управљао јепархијом, као администратор, али није још био посвећен за владику. Истина Карађорђе пише 4 Априла 1812 Проти Ненадовићу, да је „намеран саде о Цветима поставити Хаџи Мелентија владиком,“[2] па нарећује да „дођу војводе и по три кмета из општина на то весеље“; али се не види да је ово извршено.

Године 1813 прешао је у Срем, и склонио се у Фрушку Гору.

Кад се Србија на ново ослободила, вратио се и Хаџи Мелентије из Срема, и отишао у Рачу, као у своју кућу.

Он је био хром у једну ногу, за то је, у последње време, ишао на штакама. Причају да је једном, гонећи се са сељацима око манастирске земље, у љутини, нагнао хата на некакав јалак те пао с коња и угануо ногу.

Он је преминуо 27 Марта 1824 године у манастиру Рачи, и ту је укопан. На гробу му има плоча с потписом који је изрезао игуман *Серафим* 1851 године.

Мијаило Радовић

Мијаило Радовић родио се у селу Равнима, у садашњем срезу златиборском.

Ми смо помињали раније (стр. 325) да је пред Радовићевом кућом[3] Кнез Милош постао војвода, у пролеће 1807, кад је Карађорђе ишао на Вишеград.

---

[1] Кад се Мелентије вратио из Немачке, Кнез Милош му заиште овај брилијански прстен, по што га он, као духовник, не може носити. Он не дадне; за то је, кажу, била нека мала омраза између њих двојице.

[2] *Голубица* V, стр. 196. Ово је писмо веома интересно, за то га вреди цело прочитати.

[3] Да је ово било 1807, тврди и Баталака (*Огледало србско* за 1864, свеска 8, стр. 251). — А да је било на овом месту, причао је сам Кнез Милош год. 1859. пок. *Томи Радовићу*, Мијаиловом сину, кад му је овај долазио у Београд на подворење.

Милутиновић, говорећи о славном боју који се догодио у Златибору, на сами Божић, овако вели:

„Ал то дознао Радовић Мијајло
„Свим природе окићени дар'ма
„Каквог игда могла родит' нева...
„Телемаку б' сравнио се ласно
„Лиш' у сам себ' и Ментора имав." [1]

После овога боја, Карађорђе, на предлог Кнеза Милоша, постави Мијаила војводом, и пошље му диплому.

У свим бојевима који су били на овом крају Србије, помиње се име Мијаила Радовића, и као јунака, и као паметна управника.

Године 1813, не хтевши бегати никуд у туђину, он се преда сили, чекајући прилике за ново спасење.

Кад године 1815 Турци ужички опазе, да се народ у Шумадији креће, они дозову Радовића, с осталим кнезовима ужичке нахије, у Ужице, и затворе их у град, као таоце да се ужичка нахија не побуни.

Ту су они сви лежали неко време, докле се међу тим и српска војска не примакне к Ужицу. Кад Мићић с војском изађе на Љубање, онда Турци свећају да ове кнезове таоце поубијају. То дозна и докаже им неки Турчин, који је у младости покрштаван, и који је кнеза Алексу Поповића звао поочимом.

Кад Радовић, с осталима, дозна шта их сутра чека, они се ноћу о својим појасевима спусте кроз прозор низа зид, и после низа стрмени одсек к Дјетињи, неколике десетине хвата.

Као што је напред казано, од четворице, само је Мијаило остао здрав, и он је Маслаћа изнео на кркачама до на Љубање к Мићићу.

После је он ревно наставио помагати напретку народне ствари све до краја свога живота

Радовић је умрьо у Равнима, своме селу, 1822 године, и ту је и укопан.

[1] *Србијанка* III, стр. 99.

Јован Мићић
ВЕЛИКИ СЕРДАР

Јаван Мићић родио се у селу Мачкату, у садашњем срезу златиборском. За његова детињства, пребегну му родитељи у Црну Гору, и настане се у Горњој Морачи. У време Карађорђева устанка, врате се опет, и паселе у селу Рожанству, недалеко од Мачката. Кад је Кнез Милош, као војвода ужички, командовао на оном крају, Мићић је већ био уз њега момак, и одликовао се у бојевима јунаштвом и отвагом.

Мићић је прво побио Турке *Ломигоре* у Чајетини, и тако обратио на се пажњу. Друго је јунаштво показао на Бауришу, изишавши на Дринчића хату на мегдан једном Турчину Бошњаку, кога је погубио.

После српске пропасти 1813, Мићић оде у хајдуке, а чим чује за устанак Кнеза Милоша, одмах му дође, и стави се на службу народне ствари. Он се одликовао свуда у бојевима, а нарочито на Чачку, и, после, у Драгачеву, гонећи Турке који су узмицали после пораза на Љубићу. Кад се рат стиша, постави га Кнез Милош сердаром ужичке нахије, а године 1839 учини га начелником онога краја, с чином пуковника. У том је остао до 1842, а тада је пао као човек који је био пријатељ Обреновићима, и намислио је био да бега у Црну Гору, али у Златибору, у месту *Зови*, у једној чобанској колеби, опколи га Миљцо са 200 људи, ухвати, свеже, и одведе у Ужице. Одатле је послан у Београд, где је, кажу, вожен на волујским колима кроз турске улице, на поругу оних у чијим је рукама била онда та сила. Отале је одведен у *Гургусовачку Кулу*, у којој је и умрьо баш на архиђакона Стевана 1844.

Доцније, у Мају 1856, син му Јеврем пренесе кости његове и сахрани код цркве у Ариљу, где је он такође имао кућу и седео понекад.

Мићић је био страшило за Турке на оном крају. Он је и ишао свакад као нека сила. Никад, кажу, не би он долазио у Ужице, у најмирније време, без 40 својих момака. Његови су хатови били из најбољих турских ергела, а рахтови и накити били

су за невероjетну причу. Сам се он носио, живео, и проводио као какав мали источни царић. Све то скупа чинило га је у очима Турака великим и страшним.

Кад се ударала граница Кнежевини Србији 1834 године, Мићић је до дивљења ревно настојавао да нека села и простори не остану ван граничнога плота. Он је још терао, да границу сведе Лимом па на Вишеград, али му то није никако могло да изађе за руком.

Био је човек средњег раста, врло пун, црне масти, али на коњу лак, на пушци поуздан, и хитар, као право чедо златиборско.

Од крви није имао никад никакве грозе.

Њему прича, осем другога, ставља на терет и смрт *Младена Миловановића*, бив. председника савета за времена Карађорђева, који је погинуо у Очкој Гори, више Чајетине. Поружан спомен оставио је имену свом и са своје велике слабости према женској страни.

Нићифор Максимовић

ВЛАДИКА УЖИЧКИ

Нићифор Максимовић родио се 12 Јануара 1788, у селу *Јежевици*[1], у округу ужичком, 5 сата на североисток од Ужица. У манастирима Свете Тројице, и Св. Николе, научио се, још као дечко, читати, писати, и појати. 12 Јануара 1808, пострижен је у Београду, а за тим је произведен за ђакона и јеромонаха. До године 1811 боравио је у свом постригу, манастиру *Никољи*. За тим се неко време задржавао у *Преображењу* и *Сретењу*, која је оба манастира својим трудом и трошком обновио.

Године 1814, кад је оно био у Преображењу, удари куга у околна села, те је он тада, које сарањујући мртве, које молећи се Богу за живе, стекао доста новаца. — Па, говорио је сам: — станем мислити, шта ћу чинити с оволиким новцима? Да идем у Јерусалим, и да дам новце, да се њима поправљају и красе цркве у туђој земљи — не ћу! боље их је на такво што потрошити у нашој земљи“. И тако отиде те обнови Сретење.

[1] У *Гласнику V*, стр. 293, каже се да је он рођен у чачанској Јежевици; али је то погрешно.

[2] *Даница* за 1826, стр. 30

По што је у Београду, лицем на св. Андреју, постављен за архимандрита манастира Сретења, послан је био, заједно с оним чувеним архимандритом *Мелентијем Павловићем*, у Цариград, где патријарах цариградски Константије, 18 Августа 1831, Мелентија посвети за митрополита српског, а Нићифора, одмах сутра дан, за јепископа ужичког посветио је нови српски митрополит Мелентије.

Вративши се у Србију, он је имао своју јепископску столицу у Чачку. И тада је још више настојавао да оправи манастир Сретење, у ком је и боравио често по дуже време. Нићифор је осем српског језика, знао још и грчки. Умрьо је 28 Фебруара 1853 године, у Чачку.

Иза њега дошао је на ужичку јепархију дотадашњи јепископ шабачки, *Јанићије*, и столица је владичанска пренета из Чачка у Карановац 1854.

Нићифор је био човек крупан, пун, под старост врло гломазан. Говорило се много да грамзи за новцем; и остало је, кажу, после њега доста блага, само се не зна куд се деде, и да ли „приста за душу њему или коме његовоме“?

Јанићије Нешковић

ВЛАДИКА УЖИЧКИ

Родио се 14 Јануара 1804, у селу Миланци, у округу ужичком, у срезу моравичком, од оца *Нешка Недовића* и матере *Анђелије*. Крштено му је име било *Иван*; а калуђерско *Јанићије*. Отац његов, Нешко, био је писар у кнеза Косте Рашковића, и код Ше-аге Муратовића, 19 година, до 1804; а после под Карађорђем, код кнезова: *Максима Старовлаха*, *Аврама Лукића*, и *Хаџипродана*.

Јанићије се учио у оца до 1820 године, а после је отишао у манастир Каленић, у Левчу. 26 Јула 1826, у Крагујевцу, зађакони га београдски митрополит *Ћирило* (Грк). Године 1831 узме га к себи митрополит Мелентије Павловић, те ту остане до 8 Јуна 1833 год., када је тај архијереј и преминуо. Јанићије се врати у свој манастир, и после га владика Нићифор за је-

ромонаши у Крагујевцу, 24 Септембра 1833. С новоизабраним митрополитом *Петром* ишао је у Цариград, а по повратку отуда остао је при митрополиту до 16 Фебруара 1836. Године 1838 одређен је да надзирава оправљање манастира Студенице; године 1839 постао је члан апелаторіске консисторије. Године 1842 био је надзорник владичиног двора у Шапцу.

25 Августа 1845, поставио га је митрополит Петар за игумана манастира Каленића, а 6 Маја 1847 постао је архимандрит тога истога манастира.

18 Октобра 1849, буде изабран, а 23 истог месеца у београдској цркви, митрополитом *Петром*, и владикама: *Нићифором* и *Доситијем*, посвећен за владику шабачкога.

Године 1854 „примоле га, управо наморају“ вели он сам у својим запискама, Митрополит и Кнез, те се премести у Карановац, за владику ужичкога. И тада се ужичкој јепархији дода округ крушевачки, који је дотле припадао београдској.

Као владика ужички, он је добио столицу у Карановцу, а не у Чачку, где је седео његов претходник, покојни владика *Нићифор*.

Седећи у Карановцу, владика Јанићије настане да оправи опустелу и у гору зараслу некад славну седмовратну Жичу. Он је то и извршио. И Жича сад служи и моли се Богу за свог обновиоца. Још је он начинио цркву и школу у *Миланци*, свом селу, и цркву у *Прерадовцу*, на добрима манастира Каленића.

Он се сам потписивао „владика ужичко-крушевачки“ од оног доба, кад је крушевачки округ одвојен од београдске јепархије, па придат ужичкој.

Године 1859, добио је панагију од њ. в. цара руског Александра. Године 1858, изабрало га је Српско Учено Друштво за свога почаснога члана.

Године 1858, изабран скупштином, био је члан депутације која је ишла у Букурешт за Кнеза Милоша.

Године 1860 дао му је Кнез Михаило на златном ланцу панагију.

У последње време, почео је нагло слабети, и преминуо је 20

Фебруара 1873 у Карановцу, а укопан у Жичи, у сандуку, који је неколико година држао у својој соби, и путницима показивао.

Он је издао своје неке беседе, и неке белешке за објашњење.

Био је човек необичнога памћења и бистра суђења. Од 1816 године на овамо, мислим да није било ни једнога иоле знатна човека у свој Србији, кога он не би познавао. Велика је штета што то своје знање није оставио после себе, него га је однео у гроб.

Жив, бистар, шаљив, он је био необичан владика међу нашим владикама; владика правог српског типа. Он је био патриот, као да није носио пустињичко рухо; све јунаке, који су се одликовали у борби за слободу, он је узносио хвалом; многима је ударао од студеничког мрамора белеге, на месту где су какво јунаштво показали, изрезавши у камену сам својом руком шта се где догодило.

Учене је људе волео, а науку поштовао и потпомагао.

У живљењу је био скроман до кинизма; а радо је давао сиромашним ђацима, само не колико би ко желео, него колико је сам држао да треба, и да му се може.

Оставио је 1500 дуката ћесарских на помоћ црквеној књижевности. Он је ово учинио још 1870 године.

У књизи „Православна црква у Србији“, на страни 173, налазимо ово: „СН 5. Установљен је фонд од 1500 дуката ћесарских, под именом — *Црквени фонд епископа Јаникија за духовну књижевност* у корист свете цркве православне на вечна времена, да се од интереса на овај основни капитал издају књиге по оцени и решењу саборном[1]“.

Нестаје већ типа старих српских духовника, оних какви беху: *Стеван Јовановић, Хаџи-Мелентије, Хаџи-Ђера, Хаџи-Рувим*. Владика Јанићије, као да је био последњи представник

[1] Нас саблажњава ова опора краткоћа и ледена равнодушност саборскога записника. Зар се није могло бар именицом казати: ко даје те паре; зар се ни једном речју није могло захвалити добротвору? А шта би удило, да је ма где, ма у нотици казано: каква су дела изазвана досад том хришћанско-патриjотском задужбином честитога владике Јанићија?

тога појаса. Сад виђамо са свим другојачије типове: или мирјане у мантијама, или створења за која је небо жилиште, а земља долина плача; или, најпосле, људе у којих се бори овакав поглед догматике са струјама народнога осећања, па излазе смешни мученици свога васпитања и својих патриотских задахнућа̂.

Владика Јанићије биће по свој прилици последњи који је узимао у руке гусле и гудало, не да се њима представи оно што није био, него да озбиља задовољи своје национално патриотско осећање.

Лака нека му је земља српска коју је љубио као прави син мајку своју!

Још нам ваља хвалом поменути неколико људи, о којима на жалост не знамо да кажемо где су рођени, где ли су преминули.

Тако нека је леп спомен међу потоњим нараштајима

Петронију Шиши, кога се разум и јунаштво хвали у битци на *Расници*, у Златибору, где је Скопљак-пашу онако јуначки поразио војвода *Милош Обреновић*. Шиша се владао особито јуначки и на Равњу несрећне 1813 године;

Карамарку, храбром Осаћанину, за кога кажу да је могао запевати на Бауриђу, па да се чује у Соко;

Радовану Којадиновићу, из Заовина. Радован је у битци на Запољу, учинио велику услугу заклањајући одступање српске војске. На Равњу 1813, видећи да пропада све, Радован је сео у сред шанца, кад су већ ушли Турци, и повикао: „Има ли данас јунака да посече Радована Буљубашу.“ Турчин се један упути к њему; али га Радован обори џеверданом на ком је било 44 резотине, колико је њиме Турака убио. Ту је Радован, после, исечен сав у комаде. Био је човек крупан; црномањаст; ћутљив. Није марио ни за власт, ни богаство, него само да се свети Турцима;

Тобџибаши Томи Милиновићу, који је топове лио и из њих враге био;

Кнезу Максиму из Старога Влаха, из села Штиткова, који је био „силу важан срећом и јунаштвом,“ који је укинуо шест

браће Белобрковића, Турака, српских крвопија, па с тога, сиромах, и окова допадао[1];

Јови Барјактару, који је на Пониквама, у једном боју, ухватио живо Туре под оружјем, и довео своме старешини Кујунџији, а кад му овај рекне да му робље не треба, него да му Бог поживи таке јунаке, онда Јово пусти Туре под оружјем, и још му дâ два дуката, па нека одмах иде к својима[2];

Јовану Демиру, из Драженовића, који је био на Кремнима, у вишеградском шанцу.

По несрећи, о овом за сад не можемо да кажемо ништа више до то, да је једном, с неким *Подругом, Каљевићем, Малим Бојом*, и још с неколико друга, отишао чак у Романију, и ту дочекао и страшно разбио Турке који су били пошли из Сарајева на Србију;

Панти Маринковићу, из Радановаца, који је на Равњу погинуо са своја два рођена брата, и два синовца; и

Радовану Марковићу, из Косјерића, који је такође оставио кости на Равњу. Он је био барјактар, па су му Турци одбили десну руку, а он је одмах узео барјак у леву, и преместио га на другу страну шанца!

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Добриња, село у ужичком округу, у пожешком срезу, на граници рудничке нахије, 5½ сата на исток од Ужица. Има три *Добриње*: *Горња Добриња, Средња Добриња, и Доња Добриња.*

У *Средњој Добрињи* родио се, око године 1780, *Милош Обреновић*, потоњи Кнез Српски.

Срамота за Обреновиће, код толике њихове потоње среће и богаства, што место рођења овог великог Србина, претка свога, не обележише макар чим, док се није са свим заборавило.

У Горњој Добрињи, Кнез Милош је начинио цркву, поред које, с десне стране, има плоча, на којој пише:

„Овде лежи тѣло поч. Θеодора, оца Нѣгове Светлости,

---

[1] *Србијанка III*, стр. 1—23.

[2] *Србијанка III*, стр. 45—47.

Господара и Княза Србскогъ Милоша Обреновића, кои му и ову свету предстовећу цркву за упокоеніе душе сазида и подиже.

„Престави се месеца Новембра 15, 1802. Вечна му память!“

Тело овог срећног оца било је укопано у Средњој Добрињи, па је после овамо пренето.

Неколико корака од цркве на исток идући, шиба точак живе красне воде, а над њом је чардак. На мраморној плочи, с лица чесме, пише ово: „Ову воду и чардакъ подиже Светлый Господаръ Милошъ Обреновићъ I, Князъ Србскій, 15 Августа 1860, своме оцу Господару (тако) Теодору за душу“.

Мало преко потока, на север, велика је и красна школа коју су опет градили Кнезови: Милош и Михаило. —

Црнокоса, планина на север од Ужица, у срезу црногорском. Преко те косе прелази пут из Ваљева к Ужицу. На Црнокоси су се састали, 1805, ужички Турци с Јаковом и другим српским старешинама, који су ишли с војском и топовима на Ужице. Турски ужички изасланици ту су руком пипали српске топове да се увере, да нису од дрвета, као што се њима причало, и уверивши се заплакали су се провиђајући каква времена настају.

Плијесково и *Жабљак*, које данас замењује *Бајина Башта*, на Дрини, ¾ сата на североисток од манастира Рачe. Ту је био велики шанац који је градио Хаџи-Мелентије, а одржавале су га, после, разне војводе, до пропасти 1813 године. Војске је било и на „Бушинском пољу“, ¾ сата од Бајине Баште. На тим се местима многа крв пролила за време наше борбе за ослобођење. После Мелентија дошао је у Рачу за команданта војвода Карамарковић, Карађорђев зет, за кога *Јокић* каже да се ружно владао, те га је Карађорђе затворио у кулу, а у Рачу послао *Благоја* из *Трнаве*, који је ту остао до пропасти. А несретње 1813 године, 16 Октобра, пређе *Мемиш Ага* из Сребрнице, опколи манастир Рачу, уђе у цркву и насред олтара закоље калуђера *Исаијју*, и ђакона *Јована Обада*. Манастир сав оплени и са свим опусти.

Голија, планина, 7 сата на југоисток од Ивањице. Она заслужује помена и као планина, а у летописима још стоји записано ово: *„1688 лета изгибоше Срби на Голију“ (тако стоји).*

Запоље, место иза Шаргана, недалеко од села Заовина. Ту се прича да је био бој између Турака и Немаца за Принца Јевђенија. Ту су се били Срби и Турци 1809, кад је војвода Милан Обреновић ишао на Вишеград. Са западне стране нашега *Запоља* заселак је *Запоље*, који је данас у Турској. Прича се да је одатле родом био *Јован Запољац*, племић, који се, не могући подносити Турке, одселио у Маџарску. За њим се одселио и много богати неки *Стеван Ковић* из Заовина, који је имао на хиљаде оваца, које су му пасле по Ивици и Тари. Стеван Ковић је, кажу, сребрним чашама служио вино својим гостима, и нудећи их да пију, говорио је у хвалу себи и своме богаству: „Док се год зелени планина *Тара*, док блеји овца *гара*, и док ми се шарени пушка *шара*, ја се не бојим ни *Цара*!“

И сад се познају развалине од кућа Стевана Ковића под планином Невољном[1].

Торник, планина у врх Златибора, где је Милош Обреновић дочекао и славно разбио Агу Бубњевића, који је пошао био са сарајевским Циганима да покори Србе! Вредно је прочитати о тој битци *Милутиновића* песму *„Циганство“*[2].

Таламбас, на Златибору, шанац за време наше борбе с Турцима. Највише је ту командовао војвода Милош Обреновић. Неко време, био је ту старешина и Мијаило Радовић из Равнӣ.

Расница, заселак од општине драгличке, на врху Златибора, пошто се прође између Таламбаса и Доброселице, идући к реци Увцу и ка граници. Ту је сада судница општине драгличке, а ту је Кнез Милош дочекао и славно разбио Сулеман-Скопљак-пашу, бiће 1809, кад је бесни био наумио да продре к Чачку, те да покори Шумадију. Од јунака овде се особито хвали Петроније Шиша. И о овом боју вредно је прочитати *Милутиновића* песму *„Благоразумна сила“*[3].

Мучањ, планина у Старом Влаху, више Ариља, западно од

---

[1] О овом *Стевану* има и другојачија прича, коју излажемо ниже међу причама овога округа.

[2] *Србијанка*, стр. 36—39.

[3] *Србијанка III*, стр. 123—131.

Ивањице, као какав циновски самотвори град. Народ прича, као што смо и помињали, да је на Мучњу кула *Страхинића Бана*, али је ту био и шанац Хаџипроданов. Више пута се народ збегавао на Мучањ од Турака. Само с две стране може се узаћи на врх планине, а кад се и та два уласка затворе, онда се може једна чета одупирати великој сили, која би желела продрети на Мучањ.

Кукутница, такође планина у врх данашњег ариљског среза. И овде се једном сусрео Кнез Милош са Скопљак-пашом, победио га, и потиснуо до Пријепоља. Овде је погинуо гласовити јунак српски, буљубаша *Јован Шибалија*. О овом боју ваља прочитати песму „*Саомен о боју на Кукутници*“[1].

Љубање, село више Ужица, на југоисток 1 сат и по. Ту имају два шанца. Прича се да је на Љубањама Лазар Мутап, 1815, дочекао с 3000 људи и разбио 11.000 Турака, које су предводили *Ђул-бег* и *Зенил-ага* (отац и син), и оба су први носили барјаке. Ови су Турци носили храну и џебану Турцима Ужичанима, који су били опкољени. Ђулбег се још био зарекао да ће Србију прегазити, и трећи дан напојити коња на Дунаву.

Ова оба вођа турска погину овде, и Срби су, после, тако гонили Турке, да су ови већ „закумили“ Мутапа, да престане гонити их, а они никад више не ће војштити на Србију. Срби одсеку око сто и тридесет турских глава, па их понабијају на мотке на Малом Забучју спрођу града Ужица. Кад Турци из града то виде, и познаду главу Ђулбега и његова сина, од којих су се надали помоћи, они престану одупирати, се и учине са Србима мир. У овом боју хвали се особито јунаштво некога *Гаврила Курћубе* из Криве Ријеке, који је собом убио Ђулбега. Овај Курћуба је, кажу, после морао од нечије силе побећи (да сачува образ своје ћери) и тек пре неколико година вратио му се син и седи у туђој кући у Љубањама.

Поникве, брдо на запад од Ужица, где су била два шанца, те пресецала пролазак од Дрине и од Вишеграда к Ужицу. У једном је шанцу био за неко време старешина Лазар Мутап, а у

[1] *Вук*, књ. IV, стр. 525—529. Изгледа ми да је ову песму спевао пок. владика *Јанићије*.

другом, опет за време, Петар Јокић. Овде је једном Прота Милутин Гучанин разбио Ђулбега и Мехмед Бега, који су имали 1500 војника[1].

Кремна, село под Шарганом, 6 сата на југозапад од Ужица, на путу с Мокре Горе к Ужицу. И на самој коси Шаргану,[2] и под планином у равни, више Мољкове механе, била су утврђења — шанчеви. Прича се да су у Кремнима били некад летњи двори Немањића. И доиста има неко старо тесано камење, опет више Мољкове механе, ама као-да је римско. У креманском шанцу помиње се као заповедник *Јован Демир.* У осталом, у многим записима из старијега доба, Кремна нам се представљају као предео, а не само као једно село[3].

Радаљево, биће село код Градине, на десној страни Моравице, не далеко од *Хаџина Брода.* Ту се помиње да је био један шанац војводе Милоша (потоњег Кнеза).

Глушци, село у срезу моравичком, 14 сата на југоисток од Ужица. На том селу је Милић Дрнчић разбио Карахоџића и Водуловића с 8000 Турака.

Сува чесма, једна преседлица на Маљену, куда пролази неки вајни пут, помиње се за то, што се прича да је туда протерао Карађорђе топове 1807, те тукао Ужице.

Дружетићи, село у срезу пожешком, 9 сата на исток од Ужица, где су Милић Дринчић, и Јован Мићић, 1815 године разбили Турке Ваљевце, који су ишли Чачку у помоћ, кад су га оно Срби били притеснили.

---

[1] У *Србијанци* има песма *„Селачиност“* књ. III, стр. 45—46, која прича један случај на Поникама. И њу вреди прочитати.

[2] Кад се једном сарајевски Ордага, с великом пљачком и многом војском, вратио из Моравице, па се уставио под Шарганом, да ту подели војсци плен и робље, *Поп Захарија,* дед садашњега честитог свештеника *Захарије* из Кремана, и још само двојица Креманаца, стану час нетрчавати у поље с коњма, час пешке, па опет умицати у честу. Кад се већ приближе к Турцима, они повичу: „Хај! станите Турци, не ћете утећи!“ Турци се поплаше, мислећи да је потера јака, те побегну к Вишеграду, а многи плен оставе на месту, робље пак разбегне им се куд је које могло.

[3] *Гласник XLII,* стр. 136.

Марково Поље, с оне стране Шаргана, идући к Мокрој Гори, 8 сата на запад од Ужица. Ту има старих гробних каменова: а прича се неверојетан случај да је ту једном војвода Мутап, сам на коњу, среео 40 Турака, растерао их, и, веле, све помлатио!...

Глумач, село, ¾ сата од Пожеге. И ту су Срби имали један бој с Турцима, и потисли их к Ужицу.

Очка Гора, вис више Чајетине, куда пролази пут на Златибор. Некад је тај вис био сав зарастао у густу шуму, а сад се гора јако проредила. У Очкој Гори има нека дубока рупа која се зове „Звекара“, и за коју сељаци држе да нема дна. Прича се на том крају, да су Мићићеви момци: неки *Леко* и *Симо Ковач*, убили Младена Миловановића, и бацили га у ту Звекару.

Бајина Башта, варошица, 6 сата на запад од Ужица, ¾ сата од Дрине, у красном месту, где је канцеларија среза рачанског. На Бајиној Башти превезени су преко Дрине у Босну Ужичани Турци, као последњи господари града ужичког, у јесен 1862 године.

Жупањевица, на путу из Ивањице на Јавор, у срезу моравичком, где је неки Громо из *Опаљеника* са 4 друга учинио чудо: разбио 2000 Турака. Вешто изабраним позицијама и маневрама збунио их је и престравио тако да су један на другог скакали, и тако се многи низ врлети поломили.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У данашњем округу ужичком има: 1 варош, 3 варошице, 84 општине, 189 села, 271 заселак, и 17.844 главе пореске (1870 год.).

Ужице, варош на Дјетињи, према брду Забучју, под некадашњим градом Ужицем. Историја града и вароши била је готово једна иста до 1862, а од тог доба некадашњи је град само једна гомила камења.

Држи се да су, у старо време, у град ужички затворани политички преступници; бар се прича да је цар Лазар, после

неке победе на *Поникавици*, затворио у град Ужице *Николу Алтомановића* који је, веле, ту и умрьо.

Више ништа не можемо казати о старој историји овога места.

Тек године 1688, наш летописац бележи само ово: „Узе Апеја капетан Ужице."

У аустрӣјским војним архивима има једна овака записка: „Године 1690 *Капетан Занилацки* освоји јаки град *Ужице*, и варошицу *Низилицу* (Nisilitza[1] тако!).

Ужице се још помиње у војничким летописима аустрӣским и 1717 године; али је тада сва радња Аустријанаца око освајања овога места била веома невешта. Ужице се, с незнатном силом, одупирало врло дуго големој сили цареваца. У тој опсади пало је 220 цареваца, и међу њима 30 Срба (оволико сами царевци признају)! Пред саму јесен, град се преда, и посада буде спроведена у Вишеград.

Мало иза тога, удари некакав *Мехмед*, са 6000 Турака, попали села и вароши, и много робље српско одведе везиру.

У тим истим архивима находимо још и ову белешку: „Године 1738, Јануара 24, оборкапетан српске војске *Јован Ђуришић* (Немци га пишу: Gurschitz) кренуо се из Ужица с 450 друга на *Рачу;* ту је разбио једну чету од 150 Турака. Одатле оде на место *Бесаровину*, где нађе 300 древета спремљених за грађу турских лађа, те све то исече и учини неупотребљивим. Мало низ Дрину, нађе он 800 таких древета, па и то спали, ма да су, с оне стране Дрине, 500 Турака пуцали на њ. После тога, порушио је у планинама скупоцене турске стругаре и једну џамију, и попалио многе турске куће. Ту га нападне 200 коњаника који су испреко Дрине прешли; али он и њих разбије и потуче, па се врати у Ужице, а једног свог капетана пошље у *Кремна*

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 180. Али где је место Nisilitza, и је ли оно добро записано? ја не могу да кажем. Остаје пријатељима из тога краја да ову ствар објасне.

те запали велики хан који је био турски провијански магацин.

10 Маја исте године овај се Јован Ђуришић (Gurschitz) помиње на Морави, где опет туче Турке[1]".

После ових догађаја, до српског устанка, не находимо ништа записано о Ужицу.

Године 1805 опколили су Срби први пут град и варош Ужице, и баш на Св. Илију (20 Јула) принудили Турке, да уговоре услове мира. Тад су српском војском управљали *Јаков, Милан, Радич Петровић, Поп Лука, Грбовић, Цинцар Јанко, Прота Гучанин, Мутап,* и други[2].

По уговору који је тада углављен између Срба и Турака, град је остао у рукама турским, а у вароши су судили Србима Срби, а Турцима Турци.

Овај уговор, доцније, Турци погазе, те Карађорђе опседне Ужице по други пут, 1807.[3] У овом другом нападању на Ужице јуначки се владао Милош, брат Милана Обреновића, и ту је опасно рањен: тане га је ударило више леве сисе. Мислило се у опште да је рана смртоносна; али, после три месеца, он оздрави, и дође на овај крај с већом влашћу и гласом у војсци.

У овај мах Срби су отели и варош и град Ужице са свим.

Мајор Грамберг, у свом познатом мемоару, 26 Јуна 1808, вели:

„*Ouzitzé*, ancien fort sur la petite rivière Détigna, a des murailles crénelées avec 5 tours flanquantes et avec 13 pièces.

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien, 1854 године, стр. 262 и 263.

[2] О овом првом ударању на Ужице има лепа песма у *Србијанци* I, стр. 99—102.

[3] Има записка да је Ужице узето пред Петров дан 1807. А док је држано у опсади кроз 3 месеца, многа је крв проливена; многи су Турци поскапали од глади у граду: брашно је било у Ужицу за то време, 12 гроша ока, мед 20 гроша ока, месо коњско 2 гроша ока, а со 5 гроша ока. Кад им помоћ није стигла из Босне, они су се предали Србима. *(Гласник XXV*, стр. 80.)

Il est dominé par une proche hauteur que j'ai proposé de fortifier, ce qui a été accepté. La ville qui comptait jusqu'a 12.000 habitants est réduite en cendres."

Године 1813, казавши на Забрежју да не ће никуд из Србије, Милош је похитао, те опет заузео *град Ужице*, али се није могао одржати у њему без хране, муниције, и других потреба.

И тако Турци, године 1813, заузму Ужице без боја, као што су заузели и Београд, и држали су га до 1862 (а тада је, као што је познато, на захтевање пок. Кнеза Михаила, град ужички расирскан у облаке, пошто су Турци и из града и вароши исељени у Босну.)

Још нам ваља поменути да се Ужице помиње и као столица јепископска у историји српске цркве. Али се управо не зна: је ли и столица јепископска пренесена из Ариља у Ужице, или је само ариљска јепископија прозвана *ужичком*, по већем граду и чувенијем имену?

Истина, пок. *Јоаким Вујић*, у свом „Путешествію" (стр. 196), каже, да је у Ужицу „била резиденція архіепископа нашега, коя сада до основанія порушена лежи, за то пређе некоега времена, вели он даље, била є пренесена у Валѣво, а оданде, после, у Шабац!" На много распитивање о том, ја сам добијао један те један одговор, да се у Ужицу ништа не зна да је ту кад била јепископија, нити ту има какво место с тим именом, а много мање каква баш „порушена резиденција јепископска".

И онда, кад су се неки архијереји називали: шабачки, ваљевски и ужички, столица им није била у Ужицу, него или у Ваљеву или у Шапцу, као и данас што се владика зове „ужички", а становао је пређе у Чачку, а сада седи у Карановцу.

Да се вратимо на општу судбину Ужица. Године 1815, после победе на Љубићу, Срби су се прикучили и к Ужицу, и почели га стешњавати. А кад је и Ђулбег на Љубањама онако прошао, онда ужички Турци изјаве готовност да своје односе са Србима уреде на лепо. Кнез Милош то прими, и постави у Ужицу за старешину Србима кнеза *Степана Семегњевца*, а за нахијског кнеза *Танаска Марића* из Добродола. — Кад је год војвода града

ужичкога, Турчин, после тога, имао каква важна посла, свакад је морао, преко кнеза Степана, позвати и кнеза Марића, и овај, кад би год долазио у Ужице, огртао би *црвени бињиш*, који је, као неки знак кнештва, добио од Марашлије. Црвени бињиш значио је да долази народским послом, и да је он глава нахије.

На скоро постави Кнез Милош на све Рујно старешином *Јована Мићића*, који је изнајпре седео у Чајетини, па кад му тамо, као на граници,[1] ускоци загрозе животу, онда му Кнез Милош заповеди те се, 1822, пресели у Ариље. А после неколике године, оде опет у Чајетину, и за тим 1839 сађе у Ужице, као начелник окружни.

Неки *Вучић Курлага*, из Стапара, био је бу̂љубаша на Шаргану куда је за онда ишла граница, и наплаћивао је ђумрук (царину) од трговаца који су туда пролазили. Године 1830 удари преко Шаргана с девојком и сватовима Турчин Ужичанин *Амет Кусоф*. Курлага потражи царину. Турчин се одупре, а девојка Туркиња бризне плакати видећи да *Власи* још могу од Турака наплаћивати царину. Најпосле, Кусоф плати што се од њега тражило, али се зарече да ће се Курлаги осветити за то.

Године 1832, 14 Фебруара, сиђе Курлага послом у Ужице кнезовима. Кнезови му кажу да ни по што не иде у *Доњу чаршију*, јер му Турци прете. Курлага навлаш оде баш на дућан самом *Кусофу*. Догодило се да је Турчин у тај исти мах тукао своју жену на горњем боју. Курлага, чујући вриску, викне:

— Не удри, Кусофе, жене!

Турчин измоли главу, позна Курлагу; остави жену, узме две мале пушке, и сиђе на земљу, па, без речи, окреше обе у Курлагу, али — оне не саставе! . . .

— Стани Туро! викне Курлага: — да видиш како Србо бије, и потегне сребрњаком Кусофа у сред чела. Тим метком он рани још једног Турчина. Турци на њега скоче са свих страна, и убију га ту на месту.

То произведе општи неред у вароши. Тај је догађај познат

[1] Граница је тада била ближе овамо: *Шарганом* и *Златибором*.

у Ужицу и у околини под именом: *Курлагина Крајина*. Кнез Милош, дознавши шта је и како је, исели све Србе из Ужица у Пожегу. Тамо се премести и суд (судије су за то време биле: *Стева Радуловић, Пана Радојевић, Павле Стојковић, Павле Вишњић,* и *Јеремија Дешић:* они су долазили наизменце те судили, па опет одлазили својим кућама), а Србима се забрани сваки пазар у Ужицу.

Ужичанима, пресељенима у Пожегу, није говео ни мало ваздух пожешки. Нарочито су јадиковали, да им деца умиру. Турци опет били су остали готово као у опсади. За то су многе молбенице ишле Кнезу Милошу да допусти Србима Ужичанима вратити се у Ужице. И он то допусти једва 1835 године.

Од 1832 до 1862 није било никаква боја на Ужицу. А ове последње године, у нападању на град, запаљена је варош, и изгорела готово сва. Град је, по том, разрушен, а варош, по одласку Турака, регулисана изнова, и сада се диже ново Ужице, које није ни налик на оно старо до 1862 године и ако је на оном истом месту.

Од старина, имају у Ужицу два моста од камена преко реке Дјетиње. Оба су грађевине старе. Г. *Каниц* их меће међу дела из доба српске државе.

Године 1844 у Ужицу је било само 707 душа Срба, а Турака је имало 3695; Срби су имали 1 цркву, а Турци 35 џамија, Срби 1 школу, а Турци 2.[1]

У Ужицу је отворена полугимназија још 1 Септембра 1839 године, па је у јесен 1842 пресељена одатле у Чачак.

Тада је та школа имала само два разреда, а први професор у њој био је *Милан Мијатовић*.

Данас тамо има нижа гимназија[2] са четири разреда и 7 наставника; године 1873 била су само 2 разреда са 4 наставника, и 64 ученика.

На плату наставника у овом заводу потрошено је 1874 ра-

---

[1] *Милутиновић* (стр. 158) каже да је 1815 године било у Ужицу преко хиљаду јаких породица Турака.

[2] Отворена је у јесен 1865 по закону од 9 Јула 1865 № 1431.

чунске године (кад је било само 2 разреда) ... 015 гроша пор. или 5027·75 динара.

Основна школа мушка има 4 разреда, 5 наставника и 234 ученика.

Женска школа има 4 разреда, 2 наставнице, и 96 ученица.

У Ужицу је суд, начелништво, и бригадна команда за сав округ; окружни прота; пошта, и станица телеграфска.

Црква је зидана 1842.

Године 1870 у Ужицу је било 643 пореске главе.

Имајући Дјетињу, која је у свако доба године једнако једра, а находећи се у крају богатом ситном стоком, Ужице се намењује за какву варош индустрйску. И једна је радионица за сукно и ћебад већ отворена тамо. Ја не знам какви су за сада изгледи овога окушаја, али свакојако крај овај сав заслужује особиту пажњу с врло посне родности свога земљишта, где се земљорадња не може Бог зна како развијати.

Некад су на гласу били неки и неки производи ужички. Тако су у мом детињству чак у Шумадији знали за неке „ужичке опанке," које су носили само богатији људи, за ножеве, а особито седла и остале сарачке ствари.

Ужице се некад славило белим хлебом, дебелим месом, и јевтиноћом, а данаске ће бити бар ово последње прешло у област историје.

Има у Ужицу један обичај који нисам видео ни у једној другој вароши. Сељаци из околних села, у пазарни дан, не само да доносе на продају у варош своје сирове производе, него пеку месо и, онако печено, доносе те продају. Против овога су биле тужбе од стране Ужичана чак и на скупштинама, али обичај није још закраћен.

Пожега, мала варошица у округу ужичком, на реци Скрапежу, 1/2 сата западно од Мораве, а 3 сата на исток од Ужица, у врло лепој равни коју готово свако јутро до пред по дне, или бар док не ослави сунце, притискује густа магла.

Мисли се да је у Пожези некад била голема римска варош која се простирала, веле, чак до Карана и Беле Цркве, а на југ до Дјетиње. И ако има туда доста римских остатака, опет је тешко веровати да је баш оволико велика била та варош.

Осем остатака римских, које су помињали многи путници, има у Пожеги, на Скрапежу, једна камена ћуприја, за коју г. *Каниц* вели да је дело српске грађевине. Прича је приписује некаквој богатој були, а ја, и ако бих најволео примити мишљење г. Каница, опет сумњам да не буде и она остала од Римљана, па је доцније Срби, и још доцније Турци, само оправљали.

Народна песма [1] казује да је за време Душана овде седео *Бан Милутин*, као управник овога краја. И у народу око Пожеге помиње се име Бана Милутина, и везује за неке зидине према Морави на Гугљу.

За наше нове борбе с Турцима (од 1804—1815) *пожешком* се нахијом зове оно што је данас чачански округ. *Вук* каже да је *Пожега* варош која има своју нахију,[2] али је чудновато, ако је доиста садашња *Пожега* била главно место садашњем чачанском округу, да она ни једног села свога није имала на левој обали Мораве?

Турци су се иселили из Пожеге године 1830. А године 1832, због „*Курлагине Крајине*“ у Ужицу, Кнез Милош заповеди те се сви Срби Ужичани, и све српске власти преселе у Пожегу. И ту су остали сви до 1835. За то време, Пожега је била главно место свему округу ужичком.

Пожега се сматра као место стратегіски важно. Бар тако мисле новији војници наши. За то је она 1862 била окружена многим шанчевима, за сваки случај. Ту су и барутни магацини за онај онамо крај.

У Пожези је канцеларија среза пожешкога; црква (која је грађена 1839); школа са 2 учитеља а 4 разреда, и женска школа с 1 учитељком; ту има пошта и телеграфска станица.

У Пожези је, 1870, било само 109 пореских глава.

Ивањица је такође варошица у ужичком округу. Она је у оном дѣлу који је некад био нахија сеничка. На реци је Моравици, 9 сата на југоисток од Ужица.

Ово је местанце оживело тек откако је овај крај одвојен од Сенице, и придан Ужицу, те је Ивањица постала српско место.

---

[1] Књига II, стр. 168.

[2] *Даница* 1827, стр. 47.

Оно је живо с трговине стоком, а занати и други промет слабо напредују.

Ту је канцеларија среза моравичкога, пошта и телеграф.

Има цркву, школу са 3 учитеља, и 1 учитељком за женску децу.

Године 1870 било је у Ивањици 222 пореске главе.

Бајина Башта, 6 сата на запад од Ужица, на Дрини. Нова варошица, основана у лепој равни крај речице *Пилице*, где је пре била башта некога *Баје*. Овде је канцеларија среза рачанског; школа; и шанац, подигнут 1862.

Села су у ужичком округу врло мала, за то их и има тако много. Ево их свију поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Ужице □ 1830	643	—				
	I Срез ариљски						
1	*Ариље* □ 1848	156	5	13	Мочноце	68	10
2	Богојевићи	78	5½	14	Пресјека	108	10½
3	Грдовићи	25	5½	15	Ојковица	95	10
4	Бијела Ријека □ 1854	116	10	16	*Трудово*	48	10
5	Јасенова	51	10	17	Радобуђа	91	6
6	*Бурађа*	42	10	18	Гривска	95	6½
7	Кућани	39	9½	19	Ступчевићи	85	7
8	*Негбина*	80	8½	20	Латвица	64	7½
9	Бјелеуша	102	8	21	Крушчица	105	5½
10	Брсково	116	8	22	Чичкова	89	5
11	Висока	110	7	23	Сјеверово	59	4½
12	Добраче	162	10		**Свега . . .**	1.984	—
	II Срез златиборски						
1	Љубање	79	1½	10	Качер	111	2
2	Збојштица	28	1½	11	Мачкат □ 1859	56	2
3	Стапари	225	2	12	Трипкова	58	2
4	Крива Ријека	138	2	13	*Семегњево*	55	6
5	Равни	95	3½	14	Рожанство	90	3½
6	Скрьжути	132	3	15	Алин Поток	58	4
7	Никојевићи	53	4½	16	*Драглица*	51	10
8	Чајетина	220	4	17	*Сјеништа*	85	10
9	*Мокра Гора* □ 1872	220	9	18	Шљивовица	141	4

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
19	*Бранешци*	90	4	25	Кремна	267	6
20	Гостиље	125	7	26	*Доброселица* ☐ 1870	170	8
21	Дрежник	129	$2^{1}/_{2}$	27	Љубиш	184	9
22	Сирогојно	74	5	28	Биоска ☐ 1870	290	4
23	Жељине	66	$5^{1}/_{2}$	29	Врутци	52	3
24	Трнава	40	$4^{1}/_{2}$	30	*Јабланица*	114	8
					Свега . . .	3.466	—

III Срез моравички

1	Ивањица ☐ 1838	222	10	35	Бутково	24	14
2	Шуме	33	10	36	*Калуши*	7	$13^{1}/_{2}$
3	Рашчићи	44	10	37	*Грбићи*	9	13
4	Сађевац	31	10	38	Зарићи	16	13
5	Свјештица	54	11	39	Мана	39	14
6	Црњево	21	11	40	*Читлук*	8	$13^{1}/_{2}$
7	Бједина варош	37	11	41	Будожеља	37	$13^{1}/_{2}$
8	*Глијеча*	25	11	42	Комадине	46	$14^{1}/_{2}$
9	*Шљивићи*	10	11	43	Куманица	36	15
10	Шареник	45	12	44	Принчево Брдо	24	15
11	Чепово	32	12	45	Вионица	48	16
12	Маће	15	12	46	Арбулићи	25	18
13	*Ђелкапе*	21	12	47	*Ђопићи*	8	19
14	Брезова	37	12	48	*Рудине*	19	16
15	Коцељ	27	12	49	Чечина	32	17
16	Ђуришићи	32	$12^{3}/_{4}$	50	*Асаново*	10	18
17	Катићи	16	$12^{3}/_{4}$	51	Врмбаје	12	$15^{1}/_{2}$
18	Равна Гора	14	$12^{3}/_{4}$	52	Придворица	22	$15^{1}/_{2}$
19	Опаљеник	31	12	53	Усиће	18	16
20	Јованчевићи	42	12	54	Градина	6	16
21	Миланца ☐ 1855	8	12	55	*Долови*	4	16
22	Сивчина	15	12	56	Брадуљице	5	16
23	*Калуша*	9	12	57	*Глуцко*	21	15
24	*Јевац*	10	12	58	*Добри до̑*	11	14
25	*Буројевићи*	21	12	59	*Голуша*	18	14
26	*Баре*	18	12	60	*Ограђеник*	7	14
27	Дајићи	47	16	91	*Врлетнице*	7	14
28	*Бијела Стијена*	13	18	62	*Ајдуково брдо*	4	14
29	*Бабићи*	5	18	63	*Којиновићи*	3	14
30	*Средња ријека*	15	17	64	*Тутићи*	8	14
31	*Кулизино*	8	17	65	*Глушци*	3	14
32	*Јасеновица*	14	17	66	Херчегс	15	18
33	Рогци	48	$13^{1}/_{2}$	67	*Рогопеч*	8	18
34	*Бујићи*	13	13	68	*Површковићи*	7	18

Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места
69	*Поледице*	6	18	110	*Котлови*	8	19
70	*Зебићи*	7	18	111	Ратари	9	19
71	*Ћосовићи*	7	18	112	*Плочник*	14	19
72	*Варјаче*	14	18	113	Плањиница	7	19
73	*Дивља ријска*	8	18	114	Корнтник	16	19
74	Вучак	14	17½	115	*Гужвићи*	8	19
75	*Бабићи*	9	17½	116	*Угљари*	8	19
76	*Ћосовићи*	4	17½	117	Крљани	10	19
77	*Опорац*	10	17½	118	*Остатија*	11	20
78	*Ладојевићи*	4	17½	119	Кушњи	24	14
79	*Вукојевићи*	4	17½	120	*Тисовица*	6	16
80	*Дидићи*	18	17½	121	*Барице*	16	15
81	*Медовине*	14	18½	122	*Овча стијена*	12	15
82	*Сјеверовац*	[illegible]	18½	123	*Јавор*	3	16
83	*Пал*	5	18½	124	Деретин	22	14
84	*Ступске ливаде*	14	18½	125	Матићи	16	14
85	*Пуцарићи*	7	18½	126	Зечевићи	23	14
86	*Милишићи*	12	18½	127	Масква	26	15
87	*Карашник*	4	18½	128	Страгачина	13	15
88	*Писковац*	3	18½	129	Братљево	51	16
89	Цмиљевац[1]	54	17	130	Косовица	32	14
90	*Стјеник*	6	17	131	*Манита долина*	17	14½
91	*Чекановићи*	1[illegible]	17	132	Ровине	20	16
92	*Јевик*	4	18	133	*Руда гора*	13	17
93	Равна Гора	30	17	134	Глеђица	40	17
94	Ношница	11	16	135	*Поткобиље*	10	16
95	*Цвјетковићи*	10	16½	136	Тигањи	20	16
96	*Видојевићи*	20	17	137	*Нешовићи*	23	15
97	Васиљевићи	22	18	138	Прилике ☐ 1873.	5	8
68	*Бојовићи*	15	18	139	*Подмалич*	23	9
99	*Ковиље* ☐ 1870	9	17	140	*Даријевићи*	30	9
100	Брусник	20	19	141	*Присоје*	23	9
101	Градац	18	18	142	*Рабреновићи*	16	9
102	*Папуљи*	3	18½	143	Дубрава	[illegible]	9
103	*Шопаловићи*	6	18½	144	*Јевац*	41	9
104	*Ракаси*	2	18½	145	Церова	25	9
105	*Андрићи*	13	18½	146	Клепани	31	9
106	Водице	32	18½	147	Радаљево	36	9
107	*Колијешница*	2	18	148	*Пејовићи*	55	9
108	Црна ријека	12	18	149	*Махала*	40	9
109	*Љесковица*	10	18		**Свега** . .	2.875	—

[1] Пређе се звало ово село *Трће*.

IV Срез пожешки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Пожега* □ 1840	109	3	27	Глумач	60	3½
2	*Табановићи*	72	5	28	Отањ	42	3
3	*Гугаљ*	44	4	29	Врањани	54	3
4	*Папратиште*	68	5½	30	*Миљаковина*	13	3½
5	Тучково	26	5½	31	Горобиље	101	4
6	*Лорет*	20	4	32	*Почеча*	24	4
7	*Јелен до*	30	5	33	Милићево село	90	4½
8	Средња Добриња	82	5½	34	Годовик	62	3
9	Горња Добриња □ 1852	68	6	35	Рјечице	45	3
10	Доња Добриња	71	4	36	*Свилајићи*	25	4½
11	Гојна Гора	116	8	37	Роге	126	3½
12	Богданица	58	8½	38	Сврачково	40	4
13	Дружетићи	136	9½	39	Рупељево	85	3
14	Душковци	42	6	40	*Жирава*	11	3½
15	Љутице	76	6	41	Потпећ	58	2
16	Тометино поље	34	7	42	Злакуса	71	2
17	Мршељи	41	6½	43	Поточање	40	2
18	Маови	30	6	44	Крвавци	35	2
19	Дражиновићи	60	5	45	Здравчићи	60	2
20	Јежевица	131	5	46	Горјани	30	2
21	Мађер	20	5	47	Радововци	35	2½
22	*Бакионица*	63	3½	48	Тврдићи	34	1½
23	Пријановићи	56	3½	49	*Ковачица*	20	1¾
24	Каленићи	42	4	50	Висибаба	97	2½
25	Честобродица	55	4	51	Расна	58	2
26	Засеље	74	3½	52	Узићи	35	3
					Свега . . .	2.996	—

V Срез рачански

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Оклетац	128	7½	11	Јакаљ	109	4
2	Гвоздац	104	7	12	Јеловик	57	3
3	Стрмово □[1] 1869.	172	11	13	*Драгсин*	74	3
4	Овчина	108	6½	14	Дуб	71	4
5	Зарожје	106	6	15	Добротин	70	4½
6	Рогачица □ 1832 или Својдруг	122	6	16	Злодо	80	3
				17	Заглавак	138	3
7	Љештанско	110	5	18	Солотуша	163	4
8	Сијерач	71	5	19	Пилица	147	$4^4/_2$
9	Црвица	98	6	20	Придоли	67	4½
10	Костојевићи	87	4	21	Вишесава	92	9

[1] Школа је на *Бачевцима* на Дрини.

Редни број	Имена села	Број порееских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
22	Обајгори	87	5	25	Бесаровина	94	8
23	*Бајина Башта* □ 1853 Плијесково	81	6	25	Растиште	94	10
				27	*Јагоштица*	53	12½
				28	*Заовине*	138	10
24	Рача	115	7		**Свега** . . .	2839	—

VI Срез црногорски

1	Маковишта	40	6	36	*Томашевићи*	10	6
2	*Ренова*	18	6	37	*Чекановићи*	10	6
3	*Делићи*	33	6½	38	*Руда буква*	15	6
4	*Црвени бријег*	20	7	39	*Брезовац*	10	6
5	*Вукајловићи*	21	6	40	*Арсићи*	8	6
6	*Дројићи*	31	6	41	Дубоко	44	1
7	*Шеици*	22	6½	42	Татинац	18	½
8	*Боровац*	30	6½	43	*Глуваћи*	15	¼
9	Гостиница	97	2	44	*Буар*	59	1
10	*Пеуле*	25	1½	45	*Сињевац*	21	½
11	Губин до	67	2½	46	*Бијела вода*	11	1
12	*Тук*	12	2	47	Радановци □ 1868	30	6½
13	Рибашевина	79	2	48	*Маринковина*	14	5½
14	Сијеча ријека □ 1851	25	5	49	*Шубарићи*	6	6½
15	*Рајић брдо*	19	5	50	*Забарк*	12	6½
16	*Ребићи*	9	5	51	*Обрадовићи*	11	6½
17	*Лучићи*	13	6½	52	*Ђуровић*	10	6½
18	*Вилотијевићи*	23	5	53	*Чакаревина*	10	5½
19	*Обади*	10	5	54	*Вечевина*	23	6½
20	*Гајичани*	18	5	55	*Подгај*	16	6½
21	*Башићи*	14	5	56	Таор	20	7½
22	*Станкићи*	10	5	57	*Доцковићи*	12	7½
23	*Јелићи*	10	5	58	*Гачевићи*	13	7½
24	*Вучинац*	10	4½	59	*Дрповина*	12	7½
25	Годљево	30	5	60	*Кученани*	13	7½
26	*Кучмани*	17	5	61	Парамун	34	7
27	*Поповићи*	17	5	62	Дубница	27	6
23	*Ђурићи*	15	5½	63	Дреновци	20	7
29	*Драгутиновићи*	13	5½	64	*Гајичани*	19	7
30	Цикоте	19	4½	65	*Кандићи*	17	7
31	*Петровићи*	16	4½	66	*Ђуровићи*	18	7
32	*Обреновићи*	10	4½	67	*Савићи*	10	7
33	*Гавриловићи*	16	6	68	Каран □[1] 1867	89	2
34	Полошница	12	6	69	*Граница*	12	2
35	*Матијевићи*	10	5	70	Каменица	33	2

[1] Школа је код *Бијеле Цркве.*

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
71	Беговићи	27	2	99	Росићи	34	7
72	Лелићи	21	2	100	*Глоговац*	21	7
73	*Братиновићи*	14	2	101	Мионица	31	6
74	*Шумице*	19	2	102	*Бајиновци*	28	6
75	*Ралетићи*	20	2	103	Скакавци	59	7
76	Трнава	97	2	104	Крчагово	9	$\frac{1}{2}$
77	Поникавица	23	1	105	*Гајеви*	14	$\frac{1}{2}$
78	*Доква*	7	1	106	*Врела*	9	$\frac{1}{2}$
79	*Брђани*	5	1	107	*Забучје*	9	$\frac{1}{2}$
80	*Алазовина*	5	1	108	*Виловине*	12	$\frac{1}{2}$
81	Добродо̀	47	2	109	*Мендино брдо*	10	$\frac{1}{2}$
82	Годсчево	27	6	110	*Штрпац*	8	$\frac{1}{2}$
83	*Матићи*	10	6	111	Севојно	82	1
84	*Благојевићи*	23	7	112	*Рујевац*	15	1
85	*Крушчица*	26	6	113	*Влаовац*	15	$\frac{3}{4}$
86	*Ралићи*	33	6	114	Субјел □ 1844	63	$5\frac{1}{2}$
87	*Плоцка*	20	$6\frac{1}{2}$	115	Мушићи	90	6
88	Стојићи	5	6	116	Тубићи	65	5
89	*Гагићи*	16	6	117	Шевраљуге	28	5
90	*Стојанићи*	24	6	118	Бјелоперице	44	$5\frac{1}{2}$
91	*Ридови*	11	6	119	Косјерићи □ 1868	14	4
92	Брајковићи	72	5	120	*Дивчевићи*	23	4
93	*Сикирићи*	16	5	121	*Градина*	33	$3\frac{1}{2}$
94	Мрчићи	11	7	122	*Дрмановина*	32	$3\frac{1}{2}$
95	*Ражана*	19	6	123	*Палеж*	30	4
96	*Гачићи*	13	6	124	*Ивановићи*	23	4
97	Галовићи	42	5	125	*Бара*	34	4
98	*Суво врело*	15	$4\frac{1}{2}$	126	*Долине*	14	4
					Свега . . .	3041	—

Примедба. У Вуковим *Даницама* за 1827 и 1828 налазе се имена села нахије *ужичке* и *сјеничке*. Нахија је ужичка била подељена на две кнежине: *Рујно* и *Црну Гору*; у првој је било 62, а у другој 61 село — дакле свега 123. Сјеничка нахија имала је 83 села, која су готово сва у данашњем срезу моравичком; 7 их има данас у ариљском, а једно (*Книћи*) у драгачевском срезу. У нахији сјеничкој била су још и ова села: *Гребанићи, Длијен, Заскок. Јовац, Клекова, Рас* и *Сјенокос.* При поређивању имена, која је Вук у нахију ужичку ставио, нисмо нашли у нашим списковима села: *Трешњевицу, Раковицу, Дренову, Колишевицу, Дријетањ, Жигиле, Бјелиш, Дуги до,* и *Стрмац.* На послетку и овде примећујемо да су села данашњег среза рачанског у Вука записана у нахији *соко̀ској.*

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
ОКРУГА УЖИЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИРА	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Ужице варош . .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.163	643
2	Ариљски	—	—	23	23	5	1	6	2	—	2	12.073	1.984
3	Златиборски. . .	—	—	30	30	6	—	6	4	—	4	20.384	3.466
4	Моравички. . . .	—	1	148	149	9	—	9	4	1	5	17.987	2.875
5	Пожешки	—	1	51	52	4	—	4	2	1	3	16.768	2.996
6	Рачански	—	1	27	28	4	1	5	3	—	3	16.938	2.839
7	Црногорски . . .	—	—	126	126	4	—	4	5	—	5	17.064	3.041
	Свега . .	1	3	405	409	33	2	35	21	3	24	104.377	17.844

Кад број житеља упоредимо с бројем насељених места, онда видимо да на једно место у средњу руку долази по 255 душа. По *Речнику г. К. Јовановића*, овај округ има 217 заселака који при попису људства у 1866 год. нису одвојено пописани, јер се у *Државопису Србије*, III св., помиње у округу ужичком само 191 место. Кад ова места разредимо по броју житеља, онда налазимо да округ ужички има места, која броје

од	100— 200	житеља	8
„	201— 500	„	98
„	501—1000	„	72
„	1001—2000	„	12
„	2000—5000	„	1

Најјаче су насељена места у срезу златиборском, јер ту долази по 679 житеља на једно место, докле срез моравички има само по 120 душа у једном месту.

Бројно стање житељства по полу, у срезу је *рачанском* најнеприродније, јер тамо долази на 100 мушких 100·07 женских,

у црногорском срезу 99.79, а најмање женских има срез моравички (95·64). У целом округу долази на 100 мушких 97·70 женских.

Округ ужички сиромашан је црквама, али колико мало има цркава, још мање има школа. У средњу руку долази једна црква на 2982 житеља, а једна школа тек на 4390 душа! Најмање цркава има срез црногорски, јер тек на 4266 житеља долази једна црква, напротив школама је он најбогатији, јер на 3413 житеља има већ једну школу. Цркава има највише срез моравички (на 2000 душа 1) и ариљски (на 2012 душа 1), али у овом долази тек на 6037 душа једна школа. Кад узмемо да од целог броја душа у средњу руку 13% долази на децу, која су за школу дорасла, онда у срезу ариљском долази на *једну школу* по 780 деце! . . . . .

Да су се државне и црквене власти више старале о црквама и школама у овом округу, можда би мања била потреба тако често проглашавати *преки суд* у овом крају......

Куће су лепше у пожешком и црногорском срезу, па и рачанском, а по селима планинским може се рећи само да су многе тврде, јер су обично грађене да буду и заклон од злих људи. Највише су покривене даском, или кровином, а од брвана су, с малим прозорима, на којима је често разапет јагњећи бураг место стаклета или хартије. Собе су ретке; то је нешто ново за овај крај, него се ложи ватра насред куће, па се ту и ноћива и дањива око ватре, која некако изгледа као неко врело живота за сву кућу.

Куће граде сами становници. Врло ретко долази какав мајстор са стране.

Не треба ни додавати, да су ове зграде малоцене. Кад ја једном путовах из Пожеге у Ариље, говораху ми неки људи како се хајдуци неће затрти док се год села „не уцемате“, т. ј., докле се бар по неколико кућа не збију у гомилу.

— Тешко је то извршити, рекох ја, не имајући још потпунога појма о значају предлога.

— Није, господине; одговори ми неки Танасије Глишић: — Није ово Шумадија, где домаћин у подруму опасује своје каце;

него је у неког кулача, у неког талпара, а у неког кровињара, и више ништа око куће. До по дне се може цело село преселити“.

Ово показује колико је танка имовина на кући у ових људи.[1]

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници ужичког округа занимају се сточарством и земљорадњом; нарочито дуж Моравице, Скрапежа, Дјетиње, и Лужнице, јер у тим равнима роди красан кукуруз. По висинама, око Јавора, Мучња, у Златибору, огодно је кукуруза, а виноградâ нема готово нигде. осим нешто мало у *Гугљу*, 1 сат и по ниже Пожеге, до Мораве, и у *Тврдовићима*, опет не далеко од Пожеге, а можда ће се и у Ужицу наћи која лоза, тек од жеље.

Попис обрађевина од 1867 даје нам ове бројеве за ужички округ:

Кукуруза било је засејано	25141	дан	орања
Пшенице	13899	„	„
Овса	8315	„	„
Крупника	7054	„	„
Ражи	3229	„	„
Јечма	2587	„	„
Ељде	2333	„	„
Проса	333	„	„
Кромпира	1919	„	„

Винограда је попис нашао у целом округу само 165 мотика. А ливада на 45.314 коса.

Конопље је било засејано на 3269 дана, а лана само на 16 јутара!

Најбоље су паше у Златибору, где се сваког лета тови силна марва, и држи се да је месо од оте стоке необично укусно.

Попис стоке од 1866 дао је ове бројеве за ужички округ:

Коња	12852	грла
Говеда	61809	„

[1] *Путничка Писма* моја, где се помиње „кућа за рубљу“, стр. 50.

Свиња	46229	грла
Оваца	180034	„
Коза	37523	„

Кошница је било 5387, и године 1859 имало их је 7647, дакле и ту иде на мањак!

Држава има у Златибору својих девет сувата, које даје под аренду. Ти су сувати:

1 *Крајеви*, са̂т дугачки, и са̂т широки, дају 8800 гр. годишње аренде; 2 *Ту̏сто Брдо*, мало мањи од првога, 7688 гр. аренде; 3 *Велики Шаиновци*, са̂т дугачки а са̂т широки, 7610 гр. аренде; 4 *Доња Рибница*, таке исте величине, 6820 гр. и 28 пар. аренде; 5 *Бијеле Воде*, $^3/_4$ сата дуге, a $^1/_3$ сата широке, 6814; 6 *Честе*, $1\,^1/_2$ дужине, а сат ширине, 5644; 7 *Бучје*, дужине 2 сата, а ширине са̂т, 5480; 8 *Брегови*, по сата и дуги и широки, 5264; 9 *Кобиља Глава*, дуга 2, а широка сат и по, 3300; а *Груда* и *Доња Камишина* уступљене су сељанима на уживање,[1] те они плаћају одсеком за прву 720, а за другу 180 гр. пор.

Осем тих државних сувата, има врло много приватних, с разним именима и разне величине. Причају да је чобанин неки, који је хранио зими стоку на Златибору, па због зле зиме утрьо све што је био дотерао, овако јадиковао:

„Ој *Орлићу*, мој пуни торићу!
„*Жуте Баре*, ђе су моје краве?
„*Виогоре*, мој зелени боре,
„*Камишино*, одрта мјешино![2]

Од воћа има: *јабука:* бедрика, коњуха, памуклија, зукава, вајла̂ка̂, прутовача, пројара̂, петровача, илињача, шербетлија, буталя, миољача, шареника, градињача, шења̂, тиквача, се̂набија, бе-

[1] Највише решење од 22 Авг. 1844, Нр 1088.

[2] У Златибору, и у свем Ст. Влаху, жале се људи да им говеда страдају од неке болести, у којој мокре крвљу. Они то веле: *крвомуте говеда*. Та болест затире многу стоку, а још се не изучава, нити јој се находи какав год лек.

лица, шећерлија, и зукава (највећих јабука); *крушака:* јагодњача, јечмењача, шеничарака, београдака, водењака, такуша, арапака, жутица, медњака, куглига, сијерака, карамајлија, илињача, тврдокорака, лубеничарака, љештанака, мајчица, мирисаљака, батава, инцирака, степањака, и бигарака.

Даље, има: трешања, вишања, шљива подоста и добро рађају; има дудова и ораха.

Находе се и лековите биљке: линцура, срчаник, иђирот, хајдучка трава, оман, одолен, змијина трава, трава од костобоље, вилина косица, разгон, спориш, жиловлак, и трава од црног пришта. — Има и печурака књегâ, или кнегиња (или и „краљица“), за које свет држи да лече од гушобоље.

Најпосле, ваља поменути да duж Дрине, особито у Бајиној Башти, роди врло добар дуван, који се већ зове *бајиновац*, и који зналци јако цене. Године 1867 било је у овом округу засађено дувана на 137 дана орања.

Према свему што је довде речено, излази да је највећа имовина жива стока. Као што смо већ напомињали, имање није велико у кутњим зградама, ни у лепим ливадама, родним њивама, или грозним виноградима. Тога нема ни једнога у свем овом округу. Него је све богатство у здравој раси народа, у његовој умерености у јелу, пићу,[1] и свему другом потрошку, и у живој стоци.

Нека је поменуто и то да се у планинама овога округа на више места струже многа грађа, особито даске. Тако у самој Тари, не далеко од Дрине, има 8 стругарâ где се стружу даске, које се махом спуштају сплавовима низ Дрину.

Производи овога округа, који нису за његов потрошак, гоне се или на пијаце друге по Србији, или у Београд, или у Шабац за извоз. Непосредно пак он има излаз преко границе: на Јавору, према Новој Вароши и Сјеници, и на Мокрој Гори, према Вишеграду.

---

[1] У последње време, кад сам тамо путовао, казивали су ми неки пријатељи с тугом, да свет почиње да пије ракије више него што треба. И пиће то троше не само људи, него и жене и девојке, па чак и мала деца!

Од Мокре Горе до Љубовиђе нигде нема одушке за у Босну. Велика је штета што нема отворена прелаза бар на Бајиној Башти, а ту је некад и била скела, па је затворена по изгнању Турака.

е. ОДЕЛО

Мушко је одело готово једнако у свему округу, само што се може да опази, онамо ближе к Јавору, по који хаљетак црвеном бојом обојен, и плавим гајтаном оквирен.

Ово су обични комади мушкога одела: гуњ с рукавима; гуњић без рукава, лршњак без рукава, кожух (ретко), џемадан с рукавима, тозлуци бели, или врани, чакшире беле или вране, и пеленгири; даље, од чохе: јелек, вермен, џемадан потпасач, прслук, чакшире, и тозлуци. Ово нешто купују, а нешто сами режу.

Зими обично замотавају главу црвеним појасовима; по појасу пашу силаје, у којима носе оружје.

Да дуга пушка не би цепала под пазухом хаљину, носе о врату *шариељ*, на ком некад и ручају, пију из њега воду, бришу о њега масне своје руке, и т. д.

Женско је одело дивно, особито у срезу црногорском: зубун бели без рукава, везен шиком, вуницом, и шљокама, до по врх колена дугачак; зими: гуњић, с рукавима до паса од црвеног сукна с разном шаром (харчем), прслук, без рукава, све од сукна; сукње од разне боје, од беза памучног и конопљаног. — Кроје га сами, јер скоро у свакој кући један од другога учи тај занат. Такве кројаче, народ и тамо зове *терзије*.

Горе иза Мучња, к Јавору, на женама се могу да виде још они стари црвени зубуни, али су већ све ређи; исто тако ретко се где може сада да сретне онај тешки дубасти појас *окованик*, који су жене носиле у старо време.

На ногама носе обично лепе чарапе, и врло укусне ситно преплетене опанке.

На глави пак, жене имају весове и шамије, а девојке само весове. Косу плету већ све млађе онако као и у варошима.

Ж. ГОВОР

За Ужичане се већ зна да готово сви говоре јужним говором, и не само да немају погрешака у језику, него су готово сви из реда рођени беседници. Ја још не знам сељака који могу тако лако и брзо отпочети говор с непознатим човеком, као Ужичани; њима не треба ни да се искашљују, ни да се почешкују, ни да се окрећу и замуцкују, него од часа почињу ствар, било правце, било неком згодном причом, али свакад беседом одрешеном, беседом, која се лије из уста вољних и власних вити је како им госа-ум заповеда.

Ко је год чуо пок. *Николу Маринковића Сердара*, из Рогачице, сетиће се оне неверојетне брзине у сватању, оне лакости у одговарању, и оне големе богаштине у изрекама и народним пословицама, које су њему увек биле на врху језика.

Ми ћемо овде поменути само неке особине које падају у очи.

У селу *Пепељу*, у срезу рачанском, у половини села *Овчине*, и у *Ћеранићима*, засеоку својдрушком, може да се чује: *липо* место лијепо; сино м. сијено; дите м. дијете, и све друге особине западнога говора.

Ово се још може да чује доле низ Дрину у Љубовији и у Ораховици (у срезу азбуковичком).

Глас *л*, у неким се речима изговара много дебље него што га ми доле изговарамо: налик је на *л*, кад га изговори Рус у речи б*л*агодарю, на прилику у овим речима: Би*л*о је снијега; Ва*л*а не ћеш! и т. д.

Да поменем још неколика имена места, која ваља упамтити.

Тако село *Ерчеге*, у моравичком срезу, има ето тако у првом падежу, у другом је *Ерчегâ*, а у трећем и седмом *Ерчезима*.

Како је ово испреметано, да је први падеж као у речи̑ женскога рода, а други су сви рода мушкога, ја не знам.

Реч *Ужице* средњег је рода, и мења се са свим као јајце. Оно се са свим правилно тако и изговара, само што дошљаци, или они који се, без разлога, поводе за дошљацима, могу да погреше против тога правила.

То исто вреди и за име села *Мочиоца*, онога иза Мучња. И то је име средњег рода као јајце, *Мочиоце* (Мочилце).

Прокај Дрине, *прокај* воде хладне, место *покрај*, може да се чује не само у овом округу, него од Лознице па чак до Суповца, готово свуда границом.

Реч, или боље узречица, *бива*, може да се чује у говору Ужичана, особито оних који су ближе к Дрини. „Ја, *бива*, велим тако, а ти чини како знадеш да је боље, и т. д.“

Рачуњати, место рачунати, говоре многи Ужичани; а тако исто и *бијел*, *цијел*, и т. д.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, ПРИЧЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Још јече гусле с краја на крај ужичког округа, још се у сласт слуша песма која слика живот јунака, па ма и хајдука.

Имајући, по уверавању поузданих људи, 56—60 сатâ границе (од *Бачеваца*[1] до на *Одвраћеницу*[2]), и видећи онамо браћу своју, жудну слободе и братске заједнице, Ужичани се сваки у Бога дан задахњују жељом да се настави прекинута борба, да се диже врзина, која пресеца на пола оно што је једно, која од рођене браће гради „наше и њине“, која је, најпосле, и могла бити ударена само док траје одморак, док се прибере нова снага. Али како они овим својим осећањем не могу да окрену јевропске прилике, па ни правац политике саме своје земаљске владе онако као желе: то се машају за гусле, и уз њих изливају жеље своје, а уз њих и казују чему се надају и колико се уздају у се.

Песма уз гусле има у овом округу таку бајну силу, да су некад, у неким и неким приликама, власти забрањивале на саборима певати јуначка дела кога хајдука. „Нека вешт гуслар, говораше ми једном човек који познаје овај крај: — на сабору испева песму о каквом хајдуку јунаку, па сутра чекај глас да је један или двојица од његових слушалаца отишао у Муртеницу, место у њиву, или у ливаду.“

[1] Крајње место, караула, на граници подринској.

[2] Крајња караула на граници до среза студеничкога, округа чачанског.

У песми казују они сва осећања срца својега, изливају своје радости и жалости, како су кад задахнути. Ја сам се једном, о летњем св. Аранђелу (13 Јула), десио у манастиру Клисури, када се ту купи велики сабор.

У вече је седео један духовник пред црквом и записивао имена оних који долазе, и имена њихових рођака које они желе поменути. Та се сва имена, ма их било неколико стотина, помињу на вечерњи, а и сутра на служби.

Сутра дан, после службе, зајечаше околна брда од гласовитих али необичних песама. Чудно се позорје разастираше свуда око манастира: скоро на сваком кораку могаше се видети да је по која жена или девојка бацила ком човеку руке око врата, или му једну ставила на раме, а другом се сама подбочила, па запева колико је глава доноси, докле човек или ћути, или и њему теку сузе низ образе.

На моје питање, казаше ми да је то све својта, која се није видела поодавно, па сада, саставши се и разабравши да је по неко у роду умрьо, жали га таком песмом, том запевком, и нарицањем.

Од песама које су постале баш на овом крају, могу се поменути ове:

„Санак снила Кучукова када
Чудан санак а у чудан данак:
У суботу у очи нeђеље.
Ђе Ужице тама попанула
Крчагово ружом процватило,
Пола плавом а пола црвеном;
Вију вуци на Теразијама,
Са Татица лајаше лисица,
Нешто пуца са Малих Крушчица
Уз Ђетињу муње сијевају
На Забучју орли пролијећу
Понајвише орли крсташићи,
И међ' њима тица кукавица.
Кад се млада из сна пробудила,
Она прича Кучук-Зајим-аги,
Шта је млада у сану видила.

Њојзи вели Кучук-Зајим-ага:
„Зло си снила, горе ће ти бити:
Што Ужице тама попанула,
То ће Срби града освојити,
Што је поље ружом процватило,
Пола плавом а пола црвеном,
То су, кадо, крстати барјаци,
А под њима бијели чадори,
Под чадори српске поглавице:
Пију вино и бистру ракију,
Сутра јуриш хоће на Ужице.
Што су вуци на Теразијама,
Оно јесте Ваљевац Јакове,
И са њиме ваљевска нахија.
Са Татица што лаје лисица,
Оно јесте Лазаре Мутапе,
И са њиме Гружа и Морава.
А што пуца са Малих Крушчица,
Оно јесте Милан од Бруснице,
И са њиме рудничка нахија;
Они вуку убојне топове,
Њима наше обаљују куле.
Уз Ђетињу што сјевају муње,
Оно јесте од Тополе Ђорђе,
И са њиме ломна Шумадија.
У Забучју орли што прелећу
Оно јесте ужичка нахија
И са њоме ломно Драгачево
И пред њима оборкнез Алекса.
А што кука тица кукавица,
Оно јесте прото Милутине
Та од Гуче села питомога,
Са њим кажу тридесет попова
И тридесет црних калуђера
Те се моле Богу без престанка,
Не би л' нашег освојили града.“ -

Друга песма говори о боју на Кукутници, који је, по својој прилици, био године 1809.

„Мили Боже на свему ти хвала!
Да ли грми, да л' се земља тресе?

Да ли пуца Крњо и Зеленко
На Зворнику граду бијеломе,
Те се јека на далеко чује?
Од тог није ништа ни једнога
Већ се бију двије силне војске
У врлетну, ломну Влаху Старом,
На високу брду Кукутници:
Једно војска паше Скопљанина,
Та српскога силна душманина;
А друго је војводе Милоша
Од рудничке на гласу ахије.
Били су се половину данка,
Па кад бјеше око заранака
Српска војска турску надвалила
И ломнијем Влахом поћерала,
Ту се рани паша Сулејмане
У десницу у бјелу руку,
Изгибоше босанске спахије
И мостарске на гласу делије.
Ту погибе Туранбеговићу
Од честите Босне камените,
Погуби га млади Шибалија
Од Мораче, гњезда хајдучкога,
Туна Срби добро задобише,
Па се они рахат учинише.
Но повика са планине вила,
Она зове у српску ордију
По имену војводу Милоша:
„О, Милошу, српска војеводо!
Ал' не чујеш, али се не плашиш,
Но се уздаш у своје јунаке,
А не чујеш јаде на Морави.“ [1]

Има и трећа песма, која казује како је вила с Javора јављала Чавић-Мустај-бегу, да на Сеницу иде Карађорђе; али се Чавић томе подсмевао, а доцније се уверио да је све истина, и да

[1] По свој прилици, примећује добро *Вук*, ово је било године 1809. Кад је Карађорђе оставио Сеницу, па потегао Делиграду, а Сулеман-паша, покоривши Дробњаке и све до Лима, ударио преко Старога Влаха на Милоша

му Хаџипродан није породицу измолио од Карађорђа, она би му остала у ропству.

Игре колске, у ужичком округу, зову се: *мачванка; моравица; четворка; плети танац; сакајдо; ђурђевка; заплет; пљескавац; поломка; остроњанка; зајам; влахиња; полак влахиња; зора; бугарско оро; левакиња; ваљевка; човијорка; чича Глиша; осмица* (која полази једном десно, а други пут лево, и 8 пута у место); и *тројанка* (која полази једном на десно, а три пута у место).

Приповедака које би биле везане за места у овом округу, има неколико. Од оних које не би иначе биле помињане, испричаћемо овде коју.

У општини даићској, у Старом Влаху, има једно мало језерце из кога извире река *Пакашница.* Из тог језерца, прича се, да је излазио некакав вран во, па убијао све сеоске волове који би дошли на пашу око језера. Неки се ковач досети, те своме волу скује гвоздене врхове на рогове, и пусти га на пашу с другим воловима. Врани во-хала опет изађе и побије све сеоске волове, а кад на ковачког вола удари, овај га дочека и прободе. Во-хала се одмах стрпа у језеро, и више не изађе. Али почне град тући усеве за равних 7 година. Људи се даду у бригу, а некакав врач каже им да држе *бденије* у очи *Прокопља* (8 Јула), а сутра дан да носе литију. То чине, и веле да је сад добро!?..

Неки опет причају да се ово чини, да не би говеда *крвомутила.*

На Златибору има место *Попов Колац.* Прича вели да је некакав поп сведочио неким селима, која су се око тога места прела; па хотећи учинити криво, узео у чизме земље из онога села коме је хтео да помогне, обуо их, и дошавши на то место заклео се: да стоји на земљи тога и тога села. Суд му заклетву прими, и село кривдом опсвоји туђу земљу. Доцније се то пропта, те попа на том месту ударе на колац. И сад му стоји колац, јер како један отрули, сељаци начине други.

За планину Тару везана је прича о некаквом *Стевану Ковићу* коју такође бележимо.

У старо време живео је неки *Стеван Ковић* који је био тако богат човек, да је сва планина Тара била његово имање. Он је имао 5000 оваца, 100 крава музара, 1000 коза, 300 коња и кобила у својој рђели. У кући је имао преко 900 душа, које мушкиња које женскиња, а држао је увек и око 50 најемника који су му радили, а некад га и оружјем бранили као војници.

Стеванова је кућа била код *Бијелих Вода̂*, у планини Тари.

Једну је једину тугу имао на срцу овај богати човек, а то је било, што му се нису држала мушка деца. Једном му каже некакав старац путник да одмах, чим би му се родило које мушко дете, начини какву задужбину: чесму, мост, или цркву, па сваку ту задужбину да назове по имену сина својега. На такав начин, постале су три чесме: *Милошевац*, *Секулић*, и *Митровац*, по три сина Стевана Ковића: по *Милошу*, *Секули*, и *Митру*.

О свом крсном имену, а и иначе, Стеван је лепо частио госте своје: служио им је вино из сребрних чаша̂. У таким приликама имао је обичај говорити: „Док ми се шарени пушка *шара*, докле год блеји овца *гара*, и док се зелени планина *Тара*, Ковић се не боји цара“.

Ово, најпосле, дочује и сам цар, па пошље свога делибашу с 300 делија, да му доведу тога мрава који се ни цара не боји.

Делије дођу. Застану Стеванову чељад да купе сено: било је преко 200 купилаца. Навуче се облак. Бојати се било кише. Делибаша, видећи толико богаство и толике раднике, заиште вила̂ да помогне уграбити сено од кише. Виле се набаве, и делије навале и сено све упласте.

У вече кажу Ковићу царску заповест. Он делије лепо угости, и још да̂ свакомe по рубију, а делибаши 10; натовари 50 коња сира, масла и скорупа, и на 20 других понесе првима пиће, и оде цару.

— Ти ли си онај, упита га цар: — што се не бојиш мене, док ти је некаква пушка шара, овца гара, и планина Тара? Како си смео тако говорити?

— Дајем Богу Божје, одговори смерно Ковић: — дајем цару

царево; туђе не дирам, своје браним, радим па имам, па опет се никога не бојим!

Цар се осмене, и рекне:

— Ниси ништа крив! Ишти што хоћеш да ти дам: новаца, земаља, господства?

— На свему ти томе хвала, честити царе; него ми дај неколико раоника и справу на коју се раоник насађује, да се може орати брдовита земља.

Цар заповеди да му се сви коњи натоваре раоницима и ралицама, и тако се Стеван врати кући весео.

После тога не прође дуго време, а Стеван опази у својим зиратним земљама да избија *проклета трепетљикова гора.*[1] То га преплаши. Учини му се да то слути на зло. Мало доцније, одлете му некуд преко 300 домаћих гусака. Стеван рекне, да ће његова кућа остати пуста. Гуске му слете у Дрину, па Дрином оду чак у Саву, и пређу у Срем, и стане се код некакве „Старе Шуме".

За гускама се, доцније, одсели и Стеван, и настани у Срему; само се прича, да је остало негде код *Бијелих Вода* закопано његово велико благо.

Могле би се, даље, поменути и неке од оних, које се узимљу као доказ да су ови горштаци бистрији од своје браће доњоземаца, Шумадинаца. Ми смо већ помињали ту особину њихову, а овде ћемо, за осветљење њено, испричати оно што смо слушали од људи очевидаца.

Кад је године 1842 Мињцо ухватио Мићића, у Златибору, везао га и потерао у Ужице, сретне га сељак један, чини ми се из Шљивовице, и, видевши Мићића везана, приђе к Миљцу и замоли да му допусти опростити се с „господаром". Миљцо му допусти. Сељак обисне око везаних ногу Мићићевих па писне: „*Куд нам одлазиш, огријало сунце наше? На ком остављаш ови јадни народ? Куда ће несретна сиротиња ова без твоје руке, без твоје бесједе, господару наш! Ком да се пожали, коме ли да*

---

[1] *Јасика* због дугих петељака на лишћу трепери увек. У народу се то сматра као проклето дрво што никад не мирује. Кажу да је јасика одала Христа сотони па за то је је Бог проклео.

каже јаде своје од сада?" Говорећи ово, сељак се гушио плачем. И Мићићу су потекле неколике сузе, али ништа није проговорио.

Миљцо се побоји од какве реакције у самих својих момака, па крене спровод, да се тај јаук прекине. Мићића поведу даље, а исти сељак сада приступи к Миљцу, спусти глас, намигне једним оком, и проговори: *„Води крвника преко бијела свијета, да сване овом јадном народу; не пуштај га више међу нас, да си по Богу отац! већ пропишта и мајчино млијеко од његова зулума!...*

Миљцо ободе коња, и оде за спроводом, чудећи се овом нечувеном дволичју. А сељак, одмичући даље к Златибору, говораше сам у себи: *„Опростио сам се с господаром; а и овога сам покадио, дâко ми не учини никака зла"....*

Ево још једног случаја:

Неки *Божо Кулић*, који се у свом веку ваљда тек два пута свега и причестио, дође једном рачанском игуману, и рекне:

— Господине, духовниче! ја бих се причестио, ама сам се нешто огријешио — *куснуо сам из лонца, из кога се прељева.* — Ако ми хоћеш духовати и причестити ме, даћу манастиру ждријенца, што га у паше нејма!

— А зар се баш прељева, Божо? — упита игуман, смешећи се на тако красан прилог, и бројећи живље своје бројанице.

— Прељева, Бога ми, духовниче, на све стране.

— И ти баш кусну?

— Куснух, оче духовниче!

Игуман поћути малко, па најпосле рекне:

— Кад није било пола лонца, него се прељевало, хајде причестићу те, што му драго; и тако се ниси причестио има, бој се, двадесет година?

Божо веже ждрепца у манастирски хар, причести се, па, почашћен, оде весео кући.

Сутра дан ето манастирског слуге који чува на Барама манастирску стоку. Он каже, да им нема из ергеле најбољега ждрепца. Игуман седне писати писмо, да се пази на оној страни у Босни, куда је мислио да је лопов одвео ждрепца. Слуга, међу тим, оде

у хар, да види јахаће манастирске коње, а кад тамо, а њихов ждребац везан за јасле. Истрчи без душе игуману, и повиче:

— Господине! еве нашега ждријепца у хару!

— Кака ждријепца? одсече се изненађен игуман: — кад је то мени писао Божо за причешће.

— Какав ојађени Божо? Ово је наш ждријебац." Игуман не може да верује, него пусте ждрепца, а кљусе правце на Баре, у манастирску ергелу!

— Право има Божо, прошапће игуман: — баш се прељева, кад ја остарих овдје па својега кљусета не познајем'" .....

Божи је била сласт да изигра игумана за начело: *може се куснути из препуна лонца макар да је и туђ*, за то му је и начинио таку шалу.

Има и један народни епиграм на Божу који је био изишао на тако немио глас са својих дугачких ноката:

„Пропиштало пиле у љусци:
„„Ја не смијем тамо изљести,
„„Божо ће ме Кулић изјести!"

Ми ћемо још једном имати прилику да поменемо име овога *Боже*.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

У старије време, округ ужички није био велики као сад што је. Он је имао само две кнежине: Кнежину *Рујно*[2], и Кнежину *Црну Гору*. *Црна је Гора* била од прилике то што је данас *срез црногорски*, а Рујно је имало 62 села око Ужица, и то, од прилике у овом простору: из *Карана*, од *Бијеле Цркве* идући преко *Јелове Горе*, посред *Поникава* на *Шарган*, поред *Бара* манастира Раче, са Шаргана (између Кремана и Семегњева) посред *Златибора*, преко *Муртенице*, изнад *Бијеле Ријеке*, у врх планине *Градца*, па између реке *Грабовице* и манастира *Клисуре* у *Малу Моравицу* испод Ариља, а одатле у *Пожегу*, из Пожеге

[1] О овом случају разбирао је и пок. *Вук Караџић*. Глед. *Писмо његово* у *Архиву Срп. Уч. Друштва*, бр. 929.

[2] *Вук* пише *Рујно* у једнини, али се тамо више говори *Рујна* (мн. сред. рода). Ми смо узели онако како је писао *Вук*.

реком *Лужницом,* у *Каран* и *Бијелој Цркви.* Сад што је унутра у овом опшестареном кругу, веле тамошњи стари људи, то је права кнежина *Рујно*, и људи из тих села зову се *Рујанци.*

Данашњи *срез рачански* био је део сокоске нахије, као што се у народу зове и данас; срез моравички, или *Стари Влах*[1], припадао је нахији сјеничкој; Пожега је ваљада некад била главно место садашњем чачанском округу, а неколика села пожешка, између Мораве и Маљена, припадала су нахији рудничкој.

Још у почетку борбе против Турака, године 1805 главни старешина над нахијом ужичком био је *Милан Обреновић* који је седео у *Брусници.*

За прво време Кнеза Милошеве владе, видимо у Ужицу неки магистрат, и у њему кнезове: *Атанаска Марића* ужичкога, и *Мићу Арсеновића,* сокоскога кнеза, и кнеза чаршиског *Петра Стојановића.* У округу пак, најглавнији и Турцима најстрашнији био је *Јован Мићић,* који је седео некад у Чајетини а некад у Ариљу, и, најпосле, у Ужицу.

Срез рујански, укинут је 1855 године, а место њега је никао срез ариљски; Пожега је одвојена од нахије чачанске, и тако се не у један мах, него кроз више година, округ ужички заокруглио овако какав је сад, и поделио на шест срезова, и то: *пожешки,* са столицом у *Пожези: моравички*, са столицом у *Ивањици* (у овај су срез ушла она села која су пре била под Сеницом); *ариљски*, са столицом у *Ариљу* (ово је један део кнежине *Рујна*); срез *златиборски* са столицом у *Чајетини* (ово је други део кнежине Рујна); срез *рачански*, са столицом у *Бајиној Башти.* Ово је део сокоске нахије, који је дошао под Ужице; и срез *црногорски*, са столицом у *Косјерићу*, под Црнокосом. Само је ово стари срез који је претрпео нај-

[1] У Србији ово су границе Староме Влаху почињући од Дрине: Звијезда, Чемеришта, Тара, Сјекулић, Бјела Вода, Милошевац, Збориште, Шарган, Виогор, Златибор, Муртеница, Мучањ, Градина, к Чемерном, па на Голију преко границе. Управо: некадашњи сав *кадилук нововарошки* јесте *Стари Влах.*

мање измене. Њему су дата она рујанска села која су одовуд Ужица.

За црквене послове, округ ужички има проту, који седи у Ужицу, и два намесника: у Ивањици, и у Субјелу, који се сви односе непосредно јепархиској конзисторији, и архијереју, у Карановцу

ј НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У овако сиромашном крају није се ни надати каквим већим грађевинама. Свакојако у не мале тековине ваља рачунати путове, који су овај кршевити округ испросецали уздуж и попреко. Тако је, прво, пут од Ужица на Пожегу; пут преко Мораве к Чачку. Ово је сада пут колски, а док он није био просечен, коло се није могло докотрљати у Ужице.

Пут од Ужица к Ваљеву; и ово је једна значајна тековина, и ако се не може много хвалити на линија које се тај пут држи, нити његова уметничка удешеност.

Пут од Пожеге уз Моравицу на Ивањицу к Јавору. Ово је један од важних путова, јер многи наши производи том линијом налазе извоз свој преко границе у Турску, особито ракија, а за војне цели важност је овога пута ван сваке сумње.

Пут од Ужица преко Забучја на Златибор. Ово је линија мучна, скупа, и веома каменита. Ипак је пут просечен тако да се на Златибор може већ изаћи с колима.

Пут од Ужица на Кремна к Мокрој Гори. Овај је пут просечен само до села Кремана; преко Шаргана, до Мокре Горе, остаје још да се просече. Колико је год добитак што је 6 сата просечен, те се могу кола гонити куда пре нису лако могли ни товарни коњи проћи, толико је желети да се и преко Шаргана, ове вековечне сметње, просече и начини пут, какав треба те да се, због тога, не одбијају од Србије толики путници и еспапи, којима би најбрже и најкорисније било туда улазити у кнежевину.

Пут од Ужица на Бајину Башту, и, даље, низ Дрину, до подринског округа. Сви су ови путови, због брдовитости земље, далеко изостали иза лепих путова мачванских или пожаревачких,

али су свакојако, за овај крај, где се пре једва на коњу могло пролазити, данас велики добитак, пошто се њима може путовати и на колима.

Још је просечен пут од Пожеге левом обалом Мораве преко Плоче до манастира Благовештења; а просеца се и од Пожеге преко Смишља поврх Добриње ка Горњем Милановцу.

Осем путова, има грађевина, које такође вреди поменути; то су: среска кућа у Пожези, нова, лепа и пространа зграда; нова среска кућа у Бајиној Башти, такође лепа и пространа грађевина; нова среска кућа у Косјерићу, која је тек довршена. У Ужицу је лепа зграда суда и начелништва, нова и удобна грађевина.

Даље, иду цркве: у Добрињи, задужбина Кнеза Милоша; у Мачкату, трудба народа; у Миланци, задужбина пок. Владике Јанићија[1], у Рогачици, и у Годовику, трудба народа, а тако и у Пожези.

Сад долазе неколике школске зграде од којих, по скупоцености и пространству, прво место заузима школа у Мачкату, па онда школа у Добрињи, опет задужбина кнезова: Милоша и Михаила; школа у Рогачици; у Биосци; на Мокрој Гори; у Доброселици; у Бијелој Ријеци; у Миланци и, особито, у Ковиљу; у Бајиној Башти; у Сјечој Ријеци, и у Карану.

---

[1] Глед моја *Путничка Писма*, стр. 57.

II

Чачански округ

1 Границе, и планине

Како се звао, у старо време, овај крај који се данас зове *чачански округ*, ја управо не знам; тек у Карађорђево време он се пише *„пожешка нахија“*. Садашње име добио је он тек од владе Кнеза Милоша.

Чачанском је округу граница: са севера, Морава, па и са запада Моравица до *Градине*, а отален узима једну косу на село *Рашчиће*, удара испод *Лисе* на место *Робају*, излази к *Чемерну* и на *Велику Ливаду*, све водомеђом до границе од Турске, после, границом, с јужне стране, до *Рашке*, па реком *Ибром* до испод *Каоне*, а после изађе на десну страну ове реке и удара преко планине *Савине Трпезе*, па слази, између села *Грачаца* и *Врњаца*, у моравску равницу, и онда, поред *Новог Села*, иде право у реку Мораву.

Планинâ је баш доста у чачанском округу. Ми ћемо овде поменути бар оне које су највеће:

Столови, на југ од Мораве, а на десној страни Ибра. Највиши висови на тим планинама зову се: *Голи Стô*, *Царевића Јелак*, *Црни Врх*. Висина је од прилике на 3000 стопа. Овамо иде и *Кобасица*, која није на гласу са своје висине, али је добро памте сви путници, који су имали невољу макар једном преко ње да пређу.

Ђаково, на левој страни Ибра, а на десној од речице Студенице; његова се висина рачуни на 3360 стопа.[1]

---

[1] *Ami Boué, La Turquie de l'Europe* III, 570

Троглав, лепа с три виса планина западно од Карановца, на левој страни Ибра. Троглав би се могао узети као продужење *Јелице.*

Чемерно, сâт широко и око 2 сата дугачко, голо брдо, на ком расте обилна паша за стоку. На Чемерну су највећи висови *Ком* и *Гвоздац*. Од Карановца, кад се изађе на Чемерно, може се ићи све равним побиљем на Велику Ливаду, на Округлицу, на Јанков камен, и Ступску чешму, на садашњу границу кнежевине ка Сеници[1].

Борова страна, покривена је сва гором буковом, јеловом, сирчевом, и другом.

Јелица, планински венац, који се пружа од Троглава на запад, и завршује се *Овчаром* над самом Моравом, западно од Чачка. Највиши висови зову се: *Небош*, *Сарица*, и *Јастребар*. Њезина је висина, од прилике, 1800 стопа.

А најзнатније преседли јесу: *Илоча*, куд пролази друм из Чачка к Ивањици преко Драгачева; *Рајац*, где се прелази из села Јежевице у Губеревце; и *Мрка Стена* под Јастребаром, куда се прелази из Ласца у Каону.

На Јелици је сад већ горе огодно; али што има, то је букова, растова, брезова, и клекова.

Овчар, пластасто брдо на десној страни Мораве баш према Каблару. Морава је, очевидно, на силу пробила себи пут између та два брда, која су као какви џиновски стражари између равнице пожешке која је више Овчара и Каблара, и равнице чачанске, која је на ниже од ота два брега. Овчар је продужење и завршетак Јелице.

Голубац, у Драгачеву, кога су висови понајзнатнији ови: *Крстац*, *Оломљеница*, *Гавриловића Рид*, *Главичор*, и други.

Радочело, вис на десној страни Студенице, западно од манастира, који се може узети као продужење и завршетак од *Голије*.

---

[1] Овуда је, причају, прошао Карађорђе кад је ишао на Сеницу и на Пазар 1809.

2 Воде

Воде две јаке квасе чачански округ, а ни једна не извире у његовом опсегу. Воде су те:

Морава, која га раставља од ужичког, рудничког, и крагујевачког округа, и које извор и увор ми смо показали, кад смо говорили о ужичком округу.

Ибар је друга вода која код варошице Рашке улази у данашњу Србију, пробија се између *Столова* и *Ђакова*, и, испод Карановца, на један сат, пада у Мораву.

Ибар извире испод планине *Ха̂иле*. Само место где он извире зове се *Иброво врело*.[1] Прве су му притоке *Кошутина Локва* која долази испод Смиљевице, и *Банцовласка Река*. Доцније се у Ибар стичу: *Црња̂*, *Ибарац*, и *Букешка Река* с десне стране, а с леве: *Ђуреновићска Река*, *Башчанска Река*, и *Видрењак*. Ибар тече кроз варош Рожај; доцније, у дно Косова, прима реку *Ситницу*, после пролази измеђ града *Звечана* и манастира *Рудица*, испод *Бањске*, где су били двори *Страхињића Бана*. Он је граница Србији од Јаринске косе до вароши Рашке, где прима реку Рашку која извире код Ђурђевих Ступова и протиче кроз Нови Пазар, и с њом заједно упада у Србију. Продревши кроз теснаце од ушћа Студенице до изнад Жиче, он пада у Мораву на 1 са̂т испод Карановца[2].

Ибар се може газити тек на бродовима, и то кад је вода мала, а иначе преко њега вози скела на Рашкој, на ушћу реке Студенице, и код Карановца. На овој последњој тачци има данас мост на понтонима.

Белица, извире у селу Горњем Дупцу, под брдом Чемерном, па тече кроз Горњи Дубац, Вичу, Кривачу, Гучу, Турицу, Лис, Пуово, Лисице, Лучане, и у Дљину се улива у Мораву. Она има 7—8 сата дужине.

У Белицу се слива, с леве стране, рћанска река, која долази од села Котраже, а с десне стране *Драгачица*, која извире из Јелице, у селу Горачићу, и од које, мисли се, да је цело *Драгачево* добило данашње име.

---

[1] *Васојевићи*, мој чланак, у *Гласнику XXII*, стр. 68.

[2] *Вук*, *Даница* за 1827, стр. 37, каже да се *Ибар* зове и *Јужна Морава*, него ја то име нисам никад чуо.

Краварица, извире у Ртима, тече кроз обе Краварице, Лопаш и Прилипац, па се у Пилатовићима улива у Мораву.

Толишница или *Лопатница*. Ова река извире испод планине Чемерна, из три извора: *Змајевца*, *Коњског Врела*, и *Белога Врела*. Тече око осам сата; врло је богата рибом пастрмком, а при утоку у Ибар зове се *Лопатница*.

Дубочица долази с Чемерна, пролази кроз планину која се зове Дубочица, па даље прима и сама то име, и слива се, поред косе *Демероње*, у Ибар.

Студеница је појача речица. Њој је глава управо *Одвраћеница*, која иде на *Остатију*. Одатле пак зове се остатијска река. Па кад се ова и арбулићска река састану више Придворице код Девића, онда постане и зове се, све до ушћа у Ибар, вода *Студеница*.

Рибница има два извора: један је у атару села Брезне, у срезу карановачком, а други је у Жељину (планини), у срезу јошаничком, па се оба та потока састају на дно села Каменице, више општинске суднице. Одатле тече река Рибница, и стаче се у Ибар испод Карановца.

Минералних вода има неколико у чачанском округу, али су све од мање важности и будућности.

Да оставимо врућу воду која избија из моравина корита међу Кабларом и Овчаром, а и с обе стране ове реке, о којој смо говорили кад је била реч о рудничком округу, поменућемо друге неколике изворе од оте врсте:

У селу *Богутовцу*, у срезу карановачком, има нека врућа вода, која, по нахођењу *Барона Хердера*, има нешто кујнске соли, али је она свакојако незнатна.

У селу *Жаочанима*, у срезу трнавском, 3 сата од Чачка, има нека *„рудна вода“* с нешто кујнске соли и сољане киселине.

У *Конареву*, близу Карановца, опет има нека вода с нешто сољане киселине.

У *Атеници*, близу Чачка, има један извор таке исте воде.

У *Студеници*, у самој реци, на четврт сата идући од манастира уз реку, извире из камена, с леве стране, бистра и пријатно кисела вода. Она још није добро испитана, али је штета што је близу реке, па се само онда може да одвоји кад је река врло малена.

У *Трнави*, селу, ниже Чачка, под Јелицом, има извор рудне воде, у којој има нешто сољане киселине.

Барон Хердер за све те изворе, осем Студенице, мисли да су од мале важности.

---

3 Равнице

Равница највећа у чачанском округу јесте она од подножја Овчара па између Мораве и Јелице до ушћа Ибра у Мораву испод Карановца. Дужина те равнице може имати 8—9 сатâ, а ширина је како где, по један сат, до између Мораве и планине.

Равница *Подибар* од десне обале Ибра, па измеђ Мораве, и измеђ подножја Столова, доле до границе крушевачког округа. И та може бити дугачка 2—3 сата, а широка опет где сат, а где и нешто више.

Осем тога, има нешто равнице, лепе и родне али не велике, између Мораве, гугљанске скеле, и прилипачке цркве; даље, нешто кључева око реке Белице, у Драгачеву, и нешто мало иза Столова у *Баљевцима*, и око цркве *Граца*.

И на неким планинама има равница, као: на Чемерну, на Савиној Трпези, на Великој Ливади, а и на Столовима, само је тамо хладно за усеве, а за пашу је добро.

---

4 Шуме

Шуме је још обилно на *Крњој Јели*, *Савиној Трпези*, у *Кобасици*, у *Столовима*;[1] само је, због великих стрмени, потешко извлачити грађу из тих планина.

[1] У осоју *Столова* находи се чешће окамењенога дрвећа.

Шума је јелова, борова, букова, белова. граничева, брезова, церова, грабова, липова, јаворова[1], јасенова, и млечикова.

Били су красни гајеви у оној равни између Јелице и Мораве од Чачка до Карановца, па су сада негде јако проређени, а на неким местима и са свим затрвени.

Има да се рече прекорна реч и за околине манастира Студенице, особито за пространа присоја, где је борова гора готово са свим затрвена, а чим се свет тамо мисли после бар грејати, ја не знам. У осојима држи сама природа свој накит тиме што влага дуже у земљи остаје, а у присојима људи нису ништа учинили, да земља не оголи са свим. Тако, докле путник иде, као кроз какав парак, кроз бресничку планину, дотле се одмах, чим изађе на Ђаково, и обрне низ присоје, сусрета он с проређеним борјем и другим дрвећем, које се никако не може звати гором.

Голубац, коса у Драгачеву, покривена је приличном шумом: буковом, церовом, граничевом, лужњаковом, брестовом, и јасеновом; на њему нема ни боровине ни чамовине.

Низ Мораву, по прудовима и кључевима, дижу се шибљаци с великом брзином и обиљем: врбови, ивови, ракитови, и други.

---

5 Рудно благо

Руднога се блага досад мало нашло у чачанском округу. Као поуздано зна се да у атару села *Крушевице*, у планини *Столу*, има руде *графита*, и та је уступљена г. *А. Алексићу*. Исто тако, графита се находи и у атару села *Ковачевца*, у месту *Граовишту*.

У *отрочкој реци*, пола сата ниже грачачке цркве, у самој води, нађени су неки луспаци каменога угља, а из обале га вири више. Кад гори, непријатно задише, а под руком се масти.

На много места, око Троглава и Лопатнице, познају се нека места, где се прича да су биле ковнице, у којима је ливено и ко-

[1] Никад нигде нисам видео дивније јаворове горе него (1873) на Крњој Јели и на Савиној Трпези.

вано гвожђе. Народ верује да је то било за некога цара Константина (?)[1].

Вреди поменути овде и лепи бели студенички мрамор, који се вади у селу *Брезови*, на десној страни реке Студенице, 1 са̂т од манастира далеко.

За цркву Студеницу мрамор је вађен у селу *Врху;* ту је мрамор жути и сигави, а у Брезови је само бели.

6 Остаци од старина

Старина̑ има доста у чачанском округу. Сви споменици из старога живота у овом пределу могу се разредити у две врсте. У једну могу доћи остаци од старих градова, цркава, манастира, и мостова, који данас дремљу у честама и павитњацима, и тек немо помињу оне чије су некад били дело и имање. У другу се могу поређати старе богомоље које, с једне стране, тако исто умеју својим облицима и резбом свога камена много да кажу зналачкоме оку, а с друге продужују и данас ону исту службу рад које су некад грађене. Међу ове последње старине иду манастири: *Студеница*, *Жича*, и *овчарске обитељи*, а од цркава *чачанска* и *јежевичка* (које ће бити поменуте свака на свом месту).

Ми ћемо овде разгледати старине најпре оне које певају, па оне које дремљу; најпре оне које служе, па оне које се руше; најпре дакле цркве и манастире, па градове и развалине.

---

[1] Не ће бити на одмет да овде кажемо причу коју смо чули у Драгачеву пре неке године. Кад су људи из тога краја, године 1848, ишли у Војводовину у помоћ браћи Србима, нашли су, веле, у Банату некакву бабу која је, видећи их из Србије, овако упитала:

— Нисте ли ви, браћо, од *Голог* Троглава и од *Безд͡рвне* Лопатнице?

— А откуд ти, бако, знаш за Троглав и за Лопатницу?

— Стари су ми, синко, родом из *Бездрвне* Лопатнице, рекне им она. Тамо су биле ковнице руда, па је сва шума исечена и погорела. За то је Лопатница остала *бездрвна* а Троглав *го̑*?!

Услуга коју су моралном развитку српскога народа учинили манастири није још процењена. Ми не узимамо на се да овде ту процену изречемо; то би било и много за нас, и велико за ово место. Него идући овако од камена до камена, од развалине до развалине, ми смо свакојако ради да поменемо колико су важне оне тачке на које се стицао наш народ у сваком тренутку свога горкога или слаткога живота. Весео или тужан; здрав или болан; богат или сиромах; срећан или ојађен; појединце или масом згрцавао се Србин свакад и у свако доба под освећене сводове својих богомољâ, задужбинâ славних предака, тих остатака минулих векова, те ту намиривао потребу срца својега: мирио се сваки са собом и са светом; црпао нову снагу за нова трпљења; чистио се и поправљао од своје слабости и — свакад се враћао познатији, приближнији Богу своме, идејалу сваке савршености, представнику сваке блажености за каквом тек људско срце уме да пожуди.

Благотворни овај утицај осећао је и појединац и цео народ. Није оно без узрока што песма кроз векове понавља и од заборава чува понос народни:

„Да ви знате наше намастире,
Наших славних царâ задужбине,
Какови су и колики ли су!
Да видите лавру Студеницу
Не далеко од Новог Пазара;
Да видите Ђурђеве Ступове
Код Дежеве, старијех двορова
Задужбине цара Симеуна;
Да видите чудо невиђено,
Бјел Вилиндар у сред Горе Свете
Задужбину Саве светитеља
И његова оца Симеуна;
Да видите Жичу код Мораве
И код Ибра више Карановца;
Сопоћане Рашки на извору
Задужбине светога Стевана
Српскога краља Првовенчанога;
Да видите Папраћу велику
Виш' Зворника Спречи на извору

Под високом гором Бороговом
Задужбину Вукана жупана;
Да видите Високе Дечане
Код Призрена града бијелога
Задужбину краља Дечанскога;
Да видите Рачу пребијелу;
Да видите лијепу Троношу
Код Лозници на р'јеци Троноши
Задужбину браће Југовића;
Да видите славну Раваницу
У Ресави, ниже Параћина
На студеној р'јеци Раваници,
Задужбину нашег господара
Господара, славног Кнез-Лазара;
И остале српске намастире;
Да видите, па да се дивите:
Какови су и колики ли су!“ [1]

Колико познавања своје отаџбине претпоставља, колико историских успомена буди, колико ли васпитних утисака оставља ово овако језгровито набрајање светлих тачака у својој земљи!

И зар није историја потврдила ону веру побожних основалаца:

„И Турци ће земљу преузети
А наше ће богомоље служит'?

А представници оне идеје која је тако трајна, тако силна да је никакве превртаније, па ни сами Турци — зло нада сва зла — нису могли угушити, заслужују озбиљно проучавање и топлу симпатију нас потомака великих њихових ктиторâ.

Пред прагом мајке свију наших манастира, пред лавром Студеницом, бацивши овако један летимични поглед на значај богомоља од оте врсте, ми ћемо се сада уставити неколико часака да видимо где је и каква је та

Студеница. На 10 сата хода на југ од Карановца, иза планине Ђакова, на десној страни реке Студенице, 2 сата више њенога утока у Ибар, подигао је *Стефан Немања* од 1190—1197[2]

[1] *Књига II*, стр. 211 и 212.

[2] Не може се управо казати година кад је почета Студеница, нити кад је довршена. Него Немања је отишао у Св. Гору 1197 (по П.

диву цркву светој Богородици, која се у споменицима обично пише: *Лавра Студеничка*, а народ је зове: *Студеница*.

Од старих цркава наших, Студеница је по величини једна између првих, а по лепоти своје форме, по резби свога камена, по скупоћи свога мрамора, она нема пара до Дечана. Жича је велика; Манасија је величанска; Љубостиња је лепа, лепа смерно, тако рећи побожно, али Студеница је чисто раскошна у лепоти својој, особито спољашњој.

Доиста је право што се свуда у околини ове богомоље њезин свети основалац — који се није никад потписивао ни краљ, него само велики *Жупан Рашки* — зове *Цар* Симеун! По овој задужбини његовој морају и најпотоњи веци знати „— — да је доиста *царовао.*"

Што ваља да виде очи, то уста не могу да испричају. Слику Студенице треба да има бар свака српска школа. Докле тога не буде, помагаћемо се описима, и ако се зна да су они увек немоћни да представе верну слику саме ствари.[1]

У Студеници је, у раци, сарањено свето тело Стевана Немање,

Ј. Шафарику) а Студеница је дотле већ била пропевала. Морала се, дакле, почети 6—7 година раније. — До западних врата урезао је пок. владика Јанићије годину 1172, као доба почетка грађења, али је сумњати о тачности тога тврђења.

[1] О Студеници су писали: Г. *Каниц* у својим делима о Србији; *Јоаким Вујић* (у Путешествiю стр. 111—120); Владика шабачки, *Ђерасим Ђорђсвић* (Найновiи догађаи србске исторiе); *Јосиф Веселић* (137 бр. *Световида* за 1864); г. *Владан Ђорђевић* (у *Вили* за 1865); *Српске Новине* (за 1862 у подлистку моје *Белешке уз пут*), и *Гласник* XXI, стр. 71—79 (мој чланак „*Манастири у Србији);* — Стара писма о Студеници имају у г. *Миклошића* (*Monumenta serbica*, бр. 15 и 16); у *Památky Dřevního Písemnictví Jihoslovanuv*, v Praze, 1851, од пок. *П. Ј. Шафарика*, а на име у животу св. Симеуна Немање који је написао св. Стеван Првовенчани, син његов; и у кратким летописима, на стр. 51, 58, 60, и 68; у *животу* св. Саве који написа *Доментијан* (штампан у Београду 1860 и 1875); и, најпосле у *Гласнику* XV, стр. 305 и 309.

који је у калуђерству назван Симеун, а по смрти „Мироточац“, јер се причало да је из раке његове точило миро.

У ћивоту пак, пред десном престоном иконом, мошти су светога краља Стевана Првовенчанога, Немањинога сина.[1]

У порти студеничкој, с јужне стране велике цркве, имају још две богомоље: *Никоља* и *Краљева црква.* За прву, која нема никакве лепоте нити чега особитога, прича се да је грађена пре Студенице, те се у њој служило док је велика грађена, а другу је начинио 1314 године краљ Милутин, и посветио је Христовом деди и баби *Аћиму* и *Ани.*

Ова је црквица особито лепа својом симетрйском формом.

На 1 сâт хода западно од манастира, уз реку Студеницу, на левој страни њеној, у пећини, находи се *Испосница* и *Каца Светога Саве.* Прича се да је овде чувано много драгоцених старих рукописа, па кад су Турци несрећне 1813 године заузели Србију и запалили Студеницу, онда калуђер *Софроније*, који се находио у *Испосници*, побегне да изнесе главу, али не могући те рукописе понети, а не хотећи их оставити варварима у руке, злокобник не смисли ништа боље него их све живој ватри преда! Шта је умнога блага само тада прогутао пламен![2]

Жича; 1 сат на југозапад од Карановца, на десној страни Ибра, под Столовима, бели се и данас ова знаменита задужбина *Стевана Првовенчанога*, коју је градио да се у њој „поставлають вьси краліе и архиепископие и епископие и игоумениe“. И доиста народно веровање казује да се у њој крунисало седам српских краљева, са шта се она и зове *„Седмовратна Жича“*[3].

Црква је висока у кубету 9, а кули 11 хвата; дугачка је пак (с кулом) 22 хвата, 2 стопе и 6 палаца.

---

[1] *Гласник* XXI, стр. 73—76 има интересну причу о том куда су кад преношене ове свете мошти.

[2] Овај несретни случај с тугом помиње и пок. *П. Шафарик* у својим *Památkata*, на стр. III и IV, пред *житијем* св. Немање које написа син му Св. Сава.

[3] За свакога крунисанога владаоца била су нарочита врата.

Драгоцени они зáписи о постању Жиче већ су сви преписани и наштампани[1].

По месту где је, на равни необичној манастирима, а у неколико и по речима заветнога писма, исписанога на своду под кулом, могло би се мислити да је Жича прво била световна црква, па тек доцније постала манастир. Јер на два места[2] вели се: „Семоу же прѣсветомоу храмоу. . . . и, даље: приложихомь подь власть сиюи црькви. . .“

О остацима живописа у Жичи ми већ имамо суд својих домаћих уметника. Г. *Михаило Валтеровић*, и г. *Драгиша Милутиновић* снимили су неке слике из те богомоље, изложили их једном у Београду на углед пријатељима те уметности, па су оне после слане и у Кијево на археолошку изложбу.

По мишљењу ова два стручника, живопис у Жичи заузима прво место међу свима које су они дотле видели у нашим старим црквама и манастирима.

Од богомоља из доба Лазарева и Ђурђева, они мисле да Каленић надмаша све архитектуром и живописом; у рудничком Благовештењу нашли су три живописа један врз другога; за то су пак Вољавча и Смедеревска црква изгубиле знатан број година од свога уображенога века пред судом овиx наших стручника[3].

Жича је дуго била пуста. Тек од 1856 обнови је покојни владика *Јаникије*, који већ у њој борави вечни санак.

Код Жиче је Душан, 1353, скупио војску те предсрео маџарског краља *Лудвика*, претерао га натраг преко Саве, и отео Београд и Мачву од Маџара[4].

---

[1] *Monumenta serbica* са XVIII стр. 11—16. *П. Шафарика*, Památki Listiny 7; Сербскій лѣтописъ за 1828 II, 9—22; Вуича, Путешествіе, 147—154. О Жичи се може прочитати и мој чланак „*Манастири у Србији*“, *Гласник* XXI, стр. 78—81; а још је најкорисније разгледати дело г. *Каница* „*Византиски споменици* у Србији, у Бечу, 1862“.

[2] *Миклошића*, стр. 10 и 13.

[3] *Извештај* који је читао г. *Валтеровић* у II излогу снимака, 14 Априла 1874, у Београду.

[4] *Rad Jugoslovenske Akademije*, II, 82.

Тројица, манастир на западној страни Овчара, на лепом али осојном месту, одакле је леп поглед на западну страну. Црква је, што оно вели покојни *Вук*, као од сира срезана. Не зна се кад је грађена, али се држи да није давнашња; има још приче да су је градили калуђери из Сретења.

У овом манастиру, на једној књизи, има запис о боју на Љубићу 1815. Ми смо тај запис исписали на страни 346 и 347 ове књиге. Овде сад додајемо, ради објашњења, да се речи „одъ насилія турецкогъ Тяи-паши и юшеру Чачку (тако) своіомъ главомь заплати“ — могу читати и овако: „одъ насилія турецкогъ Тяи-паши и у *шеру* Чачку своіомъ главомъ заплати и т. д. И ако би ово читање било путно, онда би нестало бесмислице коју иначе оставља реч Ю ш е р у...

Сретење, такође мали манастир, малко даље на исток од Тројице, у једној северозападној долиници на Овчару. И овде има прича да је бацана круна кад су основаоци хтели да граде манастир; ваљада тога ради једна се долина зове и данас *Корунски дô*.

Овај је манастир лепо оправио 1818 г. и много обогатио прилозима пок. владика чачански *Нићифор Максимовић*. Манастир овај нема нурије, него се обдржава од својих добара.

У Сретењу издржавају каштигу они свештеници и калуђери које судови осуде да трпе затвор.

Ваведење, на десној страни Мораве, у равни на дну једне косе која се спушта од Овчара. Ово је први манастир идући од Чачка уз Мораву. Црква има кубе, а око себе појас, што неки држе да је знак царских задужбина. Она сад не служи.

Чудновато је да се ова негледна грађевина приписује чак Св. Сави и његовом оцу Симеуну. Још се и то прича, да је њихов пристав вукао камен од некуда иза Чачка(!), па у пољу од сваких кола остављао по један камен и од тога онде зидао цркву (данашњу чачанску). Кад су га после запитали шта то ради? он је одговорио: — Ето чачкам нешто. И од тога божем остао Чачак!

Од старина пак које су са свим опустеле, заслужују да се помену:

Градац, стара дивна црква, у жупном месту, на десној

страни реке градачке која се на утоку у Ибар зове *Брвеница*. Градац је од Студенице на југоисток 4 сата а од Рашке на запад 2 сата.

Црква је красан архитектонски створ. Особиту пажњу мора обратити на се лепота мраморних ступова у вратима и у прозорима.

У самој цркви имају две гробнице, срезане од белога мрамора.[1] Околни људи веле за једну да је „Свете Јеле“ (21 Маја), а и целу ову цркву зову *„Света Јела“*, и 21 Маја сабира се многи народ у Градац на сабор.

Осем Градца, кажу да у студеничком срезу има 31 стара црква од којих данас служе: *Студеница*; *црква у Бсоцима;* у *Трнави света Петка трновска*, и црква у *Ржаној*. Остале су старе цркве: у *Доцу;* у *Врху;* у *Реци;* у *Брезови* (што се зове *Петрова црква);* у *Дражиновићу* (*Никољача*)*;* у *Ивању*; у *Савову;* у *Милићима*; у *Годовићу*; у *Палежима* (две); у *Косурићима*; *Железници*; *Тепечима*; *Лозну; Бањевцу; Побрђу; Јарандолу; Черењу;* и у *Белом Пољу.*

Код ушћа Студенице у Ибар, на левој страни прве реке, стара је развањена црква *Сретење.*

Прича вели да је ту сретнуто св. тело Стевана Немање, кад је преношено из Хиландара у Студеницу. Па је за то начињена ова црква и наденуто јој име *Сретење.*

Маглич,[2] стари већ прилично обрушени град, на десној обали Ибра, око $2\frac{1}{2}$ сата на југозапад од Карановца. Град је овај

[1] Обе су гробнице дивне и чистином мрамора, и простотом облика и савршеношћу резбе. Оне мало што уступају гробницама руских владалаца у Петропавловской крѣпости, у Петрограду, које сам разгледао 1867. Разлика је готово само у том, што у овик у Грацу нема никаква записа а на онима рускима има на потноку по врло кратак запис, н. пр., овакав: „Прахъ Императора Николая I.“

[2] Ако је ово име постало од магле, онда је баш право, јер људи, који су ту дуго живели, причају да *Маглич* притискује скоро свако јутро густа магла онако као и Пожегу. Око града има и неколико кућа, то се зове: *село Маглич;* ту људи готово сви раде ове две радње: или лове рибу, или стружу дрвене суде, а нарочито чутуре.

на једној узаној косици која се спушта са Столова, тако да се над њега наднело брдо *Мали Сто*, а опасује га с две стране *Ибар*, с треће пак речица *Магарашница*. Маглич је имао седам кула, од којих су три окренуте к *Ибру*.

Замак је овај јемачно грађен да може затворити пролаз из моравске долине у Рашку, по што је сва прилика да је стари пут ишао долином Ибра, а не онуда куда се вере данашњи.

Маглич некако много личи на град Смедерево, а да ли су та два града и постала у једно време — не могу казати.

Брвеник, јако порушени град на утоку речице Брвенице у Ибар, на левој страни Ибровој. У Хатишерифу којим је обележена граница кнежевини Србији, Брвеник се зове предео а не само град[1].

И овај се град приписује „Проклетој Јерини." И сам пад његов свезује се срамом за њено име. „Непријатељ, вели прича: — дотера под Брвеник много кириџиских коња, који су носили некакве сандуке. Вођ кириџија био је момак угледан, и још он удеси тако да госпођи од града оде за њега врло добра препорука. Она га позове к себи; он опет замоли да му се и коњи пусте у град, да не ноће на равни. Госпођа допусти. Кад сви буду у граду, онда из оних сандука на коњима искачу војници, побију посаду, и освоје град *Брвеник*".

На Јелици, више *Плоче*, лево од пута кад се иде од Чачка у Драгачево, имају развалине од старога града, који је јако порушен. Не разабрах му ни за име ни за доба постања.

У селу *Прилипцу*, на десној страни Мораве, некако према Пожези, под брдом *Крстацем*, има стара градина, за коју се опет вели да је дело Ђурђеве Јерине, и више ништа.

Јанок, место једно на левој обали Ибра, 1 сат од Карановца пошав уз Ибар, на путу ка Студеници. Прича се да је некад ту била варош. И има остатака који то потврђују. Само је Ибар досад већ то место подјео и готово све оборио.

[1] *Хатишериф* од 1833 год. у *Матића* Јавном праву Србіе, стр. 44. — Старац један отуда причао је да је тај град у недавнашње време био *брвнима* утврђен.

7. Становници

а. ЊИХОВЕ ИСТОРИЈСКЕ СУДБИНЕ

Чачански је округ врло богат остацима богомоља из доба Немањића; с тога није ни чудо што се у њему ваљда највише може и да чује причâ, анегдотâ, и других успоменâ о Немањићима, нарочито онима који су ближе ту живели и радили.

Шта више, у околини Студенице, може да се чује приповетка о Св. Сави, каква не може имати никакве заједнице с њиме, већ се свакојако мора мислити да је постала у доцније изопачено доба, само да оправда чињенице које народно осећање није могло да сложи са светим предањима своје народне вере.

Изложени чешћим нападима турским, због знатних споменикâ из славнога старога доба, становници су чачанског округа дали велики данак расељавању у бели свет, али опет, грејани сећањем онога срећнога доба, кад турска копита није била наступила на српску земљу, они су неговали у души својој неодољиву жудњу за ослобођењем.

У свим ратовима аустријским против Турака, у ратовима који су се сматрали као ратови хришћанства против мухамеданства, чачански је округ имао да се похвали јунаштвом многих својих синова.

Кад је пак, године 1804, устала Шумадија на Турке, Чачани су такође, најпре појединце а после сви листом, прихватили своју народну ствар. А после, године 1814, Хаџипроданова буна показала је најбоље, колико је њима било жао за изгубљеном слободом, и колико им је било мило пустити се у нову, ма и најочајнију борбу.

Ми ћемо, по плану кога се држимо у сваком округу, побројати и овде људе који су заслужили захвалан спомен потомства, али, на жалост, само у толико, у колико смо се могли оком известити. Нека је и овде изјављена молба свим пријатељима народне историје, да бележе што који дозна о честитим синовима ове земље, која за своје данашње стање и даље наде има да благодари јунаштву, трпљењу, муци, и родољубљу таквих синова својих.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Милутин Илић

ПРОТА

Милутин Илић, прота, звао се некад само: *Прота Гучанин*. Он се родио у селу Гучи, а преминуо је у манастиру Тројици 14 Јануара 1814.

Он је био човек уважен пре устанка Карађорђева, а тада је одмах прихватио ствар народну, и, као војвода драгачевски, био је у толиким бојевима, у којима се одликовао и личним јунаштвом, и даром војводским. Пок. *Јокић* вели за њега да га је нахија слушала „као светога Краља."

У власти је Прота Гучанин био млађи од Милана Обреновића, који је био старешина над три округа: над рудничким, ужичким и пожешким (а ово је данашњи чачански).

Под протином командом пак били су: *Новачић* из Горачића; *Милић* из Каоне; *Илија* из Самаила; и *Ђока* син његов (протин) који је погинуо на Сеници.

Аврам Лукић

САВЕТНИК НАХИЈЕ ПОЖЕШКЕ

Аврама Лукића находимо као саветника нахије пожешке још међу првим саветницима године 1805.

Он је рођен око 1760 у *Рајцу*, селу под Јелицом, 2 сата на југ од Чачка, али је живео у селу *Заблаћу*, у равни моравској, испод Чачка.

Године 1806, Августа 7, Лукић је послан из Смедерева, заједно с *Јеремијом Гагићем*, у Трст, к браћи Србима за новчану помоћ, и, 8 Октобра те исте године, он се вратио с тога пута, и у логору, на Топчидеру, предао је Карађорђу добровољних братских прилога равно 12,750 форината[1].

Године 1807, он је склонио друге саветнике да се писмено жале Карађорђу на Младена и на Милоја. Тада се он зове саветник и за рудничку нахију.

[1] *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 427.

Мало доцније, Аврам је Лукић изабран, и, с Петром Чардаклијом, и Јеремијом Гагићем, послан у Влашку, у главни руски стан, да се договоре о помоћи коју су Срби тражили тада од Русије. И услед радње ових депутата, дошао је у Србију први руски дипломатски агенат[1], године 1807.

Из једног писма архимандрита студеничког Мелентија, које је писао из Земуна, 17 Фебруара 1815, проти Ненадовићу у Беч, видимо да су Турци тражили у то доба од Кнеза Милоша да им преда: Мутапа, Лому, Попа Николу Протића, па и кнеза Аврама Лукића, а Никшић вели да они не ће пасти Турцима у руке, макар сви изгинули.

Године 1815, после победе на Љубићу, Кнез Милош наређује Аврама Лукића да трчи са свом нахијом пожешком (чачанском) на Карановац Јелечанину у помоћ, те да гледају не би ли се Турци карановачки предали, а добре страже да поставе, да не би каква турска војска од Пазара продрла.

Аврама Лукића, Николу Симоновића из Бабине Луке, у ваљевској нахији, и Мијаила[2] Оташевића, повео је са собом Кнез Милош 1815 године преко Дрине у логор Куршид-паши. И ту су њих тројица: Аврам, Мијаило, и Никола, кад се Кнез повратио, и остали као таоци да јемче за његов долазак опет везиру. Још је, кажу, Кнез Милош, морајући даривати све пашине слуге и дворнике, узајмио ту од Лукића сто дуката у злату.

Од њих тројице, Никола Симеуновић се некако испапучио и побегао, а Аврам и Мијаило платили су таоство главом. Турци су

---

[1] *Константин Константиновић Родофиникин* Грк, кога је име често помињано по том у српским пословима. Родофиникин је ушао први пут у Београд 29 Јуна 1807, и Младен га је дочекао грувањем из топова.

[2] У књизи *„Милош Обреновић“* од *Кнеза Михаила* (на стр. 83) стоји да је ово био *Петар Оташевић*, али г. *Алекса Проковић*, свештеник из Забојнице, тврди да је Петар Оташевић умрьо код своје куће 1825, а оно је био његов брат *Мијаило Оташевић*, кога је Кнез Милош узео са собом, те је и остао преко Дрине у Босни.

казивали да су умрли од куге, али ко ће Турцима веровати, да их они нису смакли.

Међу тим, г. Ат. Симић, начелник среза драгачевског, на моју молбу, јавио ми је из тамошњег краја овако казивање за крај живота Лукићева: „Турци су, вели, ископали две рупе до рамена̂ дубоке, па су у те рупе спустили дупке Аврама и његовог друга Мијаила и око њих су натрпали земљу коју су маљевима набџли што су могли тврђе. У такој нечувеној муци живели су ови јадници два дана, па су онда издахнули“.

Лукићева жена звала се *Босиљка*. Она је, после, градила цркву у Заблаћу. Кажу да је са својих стаја скидала даске те задужбину ту покривала све за душу своме мужу, народноме мученику *Авраму*. Бог да их прости!

Хаџипродан Глигоријевић

Хаџипродан се родио у Сеници, близу Новог Пазара. Његово је по оцу презиме *Глигоријевић*, а хаџијом се зове што је био на Христову гробу, у Јерусалиму. То је име он стекао пре него што се умешао у српске народне послове.

Наскоро после 1804 године, измакне се Хаџипродан из Турака, заједно са своја два брата, и, оставивши своје место рођења и домаћу чељад, пребегне међу Србе.

Ћаја везира босанскога на скоро прође кроз Сеницу, идући у Босну; ту чује да су они побегли, па одведе у ропство његову и брата му Мијаила жену и децу, за то, што су они пребегли у Србе. Од ћехаје измоли то робље Хаџимустај-бег Чавић, Сеничанин, велики пријатељ Проданов, и тајно све испрати овамо Продану и браћи његовој.

Радећи својски, с браћом својом, Продан, године 1806, постане војвода у једној кнежини Старога Влаха, која се турски звала *„Даић-кол.“*

Кад је Карађорђе ударио и Сеницу, онда дође прилика, те Продан врати добро за добро бегу Чавићу. Војска Карађорђева била је заробила Чавићева сина и снаху. Продан их измоли од Карађорђа, и пошље здраве читаве кући.

Продан је после војевао до саме пропасти Србије. Кад се Кнез Милош, 1813, предао Делибаши Серчесми, позвао је он, међу другима, и Хаџипродана да се и он преда. Хаџија се, на Милошеву реч, преда истоме Серчесми, у Чачку. Латифага, који је дошао у Чачак за муселима, измоли од Серчесме Хаџипродана, да остане при њему, за народне послове.

Пошто се тако преда, и намести уз Латифагу, Хаџипродан се пресели да живи у манастиру Трнави[1], под Јелицом, 2 сата од Чачка, једно да је ближе своме пријатељу Латифу, а друго да је у месту склоњенијем.

Но куга удари по свој Србији, па дође и у Чачак. Чачани прсну куд који. Латиф, са својим многим момцима, и с великим благом (а харем му и није био с њим) побегне у манастир Трнаву, да би се склонио од те ужасне болести.

У манастиру Трнави био је игуман *Пајсије*, а ту је боравио и Проданов рођени брат *Мијаило*.

Ваља казати и то да се 1813 године многи Србин одметнуо у гору, не хотећи се предати Турцима. Таких одметника било је више чета. Они су тумарали по гори, и са својим рођацима виђали се и разговарали. За њих, и за њихов посао време је кужно врло удесно. Ови су људи смишљали да се опет дижу, али нису видели нигде човека који би могао бити главар томе послу.

Мијаило, брат Хаџипроданов, и игуман Пајсије, мислили су овако исто, и шта су отпочели радити, сад ће се видети.

Латифага, знајући за ове хајдучке чете које су још силније уз овај помор од кога се народ узнемирио, зовне к себи Аврама Лукића, Ђорђа Протића Гучанина, и узме Хаџипродана, па изађе у нахију, да мало народ умири, а чете одметника да растера, или и да побије, ако узможе. То је било по Крстову дне 1814 године, мало те не ће бити баш 21 Септембра.

Изишав тако, Латиф дође у село Лазац, и ту падне на конак у Милозана Миладиновића.

Кад ноћу, ето ти човека из манастира Трнаве[2], који шане

[1] Сад је световна црква.

[2] Именом је био: *Борисав Палалић*, или *Поповић*, из села Атенице.

Хаџипродану, да су његов брат *Мијаило* и игуман *Пајсије* оне Латифове слуге у манастиру повезали, па их везане одвели у планину, да их ко не би застао везане у манастиру, и пре времена разгласио.

Хаџија се одатле измакне, не казав никоме ништа, те одлети у Трнаву; ту момке Латифове пусти, а новце његове задржи.

Латиф пак сутра дан још ништа није знао о послу у Трнави, него оде у манастир Жичу. Одатле пак пошље да се извести шта је. А кад чује, он одмах дође у Карановац те распише на све околне забите, па чак јави и великом везиру у Битољу да се Срби дижу опет, него да брже шаље војске.

Може бити да су момци Латифови везани просто због великог Латифовог блага, кога је било веома много, а они су га чували; али једно што је у народу било врло зло расположење према Турцима, а друго што је Латиф овај догађај увећао и разгласио свуда, пролети као муња и остане у памети сваком чак до данаске: *Буна Хаџипроданова.*

Турци, скоро насељени у Чачак и у Трстеник, почну се одмах узмицати све ближе к Нишу.

А из Груже чак Вучић, Петар Туцаковић, и Станко Милчевић, из Витанаца, предру Мораву, и иза Трстеника, у селу Лопашу, стигну неке Турке; неке потуку, а од неких узму оружје па их после мирно пусте, али себе добро опусате[1].

Мијаило пак и Пајсије, како су повезали момке Латифове, одмах су послали човека[2] Кнезу Милошу, и позвали га да буде вођ устанку. Милош то попреко одбије, казавши да није томе време никако.

Ашинбег, муселим рудничке нахије, чувши за ту буну, дозове к себи Милоша, који је тада живео у Шаранима. Милош му кажс да он за то не зна, нити хоће да зна, и чак се понуди да немир сам утиша. Ашинбег се ту побратими с Милошем, па онда с њиме и с нешто Рудничана и своје војске пређе у Чачак, а већ се и из Београда крене везиров Ћехаја-паша ка Чачку.

---

[1] *Милутиновић*, стр. 72.

[2] Попа *Радована Вујовића*, из Трнаве.

Ашинбег пошље Милоша и Ћорзуку с војском у Небош планину, где се знало да је Хаџипродан с устаницима. Ова војска их нађе, нападне на њих, разбије их, и једног им друга убије.

У селу Горачићу ухвате породицу Хаџипродановy, и игумана Пајсија, а сам Продан измакне, јер га отме мрак.

Хаџипродан, после разбоја, побегне од потере, и пређе у рудничку нахију, дође у село Јешевац к Јовану Жујовићу. Овај га састави с *Николом Вукићевићем*, из села Светлића, који је такође био почео тада бунити и дизати крагујевачку нахију, у којој је он био главни трговац и с народом добро познат. И тако се стану по Гружи и Лепеници прибирати све бољи и бољи људи, да се чак и јагодинска нахија ускомеша, и стане туђи Турке.

Ћаја-паша брже пошље из Чачка Ашинбега и Милоша, да и овуда народ уталоже, те Хаџипродан, видећи да ствар никако не успева, обрне са својом браћом и с момцима к Сави. На Великом Дубоком, више Остружнице[1], пређе у Срем. Из Земуна га Немци пошљу у Мухач, откуда је после неколико месеца пуштен, и отишао је у Хотин у Бесарабији, к Србима, који су пре тамо били стигли.

Тамо је, кажу, и умрьо.

Хаџипроданова буна букнула је са свим изненада, у недоба, без пристанка првих вођа у народу; изложила је целе крајеве зверској освети турској, коље је оквасила јуначком крвљу српском: али је, при свем том, дала несумњиви доказ, да је још жив и крепак народ српски, и да десет година живота свога, и борбе за слободу, није прошло без плода за народно васпитање Срба. На први одважан глас, летеле су стотине јунака у нову борбу за слободу отаџбине!...

Пајсије

ИГУМАН ТРНАВСКИ

Ми о овом честитом духовнику родољубу, на своју тугу, не знамо готово ништа, до јуначке његове намере 1814: дићи се на Турке, и, после, знамо његову мученичку смрт.

---

[1] Глед. *Ћајапашино писмо* из Чачка 10 Октобра 1814, кнезу *Аксентију* о *Хаџипродану*, стр. 91 и 92 ове књиге

Ћаја-паша, ухваћеног у селу Горачићу Пајсија, пошто су другари Хаџипродanови разбијени, доведе у оковима само до села Кнића, па га отален одмах пошље у Београд Скопљаку Сулеман-паши, као најлепши дар и доказ победе.

Скопљак[1] га баци у Небојшу само за два дана, па га онда изведе, и, пред варошком Стамбол-капијом набије жива на колац.

Несрећна мајка Пајсијева, Синђелија, којој је и други син Митар био у тамници, у граду, морала је, носећи овоме живоме хлеба, пролазити поред мученика сина свога Пајсија, на колац набијенога. С Пајсијем је заједно, и на исти начин, уморио зверски Скопљак и још 36 Срба.

Милутиновић каже[2] да су Турци навлаш градили кратко коље, како би гладни пси могли мученицима ноге дохватати и одгризати. По неколико дана, вели он, пиштали су ови јадници у грдним мукама, а нека'д су и ружили и псовали крџалије, који би туда пролазили, не би ли се који год смиловао да их пиштољем дотуче.

Али зверови ни толико милости нису имали.

Поп Филип

ВОЈВОДА СТУДЕНИЧКИ

Поп Филип се родио у селу Горњој Брезови, код Студенице, године 1775.

Њега видимо у реду бораца први пут 1806 године, кад је оно Карађорђе послао на Пазар капетана Радича, и свога верногa барјактара Танаска Рајића, Страгарца.

Поп Филип је живо настојавао да се Студеничани придруже устанку, и да се одваже на борбу с Турцима који су били јачи и бројем и бојном спремом.

[1] Овог звера често помпњемо; нек се зна, да је он био родом из *Скопља* у Херцеговини.

[2] *Историја*, стр. 88. — *Вујић* (стр. 301) каже да је *Пајсије* набијен на колац 17 Децембра 1814.

Први су бој имали на реци *Дежеви*[1], где су били двори Немањини. Бој је био дуг и крвав. Трајао је од јутра до мрака. Али кад Турцима придође нова помоћ из Пазара, они Србе потисну и — распу. Ту је, међу другом славном браћом, погинуо и војвода *Ђура*, под којим је била подгорска нахија[2].

На жалост, ништа даље нисмо могли дознати шта је било с Попом Филипом од 1806 до 1813 године.

Године 1815, видимо га у Темнићу, где, послан од Кнеза Милоша, диже јагодинску нахију на Турке. Ту је он огласио кнеза *Илију Вукомановића* за главног управника свега покрета, а војним радњама под њим управљао је *Милета Радојковић*, из Катуна. Уредивши овако, Поп Филип се вратио Кнезу Милошу[3], па шта је после с њим било опет нисмо могли дознати.

Кад се ратовање свршило, Поп Филип се јамачно вратио кући, где је и погинуо о свом крсном имену, светом Луци, 1820 године. Убио га је неки *Тома Пауновић*, из Горичана. Онда је оглашено да се Томи окинула пушка, те га је убио нехотице, али се у то време пронашало и то, „да је Тома убио Попа Филипа по нечијем наговору“?...

Поп Филип је укопан код трнавске цркве, баш до јужних врата. На гробу му стоји бела плоча, и на њој крст, а без икаква записа.

Док је поповао, причали су ми, имао је обичај, кад иде куд на коњу, носити у терћијама бреме сена, ако тамо сена није било. Носио је свој саплак, из кога једнога свагда пио воду, и друго пиће.

---

[1] *Владика Јаникије* вели: да се *Поп Филип* одликовао у бојевима „на Подгору и Конштанском пољу, и на Столу, и Темнићском боју“.

[2] О овом боју и још о многим личностима и патриотским делима сласт је прочитати делце: „Знаменитіи догађаи новіє српске исторіє од Герасима Георгієвића, епископа шабачког. У Београду, 1838.

[3] *Милутиновића Историја*, стр. 150—151.

Милић Радовић

Милић Радовић, из Каоне, био је под командом проте *Милутина Гучанина*.

Још пре устанка од 1804, показао је колико мрзи на Турке. Једном дођу у село Милатовић Турци Ужичани, као спахије драгачевске, и ту се заметне игра скакање. Милић њих све надскочи; узму се бацати камена, а Милић их и камена све надбаци. Турцима буде криво, па навале на њега. Отац његов, бојећи се сину, стане их развађати, и сина кривити. Милић тргне пиштољ, те скреше и рани једнога Турчина, али обрани и оца свога у велики прст од ноге. Одатле побегне у хајдуке.

Прича се да је 1806, с неколико друга, упао у Стамбол-капију, и растерао Турке из ње. За то га је, веле, Карађорђе поставио војводом у горњем крају Драгачева.

И у свим потоњим бојевима, Милић се владао као јунак. Године 1813, кад Карађорђе и многе војводе оставе Србију, Милић оде у хајдуке.

Букне Хаџипроданова буна, и Милић полети да се на ново бори. Буну Турци угуше, али заробе Милићеву жену и децу. Ту непревојног јунака превије отац и муж, и Милића видимо у Чачку, где се предао Турцима, само да би породицу своју избавио. Турци га одведу у Београд, и баце у тамницу, из које га чудесно некако избави неки пријатељ Турчин, и додржи до времена, кад је оно ослобођен *Јеврем*, брат Милошев, те се и он онда врати својој кући.

Кнез Милош га постави сердаром у Драгачеву, али он наскоро учини некаку погрешку[1], те га, по заповести кнежевој, убије близу Карановца Поп Никола из Мрсаћа. Главу Милићеву пошље Поп Никола Кнезу Милошу, али се ту деси Јеврем, и познавши чија је, заплаче се над њом, и укопа је под неком крушком, у Пожаревцу, а тело му је, веле, укопано где је данас црква карановачка.

У Милића је био рођени брат Сима, који је био јунак као и он.

Кад је Кнез Милош разбио Турке на Чачку, и потерао их

[1] Нисмо могли дознати: шта је управо Милић био погрешио.

преко Јелице, изиђе Сима на Јелицу са својих 37 друга, пред Кнеза и преда му пет товара барута, што је с братом својим Милићем 1813 године био сакрио по буквама.

Кнез Милош, примивши тако лепи дарак, у оно време, 1 Јуна 1815, постави Симу старешином на девет села драгачевских. Сима је умрьо пре тридесет година, и укопан је код каонске цркве. У његових синова има и данас оружја, застава, ковчег барутни, и хаљина које су изрешетане куршумима. На *Боровој Страни* се и сад познају шанчеви Милићеви и Симини.

Бог да их прости!

Хаџи Мелентије Никшић

ВЛАДИКА ШАБАЧКИ

Мелентије Никшић родио се у селу Брезови, код Студенице. Јеромонахом је постао још 1800. За првог устанка српског већ га видимо као архимандрита у том манастиру. Године 1813 прешао је у Срем, и станио се у манастиру Фенеку, где је и свети Краљ био смештен.

Године 1814 Мелентије је био још у Фенеку манастиру, и тамо је радио с другим пребеглим војводама, да би се Србији што год олакшало горко оно стање. У једном писму које је 8 Августа 1814, у Топчидеру, потписао Кнез Милош и још 11 народних бивших старешина, вели се ово: „Вама је слободно, у име сиротиње, ићи цару те просити. Камо архимандрит Мелентије? Камо Стеван Живковић? Камо Миленко Стојковић? Камо Петар Тодоровић Добрњац? Где су? за што се и опет не трудите; трошка ако немате, за што пешке не идете, и леба не просите, док до цара дођете; на путу умирите од глади, и ми, браћа ваша, и род, умиремо сваки минут од страха и зулума по путови...... и опет вас горким сузама поздрављамо и заклињемо у име сиротиње.[1]"

У почетку 1815, на име Фебруара 17, пише Мелентије Проти Ненадовићу у Беч дугачко писмо о стању ствари у Србији, па, из-

---

[1] *Мемоари Проте М. Ненадовића*, стр. 221 и 222. Цело ово писмо ваља да прочита сваки Србин.

међу осталога вели овако: „Ох, брате мој, не ћете ми веровати, да несретнији часови нису ми дошли него од јутрос како сам слушао речи Милошеве и страданија народна и грјадушту беду на њих“ .....„Но ево беде сада, вели он даље, везир не пушта њега (Милоша) да иде (у народ)“.

Доцније је он прешао, и виђамо га у логорима уз Милоша на Дрини; а за тим је послан у Цариград као депутат, с кнезом Аксентијем. Тамо се он и завладичио и дошао на столицу јепископску у Шапцу, а потписивао се као митрополит шабачко-ваљевско-ужички.

Године 1816, Фебруара 18, издао је Кнез Милош за свештенство уредбу на којој је потписан Кнез, митрополит ужички *Мелентије Никшић* и архимандрит враћевшнички *Мелентије Павловић*. У овој је уредби казано колико могу узимати од народа владике, а колико попови.

На скоро за тим, Мелентије се Никшић нешто замери Кнезу Милошу. Куниберт каже[1] да он, имајући царски берат, није признавао власт Кнеза Милоша; да је био у договору с Марашлијом да му изда главу Милошеву, и да покупи од народа оружје, а паша њему опет да помогне узети сву власт над Србијом у своје руке, онако као владика у Црној Гори.

Колико је истине у овим окривљењима, ми данас не можемо да знамо.

Кнез Милош, дознавши за све то, пошље Марка Штитарца, Петра Цукића (Лазаревића), и Вула Глигоријевића, да владику ненакако у путу убију.

Штитарац, као што вели Куниберт, задржи се у некој механи, а Мелентије прође. Онда он потрчи, дође у Шабац, оде владици у двор, поседи с њим у вече, па се опрости и изађе. Мало час он се врати, и кидише у спаваћу владичину собу да га убије. Но владика је био измакао, осетивши зло које му се спрема, те он ту погуби двоје ђачади, Миту и Милету[2], која су у тој соби спавала. Штитарац, по том, потрчи за владиком, који је био извукао

[1] *Essai historique*, I, 146.

[2] Види доле запис с гроба пок. Мелентија у шабачкој цркви.

кроз грло од пећи која се баш тих дана намештала, стигне га, и посече сабљом.

За тим се врати, и узме нешто од оружја и новаца. Госпођа Маца Цукићка, жена пок. Пере Цукића, прича, да је Пера сам казивао, како га је тај грозни призор тако потресао, да је после дуго боловао. По извршењу тога дела, узимали су шта се ком свидело. Штитарац је хватао оружје; Вуле узме нож, паласке, чибук, и неке ситне паре[1]. Цукић пак, кад види да је све попрскано крвљу, отури, вели, и оно што је био узео.

Ово крвно дело, које ће увек бити камен спотицања у суђењу о Кнезу Милошу, извршено је ноћу 16 Јуна 1816[2]. Тек ако би се доцније открило што поузданије, могао би суд бити правичнији.

Мелентије је укопан у шабачкој цркви. Пок. владика Јанићије узидао му је плочу с овим записом:

„Овде с десна у овом храму код јужнијех при светом олтару врата, почива му бреније телесно трудившег се за српство извесно

Мелентија Симеоновића

Старовлаха, званога Никшића, ужичкога рудничко-ваљевскога пожешкога владике, шабачког архијепископа. Тридесет и шес он поживи лета. За род почи, и памет му вечна; Шеснаестог Јунија почину. Од својијех за.... погину! На хиљаду и осме стотине, шеснаесте Христове године.“

Испод тога стоји још и ово:

„Ту Николић Милета и Забунов Мита — оба зде су починули, тад су с њиме погинули.“

За Мелентија се и сад прича, да је био човек богат; у њега је била снаха за братом, нека Марта, којој је припало много од отих владичиних новаца. Ту је Марту, кажу, после узела к себи Кнегиња Љубица, и удала је за свога некога брата пок. *Васу Поповића,* из Бершића.

---

[1] После подоста година, Вуле оде на неко кумство, а лопови дођу те му однесу тај нож, чибук, те ситне паре, и још 500 дуката његових пара. Кажу да га је пок. госпођа *Вида* после тога много корела говорећи: „Дођоше лопови за *проклете* ситне паре те ми однеше 500 дуката праве муке“.

[2] *Вук, Грађа за срп. историју,* стр. 138.

Јаћим Шућур
ИЗ ГРАЧАЦА

Јаћим Шућур родио се у Грачацу, и за ратовања од 1804 до 1813 борио се јуначки у више бојева. Особито се прича његово јунаштво на *Маврићима*, месту преко границе, када су Срби ударили на Пазар. Ту је заробио неку Туркињу, или боље рећи узео је под заштиту, да јој се не би што догодило, као што је могло у војсци, док није родбина за њу разабрала, па је после, као рођену сестру, вратио роду њеном.

За њега кажу, да је могао, играјући коња, прометнути му се испод врата, па се опет вратити у седло.

После године 1813, и он се преда с осталим народом, а мало доцније позову га Турци у Пазар, и ту га, по заповести Адем-пашиној, погубе.

Брату његовом пак Мијаилу, узму најпре 50 кеса, божем да Јаћима пусте, после и њега, с целом породицом, отерају у Пазар, па најпосле пусте и њега и жену с осталом децом, а ћер му Ставију задрже. Ова се Станија, после неколике године, обрете у Београду, где је Кнез Милош откупи и врати родбини.

Још се могу захвално поменути (и ако на жалост ништа не знамо о њима) драгачевски кнез:

Ђока Протић, из Гуче, кога су Турци држали у Чачку као таоца, и побегавши, водили га везана са собом, па на догледу Сеници, кад су их већ оставиле српске чете, посекли.

Радосав Јелечанин, из Карановца, који је године 1815 онако славно дочекао Турке у Столу;

Поп Никола из Мрсаћа који је укопан код врдилске цркве коју је о свом трошку и начинио. Даље:

Милован Петрушић, који се на Делиграду, кад су једном Турци јурнули на шанац, начпарио на шиљак, те после остао дуже у некога сељака, и излечио се. Кад се вратио својој кући, затекао је то вече да му дају четрдесницу, мислећи да је погинуо.

Гашовићи Веселин и Милић, били су у боју на Делиграду, и на Пазару.

Ћиро Шукур, из Грачаца, одликовао се у боју на *Жељину,* против Осман-паше, где је погинуо *Ђорђе Митровић* из Вранеша.

Најпосле да поменемо и *Мелентија Марковића*, из села Вранеша, у Подибру, који је био најпре архимандрит у Љубостињи а после владика у Шапцу од 1847 до 1848 године.

Мало је живео овај владика; ми не знамо ништа из његовога живота, што би се могло узети као какво дело за народ. Само ђак његов, садашњи љубостињски игуман *Данило,* који нам је о њем причао, помиње га с неким захвалним осећањем, што им, мислимо, служи на част обојици.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Плоча[1], на Јелици. Овде су српске чете дочекале и побиле се с Турцима, кад су они, разбијени на Љубићу, побегли из Чачка ка Сеници. Бој се ту почео тек пушкарањем, а у Драгачеву, у селу *Ртима,* развије се права битка с топовима, ту стигне и Милош, те Турке са свим разбије.

После тога разбоја, Кнез Милош је оштро запретио да се не дира у породице и имање Турака; него све да се њему доводи и доноси. Он онда све рањенике превије, па и њих и породице турске све испрати у Ужице. Ово је дело и дивно за име српско, и корисно било за народну ствар. Саме су жене турске говориле после Турцима: „Српска је вјера боља од турске; њима Бог мора помоћи“.

Трнава, манастир благовештења, а сад црква, и около село тога имена, под Јелицом, 2 сата од Чачка. Ово је место изашло на глас тим, што је ту био зачетак Хаџипродановој буни у јесен 1814, и оном страшном покољу, који су, после тога, предузели Турци у Србији. Ту је био игуман онај *Пајсије* који је после, са тридесет и шест Срба, жив набијен на колац у Београду.

[1] *Плоча,* на Јелици, једва је била толико просечена да су товарни коњи могли пролазити. Неки *Максим Зеочанин,* старешина у Драгачеву, udари по грош приреза на све оне који пуше, и тим новцима плати мајсторима те просеку *Плочу,* да могу ићи кола, и начини *мост* у селу *Лисицама* под *Висојевцем.* Сад је туда пробијен насип, и задужбина Зеочанинова проширена много.

Шљепаја, у селу Рашчићу, у врху Драгачева, пећина једна и пред њом црквица. Народ то зове и: *Хаџипродановa пећина,* и његова црква, која слави св. Аранђела; јер веле да је цркву градио он, а у пећину се крио народ, или, бој се, и он сам, кад му устанак није пошао за руком, и кад га је потерала војска турска и српска. Колико је ово причање поуздано, ја не могу да проценим.

Јежевица, црква села Јежевице, под Јелицом, 2 сата на југоисток од Чачка. Песма приписује стару јежевичку цркву *Бану Милутину,* савременику Душанову, који је седео у Пожези. Полазећи на војску Душанову против бугарског краља *Мијаила,* Бан Милутин, међу осталим, овако наручује Љуби:

„Копај мене девет винограда,
У Бањици и у Атеници,
У Лозници и у Паковраћу,
И чувај ми девет воденица!
Низ Бјелицу и низ Моравицу,
Гледај нашу славну задужбину,
Под Бањицом *цркву Јежевицу*"[1].

Лопаш, село у Драгачеву, 5 сата од Чачка, а близу Моравице. Ту је, кажу, трећи дан Тројица 1806 године *Прота Милутин* с *Новачићем, Милићем Радовићем,* и кнез *Максимом* дочекао и славно потукао *Ордагу* сарајевског, који је пошао с тврдом намером да поpоби Драгачево.

О томе има и једна лепа песма, коју ми ниже саопштавамо на њезину месту.

Прича се, да је из села Лопаша било оно дијете *Лауш,* што се помиње међу јунацима на Косову. Кажу, да у том селу и сад има породица с презименом *Лаушевићи.*

Гугаљ, село где је сада скела преко Мораве на путу од Чачка к Ужицу. То се село, заједно с *Рупељевом* и још друга два у пожешком срезу, помиње у једној повељи Деспота Стефана, да их даје цркви Милешеви[2].

---

[1] *Пјесме,* књига II, 168.
[2] *Monumenta Serbica,* стр. 334.

Небош, планина, помињана је где је била реч о планинама, а овде је ваља записати као место, где је разбијен Хаџипродан 1814, те је одатле после побегао куд ко од његових другова.

Маглич нам опет ваља поменути као место код кога је, 1815 године, Радосав Јелечанин дочекао с мало друга 1500 Турака Пазараца, који су, вођени Махмудагом Љајом, и Јусуфагом Баљејом, ишли у помоћ Карановцу. У ту битку стигао је и сам Латиф из Карановца, те се Јелечанин, најпосле, морао повући, али је и Латиф наскоро оставио кости у Карановцу, у ком се ни други Турци нису дуго одржали.

Овчар, планина, мора се поменути и с несреће која се десила кад су Турци из Чачка 1815 изашли и збег овчарски које поробили, које побили, а које нагнали на Мораву. Ту су Српкиње девојке скакале у Мораву да Арнаутима Турцима не падну у руке; ту су мајке бацале у воду колевке, па и саме за њима грлиле мутну Мораву, само да не буду робиње турске[1].

Котража, село у Драгачеву. Ту је године 1815 Вујо Белокаменац, из тога истога села, с неколико тек момака, предсрео Карамустафу, који је био изашао из Чачка да поседне Драгачево, те тако Турцима, за случај одступања, да обезбеди пут натраг. Главу Карамустафину, по разбоју других Турака, Вујо пошље кнезу Авраму Лукићу, а овај је опет одмах оправи Кнезу Милошу. То је било баш пред главни пресудни бој на Чачку.

Гуча, село у Драгачеву, 4 сата југозападно од Чачка. Прича се да је ту, после српске пропасти, био некакав бој између Маџара и Турака. Турска је војска кажу била размештена на брду *Главичору*, а мађарска на *Гротници*. Турци Маџаре потуку тако, да је на том месту дуго после лежала гомила костију, коју су онда звали „грот костију“. То се место прозове после *Гротница*. Тако се зове и данас. Ту се ископавају разне гвожђурине и други комади од оружја.

Кӯти, на граници, према Дежевој, у студеничкој нахији. На *Кутима* је био шанац, преко кога је ударила садашња граница.

[1] Има прича, како је Морава изнела једну колевку са живим дететом, а мајка му се удавила.

Дуж ове границе (студеничкога среза) пружа се онамо пода Турцима *Подгорје,* које је било устало на оружје још у почетку 1806[1], када је Капетан Радич био приспео тамо тежећи к Пазару.

Лиса, село и коса, 2 сата северно од Ивањице. Ту је такође био шанац за време борбе од 1804—1813.

Градина или *Радаљево,* прва чот, а друго село, на десној обали Моравице, куда иде пут на Јавор. Ту је такође био шанац за време ратовања од 1804—1813.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, у чачанском округу, варошице 2, селâ 138, заселака 102, општине 54, а главâ пореских 11.436 (1870).

Чачак, окружна варош, на десној страни Мораве, малко даље од обале, 1 сат источно од брда Овчара, и од оне клисуре међу тим брдом и Кабларом кроз коју се пробија Морава.

Не знамо ништа о постању ове вароши нити о њеној старој судбини, а ни о имену њеном.

У Чачку има црква која је сад оправљена и дотерана онако како је миловао укус данашњих наших архитектонских васпитача, али која је веома стара и веома ориђинална. Народно веровање приписује је жупану *Страшимиру,* брату Немањином. Богомоља ова имала је чудну судбину: два пута је бивала турска џамија[2], и ово је сада трећи пут што се на њој вйси крст Христов.

---

[1] Знаменитіи догађаи новіе срб. исторіе, стр. 10—11, и др.

[2] *Вук,* у *Даници* за 1826, стр. 35, каже: да је она тад још била турска џамија. А *Јоаким Вујић,* бивши у Чачку 25 Септембра 1826, за садашњу чачанску цркву каже ово: „Г. Гаврило Пржић, чаршинскій кнезъ, мене найпрво одведе у турску джамію. — Ово зданіе доиста естъ высоко и широко, обаче по моимъ осматриваню симетріе, а наипаче по доказателству достовѣрни лица, коя нѣке стародревне надписе у камену читали есу. зданіе е іошъ пређе неколико стотина година зидао србски владѣтель Срацимиръ. .... Я дакле съ моимъ другомъ уђемъ у джамію, ербо е била само претворена, и тамо унутри нисамъ ништа друго видіо, него на десной страни неке горе водиме басамаке, на коима намештена стои една предикалница, доле пак пред ови басамацы лежи една

Оно народно веровање, да је Страшимир зидао чачанску цркву, може да се подудари и с гласом летописа који вели „. . . . Срацимирь сьзда црьковь Богородици Градьць при рѣцѣ Моравѣ[1].“

1 Септембра 1875, кад је копан темељ за зграду окружних власти у Чачку, на 40 корака од чачанске цркве, нађена су три звона, на 4 стопе дубоко у земљи. У једном је 152 оке, у другом 65, а у трећем 12 ока. На највећем има овај запис: „**Сие ѕвоно приложи прѣωсвещеныи митрополить градьчки Никифорь прѣсветои чюдотворици градьчкои вь дьни благовѣрнаго господина деспота Гюрга.**“

На другом звону стоји ово: „**Сие ѕвоно приложи прѣωсвещеныи митрополить градьчки Никифорь вь лѣто ,ѕѯв.** (6962=1454). **Радое ѕвонарь.**“

Г. Стојан Новаковић, поводом овог драгоценог проналаска, у дужој расправици, доказује да онај у споменицима Градьць у Морави није ништа друго него баш ова данашња чачанска црква[2].

Ако је то тако, онда би постање Чачка узлазило чак у прве дане доба Немањића. Но ми ипак не знамо потоњу судбину главне вароши овога округа све до прве десетине овога века.

Још морамо поменути и то, да се данашњи чачански округ, за времена Карађорђева, па и доцније за прве владе Кнеза Милоша, звао нахија *пожешка*, баш и кад му је управа била у Чачку.

Прича се да су руднички војводе: *Лазар Мутап* и *Милић Дринчић*, у очи Благовести 1805, са 250 Срба удариле на турску војску у Чачку, које је било много више. Бој је трајао читав дан, а после су Турци побегли оставивши Србима варош са свим.

Од тога доба до 1813, Чачак је био слободан од Турака.

наопако прострта ярчія кожа, далѣ опеть од ове леже неколико асура, чергій, и арара прострти, на коима се Турцы кланяю.“ Путешествіе, стр. 162 и 163.

[1] *Летопис* Шафарика *Památky*, стр. 58, и 59.

[2] *Гласник XLII*, стр. 356.

Године 1808, мајор *Грамберг*, у свом мемоару о Србији каже:

„*Tchatchak*, Bourg et rédoute pour 200 hommes, sur la Moıava, dans un terrain choisi[1], mais mal entretenue, 2 bouches à feu ½ K."

Године 1815, Турци, чим су осетили да ће народно незадовољство да добије опасан за њих израз, похитали су да заузму Чачак, као тачку која, с једне стране, влада долином моравском, а с друге, може да држи у стези и руднички округ на левој страни Мораве, и Драгачево иза Јелице, куда им је била потребна свеза са Сеницом и Новим Пазаром.

Тако су рачунали вођи најезникâ, а сиротињска је правда другојачије доносила; и Бог је послушао правду.

Баш на Чачку, и према Чачку на Љубићу, Турци бише поразно надбијени; Ћајапаша погибе; војска му се помете, и страда као ретко где дотле.

По прогнању Турака, Чачак видимо одмах као столицу чачанскоме округу — дотадашњој „пожешкој нахији."

Године 1831, ту постаје столица јепискота ужичке јепархије, и ту остаје до 1854, када је пренета у Карановац, где се находи и данас.

Полугимназија је отворена у Чачку још пре 1838, па је 1845 пренета у Крагујевац. У Чачку пак отворена је „гимназиска реалчица" 1869 са два разреда.

Сад у том заводу раде 4 наставника, а уче се 64 ученика.

На плату ових наставника издато је 1874 рачунске године 11.941 гр. пор. или 5027·75 динара

У Чачку има основна мушка школа с 3 учитеља и 150 ученика; и школа женска, с 2 учитељке и 54 ученице.

У Чачку су суд и начелништво за цео округ; бригадна команда; пошта; телеграф; канцеларија трнавскога среза, и један намесник за црквене управне послове.

Године 1873, у Чачку је основан фонад за сиромашне и добре ђаке — први пример међу нашим варошима.

---

[1] Кажу да је био око цркве.

Пре неколико година, у Чачку је отворена и једна пивара, која, не гледајући ка добро и обилно вино свуда у околини, ради добро и доноси леп приход газди своме.

Карановац, на левој обали Ибра, 1 сат југозападно од утока овога у Мораву, а 1 сат источно од Жиче. Карановац је на врло лепом месту, у доста широким равницама, око којих су се дигле красне планине, веома романтичне за око.

Нама је непознато како постање Карановца тако и његовога имена. Има нека прича о некаком *кара новцу* (црном новцу), али нам се чини да је веројетније мислити да је она постала после имена ове вароши, и можда баш по њему удешена.

Карановац је већ на измаку оне дугачке равни која се пружа од Овчара до Ибра.

Равница та, приближивши се Ибру, има неколике одсеке; после сваког одсека пружа се глатка раван, само нижа од оне над одсеком. Стари је Карановац био близу таког једног одсека, а сад је премештен даље на исток у раван, која се завршава одсеком над другом нижом равницом, која се опет пружа до самог утока Ибра.

На ивици оне равни на којој је Карановац, стоји шанац из времена борбе за слободу.

Помиње се да је Карановац пао у руке Аустријанцима 1737 али га они нису дуго држали, пошто је, на две године доцније, сва њихова тековина отишла опет Турцима.

Године 1789 узео га је Михаљевић, али и тада га нису царевци дуго одржали.

Године 1805, 18 Јуна, почела га је опсађивати српска војска. Ту су биле ове старешине: Карађорђе, Јанко Катић, Сима Марковић, Васа Чарапић, Ђуша Вулићевић, Станоје Главаш, Капетан Радич Петровић, који је управљао опсађивањем, Младен, Прота Крагујевачки, Прота Ненадовић, Лазар Мутап, Прота Драгачевски, Прота Јагодински, калуђера и попова доста, а војске око 6.000 људи, међу којима 1000 коњика.

29 Јуна, лицем на Петров дан, Турци изиђу из Карановца, даду

хата Карађорђу и врате шешану коју су били узели 20 Јуна, па их онда Срби испрате до Курилова[1] да иду у Пазар.

[1] Неки *Згура Меметага*, Турчин у Карановцу, досађивао је Србима много, јер је био најбољи јунак. Има песма, како је овај Згура погинуо, и како су Срби ухватили његову краву, па јој везали на врат његову главу, и пустили је те с тим даром отишла у Карановац. Ево те песме:

„Књигу пише Згура Меметага
Из онога шера Карановца,
Па је шаље у Тополу Ђорђу:
„Чу ли, Ђорђе, чу ли Петровићу!
Ласно ти је варакати, синко!
По планини водити хајдуке,
Но ти хајде, мени Карановцу!
Чекаћу те за петнаест дана,
Ако не ћеш доћи Карановцу,
Ето мене теби у Тополу:
Ја ћу твоје попалити дворе
И теби ћу ја одсећи главу,
А Јелену твоју заробити“.
Кад је Ђорђе књигу разгледао,
Ону гледа, другу ситну пише
Једну шаље Чарапићу Васи:
„Купи, Васо, твоје Подунавце
Па ти хајде мени у Тополу,
Ласно ј' терат' по Врачару Турке,
По Врачару, по свом завичају,
Но ти хајде мени у Тополу
Да идемо шеру Карановцу
А на мегдан Згури Меме̑даги“.
Другу шаље у Космај планину
А на име у село Рогачу
На колено Катићу војводи:
„Купи, Јанко, све твоје Космајце,
И понеси пушке гарабиље
Па ти хајде мени у Тополу“.
Трећу шаље Сими Борчанину:
„Купи, Симо, све твоје Посавце
И повуци велике топове
Па ти ајде мени у Тополу“.

Мајор Грамберг, у свом мемоару од 26 Јуна 1808, Кнезу Прозоровском, вели ово: „*Karanovatz* sur l'Ibar, nouvellement

Како књиге редом одлазиле
Све војводе редом долазиле.
Прво дође Чарапићу Васо,
И он води своје Подунавце;
Није шала Чарапићу Васо!
Бију за њим седам таламбаса.
А за њиме Катићу војвода,
Танко пева Петар Чеврљуга,
Потом знају да је добар јунак
За њим дође Борчанине Сима,
И он води све своје Посавце,
Танко пева борачки Чамџија
По том знају да је добар јунак.
Сјезери се поље од Тополе
Од јунака и од добрих коња.
У Тополи конак учинише
И у јутру кад дан осванyо
И кад јарко огрануло сунце,
Напред поће Петровићу Ђорђе
А за њиме Чарапићу Васа
А за Васом Катићу војвода
За Катићем Борчанине Сима
А за њима сва остала војска
Па одоше шеру Карановцу
Отидоше здраво и весело
Паде војска код воде Мораве
Код Мораве, поред воде Ибра.
Кад је прво јутро освануло
Освануло и грануло сунце
Ето иде Згура Мемедага;
На мркову четворе кубуре.
А овако Ђорђе беседаше:
„Побратиме, Чарапићу Васо!
Ко ће сада на мегдан изаћи?
Васа спрема свога добра коња
Да он иде Згури на мегдана.
Вели њему Петровићу Ђорђе:
„Побратиме, Чарапићу Васо!
Погинућеш данас на мегдану,

retranché pour 600 hommes et avantageusement placé sur une hauteur, sans canons."

Погинуће Подунављу глава;
Но ја имам мога зета Пљаку
И под њим је хитра бедевија,
И на њој су четворе кубуре,
Нек изађе Згури на мегдана.
Оде Пљака Згури на мегдана.
А да видиш чуда великога,
Када Туре очи искрвави
Па на Пљаку јуриш учинило,
Куда не би косић пролетео
Туда Пљака са свом бедевијом!..
Ал да видиш Остружничког Чолу
Под њиме је хрома белаћина
Па говори Остружнички Чола:
„Ходи, синко, који тебе чека!
А не терај који теби бега!
А да видиш Остружничког Чола:
Боже мили чуда великога
Чола миче белаћ се спотиче
Згура ће му да одсјече главу;
Али Чола хитар на мегдану
Скочи с коња пушку преко коња
Чола креше а Згура облеће
Пуста пушка да опали не ће.
Ал говори Петровићу Ђорђе:
„Бре, бећари, за што ви гледате
Што гледате што не помогнете
Вид'те да ће 'накав јунак да погине
Без пусата и без добра коња.
Тад' говори Ђука из Јагњила:
„Ја не марим данас погинути,
Када нема онака јунака.
Па долети на своме вранчићу
На вранчићу коњу коснатоме,
Пружи пушку са коња на Згуру
Заједно им ватру приватиле
И Чоли се гвожђе угрејало
Баш к'о да су у паради биле
Те под Згуром убише мркова

По освојењу од Турака, у Карановцу је најпре био старешина *Радич Петровић*, онај исти који је и опсадом управљао.

Коњ је Згуру притискао био;
Ал допаде Чарапићу Васа
Па потрже сребрну кубуру
Преко људи те Згуру у груди.
Онда викну Чарапићу Васа:
„Побратиме, Петровићу Ђорђе!
Оди, побро, одсеци му главу".
Ал говори Петровићу Ђорђе:
„Сеци, побро, место моје руке".
Скочи с коња Чарапићу Васа
Те он Згури одсијече главу. —
Уватише краву мркуљицу
Од хата му улар одсекоше
На вилици главу просекоше
Око врта крави натурише
Да је носи шеру Карановцу.
На чаршију ватру оборише.
Карановац варош попалише.
Долазише буле карановске
Те молише Петровића Ђорђа:
„Господару Петровићу Ђорђе!
Ти устави све твоје војнике
Да не чине силу ђеци нашој!
Њима Ђорђе вако говораше:
„Лако бих ја војску повратио,
Ал не могу *Лому* и *Мутапа*
Цинцар Јанка од Орида града
Јер је Јанко из далеке земље
На далеко кућу оставио
Све од силе турске и зулума;
И *Драгића* и *Павла Кумрића*
Из некаква села Поповића.
И њима су додијали Турци...
Ту се буле јаду досетише,
Позајмљују све боља у горе
Докле суму Ђорђу потпунише.
Узе Ђорђе за Турке откупе
Па отиде у село Тополу.

Кад Радич оде за председника београдскога суда, дође за старешину у Карановац *Антоније Пљака*[1], зет Карађорђев. Ту заповедајући, дао је овај војвода Милутиновићу грађе да спева ону песму која се почиње:

„Мали царе Карановца града!
— — — — — — — —
— — — — — — — —
Ам'де сада на судију света,
Да и тебе правда не мимође[2] и т. д.

Године 1814 и у почетку 1815 виђамо у Карановцу Латифагу, који је ту и кости оставио. Те пак последње године, пошто Кнез Милош истера Турке из Пожаревца, похита он брже Карановцу, где су Турци били у опсади. Они су ради били предати се, али самоме Милошу. И он их прими и испрати к Пазару[3]. У тим опсађеним Турцима, било је и војника Адем-пашиних, који је већ израније био познаник и пријатељ Милошев. Милош му пошље писмо и неколике стотине дуката, замоливши га да бар он не удара на сиротињу којој је и онако много муке и невоље.

Адем-паша му на то одговори оваким писмом:

„Držʼсе Бане, за врбове гране!
„Јела расте у небеске стране.
„Коси, Бане, како си почео,
„Тек' од кише причувај откосе;
„Ја ћу пјеват' и веселити се
„А Бог дао те свако пјевао,
„Ко радио право и поштено."

Поред свега тога, Адем-паша, ваљда да задовољи своје Турке, удари на неколика крајна села у Драгачеву и попали их.

---

[1] *Антонију* је презиме *Ристић*. Он је родом из Каменице рудничке као што је казано. „А *Пљаком* се прозвао, да заплаши свет", вели *Јокић*. Јер се тако звао један Турчин велики зликовац и српски крвопија.

[2] *Србијанка* III, 107—122.

[3] Могло је бити првих дана месеца Јула 1815.

Године 1854, у јесен, пошто је у Карановцу начињена лепа зграда, пресели се тамо суд и начелништво за округ чачански; а те исте године пренесе се и столица јепископа ужичкога у ту варош доласком познатога, сада већ покојног, владике Јанићија. Суд и начелништво бише враћени опет у Чачак у Септембру, 1859, а јепископија је и сада тамо.

Ту је сада столица начелнику среза карановачког; ту се налази и чета понтоњера који воде бригу о мосту на Ибру.

Карановац је начинио красну зграду за школе. Он за сад има само основну школу мушку и женску, у првој је три учитеља и 134 ђака, а у другој једна учитељка и 42 ученице.

Рашка, на утоку реке тога имена у Ибар, 22 сата на југоисток од Чачка. Године 1846 закопана је првом варошица Рашка, која је 1870 имала 61 пореску главу. Тескоба места не ће дати ни овом месту ширити се. За то би далеко боље било, да се настанило у лепом и пространом пољу села Баљевца, мањ ако пок. *Гарашанин*, који је ову варошицу и основао, није мислио, на пространу и красну раван међу реком Рашком и Ибром што је данас на турској страни? Кад та равница буде наша, као што наша и јесте, онда се Рашка има куд ширити.

На Рашкој је карантин, и главни прелазак за Нови Пазар. Туда би ишла и железница, ако би само ми морали примити свезу на Новом Пазару.

На Рашкој је столица власти среза студеничкога; ту има школа основна, а од скора гради се и црква; има пошта; телеграф; карантин, и ђумрук.

Ето колицна се данас варошица зове *Рашка*, а некад је то име захватало велики део краљевине српске. И како су баш те старе *Рашке земље* хватале и јужне крајеве од округа чачанскога, а ваљда и крушевачкога: ми та два округа и стависмо под ото велико старинско име.

На два сата више варошице Рашке, утиче у реку Рашку речица *Дежева*. Од воде ове прозвана је и сва њезина околина *Дежева*. У тој Дежеви, на име, у Митровој Реци, где су били

двори Цара Симеуна (тако тамо свако зове Немању) има, као што ми причаше, красне баште неки Турчин *Сојтарић*. Турчин овај не крати ником набрати *шаку* или *капу* воћа из тих башта. То чини, као што сам вели, *за севап старога сајбије*, који, и ако је допустио, да туђин овлада његовом имовином, не ће трпети да овај нови газда буде самožив у његовом добру."

Села су овога округа већином растркана, осем моравских, која су више у скупу. Ево их овде свију:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Чачак □ 1827	510	—				
	I Срез драгачевски						
1	Тијање	60	3	29	Доњи Дубац	63	$6\frac{1}{2}$
2	*Пуово*	51	$3\frac{1}{2}$	30	Горњи Дубац	86	$6\frac{1}{2}$
3	Зеоке	48	$2\frac{1}{2}$	31	*Полишница*	9	10
4	Којићи	32	2	32	Винча	117	$4\frac{1}{2}$
5	Дучаловићи	88	$2\frac{1}{2}$	33	*Кривача*	23	4
6	Ртари	76	2	34	*Брест*	47	6
7	*Марковица*	33	3	35	Гуча □ 1848	193	4
8	*Планина*	15	$3\frac{1}{2}$	36	Турица	86	4
9	Дљин	107	$4\frac{1}{2}$	37	*Велас*	27	$3\frac{1}{2}$
10	Лучани	72	4	38	Котража □ 1867	94	5
11	*Јелендо̂*	16	$4\frac{1}{2}$	39	*Пшаник*	51	5
12	*Ђераћи*	11	$4\frac{1}{2}$	40	*Вучковица*	96	6
13	Негришори □ 1873	74	4	41	*Бели Камен*	46	6
14	*Раздоље*	18	4	42	Рти	92	5
15	Лисице	60	$4\frac{1}{2}$	43	Горња Краварица	98	5
16	*Крстац*	56	5	44	Лиса □ 1869	128	$7\frac{1}{2}$
17	Пилатовићи	83	$5\frac{1}{2}$	45	*Дренова*	14	$7\frac{1}{2}$
18	*Прилипац* □ 1867	26	$5\frac{1}{2}$	46	Луке □ 1874	96	$7\frac{1}{2}$
19	Лопаш	97	5	47	*Осаоница*	64	9
20	Рогача	84	$2\frac{1}{2}$	48	*Мечке*	25	$8\frac{1}{2}$
21	Граб	92	$2\frac{1}{2}$	49	Миросаљци □ 1868	94	7
22	Горачићи □ 1868	227	$2\frac{1}{2}$	50	Трешњевица	120	8
23	Живица	45	$3\frac{1}{2}$	51	Трбовац	34	$6\frac{1}{2}$
24	Губеревци	138	4	52	Вирово	76	5
25	Милатовићи	116	$4\frac{1}{2}$	53	Церова	66	$5\frac{3}{4}$
26	Каона □ 1868	79	6	54	Доња Краварица	84	$4\frac{1}{2}$
27	Властељице	56	$5\frac{1}{2}$	55	*Лис*	53	4
28	Брезовица	23	5		**Свега . . .**	3.865	—

II Срез карановачки

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Карановац* □ 1823	467	7	21	Брезна	56	13
2	Чибуковац	32	7	22	Каменица	36	10
3	Прогорелица	80	7	23	Метикоше	26	9
4	Конарево	57	7	24	Драгосињци	94	9
5	Маглич	23	9	25	*Кованлук*	19	7
6	*Богутовац*	80	7	26	Ковачи	31	8½
7	Лопатница	58	7	27	Рибница	79	8¾
8	*Пекчаница*	92	7	28	Готовац	39	8½
9	*Дедевци*	44	6	29	*Крушевица* □ 1844[1]	111	8
10	Роћевићи	60	6	30	Замчање	15	12
11	*Дракчићи*	43	6	31	Матаруге	80	10
12	Врдила □ 1819	94	6	32	Ратина	76	8¼
13	Буковица	84	5	33	Заклопача	55	8¾
14	Самаили	190	4¼	34	Врба □ 1845	107	9
15	Мусина река	27	5¼	35	Вранеши	156	9½
16	Мрсаћи	133	6	36	Подунавци	66	9¾
17	*Јарчујак*	42	6	37	Отроци	108	10
18	Грдица	16	7	38	Вукушица	56	9½
19	Адрани	89	6	39	*Грачац* □ 1843	207	11
20	Мељаница	34	10		**Свега** . .	3.182	—

III Срез студенички

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Рашка* □ 1855	61	22	18	*Черење*	22	20
2	*Брвеница*[2]	43	20	19	*Шумник*	8	20
3	*Гостирадићи*	13	19	20	*Боровак*	8	20
4	*Беоци*	44	21	21	*Ушће*	48	17
5	*Брвеник*	9	20	22	*Лозно*	12	19
6	*Читлук*	10	20	23	*Целепи*	6	18
7	*Варево*	38	20	24	*Плавци*	10	18
8	*Власово*	16	21	25	*Камењани*	23	16
9	*Баљевац*	21	19½	26	*Боровци*	34	16
10	*Жижовац*	8	18½	27	*Тадење*	16	18
11	*Лучице*	13	19	28	*Сенци*	12	19
12	*Јарандо*	13	18¼	29	*Дољани*	5	18
13	*Побрђе*	18	18	30	*Тепечи*	14	18½
14	*Луковик*	8	19	31	*Слатина*	8	18
15	*Грачевине*	10	19¼	32	*Железница*	23	18
16	*Пакленье*	6	19	33	*Пркани*	11	17½
17	*Бела Стена*	14	19½	34	*Краљи*	6	17

[1] Школа је код манастира *Жиче*.

[2] Ова села нису припадала Србији 1822 године.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
35	*Коњска*	4	$17\frac{1}{2}$	75	*Рудине*	12	$9\frac{3}{4}$
36	*Полумир*	25	$17\frac{1}{2}$	76	*Деспотовица*	5	$9\frac{3}{4}$
37	*Одмење*	17	16	77	*Орља глава*	20	14
38	*Луке*	12	14	78	*Бажаљи*	10	10
39	*Брезова* ☐ 1864 [1]	62	14	79	*Чаља*	3	$10\frac{1}{2}$
40	*Засад*	28	15	80	*Шолаћи*	7	10
41	*Гуштерице*	19	15	81	*Страиње*	5	$8\frac{1}{2}$
42	*Годовић*	26	15	82	*Дебели јасен*	4	14
43	*Врх*	42	16	83	*Бинићи*	27	18
44	*Ријека*	26	17	84	*Риљин до*	14	19
45	*Палеж*	17	16	85	*Грабовик*	6	19
46	*Гобела*	13	16	86	*Ржана*	9	19
47	*Долац*	20	$15\frac{1}{2}$	87	*Јаблановик*	6	19
48	*Врањево*	29	16	88	*Градац*	31	19
49	*Обарак*	14	$16\frac{1}{2}$	89	*Крушевица*	20	$18\frac{1}{2}$
50	*Бресник*	35	13	90	*Сријемчи*	9	$18\frac{1}{2}$
51	*Дубочица*	5	12	91	*Малешево*	5	20
52	*Ђаково*	57	14	92	*Котража*	5	20
53	*Калудра*	5	14	93	*Зарево*	16	20
54	*Растиште*	23	14	94	*Бечвари*	10	19
55	*Савово*	23	13	95	*Доњи Градац*	9	19
56	*Понори*	22	$12\frac{1}{2}$	96	*Чешљари*	9	$19\frac{1}{2}$
57	*Орнице*	8	13	97	*Дворилште*	3	20
58	*Главочи*	10	14	98	*Плешин*	28	17
59	*Рудно*	57	17	99	*Бањска*	9	18
60	*Бзовик*	33	16	100	*Жари*	8	18
61	*Камењска*	24	16	101	*Синожеци*	10	18
62	*Дражиниќ*	24	$16\frac{1}{2}$	102	*Дворилште*	8	$18\frac{1}{2}$
63	*Гладнице*	16	18	103	*Боројевић*	23	18
64	*Буче*	8	18	104	*Тлачина*	13	18
65	*Велење*	12	$17\frac{1}{2}$	105	*Ријека*	6	19
66	*Зацкуље*	4	17	106	*Равни*	9	18
67	*Милићи*	30	16	107	*Ладојавићи*	10	18
68	*Раленовић*	10	14	108	*Саси*	11	$17^1/^2$
69	*Шиће*	4	$14\frac{1}{2}$	109	*Ивање*	12	$17\frac{1}{4}$
70	*Борково*	12	$14\frac{1}{2}$	110	*Бркуше*	9	17
71	*Деспотовица*	4	$9\frac{3}{4}$	111	*Себимиље*	31	19
72	*Мланча*	21	15	112	*Вртине*	12	24
73	*Красино брдо*	5	9	113	*Милатковић*	30	24
74	*Пурице*	3	10	114	*Пињаждо*	12	24

[1] Школа је у манастиру *Студеници;* а пре је била у *Склапницама*, које се место и не помиње у садашњим *Речницима*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
115	*Носољин*	17	24	118	*Трнава*	44	24
116	*Бело поље*	15	24	119	*Драганић*	22	24
117	*Бели поток*	4	24		**Свега** . .	2008	—

VI Срез трнавски

1	Паковраће	40	2	16	Јежевица ☐ 1851	100	2
2	*Међувршје*	12	2	17	Бањица	85	$2^1/_2$
3	*Риђаге*	30	$1^1/_2$	18	Липница	65	$2^1/_2$
4	Парменац	39	$1^1/_4$	19	Рајац	87	3
5	Придворица	50	1	20	Слатина ☐ 1869	68	3
6	*Бељина*	11	1	21	Кукнћи	51	$2^3/_4$
7	Јездина	61	$^3/_4$	22	Мршинци	107	3
8	Лозница	65	$^3/_4$	23	Жаочани	43	$3^1/_2$
9	Кулиновци	34	$^1/_4$	24	Горичани	67	5
10	Атеница	77	1	25	*Баиско поље*	27	$5^1/_2$
11	Трнава	150	2	26	Качулице	95	$5^1/_2$
12	Виљуша	82	2	27	Лазац ☐ 1851	175	6
13	Вапа	42	$1^3/_4$	28	Петница	43	6
14	Заблаће ☐ 1869	68	$1^3/_4$	29	Премећа	70	4
15	Балуга	27	$1^1/_2$		**Свега** . .	1871	—

Примедба. И у овом округу ми смо упоредили имена села с именима која је *Вук* у *Даници* за 1827 год. стр. 64, штампао, па смо нашли да су тада у нахији „*пожешкој*“ била села која данас долазе под округ чачански, и то из срезова: карановачког, драгачевског, и трнавског. У Вука су забележена још и ова села: *Капице*, *Видово*, *Дрвари*, *Баиско Поље*, и *Безбоге*. У нахији пожешкој било је тада 104 села, и од овпх у срезу је трстеничком, округа крушевачког, само *осам*.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИРА	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Чачак варош . .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	1.922	510
2	Драгачевски . . .	—	—	55	55	6	2	7	8	—	8	20.348	3.865
3	Карановачки. . .	—	1	38	39	5	1	6	5	1	6	15.270	3.182
4	Студенички. . . .	—	1	118	119	3	1	4	2	—	2	11.502	2.008
5	Трнавски	—	—	29	29	5	—	5	3	—	3	8.995	1.871
	Свега . .	1	2	240	243	20	4	24	19	2	21	58.037	11.436

Кад број житеља округа чачанског разделимо бројем насељених места, онда долази на једно место по 239 душа, али у срезу студеничком има толико насељених места, и она су тако мала, да на свако дође тек по 97 житеља, док у срезу карановачком свако место има, у средњу руку, по 392 душе. Од 243 насељена места, која се, по речнику г. *К. Јовановића*, налазе у округу чачанском, 102 су засеока, који су при попису људства додати дотичним селима, те отуд и долази разлика у броју насељених места, којих је у *Државопису Србије* (III св.) 140 поименце изложено. Ако сва места округа чачанског разредимо по њиховој насељености, онда излази да има места која броје:

	до 100	житеља	4
од	101— 200	„	17
„	201— 500	„	85
„	501—1000	„	30
„	1001—2000	„	4

По попису од 1866 године, округ је чачански имао 29.869 мушких и 28.168 женских житеља; долази дакле на 100 мушкараца 94·32 женскиња. Ова сразмера у појединих срезова врло

је неједнака, јер у срезу карановачком долази тек 91·81 женских на 100 мушких, а у срезу трнавском 99·40.

Премда се за чачански округ не може казати да има довољан број цркава и школа, опет он у томе боље стоји од округа ужичког. У средњу руку долази овде једна црква на 2.418 душа, а једна школа на 2.764 душе.

Куће су по селима махом дрвене — брвнаре, а покривене су кровином. У Морави има их покривених ћерамидом, а од скора су почели неки и зидати куће од камена.

Најважнији део куће јесте онај где гори ватра, и где се готови јело. Соба, где је има, само је за зиму, и то за ноћивање. Око ватре седети душа је Србину, и лети и зими, не да би се баш свакад хтео грејати, него тек да се чисто разговара с њоме.

Мајстори који граде куће (мало боље), обично су из источних крајева, а дрвенаре и кровињаре граде сами сељаци.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници чачанског округа, који су ближе Морави, баве се више земљорадњом, а који су по брдима, више пате стоку: чињеница, која се повторава готово у свакам округу.

Од усева, сеје се: кукуруз (особито жути[1]), пшеница, јечам, зоб, раж, и ситна проја.

Пописом године 1867 нађени су ови бројеви обрађевинâ у чачанском округу:

Кукуруза	15991	дан орања
Пшенице	2623	„ „
Ражи	2960	„ „
Овса	1169	„ „
Јечма	1078	„ „

[1] Прича се да народ овуда није знао за овај кукуруз до после Кочине Крајине. Тада је народу дао семе од тога кукуруза спахија.

Ељде.	611	„	„
Крупника	568	„	„
Проса	142	„	„
Кромпира	457	„	„
Конопље	1344	„	„
Лана, само	11	„	„
Ливада је било на . .	26872	косе.	

Прича се да је кромпир пренет у време Кочине Крајине (1787) из Немачке, и заповест је била издана да свака кућа засеје по 1 плуг кромпира. Сад га сељаци сеју радо, јер., веле, „роди у земљи, па се не боји ни града ни слане“.

Вино добро роди у Јелици, нарочито у селу Паковраћу, у Лозници, у Јежевици, у Печаници, али га по брдима нема, осем само у селу Ушћу, иза Столова. Ту су виногради манастира Студенице; и вино је врло добро. У целом округу нађено јс 1867 винограда на 6679 мотика.

Од воћака, има *крушака:* караманака, медунака, базава, жутица, водењака, илињача, арапака, и тврдака; даље, *јабука* има: петровача, тетовака, тврдокорака, зуквача, и других разних; од *шљива:* белошљива, тургуња, мацарака, ситница, и пискаваца; има *трешања* разних, вишања, бресака, дудова пак и кајсија има мало.

Најпосле, сади се у околини Карановца, особито у Подибру, у селу Врби, Подунавцима, и *Курилову*, многи дуван, који зналци хвале да је врло добар. Њега је било засађено 1867 у целом округу на 353 дана орања.

Од стоке нађено је 1866:

Коња	6238	грла
Говеда	44752	„
Свиња	42316	„
Оваца	88660	„
Коза	17394	„
Кошница	3430	

Становници чачанског округа имашнији су они по брдима него они у Морави, а требало би да је са свим противно. У брдима је задругâ више, а у Морави је више инокоштине и пупилâ!

У брдима се вода води *вадом* преко 2—3 сата места, и негде се преводи преко дубоких провала у боровим жљебовима, само да се може навести на њиву или ливаду која се с тога зове *подводница,* а у Морави, где је ласно побринути се о земљи, лежи многа и многа њива неуређена или ливада у трње зарасла!

У студеничком срезу, на неким местима, ору се таке врлети, за какве би се у Морави мислило да су неприступна места, да се њима ни пешке не може проћи.

Заната и занација по селима има по негде, и то само за најпрече потребе, као што су: ковачи, колари, качари, и терзије који сукно режу, и бојаџије, који боје пређу и разно плетиво.

Е. ОДЕЛО

Одело мушко у Драгачеву слично је с оделом Ужичана, а у Морави с рудничким оделом; у Студеници пак различно је: тамо се чешће виђа црвено сукно, на прилику, по који јелек и џемадан, а по таком сукну отворено плави гајтан. Људи носе: чарапе, опанке (махом куповне), кошуљу, гаће, зубун, појас, гуњ, чакшире, подвезице, дизлуке (докољене), антерију, силај, а на глави вес. Жене носе: кошуљу, сукњу, сајче (прслук, јелечић), појас, чарапе, опанке, и убрадач (мараму, или шамију), а на леђи зубун. Девојке носе на глави весове без шамија; жене пак са шамијом, и озго још повезују главу марамом или другом шамијом. Спред припасују кецељу, коју зову *скутача.*

У опште се може рећи, да је женско одело лепо, укусно, особито у Драгачеву.

Ж. ГОВОР

Већина становника чачанског округа говори јужним говором. Само у Подибру (на десној страни Ибра до крушевачког округа), и у источној поли студеничкога среза чује се говор источни. Ак-

ценат пак оштри, и с промењеним местом у речима, опажа се још од источнога краја Старога Влаха, а тако се већ и у селима око Ибра зове: девојка, Станија, Студеница, што се не чује у западној поли чачанског округа.

Око Рашке, ковачница се зове и *коваоница*, а негде и *догана*.

5. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Још је јек гусала и чест и мио у свем чачанском округу. Песме се певају све које има сав наш народ, а од оних које су везане за места тамошња, ево и овде једне:

Бој на Лопашу
(трећи дан Тројица 1806)

„Боже мили, чуда великога!
Још зорица није забјелила,
Ни данича лица помолила
А од дана ни помена нема,
Полећела два врана гаврана
Од Ужица града бијелога:
Крваве им ноге до кољена
Крвава им крила до рамена
И крвави кљуни до очију.
Одлећеше шеру Сарајеву
Ордагином двору бијеломе.
Како па'ше оба загракташе.
Зачула их Ордагина љуба
Па је млада пред двор ишетала
И овако њима говорила:
„„Не било вас! двије тице вране!
Двије тице, двије злослутнице!
Зар је мало дрвља и камења,
Ил' зелених по горама јела,
Већ падате на бијеле дворе
Бјеле дворе мога господара?
С кога ли сте врха и планине,
Од кога ли града и крајине;
Нијесте ли од Ужица града?
Не вијесте л' ђе Ордагу мога

И његову убојиту војску:
Све по избор младе Сарајлије?
Је ли дош'о до Ужица војно?
Је л' Мораву мутну пребродио,
Је ли дош'о равном Драгачеву
Је ли с Влахом бојак учинио
Је л' посјек'о црна каурина
Љуту гују Попа Милутина
Од онога Драгачева равна;
Је ли дворе њему похарао,
Драгачево је ли поробио?
Води ли ми танких Драгачевкй
Које би ме послужиле вјерно?"
Ал да видиш двије тице вране!
Једна гракће, друга проговара:
„О госпођо, О дагино љубо,
Ми смо ради донет' добре гласе,
Али ваља истину казати;
Јесмо, госпо, од Ужица града,
Од њега смо ноћас полећели;
Видјели смо Ордагу твојега.
Ага дође до Ужица града
И доведе шест хиљада војске
Лијепо му бјеше у Ужицу
Шетати се и зијафетити;
Ал Ордага не шће мировати.
Двије ноћи туна преноћио
А кад трећа нојца настанула
Прије зоре и бијела данка
Он порани, жалосна му мајка!
И отиде низ воду Дјетињу
И одведе убојиту војску
И још с њоме многе Ужичане
Да кадама заробе Влахиња.
Горобиље село проходио
Милићеву Селу доходио
И у њему нојцу преноћио
Па у јутру рано поранио
Те Мораву воду пребродио;
Ал' га туна дочекала стража
И пред њоме буљубаша *Рано*

И са њиме јоште *Карапавле.*
Како стража осјетила Турке,
Одмах с њима заметнула кавгу;
Но је већа сила у Турака,
Не може им одољети стража.
Одатле се подигоше Турци
Те одоше у поље лопашко,
У Лопашу табор учинише
Учинише, па се ушанчише.
Глас допаде Попу Милутину
Да му Турци Лопаш заузеше.
Скочи попе к'о да се помами,
Па сакупи три хиљаде војске
Врсне синке Драгачева равног
И са њима војводу *Новака*
Из зелена села Горачића
Са Новаком *Радовић Милића*
Са Милићем кнез *Максима храбра*
Оде с војском пред Ордагу твога.
Како попе стиже у Лопаша,
Одмах јунак удари на Турке.
Бојак бише цијелога дана
Нит' се знаде ко ће задобити.
И другога дана бојак бише:
Магла паде на земљицу црну
Од онога праха пушчанога
Те се, госпо, вићет' не могоше:
Ко ли гине, ко ли задобија?
Док допаде Попе Милутине
До Ордаге твога господара,
Па овако њему проговара:
„„Бре! Ордага, турски капетане,
Оди, море, да се огледамо!
Мало л' ти је шера Сарајева,
Него јаде и овдјена тражиш?
Стани Туре да се намиримо."
То изрече, Ордаги кидиса
Те му сабљом одсијече главу.
Кад видјеше Турци Сарајлије
И са њима млади Ужичани
Да погибе така поглавица,

Плећа да'ше, бијежати сташе.
А војска их српска окупила
За Мораву воду прегонила.
Ту погибе много Сарајлија
И са њима четрест Ужичана.""
Кад то зачу Ордагина љуба
Кука млада као кукавица
А превија кано ластавица
И проклиње Попа Милутина:
„„Бог т' убио Попе Милутине,
Турска сабља одсјекла ти главу!
Што погуби Ордагу мојега
И разагна сву његову војску.""

Друга песма из Драгачева

Што Морава мутна тече?
Да ли паша коње поји,
Ил' пашина војска броди?
Нити паша коње поји,
Нит' пашина војска броди,
Већ се купљу двије сестрице:
Магдалина и Калина[1].
Магдалина препливала
Калина се удавила.
Мртва глава проговара:
„Магдалино, сејо моја!
Кад отидеш нашој мајци
Ти не казуј јадној мајци
Да се јесам удавила:
Већ да сам се удомила
Међ' два брега два дјевера,
Међ' двије горе, двије јетрве,
Мрамор камен младожења,
Травица ми заовица
А земљица свекрвица."

---

[1] У Сврљигу се пева овај исти мотив али су имена друга: *Аливера* и *Тодора*

„Тодора се удавила
Аливера испливала" и т. д.

Осем тога, Драгачево је особито на гласу са песама и певања. Многе песме помињу планину Јелицу. Тако се у једној тврди нешто што не знам да ли је истина. Песма вели:

„О Јелице, висока планино!
С тебе ми се шӗр Шабац види,
Испод Шапца мермерли калдрма" и т. д.

Не знам, да ли се доиста види Шабац с Јелице, јер га никад нисам могао ни разгледати због магловитости оних дана кад сам год бивао на Јелици, али да је с Јелице дивотан поглед готово на све стране, то је цела истина.

Од *прича*, које би биле местимице везане за овај крај, можемо поменути ове:

У планини села *Отрока*, у Подибру, има једно место, које се зове *Разбојиште*. Име ово постало је, по причи, на овај начин: У неко старо доба, на том су се месту бйле хале из тога села с халама из села *Јелошњице*. Хале с Разбојишта гађале су оне у Јелошњици *јелом*, а ове йз Јелошњице оне на Разбојишту *разбојем*, па се, веле, од тога места прозвало *Разбојиште?!*...

У селу Отроцима, близу кречанȃ, има једна пољана која се зове *Гувно*. За то место везује се ова прича: Два брата имала многу пшеницу, па је врли на том пољу. Један брат био слеп у оба ока, а други видео на оба два. Кад су стали делити, окати напуни бучук житом, па пружи брату, рекавши:

— Пипни, брате, је ли пун?

Слепи дохвати руком бучук, и рекне:

— Добро, брате; пун је.

— Е, ово је мени, настави окати.

Кад изручи жито, он изврне бучук, па по данцету поспе тек неколико зрна, и принесе слепом:

— Пипни, брате, ово је теби.

Слепац дохвати озго зрна, па не знајући колико је ту плитко жито, рекне:

— Лепо, брате, пуно је, сипај то мени!

Тако поделе жито, и спреме се да пођу; али у тај мах — урнише се земља под њима, и они оба оду у бездан.

Испод тога Гумна има извор, па кад год удари киша, људи уверавају да вода изнесе из земље по неко са свим црно зрно пшенице.

Властељица је село у Драгачеву, 5 ½ сата на југоисток од Чачка. За то село везана је ова прича:

„Кад је *Сибињанин Јанко* пропао с војском на Косову, и отуда се вратио сам самцит, преко планина и врлети, дође он у данашње село Властељицу једноме човеку на конак. То је било у очи светих Врачева, који падају 1 Новембра. Домаћин је био свечар. Јанка као путника прими он како је боље могао, и ако није знао ни ко је ни откуд је. За вечером, дође време и здравицама. Између многих других, гости напију и за здравље војводи *Сибињанину Јанку*, где је да је, нека му је Бог помотњик, да сатре силу турску!

То је Јанко и слушао и гледао, али се није хтео казати. Сутра дан пође да иде; домаћин га поведе, да га као непозната човека упути. На растанку, Јанко се каже ко је, и шта је било с његовом војском.

— Него хвала ти на дочеку, рекне он домаћину: — и да Бог да ти се власт никад не укратила, него да си богат и властан до века.

Тај се човек прозове после *Властељица*, али како су, за Турака, све из те породице бивали кнезови, фамилија се та доцније прозове и *Кнежевићи*, а име *Властељица* остане селу и до данас“.

Још ћу овде ставити причу коју сам чуо 8 Јуна 1870 на Рашкој, од неког *Нув-аге*, буљубаше на турској караули, који је родом из Рожаја, по крви прави Србин, а по вери Мухамеданац. И ако у причи дише много турскога даха, опет ја мислим да јој је овде место, јер овај крај баш удара у земље наше у којима је тога доста. Ево приче:

Срећно доба
(Хаир-земан)

Бог је најприје био створио свијет, и све у свијету, па тек доцније инсана (човјека). Док још није било човјека на свијету,

ишли су светитељи и анђели по земљи, и разгледали како је гдје. Једном тако путоваху један светитељ и један анђео, па крај пута видјеше крушку, и на грани јој тица, лијепа, шарена, китнаста, да је се не мореш нагледати, а доље под крушком липсало штене и упрвљало се, па, бива, гамиже у њему црв ево овако (показује прстима). Она птица слети с гране, и кљуј и гутај оне црвове!

— Ох, Боже, рећи ће анђео, велико је давање твоје; даваш што хоћеш да даш; али што ово даде, да овака лијепа, овака китњаста тица кљује, бива, ови гад?

— А чудно ли ти је? упитаће га светитељ.

— Како ми не би било чудно? одговори анђео.

— Не чуди се; доћи ће неки хаир-земан — неко срећно вријеме — када ће изаћи човјек на земљу. Биће у људи и богаташа, и већила, и мудира, и забита, и мувтија, и хоџа; и биће их лијепих, китњастих, и шарених, ето таких као што је та тица, па *опет ће кљувати сиротињску муку!* ....

Пођоше даље. А то украј пута гори велика ватра, над ватром су три тенџере, двије с крајева пуне, а једна у сриједи међу њима празна. Из оних двију крајних избија кључ и прескаче из једне у другу, прео оне празне. Она, кукавица, пишти од велике жеге, а ни кап не ће у њу да падне.

— Ох, Боже! рећи ће анђео, велико је давање твоје; даваш што хоћеш да даш; ама што даде ово, да се из пуна у пуно прељева, а у празно не ће ни да кане?

— Не чуди се! рећи ће му светитељ: — кад изађе човјек на свијет, биће их богатих, а биће и сиромаха. Богат ће богата, преко сиромаха, звати на гозбе и зијафете, на сиромаха не ће ни погледати ни један, а жудјеће и сиромахова душа да се развесели кано и богаташи....

Пођоше даље. А то испред њих побјеже кучка, скотна, те се једва креће с великим трбухом. Али гле! штенци пролајаше мајци у утроби!

— Ух, Боже! повика анђео, велико је давање твоје; даваш

што хоћеш да даш. Него ршта даде ово чудо, да штенци пролају мајци у утроби?

— Зар ти је чудно? упитаће га светитељ.

— Како ми не би било чудно? одговориће анђео. Тому се никад нијесам надао.

— Не чуди се! рећи ће даље светитељ. По хаир-земану, (после сретнога доба) кад изађе човјек на свијет, настаће хаирсуз-земан (несретно доба) кад ће се све обрнути како не треба. Тадај ће дјеца говорити својему оцу и мајци: *шутите, ви ништа не знате!*

„И то је вријеме у нас, у Турској, настало“, заврши Нувô грохотом се насмејавши „а како је у вас — ти ћеш знати боље“, рече он погледавши у ме и у сву дружину очима које питају.

Игре колске помињу се ове: *четворка; мачванка; левакиња; острољанка; влахиња; ђурђевка; шумаричанка; орловка; устај дико; зајам; бугарка;* и *прогонац.*

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Чачански је округ, у старије време, био другојачије подељен за управу. *Драгачево* је било за се; *Студеница* за се; *Карановац* с *Подибром* опет за се, а *Чачак* са својим *поморављем* мора да је био за се, али ми о том не налазимо нигде споменâ.

Данаске је тај округ овако подељен: *Чачак* је окружна варош, и односи се непосредно окружном начелништву; а срезови су ови: *драгачевски*, са столицом у селу *Тијању; студенички* са столицом на *Рашкој; карановачки*, са столицом у *Карановцу;* и *трнавски*, са столицом у *Чачку.*

Окружне су власти све у Чачку.

Ту је и команда чачанске бригаде.

Реалчица с два разреда находи се у Чачку.

Прота седи у Карановцу, а у Чачку има намесник, као што један такав има и у Драгачеву.

Поште и станице телеграфске имају: у Чачку, Карановцу, у Студеници, и на Рашкој.

Ђумрук је и састанак на Рашкој.

Владика седи у Карановцу.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од нових тековина има да се помене у чачанском округу:

Пут од Чачка преко Јелице на Пожегу, к Ужицу.

Пут од Чачка преко Јелице и Драгачева, к Ивањици.

Понтонски мост на Морави код Чачка којим прелази чачанско-милановачки пут.

Понтонски мост на Ибру, код Карановца.

Даље, лепа зграда у Карановцу, која је грађена за окружне власти, а сад у њој седи среска власт и чета понтоњерска.

Нова красна зграда за школе у Карановцу.

Нова школа на Рашкој, а сад се ту гради и нова црква.

Нова лепа црква у селу Котражи, која је довршена пре неколико година.

Нова школска зграда у Чачку; а и кућа за окружне власти диже се већ у тој вароши.

III

Крушевачки округ

1 Границе, и планине

Крушевачки округ буди многе тешке али значајне успомене у срцу Србина патријота. Из Крушевца је пошла она војска која је готово сва изгинула бранећи своју отаџбину; војска, која је у својим редовима бројала и рачунџију издајника, и дику међу јунацима, мученика за народну ствар — сокола Милоша Обилића.

Али крушевачки округ обухвата и Копаоник — највишу планину у Србији, с које се види далеко на све четири стране; види се тужно поље Косово, види се Босна каменита, виде се врхови балканских источних огранака, а види се и китнаста земља Шумадија, која, кад се оно заљуља, у почетку овога века, чак у Шаму каде заплакаше, јер их раја не уцвели на правди него само своја права потражи.

Да окружимо овај округ његовим данашњим границама, те да знамо у коликом се простору покреће сав наш даљи говор.

Крушевачком је округу граница с југа Ибар почињући од Рашке па докле и чачанском; оставивши Ибар, граница та, оном линијом која је показана за округ чачански, слази у Мораву. Овом реком, даље, граница иде до под Сталаћ, и одатле се повија уз источну Мораву до мало више Ђуниса, па онда право преко Јастрепца удара у плот, којим опет иде на Јанкову Клисуру, па преко Копаоника, остављајући највише висове у Србији, спушта се у Ибар, којим слази до на Рашку, одакле ми и почесмо ово наше шестарење.

Копаоник је највиша планина не само у крушевачком округу, него и у целој Србији. Међу Ибром и обема Моравама, као горо-

стасна водомеђа, диже се Копаоник, готово с безбројним височима, косама и повијарцима, који сви представљају знатне висине, и од којих ћемо ми тек највеће овде именовати. Копаоник је диновски скуп висова и брдоравања, којих висина, на највишем месту — сувом Рудишту —, прелази и преко 6000 стопа[1].

Копаоник, са свим својим разноименим и разновисним другарима, готово је сав од силикатних стена (гнајза, микашиста и сијенита); само на два места увлаче се у Копаоник уске греде од кречног камена, од *Брзећа* преко *Метође* до *Гобеле*, и од *Жупе* до *Нерађе* идући испод *Козника* к *Плочи*. Цело пак подножје Копаониковог подгорја, и неки виши врхови — куле копаоничке: Треска, Једовник, и Столови (у чачанском округу) — састоје се из серпентина.

На север од Копаоника, виси се брдо *Нерађа*; малко на запад, вис је *Жељин*, брдо с два вршка, које се види из далека и кога висина допире до 4200 стопа. Између овога и *Нерађе* протеже се висока коса *Плоча*, коју географи помињу често као вишу и од Нерађе и од Жељина (веле да има 4800 — 5000 стопа, али се наше голо око томе противи[2]). Још даље на запад јавља се *Савина Трпеза*, па на север *Гоч*, а на запад даље су Столови, који улазе у чачански округ, где је била реч и о тим планинама.

На југ од Копаоника је голи шиљасти вис *Кукавица*, и *Једовник*, који се последњи у песмама помиње.

На исток од Копаоника, протеже се дуга, не свуда једнако обилно гором обрасла планина *Јастребац*, која се свршава чак код Суповца, на источној Морави, не далеко од Ниша.

На Јастрепцу су највећи су висови: *Три Сестрице*, *Поглед*, *Сјајна Стена*, а преседлице или прослопи најзнатнији су: *Равна Гора*, *Страцимир* и *Прокоп*, где свуда имају карауле. — *Поглед* је прозван тако с тога, што се с њега види сва Топлица у питомој равни.

---

[1] *Др Панчић* вели 1700 метара. (Глед. *Копаоник и његово подгорје*, стр. 4).

[2] Може бити забуна и у том што се не зна местимице тачка коју су мерили и каквим су је именом назвали.

Од свих ових планина, Копаоник је најграндиознији. Он обухвата у себе толике висове, који би, да сами за се стоје, могли обраћати на се и радознало око путника, и марљиву пажњу научника.

Осем тих високих планина, и њихових огранака, у самом округу, ближе к Моравама западној и источној, планина *Мојсиње*, у ставама међу Расином и источном Моравом, обраћа на се пажњу, и то више по причама које живе у народу о њој, него ли по геолошким својствима, или висини својој.

На венцима, који се пружају од Жељина и који су, наравно, нижи од њега, највиши су висови *Поглед, Печени Гроб, Медвеђа Рупа, Огорелица, Жути Крш, Кобиларник, Девојачки Гроб, Дуга Пољана, Равна Гора.* Исто тако, не треба да остане непоменут ни вис *Гоч*, над врњачком бањом, северозападно од Жељина.

На највишим висовима крушевачког округа има горе: јелове, борове, јаворове, букове (највише), брестове, граничеве, јасенове, липове, и т. д.

Од дивљине има: медведа, вукова, лисица, дивљих свиња, срна, зечева, куна, јазаваца, творова и др.; од тица има: орлова, јастребова, буљина, и соколова (у Јастрепцу), тетребова, јаребица, голубова, грлица, косова, дрозгова, славуја, шева, и т. д.

---

2 Воде

Осем Ибра, који је с јужне стране дуго граница овом округу, квасе њега као граничне воде: западна Морава од Нова Села до Сталаћа, и источна Морава од више Ђуниса опет до под Сталаћ.

А од унутрашњих вода биће на реду да се помене

Расина, која постаје од станишиначке и још једне речице, које извиру једна из *Жељина* а друга из *Гоча*. Име Расина настаје тек од села Рогавчине, пошто се оне две реке састану. Расина има долину лепу за око, а родну за усеве. Она тече најпре на исток па тек доцније код села Наупаре[1] окреће на север; про-

[1] Прича се да је одатле Кнез Милош хтео, да је наврати на Крушевац, па намера остала не извршена?!

лази мимо Крушевац с источне стране, и испод ове вароши, на ½ сата, улива са у западну Мораву. У Расину се стиче и речица *Блаташница*, која протиче кроз *Јанкову Клисуру*.

Јошаница, скупља се из више потока; најдужи је онај који долази од Жељина, и протиче испод цркве у селу *Плочи;* доцније он прима *ивљански поток* с лева, *јелакачку реку* с десна и *Велештицу*, опет с лева, која се стиче у Јошаницу у Бањи Јошаничкој, баш испод купатила. Ова јој речица даје највише воде. А помоћ јој је велика и од саме *Бање Јошаничке*, која бљује своју кључалу воду у толикој мери, да би ту одмах могла млети воденица.

Од села Бање, она пролази поред села Кожукаца, и доцније се слива у Ибар.

Јошаница пада с висине, а тече коритом веома каменитим, с тога она тако хуји, да се близу ње два не привикла човека не могу лагано разговарати.

Рибарска и *Велика Река;* прва долази из села Бољевца, под висом јастребачким, и тече кроз села: *Крушнице* и *Зебицу*, па се, испод В. Шиљеговца, састаје с реком рибарском, те протичу, као једна вода, кроз Каоник и Ђунис испод кога падају у Мораву.

Кожетинска река, која се под косом кожетинском састаје из два крака, и тече одатле на исток, или још на југоисток, на Витково. Код села Пепељевца она обрће к северу, и испод друма трстеничко-крушевачког пада у Мораву.

Ова се река састаје из два крака под самим Кожетином. Леви јој извире у латковачком брду, а десни опет састављају: Мала Дубравица, Планиница, и Сиљевац.

Минералне воде крушевачког округа имају нешто више него све воде те врсте у Србији.

Јошаничка Бања, извире у реци тога имена (а и село се око ње зове тако) онде где се стиче река *Велештица*, која се у свом почетку зове *Самоковска Река*.

Бања та извире из камена врло обилно, и врућа је 76 — 78° C. По томе је најтоплија вода у Јевропи, нити има себи друге до оне у Бруси, у Малој Азији. У њој нема никаквих минералних делова, а по радњи медичкој, може се мерити с водом у Гастајну, само што је наша Бања много топлија[1].

Мало ниже извора, има једно старо купатило, за које се не зна чиј је рукотвор, а личи на старе римске грађевине од оте врсте.

Кад се једном путови просеку, кад се начине сместишта и набаве потребне удобности: Јошаничка ће Бања текар оживети животом новим, пријатним, и корисним.

Г. *Др Панчић* помиње и оне гвожђане *киже* у планском брду, које могу дати некад врло корисна купатила за извесну врсту болести.

Има прича, да је на једној од оближњих Копаонику планина ручао некад цар Душан, и да је на ручку имао: *јагње сисанче*, зрелих *трешања*, зрела *грожђа*, и *леда*, све произведено природом у околини. У Јошаничкој Бањи готово ће се моћи све то сустизати. Јер трешње тамо доспевају о Св. Илији; леда на Копаонику има прелетњега, јагњади сисанчади такође бива позно, грожђе се пак у Жупи може имати и рано и позно.

Требoтин, село на североисток од Копаоника, а 2 сата на запад од Крушевца. Ту извире хладна алкалична кисела вода, која се због обиља угљене киселане, и угљенокиселог натрона мора уврстити[2] у важније наше киселе воде.

Само се још мора порадити, да се начини отока овој води у оближњу (врбничку) реку, и да се набави све што треба за тако место, па ће Требoтин бити и пријатно и лековито место нарочито за оне који од многога седења стеку разне омање невоље и бољетице.

Врњци. На северној страни Гоча, у селу Врњцима, $^1/_2$ сата јужно од пута који води из Карановца у Трстеник, находи се чувена *Врњачка Бања*, у сред села тога имена, у пределу какав

[1] *Др. Панчић, Копаоник и његово подгорје*, стр. 10.
[2] Испитао је пок. *М. Рашковић*, проф. на вел. школи.

се само може пожелети. Њезина је температура 27° C[1]. Вода ова у 1000 грама има 2,51 грам сталних делова, и то готово оних истих које садржи вода треботинска, само што се у овој осећа нешто мало сумпорне киселине.

Стручњаци наши и странци пореде ову воду с најчувенијим водама ове врсте у Јевропи: с оном у Емсу, и оном у Карловим Варима, и т. д.

На месту, где је врло ласно доћи, близу варошице Трстеника, где се може много што шта набавити за живљење, под Гочем, где је стоке и млека изобила, вода ова — са својим красним лековитим својствима — има најлепше изгледе у будућности. Само више знања, воље, и капитала!

Рибарска Бања, 4 сата на југоисток од Крушевца, повише села Рибара, а под самим Јастрепцем. Лековита вода ова, била је позната и старима, од којих је било остало једно зидано купатило, које је 1852 срушено, и друго удобно и пространо начињено.

Вода је ова бистра, по укусу нешто бљутава, и удара на сумпор. Топлота је у купатилу од 28° до 30° по Реом., али на самом извору, ова топлота мора бити сталнија.

Испитана вода ова, показала је ове састојке: сумпоритог ваздуха; угљенокиселог натрона; извлака (Extrativstoff); сољане киселине и нешто гвожђа[2].

Вода је та врло важна, и доиста се и походи врло много сваке године.

Вода се та, као купатило, препоручује поглавито у болестима костију и чланкова од назеба, и после убоја; у млитавости и узетости после удара; у отоцима костју и у костобољи; у болестима кожним, и т. д.

Она се и пије с врло великом коришћу у болестима од слузаве коже у стомаху и у превима; кад се изгуби воља на јело; кад је затвор, или тешка столица, кад се пати од глиста, и т. д.

---

[1] Доцније је нађено, на самом врелу, кад је откопано, да је топла 36° C.

[2] *Линденмајер*, стр. 106—108.

Буци, у округу и срезу крушевачком, у селу истог имена, с јужне стране Јастрепца, има нека лековита вода, која, по *Барону Хердеру*, садржи нешто угљенокиселога гаса, и нешто сољане киселине.

Мајдево, село у округу и срезу крушевачком, крај Расине, има неку минералну воду, у којој је *Барон Хердер* нашао нешто сољане киселине, али у малој мери.

Сеземча, село опет у истом срезу и округу, има један извор, кога вода садржи нешто угљенокиселога гаса и нешто сољане киселине. И ову је воду испитивао Барон Хердер. Г. Линденмајер се нада, да би се марљивим испитом нашло више што у овој води[1]. Најпосле *Слатина*, село опет у срезу и округу крушевачком, има једну воду, која садржи нешто сољане киселине, али је свакојако незнатна.

3 Равнице

Равни су највеће у крушевачком округу дуж западне Мораве. После оне сутеске више Трстеника где се висови од Гоча с десне и од Татарне с леве стране Мораве тако приближују к обали да чине праву сутеску, почне се раван све више ширити тако, да на неким местима од обале моравске до најмањега брда има више од сата хода. Ово траје чак до Расине и до брда Мојсиња, источно од Крушевца, где се у раван може узети сав простор од Мораве до близу Наупаре, на југ од Крушевца, а ту ће бити читава три сата места.

Осем моравске равни, има још лепих равница око Расине, око витковачке реке, и око реке *рибарске* и реке *велике*, нарочито око села В. Шиљеговца.

Па и сама толико чувена *Жупа* може се пре узети као издробљена раван, него као какав брдовити предео.

Равни има и по највећим висинама Копаоника, само што су то поља за пашу, а нису за обрађивање због велике студени.

[1] *Линденмајер*, стр. 109.

4 Шуме

Ретко је која планина у Србији задржала такав целац биљнога свога накита као *Јастребац*, бар с оне стране, која му је овамо к Србији окренута.

Копаоник је по врховима гô на много места, али у осојима, и иначе у удолинама, богат је још обилном шумом.

Тако је исто и на Жељину, а Нерећа је и по самом врху свом обрасла шумом.

Они делови венца Савине Трпезе, који се пружају на исток у овај округ и који се спајају с Гочем, такође су обрасли, особито по осојима и равнима, једром и густом шумом.

По највишим висовима Копаоника шума је највише јелова, смрчева, букова, после долази граничева, церова, лужњакова, јаворова, млечикова, и др., као што смо и раније говорили.

Ниже к Морави, красан је гај од Ђуниса до села Гревца, окићен лепим лужњаком и границом, а ређе цером.

---

5 Рудно благо

Копаоник је истина добио име од тога што су у њему од вајкада *копане* руде; али је он тога блага тако пун да ће се још дуго и дуго имати шта да црпе из његових недара.

Ми ћемо овде, благодарећи *дру Панчићу*, поменути само главнија рудна места по тим планинама. Тако је

1. *Рудњак*, више Међуречја на коси, која се спушта са Студене у Гокчаницу. Ту се налази у гвозденој руди — лимониту — особити минерал који досада ван Србије није нађен. Њега је ту пронашао 1835 Барон Хердер, и назвао га *Милошин*, у част пок. Кнезу Милошу.

2. *Плана*, узмеђу Ковачевца и Међуречја идући к Јошаничкој Бањи. Ту је мноштво свакојаких минерала, у којима има и сребра. На стара окна, из којих су некад вађене руде, теку данас читави потоци гвожђевите воде, који сталожавају читаве масе гвоздене руде (палудита), па се онда сливају у јошаничку реку.

Те воде народ тамо зове *кижe*. Барон Хердер обраћа особиту пажњу на овај рудник[1]. А као да ће ова Плана бити она иста која се помиње у писмима Дубровчана Деспоту Стевану Високом[2].

3. У *Лачнојевићима*, испод Ковачевца и Јошаничке Бање, налазе се богате сребрне руде. Барон Хердер вели да су оба ова последња рудника врло важна, и да ће некад ту оживети корисна за земљу рударска индустрија.

4. У *Симоковској Реци*, испод Једовника, имају и сад неке рударске справе по којима се сме мислити, да су се ту до скора топиле руде а и копале су се ту близу, испод бањског Копаоника.

5. *Суво Рудиште*, испод самог врха високога Копаоника; ово је место тако прозвано за то што је доста велики простор — као београдска стара пијаца — сав покривен црном магнетном рудом, која особито с тога пада у очи што је сва околина обрасла врло бујном травом.

6. На североисточној страни од Сувога Рудишта спуштају се две косе, једна *Беђировцу*, а друга *Зовини*. Онде, где се ове косе над Црвеним потоком стичу, налазе се многе закопине, гомиле згуре, и трагови од окана, а у потоку су развалине од неке старе вароши, што све говори за велику важност овога места, кога је на жалост већа страна, при повлачењу границе за Кнежевину остала онамо у Турској.

7. Најважније је место на североисточном подножју Копаоника од става *Реке Беле* и реке *Добродôске* до испод *Грашеваца*. Ту се налазе на простору од близу 6 сата на небројним местима грдне гомиле згуре и свакојаке зграде; ту се причају оне чудне приче о некадашњим варошима на тим местима, о њихову богаству, и о палилу (луксузу) њихових становника. А све то напомиње да је некад у грашевачкој реци рударска индустрија јако цветала.

Кад је све то било? Колико је трајало, ко је покретао ту

[1] Његов *Пут по Србији*, стр. 33.
[2] *Срп. Споменици*, од *М. Пуцића*, стр. 37, 119, и 120.

радњу[1]? Ми на жалост не знамо. А тако исто ће знамо ни то: када ће српска памет и снага оживити ова пуста места, и покренути радњу о којој се данас тамо прича као о некаком циновском послу!

Још ваља да додамо, да су сви рудници на Копаонику задржани за државу: ниједан није дат ником под закуп.

6 Остаци од старина

Старинама је крушевачки округ један између најбогатијих у Србији.

Осем споменика рударских које помињасмо кад говорасмо о Копаонику, има још разноврсних остатака од старине давнашње, и из прошлости српске.

Да почнемо онима који најпре падају у очи, и постањем су јамачно старији.

Козник град, на север од Нерађе, на десној страни речице Расине, али високо над њом, на једном омчастом чоту, коме се само с једне стране може лашње прићи, озидан је овај чудни градић. За њега се прича: да се на козама вукао камен, кад је он грађен, и да је у кози јаре провречало од тешка терета. Друга опет прича казује да су они који су га опсађивали, намазали некаким горивом козама рогове, запалили их, па пустили козе уза страну, те се опсађеници од тога поплашили, и предали се.

Чот, на коме је Козник, висок је 2725 стопа, по *Ами Бују*. Featured: Featured: Козник се још одржао зид врло добро; стоје му врата за улазак, и пет четвртастих кула са стране. Унутрашњост му је доста пространа, али неравна због стена на којима је.

С Козника је дивотан поглед на све стране докле само очи могу догледати. Кажу да су и наши оцеви, за свога ратовања за слободу, ту држали своју стражу мотриљу, која је пазила на кртање непријатеља.

[1] О свему овом врло је интересно прочитати красни и једри састав *Дра Панчића*, *„Копаоник и његово подгорје“*, у Београду, 1864 стр. 1—23.

Обође; на јошаничкој Клисури, између Бање и Јелакаца, на левој страни реке Јошанице, налазе се ове зидине старога града, које се тако зову, и које се опет приписују Ђурђевој Јерини.

Испод Козника, у равни крај Расине, многе су закопине; изоравају се рбаци од судова, гвоздене алатљике, и по који новац. Све показује да је некад било кућа и подрума на том месту. Ту је сада село *Будиловина.* Да ли није овде било оно старо *Будимље,* које Дечански даје у својој књизи заветници *Дечанима?* јер ево како он вели .... мегю Плавомь и Боудимломь конь Козіега Хрьбьта у локвоу[1], и т. д. и т. д.

Црква Павлица. На десној страни Ибра, сат и по од Рашке на север идући, има једна мала црквица, већ готово развалена, за коју се ништа не зна кад је зидана, и ко јој је био *ктитор.* А малко иза ње, велика је *Црква Павлица,* за коју се држи да је дело Немањића. Она је била четвртаста, али, прича се, пре 300 година, некакав *Филип Латин* (т. је. римске вере) имао је свој самоков у *Јошаничкој Бањи.* Тај самоков није никако хтео да проради. Све знање механике није, веле, могло да га покрене. Филип усни да ваља да начини једну „препрату“ цркви Павлици, којој долази народа више него што може стати у њу, па ће му самоков прорадити. Он то учини, и кажу да му је самоков прорадио! Ова доцнија доградa много је грубља од старе цркве. У најновије време, настављена је звонара, и црква сва оправљена. Овом приликом нађен је на своду цркве мртав човек, сав сатрунуо, а од пушке му остала само цев и табан.

Кажу да је изнутра у кубету био запис; али је несрећом замазан кречем кад је црква оправљана.

Градац или *Сребрница.* На ½ сата западно од манастира *Велуħа,* на једном вису, коме је ода свуда тешко приступити, находи се градић, испод кога извире поток *Сребрница.* Многи, с тога, и зидину не зову *Градац* него *Сребрница.*

Народ прича да су овај град зидали Латини, и ту им је била ливница сребра, на реци, неколико хвата од подножја град-

[1] *Monumenta Serbica*, 95.

ског, где и сад имају неке развалине. Тај град освојили су, вели се, Срби од Латина. А била је некака хала, која је Србима доносила жито и сваки бериђет. Латини ухвате ту халу и закују у Жељину, па тада ударе низ косу на „Велики поглед“, сиђу у Градац (Сребрницу) и град запале, војску сву, која није била побегла, потуку. Војвода у Градцу затвори подземни подрум, а у подруму су три казана блага, и на њима спава змија; још ту има три петачке љуте ракије, и много других драгоцених ствари! Мисли се да то све стоји и данас, само се не зна где су подруму врата.

Кажу да је, пре 5—6 година, неки сељак нашао код Градца једну као јабуку од злата, и продао је неком златару у Крушевцу. Још се ту находе неке гвоздене и тучане ствари.

Кула Тодора од Сталаћа. Над ставама источне и западне Мораве, у брегу, стоји и сада јако опала зидина, коју народ зове „*Кула Тодора од Сталаћа*. Три зида: источни, северни, и западни, стоје још усправо, само су један од другог отпојени, а јужни је са свим из темеља искорутан, до куле пак, где је била капија, стоји зид са сводом. На северном дувару куле има под сами врх прозор, и у њему се познаје моловање још од онога доба. Ово је врло важно за познавање изнутрицâ у дворовима наших старих великаша. Сталаћ је село; или боље рећи два су села: једно под Кулом, на левој страни источне Мораве, а друго на њеном десном брегу, у алексиначком округу.

Ми не ћемо помињати овде песму о женидби Тодора од Сталаћа, јер и она показује каква је недела и злочинства гледало Смедерево већ под крај своје столичне владе; али не можемо да не испишемо песму: „*Смрт војводе Пријезде*“, у којој се удружује родољубље с витештвом срца Српкињина. Нека нам та песма сама каже, како је Сталаћ пао пода Турке:

„Често књиге иду за књигама,
Од кога ли? коме ли долазе?
Од Мемеда од цара турскога
А долазе до Сталаћа града
До Пријезде војводе Сталаћке:

„„О Пријезда, војводо Сталаћка!
Пошљи мени до три добра твоја:
Прво добро сабљу навалију,
Која сече дрвље и камење
Дрво, камен, и студено гвожђе;
Друго добро, ждрала коња твога,
Који коњиц може прелетети
Засобице и по два бедема;
Треће добро, твоју љубу верну.““
Гледа књигу војвода Пријезда,
Ону гледа, другу ситну пише:
„Цар-Мемеде, турски господару!
Купи војске, колико ти драго,
Под Сталаћа, кад је теби драго,
Удри Сталаћ, како ти је драго
Ја ти добра не дам ни једнога;
Ја сам сабљу за себе ковао,
А ждрала сам за себе ранио,
А љубу сам за себе довео;
Па ти не дам добра ни једнога.“
Диже војску турски цар Мемеде,
Диже војску, оде под Сталаћа,
Био Сталаћ три године дана
Нит' му одби креча ни камена,
Нит' га како може освојити
Ни пак како може оставити.
Једно јутро у очи недеље
Попела се Пријездина љуба
На бедена малена Сталаћа,
Па с бедена у Мораву гледа
Ал' Морава мутна испод града,
Па беседи Пријездина љуба:
„О Пријезда, драги господару!
Ја се бојим, драги господару!
Нас ће Турци лагумом дигнути.“
Говори јој војвода Пријезда:
„Мучи љубо, муком се замукла!
Гди ће бити лагум под Моравом?“
По том дошла та недеља прва
И господа отишла у цркву
И Божју су службу одстојали;

Кад господа изашла из цркве
Тад беседи војвода Пријезда:
„О, војводе, моја лака крила!
Крила моја, с вама ћу летети,
Да ручамо, да се напијемо,
Да на граду врата отворимо
Да на Турке јуриш учинимо
Па шта нама Бог и срећа даде.“
Па Пријезда љубу дозиваше:
„Иди, љубо, у пивнице доње
Те донеси вина и ракије.“
Узе Јела два кондира златна
Па отиде у пивнице доње.
Кад госпођа пред пивницу дошла
Ал' пивница пуна јаничара,
Папучама пију вино ладно
А у здравље Јелице госпође,
Спокој душе Пријезде војводе.
Кад то виде Јелица госпођа,
Та кондиром о камен удари
Па потрча у господске дворе:
„Зло ти вино, драги господару!
Зло ти вино, а гора ракија!
Пивница ти пуна јаничара,
Папучама пију вино ладно,
А за моје здравље намењују
А тебека жива сарањују,
Сарањују, за душу ти пију“.
Онда скочи војвода Пријезда
Па на Турке јуриш учинише
Па се бише и секоше с Турци
Док погибе шездесет војвода,
Њих шездесет, хиљаде Турака;
Тад се врати војвода Пријезда,
Па за собом затвори капију.
Па по потрже сабљу навалију,
Ждралу коњу одсијече главу:
„Јао, ждрале, моје добро драго!
Та нека те турски цар не јаше!“
Преби бритку сабљу навалију,
„Навалија, моја десна руко!

Та нека те турски цар не паше!“
Па отиде госпођи у дворе,
Па госпођу привати за руку:
„О Јелице, госпођо разумна!
Или волиш са мном погинути,
Ил' Турчину бити љуба верна?“
Сузе рони Јелица госпођа:
„*Волим с тобом часно погинути*
„*Нег' љубити на срамоту Турке;*
„*Не ћу своју веру изгубити*
„*И часнога крста погазити.*“
Узеше се обоје за руке
Па одоше на бедем Сталаћа
Па беседи Јелица госпођа:
„О, Пријезда, драги господару!
Морава нас вода одранила,
Нек Морава вода и сарани.“
Па скочише у воду Мораву.
Цар је Мемед Сталаћ освојио,
Не освоји добра ни једнога.
Љуто куне турски цар Мемеде:
„Град-Сталаћу, да те Бог убије!
Довео сам три хиљаде војске,
А не водим него пет стотина.“ “

Тако вели песма; а у животу Деспота Стевана Високог, под годином 1413, казује се како је турски цар Мусија освојио градове: *Соколац*, *Бован*, *Липовац*, па се за Сталаћ додаје ово: **„Подобьно же и Сталакь разграблюнь бисть. Вь коулѣ же оудрьжа се, градь сьблюдаюи, благородьнь нѣкыи моужь сы, доньдѣже сь коулою сьгорѣ, и ть юлико кьто оть древьнинхь доблюстковавь**[1]“.

Кула Цара Лазара у Крушевцу. Ту је више остатака од давних времена. Прво је *кула Лазарева*, од које се сада још држи нешто мало зида, а иначе је јако порушена. Друго је црква *Лазарица*, која данас служи као парохијска крушевачка црква. Она је мала по величини, али је лепога кроја и изгледа; особито падају у очи два округла, испреплетена, у камену изрезана прозора;

[1] *Гласник XLII*, стр. 307.

над вратима с поља двоглави је царски орао, опет изрезан у камену. Црква је та у новије време поправљена и добила два врло шиљаста торња, који не одговарају округлини њених осталих делова.

И кула и црква находе се на једном обрешку, који је био сав опасан градом, али је тај град сад већ сравњен са земљом, и још, у регулисању вароши, много је камена из његових темеља поваћено.

Најпосле, западно од града и неколико хвата ниже, до чесме, има нека стара зидина за коју се двојако прича. Једни веле да је то била џамија, коју је божем начинила ћи цара Лазара, Милева Бајазитовица. Прича вели, да је њој Бајазит у својој престоници био начинио цркву, да се у њој моли Богу по својој вери, а за то опет она њему, у престоници свога брата и матере, начини џамију, да и он има где клањати, кад дође у госте! Неприличну ову причу потире друга, много вероjетнија, која вели да та зидина није ништа друго него обични хамам, који су градили Турци док су живели у Крушевцу.

Демир-капија, у Гочу. Од Трстеника је најпречи пут к Новом Пазару, на *Демир-капију* на Гочу. То је теснац за који се прича да се затворао гвозденим вратима, која су била тако велика и толико шкрипала кад се затворају, и отворају, да се та шкрипа чула чак преко Мораве, у други град, који и сад стоји над селом Грабовцем. По тој шкрипи управљали су се трговци у Карановцу и у Трстенику, те, веле, своје дућане јутром отварали, а вечером затварали!

Манастир Велуће, на два сата, на југоисток од Трстеника. Богомоља има једно кубе, а зидана је циглом и тесаним каменом. Није ништа особито по грађевини. Народ је приписује *Јовану Деспоту*, који се поштује као светитељ.[1] Оправљена је 1833. Црква та кажу да има једну кутију с моштима светога „*Тодора Тирона*“, за које се не зна откуда су и када ту донете.

Крај манастира тече речица *Сребрница*, и људи казују да се и овај манастир пре звао тако, па се после прозвао Велуће по селу тога имена.

---

[1] Владао је од 1485—1503 († 10 Декембра), а седео је у граду *Купинику (Гласник V*, 225).

Године 1837, ова је богомоља била световна црква, па су тек после дошли у њу калуђери. И сад би јо ваљало вратити у парохи̂ску цркву, пошто је, поред осталог, тешко наћи и духовника за њу.

Манастир Дренча, код села Дренче, 6 сата на југозапад од Крушевца, а 4 и пô сата на југ од Трстеника, крај потока који то исто име носи, стоје и данас развалине старе цркве *Дренче.* Величином и кројем, грађевина ова личи на Велуће. Пред црквом има један велики бор. Ту су богомољу подигли и посветили Ваведењу свете Богородице, монах *Доротеј* и син му *Данило* 1382 године, и дали јој многа села и имања у државу, као што сведочи веома интересна њихова повеља, коју су издали 2 Марта 1382 у манастиру Жичи[1].

Руденица је стара, порушена црква, 1 сâт на југ од Велућа, и припада срезу козничком. Избором камена, резањем, и сагласношћу у деловима, Руденица, мислим, да ни у чем не уступа цркви Лазарици, у Крушевцу. Особито су јој красни изрези око прозора и врата.

Има још и живописа, унутра: испод десне певнице измоловани су човек и жена, а према њима се једва може да прочита ово:

Вльк ь .... брат ь Стефана Деспота ....

Још има нешто записано, али ја нисам могао да прочитам онако на брзу руку.

О постању Руденице прича се у околини ово: близу места где је сада црква, била је руда, где је вађен камен за цркву у Велућу. Наимар, који је градио Велуће, остављао је, крадом, најлепше каменове ту, и лагано градио цркву.

Кад је Велуће дошло до половине, Руденица је већ била готова. Тада дочује Деспот Јован шта је радио наимар, и про-

[1] *Гласник XXIV,* стр. 260–295. У народу се још прича да се Дренча звала и *Душманица,* божем за то, што су је наскоро душмани развалили: „*Почесмо и тек што је довршисмо а душмани не дадоше*". И овде се приповеда да су виногради били више манастира, па отуд је вино кроз неке жљебове салевано у бачве; најпосле се није заборавило ни то да је село *Шиљеговац* припадало овом манастиру, а за друго ништа нисам дознао.

куне му цркву: „Да Бог да се у њој никад не пропевало, него се свакад крило“.

Друга опет прича казује, како је опустела Руденица. На Св. Илију био је, веле, код Руденице велики сабор. Кад су људи били сели да ручају, опазе да гавранови и вране, с јужне стране, прелећу преко сабора и све испуштају из кљунова зрна пшенична и кукурузна. Неки од старијих људи рекне да то слути на зло; али му се млађи почну смејати, и тако сви остану ту до ноћи. Народ се после весеља и вечере намести да преноћи ту, и сви поспе као окупани.

Турци, међутим, продру од Јастрепца, дођу у Руденицу, покољу сав тај свет, оплене Руденицу, запале је, и свецима избоду очи.

Сви који су ту изгинули, укопани су више цркве, где се неко гробље одиста познаје и данас.

У овој цркви био је летос г. Валтеровић. Његови ће снимци бити драгоцена грађа за познавање овог споменика и доба његова постања.

Лепенац, стара црква на десној страни Расине, мало ниже испод Бруса.

Манастириште, стара порушена црква у Речици, у селу Башићима, не далеко од Будиловине.

Рибница, стара црквина на једном избрешку, пола сата на запад од Велућа идући уз реку Сребрницу. Овде многи болесници долазе да се лече од невоља. На извору се умију, у црквишту на плочи полеже, и по који кончић привежу, па иду.

Мојсиње је планина, као један рт који се спушта у ставе двеју Морава: источне и западне, и ту, на завршетку тога рта, находи се кула Тодора од Сталаћа, о којој је већ била реч. Мојсиње није велика планина по својој висини, а простора захвата доста. Највиши врх Мојсиња зове се *Делови*. То је красна и пространа раван, где се вежба народна војска.

Народ прича да је у Мојсињу некад било преко 50 богомоља. Нека је тај број и претеран, опет се може да нађе данас доста зидина по Мојсињу, од цркава и манастира, који су некад појали у том дивном крају, а данас су само неме развалине.

Да поменемо тек неколике од отих богомоља од којих се развалине виде и походе данаске.

Мало навише уз Мораву, од села Сталаћа, развалине су од старе црквине која се зове „*Стеванац*". Црква је ова више здрава него порушена. Само јој је кубе пропало, а сводови су цели. Сва је од тесаног питомог камена.

Више ове, на четврт сата, на врло лепом месту, у сред планине, друга је развалина од цркве. Око цркве је леп орашјак и многе питоме воћке, а малко на запад стоји бунар, зидан још кад и црква, и у њему је красна вода за пиће. Ова се црква зове *Јаковац*.

Прича се да су ове две цркве зидала два брата: *Стеван* и *Јаков*, те се оне и зову по њиховим именима.

Од Јаковца малко на североисток, има црквина *Марица*, на тескобном местанцу, али је је један старац из Сталаћа (неки чича Крста) тако украсио и уредио, да ту, осем човека, ништа не може доћи.

Од ове цркве, на исток уз Мораву, свети је *Дамњан* на утрини, за то се и поток зове *Дамњаниќ*.

Од Дамњана опет на исток две су црквине, по $^1/_4$ сата једна од друге, најпре *Горчиловац*, а после *Света Недеља*. Ову последњу цркву чува и надгледа један човек из села Браљине. Ту има и кућа за оставу ствари, које се прилажу цркви, и за бораљење тога човека. У самој цркви има једна велика буква и једна зова.

---

7 Становници крушевачког округа

а. њихове историјске судбине

Имена: *Крушевац* и *Крушевљани*, напомињу с једне стране мирно доба Лазареве владе, и ону јуначку готовност и спрему, да се на Косову одбрани отаџбина, или бар српско име и образ, а с друге подсећају и на оне несреће, које ударише на ојађену столицу цара-мученика и на сав њезин округ после црне године 1389!

Судбина становника крушевачког округа у опште је онака

каква је и свега српског народа. Крушевац је на путу победилачким војскама, а уз то је чувен био и као столица последњег цара српског, па није никакво чудо што је свака војска, која је ишла да притисне Србију, ударала прво на стôни град славнога Лазара.

У Крушевцу је већ седео и судио султански намесник, *Синан-беј*, онда кад је Шумадија још била држава за се, под владом својих смедеревских деспота.[1]

На Крушевац су и после ударале оне хришћанске војске, које су тежиле да сили турској учине крај, или да је сузбију натраг у Азију, па су обично пролазиле зло и наопако, све док не уста „кука и мотика“.

А кад „пуче пушка насред Шумадије“, онда и крушевачки округ одјекну на тај глас, и борба, кренута онамо где је последњи пут била притуљена, ширила се на све стране, па и на Крушевац, који је не само прогнао своје насилнике, него се презрењем осветио чак и самом гробу косовског издајника Бранковића.

Кад је сила турска, удружена са српском неслогом, године 1813, вратила опет Србију у ропски јарам, онда је крушевачки округ био између првих који су дочекали и осетили ново зло турско.

Нови устанак, године 1815, није могао одмах да обухвати и Крушевљане. Притиснути јаком турском силом, одељени од Шумадије Моравом, они су морали остати непомични онда кад су браћа њихова у Темнићу, Левчу, на Љубићу, и на Чачку показивали старо своје јунаштво али с новом, бољом срећом.

Тако је то остало до године 1830. У почетку те године, на име, у месецу Марту, на небројна представљања Кнеза Милоша, дође у Србију турско-руска комисија, да означи границе Србији. С руске стране били су: капетан ђенералног штаба, *Коцебује*, љубимац *Дибића*, као председник комисије; *кнез Мосаљски*; и

---

[1] Турци су отели од Срба Ниш 1375, али као да је он после опет био српски, јер *Брокијер* 1432 до 1433, вели да су га они отели од деспота расйског „пре пет година“, а за сами Крушевац вели да су га Турци узели пре шест година од Срба, а то би некако падало у у годину смрти Високог Стевана, (*Гласник* IV, стр. 213 – 214).

капетани лајтенанти: *Есен*, и *Каменски*. С турске стране комесар је био неки *Хоџаћâн*. Њих је спроводио, по наредби Кнеза Милоша, *Јоксим Милосављевић*[1].

Узимајући за основу она места на којима су стојале српске предстраже 1812· године, када је подвезиван *Букурешки угов р мира*, комисија је ова прошла од Дунава Тимоком, па после свуда око данашње кнежевине до у Дрину, и тако је означила линију данашње границе Србији.

Ево на које је тачке ударила гранична пруга између нове кнежевине Србије и Турске по белегама тих комисара[2]:

Од Дунава реком Тимоком на више до села *Вражогрнца* до близу виса *Тупања*, одатле речицом *Безданицом* на *Вршку Чуку*; на *Затворену Пољану;* на *Остричеву Пољану*; на *Бабин Нос*; на *Китку* (планину), на *Клисуру*, на *Кадибогаз*, *Расовати Камен*; на *Светог Николу*; на *Писану Букву*; на *Иванову Ливаду* (поврх села Репушнице); на *Коренатац*; на *Влахово; Периш, Лозањ, Гољан,* над *Црнољевицу; Рибаре, Преконоге;* на *Грамаду;* на *Љути Врх: Курилово; Поичицу,* на реку *Топоницу*, па у Мораву, два сата више Алексинца; Моравом на више на село *Супловац*, па на планину *Јастребац*; на *Јанкову Клисуру*; на *Батотал, Лепенац; Шометин; Бело Брдо*; на *Копаоник*; преко *Јарињске косе* у реку *Ибар*; *Ибром* на ниже до утока *Рашке*; Рашком (на више) у гору *Паресију*; одатле врхом *Голије* на *Вратинице* (ваљда *Одвраћеницу*); на *Јанков Камен*; одатле косом *Јавором* на *Василûн Врх*; одатле *у Ојковичко Брдо*, где је близу река *Увац*. Десним брегом Увца до села *Доброселице*; одатле на *Орлић*, *Виогор*, и *Препелицу* која се налази на врху *Ивице*, *Ивицом* у реку *Дрину*, а *Дрином* у *Саву*.

Али пруга гранична не удара данаске свуда на те тачке. На много места она је знатно померена и највише онамо даље у Турску[3]. Ми ћемо сада поређати овде имена свију караула а оне су обично дуж саме граничне пруге.

---

[1] *Cunibert*, I, p. 307 - 308.

[2] *Србске Новине* од 1834, бр. 9. Има овде именâ неких местâ за која је врло сумњати да су верно записана.

[3] Ето се ту помиње планина *Ивица*, у ужичком округу, као тачка

Полазећи, дакле, од Дрине сувом ужичком границом, наилазимо код села *Јагоштице* на прву караулу која се зове *Штула*, па даље: *Дикава*, *Плоча*, *Зайоље*, *Столац*, *Балван*, *Дубље*, *Гуманци*, *Цигља*, *Крмељаш*, *Крајчиновица*, *Тусто Брдо*, *Сјеништа*, *Волујак*, *Кокин Брод* (овиx су последњих 6 на Увцу); *Трудово* (на сувој међи), *Дебело Брдо*, *Витлишта*, *Кадйна Стијена*, *Тисовица*, *Јавор*, (Василйна чесма), *Вучја Пољана*, *Радишковина*, *Васиљевићи*, *Суви Хрт* (Бијели Камен), *Стуйска Чешма*, *Османйашино Брдо*, *Крњача*, и *Одвраћеница* ($56\frac{1}{2}$ сата границе).

Сад настаје округ чачански, и у њему су ове карауле: *Бањска*, *Кути*, *Голице*, *Борје*, *Аниште*, и *Рашка*. Одавде пре-

гранична, а она је читава два сата овамо од границе. Онај *Божа Кулић*, кога смо већ ми помињали, помогао је, кажу, одгурнути граничну линију онамо иза Ивице. Ево како се о том прича: Кад су комисари дошли на Златибор, потражили су да им се каже које је планина *Ивица*. Турци оближњи покажу Ивицу која и јесте; али је *Мићић* не само желео да границу одбије дубље у Турску, него је гледао свакојако да би је свео на сами *Вишеград*. За то нађе стара и честита човека *Божу* који се закуне, понесавши земљу на глави, да није то та Ивица него је чак онамо иза села *Пањка*. Он још дода да је тамо била мала ракљата *ивица* (дрво), па јој се један ракаљ оченуо још кад је он био козар. Комисари поверују њему а одбаце казивање Турака, те граница оде иза праве *Ивице* у Турску близу 2 сата.

Кад се све то свршило, многи су у шали дирали Божу: што се тако криво заклео, а он је обично одговарао

— Да сам дахнуо душом да је до мора наше, не бих се огријешио, јер српско и јесте.

А други су га опет корели што су комисари записали у своје протоколе да је он чист и поштен човек, а овамо се зна да је многе турске коње покрао, па га једном упитају:

— Бога ти, Божо, колико си украо турских коња до сада?

— Бог је тешка клетва, одговори Божа са свим озбиљна лица: — кад ме заклесте, казаћу ви право: украо сам самијех бијелаца толико да не би могли стати одавлен до Ужица (7 сата) кад би се наврстали један до другога!....

Сви се грохотом насмеју такој Божиној исповести, у којој је јамачно било колико шаље толико и истине.

лази граница на крушевачки округ, у ком су ове карауле: *Казновска*, *Попово поље*, *Шарисељ*, *Јариње* (ове су све крај Ибра) *Криви Лаз*, *Остраћско Гувно*, *Исево* или *Голиш*, *Гувниште*, *Суво Рудиште*, *Беђировац*, *Кошаре*, *Шошиħи*, *Дебела Глава*, *Златарија*, *Магово*, *Мала Липа*, *Велика Липа*, *Равна Главица*, *Церова*, *Мечја Шапа*, *Јанкова Клисура*, *Смрдан*, *Суво Брдо*, *Главна̂*, *Сенокос*, *Црна Чука*, *Добра Вода*, *Мачници*, *Прокоп*, *Страцимир*, *Равна Гора* (свега 39½ сата).

Даље иде округ алексиначки, у ком су ове карауле: *Касапова Чука*, *Три Кладенца*, *Гревачка*, *Јасенова Вода*, *Голешничка*, *Змијина Глава*, *Супловац*, *В. Дренова*, *Шаревац*, *Тешица* (на Морави), *Каписка* (где је капија из Алексинца к Нишу), *Добрујевац*, *Катун*, *Бистровац*, *Баутовац*, *Липа*, *Брестовик* (око 17 сата).

Даље иде округ кнежевачки: *Драговац*, *Шупљи Горун*, *Топола*, *Курилово*, *Дебели Дел*, *Грамада*, *Пошошница*, *Коларница*, *Плѐш*, *Пернатица*, *Баре*, *Пандирало*, *Младеновац*, *Блато*, *Црквенац*, *Жљебина*, *Причељ*, *Коренатац*, *Шљива*, *Иванова Ливада*, *Писана Буква*, *Расовати Камен*, *Кадибогаз*, *Китка*, *Тресак*, *Суви Кладенац*, *Оштричевица*, *Шашка*, и *Затворена Пољана*; Најпосле

Иде округ црноречки: *Вршка Чука*, *Рајков Суват*, *Дугачки Рт*, *Тупањ* на сувој међи не дошав до Тимока; али, после те страже, граница слази у Тимок испод села Вражогрнца, и Тимоком иде до у само Дунаво.

Ова нас пруга одведе далеко.

Да се вратимо у крушевачки округ. Питање о границама Србије било је решено, карта нове државе српске 1831 године начињена и предата Кнезу Милошу; али су Турци ипак седели у Крушевцу, у Алексинцу, Ражњу, Параћину и другим неким местима. Сва захтевања кнежева, потпомагана и руском дипломатијом, била су узалудна[1].

Кнез Милош се најпосле довије јаду, и поручи првим љу-

[1] Врло је занимљиво прочитати Прилоге за србску Исторію *Љ. Ненадовића* о овој ствари, стр. 17—32.

дима у народу из тих крајева, да сами устану на своје Турке, и да их силом истерају.

Повод к томе даду опет сами Турци и то баш Крушевљани.

У некадашњој столици Цара Лазара живели су у то време неки богати и бесни бези *Френчевићи*, њих три брата: *Селимбег, Зека* и *Смака*. Они су били старином Срби, али потурчени. Кажу да је њихова кућа била она зграда у којој је сад окружни суд у Крушевцу. Живећи у столици некадашњег српског цара, кога су кукавички издали, ситећи погледе своје лепотама Темнића, Левча, Мораве и Ресаве, или дивећи се величини Копаоника, поноситости Жељина, или плавилу Јастрепца, Френчевићи су хтели да *имају*, да уживају сваку сласт, сваку лепоту коју год произведе тај по природи сретни предео.

Двојица ових насилника опазе године 1832, у селу Мозгову, у алексиначком округу, две девојке Српкиње, две рођаке, и отму их, потурче на силу, уведу у харем, и узму за жене.

Родитељи тих заробљеница запиште за помоћ; и на тај писак дигне се Крушевац, Жупа, Параћин, Ражањ, и Алексинац као један човек.

Кнез Милош пошље одмах *Милету Радојковића* и *Арсу Андрејевића* међу устанике с налогом да их пред Турцима склањају на мир и покорност, а на само да им кажу, да ни по што не полажу оружја докле се не избаве од насилника.[1]

27. Новембра 1832. *Милета* и *Арса* били су већ у Крушевцу. Ту су затекли устанике на скупу, и чули су од њих изјаву: да оружја положити неће докле се год робље не врати од Френчевића, и докле се Турци не иселе.

7. Декембра 1832, дођу мајке заробљених девојака у Јасику *Милети* и *Арси*, и кажу да јадне жртве жуде за избављењем.

Кнез Милош је ствар радио и мудро, и својски, и врло енергично. Докле је у Цариград и у Петроград слао извештаје и представљао да ће се пламен устанка раширити на све суседне нахије, дотле је са суседним пашама вешто преговарао, румелй-

[1] Акат Кнежев од 1832, № 3406.

ском валији послао је свога ћехају *Аврама Петронијевића*, а устанике је подстицао да час пре силом Турке очисте, земљу да заузму, да своје власти изберу, које им је он одмах одобрио и дао упуте у најзгоднијем смислу.

Ево писма које је он писао 8 Декембра 1832:

„Кметовима, свештеницима и свему народу нахіе крушевачке и срезова алексиначкогъ, параћинскогъ, и ражанскогъ:

„У Крагујевцу 8. Декембра г. 1832. № 3494.

„Изъ више представлѣнія видео сам, како сте се вы подизали на зулум, кои Турцы у вашой (нахіи или срезу) чине, но у исто време и то, да вы не идете ни на цара, ни на везира, ни на царског забита. При том дознао сам и то, да сте ви сви согласно изабрали за членове суда ..... (по имену који буде по гласу списка приложена), а за капетана среског.... (по имену). И прво и друго ваше поступанѣ морам одобрити, и за право и мудро признати.

Надајући се, да ћете и совете писма мог к вама од 2. Декембра ове године под № 3439 к срцу свом примити, не изоставлям и ово іош напоменути вам:

Како сте сад сами себи и судіе и капетане среске поставили то треба и да ихъ слушате и да имъ се покоравате и чините, штогод вам кои од њи заповеди. Власть безъ покорности онихъ кои су ју поставили, не значи ништа. Окан'те се свиколици піянства, не скитајте се с чутурама, не убіяйте људи, не арайте едан другом дѣвојака, не дирайте у Турке. Ово су све богомрска дела, свако овакво дѣло мора суд, кои био да био, строго да суди и казни. Царско, везирско и забитско издаите све на време и без роптаня.

Судіе пак и капетани, од васъ поставлѣни, само о том да настоје, да се мир, тишина, и сваки поредак међу вама, у кућама, по путови и друмови на свадбама саборима и скупштинама одрже; сваком беспристрасно да суде, доброг и слабог од рђавог и насилног да бране, а ове последнѣ да казне, сваког да поуче, сваком да буду огледало у свему како би се млађи на њих могао угледати. Ако кои Турчин има тужбу какву против Србина, не мойте ви или само ваше судіе и капетани да му суде, но договорте се и посаветуйте с надлежним муселимом, муселими су царски чиновници, њихъ се не оглушавайте!

Пак кад и ви и судіе и капетани ваши овако будете поступали, онда уверени будите, да ће се и царска милост над вама излити,

и да ће вам и сам премил. цар наш зулум скинути, на кои сте се дигли! и кои цару никако није поволнан, а друкчіе и себе ћете и мене пред ним застидити. који сам се нѣму за вас молио, друкчіе ће вас се свак живи отрести, и оставити под онима, под кома сте до юче стенали, и против кои сте се дигли, пак би они после топрв знали, како би с вама поступали, и до тога вас доводили да их слушате и покоравате се. Само овако владајући се, као што мало више реко, доказаћете, да нисте пошли на зло и у айдучину, но да вам е само зло додіяло, те оћете да га скинете.

Милош Обреновић
кнѣаз српски.

„Имена чиновника, које је народ изабрао за нахије: крушевачку, ражањску, и алексиначку.

1-во За суд крушевачки: 1. Јован Здравковић из Крушевца; 2. Вучко Мутавџић из Тобоца; 3. Јаков Ђурђевић из Пасјака; 4. Дмитар Илић из Осредака. *У козничком срезу*, Илија Богосављевић, из Кожетина. *У средњем срезу*, Веселин Ћирковић, из Пепељевца. *У моравском срезу*, Илија Павић, из Трњана.

2. У суд параћински: 1. Стојан Вељковић из Параћина; 2. Стојан Јовановић из Лешја; *У Вилаету*, Јован Вељковић из Параћина.

3. У суд ражањски, 1. Миљко Штрбић из Омиловца 2. Радосав Петковић из Ћићевца. *У Вилаету*, Стојан Петровић из Ражња.

4. У суд алексиначки: 1. Манојло Гокић из Алексинца; 2. Јован Тривунац из Суботинца. *У Вилаету*, Милојко Ивковић из Бована".

На овај начин, Турци су побегли испред побуњенога народа из Крушевца, Трстеника и других места у којима су дотле боравили; српске су власти узеле послове у своје руке, и све по упутима Кнеза Милоша. Остало је било да се расправи сама ствар Френчевића. Ради тога, Порта пошље нарочитог комесара у Београд, куда заповеди да дођу отмичари са својом матером и оним двема потурченим српкињама. Ту су оне морале пред београдским пашом и пред царским комесаром изјавити: је су ли потурчене на силу, или од своје драге воље?

Бојати се било да се сва та ствар не изметне наопако.

Ако ове две жене кажу да су отете од родитеља, да су силом потурчене, и одведене у харем, онда је очевидно да се таки поступци Турака не могу трпети, и српска се захтевања морају једном уважити, те се отргнутих шест округа придружити Србији.

Ако ли, по несрећи, оне изјаве да силе није било, да оне и саме желе да буду и остану Туркиње и жене Френчевића: онда је све пропало. Турци би ствар развукли, и ко зна кад би се Порта могла покренути да изврши одредбе букурешкога и једренскога трактата.

И оне кучке, обучене у свилу и кадиву, мажене и лагане беспосличким харемским животом, кажу, да су већ биле готове да рекну ово последње не гледајући на савете, молбе, и приклињања својих родитељâ.

Дознавши за то, кнез Милош нареди да им се каже са свим разговетно, да ће обе платити главом ако почну говорити по Френчевићима и по Турцима. Ништа их не ће заклонити од српске сабље. Наћи ће се људи који ће отпаднице и у сред харема исећи на комаде. И оне, или бојећи се ове претње, или слушајући глас свога српскога срца, и плач својих родитеља, потврде пред комисаром: да су биле жртва силе, и да ништа толико не желе колико да се врате у своју породицу, у свој народ, у своју веру.

Комисар пресуди: да се оне врате својим родитељима са свим оним што им је било дато, а Френчевићи да плате глобу, и трошкове око те ствари.

Ето тако је свршена та много чувена отмица Френчевићâ, која је била непосредни повод устанку народном и прогнању Турака из Крушевца, Параћина, Ражња и Алексинца.

Него опет није могло бити без крви.

У почетку 1834 године, турски комисар *Ћашиф-Ага* преда сва места од тачке до тачке по карти српским комисарима: Ђорђу Протићу, Јоксиму Милосављевићу, и Јовану Вељковићу, које је је послао Кнез Милош[1]. Али због великих снегова на високим планинама комисари нису могли свуда ударати умке, него су само закрштавали дрвеће да се зна где ће умка бити. Сердар Мићић 1 Фебруара 1834 изађе да удари умке и окрчи гору. Али вишеградски и прибојски Турци томе се одупру. 19 Фебруара ударе они на Мокру Гору и после на Заовине и та села попале и поробе. У мало није дошло до правога рата[2].

[1] *Срб. Новине* од 1834, бр. 1, стр. 2.

[2] *Срб. Новине* 1834, бр. 9, стр. 1, 2, 3, и 4.

Кад су, доцније, Жупљани на тако одређеној својој граници, на Јанковој Клисури, почели крчити шуму и ударати плот, нападну и на њих оружани Арнаути одонуда иза плота; али их Срби дочекају и јуначки одбију. Од тога доба није бивало бојева, али погибалаца има на граници сваке године по неколико. Овде се са Србијом сучељавају Арнаути, а познато је како су они лаки на проливање крви[1].

[1] Кад поменусмо Арнауте, саопштићемо овде нешто и о њима као суседима нашим, и као о народу с којим ћемо свакојако имати више посла у будућности. За те податке имамо да захвалимо пријатељу једном који је, живећи подуже на граници до Арнаута, познао и те наше у многом интересне суседе.

I

Арнаути су племе кога у Турској има толико, колико нас у Србији. Него прави број не зна се баш поздраво, само се овако мисли.

Земља, у којој Арнаути живе, обично се онамо зове *Арнаутлук* или *Арнаут-вилајет*, а неки кажу и *Арнаутска*. У говору нико не каже *Арбанија* или *Албанија*, као што се по књигама пише. А за људе слабо се чује име *Арбанас* и *Албанез;* него се за сваког човека одонуда обично каже *Арнаутин*.

Ова је земља поред Србије почевши од Сенице и Новог Пазара па до Прокупља, а после унутра кроз Турску до Скадра. И ако овим у крајевима на многим местима живе све сами Срби, опет Арнаути узимају да је то њихова земља, по томе, што међ' тим Србима има и арнаутских села, или од самих Арнаута, или помешано и Арнаута и Срба. С тога и не може се поуздано одредити које је и докле је арнаутска земља, пошто су се Арнаути населили и по оним крајевима, који су (бар некад били) чисто српски. И дан данашњи многа арнаутска села носе српска имена, као: *Пребреза, Претешња, Попова, Драгуша, Врбовац, Придворица, Јошаница, Бресница, и т. д.*

Ово показује да су туда живели сами Срби; па кад су ови, после своје пропасти, остављали своју постојбину, онда су се населили Арнаути, или су неки и од Срба, желећи остати на своме огњишту, претворили се у Арнауте и преко своје воље, за љубав имања свога, и да не би били гоњени од Арнаута.

Арнаутлук је, по облику земље, скоро као и Србија: има и брда и долина, и планина и кршева. И тамо рађа све оно што у Ср-

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Кад је оно, у јесен године 1805, погинуо од Турака у Смедереву, војвода Ђуша Вулићевић, и кад су, услед тога, настала

бији, само што има у Арнаутској питомијих места онамо пошав мору. Исто тако у Арнаутској пати се онаква иста стока као и у Србији; а дивљачи има као и по планинама у Србији, само што је свега тога више у Арнаутлуку, за то, што су онамо чешће и веће планине, јер је мање заузета земља насељењем људи.

Арнаутлук би, може бити, дуго још остао ненасељен самим Арнаутима, али су велики део неурађене земље заузели Черкези, које је турска влада, пре неколико година, населила по Арнаутлуку, особито по оним местима, која су ближе српској граници. Говори се да је Турска ово насељење Черкеза наредила у намери неке предохране од сваког нападаја од стране Србије; али су Арнаути ово насељење Черкеза примили као један велики намет на њихову земљу. Јер су Черкези са свим људи рђави: убице, лопови, варалице, нерадници, и што год хоћеш рђаво. И Арнаути би били вољни у свако доба, да их оружаном руком отерају са свога земљишта. С тога Черкези се и нису смели да населе по Арнаутима на мање, него су направили за себе одвојена села на празним местима измеђ постојећих већ села, тако, како би, у свакоме случају, оружаном руком одржали приграбљену туђу земљу. Па као што Черкези (они што су ближе српској граници) чине штету и становницима Србије, њима нема добре будућности на садашњим местима, која их не сматрају друкчије него као скакавце против којих ће се све живо дићи, само кад згодна прилика дође. Јер и сами Турци не гледају радо ове немиле госте, који им задају толико посла у свачему; па се и они ратосиљају сад њихове помоћи, на коју су у почетку рачунали.

Арнаутлук је сада турска област. *Званично* звао се до скора *Призрен-вилајет* за то, што је у Призрену седео главни управитељ, паша, који је владао том земљом. Него и управу над овим вилајетом често мења турска влада. Као што се Арнаути често буне, особито *Миридити*, који су око Скадра, Турска је намештала у Скадру по једног пашу, који је управо из Цариграда добијао заповест, како да држи онај народ, који је толико против турске владе. А од скора промењено је све ово; па је Арнаутлук потпао сад под *Манастир-вилајет*, који је скоро установљен. *Валија* (главни управитељ) паша седи у Битољу. И од њега зависи сад и Скадар.

непријатељства између Срба и Турака и у Смедереву, и у Шапцу, и у Ужицу: тада су Срби почели нападати на све стране, и зазимати што се више могло од београдскога пашалука.

По природним благодетима, Арнаутлук је красна земља. Тамо би могло много којешта да се уради. Али Арнаути слабо трпе што ново, па сами ништа и не изумевају; а странци опет не смеју да се настањују међ Арнауте, па тако стоји све по староме.

Ко се год отима о Арнаутлук, има право, јер се тамо још може хлеб лашње зарађивати него по другим земљама; али проћи ће доста времена, док продре свест о човечанству и међ Арнауте, који су зли и непроменљиви, као што ћемо сад видети.

II

Арнаути су узраста висока, смеђа лица, обично подуга, стаса витка; и по томе су људи лаки. Обично добро пешаче.

По нарави Арнаути су зли. „Љути Арнаути" каже се кад се о њима говори. Осветљиви су што горе може бити. За једну реч која се Арнаутину не допада, може човека лако да убије. С тога дешавају се честа убиства и измеђ самих Арнаута, а особито кад ко од другог народа њих нападне. Освета код Арнаута не може се никад заборавити, особито освета за убијство какво. После толико година, мора се крв вратити на какп било начин. Па није да за осветом тежи родбина или мештани, него је њу обвезан да изврши сваки Арнаутин. И ово је главни узрок, те се чешће дешавају убиства и на српској граници према арнаутским селима. Често Арнаути убију човека из Србије за то, што им се украде или само у Србију пређе каки њихов ловачки кер, па им се одмах не врати на поискавање.

И кад нападају и кад се бране, Арнаути су насртљиви и не помишљају ни на какву другу ствар, него једино на освету. Нису толико јуначни, колико се о њима мисли. На отворено поље слабо излазе на мегдан, него из прикрајка, у шуми и иза бусије обично нападају. Злоћудни су и дивљачни, па им и тврдоглавство не допушта да се натраг узмичу у прилици, и ако опажају слабост своју и опасност од оних са којима се сукобе.

У својој простоти, имају и частољубља, за које гину. Не дају лако да се насрће на њих, и одважно одбијају свако нападање, па макар ово долазило и од саме власти. У једном месту био је овакав случај: Пандур турски тражио је 20 гроша остатка пореза од једног Арнаутина. Овај није то дао. Пандур хтедне да узме

Тако је, одмах по Божићу 1806, Миленко завладао Поречем, Петар Добрњац је истерао Турке из Параћина, из Ражња и

пиштољ иза појаса Арнаутину, али овај потегне пиштољ на пандура; други пандури притрче у помоћ. На то брат и син нападнутог Арнаутина скоче с оружјем на пандуре, те на месту остану мртви двојица пандура и сва три она Арнаутина — све за 20 гроша!

У понашању, владању са сваким, Арнаути су више љубазни. Радо говоре и приповедају којешта, као и Срби из планинских крајева. Него, ако би ко претерао и у шали што према Арнаутину, он ће се осветити. Жена, деца и сва остала родбина Арнаутину је светиња. Нико то не сме нападати ни бешчастити. Шта више, о томе се не сме водити ни разговор који би и најмање смерао на какву увреду, оговарање или куђење. Био је један случај, да је Арнаутин убио другог, само за то, што је овај нашао ману сестри онога, коју је био узео за жену.

Гостољубиви су као и Срби. Ко им год дође у дом, примиће га пријатељски: даће конак и за јело што имају, не тражећи никакве плате за то. Редак је случај, да је Арнаутин таквоме госту, ма које вере он био, учинио каку неповољност, докле се у његову дому бавио. Јер пријем у дом, то је у Арнаута заштита, коју они радо указују. Али са таким истим правом ишчекују ово и од других према себи. И били би готови да освете противно поступање.

За што се завери Арнаутин, не ће лако издати. И то тврдо држање задате речи и вере — јесте тако добра страна у Арнаута, да се тиме могу поносити према осталим народима, који се рачунају да су далеко *образованији.* Та вера зове се у Арнаута *беса;* а онај који је даје или прима, *бесаџија.* Кад Арнаутин каже: *беса бес*, то је највећа заклетва. Ако би ко ову погазио, он је издајник, којег смрћу каштиговати ваља. Не знам ко да настане или да нападне на бесаџију, он не сме бесу погазити. С тога кад се у Арнаутској путује по местима опасним, где и сама власт државна није у стању да даде довољно заштите, узимају путници за спроводнике Арнауте, који тако смело свуд иду, као да за собом табор војске воде. И не памте се случајеви, да ко тада нападне путнике. Јер сваки, који би напао таког путника, не боји се толико његовог спроводника, Арнаутина, колико се неизбежно нада освети оних, који су род овом спроводнику, или и већине осталих, који у томе налазе да се и сами бешчасте и уни-

Алексинца, а *Младен Миловановић* освојио је Крушевац, и учинио границу Јастрепцем.

жавају пред светом, о коме Арнаути не губе рачуна. Па за то Арнаути сматрају као дужност, да одбране свакого таког од сваког нападања, и отклоне му сваку неповољност.

Има случајева да каки Арнаутин прими ког човека из друге вере на своју *бесу, тврду арнаутску веру*, па не ће ову погазити ма да би га и његов рођени брат за то напао. Ако Арнаутину не би било могуће, да дуже одржи задату веру, он ће на леп начин опоме, коме је бесу дао, казати, да се више не узда у његову веру, него да се добро чува.

Још жешће се одржава беса, дана за одбрану против нападања каквог од државне власти. Био је скоро један овакав случај: Неколико Арнаута издалека дођу једноме Арнаутину у село на конак као гости, с товарима барута, који су крадом пренели из Србије у Турску (јер је у Турској забрањено свакоме да продаје барут, него њим тргује држава турска преко закупаца). Домаћин прими госте и њихов мал (сваку својину онамо тако зову). Турска власт дозна за ово, па с пандурима нападне на кућу да похвата и барут и трговце и кириџије с коњма. Али домаћин с оружјем одбије од своје куће нападаче. Кад ови оду да се боље припреме и са јачом силом дођу да нападну, домаћин с домаћима и комшијама потовари на врат на нос товаре барута и проведе кроз село трговце и кириџије, па их упути у планину да бегају. А да се не би траг познао, искупе много оваца и коза, па за коњима натерају, те угазе траг тако, да се овај мучно познавао, кад је турска власт дошла с више пандура, да тражи барут. Па није само с тога, него и иначе, турска власт није могла ништа да успе, нити кога да окриви; јер сви сељани искупе се и на турскоме суду засведоче, да нико ономе домаћину онога времена није долазио, и ако су пандури турски тврдили, да су својим очима у први мах видели и барут и трговце и коње (Ово је било у селу Пљаковићу). Јер ако би се и нашао каки Арнаутин, по њиховом сматрању изрод, да овако што проказе турској власти, тај би с места платио главом оном Арнаутину, коме би пре шака пао. Тако су дакле сви Арнаути, по својим осећајима, везани један за другог толико, да се не може лако покварити та стега, која је јача од сваке уредбе државне власти.

Живећи више по планинским местима за себе, Арнаути су скоро против сваке власти и управе, која долази од воље другога. Они

На жалост, ми нисмо за сад у стању казати што више о људима, који су се, у овом округу, одликовали у овом народном

мрзе све власти и уредбе, које од оних излазе. С тога се радо и често буне против сваке уредбе, која дарне у начин њихова живота. Тога ради држе се сви на оружју, и бране сваки нападај на њихове обичаје; а кад им одоле сила државне власти, одмећу се и у хајдуке радије, него што подлегну наредбама државне власти.

Арнаути се радо договарају, и неке своје људе, који су стари, или иначе знатни и заслужни, радо слушају, али све *договорно* и по вољи свију. Јер ако би се ко и од оних заслужних мужева појавио као господар над њима, одмах би се побунили против истог, и одрекли му сваку заслугу и старештво. По томе се Арнаути не парниче на турскоме суду; него се измеђ себе суде и наравнавају како се договоре и упуте саветом својих сродника и познаника. Па и за само убијство Арнаути се равнају и мире. Него начин таког помирења дуг је и тежак. Онај, који тражи опроштај, мора положити оружје пред оним, којег моли; и осим многих поклона, које као дар има дати онима што су се трудили за наравнање, мора дати знатну накнаду породици убијеног, особито ако је овај оставио иза себе ситне деце.

На турску владу највише Арнаути мрзе, што их тера у војску, *низам*. Војничка стега и турска навада, да Арнауте употребљују у војсци и на оно, што не треба и не ваља, — толико су озлоједиле и изазвале Арнауте против турске владе, да би је они тако радо терали као кад би у сватове ишли. С тога турска власт и не сме нигде у војсци на једноме месту да држи много Арнаута; него, бојећи се побуне од њих, размешћа их по удаљенијим местима, у којима сами не могу ништа да учине међ народом друге вере и обичаја.

Противљење уредбама државних власти сматрају Арнаути као јуначко и народно дело. И у томе не жале ни самог живота. Као доказ тога нека послужи овај догађај: Један Арнаутин носио је из Србије крадом барут, који је у Турској забрањен. Турски пандури опколе га, али он се одупре оружјем. Кад су пандури хтели да га ухвате, он, да не би жив пао Турцима у шаке, запали барут у врећама, које су на колима биле; и сам у такој ватри оде у ветар! И овако дело, по сматрању Арнаута, јесте похвално, и губитак живота није никаква штета према добити, која се очувала у томе, што није додирнуто слободно кретање Арнаута.

послу. Знамо само то, да се као старешине у крушевачком о-кругу помињу ево ови људи:

И ако се Арнаути сматрају као сурови и прости, чудо да се слабо чују међ њима псовке и за људе и за друге ствари. Псовање и вређање речма. у Арнаута је последњи посао, и сваки пут пре ће место псовке доћи убијство, пожар или друге врсте освета каква.

Арнаути немају тежње ни за каквим освајањем или да војште на друге народе; али своје самоодржање готови су да бране својски. За оне, на које би нападали, мисле као за себе, кад би ко на њих налетео. За то ће Арнаутин, у разговору о освајању туђих земаља, паметно рећи: „Свакоме нека остане своје; да сви лепо живимо — сваки на своме огњишту". С тога они и не говоре о каквоме освајању, него се старају да одбране себе од сваког нападања на њихов живот и имање. Јер имовину своју Арнаути цене толико исто колико и сам живот. И за то они често и гину у одбрани незнатног дела своје имовине. У једноме селу, које се зове *Бериље*, дођу Черкези да насеку дрва у забрану арнаутском; али Арнаути скоче и убију двојицу Черкеза. Него и Черкези (осветљивији још од Арнаута) не остану дужни. Они се дигну и попале арнаутско село тако, да се штети не може рачун ухватити.

Не надајући се никаквом добру од државних власти, Арнаути не радо дају порез и друге намете за издржавање чиновника турских. Ове Арнаути сматрају као просте дембеле, који њихову рођену заслугу узалудно троше као трутови. А Турци опет, знајући ово, чудо мрзе Арнауте и, подсмевајући се њиховом простачком начину живлења, називљу их (турски) *илан-јели* (а то ће српски рећи) *змијождери*.

У говору са људима друге вере, и Турци и Арнаути оговарају и куде једни друге. И на сваки начин, Арнаути имају више права. Јер ма да и они нису Бог зна како радни људи, опет не траже од других своју храну, него је сами својим трудом набављају онако и онолико, колико је њима доста, по начину њиховог живљења.

Што су Арнаути оваки, каки су сад, доста чини и вера, коју они исповедају. О томе ћемо сад да говоримо.

III

Арнаута има од три *вере:* највише их је турског, после грчког, а најмање латинског закона.

Арнаути турског закона су као и Турци, што се вере тиче;

Андреја, војвода крушевачки, а зове се и оборкнез, и помиње се и као *„стари капетан“*, што показује да је он био још од оних који су и пре устанка од 1804 носили оружје.

али по обичајима разликују се од мухамеданаца. Арнаути грчке вере српског су порекла и држе закон као и Срби, само што живе међ осталим Арнаутима, и сами себе зову да су Арнаути.

Арнаути пак латинске вере разликују се од осталих Арнаута; и њих остали Арнаути (оних двеју вера) скоро мрзе као да нису Арнаути, називајући их да су „Латини, старе варалице“.

Сви Арнаути нису велики богомољци. Немају својих богомоља. Него Арнаути турског закона иду у турске џамије, које су ретке у арнаутским селима. Арнаути грчке вере иду у српске цркве и намастире; а Арнаути латинског закона имају богомоље по својој вери у варошима, где им и свештеници бораве.

Сви пак Арнаути имају више вере у неке своје обичаје. Одових су неки *општи* за све Арнауте свуда; а неки су *мѣсни*, како је где који *фис* Арнаута, или каки је који крај у Арнаутској. А по томе се разликују и зову Арнаути, као *Тоске*, *Геге*, *Дибралије*, и т. д.

Неке обичаје прости Арнаути сматрају као веру. А ова се састоји у томе: ваља веровати у Бога који је творац свега; не треба чинити другоме никако зло; ваља бранити и чувати своју народност или (како Арнаути веле) веру; и треба држати оно што је остало од старих, ни у чему не одступајући и не кварећи то. Ова вероисповед одржава се и неким приповеткама, песмама; па и саме гусле Арнаути држе као народну ствар.

Једном речи: што је год за одржање народности, то је и вера у Арнаута.

Све што је противно обичајима, Арнаути кажу да не подноси вера. Па и само порекло, они доводе од вере. Као што су Арнаути подељени на *фисове*, племена, они и ово сматрају да долази од вере. Неки *фисови* носе име свеца, којег су некад Арнаути славили, кад су у српској вери били, или га и данас славе Арнаути Срби. *Фисова* има више. И једног *фиса* Арнаути сматрају се као сродници. По тим *фисовима* зову се Арнаути: *Беришани, Битичани, Гашани, Клименћани, Красникани, Кучани, Мавриђани, Шаљани*, и т. д. Ма које вере да су Арнаути, само кад су од једног *фиса*, они се сматрају као своји; и одакле били, бране један другог од осталих Арнаута, који су другог *фиса*.

После Андреје, помиње се *Ђорђе Симић*, као капетан, и на многим местима као *војвода*.[1]

Пак као што Арнаути немају својих школа, они и не мог у друкчије држати веру него у обичајима. Што који зна читати и писати, то су научили: Арнаути турске вере у турским школама; они латинског закона негде по католичким школама, а они грчке вере мало по манастирима и од скора по школама које су Срби установили.

Него и ако је врло слабо распрострта писменост и књижевност у Арнаута, они су (ненакарађени никаким туђим мислима и будалаштинама) од природе бистри и разумни људи. У здравој људској памети могу се Арнаути узети као Срби.

Има још једна добра ствар у Арнаута, коју они чувају као и веру. То је одржавање пријатељства са сваким, с којим је ко имао кава посла. Тога ради, и да би имали више пријатељства, Арнаути држе неко кумство, по коме свако (особито мушко) дете подшишају у седмој години. И онога који извршује то зову *Кумбара-кум*, који може бити и од друге вере. И то они сматрају и поштују као год Срби кумство.

Арнаути су и по животу блиски Србима. Да кажемо нешто и о томе.

IV

Начин живота у Арнаута је прост у свачему. Као што мрзе сваку државну уредбу у политичкоме погледу, тако не трпе никаву регулу ни у приватноме животу.

Арнаути и турске и грчке вере живе по селима овако, као и народ у Србији; само су им куће чешће, негде тако у скупу и близу једна до друге, као што су куће по неким мањим варошицама у Србији. И ово овако живљење у скупу морало је доћи једино зарад одбране од сваког нападања, које би се могло учинити у онако ненасељеној земљи, која је до скора са свију страна шумом била ограђена.

Куће су им обично од слабе грађе — од чатме па земљом олепљене, а слабо су окречене; покривене су — неке сламом, неке шашом, неке сеном а неке бујађу. Обично у свакој кући имају бар по две преграде: једна је као оџаклија, у којој мушкарци седе и госте примају; а друга је соба, у којој женска чељад бо-

[1] Овај *Ђорђе Симић* умрьо је у Београду 8 Августа 1827, и сарањен у манастиру Раковици, где му плоча стоји и сада.

После Симића долази *Чолак-Анта Симоновић*.

Здравко Н. војвода, који је био на шанцу у Топољаку од почетка до саме пропасти. Родом је био из Ђуниса[1].

рави. У арнаутским кућама обично се ложи ватра као и у Србији по селима планинским.

Арнаути по селима имају *њиве* и *ливаде*, забране, и остало имање. И ово урађују онако и онаким алатом и начином, као што се ради у Србији по селима. А и женскиње помаже им у тежачким пословима овако као што и у Србији раде жене по неким крајевима.

Стоку држе као и народ у Србији; само што имају и држе више и бољих коња. Јер Арнаути обично јашу на коњма, а и товаре махом носе на коњма, за то, што још немају свуд добрих путова, које они сами неће да праве, а турска власт и не настојава за ово по местима, где она нема потребе за државне послове.

Арнаути пак латинске вере разликују се од осталих Арнаута и по животу и по раду. Они, као и остали Латини, живе обично у скупу по варошима; раде различне занате, и одевају се по чаршијски; махом носе чохано одело, али опет по кроју и начину оног одела, како носе и остали Арнаути.

Одело имају сви Арнаути по једноме кроју: чакшире тесне од сукна — неки од белог, неки од црног а неки (махом по варошима) од црвеног или од чохе; на прсима џемадан истих боја од сукна или од чохе; на леђима гуњ са чевкенима, ишаран с повише гајтана, обично зелене боје, која се узима као народна арнаутска боја; на глави фес с кићанком, а поврх тога бео пешкир, који неки носе и без феса. И ово завијање главе белим пешкирима и лети и зими — јесте једна особина, по којој се Арнаути разликују од других.

У Арнаута је једно одело и лети и зими; само што зими имају кабаницу, тако звани *талаган* од сукна, које се онамо нарочито за ово прави.

Сваки Арнаутин носи *оружје*: по један или два пиштоља и јатаган за појасом у силаву; преко рамена дугу пушку; испод пазуха шарпељ; а око појаса кесе, паласку, мали ножић, огњило, машице и друге спреме.

И за све ове ствари Арнаути имају своје мајсторе у својој земљи. То је познато и отуда, што се пушке и неке друге ствари преносе и у Србију на продају под именом „арнаутске пушке, кесе, и т. д.“

[1] *Гласник* III, стр. 143. Ништа више не могах дознати о њему.

Павле Цукић, о ком је била реч у округу крагујевачком, држао је шанац на *Рогозној(?)* и сву Жупу под собом. На његово место, доцније, дошао је *Милош Сарановац*.

Арнаутско женскиње носи се као и Туркиње; само се Арнаутке одевају простије, и махом оним што саме ураде. Арнауткиња има лепих: витка стаса и отресних. Оне по селима не крију се толико колико буле по варошима.

Арнаути се жене на форму Срба по селима; многи сватови на коњма иду по девојку; пуцају из пушака, трчу коње, играју и певају, пију и једу као и Срби; и ма да Арнаутима, по вери као и Турцима, није слободно пити пиће, опет на свадби није ни грехота ни срамота и опити се ракијом, коју и иначе Арнаути радо употребљују као и Срби. Него девојку момак никако не види до првог вечера по свадби; избор се пак чини по оцу и матери девојачкој, опет од стране оца и матере момачке као што је ово некад у Срба било. Жену нероткињу слабо ће Арнаутин држати; него је врати у род. А жени непоштеној и неуредној, Арнаутин не тражи никаквог суда; него је сам остави и другу тражи.

Према женској страни Арнаути су строги и пажљиви; и напуштеност у томе сматрају као грех према самој вери.

Остаје да кажемо још што о прошлости и будућности Арнаута, према њиховим мислима.

V

О историји својој Арнаути мало говоре. Не испитују толико своје порекло, колико се старају да одрже народност и постојбину.

Све што о прошлости мисле, своди се на ово: да су они овакви од како су. И ни један Арнаутин не би никад признао, да Арнаути нису народ за себе, који је тако постао и остаће непрестано на овој земљи, у којој је данас.

Да су они народ за себе, позивају се и на свој језик, који је само њихов.

По арнаутском говору, рекао би човек, да је њихов језик сличан нешто с латинским, нешто с влашким, а нешто с француским речима, особито глас у изговарању речи личи на француско изговарање, јер Арнаути изговарају речи брзо и оштро. Арнаутски се зове Бог *зот*, земља *тока*, небо *цијел* и т. д.; а многе речи, с неким променама у изговарању, може погодити онај који зна латински, француски или влашки.

Арнаути не признају, да су остатак каког пропалог народа,

Над *Јошаницом* је био старешина *Димитрије Кулунџија*. И о овом не знамо много више, а у протоколу Карађорђевом за 1812 годину, № 957, стоји ово: „— — — — да он (Димитрије) у апсу стоји, докле се за право нађе; иеније његово колико на писму шиљемо, да се расположи и прода, и да се поплаћа тужитељем његовим, које је он од сабора починио од 1809 года, а прије што је било, оно на страну. А после, ни он ни његова синови, да не буду више народње старешине, за преступленија његова, а брат његов *Коста*[1], да буде војвода, да се не батали, јер на Косту никакве даве нема."

него веле да су самоставан народ и, протестујући што су им се Турци наметнули за господаре, траже коначно ослобођење од њихове владе и управе. Али, признајући да се сами не могу лако ослободити Турака, најрадије пристали би са Србима, да се боре против Турака; само би тражили, да их после Срби не дирају и не терају с њиховог имања. У говору о томе, признају, даље, да су они најближе Србима и по обичајима и по веровању у неке свеце, особито: Св Ђорђа (Ђурђев дан), кога признаје *фис Шаљани*; Св. Николу, којега држи *фис Кучани*, и Св. Арханђела Михаила (Арханђелов дан), којега славе *Клименћани*. За то Арнаути турске вере кажу Арнаутима-Србима, да су *рођаци* од старине, и да су њихови стари били једно исто, па су их Турци раздвојили. И од тада, кажу, настало је све рђаво, докле је пре и бериће био бољи.

Не отуђујући се овако од Срба, Арнаути су имали тврду веру у Кнеза Михаила: да би их он ослободио од турскога насиља, и да би их оставио на њиховом имању, да мирно живе, а они би њему радо плаћали данак, далеко радије него турскоме цару, који је напустио своје паше и друге чиновнике да Арнауте гоне и кињe.

Кад су чули да је погинуо Кнез Михаило, многи су га Арнаути толико жалили да тугу своју нису крили ни од највећих злотвора своjих Турака. „Јазук на Срби, да изеди онако човек који може да буде главар на сву цареву државу; и свако човек да вели: да Бог поможе! Сваки да је рахат!" Овако су они обично корели Србе за смрт покојнога Кнеза.

[1] Овога *Косту* (*Костаћи-бега*) ухватили су доцније Турци на Остружници, и погубили на Калимегдану, у Београду 1813 (*Милутиновић*, стр. 457).

О Кости и Димитрију има ова песма:

„Протужиле буле у Пазару,
Тугујући каде говориле:
„„Авај нама до Бога милога!
Од зулума силна Косте-бега
И његова брата Димитрија,
Злих војвода од Нова Пазара;
Тугујући Црног Ђорђа моле
Да устави и Косту и Дишу,
Да не пале Новога Пазара.
Карађорђе њима одговара:
„Уставићу све војводе редом,
Ал' не могу ни Косту ни Дишу,
Турци су им брата погубили
Јевтан-брату главу откинули;
На бедем је на шиљак натакли
Ка Штитково лице окренули
Те да гледа свога завичаја
Недалеко од Новог Пазара.
Не могу их, за то, уставити“...

Још се помињу над Сталаћем неки *Илија*, и над *моравском капетанијом* некакав *Мијаило*, али осим голих имена, ја ништа о њима нисам могао дознати.

Јокић додаје, да је „над тим војводама сам Карађорђе заповедао: другог старијег нису имали.“

Али се из протокола Карађорђева дознаје да је *Пљакић* био (1812) старешина „од Моравице до Топољака,“ и да су под њим биле све крушевачке војводе које смо довде помињали.

Као што се из овога види, наши су извештаји са свим сиромашни о личностима[1] из крушевачког округа, али шта ћемо,

[1] Не ће бити с горега ако овде поменемо, међу личностима крушевачким, *Иконију* жену *Петра Букића*, из крушевачке нахије. Ова сирота имала је сина *Бошка* (неки веле *Милића*) и ћер *Спасенију* (а неки кажу *Милосаву*). Бошко се умеша у *Хаџипродановy* буну, прешав у Левач. Турци га ухвате и одведу у Београд. Мати узме ћер, склони је да се жртвује за брата, те обе дођу пешке у Београд, изиђу пред *Ћаја-пашу*, и мајка му понуди ћер

кад ми из целога округа тога имамо само два, и то веома скромна одговора на питања у 6-м броју „Школе“ од 1874. Тако се данас на неким местима мало мари за осветљење отаџбине и њених честитих синова!...

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Врбница, село, 2 сата на запад од Крушевца, у лепој равни кожетинске реке. Ово село бележимо за то што находимо у једном летопису овај запис: **Царь Моусїа 1413 разби деспота Стефана на Врьбници, и распла Кроушевацъ.**[1]

Кожетин, као нека мала чаршица, 7 сата на запад од Крушевца, са зиданом 1803 године црквом, на једном чоту, који има под собом велики део Жупе. Ту је био шанац за време рата од 1804—1813. Године 1808, у том је шанцу било 300 војника гарнизона.[2]

Много се по новинама писало: где да се премести среска кућа из Виткова: на *Брус*, или овде у *Кожетин*, па је, мислим, по већини гласова, пренета на *Брус*.

Провалија, између села *Беласице* и *Здравиња*, у срезу крушевачком. Ту је Карађорђе, 1807, предао команду Младену, а сам отишао низ тимочку долину на Неготин[3].

Рогозно, шанац, у ком је најпре био *Павле Цукић*, а после *Милош Сарановац*. Које је ово место, ја поздраво не знам. *Рогозно* је планина и предео. Оно је остало ван границе кнежевине. Находи се између *Новог Пазара* и *Бањске*, па се пружа до *Се-*

да јој пусти сина. Ћаја упита девојку: хоће ли и она то? Сестра изјави да хоће, само брат да јој се пусти. И Ћаја ту буде милостив: девојку узме у харем, а брата јој пусти и преда матери. *Милутиновић*, стр. 93 и 94.

[1] *Даничића Рјечник*, *I*, стр. 496.

[2] У често помињаном мемоару мајора *Грамберга* находимо ово: „*Kostina*, monastère, renforcé par des palissades, et sur une montagne sans eau.“ Сва је прилика да се овде говори о Кожетину, па је ваљда погрешно записано име *Kos'ine* место *Kožetin*.

[3] Србски Летопись за годину 1827, I, стр. 28.

ничког поља. Рогозно је колико један срез; а планина је *Рогозно* по изгледу као *Кобасица* у чачанском округу. А је ли ту био Цукића шанац? Не знам.

Шиљеговац, село, 3 сата на југоисток од Крушевца. Ту под брдом Ђуковцем има шанац за који се прича да је грађен у време Карађорђево. Шанац овај, веле људи, да је градио некакав *Милан,* и држао се у њему, а кад су Турци од Рибара продрли и на њега се упутили, он је онда, видећи да се не може турској сили одупрети, оставио шанац, и повукао се на запад од села Шиљеговца.

Ржаница, село у козничком срезу, 6 сата на југозапад од Крушевца. Прича се да је ту био бој с Турцима, али више што нисам могао дознати ни о боју нити о месту *Ржаници.*

Жељин, планина, на запад од Крушевца, помињана међу планинама. Прича се да је и ту био бој с Турцима, али се не зна ништа ближе о том.

Лопаш, село, 3 сата на запад од Крушевца. Ту су *Вучић, Петар Туцаковић, Станко Милчевић,* из Витановца, и још неки други, по устанку Хаџипродановy, стигли, тукли, и после боја мирно отпустили Турке Карановчане и Трстеничане, који су бегали к Лесковцу[1].

Змајевац, извор у Јастрепцу, више села Шиљеговца. Прича се да су се на том извору купали змајеви. Одатле је, веле, полетео онај, од кога је, по песми, избавио Царицу Милицу једини *Змај Огњени Вук*[2].

Шаврани, село на левој страни Расине, спрам манастира *Наупаре.* У том је селу био шанац, који је ушао у записницу мајора *Грамберга,* који о њему вели ово:

Schafran, rédoute pour 200 hommes, sur la Rassinia au pied d'une montagne, sans fosse."

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, у крушевачком округу, варошице 2, села 213, заселакâ 69, општина 54, а пореских глава 13.665 (1870).

[1] *Милутиновић,* стр. 72.
[2] *Вук,* књига II, стр. 255—262.

Крушевац је главна и највећа варош у округу. Она се налази на незнатном брдоравњу над моравском равницом, 1 са̂т на југ од западне Мораве, ½ сата на запад од Расине.

Крушевац је изишао на глас од онога доба, када је Цар Лазар пренео у њега своју владалачку столицу. Али за недуга века свога, нова је столица Лазарева уплетена у многе народне песме, које, и ако казују црне дане из српске прошлости, опет уливају неки животворни дух у појасе који настају на нов живот и на нову борбу.

Од старога града и од дворова̂ цара Лазара нема данас готово ништа. Град је већ до земље порушен, и од Лазаревих дворова остао је још један једини остатак — *Кула Цара Лазара,* али је и она веома опала.

У средини града, мало на запад од куле, стоји дворска Лазарева црква, која је обновљена, и служи. Црква је ова једна од лепих грађевина ондашњега српскога наимарства. У новом поправљању, у неколико је нагрђен првобитни њезин облик.

На северној страни града, баш до пута, стоје развалине од неке старе грађевине: једни веле од простога амама, а други кажу од џамије, за коју се прича да је дело узајамне трпљивости ћери Лазареве Милеве. Њој је, веле, султан, узевши је за жену, начинио цркву крај двора свога, па и она начини у Крушевцу џамију, да би он имао где клањати, кад би у Крушевац дошао?! Ми смо већ казали да оно прво казивање држимо за веродостојније.

На источној страни садашње вароши има једна рупчага без икаквих других старинских знакова. Прича се да је ту био гроб *Вука Бранковића,* који су Турци поштовали. Али Срби, кад су под Карађорђем освојили Крушевац, ископали су те кости, спалили их, и пепео развејали по ветру, а место где су оне биле, ружили су после како се најгоре може.

То су мало не сви споменици негдашњега Крушевца, споменици који су се одржали до данашњега доба.

Међу тим, Србин не може да ступи у Крушевац а да му се не представе све оне слике, које су се виђале у шареној столици последњег цара српског у првој поли године 1389-те.

Песме су дивно пропратиле све догађаје који су везани за ову вароши. Ми ћемо поређати само оно што говоре уста песникова.

Мурат је, као што се зна, на измаку пролећа 1389, изишао на поље Косово. Чим је изишао одмах пише књигу у Крушевац цару Лазару:

„Ој Лазаре, од Србије главо!
Нит је било, нити може бити:
Једна земља а два господара;
Једна раја, два харача даје;
Царовати оба не моремо.
Већ ми пошљи кључе и хараче,
Златне кључе од свију градова,
И хараче од седам година.
Ако ли ми то послати не ћеш,
А ти хајде у поље Косово!
Да сабљама земљу дијелимо.“

Лазар одговори тиме што сву српску земљу позове на бој на Косово:

„Да је коме послушати било
Како љуто Кнеже проклињаше:
„„Ко не дође на бој на Косово,
„Од руке му ниша не родило
Ни у пољу бјелица шеница
Ни у брду винова лозица!
Не имао од срца порода
Ни мушкога ни девојачкога;
Рђом кап'о док му је колена!“

Војске се слегоше у широке моравско-расинске равни. Све је спремно за страшну борбу. Већ сутра хоће да се крећу из Крушевца, а у очи тога дана

„Цар Лазаре сједе за вечеру,
Покрај њега царица Милица
Вели њему царица Милица:
„Царе Лазо, српска круно златна!
Ти полазиш сутра у Косово,
Собом водиш слуге и војводе,
А код двора никог не остављаш,
Царе Лазо, од мушкијех глава,

Да ти може књигу однијети
У Косово, и натраг вратити;
Одводиш ми девет миле браће
Девет браће, девет Југовића;
Остави ми брата бар једнога
Једног брата сестри од заклетве.“
Њој говори српски Кнез Лазаре:
„Госпо моја, Царице Милице!
Кога би ти брата најволела,
Да т' оставим у бијелу двору? —
„Остави ми Бошка Југовића!
Тада рече српски Кнез Лазаре:
„Госпо моја, Царице Милице!
Када сутра бијел дан осване,
Дан осване и огране сунце,
И врата се отворе на граду,
Ти ишетај граду на капију,
Туд' ће проћи војска на алаје;
Све коњици под бојним копљима,
Пред њима је Бошко Југовићу,
И он носи крсташа барјака;
Кажи њему од мене благослов:
Нек дâ барјак коме њему драго
Па нек с тобом код двора остане.“
Кад у јутру јутро освануло
И градска се отвориште врата,
Тад ишета Царица Милица,
Она стаде граду код капије.
Ал' ето ти војске на алаје:
Све коњици под бојним копљима,
Пред њима је Бошко Југовићу
На алату, вас у чисту злату,
Крсташ га је барјак поклопио,
Побратиме, до коња алата.
На барјаку од злата јабука,
Из јабуке од злата крстови,
Од крстова златне ките висе
Те куцају Бошка по плећима,
Примаче се царица Милица
Па ухвати за узду алата,
Руке склопи брату око врата,

Па му поче тихо говорити:
„О мој брате, Бошко Југовићу!
Цар је тебе мени поклонио
Да не идеш на бој на Косово,
И теби је благослов казао,
Да даш барјак коме теби драго,
Да останеш са мном у Крушевцу,
Да имадем брата од заклетве."
Ал' говори Бошко Југовићу:
„Иди, сестро, на бијелу кулу;
А ја ти се не бих повратио,
Ни из руке крсташ барјак дао,
Да ми царе поклони Крушевац;
Да ми рече дружина остала:
„„Гле страшљивца Бошка Југовића!
Он не смеде поћи у Косово
За крст часни крвцу проливати
И за своју вјеру умријети.""
Па проћера коња кроз капију.
Ал' ето ти старог Југ Богдана
И за њиме седам Југовића.
Све је седам устављала редом
Ал' ни један ни гледати не ће.
Мало време за тим постајало
Ал ето ти Југовић Војина
И он води цареве једеке
Покривене све сувијем златом.

Она се и њему обавије око врата. Иди, сестро, на кулу, вели јој и он, а

„Ја ти се не бих повратио,
Ни цареве једеке пустио
Да бих знао, да бих погинуо;
Идем, сејо, у Косово равно
За крст часни крвцу проливати
И за вјеру с браћом умријети."
Пак проћера коња кроз капију.
Кад то виде Царица Милица
Она паде на камен студени,
Она паде, па се обнезнани;
Ал' ето ти славнога Лазара

Када виђе госпођу Милицу
Удрише му сузе низ образе;
Он с' обазре с десна на лијево
Те дозивље слугу Голубана:
„Голубане, моја вјерна слуго!
Ти одјаши од коња лабуда
Узми госпу на бијеле руке,
Пак је носи на танану кулу;
Од мене ти Богом просто било,
Немој ићи на бој на Косово,
Већ остани у бијелу двору."

Слуга послуша, однесе царицу на танану кулу,

Ал свом срцу одољет' не може,
Да не иде на бој на Косово
Већ се врати до коња лабуда,
Посједе га, оде у Косово."

Одоше! одоше сви који бејаху за јуначки бој; одоше сви у којих куцаше мушко срце; сви који љубе отаџбину своју; сви који маре за народни понос и слободу!....

И би бој; бој страшан, бој крвав. Два цара оставише главе на Косову. Изгибе све што беше добро и честито, и миломе Богу приступачно. Срби изгубише све, осем поштена образа и јуначка гласа. Проклет да је Вук, који ову дивотну победу коју Срби задобише падом својим, мрчи својим гнусним делом....

Него да се ми задржимо још у Крушевцу, да видимо шта тамо бива.

Страшни гласи са поља Косова враћали су се у Крушевац, и ширили се по свој Србији, те убијали и затирали породице оних, који на Косову оставише главе.

Кад је старац Југ Богдан, са синовима својим, отишао на Косово, баба његова пала је Богу на молитву. Она се молила, вели песма, да јој Бог дâ очи соколове и крила лабудова, да одлети до места где је битка, те да види Југа старца свога, и девет јунака, синова својих. И Бог јој је примио молитву:

„Она лети на Косово равно:
Мртвих нађе девет Југовића

И десетог стар-Југа Богдана
И више њих девет бојних копљâ
На копљима девет соколова.
Око кôпљâ девет добрих коњâ
А поред њих девет љутих лавâ.

— — — — — — —

И ту мајка тврда срца била
Да од срца сузе не пустила.
Пак се врати двору бијеломе.
Далеко је снахе угледале
Мало ближе пред њу иштетале:
Закукало девет удовица
Заплакало девет сиротица

— — — — — — —

И ту мајка тврда срца била
Да од срца сузе не пустила.
Кад је било ноћи у по ноћи,
Ал' завришта Дамњанов зеленко;
Пита мајка Дамњанове љубе:
„Снахо моја, љубо Дамњанова!
Што нам вришти Дамњанов зеленко?
Ал' је гладан шенице бјелице
Ал' је жедан воде са Звечана?
Проговара љуба Дамњанова:

— — — — — — —

„Нит је гладан, нит водице жедан,
Већ је њега Дамњан научио,
До пô ноћи ситну зоб зобати,
Од по ноћи на друм путовати
Пак он жали свога господара,
Што га није на себи донео.
И ту мајка тврда срца била
Да од срца сузе не пустила.
Кад у јутру данак освануо,
Али лете два врана гаврана,
Крвава им крила до рамена
На кљунове бјела пена тргла:
Они носе руку од јунака
И на руци бурма позлаћена,
Бацају је у криоце мајци.
Узе руку Југовића мајка,

Окретала превртала њоме;
Па дозивље љубу Дамњанову:
„Снахо моја, љубо Дамњанова!
Би л' познала чија ј' ово рука?
— — — — — — —
„Свекрвице, Дамњанова мајко!
Ово ј' рука нашега Дамњана!
Јера бурму ја познајем, мајко!
Бурма ј' са мном на венчању била!
Узе мајка руку Дамјанову,
Окретала, превртала њоме,
Пак је руци 'вако говорила:
„Моја руко, зелена јабуко!
Где си расла? где л' си устргнута?
А расла си на криоцу моме,
Устргнута на Косову равном!
Надула се Југовића мајка
Надула се, па се и распаде
За својијех девет Југовића
И десетим стар-Југом Богданом.“......

А како је било у белом двору Лазаревом? Тамо је настала гробна тишина пошто је и Голубан оставио царицу, и потекао у Косово. Ето лете црне злослутне тице, и падају на Лазареву кулу; једна од њих гракће, а друга проговара:

„Да л' је кула славног Кнез Лазара?
Да л у кули нигде никог нема?
То из куле нико не чујаше
Већ то чула царица Милица,
Па излази пред бијелу кулу,
Она пита два врана гаврана:
„Ој Бога вам два врана гаврана,
Откуда сте јутрос полећели?
Нијесте ли од поља Косова?
Виђесте ли двије силне војске?
Јесу ли се војске удариле?
Чија ли је војска задобила?
Ал говоре два врана гаврана:
„Ој Бога нам Царице Милице,
Ми смо јутрос од Косова равна
Виђели смо двије силне војске;

Војске су се јуче удариле;
Оба два су цара погинула;
Од Турака нешто и остало,
А од Срба и што је остало
Све рањено и искрвављено.
Истом они тако беседаху
Ал ето ти слуге Милутина,
Носи десну у лијевој руку;
На њему је рана седамнаест;
Вас му коњиц у крв огрезнуо;
Вели њему госпођа Милица:
„Што је, болан, слуго Милутине?
Зар издаде цара на Косову?
Ал говори слуга Милутине:
„Скин' ме, госпо, са коња витеза,
Умиј мене студеном водицом
И залиј ме црвенијем вином
Тешке су ме ране освојиле.“

Царица га скине, и пошто се поодмори, запита га за ратнике, а слуга јој стаде казивати:

„Сви осташе, госпо, у Косову!
Ђе погибе славни Кнез Лазаре
Ту су многа копља изломљена
Изломљена и турска и српска;
Али више српска него турска,
Бранећ', госпо, свога господара
Господара славног Кнез Лазара.
А Југ ти је, госпо, погинуо
У почетку, у боју првоме.
Погибе ти осам Југовића
Ђе брат брата издати не хтеде
Докле годе један тецијаше:
Још остаде Бошко Југовићу
Крсташ му се по Косову вије;
Још разгони Турке на буљуке,
Као соко тице голубове.
Ђе огрезну крвца до кољена
Ту погибе Бановић Страхиња.
Милош ти је, госпо, погинуо
Код Ситнице, код воде студене

Ђе 'но многи Турци изгинули.
Милош згуби турског цар Мурата
И Турака дванаест хиљада
Бог да прости ко га је родио!
Он остави спомен роду српском,
Да се прича и приповиједа
Док је људи, и док је Косова.
А што питаш за проклетог Вука?
Проклет био и ко га родио,
Проклето му племе и колено!
Он издаде цара на Косову
И одведе дванаест хиљада,
Госпо моја, љутог оклопника."

Ето како изгледа Крушевац после битке косовске!

Ми не знамо колико је времена, после косовске битке, Крушевац био стôно место српском владаоцу; али се не ћемо преварити, ако претпоставимо да је он то био једва донде, докле се и наследник Лазарев, Стеван Високи, звао и потписивао кнезом, а то је до смрти Милице, мајке његове, која је преминула 11 Новембра 1405. Јер одмах, после њене смрти, 2 Декембра. он издаје једну повељу којом потврђује Дубровчанима неке повластице, па је потписује у славном граду Борчу[1] (у данашњој Гружи).

У Крушевцу је, око године 1413—1414, Деспот Стеван Високи имао састанак с турским царем Мохамедом, где су углавили савез међу собом[2].

Крушевац су Турци заузели јамачно наскоро после смрти Деспота Стевана Високог, Лазарева сина, који је преминуо 1427. И *Брокијер*, француски путник, који је пропутовао кроз Србију 1432—1433, вели да су Турци заузели Крушевац шест година пре његова проласка кроз ту варош, па и према томе некако излази, да је Крушевац пао оне године кад је цар Лазарев син умрьо.

Стеванов животописац, *Философ Костадин*, тако и каже да је султан Мурат освојио Крушевац 1427, и Крушевљани су се разбегли куд који[3].

[1] *Monumenta Serbica*, стр. 266—269
[2] *Гласник* XLII, стр. 307 и 308
[3] *Гласник* XLII, стр. 322.

Крушевац се помиње и после неколико пута у нашим кроникама. Тако се каже да „попалише Оугри дрѣва тоурьска подь Кроушевцемь, 1437.“

Године 1455 каже се, да је „Јанкул ухватио Феризбеговића у Крушевцу“.

У ратовима Аустријанаца с Турцима, Крушевац се такође помиње, јер су војске аустрiске допирале и сударале се с Турцима и туда. Године 1790, 4 Јануара, освојио га је Михаљевић са Србима драговољцима, пошто су Турци узмакли. Лазареву цркву, у којој су Турци дотле држали коње, одмах народ очисти, и она на ново пропева[1].

Али није дуго ни то трајало. Свиштовски мир[2] врати све то Турцима, ако и не поврати са свим стари ред ствари.

За време Карађорђево, он је узиман и уступан, а кад је 1813 пао под Турке, остао је у њиховој власти све до пред крај године 1832.

Године 1832, поводом отмице Френчевића, дигне се народ у параћинској и крушевачкој нахији, и, после неколико недеља, Срби заузму Крушевац.

Од тога доба, он је слободан, и развија се лепо.

Данас у Крушевцу има полугимназија[3] или, по новијем називању, *нижа гимназија* с четири разреда. У њој раде 6 наставника, а учи се 91 ученик.

На плату ових наставника дато је, 1874 рачунске године, из државне касе 13.747 гр. пор. или 8.314·60 динара.

Осем тога, имају 4 разреда основне школе мушке и четири разреда женска. У првима ради 5 учитеља, а учи се 300 ђака, а у другима раде 2 учитељке, а походи их 91 ученица.

Зграда за школе у Крушевцу, на старом Лазаревом граду,

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien 1854, стр. 324.

[2] Traité fait à Sistowa 4 Août 1791. Martens V, 244.

[3] Отворена је прво, по закону од 9 Јула 1865 (Глед. моје *Школе у Србији*, стр. 64).

близу цркве „*Лазарице*“, по лепоти својој уступа само великој школи у Београду, а никојој другој у Србији до сада.

Крушевац је средина судска, административна, војна, и црквена свему свом округу. Ту је пошта, телеграфска станица, и трговина доста жива.

У њему је било, 1870 године, 854 главе пореске.

Трстеник, варошица, 5 сата на запад од Крушевца, на десном брегу Мораве, баш према манастиру Љубостињи. Стара се варош звала *Осаоница*, и била је малко више уз Мораву, баш на оној сутесци међу чотовима од Гоча и Татарне. На садашње место премештен је Трстеник тек после 1832, по наредби Кнеза Милоша.

Трстеник има красну школску зграду, има своју цркву, пошту, телеграф, и канцеларију среза тога имена. Варошица је прилично жива, и на лепом месту. Њезина будућност стоји много у свези с напредовањем бање врњачке, која је тако близу до Трстеника. А можда би се, употребивши Мораву као водену снагу, могло надати и каквој живљој радњи у овом месташцу, које окружавају предели и родни и сточни.

Трстеник се помиње као село још за цара Лазара, који га је, заједно с обе Велуће, био дао манастиру Раваници.[1]

Брус, друга варошица у крушевачком округу, 7 сата на југ од Крушевца, на десној страни Расине, под Копаоником. Брус је мало местанце, у врло лепом крају. Има зидану цркву, и красну школу. Ту је и канцеларија козничког среза. Ако се рударство наново развије у Копаонику, ко зна да Брус не ће бити једна од најживљих вароши на овом крају.

Села крушевачка, особито она на источној страни, већ су збијенија него што су она по чачанском и ужичком округу. Већином су лепа, особито она по Жупи.

Ово су имена свију њих:

---

[1] *Monumenta Serbica*, стр. 197.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош			2	*Лазарица*	126	—
1	Крушевац ☐ 1833	854	—		**Свега . . .**	980	—

I Срез јошанички

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Ковачи	38	15	38	Пискања	34	17
2	Баре	43	18	39	Курићи	27	17
3	Војмиловићи	15	15	40	Корлаћи	36	17
4	Боће	35	16	41	Кремићи	22	19
5	Жерађе	15	16	42	Жутице	19	19
6	Копривница	18	15½	43	Прибој	16	16
7	Плана	12	16	44	Лучна	12	19
8	Жупања	8	16	45	Бања ☐ 1866	67	14
9	Биљановац	20	16	46	Раковац	29	12½
10	Дубрава	19	15	47	Црна глава	45	13
11	Пупавње	7	17	48	Шутановина	24	13
12	*Гокчаница*	14	14	49	Дрење	19	13
13	Црвањ	24	14	50	Добрчин	11	14
14	Заступље	16	14½	51	*Чомаге*	14	14½
15	Рудњак	29	14½	52	Вележ	23	15
16	Предоли	34	13½	53	Јелацки	56	12
17	Церје	46	17	54	Рокци	66	12
18	Борово	32	14	55	Дубока	9	11
19	Попова река	20	15	56	*Барина*	16	11½
20	Равни	21	14	57	Јарлње	41	23
21	Жерађе	12	16	58	Лисина	20	23
22	*Плоча* ☐ 1872	53	10	59	Гувниште	33	23
23	*Врањаштица*	38	9	60	Шарпељ	23	23
24	*Крива река*	65	12	61	Чајетина	14	23
25	Мачковац	16	12½	62	Шипачна	25	23
26	Бачевац	6	11	63	Исево	19	23
27	*Врекићи*	21	11	64	Цепе	16	23
28	Павлица ☐ 1861	35	19	65	Казнојевићи	34	22
29	Поцесје	43	19	66	Рудница	21	22½
30	Рвати	74	20	67	Ново село	31	22½
31	Бадањ	30	19	68	Муре	28	22½
32	Семетеш	40	19	69	Бељак	25	22
33	Бабин поток	4	19	70	Горњи Казнојевићи	44	22
34	Мислопоље	8	20	71	Тиоце	26	22
35	*Шљивовица*	8	20	72	Ројчићи	27	22
36	Радешићи	20	20	73	Попово поље	11	22
37	Лазнојевићи	12	19	74	Присојник	5	22½
					Свега . . .	1.939	—

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места

II Срез коснички

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Горњи Вратари*	24	8	44	*Поповац*	8	7
2	*Доњи Вратари*	44	7½	45	*Витково*	45	6
3	*Ракља*	14	6½	46	*Стањеео*	17	6
4	*Ботуња*	60	7	47	*Стубаљ*	23	6
5	*Ботурићи*	36	8½	48	*Парчин*	16	6
6	*Грчак*	19	9	49	*Љубинци*	30	6¼
7	*Лесеновци*	7	7½	50	*Новаци*	42	5
8	*Разбојна*	59	8	51	*Боботе*	35	5½
9	*Златари*	93	7	52	*Шљивово*	27	6
10	*Жуње*	35	7	53	*Брус* ☐ 1848	84	8
11	*Стројинци*	35	7½	54	*Жиљци*	36	8½
12	*Ковиоци*	21	7¼	55	*Велика Грабовница*	83	8
13	*Равни*	21	8	56	*Кобиље*	52	7½
14	*Јанкова Клисура*	3	8	57	*М. Грабовница*	6	8
15	*Богиши*	28	7	58	*Тршановци*	4	8
16	*Крагујевац*	4	7	59	*Дренова*	7	8½
17	*Дупци*	60	8	60	*Дртевци*	5	8
18	*Мошуте*	5	8	61	*Кочина*	15	8½
19	*Криви брод*	9	8	62	*Грашевац*	67	10
20	*Доброљупци*	102	7	63	*Брзеће*	41	12
21	*Жиљинци*	23	7	64	*Ливађе*	27	12
22	*Игрош*	52	7	65	*Гочманци*	6	12
23	*Мала Врбница*	29	7	66	*Влајковци*	37	10
24	*Дренча*	18	6	67	*Радманово*	10	11
25	*Тршац*	23	6	68	*Паљевштица*	31	11
26	*Веља глава*	23	6	69	*Шошићи*	26	11½
27	*Братићи*	24	6	70	*Осредци*	101	9
28	*Ржаница*	41	6	71	*Мелентија*	25	8½
29	*Ратаји*	133	5	78	*Рибари*	67	9
30	*Дашница*	61	5	73	*Будиловина*	35	9
31	*Тулеж*	36	5	74	*Град*	22	9
32	*Руденица*	12	5½	75	*Лепенац*	78	8
33	*Пасјак*	9	5	76	*Батоте*	97	11
34	*Срњани*	6	5½	77	*Брђани*	40	8
35	*Доњи Ступањ*	104	4	78	*Жарево*	43	11½
36	*Горни Ступањ*	91	4	79	*Липовац*	59	11
37	*Гаревина*	31	4½	80	*Плеш* ☐ 1875	56	10
38	*Кожетин* ☐ 1851	69	7	81	*Козница*	34	9½
39	*Велика Врбница*	56	8	82	*Бзеница*	71	11
40	*Пуовац*	33	7	83	*Стрменица*	34	10
41	*Лесковица*	24	8	84	*Рогавчина*	100	11
42	*Латковац*	45	7½	85	*Јабланица*	6	10
43	*Старци*	6	7	86	*Трнавци* ☐ 1866	64	5½

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
87	*Вражогрнци*	34	$5\frac{1}{2}$	90	*Суботица*	53	5
88	*Горње Злегиње*	60	$4\frac{1}{2}$	91	*Ћелије*	38	6
89	*Доње Злегиње*	45	$4\frac{1}{2}$	92	*Стрелари*	5	6
					Свега . . .	3.575	–

III *Срез крушевачки*

1	*Макрешани*	98	1	29	*Купци*	133	4
2	*Дедина*	87	$^{3}/^{1}$	30	*Наупара* □ 1851	59	3
3	*Биволље*	183	$\frac{1}{4}$	31	*Јабланица*	71	4
4	*Брајина*	47	$2\frac{1}{2}$	32	*Витановац*	58	3
5	*Мрзеница*	25	$1\frac{1}{2}$	33	*Шогоље*	17	$2\frac{1}{2}$
6	*Сталаћ* □ 1870	153	2	34	*Шаврани*	58	$2\frac{1}{4}$
7	*Лукавац*	31	$1\frac{1}{4}$	35	*Доњи Степош*	37	$1\frac{1}{2}$
8	*Читлук*	126	1	36	*Липовац*	21	1
9	*Пепељевац*	191	1	37	*Горњи Степош*	65	2
10	*Мачковац*	127	$1\frac{1}{2}$	38	*Ловци*	16	$2\frac{1}{2}$
11	*Глободер*	167	2	39	*Трмчари*	54	$2\frac{1}{2}$
12	*Лаћислед*	65	4	40	*Петина*	30	3
13	*В. Врбница* □ 1853	48	$3\frac{1}{4}$	41	*Модрица*	62	2
14	*Мрмош*	72	$3\frac{1}{2}$	42	*Сеземча* [1]	28	3
15	*Мешево*	80	$1\frac{1}{2}$	43	*Пољаци*	35	3
16	*Себечевац*	56	3	44	*Дворани*	54	$2\frac{1}{2}$
17	*Дољане*	51	2	45	*Слатина*	10	$2\frac{1}{2}$
18	*Мала Врбница*	25	$2\frac{1}{4}$	46	*Мудраковац*	46	$\frac{1}{2}$
19	*Треботин*	114	2	47	*Текија*	85	1
20	*Вучак*	46	1	48	*Паруновац*	58	1
21	*Церова*	49	1	49	*Прњавор*	13	$\frac{1}{2}$
22	*Гари*	70	1	50	*Капиџије*	53	$1\frac{1}{4}$
23	*Буци*	35	$2\frac{1}{4}$	51	*Добромир*	15	1
24	*Ломница*	100	2	52	*Гаглово*	53	$1\frac{1}{2}$
25	*Буковица*	21	$2\frac{1}{2}$	53	*Пасјак*	45	2
26	*Мајдево* □ 1873	82	5	54	*Станци*	17	$2\frac{1}{2}$
27	*Гркљани*	34	$4\frac{1}{4}$	55	*Мали Шиљеговац*	54	$1\frac{1}{2}$
28	*Штигари*	51	4	56	*Головода*	61	$1\frac{1}{2}$

[1] У *Гласнику XXIV*, стр. 264, у повељи датој манастиру *Дренчи* помињу се: „На Расине село Пуглие, и село Лукаре, и дворь у Неунаре, сь придворицомь, и рѣку Ломницу сь всѣми .... и село Се ѕемуе на Модрои, и село Слатина, и село Магиерь на срьской и Влахе Шилѣговьце, сь ѕаселци и мегѣми и оу Ѕагрьлатои трьгь на Мораве и сь бродомь", и т. д. Али где је ова Загрлата (жупа), нисам могао дознати.

57	*Кобиље*	58	2
58	*Бован*	46	$2\frac{1}{4}$
59	*Сушица*	95	3
60	*Позлата*	13	$3\frac{3}{4}$
61	*Мала река*	24	4
62	*Беласица*	27	4
63	*Здравиње*	98	$3\frac{1}{4}$
64	*Каоник*	145	$2\frac{3}{4}$
65	*Црквина*	18	$2\frac{3}{4}$
66	*Трубарево*	47	8
67	*Ђунис* □ 1870	230	3
68	*Зубовац*	36	6
69	*Росица*	26	$6\frac{3}{4}$
70	*Бољевац*	28	7
71	*Рибари*	98	6
72	*Зебица*	27	$4\frac{1}{2}$
73	*Крушинци*	22	$5\frac{1}{2}$
74	*Срндаље*	9	6
75	*Рлица*	17	$6\frac{1}{2}$
76	*Гревци*	51	5
77	*Велики Шиљеговац* □ 1866	192	$4\frac{1}{2}$
78	*Злата*	19	$5\frac{1}{2}$
79	*Бојинци*	7	$4\frac{1}{4}$
	Свега . . .	4.878	—

IV Срез трстенички

1	*Трстеник* □ 1835	198	6
2	*Чаири*	67	6
3	Осаница	49	6
4	*Стража*	12	6
5	Ново село	152	8
6	Рсовци	44	8
7	Гоч	26	8
8	Липова	56	8
9	Врњци □ 1869	111	8
10	Гвоздац	5	8
11	Дубље	36	7
12	Попина	44	7
13	*Штулац*	58	7
14	Руђинци	56	7
15	*Станишинци*	77	9
16	*Брезовица*	71	8
17	*Стублице*	18	8
18	Почековина	52	3
19	*Доњи Рибник* □ 1836	35	3
20	Стари Трстеник	67	3
21	Лопаш	78	3
22	Доња Почековина	37	3
23	Оџаци	152	5
24	*Горњи Рибник*	32	5
25	Горња Црнишава	42	5
26	Доња Црнишава	60	5
27	*Велуће* □ 1866	37	3
28	*Риђевштица*	43	3
29	*Округлица*	34	3
30	*Пуношевиће*	5	3
31	*Јасиковица*	64	4
32	*Буче*	52	4
33	*Камењача*	39	4
34	*Омачница*	117	3
35	*Голубовац*	22	3
36	*Тоболац*	30	3
37	*Стопања* □ 1851	112	3
38	*Бресно поље*	75	3
	Свега . .	2.293	—

Примедба. У Вуковој *Даници* за 1828 год. стр. 228 налазе се имена села нахије *новопазарске*, али су ту имена само оних села, која су Срби имали под својом влашћу 1812 године. Ова имена ми смо упоредили са списком села, која су данас у окр. крушевачком, па смо нашли да ту нису записана села: *Багаше, Бистрица, Блажево, Бозољин, Брезова, Витановићи, Главе, Гочолово, Градац, Градиште, Добра буква, Добројевина, Долац, Драгодање, Дријен, Добраве, Жежена, Жиголе, Заманица, Засеље, Зрносијек, Ивље, Ирачићи, Јавор, Јелсња, Јошје, Кајково, Камен, Костин Поток,*

Крачица, Курилово, Лијешак, Љепосавићи, Љесковик Марушићи, Мекињаће, Миоковићи, Миолићи, Обаде, Ора, Остраће, Острвица, Планиница, Покровеник, Попе, Равниште, Радаковићи, Радојезина, Ргоч, Речица, Родеље, Сеоце, Симичиште, Скугоровина, Слатина, Сочаница, Станулозићи, Судимља, Тврђен, Трикосе, Тушимље, Улије, Црнитово, и *Чопадија.* Нахија новопазарска у *Вука* је подељена на кнежине: *Јошаницу* и *Горњи Ибар.* У првој је било 59, а у другој 79, свега дакле 138 села. Од њих само 73 данас се налазе у срезу јошаничком, а осталих нема. Из нашег списка данашњих села види се, да су поменута 73 села подељена у срезове јошанички и трстенички; а од села у срезовима крушевачком и козничком, нисмо нашли у *Даници* ни једно.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МАНАСТИРА	МИРСКИХ	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Крушевац варош	1	—	1	2	—	1	1	1	1	2	3.159	980
2	Јошанички	—	—	74	74	—	5	5	3	—	3	11.399	1.939
3	Козпички	—	1	91	92	—	5	5	4	—	4	18.164	3.575
4	Крушевачки . . .	—	—	79	79	1	3	4	6	—	6	24.087	4.878
5	Трстенички . . .	—	1	37	38	1	4	5	5	1	6	10.767	2.293
	Свега . .	1	2	282	285	2	18	20	19	2	21	67.576	13.665

У округу крушевачком долази у средњу руку 237 житеља на једно насељено место. У срезу крушевачком једно место има у средњу руку по 305, а у срезу козничком само по 154 житеља. У *Државопису Србије* (свеска III) налазе се дата о попису људства од 1866 године, и тамо је за округ крушевачки изложено поименце 215 места, нема дакле још 22 места, која пописна комисија није засебно пописала, већ их је додала селима, с ко-

јима она чине општину. Кад ових 215 места распоредимо по њиховој већој или мањој насељености, онда имамо у округу крушевачком места која броје до 100 житеља . . 18

од	100— 200	„ . . .	47
„	201— 500	„ . . .	115
„	501—1000	„ . . .	34
а преко	2000	„ . . .	1

У округу крушевачком долази на 100 мушких по 94·04 женских, и од ове главне средине не одступају јако ни поједини срезови; јер у срезу јошаничком долази 92·29 женских на 100 мушких, а у срезу трстеничком 95·76.

Црквама и школама округ крушевачки није богат; на 3379 житеља долази по једна црква и школа. Број цркава раван је потпуно броју школа. Највише цркава има срез *трстенички* (на 2.153 жит. 1), а најмање срез *крушевачки* (на 6022 житеља). Највише школа има опет срез *трстенички* (на 1795 жит. 1), док међу тим у срезу козничком тек на 6.055 житеља долази једна школа. Колико ће требати времена, док број школа и у свим срезовима буде према броју житеља бар толики, колики је у срезу *трстеничком?!* . . .

Куће су обично чатмаре па олепљене, и често окречене. Покривене су многе ћерамидом, али је ипак више кровињара. Има и зиданих кућа, али то тек у богатијих људи. Чатмаре и кровињаре граде сами сељаци, а зидане и ћерамидаре махом граде мајстори из Турске које тамо зову *Шопови.*

Око кућа су, као и друкуд, вотњаци, зграде за живљење, за стоку, и за оставу хране и других кућанских алата и справа. Само су све те стаје збијеније, ближе су једна до друге, него што су обично по Шумадији.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Крушевљани, то јест становници тога округа, као и у већине наших округа, баве се о земљи и о стоци. И једно и друго извори су њиховом живљењу и имућству. Само је земљоделье веће

у равнима моравским и расинским, а сточарство је јаче у селима под Копаоником и под Жељином.

Средина пак округа, благословена Жупа, поред хране и стоке, рађа много вино, које је већ чувено као *„жупско вино“*.

У равницама моравским, и око Расине, сеје се највише кукуруз, па пшеница, јечам, раж, овас, и крупник; даље: купус, кромпир, лукови, и паприка.

Ево какве смо бројеве обрађевина за крушевачки округ стекли пописом од 1867:

Кукуруза је било засејано	22.690	дана	орања
Пшенице	8.227	„	„
Ражи	6.038	„	„
Јечма	3.564	„	„
Овса	3.293	„	„
Крупника	1.490	„	„
Ељде	336	„	„
Проса	3	„	„

Конопље 2145, а лана само 6 дана.

Од воћа има: јабука, крушака, шљива (највише), трешања, кајсија, бресака, дудова, дуња, вишања, крушака сланопађа[1], мушмула, ораха, и т. д.

Виногради су, осем високих планинских места, свуда напредни, и раде се просто али с вољом, а највише их има и најбоље роде у *Жупи*.

На запад од Јастрепца, на североисток од Нерађе, и на исток од Жељина — тамо где се ртови од ових висина спуштају готово у равнице, или се преплећу тек као незнатне косице и брежуљци — разастрла се просторија која се зове *Жупа*, која је готово сва покривена виноградима, тако, да тамо рећи: *Жупа* и рећи: *виногради*, значи готово једно исто. Земљиште је тако,

[1] Ових крушака има у источним крајевима Србије, али сумњам да их има даље на запад од Мораве.

да сва својства има за винограде. С тога се ту винова лоза одавно одомаћила[1], и шири се сваки дан све више и више.

Међу виноградима, где је остало места незасађена лозом, начињене су пивнице за вино. Пивнице су једна уз другу, да се једва између њих може проћи. Такав скуп пивница зове се *пољана*. Тих пољана има 26; најмања — Боцка — има 26 пивница, а највећа — Велика Крушевица — има 300 пивница.

Пивнице су ове, као и у Крајини, махом од брвана; покривене неке ћерамидом, а највише кровином, па је озго натрпана винова лоза; неке су дубоко укопане у земљу, а има их и на два боја. На горњем боју има по која соба или оџаклија, где се имућнији домаћини задржавају кад раде винограде, или кад их беру. Ово је тим потребније, што винограде у Жупи имају не само Жупљани, него чак Горњоибровци, и Копаоничани.

Жупско се вино пије у већем делу јужне Србије.

Радња око винограда доста је проста у Жупи. Кад се хоће виноград да сади, онда се место само разоре ако је равно, или се начине ровине *риљцем*, па се у те ровине мећу саднице. Виногради се у Жупи не загрћу, него се држе две покопнице, које су овде довољне за то што се виногради не траве и на кишној години, због вапновите земље. Лоза је махом: *скадарка*, *зачинка*, и *сисача*. Од мотике се добија на родној години два товара вина. Године 1868, која је била необично родна, мотика је давала и до 10 акова вина[2]. Вино се претаче двапут у години: о причести или о св. Андреји, и кад лоза цвета. Старијега вина од три године, нема у Жупи.

Жупско вино, ван Жупе је на гласу као вино врло густо и опоро. То долази отуда што се преноси у мешинама или старим фучијама, и што му се, том приликом, додаје воде, коју никакво црно вино не прима, а жупско најмање. Међу тим на месту, у Жупи, вино је то бистро, питко, необично лепе свеће, често особитог пријатног мириса, по некад особито шећерно, а свакад

---

[1] У општини ботуњској, у месту *Прибојевцу*, прича се, да су били још цара Лазара виногради.

[2] *Др Панчић*, *Копаоник и његово подгорје*, Београд 1869, стр. 21.

богато алкохолом. Само боља и смотренија радња, па је њему обезбеђено место међу најбољим винима наше отаџбине. Попис од 1867 нашао је у целом округу крушевачком засађених винограда на 29.358 мотика.

Попис 1866 дао је ове бројеве за стоку:

Коња	5.642	грла
Говеда	46.820	„
Свиња	49.230	„
Оваца	136.187	„
Коза	49.572	„
Кошница	5.493	а године 1859
било их је	10.002!!	

Од заната је мало по селима мајстора; има, истина, колара, других дрводеља, и по који бојаџија. *Ковачи* су цигани; Срби се тешко одају на тај занат. Ковачница се и у Горњем Ибру зове *коваоница*, као и у студеничком срезу.

Стањем, имовином, и задругом, јакоснији су брдњаци него Моравци, у овом округу. Многи Копаоничани не само да имају винограде у Жупи, него и њиве дуж саме Мораве. Ово је велик прекор за Моравце, да су своје красне њиве поиспродавали — родна их је земља размазила, па, место добра, учинила им је зло.

е. ОДЕЛО

Мушко је одело већином домаћа рукотворина. Људи носе: кошуљу, гаће, чакшире, гуњче, џамадан, (преклопљен јелек), чарапе, опанке, а на глави вес или шубару. Око веса, и лети и зими, завијају беле пешкире, те изгледају као Арнаути.

Жене носе: *кошуљу, завијачу* (сукњу), која није сашивена него се обавије око тела, као каква поњавица, лети носе *јелечиће*, а зими сукнене *гуњиће*, налик на памуклије, и *скутаче*.

На глави жене носе: *ручнике*, који се пружају од пола главе низ леђа до појаса. *Ручник* је откан од основе памучне а потке вунене, и обично је обојен угасито црвеном бојом; по дну је оки-

њен црном свилом, а богате жене их и парама поднизују. Косу не свијају за главу, него је оплету и савију с обе стране главе у неке гуте, које зову *тревељи.* У ове *тревеље* придевају паре, кићене игле, цвеће, и други накит. И тревеље и ручник покрију белим пешкиром, преко кога опет метну по коју куповну пантљику или марамицу.

У накит се броје: *минђуше, ђердан* или *вреше* (белензуке) и *огрлице.*

На западној страни округа, жене носе као и у Подибру: *весове* и *шамије,* а не *ручнике.*

Именима аљетака, за овај крај, ваља додати још ова: *кајасак, клече* (чарапе) и *пунђа.*

На деци су: *кошуља, гаћице* (у источном крају носе се гаћице вунене, врло налик на панталоне), *обнајка* или *вес; гуњче;* на мањој *антерийцi* или *мантаче, капица, попуџке, повој, и пелене.*

Одело за сваки дан или тку, кроје и шију саме жене, или дају ком у месту мајстору, који је о мало труда научио просту рубу скројити и сашити. За свечано одело иду у варош, или долазе из вароши у села мајстори обично пред велике празнике и у јесен те кроје и шију. Народ ове мајсторе зове „терзије“.

Ж. ГОВОР

Говор је источни у крушевачком округу. Још од Ибра чује се оштри гласоудар на речима, а од Трстеника и Кожетина на исток је са свим онај левачки говор, који поражава својим аксаном и завршецима неких падежа, онако исто као и у Левчу. На прилику: Милâн, м: Мѝлан; Јовâн, м. Јòван; — дȁо сам матере дӯкат, место: дао сам матери дӯкат; — срели смо се у његов*е* ливад*е*, м: у његов*ој* ливад*и.*

Вођевина се тамо *носи,* а не *води,* кад се удаје. Тако се говори и у Нишу.

Виногради се зову *лојза* или *лозја.*

Неодређени начин у глаголâ обично је крњ: говорит', ходит', читат', м: говор*ити,* ход*ити,* чит*ати* и т. д.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

И у овом се округу још гуди и пева уз гусле. *Песме*, које су везане за земљу овога округа, већином се тичу боја косовскога, Цара Лазара, и његове куће, или његових војвода. Ми смо помињали неке од оних што се најближе тичу Крушевца. Друге је ласно познати свакоме читаоцу по садржини њиховој. Кад би ми све те песме овде излагали, било би врло много. Нека читаоци буду добри потражити их у збиркама народних песама много заслужнога *Вука*, а и у г. *Петрановића*.

Међу тим, ево једне песме испод Јастрепца, која ће у једио бити углед и што се тиче језика:

„Хоро води Јелена девојка
Хоро води, невесела ходи.
Угледа је Милена девојка:
„Ој, Бога ти Јелена девојко!
Каква ти је голема невоља?
Хоро водиш, невесела ходиш?
Хајде море, да се удајемо!..
„Удавај се, Милена девојко!
Мени није до твоје удадбе,
Но је мени до моје невоље.
Одавно ме *Солун* испросио;
Испросио, па нема да *носи*,
Нит' ме носи, нит ми абер прађа.
Још Јелена у *те* реч*и* беше
Отуд иде Солун младожења.
„Бог помага, Јелена девојко!
„Да̂ Бог добро, Солун младожења!
„Ој Бога ти, Јелена девојко!
Да те питам право да ми кажеш.
Мо'ш ли говет' свекра и свекрву?
Мо'ш ли чешљат' до девет девера?
Мо'ш ли учит' три миле заове?
Мо'ш ли појит' девет враних коња?
Мо'ш ли китит' девет златних узда?
Мо'ш ли чуват' два бистра кладенца?"

Она одговара да све то може; и он је тада *носи* своме двору.

Игре колске могу се поменути ове: *четворка, остројанка, поломка, мачванка, влахиња, тедена, циганчица, бугарка, српско оро, ресавка, кеца, шеста, сенеда, шљепетанка, завезаљка, ђурђевка, полувлашка*, и *зајам*.

Пре неколике десетине година играле су се ове игре: *оро, левка, стара сенеда, четворка, авала, шљепетанка стара, шетанка, ресавка*, на једну страну, и *коконица*.

Причâ има везаних за места и за неке историске личности. Тако се на прилику, у Жупи, прича: да се, у месту Селишту, родио Цар Лазар. — У једном пољу села *Ракље* има бор, о ком се приповеда да је никао од гранчице коју је Царица Милица побола у земљу на дан рођења сина свога Лазара. — У селу Ботуњу има чокоће од старих винограда. Народ прича да је њих садио сам Цар Лазар, и вино с овога чокоћа не може да преври, него остаје свагда слатко.

У два маха се на Косову лила крв турска и хришћанска; први пут 15 Јуна 1389, кад је пало царство српско; а други пут 17 — 19 Октобра 1448, кад је Сибињанин Јанко онако ужасно пострадао на Косову.

Прича се куда су обе те војске ишле од Крушевца на Косово.

Цар Лазар је, кажу, ишао из своје столице све косом, док није сишао у Косово; а Сибињанин Јанко опет све водом Расином, па онда Блаташницом, до *Клисуре*, која се од тада прозвала *Јанкова*, пошто је он провео кроз њу војску. Он је ту начинио и малу црквицу, за спомен проласка свога и своје војске.

Друм брдски, којим се прича да је ишао Цар Лазар с војском, познаје се и сад; али данас пут пролази доле кроз Јанкову Клисуру; и ту је ђумрук и прелазак између Србије и Турске.

Да поменемо једну причу која је везана за цркву у *Кривој Реци*.

Та је богомоља грађена 1618 године. Онда је било врло тешко добити од Турака допуштење да се гради црква. Али неки поп *Вуксан*, који се старао за ту богомољу, оде самом Цару за

ферман. Поп Вуксан је био човек страшан, сав рутав: лице му се није видело од густе браде и бркова. Цару се прохте да се пошали са сиромахом попом, па га задржи да вечера у двору. На вечери рекне те му изнесу меда, само да види како ће се тако рутав поп умрљати. Али се, причају, Вуксан довио јаду: омеди најпре прсте, па онда намаже и зглади браду и бркове, а после се красно сит навечера.

Код оте исте цркве има и гроб некакога *Радосава Јерца*, кога су убили хајдуци. Кажу да је то био грдосија човек; могао је оборити пет људи. Хајдуковао је са својом женом, која је била нероткиња, и носила је оружје као и други хајдуци. Турци потплате девет људи, да га убију. Ови га преваре да га, божем, обрију. Па док га је један натирао, други с леђа ударе с неколико пушака, и убију га.

Жена му оде у Студеницу, и донесе плочу од 11 великих човечијих стопâ, према његовој величини, и стави му на гроб. На крсту је изрезан сам Радосав с великим брковима, с две мале пушке и с фишеклијом.

Жена његова, кажу, отишла је после у некаку варош, и тамо умрла, а није се удавала.

У особине овога округа може се узети још и то што и у њему има гушавих људи! У планинским крајевима нашим од Лознице до Суповца није ретка *вољица* или *гуша* у људи. А највише их има уз Дрину, око Зворника, око Крупња, и у Јошаничкој Бањи, по удолинама Копаоника.

Причају, да су се једном посваћала двојица око једне девојке. Један од њих био је лепши, али гушав, а други ружнији, али без гуше. Девојка би хтела за првог, али због гуше није могла, него се склањала другоме. Они се посваћају и почупају. Онај без гуше шчепа гушавца за ону гушу на грлу и откине му је. У гуки тој, кажу, било је нека смеса као угашен креч. Рана је, потом, зарасла, и он је добио девојку. Противник се, после, љуто кајао за своју наглост. Хотећи учинити своме непријатељу зло, учинио му је једним ударом два добра: ослободио га *гуше*, и олакшао девојци да за њега пође.

Ове бо̂ље има још у Поречкој Реци и око Доњег Милановца, крај Дунава

и. УПРАВНА ПОДЕЛА

За Турака је нешто од садањега крушевачкога округа припадало нахији новопазарској, као што су *Јошаница* и *Горњи Ибар*, а друго под нахију лесковачку.

За Карађорђа, биле су ове кнежине: *Крушевац*, као главно место, с магистратом; *Јошаница; Горњи Ибар*; *Жупа*; и *Моравска капетанија.*

Доцније, кад је Кнез Милош примио управу и овога округа, разделио га је он овако: срез крушевачки, са столицом у *Крушевцу*; срез источно-*моравски*, са столицом у селу *Прћиловици;* срез *кознички*, са столицом најпре у Виткову, па после на *Брусу*; и *јошанички*, са столицом у *Јошаничкој Бањи.* У најновије време, одвојен је за *Трстеник* нови срез, а источно-моравски је предат алексиначко округу.

И тако сад има у крушевачком округу свега четири среза, а средина је окружна, за све гране управе, у Крушевцу.

За црквену управу, сав округ је једно протопопство, коме је столица у Крушевцу.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Међу нове тековине овога округа може се ставити:

Пут дивно насути од Крушевца на запад ка Карановцу, и опет од Крушевца на Ђунис к Делиграду.

Пут од Крушевца на југ на Јанкову Клисуру, где је ђумрук и карантин, као на месту куда једино иду путници и еспапи из овог округа у Турску, и из Турске овамо.

Пут од Крушевца на југозапад, преко Жупе и Јошаничке Бање на Рашку.

Овај пут, од Козника до Бање, просекао је дивно, а о мало трошка и дангубе, честити начелник срески *Милан Шукић* 1873. Мислило се да је то ствар већа од људске снаге, а он је је извршио за некаких 20 — 25 дана само са својим срезом.

Пут од Крушевца на северозапад до Мораве, на навоз на Јасици.

Пут од Крушевца на североисток, к Сталаћу, и к Параћину.

Нове школске зграде, међу којима је најлепша и највећа крушевачка, има овај округ: у Трстенику, у Велућу, у Кожетину, у Трнавцу, у Грбници, на Брусу, Мајдеву, у Наупари, у В. Шиљеговцу, у Јошаничкој Бањи, и у Павлици. Ова је последња собом заличила све сеоске школе.

Цркве су нове: у Бањи, на Брусу, (1836), у Рибнику, (задужбина пок. Кнеза Милана Обреновића II,) а црква *Наупара*. овака као што је сада, грађена је 1835. Ова је богомоља начињена као световна црква, али 18 Марта 1848 (В№ 306)[1] кнежев указ претвори је у манастир, који сада често нема монаха, а и кад их има, тешко да ће измолити рај ктиторовој Клисури, као што смо већ опоменули.

На *Јасици* и на *Ђунису* имају мостови на понтонима преко обе Мораве; а на Сталаћу, и на Почековини на Трстенику вози скела.

Прелаз у Турску је на Јанковој Клисури, као што смо већ поменули.

[1] *Зб. IV*, 159.

Г

ТИМОЧКА КРАЈИНА

Ми улазимо у *Тимочку Крајину* с онога краја који не само да није тимочка, него није никаква *крајина;* улазимо у округ алексиначки. Али смо већ напред придружили овај округ тимочкој крајини, за то, што се он находи дуж границе данашње Србије, а пут којим смо ми досад ишли доводи нас правце у ово суседство Крушевца.

У *Тимочку Крајину* стављамо округе: *алексиначки, књажевачки (гургусовачки), црноречки,* и *крајински.*

Ево овде укупног прегледа целога тога краја, а после ће ићи округ за округом.

СТАТИСТИЧНИ ПРЕГЛЕД
ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

Редни број	Окрузи	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава • (1870 г.)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИРА	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Алексиначки .	1	2	119	122	14	2	16	14	2	16	48.136	10.601
2	Књежевачки . .	1	—	111	112	12	2	14	14	1	15	55.079	11.537
3	Црноречки . .	1	1	44	45	9	—	9	27	2	29	53.284	12.459
4	Крајински . .	1	5	73	79	35	3	38	41	5	46	70.324	16.391
	Свега	4	8	347	358	70	7	77	96	10	106	226.823	50.988

Кад бројем насељених места разделимо број житеља, онда долази на једно место по 643 житеља. Више од ове средине имају окрузи: *црноречки* (1.184), и *крајински* (890), а мање окрузи: *кнежевачки* (492), и *алексиначки* (394). Кад сва места, по њиховој фактичној насељености, у категорије разделимо, онда излази да имају

од	100	душа	6
са	101 — 200	„	50
„	201 — 500	„	136
„	501—1000	„	102
„	1001—2000	„	48
„	2001—5000	„	10
		Свега	352

Разлика, која се показује између овог и горњег збира, долази отуд, што при попису људства у 1866 години нису неки засеоци у округу кнежевачком засебно пописани, већ су с другим селима спојени. У целом овом крају — *тимочкој крајини* — нађено је пописом људства 1866 године 226.823 житеља, и то: 116,389 мушких, и 110.434 женских, дакле на сваку стотину мушкараца долазе по 94·83 женских. Више женских од ове средине имају окрузи: *кнежевачки* (95·76), *крајински* (95·22), и *алексиначки* (95·11); а округ *црноречки* има мање (95·35).

Године 1846 имали су окрузи, које смо назвали *тимочком крајином*, 157.146 житеља; за 20 година нарастао је број житеља са 69.677 душа, или са 44·94 процента, т. ј. годишње множење износи 2·21 процента, а према томе број житеља у овом крају удвојио би се за 31·5 годину.

Број богомоља и основних школа у овом је крају доста знатан, јер једна школа долази већ на 2.140, а једна богомоља на 2.946 житеља. У појединим окрузима долази:

У ОКРУГУ:	ЈЕДНА ЦРКВА НА ЖИТЕЉА	ЈЕДНА ШКОЛА НА ЖИТЕЉА
крајинском	1.529	1.850
црноречком	1.837	5.920
алексиначком	3.009	3.009
књажевачком	3.672	3.934

Највише школа, према броју житеља, има округ *крајински*, а најмање округ *књажевачки*. Богомоља има највише опет округ *крајински*, а најмање *црноречки*.

I

Алексиначки округ

1 Приступ, границе, и планине

На овом се округу најбоље види колико је незгодно држати се административне поделе при описивању земље. Али није вајде: како смо почели, онако морамо довршити, доскачући тегобама како где можемо и умемо.

Овај је округ склопљен из комада који су, за Турака, припадали нешто Видину, нешто Нишу, а нешто Лесковцу, и добио је средину у месту *Алексинцу*, које је са свим нова варош. Да ли Бог, да се и Ниш врати у заједницу српских градова, Алексинац ће морати свој смерни сјај уступити старој вароши, која се поноси чак и рођењем Јустинијана, кога броји међу праве Нишлије.

Него да се манемо ми тога прорицања; не приближује се Нишу онај који говори о њему, него онај који иде к њему. И тако ћемо ми сада бележити што мислимо да је вредно знати у маленом али лепом алексиначком округу.

А пре свега, биће добро да оцестаримо комад земље, који је данас Алексинцу округ, и о ком ми имамо да говоримо.

Она иста линија, коју смо, као крушевачку границу, провели од источне Мораве на југ право уз Јастребац у плот, западна је *граница* и овоме округу. После она иде све плотом, који се држи најпре *Великог*, па после *Малог Јастрепца*, док не сиђе на *Суповац*, где је ђумрук и прелазак у Турску, одатле граница слази у *Мораву*, и иде том реком на северозапад до спрам села *Тешице* (на левој страни Мораве), па изађе на десну обалу Мораве, и удара право у брег, где је *Капија*, кроз коју пролази друм алексиначко-нишевачки; одатле се упућује к северозападу до реке

Топонице, па, не дошав баш до села *Пирковца*, у књажевачком округу, повија још више на северозапад изнад манастира *Светога Стевана*; обухватив *Голак*, иде она до планине *Девице* к северу, а одатле се упућује на исток до *Василске Гламе*, па онда, измеђ села *Скробнице* и *Церове*, удара на вис *Крстатац*, а од Крстатца право на *Шиљак Ртња*. Ртњевом косом спушта се она к *Витошевцу*, и доцније *Јовановачком* (Шупељачком) *реком* слази у велику Мораву испод села *Ћићевца*. Моравом овом иде до под Сталаћ. Ту се прима источне Мораве, до повише Ђуниса, до границе крушевачке, где и јест тачка од које смо потерали шестар.

Ето смо ошестарили цео комад земље, који узимамо за предмет своме садашњем говору, а то је алексиначки округ.

Планина највиша у алексиначком округу, а и у свој Србији после Копаоника, јесте горостасни вис *Ртањ*. Он је избио у небеса на оном планинском повијарцу који се од Балкана пружа на југозапад, имајући лево реку *Нишаву*, а десно *Сврљишки Тимок*. Коса се ова протеже до над сами Ниш, а неке гране своје пружа и над Алексинац, па се повија на север или на северозапад, те удара, у Ртањ. Од Ртња се после гранају многе друге косе, једне к југу, а друге к западу; неке опет на *Самајац* надилазе *Криви Вир*, спајају се с *Малиником*, с *Бељаницом*, с планинама *хомољским, мирочким*, и *мајданпечким*, и ударају чак у Дунаво.

Ртањ изгледа као какав џиновски троугли пласт, здењут од самих кречних стена. Највиши врх његов зове се *Шиљак*, на темену кога једва ако може стати педесет људи. Од Шиљка на исток и на север омчаста је стрмен, а на запад се пружа коса као какво џиновско раме. Завршетак те косе зове се *Големи Врх*, а преседао међу *Шиљком* и *Големим Врхом* зове се *Преслаш*; западни пак каменити одсек Големога Врха зове се *Кусјак*.

Висину Ртња мерили су *Барон Хердер, Ами Бује*,[1] и неки наши научници.[2] Први му даје 4750 париских стопа, други 3600 до

[1] *Гласник* XXI, стр. 168 има белешке оба прва научника.

[2] *Мерење висина*, и т. д. *израдила два ђенералштабна официра, У Београду*, 1875, 8-на, стр. 59. — Овом књижицом ми бисмо се служили с особитим задовољством, али нас је од тога уздржавала

3900, а трећи 1570 метара. — Са Шиљка Ртња диvотан је поглед на све стране. Високи у облаке већ замакли врхови балкански, лепе падине тимочка и моравска, озбиљни наш Копаоник, представљају се очима удивљена гледаоца с таком величанственошћу, да чисто све то не може да смести у се. На овом се врху ласно сватају и неки природни појави, које би човек узалудно дуго објашњавао простим људима.[1]

Врхови су Ртња без шуме; на њима има само траве; на северној страни, пониже од венца, има горе јелове, на западној букове, церове, граничеве, јасенове, и т. д., а на јужној страни се коси сено, и тови стока. На југозападној страни, у пола висине, находи се пештера, која се зове *Леденица*. Пећина је та с почетка тесна, после се рашири, и јест доиста један редак појав у природи. У њој се свакад с пролећа накупи леда, који целог лета лежи смрзнут, па се тек у јесен почне кравити, тако, да га тек у зиму нестане.

Од Ртња се пружа једна коса, као што је већ речено, на запад, до планине Јошанице, па се одатле повија на југ, те, поврх села Јошанице, Рујевице, Врбовца, и Трубаревца, удара у речицу Моравицу, где чини познату *Бованску Клисуру* или сутеску. Друга се коса одваја правије ка западу, па, спуштајући се све ниже и ниже, раширује се у простране брдоравње међу *Делиградом* и *Ђиђевцем*, и тако удара у Мораву, где она с десне, а

разногласност у мери висинâ једних истих тачака, коју смо у њој опазили, а мерење су то извршили два човека који су у свему радили договорно.

[1] — Нека ми сад нико не каже, причаше ми 1874 године луковачки кмет: — да гром бије чак из небеса. Једном на Свете Тројице изиђем ја на сами Шиљак Ртња. Дан је био ведар и сунце је грејало како Бог хоће. На један мах се пружи магла пода мном и састави Малиник с Ртњем до *Преслаша*. Мени је горе грејало као и пре, али пода мном почеше муње севати и грмити. Ја сам гледао и чудио се: горе до небеса ведро, а под мојим ногама земља се пролама од грмљавине и кише. Кад у вече сиђем у село, имам шта и видети: киша се така излила, да у мало није све Луково Тимок однео.

Мојсиње с леве стране чине ону подугачку сутеску или клисуру кроз коју се пробија источна Морава од Ђунишке скеле, или од Св. Романа до Сталаћа.

На косама ова два правца, највиша ће бити мозговачка планина *Буковик*, на север од села *Мозгова*, а на самом је Буковику највиши вис *Рожањ;* најшири је брдораван *Мечка*, између *Јовановца* (Шупељака) и *Ражња*, а и *Серезлӣно Брдо*.

На оној коси пак која удара у Ртањ с југоистока, и која је водомеђа Тимоку и Моравици, ваља поменути ове тачке: вис *Крстатац*, превоје *Новаковац*, и венце: *Огњишник, Бездан, Дугачки Трап*. Од Дугачког Трапа на југ гомилају се све вис до виса. Ту су: *Озрен* и *Слемен* над селом *Милушинцем*, јужно од Бање. Озрен има више врхова, од којих се могу поменути ови: *Равниште, Ковиљача, Мечији Врх, Баругџија, Јанијал* (баш над бањском школом), *Орловчић, Велики Камен, Мали Камен, Остра Чука, Јерменчић, Гаврančић, Зоринац, Самар, Клештевица, Бршљански Камен, Црнобарско Шиљегариште, Танка Коса, Батиничко Бӣло*, и *Жарница*.

Преседлӣ на Озрену има више, али су важне две преко којих иде пут у предео *Голак*, који је на јужном крају бањског среза. Те се преседли зову: *Калдрма* и *Караулиште*, куда је ишао пут од Бање к Нишу.

Озренове се косе пружају на исток, на запад и југ, те он изгледа трокрак. Од Озрена долазе и они венци изнад св. Стевана, који се после спуштају к Топоници и к Морави.

Као што се види, све су те планине на десној страни Мораве у алексиначком округу; на левој пак страни, почињући од *Суповца* к западу, диже се прво *Мали Јастребац*, па за њим *Велики Јастребац*.

Ово је продужење онога Јастрепца, који смо помињали у крушевачком округу. Он је овде граница алексиначком округу с јужне стране, и водомеђа за Мораву и Топлицу. Од Јастрепца пружају се на север благе косе, које се спајају с брдом Мојсињем, које се находи у ставама двеју Морава, и ту чине ону клисуру или

сутеску, кроз коју се пробија источна Морава од Св. Романа и Ђуниса до Сталаћа, и коју смо ми поменули мало пре.

---

2 Воде

Вода највећа која тече кроз алексиначки округ јесте

Источна[1] *Морава*, која се стаче с источних огранака *Шаре* планине[2]; протиче кроз *В. Гујлан* (Guilan), *Ново Брдо*, *Врању*, и *Лесковац*. На кнежевину Србију наступа она 2 сата испод Ниша, код састанка *Суповца*. Не далеко од тога места, на њој има леп нов мост од камена. Осем других река, још не доспевши до границе *Србије*, прима она, 2 сата више Суповца, код *Курвин-Града*, *Топлицу*, која долази од *Беђировца* на српској граници; с десне стране, близу Суповца, слива се у њу река *Нишава*, која долази од истока с Балкана, и пролази кроз варош *Ниш*. Ниже још прима *Топоницу*, која извире у *Девици*.

Ушав у кнежевину, Морава се упућује право на запад, остављајући на својој левој страни красну и родну раван од *Суповца* до *Ђуниса*, а на десној страни варош *Алексинац* и *Делиград*. Пробивши се кроз мојсињску сутеску, она се под Сталаћем састаје с Моравом западном, одакле се обе скупа управљају на север кроз средину Србије.

Моравица, постаје од потока из села *Сесалца*, *Богдинца*, и *Милушинца*, који извиру из западне стране *Дугачкога Трипа* (који везује *Богданицу* и *Ртањ*), а највише воде добија из врела код Читлучке цркве које се зове *„Истоци.“* Одатле иде на запад, малко нагињући к југу; протиче поред варошице *Бање*, одакле добива доста воде из оних врућих врелâ; испод Бање

---

[1] Ова Морава има више имена: *Биначка* Морава, јер пролази кроз *Бинач* (*Monumenta Serbica*, стр. 263); *Крива Морава* (*Monumenta Serbica*, стр. 246); *Јужна Морава* пишу је новији писци; али по што *Вук* тврди (*Даница* за 1827, стр. 37) да се *Ибар* зове *Јужна Морава*, ми смо примили име *Источна Морава* као најумесније. *Бугар-Моравом* називала се она у званичном језику.

[2] *Драгашевић*, стр. 157; *Миленковић*, *Гласник* XIX, стр. 275.

прима речицу *Врмџу*, која извире повише села тога имена из јакога врела; и *Јошаницу* која извире у јошаничкој планини. С лева пак, осем других потока, прима *Градашницу* која извире у Озрену, и на којој има, $^3/_4$ сата западно од Бање, водопад 6—8 хвата висок.

Моравица, пробивши се кроз *бȍванску клисуру*, удара на села: *Бȍван*, *Суботинац*, *Краљево*, и, поред *Алексинца*, слива се у Мораву. Дужина корита ове речице може имати 8—10 сата.

Топоница, извире из планине *Девице* из више извора, од којих су два понајјача: један се зове *Бела Река*, а други *Диздаров Поток*, који, кад се састану у атару села Давидовца зову се само *Бела Река*. Ова река удара, даље, на *лабуковачко ждрело*, на село *Лабуково*, *Попшицу*, и ту прима *рашиначки поток* (од св. Аранђела) и *копајкошарску реку*, па прелази, после тога, преко границе кнежевине између стражаре *Драговца* и *Бреста*, испод села *Гојмановаца* и *Попшице*. Онамо преко границе удара на село *Кравље*, па онда на село *Топоницу*. Испод овога села тек ова се река почиње звати *Топоница*, и слива се у Мораву према Суповцу. Ова је река дуго била граница међу кнежевачким (гургусовачким) и алексиначким округом; она се често помиње и у ратовима нашим од 1806 — 1813 године, а и после.

Ражањска река, која иде из Буковика, и слива се с десне стране у Мораву, између цркве светог Николе и села Браљине.

Јовановачка река, долази испод брда *Ветрње*, прима више потока до испод поште јовановачке (шупељачке), и утиче у Мораву испод села Ћиħевца.

Дреновачки поток, долази из Буковика од Језерске Пољане, тече поред старог селишта *Дреновца*, и поред Делиграда, па пада у Мораву. На корито овога потока наслоњени су сви шанчеви који су сачињавали делиградска утврђења.

Турија, извире из Јастрепца, близу села Вукање; тече право на север, и улива се с леве стране у Мораву, више села Тешице.

Минералних вода нема много у овом округу, али једна вреди за све. То је чувена *Алексиначка Бања*, 4 сата на север од Алексинца, на јужној страни Ртња, под планином Озреном.

Ова се бања зове и пише још и *Сокôбања*, за то што малко више ње, на једном грлу од стена, кроз које продире Моравица, има стари градић, који се звао *Сокô*.

Вода је ова позната одавно. Још Римљани тражили су лека у њезине силе; то се потврдило остацима од зграда римских, које су ту биле.

Има прича да је некакав војвода путовао с војском, па пао на ноћиште у раван где је сад Бања, а тешко га болела једна рука. Војници, тумарајући које куда, наиђу на врело вруће воде, и кажу му. Он, од муке, почне своју руку парити на тој врелој води, и, за дивно чудо! осети лакост. Остане ту још неко време, и рука му се излечи.

Он је, вели прича, после тога начинио прва купатила.

Вода та на извору има $46^{2}/_{10}$ ° + Целзијевих, а у самом купатилу, где се меша с другом хладном водом, има 39° Целзијевих. Од овог главног извора, ¼ сата према југоистоку има други извор од $36^{8}/_{10}$ ° + Целзијевих,[1] који се зове *Бањица*. Овај се извор држи да је врло лековит.

Хемијски испитана, вода ова има угљенокиселога гаса, воденосумпоровите киселине; сољанокиселе горакнуће земље, и сољанокиселог натрона; а Барон Хердер, 1835, нашао је још и нешто мало гвожђа у њој.

Сви путници, који су ову воду видели, хвале је као лековиту и добру.

Шта још има интересно о овом месту, ми ћемо казати кад буде реч о Бањи, као варошици.

Вреди поменути и изворчић „*Ђерђелез*", у једној ливади у Озрену, где су Турци, за своје владе, обично чинили богомољу за кишу, кад запече суша. И „*Лептерију*", ниже вароши, на 15

---

[1] *Барон Хердер, Рударски пут по Србији*, стр. 26. — *Др. Линденмајера, Опис минералних вода у Србији.* стр. 111—116.

минута, одвише хладан извор, на ком се купају грозничави; а до овога близу, има један врућ, и један слан извор, оба без имена.

Бања Кулинска, на левој страни Мораве, под Малим Јастрепцем, 2 сата од села Тешице, све уз реку Турију. Вода је прилично млака, и многи свет иде и купа се у њој онако првобитно, како се обично прости људи купају, да се излече. Иначе је ова вода још неиспитана.

---

3 Равни

Равницом веома красном и родном, од Суповца до села Љубеша, може да се поноси алексиначки округ. Дужина ове равнице може изнети 5—6 сата, а ширина, је како где, негде сат и по, негде сат, али је ретко где мања од ½ сата[1] места.

На десној страни Мораве није тако глатка раван, али опет од Алексинца уз Моравицу до Мозгова, и одатле до Делиграда, све су долине и брежуљци и за око красни, и за усеве родни.

На западу округа има равнице од Сталаћа до испод села Ћићевца, дуж велике Мораве.

Најпосле, у срезу бањском, од Клисуре до Читлука, 5—6 сата дужине, находи се међу планинама један велики басен, кога средином тече Моравица. Ту је опет доста равнице, а свуд унаоколо оградила су висока брда.

Басен је овај где шири где ужи, али ће бити најшири између села Јошанице и Ресника, где ће имати око 2 сата, а најужи је на *Превалцу* више Бање, где је оно град Соко, над самом Моравицом.

На средини ове равни, на путу из Алексинца у Бању, у месту *Требичу*, подигао је, 1860 године, пок. Кнез Милош красну чешму, од тесана камена, за спомен свога повратка у Србију, 1859 године.

---

[1] У овој равници, код села Тешице, до *Шаревца* (државне земље), има место које се зове *Оризиште*. Ту причају да је, у старо време, сејан *пиринач*. И сад се, веле, познају ваде куда је навођена вода на те усеве.

Могао би се поменути и предео *Голак*, брдоравањ који је изнад *Св. Стевана*, и у коме има 7 села, која су сва у приличној равни, само високој и доста каменитој.

4 Шуме

Шуме највеће у овом округу биће: у осојима *Малог* и *Великог Јастрепца;* у оном комаду земље од почетка бованске Клисуре до села Бо̂вана и недомак Св. Стевана. Даље на Озрену, у Јошаничкој планини, у Буковику, и нова млада шума која се тако бујно диже по брдоравњима *Мечке*, од Делиграда до Јовановца, где је год људи штеде и чувају.

На Озрену расте: буква, липа, мечија леска (или диволеска), граб, јасен, горун, цер, леска, брест, млеч; а има по неки јавор, дрен, дивља вишња, дивља трешња, глог, а поред воде јошика, паздреновица, јорговина, жешљика, и трње.

У Јастрепцу опет има горе: растове, букове, липове, јасенове, јасикове, лескове, церове, јаворове, и т. д.

У другим гајевима највише је цера и границе.

Сва је шума од Делиграда до Јовановца млада, а по другим поменутим местима је обична стара.

Од дивљине има: медведа, вукова, дивљих свиња, срна, јелена, у Јастрепцу и у великим планинама; а иначе свуда зечева, лисица, творова, јазаваца, куна, видара, и др.

Од тица има сваких врста, какве се виђају у осталој Србији; само око Скорбнице, на исток од Бање, виђа се дивљих кокошака.

5 Рудно благо

Од блага које се находи под земљом, зна се до сад да има *Мрког угља* у селу *Орешцу*, 9 и по сата на североисток од Алексинца, под косом Дугачким Трапом.

Још се помиње у Бањи, да има црвеног а и белог мрамора, али, веле, још није вађен. Колико је ово поуздано, као и какав је баш тај мрамор, ја не могу за сад још ништа казати.

6 Остаци од старина

Старинâ су пуне нарочито ивице бањске моравичке падине. На свим местима, куда се у њу може ући, стоје развалине од градића и неких утврђења која су очевидно дизана да затварају те проласке. Најбоље се, од свију, одржао до сада град

Соко или *Соколац*, 1/4 сата више Бање, на једној сутесци, кроз коју се пробија Моравица. Сутеска је веома тесна, јер стене с леве стране, где је град, и стене с десне стране Моравице готово су удариле једне у друге. Прича вели да је господар града Сокола, у том теснацу, затварао пролаз Моравици бивољим кожама и другим које чим, па је вода после топила сву ону дољу навише ка Читлуку, те се с тога граду није могло прићи. Кад би вода дошла до велике висине, она би *преваљивала* преко једне преседли на оној коси, која се спушта с десне стране к Моравици, и долази до према самом граду, који је на најнижој некој преседлици. Та се преседао зове и данас *Превалац*, и прича додаје да је то име дошло од тога што се туда *преваљивала* вода доле к Бањи.

У опште се мисли да је градић тај из римскога доба, али г. *Каниц* уверава да је он дело српско. Што се у њему налази римских цигаља, то је, вели он, могло бити унето доцније у презиђивању.

У *Животу Деспота Стевана Високог*[1], помиње се у околини *Сврљига* град *Соколници*, а и *Соколац*. Веројетно је да је то баш овај градић над Бањом.

Врмџа. Сат и по на северозапад од Бање, на једној кречној стени, у селу *Врмџи*, имају зидине од старога града Врмџе. Зидине су те јако порушене. О постању и паду овога града задржала се по нека и нека реч у народа у околини. Тако се говори: да су га зидали латини; да је све човек до човека стајао и додавао камење један другом до горе на врх. Од силних терета, што је теглио народ, кад се тај град градио, веле, да је дете у мајци проплакало.

---

[1] *Гласник XLII*, стр. 306, 307.

Песма једна додаје да је град овај градио један човек, и назива га само *„један добар јунак“*. Кад га је начинио, благо силно похарчио, и нарбд упропастио кулуком, онда се, вели, покајао:

„Што ће мени кула од камена?
„Мајке немам да ми у њој седи;
„Сеје немам да ми воду носи;
„Љубе немам да се по њој шета?
„Отеретих јадну сиротињу
„Док наградих оваку бездају:
„И у мајци сироче процвиле;
„Ја потроших благо за недраго,
„На висину воду сам извео
„А оставих сиротињу жедну.“

Вода је, веле, била на чункове доведена једном косом из далека. Кад је непријатељ, после, отимао Врмџу, није могао укратити воду опседнутима. Баба их научи како да дознаду куд пролази вода. Каже им да коњу ајгиру не даду воде за 9 дана, па онда да га поведу онуда куда мисле да је проведена вода. И где коњ стане копати ногом и рзати, ту да траже водовод. Тако су урадили, и нашли су воду, пресекли је, и град се предао.

Готово на југ од Врмџе, а на запад од Бање, на десној страни Моравице, баш над садашњом клисурском механом, имају опет на једном чоту развалине од старог градишта, које се зову *Брестанско Градиште*.

Прича се да је то била кула *Дели-Радивоја*, брата *Старине Новака*. Ту је, веле, он седео и чувао да не продру Турци у бањску долину, а ако продру, да докаже Новаку, који је опет имао своје утврђење на брду *Новаковцу*. Кад су Турци продрли он је, веле, викнуо: „Мој Новаче, нама овде нема више стана.“

Близу тога градишта, $^1/_2$ сата на север, до села Врбовца, има једна стара црквина, за коју се опет не зна ни време постања, нити онај који је је подигао, а зове се *Сопот*. О Св. Николи летњем, 1872, нека болесна по уму жена била је узбунила многе људе, објавивши да је њој јављено у утвари, да је у тој цркви закопана круна Душанова, и многи новци. Сељаци су сада то место очистили и држе га у ограде.

На југ од Бање, куда иде пут уз Озрен, помињана је речица *Градашница*, на којој је водопад. Око извора ове воде имају остаци од некака града; а био је ту и некакав манастир *Св. Јована*. И испод водопада у стењу има некаква зидина, али се ништа о том није могло чути да се прича.

На изласку из клисуре, кад већ хоће да се рашири раван к Мозгову и к селу *Бовану*, на левој страни Моравице, стоје опет зидине од градића Больвана, који се, као и толики други, са свим непутно приписује „Проклетој Јерини."

Прича се још и данас да је *Бован* био, у старо време, велика варош и да се чак и сад у Стамболу пише *Град Бован*[1] и *Паланка Алексинац*.

Бован је доиста био у старо време живо трговно место. Царица Милица са својим синовима, 1395, наређује, да се ѿ Больвана всѣко годище по петь сьть кроушац соли даје манастиру Св. Пантелије у Св. Гори.[2] Године пак 1413 опсео га је турски цар *Мусија* и принудио на предају.[3]

Краљево, село, на $^1/_2$ сата северно од Алексинца, на путу који води у Бању, крај реке Моравице. Ту у пољу, на десној страни реке, имају зидине од некакве солидне грађевине, од добро печене цигље. Изгледа као да је био некакав хамам, ама велики, или је нешто друго. То, и име *Краљево*, навлаче на разне помисли, али причања нисам чуо никаква.

Вампирско гробље. Кад се изађе из велике бованске клисуре идући к селу *Бовану*, где је велики мост на Моравици, а десно се одваја пут на Мозгово, зове се место то *Вампирско гробље*. Ту су, за владе турске, закопавали оне Србе, који су се у општем гробљу, божем, били повампирили. Знакова нема никаквих.

[1] Кажу да је стари цариградски пут од *Ниша* к *Београду* ишао од садашње наше границе: на *Таш-ћуприју* уз косу поред *Катуна*, *Добрујевца*, *Станаца*, *Пруговца*, уз *Коњску Пољану*, поред *Обле Главе*, *Дебелим Врхом*, *Седим Врхом*, низ *Бованску Пољану* у *Стари Бован* (град), а даље се не познаје куд је пролазио.

[2] *Гласник* XXIV, стр. 273.

[3] *Гласник* XLII, стр. 367.

Од *Нерића хана*, пошав к Алексинцу, десно од друма, кажу ь имају остаци од неке старе вароши, али их ја нисам собом ізгледао.

На десној страни речице Турије, код села *Кулине*, имају азвалине од некаког градића. Народ прича да је то била кула екога Турчина *Ардина*, кога је погубио *Љутица Богдан*. По ој се зидини, веле, и село прозвало *Кулина*.

На левој страни јовановачке (шупељачке) реке, баш према іосту којим иде пут алексиначко-београдски, на једном врху, іма стара градина која се зове *Градац*.

На западној страни Ртња има стара црквина, која се зове *Калуђер*. Прича се да је то био манастир, па се после, кад је опустео, прозвало место *Калуђер*.

Јерменчић, манастириште, у Озрену, у месту *Јерменчићу*, на 1 сат југозападно од Бање. То је стара црквина, и од 1864 године једна је жена почела будити радознали свет, да долази на то место, те је данас оправљено, и већ има 15—20 хиљада гроша капитала.

Свети Роман, манастирић, на десној страни источне Мораве у једној јарузи, 4 сата западно од Алексинца. Богомоља ова заслужује да се помене за то, што се постање њено везује за име Цара Лазара. Иначе је са свим незнатна по архитектури и по својој правој историској судбини, ако какву има. Прича се да је је начинио некакав слуга Цара Лазара, који је чувао стоку цареву, па ту, у утвари, добио заповест да начини цркву Светом Роману, који је на том месту преминуо као пустињик. Ово је један од оних седам Синајаца, који су побегли с истока и станили се сви од ове Мораве до Дунава: *Роман* ту, један у Светој Петци, *Ромило* у Раваници, *Григорије* у Горњаку, један у Витовници, један у Туману, а један преко Дунава, у Базјашу. — Друга прича вели да је основалац Св. Романа имао брата *Нестора*, који је начино цркву на левом брегу Мораве, $1/2$ сата од обале и села Витковца, у славу Св. Нестора.

Овде је лицем на васкрс издахнуо, на Делиграду тешко рањени, славни капетан *Жика*, основалац Делиграда.

А овде је умрьо, 16 Октобра 1862, и владика *Стеван Ковачевић*.

О овом се манастиру може видети нешто више и у *Гласнику* XXI, стр. 12 и 13.

Липовац или *Свети Стеван*. На 2 до 2½ сата од Алексинца на североисток идући, код извора *Реке* (од које се после сав тај крајић до Мораве зове *Река*, а то су села: Липовац, Станци, Добрујевац, и Катун), находи се малени манастирић, који има једно кубе. Дугачак је 17 корака, а широк је 7½ корака. На њему ништа нема вредно пажње, осем околине која је за дивљење, а унутра над западним вратима има запис који показује ко је ту богомољу градио и када. Тај је запис штампан и у *Monumenta Serbica*,[1] и у мојим *Манастирима у Србији*[2], и још на неким местима, али како је препис у неколико различан од оригинала, који сам ја летос сам верно преписао, то га овде и излажем свега: **Вьпльщенїемь сна и сьпоспешенїемь стаго дха. Аꙁь Ге(р)ман смерѣни и последни вь инокихь потрудих се о стомь . . . . . вьꙁмогохь и ꙋставихь обще жити вь немь, да югоже иꙁволи Бг по мнѣ вь немь жити и начельствовати, молю и ꙁаклинаю Христомь, ꙗко да не раꙁорить нь и потврдить: аще ли кто дрꙁнеть раꙁорити, да раꙁорить юго Бг и да ю проклеть . . . . ни храмь сы вь дни благовернаго К н е ꙁ а С т е ф а н а вь лѣть ,ѕцꙁ. † Аꙁь к н е ꙁ С т е ф н ь сь братомь моимь В л ь к о м ь[3] приложихь Крики Моравѣ сь вьсеми старинами (тако) ибо . . . . и виноградє ꙋ Липовцин. Слава сьвршителю Богꙋ вкы аминь.“**

Манастир је под самим одсеком кречних стена. Више олтара на неколико корака избија врело, које се зове *Река*, и на коме, мало ниже, меље воденица. А горе на шиљку од једне стене развалине су од старог градића *Липовца*[4]. Манастир дакле има над собом стене, рекао

---

[1] Стр. 245.

[2] *Гласник* XXI, стр. 13 и 14.

[3] Што је год проређено, то је писано црвеним мастилом.

[4] У *Животу Деспота Стевана Високог* (1413) стоји: **„Прѣкть Моусїꙗ Липовьць и плѣниви и раꙁграбливи людию єго иже вь нюи бише“**. *Гласник*, XLII, стр. 307.

би човек за облаке припојене, под собом има низбрдицу све до Мораве, преко које се шарени дивна раван источноморавска и поносити Јастребац.

Ко год жели да се нагледа природних дивотâ, не ће се кајати ако се потруди да проведе вече и јутро у манастиру *Св. Стевана*; а ко то учини једном, сумњамо да не ће пожелети још који пут.

Нозрина. На левој страни Мораве, $1^1/_4$ сата на југоисток од Алексинца, на путу од Прћиловице к Суповцу, у сред красне равни, имају неке велике умке, које народ зове *Гомиле*. Мисли се да је то дизано ради неке обране. Народ прича да су људи све у торбама носили земљу те насипали те *Гомиле*. Да ли ово не буду какви стари гробови — могиле?

---

7. Становници

а. њихове историске судбине

„*Тешко земљи куда прође војска*“! У овој народној изреци казане су све историске судбине становника алексиначког округа. Настањени у долинама и притокама двеју река: Мораве и Моравице, које су свакад биле најудеснији путови за највеће војске турске, које су врвеле с истока на запад, становници су ови претрпели све што турска војска може да учини покореном хришћанском народу.

Чак и у најновије време, које су запамтили многи и данас живи људи, тамо Турчин није дозвољавао да Србин може понети црвени вес, нити ишта од црвене или зелене боје, нити је Српкиња смела повезати главу шамијом. Мушки су само смели носити *беле сукнене хаљине*, и *појасовеброћем обојене*, а жене *тулбене* и *ручнике*. Пројахати пак коња кроз чаршију, није смео Србин, мањ да онај час плати главом за ту своју дрскост.

Ја се доиста дивим снази народнога духа који је могао све то издржати, и опет, на први глас о устанку, кренути толике борце за слободу. Сила турска, честим пролажењем и затирањем, као да

их није умртвила, него још привикла да се слободније сретају с опасностима. Кад је, у почетку 1806, Петар Добрњац пошао уз Мораву десном страном к Нишу, онда су Параћинци, Ражањци, и Алексинчани устајали као на весеље; и Турци су из тих места истерани за врло кратко време. А Делиград, Бања, Каменица, Topoљак, Бели Камен, до века ће бити помињани, јер су сва та места затопљена немереном крвљу честитих становника алексиначког округа.

Они, истина, нису записани као вођи, јер су дочекали и примили устанак са свим готов, уређен, који је своје вође био стекао у ранијој борби, те је и управа била у њиховим рукама, и њихова су имена бележена, али су ипак Ражањци, Бањци, и Алексинчани заслужили потпуно признање од нас — потомака њихових — за своје мушко јунаштво у боју, и за дурашност у трпљењу ратних оскудица у опсадама.

Никад се међу овим уредним и скромним синовима мајке Србије није нашло ни немарника за народну ствар, нити страшљиваца од ратне смрти, а на њих су увек ударале највеће војске турске.

Године 1832, кад оно Френчевићи учинише онаку отмицу у пркос српској слободи, српском образу и вери: онда они који су добро још памтили шта је био Делиград, усташе од Параћина па до Алексинца. Кнез Милошеви изасланици *Милета*, и *Арса*, јављају Кнезу из Јасике, 4 Декембра 1832, да су били у Ражњу, и да се народ сав из параћинске и ражањске нахије дигао и отишао к Алексинцу.

Путови Добрњца и шанчеви Жикини, види се, нису били ни мало заборављени.

Кнез Милош је одмах, 8 Декембра 1832, потврдио, за судије и управнике народу овога округа, људе које је сам народ изабрао. Кнез је хитао да устанком Турке очисти из свега округа, па одмах да уведе законити ред и безбедност, како се ни с које стране не би могла наћи или подметнути каква нова сметња, те да се овај округ још не придружи својој мајци отаџбини. И његова енергија и мудрост, а народна одушевљеност за слободу, бише наплаћени пуним успехом. Турци бише прогнани, насилници

ктиговани, отете српске ћери бише враћене у своје породице, становници алексиначког округа сташе опет у братску заједницу, заједнички живе и раде, и да се спремају да пођу и даље Биначку Мораву, те да покају на Косову Цара-Мученика.

б. личности чим било заслужне

Капетан Жика

Покојни Јокић овако лаконски прича за *Капетана Жику* и постање Делиграда:

„Дође, вели он, неки *Жика* из Маћедоније[1], доведе неколико ћара, и начини, ниже села Вукашиновца, шанац који се прозва *Делиград*. Он покупи још бећара и постави им старешине: *Николу* и *Стрељу* над бећарима нишевачким; *Циду* над онима Лесковца, а *Першу* над свима осталима. С овим бећарима он кажи и утврди Делиград, би се јуначки, и погибе ту за веру пску. Бог да га прости[2]!“

Једном о васкрсу, Турци су мислили да су Срби већином ишли кућама, а Делиград оставили с мало војске, па за то ударе лемом силом на шанац, а особито на „велику капију“. Срби се, ако их је било мало, јуначки одупру и, најпосле, сузбију Турке, ји ту оставе много својих војникâ мртвих и рањених. Међу ртвима остао је један буљубаша и један барјактар. Овог је поедњег убио Србин, који је имао необичан надимак — *Крстикаша*.

У том одбијању Турака, Жика, слободећи Србе, изађе на бем и повиче: „Не бојте се, браћо! утекоше Турци!“ Али га баш тај исти мах згоди злотвор у прси, и он падне. Одатле га одсу у манастир Светога Романа, где умре на сами васкрс, и је и укопан. Онако у мукама, на велику суботу, заискао је ека да се напије, али му нису дали због поста.

Жикин је век био кратак, али ће му се име славно помиати, докле се год успомиње Делиград.

[1] *Јокић* вели да је родом из Маћедоније, а други опет кажу да је био *Далматинац*. Исто се тако разликују приповедачи и о његову имену: једни га зову *Жика*, други *Жикић*, а трећи и *Цика*.

[2] *Путничка Писма*, стр. 97 — 98.

Ђорђе Крагић

Ђорђе Крагић, родом из Скорица, из округа алексиначког, био је старешина над малом нахијом ражањском. Под његовом влашћу био је неки *Милић* из Ћићевца, и они су махом чували Делиград.

Године 1809, Ђорђе је био са Стеваном Синђелићем у шанцу на Чагару, кад су оно Турци ударили на Стевана, и на друге шанчеве на Камсници. Ту је Ђорђе оставио главу, заједно са Стеваном и другом јуначком дружином својом.

После тога био је старешина син његов, *Петар*, који је погинуо у Делиграду.

Стреља

Стреља, војвода лесковачки. Кад је Капетан Жика утврдио Делиград први пут, и прикупио неколике стотине бећара, онда је он тим бећарима поставио старешине: *Стрељу, Першу, Николу*, и *Циду* од Лесковца. Овако лаконички казује приповедач[1] имена, која су можда пуна историске садржине.

За Стрељу знамо да је остао жив до 1812 године, да се тада звао војвода лесковачки[2], али да се није удаљавао од Делиграда и Топоњака.

Мислим да ће бити погинуо на Мечки, после другог устанка 1816 године.

Још се помињу: *Крстикаша*, из Послонца; *Илија Бимбаша*, из Скорица; *Поп Марко*, из *Мозгова; Живан Михаиловић* и *Рака Чуља*, из Јабуковца; и *Марко Црвењак*, из Јасења; али, осем ових имена, ништа више поуздано нисам могао дознати о њима.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Делиград[3]. На данашњем великом насипу који води од Параћина к Алексинцу, кад се прође Ражањ, и Серезлиско Брдо, па

[1] *Пок. Петар Јокић.*

[2] *Карађорђев протокол* № 776, 1450, 1492, 1556.

[3] Ја сам слушао од оца свога, да се Делиград прозвао тако због својих утврђења и због јуначке обране; и да су Турци, после, на

се угледа лепа падина Биначке Мораве, очи путника Србина жељно траже да опазе прослављена *делиградска утврђења*, за која се толико говорило и говори, кад се год поведе реч о српској борби за слободу. Али место очекиваних утврђења, он види само једну дољашицу, којом протиче поток *дреновачки*, на лево од кога пукла је не баш са свим глатка равница готово до самог Алексинца, и равница се та благим нагибима спушта на југ к Морави, како где: негде над воду, а негде у нижу равницу, која се после опет пружа до саме воде.

Са запада и севера брда, а с југа Морава заграђује ову раван, у дну које, под самим брдом, били су нанизани они страшни шанчеви, које није било доста прозвати градом, него још *делиградом*, а то ће рећи *Градом Јунака!*

До годинс 1806, на том месту није било никаквога шанца. А тада, кад се оно Петар Добрњац, сагласно с општим планом

тај *Делиград* (јуначки град), довукли некакав *делитоп*, и тукли Делиград, па му опет нису могли наудити.

Митрополит Стратимировић записао је 4 Јуна 1809 (*Гласник* II, 211) да је то место било „селце зовомо негли Курвин град, но побѣдою нѣковею Сербовь над Турками прославлено, и нѣкними ровами отъ Сербовъ опкопано, восиріяло имя Делиград.“ У *Летопису* пак (1827, I, 43) каже се, да је „решено у српском савету, 1808, да се Србија з›ве: *Сербија*, а не *Сервија*, и градић *Курвин град* — да се назове *Делиград*; а како се с тога велика неслога догодила међ саветницима, то се најпосле одложи да се зове *Деливарош*.“ Међу тим, *Курвин град* је чак иза Ниша, а не овде где је Делиград. — *Мајор Грамберг*, у свом извештају (26 Јуна, 1808) каже за Делиград ов›: „Delegrade: Deux camps retranchés sur la Morava, chacun pour 500 hommes dans une plaine; cet endroit dispute le passage de Nissa dans l'interieur.

6 piéces de canon de 1 à 3 ℔.

A jüger de l'étendue du ci-devant camp des ennemis, il s' y trouvait jusqu'a 10.000 Turcs, qui, après avoir bombardé la redoute servienne pendant six semaines, n'ont pas osé l'attaquer et se sont retirés. (Разборъ сочиненія *Н. А. Попова*, од *В. Богишића*, стр. 138 и 139).

напреднога војевања, пружи на Параћин, Ражањ, и Алексинац к Нишу, тада, прича пок. *Јокић*, капетан *Жика* први изабере то место. и ископа шанац на њему. Шанац је тај био најпре малешан, и само кољем ограђен. Али како се осети да сила турска иде велика (румелијски валија кренуо се био на Србију с големом војском, и са 14 топова и неколико кумбара), тако се ту приберу скоро све војводе српске из источне половине Србије. Док је Карађорђе, са западнима, давао отпор војсци босанској, дотле се на Делиград слегну: *Петар Добрњац*, са шест хиљада војника, и два топа; *Станоје Главаш*; *Вујица Вулићевић; Вуле Илић*; *Кнез Јевта;* и *Антоније Пљако*. Тада је Делиград још бољма утврђен.

На тако утврђен Делиград, ударе Турци, у лето године 1806, свом силом својом. Нападање је било страшно, и трајало је дуго.

Срећом, дођу весели гласи са Мишара; чује се да, после победе над Кулином, иде Делиграду у помоћ и сам Карађорђе, с победоносном војском мишарском. То Турке јако обезвољи. У то некако пукне једном гром, и удари у турску џебану, те им је сву спали. Турци се још више помету, и, најпосле, одступе.[1]

То је била прва крвава опсада Делиграда, која је стала много глава и с једне и с друге стране.

После тога, Турци су на Делиград чешће нападали, али су свакад бивали јуначки одбијани. За све то време, у Делиграду је био главни старешина војвода *Петар Добрњац*. И док је год он тамо управљао, све је ишло добро и напредно. Још после његових победа над скадарским Ибрахим пашом, 1806, певало се по Београду:

„Господар Петар на цареву друму:
Он ми чека седам паша војске,
И осмога царева везира.“

Године 1809 дође у Делиград за врховног старешину *Милоје Трнавац*, и одмах се војска подели на присталице Милојеве и Петрове. После пропасти на Каменици, Турци ударе и на Де-

---

[1] *Српске Народне Пјесме*, књ. IV, стр. 210—225.

лиград. Према српским утврђењима, низ Дреновачку косу, начине они 7 шанаца, и довуку делитоп, те навале тући Делиград. Против те навале подигнут је шанац на јабуковачком месту, преко друма београдског. Шест недеља тукли су га без престанка. Ево како Сима тада описује Делиград:

„Делиграде, зајажало турства,
Соперниче самог Цариграда
Прождиравши коње и јунаке!
Вечно на те жалети ће каде
Особито сад овога пута
И ако те овладаше врази
Изнурив те ал не надсиљевши!
Жикић крив је што г' на крв намјени.
Тек да јоште палисадâ не би
И тад' ништа кô ни дотле њему,
Већ топов'ма шест недјеља дана
Цјепаше их, цјепље л' одламане
Горе бише, већма изгрдише
Нег ђулета, и кумбаре тешке
Дан — ноћ у град капавше из неба;
Пrејаднило с' већ свакоме бјеше
Прем смјењива једна другу војска
Прокрадав' се измеђ' врагâ ноћу,
И свјежа би заступила града
Од недјеље опет до недјеље.
Ал' Домузград што с' осветла овда
Јер Миленко брањаше га бодри
С Танасијем Чарапићем крепким
И с Главашем, незнавшим уступат'!
Навираше отети га Турци,
Раскопати, поравњати одмах,
Да им отле не пакости с' више
Ол' из њега бар истјерат' Србе
С топов' седам' не патишућима,
И сав шанац разровити одмах;
Изгибоше, поваљаше с' туда
Око истог неголема шанца
Тоске пушке, арнаутске ризе,
И бјелаче. обагрене крвљу;
Картач не ће шале ни лијека!

Нег' и најзад преко свега тога
Принудише с' оставити Срби
Делиграда и остале шанце
— — — — — —
На Јасику измакну се отле".

Турци се тада спусте десном страном Мораве чак до на Петку, на Дунаву. Гушанац удари преко Црног Врха ка Крагујевцу, али га славни Рајић дочека и разбије, као што је казано у јагодинском округу; једни ударе од Јагодине друмом ка Смедереву, али на Липару буду дочекани, страшно разбијени, и сузбијени натраг. А кад још Руси, доле, почну прелазити на десну страну Дунава, онда се тргну и они Турци с Петке, и повуку к Нишу.

Године 1812 находимо у *Карађорђевом Протоколу* (стр. 91, № 1102 пред 1105) да је у Делиграду био ђумрук, и да је за службу на ђумруку био одређен и послан *Алекса Дукић*.

Године 1813, Делиград је дочекао сву голему силу турску. Бој се био и дан и ноћ не престајући. Колико је јуначких глава пало само за тих неколико недеља!! У једном нападању на шанац близу Мозгова, где се десио случајно јунак *Јован Курсула*, побегне му сеиз и одведе бедевију, те се он борио на другом коњу, и, с 15 рана, стигао у главни логор у Делиграду. Кад га је ту *Иљако* запитао, шта жали? одговорио је: — „Ништа ми није жао, него моје старе мајке, и што ми се не деси стрина (бедевија), да се сит пасјака насечем, а хатова сам се доста најахао." Борба се продужавала на Делиграду и после бегства Карађорђевога готово шест недеља. Тек око Светог Томе (6 Окт.) оставила је последња посадна војска свој јуначки Делиград, и сваки је војник пошао да разбира где му је породица потражила заклона.

Данас је на оном месту, где је био најглавнији шанац, начињена дивна школа, и млади Срби, потомци великих branилаца делиградских, моле се Богу, јутром и вечером, за свете душе народних јунака и мученика.

Каменица, село, северозападно од Ниша, ½ сата далеко, које се наслања на данашњу границу Кнежевине Србије према се-

лима: *Поишици*, *Коиајкошари*, и *Грбавчи*, која су с ову страну плота. Много у Србији има места, која се зову *Каменица*, али ни једно то место не ће бити тако дубоко урезано у памћење Срба, као *Нишевачка Каменица*, која је, поред свега тога, дипломатском деобом остала ван Србије. Граница је повучена одовуд тога крвавога села.

Ми се на овоме месту морамо уставити, да поменемо догађаје у Србији 1809, који су сви везани за оно што се зби те године на овом селу Каменици и около Каменице.

Кад је, у почетку пролећа 1809, изашло време примирју, Срби, приправљени тада боље него икад дотле, ударе на Турке свом силом својом, на четири стране. *Кнез Сима Марковић* (место Јакова Ненадовића, који је боловао од ране) и *Поп Лука* пређу преко Дрине да побуне Босну; *Милоје Петровић* удари на Ниш; *Миленко Стојковић* спусти се низ Дунаво, да се састави с Русима; а *Карађорђе* и *Милан Обреновић* ударе на Сеницу, и на Вишеград, да се саставе с Црногорцима, и да одвоје Босну од Цариграда.

Војске ове, на три стране, поступе срећно унапредак: преко Дрине, испод Зворника, опколе Бању и Бијељину, а више Зворника, Сребрницу и Вишеград, и ухвате планине босанске на обадве стране.

Миленко, начинивши шанац на Текији према Адакалу, пређе преко Мироча, те освоји Брзу Паланку, и, саставши се с Русима, опколи Кладово. Милан Обреновић попали и освоји Вишеград.

Карађорђе, разбивши[1] на Суводолу силнога пећскога пашу, освоји Сеницу на јуриш, и, преко Васојевића и Дробњака, састави се с Црногорцима, по том опколи Нови Пазар, и варош узме на јуриш, а Тур и се затворе у град.

Али се од Ниша догоди несрећа која све то поквари. Војска, на овом крају, дигне се из Делиграда к Нишу, и најближе шан-

[1] На Суводолу је и број и положај био на страни Турака. Карађорђе је у један мах био опкољен силном турском коњицом; али војвода *Вуле Илић* избави све превећ дрским војничким лукавством. Он се, на свом брзом арапском коњу, залети међу Турке, вичући турски из свега грла: *Побегоше Турци*! То начини у војсци турској толики неред, да су је Срби после са свим потукли.

чеве начини на Каменици, пô сата од Ниша, а чете прођу чак иза Ниша. Шанчева је било шест: први на *Чагару*, с ове стране Нишаве. Ту је био старешина *Стеван Синђелић*, из Грабовца, у Ресави; други, у *Горњим Матёвцима*, где је био *Петар Добрњац* и *Вељко*; трећи, више *Матёваца*, *одонуд Каменице*, у ком је заповедао *Илија Барјактаровић*, из Извора, у ћупрйском округу; четврти у *Каменици*, где је био главни командат *Милоје*; пети шанац *изнад Каменице*, више цркве, у ком је био војвода млавски *Пауљ*, из Мељнице; и шести је био у *Доњим Матёвцима*, где су били *Милојеви бећари*.

До ове године, као што је већ помињано, над делиградском војском био је старешина *Петар Добрњац*, а у почетку ове године постане главни командант *Милоје Петровић*. Ова два човека нису живела у љубави међу собом, те за то и није било јединства у радњи свих оних војскâ које су се уставиле биле на Каменици, и око ње, да отимају Ниш.

А како Руси не пређу одмах преко Дунава, ваљда због болести и смрти кнеза Прозоровскога, то велика сила турска похита Нишу у помоћ. Бојева је бивало скоро сваки дан, али су Срби Турке одбијали од свакога шанца. На један пут, Вељко оде с коњицима да брани Гургусовац, а, мало за тим, оде и Петар Добрњац њему у помоћ. Турци угоде (у среду по светој Тројици[1]) те баш тада свом силом својом ударе на српски шанац на *Чагару*, у ком је био *Стеван Синђелић*, војвода ресавски. Очевидци причају каким је редом ишла турска војска на ово клање, а не борбу: изиђоше, веле, коњици турски прво све бели, па зелени, па алатасти, па доратасти, па најпосле црни, а пред њима два коњичка топа. Пошто свршише дôву (молитву), избацише два топа, па се почеше лагано приближавати к шанцу на Чагару. Само се, веле, осуо један плотун, па су одмах јуришили на шанац. Синђелић се, са својима, држао јуначки, али ко ће сили Божјој одолети?

[1] На једном листу, у минеју за Мај месец, у београдској цркви, записано је да је тај несрећни бој био 19 Маја 1809. (Сей день (19 Маја) ужасна баталіа са Агаряни бысть на Каменици близь Ниша 1809.) Ово потврђује и записка *Лазара Поповића*.

Војници српски из других шанчева нису притрчали у помоћ Синђелићу — или што нису могли без коњика, или што Милоје није дао: ово је данас тешко пресудити. О узроцима ове пропасти разно се говори. Еле, кад Турци својим мртвацима напуне ендеке, и живи, преко мртвих, навале у шанац, и стану се клати и чупати са Србима, онда командат од шанца, ресавски кнез *Стеван Синђелић*, потегне из пиштоља те упали џебану, и, с многим Турцима и с оно Срба што је још било око њега, одлети у ветар[1]. Тако пропадне сав овај шанац осем неколико људи, који су се међу Турке умешали и некако остали. Кад то виде Срби из других шанчева, они оставе и шанчеве и топове, па побегну к Делиграду, а Турци се наклопе за њима, те и од њих многе побију и растерају.

Које у шанцу, које после у повлачењу к Делиграду, узима се да је тада изгинуло на три до четири хиљаде људи.[2]

Кад Карађорђе чује за ову несрећу, он одмах похита к Делиграду, да би уставио Турке да даље у земљу не продру, а

[1] *Милутиновић* је опевао овај крвави бој и славну смрт *Стевана Синђелића*. У тој песми, која надима Србину груди кад је чита, имају, између осталога, речи једнога војника кога је Стеван испустио из шанца пред највећи тренутак:

„Стеван нам је војвода остао
Сам у Турц'ма, наске испустивши,
Тко б' изиш'о, да за њега каже,
Нек му стара не нада се мајка,
Вјерна љуба за бољег удаје;
А он пиштољ у џебану здими,
Дигну себе, но и Турак мноштво,
Што их год се ту десило близу
Све у лагум, у небеса л' живе
Нек причају Азрети Алији
Срб' једини шта их потријебља;
Себ' прегорјев највише се може.
Сами Турци признавали после,
Много хиљад' да на број их мање,
Чак побједе клонили се такве".
(*Србијанка* III, стр. 170—174).

[2] *Гласник* III, стр. 153.

пише и војводама, које су биле прешле у Босну, да се врате, и да стану на старе своје позиције.

Тако је несрећни пораз на Каменици обуставио на све стране победоносно оружје српско; а да тога није било, како су Руси, на скоро после тога, прешли преко Дунава, ко зна како би војна 1809 године била свршена!

Ћеле-кула. — После боја на Каменици, управо после клања на Чагару, паша нишки обрече по 25 гроша за сваку главу српску, која му се донесе. Ћурчијама Србима заповедио је те су их дерали, па је коже пунио памуком и слао у Цариград, а од лубања је озидао *Ћеле-кулу*, на ¼ сата од Ниша, на цариградском друму.

Кула је та четвероугаона, висока око 15 стопа. Има у наоколо 56 редова главâ, а у сваком по 17, дакле свега 952 главе. Главе су међу цигљама кречем углављене. Унутра, кажу, да нема глава, него само с поља. Село Каменица од ове је куле на север једно ¾ сата, између Горњих и Доњих Матеваца, а стражњим својим делом, одовуд од Србије, наслања се на једно каменито брдо.

Кад ветар дува, онда неки тужни зук из свих оних сувих лубања као да напомиње потомцима Синђелића какви треба да су, где се брани народни образ и народно право[1].

Паша је нишки, причају даље, био заповедио да се хришћанска телеса стрпају у неки јарак и загрну земљом, а сутра дан се присетио, и наредио да се загрнута телеса опет одгрну, да их разнесу и поједу пси. И то су све хришћани морали радити.

Ко је крив за грдну несрећу на Каменици? Општи је глас још онда бацио сву кривицу на Милоја, као главног заповедника, за кога се чак говорило да је божем примио лубеницу пуну дуката; али не ће бити то, него је он крив што се примио старешинства над човеком који је од њега био и старији и заслужнији,

[1] *Ламартин*, у свом *Путу на Исток*, вели: „Скоро ће и Ниш бити њин (српски); но онда нека они ову знамениту кулу у целости сачувају. Јер ће она њину децу учити: шта вреди независност народа, показујући каквом су је ценом њихови оцеви платили и откупили“. *Голубица* II, стр. 103.

што је узео оно за што није имао никаквих способности. А криви су, не мање, и они који су му то дали.

Поток *Липовац* и *Дреновац*, па север од Делиграда, где су једном Турци, кад су се враћали из Мораве, дочекани, те им отето 80 робова и одсечено 300 глава.[1]

На Липовцу је убијен крушевачки бег *Френчевић*, и заплењена му сабља. После пропасти 1813, његов је брат убио два човека тражећи ту сабљу, али је није нашао.[2]

Мозгово, село, 3 сата на северозапад од Алексинца. Ту су, 1813, за једну ноћ саградили Срби шанац. У овом је шанцу био војвода *Новачић*, из Горачића. Ту је *Јован Курсула* допао оних 15 рана. Одатле се повукао к Делиграду *Петар из Скорица*, војвода ражањски, и погинуо. А Мозгово вреди да се помене и за то, што су одатле биле оне две девојке *(Мара* и *Милкана)* које су крушевачки бези Френчевићи из мозговачких винограда 1832 отели и потурчили, али су оне после враћене, као што је казано на свом месту.

Јовановац, место, 6 сата на запад од Алексинца, под брдоравњем Мечком, где је пошта. Звало се у старо време *Шупељак*, и тако је забележено на старијим картама; а од год. 1859 прозвано је Јовановац, по имену *Јована*, брата Кнеза Милошева.

Још ћемо узети неколике редове из рада поштованог г. *Мијатовића*,[3] да пријатељи наши тамо на месту могу боље пропитати за места која се помињу у путника. Тако ево прво турскога путописа само од Ниша до Јагодине. Ово се види из „дневника петог војног похода султана Сулејмана против Карла V, године 1532“:

„12 Јуна 1532, султан у Нишу. 13, Одмор; диван; посланик краља Фердинанда пољуби у руку. 14, Шатор великог везира диже се. 15, Конак недалеко Калоне (?); мали марш. 16, Јабуковце (?). 17, Гарметовић (?). 18, Извор Добрање (?); пређосмо на мосту на Морави начињеном, не далеко од Видина (?): врло

[1] *Гласник* III, стр. 156.
[2] *Гласник* III, стр. 156.
[3] *Гласник* XXXVI ,стр. 148, 206, 207.

дуги марш. 19, Пролаз кроз кланац на конак у Јашинче (погрешно место Јагодину)[1]; дуг марш."

Ето колико се хоће да замучи царев син, да запише места кроз која пролази, и која затире!!

Други је путник *Стеван Герлах*, који, путујући у Цариград, 1573, од Параћина до Ниша помиње ово: „Путовасмо две миље (од Параћина) па дођосмо на чесму поред брдашца једног; мало за тим остависмо на лево селанце једно с добром хладном водом и дођосмо да ноћимо у Спахићој (?). Ово је мало и ружно место, лежи међу две планине; око њега има прилично њива и винограда; у њему има леп каравансерај од камена и оловом покривен, а и једна мала џамија одмах поред њега[2]. — Сутра дан у по дне приспемо у Ниш. Где је сада тај *Спахићој?*

Кад се овај путник вратио из Цариграда, опет је помињао места, која се нас тичу.

Тако каже: „Не далеко од Шарћоја (Пирота) имају развале од старог замка, за који се прича да је био двор *Милоша Обилића*, онога што је убио Мурата" (стр. 522).

За Ниш вели: „Овдешњи су становници Срби; њихов поп спада под Пећ" (стр. 527).

„Из Ниша, вели он, кренусмо се 2 Јула (1578) и дођосмо у Спахићој. Овде седи један спахија с осам Јаничара, те исисава оно мало Хришћана који су ту и без цркве и без свештеника. — Путујући даље преко брда и доља, дођосмо у српско село *Русу*, које је ослобођено од тимарника и од оних што људима кожу деру. Једном су у овој околини хајдуци отели све дарове које је немачки цар послао био султану. Али сељани из села Русе узму све те дарове од хајдука, па их лепо пошљу султану у Цариград. На ово их султан ослободи од свију дажбина."

„Од Спахићоја Параћин је далеко својих 5 миља (око 10 сата)."

Да ли се може дознати где су ова места сада? Да ли Гер-

---

[1] А да ово не буде место *Јасике*?

[2] Причају да је све ово било у садашњем *Ражњу*, за који се вели да се некад звао *Ђурч*, али да се звао *Спахићој* не зна нико.

лахово *Русе* није данашња *Рујишка*, село у алексиначко-ражањском срезу, 4 сата од Алексинца?

Цивцибара, селанце на један сат северно од Алексиначке Бање, к Ртњу. Сад овога имена нема у *Речнику* г. *Јовановића*, а било је у ономе г. *Гавриловића* (оно је можда упало у село Мужинце).

На овом селу, *Добрњац* и *Пауљ* из Мељнице, дочекали су с 800 Срба и славно разбили 6000 Турака, које је предводио *Осман Пазванџија*, с *Јусуф-Агом*, хајаном из Берковице, с *Пореч-Алијом*, и пиротским хајаном *Рушен-Агом*.

Срби су ту тако разбили Турке, да су се ови једва у Видину опоравили. Пазванџији је тада скочио на длану злић, од чега је после и умрьо.[1]

Топољак, јако утврђени шанац, закопан готово кад и Делиград. Топољак је у равни на левој страни Мораве, код села Гор. Љубеша и Витковца. Он је помињан међу местима крушевачког округа, а сад припада у алексиначки округ; био је утврђен шанац да не да Турцима левом страном Мораве продрети у Крушевац, као што им је Делиград опет пресецао пут на десној страни те реке. У Топољаку је 1812 било 300 војника гарнизона.

У „*Срб. Летопису*“ за 1827, I, стр. 32 и 33, помиње се место *Ћипровац*, где је Хуршид-паша, 2 Августа 1807, разбио Србе, после десет сата борбе. Срби су се, вели се тамо, тек код Алексинца могли уредити. Где ли је то место? Да ли ово не буде *Чукуровац*, у лоћичкој општини, у Морави?

Момин Камен. На три сата идући на исток од Бање уз Моравицу, испод пута који води Књажевцу, над водом, у једној и иначе сутесци, има једна усправљена стена као какав џиновски пласт сена. Та се стена зове: „*Момин Камен.*“ Прича се да је отац појурио своју ћер да каштигује, што је волела момка који њему није био по вољи. Девојка побегне на ту стену, и озго скочи доле у пропаст, те се сва разбије у комаде. Момак, рад кога је она то учинила, кад дозна, изађе на исту стену, и скочи с оног истог места. И сад им обома сељаци показују гробове под стеном крај воде.

[1] *Србијанка* I, 113—115.

Мени овде пада на ум оно што вели Троношац, да је *Деспот Ђурађ*, 1444, за Угрима „ходилъ даже до тесныхъ вратъ называемыхъ *Момина Клисура*, и по всѣхъ мѣстахъ твердыхъ повелѣ утвердити пути и засѣщи.“ [1] Да ли није „*Момин Камен*“ и „*Момина Клисура*“ једно исто место? Бар је тешко не помислити да јесте.

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1 у алексиначком округу, варошице 2, села 119, а општина 43. Глава пореских било је, 1870 године, 10.601.

Алексинац, [2] окружна варош, на утоку речице Моравице у Мораву, 44 сата југоисточно од Београда; источно од Крушевца, а западно или југозападно од Кнежевца.

Варош је нова. [3] Прича се да је град *Бован* био некад многољудно место, а Алексинац је тек мала паланка.

Он је освојен од Турака у почетку 1806, али није могао бити средина управи за то, што то нису допуштала различита и променљива војна кретања онога доба.

Помиње се да је, у среду, 22 Августа 1806, око Алексинца био страшан бој цео дан. А кад је освојила већ ноћ, Турци су се повукли. [4]

До године 1833, док није постављена граница кнежевини Србији, Алексинац је био и од Ра̂жња мање важан. У Алексинац су премештене окружне власти из Алексиначке Бање тек о Сретењу 1835 године.

Данас у Алексинцу има црква, која је зидана 1834; основна школа мушка и женска са четири разреда; у првој раде 4 наставника са 226 ученика, а у другој 2 наставнице с 80 ученица; има и реалчица [5] с 2 разреда и са 4 наставника и 38 ученика.

---

[1] *Гласник* V, стр. 105.

[2] У околини се чује и стари облик *Алексинце*; али се ова нова форма већ утврдила.

[3] *Ami Boué* мисли да се Алексинац за Римљана звао *Rappiana*, а ја бих пре упитао да ли то име не означава место *Бован* или *Краљево*?

[4] *Писмо К. Јовановића, Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 433.

[5] Отворена је по закону од 9 Јула 1865, у јесен те године („*Школе у Србији*, стр. 64).

На плату ових наставника издато је рачунске 1874 године 5800 динара (13.776 гроша пореских).

Ту је велика средина за телеграфску мрежу; а тако исто и ђумрук велики и карантин.

Трговина је, држим, најживља провозна из Турске за Аустрију и даље у Јевропу, и одовуда у Турску.

Око Алексинца су, 1862 године, пограђени многи шанчеви, за случај каквога судара с непријатељском војском.

Алексинац, као што се дигао пошто је ударен гранични плот, тако ће и пасти кад нестане плота: он ће се онда утопити у Ниш, као средину много већу и удеснију.

Алексиначка Бања, на 4 са̂та северно од Алексинца, на гласу је са својих врућих извора, на које свакога лета долазе многи невољници да се лече.

Место је ово било велико и многољудно у старо време; то се потврђује многим остацима од старих обиталишта и рбацима судова, којима је засејан простор на ком је садашња варош. Али, прича се, пошто Турци обесе неког владику у Бањи, житељство се стане смањивати, док најпосле није варош постала као какво сеоце.

Године 1690 освојили су Немци Бању од Турака, и у њој запленили 3000 дуката и 500 коња. У том боју било је 3000 „Раца“—Срба, а само 200 Немаца[1].

Године 1737, опет су је освојили Аустријанци од Турака с 500 хусара, а друго су опет били Срби.

Ђенерал Шметау том приликом вели о овом месту: „Варошица Бања врло је красно место; ту има и један стари градић који изгледа веома давнашњи; имају и купатила за која се каже да су дивотна. Озидана су од мрамора, и држе се врло чисто. Турци ту долазе са свих страна, па чак и из Азије“.[2]

О овом грофу *Шметау* вреди рећи још две три речи: Г. *В. Богишић* је нашао у једној париској библиотеци *Мемоар* од овога господина грофа, писан 1774 француском краљу *Лудвику XV.*

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 180.

[2] *Mémoires secrets par Mr le Comte de Schmetau*, Francfort, 1771.

Шметау ту предлаже да се, поред две подунавске кнежевине, Молдавије и Влашке, подигне и трећа — *Србија*, и да јој се он постави за владаоца. Шметау је чак доказивао да он води своје подрекло од *Цара Лазара Гребљановића*.[1]

Бања се помиње много чешће од Алексинца, нарочито за нашега ратовања за слободу.

Први пут отео је је Вељко од Турака у пролеће 1808. И ту је имао више пута бојева с Турцима, јер су га чешће оптицали са свију страна. Један такав бој прославио је својом песмом *Сима Милутиновић*:

„Шта би рекао, Ахилесу древни!
Богосине и свепоспешниче,
Да си откуд сјећао се Бање
И допад'о игре с' нагледати
Ратоборни Срба и Турака? . . . .
Само ти б' се раздрагало срце,
Смјештати га не б' ти могле груди,
Језику б' ти омакнуле с' рјечи:
„Право Вељко, вјечитога љупче!
Тако негда Пелеид је тркао
Кроз Тројане, вјечно л' Илијадом,
Мухама му врази се чињаху! — “
Дошло једноч одабране војске
Крџалије убојника љута
Из преваре облетели Бању
Да затеку, како и дожеле
Соко-Вељка на домишту своме;
Ал' им шипак! . . . Летун спреман вазда,
Крила су му неуморна дана
И грудима продират' облаке;
Вељко имао хљеба и џебане,
Мало друштва него прекаљена
Ђе л' је витез ту је и тврдиња.
А међу то еда и Србови. . . .
Отпре им се, приступит' им не да
Те на домет пушкам ручницама...
Останише с' врази наоколо
Причекати, да им витез клоне

[1] *Глас Црногорца* од 9 Августа 1875, бр. 31.

Вјечног сине свему л' отпоривче
Вељко с' титра, ни хабера нема,
Пушкам стреља и лубардам' таре,
Пак пијуца винка и ракију,
Хоро игра, пјесме попијева,
Док и штокад свог појаше Кушљу,
Сам излети, прокомеша Турке,
Враћа с' јунак с неколике главе
Сније крвцу, а на коље исте;
Тад' за софру међ' дружину вјерну.
Било б' 'вако док би с' догрдило
Дошлој војсци, пак би с' измакнула
По злу свему... кад спавају и пси,
Но у јаду, да с' и горем виде,
На плећа им ударише Срби
Танасије млађи Чарапићу,
И Вујица с храбри Браничеци,
Када л' их је тек угледао Вељко,
Јахну брже виловита хата
Ком но с грива сама унатечце
И дан и ноћ сплеће и расплета,
Пак искрсну пред капију града
Викну к Турцим: „Ево Хајдук Вељка!
Предсретај га и тко ј' од железа!"
Грмне грлом, а кубуром сложи,
Док и кроз њих те међ' Србе браћу:
„Добро дошли! браћо витезови!
Ми смо амо здраво и весело.
Бијемо се, ал' не од пȏ пива;
Него кад сте довле с потрудили
Хајде овчас ви насрните с двора
А изнутра ја ћу испанути
Са свим мојим до последњег друга,
Да их часком с очӣ уклонимо
Пак на скупу и уједно братски
Дана празник и разбиће врага
Небо славећ да просветкујемо!"
То им рекао, и таки се врати
Па кроз Турке и пушак' им праску
Те међ' своје, као к тићима орле,
Од гмижећа заштитит' их врага;

Свуд топовма наредио бити
А сам диже пешца и коњика
Тај час надво, и нападе Турке,
Кано магла раван и долове;
С плећâ они, а без промашања
И што мрже с насртањем слепим,
Та скочили б' низ Мосора[1] крше
Камо л' не би Бању оставили
Халовити, но и плахи Турци."[2]

Године 1809, после несреће чагарске, путно је мислити да су Турци и Бању одмах опсели. У Бањи је био Вељко, и њега је одатле избавио Карађорђе 9 Јула 1809.[3] Бања пак остане Турцима.

Кад, године 1810, Руси пређу преко Дунава, и на позив Карађорђа, гроф Орурк, с једним одељењем војске, похита к Делиграду, онда га Вељко поведе Тимоком и кроз планине и кршеве, да како ударе на Бању, и да је од Турака отму. То је било између 11 и 23 Августа 1810. Турци су се били опкопали шанцем. Испред Бање стојала је турска коњица. На њу пошље гроф Орурк волинске улане и козаке, а ладошку чету упути да заузме брдо које је с леђа граду. Улани и козаци разбију турске коњике, а Ладошци заузму брег, одакле одмах јурише на први шанац, у ком је било 400 Турака, с једним топом. Шанац отму на јуриш за пô сата; од оних 400 Турака, у животу их остане 90: други сви изгину. Паша, који је био у главном шанцу, видећи тај пораз, преда се, и буде пуштен, пошто се обвеже, да те војне не војује на Русе. Од стране Руса и Срба пало је 126 људи.

Овај је бој могао бити или 22 или 23 Августа, јер се вели да је гроф Орурк, одморивши се у Бањи само неколико сата[4], приспео 23 Августа 1810 у Делиград.

---

[1] *Мосор*, планина у Далмацији.
[2] *Сербијанка* III, стр. 70.
[3] *Писмо Карађорђево*, писано 12 Јула 1809, у Ћуприји, *Мемоари Протини*, стр. 309.
[4] Кад су Руси, после тог одмора, скомандовали војсци да се креће, па се у тој команди чуле речи: *Наперед—марш!* (што се изговара: Наперјод—марш!) наши су помислили да се заповеда *на Пирот!* па се убезекнули: куда ће сад на Пирот? а Делиград их зове?

Бања је, после тога, била у српским рукама све до 1813, али је Вељко премештен у Неготин. У Бањи и околини помињу се као старешине: неки *Иван,* кога је Вељко наменио за старешину у Бањи још пре него што је био отео Бању од Турака; у шанцу на *Пољаници* био је неки *Милисав.*

Кад је Бања, после 1833, враћена заједно са својом околином Србији, био је у њој суд за сав округ алексиначки од 1834 до 1835, а после је премештен у Алексинац.

Године 1837 начињена је тамо велика зграда за посетиоце бање, и сваки дан све се више градило угодности за такве госте.

Црква је начињена 1835, а школа 1837. Обе су ове грађевине већ издале.

Сад је у Бањи канцеларија среза бањског; телеграфска и поштанска станица.

Окружена планинама где се држи многа здрава стока, у равници у којој рађа сваки усев, у варошици, где се може имати сваке угодности, на лепу насипу, којим је лако доћи — Бања, као вода за лечење, има све услове за развитак и врло сјајну будућност.

Бањани се мало баве трговином дућанском. Они готово сви раде земљу и пате стоку. Овде се тку добри покровци, вреће, зобнице, и друге ствари од кострути.

Ра̂жањ, као варошица, на 4 сата западно од Алексинца, на путу београдско-алексиначком, има тек 137 пореских глава. У њој има неколико механа и дућана; црква и школа. Прича се, да је ту од старине био некакав каравансерај, покривен оловом, још нека велика зграда, и једна џамија. Кажу да се то место звало *Ћурч.* А по Стевану Герлаху ово као да је баш онај Спахићој, који он помиње.

У почетку овога века, Ра̂жањ је био већа варош од Алексинца. За то се и нахија ова звала ра̂жањска. У нашем ратовању за слободу, бележи се освојење Ра̂жња, у Фебруару 1806, онако

---

[1] Име се ово чује и *Ра̂жањ* и *Ра̂жње.* Ово последње је чешће, и можда је правилније; али је прво отело мах.

исто важно као и заузеће Параћина и Алексинца.[1] Кад је овај крај придружен Србији године 1832, онда је окружна власт алексиначка била у Ра̂жњу од 1832 до 1834, па је одатле пресељена у Бању, откуда је тек премештена у Алексинац.

Села алексиначког округа ово су поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Алексинац □ 1833	961	—				
	I Срез алексиначко-ражањски						
1	Претртковац	42	$6\frac{1}{2}$	26	Подгорац	93	6
2	Брачин	88	$6\frac{3}{4}$	27	*Малетина*	30	5
3	Браљина	57	$4\frac{1}{2}$	28	*Манастирско*	20	$4\frac{1}{4}$
4	Маћије	22	$5\frac{1}{4}$	29	Праскоча	48	4
5	Церова	20	4	30	Мађаре	64	6
6	Бобовиште	122	$1\frac{1}{4}$	31	Варош	44	$5\frac{1}{4}$
7	Краљево	71	$\frac{3}{4}$	32	Ражањ □ 1851	137	5
8	Вакуп	74	$\frac{1}{2}$	33	*Чубура*	25	4
9	*Шетка*	74	$5\frac{1}{2}$	34	Рујишка	64	4
10	Витошевац □ 1864	146	$6\frac{1}{2}$	35	Црни Као	51	$4\frac{1}{2}$
11	Глоговица	58	$\frac{1}{2}$	36	Ћићина	32	$1\frac{1}{2}$
12	Бујмир	34	$1\frac{1}{4}$	37	Рутевци	179	2
13	Јабуковац	43	3	38	Станци	65	2
14	*Јасење*	40	3	39	Пруговац	44	$2\frac{1}{2}$
15	Вукашиновац □[2] 1851	88	$2\frac{1}{2}$	40	Црна Бара	31	3
16	Добрујевац	66	$2\frac{1}{2}$	41	Алексиначки		
17	Катун	83	2		Липовац □[3] 1871	71	$2\frac{1}{2}$
18	Брадарци	61	2	42	Бован	78	2
19	Мозгово □ 1860	206	3	43	Суботинац	131	1
20	Плочник	43	7	44	Лучина	113	6
21	Појате	102	$7\frac{1}{2}$	45	Сталаћ	201	7
22	*Ражински Липовац*	24	3	46	Смиловац	112	$6\frac{1}{2}$
23	Послон	50	$3\frac{1}{2}$	47	Скорица	132	7
24	Пардик	45	$5\frac{1}{2}$	48	Радошевац	63	7
25	Грабово	32	$6\frac{1}{2}$	49	Ћићевац □ 1851	280	$7\frac{1}{2}$
					Свега . .	3.799	—
	II Срез бањски						
1	Скробница	107	10	3	Орешац	57	$9\frac{1}{2}$
2	Церовица	33	9	4	Читлук □ 1853	273	8

[1] *Писмо К. Јовановића* од 7 Фебруара 1806, у *Архиву Срп. Уч. Друштва*, бр. 399.

[2] Школа је сада на самом *Делиграду*.

[3] Школа је код манастира *Липовца*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
5	Милушинац	155	8½	19	Јошаница □ 1873	148	8
6	*Богдинац*	50	8	20	Врбовац	124	4½
7	*Рујиште*	96	10	21	Трубаревац	93	4
8	Сесалац	108	9	22	Ресник	121	5
9	Дуго Поље	189	7½	23	Поружница	60	4½
10	*Николинац*	104	8	24	*Језеро*	67	4
11	Бленdија	76	7½	25	*Преконози*	50	4
12	Мужинац	108	7½	26	*Рсовац*	51	4
13	*Бели Поток*	38	7½	27	Лабуково	49	6
14	Шарбановац	117	6½	28	Гојмановац	25	6
15	Трговиште	66	7	29	*Раденковац*	65	6
16	*Жучковац*	72	8	30	Ново Село	34	5½
17	Врмџа □ 1852	194	7½	31	Бања □ 1837	355	4
18	Рујевица	37	8		**Свега . .**	3.122	—

III Срез моравски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Мрсољ	153	1	22	Кулина	32	3½
2	Житковац	94	¾	23	Вукање	86	4½
3	Доњи Адровац	94	¾	24	Љуптен	47	4
4	Прћиловица □ 1852	117	¾	25	Породин	36	4
5	Бујмир	51	2	26	Гредетин	74	2
6	Тешица □ 1855	190	2	27	Пешчаница	38	2½
7	Лужање	145	1½	28	Радевац	44	3
8	Нозрина	117	1¼	29	Крушје	39	2½
9	Стублина	54	1¼	30	Јаковље	43	3
10	Суповац	53	3½	31	Горња Суотна	37	2
11	Велики Дреновац	107	3	32	Доња Суотна	21	1½
12	Дашница	38	2½	33	Горњи Адровац	33	1¼
13	Грејач	88	2½	34	Каменица	22	2
14	Лоћека	63	2½	35	Лознац	24	2
15	Врћиновица	84	3	36	Корман □ 1873	132	2
16	Честа	33	3¼	37	Трњани	178	1½
17	Голешница	19	3	38	Горњи Љубеш	32	2
18	Чукуровац	25	3	39	Срезовац	23	2
19	Шурић	15	2½	40	Доњи Љубеш	84	2
20	Мали Дреновац	25	2½	41	Витковац	67	2½
21	Копривница	62	2½		**Свега . . .**	2719	—

Примедба. Кад имена села у овом списку испоредимо с именима која је *Вук* 1822 год. из арачког тефтера исписао и у *Даници* 1828 г. штампао, онда налазимо да под ондашњим именима данас више не постоје ова села: *Кошеви*, *Прњавор Св. Романа* (у кнежини

ражањској), *Влашко Поље*,[1] *Косовци*, *Лукава*, *Градашница* (у нахији бањској) и *Дреновац* (у нахији алексиначкој). У кнежини ражањској, која је спадала под нахију *параћинску*, било је 23 села, у нахији *бањској* (без кнежине *сврљишке*) било је 26, а у нахији алексиначкој 22 села. Села која се у *Вуковом* списку не налазе, штампана су у нашем списку курзивом. Цео срез моравски био је у оно време још ван српских граница.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА АЛЕКСИНАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: вароши	насељених места: варошица	насељених места: села и зас.	насељених места: свега	цркава: мирских	цркава: манастира	цркава: свега	основних школа: мушких	основних школа: женских	основних школа: свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Алексинац варош	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.954	961
2	Алек. ражањски	—	1	48	49	4	2	6	6	—	6	17.207	3.799
3	Бањски	—	1	30	31	5	—	5	4	1	5	14.350	3.122
4	Моравски	—	—	41	41	4	—	4	3	—	3	12.625	2.719
	Свега . .	1	2	119	122	14	2	16	14	2	16	48.136	10.601

Овај округ има свега 122 насељена места; кад овај број разделимо бројем житеља, онда долази у средњу руку на једно место по 394 душе. Међу тим по попису људства од 1866 године деле се сва места према њиној насељености у шест категорија, те тако има места, која броје

до 100	житеља	. . . .	3
од 101 — 200	„	. . . .	33
„ 201 — 500	„	. . . .	58
„ 501 —1000	„	. . . .	24
„ 1001—2000	„	. . . .	3
„ 2001—5000	„	. . . .	1 место, а то је

варош Алексинац.

[1] *Влашко Поље* има у срезу заглавском округа књажевачког.

Мало пре поменутим пописом људства нађено је у округу алексиначком 48.136 душа, и то: 24.671 мушких, и 23.465 женских, долази дакле на 100 мушких по 95·11 женских. Сразмерно највише женских има у срезу бањском (98·15), а најмање у срезу моравском (93·46).

У овом округу има 16 богомоља, а толико исто и основних школа; долази дакле једна богомоља на 3.009 душа. У срезовима

	једна црква долази	на	школа житеља
алексиначко-ражањском	2.535	„	2.535
бањском	2.870	„	2.870
моравском	3.156	„	4.208

Куће су све од плетара, олепљене, покривене кровином (старије) или ћерамидом (новије). Унутрашњи распоред онакав је као и у крушевачких кућа: кућа (кујна), соба (једна или две), диванана, и малко трема пред вратима на која се улази. Сељаци најрадије живе у кући (кујни) око ватре. У соби спавају само зими, а иначе у њој држе разне ствари.

Мајстори су, који куће граде, највише Лесковчани и Пироћанци.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Алексиначки округ има красних земаља за обрађивање, а има и просторија за стоку са свима удобностима које тражи та имовина. За обделавање је најудесниј лева страна Мораве од Суповца доле до оне сутеске на Св. Роману. А и на десној страни уз Моравицу до Бована, па и доле дуж Велике Мораве, од Сталаћа до Ћићевца, земље су равне и веома родне.

Кад су, године 1867, пописиване обрађевине у Србији, нашло се засејано у овом округу:

Кукуруза	21.221	дана	орања
Пшенице	11.496	„	„
Јечма	8.087	„	„
Ражи	3.532	„	„
Овса	3.547	„	„

Крупника	467	дана орања
Кромпира	318	„ „
Проса	4	„ „

Конопље је било засејано на 1299, а лана само на 45 дана.

Дувана је било засађено на 709 дана, и он се хвали као најбољи у Србији.

Винограда је било на 25.308 мотика. И вино је у опште добро, а местимице има га које, кажу, не уступа жупским, на чак ни крајинским винима.

Ливада је било на 22.685 коса.

Пшеница се највише хвали у равници *Гајеву*, код села Мозгова.

На левој страни Мораве, око села Тешице, у оној дивној равни, има поље *Оризиште*, где се прича да је некад сејан пиринач.

Од питомих воћака има *јабука:* тврдојека, зуквача, црвењача, петровача, илињача, али су обично тврде и од рђавије врсте. Налази се по негде и *кржљика*, које не расту у висину више од колена, и које рађају готово до земље. Даље, има *крушака:* караманака, сладаца, водењача, видовака, такуша, јечмењака, сираца, гутаваца (великих арапака), и других.

Трешње нису на гласу; махом горакну.

Шљива има: ранака, маџарака, белошљива, сурунака, прапорака, и трношљива. И оне нису на гласу.

Кад је, године 1866, пописивана стока у Србији, нађено је у овом округу:

Коња	4.362	грла
Говеда	27.952	„
Свиња	41.529	„
Оваца	147.466	„
Коза	50.319	„
Кошница	3.100	преседа, а го-

дине 1859 било их је 7418!..

Стоке је највише у срезу бањском, нарочито по селима у Голаку, Озрену, и око Ртња.

Осем земљорадника, само у Алексинцу и нешто у Бањи има људи који живе од заната или од трговине. У Бањи су на гласу мутавџије, који тку покровце, вреће, и струнице.

Од радњâ, *ковање*, *бојадисање*, и *механисање* сматрају се у овом округу као скитачки занати, а *шивење* и *трговање* свак милује.

Прелази преко границе у Турску, у овом округу главни су: на *Капији*, на десној обали Мораве, 2 сата више Алексинца; на *Супловцу*, на левој страни Мораве, 3 сата више Алексинца.

Стање је становника средње, нема великих имаћника, али нема ни беспутњика. Задруге се боље држе по брдовитим селима. Родна моравска раван и овде је малко размазила своје господаре и разлабавила задружне везе.

е. ОДЕЛО

Мушкиње носи: *чакшире*, *џубе* (дугачко до испод колена, без рукава), гуњче, подвезнице, јелече, појас, канице, кошуљу, антерију (кучињаву или памучну), чарапе (кратке), врвце (од козине) место каиша, и опанке; на глави носе: шубару од целе овче коже, а постарији људи носе полушишану, или јагњећу; још припасују силаје, богатији носе ципеле или чизме, и велики црни гуњ, без рукава, с *куглом*.

Чобани, да се не би росили, и да се не би одирали кроз трње, носе *скорње* (од козје мешине, с чупом напоље, начињене ногавице као широке панталоне).

Женскиње носи: кошуљу (памучну или конопљану), канице, прегљачу (кецељу), опрег (сукњу), литар поврх сукње дике ради, јелече, свилену антерију, марамче око врата, огрлицу (с белим новцима или дукатима), око главе место мараме крпче (пешкир), чарапе, опанке, и врвце (место каиша); зубун (дугачки), хаљину дугачку, ћурче, као мушко гуњче, а рукави му мало дужи од лаката, свуд около оивичено ширитом место гајтана.

Ткиво за ово одело већином је рукотворина самих жена и девојака, само се за кројење и шивење некога парчета плаћа нешто „терзијама“.

На глави жене носе ручнике и трвеље, као што смо поменули у источној поли крушевачког округа.

ж. ГОВОР

Говор у овом округу по акценту припада говору који се чује у свој моравској долини, на прилику: говорйти, копа̏ти, косйти; Марйја, пшенйца, лива̏да, и т. д.

У падежима има онога што и у Левчу: „Даје сюје сестрѐ, место: Даје сво*ј*ој сестр*и*; ђак је у шко*ле*, место: у шко*ли*; видео сам га у лива*де*, м: у лива*ди*, и т. д. Седми и четврти падеж мењају се тако, да се врло често употребљава четврти где је место седмом падежу. И седми се падеж обично свршује на *х* место на *ма,* на прилику: по њива*х*, м. по њивама; на кућа*х*, м. на кућама, у јама*х*, м. у јама*ма*.

У глаголима, у првом прилогу, негде се је претвара *л* у *о*, на прилику: *Бил сам; дошал је јучер; говорил ми је*, и т. д.; а у неким селима, особито ближе к Нишу, не само да се *л* претворило у *о*, него се још и ово *о* претворило у *а*, уз које још стоји и по једно *ј*, на прилику: „Говор*ја* је Марко да дође, па га ето нема“, и тако иде: *радеја*, место радио; доша*ја*, м. дошао; учи*ја*, м. учио; прода*ја*, м. продао, и т. д.

У неких глагола, врло се често чује прво пређашње време, а у неких се тако обилази око тога времена па се говори оно сложено прошло време, као да онога првога и нема.

Предели се казују придевом средњега рода, на прилику: *Бањско, Ражањско, Нишевачко,* и т. д.

з. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Као што је познато, двема највећим долинама које управо и и чине сав овај округ: долином Мораве и долином Моравице, дрле су готово највише оне војске, које су некад грозиле свој хришћанској цивилизацији на западу. Куд су те војске пролазиле, тамо су се и уста малој деци затискивала да не плачу, а камо ли да је одраслу човеку било до песме и певања. За то јамачно и данас

тамо мало имамо песама, и ређе чујемо гусле и певање међу одраслим људима.

Женскиње пева; али се ни његове песме не одликују ничим особитим. Можемо ипак поменути неке које миришу на велику старину. Те су песме везане и за неке обичаје, који су негде већ ишчезли, а негде се још држе.

Тако се, на прилику, о Коледи пева ова песма у овом округу[1]:

„Oј хубава Коледо, мала момо, Коледо!
Духну ветар, Коледо, мала момо, Коледо!
Те издуха, Коледо, врана коња, Коледо!
И на коњу, Коледо, бојно седло, Коледо!
И на седлу, Коледо, мушко чедо, Коледо!
И на чеду, Коледо, самур-калпак, Коледо!
За калпаком, Коледо, кита здравца, Коледо!
Да је здраво, Коледо, мушко чедо, Коледо!“

На левој страни Мораве, има обичај, опет старински, да у Белу Недељу, девојке у селу устану пре зоре на један сâт, скупе се насред села, и ту наложе ватру, па око ватре играју и певају, а кад буде у свануће, узме свака девојка по један угарак, па, идући све к води, певају ову песму:

„Скоч' коло! скоч' коло! да скочимо,
На реку, на реку, Јабланику!
Код реке, код реке, Јаблан седи,
И код њега, и код њега, Јабланика.
Русе косе, русе косе, она мије,
Танке шивке, танке шивке, она плете.
Ој хубава, ој хубава, најбоља девојко!“[2]

Кад сврше песму, онда побацају угарке у воду, и разилазе се.

О Ђурђеву дне, и о Св. Николи летњем, иду још *краљице*. То бива овако. Обуку се осам девојака: четири од њих носе голе ноже јатагане, и зову се *краљеви*, а четири иду за њима без ножева, и зову се *краљице*[3].

[1] *Гласник XXXII*, стр. 121, у мом чланку: „*Живот Срба Сељака*“.
[2] Ова се песма пева по два пута.
[3] Подсећамо да се баш овако не зову на другим местима, где још краљице играју. Глед. под шабачким округом, стр. 515.

Кад оне тако обучене иду, певају ову песму:

„Паун лети низа село, Ладо!
Пауница за њим лети, Ладо!
Стан' почекај мој пауне, Ладо!
Да ти перје понаредим, Ладо!
Да ти киту понакитим, Ладо!

Кад уђу у чију авлију, онда певају:

„Искочите Латинке, Ладо!
Да видите краља и краљицу, Ладо!
У пребеле чарапе, Ладо!
У прежуте папуче, Ладо!

Кад уђу у кућу, оне четири с ножевима ходају у накрст, а оне четири без ножева певају ову песму домаћину:

„Свети Петар вино пије, Ладо!
Под дрветом божуровим, Ладо!
Пролетеше два голуба, Ладо!
Нарусише Петру вино, Ладо!
Проговара Свети Петар, Ладо!
Дајте мени остре ноже, Ладо!
Да убодем два голуба, Ладо!
Дадоше му остре ноже, Ладо!
Те убоде два голуба, Ладо!
Из њих лети црна крвца, Ладо!
Те попрска Петру скуте, Ладо!
Ој, хубава најбоља девојко!"

Полазећи из куће, певају:

„Остан' с Богом, равни дворе, Ладо!"

Не ће бити с горег да овде изложимо што се прича о граници српској између Алексинца и Ниша. Најбоље је послушати *Ајрадин-бега*, сада жалосног турског буљубашу а потомка некадашњих скендербегових јунака, како говори *Стојану Шегртану:*

„Стојане, кузун[1], то бег-Милошево син (Кнез Михаило) сврза у песница сва политика мацарлијска (европску). Твоје Срби велико шејтан, Стојане! начинише ујдурма; отераше, белћим, бег-

[1] *Јагње*; то се говори уз реч

Милошево син, узмише оно *Црно Ђорђ.* Наше султан верува, а њему нȁ!! (објахује нос с два прста и представља како су Срби метнули султану наочари). Срби, шејтан, послали бег-Милошево син да сврже политика... А га сврза у песница, врни га на семо, и опет кажи на наше султан: револучијо! мениме кнáз! опет верува, хакмак!....

„Догјоше и татко и син му; Шумадија се стегнȁ! Нȁ! (показује рукама колико се и како Србија спремила). Умре оно наше цар *Абдул-Мецид.* Умре и старо бег-Милош. Стана цар Абдул-Азис. Ово помушко, хȁ!!! Зема си стари тефтери, е ги гледа, гледа, и најде си: че от нишко кале до при плот, има 60 сахат. Пита своји агалари, и му казват: Неје истина 60 сахат; Срби се прикучили при сам кале. Цар чини мезил једно паметно човек на Ниш. Тој си влезна при паша, и му говори:

— Да ми спремиш кони и сјуруџији за *шест дена;* ћу си идем *дори до српски плот.*

— А што ће чиниш за шест дена: *иште бу плот!* и од пенџер му го казва.

— Јок, ефендум!

— Евет, ефендум!

Тој си не верува. Јахна си на коњ, зема си сахат: и на коњ иде у сахат гледа: окје ли излезну 60 сахат. Уште не мина 2 сахат, а сјуруџи стал.

— Аде, бе!

— Јок, ефендум!

— За што, бе?

— Не може даље, ефендум!

— Како не може, бе?

— Па плот, ефендум, граница, Србија!

— Што, плот! какво граница? какво Србија? треба 60 сахат от нишко кале до Србија.

— Јок, ефендум!

— На траг! вичет бућубаш сос шиљата пушка (српски стражар).

— Xȁ!!!! чини царско човек... Е се врна на Ниш. Врна се при паша, и пиши тако мазбата на султан:

— На хат со сахат сам ишал: от нишко кале до при плот нема ни 2 сахат!!

Цар се чини серт, и пиши тако књига на бег-Милошево син:

— Мори Милошево син, какво је то мусаведа; како си земеш толки вилајет? Не ли пишат тевтери че от нишко кале до при плот има 60 сахат? Какво је то седепсузлук од тебе за мој лице? Него да врнеш што си земал; знајеш, татко ти замре, дослук јок! да не те сторим резил пред краљови!!

Зема си татарин таја књига, јахна си на коњ и: хȁ, хȳ! хȃ, хȳ! хȁ, хȳ! дојде си на Белиград. Го водат у конак при бег-Милошево син. Ама што ће ти кажем конак? Бре кроз мураздраци, бре кроз катани сос голите сабли — го водат, го водат, бре! на четири капији док да излегне при него. Бег-Милошево син си седит на шилте, пије си духан, и гледа једна хартија, поголема от мали килим, и сос тнки иглици бодет по неја (казват че нишани друм на софијско кале). Татарин си чини темена, темена, темена, и му дава книга. Зема си книга, тргна си своји окаљки (наочари) и гледа си книга, гу гледа, гледа, гледа! Фрли гу крај себе, удри си у длани, и викна: *Кјȃтип!* Влезна си кјатип, топтан а ла франга, и си прилепи нога уз нога че мислиш неса две него једну ногу и имат. Му дава книга бег-Милошево син. Кјатип гу гледа, гледа, гледа; ништа не говори.

— Што је то, каква је то книга?

— Ефендум, вели кјатип, мјухур је од цар, ама.......

— Видим и ја че је мјухур от цар, ама се чудим што пишет како да је от говедар.

Кјатип смигна с рамешки, и не чини реч.

Бег-Милошево син тргна си калем, и на таја сама книга записа:

— Похубавечко си погледај тије тевтерице, царе; има 60 сахат, ама по за Ниш, на куд тебе, моја дедина! Ако ми и умре татко, ја и Шумадија сме живи: твој дослук не ми треба! Несам

заборавил ја ни тија пари што ги башта ти изеде на мој татко пре толки години[1]! Мудро си седи, да не си хладиш нокти!....

— Ха̂!!!! Сега би цар седел мудро, ама *беше!!*[2] *Сокол*, *Ужича*, на̂!! (показује длан, хотећи рећи да је сад тако равно где су пре били ти градови); а белиградлије на Ниш в гости; ха̂!!!........"

Оваких се разговора међу Турцима може чути више, само ко би умео ступити с њима у дослук: нарочито се Арнаути одликују таквим познавањем међународних односаја и етикета!!

Од колских игара, играју се ове: *крива бањка*, *катанка*, *мачванка*, *чачак*, *орловка*, *проломка*, *бугарка*, *остроњанка*, *циганчица;* новије су: *четворка*, *влашка*, *Неда гривне*, *устај дико*, *зајам*, *дурминка*, *тедена*, *ресавка*, *басара*, *мечка* (у место), *косовац*, *пођох у Бању*, *ђурђевка*, *параћинка*, *леиа Маца*, *нишевка*. Варошке игре, које иду као каква прилепљива болест, и не помињемо. Тако се чак под Озреном може да види: *трамблан*, *шотиш-полка*, *валцер*, *мазур-полка*, и све друге којима нас спољна западна цивилизација тако брзо усрећава.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Чудновато је и тешко објаснити за што су делови овога округа, за Турака, припадали онако разним управним срединама. Тако је нахија *бањска* имала под собом кнежину *Сврљиг*, и припадала је *Видину*, као управној средини; нахија *алексиначка* није припадала Нишу него *Лесковцу;* а кнежина *ражањска* била је део нахије параћинске, која је опет била под *Лесковцем*.

За време Карађорђа, како су на овом крају били готово без

---

[1] Прича се тамо да је Кнез Милош слао неком паши (Шкодралији?) неке новце, које су Турци узаптили, али се у народу верује да се те паре морају вратити кад му драго ономе чије су.

[2] Ово значи: доцкан! Кажу да је у Лесковцу дуго стајала батаљена нека бина па јој повађени диреци у течају времена. Од тога се начинила пословица: „*Беше* дирек у лесковачкој бини“.

прекида велики бојни судари, тако није ни могло ништа стално бити утврђено за управу. Тек су Бања и Делиград били неке управне средине, бар свако за своју околину. За ђумрук се зна да је био у Делиграду[1].

За владе Кнеза Милоша, и то после 1832 године, власт окружна била је у Ражњу од краја 1832—1834. За тим у Бањи до 1835, а те године, о Сретењској скупштини, пренета је власт у Алексинац, где је и сада.

Данас тај округ има свега три среза: *моравски*, који држи сву леву страну Мораве до Јастрепца и до крушевачког округа, са столицом у *Прћиловици*, селу, на левој обали моравској, 1 сат на југ од Алексинца.

Алексиначко-ражањски, који држи од границе десну страну Мораве, до бованске клисуре, па до ћупрїског округа, и велике Мораве, са столицом у *Алексинцу*.

Бањски, који држи бањски басен, Голак, и сва села у притоцима Моравице више клисуре, са столицом у *Бањи*, 4 сата на североисток од Алексинца.

Окружна срединска управа сва је у Алексинцу.

Ту је срединска телеграфска стација, ђумрук, карантин, бригадна команда, и окружни прота.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У нове тековине, у овом округу, ваља узети:

Пут од Алексинца к Београду на северозапад идући до границе ћупрїске, који се од Делиграда једним краком одваја преко Мораве на *Ђунис* ка Крушевцу.

Пут од Алексинца преко Бање ка Књажевцу на североисток идући.

Пут од Суповца до Ђуниса левом страном Мораве.

Пут од Бована до Делиграда.

Сви су ти путови насути шљунком, и врло су удесни за путовање.

---

[1] *Карађорђев Протокол*, № 1102, стр. 91.

Од зграда нових и лепих ваља поменути

Зграду за окружне власти у Алексинцу; за тим школске дивне зграде: у Витошевцу, у Делиграду, у Мозгову, у Кормању, у Јошаници, у Прћиловици, у Светом Стевану, и у Читлуку. Лепа је школска зграда и у Алексинцу, само је недовољна за број ђака који се у њу стиче.

Од цркава нове су: у Алексинцу; у Читлуку; у Тешици; у Ражњу; и више обновљених богомоља на старим порушеним темељима.

II

Кнежевачки округ

1 Границе, и планине

И сад ме обузима нека милина, кад се сетим оне дивне панораме која се разастире на све стране пред очима гледаоца који, с висине *Плеша*,[1] разматра не само долину *Нишаве* и *Сврљишкога Тимока*, него готово сав кнежевачки округ.

Замишљајући се и сада на оној висини, рад сам да разгледам део Србије који за овај мах чини предмет моме говору; да обележим, колико боље узмогу, правце којих се држе огранци балканских косâ, које се разасипљу на запад у кнежевину; да проведем реке долинама њиховим; да поменем места која су ма по чем заслужила да се сачувају од заборава; и, најпосле, да бацим поглед у куће и у живљење своје браће под Балканима и „на Тимоку на златну потоку“.

Кнежевачки је округ онај део Србије који се најдубље пружио на исток, у турску царевину.

Границе су му: са запада, округ алексиначки, онако како је већ казано за тај округ; с југа је плот који га раздваја од Турске, и који удара на ове тачке:[2] на *Драговац, Шупљи Горун, Тополу, Курилово* (одакле се најлепше види Ниш), *Дебели Дел, Грамаду* (где је ђумрук и састанак), *Пошошницу, Коларницу, Плеш* (највиши вис), *Баре, Пандирало* (опет ђумрук и састанак), *Младеновац, Блато, Црквенац* (где и нема плота), *Шљиву, Ивановy Ливаду, Писану Букву, Расовати Камен,*

---

[1] Може се загледати у моја „*Путничка Писма*“, стр. 131 до 136.

[2] Границом до Турске, на свима су овим тачкама карауле (стражаре) српске.

Кадибогаз, Китку, Треску, Суви Кладенац, Остричевицу, Шашку, и *Затворену Пољану;* одатле слази у *Тимок,* па онда се наслања на округ црноречки, на *Тупижницу,* и иде ка *Крстацу,* где је граница алексиначка.

По простору, округ овај долази међу најмање округе у Србији.

Планинама је богат књажевачки округ, и тако испресецан бреговима, да је тешко наћи полазну тачку за причање о тој чудесној некадашњој игри природе.

Мислим да ће читаоцима бити лашње разумети мој говор ако почнем овако:

С истока, од средине Бугарске, пружају се високе балканске косе и висови; оне се разасипљу на све стране, али им је главни правац с истока на запад. Дошавши до над садашњу границу Србије, косе се те нешто понижују, и у нека три крака улазе у кнежевину, па се тек онда разгранавају у мање повијарце, или се дробе у одслите висове.

Први је крак балканских висина онај који се одваја на северозапад, и прелази у Србију, као *Бугарска Глама,* па се повија к северу. Највиши су му врхови: *Бабин Нос, Китка, Глама, Расовати Камен,* и *Смиловица.*

Други крак улази као водомеђа која дели притоке сврљишкоме и трговишкоме Тимоку. Он долази од *Бабине Главе,* прелази у нашу страну више *Пандирала,* код карауле *Младеновца,* и ту се зове *Јеленак.* На овој грани или коси ово су висови: *Доброславица, Горунов Дел, Микулов Дел, Тумба,* и *Грнчар,* одакле се коса већ спушта ка Књажевцу.

Трећи крак улази у Србију код Модре Стене, управља се на југозапад, и водомеђа је Нишави и Тимоку. Највиши су врхови на овом повијарцу: *Мали Врх, Црни Врх, Голи Врх, Перинатица, Голубињак, Плеш* (највиши), *Килова Чука, Лесков Врх, Јованов Трап,* и *Грамада,* па се онда та коса понижава и чини врло благу водомеђу Тимоку и Морави, докле се не стане дизати у *Озрен,* који има приличну висину, и који је поменут у алексиначком округу.

Са западне стране округа кнежевачкога подиже се опет Ртањ од кога косе и огранци улазе и у овај округ. То су: *Тупижница* и *Маглен*, највиши висови кожељских планина, које се дижу на исток од Ртња, а на левој страни Тимока.

Још ваља поменути на југ од Кнежевца два брда: *Богданицу* и *Капилију*, између којих се пробија Тимок клисуром, на којој је стари град *Сврљиг*. Богданица се пружа на исток, а Капилија на запад. Најзнатније преседли за прелажење преко ових брда зову се: *Врли Камен*, *Јарковац*, и *Виногради*. А северозападно од Богданице је планина *Девица*,[1] која се спаја с Озреном.

Горе на овим планинама има: букове, граничеве, церове, кленове, грабове, брестове, јасенове, липове, глогове, брекињеве, диволескове, лескове, врбове, растове, ивове, трепетљикове, јаворове; даље, има: јоргована, зове, дивљих трешања, дивљих вишања, пшешкодре (ваљда паздрена), црног глога, клокочевине, и др.

Од зверова и дивљачи има: вукова, лисица, јазаваца, куна, срна (мало), дивљих мачака (ређе), медведа, јелена, кошута (ређе), зечева, веверица, и др.

---

2 Воде

Тимок је главна река не само овога округа, него и свега овога дѐла кнежевине. Он има два извора, па, наравно, и два крака. Ова се два крака састају испод вароши Кнежевца. Први се зове *Сврљишки Тимок*, јер тече покрај старога града *Сврљига*. Овај Тимок извире у *Бабиној Глави*[2], у пиротском округу. На Пан-

[1] За име „*Девица*“ кажу да долази отуд, што се у тој планини, на месту *Ковиљаку*, налазе неколики природни каменови у такој форми, као да су какве девојке окамењене.

[2] Мени су летос на месту говорили, да је глава овом Тимоку у *Бабиној Глави;* пок. *Миленковић (Гласник XIX*, стр. 277) вели да он извире између планина *Орлана* и *Бабине Главе;* а поштовани г. *Мачај*, који је најбоље могао дознати за ову ствар,

диралу улази он у Србију, и одмах за тим понире у понор, кроз који иде близу 300 хвата, па онда, код села *Периша*, истиче из камените пећине. Овај је понор врло интересан; њега би ваљало проучити; јер ма колика вода да се улије у грло понору, на изласку доле не бива већа, него као обично што је. И кад сена, кладе, и друго што унесе Тимок у тај понор, доле се на изласку не виђа ништа од свега овога. Рекао би човек на изласку, да се вода из какве велике дубине диже, а не да тече с висине на ниже.

Одатле тај Тимок, примивши *манојличку реку*, тече на запад до села Нишеваца, управо, до клисуре на којој је град *Сврљиг*. Дотле Тимок прима с лева *црнољевичку реку*, *белоињску реку*, и *Калницу*, која долази од села Грбавче, а улива се у Тимок код Нишеваца.

Од Сврљига, како изађе из клисуре, Тимок се упути право к северу, а кад пријђе Кнежевцу, чисто се окрене североистоку, па после се управи к северу, и већ тај правац држи док не падне у Дунаво.

Испод Кнежевца, на ¼ сата, прими он с десне стране и

Трговишки Тимок. Ова река има више воде, него она у коју утиче, за то многи њу зову *Велики Тимок*, а ону прву *Мали Тимок*, али се мени чини да је правије ставити на прво место ону прву, нарочито због дужине тока, а и због правца њезине падине.

Трговишки Тимок извире с *Равног Бучја*,[1] у пиротској нахији, на два сата од наше границе, и, код карауле *Коренатца*, улази у Србију, па, по што прими реке: *репушничку*, *доњокаменичку*, *жуковачку*, и *трговишку*, пада у Тимок Сврљишки

каже: да он „извире код села *Паижа*, у *Пироту*; шестигабарска и витановачка река глава су овом Тимову“ вели он (стр. 287, *Гласника XIX*.)

[1] И о извору ове реке има разног казивања. Тако су мени летос казали у Манојлици, да он извире „с *Равног Бучја*“. Пок. *Миленковић* забележио је да он „извире с јужне стране Балкана, више села *Равног Бучја*“, и т. д. *Др Мачај* пак вели: „извире у пиротској нахији код манастира Св. Николе, до села Бериловца и Врстовца“.

испод Књажевца. Он тече на северозапад, а пошто се састане са сврљишким, узимају правац к северу, као што је већ казано.

Од Књажевца до Вратарнице, Тимок има једну дивну карлицу (басен), која је друга већа равница у овом округу. Од села Вратарнице тече он кроз сутеску до села Грљана, па му се долина опет шири чак до испод села Вражогрнца.

У Зајечару прими с лева и трећи *Тимок* (кривовирски), који се зове и *Црна Река*.[1] Испод Зајечара већ се ретко где може газити; одатле му је тих ток, а дно махом песковито. У њему има доста рибе, и нека особита врста, коју тамошњи људи зову *Верозуб*, и која много личи на шарана, само што су јој шкрге мање и блеђе, а и ужа је од шарана. Тешка бива 3—5 ока. Укуса је особито доброг. Вата се само лети, месеца Јуна и Јула.

Из тимочкога песка некад се испирало злато.

Од Вражогрнца је Тимок граница Србији све до Дунава.

На њему имају многе воденице, око којих је бивало често великих спорова између власти српске и турске на граници.

Као што је главна вода свега овога округа Тимок, тако и притоци готово сви, мањи и већи, падају у њега. Само на јужном крају округа, иза оне водомеђе која везује Плеш с Ртњем, неколике воде обрћу на југ и сливају се у Мораву, као што су: *Девица* или *Голема Река*, која извире у планини *Девици*, прима *лабуковачку*, *цирковачку*, и *поичичку реку*, и код карауле *Драговца*, прелази у Турску, па се после улива у Мораву, под именом *Топоница*. О њој је казано више у алексиначком округу.

Од оних које се још уливају у Тимок могу се поменути:

Калиничка река, која извире у селу *Влашком Пољу*, на исток од Ртња, пролази кроз село *Бучје*, где има леп водопад, и слива се у Тимок испод Књажевца.

Долином ове речице просећи ће се најкраћи пут на Честобродицу и Ћуприју к Београду.

Јелашничка река, која долази од Расоватог Камена, тече на запад, и, после 6 сата тока, близу града *Равног*, пада у Тимок.

---

[1] *Црна Река*, *Црни Тимок* (кривовирски), а онај од Књажевца опет некад се назива и *Бели Тимок*, за разлику од Црног Тимока.

Клисура, која извире код страже Кадибогаза, течс на запад близу 5 сата, и пада у Тимок.

Змијанац, излази из *Голе Стене*, и пада у Тимок. Он завршава ону лепу тимочку карлицу, која се од Кнежевца пружа до те воде.

Врбичка река заслужује да се помене и за то, што о њој има народно веровање, да је она била већа, па је је нека вера, у старо време, затворила сланинама и оловом. Кад је вода та затворана, прича се да је сипана у извор плева и црвена боја, па је то вода изнела код *Грљишта*, и тако се сада тврдо држи, да је овој реци и грљишкој (1 сат на север) једно врело.

Од минералних вода, могу се поменути само три, и то веома незнатна извора.

У селу *Ргошту*, 1 сат од Кнежевца, има извор бистре, пријатне воде, која је прилично топла, али даље неиспитана.

У *Нишевцима*, 4 сата од Кнежевца на југ, у самом кориту Тимока, има вода 11° Р. топла, а ближе неиспитана.

У *Лииници*, у атару села *Плужине*, 4½ сата на југ од Кнежевца, хладан минерални извор.

Ни један од ових изворâ није ближе испитан, нити тачно опредељен.

---

3 Равнице

Равнице је врло мало у књажевачком округу. Највеће биће оне две тимочке карлице (басена): од *Црнољевице* до *Нишеваца*, више *Сврљига;* и од *Кнежевца* на ниже до *Змијанца*. Прва је дугачка око 2 сата, а широка по ¼ до ½, највише ¾ сата; а друга је дугачка 4 сата, а широка ће бити највише један сат.

У овим равницама, особито у последњој, рађа свакојако жито: пшеница, кукуруз, јечам, овас, крупник, и раж, а и разна варива и поврће, да не може боље бити.

---

4 Шуме

Кнежевачки је округ већ прилично оголео: маторе је горе у њем скоро нестало. Раније смо помињали каквих дрвета има тамо. Ваља још додати да ће у том округу бити највише диволеске, на прилику, повише села *Васиља,* идући к Сврљигу, има је толико као у каквом шумадинском забрану церића.

Него су већ многи врхови остали без свога биљнога накита. Околина *Нишеваца,* један део *Тупижнице*, околина *Кожеља, Голема Глома,* поражавају сувим каменом место шуме или бар траве.

Долина тимочка, особито од Кнежевца до Вратарнице, богата је орасима онако као и долина дринска од Лознице на ниже.

---

5 Рудно благо

Рудним је благом врло сиромашан кнежевачки округ. Он је сав препун кречнога камена. У планини села *Причевца,* 4 сата од Кнежевца, вадило се олово за Турака. Сад се тим нико не занима.

Угљена лигнита нашао је на више места г. *Мачај,* а особито: у *јелашничкој реци,* на југ од *Новог Хана;* у *Вини,* 2 ½ сата на југозапад од Кнежевца; у *Подвису, Жуни* (Жлни), и у *Бучју,* које је последње место 3 сата на запад од Кнежевца; а кажу да га има и у *Белој Реци*, не далеко од Св. Аранђела. У *Новом Кориту* има камена бруса.

Да поменемо овде и неколике пештере, које се находе у овом округу:

1 *Преконошка пештера,* на пô сата од села *Преконоге,* 5 сâта на југ од Кнежевца. Ту су три пештере, али је средња најзнатнија. Она се зове *Шакрна страна.* Улазак је у пештеру низак, да се једва може насатице ући. Кад се та тескоба прође, udари се на прву шупљину, али ипак малу. Сад се иде даље, и сводови се почињу дизати и ширити; почну се блистати, као да су посути драгим камењем. Овај се део пештере може сматрати, вели г. *Мачај,* као каква огромна гробница, јер се ту находе небројени остаци свакојаких препотопних животиња. Одавде се иде опет у

другу просторију. Пролазак је љигав, и ваља се чувати да се човек не оклизне у бездан. Но у праву велику пештеру се тек одатле ваља спуштати на конопцу, па још много пузати, докле се у њу дође. Ту се виде ствари дотле невиђене: не зна човек, да ли је у каквој цркви с олтаром, амвоном, и полијелејима, или је међу неким мраморним стубовима; на неким крајевима стоје као кошнице, или као огромне главе од шећера, и Бог те пита шта није.

Вода капавица једина прекида, и то веома лагано, ову нему тишину, овако дубоко под земљом. А вода и гради ова чудеса којима се дивите у пештери.

Испод ове пештере находи се друга, која се зове *Голема Шакрна*. Улазак јој је простран, и она је широка 5 хвата. И ту има неких окамењених костију.

Трећа је мало на југоисток, и зове се *Равна Пећина*. Она је изнутра сва црна од некаквога гара. У њој има до 5 хвата дебео сталаклит.

Код Вратарнице, 4 сата на север од Књажевца, под брегом *Голином*, има пештера, која се зове *Топлик*. Из ње излази вода, за коју се држи, да је врућа. Г. *Мачај* је нашао да је она топла 9° по Р. Пештера је готово сва округла, до 5 хвата висока, и око 16 кубних хвата широка. На сред пештере пада врло јака жица воде, која тиме гради на 3 хвата висок, и 2° широк, округао сталаклит.

Још ваља поменути пештеру *Леденицу*, која се налази на *Тупижници*, планини између села *Мањинца*, *Бучја*, и *Кожеља*. У пештери овој находи се лети неколико педи леда, а зими га нема. Сељаци га ваде и носе по саборима те хладе вино и воду, кад је врућина. Откуда је то, тешко је погодити. Биће да они најбоље погађају, који мисле да то долази од тога, што се врло споро изједначава температура подземних празних просторија са спољашњим ваздухом. Зимња хладноћа врло споро разлађује камене слојеве, који чине пештеру, и тек кад она дође до ступња где се леди, онда се на пољу све почне кравити, због летње топлоте.[1]

[1] *Гласник XIX*, стр. 306.

6 Остаци од старина

Кнежевачки је округ пун остатака од старина; међу њима има их доста који су везани за догађаје или личности из славнога доба српске историје.

Стеван Првовенчани, у животопису оца својега, *Стевана Немање*, каже да је, после сирти цара Манојла (1180), у Цариграду настао инь царь люты и крькопролитель и раѕдроуши мирь сь прѣподобьнымь и светымь, што Немању изазове да устане на оружје и да придружи држави својојземље у којима су живели Срби, али у којима су још заповедали Византињани.

Удруживши се, дакле, с угарским краљем, *Белом III*, Немања освоји од Грка прво *Средац*, (данашњу Софију). У то Бели умре жена, те се он врати у своју постојбину, а Немања продужи рат „и силою своюю освоји градь Перникь, и градь Стобь, и град Ѕемльнь, и град Вельблоуждь, и градь Житомитьскь, и градь Скьпьль, и градь Лѣшьскь оу дольнемь Полоѕѣ, и градь Градьць, и градь Приѕрѣнь, и градь славны Нышь, и градь Скрьлигь и градь Равьныи, и градь Коѕьль. Тѣхь градовь ськроушь и до коньца основаниꙗ ихь иѕькорѣнии, не оста бо ками на камени иже неськроушише се[1].

И од толиких градова, ми данас можемо слободно да разгледамо само развалине града *Сврљига*, града *Равног*, и *Козеља* (Кожеља), који су сви у кнежевачком округу; славны градь Нышь можемо испрема себе гледати тек с брега Курилова, а десет осталих притискује тама *нове* Византије.. Да почнемо Сврљигом.

Град је *Сврљиг* на левој обали тако названога Сврљишког Тимока, на самој омчастој ивици онога веома интересног теснаца кроз који је пробила та речица, почињући од села Нишеваца па до села Подвиса. Од градског подножја па доле до воде Тимока са свим је стрмен одсек, а висина му може имати неколике десетине хвата. И с друге стране исто је тако и стрмена и каменита обала.

[1] *Житије Светог Симеуна*, у *П. J. Шафарика*, *Pamatky*, и т. д. стр 8.

Теснац тај траје, мислим, 5—6 сата. С њим се може упоредити, колико ја знам, само *Дервента*, више Раче на Дрини, и, у малом, *клисура горњокаменичка*, коју је пролокала река репушничко-папратска.

Од града Сврљига стоје данас само две куле; једна обла, а једна четвртаста. Град је дугачак 100, а широк 43 корака. Грађевина изгледа да је мешавина римскога и доцнијега наимарства.

Западно од града неколико хвата ниже, у дољи под стеном, познају се остаци од вароши. У новије време, ту су седели Турци. Сад се то место зове *Варош*, а има тек 40 кућа; његова пак *Палилула*, заједно са засеоком *Мечијим Долом*, једва броји 15 кућа.

Некад је ту било много више живота и рада; то не сведоче само неме стене; него и писани споменици. Одломци *Сврљишког Јеванђеља*[1] доказују да је ту некад било и живље врело духовнога живота, да су писане књиге, које су шириле видело и љубав међу људима!

Данас све то дремље у развалама и, као суворхо дрво, чека да из жила избије изданак, доказ новога живота и трајања.

Сврљиг је од Књажевца 4 сата идући на југозапад; а од њега до Ниша биће 5 сати идући на југ.

Град Равни. Од овога града леже сад пусте развале недалеко од села *Равне*, на левој обали Тимока, испод Књажевца, близу *Новога Хана*. Он је био дугуљаст четвероугаоник; дужина му је 120, а ширина 75 корака. На сваком углу била је по кула, и на сваком платну по две, међу којима су јамачно била врата.

Многи знаци тврде да су овде боравили још стари Римљани.

Од овога града ишао је пут тимочком долином на север кроз *Вратарницу* к Дунаву, а други се одвајао на исток кроз *Кадибогаз* у садашњу *Ашчар-Паланку*.

У овом граду *Равном* састао се *Стеван Првовенчани* с мађарским краљем *Андријом*, измирио се с њим, и веселили су се ту 12 дана. Ту су они даривали један другога чашама скупоценима, и

---

[1] *Гласник* XX, стр. стр. 244—264.

коњма чуднима, који су били „обложени и утворени златним браздама, што су се сијале као сунце“,[1] и т. д.

Првовенчани даље прича, како се на њега био дигао грчки цар да му отме што од земаља, али га он затвори тако да се није могао вратити, и тек на молбе краља Андрије остави га да иде с миром.

Кожељ. На северозапад од Кнежевца, око 3 сата хода, на једној кречној коси од *Тупижнице,* развалине су старога града *Козеља,* који је сада веома порушен. Ништа особито није остало од старог његовог живота. Само под градом има село које се зове *Кожељ,* и ту је развалина од старе цркве која је била 27 корака дугачка, а 15 корака широка. Ту је нађен један бео камен, као полумесец, и на њему су неки само ово могли прочитати....... **Вь лѣто...... ѕѱ.ꙁ** (= 6707 = 1199?) **царствоуюштемоу**........**Д Априлија**.... Друго је све изобијано тако, да се није могло прочитати.

Кажу да је ова стара богомоља била доста добро одржана, али је искварена онда кад се градила кнежевска црква, па је било заповеђено да се камен одатле носи за нову цркву.

Каква је то варварска мисао? уништавати то мало проповедника прошлости, да се начини грађевина, за коју је, бар у Кнежевцу, ласно било наћи камена! Зар се чедо нема чим другим заранити, него да се реже на режњеве мајка његова?! — Тешко народу који у свом животу и раду не зна за јуче, нити мисли за сутра, него хоће да живи само за *данас!*

Градиште, до села *Градишта,* $3^1/_2$ сата на исток од Кнежевца, на једној кречној стени, има стари градић, за који се не зна ни чији је ни кадашњи је. Ту је један сељак изорао хаљине, које су, место гајтана, биле све сребрним токама искићене; још су изорани неки суди, све од самог сребра.

Јаноштица, у ошљанском атару, североисточно од Кнежевца, стари разваљени градић.

---

[1] Вреди прочитати крај *Животописа Стевана Немање,* у *П. Ј. Шафарика,* стр. 27—29

Ветрен, на исток од Новог Хана, ½ сата даљине, стари градић.

Венац, брдо више манастира Суводола, на ком је такође био некакав градић, који је сада порушен.

Још их има: у *Д. Каменици,* на *Грнчару,* у *Бучју,* у селу *Преконогама, Кулишту,* и т. д.; али се ни о ком ништа не прича.

У Доњој Каменици, 2 сата на исток од Кнежевца, на десној страни Трговишкога Тимока, има мали манастирић *Света Тројица,* задужбина српског деспота *Лазара,* најмлађега сина *Ђурђа Бранковића.* Црква је ова са свим незнатна грађевина, али се у њој сачувао био над средњим вратима овај запис овако исакаћен ..... **нꙁ..... оц҃а... сн҃а.... хр... сты.... тр҃... десп... Лаꙁар... въ л҃ѣ... ѕцѯе** (6965 = 1457).

За овога деспота наши домаћи летописи казују да је венчан деспотским венцем 18 Декембра 1446, да је с оцем својим владао 10 година, а, по очиној смрти, сâм годину и 26 дана, и преминуо је 20 Јануара, у петак, у 4 сат ноћи, 1458.[1]

Мало ниже овога манастира, баш у селу *Доњој Каменици,* на левој обали Трговишкога Тимока, уза саму школу, стоји мала црквица *Михаила Абоговића,* који најпре беше велики војвода[2] Деспоту Лазару, а после другар у влади жени његовој, што га је и главе стало.[3]

Црквица је малена, и готово личи на неку кулу више него на цркву, ама је лепа; особито јој је живопис био изредан; али га је свега изгрдило време и турска пакост. Сам Деспот и Деспотица измоловани су на три места:

С леве стране западних врата, и он и жена му у свештеном оделу, и под затвореним крунама. Од записа је ту остало само ово: **Михаиль Деспоть вь х҃а Б҃а благовѣрни** ....

Западно од десне певнице опет су њих двоје, без круна и без икаква записа, држе у рукама цркву, и дете једно стоји уз њих.

[1] *Památky, П. J. Шафарика,* у летописима, стр. 73 и 79. Година постања манастира у г. Мачаја (*Гласник* XIX, стр. 345) забележена је 6956, али ја мислим да је то штампарска погрешка.

[2] *Památky,* и т. д. (у летописима) стр. 79.

[3] *Мајков, Историја,* стр. 121.

На горњем боју, као на хору, над женском црквом, с десне стране, опет Деспот и Деспотица; само је ту она с десне стране у круни и с великим минђушама, а он с леве, гологлав, и с двоје деце уза се.

Барањица, на југоисток од Кнежевца, заслужује да се помене због неких старих римских каменова, који сведоче да је ту негда било живо место, и да је имало јачих звеза с градом Нишем. Више што могу читаоци наћи о Барањици у врло марљиво израђеном чланку Дра *Мачаја,* у *Гласнику* XIX, стр. 340—342. И г. *Каниц* помиње ово место, и доводи га у свезу с градом Равним. Нека његова тврђења о односима међу ова два места за њиховога некадашњега живота, мени се још не виде довољно чврста, али му хвала што је тим већма обратио пажњу онима који се баве испитивањима од оте врсте.

Свети Аранђео (или *рашинска црква)* 5 сата на југозапад од Кнежевца, сада световна богомоља, а некад је била манастир.

Стара је црква, у поправљању, 1865 године, изгубила свој први облик, а нема ни онога записа који је показивао ктиторе ове богомоље и време када је постала.

Међу тим, у народу се прича ово:

— Живела су, веле, некад у Руднику два брата: *Вуја* и *Груја.*[1] Један од њих оде у свет по служби, а други остане дома.

После много времена, онај што је остао код куће, обогати се, и зажели да разбере што за брата свога. Чуо је био да му је брат у Цариграду, па се крене на ту страну, да се нађе и види с њиме. Путујући, дође на место где је сада црква светога Аранђела. Ту је била нека механица, у којој се он устави да руча.

Још није био ни сео за ручак, а путем од истока приспе други путник, и одседне и он да се одмори и поруча. Седну заједно да ручају, и почну распитивати један другога: одакле су, ко су, и куд Бог да који путује?

Овај с Рудника каже да тражи брата.

А онај с истока опет рекне да се родио на Руднику, да је

---

[1] Имали су и сестру Никосаву.

девно отишао у свет, и сад иде да тражи: има ли ко жив од рода његовога.

Сад се познаду, и ижљубе као браћа.

За спомен тога срећног састанка, сазидају они доцније — тако вели прича — цркву *Светоме Аранђелу*.

---

7. Становници књажевачког округа.

а. ЊИХОВЕ ИСТОРИЈСКЕ СУДБИНЕ

Како је још од памтивека тимочка долина била један између великих путова који су везивали с Дунавом средину данашње турске царевине у Јевропи: то је и округ о ком говоримо имао да поднесе доста невоља од турских војскâ, кад су се оне, у свом напредовању, гибале из падине Нишавине у падину тимочку, или када су се, гоњене хришћанском силом, повлачиле од Дунава к средини својих земаља.

То често пролажење великих војскâ могло је учинити да се дуж тога пута популација знатно измеша, и у велике измени. Једни су се уклањали испред велике војничке силе, а други су се настањивали на остављеним местима. Међу осталим, то је знатно радило и на говор Сврљижана и Тимочана.

Али све то не само да није утрло толике сведоке старога српскога живота у овом крају, као што су: Равни, св. Тројица, Каменица, Сврљиг, Св. Аранђео, Гургусовац, и т. д., нити умалило осећање за народну независну заједницу: него као да је још оснажило жудњу за ослобођењем.

Устанак у Шумадији 1804 ширио се, истина, на све стране, као што иду звездане зраке, али је ипак она зрака, која је ударила на Честобродицу и Криви Вир, најдаље отишла од средине своје. Види се колико је радосно дочекана у Сврљигу, на Тимоку, и у Заглавку.

Године 1815, округ се овај није могао придружити устанку Таковском за то што је био притиснут великом турском силом. Тек године 1833, пошто оно султан изгуби битку против Мисираца, и

пошто руска војска, као савезна султану, некако поста господар сваке радње на Босфору: Кнез Милош осети да је наступила згоднà прилика удружити свој рад са жељом становника овога краја, те тако, у пролеће 1833, букне на Турке устанак, који се заврши тим да се округ овај опет врати мајци-отаџбини.

Још доцније, у Новембру 1833, *султански хатишериф* (од почетка месеца реџепа 1 49 године) огласи да предели *Гургусовац* и *Сврљиг*, који су били отргнути од Србије, морају се њојзи придружити.[1]

На тај су начин Сврљижани, Заглавчани, и Тимочани враћени опет својој матери отаџбини, којој се труде да буду вредни и срећни синови.

Не ће бити с горега поменути овде да су многи Сврљижани, за време ратовања за првога устанка, дигнути из својих села и расељени у разна места у Србији. Ми смо то поменули у београдском округу. То је чињено да се склони нејач од непрекидних војних најездâ и сударâ.

Као што турска најезда није могла смањити осећање за слободу, нити уништити свест о прошлости српској у овом крају: исто тако није она могла уништити ни неке утицаје вере и цркве. Нигде нисмо опазили толико жеље за обнављањем старе славе Божје, колико у Сврљижана и у Тимочана. Толики људи, жене, и чак девојке, тамо траже и откопавају старе цркве, и објављују вољу Божју с онаким веровањем с каквим су дихали стари пророци. Од свих оваких фанатика највише је, у последње време, изишао на глас неки *Милета П.* из села *Жуне* (Жлне), у заглавском срезу, који оно што му се присни или на јави причини, објављује у пуној вери као вишу вољу која се мора послушати.

Б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Ваљало би и овде да одржимо ред кога смо се држали у свему своме спису: да побројимо личности које су рођене у овом огругу, а учиниле су какву већу услугу своме народу. Али нам

[1] *Матић*, Явно право Србіє, стр. 44.

са тога краја није било никаквих бележака о каквим вођима народним, било у рату, било у каквом другом раду напретка.

Покојни *П. Јокић,* који нам је досад био увек најпоузданији вођ, овде казује уједно покрет у Бањи, у Црној Реци, и у Сврљигу, и то врло лаконски:

— — — „Вељко, вели он: — постави неког *Милисава* над кнежином црноречком; неког *Ивана* над Бањом: неког *Крсту* из *Сливја* над Сврљигом, и неког *Тошу* над Гургусовцем. Он тако наименује народу старешине (у јесен 1807), а Турци су још владали тим кнежинама. По том се измакне у Криви Вир, те зимује. У пролеће 1808, удари он на Бању, и отме је. Узме сврљишку кнежину, и ту остави *Крсту* из Сливја за буљубашу; после узме Гургусовац, и ту остави *Тошу.*"

Ето то је све.

Вељко из Црне Реке, а други чувени вођи с Делиграда, изгледају нам, према оном крају, онако као велики и гранати растови који допуштају да се у хладу њиховом могу дићи тек сићушне и нежне biљчице, величину пак сваку вуку они у се и стапају је са својом величином.

У новом устанку, 1832 и 1833 године морају се поменути имена: *Голуба* из *Јошанице* (бањске), који је предводио устанике, и *Кнеза Милете Радојковића* и *Милосава Ресавца,* који су у име Кнеза Милоша ствар прихватили и довршили 1833.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Грамада, 5 сата на југ од Кнежевца. Ту је прелазак из наше стране у Турску, за Ниш. То је једна преседао на водомеђи Нишаве и Тимока, којом прелази пут из једне падине у другу.

На Грамади је, око половине Октобра године 1811,[1] Карађорђе с Младеном, кнез-Јевтом, и Милетом из Катуна, дочека Рушид-пашу, који је ишао с 8000 војске, разбио га, и одбио од Србије.

Нови Хан, 2 сата на север од Кнежевца, на путу к Зaје-

[1] *Голубица V,* стр. 178.

чару, у красној долини тимочкој. Ту је, кажу, била нека кула,[1] и у њој је седео неки субаша *Омер,* као последњи власник њезин. Године 1833, Срби су ту кулу запалили, а Омера је убио неки *Петар Арнаутин* (тако је прозван, родом из Селачке.

Суводô, манастир, 3 сата на север од Књажевца, где је, 1810, био неки сукоб између Срба и Турака. Срби су ту изгубили битку, а Турци су опленили цркву, и миздрацима изболи свецима очи.

Вратарница, на 4—5 сата северно од Књажевца, село и камените теснац, кроз који протиче Тимок после лепе новоханске карлице (басена), све до повише села Грљана.

Тај теснац, као једини пролазак тимочком долином, врло је важан. Њега су Римљани звали *„Passo Augusto“*.

Ту су се догађали многи судари међу разним ратницима. Године 1737, кад су се Аустријанци повлачили из предела које је још *Принац Јевђеније* био отео од Турака, Маршал Кêвенхилер остави један баталион, да заклања његово повлачење к Београду. Турци стигну на Вратарници тај баталион, и, 9 Октобра 1737, свега га исеку. Само два човека изнесу главе.

Прича се да је она „Латинска црква“ била озидана за спомен овим војницима. Али је то тешко веровати, пошто се Аустријанци, после тога доба, никад нису пружали чак довде, нити им је влада била дуга.[2]

Кадибогаз, на исток од Књажевца 4—5 сата. Туда је ишао пут из Тимока у *Белиградчик,* док није повучена граница између Србије и Турске. Пут је ишао од Новога Хана уз реку *Клисуру,* а сами теснац добио је, кажу, име *Кадибогаз* оваким случајем: Неки кадија путовао на коњу из Белиградчика у Тимок. Хајдуци га дочекају у теснацу, и викну да стане. Над њим је био одсек висок, а под њим пропаст дубока. Он се не хтеде предати, него гурне коња и слети — у пропаст! Хајдуци га опет ухвате; али, видећи да није ништа ни њему, ни коњу, па ни самом такуму,

[1] Другачије се звала *Адлија.*

[2] *Kanitz,* стр. 312 и 313.

опросте му живот. С тога се тај теснац назове *Кадибогаз.* Ту је сада караула.

Дервен, место на путу од Кнежевца ка Грамади. 4 сата на југ, а сат од Грамаде на север идући, на десној страни Сврљишкога Тимока.

Ту је сада канцеларија среза сврљишкога, и једна механа.

Ми то име помињемо за то, што се у Сврљигу пева једна песмица, у којој се чује овако име. Ево те песмице:

„Јелено, мори, Јелено!
„Ти ли се најде, мори Јелено!
„Ти ли се најде, Дервен[1] да чуваш?
„Дервен да чуваш, карван да бројиш?
„Чујно ли је, видено ли је?
„Мома војвода да будне
„На двеста душе сејмени
„И на тридесет војвода?

в. вароши, села, куће

У овом округу има: 1 варош, 107 села, 4 засеока, 54 општине, и 11.537 глава пореских (1870).

Кнежевац, званични *Књажевац* (некадашњи *Гургусовац*), окружна је варош, малко више самих ставâ сврљишкога Тимока и Тимока трговишкога. Идући од Алексинца и од Бање, Кнежевац је на североисток, и од Зајечара је на југ.

Не зна се постање ове вароши, нити се зна шта је кад с њом бивало прошлога до века. Она се од вајкада звала *Гургусовац.* Народно веровање тврди да је то име дошло од имена *Гргура,* најстаријег сина *Ђурђа Бранковића,* а брата *Деспота Лазара.* Како се у близини овде находе задужбине: Лазарева, и Абоговићева, то не ће бити са свим без основа ни ово народно веровање, и ако је тешко казати колико је управо у њему историске истине.

Биће то, да је у старом Гургусовцу, управо на овом чоту

[1] Реч *дервен,* рекоше ми да турски значи: стражара, где седе војници који чувају околину од хајдука.

где су још остаци од *куле*,[1] био некакав градић још из давних времена, који су Турци, у своје време, заузели, и држали онако како су они све умели држати. Около се димило неколико кућица, и у њима се животарило како се могло живети под Турцима.

У ратовима Аустрије с Турском, помиње се и Гургусовац 1737, када су га Аустријанци заузели били без боја, пошто су се Турци испред њих повукли, али су га наскоро опет уступили Турцима, кад и сву осталу Србију.

За Турака, Гургусовац се, у својој околини, највише звао *Тимочка Паланка*. То му се име може да чује још и данас.

У првој десетини овога века, Вељко га је освојио од Турака, али не за дуго; јер су године 1809, после пропасти на Каменици, Турци опет овладали и овим местом.

Године 1810, 4 Новембра, руска војска с две стране, једна уз Тимок, а друга с Делиграда с графом Орурком, стигне под Гургусовац, пошто најпре разбије турске коњике, који су изишли били пред њу. Орурк опседне одмах утврђење, и стане га тући из 18 топова. Ноћу Турци учине испад, да би се пробили; али буду узбијени. Други дан, Орурк скупи на једно место 12 топова, и стане тући у једну тачку, да провали зид, а нареди да се спрема што треба за јуриш. Наскоро падне кула и један део зида. Одређена за јуриш чета флигел-ађутанта Заса пође напред. Турци се поплаше, пусте се у преговоре, и предаду с условом: да се пропусте кућама, без оружја. Гарнизона је било 800 људи. Утврђење са четири топа, и са свим што је унутра нађено, предаду Руси Србима. С покорењем Гургусовца, отргла су се од Турака два среза, у којима је било више од 80 села, која су дотле зависила од Турчина који је био као старешина у Гургусовцу.

Руси су, после тога, отишли низ Тимок у Влашку, а Срби су остали у Гургусовцу.[2]

---

[1] У једној народној песми, где се казује за смрт Мићићеву, вели се ово:

«У тананој *Врenчевића кули*
«Крај Тимока, више Гургусовца.»

Да ли је та кула кад год припадала *Френчевићима?*

[2] Михаиловскаго-Даниловскаго, Описаніе Турецкой Войны, стр. 15 и 16 уз превод П. Бартенева.

Година 1813-та каква је била за сву Србију, така и за Гургусовац.

Године 1833, о Ђурђеву дне, народ је био устао против Турака, и после мале чарке, у којој су погинула три Србина, Турци су се склонили и иселили, који у Ниш, а који у Пирот. Побуњени народ, који је дошао на Гургусовац, предводио је *Капетан Голуб* из Јошанице бањске. После су стигли *Кнез Милета Радојковић*, и *Милосав Ресавац*, који су извршили исељење Турака. И тако је Гургусовац ушао опет у састав Србије, и после се помињао само као место страшно с оне злогласне куле, у коју су затворани политички кривци 1844 и 1857 године....

Године 1859, Јануара 17, Кнез Милош, у проласку своме из Влашке за Београд, нареди те се запали *Кула Гургусовачка*, а саму варош назове Књажевац, место дотадашњег имена њезиног.

Поред свега што појимамо гнушање старога Кнеза на црну *„Гургусовачку Кулу"*, опет жалимо што је старо име овог места замењено новим. Места, као и славни људи, само могу губити променом имена, а добити не могу готово никад.

У тој вароши станује окружни суд, и начелништво, окружни бригадир, прота, и начелник среза заглавског.

Има реалчица с два разреда, 4 наставника, и 31 учеником. На плату наставника ове реалчице издато је 1874 године 12.126 пореских гроша = 5105·68 динара; има, даље, четири разреда основне мушке школе, и четири женске. У првима су три учитеља и 160 ученика, а у другима две учитељке и 56 ученица.

У Књажевцу има мајстора: свећара, лончара, терзија, абаџија, калајџија, ћурчија, бојаџија, папуџија, поткивача, мутавџија, пушкара, кантарџија, кујунџија, ћерамиџија, дунђера, и трговаца. А вреди поменути да се ту тку и красни ћилими, готово као и они у Пироту.

Других вароши нема у овом округу, осем што се Нови Хан, на путу из Књажевца у Зајечар, отима да изгледа као нека чаршица, а место му и јесте доиста за дивну варош.

Села су у овом округу већином збијена, све кућа уз кућу,

и може се рећи да су доста лепа. Ево њихових имена, с бројем глава у сваком.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Књажевац □ 1833	739	--				
	I Срез заглавски						
1	Ргоште	69	1	27	Алдинци	136	5½
2	Орешац	91	1½	28	Репушница	30	5½
3	Васиљ □ 1853[1]	162	2	29	Радичевац	72	5
4	Глоговац	28	1	30	Балинац □ 1873	87	4½
5	Балановац	109	2	31	*Шарбановац*	16	4
6	Грезна	40	1	32	Причевац	47	4½
7	*Слатина*	44	2½	33	Папратна	68	4½
8	Зоруновац	76	3	34	Деановац	92	4½
9	*Топла*	33	2½	35	Старо Корито	51	3½
10	Вина	105	2½	36	Градиште	15	3½
11	Булиновац	36	2	37	Дрвник	31	3
12	Зубетинац	134	4	38	Трговиште	71	1
13	Влашко поље	50	5	39	Штитарци	49	1½
14	Бучје □ 1864	286	4	40	Видојевци	20	2½
15	Доња Соколовица	61	3	41	Жукови	63	2
16	Лепена	47	2½	42	Горња Соколовица	31	2½
17	Ваљевац	90	2	43	Кандалица	41	2½
18	*Стогазовац*	56	2½	44	Штрпци	149	2½
19	Дречиновац	32	2½	45	Доња Каменица[2] □ 1851	239	3
20	Каличина	29	1				
21	Потркање	33	2	46	Горња Каменица	176	3½
22	Штипина	54	1	47	Крента	69	3
23	Доње Зуниче	95	2	48	Мучибаба	87	3½
24	Горње Зуниче	69	1½	49	Понор	82	3
25	Берчиновац	71	2	50	Жуне(Жлне)□1870	160	2
26	Локва	63	2	51	Црвење	105	2
					Свега . .	3.960	—
	II Срез сврљишки						
1	*Божиновац*	33	3½	4	Галибабинци	135	4
2	*Топла*	180	3	5	Радмировац	51	4½
3	*Бели Поток*	63	3	6	Давидовац	97	4½

[1] Пре је школа била код цркве *Св. Василија*.

[2] Пре је школа била у манастиру *Светој Тројици*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
7	*Пирковац* ☐ 1852 [1]	13	5	24	Црнољевица ☐ 1851	82	5
8	*Попшица*	82	5	25	*Рибари*	94	$4^{1}/_{4}$
9	*Сливје*	37	5	26	*Лозан*	81	5
10	Лалинци	264	5	27	*Округлица*	80	5
11	Копајкошара	36	5	28	Гулијан	133	3
12	Грбавча	171	5	29	*Бучум*	57	$2^{3}/_{4}$
13	Плужина	120	$4^{1}/_{2}$	30	*Тлјовац*	46	$2^{3}/_{4}$
14	Нишевци ☐ 1851	153	4	31	*Бурдимо*	133	3
15	*Миљковац*	51	3	32	Перин	95	4
16	*Дра инац*	124	3	33	Околиште	66	3
17	Мерџелат	65	4	34	Гушевац	87	$3^{1}/_{2}$
18	*Жељево*	32	$3^{1}/_{2}$	35	*Манојлица* ☐ 1866	84	4
19	Шљивовик	115	$3^{1}/_{2}$	36	Луково	144	$4^{1}/_{2}$
20	Преконоге	181	5	37	Влахово	70	3
21	Извор	210	3	38	*Палилула*	16	3
22	*Ђуринац*	53	$4^{1}/_{2}$	39	*Мечиј До*	22	$3^{1}/_{2}$
23	*Бело Ињс*	72	$4^{1}/_{2}$	40	*Варош*	65	$3^{1}/_{2}$
					Свега . .	3.594	—

III Срез тимочки

1	*Мањинац*	74	$2^{1}/_{2}$	12	*Вратарница* ☐ 1873	230	5
2	Кожељ	190	3	13	Извор	225	4
3	Равна	100	$2^{1}/_{2}$	14	Селачка	165	$3^{1}/_{2}$
4	Дебелица	148	3	15	Јелашница	124	$2^{1}/_{2}$
5	*Дреновац*	93	$3^{1}/_{4}$	16	Јаковац	145	$2^{3}/_{4}$
6	Трновац	125	3	17	Ошљани	205	4
7	Врбица ☐ 1853	189	$3^{1}/_{2}$	18	*Ново Корито*	166	6
8	Боровац	149	4	19	Нови Хан ☐ 1844	232	3
9	Марииовац	199	4	20	Петруша	42	$3^{1}/_{4}$
10	Бела река	216	6		**Свега** . . .	3.244	—
11	Заграђе ☐ 1853	230	5				

Примедба. Вук Караџић штампао је у *Даници* за 1828 г. имена села нахије *гургусовачке* и *бањске*, која кад упоредимо с именима у нашем списку, налазимо да има сада много више села. Имена села која онда нису била, штампана су овде курзивом. У *Вуковом* списку налазе се имена ова два села, којих данас више нема, то су: *Пустокравље* и *Козје*. Нека опет села другче су у *Вука* записана, тако су: *Маличани* место *Каличани*, *Кањиште* место *Околиште*. *Вић*

[1] Школа ја код *Св. Аранђела*.

место *Вина*, *Золновна* место *Зоруновац*, *Лукву* место *Локва*, *Алинци* место *Алдинци*, и још много других промена, које могу бити и саме штампарске погрешке.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА КНЕЖЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ											
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИРА	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Кнежевац варош	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.057	739
2	Заглавски	—	—	51	51	4	1	5	5	—	5	19.128	3.960
3	Сврљишки	—	—	40	40	6	—	6	4	—	4	17.920	3.594
4	Тимочки	—	—	20	20	1	1	2	4	—	4	14.974	3.244
	Свега . .	1	—	111	112	12	2	14	14	1	15	55.079	11.537

У целом округу има дакле 112 насељених места, и кад овај број упоредимо с бројем житеља, онда долази у средњу руку на једно место по 492 житеља. Највише су насељена места у срезу *тимочком* (по 740 душа на једно), за тим у *сврљишком* (по 448 душа). У *заглавском* срезу најслабије су засељена места, јер у њему долази тек по 375 душа на једно место. Пописом људства од 1866 године нађено је у округу кнежевачком само 106 места, дакле 6 мање; кад ова места разделимо по њиховој насељености, онда имамо

са	100 душа	2	места
од	101— 200 „	13	„
„	201 – 500 „	53	„
„	501—1000 „	31	„
„	1001—2000 „	5	„
„	2002—5000 „	2	„

Попис људства, чињен у 1866 години, показао је да у округу кнежевачком има свега 55.079 душа, и то 28.136 мушких, а 26.943 женских, долази дакле на 100 мушких 95·76 женских.

Више од ове главне средине има срез сврљишки (96·51), а остали срезови имају нешто мање.

Кад број богомоља и школа упоредимо с бројем душа, онда долази једна богомоља на 3934, а једна основна школа на 3672 душе. У срезовима долази

у срезу		ЈЕДНА ШКОЛА НА ДУША	ЈЕДНА ЦРКВА НА ДУША
тимочком	. . . . .	3.743	7.987
заглавском	. . . .	3.816	3.826
сврљишком	. . . .	4.480	2.987

Највише школа има дакле срез тимочки, а највише богомоља срез сврљишки.

Куће у Тимочана и Сврљижана обично су с једном собом и кујном. Кујне су много веће од собâ. Испред куће је подрум, озидан каменом. Готово пред сваком кућом има трем, који се тамо зове *диван* или *дивгна.*

Куће имућних људи покривене су ћерамидом, а у сиромаха сламом; олепљене су и једне и друге земљом, често таком белом као што је креч.

У собама зими спавају; у њима увек држе оружје, и неке судове, као што су; земљанице, чутуре, стаклета, и т. д. За спавање има по један кревет, исплетен од прућа; по њему је, од овсене сламе, вешто исплетен простирач, место душека, а поврх тога су поњаве од вуне или од кучина. На источној страни стоји икона (обично од хартије). О празницима сви се према њој моле Богу.

Убичајило се, да се сад свуда у собе намештају плехане пећи, које се ложе изнутра.

У кујни (кући) спава се лети око ватре, која се готово редовно ложи насред куће; ту се готове јела; у кући је ковчег за брашно, и за оставу хлеба, и све остало посуђе.

Дивно чудо, да се у подрумима држи рухо, које се тамо зове *парамање,* и неки судови за преручивање пића, што се с пивница доноси кући; ту је сав *смок,* а имућнији домаћин ту негда сакрива и новце ако их има.

На *„дивану“* се лети сéдп и ручава, а зими се наместе премете, те се остављају хаљине: кошуље, чакшире (зову их беневреци), чарапе, сукње, покривачи, и т. д.

Око куће ретко који домаћин да има житницу, âр за коње, и друге сувоте за стоку и оставу. Све им је то у пољу, које зову *„држава“*, н. пр.: „Удариће те на овâ поток, па онамо на моу *државу,* и једнàк уз брдо“, и т. д.

Неки имају читаву кућу у тој својој „држави“, у пољу (њивама), где живе са свим својим чељадма, а у село долазе тек о празнику, или „на заповест“.

Куће граде сами сељаци, а има и нарочитих мајстора који прелазе из Турске те граде људима скупоценије стаје.

Г. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Тимочани се јако баве земљорадњом, а и сточарством. Дуж Тимока претеже земљорадња, а по планинама сточарство, премда се земља готово свуда обрађује врло марљиво и врло успешно.

Од усева има: кукуруза, пшенице, овса, ражи, јечма, крупника; од поврћа: кромпира,[1] купуса, лукова, цвекле, паприке, и т. д.

Попис обрађевина од 1867 дао је ове бројеве:

Кукуруза је било засејано .	41.228	дана орања
Пшенице	28.799	„ „
Овса	15.252	„ „
Ражи	14.003	„ „
Јечма	12.093	„ „
Крупника	5.360	„ „
Проса	2	„ „
Ељде	1	„ „

Конопље је било на . . . 7.555 дана, а лана на 109 јутара.

Тимочани саде и винограде, који врло добро роде. Књажевац је сав у самим виноградима, а вино у селу *Врбици,* на Тимоку,

[1] Говори се да се у Тимоку, пре Карађорђева времена, није знало за кромпир? !

и још у неким брдима, мало нешто уступа крајинскоме. Винограда је било у целом округу, 1867, на 25.631 мотика.

Од воћа има: шљива, јабука, крушака, дуња, кајсија, бресака, трешања, вишања, дудова, ораха, и т. д.

Попис стоке, 1866 дао је ове бројеве:

Коња	5.651 грло
Говеда	25.816 „
Свиња	20.588 „
Оваца	160.141 „
Коза	61.642 „
Кошница.	2.965 преседа, а го

дине 1859 било их је 6833!...

Овде је место да кажемо што и о *бачијању,* старом обичају, који сам само у овом округу видео још потпун и пуно-значајан.

А шта је то *бачијање*?

Бачијање се зове заједничко држање и музење ситне стоке. То бива овако:

Већ од половине месеца Маја, кад се хоће да почне *струга* или *бачија*[1], одлуче се од музара оваца празови и све јаловиње, па се то чува одвојено. И тек се о Св. Томи (6 Октобра) пуштају празови у овце, и то бива с општим великим весељем.

Музаре пак, одвојене од празове и од јаловиња, мешају по њих 10, 15, 20, 30, па и 35 домаћина, уједно, па та сва тако помешана стока иде заједно на пашу, има једне чобане, и на једном се месту музе по реду који је за тај посао усвојен од памтивека. Домаћини се ти знају од више година, и, без важног каквог узрока, ни један не иступа из те бачиске заједнице.

Број тако помешане стоке може изнети 500, 800, 1000, а и 1200 брава музара.

Место за мужу, које се зове *струга* или *бачија,* мора бити крај какве воде, и удесно за тај посао. Ту се начини какав вењак за склониште судова; ту гори ватра, и увек има по ко год.

[1] У сврљигу се чују оба ова имена и *бачија* и *струга*

. Помешаној тако стоци одреде се, заједничким договором, чобани, којих број зависи од броја стоке, али их обично бива по тројица, од којих се први зове: *ћехаја*, други: *потћехајник*, а трећи: *погоњач*. Стока сва тако измешана, зове се *саглам*[1], или просто: *стадо*. *Ћехаја* је старешина чобанима; он води рачун о примљеној и помешаној стоци, коју мора раздати свима *бачарима* по рабошу, кад се бачија сврши, а друга двојица изгоне стадо на пашу, и нагоне на мужу из *струге* или *буцака*.

Овим чобанима плаћа се различито, а најчешће стоком. У овом последњем случају, *ћехаја* добија обично 7 оваца за лето, *потћехаја* $4^1/_2$, а *погоњач* $3^1/_2$ овце.

У дан одређени за мешање стоке, сваки бачар догна своју стоку, и преда их чахији. Овај прими, и зареже у рабош: колико је примио, да може толико вратити, пошто се бачија сврши. Кога домаћина буде највише стоке, тај се прозове *стадник*. Њему сви други указују неко одличије; његова се реч највише слуша, и он *први* долази да музе стадо на бачији; он може и да каштигује чобане, и никад нико није непризнавао стадникове власти.

Пошто стока, тако помешана, преноћи прву ноћ, помузе се у јутру сва скупа, и од тога млека граде се *белмужи* (нека врста цицваре) а и подсири се, те се од те груде нешто шаље свештенику, који ће светити водицу на бачији (неки ово и не чине), а нешто се пошље у другим одличним људима у околини, као *првина од бачијања*.

Та стока оде сада на пашу, а кад се приближи вече, онда се сва пригна к бачији, где је већ сваки бачар приспео са својом чељади, донео судове, и наместио столицу на вратима стана, да му је лакше мусти. Стока се сва затвори у *স্ট্রугу*, па се лагано изгони, а сваки своје бравче, познавајући га по ровашу, и иначе, прихвата и музе у свој суд.

Кад тако свак своје помузе, онда стадник, као неки старешина, узме *мерне судове*, те свакоме на по се измери млеко, и то се све зареже у рабош. Према количини сада помузеног и измереног млека, одреди се ту колико ока припада сваком бачару

[1] Ово је реч турска и значи овце музаре.

за цело лето. Исто се тако ту утврди којим ће редом долазити бачари да музу, имајући на уму и то, да је млеко у пролеће жиђе, а пред јесен гушће. Тако неком долази да више пута помузе све млеко од целога стада, а неком само четвртина од једне муже, према умешаној стоци, и према количини млека, сад намузенога.

Пошто се млеко тако премери, и утврди ред бачијању, онда се сва стока измеша наново, па настане заједничка вечера и весеље и игра до нека доба ноћи.

Ово се зове *прѐмлâз.*

Су̏дови којима се мери млеко зову се: *зиђ* и *чаша.*

Том приликом певају се многе песме. Осем оних које су штампане у мојим *„Путничким Писмима“* (од стр. 134—141), ево још неколиких:

I

„Што ме мило с' вечер да погледам
Где кметови редом наседали;
Редом седе рујно вино пију;
Ту овчари бело млеко мере:
Двеста *зиђа,* пет стотина *чаша.*
Златне чаше, сребрни зиђове“.

II

Хеј овчару, цвеће миришљаво!
Није ли ти сиво стадо воду?
А овчарин тихо одговара:
„Бога вама, хубаве девојке!
Кад питате, право да вам кажем:
Да би пило, не би ни блејало:
Двеста пише, триста прескочише,
А пет стотин' у брег ударише
Па отоше у прилош планину:
Тамо им је струга сграђена,
Испред струге једно ново ведро
И на ведру та танка цевара...
Њу ми узе тоја лудо младо
Па излезе на дел горе
Па засвира у тнку цевару,
Жалосно свира, тужно изговара...

— — — — — — — — — —

III

Бога моле хубава невеста:
„Духни ветре, духни горњанине!
Те обори иње од планине,
Да излезнем на Витош планине,
Да погледим доле низ планине:
Пасе ли ми војно сиво стадо,
Пасе ли ми траву детељину,
Пије ли ми воду непијену
Леже ли ми хладу нележену
Што молила Бога умолила.
Духну ветар дукну горњанине,
Излезла је на Витош планине,
Поглѐдала доле у равнине,
Видела је своје младо војно:
Оно пасе траву детељину,
Оно пије воду непијену,
Оно лежи хладу нележену.

IV

Горо, вита горо!
По тебе ли расте
Каћун жуто цвеће?
Девојке га брале,
У киту га виле,
Горе ѓа давале:
Па горе говоре:
„Немој горо, да проважеш,
Што, горо, виђујеш!
Гора им говори;
„Гора шта виђује
Да она казује,
Она би посвула
Од врх' до корена,
Али неказује
Што гора виђује".

V

Павле пројде, гору разговара,
Гора Павлу потихо говори:
Бога тебе, Павле Јуначине,

Ал' си жењен, Павле, ал' нежењен?
Павле гори потихо говори:
„Нисам жењен нит' ћу да се женим
Дор не узмем девет браће сестру,
Да ме зову девет шуре „зете!“
И десета њина стара мајка“.
То дочули девет брата сестре
Па градили девет Београда
И десету кулу од кремена,
Затворили своју милу сестру,
Седела је до девет године,
Кад настуни година десета,
Таг отиде Павле, добар јунак,
Па си окну Милицу девојку:
„Јеси л' жива, Милице девојко!
Милица се из град' одзиваше:
„Још сам жива, ал' је рђав живот“.
Павле разби девет Београда,
И десету кулу од кремена.
Па си узе Милицу девојку,
Одведе је на своје дворове.
И звали га девет шура „зете!
И десета стара њина мајка“,
Што је рекал Павле добар јунак,
Што је рекал, то је јунак свршил,

Ово певање и весеље траје готово целу ноћ.

Доцније, кад коме дође ред да бачија, он крене сву своју чељад на бачију, где имају општи судови, а и он своје донесе. Ако му, по размеру, припада толико млека да само једном преко лета дође на бачију: он од једно сврши сву бригу око муже и сирење за цело лето.

Млеко се бучка обично ноћу по хладовини. Тај посао раде момци и девојке. Тује свакад весеље и певање по сву ноћ.

Кад се о јесен већ приближи време да бачија престане, да се овнови пуштају у овце, а то је прва пола Октобра, обичн о Светом Томи (6 Октобра), онда се опет бачари скупе и договоре кад да престане бачијање, и кад да сваки своју стоку узме од чехаје. Ћехаја им се тада обично моли да му допусти мусти

оно млеко од раскинућа бачије од повратка оваца свакоме бачару, доказујући да су преко лета болеле чобане руке од муже. Обично им се то допушта, и то се млеко зове *рукобољ*, и ћехаја га с чобанима праведно подели.

Празови се пуштају у овце с неком великом пажњом и свечаношћу. Много се чини да је праз добар, и да обриче добру принову на пролеће.

Кад сваки бачар прими своју стоку по рабошу, онда се бачија свршава.

Тај обичај стоји од памтивека, и врши се сваке године. Још досад није познато да је на нашим судовима икад било око тога парнице. Каква је то дивна снага у народнога обичаја:

Бачија има у срезу голубачком, у Хомољу, и у Копаонику, где се одржало шума и паше за стоку. Било их је око Мораве, али се сад већ изобичајиле, пошто ја земља постала потребнија за обрађивање него за пашу.

Биће на свом месту, ако овде кажемо што о неким јелима која готове и једу Сврљижани.

I Мрсна или блажна јела

1 *Чорба*, од сваког меса, или живине, готови се као и свуда закисели се сирћетом, а негде грешем.

2 *Купус*, кисео, ситно се исецка тако да се може кусати кашиком, и кува се с пастрмом говеђом или свињећом.

3 *Наголо*, само месо с луком црним или празом, готови се као обична *јанија*.

4 *Ђувек*, готови се овако: најпре се месо прокува у лонцу, у велику земљану чинију (која се и сама зове *ђувек*) накрижа се лука (црна или праза), и наспе пиринча колико треба. Сад се оно месо из лонца преручи у ту чинију; чинија се стави на жар, а покрије вршником, по ком се опет поспе жар, и тако се оно јело укува и укрчка, па се онда једе као печење.

Овако се јело готови и у дубоким тепсијама, и тада се и сам тај готовац зове *тепсија*.

5 *Пржење паприке на масти*. Испеку се, или, боље рећи,

упаре се најпре зелене паприке у врућем пепелу, па се онда искрижају у тигањ, у растопљену маст, и успе се колико треба чистога брашна, и разбије неко јаје, па се то све добро упржи, и после једе.

6 *Гибаница.* Развију се 20 кора (*јувака* или *обги*), па се свака за себе на угрејаном вршнику малко просуши, а у тигању се размути сир у растопљеној масти, у што се успе и мало воде, па се добро измеша. Сад се смести једна кора или обга у тепсију па по њој посипа кашиком оне смесе од сира, масти, и мало воде и тако се посипа између сваке обге, док се не сложе свих 20 После се тепсија метне на жар, а покрије вршником, по ком се поспе жеравице, те се испече.

Исто се овако меси *гибаница* и у Рипњу (београ. округ).

7 *Велмуж.* Увати се сир од небучканог млека, па, пошто се оцеди од њега сурутка, метне се он у бакрач, који је нарочито за тај посао намењен, те се растопи, и кад добро проври, успе се, колико треба, проиног, а некад и пшеничног брашна, па се једнако меша, а непрекидноври док се год не покаже масло, и док се оно тесто не почне окретати у маслу, а тада је већ добро. Неки у то јело мећу и ситно исецканог лука, а неки не мећу. Ето то је *белмуж.*

8 *Каша.* Закрка се у тигању брашно, вода, и маст; истроши се нешто сира, и накрижа мало црна лука. И то се добро упржи па се зове *Каша.*

9 *Пиктије* кувају се као и свуда, само што се при разливању не требе од костију; и, у мале чанке, сипа се по мало и туцане паприке.

10 *Купусник*, готови се као и гибаница, само што се међу обге, место сира и оног којечег другог, меће кисео исецкан купус, а може и пресан, пошто је најпре малко прокуван у бакрачу, па оцеђен од воде, и малко на масти упржен.

11 *Зељаник.* И он се готови као гибаница, само што се у сир, маст, воду, и јаја меће ливадско зеље, или лишће од цвекле па се тим посипа између јувака, и испече.

12 *Јајченик.* Размути се неколико јаја и пројина брашна у

млеку (или у води, ако нема млека), тепсија се намаже машћу, па се у њу саспе она горња смеса, и под сачем испече.

13 *Гологлавник.* Размути се пројино брашно у води, као скроб, па се онда поспе по дну целе тепсије и подоста, по том озго наложи се оборено ливадско зеље, помешано са сиром, а и неко се јаје у то разлупа; по врху тога опет се поспе она скроб и, пошто се испече под вршником, врло је укусно јело.

Сиромашнији људи и у вароши ово често готове.

14 *Подробица* — оно што се начини од црева и џигерице бравчета, у опште се меће и мало лука, паприке, бибера, па се то онда зашије у прасе или јагње које ће се пећи, те се испече унутра у печену браву.

15 *Чолама* зове се јело од зечијег меса, које се готови онако исто као и червиш од пилетине.

II Посна јела

1 *Орешак,* готови се онако исто као и гибаница од истуцане орахове језгре са зеитином, луком, туцаном паприком, и водом, колико је потребно.

2 *Печење,* (посно). Накриже се црна лука на котуриће, а тако и кромпира, успе се пиринча, поспе туцаном паприком, налије водом у тепсији, и под вршником се крчка док не увре вода. То се зове *посно печење.*

Остала су посна јела простија, као: пасуљ, сочиво (леће), боб, грашак, и т. д., и готове се као и свуда.

Стање становника кнежевачкога округа може се проценити најбоље по овом што довде казасмо о њиховим занимању. Ми можемо дати процену томе само у две три речи: *оно је у опште добро.*

Д. ОДЕЛО

Готово сви Тимочани носе једнако *одело*; разлике су тако малене од Св. Аранђела до Вратарнице, и од Бучја до Манојлице, да се не вреди чак и у таке ситнице овде упуштати.

Ево како се носе, на прилику, Сврљижани: мушки облаче и

лети и зими чакшире (без гаћа), а горе имају кошуље, у којих су недра и зарукавља тако дивно извезена, да је милина разгледати тај дивни рад женских руку; по кошуљи облачу фермене и гуњеве, који су на грудима раздрљени и лети и зими; на главама носе шубаре од јагњеће коже; а неки сами плету себи шарене капе од вунене пређе. Те су капе лепе и врло пробитачне.

Само стари људи носе до колена беле доламе, закопчане на грудима, и то највише зими, па, поврх тога, фермен и гуњ, а доле тесне беле чакшире.

И стари и млади носе на ногама дугачке сврљишке чарапе које се обувају поврх ногавица од чакшира, па онда опанке, који су сашивени пртеном узицом, место опутом, и, место шумадинских каиша, притежу се за ногу узицом од кострети.

Жене носе трвеље, онако како смо описали у крушевачком округу; девојке се пак, поврх феса, тако забрађују марамама, да многима једва виде очи, нос, и уста. Иначе је све веома слично с крушевачким ношивом.

Збиља! мора да се примети, да у изради неких хаљетака на Сврљижанкама и Тимочанкама имају неке разлике, на прилику, на њиховим чарапама, али то само вично око може да распозна.

е. ГОВОР

Говор је у Тимочана и Сврљишана претрпео многе утицаје с историјском судбином ових крајева.

Нноколико речи и облике ставићемо овде, да се види колико има разлике у говору њиховом од обичнога нашега разговора, а у песмама, које су претходиле или ће доћи доцније, то се види још боље.

Тако, на прилику, они се питају, кад се састану

А. Што е, море?

Г. Ништо лошо; салт добриња, хвала Богу!

А. Па што дојде?

Б. Тек да се чиниме! живо? здраво? или: да се нешто научиме (да разбере).

Имена неких хаљетака другојачија су, на прилику: *беневреци*

чакшире), *гаче* (гаће), *крпа* (марама), *ремени* (каиши), *доколенке* (женске чарапе), *дреја* (зубун), *опредљача* (кецеља), *кушак* (вратна марама).

Аксан је оштар, и обично на последњем или претпоследњем слогу, н. пр.: дете, вино, држава, Тимок, Свљишани и т. д. На прилику: „Идем ја јутроске у моу (не моју) државу, а зајац те пред мене; ја скреса пушку, а она, жена, слага“.

Ово *жена* означава псовку, и често се чује у говору у том смислу.

Ж. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле су овде ретке; само у граничним караулама, и негде у пандура, може путник, да их види. Овде се обично свирка зове *фрула*, а велика *кавал*.

Ево неколико песама из Тимока, из којих се може бар у неколико видети језик Тимочана, и предмет њихове појезије, а и њихова сила творилља.

Стојан и Рада

„Стојан иде од, орање
Бела Рада од белило.
Стојан Раде говорио:
„Стани Раде да вревимо:
Хочу ли ти ночи дојдем;
„Стојане, лудо полудо!
Но ли смо пуста роднина?
Тата и чича, два брата,
А ми с тебе братинчета?
Стојан си Раде говори:
„Ћути, ћути бела Радо!
Дл'бока вода брод нема,
Широко поље зглед нема,
Јалова овца греј[1] нема.
Сугаре јагње лој нема.
Убава мома род нема,
Јоште си Стојан говори,
Духоше вихор-ветрови
Та су га оба однели.

[1] Мрс, млеко.

Куд Стојана провели,
Сирове гове увеле,
Бистри кладенци посâли,
Куда су Раду пронели,
Суве се горе развиле,
Сују кладенци протекли.

Немске делије

Вино пију дванаест делије
На Гмитрове дзидане пивнице:
Вино пију па се додумују,
Да опоје Гмитра и Мијајла
Да заљубе младу Гмитровицу,
Гмитровицу и Мијајловицу.
Хитра била млада Гмитровица.
Те је хитра немски разбирала,
Па говори Гмитру и Мијајлу:
«Љубе Гмитре, и баје Мијајле!
Вино пијте а не опијте се!
Е се Немци немски додумују
Да опоје Гмитра и Мијајла,
Да заљубе мене Гмитровицу,
Гмитровицу и Мијајловицу.«
Вино пили па се не опили.
Та не могли Немци да заљубе.[1]

Света Пекта и Недеља

Ова гора трага нема,
У корен је уписана
Света Петка и Недеља.
Света Петка свећу држи,
А недеља мушко чедо.
Света Неда говорила:
Света Петко, стара мајко!
Нâ ти чедо, дај ми свећу
Да запалим равно поље!
Нêте људи да празнују
Свету Петку и Недељу,

[1] Ова песма као да је постала у време немачке, ма и крагке, владе у том крају

Свету Петку огњем гору,
Свету Неду косом косе".
Света Петка говорила:
„Света Недо, мила ћеро!
Немој поље да запалиш,
Саг је поље преродило,
И на земљу претегнуло.
Када буде у недељу,
Сабрате се сви сељане
Сви сељане и кметове,
Сви кметове и попове,
Сви дванаест калуђере,
Пречетете ситну књигу,
И нас обе споменути,
Таг че с' људи уплашити
И нас обе празновати".

Где је цвећу најбоље

Раван камен до камена,
По њег здравац до колена,
Мене прате да га берем,
А ја јадан како берем?
За дан, за два, стручак набрах,
За недељу — кита добра.
Лепа кита проговара:
„Не дајте ме на момчету,
Мен' момчета грубо носе:
Лети зими, у силаву;
Не дајте ме на невесте,
Невесте ме грубо носе:
Лети, зими за образа;
Подајте ме на девојке,
Мен' девојке лепо носе,
Оне мене увијају
Те играју русалију [1]
По сав града по Совију,
Све излезне те мен' гледа".

---

[1] *Русалије* или *Росалије*, или *Русаље*, зове се *Краљице* на источном крају и сами их Власи зову тако. У кнежавачком округу имају многа гробља „Росалйска". И ту се прича да се краљице морају исећи кад се двоје сретну где год.

Материна клетва

Мајка Јелу сас кошуље клела;
Черко, Јело, пусте ти остале,
А Јеле се врло сажалело,
Па отишла на велика друма,
Створила се дрво брекињица.
Поврвели слепци светогорци,
Па си седли у хлад под брекињу,
Откршише грану од брекињу,
Направили танке лавутарке,
Засвирили танко гласовито
Докарали Јеле на гласове.
Говори им дрво брекињица:
„Бога вама, слепци светогорци!
Ви ходите редом по вилајет,
Отичете у Јелино село,
Заредите од врата до врата,
Тревиђете моју стару мајку,
Засвирите танко гласовито,
Е га би ми мајке дожалело“.
Слепци Јелу лепо послушаше,
Отишли су Јеле на дворове,
Засвирали танко гласовито.
Докарали Јеле на гласове;
Тагај јој се мајка сажалела
Дор да пита слепци светогорци
Ге најдоше Јелине гласове
Ге најдоше ге је приванушe....
Ге станула, душу испустила.

Пошла за Хајдука

Закукала сива кукавица
Жално кука на жално нариче:
„Клета да си моја стара мајко:
Што ме, мале, дадс за хајдука?
Вас дан ради ноћу хајдукује,
Вас дан су му портс затворене
А сву ноћ су, мајко отворене.
Зорно доба у дворе доходи,
И доноси крваве доламе,
Мене тера на дучав на воду

Да му перем крваве долаве,
А ја не знам где си дунав тече,
Дунав тече кроз Урида града(?)
Ја си отох на Дунав на воду
Да му перем крваве доламе,
Па му бркну у свилне џепове
У џепове бурма позлаћена
Од мојега брата најмлађега!
Заклал ми је брата најмлађега!
За војно ме, и жалба и неје,
За брата ме клето срце боли“.

Иван куне гору

Иван мину кроз гору зелену
Ем миньује, ем гу љуто куне:
„Еј, да Бог да зелена горице,
Усанула од врх до корена
Што у тебе хладне воде нема
Да напојим и себе и коња“.
Дотула га вила из горицу:
„Стан' Иване, не куни горицу,
Стан' не куни, и ја знам да кунем.
Ја́ излегни горе на ис'ођe.
На ис'оће зелена ливада,
На ливаде зелено орашје,
Под орашје два бистра кладенца,
Па си напој и себе и коња, и т. д.

Преотето драго

Гору језди младо нежењено,
Гору језди, гора се лелеје,
Траву гази, трава се разрева
Воду гази, вода се разлева.
Грана му је калпак соборила
Из калпак му ситна књига пала
Ситна књига земље говорила:
„Жен' се младо, не оженило се!
А јунак јој потихо говори:
„Ситна књиго, жалбе ми не давај!
Та ја сам си и од себе жалан;
Та ја бих се одавно оженил'

Мајку имам, она ми далеко;
Оца имам, јако остарео,;
За мен' нема никој да се труди.
Па си нађох слику и прилику
Али ми' у други преотеше."

Пловдинка девојка кудноцу

Синоћ прођох кроз Пловдина града,
И видих си Пловдинку девојку,
Плава беше ал ми мила беше.
Пратих брата да ми је испроси.
Брат је проси, три гласа доноси:
Један глас је: „Сањива, дремљива!
Други глас је; „Од лоша је рода."
Трећи глас је: „Љута као змија."
Тад говори Пловдинка девојка:
Кој' ми вели: „Сањива дремљива",
Не нашал си санак у болести!
Кој' ми вели „Од лошега рода!
Не нашал си родак у болести!
Кој' ми вели: „Љута као змија",
Змија му се на срце савила!

Девојку очи преварила

Какав јунак спрема села шеће?
Од село се штитом заштитује
А од сунце сас белу мараму.
Угледа га убава девојка,
Теком текла те мајке казала:
„Лело, мале, какво добро видих!
Од село се штитом заштитује
А од сунце сас белу мараму;
Леле, мале, ја бих га узела"
„Вај, вај, ћеро, преварила си се.
Он је јунак одавно ожењен,
На руке му једно мушко чедо,
У руке му дивит и хартија,
По прилике писар ће да буде.
Љубу љуби танку Анђелију:
Очи су јој два бистра кладенца,
Веђе су јој морске пијавице,

Лице јој је као лист хартије,
Уста су јој шеһерна кутија,
Танка снага, танка конопљица,
Дојке су јој два драга камена".

Ево из тимочке долине једне песме, која је постала у он време, кад је Тимок по други пут ослобођен од Турака (1833 године):

„Књигу пише Вуја Буљубаша
Па ју праһа Милошу јунаку,
Да сабере три хиљаде војске,
Да заварди Тимочку Паланку,
Да искара Турци Видинлије.
Што је рекал Вуја Буљубаша,
Све је створил Милош добар јунак:
Сабрал си је пет хиљаде војске,
Завардил је Тимочку Паланку,
И искарал је Турци Видинлије.
Ласно Милош те града узима:
Ни се боје нити пушка пуче;
Лако иде војска Милошева,
Лако иде далеко се чује;
Чули су је Турци идинлије,
Па се они из глас поплашили;
Сви си Турци из град излегоше.
Све се поље видинско поцрни
Да гледају Милошеву војску.
А напред је Милош добри јунак,
По њега су коњи деветаци,
По њег иду коњи деветаци,
По њег иду на одбор јунаци,
Коњ до коња јунак до јунака,
Барјаци им као и облаци,
А миздраци кано танка гора,
Танке пушке, шарене арбије.
Ситне књиге цареве беседе
Што се Милош с цара додумује.
Па говори Милош добар јунак!
„Лако, лако, моја тешко војско:
Лако, лако, и Видин һу узет',
Искараһу Турци Видинлије,
Пројурнһу хата кроз Видина.

Докле су Турци проводили своју гадну вољу по Тимоку, морало им се скупљати најмање по 10 девојака, па би они седели, а оне би се ухватиле у коло, и, лагано играјући, морале би певати оваку песму:

„У Аге лепа постеља:
Сошице стручје босиљка,
Билца су цвеће страторово.
Пуста душа девојачка,
Када легне да тужно мирише,
Кад устане, она да издише".

Ово је био почетак игри и другим песмама које су им певане.

Тимочани! колика је срећа, што је образ ваших сестара и љубâ спасен од оте поруге!

Игре су колске ово: *балканка*, *орловка*, *катанка*, *србијанка*, *мачвачка*, *остроћанка* (зову је оштрећанка), *поломка*, *влахиња*, *четворка*, *коштенска*, *„на оро“*, *рученица*, и *каравлашка*. А Бога ми продире (као што је, на прилику, у Новом Хану) и: *брза полка*, грозни *валцер*, и др.

Овде ће бити добро да поменем неке обичаје о свадби, и о Ђурђеву дне, које нисам помињао досад ни у *„Путничким Писмима“*, нити у *„Животу Срба Сељака“*.

Пре свадбе бивају тако звани

„О г л е д и“

Младожењин отац позове своје сроднике и пријатеље, испече прасе, или јагње, а свекрва намеси толико хлебова да се може напунити једна врећа: уз то иде и један аков вина, и један ракије, свекрва умеси и један особити колач, на који се метне кита, поднизана новцима, и једну погачу. Све се те ствари натоваре на волујска кола, па се онда иде девојачком дому, а уз пут гајдаш свира; проводаџија иде путем напред; пред свим тим иду и певају две девојке које се зову *певице*.

Дошавши кући девојачкој, први улази проводаџија, а за њим остали. И ту обично затеку више друштва; поседају за совру, и почну јести и пити. Ту се домаћини договоре и погоде, шта ће

ко за свадбу купити и донети. Кад се то уреди, проводаџија скида оне ствари с кола, и доноси, и то најпре погачу и чутуру вина. На погачу метне колач, на колач ону киту с новцима, и до ките јабуку. Колач, киту, и јабуку отац младожењин преда матери девојачкој. За тим донесе бурад с пићем, па врећу с хлебом, и печење. Кад с тим уђе у кућу, он рекне: „Благословите!“ На што сви одговоре: „Бог да благослови!“

Ту вечерају, ноће, и остају до сутра после по дне. Тада пак *млада укошка волове*, и свекар, са својима, одлази кући. Сав овај обичај зове се *огледи*. На „огледе“ не долази младожења!

Свадба

Свадба се почиње још у петак у вече. Војводе донесу барјаке кући младожењиној, па се враћају сваки својој кући. У суботу се скупе четири девојке; узму пуно сито цвећа и младожењину кошуљу; попну се на дрвљаник, и ту вију венац и певају. Кад венац исплету, слазе с дрвљаника, и једна метне сито на главу, па тако уђу у кућу. То бива још у зору, у суботу. У вече, у суботу, скупе се сватови, и тек кад се добро смрачи полазе девојачкој кући. Тамо седе док не сване; кад сване, брат изведе девојку, и преда је деверу; девер јој да нову обућу, пустивши и какав новац у обућу. Сад иду на венчање, па се опет враћају девојачкој кући; ту ручају и седе до после по дне. Ту млада дарује све свате. Што претече дара, стрпа се у две вреће па њих натоваре на коња, кога мора јахати свекар. Млади доведу коња те га она узјаше ставши најпре на једну столицу, коју по том сву исцепају секиром. Мати вођевине раздаје сватовима лепчиће, који се зову *колачи*. Вођевина, седећи на коњу, окуси мало ракије, а што остане, она излије преко себе натраг. Одатле се крену, и младинога коња до пола пута води њезин брат. Чим дођу до пола пута, младожења и момак му на коњма отрче кући, узму крчаг с ракијом, и изађу пред сватове. Ту пију, па онда иду даље кући. Свекрва их чека пред вратима на столичици. Сватови певају:

„Соко лети, соколицу носи.
Чиј је соко, чија л' соколица?

Излезла је младожење мајка:
„Мој је соко, моја соколица“.

Лажља[1] ухвати коња за улар, и тако три пута обиђе млада свекрву. Кад то учини, даду млади накоњче, које она пољуби трипут, подигне у вис, и преда га. Сад јој даду сито у коме има мало пшенице и вуне. Она најпре просеје пшеницу, после почешља вуну, и тек тад слази с коња. Чим сиђе, здрави се са свекрвом, која је паше неком подвезицом од које један крај остане дужи, да за њега поведе младу унутра. Младожења стоји до прага у кући, и размазавши на прсту меда, даје га млади да окуси. Свекрва сад проведе снаху три пута око ватре, и после се већ седа за вечеру.

Тек сутра дан доносе гости част: погаче, хлеб, печење, и т. д.

Мали гости

Кад прође недеља дана, долази младин отац у гости, те се ту веселе, па онда одведу младу очиној кући, где она остане недељу дана, и после долази за њу свекар те је води.

Велики гости

Кад прође година дана, онда пријатељи иду један другом у гости, и седе по три дана. Тек се то сматра као крај свадбе.

Ђурђев дан

На дан пре Ђурђева дне у вече, изиђу четири девојке на неко место; ту певају и песмом скупе друге девојке и момке те се ту отпочиње игра, која траје до 2 сата ноћи. После игре, крену се сви одатле и иду у поље, где вечерају. После вечере опет играју. Пред зору беру цвеће па дођу на какав извор те вију венце. Венце донесу свако својој кући, па онда нађу дубок вир, и једно друго гурају онако с оделом у воду, докле се са свим не исквасе. За тим се одмах враћају кући, преоблаче се, и свака девојка узима бакрач и два венца; мањи и већи, па иде струзи. Тамо су овце дотеране, и сваки отац седа на стругу. Њему даду

[1] *Лажља* се зове нарочито нађени шаљив човек коме је дужност да шалом весели сватс.

најпре једно јаје те га закопа у земљу; после му даду бакрач, који он спусти на место где је закопао јаје; за бакрачем даду му један венац којим се бакрач окити, за тим један хлеб, толики, да покрије бакрач. Хлебац је овај бушан на среди; на њега метну брдо; на брдо чешаљ, а на чешаљ прстен. Кад све то наместе, онда он кроз све те ствари промузе ону овцу која се тога пролећа прва ојагњила, и њојзи обеси о врат онај мањи венчић. За тим помузе све овце. Ту се код тора руча, и оно се млеко подлије.

На Ђурђев дан рано узму маказе и *бележе* (роваше) јагањце. Дотле је јагањцима било слободно трчати и пасти по усевима. А сад, пошто стеку белеге, није. Изреске што се изрежу из ушију прихватају у суд, па закопавају у мравињак. Оно пак јаје што је било закопано у земљу, и онај венчић с бакрача исецкају, помешају с мекињама, па тиме закрме овце.

И у овом округу, на име у Заглавку, има гушавих људи, као и око Зворника, у Јошаничкој Бањи, и у Поречкој Реци. Још овде има и болести *френге*.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

За Турака је сав простор, који данас чини књажевачки округ, био под Видином.

Кнежине су биле: *сврљишка* и *тимочка*.

Под Карађорђем, како је то било на граници, није ни могло бити какве сталне деобе. Све је било времено.

Кад је округ овај ослобођен од Турака 1833 године, подељен је он био на два среза: *сврљишки*, и *тимочко-заглавски*. Столица првоме била је у селу Нишевцима; а другоме у самом Књажевцу (онда Гургусовцу).

Сада пак раздељен је тај округ на три среза: *сврљишки*, са столицом на *Дервену*, не далеко од Грамаде, на десној страни Сврљишкога Тимока; *заглавски*, са столицом у *Књажевцу*, и *тимочки*, са столицом у *Новом Хану*.

Суд и начелништво за цео округ находе се у Књажевцу.

Прота седи у Књажевцу, а намесника нема ни једнога у овом округу.

Команда књажевачке бригаде находи се такође у Књажевцу.

ј НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У нове тековине овај округ може убројати своје добре путове, и то:

Пут од Књажевца на запад к Бањи за Београд. Овај пут пробијен је кроз камениту клисуру скробничку, и чини част имену инџинира који га је пројектовао. Истина је стао повише, али, просечен кроз камен, он може бити вечан само с неким предохранама и незнатним оправкама.

Пут од Књажевца на север к Зајечару низ Тимок. Диван је то насип, само што на Тимоку још нема моста.

Пут од Књажевца на југ ка Грамади. Овај је пут и најнесавршенији, али га најтеже и јесте начинити и одржати.

Пут на северозапад на село Бучје, испод Ртња, ка Честобродици, пројектован је, али не знам да ли је извршен.

Још се пројектовао летос пут од Алексинца на Св. Стевана, на Светог Аранђела, преко Сврљига, на Трсибабу, на Каменицу, па да изађе на Коренатац, на граници.

Не знам у колико је до сада и овај рад извршен.

Од грађевина, има: зграда за окружне власти у Књажевцу, која, на дивном месту, изгледа као какав двор минулих времена; *Болница*, која је 1850—1851 подигнута нарочито за оне који болују од болести *френге*[1]; иза тога долазе школске зграде: у *Нишевцима*, у *Св. Аранђелу*, у *Васиљу*, у *Бучју*, у *Врбици*, у *Каменици;* среска кућа на *Дервену*.

Цркве: у Књажевцу, у Извору, и манастир суводолски.

[1] Ове несрећне болести има у свим овим окрузима који су око мирочких и хомољских планина, па чак и у Млави; а има је и око Студенице. Овуда се она приписује Русима који су 1810 дошли Србима у помоћ, а око Студенице се меће на терет духовницима. Ње има, како смо разумели, и по другим југословенским земљама. Тако се местимице зна да је има у Далмацији, а има је и у Хрватској, где се зове *„скерлијево"*. Стручњаци ову болест сматрају као сифилистичке појаве у другом и трећем степену.

III

Црноречки округ

1 Границе и планине

Људи који живе близу Ртња, и који се често пењу чак на његов Шиљак, опажају да се, од времена до времена, улежу неке вртаче, неке рупе звечаре, на овој планини. Пола у шали а пола у збиљи, говоре они да се Ртањ топи, и да се он — тако радећи — може снизити да буде као какав обични брег.

Ако доиста замислимо да има и такве опасности (од које, међу тим, појасови појасовâ могу бити без бриге), онда се пожуримо на његов врх докле он још овако поносито стоји, да се нагледамо Божјих лепотâ, и да размотримо црноречки округ у који ево улазимо с причањем својим.

Погледајмо на карту Србије: Ртањ стоји као какав џиновски пласт на оним косама, које се одвајају од Балкана, и улазе у Србију међу Нишавом и Сврљишким Тимоком. Косе те најпре се пружају к југозападу, после се повијају к северозападу па к западу, и, најпосле, иду правце к северу, до самога Дунава. На средини онога правца који је од *Огњишника*, више Церовице, обрнут право к западу до *Самањца*[1], одакле се венац обрће к северу, избио је у небо горостасни *Ртањ*. Граница између алексиначког и црноречког округа иде преко сред среде Ртња, па јужна његова страна припада првом, а северна другом округу.

Падина великога или Белога Тимока испод Вратарнице до испод села Вражогрнца, с долинама свих западних тимочких притокâ, међу којима је највећа *Црна Река* или *Кривовирски Тимок*, чини просторију црноречкога округа. Он се дакле сучељава: на југу, с округом кнежевачким и алексиначким; на западу, с ћупри-

[1] Име ово неки изговарају *Самајац*.

ским и пожаревачким; на северу, с крајинским, а на истоку, с плотом, који нашу отаџбину раставља од турске државе.

Кад смо већ на висини Ртња, да одступимо од реда, кога смо се до сада држали. С оваке висине жао нам је сићи, а да овај ланац планина, који чини водомеђу Морави и Тимоку, не допратимо до Дунава. По досадашњем реду, ми бисмо у сваком округу именовали његове планине, али овде ћемо казати одједном што је главније за ова сва четири округа: црноречки, крајински, пожаревачки, и ћупрйски, између којих се и пружа овај сплет од планина, висова, теснаца, и дубодолина.

Као што смо већ говорили, од Ртња се распадају неколике планинске косе к југозападу и к западу, али је она најзначајнија која се повија к северозападу, и, као врло узак повијарац *Самањац*, пролази између Честобродице и Кривога Вира (где је извор Црној Реци, или Кривовирскоме Тимоку) па се тек после почне уздизати и разгранавати.

Што год ближе прилазе к Дунаву, планине се ове шире тако, да она коса која на *Самањцу* (од Св. Петке до Кривог Вира) нема више од три сâта ширине, доле на Дунаву, од Голупца до Брзе Паланке, може имати од прилике 16—18 сâта.

Ми не можемо ићи за свима повијарцима који се рагранавају у тако големој просторији. Казаћемо само што је главније. Коса та, која је једна међу Кривим Виром и Св. Петком, рашири се чим се уздигне на север од Кривога Вира и од села Јабланице. Главни делови у свему том планинском чвору биће ови: *Малиник*, изнад Подгорца и Злота; *Микуљ*, *Сисевац*, *Брезовица*,[1] *Бељаница* на југ, а *Црни Врх* на југоисток од Хомоља; хомољски сви венци; *Стô*, над изворима Поречке Реке; *Крш* и *Гарван*, дугачка гола стена од близу Кривеља до близу Мајданпека (Пчелар је зове Црна Гора, али ја нисам чуо то име тамо); *Дели Јован*, *Црни Врх*, и *Голи Врх* — висови од оне гране која се после назива

[1] *Брезовицу* помињемо за то што се находи на многим картама, а *Брезовица* не означава вис него једну без горе удолину средином које тече река *Брезовица*. Ова река извире у овој високој удолини, и понире у вртачу. И река и сва та висока голет, која је јемачно некад била корито каквога језера, зове се *Брезовица*.

Мироч и која удара у само Дунаво између Брзе Паланке и Поречке Реке; — *Крилаш*, *Јежевац*, *Вукан Суморовац* и *Врањ* висови су онога венца који окружава висораван Хомоље; даље иде *Старица* западно изнад саме вароши Мајданпека, па после *голубачке* и *добранске планине* које ударају у Дунаво између Голупца и Поречке Реке.

С ових планина стачу се воде у три правца; на исток к Тимоку; на запад к Морави, Млави, и Пеку и на север, к Дунаву.

Вреди поменути још једну особину тих планина које се пружају од Ртња до Дунава, на име, множину *вртачâ*. Од *Страже*, места, где пут из Кривога Вира прелази преко Самањца у Честобродицу, и где се може с пута да види како поток *Пониквица* пониче у вртачу, готово је све земљиште такво до самога Хомоља. Бива, да врло јаки и живи потоци пониру у какву вртачу, или се силна кишна вода сјурује у какву звечару, па се држи, да та вода после избија негде далеко, као ново врело. Овако нешто може бити и с изворима Млаве и Крупаје.

Показавши овако главну мрежу планина, ми ћемо у сваком од ова четири округа поменути што нам се учини да местимично заслужује да се помене.

Мало је и равница с којих би се могли у један мах разгледати толики и такви висови, какви се гледају с обале Тимока испод Зајечара, или од села Вел. Извора. Одатле се види на западу величанствена и дивна пирамида *Ртањ;* на северозападу је *Црни Врх,* који се већ срастао с хомољским планинама, а на северу *Крш* и *Стô* дижу се доиста као какви столови за боговске гозбе, неком плавом танком маглицом превучени; још на североисток од њих диже се *Дели Јован*, поносит својим биљним накитом, кога нема на Кршу и на Столу; на исток је пукла раван к Дунаву и к Видину; на југоисток се диже *Вршка Чука*, која је пола у турској, а пола у нашој страни; а на југу је *Тупижница* с интересном својом северозападном страном, којом и припада овоме округу. Ето каквих се висова може око нагледати свакога ведрога дана из равнице тимочке код Зајечара и В. Извора!

Осем тих великих висова, могу се у овом округу поменути

још на истоку: *Мала Чука, Велика Лозишта, Мала Лозишта, Рудина, Краварник, Локва;* у средини: *Копита,* и *Оштрељ;* на запад, под Ртњем, *Обла, Лободар, Горуње, Шашки део, Вучоиад, Стење, Коловрат, Косица, Осмак, Устриковац, Пречица, Лесиште,*[1] и др.

Горе има јелове и борове на Ртњу, и то на његовом осоју које управо и припада овом округу, има је на Малинику; иначе у овом крају, где брда нису сам камен, има горе: граничеве, горунове, церове, букове, грабове, јасенове, брестове, липове, и другога луга.

---

2 Воде

Вода жива и лепа, *Бели Тимок,* кваси црноречки округ од утока речице Шашке (Задне) до утока реке *Јелашнице* у Тимок, где је граница окрузима црноречкоме и крајинскоме. О овом Тимоку била је реч у ранијем разгледању кнежевачкога округа; остаје сад да се помену друге воде, међу којима заузима прво место *Црна Река,* или *Црни Тимок,* или *Кривовирски Тимок.* Сва ова имена показују једну исту воду, која извире у селу *Кривом Виру,* северозападно од Ртња. Вода та од извора тече на исток до Зајечара, поред кога пролази северно и улива се у Бели Тимок малко више старе зидине *Костôца.* Дужина тока овога Тимока може изнети својих 12—14 сата места.

Аврамица, извире с јужне стране *Вршке Чуке,* и заовија око Мале Чуке, па се улива у Тимок мало више села Грљана.

М. Шашка (Задна), извире из пружене ивице В. Чуке, и утиче у Тимок ниже села Вратарнице. Ова је вода граница међу окрузима кнежевачким и црноречким.

Николичевска река, која се улива у Тимок испод Зајечара, а долази од села Николичева.

Рготска река, улива се у Тимок испод села Вражогрнца. Ова се река састављa из ових водâ: *слатинске реке,* која извире 1

---

[1] Између Зајечара и села Николичева имају две главице које се зову, једна: *Попова могила,* а друга, *Радојева могила!*

сâт више села Бора, на месту Корманошу; *кривељске реке*, која извире у планини Црном Врху; и *белоречке* реке, која извире под *Столом*, више села Луке. Све се ове воде састају више ргогске клисуре те сачињавају *ргoтску реку*, која пролази кроз клисуру, и иде у Тимок, као што је већ казано.

У *Црну Реку,* или у *Кривовирски Тимок,* утичу ове повеће речице:

Радовањска река, која извире из једног каменог свода у месту „Клисури". У овој води има рибе пастрмке.

Река *Мировштица* долази од села Мирова, испод Ртња, па се улива у Црни Тимок.

Злотска река, извире из Пећине Лазареве,[1] из планине Малиника, ½ сата, више села Злота, и улива се у Тимок, испод села Сумраковца на месту Разљевишту. И у овој реци, особито горе ближе врелу, има пастрмке.

Брестовачка река, она у коју се слива и вода од *Бање Брестовачке,* извире из Црног Врха, а слива се у Тимок код села Метовнице.

Минералне воде. Брестовачка Бања. На северозапад од Зајечара, 4 сата места, више села Брестовца, извире та чувена минерална вода која је до сада многом болеснику била добротворна видарица. Вода има више извора, и топлота јој је разна; у једнима је 28 Р. степена, а у другима и 34.

Она садржи: *идротион-гаса; сумиорно-киселог креча, сумиорно-кисел. гвожђа,* и *нешто горке соли*[2].

Године 1835 била је ту *Кнегиња Љубица* с „*беговима*", синовима својим, *Миланом* и *Михаилом,* и одмах је, после тога, начињена једна зграда за невољнике који ту траже лека. Доцније је пограђено више кућа, те сада има доста сувоте, а и друге се

[1] Кажу да се ова пећина више села Злота непрекидним тавником саставља с пећином код манастира Раваницe, у ћупрйском округу. Причају, да су некакве свиње ушле у пећину раваничку, па су после изашле на Лазареву пећину у село Злот?!

[2] *Др Линденмајер, Опис мин. вода*, стр. 82—86.

потребе лако намирују. Има једна велика механа; две куће државне; једна, коју је градио бивши Кнез Александар, и све то стоји отворено болесницима.

Околина је пријатна за око, пуна народа, и доста има предмета за живљење.

Гамзиград-бањица, 2 сата на запад од Зајечара, поред самога Црнога Тимока, с једне и друге стране. Једно је врело у песку, а друго избија из пуклога камена, и много је јаче од онога првога. Топла је 30—31° Ромиров. Народ гомилама долази на ову воду да се лечи. Држи се да вода ова јако помаже у ранама, и у очобољи.

И *Барон Хердер*, и *Др Линденмајер*, нису много времена поклањали овој води; али *Др Панчић*, који је дуже овај извор и воду његову испитивао и овде, и слао је у Беч, држи да вода та, више него и која друга у Србији, има у себи *карбонских солӣ*, и највише се, од свих наших бањâ, приближава карлсбадској води, а извирући недалеко од Зајечара, ласно је приступна похоћанима, који ту и све удобности могу имати. С тога се и мисли да никакве жртве не би требало да су скупе за оправку ове ретке лековите воде.

Шарбановачка бања. У селу *Шарбановцу*, близу школе, 3 сата од Зајечара на запад, извире у дољи из самога камена врло јако врело топле воде. Не знам јој тачну меру топлине нити њене саставне делове, само знам, да је врућа, и да су се, по причању Шарбановчана, некад око тога врела скупљали зими многи јелени,[1] те је, веле, отуда то место добило и име *Јеленац*, па преведено на влашки, и опет посрбљено, изашло име села: „Шарбановац."

Николичево, село, 2 сата северно од Зајечара, има један млак минерални извор, који је сада запуштен, али му народ много долази у болестима, а особито у грозници. Тај се извор зове *(Николичевска) бањица.*

За врело ове воде прича се да је сланинама заптивено с тога

[1] Јелен се влашки зове *серв* и селу је прво име било *Сервановац*, па се, веле, после окренуло на „*Шарбановац*"?

што је свет, долазећи на воду, потирао ливаде ономе на чијој је земљи вода, па се за то извор растурио на више страна.

Прича се још да је некакав Турчин из Видина носио у бурадма чак у Видин ту воду, па је тамо, већ охлађену, пио лека ради.

---

3 Равнице

Равнице највеће и најродније јесу дуж Тимока Белог од Шашке до испод села Вражогрнца и од Вел. Извора преко Белога Тимока уз Црни до повише Зајечара. Та раван може бити дугачка 2—3 сата а широка 2½.

Даље, красна је раван од села Вражогрнца уз рготску реку до села Рготине, 1 сат дугачка.

Има равни у Кривом Виру, и ако не баш пљоште, а и међу селима Сумраковцем, Злотом, и Подгорцем такође је равница прилично велика и доста родна.

Око села Бора: *Дугачко поље*, *Јерско поље*, и *Борска равница*, равни су доста велике и родне.

Равнице су обично чистије од камена, и за усеве и ливаде врло добре.

---

4 Шуме

Шумама се не може хвалити црноречки округ. Велике су висине већ показале на многим местима своје голе кости, своје кречне стене, а оно што је равније, то сваки дан све више овлађује плуг и коса.

Још у *Црном Врху* и на западној поли *Малиника* биће шуме целе и густе, — иначе је свуда све проређено. *Ртањ* је сиромах шумом; *Вршка* је *Чука* готово са свим гола; *Крш*, *Кривељ*, и *Оштрељ* тако исто.

Као што је већ помињато, од шумских дрвета, има: Јела (на Ртњу и Малинику), букава, горунова, граница, церова, јаворова, јасенова, брестова, топола, диволсска, јоргована, и другог шибља.

---

5 Рудно благо

Рудним је благом, у колико се досада зна, богат округ црноречки.

Досада су пронађене у њему ове руде и на овим местима:

У *Кривељу*, селу, на северозапад од Зајечара, 5 са̂та далеко, има руде: *оловне*, *бакарне*, и *кристалисаног гипса*;

У Црном Врху, *руде бакарне*;

У Кривом Виру, у месту *Суваји*, 10 сата на запад од Зајечара, под Ртњем, има угљена *лигнита*.

У рекама: у Црном Тимоку, у реци *оштрељској*, у *слатинској* (више села), у потоцима: *рукавичком*, *радушничком*, *сувом*, и *кокошињем* (који сви утичу у *слатинску реку*) има злата у *трахит-туфу*; у *Вражогрнцу*, у брду и у реци, злата у песку. У *Рготини*, близу села, находи се „*калцедон*", у реци пак рготској, и у потоцима: *ћуковачком*, и *марковачком*, испирано је некад злато.

Како наши сељаци с оно свога примитивнога знања, и с онако несавршеним справама, овде испирају знатну количину злата[1] после великих поводња̂, то ове реке и брда заслужују, да се озбиљно проуче, а међу тим, рудници ти да се не уступају у приватне руке.

У *Валакоњу*, 5 сата на запад од Зајечара, на месту *Црвеном брегу*, има *гипса и сумпора*.

Барон Хердер налазио је овде доказе да се ту у старо време вадило гвожђе. Он је месту томе, тако крај Тимока, проруковао лепу будућност.

У *Шарбановцу*, 4 сата на запад од Зајечара, има *кристалисана гипса*.

У Злоту, 6 сата на запад од Зајечара, има *гвоздене руде*.

У Лукову, под Ртњем, на Тимоку, 8 сата на запад од Зајечара, имају гомиле згуре од старих топионица. *Барон Хердер* мисли да се ту топило сребро, и ако не у великом размеру. За

---

[1] Кажу, да се испирањем златног песка могло заслужити на годину 8—10 #, а то данас већ не плаћа труд, за то је та радња и напуштена.

саму стару црквину (усред села) *Хердер* мисли, да је грађена за рударе.

У селу *Бору*, на северозапад 4—5 сата од Зајечара, има руде бакарне, гвоздене и сребрне, а и златне. То су прошле године разгледали, осем других, и Енглези који сада држе Мајданпек.

Код села *Јабланице*, на левој страни Тимока, према Ртњу, по сата на север од села, с десне стране реке *Врела*, находе се грдне гомиле гвоздене шљаке, и велике закопине где су руде вађене. Ту има и један „јаз“, око 300 хвата дугачак, који је водио воду до једног врло великог скока, на ком су сада брестови, дебели као човек. И иза тога скока грдне су гомиле опет те згуре.

Није познато место где су вађене руде које су ту топљене, а има један старац који се хвали да зна местимице где су била окна.

Код села *Брестовца*, испод брестовачке бање, Барон Хердер је нашао жицу гвоздене руде, оне исте која је у Мајданпеку, само нема бакара, и није онако богата.

Иза села, на једном брегу, опазио је *брусни камен*, који би се могао употребити за брусове и точиље.

Оваког истог камена има и у селу *Рготини*.

---

6 Остаци од старина

И остацима од старина врло је богат црноречки округ. Ми ћемо поменути најпре

Гамзиград. На западној страни од Зајечара, непуна 2 са̂та даљине, на једном повишем брдоравњу, крај Црнога Тимока, стоје развалине од старога римскога града *Гамзиграда*.

Гамзиград[1] је већи од свих градића које смо досад помињали. Он и место другојачије заузима: није то кула на каквој стени, као какво орлово гњиздо, него тврди град, на једном брдо-

[1] Г. *Каниц* има право, кад сумња, да је име *Гамзиград* могло постати од српског глагола *гамизати*: јер који тек *гамижу* слабо граде градове. Али не знамо колико је јака и његова претпоставка: да то име долази од речи *канџе* (Adlerkralle).

равњу, град којему су платна необично дебела (имају више од хвата дебљине). Озидан је у четврт. На сваком углу има по једна округла пространа кула, и на сваком платну опет по њих неколико тако да их свега има 18[1]. Зидови нису високи сада, а као да нису ни били много виши. Око града, подаље, било је других кула и бојница које су град заклањале.

Све показује да је Гамзиград био глава, најјачи међу оволиким градићима и кулама, којих остатке видимо и сад у црноречком округу.

Пада у очи доиста, што у самој Црној Реци има више старих градова, него можда у половини Шумадије? Ако би се на ово и шаљиво одговорило, да је онамо много камена, кога у неким окрузима Шумадије нема изобилно, опет нам није јасно: зашто је овако красна и богата земља — Шумадија — сиромашнија у остацима старине од долине тимочке која је често засута у камен?

Костолац, град, испод Зајечара. На 1/4 сата од вароши, испод утока Црнога Тимока у Бели, стоји стари градић тога имена који се баш сад раскопава. Од тога града находе се тамници до воде самога Тимока, а неки оловни олуци находе се у земљи чак близу Вел. Извора. Костолац је дело римско. Народ прича да је у потоње време седела ту некаква *краљица*. А кад су је непријатељи опколили у томе граду, она покупи све своје благо и драго камење, па се узмакне на брдо јужно од Зајечара. Ту се крила неко време са својим благом. Опазивши да ће је потера и ту наћи, закопа код неке водице све своје благо, а сама штукне некуд уневрат. Од тога случаја, кажу, прозвало се то брдо *„краљевица,“* те се и данас зове тако.

У пољу испод села *Рготине*, 2 сата на север од Зајечара, више села Вражогрнца, имају развалине од некаког старог града, које се зову *Градиште*. Сад су туда њиве и ливаде.

Више села Рготине, на брду *Кривој Коси*, има други градић, који је већ јако порушен. Г. *Угриновић*, прота зајечарски,

---

[1] Неки тврде да их је било и 20, али су већ тако порушене, да ја волим узети број, који је означио *Барон Хердер*.

тврди да се тај замак у старо време звао грчки *„Град Аргос,“* и да је од тога постало селу име: *Рготина*?

Више села *Злота*, на 6 сата западно од Зајечара, на једном каменом вису, имају развалине од старог градића који се просто зове *„сеоски крш.“*

На брду *Микуљи*, више Злота, стари је град; а тако исто и у *Сатули*, и у старом *Манастиру*. Ништа се више не зна о овим развалинама.

У Лукову, на левој обали Тимока, баш према Ртњу, старо је *Градиште*, коме се не зна ни постање ни историја.

Испод села Ласова, на југозапад од Зајечара, где се река ласовска пробија кроз камену клисуру, имају две старе развалине од градића, које народ зове *„Латинске куле.“*

Латински град. На северној страни села Јабланице, северно од Ртња, а западно од Зајечара, око 8 сата места, развалине су овога старога градића. Он је на једном великом брду које је на левој страни *радовањске* реке, а на десној реке *средње*. Испод града се познаје велики пут, који је већ зарастао, а био је пробијен кроз једну грдну велику стену. Око тога града, и доле под њим, находе се грдне велике цигље, које сведоче римско доба. Осем самих градских зидова, има ту много других зидина које су сада већ веома порушене.

Прича се да су Турци тукли тај град с места које се зове *Селина*. Народ се био повукао уз радовањску реку у збег код њенога врела. Заклоњен уз реку клисуром, где је био шанац, а с друге стране планином „Мустабашом“, народ је мислио да је у тим збеговима безбедан. Турци ухвате некаку бабу, и туре је на муке да им каже, откуд се може ближе прићи ка граду. Баба на мукама пристане и поведе их преко *манастирског* потока, обиђе око великог брда, и дође да места „Ивице“, одакле се у град могло пушком дотурити. Турци одатле почну пуцати из топова, и за неколико сата град разруше, а баби — вођу своме — за награду, одсеку главу на месту које се отада прозове *„Бабља пад“*. Кажу, да је тако велика погибија била, да је текла крв низа стене развањеног града.

Пошто освоје град, пешаци се спусте низ брдо и дођу до извора радовањске реке те стану сећи збег; од сече река потече крвава, и тада тек они, који су чували пролаз на клисури, опазе да је збег страдао. Али Турци ударе и на њих, те и њих побију и растерају.

Да је град *Латински* тучен топовима, сведоче ђулад која се туда налазе, а кад је то било, не зна нико.

Људи из околних села и сад тврдо верују да у подруму, у граду, стоји градска каса и стакло вина од 8—9 ока само с два прста што је усахнуло. И кад би им се допустило, копали би, и мисле да би нашли благо!!

На врху *Вршке Чуке* био је стари градић коме се не зна ни постање ни историја, а ни име које је носио док је био пун народа.

На подножју брда *Рудине*, ¼ часа десно од пута, близу извора *Борбороша*, код села Грљана на Тимоку, има развалина као од неке куле. Ништа се не зна о њој: ни чија је ни кадашња је.

На источној страни села Бора, на „Црвеном Брду", имају развалине од старога градића. Ту се налази, у сред града, једна рупа, тако дубока, да се нико од становника не усуђује у њу да уђе.

Људи овде причају, да је и на *Столу* и на оном *Кривељском Кршу* био по један град. С овога се града оба друга виде а тако и са свакога оба остала. Причâ нема никаквих. Само се у овоме у Бору находе римски новци.

Као што се види, у овом је округу пуно старих градића и кула. Није беспутно поменути овде још и народну причу, по којој је и *Љутица Богдан, војвода загорски,* седео у *Кули,* садашњој турској варошици, 2 сата од границе, а добра је своја имао у Тимоку, испод села Вражогрнца, у равни *Татарни.*

Још стари помињу да је у овом крају било доста тврдиња. Г. Каниц вади из *Манерта* ова имена старих градића: *Burgus-Altus, Gombes, Longiniana, Ponteserium,* и др. (стр. 317).

Где су сад та места, или која су то од ових што се још за њих зна, ја не могу казати.

У долини Криповарског Тимока, од села Кривога Вира па онамо до Бољевца, има неколико старих црквина, од којих сада служе само она у *Лозици* и она у *Јабланици*, а друге су све порушене. Најбоље се одржала она у Лопушњи; од оне у Лукову стоје тек зидови, а она крај реке *Моровштице* само је гомила камења.

За постање тих цркава има овака прича:

Некакав хајдук био нешто киван некоме владици, не знам за што ни кроза што, па му дође на исповест, не казавши се ко је. Владика му духовује грехе, а он упита још:

— Шта би требало да учини онај, који би убио владику, па да му се опрости грех?

— Да сазида девет цркава, одговори владика:—тек ако би му се опростили греси.

— Онда је ласно; сам је пресудио, рекне хајдук, па шчепа владику и закоље. На циску владичину дотрчи ђаче, те хајдук нехотице закачи и њега ножем, и посече.

Извршивши ту освету, хајдук почне зидати цркве: и начини једну у *Лозици;* другу у *Лопушњи*; трећу, у *Лукову;* четврту, у *Кропочеву;* пету, у *Падини*; шесту крај реке *Мировштице*; седму чак у *Грљишту*, и још две негде око *Ртња*.

Ономе ђачету, које је погинуло на правди, посвети се, веле, десна рука, и сад се, кажу, чува у цркви Лозици.

Друга прича опет приписује многе од ових богомоља неком *Каравлаху Радулу*, и његовој породици. У прилог овом последњем причању иде и запис на цркви *Лопушњи*.

У манастиру *Кропочеву*, или *Крепичеву* (двојако гаименују), има у женској цркви запис: **Приими моленїа, ѡ пресвета, раба своюего Геωргїа Іωановича**; и ту је измолован основалац храма, његова жена, и ћи. У десној руци држи план од цркве. Кажу да је *Радул-бег* имао сина *Јована*, а Јован сина *Ђорђа*, и овај *Ђорђе* држе да је градио речену цркву.

Црква је, после тога, била опустела за дуго време, па је је оправио неки кнез *Голуб*, из села *Јабланице*. Најпре се прича да је он, зван у сну, видео у утвари, како су неке неприродне

силе ту цркву пренеле на место где је сада, па је је он после тога оправио, али га видински паша закује у кладе, што је цркву оправљао без царева фермана. *Голуб* понуди откупе за се; а паша пошље Турке у Јабланицу, те од Голубове куће узму 12 ока белих новаца, и отерају 1000 оваца, што је Голуб имао. Паша га опет не ослободи, а кад Голуб понуди да му око врата закује гвоздени ропски ланац, па да га пусти по белом свету, да проси откуп, онда се једном смилује и отпусти га, али му запрети да више не обнавља цркве.

Иза живописа, који је рађен 1761 године, познаје се на дувару други живопис, којему се не зна кад је рађен. И овде би ваљало да загледа око српскога уметника.

У цркви овој (јабланичкој) сачуване су две старе књижице које ваља овде поменути.

У једној је „Епистолія Господня", она за коју се прича да је спала с неба „въ лето ҂аѱме = 1745, у свети град Јерусалим". Епистолија је цела ту. Редакција је српска, само негде и негде има по нешто што заноси на бугарски језик. Осем тога, има још неколико молитава које се читају над болним.

На послетку је: *Слово и повест светога Јована Златоустога, како су пет жена погубиле вас свет*; али од тога има само један лист.

Друга је књижица још мања; у њој је само: **Слава, Єгда напнют оу славꙋ.**

Славу је ову писао „Радосав Радојевић, повезачъ отъ Пећи, ҂аѱод = 1774 у манастиру.. " (не може да му се прочита име).

Слава гласи овако:

„**Ко славꙋ** иже вь троицѣ славимомꙋ господꙋ Богꙋ нашемꙋ, Исусꙋ Христꙋ, во премногія молби молѣни пресветые пречистые и преблагословенѣй славнѣй владичицѣ нашей богородицѣ и присноде̑вы Маріє, силою частнагѡ и животворештагѡ креста;

Ко славꙋ и похвалꙋ частнаго и славнаго пророка и предитече и крстителя Јоана; светихъ славныхъ пророковъ: Мойсея Боговидца, и Арона, и Иліи, и Єлисеа и Давида и Єсеа; светихъ трехъ отроковъ и Данила пророка и васехъ светихъ пророковъ.

Во славꙋ и похвалꙋ светихь славнихъ и васехвалнихъ апостолъ Петра и Павла и дванадесятъ и васехъ светих апостолъ;

Во славꙋ и похвалꙋ четири евангелиста: Матея, Марка, Луку, Јωанна, проповѣдниковъ божественаго благовѣстія Христова, и васехь светихь апостолъ;

Во славꙋ и похвалꙋ иже во светихъ отецъ наших светителей: Василія Великагω, Григорія Богослова, Јωанна Златоꙋстагω, Атанасія и Кирила; иже во светихъ оца нашегω Николаа, архиепископа Мирликійскагω и великаго чꙋдотворца;

Во славꙋ и похвалꙋ Петра и Алексия и Јони и Филипа московскихъ, и Никити епископа новогородскаго чꙋдотворца;

Во славꙋ и похвалꙋ иже во светихъ оца нашего Савы архіепископа сербскаго и васехъ светителей;

Во славꙋ и похвалꙋ светаго апостола, првомꙋченика и архидіакона Стефана;

Во славꙋ и похвалꙋ светихъ великомꙋчениковъ Георгія, Димитрія, Теодора Стратилата, и васехъ светихъ мꙋченикъ и мꙋченицъ: Текли, Варвари, Киряки, Ефиміи, Параскевы, Екатарены, и васех светихь мꙋчениκь и мучeницъ;

Во славꙋ преподобнихъ и богоносниxъ отацъ нашихъ: Антонія, Евтиміа, Савы, Онуфрія, Атанасія Атонскагω, Антонія и Теодосія Печерскихъ, Сергія Радонежскагω, Варлâма Хꙋтинскагω, и васехъ преподобних отацъ и преподобнихь матерей Пелагіи, Теодосіи, Анастасіи, Евпраксіи, Февроніи, Теодꙋлы, Евросиніи, Маріи Египтянины, и васехь светихь преподобних матерей;

Во славꙋ и похвалꙋ светихь чꙋдотворцовь и бесребрениковь Козми и Дамяна, Кира, Јωанна, Пантелеймона, Јеромолая, васехъ светихь бесребрениковъ;

Во славꙋ и похвалꙋ светих т҃ и и҃і отацъ нашихъ иже вь Никеи сабравшися и Арію безꙋмнаго низложиша и намъ законь и православіе оꙋтврдиша;

Во славꙋ и похвалꙋ светихъ српских и поморских учителѣй и просветителѣй Симеона и светителя Савы и Арсенія, Никодима;

Во славꙋ и похвалꙋ четири звѣзди просіявши во послед-

няя времена во сербской и болгарской земли: Илариона Мегленскаго, Јоакима Осоговскаго, Јѡанна Хрилскаго, Прохора Пшинскаго, Петра Коришкаго, и Јоаникиа дѣвичаскаго чѹдотворца;

Во славѹ и похвалѹ светаго и славнаго во царѣ и во мѹченицѣ краля Стефана иже во Дечанѣ; и светаго младаго царя Оуроша иже въ Неродимлы, и светога и славнаго во мученицѣхъ, кнеза Лазаря, иже во Раваницѣ.

Во славѹ и похвалѹ святаго краля Милѹтина, иже во Софии;[1]

Во славѹ и похвалѹ светихъ новоявлѣнихъ деспотъ иже во подкриліє Фрушкой Горы, архієпископа Максима, Деспота Јѡанна, и блажене госпоже Ангелине, и *светаго Имерек*, и светих праведнихъ богоотацъ Јоакима и Анни, и васехъ светих ѡ вѣка благомѹ Богѹ угодивше; во благоденствіє и животъ и здравіє нашему почтеному господинѹ домаћинѹ (имерек) благороднѣйшемѹ господинѹ.

Многая лѣта (трижди). **Слава**: Молитвами светихь Апостолъ, милостиве господи, очисти множество согрешени наша. **И нынѣ**:

Молитвами Богородицы, милостиве господи, очисти множество согрешени наша.

Помилѹй насъ Боже, по велицѣй милости твоей, и по множествѹ щедротъ твоихъ очисти вся беззаконія наша. По том стихирѹ святомѹ єму же єсть день, или: Дьньсь благодать светаго дѹха... и Богородице дѣво, радуйся...“

7. Становници

а. ЊИХОВЕ ИСТОРИЈСКЕ СУДБИНЕ

Множина ових градића и кулâ из незапамћена доба сведочи да је у црноречком округу било живота, и велика интереса за тај живот, још у најдаљој прошлости, само је штета што ми о том не можемо ништа да кажемо.

[1] Овде је додато другом руком: Светихь петъ петозарнихъ мученице (тако): Евстратія, Аксентия, Мардарія, Євгенія, и Ореста.

На више места налази се прича̂ о прошлој судбини овога или онога села. Тако се, на прилику, држи као извесно да су се *Вражогрнчани* доселили из *Косова*, и сам поп *Миленко Рашић* каже, да и сад има око 40 кућа своје роднине у Белој Цркви, у Банату; и то су они, који, дошавши из Косова у Вражогрнац, нису могли ни ту да се стане од Турака, него су отишли чак на леву обалу Дунава.

Од турскога господарства, највише се прича о времену и управи *Пазванџије*, видинскога паше, који је био царев одметник, а Крајином и Црном Реком управљао је по својој вољи.

Он је држао своју стоку у просторијама црноречким, и, на хвалу му се помиње, да је размножио добру пасму оваца и коња у том крају.

Сила дахи̂ска није била онако велика у овом округу као у Шумадији, али се ипак народ није могао дићи на Турке одмах чим је Шумадија устала, за то што је теже било преко планина из Мораве прићи у помоћ Црној Реци, него што би било Турцима из Видина, равницом, напасти на села тимочка и црноречка.

Али је округ овај родио сина који је собом изразио сву мисао, сву жељу, и сву снагу Црноречана.

Послушајмо шта говори савременик и ратни друг Вељков, Петар Јокић:

„Кад узесмо Београд, вели он, моли се Вељко Карађорђу, да му дозволи да иде у Црну Реку да је одметне. Карађорђе му допусти, и даде му џебане и оружја што су Турци положили у граду, и даде му диплому, да може купити бећаре, па нека чува границу. Вељко узме што му треба, па дође у манастир Раваницу. Овде, за неколико дана, скупи доста бећара и самовољника. Одатле пређе с њима у Црну Реку, и, у селу Подгорцу, ухвати у кули бега жива. Бега пусти, али благо све задржи. Упаради дружину па сваком да̂ по дукат, а остало задржи нешто себи, а нешто пошље Савету, у Београд. Одмах постави старешине по свој Црној Реци, по Бањској и по Сврљигу (и ако су у тим кнежинама још судили Турци), па се врати у Криви Вир на зимовник.

После пораза бега у Подгорцу, Турци су се многи били разбегли из Црне Реке које у Видин а које у друга утврђена места.

Једном је само огледала једна потера, да нападне Вељка у Кривом Виру, али је он на њу грунуо ноћу тако из ненада и с таком хитрином и јунаштвом, да је не само растерао то нападача, него је његово име постало баук за све Турке од тога доба.

Вељко је, после,ноградио шанчеве, у Вражогрнцу, у Зајечару, Грљану, Сумраковцу, и сам је собом и са својим бећарима држао све ове шанчеве. Над свима је старешинама био поставио брата свога *Милутина*, а над свима шанчевима, и над пешацима био је метнуо неког *Х. Ницолу*, из Сарајева, који је био врло учен човек, и умео је шанчеве управљати".

Ето тако је Црна Река ушла у заједницу народнога устанка, и прославила се нарочито несамртним сином својим *Вељком*.

После 1813, Црну је Реку снашло оно зло, које и сву Србију. А у другом устанку није се могла дићи чак до 1833; па и тад би се тешко ишчупала из турских руку, да нису с једне стране сами Турци безразложним наметима довели ствар до крајности. а с друге да није Кнез Милош, упућивао људе, да се дигну и сргну са себе зло које их је тиштало. Будно око његово згледало је све што бива од ушћа Тимока до утока Дрине, и што је где требало, то је све и чињено, по наредбама његовим. Време ће обелоданити све те мере, и сва довијања, која је изумевао овај необични човек, да отаџбини својој придружи за онда бар оне крајеве који су били закапани крвљу српском од 1804—1813, и који су комисиски признани као делови нове *Кнежевине Србије*.

За друге округе казано је, или ће се још казати како је шта било, а за Црну Реку ево са чега је букнуо пламен новога судара.

С пролећа 1833, ударе Турци нову и врло велику порезу на стоку у Црној Реци. Кметови се скупе о Ђурђеву дне на договор, и сложе се да пошљу између себе неколико одабраних људи муселиму, у Зајечар, да му се замоле, у име народа, да не удара те порезе, против закона. Најотреснији између Црноречана у том послу, који су народ предводили, а који су се и с Кнезом Милошем допитивали: шта ће и како ће, помињу се: *Оборкнез Сима*

Николић, из Зајечара; *Милета Карабаш*, из Кривога Вира; и *Станисав Н.*, трговац из Планинице. Муселим заповеди да се кнезови, који су му били дошли, отерају батинама од његовога конака, а неке од њих још окује и баци у тамницу. То узбуни сав народ, и на скупу, 27 Априла, Црноречани се договоре, да иду *народски*, сви до једнога муселиму, и да га моле, да пусти кнезове. У тој гомили народа било је и женскиња. Муселим, место сваког одговора и задовољења, заповеди својим људима да се наоружају, па изиђе и сам с њима, те удари на ове неоружане сељаке: али је тешко борити се с онима које креће нека света за њих мисао. Голи Црноречани одупру се сили турској. Храбри *Станисав* из *Планинице* убије турског делибашу, и бој се заметне крвав. Од Срба кажу падне 126 људи! Али Турци буду принуђени уступити. Глас о том сукобу пукне на све стране. Устанак јавно плане. Народ се дигне као један човек. Не само Црна Река него устане и Крајина и Кључ. Кнез Милош пошље одмах и нешто своје редовне војске на границу. Турци се повуку у тврда места, чекајући помоћи од видинскога паше.

Међу тим из Букурешта приспе руски комисар, и у Зајечару, на самом месту, затече, како кажу, још лешеве оних који су изгинули од Турака на правди Бога. Његов извештај добро дође *А. П. Бутењеву*, руском посланику у Цариграду, те овај 25 Маја 1833 у седници с *Реис-Ефендијом* имадне жив и опор разговор, после кога Турци већ једном пристану: да се очисте оних свих шест округа који су унети у карту Србије коју је мешовита комисија израдила.

Глас о тако срећном решењу послан буде онај час Кнезу Милошу, који то све јави народној скупштини, а и свему народу.

У целој земљи држане су богомоље и благодарења за тако срећно испуњене народне жеље.

Међу тим је Кнез Милош — радећи и надајући се успеху од рада на путу дипломатском — ценио је тврђе оно што се делом изврши и руком заузме; те за то је у побуњене крајеве од часа послао своје људе с оружаном силом, да буду господари стања ствари, а са суседним пашама пустио се у непосредне преговоре

— божем ради предохране од веће штета и погибли — те тако је заузео на овом крају све до Тимока својом војском, и примио на се јемство за мир и за сигурност свега давања које би Турци из овога краја потраживали од Срба. Тако је он, и пре формалнога решења, имао спорну ствар у својој власти![1]

Ето тако је Црна Река придружена опет мајци земљи нашој, и крв Вељкова донела је благословени род свој.

Имамо још да поменемо да Црноречана има од три народности. У свом опису, ми се прво овде сретамо с елементом који није чист српски живаљ, осем Цигана које смо већ помињали. Овде има: Срба, Влаха, и нешто Бугара. Ових је последњих врло мало; а они први готово су две једнаке поле свега становништва.

Бугари су само у селима: *Великом Извору*, на десној страни Тимока, било их је доста у *Зајечару*, и у пола села *Грљана*. Остала сва села или су српска или влашка.

О Власима говорићемо доцније мало опширније, а засад да разгледамо што нам још остаје вредно у овом округу.

6. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Хајдук Вељко

Црна Река нема тако много имена која би се могла поређати на овом месту, али има једно које је никло недалеко од Ртња, које је горостасно као и он сам, баш као да је расло на њега гледајући. То је *Хајдук Вељко Петровић*, који се родио у Црној Реци, у селу *Леновцима*, 3 сата на југозапад од Зајечара, а 4 сата на исток од Ртња, од прилике око 1780 године. Оцу му је било име *Петар*, а мајци *Петрија*.[2]

Отац Вељков био врло миран човек. Богат је био стоком тако да су му се трипут овце хиљадиле. За то су га Турци звали *Петар Сирењар*. Вељко је од детињства био веома несташан. Кад је чувао стоку, био је *чобанбаша* међу чобанима.

---

[1] У крајинском округу биће изложено једно писмо које је писао *Стеван Стевановић*, у Неготину, 2 Маја 1833, баш о току ових догађаја.

[2] Осем три сина, имали су они и ћер *Милану*.

Турци су врло често долазили на њихову бачију, те јели и пили и односили: сир, масло, и млеко. Вељко се једном договори с чабанима те неке Турке помлати на бачији, и тако се сви докопају оружја.

Познато је да су се београдске турске војске, верне цару, сударале с војском Пазваноглиином, у Црној Реци, и ту морале овој последњој уступати. Пазванџине крџалије попале и похарају, у таком једном сукобу, село *Леновце* (које се по том, вели Вук,[1] прозове *Негалица)*, као и многа друга села наоколо. После једног таког страдања, Вељко, као шипарац од десетак петнаест година, остави оца, мајку, и браћу, и оде у Видин, те се најми у некаква Турчина. да му чува овце; а после неког времена дође у Пожаревац, и ту се најми у војводе, да му готови јело. Пошто и ту проведе неко време, задоцни се једном на васкрс, играјући с момчадима у колу, те своме господару не зготови на време вечере, за то га господар потера да бије,[2] а он утече, и оде у *хајдуке Станоју Главашу*, с којим оно лето (1803) проведе. Станоје га, кад дође зима, намести у селу Дубони код некака човека, да као чува овце. И тако на јатаку, као најамник чувајући овце, ожени се у том селу, ушавши у кућу некаквој удовици, која је била нешто род Главашу. Кад се, у почетку 1804, почне дизати буна на Дахије, Вељко се изнајпре држао са Станојем Главашем, а после се прилепи Ђуши Вулићевићу, као поглавици смедеревске нахије, и тако је уз њега ишао и војевао докле он није погинуо у јесен 1805. Иза тога, Вељко остане

---

[1] *Вук*, *Даница*, за 1826, стр. 70.

[2] *Петар Јокић* казиваше да је Вељко, млад и врло угледан момак, био по вољи војводином харему. Али како у њ никако није могао ући, а из кујне је имао онај долап у ком се, на вртешку, додаје јело унутра, то он једном дрско седне сам у долап, и обрне, те се тако обрете у харему при свим затворима на вратима. Дрскост та није могла дуго остати тајна за војводу, који потражи да га каштигује за то, а Вељко побегне у хајдуке.

Даља прича вели, да је он, после тога, побегао у Банат, и отуда је прелазно често те је око села *Брестовика*, испод *Гроцке*, дочекивао Турке, и секао их. Тако се познао с *Главашем* и са смедеревском нахијом.

код Ђушина брата Вујице. Али у том је и сам био стекао неколико момака и начинио се неки буљубашица.

У почетку године 1807, кад су Срби узели Београд, као што је већ казано, молио се Карађорђу и савету, да пређе из параћинске нахије у Криви Вир, да побуни Црну Реку, и да је отме од Турака. Ми смо казали како је он добио то допуштење и како га је оправдао.

Вељко је, по том, био старешина на том крају, а боравио је највише у Бањи.

После пропасти на Каменици, 1809, чувао је Бању од Турака, а уз њега се налазио и Стеван Живковић, послани од Савета, да му буде саветник, да не би он, по својој превеликој слободи и храбрости, где год војску своју у лудо потрьо и упропастио. Тукући се око Бање с Турцима, рани се и он и Живковић. Турци њих ту опколе са свију страна, и држали су их неколико недеља. Вељко науми, да се избавља пробијајући се кроз Турке. Кад се он у својој соби спремао за тај испад, упитају га момци његови

— А шта ћемо с овим? за Живковића.

— Шта ћете? ако може ићи, нек иде, као и други људи, а ако не може, ви му одсеците главу па понесите, да је Турци не носе.

Кад Живковић, који је лежао у другој соби, чује те речи, помисли у себи:

— Шта! овај, какав је луд, хоће то и учинити, па скочи онако рањен и нада између првих.

Кад Турци продру до на Мораву, Вељко им је са својим бећарима, изокола чинио велику штету и узнемиривао и плашио. О новом лету 1810 године у Београду на скупштини, њега оптуже неки кнешчићи и буљубашице из оних нахија куда је он заповедао, да је он некакве девојке силовао, а момци његови да су неким људма поотимали говеда и овце, и продали као турско добро. За то га савет осуди у кулу, него га срећом његовом не затворе онај дан, већ оставе до ујутру, а он у вече скупи своје момке па им каже: „Браћо: ја сам мислио, мене зову у Београд,

да ме питају, колико сам рана летос претрпио, колико ми је момака погинуло, колико ли сакатих остало, колико ми је кумбара више главе пукло, и колико је коња пода мном пало, и имам ли чим момцима хајлук издати; а они ме питају: колико сам девојака пољубио; па сутра хоће да ме затворе у кулу; него бежите, да бежимо одавде". Ту ноћ побегне он са својим момцима из Београда. У Смедереву се уставе те одморе коње, и ту он рекне: „Довде сам бежао, а одавде ћу ићи полако; ако је рад бити се и мрети, нека иде за мном".

Сад је отишао у Пореч Миленку који га једва дочека, и одреди му по 500 гр. на месец, а његовим бимбашама и буљубашама ком 200 ком 100, момцима пак као и осталим бећарима.

Кад те године (1810) пређу Руси у Крајину, отиде и он са својим момцима пред њих, и цело је то лето војевао с њима око Дунава и Тимока. Ту је за храброст добио златну колајну,[1] а пред јесен је водио руску војску на *Варварин*, где се у оној славној битци ранио у леву руку, и по том у шаци остао мало сакат (није могао прсте ни добро скупити, ни исправити). Тога је лета добио негде од Турака врло лепу сабљу, оковану сребром и златом и искићену камењем, па је преко ондешњега поглавара руске војске, пошље на дар грофу Каменскоме, но он му је врати натраг, изговарајући се, да он није вредан таку сабљу носити, него нека је носи онај јунак, који је од Турака и задобио; и пошаље му му 200 дуката на дар.

О скупштини 1811 био је опет у Београду, и могао је помоћи Миленку и Добрњцу против Карађорђа и Младена; али преварен,[2] одлети он к Бањи да је брани од Турака, и тако она двојица остану без наде и на његову помоћ.

---

[1] Ту је колајну послао ђенерал *Граф Каменски*, с писмом својим, писаним у логору под Шумлом 27 Јула, 1810 (№ 185). И то смо писмо добили од унука пок. Милутина Хере, г. *Јеврема*.

[2] Начињено је било лажно писмо, па дато у Гроцкој на пошту. У том се писму јавља да су божем Турци ударили на Бању. Карађорђе га зовне и рекне му: „Вељко, сине, трчи!" а он одмах одлети.

У лето те године, на поновљене тужбе оних буљубашица и пређашњих војводица, премештен буде из Бање у Неготин на место Мише Карапанџића који је те године умрьо.[1]

[1] Ево целога акта, којим је он утврђен за војводу нахије неготинске 1811.

„№ 998. Сербскому войводи Вельку Петровичу нахіє неготинске.

„Труди ваши за отечсство поднети, и истинная храброст ваша против непріятеля на разним мѣстима оказаная обратила є наше вниманіє на вас и въ знак вашега одличія и вознагражденія потверждавамо именно вас войводом нахіє неготинске, и от ниже именовати села слѣдующим образом:

1. Вам власт даємо с нахіом вашом управляти, и полно заповедати что вам се предпише, а общесто коє ће бити под вашом властію не угнѣтавати.

2. Ви да будете полни исполнитель воли правительствующа Совѣта и воли моєй

3. У дѣлам воєним од сад у будуще заповести, наставленіа, и требованіа примити ћете из правительствующа Совѣта народня, од Господ. воєнога попечителя Господ. Младена Миловановића, у таковим що вам потребно буде од нѣга искати.

4. У дѣлам внутреним ваше нахіє що год бива и треба, да являте у правительствующи Совѣт, Господину Попечителю внутрених дѣл, Якову Ненадовићу, од коєга у таковим примаћете наставленія.

5. Кромѣ нашой, под никога власт не подпадате касателно нахіє ваше, слѣдує вам знати кому се у будуще имате покоравати.

6. У време воєваня под коєго командующаго послушаніє и покорност вам претпише се бити, святѣйше да заповести онога исполнавате. Ибо сваки таки командующи бити ће од нас изабран и наименован; увѣрени смо ми, да ћете вы с нашом признаностію кою вам указуємо задовольни бити. Усугубите труде ваше у дѣлам касающим се благополучія народа, за показати себе достойним у будуще сего уваженія. У Београду, 21 Авг. 1811.

Верховни Серб. народа Вожд
Георгіє Петровичь
(М. П.)

Въ Правит. народнѣм Совѣту
Младенъ Миловановичъ
(М. П.)

Кад је дошао у Неготин, није имао никаква богатства осем добрих коња и господскога одела и оружја; јер све што је на

„Назначеніе селâ под команду войводе Велька Петровича:
1 Мокраня, 2 Кобишница, 3 Буковча, 4 Србовласе (Србовлах), 5 Радуевац, 6 Короглаш, 7 Самариновац, 8 Праово, 9 Чаново (Дањево), 10 Дупљане, 11 Каменица, 12 Острово, 13 Сухая, 14 Паланка, 15 Купусиште, 16 Слатина, 17 Уровица, 18 Вратна, 19 Ябуковац, 20 Малайница, 21 Штубик, 22 Плавна, 23 Поповица. 24 Шаркали (Шаркамен), 25 Есеница (Јасеница), 26 Карболова (Карбулово), 27 Вировац (Видровац), 28 Трняне, 29 Сиколе, 30 Луке, 31 Глоговица, 32 Єсиково (м. Јасиково); 33 Копривница, 34 Ясикова, 35 Селаш (м. Салаш). 36 Метриш, 37 Табаковац, 38 Брусник, 39 Тавнич, 40 Рајац, 41 Смедовац, 42 Роглево, 43 Благовановац (Бљувановац), 44 Речка, 45 Брестовац, 46 Чоконар, 47 Чубра, 48 Неготин.“

С тим ћете селима командирати и рачуне од свашта давати, и у договору са свима кметовима от нахіе у согласію бити. — Свакад ће вам едне заповести долазити, а понаособ, како за войну тако и за проче. У договору са свима кметовима от нахіе да изберете по 3 кмета за судіе у магистрат сваки, и те кметове и писара (кое изберсте) пошльите у Совѣт, где ће они примати поученіе и наставленіе, како ће поступати и пресуђивати.

По нахіи вашой да разредите мензулане: у сваку по 4 коня и 3 момка уз те конѣ за мезулціе; коньма и мезулціяма рана и плата да буде од нахіе, и то у еданпут да уредите, што им за сваку годину треба, како за право ви с кметовима нађете.

Ви войводе да уредите: у сваком селу кнеза сеоског, кои ће са селом оградити кошеве и амбарове за десетке, и вама рачуне давати, и да се не мешате у свещенички и духовнички чин, коим митрополит да суди. Ви пак где се кои на суд позовете, да одмах онде отидете, а за млађе што кои где учини зло, поара или што буде, да га имате сваки предавати суду у магистрат; коме магистрат пресудити не може, он ће такове слати у Совѣт, а особито за свашто да являте како мени тако и Совѣту, како за добро тако и за зло. Завист и противност међу вами да не буде. — Ако би се један другоме противіо, да ће морати на одвет доћи.

војсци добијао делио је са својима. Али године 1812 закупи скеле и ђумруке на оном крају, те се срећом врло обогати, па и тај добитак готово сав подели са својим бимбашама и буљубашама.

Кад се године 1813 отвори рат с Турцима, одреди му Савет

За свашто од Совѣта наставленіе да иштете, и да познаете, да е он врховна власт.

Оне заклетве у Сабору кое су биле, кои преступи бити ће лишен старешинства а што се коим определи, да са оним буде задоволян. У овоме пункту вама описуем потребная, ствари и наставленія, одъ кога ћете шта тражити, то ест од Совѣта, кои су сада членови раздѣлени поособ у дѣлима:

1 Госп. Младен Миловановић, попечитель военихъ дѣл: што за войску потребуе, џебане, олова, барута, ђулета, вишека, топова и проче военe муниције од онога да тражите.

2 Госп. Милко Радонић попечитель иностраних дѣл, то есте ако би какав човек из друге землѣ прешао к нама, шта тражио, таки да такова човека пошалѣте к нѣму.

3 Госп. Іован Юговић попечитель просвещенія народня; он ће знати коме просвещеніе издавати, кои за просвещеніе ест, од онога ћете тражити.

4 Госп. Яков Ненадовић попечитель внутрених дѣл, од нѣга ћете просити внутреня дѣла; он ће вама наставленія давати.

5 Госп. Илія Марковић, он ест велики вилаетски судія, кое ћете од нѣга наставленіе искати, кои скриви како ћете га каштиговати.

6 Госп. Кнез Сима Марковић попечитель касе народнѣ, кое наставленіе од нѣга затражите, будући да ће се сви приходи обрнути у народню касу, и онда ће се искати потребная за топџіе, за плату, и прочая за содержаніе.

Ови преименовани 6 членова совѣта биће сви у едном согласію.

Друго, од сваке нахіе да пошлѣте 10 топџія, и 5 добошара на науку у Београд. — Сваки од своје кнежине главе да попишете право, и колико препишете таки нама на знанье да дате.

Од муниціе свака 3 месеца рачун у правительствующи Совѣт шальите, колико сте примили, похарчили, и шта іош имате.

С тим заключено вь Правительствующем Совѣту народнѣм.

У Београду 21 Августа 1811" (Оригинал имао је доброту дати нам унук пок. Милутина Хере, г. *Јеврем Петровић*).

и Карађорђе још три кнежине из нахије пожаревачке у помоћ, да чува онај крај од Турака.

Кад је, с осталим женама и децом, из Неготина био испратио и своју жену са снахама и децом у Пореч, дође му пријатељ један, и видевши по соби различне сребрне наките коњске и друге којекакве скупоцене ствари, запита га у вече на само, зашто и то није послао са женом у Пореч, а он одговори: „Нека жене носе и чувају своје кошуље и чарапе, и платно, и пређу, и плетиво, а ово су ствари јуначке које сам ја на сабљу добио, и сад са сабљом ваља и да чувам; а који то није кадар сабљом чувати и бранити, није га вредан ни имати. Срамота би било, да Турци дођу у моју кућу, па, код толике славе и имена мога, ништа у њој да не нађу“. Пријатељ је тај његов намеравао, да иде у Београд, а он га је задржавао и устављао говорећи:

— Ми смо овде доста веселих дана провели, остани и сад да разбијамо *Капетан-пашу* (за кога се говорило да ће ударити на Неготин), па барем и славу да делимо.“

— А како мислиш разбити Турке? упита га пријатељ.

— Е! како? извешћу моје солдате и бећаре пред њих, па ћу им ј . . . . . матер.

Свега војске под својом командом није имао тада више од 3000 људи, па и то је било нешто у Брзој, а нешто на Великом Острву. А за Турке се знало да их иде на Неготин више од 15.000; за то му пријатељ рече:.

— Али сад не ће ударити на тебе само субаше, него ће доћи царска војска, и довући убојне топове и кумбаре; за то може бити да би боље било да се ти не затвораш у Неготин, него да начиниш још један мали шанчић где год у планини, а овде да одредиш само толико пешака, колико је потребно за чување шанчева, и да им поставиш добре уреднике; па кад Турци ударе на Тимок, ти изиђи те их дочекај: ако их разбијеш, хајде у Неготин, ако ли Турци разбију тебе, не иди више у Неготин, него са свим коњицима и с осталом војском што је сувише у шанчевима, иди у планину, па ће се Турци више бојати тебе из планине са 1000 људи, него да имаш десет хиљада, па да те овде опколе.

Вељко се грохотом насмеје.[1]

— Е, ти си се уплашио од Турака. Моли се ти само Богу да Турци ударе, па кад дођу моји козаци с Тимока, и рекну: Ето Турака! онда ћу ја припасати сабљу, и узјахати Кушљу, па идем у поље пред њих; а ти вичи Петра Кључара, нека ти донесе олбу пеленаша, па ево овде седи и пиј, и узми дурбин па гледај како ћу ја њима да ј...м матер.

После неколико дана тај је његов пријатељ отишао у Пореч, па и у Београд, а Вељко је остао у Неготину по старome.[2]

Кад Турци из Адакала (Реџепови) први пут изађу у Кључ., да народу не даду бежати унутра у Србију, него да га враћају у Адакале, и ту се побију с Милутином, Вељковим братом, онда Вељко дигне неколико стотина своје војске, пређе преко Тимока, па пешаке остави изнад видинскога поља у брдима, а он с коњицима сиђе до самога Видина, те заплени неколико хиљада оваца, и потуче нешто Турака, па се врати опет у Неготин. Турци су га гледали с видинскога града, како лети на своме хату као муња преко неба. Прича се чак и то, да је долетео до капије видинске, и у њу ударио копље своје, па га ту и оставио!

Прву велику турску војску дочека Вељко код села *Буковче*, и разбије је и узбије на траг. Али трећи дан удари сва сила турска, с топовима и свом оправом; Вељко је опет дочека у пољу, и борио се неописаном храброшћу, али „ко ће сили Божјој одолети“? У њега је било 3—400 коњаника, и толико још солдата у равну пољу, а Турака 15—16000. Док је он једну војску тукао и сузбијао, дотле су га друге две обилазиле, да га одсеку

---

[1] У „*Срп. Новинама*“ (за 1874 бр. 236) каже се да је Вељку *заповедано* да остави Неготин, и да се повуче у планине, и то се оснива на оним речма *Проте Ненадовића* (стр. 277 *Мемоара*) где он вели: „Зар би Вељко погинуо, *да су* слушали Карађорђа, да се у Неготин не затвора,“ и т. д. Колико је мени познато, ова је ствар била онако како је испричано под Јагодином, стр. 203 и 204 ове књиге.

[2] Сва је прилика да овај Вељков пријатељ није био нико други него сам *Вук Ст. Караџић* који је све ово и описао.

од Неготина. Ту ноћ изађе опет из Неготина, и удари на Турке као гром; али се сила одржи. И тако је, после, сваки дан излазио из Неготина, и био се као прави јунак, али се Турци утврде, изграде шанчеве око Неготина, па му се почну примицати лагано, ама поуздано. Још им дође и помоћ од Рецепа из Адакала, од влашког кнеза Караџе, а најпосле стигне и сам велики везир *Рушид-Паша*.

У Вељка пак, од оно мало војске што је имао, изгину и допадну рана најбољи̓ јунаци. Турци су се сваку ноћ кроза земљу примицали тако, да су најпосле били тако близу српских шанчева, да су се могли батинама пустимице тући. Ту сад другога боја није било него са шанчева из топова, кумбара, и пушака. Турци све куле неготинске топовима и кумбарама развале или оборе, и сама она највећа кула, у којој је Вељко седео, буде прорешетана, те он сиђе у подрум. Најпосле му нестане џебане, особито топовских и пушчаних танетâ; он покупи сва калајна кандила, калајлије, кашике, и све то растопи на пушчана зрна; а у топове је, кад су једном Турци јуришали, метао најпосле и саме талире те Турке одбијао.

Он је писао више пута за помоћ и за џебану, и најпосле је претио, као што и песма помиње: „Ако да Бог те преболем ову рану (отисне Турке од Неготина), питаћемо се на зиму како се брани царство“ (т. ј. о *Малом Божићу*, на скупштини, која се држала сваке године).

Послана џебана из Београда стигне доцно, а Младен опет, бојећи се ослабити Делиград, и уздајући се ваљда у Вељково јунаштво, не пошље му ни помоћи, те тако Вељко остане сам са својом срећом.

Дан и ноћ је ходао по шанчевима, људе слободио, и шанчеве поправљао, што је где покварено. Свако јутро би сам точио ракију тобџијама, и храбрио их да се не плаше.[1]

Једно јутро, последњих дана месеца Јула,[2] изађе Вељко у

[1] Причање *Јокића*.

[2] *Вук*, у *Даници* за 1826, стр. 86, вели да је то било *првих дана Августа*; а у *Протоколу Карађорђевом*, 1 Августа се већ пише *Милутину*, брату Вељкову, да буде војвода на Вељково место. Мо-

Мали шанац, у садашњој Влашкој ма̀ли, у Неготину, и, на табљама, стане наређивати и казивати како да се нешто награди и поправи што су турски топови били развалили; а турски га тобџија позна[1], нанишани на њ, и удари кроза сред плећа, и тако га прекине и разнесе, да ништа више није могао рећи, до — „Држ!“ — и с том половином речи падне мртав на земљу.[2]

Момци његови, видећи шта би, узму неке траве, која је била ту донета за коње, те га покрију да га људи нѐ виде. У вече, брат му Милутин, с момцима, узме га и сарани код цркве, и, метнувши још два мртва бећара поврх Вељка, тако заравни гроб, да се није познавао, јер би Турци дали небројено благо за главу Вељкову, али је нису могли наћи.[3]

Војска сва, залуду је крити, још тај дан позна да Вељко није више међу живима.

рао је дакле он погинути неколико дана пре тога. Још *Вук* вели да је то било у јутру, а *Милутиновић* додаје „у ручано доба“ (*Тројебратство*, стр. 28); у „*Срп. Новинама*“ пак (од 1874 бр. 236) каже се да је било после по дне.

[1] Прича се да га је издао Турцима *Настас Армаш*, из Турске, који је био код њега у служби, па га Вељко нешто покарао, а он одбегао Турцима, и казао тобџији које је Вељко, те да у њега гађа.

[2] *Милутиновић* вели: „Раме лево ђуле му однело,“ и само је рекао: „Држ'те се braћо!“ Тровбратство, стр. 30.

[3] Место се то доцније тако заравнило, да се није могло знати где је он управо укопан. Године 1854, 3 Априла, кад умре неготински владика *Доситије*, и кад му почну копати раку с десне стране неготинске цркве, нађу се кости и глава од човека, а на ногама тозлуци од црвене кадифе са срмали-гајтаном, и копчама капаклијама. Најстарији тамошњи људи познаду да су то тозлуци *Хајдук-Вељкови* у којима је укопан. Упита се о том и брат његов *Милутин Хера*, и снаха *Стојка*, и они признаду да је то Вељко. Кости се одмах прелију и унесу у гробницу брата му *Миљка*, а тозлуци се пошљу у Београд у *Музеј*, где мора и сада да су (Акат министарства просвете од године 1854, П№. 400).

У Музеју се хране још и наочари мајке Хајдук-Вељкове, бабе *Петрије*.

Како нестане њега, сви повичу да се више не може држати у Неготину, него да се бежи, макар како.

Пети дан после смрти Вељкове, Срби оставе Неготин, и повуку се у Пореч.

Крајина и Црна Река, а мало за тим и сва Србија, познаше шта значи кад нема Вељка . . . .

Вељко је био танка и висока струка, смеђе косе, и врло малих бркова, дугуљастих сувих образа, широких уста, и подугачка, малко покучаста носа; гласа тако крупног као Вуле Коларац, или Станоје Главаш[1]; носио се лепо. По срцу и по телесном јунаштву, био је први јунак не само у Србији него и у свој Јеврови онога ратнога доба. Кад је хтео да јуриша на Турке, обично би поставио своје војнике у параду па би викнуо: „Ј . . . у му оца ко прође мимо мене, а и ко остане!“ па би халакнуо.[2] И таком су нападу готово свакад Турци сами крчили пут.

Вељко се није одликовао као управник; он је и сам признавао да му то недостаје, и најволео је слушати *Вујицу* и кнеза *Милоја Тодоровића*, а за Младена је јавно говорио да није за војску, и да Срби морају бити надбијени и несрећни где год он заповеда и управља.

Као и многи други славни људи, Вељко је познавао своју вредност, и за то се срдио што неке мале војводице, које су војводства добиле мањом храброшћу, или новцем, или лажом, имају име и част као и он. За то је често говорио: „*Да Бог да, да се Срби не умире с Турцима док сам год ја жив, јер како Турци ударе, одмах мене стану мало одликовати од ових кокошара*[3]*; а да се умире с Турцима, онда би ми и жене судиле.* Кад пак ја умрем, да им Бог да мир, па никад више рата да немају.“

---

[1] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 444.

[2] *Петар Јокић*, причајући ми ово, додаде: „Тако је радио Вељко, а није гледао с чардака, и тек викао: „„Ако не узмете, све ћу повешати.““ Вељко је, синко, један пут био Вељко.“ (Ко је ово био што је „гледао с чардака“ није ми казао, нити сам се сетио да га упитам.

[3] Тако је он звао те војводице

Кнез Милош је за њега рекао једном године 1860 — „Море кад је мир, Вељка да затвориш у онај кавез, у ком се носе тигрови и лавови по свету, он би се истргао и учинио би што безредно; а кад је рат, само га пусти, па не бери бригу за њега.“

Турцима је Вељко био задао такав страх, да је један, који је био у рату против Вељка, причао пре неколико година: „Кад се, вели, чује у војсци „„*Вељко!*““ — онда се свак, ма да је на сат даљине, тек пипа око врата, да ли га већ није он мазнуо сабљом својом. Мислило се у турској војсци, да је Вељко бржи од сваке брзине на земљи.“

Као прави јунак, Вељко није умео лагати; он је толико био искрен и простодушан, да му човек није смео никакве тајне казати. За то си му опет могао у по ноћи, без икаквих сведока, поверити небројено благо.

У ратовању је био лаком на новце и на сваки плен, а иначе није за то све ништа марио, него је поклањао другима, и то не само својим момцима него и другима. „Кад у мене има, говорио је он јавно, коме год треба, нека дође да му дам, али кад у мене нестане, ја ћу отети у кога год знам да има.“ [1]

Видећи да му мати неће никад да отпаше неки појас који носи око себе, нападне је једном питати, за што га никад не отпасује. Она се изговарала да је немоћна, али је он натера те се отпаше, и он у појасу њеном нађе 400 урубијâ. Упита је ко јој је дао те паре, а она каже да је Милутин заштедио од плате и дао јој. Вељко плане, и полети да посече брата, али овај утече. Онда он све те урубије раздели момцима.

Од свега је најволео три добра: *Коња Кушљу*, кога је добио још у Подгорцу, кад је бега потукао; *пушку*; и *Чучук-Стану*.

Вељко се два пута женио, или, управо да кажем, имао је две жене. С првом је женом најпре живео доста лепо, а после се заваде, што није хтела да му служи момке, кад зими дођу с њим

---

[1] Врло је интересно прочитати писмо *Кнеза Прозоровскога* од 31 Авг. 1808 о том, како се *Мула-Паша* жалио на *Вељка* и на његове људе (Глед. Разборъ Сочиненія *Н. А. Попова*, од *В. Богишића*, стр. 146 и 147).

с војске. Кад му она једном срдито рекне, да не ће да служи његове хајдуке, он јој одговори:

— То су моја браћа; с њима сам ја добио част и славу, и све што имам; за то ти њих мораш служити као и мене; ако ли не ћеш, ја ћу те отерати, па узети другу жену.

— Док је жив Карађорђе и мој брат Станоје, не ћеш ти мене отерати, одговори она.

Тамо њој матер и са Станојем! викне Вељко; а Карађорђе нека суди и заповеда својој жени; ти ћеш пак видети смем ли, или не смем!

После године 1809, та његова жена дође у Београд, и ту се настани, а он, кад оно утече к Миленку у Пореч, нађе тамо лепу девојчицу *Стану*. Ова је била родом из Крајине, из села Сикола, из куће *Нерића* или *Пљештића*. Њих су три сестре биле у оца посопке: *Стана, Стојна* и *Стамена*. После свију родио се брат им *Мијаило*. *Стана* је била дошла у Пореч да се жали Миленку и другим старешинама, не би ли јој они повратили њене дарове и хаљине које су јој били однели бећари, који су похарали *Сиколе* и друга нека крајинска села. Девојчицу ту види Вељко најпре у кући крајинскога капетана *Стојана Абраша*, па је одмах одзове и узме да га служи. Кад чује његова жена да он живи са Станом као са својом женом, она се стане спремати да дође к њему у Пореч, а он јој одмах поручи да ће је бацити у Дунаво, ако дође.

После да̂ 1000 гроша владици, и нешто Карађорђевим писарима, те му допусте да се венча са Станом. И тако се ожени по други пут, а оној првој жени поклони кућу и још неко имање, у Јагодини, те је после тамо живела.

Али он, као и многи славни војници, љубећи више женски род него саму своју жену, није ни Стани остао веран; па не само што је грешио с другима, него се и првој жени својој навраћао, те је 1812 године родила дете.

Са Станом није имао деце, а с првом, осем онога детета 1812, имао је сина *Раку*, који је, кажу, био врло налик на оца.

За Чучук-Стану кажу да је била врло милостивога срца, и многе је измолила да их Вељко не посече.

Њу је Вељко био послао са снахом и другим женама у Пореч, али кад разбије Турке на Буковчи, учини му се срамота да своју жену крије по Поречу, па пошље те и њу и Милутиновицу доведу опет у Неготин. Кад Срби побегну из Неготина, после Вељкове смрти, Милутин с момцима изведе своју жену и Стану, која је била трудна, па у Неготину, од пуцњаве топова и кумбара, побацила дете.

У збегу код Панчева, после несрећног пада 1813, нађу се *Стана* и *Марија* (прва жена Вељкова). Марија цикне на Стану:

— Камо, курво, мој муж? Ти си ми мужа појела!

— Иди, друго, с милим Богом! рекне Стана: — немој ми стајати на јаде: док је био жив, био је и мој и твој, а сад га нема ни мени ни теби.“

Стану је, после, у Банату, просио некакав богат трговац, али она није хтела поћи: — Ја сам била за јунаком, рекла је она; и ако се још који пут узудајем, опет ћу отићи за јунака.“ И одржи реч: уда се за *Капетана Јоргаћа*, који је, 1821 године, у Влашкој, доказао[1] да је вредан узети жену Хајдук-Вељкову. Она је после отишла у Грчку, и у Атини умрла 1849.

Од троје деце што је с Јоргаћем родила, сад су живи само *Милан*, пуковник у Атини, и ћи *Јевросима*.

Милутин Петровић Хера

Рођени брат Хајдук-Вељка, родио се такође у селу Леновцу, у Црној Реци, 1791. Био је млађи од Вељка, али је одмах ступио код брата у школу рата, за време борбе за слободу, од 1807—1813.

---

[1] *Јоргаћ* је био родом из Трикале. Дошао је Хајдук-Вељку са 7 друга (међу којима су били *Загла* и *Фармакија*, *Нулин* отац). По паду 1813 прешао је у Аустрију. После врло промењљиве судбине, нађе се у Влашкој, кад је већ био узео Чучук-Стану. Ту се стави на чело Хетериста, и борио се као прави јунак; у манастиру Секу, на граници Молдавије, опкољен од Турака као Синђелић на Чагару, запали џебану и оде у ваздух!

Ево шта прича сам Милутин како је први пут изашао Турчину на мегдан, по упутству брата свога Хајдук-Вељка:

— Једном у лето, говори он: — беше брата захватала нека љута грозница. Наша је војска била где је сад неготинско гробље, а турска на брдашцу које се зове *Буковачки до*. Два дана увасоб, један Турчин, на белом коњу, долази пред наш шанац и чика: ко ће да му изађе на мегдан! Ми смо били у шанцу сами. Вељко је, као што рекох, био слаб, и находио се у конаку. Ни *Абраш*, нити који други, не усуђиваху се да изађу пред тога мегданџију.

Први дан је Турчин изишао у по дне, а други дан дође чим изгреја сунце. Стаде викати, ружити, и називати нас страшљивицама.

На један пут угледасмо ми Вељка: он пешке дошао у логор. Ноге под њим клецаху, зуби му цвокотаху од зиме, а око уста беше му се изасуло као у људи које је хватала грозница:

— Добро јутро, јунаци! а какав је оно Турчин у пољу; шта тражи он; кога зове?

Ми сви онемисмо. У неко доба, рече Абраш:

— Зове на мегдан, побратиме?

— Па шта чекате? упита Вељко. Од јуче га гледам с *Баба-Финке*, како се туда размеће. Мене једва држе ноге. Него сутра да га нисам видео!

То рече, па се окрете и оде.

— Не учи ђаволе, продужава Милутин: — сутра дан, чим зора, ето Турчина опет.

Вељко га види с *Баба-Финке*, па сиђе и полако дође опет у логор.

— Шта ја вама рекох јуче? упита он срдито.

Сви ћутаху; ја се усудих и рекох:

— За Бога, па ко да му изађе на мегдан?

— Ти, Милутине, ти!

Мени се, чини ми се, следи крв у жилама, и не могох с тога ни чути шта је даље казао. Друштво ми рече да је заповедио да идем за њим.

Одем; изаћемо оба на кулу. Он лупи длан о длан. Дилбер Стана уђе.

— Кажи сеизу, рече Вељко: — нека спреми Кушљу, али онако као кад идем на чарку.“ Она изађе. Он скиде сам својом руком кубуре с чивије, и сам их напуни. Набијајући их арбијом, каже мени:

— Милутине, ти ниси досад излазио на мегдан: добро памти што ћу ти казати. Кад изјашеш Кушљу одавде, окрени чаршијом, па кад изађеш у поље, и будеш спрам нашег логора, добро се држи на коњу, и притегни узду, јер је Кушља научио, чим војска викне *ура!!* да скаче и да подиграва, па те може свалити.

После тога, настави овако:

— Чим из нашега логора изађеш (добро памти што говорим), иди слободно к Турчину, али све држи десно, да ти он увек буде с леве стране, а никад с десне; јер сам Кушљу научио окретати све у лево, а никад у десно, па ако то заборавиш, и почнеш га у десно окретати, ти си пропао.

Сад ме све испита, да види јесам ли добро упамтио:

— С које стране треба да ти стоји Турчин у пољу?

— С леве, рекох ја.

— Е, добро! Сад слушај: Турчина се не плаши ни мало, али за живот главе не пуцај, докле он не опали. Ако је прави Турчин, он те не ће убити докле најпре не рекне: „„*Вурун бре!*““ Не шали се, да га послушаш!

Кад дођеш на 50—60 корака, он ће те све више чикати да ти први пуцаш, и кад види да не ћеш, а мегдан је све краћи, онда ће џарнути коња, истргнути кубуру, и, јурнувши на те, викнути: „„*Вурун.*““ и опалити, па у тај мах поред тебе пролетети. Кушља ће се онда сам у лево окренути, а ти за Турчином пуцај насигурно. Него, брате, добро се стегни коленима у онај мах кад Турчин викне: „„*Вурун!*““, јер ће Кушља поклекнути и бољи мах заузети да се лево окрене, а ти ту можеш пасти, ако се добро не уздржиш.

Пошто ми је све то изговорио, сиђемо оба с куле. Доле сеиз-баша вада спремна Кушљу. Још једном Вељко сам прегледа пушке:

је су ли потпрашене, стави их с кубурама на њихово место, прегледа колане и узду, па ми рече.

— Јаши!

Мене прожма нека језа; ноге ми клецаху; прекрстих се, и уседох на коња. Вељко ми рече: „Сретан пут!" па оде на кулу.

Ударим куда ми је рекао; Кушља, бесан, пода мном вришташе и подиграваше. Кад чу *ура! ура!* од војника, он се поче бацати час на једну час на другу страну. Би ме збацио, да ми брат не беше казао како да се држим.

Изађох у поље. Турчин ме на белцу чекаше, па се већ поче кретати. Мени се пред очима показиваху непрестанце некакви котурићи; плави, жути, црвени, и од свакојаке боје. Бејах се препао; али се све сећах Вељкових речи̑, да коња добро стегнем коленима, да први не пуцам; и да ми је Турчин свакад на левој страни.

Приђох му на једно 100 корака. Турћуша повика: „„*Бурун бре*!"" Ја премрех, али Кушља, стрижући ушима, иђаше поносито. Турчин ме понуди и по други пут. Ја ћутах и иђах све ближе, гледајући да ми је он увек на левој страни.

На један мах, бакрачлија сп̑ну, Турчин полете, кубура пуче, а он пролете мимо мене као муња, и правце се упути у турски логор. Али Кушља учини онако исто како ми је брат казао, и не даде Турчину натраг, него је морао градити велики круг, па да се врати. Кушља га готово пристиже, ја извадим кубуру и опалим за Турчином. После тога пуцња, ја не знађах шта би, док не видех да ме Кушља у трку донесе одакле ме је и понео...

Све то гледао је Вељко с Баба-Финке.

Сишав у авлији с коња, одем на кулу. Брат ме дочека на вратима, пољуби ме у чело, и рече: „Срећан ти, брате, први мегдан! Виде л' ти како се с бесна коња Турчин стропошта?"

Па погледавши у мене, настави:

— А што тај пиштољ држиш у руци?"

Ја се тада тек сетих да је требало пиштољ заденути у кубурлук.

Вељко зовну Дилбер-Стану, те донесе по једну љуту, а кад пописмо, он рече:

— Е, сад иди у собу, те се мало одмори; знам како ти је.

Онај пољубац био ми је први и последњи од брата, Бог да га прости".[1]

Милутин је, по војничком чину, био као бимбаша у дружини Вељковој, а године 1813, после смрти славнога му брата, постао је војводом неготинским.

Ево једнога писма, које му је писао Младен Миловановић, после Вељкове смрти:

„Благородному господару, војводи Милутину Петровићу, и свим прочим старешинама, у Неготину.

„Разумевши я да е господар войвода Велко погинуо, за то я у име верховнога вожда и правителствующа совѣта, от данас назначуем за войводу на мѣсто Велково нѣгова брата Милутина; тако налажем свим капетанима и прочему воинству, да од данас за свога войводу признаду Милутина, и да га слушаю, како год што су и Велка слушали. Ништа да се не страшите, што є Велко погинуо него да се храбро држите, и тај град чувайте, немойте у мало испустити док и ми тамо дођемо, а цѣло да знате, да ћемо доћи у индат, само кои сат очекуемо, док с овим Турцима овде раскрстимо.

„Господару войвода Милутине! Ми смо вас избрали пред свим старешинама за войводу на место вашега брата Велка, и од сад да ви комендирати имате свом войском коиом е год ваш брат комендирао, и да се постарате показати себе достойним мѣста вашега брата. С тим остаем.

„Попечител воених дѣл и кавалер, *Младен Миловановић* Главноком. пр. ур.[2] У Делиграду 4[3] Юлія 1813."

---

[1] Ово је причао сам *Милутин Хера*, 1849, у Брестовачкој Бањи, пред ондашњим великашима, међу којима су били: *Митрополит Петар* и *Владика Доситије*. Г. *Ђока Живковић*, као ђак владичин, слушао је то све и упамтио. Осем тога, ово ми је казивао и г. *Ж. Давидовић*.

[2] Шта значе ове скраћене речи не знам; можда: *Главнокоманд. против Урумелије?*

[3] Овај дан чини праву забуну о времену Вељкове смрти, али је сва прилика, да је овде место 4. *Августа*, записано *4. Јула.*

Милутин се није могао дуго одржати у Неготину после Вељкове смрти. Ево писма Карађорђева из Тополе, од 8 Августа, 1813, у коме се види, да је он већ оставио Неготин.

„Поздрављамь васъ, пише Вождъ, воевода Милутине Петровичу, и тако вама даемъ на знанѣ, како самь разумѣо за несретни случай, да сте Неготину оставили, и како су Турци у Неготину уишли, и ви ништа изниели нисте, но сва муниція остала є унутра. То є доста велика несрећа за насъ учинѣна, али се сада већ повратити не може. Тако вама даємо на знанѣ, како нама иде Москов у помоћ, и већ има три неделѣ дана, како єднако иде на границе наше, да нам помоћ учине, за то вама препоручуєм, да, како примите ово наше писмо и разумете, одма сву войску под командом вашом да искупите, и друмове по планинама засѣците, бусіє тврде поставите, где видите способно место, да се могу Турци дочекати и разбити, и ту на вратима добру и тврду бусію поставите и на Турке добро сматрайте, где ударе и куда се крену, да се онде дочекаю, и тако чувайте добро планину, да Турци преко планина не пређу, а они проћи не могу, и ви ћете их лако одбіяти, само ако друмове све лепо засечете и заломите и на способном и згодном месту ако пусіє (тако) поставите, и ако се храбро држите, заиста проћи не могу. И тако обявите и народу овай весели гласъ, како су се Немци и Руси саединили, и како нама ово три недеље дана Москови єднако у помоћь иду, и тако да се држите, само ово до Крстова дне, а Москови ће до тога времена и пріє на сваки начин доћи, зашто давно путую и већ су се приближили. И онда ће сунце нас од свію страна огріяти и нашега ћемо непріятеля, съ помоћію божіом и нашега покровителя цара Александра, побѣдити. Тако све да народу обавите, и войску слободите, зашто се войска, знам, доста уплашила, и тако нека се сви охрабре, и сви юначки на ноге устаните противу непріятеля, и не дайте му само преко планина унутра уићи, пак (ће) све, вала Богу, добро бити, ако су они Неготину и узели. И ми нарећуємо да вамъ се пошлѣ іош индата, и тако до два три дана доћи ће вам индат и од наше войске тако да знате. Особито вам препоручуємо, да сво роблѣ унутра уклоните, што далѣ можете, а за роблѣмь, за ле-

ђима, бусіє све поставляйте, и оштро се войски покажите, нека се сваки бои, и по заповести влада, а кои неће путем и по заповести да иде, онога кащигуйте, а я ето пишем сада овай часъ г. Младену да пошлѣ єдно 600 люди да буду туна на вратима на бусіи, и немойте се ништа сумняти, и овай радосни гласъ донео нам є московскій посланикъ, кои нам (є) дошао с царским писмима. То да знате и како што вам пишемо, и како найболѣ знате, онако и уредите. Остаємо вам свако добро желећи у Тополи, 8 Августа 1813, *Верховни Вожд народа сербскога, кавалер Георгије Петровић*[1].

После пропасти године 1813, Милутин је прешао у Аустрију, и станио се за неко време у Бечкереку.

Оставивши у Бечкереку породицу, оде он у Хотин Карађорђу, и ту добије од њега писмену сведоџбу, да је био војвода и да је заслужан за свој народ.[2]

Из Хотина оде у Петроград где добије издржање од руского цара. Отуда се врати на Беч к својој породици. У Бечу чује да је Кнез Милош устао. Аустријанци му не дадну пасош за Србију, а он, кажу, купи чамац, и са својим момцима, спусти се низ Дунаво не пристајући нигде на познату обалу.

Тако пређе у Србију, и 23 Августа 1815 јави се у Белом Потоку под Авалом Кнезу Милошу који се ту находио с војском.

Одавде је отишао у Шабац к тамошњој војсци, као што се види из писма кнежева.

Године 1822 видимо га као кнеза хомољскога, а за тим му је предана и кнежина млавска, да њом управља, и да седи у Бистрици, „у кући поч. кнеза Павла Радосављевића".

Године 1833, 8. Јула, поставио га је Кнез Милош за зајечарског капетана, пошто су Турци истерани из Црне Реке.

Године 1836 постао је члан исправништва чачанскога.

---

[1] И ово смо писмо добили од унука пок. Милутина Хере, г. *Јеврема*.

[2] И ово је писмено у г. *Јеврема*, унука Милутинова. На сведочанству је потписан Карађорђе невештом руком. Уверавају да је пок. Милутин казивао, да је то својеручно потписао Вожд? Он овде није умео писати. Мањ да је тамо научно?

А године 1839, 25 Фебруара, постављен је за начелника округа крајинског.

Кнез Михаило, 1. Јула 1841, постави га чланом државнога савета. У том је достојанству остао до 10 Фебруара 1853, када је, по својој молби, стављен у стање мира с пуном пенсијом.

Преминуо је 21 Фебруара 1861 у Пожаревцу, и сарањен је у породичкој гробници, 18 хвата источно од олтара.

На крсту Милутиновом читају се ови стихови:

„После горких тешки и големи јада
У којима живот човечији страда
Мира даје гроб.

Овај живот земски то је само беда,
Који нам суморна туга изуједа
Па спусти у гроб.

Смрт не долази кад је човек зове,
Већ човек одлази, кад га смрт позове
У студени гроб.

О, у ладном гробу, тек је покој прави,
Ту се живот кида, да с бољи настави.
И ви горди смртни, што сте још на земљи,
Сви ћете се вратит' нашој мајци земљи,
Па у њеном недру. чекаћемо тио,
Шта нам буде вечни Господ досудио.
А наша ће дела да нас прате свуди,
И по њима ће се души да досуди“.

Ожењен је био Станојком, из села Сикола, из куће Радичине.

Херцм га је прозвао Кнез Милош за ручком, што је, кажу, имао неке сличности с људима из горњих крајева.

Миљко Петровић

Миљко је био најмлађи брат Хајдук-Вељков. Док је Вељко био жив, Миљко је био само момак уз њега: власти није имао никакве.

За прво време владе Кнеза Милоша, он је био момак

кнежевој гарди, а после је постао кнез у печкој капетанији[1] (у Градишту). Миљко је открио Кнезу Милошу *Абдулину буну*.

Кад Руси 1828 године уђу у Влашку, идући на Турску, Миљко скупи до 400 момака, и тајно оде Русима у Влашку, и после је војевао с њима против Турака.

Једном се молио руском ђенералу, да му допусти разбити турски шанац, близу Дунава. Ђенерал га је одбијао, говорећи: — Како ћеш ти са 400 људи разбити толике Турке који су још у шанцу?"

Миљко приђе к шанцу. Затече неке Влахе да вуку сено у шанац Турцима. Задржи их до ноћи, па нешто војске потрпа на сено у кола, а нешто пусти око кола као божем да гоне кола, те тако уђе са свима у шанац, и онда учини јуриш изнутра, а Руси су с поља били готови да ударе. И тако ту разбију Турке са свим.

Одатле сиђе с Русима низ Дунаво до спроћу Силистрије. Ту је био један турски стан, који они разбију тако, да су многе Турке живе поватали. Миљко спази једног Турчина у трњу, и узме од момка копље, да га набоде на копље. Турчин је био стар.

— Војвода Миљко! викне му Турчин: — ја тебе познајем. Брат ти је био добар јунак; он је војнике секао, али побеђене није клао. — Не гини ни ти лудо! Одби се од мене. Доста ти је што сте нас разбили.

Миљко не послуша, него се залети на трње, а Турчин опали и убије га на место.

Ту је и укопан.

После неког времена, брат му Милутин пренесе кости и смести у гробницу код цркве (старе) у Неготину[2].

На плочи у црквени зид узиданој има овај запис:

„Юнакъ падне тѣломъ на мейдану (1829.)
„Ал' обретне с' на Божѣмъ дивану,
„Како духъ му съ тѣлом растави се;
„Кнеже Милько, братъ честита Срба,

---

[1] *Вујић* (стр. 39.) каже да је код њега, као кнеза печкога, ручао у Градишту, 8. Августа, 1826.

[2] У ту су гробницу, доцније, унете и Вељкове кости, кад су нађене и ископане.

„Братъ наймлађій свевитежна Велька,
„Вѣри вѣранъ, брата свог достоянъ,
„Сабльомъ себи путъ живота крчи,
„Оружіемъ вѣчностъ постизава,
„Пушке л' зрнце груд му пронизавше
„С пушкометцемъ худним ништожанцемъ
„Ам' осташе на овом свіету,
„Дас' предаду праху и сніету!
„Но Кнез-Милька слава слави руска,
„Но Кнез-Милька пѣсна пѣва србска
„Но и милостъ вѣчита Божія
„Кнеза Милька у наручя пріима,
„Да свом' Србству, и осталомъ людству
„Незаходном ясно сяе звездомъ,
„У свіету духа и срдашца,
„Кано сунца свѣтлостъ животворна.
„Таквом Србу вѣчныи покой буди,
„Заслужѣва свег' живота труди.
„Брат му средный овай споменъ диже (1844 године)."

После смрти његове дође му од руског Цара диплома и сабља. На сабљи је било записано: Князю Мильку Петровичу, за храбрость." Ово се обоје, како чујем, сада находи у г. *Тасе Пантелића,* телеграфисте, за ким је Миљкова унука од ћери.

Војвода Милисав

Кад је Вељко очистио Црну Реку од Турака, поставио је је над кнежином зајечарском за старешину некога *Милисава.*

Овај се Милисав помиње на том месту и године 1812, а одакле је он био родом, чим се особито одликовао, где је умрьо и када — ми за сад, поред свега распитивања, нисмо могли дознати. Не ће ли, после овога списа, засијати од куд било што светлости на име и радњу овога борца за слободу?

Станисав Н.

из села планинице

Кад је године 1833 већ било дотужало Црноречанима трпети силу турску, пошто су пређе с толико крви и трпљења били платили ослобођење, онда се овај *Станисав* ставио на чело најодваж-

нијих Црноречана, који су се и побили с Турцима код *Црне Ћуприје*, испод Зајечара.

Он је ту погинуо с осталима, али је постигнута и извршена она ствар за коју је он пао.

Сви који су ту изгинули били су и укопани на том месту, па су доцније пренесени у опште гробље, и сада им се сваке године 1 Маја чини спомен, и на гробовима њиховим сажиже се кâд благодарности.

Петар Ђорђевић, Џода
ВОЈВОДА ЦРНОРЕЧКИ

Петар Џода био је родом из села Стењевца, у Ресави[1]. Најпре је био војвода у Ражњу, а после је премештен у Црну Реку, у шанац на Вражогрнцу.

У *Протоколу Карађорђевом* стоји да му је препоручено, да се добро опходи с људима, и да их „не псује онако грубо."

А Вељко га је стављао у ред оних старешина које је обично звао *кокошарима*.[2]

На жалост, ми више ништа и не знамо о том човеку, до то, да је и из Вражогрнца премештен код војводе Милисава. После године 1813, одметнуо се био у хајдуке, и мислим да је и погинуо као хајдук.

Још ваља поменути *Симу Николића*, који је био оборкнез; *Јеремију Здравковића*, из Рготине, који је био капетан зајечарскога среза одмах по присаједињењу; *Милету Карабаша*, из Кривог Вира; и *Станоја Марковића*, из Рготине, али на жалост, осем имена, ми нисмо у стању ништа више да кажемо о овим људима.

---

[1] Из Вражогрнца нам је писао један пријатељ да је Џода био родом из Жагубице; други опет вели, да се он родно у Стрмостену, а живео је у селу *Кучајни*, у Црној Реци, које је село сада расељено. Ко да се нађе и разбере ту?

[2] *Даница* за 1826, стр. 89.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Леновац, село у срезу зајечарском, 3 сата на југозапад од Зајечара, међу Ртњем и Тупижницом, са 220 пореских глава (1870).

Село је ово знатно што се у њему родио јунак *Хајдук-Вељко*, и два брата његова: *Милутин* и *Миљко*.

У Леновцу се још данас зна за виноград Хајдук-Вељков, и његову пивницу, а био је и један дуд, под којим је, кажу, баш рођен славни Леновчанин, па га је садашњи газда посекао пре две три године.

Међу живима, данас тамо има само један сестрић Вељков, по имену *Мијаило*. И он је већ човек преко 60 година.

Подгорац, највеће село ваљда у свој Србији (имало је 794 главе пореске, 1870). Оно је на запад од Зајечара 4—5 сахата далеко, под планином *Малиником*, на путу од Бољевца к Брестовачкој Бањи. Место ово заслужује да се помене не само за то што се у њему Вељко прво сударио с Турцима, и прву победу одржао над њима, него више за то што се управо одатле започело ослобођење целе Црне Реке, 1807.

Калават, поље измеђy Ртња и Кривога Вира, преко кога иде пут од Честобродице к Бољевцу, на десној страни Кривовирског Тимока. На Калавату се и сада познаје шанац Хајдук-Вељков, у ком се он био утврдио одмах 1807, кад је отпочео своју ратну радњу у Црној Реци.[1]

Калават је 10 сата на запад од Зајечара.

Вражогрнац, село, на североисток од Зајечара, 1 сат далеко низ Тимок. И овде је, местимице на *Просини*, Вељко начинио шанац у ком су били после разни заповедници.

Татарна, красна равница испод села Вражогрнца, између Тимока и ргготске реке, где роди најбоља трава и кукуруз.

Прича се да је некад пала била татарска војска на то поље, па се за то прозвало *Татарна*.

[1] Да не буде ово онај Грамбергов „Kalovach sur le Timok, retranché pour 500 hommes, dans un bon état, 3 pièces de canon de 2—5 ℔." Иначе не могосмо да нађемо место томе шанцу који помиње тај путник.

Друга прича додаје да је ово била имовина *Љутице Богдана*, који је, веле, седео у Кули (турској варошици), 2 сата онамо преко границе.

Јаме (говори се на Јамах место на Јамама), више Вражогрнца, где је био други шанац за време рата за слободу, а начињен је и један нов, године 1862.

Луково, село под Ртњем, 8 сата на запад од Зајечара, ваља да се помене с тога, што је ту Хајдук-Вељко једном растерао и потрьо турску чету, која је дошла из Бање, и ударила на српски збег у *Буржи*, па потерала робље да гони.

Сустигнувши Турке и полетевши халовито на њих, Вељко је викнуо: „Стани Туре, да ти турбан вежем"!

Кијак, 2 сата на запад од села Кривеља, на путу који води преко планине у Хомоље. Ту је Вељко начинио био шанац, и у њему поставио *Петра Доду*.

Пољаница, на 11—12 сата западно од Зајечара, на путу који води из Мораве (од Свете Петке) у Црну Реку. Кад се изађе из Честобродице, прво се udari на *Столицу*, па на *Пољаницу*, за тим на *Пониквицу* (где река понире у вртачу), на *Стражу*, и већ доле на *Калават*. На овој *Пољаници* је, кажу, Вељко такође био начинио шанац још 1807, ако то није била она Пољаница код Бање?

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, у црноречком округу, варошица 1, села 43, општина 36, а глава пореских 12,459 (1870).

Зајечар је окружна варош црноречком округу. Она се находи у лепој равни, на десној страни Кривовирског Тимока или Црне Реке, мало више утока ове воде у Бели или Велики Тимок, 9—10 сата јужно од Неготина, а 7 сата северно од Књажевца.

Зајечар ће бити место ново; за Турака је то могло бити једно добро село. Његова важност настаје тек од оног доба, откад су се Срби дигли на Турке, и управу целе Црне Реке сместили у Зајечар.

Над Зајечаром, на јужној му страни, брдо је *Краљевица*, на које је, по причи, из Костоца побегла нека краљица, па се ту дуго крила од својих непријатеља.

На Зајечару је био шанац за времена Карађорђева; а ту је пала крв и за новог устанка, на име 27 Априла 1833, као што смо мало пре испричали.

Зајечар је постао средина Црној Реци одмах године 1833, а кад је од тих округа састављена нова јепархија, која се прво назвала *тимочком*, онда је године 1834[1] и столица јепископа те јепархије била намештена у Зајечару.

Године 1838 видимо да је министар просвете, *Стеван Стевановић - Тенка*, застао у Зајечару две *„граматикалне класе"*, па их спојио у једну због малог броја ученика.[2]

Та гимназиска школа пренесена је у Неготин[3] 1839, одакле је враћена, по наредби Кнеза Милоша, 22 Фебруара 1860, а 2 Новембра 1866 пренета је по други пут у Неготин. Ово последње пресељење извршено је у Јулу 1867.

Сад у Зајечару има реалчица са 2 разреда; има основна мушка и женска школа.

У реалчици има 49 ученика, а раде 3 наставника.

На плату ових наставника издато је 1874 године 11.177 гр. 26 пар. пореских, или 4.706·38 динара.

У основној мушкој школи су 4 наставника и 184 ђака, а

У женској има 2 учитељке и 70 ученица.

И ако је Зајечар варош, опет се највише Зајечараца бави земљорадњом. Красне тимочке равни роде кукурузом да не може бити боље, а брда су готово сва засађена виноградима, који рађају вино врло добро. Зајечар има земље за неколико села. С тога није никакво чудо, да се она чељад, која су јуче копала кукурузе, сутра, у недељу, обуку у скупоцене варошке хаљине, унижу ду-

---

[1] Први владика тимочки, *Доситије Новаковић*, посвећен је 2 Фебруара 1834 у Крагујевцу, и одмах је дошао у Зајечар, као *јепископ тимочки*.

[2] *Школе у Србији*, *Гласник* XXIV, стр. 66.

[3] *Зборник* I, стр. 246.

катима, и, с рукавицама на рукама, изађу *на хоро*, да играју. Замерити се мора само то што режу скупоцено рухо, и тако се троше без потребе.

Од заната раде се у Зајечару ови: терзијски, абаџијски, кројачки, ковачки, коларски, столарски, грнчарски, ћурчијски, чизмарски, седларски, бојаџијски, ножарски, берберски, ћерамиџијски, дунђерски, калдрмџијски, мутавџијски и баштовански.

Од свију су највише у вољи прва три заната; а одају се младићи и на друге, осем последња три, које махом раде људи из Турске.

Села су црноречка обично велика бројем кућа, и нису растркана онако као у јужном крају Србије.

Ево ово су поименце сва села овога округа:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Зајечар □ 1833	916	—				
	I Срез бољевачки						
1	Добрујевац	154	5	11	Ласово □ 1870	225	4½
2	Бољевац □ 1851	150	6	12	Врбовац	186	3½
3	Мали Извор □ 1873	216	7	13	Планиница □ 1870	185	3
4	Јабланица □ 1870	227	2	14	Осниħ	288	3½
5	Криви Вир □ 1851	361	10	15	Шарбановац □ 1866	204	3
6	Луково □ 1870	167	8	16	Сумраковац □ 1851	245	3½
7	Мирово	109	7	17	Злот □ 1851	681	6
8	Илијино	112	7	18	Подгорац □ 1851	794	4
9	Бачевица	140	4	19	Валаковље □ 1868	370	6
10	Добро Поље	109	5		**Свега** . .	5.013	—
	II Срез зајечарски						
1	Бучје	167	5½	8	Бела Река □ 1873	238	4
2	*Топла*	58	5	9	Дубочане	253	5
3	Бор □ 1873	153	5	10	Гамзиград	134	1¾
4	*Оштрељ*	163	4	11	Грљиште □ 1851	367	2
5	Слатина □ 1848	305	4	12	Николичево □ 1873	204	1¾
6	Рготина □ 1849	484	2½	13	*Брестовац* □ 1867	320	4
7	Кривељ □ 1852	478	6	14	Шљивар	94	1

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
15	Грљан □ 1842	437	1	21	Прлита	85	1½
16	Метовница □ 1870	218	3	22	Велики Извор □ 1853	758	1
17	Звездан	298	1	23	Вражогрнац □ 1846	467	1¼
18	Јелашница	64	3½	24	Леновац □ 1870	220	3
19	Трнавац	191	2	25	Лесковац	117	2½
20	Лубница □ 1853	257	1¼		**Свега** . .	6.530	—

Примедба. Вук Караџић штампао је у *Даници* за 1828 годину имена селâ у *Црној Реци.* Кад та имена упоредимо с именима у нашем списку, находимо да је у оно време било још село *Новосел,* ког данас нема а напротив села, која су у списку нашем курзивом штампана, не налазе се у *Вуковој Даници.* Имају и неке разлике у именима, које је вредно поменути. Да ли су се онда та села доиста тако звала, или су имена погрешком штампе покварена, то није могућно тачно определити. Тако стоји у *Вука Уленовици* место *Леновац, Веливар* место *Шљивар, Дубрујевац* место *Добрујевац, Куличево* место *Николичево, Баре* место *Бор* и *Прлиш* место *Прлита.*

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ЦРНОРЕЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Зајечар варош .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.860	916
2	Бољевачки	—	1	18	19	4	—	4	12	1	13	22.575	5.013
3	Зајечарски	—	—	25	25	4	—	4	14	—	14	26.849	6.530
	Свега . .	1	1	43	45	9	—	9	27	2	29	53.284	12.459

У округу црноречком махом су велика села, ту је *Подгорац* данас највеће село у Србији (3311 душа 1866 године). У средњу руку има једно село у целом округу по 1.184 душе. У срезу

бољевачком долази на једно место по 1.188 а у зајечарском по 1.074 душе.

Сва насељена места у округу црноречком могу се поделити у четири категорије, и тако места која имају

од	201— 500	душа	има	5
„	501—1000	„	„	22
„	1001—2000	„	„	13
„	2001—5000	„	„	5; та су места:

Зајечар, Подгорац, Велики Извор, Злот, и *Кривељ*.

Пописом од 1866 године нађено је у црноречком округу 53.284 душе, и то 27.559 мушких а 25.725 женских, долази дакле на 100 мушких по 93·35 женских. У срезу зајечарском број мушких према женском јесте као 100: 95·46 а у бољевачком срезу као 100: 92·59.

У округу црноречком живи поред Срба и доста велики број Влаха. Занимљиво је видети, како је која народност напредовала у овом округу у течају последњих 20 година, т. ј. од 1846—1866 године. Годишњи вишак изишао је

у Срба	1·61	процената
„ Влаха	1·42	„
„ Цигана	5.06[1]	„
у опште	1·58	„ , и према

томе, удвојио би се број душа у округу црноречком за 44 године.

Богомољама округ је црноречки доста сиромашан, јер тек на 5.920 душа има по једна богомоља. Напротив основних школа има доста велики број, и на 1837 душа долази по једна школа. У срезовима

	ЈЕДНА ЦРКВА ДОЛАЗИ НА	ЈЕДНА ШКОЛА ЖИТЕЉА
бољевачком	5.644	1737
зајечарском	6.712	1918

[1] Разуме се и без објашњавања да овај број расте с тога, што се Цигани досељавају с разних страна онамо где им је лашње живети.

Куће су Црноречана различне: у Срба су или *брвнаре*, или *чатмаре*, или *зидане*, тек су готово све покривене ћерамидом. Унутрашњи је распоред као и иначе: соба и кућа, две су главне сувоте; после има диванана, и мало трема пред кућом.

На много места има кућâ баш лепих, доста високих, с пространим, стакленим прозорима.

У Влаха пак највише су *дурунгаче*, дрвене куће од брвана, даском покривене, врло мале, ниске, и мрачне. Једва у богатијих биће која покривена ћерамидом, а унутра је распоред једнак.

Влашка се кућа познаје и с поља по димњаку који никад није насред куће но свакад уз један макар који дувар.

Граде их, и једне и друге, домородци, а има мајстора и из Турске, и Старе Србије.

Куће су обично једна уз другу, без велике авлије и без многога воћа. Ово је особито у Влаха, у којих се цело велико село смести на простору, колики заузима некад само једна или две домаћинске куће у ваљевској, или у Шумадији.

Али за то њихови *салаши* имају много већи значај: то су управо куће у којима Власи свој век проводе.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Главно је занимање Црноречана: земљодеље и сточарство; они што су дуж Тимока више раде земљу, а они што су уз планину више пате стоку.

Земљиште је на много места веома каменито, особито око Кривеља, око Подгорца; али је родно, а земља се ради доста добрô.

Сеје се: кукуруз, пшеница, јечам, овас, раж, и крупник; даље: купус, боб, пасуљ, сочиво, паприка, разни лукови и друго поврће.

Попис обрађевина од 1867 даје нам за црноречки округ ове бројеве:

Кукуруза је било засејано	34.151	дан орања
Пшенице	11.202	„ „
Крупника	6.094	„ „

Јечма	1.794	дана орања
Ражи	1.676	„ „
Овса	1.043	„ „
Проса	22	„ „
Конопље	1.502	„ „
Лана само	30	„ „
Винограда је било . .	26.327	мотика, а
Ливада на	40.491	коса.

Попис стоке пак од 1866 дао је ове бројеве:

Коња	4.137	грла
Говеда	29.823	„
Свиња	25.742	„
Оваца	149.056	„
Коза	45.347	„
Кошница	2.130,	а године 1859

било их је 8591!!!

Од воћака има: крушака, јабука, трешања, вишања, бресака, шљива, а за кајсије се око Ртња слабо и зна.

Најбољи су и најдаље чувени коњи из села В. Извора; а овце из Кривога Вира са своје красне, далеко чувене вуне.

У равни тимочкој многи мисле да је ковати срамота Србину, и да је ковачки занат за Цигане, а у Кривом Виру и око Ртња мусти стоку срамота је женскињу, него то треба да чине мушкарци!

Стање је, може се рећи, у опште добро. Не чују се онако многе тужбе на презадуженост, као у неким местима по Шумадији; људи живе смерније, ама сигурније.

Задруга је овде са свим потресена; има још задружних кућа, али је много више инокоштине.

е. ОДЕЛО

И одело је, може се рећи, тројако у Црној Реци.

На западном крају око Ртња, мушки носе: кошуљу, чакшире (лети и зими), џубе, гуњ, јелек, и црну шубару (момци носе белу). Обувају се у опанке с врвцама од кочети место каиша̂.

Жене носе *тревље*, па шамију (коју оне зову *крпа*), *опрег* (суђњу), *прслук*, који оне зову *јелек*, и на рукама *гривне*.

Делови мушког влашког одела зову се: *зубун*, *шуба*, *калцуње*, и *шубара*; а женскога: *крецан*, *шуба*, *зубун*, *шаица*, и *калцуње*.

Делови бугарског мушког одела јесу: *беневреци*, *јелек*, *гуђче*, *долатонка*, и *косаче*, а женскога: осем већ поменутога, *вуненик*, *кецеља*, и *забратка*.

Жене Бугарке иду гологлаве са спуштеном косом, за то, веле, што жале за слободом кад су у турско ропство пале.

А Влахиње, место праве песме, подвикују, као да јаучу, а то, веле, чине за изгубљеним царством на Косову[1].

ж. ГОВОР

Говор се може да чује тројак у Црној Реци: српски, влашки, и бугарски.

У српском говору има свих оних грешака које су помињане у алексиначком округу, а онакав је и гласоудар. Пада у очи нека промена слова у речима, на прилику: *Гарван*, место: *Гавран*; *Гарвило*, м. *Гаврило*; *гадље*, м. *гајде*; *гарбово*, м. *грабово* (дрво); *лојзе*, м. *лозје*, и т. д.

Али у селима: *Вражогрнцу*, *Трнавцу*, и *Рготини*, говори се готово са свим правилно. У њих се зове: шира *мас*; *брзо* се каже *брго*; а палица у јарму зове се *жагла*.

Влашки је језик опет двојак: *царански* и *огурјански*. Први говоре они Власи који се држе да су староседеоци, а други они, који су се доселили у ове крајеве из Аустро-Угарске, из Ердеља, за време Принца Јевђенија, кад су ова места, због ратова, остала била без житеља[2].

---

[1] Ово тврди учитељка из села *Бора*, гђица *Милка Павловићева*, која врло добро живи са женама мештанкама, и може бити добро извештена.

[2] Злоћани знају и сад одакле су се доселили. Једни су, веле, дошли из села Алмаша, а други из Балачице у Ердељу. Кажу да је један од тих првих досељеника купио њиву за золоту (30 пара), па

Та се два говора разликују међу собом, али су оба препуна српских речи.

— *Е, фрате, јесте краставица а башта?* пита мој кочијаш другога Влаха.

— *Нује, фрате!* одговора онај.

Сеоски биров у Рановцу овако сазива село *на заповест*:

— *Еј! аудит фрате! Вењит заповест де господин капетан, че заповедаска, че наложаска, ама строго, хеј* …………

Надам се да ћу моћи о Власима проговорити још коју реч, за то овде нека буде и оволико доста.

Бугарски се говори само у В. Извору, у Грљану, и нешто у самом Зајечару.

У одељку за мёсне народне умотворине, ја ћу дати неколике песме и једну *„коледницу“* — здравицу које ће уједно бити и углед језика који се тамо говори.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Песама јуначких које би припадале Црној Реци готово нема овде. Сва витешка дела Вељкова опевали су Цигани, и, доцније, учени песници народни.Ваљда близина до тога великана, није дала земљацима ни да виде, колико је велико његово јунаштво.

Међу тим ево неколиких које се певају у селима дуж Тимока:

Калина у ропству

Робовала Калина
У Татарина Бана
За токмо девет година,
Кад наступи десета,
Татарин вели Калине:
„Калино, руса Калино!
Знајеш ли село Криводол,
Имаш' ли рода у њега?
Калина му говори:

од тога остало и селу име *Злот*, премда Власи ово име изговарају управо: *Зглот*. — Иза садашњег села *Злота* место је „Селиште“, где је пређе било српско село, које се раселило од турске силе.

„Ја не знам село Криводол,
Ни имам рода у њега.
Татарин вели на слуге:
„Бога вама моји слуге,
Стегните нове кочије,
Спремите тија атове!
Слуге су га услушали,
Стегнуше нове кочије,
Спремише тија атове,
Отоше у село Криводол
Запр' кочије пад хоро.
Калина се огњевила.
Татарин вели Калине:
„Калино, руса Калино!
Што си се јако огњевила,
Је ли те жалба за хоро,
Или си позна̂ некога?
Калина му говори:
„Не познах нигде никога
Него ме жалба за хоро.“
Татарин вели Калине:
„Калино, руса Калино!
Узми си нови кључеви
Отвори нови сандуци
Узми си нову премену,
И то бело накитло,
Па си се лепо премени
Полепо се накити!
Калина га лепо слуша:
Узе си нови кључеви
Отвори нови сандуци
Узе си нову премену
И то бело накитло,
Па се лепо премени
Још полепо накити;
Мудро си хоро заигра,
Лепу си песан запева:
„Брале Јоване, Јоване!
И побратиме Стојане!
Мудро си хоро водете,
До ваши тавни земници
Ега би мене скутали!“

Богати Иван

Вала Богу, вала једином́е,
Негде кажу богата Ивана,
У њег има што у цара нема,
У њег има двори самотвори,
И у двори два стола сребрна;
Око двора зелена ливада,
У ливаду сладунка јабука,
На јабуку до девет павуна
И до девет младих павуница;
Полàк, полàк до цара се зачу.
Цар на слуге потихо говори:
„Бога вама моје верне слуге!
Отидите Ивану на двори,
Ни га бите, ни га па вежите,
Невезана код мен доведите!“
Верне слуге цара послушале,
Па одоше Ивану на двори
Ни га бише ни га па везаше
Невезана цару отераше.
Цар Ивану потихо говори:
„Бога тебе, богати Иване!
Је л' истина што људи говоре,
Је л' си људи у недрагост вреве,
У теб' има што у цара нема,
У теб' има двори самотвори,
И у двори два стола сребрна
Окол двора зелена ливада,
У ливади сладунка јабука,
На јабуку до девет павуна,
И до девет младих павуница?
Иван цару потихо говори:
„Бога тебе, о честити царе!
Истин' си је што људи говоре:
Двори су ми од башту остали,
Столове сам за паре купио,
Ливаду сам руком заватио,
Јабуку сам руком посадио,
Што то су ми до девет павуна,
Тој су моја девет мила сина,
Што то су ми девет павунице
Тој су моје до девет снајице!“

Смрт Хајдука

Горо-ле, горо зелена!
Јоште побуди зелена!
Че имам брата хајдука
Потера да га не фане.
Јоште Тодора говори,
Из гору иде потера
И води брата Стојана:
Црне му врве собули
Беле му руке свезали;
Доле га у село сведоше
Жив га на колац турише
Стојан од колац говори:
„Леле, варај до Бога!
Колко је село големо,
Половин' моја роднина,
Никој ми воду не дава."
Тој дочу Нена невеста
Па си отиде у пазар,
Купила купу за пару
Додаде воду Стојану.
Стојан си воду пијеше
Вода низ колац течеше
Стојан од колац говори:
„Нено ле, Нено, невесто!
Видиш ли оне ливаде?
И у ливаде грамаде?
Ту је моје бело благо."

Вилини Двори

Сама вила град градила,
Ни на небо ни на земљу;
Градила га насред небо,
Насред небо, на облака,
Градила га с троја врата:
Једна врата сува злата,
Друга врата чиста сребра,
Трећа врата од бисера.
Што су врата сува злата
Туј си вила сина жени;
Што су врата чиста сребра,

Туј си вила ћер удаје;
Што су врата од бисера,
Туј си вила сама седи,
Сама седи свилу вади
Свилу вади, гајтан плете
Гајтан плете ђердан ниже.

Сестра брату љуба

Богдана је беда подбедила
Што год има све за глобу даде
Не може се душом одужити.
Па говори Богдан добар јунак:
„Обувај се мајко, одевај се!
Да те водим на нова пазара
Ега би те скупо препродао
Ега би се душом одужио,
Тад говори Богданова љуба:
„Бога тебе, Богдане јуначе!
Греја имаш само што говориш,
Да камо ли мајку да продаваш;
Љубе имаш, љубе си продавај!“
Тад говори Богдан добар јунак:
„Обувај се љубе, одевај се
Да те водим на нова пазара
Ега би те скупо препродао
Ега би се душом одужио ,
Поведе је на нова пазара.
Сусрете их бело јаничарче,
Па говори бело јаничарче :
„Бога тебе, Богдане јуначе!
Куд одводиш гиздаву невесту?“
А говори Богдан добар јунак:
„Одводим ју на нова пазара,
Ега би је скупо препродао
Ега би се душом одужио.“
Тад говори бело јаничарче:
„Ја би купил гиздаву невесту!
Благо броји у невесту гледа,
Крупно броји ситно збројује,
Па ју повел на својн дворови
Па је бркнул руком у пазуху,

Све су звезде по зем попадале.
Таг говори бело јаничарче:
„Бога тебе, гиздава невесто!
Да како ти стару мајку зову,
Како мајку, а како ли башту?
Говори му гиздава невеста:
„Мајку зову: лепа Анђелија,
Башту зову: Петар Доњоземац!
Таг говори бело јаничарче:
„Прости Боже, незнани грехови!
Брат си сестре у пазуху бркну,
То су звезде по зем попадале."

Шта не чини да има порода!

Била је Јана убава
Са сунце је се мерила,
Са сунце и још сас месец'
Па је Јана поубава.
Свекрва Јане говори:
„Залуд си, Јано, убава
Кад од срца пород немаш!
Јане се снажалело
Па отиде на бел Дунав
Извади камен из Дунав
На срце је га привила
Па га носила, носила
За толко девет месеца,
Кад наступи десети
Тагај га Јана одвила,
У млеко је га купала
У каменито корито,
У свилу је га повила,
Са шербет је га појила,
За небо љуљку везала
Па га љуљала, љуљала,
Оно си камен те камен.
Богу се врло снажале,
Бог на Анђели говори:
„Анђели моји, Анђели!
Слезните доле на земљу,
Подајте душу камену,

Крстите му три имена:
Самотворнога Николу,
Громолетнога Илију,
Свето младо Прокопље."
Бога Анђели слушали,
Слезнуше доле на земљу,
Па дали душу камену;
Крстише му три имена:
Самотворнога Николу,
Громолетнога Илију,
Свето младо Прокопље.

Две сестре

Богдана су Турци заробили,
Остала су до две сирочета:
Једно Стана друго Станислава.
Стана је се млада оженила,
Станислава много поседела;
Седела је до девет година,
Направила до девет кошуље,
Десету је шиком шикосала.
Полàк, полàк — до цара се чуло.
Цар си прати до две верне слуге:
„Ите, ите, моје верне слуге!
Ите, ите младе Станиславе,
Ни ју бите ни ју па вежите,
Невезану код мен' доведите!
Послушаше до две верне слуге,
Па отоше младе Станиславе,
Ни ју бише, ни ју па везаше,
Невезану код њег доведоше.
Дадоше јој жито да си чини,
Ега би јој лице потамлело;
Колко чини — јоште поубава!
Дадоше јој претешки судови,
Ега би јој снага посмалела. —
Дадоше јој дете, да га љуља,
Да га љуља, љуто да га куне.
Цар на слуге потихо говори:
„Хајд' идите моје верне слуге!
Те слушајте младу Станиславу

Како куне млада Станислава?
Не куне га њег' га благосиља:
„Лули, лули, теткино сестриче!
Да порастеш цару до појаса,
Да порастеш, коња да му јашеш,
Да га јашеш, често да му свраћаш".
Послушаше до две верне слуге,
Послушали цару доказали:
„Бога тебе, пречестити царе!
Не куне га нег' га благосиља:
„„Лули, лули, теткино сестриче!
Да порастеш цару до појаса,
Да порастеш, коња да му јашеш,
Да га јашеш, често да му свраћаш.
Таг царица потихо говори:
„Бога тебе, пречестити царе!
То је наша млада Станислава!"
Па је пошла царица да иде;
До праг су се живе састајале
Од праг су се мртве растајале.[1]

Власи песама јуначких немају никаквих. Њихова се поезија бави лепотама из живота младости, и нешто онима из природе.

Игре колске ове су: *поломка, орловка, ручаница, строљанка, Чачак, влашка игра, дунђерка.*

У Зајечару пак самом играју се ове: *кнежево коло; балканка; параћинка; секретарка; Лепа Маца; милановчанка; кокоњеште; костанка; поломка; рече чича; Грабовац; Капетан Ђорђе; коло бугарско; мачванка; кадунка; Цицо, лепа ти си! кетуша; ресавка; сремско коло; влахиња; четворка; коло-мехам; Малаков; нишевљанка; играло коло под Видин; србијанка; моравка; гружанка; крагујевчанка; Неда гривну изгубила; коло тедено; орловка; трн вади!; Дудо, лако играј!*

Све се играју у колу, само *ручаницу* играју двоје и двоје.

У Зајечару и околини бивало је, а можда бива и сада, да се девојке скупе у очи Васиљева дне (Малог Божића), и напуне котао водом; у ту воду пусти свака по прстен или по какав други знак, па оставе да преноћи где год у градини. Сутра рано скупе се

[1] Ове нам је песме послао г. *Михаило Лазаревић*, учитељ врбички.

и доведу једно дете. Оне стану око котла и певају неке песме које казују оваку или онаку срећу, а дете на сваку песму завлачи руку, и вади из воде по један прстен; па каква се песма пева кад се прстен вади, онака ће, мисли се, бити срећа оној чиј је прстен или друга белега.

Тај се обичај зове „*Певање прстењу*.

Сад ћемо иставити неколике бугарске песме које се певају у бугарским селима која смо именовали; а певају их и Цигани који свирају у ћемане свуда по свадбама и другим весељима. Језик је, као што се види, бугарски, али има много србизама које би било тешко сада истерати. По том се може судити и о осталом.

Ево самих песама:[1]

Смрт младога Димитра

Димитру мајка думаше:
„Ја јела, сине Димитре!
Ја јела, мајка послушај!
Не гради кула шарена
У това село Кунино
Сас три ста нови мазгале
И три ста срчин-пенџере;
Че са Кунинци душмане,
Сас врачански-те бакале,
Ђенч-ага од Берковица (село),
Они штат' тебе опадат'
При цара и при везира;
Ја јела, мајка послушај!"
Димитар мајка не слуша,
Него загради кула шарена
У това село Кунино.
Не ли са били душмане
Кунинци, врли душмане,
Сас врачанските бакале,
Ђенч-аѓа од Берковица?
Они Димитра опадале
При цара и при везира:
„„Заградил кула шарена

[1] Ове песме нам је послао г. *Васа Павловић*, учитељ у Зајечару.

59*

Заградил беше Димитар
У това село Кунино!"
Царе је ферман написал
Та го у Видин запратил
На паша Ибраим-паша,
Димитра да си погуби,
Да не гради кула шарена
Сас три ста нове мазгале
И три ста срчин-пенџере.
Паша је ферман прегледал
Па ми се виком провикна:
„Три Турци, моји гавазе,
Ја иштем ваше запратим
У голем града у *Враца*
Димитру бјале дворове:
Димитра живог фанетс
И него младо губете,
Трупа у Искар фрлете,
Глава у Видин донесете,
Али не дејте Димитра
У Видин живо да доведете
Че је Димитар лафџија (речит)
Та од мене че се одума;
Че ми је добро направил;
Он ме је с молба одмолил
Од крађа од Московина,
Помалко с молба одмолил
Повече с пари откупил."
Три Турци беха отишли
У голем града у Враца
Димитру бјали двори,
Не можле него да најдат,
Они са нашле мајка му,
Неја са Турци питале:
„Бабо ле стара, бе бабо!
Куде је тебе Димитар?
Мајка не зна да го забаши,
Него го право казала :
Сега Димитра опрегна
Опрегна коњи четири;
Седнал в брза кочија

Отиде село Кунино
На таја кула шарена".
Турци са в село отишле
Кад их је видел Дититар
А он си виком провикна:
Сеизин коње прифана,
Турцй на кула излезле (излезнале)
Димитар ги је верно дочекал,
Тазе им кафу направил,
Узунџи чибук запалил;
Седеле и разговарале.
Не ли са Турци душмане:
Сас око са се згледале
Истргли танћи конопци,
Димитру руке да вржат,
Јала Димитар говори:
„Три Турци, верни гавазе!
Не дејте мене вржете,
Нело ми паре земете
Пет стотин кара грошеви
Шес стотин жл'ти дукати
Сал ме у Видин живо водете
При паша да си излезнем;
Ако не можем да се одумам
Нека ме младо погуби".
Турци са паре узеле
Пет стотин кара грошеви
Шест стотин ж'лти дукати,
Па си Димитра повеле
Отишле града у Враца,
Димитру бјали дворове,
Оставил беше Димитар
Оставил брза кочија
Па спремил коња зелена.
Напреди иде Димитар
По него иде сеизин
А по сеизин три Турци.
Видина града отишли.
Куга при паша излезле
Паша Димитра видело:
Паша си виком провикна:

Три Турци моји гавазе!
Харам да ви је моа хлеб;
Не ли сам вазе зарекал
Димитру глава да донесете?
Јала Димитар говори:
„Паша-ле Ибраим-паша!
Толко ли ти би дослука,
Дослука и кафадарлука?
Знајеш ли, Ибраим паша!
Куга си бил заробен
У Влашка земља незнана,
Ја тебе с молба одмолих
И те сас пари откупих
Од краља од Московина;
Та ти не можеш да ме откупиш
Од цара и од везира
Заради ништо никако,
Што сам си кула саградил?.
Ако не мож' да ме откупиш
Ти ме сас молба одмоли,
Од цара и од везира,
Како ја тебе одмолих
Одмоли и те откупих
От краља от Московина".
 Јала си паша говори:
„Димитре, џаном Димитре!
С нoшти је ферман достигнал
Од цара и од везира:
„„Ја твоја глава, ја моја!"
Ни могу да те откупим,
Ни могу да те одмолим".
Јала Димитар говори:
„Паша-ле Ибрахим паша!
Ја тебе ште те замолим,
У црква мене да пустиш
Че Богу да са помолим
И верно да се прекрстим;
Из црква да си излегнем
Тугава мене погуби".
Димитра в' црква пуштиле
Сас него беха три Турци,

Димитар црква в'лезнало,
Он се је Богу молио,
Молио верно крстио.
Куга из црква излезнал
Са го зеле три Турци,
Бит-пазар сокак завеле,
При беглишките кошеве.
Тамо са њега губиле,
Трупа у Дунав фрлиле,
Глава при паша занеле;
И са писмо писале
При цара са го пратиле:
Че је Думитар погинал.

Лалош војвода

Излезнал беше млад Лалош,
Млад Лалош, млади војвода
Са седамдесет дружина,
Ходило горе зелене
По врх по Стара Планина.
Малко је нешто ходило,
Година и половина
Са седамдесет дружина.
Куга је дошло Ђурђов ден
Млад Лалош дума продума:
„Дружина дор седамдесет,
Дружина верна зговорна,
Дружина све побратими,
Заран је, каже, Ђурђов ден
Сваки ште јагње да коље
Ђурђов ден да си ослужи
Молитва да си остави;
А није, до седамдесет дружина,
Немаме јагње да кољеме
Ђурђев ден да си ослужиме,
Молитва да си оставиме.
Ја штем ви вазе нешто продумам:
Кој смеје тамо да иде
Из таја гора зелена
Да слезне в' царско ливађе;
Тамо Левенто ходеше

На глава калпак делйски,
Две перја́ крстом филовски,
На појас харба писана,
Сас него девет овчари,
И девет псета стрвници
Који са с ланци врзани,
На рамо кука кована
Де то на три места и прекована
Сас по кантар железо; —
Кој смеје тамо да иде,
Девет му стада изброји,
Да земе јагње подојче
Де то девет овци бозало
Десета овца мајка му“.
Никој не смеје да се нафане.
Провикнало се дете копиле:
„Фала ти, џаном, млад Лалош!
Млад Лалош, млади војвода,
Ја смејем, каже, да идем
Че сам си дете копиле:
На седамдесет година
Мајка ми хајдук ходила,
Те мене в' гора добила,
Те сам од ајдучко-то колено.
Ја смејем тамо да идем
Дека Левенто ходеше
У това царско ливађе,
И јагње-то да му откраднем
Та тука да го донесем
При седамдесет дружина,
Ђурђов ден да ослужиме
Молитва да оставиме“.
Припаса дете копиле,
Припаса сабља златена,
Слезна из гори зелени
Сред ношти сред полуношти,
Отиде царско ливађе:
Девет је псета измамил
Девет овчара врзало
Девет је стада бројило
Узело јагње подојче

Па го право занесе
На врх на Стара Планина
При хајдучко-то кладенче.
Па са јагње то заклале
Та са Ђурђов ден служиле
На седамдесет дружина.

Бугарска коледница (божиђна здравица)

„Добра става станувахме, добра пата патувахме, кални друми преходихме, темни ношти пребивахме, садје ходижме, садје бје добрје; тука додохме, тука најдобро најдохме. Додохме тука у нашего господина Н. (или домаћина, или коме се наздравља), намерихме го на божја царска трапеза, на јастије и на питије. Тој са надејаше за добри гости коледници; и није му тјези добри часове довтасахме; че му малко попјехме, че го малко повеселихме, и тој бје и сам си весел.

Че си скочи от трапеза, че ѓасука бјали руки, че запрегна златни скути, че ни даде добра дарба, добра дарба ведро вино, на вино-то препран месаљ, на месаљ-ат превит кравај, на кравaја желта бјала препеличка, обрјадена, обречена, нам наречена.

Тој нам това давал, нему Господ оште дважди помогал. И оште му Господ даде добри честни синове, добри честни дештери, че го старосватјеха, че го старокумјеха, на девјато село, на десјато село, на врани кони, на сини седла, на позлатени стремни.

Тој сја носи и подноси като мрјана риба по долбина, като сокол по висина, като славеј сас јасен глас по зелена гора.

Оште му Господ даде криво ралце и босиљкова копралка, че разора, че раскопа долга нивица; на долга-та нивица купи ся преваљат, на малка-та нивица крсци сја преклаждат; на малка-та нивица на крајат крушка, на крушка-та љуљка, во в'љуљка-та момчец като златен Божиј крстец; на рамо му кован кривак, на плешти му јанцици сос танки игли писани.

Башта ће го гони, по високи гори, по дл'боки доли, овци да пази, кази да брсти; а тој си бјега по топли зимници, по черноокн момици, като башта му на млади години.

Това дукато, ако буде рјезано, рјезани му кошаре, ако буде червено, червени му кобили, ако буде бјало, бјали му овчици, ако буде пак сребрено, сребро му сја амин да Бог да љало и ковало през прага като лед на Јованов ден. Здравичка вас, да пйна аз"!

Несрећа због две среће

„Проклет, триклет да је, кој две моми луби,
Като аз сиромах, што под срам останах.
Отидох при Дона: Доно! отвори ми,
Дожд ме порој бије, по самурен кожух,
По самурен кожух, по зердава капа,
По кудрав перчинец, по вити веждички,
По вити веждички, по черни мустачки."
Дона не отворја, љуто одговарја:
„Бре отук лудио, бре отук гидио!
Иди си при Бона, че ти је помила.
Отидох при Бона: Боно! отвори ми,
Дожд ме порој бије, по самурен кожух,
По самурен кожух, по зердава капа,
По кудрав перчинец, по вити веждички,
По вити веждички, по черни мустачки."
Бона не отворја, љуто одговарја:
„Бре отук лудио, бре отук гидио!
Иди си при Дона, че ти је помила."
Па така сиромах, между две останах
Сам да пренош̄тувам, во дожд да санувам."

За што је што

Вода тече, вода тече, по бјало камене, по бјало камене,
Чи кој тече, чи кој тече, вода да налеје, вода да налеје?
Стана тече, Стана тече, вода да налеје, вода да налеје.
Чи кому ја, чи кому ја, на диген заноса, на диген заноса?
Стојану ја, Стојану ја, на диген заноса, на диген заноса,
Да не рече, да не рече: изгорјах за вода, изгорјах за вода;
Нај да рече, нај да рече: изгорјах за Стана, изгорјах за Стана[1].

[1] У ово троје бугарски је говор ваљда најбоље задржан. Њих нам је имао доброту послати г. *Сава Поповић*, помоћник начелништва ваљевског. Он је врло вичан овом говору.

и. УПРАВНА ПОДЕЛА

Као што је и помињано раније, Црна је Река за Турака припадала видинској области.

За Карађорђева времена, како је за мало трајало, готово је све било управљано из шанчева, а ти су стојали под војним заповедницима.

Од године 1833, Зајечар је постао средина судска, управна, и црквена.

Округ се разделио на два среза: *вражогрначки* и *зајечарски*. Први је доцније назван *зајечарски*, а други *бољевачки*[1]. Столица је првом у *Зајечару*, а другом у *Бољевцу*, под Ртњем, 6 сата на запад од Зајечара.

Прелазак у Турску, ђумрук и састанак, на Вршкој су Чуци, око 2 сата на југоисток од Зајечара.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Међу тековине у округу црноречком ваља убројити:

Пут од Зајечара на Рготину к Неготину;

Пут од Зајечара уз Тимок ка Кнежевцу;

Пут од Зајечара на запад преко Бољевца и Кривог Вира ка Ћуприји. Сви су ови путови *насути;*

Гвоздени мост на Црном Тимоку, испод Зајечара;

Цркву у Бољевцу, цркву у Слатини, у Вел. Извору, у Кривељу, у Злоту, у Подгорцу;

Нове дивне зграде школске: у Бољевцу, Злоту, Белој Реци, Брестовцу, Метовници, Јабланици, Изворчићу, Лукову, Кривом Виру, Планиници, Ласову, Леновцу, Лубници, Грљану, В. Извору, Николичеву, Грљишту, Валакоњу, и Подгорцу; и

Неколике лепе зграде у Брестовачкој Бањи.

---

[1] *Највише решење* од 7 Маја 1860 В№ 1280. (*Зб.* XIII, 71).

IV

Крајински округ

1 Границе, и планине

Ево нас у крајини неготинској! У њој нам је тешко разредити: шта пре да разгледамо; јер је она врло богата и лепотама природним, и остацима од старога доба, и успоменама из доба јуначке борбе нашега народа за слободу.

Вељко је преко воље оставио Бању и прешао у Неготин, кад је ондашња врховна власт Србије тако нашла за добро, а после је, познавши лепоте овога дивнога краја, увек говорио: *„Главу дам, Крајину не дам“!*

Да нам буде разговетнији посао, ми ћемо се држати својега досадашњега реда, и говорићемо прво о границама, а за њима о висинама.

Данашњи крајински округ обухвата и *Кључ*, или некадашњу *нахију кладовску*, па у њега улази и некадашња *поречка нахија*[1] која је за Турака била управна јединица за себе, онако као и *Кључ* и *Крајина*.

Границе су крајинском округу: с истока, река Тимок и Дунаво; са севера, опет Дунаво које га раставља од Румуније и нешто од Аустроугарске; са запада је граница линија, повучена од Дунава испод села *Добре* на југ, између Звижда и Мајданпека, на стену *Гарван*, до у сами *Стô;* од југа пак граница му је линија која се повуче са *Стола* па јужно од села *Луке*, између села *Дубочана* и *Глоговице*, низ поток *Јелашницу*, у реку Тимок.

Тако се крајински округ, на границама својим, сутучава с

---

[1] *Извештај Карађорђев*, *Гласник IV*, стр. 181; — Разбор сочиненія Н. А. Попова, од *В. Богишића*, стр. 121.

Турском, преко Тимока, с Румунијом и Аустроугарском, преко Дунава, с округом пожаревачким иза мајданпечких планина, и с Црном Реком иза Стола и потока Јелашнице.

А ваља поменути још и то, да се у Дунаву, међу Аустроугарском, Румунијом, и садашњим крајинским округом, находи једно острво на ком је град „*Адакале*". И град и острво још су део турске државе, те тако се овај округ сучељава и с том оплазином турске земље у Дунаву, испод Текије а више Доњега Ђердапа.

Планине су највеће оне које су на западној страни крајинскога округа. Ми смо помињали те планине кад је реч била о Ртњу. Сад ћемо што ближе казати бар за највише висове њихове. У пређашњем говору, ми смо узимали повијарце од Ртња и ишли по њима к Дунаву, а сад ћемо почети од Дунава к југу докле дођемо до Стола.

Први, дакле, повијарац диже се стрменим одсеком изнад Текије спроћу Оршаве и Адакала, па се протеже на југ имајући на западу Поречку Реку, а на истоку водопађу к Тимоку, све до *Дели-Јована,* одакле се повија на југозапад, и доста ниско спушта се у *Велико Поље* (Кълпан Маре) које га везује за сами *Стô*.

На том су повијарцу највиши висови: *Штрбац, Слава Божја, Мироч* (Лукoвац, Грчка Чука), *Голи Врх, Црни Врх,* и *Дели-Јован.* Први је вис најближе к Дунаву, а последњи најближе Столу.

Други се повијарац диже између *Поречке Реке* и *реке бољетинске,* и иде и он к југу, имајући источно водопађу поречкоречку, а западно највише водопађу печку. Он се провлачи источно изнад вароши Мајданпека, поврх извора реке Шашке, и удара у камениту косу *Гарван,* која се спаја са Столом, са западне стране овога виса.

Највећи су висови на овом повијарцу: *Лишковац, Главица, Рудна Глава,* и *Гарван.*

Трећи се повијарац диже између села *Добре* и *бољетинске реке,* и, имајући западно водопађе дунавске и звишке, свршава се *Старицом* изнад Мајданпека. Највиши висови на овом повијарцу јесу: *Чомрда, Бабино Машило,* и *Старица.*

Све су друго мањи висови, који се могу поменути у течају разговора о овом округу.

---

2 Воде

Вода главна и највећа, која кваси овај округ, јесте Дунаво, које је и најдужа гранична пруга томе округу.

Друга је већа вода *Тимок*, која је такође граница Крајини с источне стране, почињући од црноречког округа па до Дунава.

После тих великих, граничних река̂, биће најједрија унутрашња вода

Пек, који, истина, и не извире и не увире на земљи крајинскога округа, али пролази кроз рударску област мајданпечку која је сада део овога округа, те с тога морамо и њега овде да поменемо.

На северозападној водопађи хомољскога Црнога Врха извиру неколики потоци. Главнији је међу њима *Јагњило*, које извире у месту *Бигру*, под *Ђорђевим Врхом*, и тече на исток до испод села *Јасикове*. Ту Јагњило прима *Липу*, која нема један извор, него се стаче из више потока, међу којима је понајјачи *Божина Река*. Кад се *Јагњило* и *Липа* испод села Јасикове састану, одмах се од њихових става зове *Пек*.

Пек улази с југа у хатар мајданпечки, па га пресеца свега, и, код села *Волује*, излази из њега и прелази у округ пожаревачки. Испод села *Дебелога Луга*, код *Чекича*, прима с десна речицу *Мали Пек*, који извире у хатару мајданпечком. Пек тече на запад до близу села Мишљеновца, а одатле окреће на север, и слива се у Дунаво испод *Градишта*.

Дужина ове реке, од села *Јасикове* до *Дунава*, може изнети 16—18 сата. Почињући од Дебелога Луга, па до утока својега у Дунаво, Пек носи песак из кога се испира суво злато.

И Мали и Велики Пек имају по један понор у који пониру за прилично дуго време. Мали Пек понире у пећину испод *Рајкове Реке*, па, протичући тако испод брда. избија на видело повише вароши Мајданпека, а Велики Пек опет улази у тесни пролазак кроза стене испод села *Лескове*, па излази на видик тек повише

села *Дебелога Луга.* Оба су ова тавника врло дивна и пуна интереса за свакога који милује изучавање природе.

Од свих потока на земљи мајданпечкој, само се *Мали Пек* и *Велики Пек* могу употребити као водена снага у тамошњим рударским радионицама.

Поречка Река. Ову воду састављају: *Шашка,* која извире испод оне узане косе над вароши Мајданпеком, која дели воде: к Малом Пеку и к Поречкој Реци; *Љубава,* која извире испод Стола са западне његове стране, и *Црнајска Река,* која долази испод Црнога Врха и Дели-Јована.

Кад се све те реке стеку испод зидина *Милошеве Куле,* добију име *Поречка Река,* која тада тече право на север, и, после 4 сата места, ниже Милановца, улива се у Дунаво.

Орешковица, или *Ратаска Река,* која протиче поред Милановца с источне стране, и улива се у Дунаво, а има два крака: један се зове *Лина Река,* и долази испод *Лишковца* и *Поломње,* а други права *Ратаска,* и долази испод *Букове Главе* и *Великог Стрњака.* И ова река носи златни песак.

Косовица, речица, која извире више села Сипа, у планинама, па се, код Доњег Ђердапа, улива у Дунаво.

Подвршка река, и река *каменичка* уливају се обе у Дунаво.

„*Река*“, вода, која извире у Мирочу, а слива се у Дунаво мало више Брзе Паланке. Ову речицу ваља поменути и за то, што се прича, да је њеном долином ишао још римски пут из Кључа преко Мироча на *Голубиње,* и даље се упућивао уз Дунаво. То потврђују остаци од калдрме, који могу да се виде и данас на више места дуж те реке.

Слатинска река, која утиче у Дунаво на 1 сат испод Брзе Паланке, а стаче се из више речица у селу *Уровици.* Међу свима најинтереснија је *Јабуча,* која тече поред манастирића *Вратне,* а извире из места *Прераста,*[1] и протиче испод дивних природних каменитих сводова, који су малко више самога манастира Вратне.

---

[1] Један ми је пријатељ јавио да се то место зове *Кушата.*

Земна[1], извире из планине Црнога Врха; код села *Малајнице* прима у се с десна реку *Миљковачу* која протиче кроз *Штубик*. Земна се, код села Мијаиловца, улива у Дунаво.

Ова је речица, или боље њезина долина, била од помоћи Србима у борби на Малајници, 1807.

Короглашка река, извире из Репате Орнице, из Дели-Јована, тече на исток, кроз село Трњане. Протиче поред села Јасенице, па се повија кроз Корoглаш, и, поред вароши Неготина, улива се у неготински рит. Дугачка је 5—6 сата.

Сиколска река, извире из Белих Вода на Дели-Јовану, тече кроз села: Сиколе, Метриш, Речку, и Мокрању. Више романског моста, састаје се с реком чубарском, па код *бреговске страже* пада у Тимок. Дугачка је 6—7 сата.

Јасиковачка река, извире из места *Крушковаче*, у хатару села Сикола и Салаша, тече кроз село *Велику Јасикову*, па се, код *Табаковца*, улива у Тимок.

Ова је река знатна нарочито тим што и она носи песак из кога се испира злато.

Уз воде, нека се помену и баре или блата у овом округу.

Блата се два находе на јужној страни од Кладова, на ½ сата даљине. У њима има барске рибе и много пијавица.

Неготинско је *блато* највеће. Држи се да оно покрива земље више од 3000 дана орања.

Прича се да је ово блато постало од скора: пре 90—100 година, кажу да њега није било, него се начинило са свим случајно, непажњом самих становника тамошњих.

Приповедају да је короглашка река текла право к Дунаву. Неки *Армаш* прокопа јаз, и наврати ту реку на своју воденицу; али даље од воденице не прокопа отоку до у мртвају, него остави да се вода разлива по равни, куд јој је воља. А вода почне нагињати у ону дољу између Неготина и Букова манастира.

[1] Ову реку неки пишу *Замна*, а Власи је изговарају Зъмна, Срби пак, које сам о том питао, управо кажу *Земна*.

У то груне из ненада некаква бујица, те корито мртваје заспе, Армашеву воденицу однесе, а јаз још продере и прошири тако, да он постане право корито реци короглашкој, која се упути право у садашњи рит неготински!

И тако је, веле, постало то блато или рит. Вода одатле отиче само кад веома надође, а иначе се ујезери и лежи ту.

Минералних вода мало има округ крајински.

Зна се досад само за три.

Једна је у селу *Слатини,* коју житељи зову *Бели извор*. Укус јој је доста горак, а нешто мало и слан. Она још није кемијски испитана; али г. *Линденмајер* мисли да она већу пажњу заслужује.[1]

Другу *топлу воду* казују два сата од села *Подвршке*, на врлетном месту. Ништа више о њој не знам.

Трећа је у месту *Деврину,* поред пута који води од Кладова у Текију. Вода је сумпоровита, и има нешто гвожђа. Од Кладова до те воде биће око $2^1/_2$ сата места.

---

3 Равни

Равни највеће, у овом округу, находе се у оном троуглу који чине: Тимок, Дунаво, и онај венац од брда̂ који се почиње изнад села *Кобишнице* па, пролазећи јужно од Неготина, удара у Дунаво код Кусјака.

То је и највећа и најроднија раван. То је срце *Крајини.*

Друга је већа раван у Кључу: брдоравањ *Церибаша*, и равнице око Кладова, и око Корбова и Грабовице.

Лепих брдоравања има и горе под планином око Штубика и Малајнице.

Красних, мисирски родних кључева има дуж Тимока: код Рогљева, код Рајца, код Тамнича, и код Брусника; само су ови мали просторијом.

[1] *Мин. воде Дра Линденмајера*, стр. 109.

4 Шуме

Осем *Стола* и *Гарвана*, који су готово са свим голе стене, и *Голога Врха*, који је већ остао без биљнога накита свога, све планине и сви већи висови, које смо помињали у овом округу, покривени су доста здравом гором.

Гора је највише: букова, горунова, граничева, церова, липова, брестова, диволескова, јаворова, и друга слична.

Простор пак од повијарца Дели-Јованова, па к Тимоку и Дунаву готово сав остао је био без горе: нигде се, што оно веле за лек, не може да види какав веома стари горун или граница, а што има шуме, то су све нови забрани, од 40—60 година забрањени.

Исто је то и у околини Кладова на брдоравњу *Јакомиру*, где големе просторије заузима млада шума горунова, граничева, и церова.

Многа се патриотска тужба подизала већ више пута до сада: што се из мирочких и других наших планина силно дрво извози у Влашку и за гориво, и за грађевине, а особито у последње време за железницу.

Не могући овде дати меродавнога мишљења, ми само обраћамо пажњу оних, који могу најбоље да процене услове, под којима ваља трошити ово земаљско благо које нам је остало у наследство, и на које имају права и они којима ми живот дајемо.

---

5 Рудно благо

Рудногa је *блага* у овом округу доста пронађено. Остављајући Мајданпек, да о њему после проговоримо, ми ћемо овде поменути где се досад местимице показала каква руда:

У Кључу, у селу *Грабовици*, на месту *Лискару*, има *мркога угља*, а у атару текијском има *каменога угља*. Оба су места близу Дунава.

У срезу поречком, у селу *Бољетину*, на месту *Песачи* и *„Циганском Хрту“*, и на брегу *Главчи*, има *каменог угља* и *бакарне руде*, а находи се и *зеленог* и *црвеног мрамора*.

У Д. Милановцу, у потоку *Орешковици;* у *Великој* и *Малој Ђули;* у *Мосни*, у *Студеној*, и у *Голубињу* има: *угља лигнита*, и *угља мркога.*

У *Топбници*, у брду више села, има *гвоздене* и *мрке руде.*

У селу *Рудној Глави*, у брду *Окну*, има *гвоздене* и *магнетне руде.*

У селу *Црнајци*, у *Рудном Брду*, има *бакарне руде.*

У селу *Танди*, у потоку *Пиламару*, има *хромног гвожђа* и *бакра.*

У срезу брзопаланачмом, у селу *Штубику*, има *мрког угља*, а тако и у селу *Јабуковицу*, до потока *Турије.*

У селу *Поповици* има *хромнога гвожђа*, које долази у *серпентину.*

У срезу крајинском, у селу *Сиколу*, на брду поред зајечарског пута, има *мрког угља.*

У селу *Луци*, испод Стола, има *оловне* и *бакарне руде* која се налази у конгломерату.

У селу *Глоговици*, између овога села и Луке, има *оловне руде.*

Сад долази *Мајданпек* који се може сматрати као средиште свим рудокопњама које би сѐ на овим просторијама отвориле. На земљишту мајданпечком находе се ове руде: *бакар* и *гвожђе*, *угаљ лигнит*, *руда фалерц*, *суви бакар*, *бакарни* и *гвоздени витриол*, *бакарни цеменат*, који се добива таложењем из цементних вода̂.

Мајданпек је на запад од Неготина 15—18 сата даљине, а од Дунава је добрих 4—5 сата на југ.

Кад кажемо Мајданпек, ваља нам разумети не само рударску варош тога имена, него и цео простор који том руднику припада, и који је сав чиста државна својина.

Цео мајданпечки простор има 65,610.180 □ хвата, или 4 □ миље, или 40.000 јутара (по 1600 хвата у јутро рачунећи); самих ливада има на њему на 7,434.500 □ хвата, или 4646—5000 јутара. Простор је сав брдовит, и обрастао шумом.

Гора је највише букова; али има нешто и границе, а по негде и брезовине, јаворовине, јасеновине, липовине, и другога шиба. Геогностички строј овога земљишта иде у формацију Јуре; брда су покривена кречним каменом, коме је подина шкриља, а кроз обе те стене провалио је еруптивни камен порфир.

Простор на ком се находе руде, дели се на северну и јужну полу. Северна је на десној, а јужна на левој страни *Малога Пека*. На северној страни има четири, а на јужној пет главних окана. У обе поле има и бакарне и гвоздене руде. (Ова је последња тек по површини виђена).

На северној су страни окна: *Душан*, *Обилић*, *Тенка*, и *Михаило*.

А на јужној су: *Југовић*, *Јанковић*, *Гавриловић*, *Свети Андрија*, *Александар*.

По закопима и по другим траговима, могло би се рећи да су ту још Римљани вадили руде, а доцније и српски владаоци. Из акта пак која се хране у Ораховици, види се да су Аустријанци од 1719—1738 вадили и топили овде бакарну руду. После њих, продужили су тај рад Турци све до Кочине Крајине (1787 до 1791) а тада, као у време ратно, све буде разорено и напуштено.

Српска је влада отпочела 1848 године вадити у Мајданпеку не само бакар него и гвожђе. Надајући се обилној награди од такога рада, она није штедила никаквих жртава за развитак тога рудника. Али у том послу, осем многих других тегоба, њу снађоше све оне невоље, које су врло често пратиоци индустрйскога предузећа кад га каква влада сама руководи. Последица би ова: огромне жртве, а незнатне користи.

По рачунима, који су склопљени 1858 године, на Мајданпек је издато из државне касе 1,577.766 фор. и 38 крајцара сребра.

Видећи да та радња, тако руковођена, не даје користи које су очекиване, српска влада напусти Мајданпек у почетку 1858; радња се по свим струкама обустави; чиновници странци и радници поотпуштају се, а домаћима се даду друга места .... Две године доцније, влада Кнеза Милоша, да не би толико уложено благо

пропадало, уступи рудник тај, заједно с правом пловидбе на Дунаву и с угљеником у селу *Добри*, једном француском друштву под закуп на 30 година.

При уступању, по овом закупу, нађена је вредност у кућама и покретним стварима у Мајданпеку на 669.957 фор и 94 кр. сребра.

Друштво то, кроз шест година своје радње (од 1860—1866), нешто због оскудице капитала, нешто због невештине у управи предузећа, не само не учини никаквих напредака, него још поби цену и вредност овом знатном заводу тако, да је влада с доста муке једва успела те га опет, у почетку 1866, вратила у своје руке, а друштво се са свим иставило из Мајданпека[1].

Кад се од овог друштва примало натраг све имање у зградама и стварима у Мајданпеку, нашло се да је од свега тога сада мање 241.693 фор. и 68 кр. сребра него што је било пре шест година, кад му је уступљено.

Мајданпек је тада остао неко време у рукама српске владе па је, после, уступљен једном енглеском друштву, које га и сад држи, и добро ради.

Обилност нарочито бакарне и гвоздене руде коју земљиште мајданпечко садржава и на површини и у унутрашњости, огромни капитал који је уложен у толике зграде и справе за манипуловање, као и та околност што се мисли да је преко њега најудесније да се проведе железница, те да се обију дунавски ђердапи: отварају Мајданпеку најлепше изгледе. Само знање и капитал, па ће Мајданпек постати један од најзнатнијих рудника у свој Јеврони.

О Мајданпеку је помињано и говорено у многим списима. На првом месту да поменемо *Барона Хердера „Рударски пут по Србији"*, на немачком и на српском језику[2]. За тим: *Exposée über Maidanpek in Serbien* од *Брајтхаупта*, у Фрајбергу, 1857. *„Rapport sur les mines de Maidanpek"* *од* *William*-а *Smith*-а инџинира, у Паризу, 1863; даље има о Мајданпеку у *Erzlagerstätten in Banat und Serbien*, од *Коте*, познатог геолога, про-

[1] *Срп. Новине* од 1866, бр. 38.

[2] Српски је превод штампан у Београду 1845, у 8-ни, стр. 44.

фесора, у Бечу, 1864. Врло лепи подаци о Мајданпеку и о његовој управи за аустрӣскога доба имају у књизи: *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie*, од *Ф. А. Шмита*, у Бечу 1834. Има још и у *„Jahrbuch der geolog. Reichanstalt“*, II св.; *Bergwerks Freund* XIV св. V. *Leonhard's Jahrbuch*, 1852. *Ami Boué, La Turquie d'Europe*, III, 66, и г. *Каниц, Serbien*, p. 366—380.

Живога песка има у овом округу од Костола до баре близу Кладова; простор му је око 800 хектара; између Праова и Радујевца око 200 хектара, и најпосле брдо *Капуђал* таква је пешчара, и има око 600 хектара[1].

---

6 Остаци од старина

Остатака од старога доба највише има дуж Дунава. За то ћемо их и ми помињати држећи се најпре обале дунавске.

Испод вароши Доњега Милановца, на по̂ сата низ Дунаво идући, наспрам реке *Папренице*, имају зидине од два стара града, које сељаци зову *Мали Градац*, и *Велики Градац*. Мали има око себе опкоп, и познају се на њему места као табље за топове.

Мештани мисле да је ту био прелаз преко Дунава, и овај град да је био за обрану тога прелаза.

А прича се да је ту била најпре стара и велика варош *Пореч*, па је тек после пресељена на острово с ког је 1832 враћена на десну обалу дунавску, где се находи и сада под именом *Милановац*.

На утоку *Поречке Реке* у Дунаво, на левој њеној обали, под висом *Главицом*, има зидина, која се зове *Стража*. На десном брегу пак према Стражи има друга која се зове *„Кула“*, и још се доста добро држи.

Још више на брегу има стара градина, већа од *Куле*. Ништа се за њу не прича.

Најпосле, наврх планине Мироча има град који неки зову *Мироч*, а неки опет рекну и *„Латински град на Мирочу“*. Град

---

[1] *Др Панчић*, у *Гласнику* XVI, стр. 199.

је на оној преседли, куда пролази пут који води преко ове планине из Поречке Реке у тимочку долину.[1]

Од села Голубиња па до близу Текије, Дунаво се пробија кроз такав каменити теснац, каквих је ваљда у свету мало. С једне и с друге стране воде дижу се у небо стене неколике десетине хвата високе. Не само да оне нису устурене даље од воде него би човек рекао, да су се негде горњим крајем још наднеле над воду.

И туда су опет имали Римљани свој суви пут. Десном обалом дунавском познају се и сад у стени рупе, у које су биле углављене греде моштанице које су држале мост, кога се једна страна ослањала на кораће у води, а друга је била тако припета уза стене на обали.

На једној стрејастој стени у обали има и запис од онога који је смислио и начинио тај џиновски мост. Запис тај зове се *„Тројанова табла“*. Место је нађено у стени удесно, и изрезано је све вешто. Кад највећа вода дође, опет је запис два хвата више у камену. Ево самога записа:

IMP. CAESAR. DIVI. NERVAE. NEVRA TRAIANUS AVG. GERM. PONTIF. MAXIMUS. TRIB. POT. IIII.

PATER PATRIAE COS IIII MONTIBUS EXCISIS AN CONIBUS SUBLATIS VIA . . . . F . . . . (што ће рећи: *Император Цезар блаженога Нерве син, Нерва Трајан богодани*, победилац германски, врховни свештеник, заступник народа по четврти пут, отац отачаства, консул четврти пут — (савладавши стене брега и теснац, просекао је и саградио овај пут — ово је од прилике било даље).

Испод Текије, према Адакалу, на десној обали дунавској, леже сада распрскани дебели зидови недавно страшнога *Кастела*, који су држали Турци све до 1867, па су га тада морали распрскати у ваздух, пошто су најпре дигли из њега своју посаду.

[1] Говорећи о Мирочу, не можемо да не поменемо, како су имена двојице најмилијих јунака српских: *Марка Краљевића* и *Милоша Обилића*, много уплетена у Мирочке планине. Њих два језде *преко Мироча*, по песми (Књ. II. 215) и *вила Милоша устрељује*; у Поречкој Реци *Милошева је кула*; западно од Majданпека, *Маркова је крчма*; још на северозапад, манастир је *Туман* који се приписује *Милошу Обилићу*, а на завршетку источних мирочких коса има прича да је и укопан Марко.

Баш према томе Кастелу, на острву у сред Дунава, озидали су Аустријанци од 1717 до 1739 тврди град, који сада држе Турци, и који се обично зове *Адакале*.

У *Адакалу* је 25 Јула 1804, српски војвода *Миленко*, договорно с *Ибраим-Агом*, заповедником адакалским а стрицем познатога *Реџи-Аге*, опколио она четири Дахије: *Кучук-Алију*, *Фочића*, *Аганлију*, и *Мула-Јусуфа*, и побио их све. Фочића су затекли још жива, кад су продрли у собу, те су га ту дотукли и свој четворици главе одсекли. Њихове главе даду Циганину да их опере од крви, а он — црник — Аганлӣну испусти у Дунаво. Турци му за то̀ ударе 500 штапа по табанима! Оне три донесе Миленко на Врачар у логор српски.

Сип, село на Дунаву, испод Текије, баш према Доњем Ђердапу[1]. Ово је село добило име од џиновског римског *сипа* или

[1] *Ђердап* се зову они камени прагови, преко којих дере Дунаво и преко којих је лађама врло опасно прелазити. Ђердапа су два; један је између *Добре* и *Милановца*, а други између *Адакала* и *Кладова*. Осем та два велика бродолома, има од Голупца до Брзе Паланке у Дунаву много стена, које су опасне невештим лађама. Ми ћемо поменути овде главније, почињући од Голупца на низ воду идући:

Плоча, усред Дунава, наспрам града Голупца; кад је мала вода, она се види; на њој могу седети до 20 људи.

Бабакај се види и при највећој води.

Плоча, друга стена у води, испод Ливадице, на првом сплазу.

Јеленска Стена, на обали; ту је грдна дубина воде.

Вулпин камен, испод села Брњице, на месту *Рајковој Наклы* (брзици) ближе десној обали.

Стењка, на обали, опасна на великој води.

Добранска Почиваљка; и ту има камен у води на нашој страни.

Масеж. *Трпеза*, више Госпођина.

Горњи Ђердап настаје од *Госпођина* (вира), где је риболов, и пун је каменова, од којих су најзнатнији: *Жљебуре*, *Дојке*, *Биволи* (више Излаза), које оплавља одвећ велика вода; и *Лепена*, где је врло брза вода. Одатле до Гребена има сијасет каменова, који се сви виде на малој води. — *Врањ*, насред Дунава, према *Гребену* (Гребен је тврда стена од црвенога мрамора). Под њим

насипа, кога остатци, гором обрасли, стоје и данас. Римљани, да би обишли Ђердап, подигли су били страхота висок и дебео насип дуж Дунава, па воду ове реке избили из корита њезина, и натерали је да иде јазом између брда и овога насипа, куда су могле лађе безопасно пловити.

Доцније, у дугу времену, вода је прокинула те сипове, и отишла опет да се ломи преко Ђердапа, а остаци тога горостаснога наимарства остали су на чудо и поуку потоњим нараштајима.

Ниже Доњега Ђердапа, у острову које Турци зову *Чипилакада*, а Власи словенском речју *остре-гол*, имају зидине од великог града.

Црна Стена или *Караташ*, град на самој обали дунавској, на узвишеној стени, пола сата на северозапад од села Цецераца. Град је јако порушен. Ништа се о њему не зна у околини. Унутра у граду била је једна камена гробница с неким натписом, али је однета и узидана у кладушничку цркву.

Град је четвртаст, а могао је имати простора 100—120 хвата.

Град је овај на једно полак сата низ Дунаво испод Сипа и Великог Ђердапа.

Иза овога долази

Град *Фетислам* који ће бити описан кад дође ред да се говори о вароши Кладову.

Подвршка, на југоисток од Кладова, 2 сата даљине. На вису, који се зове *Чука*, имају развалине веома опалога старога града. Туда се сада тражи мајдан од соли.

је грдна дубина воде која се окреће у ковитлац. Ту је риболов.

Цигански камен наспрам Пореча, у нашој страни.

Шљивар, и други један камен, онако исто велики као и први, на утоку Поречке Реке у Дунаво, врло су опасни лађама које низ воду путују.

Канлика, при уласку у оршавско *Стење*; ту имају неке справе од греда, где људи седе те лове рибу. Одатле почиње стење, и грдна је дубина воде. Има много вирова и чеврнтија, а најзнатнији су: *Казан* и *Изрови*, и т. д. до Доњега Ђердапа.

Разбојник, плоча на олуку, у Доњем Ђердапу, на влашкој страни.

Још могу да оштете лађе, на малој води, и они остаци од неких старих зидина које су поменуте међу старинама.

Тројанова Ћуприја, на Дунаву, пô сата од Кладова, ниже села Костола. Последњи стубови на обали и сад се познају на нашој страни, а познају се и на влашкој.

Кад је мала вода, онда се могу да виде неколики стубови, хват и пô далеко један од другога, на којима је тај велики мост био утврђен. Власи их зову *пишору поду* (ножни под или патос).

Малко ниже, за 7—8 хвата, остаци су као од некакога градића који има у четврт око 40 хвата.

Одатле је пут морао ићи на Брзу Паланку, или управо уз *Реку*, па преко *Мироча* на *Голубиње* уз Дунаво, а други се упућивао даље к југу долином Тимока.

На пола сата ниже, опет поред Дунава, испод села Врбице, налази се на песку нека зидина, али би се пре помислило да је то вода однекуд доваљала, него да је ту постало. Кад то вода покрије, онда могу да се оштете лађе које не знају да се чувају од отих зидина.

Град у *Корбову* који Власи зову „*Чатаће*“; то је усред села, на обали дунавској.

Код села *Вајуге*, па ¾ сата испод Корбова, на једном брегу, крај Дунава, опет има стари градић који Власи зову *Зидина*. (од зидина).

У Брзој Паланци има више остатака од старине; али ћемо ми о њима рећи коју реч, кад узговоримо о томе месту, као о варошици.

Праово, на обали дунавској, 1 сат на северозапад од Неготина, данас село, а некад је било јак град[1]. Држи се да је то

[1] Обала је дунавска, као што се види, била начичкана градићима нарочито од Голупца до Радујевца. У једној народној песми пева се :

„Колико је низ Дунав градова —
„Седамдесет и седам градова;
„У сваком сам нојцу преноћио,
„И у сваком . . . .“

Чудновато је да певац тврди оно што и историци. Г. *А. Бланкије* каже: „Од Београда до Црнога мора, од ушћа Саве до ушћа Дунава, беше подигнуто више од *осамдесет* јаких градова за одбрану обала ове велике реке“ *(Histoire de l'Economie politique*, I, p. 139). Што наш певац вели седамдесет и седам, то је, само да се послужи бројем који песма особито милује.

местимице град *Децебалум* који је зидао цар Трајан пошто је победио Децебала, владаоца дакйскога, на крају првога века, после Христа. Град је обрушен јако, али се ипак распознаје да је био четвероугласт, и да је имао двојна платна. Тамошњи га људи зову сада *Деч* (зар од Децебал). Ту се налазе многе старине. На 1 сат и пô на запад вода је *Царичина*, одакле су били проведени прокопи кроза земљу те је вода сȯвођена у Праово. Људи су туда ископавали оловне олуке од 50 ока, и растапали их после на пушчана танета[1]. Г. *А. Ивановић* нашао је у Праову 1848 једну пребијену плочу с полу натписа који би по његовом мишљењу цео овако гласио:

IMP. G. S. AVG. NERVA TRAIANUS.

Кобишнички вис, који се подиже у средини оне равни која је пукла међу Дунавом, Тимоком, и венцем брдâ која с југозапада окружују Неготин. На том брдоравњу имају на три места остаци од старих зидина. Влашки се зову те зидине: *Велико Четаће*, (вел. град), *Мало Четаће* (м. град), и *Капуђалулуј*. На сва три места били су и у новије време опкопи, јер и јесу то тачке стратегйски веома важне.

Више села *Видровца*, на једном узвишеном обрешку, одакле је дивотан поглед на све стране, имају зидине од некаквог старог града. Г. А. Ивановић мисли да су ту морали бити летњи двори цара Трајана.

О градићу Неготину биће реч кад и о вароши тога имена.

Испод *Цањева*, села, за које се прича, да се звало *Душица*, код села Короглаша, има стара црквица, дугачка (с олтаром) 12, а широка 7 корака. Прича се, да је она прелетила из „грешне земље Влашке“!

На западној страни, ¼ сата далеко од Цањева, развалине су манастира *Душице*, где се прича, да је укопан *Краљевић Марко*, који је, веле, код Краљева рањен, умрьо овде[2].

---

[1] *Вук* у *Рјечнику* „Крајана“; и *Гласник* V, стр. 240.

[2] *Срп. Новине*, бр. 240 од 1874.— О смрти пак *Марка Краљевића* ево како говори животописац Деспота Стевана Високог, философ *Костадин*: „Блажить сь вьсѣми силами свонми прѣде и прѣшьдь Доунавь

Милошева Кула, стара, мала зидина, баш на оном чоту под којим се састају *црнајска река* и *Шашка*, пошто ова последња малко пре. прими с десне своје стране реку *Љубаву*. Одмах испод те куле, кад се Шашка и црнајска река састану, вода се та зове *Поречка Река* све до Дунава, као што је то напред казано.

По зидању, Милошева кула веома личи на зидине наших манастира. Она није велика, једва ако има 4 хвата у четврт шупљине, а била је ограђена и ровом око зида. Осем имена *„Милошева кула“*, народ још вели да је господар њезин био *Милош Обилић*, за кога се прича да је и родом био одавде, па га је Кнез Лазар, путујући једном у Пореч, нашао да спава под тополом а лишће се од његовога дихања диже и спушта. Кнез га пробуди, узме у војнике, и после је већ изашао на глас, као што је познато.

Вук, у *Даници* за 1827, стр. 50, каже: „У страни, више утока Поречке Ријеке у Дунаво, имају зидине, које се зову „Милошева кула“. Али од Дунава до Милошеве куле има 4 сата хода! Зидине пак на утоку Поречке Реке ми смо већ помињали.

На Тимоку, на једном брегу, западно од села *Табаковца*, а јужно од *Брусника*, има порушени градић, за који се држи, да је дело римскога наимарства. Ништа се више не зна о њему.

Има три манастира у овом округу, и сва су три по грађевини веома незнатни. То су

Манастир Буков, на три четврти сата југозападно од Неготина, у красној шуми, код врло лепе воде.

вь лѣто ,ѕцг (6903 = 1395) рати сьвькоупишесе сь великимь и самодрьжавьнимь воеводомь Їоаномь Мирьчомь, идѣже множьство неизреченое крьвемь излиіаньшимь се бываеть. Тогда же (веле да је било баш 10 Октобра 1395) Краль Марко и Костантинь погыбають. Тоу же и сь кнезь Стефань... обрѣте се вь той брани. Ибо вьси си сь Исмаилиты бѣхоу ѩко и не волею нь по ноужди, ѩко же глаголють о блаженѣмь Марьцѣ рекьшоу кь Коньстаньдиноу: „Азь глаголю и молю Господа ѥже христіаномь бити помоштьникь, азь же прьвыи вь мрьтвыихь на рати сеи да боудоу““ *(Гласник* XLII, стр. 269 и 270).

Молован је, по запису, 1684, а кад је грађен, не зна се[1]. Више о њему може се прочитати у *Гласнику* XXI, стр. 35.

Вратна. Око 6 сата на запад од Неготина, у планини више *Брзе Паланке*, поред реке *Јабуче*, находи се овај мали манастирић. Прича се да га је градио некакав *Свети Никодим, за Краља Стевана;* али како је црква више пута робљена и паљена, то су пропали и записи, ако је каквих било, те се сада не зна: који је то био *краљ Стефан* кога народ помиње. У последње доба, цркву је обновио некакав неготински башкнез *Станко Фрајкор*[2], али се не зна ни то које је године било.

На неколико хвата на запад од овога манастира имају два природна прекрасна свода од самотворог камена, испод којих пролази река Јабуча, која се после зове *Вратна.* Доиста се вреди доста промучити те доћи у ову самоћу, само да човек види ове диботне природне сводове.

До године 1839, био је у Вратни по један калуђер, који је сваке године рачуне предавао *„суду округа крајинскога“*.

Манастир Манастирица, на 2 сата јужно од Кладова, у красном месту, находи се овај мали манастирић, који је већ тако ослабио, да је забрањено у њему служити. Народ ову задужбину приписује опет неком *Светом Никодиму.* (Да не буде ово архијепископ Никодим за краља Милутина, који је превео типик Св. Саве јерусалимског с грчког језика, и, као што архијепископ Данило прича, био у милости краљевој?).

Прича се, да је ћи цара Лазара *Милева,* пошто се опростила од Бајазита, и побегла од Тамерлана, ударила на овај манастир, и у њему се одморила неко време.

У *Гласнику* XXI (стр. 37 и 38) ја сам подсећао на оно

---

[1] Ево записа: **Изволенїемь ѡца и сьпоспѣшенїемь сна и сьвршенїемь светаго дха аминь. Подписасе сы божествени храмь стаго чꙋдотворца оца нашего Николае мирликиски вь лѣть з.р.ч.в = 1684 и при бдиниски митрополить и владикꙋ Кирь Кирь Софронїе и настоатель Кирь Михаиль игꙋмѣнь деуанаць и споможенїемь благовернаго и христолюбиваго ктитора Кирь Симона кнезь триаиски.“**

[2] Да није *Станко Карапанџа?*

што краљ Стефан даје Метох у Порѣчи, да ли не буде то ова Манастирица? Али пре неки дан дознадох да се те краљеве речи односе на манастир *Свете Богородице* у *Поречи* (што је предео од 36 села) у кичевској нахији, под Битољем, 10 сата од Скопља далеко. Ту код те цркве има брдо *Видош*, 1 сат на исток од манастира; има село *Мало* до самог манастира, а и руде се гвоздене ту ваде. Поздраво је дакле то она *Манастирица* која се помиње у *Гласнику* XI, стр. 134.

---

7 Становници

а. њихове историйске судбине

Стара историја Крајинаца покривена је тамом заборава. Оно што се помиње овде онде у историкâ о насељењу овога или онога племена врло је нејасно. Можда много више казује овај живи факат, што се у селима дуж Тимока говори чистије српски, него у неким моравским местима; шта више може негде да се чује и нешто од јужнога говора. У селима: *Рогљеву*, *Рајцу*, *Тамничу*, *Речкој*, *Бруснику*, *Копривници*, *Салашу*, чуѣете све падеже српске без икаквих знатнијих крњења.

То све показује неку историйску чињеницу коју ми засад не можемо да објаснимо, него само обраѣамо пажњу на њу.

Под Турцима, Крајина и Кључ били су емини султанйни, и имали су за то фермане од цара, да у њих није смео наступити Турчин с поткованим коњем. Крајински кнез седео је у Неготину а кључки у Кладову. Ово је једини случај, да су кнезови варошани судили Србима сељацима. Крајински је кнез бивао из куѣе *Карапанџиѣа*, а кључки се често мењао. Ти су кнезови купили новце и остале данке, па су новце, колико је било одреѣено да се даје султанији, давали бегу, који је долазио из Цариграда, и седео у Кладову, а бег је слао у Цариград.

До Пазванџйна времена, људи у Крајини плаѣали су на годину 1. *порезе:* 7 гроша на пореску главу; 2, *харача* (на мушкиње) по 2 гр. и 20 пара; 3, *мртвине* 1 гр. и 22 паре; 4 *свад-*

барине по 1 грош; 5, *тулумине* на 1000 чокота по 20 пара; 6, на овцу по 5 пара; 7, на свињу по 5 пара; 8, на кошницу 5 пара; 9, на 100 главица купуса 5 пара; 10, десетак на жито које се жање.

Осем тога, за храну и друге потребе бегу и његовим Турцима који су седели у Кладову, и башкнезу и његовим пандурима и кметовима који би по народним пословима долазили у Неготин, или управо башкнезу у конак, давала је свака пореска глава на годину: по једну литру масла, по један шиник (20 ока) јечма, по једна кола сена, и по једна дрва; свака бачија по 7 ока сира, и свако село по 6 ока лоја и по 6 ока пасуља.

Све је те дажбине купио од народа *башкнез*, преко сеоских кметова: а колико је од тога давао Турцима, колико ли је њему остајало, то се данас управо не може да зна. Него се ипак прича, да је крајински кесим[1] био 50 хиљада гроша а кључки 30 хиљада.

Башкнезовима било је, веле, одређено на годину по 15 хиљада.

Десетак од жита сипао се у амбаре на Праову, па се оданде носио у градове, куда се колико нареди. Некад су башкнезови закупљивали десетак, па су у том случају чинили с њим што им је воља.

Башкнез је имао три буљубаше с пандурима: двојица од ових имали су по 15 пандура, и један се од њих налазио поред Тимока, а други од кључке стране, те су се чували, да не би каки рђави људи (Турци или хајдуци) дошли те народ узнемиривали; а трећи је, са 30—40 пандура, био код њега, то га је чувао и слушао (т. ј. заповести му по селима разносио). Сва три буљубаше, са својим пандурима, били су Хришћани.

Кад су људи имали око чега распру, најпре су долазили башкнезу на тужбу, па које не би могао он сам намирити, водио би их војводи, и тамо би им њих двојица пресудили.

Бег и војвода нису се смели сами од себе ништа мешати у управљање народно; ако ли би се стали на силу у што мешати башкнез их је могао тужити и променити.

---

[1] Плата одсеком за многе ситније дохотке.

Кад би један башкнез умрьо, и други настао, новоме се свакад давао и нов берат на његово име.

Овако је све било до времена Пазванџйна; али Пазванџија, кад се одметну од цара, погази и крајинске правице и берате. Он у Неготину начини градић, и у њему намести Турке који су по Крајини владали као и у осталом његовом подручју. Тако и у Крајину буде уведена *спенца:* по 3 гроша на сваку харачку главу (ако ли би ко сакрио које дете, па би га Турци пронашли, ваљало је да плати по 1 грош ономе који га је проказао); за ово време башкнез је био као турски слуга[1].

У томе и Срби устану на Дахије, 1804.

Последњи крајински башкнез *Перча Станковић, Карапанџа* са својим братом *Мишом*, пребегне 1807 у Пореч, и тако се сврше крајинске правице.

Али свршетак једних буде почетак других већих правица.

Још у почетку 1806 Миленко Стојковић, војвода пожаревачки, завлада Поречем, и почне се спремати да и Крајину ослободи.

Славна победа на *Малајници* (1807), где је Мулапаша онако грозно разбијен, дала је Србима готово сву Крајину и Кључ, али су ипак градови и утврђена места: *Адакале, Кладово, Брза Паланка, Праово, и Неготин* били у турским рукама[2].

---

[1] *Вук*, у *Рјечнику*, по извештајима добивеним од *И. Гарашанина.* —Осем тога, саслушан је 1867 године у Неготину неки старац *Јован Димитријевић*, који је казивао ово: „Зна се, вели он, за некога *Илију Карапанџу.* После Илије, постао је кнез у Крајини неки *Данило*, који је био родом из Аустрије, а оженио се ћерју *Станка Карапанџе.* Данила су убили Турци 1797—1798. Иза Данила, постане кнез *Станко Карапанџа*, Илйн брат од стрица, и он је био до 1805. Кад он умре, остану му синови *Перча* и *Миша.* Они су живели у Поречу, док није Неготин освојен. Перча је у Поречу и умрьо. Пошто је Неготин освојен, *Миша* — Михаило — постао је војвода“.

Све ово нека буде прилог за осветљење судбине Крајине; критички га ми нисмо још за сада могли проценити. Казивање то находи се у *Архиву Срп. Уч. Друштва*, бр. 753.

[2] De *Porétchic* jusqu'a *Brsa Palanka*, пише 26 Јуна 1808 мајор *Грамберг*, као изасланик руски, „où l'on passe le Danube, le ter-

И Вељко је прешао у Крајину, а она још није била сва очишћена од Турака.

Тек у другој поли године 1810, Турци су се повукли на десну обалу Тимока.

Али тим није Крајина престала бити „крвава хаљина" све до јесени 1813.

У животу славнога браниоца Неготина и Крајине казано је доста о оним тешким али и славним данима за Крајину, докле је Вељково срце куцало, а кад је оно разнесено топовским ђулетом, одмах је тама покрила и Крајину и Кључ, а за тим и сву Србију.

Од Септембра 1810, до Августа 1813, Вељко је бранио Крајину као што је само он умео и могао да је брани.

Кад је Вељко пао, Срби су се повукли најпре у Кладово, па онда у Пореч; али су их Турци и одатле истерали, и тако је крајински округ сав пао опет у ропство.

Нови устанак, у Такову, 1815, није могао бројати у редовима својих бораца најпозније ученике Вељкове, за то што је голема сила турска била притисла Крајину и Кључ. Једва се могло допрети до Поречке Реке и до Мироча, који је био граница новој држави српској, али не граница и мисли устанка и уједињења народнога[1].

rain est encor neutre: tantôt les Turcs cottoyent le fleuve et communiquent de Negotin à Kladova et Orsova, tantôt les Serviens accompagnent les transports, qui par cette voye arrivent de la Petite Valachie. Tous les villages sur cette route et le long du Danube ne sont pas habité. L'isle où le général Isaeff a passé ce fleuve et le village Ostrof est occupé par une centaine de Turcs".

[1] Граница оновременој Србији, у којој је судио Кнез Милош од 1815 до 1833, била је: „Од севера, *Сава* и *Дунав*; од запада, *Дрина* до над Лешницу, па онда *Цером* и *Влашићем* опет у Дрину. по том Дрином до више Сребрнице, па после планинама изнад Ужица; од *југа* планином иза Карановца и Маглича у Мораву недомак Крушевца; а од *истока* доле Моравом до више Ћуприје, па оданде једном речицом испод Параћина у планину која раздваја Ресаву и нахију параћинску од Црне Реке, па доле тим планинама иза Поречке Реке у Дунав". Овако је забележио границе Србији *Вук*, у *Грађи за српску Историју*, стр. 133.

То је остало до 1833. Ми смо до сада на више места у граничним окрузима помињали догађаје из овога времена, кад су придружени Србији оних 6 округа који су стојали од ње отргнути.

Овде ћемо изложити једно писмо које је писао човек коме је Кнез Милош поверио славе пуни задатак: да Крајину и Кључ придружи опет Србији.

Ево тога свега писма:

„Любезни брате Павле!

„Писао сам капетану Міяилу, а и вама пишем, являюћи, да сам данас срећно и благопоспешно с моим людма овде у Неготин приспео, и за сва обстоятелства и положеня, у коима се ови люди находе, добро испитао, а и сам развидио. Турци су из Краине прогнати, и што их е год у Неготину было, у Аду су прешли; једним словом, Краинци су се ньих ослободили, и сад на тим едним стои, да буду безбедни и неудручени, да се добре и дупле страже на границе нашой, т. е. на Тимоку поставе, и од Турака нарочито видинских чуваю. За Видинліе дознао сам, да су сви с войском своіом, и имаюћим топовима на полѣ изашли, но куд и на кою страну управ намеравају поћи, то се іоште обстоятелно не зна. За сва дакле ова нужно е нам, да у тесном союзу, сагласію и договору будемо, као што е налог и желя Ньихове Светлости Господара. Тога ради, по овим обстоятельствам за найболѣ судећи, намеравам сутра таки половину люди моих на границу Тимока разаслати, да утврде добро страже, и онде чуваю, а с другом опет полом я заостаем овде, из призренія ког Капетану Міяилу означио сам, да управ с людима своима у Копривницу тегли и онде стан свой постави и утврди, кое е место баш средина промеђу Црном Реком и Неготином; и ако у случаю Турци на Црну Реку ударе и на Заечар, где се капетан Іово, с армадом (войском) своіом находи, то да му неодложно на позив нѣгов у помоћ ускори, и на исти начин, ако би Турци на мене ударили, да ми у Неготин дође.

„Но будући да е желя Нѣгове Светлости, да се и Кључ т. е. Фетисламска нахија узбуни, и ватра међу њих метне, где сам я и послао мое люде, да пале и жаре, а међу тим за неопходно нужно налазим, да ви, брате, с места управ у Брзу Паланку пођете у име Бога, и ако се иначе не узможе, да народ своевольно на против Турака устане и узбуни се, то насилним начином да се при-

нуде, с нама у слоги и јединству бити, и овако границе наше до самог Дунава да се заступе, добро чувају и утврде.

„Досада велим да є доста да се вас двоица на означена вам места попаштите дођи, зато капетан Степа за сад нека на свом месту остане, а ако потреба изискивала буде, да и он дође, то ћу му я найскорие по суруџіи явити, само нека се нада и на први позив мой у готовости буде за овамо поћи.

„К томе Нѣгова Светлост явити изволела ми є, да се є Баня и Гургусовачка (нахија) побила и крв пала, где је и сва Ресава с Параћинском у помоћ отишла.

„Я ћу непосредствено гледати, да сви ми, што єдан то и други знаде, и таковим начином посао ће нам найболѣ, ако хоће Бог, за руком ићи.

„Вас любезно поздравляюћи, єсам ваш искрени брат,

Стеван Стевановић, с р.
капетан".

У Неготину, 2 Маја 1833. № 189.

Адреса:

Благородному Господину капетану Речком
Г. *Павлу Богдановићу*

Скорјејше. у *Душманиће*.[1]

Ето тако су Крајина и Кључ 1833 придружени осталој Србији, и од онда становници њихови деле срећу и несрећу са својом браћом, осталим грађанима Кнежевине Србије.

Турци су још били остали у Фетисламу, и у Кастелу на десној обали Дунава, и у Адакалу, на острову у Дунаву.

Фетислам је и тиштао и није Србе тамошње, али је Кастел био не само сметња саобраћају, него је многи Србин ту и главу своју оставио.

Светао нека је спомен незаборављеном Кнезу Михаилу који томе учини крај. У Априлу, 1867, Фетислам је примила од Турака и заузела српска војна посада, а *Кастел* је распрскан у ваздух, те сад од њега стоје само комади на обали дунавској које вода још није поткинула и оборила у дубину. У Адакалу пак, као у каквој оази, бораве и сада Турци, и они зависе од видинскога паше.

[1] Писмо ово дао нам је унук покојнога капетана Павла, г. *Ж. Душманић*.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Од заслужних људи који су рођени у овом округу, могу се понајпре поменути они који су врсници у раду с Хајдук-Вељком, који је смрћу својом прославио Неготин и Крајину, а живот је његов испричан тамо где се родио.

Од других, нека буде прво поменута

Чучук-Стана

Која је рођена у селу *Сиколу*, под *Дели-Јованом*, 3 сата од Неготина, у кући *Нерића (Пљештића)*, али је и о њој оно што смо могли дознати казано све онде где је био говор о њезином несамртном војну.

После долази

Хаџи Никола Мијаиловић
БИМБАША

Хаџи-Никола Мијаиловић био је родом из Сарајева. У Крајини се звао Вељков бимбаша и управник шанца на Великом Острву. Име ово ми смо помињали и у црноречком округу; али нам га се и овде ваља захвално сетити. После пропасти Неготина, Карађорђе постави Николу за главнога управника у Поречу. Он начини мали шанчић у дно Пореча, и утврди га великим топовима против турских војничких лађа.

Али је већ несрећа била отела мах: једну ноћ провуку се кроз маглу и кроз помрчину уз Дунаво од српске стране неколике турске лађе, те извезу нешто војске насред Пореча, између вароши и Хаџи-Николина шанца. Кад то опазе они што су били у вароши Поречу, они на врат на нос поседају на лађе и побегну у Банат, а Хаџи-Никола и кладовски кнез Крачун (кога је највише за то код себе држао, да се не би тајно договарао с Реџепом, за којим му је била сестра) остану у оном шанчићу са седамдесет драговољаца (бећара).

Храбри и поштени Хаџи-Никола, опкољен с једне стране водом, с друге Турцима, а без хране, коју је пређе сваки дан добивао из вароши, није знао чинити ништа друго, него се, на позивање Реџепово, с бећарима својим преда на веру; али Реџеп

њега посече, а беһаре задржи све као робље, само Крачуна пусти, те отиде у Банат.[1]

Тако је Хаџи-Никола свршио свој честити и јуначки живот.

Петар Н
из села уровице

Петар Н, из Уровице, први тобџија Хајдук-Вељка. Борио се јуначки на Кобишници, а у Неготину, од силне топовске ватре, изгуби једно око. Пре десетину година умрьо је код своје куһе. И! чудне игре судбине! Убио га је ђерам од бунара!!

Никола Абраш

Никола Абраш, из села Буковче, који је, веле, био капетан и побратим Вељков. Кажу да је био јунак готово као и Вељко. Шта је с њим било најпосле, нисам могао дознати.

Јован Димитријевиһ

Јован Димитријевиһ био је из Јабуковца. У борби на Малајници, он је имао свој шанац до реке Земне. Ту је ухватио жива Турчина, погубио га, и узео му шешану, којом је после гађао Турке из велике даљине. Кажу да је знао турски не само говорити него и лепо читати и писати. Он се, после, запопио и умрьо је пре 20 година у Јабуковцу.

Аврам Петронијевиһ — Аврам Ћехаја

Аврам Петронијевиһ родио се у Текији, на Дунаву, према Оршави, 2 Септ. 1791 године. Старина му је у Црној Гори, у породици Стјекиһа, па су му се родитељи, по досељењу отуд, били најпре станили у Темниһу, у јагодинском округу. У Оршави се школовао, и научио језике: немачки, грчки, влашки, и талијански.

Године 1817, врати се у отаџбину, и почне трговати, али доцније уђе у службу, као срески писар код гружанског кнеза *Петра Тодоровиһа*. Мало за тим, Кнез га је Милош узео у своју

[1] *Вука „Грађа за срп. историју“*, стр. 39.

канцеларију за секретара, и као таког послао га је у Цариград 1821 заједно с архимандритом *Самуилом*, протом *Милојем*, *Димитријем Ђорђевићем*, и *Илијом Марковићем*. До тога доба он се потписивао *Стјекић*, а од тада почне се звати и потписивати по оцу: *Петронијевић*.

До године 1826, Аврам је с друговима својим претрпео големе страхоте у Цариграду. Архимандрит Самуило и умре тамо, а сиромах Димитрије помери памећу. Године 1828 Аврам је већ био назван кнежевим представником, што се у Турака звало *ћехаја*; и ово му је име остало до смрти, као друго презиме. Он је и доцније слан, као депутат, и у Цариград и у Петроград.

У оној борби која је поникла међу кнезом и његовим доглавницима око Устава, он је држао страну кнежевих противника, и, после Вучића, био је међу њима најзнатнији радник. Име његово умешано је готово у све политичке радње Србије од 1821 до 1852 године.

Пред смрт, послан је био у Цариград неком дипломатском мисијом, па га ту снађе прека смрт 10 Априла 1852, у предсобљу министра Али-паше, кад је био дошао да каже с Богом, и да пође у отаџбину.

Он је сарањен веома свечано код цркве у *Хасћоју*, до гроба свога некадашњег другара у страдању архимандрита каленићског *Самуила*, и пок. капућехаје *Лазе Тодоровића*.

Осем језикâ које је научио у младости, доцније је изучио и говорио: француски и турски.

Био је човек врло религиозан, и бавио се питањима из Светога Писма. Некад је чак преводио Јованов *Апокалипсис*. Радо се дружио с људима ученим, и тим разговорима жртвовао би много више времена, него бризи о својој кући и о тековини.

А огледао је да и индустрију у земљи помогне. Био је отворио твориљу (фабрику) за стакло у јагодинском округу, код села Белице, али предузећу није било услова за напредовање па је обустављено, и пропало.

Сам је живео врло скромно и просто, а на школовање своје деце није жалио никаквих жртава.

Аврам је био душом и срцем патријот, предан искрено још својој православној цркви. Под наличјем благодушне доброте, с дубоким познавањем турскога духа и начела турске политике, он је остао вавек веран својој цељи: ма како и ма пошто придобити по које право више својој отаџбини. Благ по нарави, образован више од свих својих савременика, човечан по исповести религије, он се гнушао тираније и безакоња — ма то долазило од кога му драго.

Петронијевић је био висок стасом, пун, смеђ, леп човек; спољашност му је била пријатна; манијери снебивљиви, безазлени, али толико утицајни, да им се тешко могло шта одрећи[1].

Аврам Петронијевић, онако исто као и Вучић, дуго ће још бити различно цењене личности у српској новој историји. Тек у доцније време, обелодањење свију докумената, и беспристрасно проучење свију ондашњих односа и крајних последица свачије радње, могу учинити да се о тим важним радницима може изрећи потпуни и по могућности праведни *суд*.

Стеван Стевановић-Тенка

Родио се у Поречу 1796 године. За Карађорђева времена, учио је школу у Београду, а кад је Србија страдала, онда је отишао те продужио школовање у Ораховици, у Банату.

Године 1816, у месецу Септембру, врати се Тенка из Ораховице у Пореч, оцу своме *Јови Стевановићу*, који је ту био старешина. (Још под Карађорђем био је војвода у Поречу).

Године 1817, дође Кнез Милош с братом својим Јованом и Јоксимом Милосављевићем, у Пореч. Том приликом стави он Јову, Тенкинога оца, због слабости здравља, у стање покоја, а Јоксу Милосављевића постави за кнеза поречке нахије, и уједно испроси за Јоксу Јовину ћер Милицу, Тенку пак постави му за писара.

[1] Вреди прочитати „Некролог Авраму Петроніевићу", и т. д., у Београду 1852, у 8-ни, стр. 14. Књижицу ову написао је**) а то је *Јаков Живановић*, који се с Аврамом никад није слагао у суду о Кнезу Милошу, о његовој неограниченој власти, и о 17 чл. Устава, али га је тим не мање дубоко уважавао за добро срце и за патриjотску преданост својој отаџбини.

И тако Тенка ступи прво у службу 1817, као писар Јоксе Милосављевића. Године 1820 дође у Пореч за управника Вуле Глигоријевић, те Тенка буде и код њега до 23 Априла 1825.

Од 1825 до 1830 био је Тенка кнез поречке нахије, а од те године до 23 Априла 1834 као „капетан Поречке Реке“. Тога дана пак и године постао је саветник финанције.

Године 1835 постављен је за саветника у Крагујевцу, а вршио је дужност исправника у Београду. Те је године постао и вицепрезидент „управителнога совета“.

Године 1836 постао је президент Совета.

Године 1838 постао је „попечитељ просвете и врховни надзорник карантина“.

У овом звању обишао је све ондашње школе у Србији, и издао је нека упуства за унутрашњи рад њихов[1].

Године 1839, кад је дошао Устав, за који је и он много радио, постао је, као већ саветник, попечитељ правде и просвете.

Године 1840 био је један од оних незадовољника владом Кнеза Михаила, и отишао је са својом дружином у Цариград.

Године 1842, по одласку Кнеза Михаила, дошао је опет у Совет, где је 1844 постао вицепредседник, а 1848 председник тога тела.

Године 1857 био је у оној завери против живота Кнеза Александра, због чега падне у затвор у *гургусовачку кулу*, из које је ослобођен по заузимању Етем-паше, на сами Васкрс 1858; али се морао удалити у Турску, где је проживео до повратка Кнеза Милоша у Србију, а тада се вратио и живео је после тога у пенсији, у Београду.

Преминуо је у Београду 2 Септембра 1865.

Тенка је био човек онизак; ходио је у старост готово погурен; црне масти, малих бркова, под старост ћелав, а малих мудрих очију.

Рачунао се међу оне људе његовога доба који умеју врло лепо говорити и пером владати.

---

[1] *Гласник* XXIV, мој чланак: *Школе у Србији*, стр. 10.

Јован Николић

ПРОФЕСОР НЕГОТИНСКЕ ПОЛУГИМНАЗИЈЕ

Јован Николић је прешао у Србију 1827 године, и био је најпре учитељ основне школе.

Доцније га је узео Кнез Милош за свога личнога секретара, а после је постао секретар попечитељства унутрашњих дела, па и начелник у истом.

Николић је дуго Кнезу Милошу читао новине и све списе које је Кнез желео да зна.

Кад се, године 1840, народ побунио у Топчидеру, он је беседио с неког бурета тако живо да је људе утишао. Народ је желео да он буде саветник Кнезу Михаилу, али он одговори: „Има, браћо, старијих и заслужнијих људи, који ће бити уз Кнеза, а ја имам лепу службу, и њоме сам задовољан".

С падом Обреновића, он је прешао у Немачку, али се наскоро вратио, и постао професор у Неготину, у полугимназији, где је и преминуо 1850 године, у 50 години свога живота.

Николић је издао на свет: „Златный изворъ домостроительства или лондонски фамилiярни рецепти и новоизобретене тайне природе," у Београду 1833, и „Народни србскiй огласитель за 1841 годину."

У рукопису је оставио историйски живот српског народа, и још неке ствари.

Умрьо је у Неготину, и борави вечни санак у суседству с Хајдук-Вељком.

Доситије Новаковић

ПРВИ ВЛАДИКА НЕГОТИНСКИ

Доситије је рођен у селу Дабици, близу Прилипа, у Старој Србији, године 1784.

У постојбини својој учио се књизи, а примио је монашки чин у манастиру *Зографу*, у Светој Гори.

Немогав сносити силу турску, побегао је у Србију, и станио се у манастиру Горњаку. Ту је остао дуго, и, кад је дошло време

да се граница Србије размакне од Мироча на Тимок, он је мушки помагао свакон раду који је смерао на ту последицу. За то је, по придружењу Тимочке Крајине, он и постао први владика те нове „тимочке јепархије“. Он је посвећен за владику на Сретење 1834 године, у Крагујевцу.

Најпре му је столица била у Зајечару, па је после премештена у Неготин, где је он остао до своје смрти, која га узе с овога света 2 Априла 1854.

Под обликом неке меке доброте, овај је човек носио бујну непрегибљиву енергију у оном што је хтео извршити. При свем том, његова доброта, а нарочито његова подашност, остале су за причу у Неготину, и свуда докле је он долазио.

Ко би рекао да тај калуђер, тако мекан у говору и манијерима, може усести на хата, разиграти га, и своју камилавку бацити унапред, па је опет стићи и својом руком ухватити? А то кажу да је чинио толико пута у шетоњском пољу, од манастирске воденице на Врелу па до Ждрела!

Ко би рекао да већ обневидели старац може и пушку држати а камо ли гађати у нишан боље од младих и војнички извежбаних цивилних старешина, а он је то чинио толико пута с начелником, помоћником, и председником?

Гостољубив је био толико, да се, кажу, морало тражити по Неготину: нема ли какав странац да дође к њему на ручак.

Кад је хтео умрети, заповедио је да се не укопава у цркви, него у гробљу: „С народом сам живео, рекао је народни владика, с народом хоћу и у гробљу да боравим: травица да ми по гробу расте“.

И тако је учињено; али кастичка савест његових последника није могла да поднесе ту дивну јерес, па су га 13 Јула 1856 ископали, и сместили у гробницу у цркви, без икаква обзира на његову тако јасну жељу!

О, ви свети, којима ни овако смеран завет самртника није свêт, у име какве веће светиње тиранишете освећени прах у Богу заспалога пастира међу својим стадом?! Да ли је жеља старца Доситија противна Христовој смерности и науци?...

Ђерасим Стојковић

Ђерасим се родио у Великом Араду, 1811 године. Учио је гимназију, философију, и богословију.

Године 1839 дошао је у Србију, и постао професор богословије. На катедри је остао све док није изабран за јепископа неготинског, а то је било првих дана Октобра 1854 (посвећен је 10 Октобра).

Није био носилац велике науке, а уз то је још кунаторио са здрављем, али је увек био човек особито поштен и чист од сваке плеткашке нискости, или ма чега што не подобава честиту чину и светлу образу.

Чист по своме срцу, ограничен у погледу на ширину људске природе и њезине прегибљивости, а уз то лако раздражљив са своје болешљивости, он је чешће горко трпео од своје околине и положаја, тако, да је по некад губио чак и наду у победу добра нада злом у свету.

Умрьо је у Неготину 11 Јула 1865 године, и укопан у старој неготинској цркви.

Бог да га прости!

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Малајница и *Штубик*, оба ова имена помињаће се до века у српској историји. Оба су та села на северозападној страни од Неготина, прво 3, а друго 3 и ½ сата далеко.

У простору између та два села био је првих дана месеца Јуна[1] 1807 крвав бој између Турака с једне, и српске и руске војске с друге стране.

---

[1] Тешко је казати у који је баш дан то било. *Баталака* вели да је било од 3—5 Јуна; „*Срб. Летопис*“ (за 1827 I стр. 30) каже да је било 19 Јуна 1807., а тако је записао и *Михаиловски-Данилевски* у својој историји (Руски превод Историје *Ранка*, у прилозима, стр. 4 и 5); међу тим, у *Архиву Срп. Ученог Друштва*, бр. 374, има писмо које је писао Карађорђе из логора код *Плане* (села нелалеко од Штубика) 24 Маја 1807. У том писму

Српски су шанчеви били ближе к Штубику и до рекеЗемне, а Турци су били утврђени од села Малајнице преко реке Миљковачс. Турском војском управљао је *Мула-паша* видински, и *Гушанац Алија с Карафејзиом*, а српском су у почетку управљали *Миленко* и *Добрњац*, и после су дошли: *Вељко, Вујица, Главаш, Вуле, Танасије Чарапић*, и сам *Карађорђе*. *Милан* је, кажу, био отишао те склонио Исајева да дође у помоћ са својом војском. И с њим је дошао и он сам.

Шест недеља трајала је борба између Штубика и Малајнице. Седам је турских шанчева било само према Миленку и Добрњцу. Најпосле су Турци Србима и воду пресекли. Онај тавник који су Срби били прокопали до воде Земне, није им био од користи, јер су Турци, опазивши га, начинили шанчић на левој страни исте реке, и шешанама тукли сваког Србина који се појавио кроз тавник да воде завати.

Хране се није имало друге, него по 80 драма суве пшенице на друга:

„Од како је гавран поцрнео
Нису Срби мухасеру жешћу
Ни теснију, нити чемернију
Прекужили, него тада овде
На Штубику према Малајници,
С мало друштва, прикрмом оскудна.[1]

Последњих 17 дана били су им најцрњи. Али баш у то приспе помоћ кад је била најпотребнија: са запада стигне *Карађорђе*, а са североистока[2] дође ђенерал руски *Исајев* с нешто своје војске, и у зору ударе сложно на Турке. Изненађење је за Турке било велико, јер су они, који су овде држали Србе

Вожд вели да ће похитати к Острову, на састанак руском ђенералу, „али је, вели, *Миленко малко у мухасери* (у Штубику према Малајници*) па док нѣму пут отворим, и Турке свегнем, доћи ћу у понедсоник.*" Према овоме излази најверојетније оно што вели *Баталака*.

[1] *Србијанка* III, стр. 58.

[2] Човек који је провео Русе од Дунава уз мијаиловачку реку звао се *Ђорђе Траиловић*, из Јабуковца.

већ о концу, који су знали колико још силе има у Срба, на један пут видели се нападнути у свим својим позицијама. У први мах, држали су се јуначки, али у другом јуришу не могну се одупрети него побегну оставивши 4 топа, 13 барјака, муницију, своју касу, и мноштво других ствари.

Мула-паша и сам је ту допао рана,[1] и с остацима своје војске побегао у Видин, и затворио се.

Наш му Милутиновић овако подвикује:

„Мула-паша! пофалде се цару!
Оправдај му себе одметника;
Дичидер се при ханумам' дражним,
Гордећи се својим витезовма,
А војницма знатног пашалука
Особито Гушанц-Хајтаџијом . . , ?
Како л' хазну и све рањенике
И топове остависте скупе.[2]"

По уверавању савременика, овде се борило шест Турака против једнога Србина, али ипак ови последњи одрже тако славну победу. И Руси су овде дали Србима уверење да је редовна војска, и мања бројем, поузданија него гомила без уредбе и вештине бојне.

Карађорђе је после ове битке све војнике из олонецког полка називао „својом браћом." Свакад доцније, кад би се нашао где с Русима, он би питао: „Нема ли ту ко од моје браће.[3]"

У овом боју нарочито се помињу: браћа *Шљивићи*, *Живко* и *Јово;* неки *Бело*, Црногорац, који је једном и самог Вељка звао на двобој; неки *Вучетић; Одабаша Сима*, који је ухватио жива Арапина барјактара; *Бошњак Христо*, и неки *Марко Млади*.

Слава њиховим именима!

Пореч, варош и острво у Дунаву, испод Гребена, између Свињице на левој и данашњег Милановца на десној дунавској обали.

---

[1] На месту се прича, да је, у хитњи и страху, побегао у кошуљи на голу коњу, али је тешко веровати, кад је бој трајао читава два сата.

[2] *Србијанка* III, 61.

[3] То тврди *Михелсон*, у свом извештају Цару, 3 Јула 1807, № 95.

Острво Пореч раздвојено је растоком на два, или, још боље, на три острва, само што је треће са свим незнатно.

На једном је била варош *Пореч*, и оно се цело зове тим именом; друго се зове *Миленково Острво*, и ово је највеће, а треће се зове *Хаџино Острво*, и оно је са свим малено, и мало растављено.[1]

У Поречу су сада само њиве и ливаде, а некад је тамо била жива варош, позорница многих догађаја из наше историје. Варош је 1832 године исељена на десну обалу Дунава, и названа *Милановац*, по имену Милана, старијег сина Кнеза Милоша.

Пореч је био главно место за поречку нахију, која је имала онаке исте правице као и Крајина и Кључ.

Пореч је са својом нахијом припадао изодавна београдском пашалуку, али га је Пазванџија, у почетку овога века, био отргао и ставио под Адакале.

Године 1806, завладао је Миленко Поречем, а тим и целом поречком нахијом до повијарца Мироча и Дели-Јована.

У једној записци од 15 Јануара 1806 године, за верност које потписује се ђенерал од кавалерије *Барон Мајендорф*,[2] стоји ово: „15-го Реджеп-ага Орсовскій извѣстилъ Господаря, что корпусъ до 30 т. человѣкъ Сербовъ занялъ крѣпостцу Борицу (Пореч) возлѣ Орсова, что Реджеп-ага предвидя опасностъ быть атакованнымъ въ своемъ мѣстѣ, проситъ помощи войсками и деньгами.“

Пореч је, од тога доба, био најтврђе наше место на Дунаву. Године 1808, мајор Грамберг нашао је ту 30 топова од 1 фунте до 12. И за све вели да су добро намештени, те могу да пресеку пролаз водом, и да закрате непријатељу искрцати се на суво. И

---

[1] Многи тврде да су само два острва, а Мајор *Грамберг*, 26 Јуна 1808, пише: Porétschie, trois isles du Danube, dont une est renforcée par de batteries qui battent le Fahrvater“, а и г. *Д. Стевановић* каже, да има и треће острво и ако је малено и мало раздвојено, те се с тога, сматра као једно. Овде помињем да и *Миленко* каже у једном писму Поречe, а и иначе на више се места пише *Поречје*, а не *Пореч*.

[2] Разборъ Сочиненія *Н. А. Попова*, *В. Богишића*, стр. 65.

на самом Гребену била је батерија која је нарочито тукла пролазак Дунавом. Под Гребеном опет лађе, које плове нашом страном, заустављане су и прегледане, а оне које иду „немачком страном“ нису диране.[1] На острву Поречу била је и древна кула од три боја, а године 1813 храбри *Хаџи Никола* начинио је шанац у дну острва, где се бранио од навале турске, па је ту и главу оставио, као што је казано у његовом животу.

У Поречу је рођен 1803—1804 велики добротвор српске просвете, *Мајор Миша Анастасијевић*. Он је ту провео своје детињство, и започео је своју самосталну радњу учитељством у школи са 13—14 ђака. Ту се оженио лицем на божићне покладе 1825 године.[2]

У Поречу је Миленко махом боравио после 1806[3]; ту је Вељко познао Чучук-Стану; а ту је у два маха Вучић слан у прогон.

Находећи се између Горњег и Доњег Ђердапа, Пореч је био врло важно место за пловидбу на Дунаву. Поречани су били једини поуздани крманоши преко страхотâ ђердапских. Лађари, који су собом вукли лађе уз Дунав, и који су сав терет носили редом тако да сваком буде једнако, имали су од Пореча до Београда 32 одморка, које они зову *почиваљке*. (Тако они даљину и мере: одатле дотле има толико и толико *почиваљака*.)

Кнез Милош, завладавши Поречем,[4] настојавао је много да

---

[1] *Протокол Карађорђев*, № 1490.

[2] Венчао га је, као кум, *Обрен*, син Господара Јована Обреновића, који се тада ту находио, побегавши од присталица ђакове буне, која је била захватила и пожаревачку нахију чак до Добре. — О Миши се може видети више у „*Београд. Илустр. Новинама*“ од 16 Фебр. 1866, бр. 4.

[3] Сам Миленко у једном свом писму, писаном у Кличевцу 20 Маја 1806 Митрополиту Стратимировићу, где моли за савете и поуке, и за муницију и ствари гвоздене „а све за готово“. У том писму он додаје да ће скоро прећи у *Поречје* (тако) да тамо пребива. (*Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 417).

[4] Милош је казао Марашли-Али-паши: „Ако ти не ћеш правим путем повратити Поречу Београду, ја ћу га с народом на силу отети; јер смо ми с Хаџи Мустај-пашом доста муке видели и крви

се одатле олакшава пролазак Дунавом, те тако трговина иде брже и сигурније.

Почем Поречка Река, као што је поменуто, није била под спахијама, то се сав десетак из ње сабирао на једно место, и то у Пореч, па одатле се њиме располагало како је кад требало.

За владе Кнеза Милоша, дакле, у Пореч се доносио сав десетак од жита, меда, масла, вина, па и од свега што се имало давати. Све се то после трошило или продавало, по наредби кнежевој. Из тога се комуна најпре вадио таин за чиновнике[1], и друге служитеље који су на то имали право; друго се трошило у конаку, у ком је свак могао гостовати три дана, без плаће и враће, а особито ако је Турчин; јер је Кнез Милош нарочито заповедао, да се према њима поступа уљудно и пријатељски; те им је некад, кад изгоне лађе уз воду, па остану без трошка, давано и новаца у зајам и на поклон; и на ту је цељ старешина поречки имао увек по 50—100 хиљада гроша при себи.

Што је и преко овога претицало од десетка, то се продавало, и с порезом предавало у народну касу.

Каменица. У крајинском округу има два села Каменице: *Мала Каменица*, у срезу брзопаланачком, 3 сата од Неготина, а близу и *Малајнице*; и *В. Каменица*, у срезу кључком, 3 и по сата од Кладова. У једној *Каменици* углавили су били 1807 примирје *Карађорђе*, *ђенерал Исајев*, и *Ибрајим-паша*. Примирје то није Порта одобрила, него је чак Ибраиму за то одузета команда.[2] Да ли ово није било у оној првој Каменици, после победе на Малајници?

пролили, тукући се око њега с Пазванџијом.“ И тако паша, желећи и сам да му се пашалук увећа, пише у Цариград, и поврати Пореч београдском пашалуку. *Вук, Милош Обреновић*, стр. 132 и 133.

[1] Што се давало само на главу једноме чиновнику или служитељу, звало се *таин*, а кад се коме давало и на жену и на децу и на момке, то се звало *таин-таинат*. И овај таин-таинат даван је Вучићу кад је он тамо боравио.

[2] Србскій Лѣтопись за 1827, I, стр. 32.

Голубиње, село на десној обали Дунава, испод утока Поречке Реке, на које се мисли да је ударао римски пут који је ишао преко Мироча, па силазио онамо к Дунаву низ *Реку* више *Брзе Паланке*.

У селу *Голубињу* састали су се 1 Октобра 1808[1] посланици портини и посланици српски да се разговоре о миру. Порта је била послала *видинскога владику*, *мурсајбију Мулапашинога*, и *капућехају Кнеза Суце*.

Од српске стране били су: *Митрополит Леонтије*, *Карађорђев секретар*, *један члан савета* (не кажу се имена), и сам *Родофиникин* (под именом секретара совета) обучен у српске хаљине.

Турци су најпре уверавали да је нови велики везир прекратио све смутње у царству, да је дигао велике војске, и да је Хришћанима дата велика слобода; па су онда понудили Мулапашу за посредника, да измири Србе с Портом. Турци су хтели да се мир учини без мешања ма које стране државе, или бар да то буде једна, а Срби су тражили да буде с гарантијом двеју: Русије и Француске.

Турци су тражили да се помену две, па да од њих Порта изабере једну; али би боље било, говорили су они, без њих: десет би пута више дала Порта сама!

Срби су рекли да је тешко веровати да ће народ тако лако сада положити оружје, кад има 80 хиљада војске, и кад још није сва његова стара отаџбина ослобођена, као што је *Скопље*, *Соко*, и друга места.

— Све то метните у своје захтеве, рекао је Суцин капућехаја, — и тако се ту само проведу разговори, па се наши врате да саопште то Карађорђу и Савету. Наши су се одмах после ручка вратили у Пореч, а турски су посланици отишли у Адакале.

О овом састанку има помена и после у неким писмима, али последица није било никаквих.

Прахово, данас село, на Дунаву, непун 1 сат на север од Неготина.

[1] *Извештај Родофиникина*, *из Пореча*, 2 Октобра 1808, № 308.

На Прахову су били више пута крвави бојеви између Срба и Турака. Срби су овде имали тврд шанац који се и сад познаје. Он се находи у пољу, на 350 хвата од села Прахова.

Ту се помиње бој у ком је српску војску предводио: *Вујица Вулићевић* и *Вељко*, а од Руса је био *Гроф Орурк*.

Турке је предводио Шашит-паша. Бој је трајао 3 сата. Срби и Руси одржали су победу. Турци су се повукли до Врегова, а Срби заузму и Неготин.

То је био први бој на Прахову, који се меће у годину 1808, месеца Августа (?)

Други бој на Прахову био је упоран и крвав. Турака се ту било улогорило око 15.000. Заповедао им је Ибрајим-паша. Генерал Исајев, освојивши Брзу Паланку, с Вељком, Вулићевићем, и Танасијем Чарапићем, с 8 топова и 10.000 војске, удари на Турке. Бој је био упоран. Руса је било 4000 људи и 4 велика топа. Дошао је после и Карађорђе. Турци су надбијени и сам је Ибрајим-паша погинуо!...

Трећи пут је на Прахову разбијен Мурсајбија-паша, који је имао врло велику војску. Српску војску предводили су у том боју сам Карађорђе и Милан Обреновић, који је, кажу, дошао са 4000 Руса у помоћ.

У једном од ових бојева погинуо је грочански војвода *Танасије Чарапић*, брат Васе Чарапића.

Прича се да је Вељко, залетајући се у Турке и излетајући жив и здрав, истресао после танад из својих хаљина.

Чарапићу се допадне таква јуначка одвага, па науми и он да улети тако у Турке. Вељко му рекне:

— Не мож', побратиме, ти као ја.

— Ако не могу издрети, могу погинути, рекне он срдито, и пусти хата у Турке, али доиста и не изађе жив. Из једне међе опале Турци и убију га.

Бог да га прости!

Дуд,[1] место једно на Дунаву, у садашњем Михаиловцу, према

[1] Дуд (дрво), по ком је и место прозвано, стоји и сад само се дебло осушило због старости, па из жила избијају изданци.

Острву. Ту је био и стари неки градић, а у средини стоји нека изидана рупа 10—15 хвата дубока, као какав бунар. Градић је на једном огумку, у пољу, а свуд у наколо равница је.

Турци су овде имали шанац, који је био јако утврђен. Руси су га напали у првој пол Јуна 1810. После узалуднога отпора опсађених и помагања Турака из шанчева праховских, 16 Јуна 1810, предало се у Дуду 302 Турчина с правом да могу слободно отићи. После чега, Гроф Цукато је одмах послао одељење своје војске у помоћ Делиграду[1]. И на другој страни данашњега села Михаиловца има један шанац, који су градили Турци да се бране од Руса и од Срба. Овај је шанац на брегу, и ватром својом тукао је у бок пут који иде крај Дунава.

Велико Острво, у Дунаву, спроћу Кусјака и Мијаиловца, имало је шанац, који је кратио Турцима пролазити уз Дунав на лађама.

Овим је шанцем неко време управљао онај честити Х. Никола Мијаиловић који је године 1813 погинуо у Поречу.

После пада Неготина, тај су шанац Срби сами оставили.

Кусјак је место на Дунаву, 1 сат од Неготина далеко, малко више Прахова. Ту је обала дунавска веома удесна за пристаниште, те лађе највеће као и најмање пристају туна. С тога је на обали подигнуто неколико магацина за со, која се ту истоварава за сву тимочку долину, а и утоваравају се многи домаћи производи, особито који се имају да спуштају доле низ воду. Због те радње, на Кусјаку има неколико и других зграда: механа, станова за оне који су ту са службом , и т. д. Неки то место изговарају и *Късјак*, а неки *Кусјак*.

Мисли се да је ту и у римско доба било пристаниште, и једна доља од потока који у Дунаво утиче показује се као вештачки спремљена за потребе од оте врсте.

Кобишница и *Буковча*, два села, на левој страни Тимока, баш на завршстку оне равнице, која се пружа од Дунава уз Тимок,

---

[1] *Историја Данилевскога* у преводу књиге *Ранке*, стр. 10 (у прилогу)

па ту већ удара у брдо. Оба су та села 1 сат далеко на југоисток од Неготина.

Ту су били српски шанчеви на које су Турци прво морали ударати, долазећи од Видина. Ту су обично стојали Вељкови *козаци* (војници које је он био оденуо козачки и звао их тако) те му одмах јављали како опазе Турке испреко Тимока.

Ту је био на гласу шанац Абраша, из Буковче родом, који је кажу био јунак одмах после Вељка.

На Буковчи је Вељко разбио био Турке у први мах, кад се оно већ кренула на њега голема сила, у лето 1813.

На ушћу Тимока у Дунаво био је опет јак шанац против видинских Турака.

Наспрам села *Брегова*, које је на десној страни Тимока, биле су начињене колибе на левој обали те реке, где су се 30 Септембра и 1 Октобра 1834 састали Кнез Милош и видински Хусеин-паша, који је Кнезу предао султански орден. Том приликом ту су биле велике гозбе и весеља, која је вредно прочитати у 41 бр. *Србских Новина* од 1834.

Мироч, на западној страни, 6—8 сата од Неготина, планина је преко које удара пут кад се хоће из Крајине или Кључа да пређе у Поречку Реку. На Мирочу је било више шанчева: на свим оним местима где пут пролази преко тесних преседлица или уских коса̂ била су дигнута утврђења за одбрану од Турака; али су се ови слабо и усуђивали да зађу у то море од планина и шума.

В. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1 у крајинском округу, варошица 5, села 73, општина 60, а пореских глава 16,391 (1870).

Неготин је окружна и највећа варош. Находи се непуна 2 сата на југ од Радујевца, непуна 2 сата на запад од Тимока и око 10 сата на север од Зајечара.

Неготин је, по причању старих људи, новије место. Кажу да је на том месту некакав *Негота* имао свој стан за овце. Кад

су оно Немци заузели овај крај (од 1718—1737), начинили су били касарну онде где је сада неготинско гробље.[1] Мало по мало прибрало се ту око те касарне више механица и народа; како су све вароши удаљене од тога места, отвори се и по неки дућан и тако се мало по мало, начини као нека чаршûца. Од Неготинога стана остане само придев *Неготин*, а именица *стан* и заборави се са свим.

Кад Пазванџија завлада Крајином, он начини у Неготину градић с неколико кула, и ту је држао нешто своје војске. Овај Пазванџûн град био је онде где је сада начелништво и нова неготинска црква.

Једна руска записка[2] од 23 Фебруара 1806, тврди да су Срби заузели Неготин, и у њему заробили Пазваноглинога Карамустафу са 40 Турака који су имали заповест да ухвате и у Видин доведу крајинскога оборкнеза, али је овај зараније умакао међу Србе.

Помиње се[3] још да је Карађорђе с Миленком освојио Неготин на јуриш 31 Маја 1807. Срби су морали то место више пута напуштати и на ново заузимати, јер се оно чак 1810 находило у рукама Турака. Пошто су пак Турци првих дана Септембра 1810 прогнани преко Тимока, Вељко је заузео Неготин, и утврдио га новим шанчевима. У том послу помагали су и Руси.

Од године 1812 до јесени 1813, у Неготину је био магистрат за крајинску нахију; војвода је био Вељко; војске је било 2000 момака са 10 топова. Ту је била и пошта.

У самом градићу неготинском, баш онде где је сада кућа за окружнога начелника, био је конак или кула где је седео Хајдук-Вељко. Та је кула била с више тавана, а на врху је имала као неки трем на стубовима, отворен на све стране; кров над тим тремом држали су дебели диреци. То се звало *Баба-Финка*.[4]

---

[1] То се место и данас зове *Касарна*.

[2] Разборъ Сочиненія *Н. А. Попова*, *В. Богишића*, стр. 63.

[3] *Србски Летопис* 1827, стр. 28.

[4] *Финка* значи левак; а *Баба-Финка* кажу да се зове она котарица на лађи у којој седи по један те пази куд лађа иде.

На тој Баба-Финки седео је обично Вељко и пушио, разгледајући поље око Неготина и мотрећи на гибања Турака. *Чучук-Стана* или снаха му *Станојка* двориле би га служећи вино или ракију, чему је кад било време. Догађало се чак и то да по које топовско ђуле пролети кроз Баба-Финку, и по који дирек окрзне, те се чељаде, које служи пиће, тргне и окрене од оне силине.

— Море, не окрећи ми леђа! рекао би шаљиво Вељко, не марећи што се ту може погинути.

— Занесе ме ветар, одговорила би Стана или Станојка.

— Држи се зубима за ветар, да те не окреће, наставио би он даље своју шалу.

Тако би Вељко пио на Баба-Финки; Цигани би му свирали и певали, а у авлији би се спремали коњи, кад он хоће да иде да се бије с Турцима. Кад би коњи и момци били спремни, изашао би Абраш и рекао:

— Побратиме, коњи су готови!

— И ја сам! одговорио би Вељко, и наргиле би наслонио на јастук, па се одмах дигао на ноге. Он би стао насред трема; Чучук-Стана би пришла, уздигла му на леђа његове чепкен-рукаве, и закопчала му их иза врата тако да му низ руке остану само танки рукави од свилене кошуље.

Иза тога би му додала сабљу, коју би он обесио о врат, па онда пошао лагано низа степенице. Пред кулом му се Кушља вадао и чекао га. Пре него га узјаше, он би загледао у колан, и узде, и потпрашио би на ново чанке у кубура.

Кад појаше, изашао би на западну велику капију (онде негде између нове цркве и начелништва). Сви би момци јахали за њим, и Цигани би свирали и певали. Вељков би Кушља корачао све у ход лагано.

Пошто би већ изашао у поље, Вељко би се окренуо и махнуо руком: то је био знак да се Цигани враћају, и да се склања куд ко може, а он би се с момцима упућивао право у Турке.

Кад приђе на дохват непријатељу, сваки би само опалио по

једну кубуру, па би се онда дохватили за сабље и јурнули у најгушћу гомилу Турака.

Кад је год тако улетао, никад се није враћао без турске главе; а пуцњава на град Неготин и на Баба-Финку прекинула би се за неко време после такога излета.

Кад је Вељко погинуо, и кад су Турци заузели Неготин, град је био готово сав порушен, али Баба-Финка, сва прорешетана ђуладма, дочекала је да је поруши г. *Живко Давидовић*, као окружни крајински начелник[1]. Око градића је био тврд палисад, који се одржао чак до 1833, и у њему је до те године седео *војвода* с неколико Турака, који су стојали под пашом адакалским.

Године 1833, последњих дана месеца Априла, дођу под Неготин: *Поп Мирко Михаиловић*, и неки *Милош* из села Копривнице с неколико десетина сељака̂, и затраже да војвода с Турцима изађе из Неготина, и да иде куд хоће, јер га, рекоше, не трпи народ, па хоће да тражи другога војводу.

Војвода с Турцима, не могући се сили одупрети, после дужег преговарања, изађе и оде, а Срби заузму Неготин; али како војска Кнеза Милоша не стигне одмах, Неготинци се довију да заклоне своју варош од каквих рђавих последица овога — можда пренагљенога — поступка: пишу у Видин паши, и жалећи му се на зла војводе и адакалског паше, замоле да он прими Неготин под видински пашалук, јер они никако не могу да трпе старешине које им долазе из Адакала. Адакалском пак паши пишу и траже само да им се промени војвода̀. И доиста им дођу неки Турци из Адакала као нове старешине; али је међу тим *Тенка* са 6—700 људи на крају Априла (1833) стигао и заузео Неготин.

Од тога доба Неготин постане главно место за сву Крајину,

---

[1] Г. *Давидовић* каже да је испало небројено топовске ђулади кад су Баба-Финку развањивали, а стубови су јој били са свим окрзани ударима. У *Срп. Новинама* (бр. 236, 1874) каже се да су њу оборили Турци из топова, те је Вељко сишао у подрум да ж   . Мислим да је он био сишао пошто је она прорешетана, и ако је још стојала на дирецима. Бар то излази из тврђења очевидаца.

а у војничкој уредби био је неко време средина свој војсци из тимочке долине, којој је комендат постао *Стеван Стојановић-Ћоса.*

Године 1839 дође у Неготин за окружнога начелника *Милутин Петровић*, прозвани *Хера*, рођени брат Вељков. Те исте године пресељена буде из Зајечара и полугимназија[1], а тако исто пређе отуда и тимочки јепископ са својом конзисторијом.

Дуго се водио разговор: хоће ли Неготин остати окружна варош Крајини, или ће се управна средина преселити на Дунаво, у Прахово или у Радујевац. Неизвесност та могла је ометати и напредовање ове вароши. Најпосле је прекинута двоумица: у Неготину се диже дивна зграда за полугимназију, а за тим и црква, једна од најлепших богомоља у свој Србији.

Полугимназија неготинска има четири разреда, 6 наставника и 90 ученика.

На плату ових наставника издато је за 1874 рачунску годину 11.706 динара (или 27.802 гроша пор.).

Још у тој вароши има основна школа мушка с 5 наставника и 211 ученика; и женска, с 3 учитељке и 89 ученица.

У Неготину је столица јепископа, који се до 1854 звао *тимочки*, а сад се зове *неготински*, а тако и конзисторије за ту јепархију, у коју иду окрузи: крајински, црноречки, књажевачки, и алексиначки.

Ту су суд и начелништво крајинскога округа; ту је команда крајинске окружне бригаде: ту је канцеларија среза крајинскога, а за сад находи се ту и канцеларија среза брзопаланачкога докле јој се место не одреди и среска кућа не начини.

Окружни прота такође настава у Неготину.

У Неготину су две цркве: стара, грађена 1803, и нова, која је почета 1872 године.

Две тачке имају у Неготину на које ће увек тежити очи Србина родољуба. То су: место где је Вељко пао, и оно где је

---

[1] Школа је ова враћена у Зајечар 22 Фебруара 1860 (В№ 947), па отуда опет у Неготин у Јулу 1867 (по решењу од 2 Новембра 1866 П№ 3479).

укопан. Ми смо казали како су нађене кости овога јунака, и како су смештене у гробницу брата његовога Миљка. А још пре тога, 1844, средњи му брат, Милутин, узидао је у зид од олтара старе цркве мраморну плочу с овим записом:

„Овде с' храпе овде почивају
Текъ остатци бесмртнога Срба,
Србскій юнакъ Велько Петровићу
Карађорђев преславный войвода,
И господар неготинска круга.
Смрт на мейданъ изазвао саму,
Најпосле се и шъ ньом огледао;
Смрть га иста побѣдит' немогша,
Загрлила, шъ ньимъ се побратила,
Пак съ лаврима и подъ оружіемъ
Крозъ гробъ самый у вѣчность спро-
вела! *(1813)*
Собомъ Велька творцу представила,
Ограшила истимъ небовладца
Те га прими одма у блаженство,
Ђе се душе понайдостойніе
Изнадъ свега поставляю суда,
Рекавъ едну нѣму божествену:
„Простъ од свег' си подпуный витеже!"
Пакъ споменомъ свеслави га дика
Докъ е Србства, та и докъ е людства.
Братъ му среднїй овай споменъ диже
(године 1844".)

Друго је место оно на ком је Вељко пао (у садашњој влашкој мали).

Доиста се човек и чудити и стидети мора, кад види да Неготинци, који су потрошили до сада доста и ревности и новаца да докажу потребу да Неготин остане средина Крајини, да ти, велимо, Неготинци, не хтеше скупити неколике десетине дуката, да бар оно место ограде, да на њему поставе какав год камени белег за знак онога историјскога догађаја који се ту извршио за Србију у тренутку, кад је на двоје прекинути Вељко викнуо „Држ"!—

Докле год расте коров око тога светога места, и докле на

њему пландују говеда, дотле још ни Неготин ни Крајина нису доказали, да су заслужили да Вељко „главу даје а Крајину да не даје[1]."

Неготин је место важно особито за извоз хране, лоја, кожа, вуне; а вино се његово данас већ троши, као обично пиће, готово у свим местима на десном брегу Дунава и Саве, од Радујевца до Митровице.

Од увозних предмета, најзнатније количине соли уносе се на Кусјаку, и возе уз Тимок чак ка Крушевцу и Карановцу.

Кладово, на 10 сата северозападно од Неготина, на Дунаву, главна је варош среза кључкога, који је по величини други у крајинском округу. Одмах више Кладова, на обали дунавској, стоји град *Фетислам*, који некад околни становвици изговарају *Светислав*. Варош је Кладово део тога града, с тога и оно што ми имамо да кажемо о граду, тиче се и вароши која је трпела све што је сналазило град уз који је[2].

Још од старих времена, остала су нека утврђења на месту где је данас град *Фетислам*. То су неке куле, које као да су дело Римљана. Доцније су та утврђења проширена и ојачана према новом оружју које су војске носиле.

У Кладову је, у Новембру 1689, Маргграф Баденски ставио под стражу, ни крива ни дужна, последњег српског деспота, *Ђорђа Бранковића*, и послао га преко Оршаве у Беч. Од тога сужањства Бранковића је једина смрт ослободила[3].

---

[1] Било је гласова по новинама да је за ту цељ скупљено и новаца. Чак нам се чини да је један поштовани странац, згрозивши се на таку немарност потомака спрам дике и славе свога народа, дао већу ленту. Шта ли је с тим? Где је то? Хоће ли кад бити каква год белега на гробу Вељкову?

[2] Нека баба *Мара* из Кладова, за коју се вели да има 114 година, прича да је седам кућа, за свога живота, градила у Кладову, и све су јој сагореле једна иза друге. Последња јој је спаљена под Карађорђем, кад су Турци истерани из Кладова.

Говори се још и то да је варош била ближе граду, с оне стране баре, а не с ове где је данас.

[3] *Гласник XXVIII*, 292 и 293.

Ево како Маргра у свом писму на цара 7 Новембра 1689 вели: „Онога Ђорђа Бранковића једва сам једном к себи домамио, и пошто сам нашао да не само злоупотребљује диплому Вашег Величанства, него се помоћу ње издаје за апсолутног Деспота од Србије, Илирије, Мизије, Босне, Срема, и многих других провинција, и на ту цељ, као правни наследник, претендује без икаког околишења реституцију свију ових земаља, и пошто је како од грчког патријара и свештеника̂, који имају и сувише много уплива у проста света, тако и од неколико хиљада људи већ признат, и тако већ има велику партају уза се, што би, кад би се даље мирно гледало, могло имати опасних последица, — то сам био принуђен ухватити овог Бранковића и послати га одавде преко Оршаве и даље у Херманштат у затвор; диплому пак коју је од В. В. добио, задржао сам у канцеларији на чување“.[1]

Победе Принца Јевђенија дале су Аустрији с осталом Србијом и град Кладово или Фетислам. Али године 1739, после оне грозне погибије Немаца на Гроцкој, све је то враћено Турцима, па и град Кладово-Фетислам.

Благодарећи љубазној готовности и пријатељском одзиву г. *Косте Протића*, бившега војнога министра, који ме је веома обвезао у многим стварима при састављању овога дела, ја сам у стању дати овде у верном преводу неке турске записе са капија града Фетислама, и с неких знатнијих грађевина у граду, из којих се у неколико провиђа и историја овога места.

Тако на једној плочи од цариградскога мрамора, у граду, имао је овакав запис:

„Пун правде и добродетељи као море воде, Његово Величанство Махмуд-Хан, мајдан великодушја и милости, победоносни и добромисаони султан, кога славно име и победе испунише свих девет сводова небесних; свевишњи је учинио барјак овога султана победоносним, и принудио непријатеље вере (ђауре) да у њега милости просе; помоћу свевишњега Творца он је победио

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien 1854, стр. 120.

више градова, а између осталих и овај рају подобан град, који беше руком поганика здраво оштећен, но он и њега украси, и у њему многе красне зграде подиже, а међу тима и овај дивни амам, који је углед архитектонских дела испод небеснога свода. И њега направи рука најспособнијега и најсавршенијега архитекта. Његова је форма тако лепа и одлична да гледаоца доводи у чудо. Нека велики и свемоћни Бог овога цара, који целим светом управља, одржи на царском престолу у срећи и благовању.

„Ово састави слабомоћни роб Таксин, у спомен овог новог Махмудовог амама, 1156 = 1739.

„Изрезао сиромашни роб, Мехмед Рефија Ћатибовић (Ћатип-Заде).

„Нека га Бог удостоји своје милости“.

Ова плоча није ни умештена у амам, него је донесена и лежала просто на земљи у граду Фетисламу.

Из тога се записа види, да је град тај оправљан године 1739, пошто су га Аустријанци оставили Турцима.

Не гледајући на све богаство у описивању те оправке грешнога стихотворца *Таксина*, ми мислимо да су те оправке биле веома незнатне.

Кад је српски устанак ухватио и Кључ и Крајину, онда се српско оружје управило и против Кладова, овога „рају подобнога града“. У први мах, *Миленко* је само заузео Кључ, а Кладово је више држао на оку, да му Турци из града не би чинили штете. На сами град није још ударао.

Године 1809, 2 Јула, после дугога преписивања и договарања, пређе руски ђенерал *Иван Ивановић Исајев* преко Дунава, и под самим Кладовом састане се са српском војском. Он науми да узме Кладово на јуриш.

У Кључу и у Крајини прича се да је ђенерал Исајев примио од Турака лубеницу дуката, па је за то у нападу на Кладово уставио јуриш у пола посла, повукао се на леву страну Дунава, оставивши много српских и руских глава узалуд под Кладовом.

Не могући поверовати таком гласу, ја ћу исписати овде шта

о том догађају пише **Михаиловскій-Данилевскій** у свом „**Описанію Турецкой войны съ 1806 до 1812 года**“.

„Исаевъ, вели он, выступилъ изъ Краіова съ 6-ю батальонами, двумя полками козаковъ и 500 пандуровъ; 2-го Іюля перешелъ онъ черезъ Дунай, и, подъ стѣнами Кладова, соединился съ Сербскимъ отрядомъ изъ 1000 человѣкъ, стоявшимъ на горѣ, въ укрѣпленіи. Получивъ отъ турецкаго коменданта отказъ въ требованіи на сдачу крѣпости, Исаевъ рѣшился взять Кладово приступомъ, и раздѣлить войска на шестъ колонъ: 1-я, батальон старооскольскаго, полковника Турчанинова; 2-я, батальон пензенскаго полковника Желтухина; 3-я, пандури, полковника Курта; 4-я, батальон малороссійскихъ гренадеровъ, полковника Венса; 5-я, батальон 6-го егерскаго, полковника Глѣбова, и 6-я, батальон сибирскихъ гренадеровъ полковника Ахте. Первыя четыри колоны были назначены штурмовать крѣпость съ сухаго пути, пятая посажена на лодки, съ приказаніемъ атаковать ее со стороны Дуная; шестая составляла резервъ. Впереди штурмовихъ колонъ находились по 30-ти стрѣлковъ, при офицырѣ; за ними слѣдовали Сербы, съ лѣствицами и фашинами; за колонами шли козаки.

„Передъ расвѣтомъ 9. Іюля, войска двинулись на приступъ. Батальон старооскольскаго полка первый взошелъ на валъ, но былъ сбитъ въ ровъ, при чемъ начальникъ колоны Турчаниновъ раненъ и заступившій мѣсто его полковникъ Аѳанасьевъ убитъ. Когда вторая колона потходила къ назначенному ей мѣсту, Сербы, несшіе впереди ея лѣстницы и фашины, разбѣжались (?); колона спустясь въ ровъ, осталась въ немъ. Въ то же время разсѣялись пандуры, составлявшіе третью колону; четвертая, малороссійскіе гренадеры, взошла на валъ и держалась на немъ четверть часа. На помощь къ ней послана резервная колона, но она взяла ложное направленіе, и не подоспѣла къ малороссійскимъ гренадерамъ, а тѣ не могли одни устоять противъ Турокъ, обратившихся на нихъ всѣми силами, и отступили. Пятая колона, плывшая въ лодкахъ, была удержана отъ высадки неприятельскими выстрѣлами: „Видя вездѣ неуспѣхъ. доноситъ Исаевъ, и неимѣя никакихъ способовъ попра-

вить дѣло, болѣе потому что войдя въ ровъ, войска расипались по немъ, я принужденъ былъ велѣтъ бить сборъ и защищать выходъ изъ рва артилеріею. Во время приступа съ нашей стороны убито 335, а ранено 603 человѣка".[1] На другой день Исаєвъ переправился за Дунай." ....

После овог, овако нечувено несретног напада, Кладово је остало и даље у турским рукама.

Тек у Септембру 1810 предало се оно (кад и Брза Паланка и Неготин) сајуженој војсци руској и српској. 500 Турака, који су ту положили оружје, пуштени су, али да не војују против Руса и Срба за годину дана. У граду је затечен 21 топ и 6 барјака. Руском војском заповедао је тада пуковник *Цвиленев*, а српском војвода *Петар Добрњац*, који је ту остао до 1811, када је и изишао из Србије.

Године 1812, у Кладову је био магистрат, војвода, војске 600 људи, пошта, и 27 топова.

Године 1813, 28 Априла[2], Карађорђе је послао у Кладово *Павла Поповића*, да одмени у дужности *Живка Константиновића*, коме јако замера што је немаран и не пази на ред у војсци.

Доцније, пред саму пропаст те исте године, комендат Кладова био је опет тај Живко Константиновић, који, са својим момцима и с бећарима, пошто су Турци стигли уз Дунаво и почели пуцати на град, побегне прве ноћи, не казавши војницима ништа, те тако они ту готово сви пропадну[3].

Турци тако заузму Кладово 1813.

Године 1818 кладовски је град оправљан тако као да је из нова зидан.

Ево записа турског: *I с варош-капије* (кроз коју се из вароши Кладова улази у град):

„Чувар вере и државе, шах (цар), поправи порушени Фетисламски град. Овај узвишени шах, победилац свега света, шах султан Махмуд, Александру је Великом раван.

[1] *Извештај Исајева Милорадовићу* од 10 Јула, 1809, № 1005.
[2] *Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 602.
[3] *Вук, Грађа*, и т. д. стр. 38.

„Овај срећни запис написан је у његово срећно царовање, јер је овим градом дата чврстоћа целом румелиском царству, и тиме је изражена жеља свих правоверних, и на прагу његовога престола не оста ни моја (пишчева) жеља неиспуњена.

„Под сенком овога цара, град овај би укрепљен, и зидине фетисламске довршише се и начинише за овога цара“. „Изедин“ (писац) 1235 = 1818.

II На оросии-капији[1] (оној с југа што се држи затворена) пише:

„Султан Махмуд, чувар вере и победилац, начини ово; султан Махмуд обезбеди ово од непријатеља; султан Махмуд начини ово лепо утврђење; султан Махмуд утврди град Фетислам.

„Сву је државу он опасао зидом правде, и кад је град Фетислам од свих био најпорушенији, он је утврдио његове зидове онако као што је његова вера тврда.

„Овај запис начини Изедин 1235 = 1818.“

III Запис на дунавској капији:

„Нека је прво старање: да се султан, који се узвиси над Александром и Даријем, одржи докле траје топ и пушка, и док свод небески постоји, и да остану зидови и бедеми града Фетислама, који поправи султан Махмуд.

„Његово Величанство султан Махмуд унапредио је своју државу, град овај подигао, и са свију страна повукао пречагу непријатељима. Градске су ове топарнице постале преграда душманима, и нека царски овај град траје док стоји систем небески (машинерија света). Изед. написа стихове овом граду 1235 = 1818“.[2]

Град је овај дакле оправљан онда кад је граница Србије,

---

[1] Ова се капија зове *оросиија* (неверница?) за то, што се прича да је српска војска кроз њу ушла у Фетислам 1810, али смо ми видели, да је Фетислам оправљан доцније. Мањ ако је ту и пре била капија, па су Срби на њу ушли и оставили јој име и пошто је град обновљен и утврђен, другојачије се не може да сложи причање о оросии-капији са записом о оправљању града.

[2] Чича *Никола Кожица*, из Јабуковца, причао ми је (1874) да је он у два маха радио као кулучар на граду *Светиславу* (Фе-

услед другога устанка (1815), већ ишла повијарцем Мироча, Дели-Јована, Стола, Црнога Врха, на Стошићеву стражу, па поврх Ресаве у Ћуприју. Турци су мислили да ће им утврђено Кладово заклонити Кључ и Крајину; али година 1833 здружи те крајеве опет са Србијом, па и саму варош кладовску, а једини град оста дуже у њиховим рукама. Па и њега уступише они Кнезу Михаилу, на крају Априла 1867. И сад је тај „рају подобни град" у рукама српске војске.

Варош Кладово на Дунаву је малко ниже града; у њој има 328 пореских глава (1870); ту је лепа црква, а врло неудесна школа с два учитеља и 74 ученика; у женској је школи 1 учитељка и 38 ученица.

У Кладову је канцеларија среза кључког; пошта; телеграф; паробродска станица, и прелазак за Румунију у варош Турну.

Занати се раде: терзиски, абаџиски, столарски, чизмарски, бојаџиски, ћурчиски, пушкарски, и коларски, које раде домороци, а ковачки, сапунџиски, качарски, раде странци.

У Кладову се хвата и продаје многа риба. Многа се одатле преноси и у Турну.

Ту су близу у Дунаву оне чувене *гарде* — справе за хватање рибе у Дунаву.

Доњи Милановац, на Дунаву, 1 сат више утока Поречке Реке, 12 сата западно од Неготина, главно место среза поречко-речког.

Варош је ова била на острву Поречу, и звала се и сама *Пореч*. Ту је била с једне стране изложена опасности од леда, кад је год јака зима, те се Дунаво јако заледи, па се у пролеће нагло почне топити, а с друге је врло тешко било прелазити у њу, и добављати што ваља за живот. Због тога је, по наредби Кнеза Милоша[1], године 1832 исељена на место где је сада и добила

тисламу), први пут 2 недеље, а други пут 9 недеља. Надница му је била 30 пара. Паша је, вели, био „Абдураман"; а то је било кад је Кнез Милош држао само до Поречке Реке (т. ј. до нахије тога имена).

[1] Г. *Данило Стевановић* каже да је Кнез Милош дао у помоћ људима на то исељавање 100 хиљада гроша све у рубијама.

мирочкога повијарца, на десном брегу те велике реке, 6 сата на север од Неготина, находи се варошица *Брза Паланка*[1]. Она је насељена на обали дунавској, а брег се опет пригнуо к води тако да једва два реда кућа могу бити између Дунава и мирочке косе. С тога је баш то место и било важно у војничким пословима у сва времена. То су опазили још Римљани, и њихова утврђења познају се ту и данас. На западној страни варошице, на самом венцу мирочке косе, стоје три стара „града,“ од којих су се зидови спуштали до самога Дунава. По тим градовима, и свуд у околини, могу да се нађу стари новци, или друге ствари из старога доба. Кад су копали темељ цркви у Брзој Паланци, нашли су 12 ока старих римских новаца. Од њих је доста сада у музеју нашем у Београду.

И за Турака су ти градови одржавани, и била је, кажу, капија на пролазу између Дунава и брда, и ту је чувала стража. На самој дунавској обали, спроћу садашње поште, била је турска џамија.

Брзу Паланку узели су Срби од Турака, заједно с Русима, 1810. Српском војском управљао је *Милан Обреновић*, а руском ђенерал *Цукато*[2]. Брза Паланка се предала у другој поли Јуна са 650 војника. Од тога доба до 1813 године, она је била у српским рукама.

Године 1833 видели смо да је у њој било уречено место, где да се састану војске које су ишле да заузму Кључ и Крајину — на лепо или на силу.

Било је разговора, да ту буде окружна варош, али због саме тескобе места не би се могла та намера извршити.

Данас у Брзој Паланци има школа мушка и женска, свака с једним наставником; у првој је 39 ђака, а у другој 20 ученица.

---

[1] У околини се ретко и чује реч *Паланка*, него само *Брза*, као именица. *Паланка* долази од латинске речи *palanca*. То име се обично давало местима која су утврђивана дрвеним оградама, палисадима. *Dictionnaire Litrée*-а, на речи *Palanque*.

[2] Негде је бележено да је ово било 1806, али то није нипошто могло бити пре године 1807.

Ту је паробродска станица, и пошта. Трговина је незнатна.

Много би било боље да је варош ова насељена $^1/_4$ сата на запад, у широј равни, а не у овој тескоби.

Мајданпек, варош рударска, под *Старицом*, на *Малом Пеку*, 5 сата на југ од Милановца.

Варош је ова постала од 1848 па овамо. Како земљиште, тако и све зграде у њој, државно су имање.

У Мајданпеку има црква, школа с једним наставником, и 20 које ученика које ученица.

У вароши тој има болница, магацин, 10 дућана, две механе, 190 кућа које зиданих а које древених. Све су те зграде лепо начињене и покривене ситном шиндром.

У Мајданпеку је управа за све рудокопње тога атара. За полицију и друге управне послове, Мајданпек има своју власт као окружно начелништво, а за изрицање правице припада он земљи крајинскога округа, и суди се пред окружним судом у Неготину.

Села су у округу крајинском готово свако у скупу; растрканих кућа нема у њих. Истина, Власи живе по својим салашима растркано, али су њихова права села сабијенија и од српских. Мало имају вотњакâ око кућа, те свакад село и заузима врло мали простор.

Обично су села намештена око вóдâ.

Ево овде поименце свих села у округу крајинском:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Неготин □ 1824	954	—				
	I Срез брзопаланачки						
1	Брза Паланка □ 1847	150	6	6	Плавна □ 1870	236	5
2	Дупљани	150	2	7	Трњани □ 1842	236	3
3	*Мијаиловац* □ 1836	256	3	8	Шаркамен	162	3
4	Малајница	213	3	9	Поповица □ 1867	280	5
5	Штубик □ 1845	299	$3^1/_2$	10	Мала Каменица	161	3
				11	Купусиште	120	$4^1/_2$

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
12	Цањево □ 1846	443	1½	17	Јабуковац □ 1846	705	4½
13	Јасеница □ 1871	210	2	18	*Вратна*	112	5
14	Карбулово	141	2	19	Уровица □ 1869	390	4½
15	Видровац □ 1872	246	1	20	Слатина	146	4
16	Прахово	283	1½		**Свега**	4.939	—

II Срез кључки

1	Грабовица □ 1847	294	6½	12	Мала Врбица	126	11½
2	Велесница	108	7½	13	Костол	75	10½
3	Бордељ	201	7	14	Ртково	184	11
4	Река	48	6½	15	Корбово □ 1847	220	9
5	Подвршка □ 1870	129	8	16	Вајуга	149	8
6	Манастирица	34	9	17	Брлога	37	7½
7	Велика Каменица	150	7	18	Цецерац	85	11
8	Речица	29	7	19	Кладушница □ 1851	104	10¾
9	Текија □ 1847	209	14	20	*Петрово Село* □ 1872	82	9
10	Сип □ 1871	95	12	21	*Кладово* □ 1836	328	10
11	Велика Врбица	162	12		**Свега**	2.849	—

III Срез крајински

1	Тамнич □ 1866	272	3½	15	Глоговица □ 1867	270	5½
2	Рајац □ 1866	312	3	16	Копривница □ 1843	279	6
3	Смедовац	86	2½	17	*Чоконар*	45	5¾
4	Брестовац	153	3	18	Чубра	254	1½
5	Бљуврановац	92	2	19	Буковча	401	1
6	Лука □ 1868	253	6½	20	Брусник □ 1868	206	4
7	Рогљево □ 1846	107	2¼	21	*Кленовац*	130	4
8	Самариновац	103	1	22	Табаковац	67	3¼
9	Метриш □ 1867	172	4	23	Мокрања □ 1867	364	2
10	Короглаш	103	¾	24	Радујевац □ 1851	434	2½
11	Сиколе □ 1851[1]	333	4	25	Кобишница □ 1867	387	1
12	Србовлах	164	1	26	Б. Јасикова □ 1867	386	5½
13	Мала Јасикова	137	5½	27	Речка □ 1847	210	3
14	*Салаш* □ 1867	190	5		**Свега**	5.910	—

II Срез поречко-речки

1	*Д. Милановац* □ 1807[2]	249	12	2	*Бољетин*	81	14
				3	Голубиње □ 1874	138	11

[1] Била је још пре ослобођења.

[2] Била је у Поречу.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
4	*Мосна*	86	11	8	*РуднаГлава* □ 1867	241	11
5	*Топоница*	86	12	9	*Горњани* □ 1866	370	10
6	*Црнајка* □ 1848	207	10	10	*Танда*	119	8
7	*Клокочевац* □ 1871	120	10	11	Мајданпек □ 1854	42	·
					Свега	1.739	—

Примедба. Кад имена села у овом списку сравнимо с именима која је *Вук Караџић*, у *Даници* за 1828 годину, штампао, ми онда налазимо да данас више не постоје ова села: *Сату Жупунулај*, *Сату Бугару*, *Острово Корбово*, *Острово Гол*, и *Козла* у негдашњој *кладовској* нахији. У нахији *неготинској* пак била су онда још ова села: *Сухаја* и *Острово Велико*. Имена села која у *Вука* нису записана, штампали смо овде курзивом. Из среза поречко-речког код *Вука* записано је само село *Голубиње*, а имена осталих села *Вук* нигде не помиње ни у нахији пожаревачкој. У *Вука* су нека имена друкче записана, тако: *Медовци*, место *Смедовац*; *Манастир*, место *Манастирица*; *Гороглаш*, место *Короглаш*; и т. д.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА КРАЈИНСКОГ[1]

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Неготин варош	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	4.325	954
2	Брзопаланачки	—	1	19	20	10	1	11	11	1	12	21.533	4.939
3	Кључки	—	2	19	21	9	1	10	8	2	10	11.596	2.849
4	Крајински	—	—	27	27	13	1	14	15	—	15	24.635	5.910
5	Поречко-речки	—	1	9	10	1	—	1	5	1	6	7.180	1.697
6	Вар. Мајданпек	—	1	—	1	1	—	1	1	—	1	1.055	42
	Свега	1	5	74	80	35	3	38	41	5	46	70.324	16.391

[1] Село *Мирочево*, насељено 1872, не могосмо наћи колико има душа.

Као што се из прегледа овог види, у округу крајинском има 80 места; долази дакле на једно место у средњу руку по 879 житеља. У средњу руку узевши, имају најјачу насељеност места у срезу *брзопаланачком* (1.077), *крајинском* (912), и *поречко-речком* (718). Најслабије су насељена места у срезу *кључком* (552 душе долазе на једно место). Кад сва места по њиховој фактичкој насељености поделимо у категорије, онда видимо да има:

до 100	житеља . .	1	место
од 101— 200	„ . . .	4	„
„ 201— 500	„ . . .	21	„
„ 501—1000	„ . . .	25	„
„ 1001—2000	„ . . .	27	„
„ 2001—5000	„ . . .	2	„

По попису људства од 1866 године, округ је крајински имао 70.324 житеља, од ових долази на мушкиње 36.023, а на женскиње 34.301; има дакле на 100 мушких 95·22 женских. Највише женскиња има срез *крајински* (98·65 на 100 мушких), а најмање срез *кључки* (91·83 на 100). У *крајинском* округу најјаче је заступљен *румунски* елеменат, а има ту и доста *Цигана*. Од 1846—1866 године увећао се број житељства српског са 1·45 процента годишње, румунског са 1·22, а циганског са 7·93 процента. Према овом годишњем проценту множења, удвојио би се број житеља у округу крајинском за 47 година.

Бројем школа, овај округ заузима прво место међу осталим окрузима, јер већ 1529 житеља имају једну основну школу. Такође богат је овај округ богомољама, а то се види отуд, што једна богомоља долази већ на 1850 житеља. У срезовима долази

	ЈЕДНА ШКОЛА НА ЖИТЕЉА	ЈЕДНА ЦРКВА НА ЖИТЕЉА
кључком	1.160	1.160
поречко-речком . . .	1.197	7.180
крајинском	1.642	1.760
брзопаланачком . .	1.794	1.958

Куће су обично од брвана; тек у новије време, и у крајевима бездрвнијим, виђа се више кућâ зиданих. Иначе се све срезују од брвана, па се олепе и покрију негде даском, а негде ћерамидом. Влашке су куће махом покривене даском, а српских је више под ћерамидом. На бољим кућама, врата и прозоре граде мајстори дунђери, који су махом из Турске родом.

Влашке су куће, особито у Поречкој Реци, веома малене, а у српских је она сувота где гори ватра (која се управо и зове *кућа*, а не кујна као што се зове по варошима) највећа. Она обично заузима по пола целе зграде; јер се у њој највише и живи. Али за то, у правој Крајини, има села у којима је доста кућа са стакленим прозорима, кућа окречених, лепих, пространих и чистих, да би могле красити и неку варошицу.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници крајинскога округа, који су ближе Тимову и Дунаву, више се баве земљорадњом, а који су ближе планини, пате многу стоку.

У Кључу и у Крајини рађа многи и врло добар кукуруз, а и ситно је жито добро, и обилно га има.

Неки кључеви дуж Тимока, нарочито око Рогљева и Рајца, кажу да роде тако како кукуруз рађа у својој правој постојбини.

Пô дана орања, уверавали су ме одабрани људи у Рајцу, може да израни кућу и породицу од 5—6 душа, кад година добро роди.

У Кључу, узвишена равница *Церибаша*, житница је за цео тај крај; на њој роди сваки усев, а најбоље пшеница, јечам, кукуруз, и т. д.

У равни, крај Дунава, повише Кладова, роди добро кукуруз и трава, а пшеница због велике росе, на места на места, често бива маносана.

Пописом обрађевина пак, који је чињен године 1867, добивени су, за крајински округ, ови бројеви:

Кукуруза је било засејано	34.366	дана орања
Пшенице	18.832	„ „

Крупника	2.042	дана орања
Ражи	971	„ „
Јечма	717	„ „
Овса	5	„ „
Проса	3	„ „
Кромпира	360	„ „
Конопље је било . . .	1.937	„ „
Лана само	11	„ „
Ливада је било на . .	36.089	коса.

Стока се многа пати у селима која су под планином; стока је у опште од ситније пасме. И говеда, и овце, и коњи нису на гласу по крупноћи и изгледу своме, али су крепки и дурашни у раду, овце пак слабо страдају од метиља.

Попис стоке од 1866 дао је за крајински округ ове бројеве:

Коња	7.188	грла
Говеда	60.897	„
Свиња	35.424	„
Оваца	136.753	„
Коза	49.055	„
Кошница	2.625,	а године 1859

било их је 7.839.

Чини ми се да нема округа сиромашнијег питомим воћем, него што је крајински. Не само да нема оних великих шумадинских вотњака око сваке куће, него, осем ораха, не може путник да види питому воћку, докле је очима баш не потражи.

За то су опет на гласу њихови виногради.

У округу крајинском биће око 50.000 мотика[1] винограда, а најбоље вино роди на брдима: *Локви, Високој* и *Балеју*, а добро је и на брдима: *бадњевачком, братујевачком, смиљевачком, рогљевском, смедовачком, рајачком, тамничком, брусничком, корбовском, малокаменичком, хајдучком, цевринском, цери-башком,* и *ловском.*

---

[1] Званични попис од 1867 вели да има 48.681 мотика.

Крајинци су људи у опште доброга стања: нема великих имаћника ни богаташа, али нема ни бескућника ни умрлаца.

Много им одузима времена риболов и сечење дрва и јапије за извоз у Румунију. Риболов је рад на срећу, а извожење дрва и јапије, и ако увози у земљу новац, ипак прети да оголи и оне крајеве који су досада одржали свој шумски накит. Ту треба брза и рационална помоћ; садашње неке полумере, или још никакве мере, не сведоче озбиљност бриге о тако важном предмету.

Задругâ је много мање него инокоштине. У задрузи остају још браћа после оца, па и то је ретко, и не траје свакад докле су живи.

Докле се у неким црноречким селима држи да је женскоме срамота мусти стоку, дотле се у Крајини (а ово је готово и свуда) узима да је људима срамота: ткати, вести, плести, и упртати се као што жене прте на леђа торбе и друга бремена.

е. ОДЕЛО

Одело у Крајини, и мушко и женско, већином је домаће, а има по нешто и куповнога; али ово иде више у одело стајаће.

Делови мушкога одела зову се: кошуља, гаће, гуњ, чакшире, аљетак, појас, подвезице, јелек, шубара, или вес. По неки режу и велике гуњеве које облаче поврх свега, али се то сада ређе виђа.

Женског одела делови зову се: кошуља, сукња, кецеља, појас, дорамак, зубун, и ово је све домаће. На глави, Српкиње носе, и то: *девојчице* од 10—14 година *рачине*, направљене од црвене чохе, оздо црним гајтаном опшивене; *девојке* носе *весове;* а *жене* тако зване *крпе*. Оне свежу главу до пола, па оба краја пусте низ леђа; али и девојке и младе жене радним даном носе *забратке*. Забратке су велике беле мараме, којима се оне тако забраде да се не може да распозна које је жена које ли девојка. У овако забрађеног чељадета виде се само нос и очи.

Све што је потеже срезати и сашити, кроје сеоске терзије, а све што је простије, режу саме жене, особито за децу.

Влашко је одело: *камаша* (кошуља), *хајина војническа* (хаљина мушка), *измење* (гаће), *кјеба* (гуњче); место гаћа носе чакшире од белога сукна[1], тесне, и с плавим и црним гајтаном нашаране. Опасују се најпре широким црвеним појасом, па по њему каницама, које су за шаку широке и шарене. Најмилија им је боја *алева*, и њу једину боје бојаџије, а све друго саме жене. Обућа је најобичнија опанци, али има већ врло много и папуџиских црних ципела и чизама.

Гуњчад и чизме добивају обично на дар момчад у девојачкој кући из онога дома у који одева иде.

Женскиње носи кошуље, као и мушкиње, од тежине, преткиване памуком. Стајаће су од самога памука, извезене некад и сувише. Опасују се готово као и мушки, носе јелек без рукава (као и мушки), а чешће памуклију од ћитајке или ћитабије; често ћурчета од чоје са шиком, а и дугачке доламе од чоје (ово двоје обично добива вођевина из дома у који иде). Горња им је хаљина од белог сукна, црним и плавим гајтаном ишарана, као и у мушких. Испод хаљине носе обично вунене кецеље, праве, без бора, до ниже колена, и напред и остраг. Ово носе и жене, и девојке, и девојчице. Носе и сукње, покраће од кошуље (које саме тку), набране на боре, и зову их „сокне“. Свечане кецеље зову се, стражња: *фоустук*, а предња: *опрег*. Сукња пак, изаткана као канице, богато извезена и набрана, зове се *крацан*.

На глави, жене носе: поширок пешкир, везен вуницом, а некад и свилом; оба краја тога пешкира висе низ леђа некад до испод колена. Тај се пешкир зове *пропода*; он се придене за главу иглама, проденутим кроз коју пару.

Поред тога, богате имају капу *кајицу*, која је са свим налик на стару калуђерску камилавку, с педи високу, па су јој горње ивице развратасте. *Кајица* је сва унизана парама, да се нема где иглом убости. Око горње развратасте ивице накићена је разним шарама и перјем, а на доњем крају, од слепих очију, свуда висе низови од ситних пара, да се уши и врат ни мало не виде.

[1] Власи, особито планинци, врло ретко носе гаће. За то је ваљда и постала пословица: „Туга Влаха у гаћах“.

По средини, поврх тих пара, види се по који талир, и на њему дукат. Но то се носи само о великим светковинама.

Девојке зачешљавају косу спреда, и у две витице сплећу и придевају је у потиоку.

Обувају шарене обојке и опанке које саме граде; а има и лепих чарапа; али се ове последње, као и многи од ових аљетака, виђају само на Власима из Кључа и Подунавља; по планинама и у Поречкој Реци, Влахиње носе на ногама *калцуње* (место чарапа), срезане од белог сукна, налик на мушке *калчине* у Шумадији.

Ж. ГОВОР

У говору Крајинаца има неких малих разлика од говора шумадинскога; тако се доиста говори: Дао *ни* је; место: дао *нам* је; што *ве* храним; место: што *вас* храним; да *не* поји жеженом ракијом; место: да *нас* поји жеженом ракијом, и т. д. Али ипак тај је говор правилнији у многом од онога у средњој Морави. Именице имају свих седам падежа; а још се чује *је* место *е* у неким речима у којима је било старо ѣ, на прилику: звјезда, *ље*то, чов*је*к, али је то *је* некако збуњено, нешто је средње између *је* и *е*.

Акценат је оштар, и ближи је к ресавскоме: н. пр. *Станѝја*, *девѐјка*, *ора̀ти*, *косѝти*, *говорѝти*, и т. д.

Бугара нема нигде, а Власи кључки и крајински разликују се у говору од Влаха црноречких и хомољских. Њихов је језик ближи језику Влаха у Влашкој, него што је онај којим говоре Власи у Поречкој Реци и у Хомољу.

Као што смо помињали и у Црној Реци, у влашком језику, нарочито овом који говоре наши Власи, има пуно словенских речи. Ево их неколиких: *ченстит*, *ливада*, *виноград*, *вино*, *ракија*, *оцат*, *плоска*, *кош*, *градина*, *праг-у*, *образ-у*, *прах* (пушчани), *цица* (сиса), *голунбица*, *јаребица*, *вајала* (ваљавица), *болнов* (болестан), *плуг*, *коса*, *вар* (креч), *лопата*, *кромпир*, *несташник*, *стеј мирно!* (стој мирно), *дућа бестрагу* (иди без трага), *Господи помилуј* (кад се чуде); *фаћ помирола* (начини помирење), *отровит* (отрован), и многе друге речи.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Песме крајинске све говоре о Хајдук-Вељку. Зла је срећа хтела да те песме певају Цигани свирачи, те оне представљају ону наказност у језику, као што већ сви знамо, и каква ће се видети у овој песми:

Песма коју свирачи неготински певају о Хајдук-Вељку

Хеј! књигу пише Мула-паша,
Мула-паша азнатара,
Азнатара из Видина,
Па је шаље у Неготина,
Неготина Хајдук-Велку.

Хеј! много здравље, Хајдук-Велко!
Да си спремиш све логоре,
У логоре и топове;
Ће ти иде силна војска,
Три визира, до три паше:
Једно визир Гушанц-Али,
Друго визир Берковачки,
Треће визир Мула-паша,
Мула-паша из Видина:
А то Велко абар нема!

* * *

Хеј! одговара Хајдук-Велко: хеј, хеј, хеј!
„Чујеш ли ме, Мула-пашо!
Да ме чекаш за три дана,
За три дана и три ноћи,
Док ја збирам мојy војску;
И ја имам силну војску,
Силну војску три нахији:
Прва нахија Шумадија,
Где удари не превари;
Друга нахија Црна Река,
Унгурани са шишане,
Куд удари негрешаје;
Трећа нахија Љута Крајна,
Љута крајна баш Неготин,
Све хатлије, пусатлије,
Беле капе, дуге пушке,

Куд год прође поље шири,
А куд бије сокак прави!“
Хајдук-Велко ништа не мари.

* * *

Хеј! па се препне на чардака,
На чардака Баба-Финка[1]
Пет лаутара му свира,
А три ћочека му игра,
Дилбер-Стана диван стоји,
Диван стоји, чашу служи,
Та ракија амберија,
Баш је љута неготинска,
Префакута[2] до три пута —
Пије Велко, абар нема.

* * *

Хеј! па ми узе та ојкјана[3],
Па намери кроз пенџера,
Па погледа тамо доле,
Тамо доле Буковче поље,
Има Велко шта да види:
Иду Турци баш ка вуци!
И то Велко абар нема.

* * *

Хеј! кад то виде Хајдук-Велко,
Он ми зове Дилбер-Стану:
Чујеш ли ме, Дилбер-Стано!
Иди кажи сеизбаши
Нек ми спрема љутог хата,
Куса хата баш кулаша,
Намести му златно седло,
Па му мети три кускуна,
А стегни му три колана,
А у уста златна узда,
Доведи га на бинекташ
Да га јаше Хајдук-Велко.

* * *

Хеј! није прошло чирек сата, хеј, хеј, хеј!
Није прошло чирек сата,

---

[1] Тако се звао чардак на врху куле.
[2] Префакута значи препечена.
[3] Дурбин, доглед.

Спремише му кусог хата,
Сиђе Велко низ чардака,
Па засука свилне рукаве,
А запрегне златни скутове,
Па припаса остру сабљу,
Ону сабљу димискију,
Што је добио из Русију,
Па ујаши кусога хата,
Пођe Велко тамо доле,
Тамо доле неготинско поље,
Има Велко шта да види:
Курдисала турска војска,
Шатор до шатора барјак до барјака,
Барјак до барјака,
Мишдрак до миждрака,
Као густа црна гора,
И то Велко абар нема.

* * *

Хеј! кад то виде Хајдук-Велко,
Он затегне те дизгине,
А удари куса хата,
Удари му три зенгије,
Те расрди љутога хата,
Хат му скаче, Велко виче:
„Беж'те Турци, ето Велка"!
Поче Велко да се јури,
Расече ги на четири стране,
Паде логор до колена,
Сташе Турци да говоре:
„Чујете ли, Турци, браћо,
Хајде сви ми да бежимо,
То је Велко луда глава,
Хоће све нас да посече".

* * *

Хеј! кад се врати Хајдук-Велко, хеј, хеј, хеј!
Кад се врати у Неготин,
Хат му гази крви до кичице,
Па отиде у конаци,
У собицу распаса се,
Па истресе из недара
Седамдесет и седам куршума.

Хеј! кад то виде Дилбер-Стана
  Уплаши се, па говори:
„Леле мене, господар Велко!
  Ти ћеш Велко да погинеш,
Хоћеш Крајину да оставиш,
  Неготину да издаваш“.

* * *

Хеј! ал говори Хајдук-Велко:
  „Ћути, Стано, Бог те не убио,
Што си ми се уплашила?
  Не ћу Крајину да оставим,
Не ћу Крајину да издајем,
  Главу дајем, Крајину не дајем,
  Главу дајем, Неготин не дајем!“

* * *

Хеј! кад у јутру у недељу, хеј, хеј, хеј!
  Кад у јутру у недељу,
Само џамадан обуче,
  И то дреје арнаутско,
Па ми пође тамо доле,
  Тамо доле до шарампова,
Да ми гледа велика топа.
  Топџија му *москов* (?) беше,
И од Велка утекао,
  И код Турци се предао,
Лепо Велка познаваше,
  И докаже Мула-паше.
Мула-паша говораше:
  „Де напуни брза топа,
Де му мсти сребро ђуле,
  Да убије Хајдук-Велка.“

* * *

Топа пуче, Велко паде,
  Однесе му десну руку,
Десну руку из рамена,
  Паде Велко у јендека,
Викну Велко како вола,
  Те се чуло у Стамбола,
А из уста проговара:
  „Чујете л' ме, Срби браћо!
Држите се, не бојте се!

И кој пита не казујте
Да је Велко погинуо;
„Чујеш ли ме брате Милутине!
Мене копај на три места,
На четврто закопај ме,
У сред цркву неготинску,
Преко мене три беħара,
Кад ме траже да ме не наħу. —
Барут нема — куршум нема —
Хајдук-Велко нигде га нема!

Осем ове песме, памти се још једна која је певана у Неготину 1811 године. Њу је упамтио неки *Чича Јаков* у Неготину.

Ево и саме те песме:

У хиљаду и осме стотине
Летописа једанесте године,
Када Вељко у Крајину доħе
И са њоме заповедат' поħе,
Караħорħу он заповест слуша,
Од московске никад не уступа,
С Русима се лепо соглашује,
За Србију добро уреħује.

* * *

Јао, тужни и жалосни Турци!
Што ли ħете кад вам доħу вуци,
И лавови српски соколови
Кад вас стану по свуда терати
И утробе ваше растрзати?
Онда ħете Хајдук-Вељка знати
И његову десницу познати.

* * *

Кад је било месеца Октобра,
Хајдук-Вељку сва је војска добра,
Сва је рада и весела била
И ка боју свагда је готова.
Сви будите спремни и готови,
Нека поħу с нама и топови,
Пак поħоше у име Господа,
Који прима славу у свако доба.

Засвираше свирке свеколике,
  Издавају гласе превелике;
Кад је било близу код Видина,
  Они чуше Пазванџина сина,
Да ће и он у поље изићи,
  С Хајдук-Вељком мегдан поделити.
Кад потрча Милутин дората,
  Љуто беже Турци преко врата;
Кад потрча Пазванџић ђогата,
  Паде и он и коњ преко врата,
Остаде му тарабулус шара,
  Ту је била мала Турком фала,
Отрчаше Турци без обзира
  Да казују код њиног везира....

Ево и једне влашке песмице која казује како се заклињао Пазванџија да ће, где год нађе стару бабу, натерати је да пасе траву, а старца — да гризе сено. Вељко пак зарицао се да ће њега погубити, чим се с њим сретне:

„Пъесманџија са зъјурат:
Унђау принђе бабе слабе
Со пуне се паске јарбе;
Унђау принђе мош бъетрин,
Сел' пуне се р'оде фъ'н!
Ајдук-Вељко са зъјурат:
Унђел' принђе л'ва теја".

Власи пак у Кључу певају смрт неког *Стојана Буљубаше*, који је, по песми, живео у време Пазванџино.

Ево у преводу те песме коју излажемо целу, пошто она у неколико осветљава доба Карапанџићâ у Крајини.

„Бег од Кладова појезди у Цариград; кад се отуд врати, дође на конак у Ниш. Пазванџија (познати паша[1]), учини велики дочек, да се Бег зачуди, и упита га: „Пазванџијо, Пазванџијо! или си пошао на богаство, или на велико сиромаштво, те ми такав дочек чиниш?

„Пазванџија одговори: „О, Беже, велики ефендијо, није ово *богаџија* него страшна *сироџија* (тако се вели *влашки*). Ти си бег

[1] И одметник у Видину, а овде га песма меће у Ниш што ће бити погрешка.

од Кладова, а *Стојан Буљубаша од Крајине*, син Србина из Неготина; откада се он забуљубаши, све Турке осиромаши: Турчин већ Тимок не прелази: ако нађе Турчина са брадом, нахрани га травом; ако га нађе средња, мора јести сена. И потклове испод коња поскидасмо, и за проју подавасмо. Каде многе обудови, а девојке оседи.

„Беже! у здравље твоје, и каде твоје, скини нам га с врата!

„Тако рече, па потече: много шака сабра блага; и две му не стигоше те да дваест напуни, и све их бегу поклони. Ноћу је трчао по кадама, те ђердане покидаше; и те две му напунише. Пазванција рано оде, с плачем Бегу благо даде.

„Бег стигне у Неготин; одседне у Карапанце, мила кума Стојанова. Чим с коња одседе за Стојана пита: „Карапанџо, ти како знаш, тек Стојана у руке да ми даш“.

„То му рече, благом звекну, и даде му одмах половину, само да му Стојан падне шака.

„Карапанца, кад то виде, пошље одмах татарина у Зајечар. „Овде, куме, да осванеш! дошао је Бег из Стамбола; с њиме ћемо до Кладова царску хазну пропратити, па се здраво повратити; он ће нас лепо обдарити и плату нам одредити.

„Стојану кад писмо стиже, нека му се сумња на срце врже; сам снове тумачи, и погибији се нада. Али, верујући куму, седне на коња и ноћу стигне у Неготин. Покрај блата кад иђаше, он пиштоље слобођаше[1]. Неготин се тресијаше, а џамови попрскаше.

„Бег се уплаши, и побеже под кревет, али га Карапанца слобођаше.

„Кад Стојан стиже, дође Карапанци, и овај му све каза, само тајне јаде не каза.

„Из Неготина рано поранише и у Грабовицу стигоше. Ту Стојан узе чабар вина, и даде напојнице раји (сиротињи). Стојан је увек тако радио: што је год имао, турао је на себе и на коња, а све друго даваше сиротињи. „Идем до Кладова, говораше Стојан, а можда се не ћу вратити.““

„Бег чибук распаљиваше, нагло напред измицаше.

[1] Ваљда избациваше.

„Доспеше на Костаперучју[1], и ту стигоше Арапина, који од Бега беше изостао. Арап зовну Стојана на страну, па му рече:

— Побратиме! зло ми ниси учинио, ни ти мени, ни ја теби; ал сам синоћ био у кавани, и тајну сам дознао: у град не иди никако, да не прођеш наопако.“

„Кад то Стојан чу, он потера коња, и повади сабљу: „Кад Бег хоће да узме моју главу, волим ја његову.“

„Али Карапанџа повика: „Остави се тога, од Бога не нашао! Све ћу дати благо и моје и твоје, и коње нас обојице, па ћу ти живот откупити, ако се другојаче не узможе“.

„У том стигну пред град. Стојану коњ не хћаше у град, као да му срце казиваше, али га Стојан удараше, и с њим бедем прескакаше.

„Турци се препадоше, а Бега грозница ухвати; много се сви бојаху, и кадуне се јаловљаху.[2]

„Ту су ноћили. Сутра дан пођу Бегу. Стојан рипаса оружје; али да видиш кум шта му рече: „Не иди, куме, оружан; Бег је много гњеван.“ Стојан поверова куму, па и мали ножић остави.

„Кад стигоше пред конак, дочека их чопор Турака: сви руке на Стојана дигоше; Стојан их као снопље бацаше, а Бег као прут дркташе. Тада један потурчени Влах, из села Рткова, убила га мајка Богова! удари Стојана коцем по глави, те он посрну на колена. „А јаој! лепе моје плате!“ рече падајући Стојан. А Бег се тада грохотом насмеја.

„Стојана Турци савладају, руке му вежу. Бег гледаше с прозора, а Стојан га грдно псоваше.

„Ноћу ме, курво, не вешај, него сунце кад изиде, браћа Срби да ме виде. Доста сам ти јада учинио, три пута Тимок заплачио мртвом Турадијом, први пут богаташима, други пут средњацима, а трећи голаћима; кадуне сам многе обудовио, а девојке оседио.

„Турчин који носи браду, пасао ми је траву, а где сам млада срео, сено ми је јео; Нишлије сам натерао, те су давали са коња потковице, за парче пројице.

[1] Костина Крушка, брег више Кладова.

[2] Власи не могу да кажу друкчије да су побацивале.

„Тада сунце ограну, и Турци Стојана обесише. Стојана ће народ помињати док је сунца и света; Стојана ће помињати, а Карапанџу проклињати.“

Нисам могао ништа више дознати о овом Стојану, нити о том: који је ово Карапанџа био!

Од неколико година пуна је Крајина прича̂ о благу некаквога *Цара Радована*, за кога историја не зна ништа. Басненe се мере казују тога богаства; а тајнено му је сместиште. Нико местимице не зна где је. За то су многи виногради потрвени и пивнице исквaрене, не би ли се наишло на ту велику оставу, па све у залуд. О том има интересних аката и у министарству унутрашњих дела.

Игре колске ове су: *Мачванка; хоро; Ђурђевка; леси; поломка; четворка; рече чича да ме жени; хој чича Глишо; кокоњица; циганчица; влахиња; маџарица*, и старинске: *ситан бисер* (ово све у Крајини). Даље: *островљанка; унгурјењаска; пете пичор* (унгурјанска преко ногу), *балуца урзика; трипазешће треј*, а старије су биле (пре 30-40 година): *Данца; Капетан Ђорђе, цигањаска, кокоњица*, и *каџауа* (ово у брзо-паланачком срезу).

У Кључу пак играју се још: *таламбас*, и више влашких игара које они све зову: *оро*.

Карактерно је за овај округ, да му је становништво мешовитије него игде: Ту су *староседеоци* Срби, *Банаћани Срби*, и Срби *Црногорци*; ту су Власи *старинци*, а има и дошљака из Аустро-Угарске, и из Румуније: најпосле и у Мајданпеку је популација састављена од људи из бела света.

Још ми ваља овде казати да Власи *славе* као год и Срби, дају за душу, и часте и дочекују као и Срби. Само о свадби и о порођају имају неке разлике: свирачима о свадби плаћа се 2—3 дук., и то од оних новаца који падну на трпезу на дар вођевини.

Невесту изводи брат, и предаје деверу. Отац и мајка седну

упоредо на два подглавника (који се могу понети), ту невеста и младожења клекну пред њих, те их они „опросте и благослове“. Тако чине, после, код момачке куће и пред свекром и свекрвом и пред кумом. На свадби се не сме скидати капа, јер то слути на жалост. До скора се момак и венчавао под капом.

О рођењу, бабица је много важнија личност него у Срба: она долази неколико дана к породиљи, облакшава јој болове, дете, пошто се роди, купа неколико дана, носи га на крштење, и добија дар, као и кум. Још јој мора родиља, сваке године на ново лето, слати какав дар, и трпезу јела и пића. Жена ручног девера бива бабица, и она зове децу којој бабичи *Непоти*, а деца њу *Моша*. Старији се зову међу собом *Кумнати*.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Као што је већ казано, Крајина, Кључ, и Поречка Река биле су три нахије с неким особитим правицама, до доба Пазванџина. Пазванџија је пак то све пореметио, а догађаји који су за тим наступили, нису враћали стање старо, него створили са свим ново.

У последње време турске владе, заповедник над свим данашњим крајинским округом седео је у Адакалу.

За време Карађорђа, тачке за управу биле су онде где је био војнички старешина или његов шанац, а то су: *Неготин*, *Брза Паланка*, *Кладово*, и *Пореч*. Као да је Вељко, у последње време, био старешина над свом Крајином и Кључем, јер под бројем 984 *Карађорђева протокола* заповеда му се да чува друм „од Тимока до Текије“.

Поште су биле: у Неготину, у Брзој Паланци, Кладову, и у Поречу.

За Кнеза Милоша, била је, најпре, само Поречка Река српска, и граница је ишла: од села Голубиња па повијарцем Мироча на Дели-Јована, па на Сто, и даље на Црни Врх, на „Стошићеву Стражу,“ и после се повијала на запад к Морави.

Доцније су узети Крајина и Кључ, и начиниле су се три капетаније: *Крајина, Брза Паланка,* и *Кључ.*

Још доцније, учињено је подељење које стоји и сада, и по коме крајински округ има четири среза: *крајински,* са столицом у *Неготину; брзопаланачки,* коме је столица привремено у Неготину, а тражи се место у срезу; *кључки,* са столицом у *Кладову;* и *поречкоречки,* са столицом у *Милановцу.*

Мајданпек је за себе округ у управним пословима, а у судским део је крајинског округа. Његова је средина у вароши тога имена.

ј нове тековине

У овом је округу доста урађено, и ако је он тако скоро придружен Србији. Он има насуте красне путове:

Од *Неготина* до *Зајечара* око 10 сата;

Од *Неготина* до *Текије* око 14 сата.

Све зграде и грађевине у Мајданпеку нова су тековина (од 1848 овамо).

Дивна црква и зграда за средње школе у Неготину; даље, школе: у *Луци, Глоговици, Сиколу, Поповици, Метришу, Копривници, Бруснику, Јасеници, Видровцу, Радујевцу, Кобишници, Мокрањи, Уровици,* нове су и красне зграде све из последње две три десетине година. Цркве: *у Јабуковцу, Штубику, Рајцу, Рогљеву, Мокрањи, Кобишници, Прахову, Мијаиловцу, Брзој Паланци, Кладову, Д. Милановцу, Плавни,* нове су и више или мање лепе грађевине.

Д

БРАНИЧЕВО

Ми данас не знамо тачно докле су допирале границе старога *Браничева*. Биће известно толико да је данашњи пожаревачки округ био право Браничево, које се, вероједно, пружало уз Мораву чак до Сталаћа. У такој претпоставци, ми смо два данашња округа на десном брегу Мораве, *пожаревачки* и *ћуприски*, ставили под старо географско име *Браничево*.

Баш ако се даљим историским истраживањем и докаже да смо без основа пружили границе староме Браничеву чак и преко Параћина, ипак се не ће моћи потрти оне прилике с којих ова два округа изгледају као створени за једну управну целину, као што такову већ и чине географијом, етнографијом, а и новијом историјом.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД
БРАНИЧЕВА

Редни број	Окрузи	БРОЈ: Насељених места: Вароши	Варошица	Села	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Пожаревачки	1	3	179	183	29	3	32	73	6	79	140.790	32.796
2	Ћуприски	1	2	92	95	9	4	13	18	3	21	55.888	12.514
	Свега	2	5	271	278	38	7	45	91	9	100	196.678	45.310

Кад упоредимо број насељених места с бројем становника у Браничеву, онда у средњу руку долази на једно место по 707 душа; а кад разгледамо округе на по се, онда видимо да у пожаревачком округу долази на једно место и по 769 душа, докле у ћупрйском не долази на једно више од 588 житеља. Места су дакле у пожаревачком округу са 24 на сто насеонија него у округу ћупрйском.

Кад оних 278 места по њиховој фактичкој насељености разделимо на категорије, онда долази оних која имају

од	101 — 200	душа	11
„	201 — 500	„	115
„	501—1000	„	103
„	1001—2000	„	37
„	2001—5000	„	11
	преко 5000	„	1

Пописом народа године 1866 нашло се у оба ова округа 196.678 душа, и то 101.563 мушке, а 95.115 женских: долази дакле на сваку стотину мушкараца по 85·65 женских. Пожаревачки округ има мање (92·93) а ћупрйски више (95·49). Један према другом, ова два округа у том погледу стоје као 100 : 102·75.

Број душа је напредовао у овом крају за 20 година (од 1846—1866) са 1·783 процента на годину, и ако тако узнапредује и даље, људство ће се удвојити за 39 година.

Као што се из прегледа види, у оба округа има 45 богомоља и 100 основних школа; долази дакле једна богомоља на 4371, а једна школа на 1967 душа. Број је школâ више него двојином већи од броја богомоља. У округу пожаревачком долази једна школа на 1782, а у ћупрйском на 1661 житеља: један округ стоји према другом као 100 : 149. Напротив, једна богомоља долази у ћупрйском на 4299, а у пожаревачком на 4400 душа. Овде је дакле сразмера као 100 : 103.

Није без интереса упоређење како је у ова два округа кроз известан период напредовао број школа. Тако је имао округ

ГОДИНЕ	ПОЖАРЕВАЧКИ	ЋУПРИСКИ
	ОСНОВНИХ ШКОЛА	
1844 . . .	17	4
1854 . . .	33	14
1864 . . .	38	13
1874 . . .	78	21

Број школа 1844 кад се испореди с бројем од 1874 даје нам ове сразмере за округ

пожаревачки као . . 1 : 4·59
ћуприски „ . . 1 : 1·33

I

Пожаревачки округ

1 Границе и планине

Границе су пожаревачком округу: са запада *Морава*, са севера *Дунаво*, с истока *округ крајински*, а с југа *округ ћуприски*.

Источна пола овога округа врло је богата брдима и гором, а западна и северна равније су, ама су скоро остале без шума. И ако простором не иде међу највеће округе, пожаревачки округ храни народа више него икоји други у нашој отаџбини.

Планине се у опште пружају од Дунава к југу; највеће су оне између Голупца и Добре, које се протежу до иза Хомоља над изворе Млаве и Ресаве. Главнији висови у тим планинама помињани су раније. Остаје још да се кажу они који се виде из равница млавских и печких, те се с тога сматрају као највиши. Полазећи с југа округа, од водомеђе Млаве и Ресаве, такви су висови:

Главчина, вис ком је теме голо, а свуд около брдо је то одевено гором;

Крилаш, с једне и друге стране има рамена одевена гором, која изгледају као каква крила, а у среди на врху сама је стена;

Лисина, названа тако с једне голе пољане на средини своје главе;

Јежевац, с леве, а

Вукан, с десне стране Млаве. Ова су два брда уста *Ждрелу Браничевском* (данашњој горњачкој клисури).

Суморовац, који се, кажу, с тога зове тим именом што се на њега скупи велики суморан облак кад год дува ветар *устока*;

Врањ, невелики ама приметан вис над изворима речице Витовнице;

Узенгија, планина малко више на исток од Вукана.

Даље к северу настају планине *Звйшке*, па *Голубачке*, и најпосле *Голе Планине*, које се пружају до самога Дунава.

Од тога хомољског планинског повијарца одвајају се и спуштају доле у равну полу пожаревачког округа две косе, две водомеђе: једна иде најпре између Млаве и Ресаве, а после између Млаве и Мораве. Та се коса над Пожаревцем зове *Сопот*. То је повијарац који се још од Бељанице одваја на запад или на северо-запад, па се веруга међу водопађама Млаве и Ресаве, тек му је главни правац упућен к Морави. Дошавши до између Свилајинца и Петровца, коса се та повија к северу, и одатле чини водомеђу Млави и Морави. Она је све нижа што ближе прилази к Дунаву. Оставивши на својој западној страни варош Пожаревац, Сопот се код Костоца спушта у само Дунаво.

За ову косу прича вели да је од Дунава до Цариграда нигде вода не пресеца. И доиста би човек могао од Костоца до наше границе више Ниша продрети све овим повијарцем, а да нигде немора никакву воду газити. Како је пак од наше границе до Цариграда, то не знам.

Друга коса дели воде Млави и Пеку. Она се одваја од Кучајне и протеже се на север к Дунаву. Зове се разним именима: *Диван, Липовача, Горица*. Горица је завршетак овога планинског крака који код Рама удара у Дунаво. То је брдо готово цело од самога живога песка.

---

2 Воде

Вода највећа која кваси пожаревачки округ од села Кушиљева до Дубравице, јесте *Морава*, о којој је био говор у ужичком округу.

Уз Мораву вреди поменути и једну њену растоку која је обично сува, али кад Морава надође, она од своје воде залије и у ову растоку. Та се растока зове *Дубровник*. Он се раздваја од Мораве испод Кушиљева, а састаје се с *Ресавчином* испод села Жабара.

Ресавчина, старо корито реке Ресаве, иде упоредо с Моравом од Свилајинца до *Лучице*, па се ту спаја с Моравом.[1] И ниже имају две моравине растоке: једна од *Лучице* до више *Драговца*, а друга од *Живице* до села *Батовца*.

Млава, после Мораве највећа вода, извире у варошици *Жагубици*, столици хомољскога среза, 15 сата на југоисток од Пожаревца. Врело је млавино до крајних жагубичких кућа под брегом који се зове *Конџила*. Вода избија из једне дубоке пећине, па на површини чини једно језерце као какво повелико гувно. На неколико корака од врела, меље воденица с неколико витлова: толико је Млава јака на самом извору своме. Откуд долази вода овоме врелу, не може се поуздано казати; али су жагубичани опазили да се то врело увек замути кад падне велика киша на планину *Бељаницу* (на југ од Хомоља); а кад киша падне на Црни Врх, Млава тече као обично.

С Црнога Врха стачу се у млавино корито ове речице: *Црна Тисница*, *Бугарска Река*, *Сува Река*, *Мала Тисница*, и *Равна Река*. Све се те воде састану до *Великог Талареза*, и онда се зову *Велика Клисура*, која иде преко *Лопушника* на *Камидовац* више *Жагубице*, па се после слива у Млаву на једно сто хвата ниже њенога врела.

Млава протиче готово средином Хомоља. Од притока њених највећа је

Крупаја, која извире на западу брда *Смрдана*, и после ¼ сата тока пада у Млаву с леве стране ове реке. Извор је *Крупаје* нешто за дивљење већма него извор Млаве. Она куља из једне пећине, која зија као каква џиновска уста, и разбија се о небројене стене.

[1] Прича се да је овуда текла река Ресава, па јој је инат прокопао ново корито од Свилајинца правце у Мораву. Спахија ресавски, Турчин, свади се са спахијом моравским, опет Турчином, који је имао многе воденице на Ресави од Свилајинца до Лучице. Да се освети своме непријатељу, он прокопа Ресави корито од Свилајинца правце у Мораву, и тако ономе остану воденице без текуће воде. Више су пута Моравци тражили да се Ресава наврати на своје старо корито. И на народној скупштини у Крагујевцу 1867 био је о томе поднесен један писмени предлог, али није свршено ништа.

И на Крупаји, одмах испод врела, меље воденица с више витлова.

Примивши с леве стране реку Крупају, Млава улази у ону дугачку и тесну *горњачку клисуру*, која траје све до села Ждрела, и која нагони ову реку да се током својим вије као каква гуја.

Клисура горњачка, која се звала и *Ждрело*, једна је од најдивнијих природних слика у Србији. Човек се чуду чуди и неким миљем поји кад гледа такво дело руку створитељевих, и тако стрпљиву радњу времена и елемената..

Од Ждрела, Млава има готово један правац: тече к северозападу, благо савијајући се к северу, докле већ не падне у Дунав код старога града Костоца.

Дужина доње ове реке може бити око 14—15 сата, а само је корито много дуже због вијугања воде[1].

Млава се гази на бродовима, кад је вода мала, а кад наједра онда се не може газити.

У Млаву се стичу још ове воде, и то с леве стране:

Бусур који долази од Буровца а пада испод Вел. Лаола. Речица ова страховита је поплавом кад се излије;

Чокордин, долази од села Орешковице, и стиче се између Поповца и Орљева; и

Могила, извире у ливади Митра и Пауна Ђорђевића, из Салаковца, па тече упоредо с Млавом, и, после 4 сата тока, код села Дрмне испод Рукомије, пада у Млаву.

С десне стране у Млаву се стичу, осем мањих потока и речица,

Орешковица, која извире између Вукана и Малог Суморовца, један сат далеко у њиховим кршевима, и стаче се у Млаву између Ждрела и Малог Лаола;

Бистричка река извире један са̂т више села, испод Великог Суморовца, а пада у Млаву испод Малог Лаола;

Стамничка река извире више села Стамнице, у планини, а улива се у Млаву између Малог Лаола и Лесковца;

[1] У опште о рекама у Хомољу може се са задовољством прочитати чланак г. *Драгашевића*: „*Долине по Хомољу*,“ *Српски Летопис* за 1875, књ. 118, стр. 77—92.

Витовница[1], која извире више манастира Витовнице, и код села Каљишта пада у Млаву.

Пек, после Млаве највећа вода у пожаревачком округу. О овој је води била реч онде где је говорено о њезином извору. Пек је река веома бујна; биће бујнија од Млаве, и много мање поштује обале своје, ваљда за то што јој је већи пад, и што пролази кроза земљу много песковитију. Млава се мирније излива у равни које су на једној и на другој њеној обали, али Пек одире и немилице рони и саме своје обале.

Пек пада у Дунаво између Градишта и села Пожежене.

С леве стране у Пек се стичу:

Комша, долином које има пут из Звижда у Хомоље, и

Кучајнска река, која долази од рудника Кучајне.

А с десне су:

Дубока, која долази од села Дубоке,

Шавица, *Дајша* и *Пониквица*. Ова последња долази од села Барича, а стиче се у Пек испод Бикотинаца. О Дајши ће бити говора још на једном месту.

Река се стаче из две воде, од којих једна долази од манастира Тумана, а друга од Житковца и Снеготина.

Река се улива у Дунаво код села *Усја*. Ова вода не само да нема свога особнога имена него се сто просто зове *Река*, већ је и целом пределу дала назив *Река*, те се некад звала *речка капетанија*, или *речки срез*, или просто *Река*.

Може се још поменути река *брњичка*, која пада у Дунаво код села Брњице, и

Добранска река, која тече читава три сата испод планине *Бабиног Машила*, па се у селу Добри слива у Дунаво.

Минералних је вода мало у пожаревачком округу.

Везичево, у Горњој Млави, има једну минералну воду, која,

---

[1] У једном споменику из XIV века зове се **Витєльница у Браничєву**, и т. д. *Гласник XXIV*, стр. 264. Власи је изговарају *Витоњица*.

по *Барону Хердеру*, има много рудних деоница, али у коликој је мери добра за лек, тек ће време показати[1].

Кисела вода, у Звижду, 1 сат од Горње Крушевице уз Пек. Прилично је кисела, али се меша с другом водом, па се квари, а иначе није испитана. Око ове воде имају остаци од неких старих зграда. Ближе ништа још се не може о том казати.

Слатина, више Петровца, под брдом „Стражом", слана модра вода, која никуд не отиче. Ближе ништа о њој не могу казати.

Још нам ваља поменути два извора с њине необичности. То су

1 *Потајница*, у Звижду, на пола сата испод Крушевице, на десној обали Пека. Потајница је 5 хвата над воденим огледалом Пека, и 10 хвата удаљена од њега. Она је у кречном камену. Причају да се она по 5, 6, или 10 пута на дан напуни водом, па се опет сама испразни, вода сама понире некуда у камење, и кад то бива, онда се чује нека лупа, као да удара добош, као да лупа камење, или да дува ветар.

2 *Пиштаљине*, из којих излази *голубачка мушица*. Ова опака животиња, која толико досађује марви, леже се у неким пиштаљинама близу града Голупца. Прича вели да је неко *стигао* у *Стигу* некакву халу и убио, а она се увукла у голубачку пећину, те у њој скапала, па се сад од ње легу те мушице. Напротив, сами сељаци на месту опажају да се мушица та леже у блату где пишти та вода. А кад би се, веле они, то блато осушило пре него што мушица излети, онда та сатвар не би могла ни излетати. Оваких пиштаљина, у којима се леже мушица, има не само око Голупца, него и на левој страни Дунава, а има их и на десној чак до села Добре.

---

3 Равнице

Права равница у пожаревачком округу биће онај простор између Мораве, Дунава, брда Сопота, па горе до села Лучице и

[1] *Линденмајер*, стр. 92.

Пољане; то је глатка и доста велика, а веома родна раван: може имати $1^{1}/_{2}$ сат ширине и до 3 сата дужине.

Друга је опет глатка раван од утока Млаве до села Костоца и до Салаковца, премда је сва долина Млаве, од Ждрела до Дунава, више или мање равна.

Уз Пек има нешто равницâ, а и крај Дунава од села Кисиљева до Винаца.

Ово помињемо само праве глатке равнице, јер иначе сав *Стиг* и западна водомеђа Пека, пре су равнице, него брдовита земља. Тако је исто и с водомеђом међу Млавом и Ресавом, где има дубодолина, али има и косâ са широким равнима.

И средина Хомоља, од Жагубице до Изварице, Суводола и Лазнице, може се узети међу равнице.

Тако је исто равна и средина Звйжда дуж Пека и реке дубочке, само што је ова равница ужа од хомољске.

Све су ове равни родне како се само може желети. У Млави и Морави особито се хвали кукуруз, а у Пеку и у Стигу већма је на гласу стрмнина. Местимице се особито хвали пшеница: из *Борича*, *Десине*, *Раброва*, *Божевца*, и др.

---

4 Шуме

Стиг, Пек, Млава, и готово Морава, оголели су тако да ће скоро настати права оскудица за гориво, а грађе је и сада огодно.

У кључевима моравским има, истина, још лужњака, јасења, клења, глогова, брестова и друге горе која расте по пљоштинама, али и она иде на мањак сваки дан.

На коси Сопоту била је некад густа граничева шума, али је сад веома прорeђена, и тек су остали неки и неки забрани, као око четерешке цркве, око Заове, око села Орешковице.

Што је на овим просторијама затрвена шума, то је учињено да се више земље добије за њиве и ливаде, али је грдна штета што је огољен Вукан, и готово сва горњачка клисура, те је остао сами камен, од кога не само да нема никакве користи за

земљорадњу, него се још он суља на свим литицама и засипа пут, који је и много стао док се начинио, и једини је за пролазак из Хомоља у Млаву.

Али за то сва источна страна овога округа богата је сваковрсном шумом а највише буковом. Од Голупца до Добре, и до границе мајданпечке, готово је све шума. Исто је тако и Хомоље, осем саме равнице око Млаве, окиђено шумом. Само то има да да примети: да су сва места, која су под здравом шумом, највише веома врлетна и стрменита, осим јединих повијараца од коса, али су и они највише уски и много изверугани.

Дивљачи у Морави, Млави, Стигу, и у Пеку има обичне пољске, као: зечева, лисица, јазаваца, веверица, и ласица које у Морави зову *Рајине невестице.* Она је мања од пацова али је опет право страшило за њих. Чобани у Морави причају да треба ласици рећи: „Рајо, Рајо! ала си лепа! али пацови прете да ти одгризу уши, него хајде да ти покажем где су!“ На овакав позив, кажу, она оде одмах, и затре све пацове које нађе.

У хомољским пак, звиждански, и голубачким планинама има: јелена, срна, вукова, медведа, и дивљих свиња.

---

5 Рудно благо

И *рудним* је *благом* богат овај велики округ. У њему се на много места налази нарочито угља; тако га има мркога: у *Костоцу*, где се већ вади; у *Речици*, недалеко од Рама; у *Тополовнику*, селу, близу Градишта. Даље, тога угља има: у *Раденци*, код села Волује, у срезу звишком; у *Ступању*, у *Чезави*, и *Великом* и *Малом Свињу* у срезу голубачком; у месту *Кокоту*, повише Малог Лаола, где новачка река утиче у Млаву; и код самог села *Божевица* у врху Стига, где га г. *Бајлони* већ вади.

Правога каменога угља има: у *Мишљеновцу*, *Мустапићу*, и *Сипаоници*, у срезу звишком; и у *Босману*, у добранској општини, у срезу голубачком.

У *Рановцу* је прави камени угаљ, а у *Мељници* формација тога угља. Има га још и више варошице *Петровца*, под брдом *Стражом*, и најпосле у општини села *Пољане*, где се у велике вади. Пољана је око 2 сата од Пожаревца уз Мораву идући.

'Даље има: *хромног гвожђа* и *гвоздене руде* у планини добранској.

Злата има у *Пеку*, а у *Тодоровој Реци* у брду, у општини нересничкој, има *бакарне* и *гвоздене* руде.

Најпосле, у Мајдану *Кучајни*, око 9 сата на југоисток од Пожаревца, има: *оловне руде* која је богата *сребром* и *златом*; а у том се руднику још налази и руда *голмај*.

Овај рудник држе сада под закуп *Браћа Брајти*, Енглези, и хвале се да радња иде врло добро[1].

На Пеку, код Нереснице, у старо време, испирано је много злато. Чак има претпоставка да се садашња Крушевица звала у старо време *Кризовекија* (Chrysovecchia) Старозлатија (?).

Поред реке Орешковице, по страни Малога Суморовца, копана је некад руда. И сад су огледали Енглези из Кучајне, и нашли су бакра, олова, и сребра.

Више Петровца код „Страже" кажу да има шалитре коју је Кнез Милош пре 50—60 година копао. Али сељаци, због кулука, разгласе да је више нема, и тако се напусти тај посао.

Живи песак. — Наслов је овоме чланчићу *Рудно благо,* а ми стављамо под њега *живи песак* који не само није благо него је велико недраго онима којима је сусед; али као једној карактеристици земљишта овога округа мислимо да не грешимо што овде чинимо место.

Живог песка има у већим или мањим просторима од Рама до утока Тимока у Дунаво, што смо поменули и у крајинском округу. Тек у овом га је округу највише, и то од Рама до Голупца.

---

[1] О овом руднику помињано је, између осталог, и у мојим „*Путничким Писмима*", стр. 200—202.

Горица, велико брдо на источној страни града и села Рама, које удара у Дунаво, пешчара је од својих 1000 хектара простора; друга је пешчара иза села Затоња, око 60 хектара; трећа је на запад од Градишта, између вароши и кисиљевачке баре, и ова може изнети на 60 хектара простора: четврта је пешчара највећа, јер заузима дугачки троугао између Пека, Пожежене, Биқотинаца, и Винаца, па се пружа низ Дунав преко Усја до Голупца. Она може имати око 2000 хектара[1].

Силна устока, која у Подунављу готово једну трећину од целе године бесно дува, на сушном времену, диже облаке овога лаганога песка, и носи га те засипа њиме свако растиње, па чак и велико дрвеће и куће по селу. Страшно је видети да су многе куће у селу Винцима, у Пожеженој, или у Бикотинцима до стреје потонуле у ту суву воду, која уме потопити а не уме отећи докле је опет струја ветра не би одувала.

---

6 Остаци од старина

Голубац је град који се одржао најбоље од свих старинâ у овом округу. Голубац је на Дунаву, готово према Мудави. Он је баш на ушћу онога теснаца у који улази Дунав кад већ прође банатску равницу па удари у планине десно — српске, а лево ердељске. Сва је прилика да је та зидина још из римскога доба. За српске државе, био је то важан град, а доцније су га држали некад Мађари а некад Турци. Летопис помиње да се године 1428 „*Одвргао Јеремија у Голупцу, и дао се Турком,*“ те су они „пленили Браничево“.

На Голупцу је 1428 пало много крви и турске и хришћанске, кад се покушавало да се он поврати од Турака; али је све било узалуд. [2]

---

[1] Ко би желео потпуно се обавестити о овом *живом песку,* светујемо му да прочита чланак нашега славнога *Дра Панчића* у *Гласнику* XVI, стр. 197—233.

[2] О тој битци на Голупцу гледај чланак г. *Мијатовића* у јулској свесци „*Отаџбине,*“ стр. 388—396.

У њему су Туци живели до пре две ста година или нешто мање, па су га после напустили.

Град има осам дебелих округлих кулâ које су везане једна за другу зупчастим зидовима, који се веругају по стрменитим стенама на којима стоје куле. Доле има три куле, и зид за топове; у среди су две, а на врху су три, од којих се једна зове *Шешир-кула*. Оне су на одсеку од 216 стопа висине. Врло је тешко успети се до у град, јер је стари пут сав које орођен, које засут, а које зарастао у трње. Ту се находе комади од стрела којима се служило у боју пре барута. У доли, са запада, откуда се долази Голупцу, била је једна џамија и један турски хамам, па је то обоје порушено по наредби Кнеза Милоша.

За једно по сата на запад од града Голупца, на обали дунавској, село је *Голубац*, све на зидинама некаке старе вароши, у којој се налазе врло многе старе ствари, а особито оне чувене камене антике за прстење.

Испод града Голупца опет, у доли, на обали Дунава, на *Ливадици*, зове се *Градац*, и зидине се познају и данас.

Ниже још низ Дунаво, стари је град *Чезава*, из кога је један камен донесен у народни музеј, у Београду.

На *добранском салдуму* има зидина која се такође зове *Градац*.

Од Голупца на више уз Дунаво, код Градишта, имају остаци од неког старинског града, али је то све време већ јако порушило.

Г. Медовић држи да је ту била римска *Талијата*.

Град Рам, на једном каменитом чоту мало више *Базјаша*, доста је добро очуван, само је строваљена једна кула у којој веле да се некад запалио барут. Ово мисли г. Медовић да је римски град *Нови* на Дунаву.[1] Око града је данас село *Рам* до самога Дунава. Ту је скела и превоз преко Дунава у Банат.[2]

---

[1] *Гласник* IV, 189.

[2] Из Рама се, 3 Септембра 1804, отисла низ Дунаво она српска депутација која је прва пошла да нађе Русију, да нађе Србији пријатеља и савезника у борби против Турака. Та је депутација ишла кришом, представљала се тајно, говорила крадом; а године

Костолац, на утоку Млаве у Дунаво. И на десној страни, у красној равници, и на левој у брду, ниже данашњег села Костоца, пуно је остатака од старога големога града Браничева, који су Римљани звали *Виминацијум.*

Пре четрест годинâ нашао је неки *Стеван Катић* у својој ливади један велики водовод, који полази чак од села *Великог Црнића* па иде до самога Костоца. Овај водовод примао је све изворе који теку с косе *Липоваче,* и сводио их или у велику варош *Виминацијум,* или их је разливао по усевима у пространој стûшкој равни повише тога града.

У тој равни се често виде пластови од земље које народ зове *умке,* а негде и *могиле.*

Говори се да су на тим умкама седели стражари који су чували све то засејано поље. Има ту и „царево гувно" велико од прилике 2 хиљаде квадратних хвата. Ту се, веле, врло царско жито које му је народ давао место порезе у новцу. Све ово пишемо онако како се тамо прича.

У Костоцу се ваде тако многе старе римске цигље, да данас и најдаљи крајеви пожаревачкога округа често патошу своје куће старом римском цигљом коју већ зову *костолачка.*

Између града на десној и онога на левој обали Млаве био је преко ове реке мост, од кога се, кажу, и сада, кад вода осане, познају стубови. На десној страни Млаве, чак до села Дрмна, находе се гробнице и други остаци од некадашњег великог града и живота људског.

Многи су се путници археолози устављали на Костоцу, али као да још није све осветљено што вреди знати за ово знаменито место.

1867, 92 представника свих словенских племена ван Русије, одоше јавно, свечано, у Петроград и у Москву, представљаше се силноме руском Цару, говорише с њим, казиваше свуда своје јаде и своје наде, и свуд беху свечано дочекивани, срдачно саслушавани, братска примани! Није ли то огромна промена и у људма и у погледима? *Протини Мемоари,* стр. 104.

Кустар, развалине од старога града, у селу Дубравици, на десној страни Мораве, недалеко од утока њеног у Дунаво.

Г. *Медовић* мисли да је ту био римски *Маргум.*[1] И доиста, ако се већ мора претпоставком одређивати место римском *Margum*-у и *Contra-Margum*-у: онда нигде није више веројетности за та два места него у *Куличу* с леве и у *Кустару* с десне стране Мораве, где већ она пада у Дунаво.

У месту *Породину* имају три стара црквишта. Грађевине су већ разнете на грађење нових цркава у Кушиљеву, у Четережу и у Породину. Место око две цркве зове се *Прњавор*, а око треће *Шајковац*.

Никаквих прича нема више о тим остацима од некадашњега живота у овом крају.

Ниже садашње четерешке цркве била је, кажу, стара црква која се звала „Смедеревац,“ па су је Турци разрушили. Чак је, кажу, Јерина од оте разрушене цркве камен носила за смедеревски град (?)

Миријева, црквина на реци Миријеви, у атару села Миријева. Прича се да је и ова црква зидана у време кад и град Смедерево. У њој је, кажу, проливена крв, па за то је и опустела.

Црква Везиља. На исток од села Везичева, у кршу, има стара црквина, за коју се прича да ју је начинила нека девојка *Миља Везиља.* Отац јој није дао да пође за кога је хтела, а она опет није хтела за недрагог, те се за то није ни удавала, него је, продајући свој вез, скупила новаца, и начинила црквицу *Везиљу*, од које још стоје зидине. Прича се да су Турци некад код те цркве о светом Илији оптекли сабор, и све људе исекли, а цркву сагорели. Године 1872, вода је прокопала велику јаругу кроз гробље код оте цркве, и показале су се многе људске кости.

И сад о младој петци и недељи долазе Везиљи многи болесници и невољници.

О цркви Везиљи има и једна стара песма коју ће читалац наћи доцније на месту за песме и приче.

---

[1] *Гласник* IV стр. 189.

Градац, четвртаст град, 60 хвата дуг, а 50 широк. Налази се на десној страни речице *Бусура,* уза сами *„Јеринин друм“* који је радио до пре 40—50 година од Пожаревца к Цариграду. У *Грацу* се том налазе цигље, стари новци, грдно велики јексери, и разне гвожђушине.

Брадача, црквина близу села Црљенаца и реке Витовнице; приписује се Краљу Вукашину. Кажу да су и код ове цркве Турци некад исекли сабор народа, који су ту затекли. Из далеких села долази ту многи народ сваке младе недеље, тражећи лека у разним болестима.

Градац, више села Каљишта, близу утока Витовнице, стари градић, који је већ јако порушен. Прича се да га је градио цар Костадин, а Кнез Лазар да га је порушио због неког одметника, војводе својега. Даље прича вели да је Јерина наредила, те је с тог градића и из Ждрела свет носио камен за смедеревски град. „Све је, веле, стојао човек до човека, па додавао један другоме камен из руке у руку. За 12 година, додаје прича, нико није смео јајце појести, него се сва јајца морала носити мајсторима, те су их они лупали у малтер смедеревског града!!!“ Јерину и овде страшно сликају, као и свуда.

Кула, село, крај реке Витовнице, и ту имају развалине од старог градића,[1] а тако и у селу Божевцу, мало даље на североисток.

Манастирица, стара црквина, у селу тога имена, о којој нисам чуо никакву причу.

Орешковица, стари манастир на реци Орешковици, баш под *„Моминим Каменом,“* између села Бистрице и Ждрела. — Овде има и друга једна зидина, коју народ зове *Кузница,* а око ње лежи многа згура.[2]

Ђеринац, стара црква, пó сата више села Бистрице, на десној страни бистричке реке. И данас сваке године о Константину и Јелени, општина бистричка овде реже колач, па после се иде у село на весеље. Цркву ову, кажу, да је зидала нека баба *Ђера.*

---

[1] У Кули је био *трг* за Цара Лазара, као што се види из дародавне повеље манастиру *Дренчи,* од 2 Марта 1382, *Гласник* XXIV, стр. 652.

[2] Ово помиње и *Барон Хердер, Рударски пут по Сербији,* стр. 3

Више села Ждрела, на једном обрешку, под Вуканом, стоји стара црквина која се зове *„Света Тројица."* Ништа више о њој нисам чуо.

Црквиште, у атару села Каменова, близу Млаве. Ту је некад била црква од које се сад ништа не познаје; али пет села: *Каменово, Трновче, Панково, Забрђе,* и *Кнежица,* на Марков дан излазе ту с барјацима на богомољу и на игру, где долази света из 8—10 села изокола.

Ћелије, манастириште, на источној страни села Каменова. Кажу да је ту био манастир који је збирао бир чак до Костоца, и до Госпођина Вира. Ту има једна стара липа под којом кажу да је био бунар, па у њега спуштено манастирско звоно, пуно новаца. Мисли се да је то било у време „Проклете Јерине."

„Ждрело Браничевско", које ми данас обично зовемо: *Горњачка Клисура*, начичкано је остацима од старих утврђења: на вису *Вукану* је градић, на *Узенгији* градић, на противној страни, на *Јежевцу*, стражара мотриља с које се види сав предео чак до Београда, доле до воде зидане капије које су затворале и овај једини мучни пролаз у Хомоље. Даље је уз Млаву, у једној удолини од Вукана, *„Митрополија"* где се мисли да је седео владика браничевски, па малко више *Благовештење,*[1] а највише уз воду манастирић *Горњак* који једини данас служи, а оне су две пусте развалине.

Горњак је задужбина Цара Лазара коју је он подигао 1380.

У оној *„митрополији"* држи се да је не само седео владика браничевски, него још да је имао штампарију која је 30 година радила.[2]

У Хомољу, више *Жагубице*, куда пролази пут на Црни Врх, има зидина као нека стражара. Не зна се из кога је доба. А

---

[1] У овом „Благовештењу близъ града Ждрѣла" био је онај духовник *Висарион* који је, некако после смрти Деспота Стевана Високог, позвао онога *Радослава* преписивача светих књига, те му је преписао јеванђеље и друге неке књиге (*Ст. Новаковић, С археолошке изложбе у Кијеву*, стр. 10 и 17).

[2] *Вујића*, Путешествіе, стр. 68—76. И *Манастири у Србији, у Гласнику* XXI, стр. 56—57.

Г. *Драгашевић* градину у селу *Рибарима* зове *Дрман*, ону пак у Кључу, недалеко од ушћа реке *Осанице*, назива *Куделин*. [1]

И *Тршка је црква* старија грађевина, али када је постала и чија је задужбина не може да се дозна из заплетена записа који се находи на северној страни њенога зида. Све што се може да прочита ово је: **Рабь хтоу вонцѣль калоугеровникь**, а даље се не може да прочита. [2]

Кучајна, град код мајдана Кучајне. Барон Хердер мисли [3] да је тај град грађен као тврђа где су чувани драгоцени метали, кад је ту рудокопња била у цвету. Да ли ово не буде старо Кучево које г. Драгашевић ставља у равницу између Крушевице и Нереснице у садашњем Звижду? Ово ми пада на памет тим пре, што Цар Лазар у повељи од 1378 даје цркви Свете Богородице у Ждрелу браничевском **оу Ѕвиждоу село волоую и село Кроушевницѫ**," а та су села и данас у *Звижду*. [4] По томе је данашњи *Звижд* и за Цара Лазара носио то име.

Каона, село на левој а црквиште на десној страни реке Пека, под једним брдом. У том црквишту је 1844 нађен један печат од туча с овим натписом: „**Никодимь Митрополить Смедеревѹ и Браничевѹ** 1667", а у среди је лик Светога Николе[5].

Мало испод те цркве *Каоне*, пада у Пек с десне му стране речица *Дајша* која извире из брда *Ђуле* према селу *Каони*. Код тога извора имају развалине од неке цркве, а има и некакав градић. О том се црквишту прича да је било манастир, и да је мајдан Кучајна био његово имање. Градић пак онај кажу да је био двор управника мајданскога. Мисли се да је ту негде око црквишта закопано много благо које стоји и данас. Манастир је, веле, имао некаквих 77 одељења.

Тако вели прича; а *Радослав Живописац* из времена Деспота Стевана Високог и Ђурђа Смедеревца, причајући како је

---

[1] *Летопис* за 1875, књ. 118, стр. 80—81.

[2] Г. Митрополит *Мијаило* вели да је грађена 1796 (*Правосл. Црква*, стр. 24).

[3] *Рударски пут по Србији*, стр. 3.

[4] *П. Ј. Шафарик*, *Летопис*, стр. 104.

[5] *Гласник* IV, стр. 192.

дошао из Свете Горе у Србију, на позив Деспота Стевана Високог да му пише књиге, и како га је Стеван склонио да остане у Србији насвагда, и да нађе угодно место за манастир, па ће му он начинити богомољу и све што треба, те да се може без бриге одавати на писање књига, вели овако: **Приꙁвани быхомь ѿть христолюбиваго и посланни быхѡмь на вьꙁысканїе мѣста вь монастырское ꙁданїе, и дондеже, рече, обрѣстї е, обитѣль имѣи вь странахь Истроса, иже и Доунавь глаголеть се, храмь прѣчистыѥ вьведенїа прибли ꙁь града Голоубца. И вь иже тамо странахь поустыниѥ прошьдь и горы многы обьшьдь, пештерами же и прыснотекоуштїими источникы оукрашеноу оуꙁрѣвь и подобила скутомь ѿтьчьскыимь имоуштїимь искоусь вѣдомо и мѣсто подобно, ѡбаче чловѣци оубо проходно, прѣжде же никыимь ненаселно ни ꙗвлѥно обрѣть вь подкрылїи горы Высокаа глаголѥмаꙗ и слѡвомь и кештїю на рѣцѣ Далша глаголѥмои, иꙁ иꙁвороу, повседьневнїими троуди сїе обнавлꙗѥ и обꙗвлꙗѥ, вьсѣмь приходештїимь похвално и всѣмь дивно бѣше ꙁримое ꙗко вь малѣ врѣмени толикы троуди покаꙁавшоу и вьса потрѣбнаꙗ на ꙁданїе оуготовльшоу вь обштемь прѣбыванїи жити иꙁволꙗюштїимь. Сьбраномь же намь ꙗко доушь .ле. желаѥштемь небеснаго шьствїа и прѣподобныхь житїа, и сице нам живоуштїимь и троудештїимь се, ѿть окрьстныихь страмь приходеште и благословенїа требоующе и молитвы желаюште ѿть нась прошаахоу и ѿть оугрьскыѥ и моусломанскыѥ страны ходеште вь неподобныихь вештехь, сїа приитчоюште сь покаанїемь исповѣдоваахоу, праведное житїе желаюште и себе ꙁаꙁираюште, потрѣбнаа мѣстоу обѣштаваахоу, еже мнѡꙁи ѿть нихь и сьтвориши, хоусари глаголїемыи и аꙁапи. И ѿть ꙁлыѥ вешти прѣмѣниш е се. Не аꙁь же, нь вьсемогоуштїа сила се твораше и молитвы прѣчистыѥ еи же и мѣсто нарекохѡмь прѣславнаго ѥе рождьства. Не бо бѣхоу вь онѣхь мѣстѣхь прѣжде иночьстоующтеи, ꙗко мѣстоу поустоу соуштоу и оустраниѥноу. Нь и ѿть Светыѥ Горы нась слышавше прихождаахоу, вѣдеште нась и сь нами прѣбыванїа желаюште.**

Довле су у тој обитељи смерни пустињици живели и угађали Богу, умре предобри Деспот Стеван, одеспоти се Ђурађ Смедеревац,

и као да се баш тада одврже Јеремија у Голупцу. Турци пођу да заузму Голубац; Угри опет да га не даду. Ови последњи, мислећи да су и монаси на Далши турски пријатељи, оплене им манастир и њих растерају. После, вели Радослав, пет дана лутања по планинама, скупе се они у граду *Вишесаву*, и ту разберу један за другога.

Тек после ове несреће, отишао је Радослав у Ждрело Висариону у Благовештење.

Али где је град *Вишесав?* Нисам могао никако дознати.

Кучево. На десној страни реке Пека, између Крушевице и Нереснице, у оној лепој равни, имају развалине од некакве старе вароши. Г. Драгашевић узима да је то стари град *Кучево.* Ја ово само помињем, не узимајући на се ни да потврдим нити да одречем мишљење поштованога нашег географа.

Двориште, село у Реци, где се прича да су били двори Милоша Обилића. На снеготинском потоку, Милош је начинио био себи купаоницу. која се и данас зове „Милошева Бања.“ Ту је Милош нехотице устрелио пустињика *Зосима*, те да то покаје, начинио је манастир Туман. Кажу да је главни двор Милошев био повише села Малешева, на месту које се зове *Дуниш.*

Од богомоља старих, може се поменути још

Витовница, на реци тога имена, манастир, који се приписује краљу Милутину. О њему има више у *Гласнику* XX', стр. 58—60; само ваља приметити да је она плоча са записом донета с неког другог црквишта и ту усађена. То ми је казивао сам г. X. Стеван, који је то и учинио. Не сећам се одакле, а можда је из развађеного манастира *Орешковице.*

Још имају световне цркве:

Нимник. На исток од Млаве, у Стигу, у лепом живописном месту, стари је овај манастирић који је сада световна црква. Прича се да је грађена у време Цара Лазара, а обновљена је 1825.

Заова. У једној удолини косе Сопота, која се пружа од Костоца чак до иза Шетоња, међу *Великим Селом,* у *Млави*, и *Пољаном* у *Морави,* находи се ова богомоља, која се прво приписује Цару Лазару, а доцније је оправљана много пута. То је још године 1827

био манастир а данас је световна црква. На запад од *Заове*, близу села Пољане, има извор *Сестрољин* који се сматра као веома лековит. Сваког младог петка долазе ту невољници чак из Шумадије, те се умивају и пију воду, тражећи лека у разним болестима. Ту се *отклапљу* једномесечићи, што, у осталом, бива и на гробљу, а ту се и крсти међу и побратимства чине.[1]

Црква *Заова* и извор *Сестрољин* веома су на гласу као места где болесници и разни невољници траже лека и одлакшања. Ми ћемо доцније казати причу која говори о њиховом постању.

Рукомија, стара и слаба црква, на лепом месту, на источној водопађи Сопота, према селу Брадарцима, не далеко од леве обале Млавине. Сад је затворена, јер је зграда испрепуцала. Има крясне воде. И ту народ долази ради лека. У старо време је и *Рукомија* била манастир.

---

7. Становници

а. њихове историске судбине

Толики остаци од старина сведоци су да је некад дуж Дунава, од ушћа Мораве до Голупца, а и у целом данашњем округу пожаревачком, киптио веома развијен живот људски. Али се ми не ћемо упуштати у далеку давнину. Доста је да наговестимо само оно што се на овом комаду земље помиње за доба српске државе, и за време нове наше борбе за слободу.

По нашим домаћим белешкама, данашњи пожаревачки округ састављен је био из највећег дела *Браничева*, *Кучева*, *Звижда*, и *Хомоља*.

Браничево је добило од Светога Саве јенисконију въ храмѣ Светаго Николы, где је, прича се, доцније и штампарија била. У Браничеву, на име, на Ждрелу Браничевском, прича вели да је краљ Милутин имао бој с Татарима, и да је тада Млава потекла крвава од великога покоља људскога.

[1] Како се свршује побратимљење на многим местима глед. у *Гласнику* XXII. мој чланак *„Живот Срба сељака“* стр. 9—14.

У летописима се помиње како Цар Лазар, године 1379, „расипа *Радича Бранковића*, у Браничеву.“

Године 1438, Августа 1, цар је Мурат, вели летопис, „оплени и попалио *Кучево* и *Браничево*.“

Доцније се помињу несреће које су снашле *Кучево и Браничево*, кад се, 1428, одметнуо *Јеремија* у Голупцу, и предао Турцима, те су ови поплени оба та краја. — Хомољски је збег поробљен 1454 године.

Јако пада у очи то, што се у свему овом округу тако често и врло много помињу имена великих наших предака: Краља Милутина, Цара Лазара, Милоша Обилића и других, и то у местима, где данас поред Срба живи и доста Влаха.

Како су Турци последњи пут завладали Голупцем 1459, и свим овим крајем, народ је пожаревачког округа трпео оно што и сва његова браћа.

Ратови Аустријанаца и Турака закачали су и овај крај, и многу жртву односили, али среће народу никад нису доносили.

После великих победа Принца Јевђенија, закључен је 21 Јула[1] 1718 године мир између аустрiског Цара Карла, и Султана Ахмета. Мир је тај уговорен и закључен на грбини косе Сопота, повише села Ћириковца, на путу који води из Пожаревца у село Брадарце. Ту се и сад познаје умка, где је тај уговор подвезан. По том уговору, који је гласио на 24 године, сва је Србија дошла под власт Аустријанаца који су је изгубили године 1739, када су је Турци на ново заузели.

За Кочина рата, Браничевци су држали страну Аустријанцима, али, као и свакад пре, ништа нису могли извојевати, докле год није потекла мисао о устанку из самога срца народнога.

Кад је године 1804 устанак букнуо у Шумадији, одмах му се одазвао глас и из пожаревачке нахије, у којој су Дахије, у почетку 1804, погубиле Кнеза *Рајицу* из Забрђа, и једног попа из Горње Млаве коме име на жалост није нико записао.

Миленко Стојковић, из села Кличевца, на Дунаву; *Петар*

---

[1] *Kanitz*, Serbien, p. 13.

Тодоровић Добрњац,[1] из села Добрња, и *Момир* из Лучице, чим чују шта Карађорђе ради у Шумадији, стану скупљати око себе бегунце и хајдуке по своме крају, и ударати на Турке по селима.

Око Васкрса 1804, Карађорђе пређе с неколико старешина и с војском, па опколи Пожаревац. Турци се, после малог отпора, предаду[2], плате Србима 50 кеса новаца, даду неколико хатова, сребрних ножева и других таких ствари, па их Срби испрате низ Дунаво. И тако је већ 1804 тај округ био очишћен од Турака, и прве су старешине у њему биле: *Миленко Стојковић*, *Петар Добрњац* и *Момир* из Лучице.

Ови људи, са својом нахијом, повели су српску војну, Петар уз Мораву а Миленко низ Дунаво на Пореч и у Крајину — два веома важна правца за напредовање српскога оружја.

После године 1813, Турци су притисли пожаревачку нахију јаче него пре устанка. Али кад нуче глас о устанку у Такову, и кад дођоше *Сава* из Јагњила и *Павко* из Сараораца, с поруком да се народ диже, онда *Стеван Добрњац*, брат Петров, диже Мораву; *Маринко Ђодић*, Хомоље и Млаву; *Стока* из Кисиљева, рамску нахију; *Панта Јанковић*, из Раброва, Пек; *Павле Богдановић—Душманић*, Реку: а *Мијаило Ђорђевић*,[3] Звижд.

Бојеви су били с Турцима на *Винцима*, око Васкрса 1815, и на *Рановцу*, око Спасова дне 1815, где су Срби одржали мегдан.

У то стигне и Кнез Милош с Молером, Цукићем, Милосавом Ресавцем, и осталим старешинама и војском.

Пожаревац се држао очајнички, а Милош је јуришао јуначки и мудро. После крваве борбе, после много мртвих глава и с једне и с друге стране, Турци се предаду, и Димитрије, Кнеза Милоша писар, испрати их до Ћуприје.[4]

---

[1] *Вук* свуда пише *Добрињац*; али данас нити се село његово зове Добриње, ни он Добрињац, него је село *Добрње*, а он *Добрњац*.

[2] 12 Маја 1804, *Записка Проте Пејића, у Архиву Срп. Учен. Друштва*, бр. 375.

[3] Овај је погубљен близу Пожаревца 1842 године.

[4] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 288—302.

Кнез Милош је, после године 1825-те, често боравио у Пожаревцу као у својој другој столици. Многи су важни акти написани, многе скупштине држане, и одлуке учињене у томе месту.

Године 1821, у пролеће, букнула је у Пожаревцу и мала буна против Кнеза Милоша. Буну ту дигао је *Марко Абдула* и *Стеван Добрњац*, главни кнезови нахије пожаревачке, а прави је покретач био сам Марашли-Али-паша, да би вргао неслогу међу Србе.[1]

И Ђакова буна којасила се била овога округа, и учинила штете неким људима, али је, за кратко време, враћен поредак, а бунтовници су жестоко каштиговани.

Покојни Јоаким Вујић, у свом Путешествію (стр. 60 и даље), прибележио је шта су Турци узимали од Срба по селима у пожаревачком округу 1826 године. И ако је њему то причао сам Турчин *Мехмед-ага*, који је имао рашта да представља себе као добра и блага раји, и ако је то било 1826, дакле после свих бојева од 1804—1816, нарочито после Пожаревца, Љубића, и Дубља, ипак вреди срачунати све оно што се од Србина узимало онда као божем законита дажбина.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Миленко Стојковић

Миленко Стојковић родио се у селу Кличевцу, на Дунаву. У младости својој седео је неко време и у Пожаревцу, и држао дућан; али се после опет врати у село, и на ново почне живети као сељак. Кад је Хаџи-Мустај-Паша подигао Србе да се бране од Јаничара који су из Видина наваљивали у Београд, Миленко је био буљубаша; а у почетку буне на Дахије потписивао се *бимбаша*.

[1] *Вука Караџића*, *Грађа*, и т. д. стр. 174—180. Сам пак *Кнез Милош*, у писму свом од 12 Априла 1821, које је писао Марашлији, каже да је ухватио нека писма и прокламације, из којих се види да су Абдула и Добрњац били у договору, вели, с бунтовницима у Влашкој (ваљда с Хетеристима). *Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 802—803.

Кад Дахије, године 1804, побегну из Београда у Адакале, Миленко буде послан с неколико момака и препоруком од Рецепа на његова стрица Ибраима, који је био старешина у Адакалу, да Дахије побије, и главе њихове да донесе у Београд. Кад Миленко, овим послом, дође у Текију, он ту сакрије своје друштво, а сам се преобуче у просте влашке хаљине, отиде у Адакале, и преда Ибрахиму Рецепове писмо. Кад Ибраим види што му се пише, рекне Миленку да дође довече пошто се смркне, те ће му показати где седе Дахије, па он нека чини с њима како зна.

Миленко дође у вече с момцима, и покаже му се кућа где су биле Дахије, он удари на њих, те их побије и главе им изодсеца и однесе у Београд. [1]

Године 1805 особито је изишао на глас дочекавши и јуначки разбивши Афис-пашу на Иванковцу.

Кад Срби, у почетку 1806, поступе на све стране београдскога пашалука, Миленко сиђе низ Дунаво, и завлада Поречем, и потом се из Кличевца пресели и намести у Поречу.

У пролеће 1807, кад ударе на ново на Турке на све стране, Миленко пређе с војском преко Мироча у Крајину, и улогори се код села Штубика; али силна турска војска под управом видинскога везира Мула-паше и Гушанац-Алије опколи га ту, и другојачије се не би могао избавити, да му није дошао Карађорђе с војском из Шумадије, и руски ђенерал Исајев с нешто руске војске из Мале Влашке.

Миленко је био врло слаб спроћу женске лепоте. Кажу да је држао више жена: Српкиња, Влахиња, па чак и Туркиња.

Кад су га, године 1811, истерали из Србије, отишао је са свим тим својим женама у Каравлашку, али их је тамо поотпуштао; само је једну, биће неку *Катинку*, задржао и венчао се с њоме. Од Русије је тада имао 300 дуката пензије на годину.

Миленко је био средњег стаса, леп, црномањаст човек. За њега су говорили сви који су га познавали, да је био врло паметан управник, а тако исто и велики јунак. Врло је мало говорио, и сви његови подручници бојали су га се, као живе ватре.

[1] Казано је како је Аганлијна глава испуштена у Дунаво.

Јокић за Миленка каже ово: „Он је био и најбољи, и најчовечнији, и најјуначнији војвода.“

У Србији није знао читати, а у Русији кажу да је научио те читао књиге и писао писма.[1]

Од прве жене имао је три сина: Милана, Ивана, и Живана, и једну ћер која се у Каравлашкој удала за некога Легатовића. Ништа се не зна: има ли сада ко жив од Миленкове породице.

Кад су Руси, године 1812, изишли из Каравлашке, и Миленко је тада отишао с њима у Русију, и умрьо је, по казивању *Вука*, у некаквој вароши на Црном Мору. Али још 1831, 24 Фебруара, Кнез Милош у једном писму[2] вели да му је дошао *Милан, Миленков син*, и искао новаца да Миленко откупи од дуга неке земље у Криму, па после и он с осталим Србима да дође у Србију.

Никаква помена нема даље да се Миленко вратио у Србију. А кад је умрьо, и где, нисам могао дознати осем онога што рекох мало пре.

Петар Тодоровић — Добрњац

Петар се родио у селу Добрњу, у пожаревачкој нахији. У младости је неко време хајдуковао, а после је трговао живим малом, и другим ситницама. Године 1804 био је буљубаша под Миленком; а године 1805 био је и он на Иванковцу против Афис-паше. Иза тога је тако изашао на глас, да га је Совет, на свршетку те године, звао бимбашом и војводом. Године пак 1806, бранећи Делиград од Ибрахим-паше скадарскога, тако се прославио, да је дошао у ред првих старешина у земљи.

Вук прича да су тада жене у Београду певале:

„Господар Петар на цареву друму,
Он ми чека седам паша војске,
И осмога царева везира — “

---

[1] Ми ово узимамо од *Вука*, али има једна Родофиникова записка уз писмо његово од 12 Августа 1807 № 249, где он вели за Миленка ово: „Миленко — умѣетъ читать и писать, скроменъ, храбръ, и любимъ всѣми.“ Разборъ сочиненія Н. А. Попова, и т. д. *Богишића*, стр. 122.

[2] *Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 721.

Све је било добро на Делиграду, док није Милоје дошао за старешину свима, па и Добрњцу, у почетку 1809. Ово тако огорчи Петра да је он после све радио без воље што је год радио.

Добрњац се одликовао у бојевима: на Малајници, и при отимању Кладова; у овом је месту после био он старешина.

Године 1811 истеран је и он с Миленком из Србије и отишао у Русију. Огледао је неколико пута после да се умеша у српске послове, али му то није пошло за руком.

Имао је од Русије 300 дуката пензије, и трговао је и закупљивао спахиска имања, те тако је лепо живео

Једном на Петров дан, дође му, као на имени дан, међу другим гостима и пок. Јеврем Ненадовић. Добрњац овога прекори за неку неправедну поделу оне помоћи коју је Русија давала српским емигрантима, и за велико хваљење себе и својих заслуга. Реч на реч, дође до тога, да Петар Јеврема истера јавно из своје куће, изруживши га као никаква човека.

Добрњац је умрьо у Јашу 6 Октобра 1831, и сарањен је код цркве Св. Спиридона. Он је имао на руци отворену *фонданелу* због ревматизма. Та му је фонданела зазебла, те га од тога удари *промт* (запаљење), и он умре тако рећи на пречац. На самрти његовој од Срба се десио само пок. *Тодор Хербез,* а нико други[1].

Није имао више од 60 година, кад је умрьо. Био је шаљив, и не само говорљив него и речит: кад би што говорио, тако је лепо казивао, као да из књиге чита. Као старешина, био је велики јунак, и особито је умео људе к себи привући и наговорити да га слушају; непогодан је био према онима који су хтели да му заповедају[2], а према својим подручницима и друговима био је врло љубазан. Издашан је и чазбен био за чудо.

Једини он од свих војвода онога доба био је глув према лепоти женској.

---

[1] Према свему томе, нека се процени оно што је пок. *Јеврем* казао за пропаст на Каменици 1809 (у *Гласнику,* III, стр. 154), нарочито кад се зна да је Јеврем дошао у Србију још Августа 1831.

[2] Ово је ваљда натерало и Карађорђа да изрече ону онако драстичну пресуду о његовој упорности, пресуду која се не може записати.

Његова је кућа била отворена и стô постављен за свакога ко би год откуд наишао. Па не само што је овако частио и дочекивао, него је и новаца давао и на поклон и у зајам, кад би ко у потреби заискао, а у њега би се десило. Кад би коме што дао у зајам онај се није морао старати како ће му вратити; а и он од кога би што узео нека се не брине у што ће оне новце оставити. Читати није знао, али је, по сведоџби *Вука*[1], био једини старешина у Србији овога реда који је писарима знатнија писма казивао реч по реч (што оно веле: диктовао).

Добрњац је имао два сина, која су оба умрла у Петробургу у кадетском корпусу, а осим њих, оставио је једну ћер, по имену *Љубинку*, која је била удата за *Кузмана*, сина *Луке Лазаревића*. Она сада седи овде у Београду.

Глиша Гусларовић

барјактар

Уз Добрњца је увек био и његов барјактар *Глиша Гусларовић*[2], мален човечић да га немаш шта видети, али се јунаштву његовом дивио и сам његов војвода. Једном на Делиграду рањени су били и Добрњац и Глиша, и оба су лежали под шатором, а битка је јоште трајала. Добрњац је излазио овда онда и наређивао што треба у војсци, па се опет враћао и завијао своју рану. На један мах потегне кумбара, па усред шатора у ком су лежали војвода и његов барјактар.

— Ја помислих, причао је Добрњац: — сад је крај свему, па се чисто збуних, и теке гледам кад ће да прсне, али Глиша чека, чека да она прсне, па кад виде да не ће него се само окреће, он се подиже и повика:

— Та пуцај, над пашином главом пукла, да видим већ и твоју силу! Иза тога се пружи, узе крчаг с водом, тресну њим о кумбару и — угаси је!

Другом једном приликом, у боју, где су, причао је опет Добрњац, куршуми падали као киша, Глиша је држао барјак, као обично;

[1] Правительствующи Совѣтъ, стр. 75 –77.

[2] Из пожаревачке нахије, али не знам из ког села.

тада је већ имао 10 рана. Усред кише од танета, Глиши се прикe на коље. Он, с барјаком у руци, окрене страњицу онамо откуда лете куршуми и ковиче:

— Да видим могу ли погодити у готово место; јер су ме на здраву већ доста избушили.

— Хтео сам пући од смеја, говорио је Добрњац, кад сам тај покор видео, и ако ми је било више до плача него до смеја.

Глиша је погинуо у Јаму пред својом кућом. Пројахивао је коња, па се враћао кући; и не хотећи сјахати, намери кроз вратнице да ујаше у авлију. Горњи га праг закачи и пребије по средини на коњу. Од тога је одмах умрьо. Њега је испратила руска војска с почастима војничким.

То је могло бити око 1823—1825 године.[1]

Момир из Лучице

Момир из Лучице помиње се одмах иза Миленка и Добрњца 1804. Он се назива *оборкнез*, и *Јокић* вели да га је за оборкнеза над Моравом поставио Петар Добрњац. Али, да не буде он био кнез још за Турака, јер му је Добрњац тешко могао баш оборкнештво дати.

Момир је јако учествовао у опсади Пожаревца 1804 и у првим бојевима с Турцима после тога. Но наскоро га нестаје између вођа народних. *Јокић* само вели: „умрьо је код своје куће“, а то потврђују и извештаји које смо добили из самога села Лучице, али, које је године и кога дана преминуо, нико не зна да каже.

Момирову кућу, која је била ограђена и утврђена палисадом, превукли су Турци целокупну из Лучице у Пожаревац, пошто су 1813 завладали Србијом.

После Момира, био је моравски старешина његов син *Иван*, кога се јунаштво јако хвали.

После пропасти 1813, прешао је овај Иван у Аустрију, и тамо је ступио у војску, у којој се такође одликовао, и дошао до капетанскога чина. Даље ништа нисам могао ни за њега дознати.

---

[1] Ове појединости дознао сам 27 Априла 1875 године од г-ђе *Љубинке Лазаревићке*, рођене ћери *Петра Добрњца*.

Живко Шљивић

војвода

Родио се у селу Брадарцима, у Стигу. Ратноме занату учио се уз Миленка. Најпре је био буљубаша, а после војвода рамске нахије.

Ево писма којим га Вожд поставља за војводу:

„Благородни г. войвода Живко Шливићу, здравствуйте!

„Являмъ ти како су ми кнезови и кметови одъ рамске (стоји рашке) нахіе писали и моле се и тебе ишту да си им войвода на Катићево место. За то ти препоручуемъ да како примите ово мое писмо таки да си отишао онамо међу оне люде, и да уређуешь рамскомъ нахіомъ. И садъ оће бити скупштина онамо у нахіи: оће порезъ разрезивати, него ти часъ пре иди у наію и уређуйте тамо како найболѣ знате. Све заповести я сам послао, ви пакъ кадъ будете у скупштини ви ћете читати; него таки од истога часа да си отишао. Ово ти писмо даемъ кодъ себе да имашъ болшега верованя ради. У Тополи, Юлія 26, 1809. Карађорђе Петровићъ, в(рховный) пр(едводитель) н(арода срб(ског).[1]

Милутиновић, особито на Малајници, хвали јунаштво овога Шљивића и брата му Јове.

Живко је, кажу, умрьо од своје смрти, али где и када — не могах дознати.

Јован Протић

Јован Протић, трговац из Пожаревца, јавља се у народским пословима први пут у лето 1804, кад је спремана депутација да иде у Русију, да тражи пријатеља и савезника српскоме народу у борби против Турака.

По свој прилици, Миленко је познавао и уважавао Протића, јер је, по узећу Пожаревца, и он дошао с војском и начинио шанац у Кумодражи, па се ту с Карађорђем и другима договарао о тој депутацији за Русију.

По повратку из Русије, Протића видимо у Совету, у Смедереву, као саветника за пожаревачку нахију.

[1] *Подунавка* од 1848, бр. 23. Сумњати је да је ово писмо у свему тачно преписано и штампано, а не каже се где је оригинал.

Доцније је биран, као депутат, и за Цариград, с протом Алексом Лазаревићем, и са Стеваном Живковићем. Вративши се отуд, био је у Совету. Ту га на крају 1807 видимо, да је, у договору с Аврамом Лукићем, устао на Младена, и тражио да се он искључи из Совета.

После оне несреће на Каменици, 1809, Протића видимо да оставља Београд, и одлази с Родофиникином у Панчево, па одатле у Букурешт.

После године 1813, кажу нам из Пожаревца, да је прешао у Земун, и ту дочекао други устанак под Кнезом Милошем. Прешавши натраг у отаџбину, налазио се, веле, највише уз Господара Јована, у Пожаревцу.

Кад је једном изашао у село Братинац, на Млави, где је сада државна воденица, ту га после ручка удари капља, од које је сутра дан у Пожаревцу умрьо, и сарањен.

Његов је рођени син онај Ђорђе Протић, који је био министар Кнеза Михаила, и кога се име много помиње за прве владе Кнезова: Милоша и Михаила.

Паул Матејић

Паул Матејић, Влах из Мељнице, најпре буљубаша, а после и војвода у Горњој Млави.

Паул је био готово у свим бојевима које су издржали Браничевци за оних 10 година. Године 1812 находимо га на граници као војводу, и у *Карађорђеву Протоколу* од исте године има 10 бројева под којима је само њему писано[1].

Године 1813 пребегао је био у Аустрију, па се после вратио, и умрьо је код своје куће.

Илија Стошић

Илија Стошић из Жагубице, у Хомољу. Илију је поставио буљубашом Добрњац, још у почетку устанка. Он се после највише налазио на граници од Црне Реке, где се једно место и

[1] 778, 783, 811, 862, 1014, 1066, 1171, 1206, 1243, и 1255.

данас зове: *Стошићева стража*, на коју је ударала граница Србије до 1833.

Године 1812 видимо га као војводу. Препоручује му се да иде у Вражогрнац, а после му је заповеђено да иде у помоћ Кладову.

Године 1813, он је прешао у Аустрију, одакле је отишао у Русију, а године 1817, по једном писму Германову, вратио се у Србију Кнезу Милошу. Шта је даље с њим било, нисам могао дознати.

Још се помињу: *Ненад* из Лучице, који је био у свим бојевима, а у мирно доба затирао је Турке по заседама. Прича се да их је преко 50—60 послао на онај свет. Неко време служио као пандур у Цинцар-Јанка. Умрьо је као невиђени старчић у сиротињи. Бог да га прости!

Даље:

Рајица, из Бикотинаца, старешина над печком капетанијом, и

Ђорђе из Крушевице, али на жалост осем голих имена ми ништа више о њима за сад не умемо казати, јер датâ немамо.

Стеван Стојановић - Ћоса

Родио се у селу Трњанима, у Млави. Још у младости прешао је у Пожаревац, где је држао дућан, а после је почео трговати свињама.

Године 1829 узме га Кнез Милош у магистрат за члана.

У то време, у селу Божевцу, спанђа се нека жена, код свога жива мужа, с неким бећаром, и заједно с овим убије свога човека.

Сељаци скоче на тај неваљали живот и на убилце, свежу их, и предаду суду у Пожаревцу.

Магистрат пресуди да се убију и жена и човек: *„труп преко трупа да падне“* гласила је пресуда.

Дело оде у народни суд; и овај ту пресуду одобри. Оде и Кнезу Милошу; он пресуду у толико преиначи, што жени — која је имала шесторо деце — опрости живот, а бећар да се убије.

Пресуда се врати пожаревачком магистрату. Изашље се капетан Кукић да пресуду изврши у самом селу Божевцу. Он скупи сељаке

који су били већ љути и на ту жену и на човека, и почне им читати пресуду с почетка, па кад дође до места: „да се обоје из пушака убију, и труп преко трупа да падне,“ сељаци опале из пушака и убију и човека и жену, којој је кнежевом милошћу био остављен живот.

Ово се дозна још тај дан у Пожаревцу. Кнез Милош плане на таку самовољу сељака, и заповеди: да се *све село Божевац спали, да ни кошара не остане.*“ Издавши таку заповест, он узјаше на коња и оде у Крагујевац.

Ко сада да дигне руку да гурне угарак у највеће село у Млави? а ко опет с једном главом да не изврши заповест Кнеза Милоша? Сељаци обисну молити кнезове у магистрату да умилостиве Кнеза Милоша да поштеди село, али се нико не сме да усуди, да га за то моли. Сви најпосле погледају у Стевана Ћосу. Ћоса пристане; седне на поштанске коње, и за ноћ стигне у Крагујевац. Изађе пред Кнеза, и, удесив га расположена, замоли да опрости селу за ту погрешку: да не пропадају нејака деца, старци, и болесници, због неколико неразборитих људи, а можда и с недовољне смотрености самог извршника.

Кнез се одобри; опрости селу; али Стевана Стојановића извади из магистрата и постави за капетана у Млаву.

Као капетан у Млави, Стеван се одликовао необичном бригом о својој дужности. Г. *Стојко Димитријевић*, који је био писар код Ћосе, прича да га за 2—3 године, што је био уз њега, никад није чуо, да би кога год човека опсовао, а то је онда била општа навика свију старешина. И појединце и општине чувао је од трошкова. Идући по срезу, он је носио и пио своје вино. Нигде није дао да му се напред готови ручак или вечера, него би јео што би где застао. Никад ништа није хтео ни од кога примити, осем воћа, ако му ко донесе; а тога је јео врло много и радо. Никад није хтео говорити ни о чем до о својој дужности, за то га нису волели они који су миловали да се ћаска о свачем и на сваком месту.

Кнез Милош га је за то веома уважавао.

Кад се, године 1833, узме Тимочка Крајина, онда Кнез Милош

постави Ћосу за комендата целе Тимочке Крајине, где је остао све до 1839 године, када је постао члан Државнога Савета.

Ћоса је и у Крајини продужио живети и управљати онако поштено, некористољубиво, и савесно, како се само може пожелети. Он је тамо оставио леп спомен који му траје и данас.

Као Државни Саветник, добио је власт да надзирава све поште у земљи које су некако тада уређиване по свој кнежевини.

Друштво Српске Словесности изабрало га је за свога почасног члана.

Стеван Стојановић одликовао се, међу нашим старим неписменим старешинама, и тиме, што је децу своју брижљиво школовао. Син његов, Милош, слушао је науке у Паризу. Зла је судбина хтела те је тамо и кости оставио. Отац његов оде собом на гроб сину своме, и постави му белег по српском обичају. Том приликом прелазио је у Енглеску, и свраћао у многе вароши у средњој Јевропи.

Стеван Стојановић био је човек омален, плав, малих брчића, због чега је и прозван *Ћоса*.

Преминуо је у Београду 1 Јула 1855 године.

Бог да га прости!

Јоким Милосављевић — Јокса

Јокса се родио у селу Балузи, у рудничком округу, 1781.

Јокса је био један од првих доглавника Кнеза Милоша који су му били највернији у свакој прилици. Његов живот и дела врло су нам мало позната. На нашу молбу, нико од његових потомака не посла нам никакве грађе. Ми га знамо као управника у Поречу; виђамо га с комисарима који су ограничавали Србију. Најпосле се он помиње као велики сердар подунавски у Пожаревцу.

Али за то о њему има пуно прича у народу. Све те приче сведоче да је он увек тежио на добро, да је био Кнезу Милошу истински пријатељ, и, старајући се да Кнез сваком приликом твори дела добра, он се не само није истицао да се види колико и он томе творењу добра приноси, него је још навлаш нијекао сваки свој део у сваком таком добру.

Тако се прича да је некој мајци, којој је син чекао самртну пресуду, кад га је молила да се заузме у Кноза за милост, рекао — Да! да ти помогнем да се пусти, па опет да чини зло! Не ћу; идем сад Кнезу да говорим да га обеси о сувој крушци.

А умолио је Кнеза те је кривцу опростио. И таких је прича пуно о њему.

Неки кападахија Кнеза Милошев, Живко Шушњар, донесе му једном писмо из Крагујевца од Кнеза Милоша, па, да се малко похвали, предајући му писмо, почне казивати усмено оно што у писму пише. На то се Јокса окрене и рекне:

— Е, не ћу ни да га отварам, кад ти знаш шта је у њему. На ти ево писмо, па га врати Господару, и кажи му да ми пошље оно писмо, које ти, Шушњару, не ћеш знати."

На његовом гробном белегу, код пожаревачке цркве, стоји овај запис:

„Овде леже телесни остатци г. Јосифа Милосављевића бившегъ Княжескогъ Советника, полковника и кавалѣра, рођеногъ у округу рудничкомъ у селу Балуги, пожившегъ 56 година, а упокоившегъ се у Пожаревцу 18 Марта 1837 лѣта."

Јокса је био висок, сув, и чкољав човек; због предугог боловања, назван је у Пожаревцу *„Болани Дојчин."*

Павле Богдановић—Душманић

Павле Богдановић родио се око године 1788 у селу Душманићу, од којега је доцније и сам прозван *Душманић*, а право му је подрекло *Копљаник*.

За Богдановића се прича да је ушао у народне послове од 1813 године, а године 1815 био је међу првима који су устали на Турке и радили да се турска сила у оном крају сврати.

Ми имамо једно писмо Кнеза Милоша од 11 Марта 1816 којим он Павла поставља за кнеза голубачке кнежине.

И постављење и настава дана уз ото постављење новоме кнезу заслужују, и по форми и по садржини, да се овде потпунце изложе. Ево тога акта од речи до речи:

„Свидѣтелство

„По указу пресветлаго и непобѣдимаго нашего царя Султана Махмута, с договоромъ честитогъ и великогъ нашегъ везира Марашли-Али-Паше, долупотписани я вѣдомо ево творимъ како я по смотрѣнію моемъ обрѣтохъ и изабрахъ Господара *Павла Богдановића* кнеза кнежине голубачке способна быти, препоручуемъ га кодъ поштенородниxъ кнезова и кметова селскихъ кнежине голубачке што би нѣга за истинита кнеза вилаетска припознали и нѣму пристойну честь одавали и заповѣсти мое сваке кое преко нѣга у кнежини изилазити буду свагда слушали, и исполнявали. Кои би се нашао противникъ или непослушникъ ове мое заповести (то) такови ће сваки подъ страшни одговоръ пасти, и найпосле свога живота лишити се оће. Дозволѣно е кнезу Павлу водити петъ пандура и шестогъ писара кои ће ш ньиме заповести мое и службе народнѣ исполнявати; по заповести моей кривца и великогъ злочинца уватити жива и мени послати, или убити и главу му послати; то се одъ мене дозволява.[1]

У Пожаревцу (М. П.) **Милош Обреновић**
1816, Марта 11. Верховни кнезь и правитель
народа србскогъ."

На другој поли тога истога табака стоји даље ово:

„Наставленіе Кнезу Павлу

„Я налажемъ и острѣйше заповедамъ кнезу вилаетскомъ

1-во Да не би се ништа за животъ свой у кнежини усудио урадити какови важни посао безъ мое заповѣсти;

2-го Заповеда се кнезу вилаетскомъ сваку мою заповесть и мой налогъ по первому моему писму немедлено да соврши. Ако би га затекло и друго мое писмо у несвршеномъ дѣлу, свое ће се чести лишити; ако ли и треће мое писмо у неисправномъ дѣлу дочека, то такови ће се, без сваке сумнѣ, и свога живота лишити.

[1] На ивици писма има дописано још ово: „Івка опредѣлюемъ и назначуемъ булюбашомъ кнежине голубачке бити, кои ће сь договоромъ Кнезу Павлу у свакомъ дѣлу вилаетскомъ спомоіцникъ бити."

3-ће Сваки кнезъ кои би злочинца жива у руке уфатио, за животъ такога неима власти погубити но мени послати; развѣ злочинца кои би се противио, и не би се дао уфатити, таковога дозволявамъ убити и главу мени послати.

У Пожаревцу (М. П.) Милош Обреновић
1816, Марта 11. Верховни Кнезь и правитељ
Н. С."

„П. П. Опредѣленогъ оборкнеза кои буде кодъ муселима у Пожаревцу седити ш нимъ ћете у договору бити, и сваке мое заповѣсти од нѣга ћете примати.[1]

М. Обреновић
В. К. и прав. Н. С."

Кнеза Павла находимо 1833 године пред народом кад су узимани од Турака Кључ и Крајина. После срећно извршенога тога посла, он је добио чин мајора.

Од године 1839 до 1842 био је Богдановић члан у суду пожаревачког округа, а после је живео у пенсији до смрти своје која га снађе 12 Марта 1850.

Он је укопан усред своје ливаде, у селу Душманићу, на десној страни Пека, на месту веома живописном.

Ђорђе Протић

Ђорђе Протић, син Јована Протића, саветника за пожаревачку нахију под Карађорђем, родио се 1793 у *Белој Цркви*, у Банату, куда су му родитељи били пребегли због ондашњих ратова.

Ђорђе се учио у *великој школи*, која је отворена у Београду 1808; доцније је самоучки научио грчки и немачки.

Први пут видимо Протића у народним пословима као писара у једној депутацији коју је Кнез Милош слао у Цариград. По повратку из Цариграда постао је најпре секретар па после члан *народнога суда*.

---

[1] Оригинал се находи у г. *Живка Душманића*, унука Павлова.

Године 1829 слан је у Једреве комисарима да им представи жеље Србије, а после је опет ишао у Цариград да ради у Порте о извршењу онога што је у Једренету уговорено.

Иза тога је имао учешћа и у постављању граница Кнежевини Србији.

Године 1835 постао је *попечитељ* унутрашњих дела, а наскоро после *исправник* у Београду. Овде му се догоди нека неприлика[1] те се морао удалити из Србије.

Кад се доцније вратио у Србију, постао је 1839 године старешина над војничким *комесаријатом*. Још доцније, за време Кнеза Михаила (прве владе), постао је *попечитељ ун. дела*, а за тим *Кнежев представник и попечитељ спољних послова.*

Године 1842 пребегао је и он с Кнезом Михаилом у Аустрију, где је проживео до 1857, а тада се вратио у Србију, и добио пензију, али се 25 Новембра те године пресели с овога света.

За бављења свога у Аустрији превео је и штампао књигу „*Устанак грчки.*"

Протић је био у своје време један од учених људи у Србији, и врло велики усталац у оном што би предузео да ради.

Најпосле, поменућемо и то да су многи честити синови овога округа, као први устаници из другога рата за слободу, добили *Таковске крстове.* Њихова се имена находе у 57 броју *Српских Новина* од 1865 године.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Шетоње, село, на левој страни Млаве, под висом Јежевцем. Мало више села, под самим брдом, *Шетоњско* је *Врело;* у селу је црква и красна школа. Црква је грађена 1833, али на старом црквишту. Прича се да је Цар Лазар с Царицом Милицом ту често боравио, и да су се њих двоје туда *шетали*, па је од тога остало месту име *Шетоње*. Место је доиста дивно за гледање и за шетање, а је ли од тога постало ово име, тешко је и тврдити и одрицати.

[1] *Cunibert* I, стр. 265—269.

Мајур Кочетин, вис у хатару села Брзоода, с кога се сав Стиг види. Прича се да су два мајора, два брата, *Кудра* и *Удра*, хтели ту да граде град, па неки цар ударио на њих са западне стране с „Царибрда“ и „Цареве Пољане,“ те их омео.

Прича додаје да је под тим висом ископана некаква црква, али каква и када, не зна се.

Ово нека је тек напомена старинарима.

Чаршија, од Петровца на запад 10 минута, где се сада држи вашар, зове се место *чаршија*. Ту се находе многе цигље и камење од зграда. Пре неколике године, ископали су ту неки Забрђани два силава од самога сребра, на сваком спреда находи се по 14 сребрних звезда, неколико сребрних дугачких игала, и један пиштољ коме је кундак сатрулео. Силави се данас налазе у неког трговца у Пожаревцу који их је купио за 15 дуката, али се ово све крије.

Сопот, коса источно од Пожаревца, на којој је 21 Јула, по нашем календару, 1718 године закључен на 24 године мир између Турске и Аустрије, по ком је ова последња овладала била већим делом *Краљевине* Србије с престоницом Београдом. Кроза Србију граница је, вели, била до брда *Хамоса* (?) и до реке Тимока[1].

На самом месту где је тај акат потписан, повише села Ћириковца, стоји и сада земљана умка која је подигнута за спомен тога мира.

Мир који је овде закључен зове се *пожаревачки мир*.

За косу Сопот прича се: у време Цара Константина била је све једна варош од Дунава чак до Свилајинца косом Сопотом. И сад се, веле, познаје повијарцем те косе, друм Констадинов којим се ишло чак до Цариграда а да се веле нигде вода не прегази!!

Кличевац, село на Дунаву, више Рама, знатно је рођењем *Миленка Стојковића*, и још што је ту 10 Септембра 1789 неки *Капетан Марјан*, помажући Аустријанцима, страшно потукао Турке.

---

[1] *Die freiwilige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien, 1854, 247.

Рановац, село у Млави, 4 сата на југоисток од Пожаревца, заслужује да се помене због боја који су ту имали Срби с Турцима о Спасову дне 1815.

Пожаревачки Турци, године 1815, чујући шта се ради по Шумадији, изађу једном из Пожаревца с великом силом у Стиг, па ударе уз Млаву, да народ препláше и умире, и да се, око Златова, сретну с ћупрйским Турцима. Њих је водио неки Влах из Стамнице по имену *Јеремија Додолан*.[1] Срба је већ било доста на окупу у јаким четама по луговима моравским и млавским. Кад су Турци, изишав тако, доспели до села Рановца, изађу пред њих: Милосав Ресавац, Павле Цукић, и Стреља, лесковачки војвода за Карађорђева рата.

Срби ударе јуначки на Турке. Прво је јуришао Стреља; после Павле Цукић, засукавши руке с голом сабљом јурне усред Турака. Сељаци причају да је толико изгинуло и с једне и с друге стране да је река Витовница потекла крвава!

Турци су са свим разбијени, оставивши Србима све што су имали, и што су уз пут од народа наотимали, па чак и *три возионице, свака на своја кола натоварене, пуне — чега?... Кисела млека*[2].

Како су Турци били стигли у село, они су похватали неколике сељаке и повезали их за шљиве. Кад Срби ударе на њих, они потегну ножеве и поодсецају главе овим овако везаним јадницима.

Који је Турчин остао жив, стругнуо је у Пожаревац, а српска је војска одавде отишла у Ресаву, и на Миливи начинила шанац. Стреља пак и Рајица дошли су у *Пругово* да пазе на Пожаревац.

Ливадица, село у моравском срезу, 5 сата на југ од Пожаревца уз Мораву.

Бискуп *Вранчић* који је путовао из Беча у Цариград 1527 године, у свом путопису, прича да је ноћио у кући *Бакића*, у селу *Ливадици*.[3]

---

[1] Неки веле да му је било име *Паун*.

[2] *Милутиновић*, стр. 177.

[3] О *Бакићу* је нешто поменуто у крагујевачком округу (стр. 231). *Павла Бакића* помиње *Рајић* у својој *Историји* (IV, стр. 17, 19.

Пругово, село, по сата од Пожаревца к Морави. Делибаша *Јосин Анадолија*, дошавши из Видина у Пожаревац, наскоро после боја на Рановцу, изађе с 1500 Турака, и зајми сва говеда пруговска па потера у варош. *Стреља* и *Рајица* западну с људма у згодну бусију, те отму сва говеда, и још убију неколико Турака, а остали се врате празни у варош.[1]

Винци, село на Дунаву, 1 ½ сата више Голупца. О Васкрсу 1815 неки Турци Крџалије, ишли су из Видина у Пожаревац да покрену тамошњу војску. Турци су ови путовали уз Дунаво и сувим и на лађама. Они се прво сукобе са Србима на *усијанској ћуприји*.

Други сукоб буде на селу *Винцима*. Србе је предводио *Стеван Добрњац*, брат Петра Добрњца. Турци су изгубили 10 мртвих, а Срби 3; рањених је било више и на једној и на другој страни.

И ако су Срби одржали бојно поље, опет нису могли препречити да ови Турци не продру у Пожаревац.

Петка, село на Дунаву, 2 сата од Пожаревца. После пропасти на Каменици 1809, Турци су сишли десном страном Мораве чак до Дунава, и на Петци према аустријској ади били су разапели шаторе.

Једнога дана, причају старци, ходао је онамо обалом Острова с аустријским официрима Хајдук-Вељко и разговарао

— Видите ли, говорио је он: — оне турске шаторе? Чекајте до мало час шта ће од њих бити!

Иза тога се опрости с господом и седне у чамац, па се извезе код Кулича на леву обалу Мораве. Ту узме једну чету својих бећара, пређе Мораву испод Дубравице, и јурне у Турке као вихор, испресеца конопце од шатора и построваљује их, кога

21 и 23, бечко издање), а и *Хамер* у својој *Историји Османскога царства* (III, 189). Исто тако помиње Хамер и *Матију Бакића* (кн. III, стр. 433), који је бранио од Турака град *Крупу*, у Хрватској. За овог последњег вели: „Матија се показао достојан својих славних предака: Бакића Павла и Петра."

[1] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 183.

Турчина где стигне, тога ту и премлати, и док су се Турци од чуда разабрали, дотле их је доста мртвих лежало по пољани, а Вељко се с кикотом удаљавао преко Мораве к браћи својој.

То је било у лето 1809 године.

Дубока, село, у срезу звишком, на десној страни Пека, подаље к северу, знатно је са своје велике пећине која је на северозападној страни села. Пећина је та широка на устима око 30 аршина, а висока око 40, дубока је пак до 100 аршина, а даље је ужа и мрачнија. Прича се да је некад ту становала нека аждаја која је страшно *звиждала* кад изађе да се сунча, и за то веле да је *Звижд* прозван тим именом. Људи уверавају да се ова пећина пружа чак до Дунава, 4 сата кроз планину, и да код села Брњице има свој други отвор!

Прича се да се народ, у Кочин рат, крио у ту пећину и њоме допирао до Дунава, те бегао на ону страну (?).

Браничевац. Од оноликог великог старог Браничева задржало се то име данас само на једном парчету земље на десној страни Млаве, у великој равни између старог града Костоца (старе вароши) села Дрмна и Кличевца.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1 у пожаревачком округу, варошице 3, села 179, општина 148, и глава пореских 32.796 (1870).

Пожаревац је окружна варош, у равни моравској, непун са̂т на исток од Мораве, а 2 сата јужно од Дунава, на западној страни косе *Сопота*.

Пожаревац је место новије, бар се не може мерити старином ни с једним од оних тамошњих места̂ на којима стоје и данас остаци од старога доба и живота. У нашим споменицима ја сам до сада могао наћи да се само једном помиње име ове вароши, и то у запису на једној петохлебници у цркви *у Новоме*. Тај запис гласи овако: † **Сїа петнлебьница монастира Савиние храмь оуспенїе Прѣстїе Бцѣ; скова се оу Пожаревьцу рукома мстора**

Нешка; и ѿ семь трꙋдиль се Ѥвьгеније Іеромонахь † вь лѣто ꙁ҃ тисꙋщ и рн[1] (7108=1600).

Међу тим прича коју смо изложили у смедеревском округу, и у којој се казује како је *Змај-Десиот Вук* сатрьо турског јунака *Али-бега*, каже да је Али-бег био побегао од Вука у неки рит који је био код места где је данас Пожаревац. У том риту није му могао нико прићи. Вук запали рит, те с њим изгори и Али-бег. Од тога *пожара* добије и место име *Пожаревац*.[2]

Кад је пожаревачки мир закључен на Сопоту више ове вароши, 21 Јула 1718, онда се каже да је Пожаревац био село. Али свакојако где се могла „ковати сребрна петохлебница," то је место личило бар *некад* више на варош него на село.

Како је ишчезло име старога Браничева, и како се раширило ново име Пожаревца, ми за сад још не можемо да објаснимо.

У почетку овога века, баш кад је букнула буна против Дахија, Пожаревац је већ био главно место свему овом округу. То се потврђује правцем радње првих устаника у овом крају. *Миленко, Добрњац,* и *Момир*, дигнувши народ 1804, одмах су се упутили правце к томе месту као главноме у округу. У Пожаревцу је тада, по казивању *Милована Кукића*,[3] било око 1000 турских кућа, и до 1500 Турака под пушком.

Миленко је дигао: *рамску, печку*, и *звишку* кнежину, и настанио се био најпре на *Могили*, код села *Трњана;* Добрњац је кренуо *Горњу Млаву*, и цело *Хомоље*, а Момир *Мораву* и нешто *Стига*. Они су се приближавали сва тројица к Пожаревцу.

Миленко се за тим намести у луг код села *Ћириковца*, и ту буде први сукоб између Срба и Турака. У том је сукобу погинуо *Ибраим-ага* брат *Мула-Јусуфа* који је после предао Пожаревац Карађорђу.

После тога боја на Ћириковцу, Срби су стеснили Пожаревац са свију страна. Миленко је за једну ноћ начинио шанац на *Сопоту* више садашње цркве а Момиров је шанац био у *Горњој Мали*.

[1] Журнал Мин. Народ. Просвѣщ. за Април 1867, стр. 155.
[2] Околни сељаци зову Пожаревац просто „*Варош*" (као особна именица).
[3] *Гласник* III, стр. 171.

Делибаша, као анадолски јунак, чим то види, скочи на хата, и излети с војском, те јуриши на Србе и сузбије их. Ту погине млади *Јован Вукомановић*, шурак Кнеза Милоша. Милош потрчи те своје устави и охрабри, па, заденув пиштољ за појас, исуче сабљу и полети право к Делибаши, говорећи: „Вала, Делибаша, ти имаш куд и на другу страну, а ја немам куд ни камо него туда; па или жив или мртав.“ За њим полете: *Паштрмац, Добрача, Молер*, и *Џукић*, те Турке узбију и Србима врате храброст.

Турци су имали шест шанчева у вароши од којих је онај око турске џамије и око цркве био најтврђи.[1] Срби су те шанчеве отимали један по један, сваки после упорне и крваве борбе. Најпосле, оставши у последњем, ослабели и уморни, Турци понуде предају. Милош прими понуду, и по свом секретару Димитрију испрати Турке у Ћуприју, а сам похита Карановцу.[2]

То је морало бити у другој поли месеца Јуна 1815, јер једно писмо које је Кнез Милош писао *Кнезу Аксентију* у Чибутковицу, датирано је „*У путу ка Карановцу, 29 Јуна 1815.*“ И ту се каже да је Пожаревац узет, и да су Турци испраћени у Ћуприју.

Од тога доба, Пожаревац *не зна за Турке*, ни за њихову силу.

По што је стишана *Ђакова Буна*, 1825, Кнез Милош је изабрао Пожаревац за своју другу престоницу, као што му је дотле био само Крагујевац. Он је тамо начинио конак, и заповедио да му ту живи жена с децом. Сам пак он боравио је у Крагујевцу, па је често путовао из једне вароши у другу. У кући „чардаклији“ викновао је ондашњи Савет, кад год се Кнез находио у Пожаревцу.

Године 1834, на Васкрс, Кнез Милош, с Кнегињом Љубицом, с браћом и доглавницима својим, био је у пожаревачкој цркви на служби. И тада је на литургији читао апостол млађи Кнежев синчић *Михаило*, „на обште удовольствіе“ вели кроника.[3]

---

[1] Наставници, познавајући децу са својим местом, нека најтачније разберу где је местимице који шанац био, где се који догађај извршио, па све то нека деци покажу на лицу места.

[2] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 289—302.

[3] *Србске Новине* 1834, бр. 17.

У Пожаревац је дошао барон *Петар Ивановић Рикман* с протестом против *Сретењског Устава*, и с упутом да се други устав састави.

Из Пожаревца се кренуо Кнез Милош пут Цариграда 19 Јула 1835, а вратио се отуда 11 Новембра те исте године.

У Пожаревцу је, доцније, становало и нешто редовне војске, за коју је подигнута касарна под самим брдом *Сопотом* до места где је пао 1815 *Јован Вукомановић*, брат Кнегиње Љубице[1].

Године 1837 отворена је ту прва војничка школа која је била први заметак данашњој нашој артилерйској школи.

Кнез Милош је обично долазио да велике благе дне као што су: Крсно име, Божић, Васкрс, проведе у својој породици. Он је осем тога одлажења у Пожаревац и враћања у Крагујевац, често путовао и у Београд или боље рећи у манастир Раковицу да се разговори с пашом о разним пословима; у саму варош Београд није улазио до Јануара 1836.

Вредно је чути како је он путовао, а то прича човек[2] који је често биваo у пратњи кнежевој.

Кнез је обично путовао на коњу; само су једне врло лаке и од невелике цене каруце ишле за њим, у које би он седао тек кад пада киша. Пратиоци пак његови сви су јахали на коњма. С Кнезом су, осем његових доглавника, ишли још и његови секретари или писари. Они су имали уза се на особитом коњу смештену своју канцеларију: деловодни протокол, хартију, печат, дивит, пера, и т. д., што треба за писање.

Један или два татарина ишли су увек пред Кнезом. На путу, кад би му пало на памет да ком што пише, Кнез би, јашући, дозвао к себи секретара или писара и заповедио да то и то томе и томе напише. Секретар би уставио коња који носи канцеларију, извадио би хартију и писаће справе, па написао на леђима кога сагнутога момка, потписао, запечатио и предао татарину да писмо однесе

---

[1] И сад стоје два дрвета, *јаблан* и *дуд* која је оба посадила Кнегиња Љубица на оном месту где јој је брат погинуо од турске пушке.

[2] Г. *Јован Гавриловић*, саветник у пензији.

ком треба. Ако ли је писмо Кнезу био донео какав други писмоноша, онда се њему предавао и одговор на оно које је донео.

Како се путовало на коњма, тако се није ни могло ићи врло брзо. Кнез је коње особито чувао; и низ најмање брдо морало се одјахивати и ићи пешице а коње водити за собом.

Полазећи из Крагујевца, Кнез није рäнио него око 7—8 сата ујутру полазио. Идући из Крагујевца к Пожаревцу, Кнез би ручао у Баточини, где је имао и свој „конак“; после ручка, пошто би се коњи добро одморили, отишао би у Свилајинац на конак, обично у *Ресавчеву кућу;* други дан се ручало у ком селу између Свилајинца и Пожаревца, па се стизало порано у Пожаревац на конак.

У Пожаревцу је Кнез Милош имао конак за себе а Кнегиња с децом за себе. Млади Кнезови *Милан* и *Михаило* имали су један мали коначић где је сад телеграф. Ту су они ноћивали, учили, и ишли у школу која је била близу конака. Школа је била у државној кући где је главни наставник и боравио. До тога коначића младих Кнезова била је зграда за канцеларију и обитавање писарског персонала.

Сви чиновници који су се у Крагујевцу хранили у кнежеву конаку, имали су и у Пожаревцу у конаку храну и обиталиште. Кнегиња се особито бринула за канцеларӣски персонал. Она је била заповедила подрумџији да даје писарима кадгод затраже вина, бермета, и другога пића; само скупоценог пића, као што је шампањско, токајско, и др., да им не даје.

Тако намештена у Пожаревцу кнежева канцеларија радила је своје послове. Ту су се писала писма: *Великом Везиру, Реиз-Ефендији,* и другима у Цариграду; *Кнезу Метернику,* у Беч; *Грофу Неселроду,* у Петербург; аустрӣским пограничним ђенерал-командама; а писало се и *Арону Деспинићу,* у Ковин, због трговачких послова; и други економни и приватни послови отправљани су из те канцеларије, и све се то грувало у један деловодни протокол, тако да се често у једној нумери садржи извештај о свињама које су ухватиле шап, а одмах у другој долази писмо Великог Везира о ком важном државном послу.

Пред зградом канцеларије били су обори где су се хraниле свиње које су продаване у аустриску страну.

Нека је слободно овде додати једну карактеристику Кнегиње Љубице, жене Милошеве.

Она је у својој кући радила готово све послове које су свршивале и друге домаћице. Једном је кувала пекмез од шљива у коначкој авлији. Она је све својом руком мешала лопатицом у котлу пекмез да не загори. У том је је одмењивала само њена ћи *Перка*, удата за *Тодора Бајића*, која се у то време находила у Пожаревцу. Један од чиновника[1] пролазећи туда, упита је, зашто она и ћерка њена мешају пекмез, кад има беспослених војника који не стражаре, па би они могли то чинити? На то му Кнегиња одговори: „Ово је мој посао који треба ја и да свршим; а војници имају свој посао који морају само они вршити. Пекмез би они могли мешати и код своје куће."

Благодарећи опет човеку очевидцу, ми можемо дати овде опис једне вечере на Бадњи Дан 1833 у конаку Кнеза Милоша у Пожаревцу.

Као што се зна, на Бадњи Дан се не руча него само вечера, за то је тада вечера била готова између 4—5 сата после подне у трпезарији на доњем боју у конаку (који је разрушен 1844 јер је био саграђен од слабе грађе).

Сто̀ је био подугачак; на њему је било постављено за 10 до 12 особа. На столу је био колач, и воштана свећа горела је усађена у њ. Испод чаршава и по патосу била је прострта слама.

Кнез Милош је седео у прочељу; иза њега су стојала два момка и једна девојка који су га служили. Кнез је имао на глави мали црвени вес, кратку аљину која допире до појаса, као што су носили хусари, од жутог сукна, с дугметима позлаћенима и окићенима бисером. Панталоне су му биле отворено плаве са златним широким ширитом са стране где је шав на ногавицама, озго на доле ушивеним.

До њега су седела његова два сина: Милан и Мијаило, један с десне а други с леве стране оца.

[1] Сам г. *Гавриловић*.

До младих Кнезова поређани су били чиновници: *Алекса Симић*, и други неки. Доле у застави, спроћу Кнеза, седела је *Кнегиња;* тако је она имала последње место за столом.

Г. Гавриловић је седео до Кнегиње, с леве стране.

Јела су момци доносили на сто на више места. Сваки је себи узимао јело из чиније: Кнез први, а Кнегиња последња.

За вечером је Алекса Симић причао како је г. Гавриловић читао у неким немачким новинама да је нека девојка месечарка, у једној вароши у Саксонији, ноћу, кад је био пун месец, устала из постеље, отишла на таван од куће, и с тавана на кров. Ноћни је стражари опазе, а после се и више света скупи: сви су је гледали како иде по крову високе куће, и бојали су се да се не стропошта доле; али она, онако исто како се попела, сађе на таван а с тавана у собу, и спусти се у постељу.

— Можда је било тек нешто, па новинар накитио и украсио да забави своје читаоце, рећи ће сам г. Гавриловић.

— Веруј да новинар није лагао, дода Кнез Милош. Кад сам ја био чобанин у Златибору, мој је један другар био месечњак. Он се дигне ноћу, отера своје овце на пашу, и после их опет све дотера. Кад га у јутру ми, другари његови, упитамо за то, он одговара да ништа не зна“.

Већ пред крај вечере, Кнез узе чашу вина и наздрави:

„Сутрашњи благи дан, Божић, да Бог да̂ да буде српском народу у помоћи, да га Срби у здрављу и весељу проведу; ми, браћо, заврши он: — овде у Србији прослављамо овај велики празник весело, али браћа наша, која стењу пода Турцима, не могу се веселити као ми.“ Ове последње речи[1] изговорио је са сузама у очима.

Ове су речи потресле и све који су били с њим за столом.

Кнез Милош је, том приликом, још испричао како је он као дечко служио неког Турчина, заповедника у *шанцу Ћуприји*. Тај се Турчин окужи, и Милош му је, онако кужном, завијао гуке и гледао га. „Онда, вели, нисам ни знао да је куга прилепљива болест“.

Кнегиња Љубица је мало времена пре 1833 почела седати с Кнезом заједно да руча и да вечера; него га је она дворила док би он вечерао или ручао.

Сад је у оном конаку где је седела Кнегиња Љубица окружни суд и начелништво пожаревачко, а у касарни су затвореници које судови осуде да трпе затвор.

Године 1862, пред јесен, због бомбардања Београда, била је цела београдска гимназија пресељена у Пожаревац, али је опет враћена чим је Кнез Михаило примио одлуке цариградске конференције, а у Пожаревцу је остала полугимназија која данас има 4 разреда и зове се *нижа гимназија*.

У њој раде 7 наставника, а уче се 95 ученика.

На плату наставника овога завода издато је 1874 рачунске године 14.150 динара (33.607 гр. пр.).

Године 1872[1] 10 Септембра отворена је у Пожаревцу и *земљоделско-шумарска школа*.

Школа је ова затворен завод онако исто као и учитељска школа у Крагујевцу.

Ученика је било у школској години 187²/₃ 32, у 187³/₄ 52.

На плату наставника (којих има 8 у том заводу) потрошено је за 1873 рачунску годину 15.952 динара а на издржавање питомаца и обдржање целог завода 37.321 динар.

У основним мушким школама пожаревачким има 6 учитеља и 231 ученик; а у женским 3 учитељке и 123 ученице.

Зграда за полугимназију грађена је скоро, и може се похвалити као удобна за смештај завода.

Црква је грађена 1819 године.

Пожаревац је место у равни под косом Сопотом. За то је не само тако подводно да је тешко имати сув подрум, него је, кад су велики поводњи, у опасности да га чак Морава не оплави.

---

[1] По закону од 24 Октобра 1870, *Зборник* XXIII, стр. 147. Прва *земљоделска школа* у Србији отворена је била законом од 10 Јануара 1853 (*Збор*. VII, 2—12) у Топчидеру; а затворио је је кнежев местозаступник г. *Стевча Михаиловић* 9 Јануара 1859, №№ 15 (*Гласник* XXIV, стр. 49—52).

Пожаревац је средина доста живој извозној трговини. Занати су обични какве смо досад помињали у Србији.

Многи му житељи раде земљу и винограде, јер земља ту позлаћује руке које је преврћу својски и зналачки.

Љубичево. Кад је Кнез Милош, за прве своје владе, седео у Пожаревцу, онда је купио многу земљу у тако званој *Морави*, ½ сата пешачкога хода од вароши идући на запад или на југозапад. На тој земљи држао је Кнез своју стоку (којој је врховна станара била сама Кнегиња Љубица), своје кошнице, и друго газдинство.

Доцније је нешто од оте земље прешло у приватне руке, а нешто било узето у државно имање. Године 1860 Кнез сву ту своју земљу уступи држави, и ту се смести *државна ергела.*[1]

Сад тамо има њива, ливада, шуме, башта, има лепих зграда за људе, и штала за ергелу и стоку.

Управо је сада то место Пожаревцу оно што је Београду Топчидер.

Оно се свакад звало *Морава*.

Године 1866, министар *К. Цукић*, у договору с покојним *Јевтом*, управником државне ергеле, предложи Кнезу Михаилу који усвоји и нареди да се место то прозове *Љубичево* у спомен *Кнегињи Љубици*. Тако му дође име којим се зове данас.

Од Пожаревца до Љубичева красан је насип, а тамо има удобна гостионица за путнике и госте из вароши. На колима се из Пожаревца стиже у Љубичево за 15—17 минута.

Љубичево је део пожаревачке општине.

Градиште, варошица на Дунаву, 6 сата на исток од Пожаревца, на развалинама неке старе римске вароши, на левој страни реке Пека. То је највећа варошица у овом округу после Пожаревца. Има телеграф, пошту, паробродску станицу, и скелу за провоз на аустроугарску страну.

Ту је столица старешини среза рамскога.

[1] *Писмо Кнеза Милоша* од 16 Априла 1860, и *захвалница Савета* од 18 Априла 1860, № 723. Онда се узимало да то добро вреди 6000 дуката.

Овде су некад била стоваришта за свилене бубе које се у целом овом округу марљиво хране.

Градиште је врло живо место извозном трговином; храна стрмна и кукуруз овде се укрцава за извоз. Овуда се извозе и производи из кучајнског рудника.

У Градишту је мушка основна школа са 4 разреда, 4 учитеља и 164 ученика; и женска с 2 учитељке, и 81 ученицом.

Има нова лепа црква, грађена 1852 године.

У блиској околини В. Градишта има много *живога песка* те се он осећа и у самој вароши кад дува кошава која је ту особито силна.

Петровац, на Млави, у красном крају као рај, на шест сата југоисточно од Пожаревца. Место се ово звало *Свиње* до 1859, а тада га Кнез Милош прозове *Петровац*.

Још године 1842 начињена је ту кућа и пресељена власт среза млавскога. Године 1873, Петровац је проглашен за *варошицу*, а године 1874 одобрено је да се у њему држи вашар.

Сад у Петровцу има школа с 2 учитеља и 102 ученика.

Има красна нова црква, грађена 1869. Има пошта, телеграф, и столица млавскоме намеснику.

Срез млавски има своје готовине на 1200 дуката у фонду; тај је новац прибран за 4-ти разред који цео срез хоће да дигне у Петровцу. Не знамо за што се до сад не извршује та племенита намера?

У околини Петровца рађа све добро, али се кукуруз тамошњи и пшеница особито хвале и цене.

Жагубица, 16 сата на југоисток од Пожаревца, у врху Хомоља, на самом извору Млаве. Место је ово мала варошица, столица је власти среза хомољског, има пошту и телеграф, нову цркву, и школу мушку и женску. У првој је један учитељ и 45 ученика, а у другој, учитељка и 15 ученица.

Села су у пожаревачком округу већином збијена; нису велика бројем домова, али су куће близу једна до друге. Обично су села лепа, особито моравска, која изгледају као какве варошице.

Ево списка свију села у овом округу поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Пожаревац □ 1824	1570	—				

I Срез голубачки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Голубац □ 1843	244	8	16	Бикотинци □ 1854	191	7
2	Брњица	61	10	17	Поникваа	29	7
3	Добра □ 1847	171	13	18	Барич □ 1867	130	8
4	Винце	85	8	19	Бикиње	86	8
5	Усје	50	8	20	Миљевић	125	7
6	Кудреж	74	7½	21	Мрчковац	86	7
7	Житковица	44	7½	22	Клење □ 1868	115	6
8	Снеготин	75	8	23	Шувајићи	75	7
9	Радошевац	69	8	24	Зеленике □ 1870	90	6
10	Сладинци	56	8	25	Душманић	34	6
11	Војилово	99	8	26	Вуковић	114	6
12	Малешево	64	8	27	Српце	47	6¼
13	Двориште	83	8½	28	Лешница	69	6½
14	Кривача	76	9	29	Пожежена □ 1875	191	6½
15	Доња Крушевица	95	7		**Свега**	2.748	—

II Срез звишки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Мустапић	274	6	8	Кучајна	145	9½
2	Мишљеновац □ 1874	163	6	9	Церовица	45	9¼
3	Сена	53	6½	10	Буково	131	11
4	Турија	183	7¼	11	Нересница □ 1865	367	10
5	Ракова Бара	169	7¾	12	Дубока □ 1865	524	11
6	Каона	165	7½	13	Волуја □ 1874	217	11½
7	Г. Крушевица □ 1830	253	9		**Свега**	2.689	—

III Срез млавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Лесковац	110	7	6	Дубочка □ 1867	203	5½
2	Петровац[1] □ 1847	317	7	7	Рашанац □ 1865	318	5
3	Кнежица	199	7	8	Старчево	186	5½
4	Каменово □ 1865	214	6½	9	Црљенац	257	4½
5	Трновче □ 1870	189	6	10	Кула □ 1865	229	4¾

---

[1] Пре се звало *Свиње* до 1859.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Прибл. даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Прибл. даљина од окружног места
11	Кобиље □ 1865	249	5	22	Шетоње □ 1837	247	9½
12	Аљудово	45	5½	23	Везичево	76	10½
13	Манастирица □ 1866	237	5½	24	Ћовдин	210	10
14	Рановац □ 1845	539	6	25	Златово □ 1870	90	11½
15	Кладурово □ 1868	171	6½	26	Бусур	193	11
16	Мељница □ 1872	683	8	27	Буровац	128	10
17	Витовница □ 1862	103	9	28	Табановац	172	9½
18	Стамница □ 1874	281	8¾	29	Крвије	124	8
19	Бистрица [1]	172	8¾	30	Велико Лаоле □ 1874	337	8
20	Ждрело	231	9½	31	Забрђе	137	7¾
21	Мало Лаоле	101	8½	32	Добрње □ 1844	132	7
					Свега	6.580	—

IV Срез моравски

1	Влашки До □ 1865	352	2	14	Арнаут-Поповац □ 1865	226	6
2	Прњово □ 1865	388	2½	15	Кочетин	70	6
3	Ореовица □ 1843	213	3	16	Брзооди	233	6
4	Ракинац □ 1865	387	3½	17	Четереж □ 1846	136	6
5	Ливадица □ 1865	253	5	18	Сибница	141	5½
6	Жабари □ 1865	234	5½	19	Полатна	80	5
7	Породин □ 1865	596	6	20	Миријево	140	5
8	*Кушиљево* □ 1836	579	7	21	Ћићевац	86	4
9	Орешковица	180	7	22	Свињарево	49	4½
10	Вошановац	100	6½	23	Орљево	93	5
11	Лопушник	69	6½	24	Врбница	157	4
12	Бошњак	78	6	25	Велико Село □ 1845	241	3
13	Панково	87	6½				
					Свега	5.168	—

V Срез омољски

1	Жагубица □ 1845	454	16	10	Сиге □ 1866	139	12½
2	Лазница □ 1865	496	16	11	Магудица	67	13
3	Осаница □ 1867	107	13	12	Крупаја	54	13
4	Милатовац □ 1865	171	15	13	Близнак □ 1873	93	13
5	Вуковац □ 1865	119	14	14	Јасиково □ 1867	110	19
6	Јошаница □ 1866	162	14	15	*Лесково*	65	19
7	Суводол □ 1865	234	14½	16	*Влаоле*	108	20
8	Крепољин □ 1850	289	12	17	Рибари	101	13
9	Брезница	44	11	18	Изварица □ 1866	85	13½
					Свега	3.098	—

[1] Између Бистрице и Ждрела било је пре 40—50 година село *Новаци*, па га је Кнез Милош раселио у Стамницу, Ждрело, и у Бусур.

VI Срез пожаревачки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Забрега	48	3 1/4	18	Дубравица □ 1844	222	2
2	Шапино □ 1834	274	3	19	Батовац	154	2
3	Божевац □ 1842	474	3 1/2	20	Брежани □ 1841	254	1 3/4
4	Смољинац □ 1804	434	3	21	Живица	112	1
5	Касидол	209	2 3/4	22	Драговац	181	3/4
6	Баре □ 1871	247	2	23	Лучица □ 1840	353	1/2
7	Берање	95	2	24	Пруґово	137	1/2
8	Набрђе	67	1	25	Шљивовац	39	2 1/2
9	Братинац	98	1	26	Крављи До	59	2 1/2
10	Бубушинац	118	1	27	Топоница	241	2 1/2
11	Маљуревац	76	1	28	Пољана □ 1869	351	1
12	Брадарци □ 1834	141	1	29	Каљиште	128	2
13	Дрмно	118	1 1/4	30	Батуша □ 1864	144	1 1/2
14	Костолац □ 1866	152	1 3/4	31	Мали Црнић	179	1 1/2
15	Кленовник	122	1	32	Велики Црнић	140	1
16	Ћириковац	200	1/2	33	Салаковац □ 1843	147	1
17	Петка □ 1844	216	2	34	Трњани □ 1871	203	3/4
					Свега	6.133	—

VII Срез рамски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	В.Градиште □ 1840	618	6	17	Гарево	74	4 1/2
2	Кумани	80	5	18	Љубиње	108	4 1/2
3	Тополовник	256	4	19	Мало Градиште	104	4 1/2
4	Поповац	51	3	20	Сираково	200	2 1/2
5	Ђураково	72	3	21	Кусићи	142	6
6	Мајиловац	186	3	22	Триброда	121	6
7	Кисиљево □ 1846	182	4	23	Влашки До □ 1873	136	4 1/2
8	Затоње □ 1872	120	4 1/2	24	Печани	121	4
9	*Рам* □ 1838	74	4 1/2	25	Мала Бресница	40	5 1/4
10	Чешљева Бара	170	4 1/2	26	Велика Бресница	67	5 1/4
11	Камијево	86	4 1/2	27	Десина □ 1848	195	4 1/2
12	Средњево □ 1871	123	4 1/2	28	Дољашница	128	5
13	Речица	129	4	29	Макци □ 1869	293	5
14	Кличевац □ 1806	333	4	30	Раброво □ 1850	229	6
15	Курјаче[1]	209	3	31	Острово	52	5
16	Бискупље	98	3 1/2		**Свега**	4.810	—

[1] Школа је била у *Нимнику* 1851 и 1852 године, а у *Курјачу* од 1853—1862.

Примедба. Кад се имена у овом списку испореде с именима која је *Вук* 1822 године исписао из арачког тевтера (*Даница* за 1827 год. стр. 71) онда се види да имају сад нека нова села која 1822 године нису записана, и то: у срезу моравском, *Кушиљево;* у срезу хомољском: *Лесково* и *Влаоле*, а у срезу рамском *Рам.*

Ниже именована села, која *Вук* наводи, не налазе се у *Речнику* г. *Гавриловићевом.* Та су села: *Брес. Бурјан, Глоговац, Летњиковац, Маријане. Медвеђе, Нимник, Поповац, Претрже, Прибић, Радуловац, Раоница, Слана, Старичина, Ћурчијево* и *Церемошна.*

Имена неких села промењена су у неколико, тако на пр., село *Брзоводе* зове се данас *Брзооди, Арнаут-Поток* данас *Арнаут-Поповац, Буковска* сад *Буково, Босур* сад *Бусур, Свиње* сад *Петровац, Печаница* данас *Печани, Мајуревац* сад *Маљуревац,* и т. д. а имају још многе омање измене које могу бити и штампарске погрешке.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ПОЖАРЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места				Цркава			Основних школа			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г)
		Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Мирских	Манастира	Свега	Мушких	Женских	Свега		
1	Вар. Пожаревац	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	6.909	1.570
2	Голубачки	—	—	29	29	3	1	4	7	1	8	11.616	2.748
3	Звишки	—	—	13	13	2	—	2	5	—	5	12.098	2.689
4	Млавски	—	1	31	32	6	1	7	17	—	17	28.703	6.580
5	Моравски	—	—	25	25	4	—	5	11	2	13	21.394	5.168
6	Хомољски	—	1	17	18	3	1	4	12	1	13	13.617	3.098
7	Пожаревачки . .	—	—	34	34	4	—	4	14	—	14	25.902	6.133
8	Рамски	—	1	30	31	6	—	6	10	1	11	20.551	4.810
	Свега . .	1	3	179	183	29	3	32	77	6	83	140.790	32.796

Из овог прегледа видимо да округ пожаревачки има 183 насељена места, и кад овај број места упоредимо с бројем жи-

теља, онда дознајемо, да у средњу руку долази по 769 житеља на једно место. Од појединих срезова долази највише житеља на једно место у срезу звишком (931 ж.), за тим иде срез млавски (897 ж.), моравски (856 ж.), пожаревачки (762 ж.), хомољски (757 ж.) и рамски (663 ж). Најмање житеља долази на једно место у срезу рамском (401 ж). По попису људства од 1866 године, у целоме округу има места која броје

од	101— 200	житеља . .	7
„	201— 500	„ . . .	63
„	501—1000	„ . . .	71
„	1001—2000	„ . . .	33
„	2001—5000	„ . . .	8
	преко 5000	„ . . .	1

Од 140.000 житеља, колико је пописом у 1866 години у округу пожаревачком нађено, долази 72.974 на мушкарце и 67.816 на женскиње, има дакле на 100 мушких 92·93 женских. Највећу сразмеру између мушког и женског пола налазимо у срезу пожаревачком (100: 96·09), а најмању у срезу хомољском (100: 92·38). У вароши Пожаревцу долази на 100 мушких само 77 женских!

Овај је округ занимљив у етнографском погледу, јер у њему живи доста Цигана. По попису од 1866 године на 100 житеља долазила су 3 Циганина. Од 1846 до 1866 године, дакле за двадесет година, растао је број Цигана у овом округу са 4·14 процента[1] а број житеља српских само са 1·59 процента. У овом округу има нешто и Румуна, и ови су у поменутом двадесетогодишњем времену имали годишњег вишка 1·46 процента.

Кад би ово годишње увећавање и у напредак остало стално, онда би се број житеља у округу пожаревачком удвојио за 42·6 године. Житељство српско удвојило би се за 43·7, румунско за 47·5, а циганско за 17 година.

По народној настави овај округ долази међу прве округе нашега отачаства, јер у њему има по једна основна школа на на 1696 житеља. Црквама међу тим он није тако богат, почем

[1] Множење Цигана долази од насељавања.

тек на 4400 житеља има једну богомољу. У појединим деловима пак долази

у срезу		једна школа на житеља	једна црква на житеља
хомољском	. . . . .	1.047	3.404
моравском	. . . . .	1.646	4.396
голубачком	. . . .	1.452	2.904
пожаревачком	. .	1.820	6.476
рамском	. . . . . .	1.868	3.425
млавском	. . . . . .	1.688	4.686
звишком	. . . . . .	2.420	6.049

Куће су у пожаревачком округу обично од дрвене грађе, чатмом оплетене, олепљене, а ћерамидом покривене. Граде их махом мајстори из Старе Србије. Дуж Дунава, куће су веома налик на куће оностраних Срба, откуда су обично и мајстори који их граде. Ближе Дунава има и набоја, а даље их у округу нисам опазио.

Влашке куће у Морави и Млави веома се приближују српскима, само што димњак увек стоји *уз* један дувар од куће, а никад на среди. У Хомољу пак њихове су куће већином даском покривене брвнарице, онако тескобне као обично што су те зграде у Влаха планинаца.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Моравци, Стижани, Млавци, Печани, и Речани раде највише земљу, премда пате и стоку, а Хомољци и Звиждани сточнији су, премда и они сеју жита и кукурузе.

Морава је на гласу са свога кукуруза; *Стиг, Пек, Река,* и *Горња Млава* — чувени су и са краснога жита и кукуруза. Најбоља је пшеница у овим селима: *Десини, Раброву, Божевцу,* и *Кули,* у Стигу; у *Петровцу,* у Млави; и у *Баричу*, у Реци; али је, и осем тих села, свуда врло добра, и врло обилно рађа.

С тога се тамо људи врло добро помажу кад год има храни извоза. Прича се да је само село Божевац, једне јесени, узело за храну 38 хиљада дуката!

Морава је била пала у велике дугове; многи су сељаци били пропали; многи су из својих красних кућа и тековина морали изаћи под грм са женом и децом својом: дотле их је довело лакомислено задуживање. Али уверавају да су се сада тргли, и да се лече од оте болести.

Млава је у том много сретнија. У том срезу од 4000 пореских глава само је њих 14 било, 1874, који дугују управи фондова.

„Кад Стиг роди, веле Стижани, *стиже* да се захрани сва Србија.“ И јест то благословена земља за усеве. Милина је лети погледати је. Таласа се пшеница у Стигу као вода у непрегледноме мору.

Попис обрађевина за 1867 годину дао је за пожаревачки округ ове бројеве:

Кукуруза је било засејано	66.787	дана	орања
Пшенице	23.900	„	„
Јечма	7.887	„	„
Овса	2.903	„	„
Крупника . , . . .	2.781	„	„
Ражи	2.120	„	„
Кромпира	1.608	„	„

Конопље је било засејано 3895, а лана 338 дана.

Виногради су особито добри на брду Сопоту изнад Пожаревца, па и уза све присоје моравско; има винограда и у Горњој Млави, а и у Пеку, али су они у моравском брду најбољи.

Хомоље и Звижд немају грожђа, мањ као реткост.[1]

Свега у округу било је 1866 године виноградâ на 55.323 мотике. А ливада на 85.538 коса.

Воћака питомих има: трешања, вишања, јабука, крушака, бресака, и нешто шљива, али веома огодно. С тога овај округ купује у Шумадији ракију за свој потрошак; данашња њихова ракија није довољна да људи подмире потребу преко целе године.

[1] У брду више Лазнице има један приличан виноградић, али, кажу, ретко може да сазре.

Од живе стоке попис за 1866 годину даје нам ове бројеве:

Коња	13.918	грла
Говеда	68.933	„
Свиња	123.876	„
Оваца	387.614	„
Коза	47.510	„

И кошница има доста, али стари људи жале што се већа брига не поклања тој врсти тековине, него се она тако брзо тамани. Године 1859 било их је 19,033, а попис од 1866 нашао јо само 9.512!..

Задруге се распадају и овде као и свуда. Ретко се где одрже до другобратучеда у заједници. Кривица за распадање задруга баца се на жене; ама ће томе бити какав даљи и јачи узрок који обично око не може да опази.

е. ОДЕЛО

Одело је у Пожаревљана сељака готово као и у других Шумадинаца, ама ипак има неке сталне одлике. Тако се на њима често виђају гуњеви од бела оврањена сукна, с плавим гајтанима, и с мало харча.

Стижани који су ближе Дунаву примичу се оделом оностраним Србима; особито обућом и кожусима који су тамо већ сада постали опште зимње ношиво.

У Горњој Млави, у оно неколико херских села *(Бистрици, Ћовдину, Везичеву, Златову, Буровцу,* и *Крвијама)* виђају се на мушкима црвени цемадани, везене јаке, и дугачке црне гуње, докле *шијаци* (у селима: *В. Лаолу, М. Лаолу, Шетоњу, Табановцу,* и *Петровцу)* носе беле цемадане, кратке гуњиће, и чисте (невезене) јаке.

На глави носе сви весове врло црвене, и шубаре; нема у њих завијача око главе, као што се може да види у Ресаваца. Делови мушкога одела зову се: *гуња, чакшире, тозлуци, гуњче,*

јелек, *канице*, *чарапе*, *опанци*, *вес;* женскога одела делови зову се: *сукња* (вунена), *запрега* (конопљана), *рокља* (памучна), *јелек;* старије жене носе две кецеље, *предњу* и *стражњу;* ова се последња зове *„поднитна“* за то што је свуд унаоколо подрешена.

У Морави и у Горњој Млави жене носе коњге а девојке весове; а у Стигу, Пеку, Реци и Звижду жене носе *ћулу*, а то је котурић од врбове или липове коре који је чојом лепо опшивен и извезен, па стоји наврх главе. Њега носе и девојке, само што оне не придевају за њ мараму, па да је пусте низ леђа, као што то чине жене. У жена се то зове *ћула*, а у девојака *капа*.

У Хомољу жене (и Херкиње у Горњој Млави) носе *тревље*[1], као и Ресавке, о којима је већ била реч још у крушевачком округу.

Влахиње у Морави и у Млави почињу носити као и Српкиње, а у Хомољу и Звижду још задржавају ону своју ружну ношњу, особито на глави. То је она утронтана коњга (у коју се натрпа вуне место косе), с неком белом навезеном крпом која изгледа као каква назувица. Ту коњгу привежу још *прептетом* преко сред чела, те се још горе нагрде.

Ово су делови мушкога влашкога одела: *кошуља*, дугачка до подвезица, с везеним колиром и рукавима. Вез је најобичнији рудицом плавом, црном, и црвеном, па кошуљу извуку за једну пед из појаса, те се недра отобоље.

Гаће, опет везене по дну; *чакшире*, беле и црне; *гуњче*, тако исто; *јелек; дуга црна хаљина* од сукна; *појас* црвени; *велика власната шубара*, црна и бела — место веса, и *опанци*.

Жене носе кошуљу коју и оне извлаче из појаса за једну

[1] Главни превез у Херкиња овако се гради: направе се два сплета или *тревља* од вунених конаца који се набију вуном, и доплету природном косом, па се укотуре над ушима. Између та два котура дође од црвеног памука откана *цуца* на врх главе; *цуца* се веже црним гајтаном испод браде. За *цуцу* је настављен две педи дугачак и чеперак широк од платна, црвеним концем навезени *подак* који покрива потиљак, и спушта се низ леђа, и који је у богатијих унизан белим парама.

пед, а обе кецеље, стражњу и предњу, само задену под појас. Женска је кошуља до испод колена, много краћа него у Српкиња.

Зими носе хаљине до земље од белог сукна.

Ж. ГОВОР

Особине које су примећене у Левчу, имају и овде своје место. Уз то ваља поменути још нешто. Седми падеж у многих именица је на *х*, место *ма*, на прилику: Иде по љу*дих*, место: по љу*дима*; скита по се*лах*, м. се*лима*; разлила се вода по лива*дах*, м. по ливи*дама*, и т. д.

У неких је глагола треће лице једнине са старим обликом, па прилику: одобра*је*, м. одобра*ва*; подигра*је*, м. подигра*ва*, и т. д.

У Стигу се, на прилику, чује овако: *Хоће л' мо ист?* м. Хоћемо ли ићи? Ви*ће си* ти учитељ? м. Да ли си ти учитељ? или: Ђиће, да си ти учитељ? Мо*же л' мо* стићи? м. Мо*жемо* ли стићи?

Јота испада у многим речима, на прилику: тâ човек (м. та*ј*); онâ грм (м. она*ј* грм); мо*а* ливада (м. мо*ја*); на мо*у* штету (м. мо*ју*), и т. д.

Гласоудар је са свим као у Левчу, малко само ако је блажи. Глас *е* изговара се некако веома отворено.

Падежи стоје сви.

У оно неколико села херских, у Горњој Млави, говор је јужни: лијепо, бијело, сијено; Ста̀нија, пшѐница, лѝвада и т. д. Само што су већ и те, тако назване Хере, примиле шести падеж на *ем*: путем, млијекем, плугем, сокакем, и т. д.

Ж. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

У старијим народним песмама помиње се Пожаревац и Дубравица само у женидби *Тодора од Сталаћа.*[1]

У песми „*Секула се у змију претворио*“[2] каже се, како је

[1] Књига II, стр. 489—499.

[2] Књига II, стр.506.

Јанко, идући на Косово, ударио поред града *Кучева* и *Браничева* где

„Кучевкиње бело платно беле,
„Кучевкиње и Браничевкиње.
Беседи им војевода Јанко:
„Ој Бога вам Кучевкиње младе,
Кучевкиње и Браничевкиње!
Дајте мени три аршина платна,
Да окрпим белога шатора,
Даћу вама три дуката жута.“
Ал' беседе Кучевкиње младе,
Кучевкиње и Браничевкиње:
„Војевода, Сибињанин-Јанко!
Дај ти нама Секулу нећака
Даћемо ти три шатора платна.“
Беседи им војевода Јанко:
„Не дам вама Секуле нећака
За Кучево, ни за Браничево.“
Кад то рече војевода Јанко,
Расрде се Кучевкиње младе
Кучевкиње и Браничевкиње,
Па беседе војеводи Јанку:
„Кад нам не даш Секуле нећака,
Не дамо ти три аршина платна;
Већ га води на Косово равно,
Па га подај црним гаврановма.
Нек му они црне очи пију,
Очи пију, бело лице грде.“

Песме још казују нека имена као старешине неких крајева овога округа. Тако се на савету Лазареву о зидању Раванице находе: *Живко* од *Хомоља; Кучајнац Јово; Петар Браничевац;* па и сам *Мусић Стеван* мисли се да је био из *Мајдана* (?) у овој нахији.

О Цркви Везиљи о којој је раније била реч, има ова песма:

„Јелен ми плива мутну Мораву,
Најлеле леро, на Сарајево само везено.
На јелену су два рога златна,
Најлеле леро, на Сарајево само везено,[1]
На једном рогу Павле Златаре

---

[1] Ово се припева после сваког стиха.

На другом рогу Миља Везиља.
Али говори Павле Златаре:
„Учула си се, Мињо Везиљо!
Да танко предеш, да ситно везеш.
Да ти ја дадем мало повесмо,
Да ми опредеш куму кошуљу,
Куму кошуљу од сто лаката,
Што ти остане, нек ти пристане,
Преди дарове, хајде за мене!“
Али говори Миља Везиља:
„Тако ти Бога, Павле Златаре!
Да ти ја дадем ситну асприцу,
Да ми сакујеш троје обоце,
Троје обоце од сто трепел'кâ;
Што ти остане, нек ти пристане,
Потковн коња, па води мене.“

Од *прича* је најзнатнија она која говори о постању цркава: *Заове, Рукомије,* и *Брадаче.* Да кажемо најпре песму, па ћемо после допунити причом. Песму целу исписујемо једно због њене карактерности, а друго што је „Друга књига“ народних песама веома ретка. Ево песме:

„Два су бора напоредо расла,
Међу њима танковрха јела.
То не била два бора зелена,
Ни међ' њима танковрха јела,
Већ то била два брата рођена:
Једно Павле а друго Радуле,
Међу њима сестрица Јелица.
Браћа сеју врло миловала,
Сваку су јој милост доносила
Најпослије ноже оковане,
Оковане сребром, позлаћене.
Кад то видла млада Павловица
Завидила својој заовици;
Па дозива љубу Радулову:
„Јетрвице, по Богу сестрице!
„Не знаш кака биља од омразе?
„Да омразим брата и сестрицу.“
Ал говори љуба Радулова:
„Ој Бога ми, моја јетрвице!

„Ја не знадем биља од омразе,
„А и да знам, не бих ти казала:
„И мене су браћа миловала
„И милост ми сваку доносила.“
Кад то зачу млада Павловица,
Она оде коњма на ливаду,
Те убоде вранца на ливади,
Па говори своме господару:
„На зло, Павле, сеју миловао,
„На горе јој милост доносио!
„Убола ти вранца на ливади.“
Павле пита сестрицу Јелицу:
„За што сејо? да од Бога нађеш!
Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога,
„Живота ми и мога и твога!“
То је братац сеји веровао.
Кад то виде млада Павловица
Она оде ноћу у градину
Те заклала сивога сокола,
Па говори своме господару:
„На зло, Павле, сеју миловао,
„На горе јој милост доносио!
„Заклала ти сивога сокола.“
Павле пита сестрицу Јелицу:
„За што, сејо? да од Бога нађеш!
„Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога,
Живота ми и мога и твога.“
И то братац сеји веровао.
Кад то виде млада Павловица,
Она оде вече по вечери
Те украде ноже заовине;
Њима закла чедо у колевци.
Кад у јутру јутро освануло,
Она трчи своме господару
Кукајући и лице грдећи:
„На зло, Павле, сеју миловао,
„На горе јој милост доносио!
„Заклала ти чедо у колевци;
„Ако ли се мени не верујеш,

„Извади јој ноже од појаса“.
Скочи Павле, канда се помами,
Па он трчи на горње чардаке
Ал' још сестра у душеку спава,
Под главом јој злаћени ножеви;
Павле узе злаћене ножеве,
Па их вади из сребрних кора
Али ножи у крви огрезли;
Кад то виде Павле господару,
Трже сестру за бијелу руку:
„Сејо моја, да те Бог убије!
„Буд' ми закла коња на ливади,
„И сокола у зеленој башти,
„Зашт' ми закла чедо у колевци?
Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога,
„Живота ми и мога и твога!
„Ако ли ми не верујеш клетви
„Изведи ме у поље широко,
„Па ме свежи коњма за репове
„Растргни ме на четири стране.“
Ал' то братац сеји не верова,
Већ је узе за бијелу руку,
Изведе је у поље широко,
Привеза је коњма за репове,
Па их одби низ поље широко.
Где је од ње капља крви пала,
Онде расте смиље и босиље;
Где је она сама собом пала,
Онде се је црква саградила.
Мало време за тим постојало,
Разболе се млада Павловица,
Боловала девет годин' дана,
Кроз кости јој трава проницала,
У трави се љуте змије легу:
Очи пију, у траву се крију.
Љуто тужи млада Павловица,
Па говори своме господару:
„Ој чујеш ли, Павле господару!
„Води мене заовиној цркви;
„Не би ли ме црква опростила.“

Кад то чуо Павле господару,
Поведе је заовиној цркви:
Кад су били близу беле цркве,
Ал' из цркве нешто проговара:
„Не ид' амо млада Павловице:
„Црква тебе опростити не ће!
Кад то зачу млада Павловица,
Она моли свога господара:
„Ој, Бога ти, Павле господару!
„Не води ме двору бијеломе,
„Већ ме свежи коњма за репове
„Па ме одби низ поље широко,
„Нек ме живу коњи растргају.
То је Павле љубу послушао;
Привеза је коњма за репове
Па је одби низ поље широко.
Где је од ње капља крви пала,
Онде расте трње и коприве;
Где је она сама собом пала,
Језеро се онде провалило,
По језеру вранац коњиц плива,
А за њиме злаћена колевка,
На кокевци соко тица сива,
У колевци оно мушко чедо,
Под грлом му рука материна
А у руци теткини ножеви"!..

Ето песме! Прича још додаје да су браћа Павле и Радуле живели у Београду а овде су имали своје летњиковце: да су коњи који су ову мученицу растргли, најурени с брда Сопота; да је црква *Заова* начињена онде где је собом пала ова *Заова-мученица*; црква *Рукомија* онде где је пала њена рука; црква *Брадача*[1] онде где је пала доња вилица и *брада*, а вода *Сестро-љин* потекла је онде где су очи њене на земљу пале.

Језеро пак које се провалило где је пала проклета Павловица једни кажу да је оно у циганској мали у Пожаревцу, и да

[1] За *Брадачу* опет други причају да је задужбина *Вука Бранковића* па за то се, веле, и не може никако да оправи: због проклетства које је пало на истога Бранковића!

је до скора било дубоко, али се сада већ засуло; а други веле да је она баретина код саме цркве *Заове*.

Иза тога долази прича о *Сребрном Цару* који чува Мајдан Кучајну.

О том народном веровању овако прича чича *Јанко Ђурић* из села Кучајне:

„У Кучајни се, вели он, од памтивека копа руда: ко није владао овом земљом, тај није тражио блага у том руднику. Једном у старо време копало је руду у окнима кучајнским око 60 окнара. Копајући тако наиђу у земљи на неку сатвар која је изгледала мртва а сијала се као јарко сунце; глава је у те сатвари била од самога сребра. Окнари навале да ту ствар извуку на поље, али им она проговори:

— Море људи! маните ме се; доста сам вам дао и сребра и злата; шта хоћете више од мене?

Ово је био *Сребрни Цар* чиј и јесте мајдан, али људи нису то знали.

Окнари, видећи тако скупоцену ствар, а не знајући ко је она и шта је, навале опет да је изнесу на поље. Опет им цар проговори:

— Море људи! маните ме се; доста сам вам дао и сребра и злата, шта хоћете више од мене?“

Окнарима не дадне добрина да се ману, него навале и по трећи пут.

Сребрни Цар, видећи се на невољи, позове околне реке: Млаву, Пек, и Мораву, и све омање потоке да га избаве од ових напасника. Ни једна му вода не дође у помоћ осем речица *Дагудин* који извире у хатару села Братинца а слива се у *Долове*,[1] а Долови иду у Млаву. Дагудин брзо пројури кроза земљу, и дође му у помоћ: сва окна залије, и окнаре све подави; по том изађе на поље и све окнарске куће потопи и однесе.

---

[1] *Долови* су велика једна удолина за коју се прича да је за Римљана била рибник. У те се Долове сливају многи потоци који извиру у Барама и Касидолу, те се гради велика бара, која је рибник селу Бубушинцу.

Близу тога Сребрног Цара, прича се даље, има још једна кућица, оловом покривена, а близу те кућице вучија пуна новаца, пола златних а пола сребрних. Те новце не може нико да нађе. У оној кућици је вода лековита, и Турци, кад су завладали овом замљом и почели копати руду у Кучајни, дођу такође до те кућице и почну се у њој купати. Сребрни Цар њих потопи, те рудник опусти.

Дагудин и данас верно чува Сребрног Цара. Чича Јанко то тврди тим што се вода већ јавља свуда у окнима, а то је знак да су близу дошли до Сребрног Цара. Пре неког времена пао је, вели, један наш радник из села Кучајне у окно близу Сребрног Цара и остао на месту мртав, а то је знак да је он ту.

Где је год више воде, ту је и руда богатија. Енглези су донели неке судове да извлаче воду, али чим пријђу Сребрном Цару биће крви или какве друге несреће за њих, јер ће их Дагудин све подавити, чим на Цара наиђу."

Код села *Крављег Дола* има брдо које се зове *Булино Брдо*. За то место има овака прича: Бездушни спахија Турчин, од силе и беса, заповеди сељацима да на врху те главице копају *јаругу за воденицу*. Народ је грдну муку подносио за тај агин бес.

Туркиња, жена му, сажали се на јадне људе, па им рекне да га упитају, као да се и он сети да је тај посао луд:

— А где ће ти стати помељари, ага!

Ага не умедне на то одговорити, али их нагна да му кажу ко их је научио да га то запитају.

Чувши ко је, затвори своју булу у буре, у које је с поља укуцао пуно јексера, па је пусти низ брдо те се, веле, с тога прозове то место *Булино Брдо*.

Игре колске у старије доба биле су: *орловка*; *поломка*; *лекетовка*; *грешка*; *ситна* (уз гајде); *тедена*; *дилита*; *шаранац*; *препишора*; *builtостроњанка*; *ђурђевка*; *четворка*; *кокоњица*; *мачванка*; *мушка*; *кетушка* (играле су је 2 девојке и један момак у среди), и *дунеранка*.

Сад се играју: *илинка*; *коритарка*; *ђурђевка*; *смедеревка*; *нова градиштанка*; *стижанка*; *ситнија моравка*; *крупнија*

моравка; голубица; ситно; циганчица; бачванка; оро; балканка; устај дико зора је; коконьица; чичино дете; влахиња; дуна; ситна (у место); *усела Јула дората; криво куче; зајам; копа зец рупу, а лисица роткву; четворка; трумба лумба; и коконьица Иван ван.*

Међу карактеристике може се узети и то, што има врло много врачара и гатара у овом округу.

Краљице или *Русалије* у Звижду, особито у селу Дубоки, у русалну недељу (о Тројицама), изашле су на глас. Тамо иду многи људи из далека само да виде како ће да „падају русалије“, и како ће *карабаш* да их враћа у свест гласом својих *кораблица.*

Помињано је у окрузима који су у тимочкој долини да се тамо чешће јављају неки „пророци,“ неки „врачари“, који казују што ће ком бити, и дају лекове и упуте у разним болестима и невољама.

Оваких појава има свуда у простом народу, али ми се чини да су у „Тимочкој Крајини“ чешћи него другде.

Године 1845, баш у почетку, јавио се у селу Барама, у пожаревачком округу, један такав „пророк,“ али је и он био родом из Крајине, из села Поповице.

„Пророк“ се овај звао *Милија Крајинац*, и, чврстином своје издржљивости учинио је то да је не само повукао светину за собом, него је дао посла и државним властима, па је, најпосле био предмет једнога пространога извештаја који је ондашњи министар ун. дела поднео владаоцу земаљском (под 15 Септ. 1845 С№ 1628).

Милија се обично заносио, и у том заносу остајао је по 5 до 6—8—12 и до 17 дана. За то време није ништа јео ни пио, нити икакве нужде телесне намиривао.

У министарству ун. дела (С№ 483 од 1845) пун је интереса извештај *дра А. Медовића* о стању тога Милије кад је у заносу, о знацима који су на њему за то време опажани, о мукама које су на њега ударане и које је он трпео, што оно веле, не трепћући оком. Донесен у таком једном заносу у начелништво, Милија је смештен у једну собу, на поњави, и ту је остао 6 дана. За то

време, подношени су му под нос најсилнији мириси, али га нису разбудили; прилепљивана му је на листове слачица, он је остао непомичан; чупане су му велике длаке из коже, он није ни мрднуо; ударено му је 30 ударада по табанима, он се није ни промешкољио; стављан му је жив угљен на кожу, и он га је трпео док се није угасио, не макнувши ни кожом својом. Најпосле му је силом уливен у уста лек на бљување и чишћење, и кад је тај почео да га мучи заискао је воде. Вода је донета, али му није дата докле не каже истину. И он је тада казао да се увек само *„притварао“* да измами коју пару од простог света. За глад и жеђ говорио је да се учио поступно трпети их, и да би најпосле могао 24—30 дана живети да ништа не окуси; исто тако и за столицу је био усвојио поступно уздржавање, док није свикао своју нарав на тако дуго трпљење; а за болове од угљена рекао је: „Можете сад одсецати живо месо од мене, ја не ћу тренути оком: толико могу да трпим бол.“

Ова дивотна сила воље била је достојна какве друге ствари! С оволико власти над собом није чудо што се стече власт и над другима!

Кад је Милија испричао узроке свога заношења, и начине како га је одржавао, онда је пуштен кући, пошто је дао реч да се више не ће заносити.

Шта је после с њим било, не знам.

Коса веома плава, кожа бела, лице малко пегаво, слаба кожа на усницама, најобичније су црте мушкога типа у пожаревачком округу, премда има и лица смеђих и црномањастих.

И. УПРАВНА ПОДЕЛА

Народ зна ова имена за делове данашњега пожаревачкога округа:

Морава, сва дуж од Дунава десном страном реке Мораве до ћуприског округа и до водомеђе сопотске;

Стиг, од ушћа Млаве и Дунава до *Липоваче*, водомеђе Млави и Пеку, и до села Рашанца уз Млаву;

Горња Млава, од Рашанца до Ждрела;

Пек, десна и лева водопађа Пека, откако он изиђе из Клисуре испод Потајнице;

Река, сав крај од десне печке водомеђе па доле, што је сада голубачки срез;

Звижд, оно неколико села у падини печкој око Горње Крушевице до Волује; и

Хомоље, све око извора Млаве од Жагубице до Крепољина.

То су већи комади земље пожаревачког округа, и тако је тај округ и за управу био раздељен од 1804—1813.

До године 1859, находимо у овом округу пет срезова, и то: *млавски*, *моравски*, *хомољски*, *рамско-печки*, и *речко-звишки*.

Године 1859, 13 Јуна[1] и 9 Јула[2], цео је округ био подељен на шест срезова: *моравски*, са столицом у Пожаревцу; *млавски*, са столицом у Петровцу; *рамски*, са столицом у Градишту; *звишки* са столицом у Горњој Крушевици; *голубачки*, са столицом у Голупцу, и *хомољски*, у Жагубици.

Доцније је моравски срез раздељен на два: на *моравски*, са столицом у Жабарима, и на *пожаревачки*, у Пожаревцу.

За војну управу, стоји штаб *пожаревачке бригаде* у Пожаревцу.

За црквену управу, има *прота* у Пожаревцу, и намесници: у *Петровцу*, у *Кладурову*, у *Жагубици*, и у *Вел. Градишту*.

Ђумруци су и прелази у Аустроугарску на *Дубравици*, на *Раму*, на *Градишту*, и на *Винцима*. Осем последњега места и Рама, стају и пароброди на Дубравици и на Градишту.

У Љубичеву је управа државне ергеле, а у Пожаревцу се находи управа завода за затворенике и затворенице које судови осуде на ту казну.

Поште су у овоме округу у Пожаревцу, Петровцу, Крепољину, Жагубици; Мишљеновцу, Нересници, и Градишту, а телеграфи: у Пожаревцу, Петровцу, Жагубици, и у Градишту.

---

[1] *Зборник XII, 50.*

[2] *Зборник XII, 58.*

За Карађорђева времена, поште су биле: у Пожаревцу, у Петки, у Кличевцу, у Брњици, у Звижду (?) у Хомољу (?) и у Лаолу.[1]

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Нови путови начињени су:

Од Пожаревца до Мораве на скелу к Смедереву;

Од Пожаревца до Љубичева ради потребе тога завода;

Од Пожаревца уз Мораву к Свилајинцу. Стари је пут ишао, кажу, преко Сопота па уз Млаву, на Петровац, а сада насип иде долином моравском све кроза села поред самога брда;

Од Пожаревца до Дубравице на скелу дунавску;

Од Пожаревца преко Чачалице на Сопот, преко Могиле, и Млаве на Салаковац,[2] па десном страном Млаве на Петровац, кроз горњачку клисуру, где је дивно пробијена самотвора стена, поред Горњака к Жагубици, и даље преко Црног Врха у Бању Брестовачку;

Од Салаковца на Шапино, Раброво, Мишљеновац, преко Пека на Крушевицу у Мајданпек. И на овом је путу код Потајнице коритом Пека просечен станац камен те је пут проведен удобан и поуздан;

Од Пожаревца на исток преко Млаве и Стига у Градиште.

Од Градишта преко Пека до Голупца;

Од Градишта уз Пек до Мишљеновца;

Од Голупца преко Реке к Пеку;

Од Кушиљева до скеле ливадичке на Морави, у Оращје (смедеревско).

---

[1] *Гласник* IV, стр. 181

[2] Линију овога погрешно је обележио г. *Драгашевић* на својој карти (*Гласник* XXXVI) где стоји као да он прелази Млаву чак код Вел. Села. То је линија можда старога друма, а садашњи насип иде изнад цркве пожаревачке, па преко Сопота силази на ***Могилу***, и одмах прелази и Млаву код села *Салаковца;* одатле иде на Црнић, над Батушу, Каљиште, све десном долином млавском на Петровац, па и тамо даље, и кроза Ждрело, до саме Жагубице не прелази нигде на леву обалу ове реке.

Сви су ти путови насути и удобни за путовање.

Од зграда су на првом месту:

Школе средње у Пожаревцу, општинска зграда у истој вароши; зграда за затворенике; зграде у Љубичеву; среске куће у Жабарима и у Жагубици; даље, школе: у Ливадици, Шетоњу, Брадарцима, у Барама, у Смољинцу, у Кули, Манастирици, Кладурову, Рановцу, Рашанцу, Мељници, Раброву, Влашком долу, Клењу, Дубокој.

Цркве нове: у Пожаревцу, Смољинцу, Петровцу, Шетоњу, Породину, Жагубици, Градишту, Добри, и Четережу.

II

Ћуприски округ

1 Границе и планине

Границе су ћупрйском округу: на западу *Морава*, на северу округ пожаревачки, на истоку планински венац који у опште дели воде Тимоку и Морави, а на југу *јовановачка река*[1].

Већ се из ово неколико реда види да је западна пола овога округа питомо поморавље, а источна је сплет од планинских повијараца, коса, долина, и висова. За то све воде овога округа теку од истока к западу, и стачу се најпосле све у Мораву.

Планине које се протежу од Ртња к Дунаву, као главна водомеђа Морави и Тимоку, и о којима је већ говорено у окрузима црноречком и крајинском, највише су и за ћупрйски округ. Планине те и ширином простора на ком су разбацане, и сплетом својих венаца и висова, заслуживале би да се који српски географ нарочито о њима позабави, те да дâ српскоме свету и науци што пунији и што дробнији опис о том интересном делу наше отаџбине[2].

---

[1] Ова река и долина њена звала се *Шупељак* до 1859. Године 1719 *Гроф Дамњан Хуго од Вирмонта*, као посланик аустрйскога цара, са близу 300 душа пратње, пође султану. У великој једној ливади, коју просеца речица *Шупељак*, дочекао га је турски изасланик. Годину дана доцније исти су се гости растали на том истом месту. — Кад је оно прво посланство било у Ражњу (4 Јуна 1719 по стар. календару), онда се ту у два маха, између 8 и 9 сата пре по дне, осетио јак земљотрес.

[2] Један окушај учинио је *г. Драгашевић* својим лепо написаним чланком: *Хомоље*, у *Срп. Летопису* за 1874, у свесци 116, стр. 59—90. Чланак се тај сад прештампава у XLIII *Гласнику*, стр. 273.

И ако би такав опис био нама на радост а нашем спису на украс, ми га опет не можемо овде да дамо. Једино што учинити можемо јесте то, да поменемо највише висове, као што су:

Бељаница, јемачно највиши вис а и највећа као засебна планина; *Летовиште*, *Шиљати Врх*, и *Сисевац*, испод кога извире речица *Црница*. После ових, ваља поменути ниже висове који су ближе к Морави, као што су *Баба*, каменита готово већ оголела коса изнад села Лешја, на југоисток од Параћина.

Пасторак и *Маћија*, два виса, први на левој а други на десној страни реке Ресаве, и међу њима је манастир *Манасија*.

На запад од *Пасторка* а на југ од Свилајинца диже се вис *Хум*[1], који се, заједно с другим брдима око себе, примиче к самој Морави, те чини ону багрданску сутеску која је Морави већ последња до утока њеног у Дунаво.

Остала су брда мања, и готово сва могу се обрађивати.

Онај планински ланац који полази од Ртња к северу, и који, што ближе к Дунаву, бива све шири и гранатији, има према ћупријском округу само једну преседао којом сада иде пут из падине моравске у падину тимочку, а то је она злочувена *Честобродица* међу *Светом Петком* и *Кривим Виром*. Ту је та планинска коса најнижа, и, благодарећи извору *Кривовирскога Тимока*, најужа.

---

2 Воде

Вода највећа која кваси ћупријски округ јесте *Морава*, која му је граница од утока *јовановачке реке* чак до утока реке Ресаве.

Ресава има два извора: један јој је у планини *Бељаници*, а други у месту *Крајишту*. Овај се други зове *Ресавица*. Ресава и Ресавица састају се више села *Дворишта*. Ресава тече највише с истока на запад. До Манасије јој је падина уска и дубока, а испод Манасије је широка, плитка, и врло родна.

Ресава креће многе ваљарице и воденице с више витлова.

---

[1] Тамо се изговара просто *Ум*.

Дужина њенога тока може изнети 9—10 сата. У Мораву она пада испод Свилајинца[1].

Раваница, у песми *Рован*, тече од манастира *Раванице*, па се у вароши Ћуприји слива у Мораву. Дужина њенога корита једва ако износи 2½—3 сата.

Црница, река која тече кроз Параћин, па се ниже слива у Мораву. Црница има два извора: један је у *Честобродици*, у месту *Врелу*, ½ сата више Свете Петке. Тај се крак зове *Грза*. Други је извор под брдом *Сисевцем*, код неке старе црквине. И ово је права *Црница*. Грза се слива у Црницу код села Давидовца.

Држи се да је вода реке Црнице особито добра за испирање вуне, те се с тога на тој реци свакога лета силна вуна пере.

Брезовица, река у оној планинској греди међу окрузима ћуприским и црноречким. То је једно удољасто поље, доста просграно и родно пашом. Средином тога поља тече река која на источном крају извире а на западном понире у вртачу. И та река и то поље зову се *Брезовица*. О том је била реч раније.

Немања, вода, која извире у пољу села Паљанâ, с леве стране пута кад се иде из Манасије к Раваници, из једне препукле стене која собом наткрива и само то врело.

Прича се да се неки Немањић, болестан, окупао у тој води и оздравио, па се и извор прозвао по његовом презимену *Немања*. Сваке младе петке и недеље *Немањи* долазе многи невољници те се купају лека ради[2].

Поток Немања слива се после у реку Раваницу на једно пô сата не дошавши до вароши Ћуприје.

Милутиновић, певајући бој на Иванковцу године 1805, овако узвикује овоме извору:

„О, Немањо, бродарицâ жрицо!
Крун' се зуквом и локвањма смјело,
Разљевај се у потомства позна,

[1] О *Ресавчини* је била реч раније.

[2] Има ту још један извор и за пиће, и он се зове *Петровац*.

Ка'но у Пек златоносне струје,
Славом српском . . . . .[1]"

Још се могу поменути реке: *моштаничка*, *војштанска*, и *гложанска*, које све утичу у Мораву, а све су врло краткога тока.

Минералне воде познате су само две:

Слана вода, у селу *Дражмировцу*, 2½ сата од Ћуприје. Вода ова још није испитана.

Сртовац, у селу Миливи, на десној страни Ресаве, извор који пушта неке мехуриће као да је угљена киселина. Људи тамо држе да је та вода шкодљива[2].

---

3 Равни

Равнице су највеће дуж Мораве, од утока *јовановачке реке* до испод села *Глоговца*.[3]

Даље, *ресавска равница*, која се почиње да шири на десет минута испод манастира *Манасије*, па се пружа, где ужа где шира, чак до утока Ресаве у Мораву. Ту су они родни ресавски кључеви који обиљем ни мало не уступају моравским равницама.

Колајна, равница дуж реке Грзе, на подножју брда Бабе, и

Дворишка равница до села Стењевца која је такође веома родна.

Све су те равни добре за сваки усев, а расте у њима и добра трава.

---

4 Шуме

Шумом је богата источна пола ћупријског округа, коме је највиши вис *Бељаница*, а западна пола има горе само по забранима.

---

[1] *Србијанка I*, стр. 96. — О овом извору има спомена и у мојим *„Путничким Писмима"*, стр. 205.

[2] О обе ове воде глед. *Дра Линденмајера: Опис минерал. вода*, стр. 95 и 104.

[3] У овој равници, код села Сикирице више Параћина, а и испод Параћина идући к Ћуприји, причају да је сејан пиринач у старије време. Кажу да се и сад познају ваде којима је ишла вода по тим пиринчаним њивама.

На Бељаници и на другим вишим косама, има горе: јелове, борове, смрчеве, брезове, јаворове, тисове, букове, брестове, кленове, граничеве; доле у равницама је лужник, цер, граница, јасен, брест, клен, леска, граб, крушка, и други шиб.

Од зверака има: лисица, јазаваца, куница, вукова, по који медвед; даље: јелена, кошута, срна, зечева, и по која дивља свиња (у источном крају). Око Раванице има опасних скорпија.

Од тица има: орлова, јастребова, кобаца, чапаља, сврака, чавака, врана, гавранова, голубова, грлица, кукавица, сојака, пупаваца (пупуњака), славуја, косова, чворака, и т. д.

---

5 Рудно благо

*Рудног*а *блага*, у колико се досад зна, има доста у Ћупријском округу, и то:

Мркога угља, у *Стењу*, у атару села Сења, око 2 сата на југоисток од Ћуприје; у селу *Бигреници*, 3 сата од Ћуприје; у *Паљанима* 1½ сата на исток; у *Сисевцу*, код извора реке Црнице; у *Осојку*, у општини села *Буљана*, повише Параћина; у *Шалудовцу*, *Мутници*, *Извору*, и *Клачевици*, све у параћинском срезу. — Даље има га у срезу деспотовачком, 6 сата на исток од Ћуприје, у месту *Жидиљи* или *Џидиљи*, па и у општини *војничкој* 4, и општини *кованичкој* 2½ сата од окружне вароши.

Г. *Хофман*, рударски инџинир у министарству финанције, који је ове угљенике проучавао, каже да у њима може бити, у најмању руку, 27 милијарада метарских цената, и, према томе, кад би се на годину вадило по 54 милиона цената, опет би га било за читавих 500 година[1].

Угља лигнита има у селу *Војнику*, недалеко од Манасије; и у *Вел. Пaпраку*.

Гвоздене руде има у *Жидиљи*, коју смо поменули мало пре, и у општини села *Војника*, које је такође помињано.

---

[1] *Српске Новине*, бр. 160 од 1875.

Ови су рудници готово сви горе под планином, на 2—3—5 сата од Мораве, а од главнога насипа који води од Свилајинца к Ћуприји, и одатле к Параћину и Алексинцу, по 1—3 сата.

Кад се начини железница долином моравском, отвориће се продајне пијаце свим овим рудама а нарочито угљену дубоко на југ, у турским областима; али ће за сењске угљанике бити увек најглавнија потрошња на Дунаву и у подунавским земљама, кад се Морава регулише и кад се пловидба по њој уреди.

---

6 Остаци од старина

Маћија, брдо више Манасије, на североисток од манастира. На врху су развале од некаквог старог градића које су јако опале.

Пасторак, друго брдо до Манасије, на левој страни реке *Ресаве;* и на овом је вису био градић, од кога се сад тек познају зидови.

У околини има прича о некаквој маћији и пасторку од којих су ова два виса добила своја имена.

Златоуст, стари манастирић, на ¼ сата од села *Дворишта*, идући низ Реку. И ту су Турци, као што се прича, кад је једном био сабор код манастира, ударили с оног града на Пасторку, народ поробили, цркву опленили, и порушили. Највише се народа (од тога сабора), бежећи од Турака, подавило у неком *Црном Виру* који је и данас веома дубок.

Тројица, развалине од старе цркве, у селу Буковцу, ½ сата уз Ресаву, више Манасије. Прича се да је и то био манастирић, и да је постао пре Манасије. И смрт Деспота Стевана прича везује за ову богомољу.

Милива, село, на десној страни Ресаве, са̂т и по од села Медвеђе. Ту има стара црквина која се још доста добро држи. Црквина се та зове као и село, и у народу се верује да је њу градила *Милева*, ћи Цара Лазара.

Манасија, град и манастир, на десној обали реке Ресаве, међу брдима Маћијом и Пасторком, на 4—5 сата источно од Свилајинца.

Богомоља ова, са целим градом својим, овако дивна и величанствена, засија у дане врло мутне за српски народ.

Студеница и *Манасија* два су, чини ми се, најкарактернија споменика из старе српске историје.

Оба ктитора, оба Стевана, беху људи силни умом и духом: оба виђаху далеко, оба жељаху много, оба могаху много, а оба не учинише једнако од онога што који жељаше.

Свети Симеун имађаше пред собом народ млад, крепак, вољан на рад, а око себе или остареле, или удаљене суседе. С наследником својих жеља и намера, Светим Савом, Немања се могао смешити кад год би погледао на ону страну гроба свога. За то је и задужбина његова бела и ведра, сјајна мрамором, прозрачна куполом, онако исто као што беше ведро и весело срце у Цара Симеуна, у свега народа српскога!

Две ста година доцније, његов имењак, наследник зањуљанога престола, Деспот Стеван Високи, беше такође човек крепка ума, широка хтева, снажне воље, — али прилике беху другојачије....

С истока, место-изнемогле Византије, дизаше се уређена освојачка поплава, а у земљи српској не беше једне мисли-водиље, не бејаше, да се тако изразимо, онога пламенога стуна који је некад водио Израиљце кроз пустињу....

Језекиљевим огњеним језиком говори песма злослутница:

„Сан уснила Царица Милица:
— — — — — — — —
Да се ведро небо проломило,
Да је месец на земљицу пао,
Да су звезде крају прибегнуле,
Да су њени двори изгорели,
Само један камен остануо;
И на њему кука кукавица."

Цар Лазар јој је добро протумачио сан; доиста је од царске куће Лазареве остао Србији једини Стеван, као какав огорео камен. Не треба ни помињати да је на том камену најприличније место и било за сињу кукавицу.

Кад народ изгуби мисао-водиљу, кад заборави оно што га чини једним живим организмом, кад заборави своју прошлост, а напусти будућност, онда у њему ничу странке ниске, бесцељне, себичне, као после кише печурке рудишњаче......

Нешто је на то налик било и у држави Стевановој....

К томе још он није ни порода имао. Колико је Деспот био државник, колико ли патријот, види се и по оном што је умирући само изговорио: „По *Ђурђа!* по *Ђурђа!*“[1] А зна се и чиј је Ђурђе, и како се владао према ујаку своме.

Видећи дакле да сунце среће српске нагиње на заранке, знајући да ће наступити одвећ тешки дани народу српском, али ипак верујући да се у дубини народнога духа још таји довољна сила која ће некад — нечувеним трпљењем изазвана на рад — обелоданити нов живот Срба, Стеван је хтео да тврдим каменом и трајном успоменом учини годимет васкрсу тога новога живота српскога.

Тражећи осаму и тишину, где би за живота могао непомућено гранати мисли своје о земљи и народу своме, он је изабрао место у Ресави, крај реке тога имена, и 1407 године отпочео ту зидати дивотну цркву Светој Тројици, па је је оградио тврдим градом са дванаест кула, међу којима је она што се зове „Деспотова Кула“ и данас необично висока.

Црква је дугачка 16 хвата, 4 стопе, и 9 палаца, а широка 8 хвата, 5 стопа, и 6 палаца.

Главно кубе над амвоном држе изнутра четири висока ступа. Црква је била живописана тако лепо да се то причало као какво чудо у свој земљи српској.[2] Деспот је чак у грчке острве слао људе те куповао утвари и украсе за ову своју задужбину. Књигама, утварима, и свакојаким богаством Манасија је била претекла и највеће лавре у Светој Гори. У самој цркви, Деспот је био начинио гробницу за вечни санак праху своме.

[1] *Гласник* XLII, стр. 319.

[2] „Призрѣнске црькве патѡсь, и деѵанская црькка, и пекьская припрать, и банско ѯлато, и ресавско писанїе неѡбрѣтаеть се нигдѣже (*Шаф. Pamat.*, *Летопис*, стр. 61.

Кад је све било готово, Деспот зовне српског патријарха, *Кирила,* са целим сабором српских владика, игумана̂, и других часних људи̂, те на Св̂. Тројице освете богомољу.

После тога сабирао је тамо учене људе, пустињике, и духовнике, који су се бавили мишљу и послом. С њима је он највољео разговарати се, и заједнички боравити. Ти су људи ту писали књиге за цркве, за манастире, и учионице народне онога доба. И сам се Стеван бавио тим радом, и с врло великим успехом.

И тако је она Манасија, која је Деспоту за живота била мольчанїю селенїе, по смрти његовој постала речити представник српске прошлости, и проповедник боље будућности.

Чујмо како говори биограф Стеванов о крају његова живота, и о његовом укопу у Манасији:

„Стефань идѣаше кь Бѣльградоу, и бывь на мѣстѣ нарицаемѣмь Главица, обѣдовавь индѣ вь еже ловити и ловештоу еште вьзѣмь крагоуища на роуцѣ своей. Егоже приемь не по подобїю ношаше, иже до здѣ вьса по подобию и оудивлениемь произвоѓен и творен, и на кою же страноу прѣклонаше се с коня пасти. Егоже подьемьше сь обоихь страну водѣахоу до Стана. И вь шаторѣ бывь лежааше вьсѣмь оумилено видѣние. тьчию единь глась испоустивь: „по Гюрьга, по Гюрьга, глаголе. И сице иничьтоже отвѣштаваалше даже до заоутра, егда и доухь свой прѣдасть господеви.

Прѣстави же се вь лѣто ҂ѕцле, вь ѳї. дьнь, мѣсеца Їюлиа вь соуботоу час .е. дьне. Егда же сь кона несьбить бывающь, бысть кь градоу громь таковь единою вьнезаапоу, ꙗковь же иникогдаже нам слышати и страшьнь, оть егоже часа и тьма бысть по вьсей странѣ той, ѥлико нощь мьнѣти быти иже вь захождении сльньца мало пакы просвѣтьлити се. Сиа же ꙗко вь полоу дьне бише.

Сим же сице бывьшим и кое оумиленние гласы не слышати бѣше тогда! лицомь кь земли падание и крьвемь оть сихь пролитие и ина ѥлика не ꙗко господина тьчию ридающтимь нь ꙗко отьца любоучьстьна. Таже оубо послаюуть по Гюргьа. сами же поемьше того несѣхоу кь гробьници (О еже вѣшти мно-

жаѥ воѥвода силамь оустраѭше!) юже самь сьѕда вь Ресавѣ. О любоучстнаго воиньства любоучстьнаага господина! Не вьѕрѣше тогда ни жены чеда ни страны своѥ ни ино ничьтоже. Таже и сьблиѕь тоу нѣгдѣ исмаилитьскоу воньствоу соуштоу нь ни животь свои ни вь чьтоже вьмѣнише, вь ѥже положити того вь мѣстѣ идѣже повелѣ. Тамо же бивьше кыѥ жалостныѥ ѩко гласы не слышати бѣше! Лиць сьдраниѩ и власовь трьѕаниѩ и свѣтьла вьсѧ оумети вьмѣнѩѥмаѩ· вь мѣсто бо многосвѣтьлыѥ одежде вь вретишта и сиѩ аште гдѣ пометьноута иноучскаѩ не полоучь вьѕьмь на оуди расѕѣплѩеше вь ѥже страньно вьсако быти вь страньнѣмь иѕмѣнѥнии. Конѥи же обреѕаниѩ и проуаѩ. Оугрьскыимь же витеѕомь слоугамь ѥго иѕоумительныѥ гласы вьпиюштиимь: кь комоу проучеѥ нась посылаѥши; чьто дрьжавѣ твоѥи сьгрѣшихомь и сице нась вь неѕаапоу отьгоньши; гдѣ твоѥго подобиѩ славы же и красоты и многыхь даровании обрештемь; оть ныниѩ сладости и красоты мирѧ сего лишихомь се; оть ниниѩ сири и страньни обрѣтаѥмь се, ѥлико и соуштиимь вь иноучсцѣмь образѣ растрьѕаюштиимь се и власы брадьныѥ пометаюштиимь. Многоучстьныѥ же и свѣтлыѥ ихь же и ть дажс до толѣ иѕредьнѣ поучитааше и облобиѕааше, и инь ино нѣчьто вѣштааше подобьно горести. И вьса вь иѕоумлѥниѥ прихождаахоу ѥлико аште бы вьѕгласити свештеньникоу или диѩконоу: ѥште молимь се о блаженѣи памети присьнопомьнимаага господина деспота Стефана. Нѣкьто оть славьныихь власы своѥ брадьныѥ трьѕаѥ вьѕывааше· ни иноче никакоже смѣѥши сиѩ решти. И вьсѣмь коупьно иѕь гльбины срьдьца ѩко львомь подобеште се рыкноувьшемь и сьтвориш вь истинноу новии Исраилитѣне новомоу Исраилю плачь велии. Ради же врѣменьнаага тьштаниѩ спѣшьно окретавьше положише вь црькви о десьныихь вь храмь вьходеште. Вь градь коупьно вьсходеть, глаголюже Бѣльградь, и приходеть, странамь вьсѣмь вьѕвѣштено бысть бывьшеѥ, ѥже вьсѣмь вь грады бѣжати и острова.[1]

По овоме, Стеван је одмах с места где је издахнуо донесен у Манасију, и ту сахрањен. Међу тим друга версија биографије

[1] *Гласник* XLII, стр. 319—320.

Стеванове изреком каже како су његови људи, одмах по што је он издануо, послали по Ђурђа, а **сами поемше того месаху въ гробъ, и погребоша уъстно въ цръкви въ Бѣлградѣ.**[1]

Можда је овако било у први мах, па је он после неког времена пренесен у Манасију, у своју задужбину, да ту борави вечни санак?

Шта пак народ прича о смрти и о месту укопа Стеванова, ми смо поменули на стр. 237 ове књиге.[2]

Несрећа која је после Деспота Стевана грозила Србији није мимоишла ни задужбину његову.

Године 1456 помиње се да је изгорела Ресава.[3]

---

[1] *Гласник* XXVIII, стр. 427, што смо већ навели на страни 27 ове књиге.

[2] О месту где је издахнуо Деспот Стеван ми сад можемо, по добивеним подацима, нешто више да кажемо.

Године 1823, Јануара 28, издао је *митрополит Агатангел* попу *Василију Гашпаревићу* синђелију на парохију коју су састављала села: *Стојник*, *Марковац*, *Дервенглаве*, и *Копљари*. — Под 29 Јануара пак 1823 *Кнез Милош* о том истом пише:

„Кнезу и кметовима села Стойника. Марковца, *Дервенглава*, и Копляра Мое поздравлѣ.

„Именованый Василiе Гашпаревићъ, рукоположеный од митрополита београдскогъ Агатангела во священика пошилѣ се к вама с препоруком моiом да имате реченог ереа Васiлiя вашег признати, и нѣму сваку пристойну и надлежећу почесть отдавати како и проча по досадашнѣм указу обична, за отправленiе службе нѣгове по закону нашем без противленiя на свое време издавати му налаже се вам. Никакав священик у горе означена села у будуще ни найманѣг участiя да неима. № 144."

Учитељ пак садашње стојничке школе, г. *Гавра Лазаревић*, каже да се данашњи засеолак *Црквине*, где су црква и школа, пре звао *Дрвенглаве*, па се прозвао *Црквине* због развалина од старе цркве која је изгорела 1813 (на којима је подигнута садашња црква 1841). Кад је копан темељ за ову цркву, ископано је под једним кленом 12 људских глава без костура̂. Ово нека је допуна ономе што је говорено на стр. 236—238 ове књиге.

[3] *Гласник* X, стр. 273. — Ваља приметити да се манастир овај и град зове *Ресава*; име *Манасија* мора да је ново, јер се у *летописима* нигде не помиње.

Године 1458, Махмуд-Паша заузео је *Ресаву* (Манасију) заједно с *Вишесавом, Жрновом, Белом Стеном, и Голупцем.*[1]

За своје владе, Турци су држали Манасију као и сваки други град; ту је седео један старешина с неколико сејмена—војника.

Године 1815, кад је Кнез Милош, примивши се народног устанка у Такову, почео путем преговарања старати се да народу обезбеди правице које би се морале иначе само мачем задобити, онда се један од војвода — Павле Цукић — одупре таком поступању, одвоји се од Милоша, затвори у град Манасију, и науми да се непредаје ни турској војсци ни Милошевој, ако би и она пошла на њ.[2] То је трајало мало; разумна беседа војводе *Вујице Вулићевића* смирила је бујнога *П. Цукића*, и ствар се изравнала без икаквих жртава.

О Манасији је писано на много места. Дужност нам је поменути саставе који се находе: У *Српском Летопису* за 1863, II, стр. 51; у *Гласнику* XXI, стр. 87—90; у делу г. *Каница* „*Serbien*, стр. 23“ Г. *Ст. Тодоровић*, помоћу г. *Јевђенија*, сада владике неготинског, а пређашњег архимандрита манасиског, издао је слику *Манасије*. Њу треба да има бар свака српска школа.

Испод Манасије, на једно четврт сата, како река Ресава изађе из теснаца, и како пред њом пукне долина, находе се на левој страни остаци од некаквог великог здања које се зове *Хан*. Прича се да су то биле касарне за војску. Најближе село ту што је зове се *Војник*. Из ког је доба све то, не може се још тачно да каже.

Качан или *Качер*, градић, на један пушкомет од села *Медвеђе* у Ресави. Сад се од тога града познају само темељи. Прича се да су га градили *Јелини*. Покрај града има и стари насип који долази однекуда од Мораве а упућује се онамо преко реке Ресаве. Кажу да је водио у кучајнске мајдане. Пут овај сада не ради, али је начињен тако да се оном који га је градио не може одрећи знање таквих послова.

У Качану се находе стари новци и друге старинске ствари.

---

[1] *Гласник* X, стр. 274.

[2] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 398 –401.

Град Орловића Павла. На врху брда *Бабе,* више села Лешја, има стари градић који је већ скоро до темеља порушен. Прича вели да је њега градио Орловић Павле баш према граду Тодора од Сталаћа који смо ми поменули у крушевачком округу.

Раваница, 2 сата на исток од Ћуприје, крај воде Раванице или Равана, као што се зове у песми, задужбина *Цара Лазара* коју он подиже године 1381,[1] посветивши је *Спасову дану.*

Црква је дугачка 89 а широка 28 стопа.

За постање Раванице народна песма[2] даје велику заслугу Царици Милици, жени Лазаревој. С ђенијем предвиђења који је толико богодан женској природи, она, у обиљу свакога царскога блага, подсећа крунисанога мужа свога да помисли шта ода шта бива, да се сети шта ће њему бити до послетка. Она би рада била да он створи што трајно, што — ако се може — вечито у земљи својој. Она му ређа све оне светле тачке које су већ давно славиле имена многих Немањића дајући народу српском видело, поуку, и васпитање у духу јеванђеља. Рада би била да и он себи задужбину начини, јер у противном случају, вели, не ће им пристати благо

„Ни за здравље, ни за нашу душу,
А ни нама, ни коме нашему.“

Цар осети сву истину Миличина прекора, па рекне:

„Хоћу градит' цркву Раваницу
У Ресави крај воде Равана;
Имам блага колико ми драго,
Ударићу темељ од олова,
Па ћу цркви саградити платна,
Саградићу од сребра бијела,
Покрићу је жеженијем златом,
Поднизати дробнијем бисером
Попуњати драгијем камењем.“
Сва господа на ноге устала
И часно се Кнезу поклонила:
„Гради, Кнеже, биће ти за душу,
И за здравље Високом Стевану“

[1] *Monumenta Serbica,* стр. 199—200.
[2] Књига II, стр. 198.

Милош, који је увек гледао најпре да нађе истину, да позна што је по себи добро, па да га похвали, не похита да изјави владаоцу своје одобравање.

Кнез опази Милошево ћутање, и позове га да и он каже шта мисли.

Милош се одзове тај час. Поменувши све несреће које су баш тада претиле Србији, и због којих није било путно расипати толико своје благо; напротив, верујући у већу трајашност камена и у вечитост идеје, светује Кнезу:

„Да копамо мермера камена,
Да градимо цркву од камена.
И Турци ће царство преузети,
И наше ће задужбине служит'
Од вијека до суда Божјега.“

И ако је Милошев савет био Цару по вољи, опет је, по сведочанству летописца,[1] „црква Раваница сва била ишарана златом и обогаћена судима сребрним и позлаћеним“. Царски ктитор њезин набавио јој је све што јој треба, искићено бисером и драгим камењем.

„Около је Раваница била ограђена градом и са седам кула утврђена.“[2] Избројивши шта је још Цар начинио, летописац додаје да је за игумана поставио *Арсенија*, па завршује овако: „А сьзда и дроуги храмъ лежещь кь восточнѣй странѣ въ подгоріи мѣста того близь великие лаври (Раванице), и болницоу оустроивъ въ оупокоеніе болѣщимъ инокωмъ и странимъ и расслабліенимь.“[3]

Где је местимице била ова друга црква, ја не могу казати. Не знам да није то била црква *Петруша* код села Буљана?...

[1] *Рукопис* у Народној библиотеци, у Београду, бр. 23. — *Гласник* XXI, стр. 90.

[2] Прича се да је једна од отих кула била необично висока и на њој се свако вече палио фењер кад се почиње вечерња богомоља у Раваници, па су на тај фењер гледали свештеници чак из Крушевца(?) те и тамо, у исти са̂т, почињали богомољу на коју је долазио *Цар Лазар*.

[3] *Гласник* XXI, стр. 90 и 91.

Прича се да је у Раваници рака испосника *Св. Ромила* који се ту испаштао, преминуо, и посветио. Он је био један од оних Синајаца које смо ми помињали у Светом Роману, у алексиначком округу.

Њему има написана служба[1] као год и Светом Цару Лазару.

Тело Св. Цара Лазара, кад је пренесено из Косова, положено је било у Раваници. Одатле су га пренели духовници 1683 у *Сент-Андреју* више Будима. Отуд су га вратили у Фрушку Гору, и ту су обновили стари манастир *Врдник*, назвали га *Новом Раваницом*, и у њему положили Цара-мученика[2] где почива и данас.

Раваница је горела 1398; а 1438 заузео ју је Цар Мурат кад и град *Борач*, у Гружи.

О Раваници се помиње у многим списима домаћим и страним: у *Pamat*, *Шафарика*, стр. 62, 72, 74 и 77; у *Monumenta Serbica*, стр. 196—200; — у Путешествію *Вуича*, стр. 85; — у *Serbien* г. *Каница*, стр. 30—34; *Србском Венцу* г. *Т. Влајића*, стр. 1—9; — у *Гласнику* XII, стр. 681; — *Гласнику* XXI, 90—93.

Света Петка, на југоисток од Параћина, крај реке Грзе, нов манастир на темељу старе црквине подигнут 1824 године.[3]

Миљков Манастир, на самој обали моравској, 2 сата на југ од Свилајинца. Богомоља веома незнатна. Кажу да се звала и *Буковица*, а градио је, веле, некакав *Миљко*, богат човек из села Гложана.[4] Над црквом је брдо *Градац*, а и сами је манастир подигнут, кажу, на неком старом црквишту.

Петруша. У атару села Буљана, онде где река Црница излази из планина у равницу, био је веле некад велики и чувени ма-

---

[1] *Гласник* XII, стр. 681.

[2] *Гласник* XII, стр. 682.

[3] Моја *Путничка Писма*, стр. 224. о обнављању ове богомоље.

[4] Међу тим, има друга прича која обухвата неколико остатака од старих богомоља. Тако се каже, да је било пет братâ: *Тута*, *Јаков*, *Тома*, *Златко*, *и Миљко*. *Тута* је градио богомољу на *Тутином брду*, у Малом Поповићу; *Јаков*, *Јаковиће* близу Мораве; *Тома*, *Томиће*; *Златко*, *Златенац*, у Радошину, а *Миљко Миљков Манастир*, у Гложанима.

настир, а река Црница која поред њега тече звала се *Белица*. Једном, причају, кад је ту био велики сабор, ударе Турци и поробе сву нејач, а људе исеку који год није могао измаћи у планину. *Белица*, веле, тада потече крвава, па се с тога прозове *Црница* ето до данас.

Град или *Чукар*, четврт сата од села Мутнице, код „Беле воде,“ стара градина за коју ништа више нисам могао дознати.

Стара црквина у месту *Облежи*, на реци *Зубрави*, између извора *Немање* и села *Бигренице*, од прилике на средокраћи. Ништа више нисам могао дознати о животу коме је та зидина данаске тако нêм сведок.

7 Становници

а. њихове историјске судбине

По званичним списковима данас има 92 села у целом ћупријском округу. Њихова имена наћи ће читаоци ниже на обичном месту. Од отих села око 30 њих помињу се у повељи Цара Лазара којом их је он 1381 године придао својој задужбини Раваници.

Ми не знамо какве су биле дужности ових села према цркви којој их је цар дао, али се свакојако може претпоставити да су становници њихови имали да сносе неке терете према тој царској задужбини коју је цар доиста начинио о „свом хлебу и о своме благу.“

При свем том, људи су ови сматрали Раваницу, задужбину оца, и Манасију, задужбину сина, као светле и врло миле тачке у своме крају.

„Гости“ који су, нарочито у старије време, долазили гомилама тим богомољама, и многобројни сабори који су се око њих сабирали најбоље посведочавају то народно расположење.

Становници ћупријскога округа нису велики богомољци[1]; они

[1] У Ресави је до пре 10—15 година било 16 села без цркве. Власт је имала много муке док их је склонила да начине цркву у селу

на манастире Раваницу и Манасију не гледају као на средине чисто религиозне; него као на представнике некадашњег бољег доба, некадашње снаге, ума, и уметности српске.[1]

Песме су им очувале од заборава оно обиље у ком је био Цар Лазар (1381) кад је градио Раваницу, а приче су им опет казале с коликом је бригом Деспот Стеван Високи, пред буром над српском државом, тражећи *уједињенију селеније* дизао красну и тврду Манасију.

Храњени дакле песмама и причама, а гледајући очима овако дивне задужбине својих славних предака, они су очували и кроз најцрње дане свест о оном што су Срби били некад, и тврду веру у оно што они могу бити опет.

Таквим осећањима давале су добар заклон и планине бељаничке у које се Турчин није усуђивао шале да уђе. Сам Карађорђе, као што је помињано раније, ишао је често тамо на зимовник.

Кад је године 1804 букнуо у Шумадији отворен устанак на Турке, онда су Ресава и Млава устале у један мах као да су биле једна управна целина. Док се Миленко спуштао низ Дунаво, дотле је Добрњац корачао уз Мораву, јер су га чекали и прихватали јуначки Ресавци.

И тако се не само ова нахија одмах одметнула од Турака, него је на њеном селу *Иванковцу*, 1805, одржана победа која долази у ред најславнијих и најсрећнијих победа српских за оних 10 година борбе.

Параћинска нахија, као део садашње ћупријске, очишћена је од Турака у почетку 1806, кад је оно Добрњац освојио Параћин, Ражањ, и Алексинац.[2]

Медвеђи. И ако су им Манасија и Раваница далеко, људи су били задовољни да им и ређе оду, али бар да се тамо нагледају лепоте какву у своM селу немају и не могу да имају.

[1] Сељаци око Манасије изговарају ово име *Намасија* (нама сија), и с поносом тврде да оно долази отуд што та тако славна богомоља најближе *сија њима*, Ресавцима!

[2] *Писмо К. Јовановића*, капетана, од 7 Февр. 1806, у *Архиву Срп. Учен. Друштва*, бр. 399.

И у другом устанку, 1815, Ресава, или права ћупрйска нахија, отргла се од Турака одмах, а параћинска је устала на Турке на крају године 1832 кад оно крушевачки бези Френчевићи, отмицом двеју девојака Српкиња, већ последњи пут увредише рањаво срце народа српскога. Ствар је та испричана у окрузима крушевачком и алексиначком.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Стеван Синђелић

ВОЈВОДА РЕСАВСКИ

Докле год буде у људским грудима јуначких срдаца, докле се год буде поштовала преданост и пожртвовање за узвишене идеје, докле год, најпосле, презирање смрти буде искључно право само великих душа: дотле ће име и Стевана Синђелића бити дика и понос не само Ресави него и свој земљи српској.

Стеван Синђелић родио се у селу Грабовцу, у срезу ресавском, 7 сата на североисток од Ћуприје.

Синђелић је најпре био момак у ресавскога оборкнеза *Петра* кога су Дахије посекле у почетку 1804.

После смрти тога кнеза, власт је у Ресави некако прешла на Стевана, и он је је употребио да се Ресава што снажније придружи устанку 1804.

Прво јуначко дело учинио је Синђелић на месту *Јасењару*, поред садашњег насипа који води од Свилајинца к Ћуприји, 3 сата од села Медвеђе. Турци су ишли из Ћуприје, а Стеван с Ресавцима, и с неким *Кривокућом*, одабраним јунаком из смедеревског села Марковца, заседне ту те их дочека, многе потуче, а оне што остану натера да се врате у Ћуприју.

У овом боју пао је јунак *Кривокућа*, и прича се да га је убила пушка од српске стране, само се не зна: је ли то било нехотице или навалице из какве освете.

Србима је било врло жао овога јунака; за то узме сваки по камен у руку, и бацивши на једно место, сваки рекне: „Проклет био ко уби Кривокућу!“

На Иванковцу 1805 Стеван се находио такође заједно са Добрњцем и Миленком, а од 1806 био је највише на Делиграду.

Кад је године 1809 српска војска, по заповести Милојевој, оставила Делиград па пришла ближе к Нишу, и заузела село Каменицу, онда је Стеван начинио шанац на месту *Чагару*, најближе к Нишу.

Како је што бивало на том шанцу до славне смрти Синђелићеве дај да послушамо самога *Милутиновића* који овако виче:[1]

„Право 'мате лијепе Ресавке
Не женит' се ни удават' муж'ма
Који ране показат' нејмаду
И јунаштва и заслуге опште
Као ваши први и последњи
Јунак-момци, вам и српству дика!
Каменице окршај знатан је,
Срб се разби, ал' при части оста,
И Варвари познаше оружје,
Нит' ће умрет' док живота игде,
И у коме поднебесног света,
А војвода *Ресавац Стеване*,
Англеством се обесмрће самим. —
По несретној мучно л' заборавној
Овда распри двојице презрених,
Глупљи оста а отиде ја — ја....
Су шест стотин' Гургусовцу правце,
„Бранит' Вељка?" Та да није амо,
Ђе и треба и збиљост се иште;
Па и тамо кад не било боја,
Паче ли га сам не хтевши наћи,
У Делиград!..? сан боравит' пош'о!
Кад глас војне и бакице креће....
Ово ли је завичајца дело,
Срдити се к'о балавче мало,
Што му с' не да колико му зјаје;
И мемељук упорност ће јавит,
Ал' је Хришћан дужан повињењем
Вишим судбам, та врлости путма

[1] *Србијанка* III, стр. 170—174.

Онај оста, него да не поста!
Како зглед'о многољудство турско
Напанувше Ресавчева шанца
У сред' поља и најближ' им бивша
Постављена с две тисуће браће,
Ал' све српка какве игда роди.....
Да шчекају на плотуне Турке,
На топове и на срца чврста;
Пак с' окола из једанаест шанчев'
Удрит' прочи на плећа душману,
Тим га смести, узбит', и разбити.
По разреду да се поступило
Слава б' чиста победу венчала,
Ал' с Милојем ко б' зборио после.
С' тог' истоме дух ишчезе бречње,
Како смотри насртаје турства,
Сам не смједне, ни позволи коме
Већ' неколик' још својијех смлати
Да не трче помагат Ресавцим',
Борећим се, и близ доспјевавшим
Тек' од огња изгорјети силна;
Још проклетник!....?
Младенова свећа и рукосад
На свог хата, па што игда тутањ!
Не устави с' чак до Делиграда,
Не он да град, већ град њег да чува;
Ал' од правде и узајма свога
Нема с' куда, најзад под мач шију,
Кад год било, и ђегод му драго;
Судија нам посред груди сједи,
А судбина невиђено срета
Док и Цербер налане нас грдни.
Само Пауљ и су мало друштва
Што с' усуди те удари с двора
Слабо, позно.... попадали храбри,
И сав опкоп већ испуњен Турц'ма
Мртвим', живим, па преко њих здрави;
Сам седми се Стеван затворио
У цебану, откле јоште брани;
А кад виђе да и над њу исту
Успеше се наврвели Турци,

Рече својим, на вољу им даје
Од два гора једно да загрле:
Ил' с' њим скапат' ил на јуриш поћи,
Отворио, раде поиспушт'о
С јединијем јатаганма бритким,
Тер нетко их што изадр'о цигли,
И он јадник сав у ранам тешким,
Нит мимош'о ко га не кључио;
Донекле се једва одмакнувши
Запјенио од муке и жеђи
Чак у шуми негде неког Срба
Пристигао, суставша ли наш'о
Уставио г' Богом побратив' га
Да причека расказат' му случај,
Пак на рукам' издахнут' му одмах
Вратив душу велерадо врутку...
„Стеван нам је војвода остао
Сам у Турц'ма, наске испустивши,
Тко б' изаш'о да за њега каже,
Нек' му стара не нада се мајка,
Верна љуба за бољег удаје;
А он ништољ у џебану здими,
Дигну себе но и Турак' мноштво,
Што их год се ту десило близу,
Све у лагум, у небеса л' живе,
Нек причају Азрети-Алији
Сḷб једини шта их потријебља;
Себ' прегорјев, највише се може.
Сами Турци признавали после
Много хиљад' на број да их мање
Чак побједе већ клонили с' такве
И ако су кулу сазидали
Од српскијех сву тобоже глава....
Нег' видјевши да је число мало,
И побједи да придаду вида
К врху исту својим надзидају
Ал' памети с' не изглади случај."

По оној белешци на књизи у београдској цркви коју смо ми раније помињали, Стеван је ово славно дело извршио 19 Маја 1809 године.

Благо њему; он ће живети до века!....

Стеван Живковић

Стеван Живковић родио се у селу *Прњавору*[1] код Св. Романа, на десној страни источне Мораве, око 9—10 сата западно од Ниша. Старо му је презиме *Крстић*, а оцу му је било име *Илија* који је имао брата *Живка*, врло богата човека. Овај Живко оправио је манастир Светога Романа[2]. Стеван се прозове не по деду, ни по оцу, него по овом стрицу — *Живковић*. Кажу да је отац његов Илија био узео једном од брата свога Живка „харачку књигу“ (признаницу о плаћеном харачу — 3 гр. и 12 пара) и показао се с њоме као Живко а не као Илија. Од тога веле да је и сину му Стевану остало презиме Живковић. Али може томе бити и други узрок и постање.

Живко је био човек богат а Илија сиромах.[3] У Живка је било шест синова а у Илије јединац-Стеван. И Илија прода свога јединца сина неком *Константину Ђурчији*, из Београда за 100 гроша.[4] Тако је Стеван дошао у Београд. Ту се изучио у трговини, и доцније врло обогатио.

У време Дахија, пребегне он у Земун од турске силе.

---

[1] Село је то припадало онда кнежини ражањској а ова је била део параћинске нахије. Сад тога села нема: пре неколико година због плављења воде која се слива с брда, раселили су се одатле Прњаворци и населили на другој страни брда *Градишта*, до села *Праскоче*. То ново село припада општини праскочкој а име му је *Манастирско*.

[2] *Гласник* XXI, стр. 12.

[3] Као дете, Стеван је кажу сваку ноћ страшно плакао. У то дођу у село неки ећими (лекари) који су онда путовали по народу и давали лекове болесницима. Чувши Стеванов плач, они рекну: „Ово је дете *ноћљиво*,“ т. ј. има болест да ноћу много плаче. Они му даду некакав запис да га заварче од плача. Запис је коштао 1 грош; али нигде ни у кога није било гроша! Весела му мајка једва нађе 1 грош у неке комшике те плати детету лек, а после је кони за тај грош ткала платно равна 4 дана! . .

[4] Доцније, у највећем свом благовању, Стеван није трпео да му отац изиђе на очи, него га је одгонио с речма:

— Ти си мене продао за 100 гроша! Одлази! одлази!“ а слао му је редовно новаца, и хране, и одела.

Кад букне устанак 1804, Живковић је први почео набављати и слати Србима џебану и све друго што је требало за војну. Године 1805 слан је као народни депутат у Цариград, и шта је тамо и после тога израдио, казује се под *Иванковцем*.

По што Срби узму Београд, он се врати из Земуна натраг у Београд. Он је тада већ био тако богат човек да је некад давао Совету по десет хиљада дуката на зајам, а и појединима је људма много добра чинио. При свем том није могао доћи до власти у Србији, једно што је био варошанин, како вели Вук,[1] а друго што је на њега мрзио Младен а и он на Младена.

Ипак се зна да је њега као паметна човека слао Совет Вељку да се находи уз овога, и памећу својом умерава прекомерно јунаштво Вељково.

Кад су оно Миленко и Добрњац показали своје незадовољство према Карађорђу и Младену, Живковић је био с њима, и показивао је више енергије и одважности од обојице њих. За то буде окован и затворен у београдском граду.[2]

После неког времена тамновања, позове га Карађорђе у Тополу, и опрости му све; али он узме пасош и сам оде у Каравлашку.

Живковић се два пута женио, или боље рећи имао је две жене. Прва његова жена била је из села Остружнице, тетка Кнеза *Максе Ранковића*. С овом женом родио је четворо мушке деце. По несрећи, жена му се ова страшно пропије и проневаљали тако да је он, најпосле, остави и узме жену Дахије Аганлије која се била покрстила и добила име *Љубица*. Суд онога времена пресуди да Живковић да̂ својој жени на свако дете што је родила с њиме по једну кесу (свега 2000 гроша). Живковић од своје воље да јој 5 кеса што му је родила четворо деце, и две кесе што му је била жена — свега 7 кеса.

Најпосле се ова његова жена тако проневаљали да је због пића и блуда по наредби Карађорђевој бачена у Дунаво и удављена[3].

---

[1] Правительствующій Совѣтъ, стр. 22.

[2] У оковима (на једној нози и на једној руци) кажу да је, докле је год тамновао, по цео дан ударао у тамбуру и певао.

[3] Кад би он отишао на војску, та његова жена, оставши с дететом

Кад се Живковић, године 1835, вратио из Русије овамо, Кнез Милош му је одредио 300 талира годишње пензије.[1] Он је тада мало времена овде остао. Имао је на дугу многе новце у сељака око Београда. За то их једном дозове све, упита се са свима, и почне једнога по једнога призивати и питати: колико је који дужан. Како му који призна дуг и замоли за почек, он нађе његову облигацију, покаже му је, и подере на његове очи. Подеравши све, он им изјави: да му више нису ништа дужни, и тако се опрости с њима!...

Одавде се он врати опет у Русију и, као што сам разабрао преминуо је у Полтави. Жена пак његова *Љубица*, некадашња Аганлиница, дошла је после амо и овде је и умрла.

Живковић је био мален порастом, црномањаст, а под старост сед као овца, у лицу пак био је румен као ружица.

Најпосле, нека се зна и то да је било два Стевана Живковића у Карађорђево време. Један је овај кога живот сад испричасмо, а други је онај кога је Прота Ненадовић дозвао из Беча где је учио права. Овај други је превео *Телемака*.

Кнез Петар
из Гложана[1]

Кнез Петар из села Гложана био је важан човек у Ресави. И од њега су се бојале Дахије као и од осталих првих људи у народу. За то га, по оном плану који су смислили били за умирење Србије, ухвате у Ћуприји, кад је био однео данак, па погубе у почетку 1804.

Песма је и овога Петра уврстила[2] у венац мученичких имена, који се оплео пред што ће се уздрмати „бутун Шумадија."

на сиси, зарезила би дете само у соби те би јадниче свискавало од плача, а она би сву драгу ноћ ђускала и играла с момцима певајући:

„А где ћемо село селит'?
„Међу очи девојачке"....

[1] *Српске Новине* 1835, бр. 10.

[2] *Песме* књ. IV, стр. 144.

Кнез Милисав
из медвеђе

Милисав Кнез из Медвеђе био је, као и Петар, човек уважен, те су и њега Турци хтели погубити, али је он у онај мах измакао. Доцније је и Кнез Милисав оставио своју главу на Каменици 1809, када и толики други ресавски јунаци.

Милија Здравковић
кнез ресавски

Милија Здравковић, из села Ломнице, саветник ресавски. Он је изабран у Совет по што је Карађорђе онако кратком пресудом отерао из Совета *Ђурицу*, ресавскога советника.[1] Кад се 1813 тај Милија и син му Милосав предаду Вел. Везиру, он овога последњега поклони *Попу Дини Нишлији*, који је наскоро иза тога постао београдски Митрополит, те му Милисав буде као неки писар.

За време Хаџи-Проданове буне, Турци притегну и старога Кнеза Милију, и у мало га не посеку, да га не измоли речени Митрополит *Дионисије*.

Кад, али једно вече, преко тога везирова опроштаја, пошље Ћаја-паша људе, те Кнеза Милију узму из митрополитова конака, одведу у град и погубе, па му главу набију на колац.[2]

Тако је и овај Ресавац свршио свој живот као мученик за народну ствар.

Милосав Здравковић—Ресавац

Милосав Здравковић—Ресавац, син тога Милије, кад види шта му би с оцем, он се с митрополитовим знањем измакне из Београда, под изговором да купи владици димницу, и оде у Ресаву где га затече устанак таковски 1815, после ког њега одмах видимо с војском на Рановцу, где с Павлом Цукићем и другима разбија пожаревачке Турке, а после је имао с њима и други бој на Миливи, али је тај несрећно испао за Србе.

[1] *Прота Ненадовић*, *Мемоари*, стр. 196. и 197. — Само га Прота назива *Велисав*, а *Милутиновић* (стр. 179) и сви други веле да се звао *Милија*.

[2] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 180.

Милосав је, потад, остао старешина у Ресави све до 1839, када је постао државни саветник, и прешао у Београд.

Милосав Ресавац стекао је велико имање, тако, да се некад бројао после Кнеза Милоша у најбогатије људе у Србији. За њега се прича да је на повојницу пок. *Кнезу Милану*, првом сину Кнеза Милоша, послао колевку од чистога сребра! Даље се прича да је он, кад је носио у Крагујевац данак који је купио од народа, на неколико местȁ уз пут устављао се, одваћивао новаца и остављао у шупље грмове — „да нас, говорио је сам: — не би карао Господар што смо оволико узели од народа." А кад тамо, Кнез прими и оно као врло много, па прегршју одвоји Ресавцу, те му дȁ за труд!...

Милосав је био умешан у буну Милетину, и у буну Вучићеву 1842 године.

Умрьо је и укопан у Свилајинцу.[1]

Илија Барјактаровић

војвода

По што је Афис-Паша разбијен на Иванковцу Карађорђе је, вели покојни Јокић, поставио *Илију Барјактаровића*, трговца из Извора, за војводу.

Овај је Илија после био један од одабранијих војвода на том крају, и највише се бавио на Делиграду. Године 1812, у *Карађорђеву Протоколу*, само је њему писано 73 писма, и он се зове *„Господар и војвода."*

Не знамо за крај његовог живота. *Јокић* каже само то да је умрьо, али где, и када, нисам могао дознати.

Још се помињу из онога старијега доба:

Станоје Росић, буљубаша у Ћуприји. И он је умрьо;

Ђура Н. из Војске, такође буљубаша;

Поп Станиша, из манастира Црквенца (?) „храбра једна

---

[1] Син покојнога Ресавца давно нам је обрекао послати податке бар о последњим данима оца свога, па ево ни до овога часа не посла!!..

јуначина, вели *Јокић*, који је био Стевану (Синђелићу) и војник и саветник.“ И он је умрьо код своје куће.

Кад је Карађорђе поставио Илију Барјактаревића за војводу, онда је и неког *Велька из Параћина* одредио за *кнеза*, а неког *Шунду за бульубашу*.

Стојан Јовановић—Лешјанин

Стојан Јовановић родио се 1796, у селу *Кушильеву*, испод Свилајинца у путу, кад му се отац враћао из фрајкора кући својој у Лешје.

Стојану није било више од 15—16 година, а већ је на Делиграду у логору замењивао оца свога.

Кад му је било 20 година изабере га село, и преко његове воље, за сеоскога кнеза. Својим мушким држањем према турским власницима, својом природном правичношћу и добротом, он наскоро постане чувен у свој својој околини и тако на вилаетској скупштини у Параћину буде изабран за *вилаетског кнеза*. То је било на кратко време пре 1832 године, када ће параћинска нахија устати да се сједини са Србијом.

Кад су Турци већ опазили знаке народнога кретанья, они дозову Стојана у Параћин, и ту су га држали 15 дана као таоца за мир у нахији. Али Стојан, чим се из њихових руку ископельа, разашлье льуде на све стране: да се народ диже, и тако је он био један од главних радника у присаједињењу нахије параћинске, алексиначке, и крушевачке к осталој Србији.

По исельењу Турака, постави га Кнез Милош за судију најпре у Параћину, а после у Ражњу. Кад се суд из Ражња пренести у Алексиначку Бању, онда Стојан дође у Крагујевац у народни суд, где је провео 2 године, па је одатле отишао за председника суда у Крушевцу.

Године 1842 дође за судију у апелацију, а скоро за тим за члана Савета земальскога, у ком је остао до 1860, када је ставльен у пензију.

Скоро три године провео је овда онда заступајући разне ми-

нистре у дужностима њиховим, а на крају 1858 привремена влада поставила га је била за министра унутрашњих дела.

Човек овај одликовао се великом благошћу срца, чистотом свога карактера, и свагдашњом жудњом за науком. Сам се под старост научио читати и писати, а децу своју, своје синовце и рођаке, школовао је тако, да је често кунаторио у својим сродствима, само да њих не остави без науке.

Преминуо је од колере у Београду 17. Августа 1866.

Бог да га прости!

Рајко J. Лешјанин

министар правде

Рајко се родио у селу Лешју, под брдом Бабом, 17 Јануара, 1826.

Године детињства провео је у месту рођења свога. Он је рођени синовац Стојана Лешјанина, и с одласком овога из Лешја, ишао је и он те се учио у варошима у којима му је стриц бивао у служби. Том добром стрицу своме има Рајко да захвали и што је могао доспети на далеке универзитете да слуша правне науке. Најпре се учио у Параћину, па Ћуприји, Крушевцу, Крагујевцу, Београду, и најпосле, у Хајделбергу, и у Паризу.

Био је професор права у српском београдском лицеју, за тим секретар у државном Савету, па онда министар правде.

Као секретар Савета, довршио је и штампао дело које је почео још као професор: *„Инштитуције Јустинијановог римског права*, у Београду, 1857, л. 2 стр. VI, 553, на 8-ни.

Министром правде постао у јесен 1861 године, и остао је у том звању до смрти Кнеза Михаила. А после несрећног дана 29. Маја 1868 био је један од она три намесника који су вршили кнежевску власт до 20 Јуна 1868.

Од тога доба, Рајко је живео као „министар на расположењу“ док се 1872 није тешко разболео.

Да би му лека нашао, одвео га је брат *Милојко* у Беч, где је и преминуо 19 Октобра, 1872 године.

Рајко Лешјанин био је човек омален, сићушан, лепа лица, пријатног опхођења, и веома доступан свакоме ко је год имао потребу да говори с њиме. Није био човек речит, али је имао велику срећу да му у разговору падају на памет аргументи баш какви требају за ствар коју брани.

У опште се може казати да је био човек врло вредан на послу, у праву се разумевао врло добро, и тежио је и законима и управом својом да оснажи правну свест међу грађанима.

Историја нашега правосудства јамачно ће дати једно од најодличнијих места Кнез-Михаиловом седмогодишњем министру правде *Рајку Ј. Лешјанину*.

Бог да га прости!

Милоје Лешјанин

Милоје Лешјанин родио се такође у селу Лешју, у ћупри̂ском округу, 16 Новембра 1830, од оца *Стојана* и матере *Маре*.

Милоје је пошао у школу у Ћуприји, куд му је отац, као кнез нахи̂ски, прешао био из Лешја.

Из Ћуприје је дошао у Београд, где је свршио гимназију и лицеј, а године 1849 отишао је у Хајделберг да настави своје студије.

У Немачкој је провео три године слушајући државне науке у Хајделбергу и у Берлину. Иза тога оде у Париз, где је остао две године и по. Из Париза је прелазио и у Енглеску, па се отуда вратио у отаџбину.

Неко време служио је у министарству унутрашњих послова, па је онда послан у Цариград за секретара, одакле је дошао на крају 1858 за секретара министарства спољних послова. Одмах за тим постао је начелник кнежеве канцеларије, где је био уз Кнеза Милоша све до смрти седога владаоца (14 Септ. 1860).

У почетку Новембра 1860, он пређе за начелника спољнога одељења, и у том је чину остао до своје смрти која га однесе с овога света 13 Априла 1867.

Прво што смо читали јавно из Милојева пера, била је рецензија на знаменито Ткалчево дело „*Државно право Србије*“. Та

је рецензија штампана у „*Срб. Дневнику*“ за 1858 годину без потписа и без икаква знака.

Он је много саставио и написао у области административне политике, а од свега је штампао само књижицу: „*Државна служба и државне слуге*, у Бечу 1859“. И на тој се књижици он није хтео потписати а њу је ондашња српска штампа похвалила више ваљда него и коју књигу дотле.

Милоје је био човек стасит, леп, смеђе косе и бркова који су били танки, и увек уљудно увијени.

Сва физиономија његова уливала је неко поверење, казивала је душу ведру, чисту, отворену, пуну доброте.

За то га је свак волео и уважавао не само из броја једномишљеникâ него и из кола људи који би му били противни у мишљењу.

Да је Милоје имао дужега века, могао је Србији бити од велике користи нарочито у пословима са страним државама. Он је и овако у два маха слан у Црну Гору, а после бомбардања Београда извршио је једну мисију у Паризу и још у неких од гараната Србије.

На неко време пред смрт гађајући нишан, повредио је зеницу и тако је, после тешких болова, остао без деснога ока.

Јемачно су те страшне муке наудиле, најпосле, и свему иначе здраву телу Лешјанинову; он падне у тешку болест од које се није ни дигао.

Он је сарањен код палилулске цркве, с јужне стране оне умке на којој је 1830 године прочитан султански хатишериф.

На гробу му је подигнут красни споменик, на ком нема ништа више до ово:

МИЛОЈЕ ЛЕШЈАНИН
роЂ. 1830 † 1867.

А повише тога, у једној увијеној траци, изрезана је једна француска пословаца коју је он имао обичај врло често говорити, и која гласи:

Fait que doit, advienne que pourrait.

Најпосле, у време устанка 1815, одликовали су се неки честити синови овога округа, и њихова имена находе се у 57 бр. *Срп. Новина* од 27 Маја 1865 године.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Иванковац, данас мало сеоце (1870 имало је 43 пореске главе) 1 са̑т на исток од Ћуприје, било је пре седамдесет година позорница једне од највећих победа коју су одржали Срби над Турцима од 1804—1813 године.

У оном дугачком низу сукоба, бојева, и победа има три крвава боја, три славне победе, које надмашују све друге; то су: *победа на Иванковцу 1805; победа на Мишару 1806;* и *победа на Малајници 1807.*

Победа на Иванковцу особито је важна, не толико што је њу одржала шака Срба над 30—40 хиљада Турака, колико с тога што су се шумадински устаници на Иванковцу први пут сударили с правом султанском војском и, поразивши је, ступили у непосредну борбу с турском царевином.

За то ћемо ми проговорити коју реч више о боју и победи на Иванковцу.

У пролеће[1] године 1805 скупе се српски главари на скупштину у село *Остружницу*[2] да се договоре шта ће да раде. Ту, између других послова, одаберу они и пошљу посланике у Цариград да, у име народа, траже од султана:

1 да Срби турском двору плаћају одсеком за све дације а у земљи сами да суде и да управљају;

2 да би им то било тврђе и сталније, да им се допусти *да се у све градове у београдском пашалуку метне српска војска, да их она у напредак чува.*

Посланици који су ове захтеве однели у Цариград били су: *Стеван Живковић*, из Београда; *Алекса Лазаревић*, прота из

[1] Прота шопићски, *Алекса Лазаревић*, каже да је то било 17 Априла 1805.

[2] Местимице то је било у зассоку *Пећанима* као што вели сам посланик *Прота Лазаревић. Голубица* V, стр. 285.

Шопића; и *Јован Протић*, из Пожаревца. (Овај је после остао у Букурешту, а место њега отишао је *Петар Новаковић-Чардаклија)*.

Живковић је на скупштини говорио да Турци ово не ће дати ни пошто, али други главари рекну да се другојачије не може нико ослонити на Турке.

Кад посланици у Цариграду покажу шта народ захтева, Турци се упрепасте и повичу:

— Шта ће раји градови?! Та ово није раја; ово су хајдуци!

Сву тројицу српских посланика метну одмах под стражу, а цар постави *Афис-Пашу*, из Ниша, за београдског везира, и заповеди му да одмах купи војску и да иде да умири Србију.

Сад Стеван Живковић, који је добро знао и грчки и турски, стане говорити турској господи:

— Ето цар шаље Афис-Пашу у Србију, а народ, не имајући од нас никаква гласа, не ће знати ни веровати да је то царска заповест, па ће се побити с њиме, и биће на ново веће невоље. Него пустите ви мене да идем у Србију, да кажем народу да је то царска воља, и да се не противе већ да приме Афис-Пашу у Београд.

Турци то приме и пусте га.

Живковић препоручи своје другове *(Проту Алексу* и *Чардаклију)* неком пријатељу да их тај, чим чује да се Афис-Паша прикучио Србији, одмах изведе како год ноћу и да их сакрије где било[1]. Удесивши ствар тако, Живковић потрчи брже боље у Србију. На Ниш није смео ударати, јер би га тамо познали Турци, него пође уз Дунаво. Око Пореча ухвате га Реџепови Турци и хтедну га посећи, али се он ипак, премда с великом муком, одговори и измоли те га пусте.

Кад наступи на побуњену Србију, стану га људи питати: како је, јесу ли што свршили? а он им почне овако казивати:

[1] И доиста их је тај пријатељ извео и сакрио на неку лађу те су избегли у Одесу. Одатле, преко Кијева, стигну 13 Октобра 1805 у Петроград, па су се тек отуда вратили у Србију (*Голубица* V, стр. 286).

— Добро, браћо; никад боље, хвала Богу: цар нам даде све што смо хтели и желели, и одреди нам Афис-Пашу с три ста људи у Београд, колико да се зна да је земља царска; него после дођоше гласови да је Афис-Паша накупио којекаквих својих рођака, момака, и беспосличара на неколико хиљада људи, и тако, место три ста људи, дигао читаву војску. За то из Цариграда послаше мене напред да вам кажем, и да гледамо: ако Афис-Паша дође с три ста људи, да га примимо у Београд, ако ли поведе више, да се бијемо с њим, јер и он не слуша цара како се не влада по његовој заповести.“

Те гласове расеје Живковић по народу куд год прође, а Карађорђу и другим старешинама каже управо онако како је.

На таке гласове Срби почну свуда купити војску, и *Миленко Стојковић* и *Петар Добрњац* с пожаревачком нахијом похитају ближе к Ћуприји и укопају се у Иванковцу.

Карађорђе пак кретао је нахије: београдску, смедеревску, крагујевачку, и јагодинску.

А Афис се збиља спремао не само да угуши устанак, него да затре и помисао о таком чему у напредак. За то је не само водио силну војску (30—40 хиљада људи), него је још носио мноштво личина да веша српске поглавице, и гонио неколико кола капа *абенача* и малих *кеба* (бритвица) да капе Србима натуче место фесова и шалова, а кебе да им преда место оружја.

Ни то није сва опасност. У граду Београду стојао је Гушанац-Алија са овојим крџалијама са сумњивом лојалношћу према Султану а с таким истим пријатељством према Србима. Ваљало је и њега учинити безопасним. Тај посао узме опет Живковић на се. Пређе, дакле, у земунски контуманац на састанак Гушанцу, па на питање његово:

— Шта свршисте у Цариграду? каже му ово:

— Искасмо тебе за везира, и изнајпре нам обрекоше да ће тебе поставити; али Афис-пашини пријатељи подвалише новце и поставише Афис-Пашу. И ето га он сад иде у Београд, а ми не знамо шта ћемо? Шта нам велиш ти, Алил-Ага?

—Бите се, и никако га не пуштајте к Београду, одговори Гушанац.

Вештом овом маневром Живковић обезбеди српска села од стране Београда, те су све војводе могле поћи да уставе силнога Афиса.

Последњих дана месеца Јула 1805, Афис-Паша стигне у Параћин, и, на Госпоћине Покладе (31 Јула), његови коњици већ допру до српских шанчева на Иванковцу.[1]

Из Параћина Афис-Паша пошље *Смаил-агу* бањскога и још неколико Турака да се разговоре с Миленком и Добрњцем, који су се с две хиљаде пет стотина људи и једним гвозденим топом били улогорили на Иванковцу. Афис је поручивао Србима ово: Паша хоће да иде у Београд десном страном Мораве, него да му гледају да нареде конаке, и народ да да̂ оружје па да буде раја као што је и био. Срби му на то одговоре:

— Лепо! ми смо чули да везир иде у Београд, и наредили смо му конаке али не преко нахије пожаревачке, него на Јагодину и на Хасан-Пашину Паланку, царским путем, куда су и до сад ишли везири; а ове нахије преко Мораве похаране су, попаљене, и готово опустеле: људи немају ни сами шта да једу а камо ли војсци конаке да дају. За оружје пак, кад дође у Београд, гледаћемо како ћемо; а ми смо царева раја и онако.

Афис-Паша као да је знао да га Срби маме у шуме и гудуре кроз које ваља проћи док се из Јагодине дође до Гроцке, па не пристане, него опет пошље своје људе на разговор. Миленку и другим главарима обећа, ако се уклоне и покоре, царске берате, а ако се успротиве, загрози страшном каштигом.

Миленко, подбочивши се на ашов којим је копао шанац, одговори овако:

— Што смо одговорили честитом везиру, оно је; његов ми берат не треба ништа; а што прети, не ће нас уплашити. Нека

[1] *Вук* вели да је Афис-Паша дошао у Параћин првих дана Августа, а *Јован Станишић*, из Иванковца, као очевидац каже да је стигао на „Госпоћине покладе“ (31 Јула). *Гласник* IV, стр. 158.

удари слободно са свом својом војском. Рђа био ко му се измакао. Него опет велимо нека он иде царским друмом, на Јагодину.

На то Афис-Паша срдито рекне:

— Знам ја и сам где је Београд, нити требам хајдукà да ми казују и заповедају којим ћу путем ићи.

Дигне дакле војску из Параћина и удари на српске шанчеве у Иванковцу да их онако узгред очисти, да му не остају за леђима. Али се зачуди отпору на који ту наиђе. Од јутра до мрака трајао је крвав бој. Турци истина освоје мали шанац у ком је био топ, али се у великом одупру Срби јуначки. Они пак који нису били ни у једном шанцу, отму у шуми турску џебану. У овом боју, нарочито у јуришима, изгине Турака тако много да се сам Афис-Паша уплаши и почне о Србима са свим другојачије мислити[1].

Други дан Турци се повуку на траг у Параћин. Пред вече пак стигне Карађорђе, а с њим и Младен, Кнез Сима, Вуле, и Главаш.

Срби своје погинуле укопају, а Турцима поизодсецају главе и понабијају на коље око шанца. Србима се у овом боју распрснуо онај гвоздени топ од препуњивања.[2]

Карађорђа је још на левој страни Мораве срео глас о овој славној победи, и војску његову веома овеселио.

Прешавши преко Мораве, Вожд се одмах састане с Миленком те чује све шта је било. Иза тога, кажу, оде у село Извор *Илији Барјактаровићу* и упита га:

— Шта мисли параћинска нахија?

— Једва чека да ти дођеш па да се диже и она, одговори Илија.

— Па лепо, коекуде! ти скупи људе с мотикама и секирама јер знам да оружја немате.

— Хоћу драге воље! одговори Илија

Одатле се Карађорђе врати у Иванковац, па онда сву војску примакне к Параћину. Дошавши до близу вароши, заузме висове

---

[1] О појединим Србима који су овде показали чудо од јунаштва вреди загледати у *Гласник* III. стр. 158 до 170.

[2] Бој на Иванковцу описивали су и два официра у бр. 142, 154 и 145 *Србије*, за 1870 годину.

где су параћински виногради, и почне копати шанчеве. Било је већ вече, и месец се час показивао на шаровитом небу а час залазио за облаке.

После дужег копања, Карађорђе седне на један топ и рекне:

— Ала, коекуде, да је једна чаша ракије.

— Има, Господару, одговори сеиз, и одмах му донесе чутурицу и једну погачу.

Карађорђе (све ово прича *Петар Јокић*) напије се па пружи нама редом да се и ми напијемо. Узевши погачу, он стане крижати кришчицу по кришчицу те давати нама, а и он је сам мезетио.

Параћин пак, доле у равни, рекао би човек да гори у ватри. У њему беше све живо узаврело. Светли се онај конак у ком је био Афис-Паша; свирају свирале; бију бубњи, и чини се неко необично весеље.

Док ето ти к нама *Стеве Писара* који се беше прилично накитио. Хода поводећи се и нешто загледа око топова, па ће тек рећи:

— Чујеш, Господару, да избацим и ја један топ на Турке.

— Остави се спрдње, Бога ти! рече Карађорђе.

— Молим ти се, Господару, само да погодим у онај конак.

— Зар да убијеш пашу? настави Карађорђе.

— Па да га убијем ја, прихвати Стева.

— Ха, ха, ха; немој, болан, оста̓ће му деца сироте: нема им ко купити патица, па ће их похватати грозница од босотиње.

— Баш ако ће, рече неодступни Стева; него ми допусти то, кад те молим!

— Е па удри, што ти драго, кад си навалио.

Стева скочи, наврте оне шајтове опако весео као што беше, па тек повика: *или!*

Кумбара пуче. Ђуле излете као светлица кроз ваздух, и паде баш у ону кућу која се највише светлела.

На један мах, све се утиша; свеће се погасише; свирке престаше; врева се утиша.

— Видите ли да ја убих пашу, рече поносито Стева.

— Куда ће његове сироте? рече Карађорђе шалећи се.

Ноћ прође мирно.

Како заплави зора, Карађорђе повика:

— Коњици на поље из шанца!

Изишав из опкопа, коњици се поставе у бојни ред.

Ето и Турака; нападоше, вели Јокић, као гладни вуци. Ми их одбисмо а они јурнуше на Миленка; ама их и он дочека јуначки. Већ припече сунце да узаври мозак у глави. Око по дне Турци се повукоше на одморак. А кад би 4—5 сата ударише опет ама много слабије. Они не прелазе Црницу к нама а и ми не идемо онамо к њима.

У један мах опазисмо ми да они узмичу, и видесмо онамо иза Параћина на *Црвеном Брегу* да измичу: пешаци напред а коњици за њима — сви беже!...

У тај исти мах указаше се седам људи Параћинаца, 3 Србина и 4 Турчина, иду овамо к нама. Од она три Србина један беше кнез *Вељко*, отац Јована Вељковића. Међу Турцима беше један с белом брадом који је говорио за њих све. Кад дођоше упиташе се и Карађорђе им рече да седну па их онда запита:

— Коекуде, а камо вам Турци?

Онда онај седе браде Турчин скочи, клече на колена, и поче овако говорити:

— Бег-Ђорђије! ниси толико јунак, нити се хвали јунаштвом, али ти је дао Бог.

— Вала нека је Богу, рече Карађорђе својим обичним танким гласом.

— Ето кад дође из Ниша Афис-Паша с оноликом и онаком војском, продужаваше Турчин: — ми смо у Параћину мислили да нема цара који ће га уставити, а камо ли сиромах Миленко да може што учинити. Он прође и удари на *Иванковац*. Мало постаја док тек почеше доносити мртваце и рањенике све више и више па се најпосле врати и он сам: Миленко са шаком људи разбио Афис-Пашу и онаку његову војску!

У то се чу, продужава Турчин, да си стигао и ти. Паша нас све скупи синоћ око себе на диван и почне говорити:

— Нас Миленко осрамоти; али нека, ево је дошао и онај црни пас, за то сутра да ударимо, и само по једну кубуру да избацимо па за сабље."

Сви му доглавници одобрише то. У тај мах пуче онај твој топ, ђуле паде усред нас и распрште се. Сви се ми устурисмо куд који и повикасмо: *медет!* Али кад се донесе свећа имамо шта и видети: комад од ђулета пребио паши ногу на двоје. Јутрос се Турци нису ни били; паша јауче, а војска виде да теби Бог помаже.

Кад одолеше муке, паша уви ногу па у зобницу у вруће мекиње, и оде. Бог сам зна докле ће.[1] Ми остасмо сада о Богу и о теби, Бег-Ђорђије! Ми смо твоји; даваћемо све што иштеш само нам немојте у рз дирати.

— Коевуде, рече Карађорђе: — ја и не ћу да војујем на Параћин; то је лесковачки пашалук; али је Афис прешао био границу, за то сам га и одбио. Сад ја своју војску враћам.[2]

И доиста је за онда врати, да се године 1806 с већом може јавити чак према Нишу!

Ето шта се догодило на маленом селу *Иванковцу* и на Параћину, где је довршена иванковачка победа.

Милутиновић о овом боју и овој победи има песму у којој између осталога каже овако:

„*У* Ресави Иванковац дич' се
Разбитијем Афис-пашинијем
Спремившијем лико и бритвице
Да опаше и дарива Србе
Нападнув' их с тридесет хиљада
Мало спремне, слабо оружане
Ал' разјарне и познате бојце
Та *Миленка* тврдостална друга
Милована л' победоноснога
И *Добрњца* значећега доста."[3]

---

[1] Он је од оте ране умрьо недошав до Ниша.

[2] И доиста није дао ни једном војнику да уђе у варош него је поручио по оним Параћинцима те су трговци изнели у поље ван вароши: кремења, барута, и опанака, и војници су ту куповали шта је који хтео.

[3] *Србијанка* I, стр. 96.

Краљево Поље и

Везирово брдо на југоисток од Ћуприје на десној страни реке Раванице зове се једно поље *Краљево Поље*, а на левој је страни те реке *Везирово Брдо*.

Прича се да је некад ту био велики бој између војске некога краља и војске везирове, али се заборавила имена и краља и везира.

Да ли ово није био онај бој који је имао године 1443, на десној страни Мораве, три дана од Ниша, краљ *Владислав Јагелонски* с Турцима?

И године 1689 у Августу, помиње *Маргграф Баденски* да му се логор находи *на Краљеву Пољу, код Јагодинске Ћуприје*.[1]

Миливa, село у деспотовачком срезу, 1 сат на северозапад од Манасије, осем своје старе црквине, ваља да се помене и то што је у том селу 1815 године начињен шанац против Ћупрйских Турака да они не би прошли Пожаревцу у помоћ. Први пут су Срби ту били разбијени,[2] а други пут славно су Турке разбили и вратили их у Ћуприју.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У ћупрйском округу има 1 варош, 2варошице, 92 села, 70 општина, и 12.523 пореске главе (1870).

Ћуприја је окружна варош и ако је бројем душа мања од обе варошице. Она се налази на десној обали Мораве, баш на утоку Раванице у Мораву. Далеко је од Параћина 1 сат хода на север, а од Свилајинца 8 сата идући на југ.

У Ћуприји је био стари римски град који мајор *Грамберг* назива *Трајан*. Сад се од њега познају само темељи.

После победе на Иванковцу, Ћуприја је остала у српским рукама. Ту је начињен јак шанац против силе која би долазила од Параћина.

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien 1854.

[2] *Милутиновић Историја*, стр. 178.

После пропасти на Каменици, 1809, Карађорђе је мислио да се у Ћуприји одржи, и послао Јокића да шанац још боље утврди; али Младен рекне да се тај шанац поруши, и да се пређе на леву страну Мораве. Јокић и учини тако. За што је Младен то наредио не зна се; а кад стигне Карађорђе, одмах унита

— Ко поруши шанац у Ћуприји?

— Ја, одговори Јокић; рекао ми је Господар Младен.

Карађорђе потегне из пиштоља те Јокића тешко рани, а Младен побегне.

Пошто се, у јесен 1809, опет ослободила од Турака, Ћуприја је остала српска до 1813.

За новога, Кнез-Милошевог устанка 1815, Ћуприја се често помиње.

Марашли-Али-Паша с војском својом уставио се у Ћуприји, и ту водио дуго преговоре са српским старешинама које су имале стан на Белици. Најпосле, пошто је Милош посвршивао важне послове с Турцима у унутрашњости Србије, стигао је и он, и, на позив Марашли-Али-Паше, дошао му у Ћуприју, на договор.

Ту је Милош, да би се прекратио рат, и отворио пут преговорима од којих се, за онда, више надао него од рата, углавио с Марашли-Али-Пашом ово:

1. Да Срби пропусте Ћехају Марашли-Али-пашина с неко седам осам хиљада Турака на Врачар, и да им, како путем, тако и на Врачару, дају храну (и људима и коњма), и дрва;

2. Српски посланици, с препорукама и пратиоцима Марашлинима, да иду у Цариград, а Марашли-Али-Паша с осталом војском турском да седи у Ћуприји, док се ови посланици не врате из Цариграда, и не донесу ферман: да цар Србима опрашта, и прима их у милост своју;

3. Српска војска међу тим да стоји, како стоји;

4. Марашли-Али-Паша да пише на Дрину Бошњацима, да не ударају више на Србе.

Срби су, по том, пропустили Ћехају Марашли-Али-пашина на Врачар, по уговору; а *Кнеза Милоја Тодоровића*, и *Калу-*

Ђера Неофита из манастира *Николье* пошљу у Цариград с пре-порукама Марашлйиним.

Не прође месец дана, а посланици се врате и донесу пово-љан ферман, те Марашлија остави Ћуприју и крене се за Београд; али је Ћуприја била све једнако у турским рукама.

Имамо једно писмо које је писао Кнезу Милошу *Барјак-Ага*, бимбаша ћупрйски, 1821; вреди да га свега изложимо. Оно гласи:

„Високоблагородному Господару и моему досту Милошу лю-безно поздравлѣ.

„И Ваше смо писмо примили, и разумели што нам пишете. И ми смо пратили Мемет-агу тамо к вама. Он ви е казао усмено што смо ми наручили. Друго, ако питаш за овамо, фала Богу здрави смо и све е мирно, нема никакво зло, фала Богу за царево здравље и за Ваше здравље, нема никакво зло. Друго, мало смо скорбни и брижни што нама Везир умрьо,[1] али молимо Бога за царево здравље и за ваше: елбет туна и нама не ће лоше бити. Ми смо се трудили што смо год могли и за Везира и за Вас и за сву сиротињу, што смо год кадри толико смо учинили, и Ваш достук несмо забора-вили. Опет на Вас надежду наслањамо: немойте нас из руке испустити. И Капиџибаша ми е казао, што сте ви нѣму по Мемет-аге нару-чили, да се он стеже, и да ћете му свршити посла. И я мило ми и рад сам, и њему кажем: Не бой се! не ли Милош-Бег то ради биће ти свршено. Он каже: хоћу потрошити стотину кеса, после куд да се денем? я му велим, не бой се! Бег нек је жив, све ће то изнићи.

Друго. Има један Алиш-бег из Лесковца; био пошао са сто-тину душа, да иде у Београд, па како чуо да е везир умрьо, он оста-вио войску у параћинску, а он само дође овде те ноћи едну ноћ. И ми смо га вратили натраг; казали смо: иди натраг; нема капије овамо, фала Богу све е мирно; и он отиде натраг. То вама јављамо да и ви знате.

С отим остаем твой добри дост, и свако добро желим, *Барјак-ага, бимбаша Ћуприски* 1821. године. (М. П.)"

Турци су се иселили из Ћуприје тек првих дана месеца Јула 1834[2], а шанац у Ћуприји порушен је још 23 и 24 Ју-

[1] Марашли-Али-Паша.

[2] *Србске Новине* од 1834, бр. 27.

кембра 1833. Што је било топова и муниције то је све донето у Београд. Од стране српске при том рушењу био је члан народнога суда *Милосав Ресавац*, а од београдског Везира *Ахмет-Ага*, гаваз-баша.[1]

На Ћуприји су грађена два моста преко Мораве: један старији који је из доба турскога, а други новији који је градила српска влада. Од првога стоје још тумбаси у Морави, а од другога само главе на обе обале Моравине: све је друго вода однела.[2]

Од отих мостова, који се турски зову *ћуприје*, и варош је *Ћуприја* добила данашње своје име.

Ћуприја је одавно главно место овоме округу; само неко време, док је тим округом управљао Милосав Ресавац, због њега, била је средина све те нахије у Свилајинцу.

У Ћуприји је сада столица *дивизијара*, суд и начелништво окружно; ту је окружна бригадна команда и управа понтонерских чета за сву Србију; пошта и телеграф; ту су и градионице скела и понтона.

Ту има овновна школа мушка с 3 наставника и 115 ученика, и женска с 1 учитељком и 45 ученица. Пореских глава у Ћуприји било је 1870 године 592.

Трговина је мала, а и заната мало; него се већина ћупричана бави земљорадњом.

Параћин, на речици Црници, 1 сат од Ћуприје на југ, а толико је или мало даље од Мораве на исток.

У Параћину је особито жива трговина земаљским производима: вуном, храном, стоком, и др. И чаршија је већа, и заната је више у њему него у Ћуприји.

Параћин смо помињали кад је била реч о Иванковцу; али он, за онај мах, није узет од Турака.

---

[1] *Србске Новине* од 1834, бр. 1, стр. 27.

[2] Овај други мост грађен је за прве владе Кнеза Мијаила. И како је народ морао многу грађу привлачити за ту грађевину, противници су кнежеви, 1842, узимали и то као један повод да распале незадовољство у народу.

Овај је мост оборила вода ноћу између 2—3 Фебруара 1848 (*Срб. Новине* од 6 Фебруара 1848, стр. 11).

У почетку 1806,[1] Параћин је опколио и почео тући *Добрњац*, те се он преда, као и Ражањ, и Алексинац, и Бања. Турци су испраћени куда су желели, а вароши су остале у српским рукама.

Године 1832, кад се већ дотужало трпети Турке власнике преко свечаних међународних уговора, онда је букнуо устанак у параћинској, алексиначкој, и крушевачкој нахији, те Турци буду истерани, а ови крајеви придружени к својој природној средини — Србији.

У Параћину је 1870 било 1006 пореских глава.

Сад у Параћину има основна школа мушка са 5 наставника и 232 ученика, и женска са 3 учитељке и 117 ученица.

Ту је канцеларија среза параћинског; пошта; телеграфска станица, и намесник за параћински срез.

Свилајинац[2], варошица на десној обали Ресаве, 1 сат на исток од Мораве, у лепој равни. Место ово живи највише од земљорадње. Не бих рекао да је ово варош старинска. Биће да је она нарасла и оживела за оно време када је због старешине *Ресавца* била ту средина свему ћупријском округу.

У Свилајинцу је 1870, било 804 пореске главе.

Ту је школа мушка и женска. У мушкој раде 5 учитеља и има 203 ђака; а у женској 2 учитељке, са 90 ученица.

У Свилајинцу је сарањен *Милосав Здравковић Ресавац*.

У Свилајинцу је канцеларија ресавског среза, пошта, и телеграфска станица.

Села у ћупријском округу средње су величине, али су збијена; баш и мала да су, збијенија су од шумадинских.

Многе сеоске ствари, које се тичу усева, стоке, и у опште

[1] *Писмо Косте Јовановића капетана (Архив Срп. Уч. Друштва* бр. 399).

[2] Добро би било већ једном знати чисто како је име овоме месту. Истина *Вук* је једном записао *Свилајница*, па се по њему поводе и неки новији писци; али живе душе нема тамо која би тако звала ову варош. Тамошњи је људи изговарају *Свилајнац*, а то је управо *Свилајинац*, као што га ми и пишемо.

економије, боље су им уређене него у села̂ шумадинских, где је више остало да тегли сваки појединац.

Ево свих села ћупри̂ских:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Ћуприја ☐ 1833	592	—				

I Срез деспотовачки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Вирине	120	2	18	Војник ☐ 1867 [1]	121	4
2	Исаков	199	2	19	Бељајка ☐ 1872	171	3½
3	Рајкинац	89	4½	20	Буковац	100	5
4	Дубока	133	4	21	Ломница	113	6
5	Мали Поповић	56	3½	22	Кованица	63	2½
6	Глоговац ☐ 1850	157	3½	23	Језеро	88	3
7	Богава	69	4	24	*Поповњак*	50	3½
8	Брестово	69	4	25	Пањевац	59	6
9	Медвеђа ☐ 1840	171	5	26	Липовица	54	6½
10	Велики Поповић	165	4	27	Стењевац	65	5
11	Балајинац	69	3½	28	Двориште ☐ 1868	62	4½
12	Грабовица	139	5	29	Ресавица	69	4
13	Плажани	179	5½	30	Сладаја	66	6½
14	Милива	104	5	31	Стрмостен	85	6
15	Труђевац	67	3½	32	Јеловац	49	6
16	Дражмировац	51	2½	33	Жидиље	97	6
17	Витанци	128	4		**Свега**	3.277	—

II Срез параћински

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Параћин ☐ 1833	1006	1	13	Лешје	45	4
2	Шавац	63	2½	14	Плана ☐ 1871	208	4
3	*Стрижа*	83	2¾	15	Лебина	58	3
4	Чепури	77	3	16	Давидовац	41	2¾
5	Горње Видово	76	3½	17	Мириловац	96	3
6	Доње Видово	165	4	18	Текија	38	2¼
7	Сикирица ☐ 1851	92	4	19	Главица	67	3
8	Ратари	55	3½	20	Клачевица	66	4
9	Дреновац	158	4½	21	Доња Мутница ☐ 1852	148	3½
10	Крежбинац	57	4	22	Извор	86	4
11	Голубовац	26	4	23	Шалудовац	48	3½
12	Бусиловац	76	4	24	Горња Мутница	114	3½

[1] Од 1851 до 1869 била је у Манасији.

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
25	Буљани	163	3	32	Влашка	80	1½
26	Забрега	80	3	33	Крушар	162	2
27	Бошњани	76	2	34	Паљани	90	1½
28	Поповац	55	2½	35	Иванковац	43	1
29	Стубица	141	2	36	Супска	108	1
30	Сење □ 1851	177	2	37	Батинац	126	1
31	Бигреница □ 1871	283	3		**Свега** .	4.533	—

III Срез ресавски

1	Свилајинац □ 1843	894	8	13	Купиновац	82	7
2	Црквенац □ 1870	209	8	14	Седлари	108	6½
3	Гложани	233	7	15	Суботица	147	5½
4	Дубље	216	7¼	16	Роанда	120	6
5	Грабовац	194	7	17	Бресје	59	6
6	Луковица	100	7½	18	Радошин	86	6½
7	Бобова □ 1867	336	8½	19	Војска □ 1868	190	5
8	Витежево	211	9	20	*Мачевац*	64	5
9	Дубница □ 1871	118	9	21	Гладна	70	4½
10	*Ђуринац*	71	7	22	Тропоње □ 1868	224	6
11	*Роћевац*	89	7	23	Јасеново	203	5½
12	Проштинац	52	7½	24	Врлан	45	6
					Свега .	4.112	—

Примедба. Кад се имена села у овом списку испореде с именима која је *Вук Ст. Караџић* 1822 године исписао из арачког тевтера[1], онда се види да у нахији ћупрйској нису у оно време била ова села: *Поповњак* у срезу деспотовачком, *Ђуринац*, *Роћевац*, и *Мачевац*[2] у срезу ресавском, а у срезу параћинском ова села, која су у нашем списку од броја 1 до 28 забележена. У *Даници* за 1828 годину *Вук* је између осталог побројао и села нахије *параћинске*, а кад та села поредимо с нашим списком, онда налазимо да данас нема само села *Кошева*, за које г. *К. Јовановић* у свом *Речнику* вели да је престало, јер је са *Сикирицом* спојено. У нахији параћинској налази се код *Вука* записано и село Батинац, а исто је и у нахији ћупрйској записано било; да ли је ово погрешка, или су доиста два села под овим именом постојала, не може се извесно знати.

---

[1] Види *Даницу* за 1827 год., стр. 70.

[2] Ова три села налазе се у *Речнику Србије* г. *Јов. Гавриловића*.

У нахији ћупрйској била су 1822 године нека села која се данас у другим окрузима налазе, а неких је и са свим нестало. Тако припадају данас округу јагодинском села : *Јовац* и *Сињи Вир*. Ова села не налазе се у *Речнику* г. *К. Јовановића: Бусари*, *Жировница*, *Златенац*, *Врачани*. *Рамново*[1], *Ћириковац*, и *Мућава*.

Осем тога налазе се у именима неких села разлике које могу код једних бити само штампарске погрешке, али код других промена је стварна у току времена учињена. Тако село *Брестје*, данас се зове *Бресје*, *Белајка*, данас *Бељајка*, и т. д.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ЋУПРЙСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Вар. Ћуприја	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	2.439	592
2	Деспотовачки	—	—	33	33	2	1	3	5	—	5	14.617	3 277
3	Параћински	—	1	36	37	2	2	4	6	1	7	20.491	4.533
4	Ресавски	—	1	23	24	4	1	5	6	1	7	18.341	4.112
	Свега	1	2	92	95	9	4	13	18	3	21	55.888	12.514

По овом прегледу има дакле у округу ћупрйском 95 насељених места. Кад имена наших села упоредимо с пописом људства од 1866 године, онда налазимо у овом 96 насељених места, јер је онда још постојало село *Кошево*, које је доцније додато селу *Сикирици*. За време поменутог пописа, округ ћупрйски имао је само два среза, и то: *параћински* и *ресавски*, а данас има три: *деспотовачки*, *параћински*, и *ресавски*.

---

[1] И ово село по *Речнику* г. *Гавриловића*, налази се у срезу темнићском, округа јагодинског.

Највеће село у округу ћупрӥском (по попису од 1866 год.) јесте *Бигреница* (1.324 житеља), а најмање *Голубовац* (113 житеља), оба села у срезу су параћинском.

По насељености деле се сва места у округу ћупрӥском и пет категорија, те тако има местâ која броје

од	101 — 200	житеља . . .	4
„	201 — 500	„ . . .	52
„	501—1000	„ . . .	32
„	1001—2000	„ . . .	4
„	2001—5000	„ . . .	3

у ред последњих спадају: варош *Ћуприја* и варошице: *Свилајинац* и *Параћин*.

У средњу руку долази у целоме округу на једно насељено место по 588 житеља; у срезовима долази на једно насељено место и то:

у ресавском по	764	житеља
„ параћинском по . . .	554	„
„ деспотовачком по . . .	443	„

У округу ћупрӥском било је 1866 године 55.888 житеља, и то: 28.589 мушких, а 27.299 женских; долази дакле на 100 мушких 95·49 женских. Од ове средње сразмере показује срез параћински мању (100 : 96·32), а срез ресавски већу (100 : 96·64), а највећа је разлика у житељству по полу у вароши Ћуприји, јер тамо долази на сваких 100 мушких само 91·15 женских.

Овај округ занимљив је и с тога што у њему поред Срба живи и нешто *Влаха* а има и *Цигана*. Од ових народности нађено је пописом у години

	1846	1866
Срба . . .	35.573	45.393
Влаха . . .	7.348	9.827
Цигана . .	620	668
Свега	43.531	55.888

Од 1846—1866 године множило се житељство

српско са	1.21	процента
влашко са	1·44	„
циганско са	0·40	„

а у опште множило се житељство округа ћуприског са 1·26 процента годишње. Према томе требало би за *удвојење* житељство:

српско	57·5	година
влашко	47·0	„
циганско	173·6	„
у опште	55	„

По броју школа и цркава овај округ заузима средње место, тако долази једна школа на 2661, а једна црква на 4.299 житеља. За тим долази једна

у срезу:	школа на житеља	црква на житеља
ресавском	2.620	3.668
деспотовачком	2.923	4.872
параћинском	2.927	5.123

Срез ресавски показује дакле најповољнију сразмеру.

Куће су највише од чатме, па олепљене, и покривене махом ћерамидом. Има по негде и зиданих кућа, а има и кровињара, али је оних првих највише.

Распоред је унутрашњи као и у окрузима пожаревачком и алексиначком.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Као што је већ казано, ћуприски се округ западном својом страном пружа низ Мораву, а источном удара у планине које су водомеђа Морави и Тимоку. Осем тога, њега преко северне поле пресеца река Ресава које је долина врло родна и за обрађивање веома удесна.

С тога и јесте у западној поли округа, у поморављу, и у Ресави, земљорадња већа, а у селима која су на источној поли, ближе планинама, сточарство развијеније.

Попис обрађевина од 1867 даје ове бројеве за ћуприски округ:

Кукуруза је било засејано	26.842	дана	орања
Пшенице	8.846	„	„
Јечма	3.247	„	„
Овса	1.839	„	„
Крупника	844	„	„
Ражи	372	„	„
Кромпира	598	„	„
Конопље	1.268	„	„
Лана само	148	„	„

Винограда је било на 31.328 мотика; а ливада на 36.174 косе.

Кад је пак 1866 године пописивана стока у Србији, нађено је у ћупријском округу:

Коња	3.198	грла
Говеда	26.468	„
Свиња	52.933	„
Оваца	197.390	„
Коза	24.369	„
Кошница	6.161,	а године 1859

било их 7730!

Од воћака има: шљива, крушака[1], јабука, трешања, вишања, дудова, бресака, ораха, и т. д.

Стање се може узети да је у опште добро, особито се не чују многе тужбе на презадуженост, као на неким другим местима. Задруге се и овде брзо распадају.

е. ОДЕЛО

Мушко одело у ћупријском округу налик је на одело Пожаревљана и Ражањаца. Само што Ресавци често носе пешкире завијене око главе.

Под планину неки носе све одело од белога сукна, онако као што је у Црноречана, а носе и оне велике шубаре (барле) од овче нестрижене коже.

---

[1] Приметно је доста крушака *Сланопађа* које се не виђају чим се пређе овамо на леву обалу Мораве.

Жене носе на глави *тревеље*, као што смо описали у крушевачком округу. Поједини делови одела и накита на женскињу зову се: *кошуља*, *чарапе*, *назуваче* (назувице), *бели појас*, *опрегаљ* (сукња), *канице* (шарени појас), *антерйца* (јелек), *опанци* (или ципеле), *скутача* (кецеља), *манистра* (на руци), и *обочиħи* (минђуше).

Ж. ГОВОР

Ресавски говор који се чује у целом овом округу биће понајпунији представник источнога говора. Нарочито пада у очи што се овде редовно чује *несам* м. *нисам*; а и све оно што смо помињали у окрузима пожаревачком и јагодинском.

Гласоударар је: Илйја, икȍна, Морȁва, четйри, шестйна; Мй-лȃн, Јȍвȃн, Стȍјȃн; Стȁнймир, Вȅлймир; трговац путује по се*лах*, м. по се*лима*; купио сво*је* же*не* мараму, а снахе ништа, па готова свађа. Задужио се у меха*не* 100 гроша за ништа.

Прокај реке м. *покрај* реке; *гадље* свирају, м. гајде; *ге* си био, м. где (де) си био? *ге* ћеш ручат? *гарван*, м. гавран; моа, м. моја, твоу, м. твоју кућу, и т. д.

Ж. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле се још чују у Ресави и ако ређе него у другим окрузима који су више на запад. Има једна песма о Млави и Ресави која се не пева уз гусле него *на глас*, а инак се може уврстити међу оне које се певају уз гусле. Ево је:

„Развијај се, ружо, у градине!
Да развијем барјак у планине:
Да саберем Млаву и Ресаву,
Да изберем по избор јунаке:
Који може стиħи и утеħи,
И на страшну месту постојати,
И за оштро гвожђе уватити —
Од Стамбола друме затворити,
И отети цареве хараче
У Стамболу цара упитати:
„Султан-царе! по што ти је царство?“

Игре колске ове су: *поломка; строљанка; четворка; дурбинка; чачак; влахиња; препишора; ситниш; мачванка; кнежево хоро; алексинчанка; буљанка; моравка.*

А пре 30—40 година играле су се још: *осам пута у место; на-хоро; тедено; ликад, и бимнез (?)*"

Од прича, можемо поменути оно што се приповеда о Деспоту Стевану Високом.

— Деспот је, прича се особито у околини Манасије, много путовао по својој држави. Кад се пак где дуже задржавао, то је бивало или у Руднику или у Манасији. Турци су били већ притеснили Србију и вребали су сваку згоду да је како год освоје. Стеван се довијао од сваке руке да их отера, али бадава. Једном је био претерао Турке чак преко мора, и, бацивши за њима у море свој буздован, рекао:

— Кад овај буздован изашао из мора, онда се Турци вратили амо; а буздован одмах сам изађе на брег; и у том му се јави анђео Божији, говорећи:

— Стеване, Стеване! И ти можеш и коњ ти може, али ти не да Бог.

У таком мучном стању, Деспот науми да оде са овог света а да нико у народу не зна за то, него да се свуд мисли да он путује као што је често и чинио.

По што је смислио да прекрати свој мучни живот, дâ заповест градској стражи у Манасији да, без оклевања, убије свакога ко би се по заходу сунца приближио градској капији а не би умео казати уговореног *одзива*.

С једним само слугом изјаше он низ Ресаву до поља *Царичине*. Ту заповеди слузи те прекује коње, обрнувши им плоче наопако, па се онда врате на више и дођу цркви *Светој Тројици*.

Ту Стеван, у ноћној тишини, уз ромор Ресавине воде, и шушкор лишћа, сврши своју последњу молитву, па онда заповеди слузи да — —

— Шта мислите?

— Да га прободе, и ту на месту да га закопа, а по том да иде брже у град, не казујући о томе ником ни речи. Слуга, веле, изврши ову страшну заповест. Дошавши до града, чује да стража виче: Стој! и тражи одзив, он не умедне одговорити, те отровна стрела и њега састави са земљом. И тако Стеванова смрт остане без гласника.

Друга опет прича вели да је Стеван, у тешкој бризи, излазио често под ноћ из Манасије, и ишао уз Ресаву к цркви Светој Тројици, те би се ту у самоћи дуже молио Богу. Отуда се по некад враћао у град врло доцкан. А како се догађало да и који непријатељ дотле допре, то је он био већ раније заповедио стражама на кулама: да, пошто сунце зађе, убију сваког ко се хтедне приближити граду а одзива не каже.

Једно вече кад се он, тако доцно, удубљен у мисли јамачно о тешком стању Србије, враћао ка граду, стража упита:

— Ко иде?

Стеван то и не дочује; толико се био замислио. У густој помрчини, стражар га не позна него пусти стрелу и доброга Деспота погоди у само срце.

Ово се овако прича у околини Манасије, што ми бележимо као доказ да је смрт Стеванова много занимала народ. А историски је потврђено да је он преминуо на месту где је данас *Стојничка Црква*, у *Црквинама* (пређе: *Дервенглавама)*, као што је раније већ испричано.

И у овом округу има нешто Влаха, али су се они и оделом и говором још више примакли Србима.

Пада у очи обичај који се најчешће срета у параћинској: да се имена и мушка и женска дају она која изражавају неку милошту у породици. Тако су, на прилику, најчешћа имена: Милоје, Милојко, Милосав, Милисав, Милан, Милован, Миливоје, Миладин, Милета, Милија, Радоје, Радован, Радивоје, Радојко; — Милена, Милана, Милица, Миља, Рада, Радојка, Миљана, и т. д.

и. УПРАВНА ПОДЕЛА

Подела овога округа за управу, док су владали Турци, била је различита од данашње.

Параћин и његова нахија, у коју је улазила и кнежина ражањска, припадао је *Лесковцу*, а права *ћуприска нахија*, која се звала *Ресава*, као да је била подељена на две поле. Једној поли средина је била у Ћуприји, а другој, на сву прилику, град *Манасија* или село *Војник*; јер се *Свилајинац* и 1822 године помиње као и сва друга села у Ресави.

После 1832, округ је тај раздељен на два среза: на *ресавски* и *параћински*. Првоме је столица *Свилајинац*, а другоме *Параћин*.

Окружна пак власт находила се у Ћуприји.

Године 1871, ресавски је срез раздељен на два нова среза: на *ресавски* и *деспотовачки*. Први је обухватио села у Доњој Ресави ближе к Морави, а други хвата Горњу Ресаву и планине. Првом је столица *Свилајинац*, а другоме село *Војник*, 1 сат испод Манасије. Параћинском је срезу и сад столица у Параћину.

У Ћуприји су: штаб источно-моравске дивизије; окружни суд; начелништво; окружни бригадни штаб; команда понтоњерске чете, и многе радионице.

Само окружни прота овде чини изузетак: он седи у селу Медвеђи далеко од окружне вароши.

Ћуприски је округ део београдске јепархије.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од нових тековина била би на првом месту ћуприја преко Мораве, али је њу однела вода, те и ако је у новије време била стечена она је на скоро и растечена. Остаје друго јавно добро у ком прво место заузимају путови, и то:

Пут од Ћуприје на Параћин к Алексинцу;

Пут од Ћуприје преко Везирова Брда на Свету Петку и Честобродицу к Зајечару;

Пут од Ћуприје к Раваници;

Пут од села Медвеђе к Манасији.

Сви су ови путови правилно просечени и насути, само на злогласној Честобродици још није ни линија добра нађена а камо ли да је што друго урађено. Тај пут, докле држи та Честобродица, још је пут за коње и пешаке, а за кола је пролаз тек по невољи.

Од *зграда* нових заслужују помена

Окружна кућа у Ћуприји за суд и за начелништво;

Среска кућа у Свилајинцу.

За тим долазе школске зграде: у Глоговцу, у Медвеђи, у Сењу, у Сикирици, у Мутници, у Плавни, у Свилајинцу, у Бобови, у Дворишту, и у Бигреници.

Цркве нове су: у Ћуприји, Свилајинцу, Медвеђи, и Плавни, а и Света Петка нова је богомоља на старим темељима.

У Параћину је била озидана велика нова црква. Да се одржала, била би једна од највећих богомоља у Србији, али је несрећом, или боље рећи, невештином мајстора, изашла таква да се сурвала пре довршења — и сад дремље обрушена на поуку и општинама и предузимачима:

Знање ствара,
Незнање обара;
Знање је моћ,
Незнање одмоћ.

Још нам ваља поменути дрвени мост на Морави код Ћуприје којим иде велики београдско-алексиначки пут.

На другим прелазима моравским, на Свилајинцу, Војсци, Глоговцу, и Сињем Виру, возе обичне скеле.

ЗАВРШЕТАК

Још само неколико речи да кажемо па смо са свим готови. Ради смо овде да приберемо на једно место оне статистичке податке који су досад већ изложени, а и неке нове.

Тако нам најпре долази овај преглед:

ОБЛАСТ	ПОВРШИНА □		БРОЈ ЖИТЕЉА ПО ПОПИСУ У ГОДИНИ		НАСЕЉЕНОСТ НА 1 □			
					МИЉУ		КИЛОМЕТАР	
	МИЉА	КИЛОМЕТАРА	1866	1875[1]	1866	1875	1866	1875
Шумадија . . .	174·55	9.611	331.745	373.528	1901	2140	35	40
Мачва	124·32	6.846	205.932	219.657	1656	1767	31	32
Рујно, Стари Влах, и Рашка	225·91	12.439	229.990	255.525	1018	1131	18	21
Тимочка Крајина	156·66	8.626	226.823	253.719	1448	1620	26	29
Браничево . . .	109·56	6.033	196.678	222.488	795	2031	34	37
Варош Београд .	—	—	25.178	27.605	—	--	—	-
Србија	791·00	43.555	1,216 346	1,352.522	1538	1710	28	31

Као што се види из овога прегледа, *Шумадија* је насељена најгушће, а *Рујно, Стари Влах*, и *Рашка* најређе. На једном □ километру највише се душа умножило у *Шумадији*, а најмање у *Мачви*.

Од целе површине Кнежевине Србије, највећи део заузимају *Рујно, Стари Влах*, и *Рашка*, а најмањи *Браничево*. Од жи-

[1] Попис је овај почет у Новембру 1874.

тељства пак, по попису од 1866, највећи део долази на *Шумадију*, а најмањи на *Браничево;* а године 1875 највећи део долази опет на *Шумадију*, а најмањи на *Мачву*.

На сваких 100 душа нађених пописом године 1866, има 1875

У Браничеву	113·12	годишње је множење	1·64 %
„ Шумадији	112·59	„ „ „	1·57 %
„ Тимочкој Крајини . .	111·86	„ „ „	1·48 %
„ Рујну, Ст. Влаху, Рашкој	111·10	„ „ „	1·39 %
„ Мачви	106·67	„ „ „	0·84 %
„ Београду	109·64	„ „ „	1·21 %
У Србији . . .	111·20	„ „ „	1·40 %

Сад да видимо како по попису од 1866 године стоје бројеви мушкиња према бројевима женскиња:

ОБЛАСТ	БРОЈ ЖИТЕЉА			НА 1000 МУШКИХ ИМА ЖЕНСКИХ
	мушких	женских	свега	
Шумадија	170.980	160.765	331.745	940
Мачва	105.478	100.454	205.932	952
Рујно, Стари Влах, и Рашка . . .	117.489	112.501	229.990	958
Тимочка Крајина	116.389	110.434	226.823	948
Браничево	101.563	95.115	196.678	937
Варош Београд	14.992	10.186	25.178	679
Србија	626.891	589.455	1,216.346	940

По вери становника, у Србији има (по попису од 1866)

Православних	1,206.045	душа или	99·15 %
Мухамедоваца	4.979	„ „	0·41 %
Католика	3.405	„ „	0·28 %
Јевреја	1.560	„ „	0·13 %
Протестаната	357	„ „	0·03 %

Колико је било (1866) у Србији сељака а колико варошана, види се из овог прегледа:

ОБЛАСТИ	БРОЈ — ВАРОШАНА	СЕЉАКА	СВИЈУ	ПРОЦЕНАТ ВАРОШАНА
	СТАНОВНИКА			
Шумадија	21.845	309.900	331.745	6·58
Мачва	17.673	188.259	205.932	8·58
Рујно, Стари Влах, и Рашка	13.651	116.339	229.990	5·94
Тимочка Крајина	23.458	203.365	226.823	10·34
Браничево	23.620	173.058	196.678	12·09
Варош Београд	25.178	—	25.178	100·00
Србија	125.425	990.921	1,216.346	10·31

Највише дакле варошана има у *Браничеву*, а најмање у *Рујну*, *Старом Влаху*, и у *Рашкој*.

Насеоност местâ види се из овог прегледа који је састављен из података III свеске *Државописа Србије*:

ОБЛАСТИ	БРОЈ МЕСТА КОЈА БРОЈЕ — до 100	101 до 200	201 до 500	501 до 1000	1001 до 2000	2001 до 5000	5001 до 10000	преко 10000	СВЕГА НАСЕЉЕНИХ МЕСТА
	СТАНОВНИКА								
Шумадија	10	89	277	174	47	9	2	—	608[1]
Мачва	6	46	191	125	22	4	1	—	395[1]
Рујно, Стари Влах, и Рашка	22	72	298	136	16	2	—	—	546[1]
Тимочка Крајина	6	50	136	102	48	10	—	—	352[1]
Браничево	—	11	115	103	37	11	1	—	278
Варош Београд	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Србија	44	268	1017	640	170	36	4	1	2180

Колико је било кућа, и по колико душа долази на једну кућу, види се из овога прегледа:

[1] Ови се бројеви не слажу с бројевима селâ која смо за сваки округ на свом месту изложили, а то је за то што у званичном пописивању (1866) нису сви засеоци вођени за се, већ скупа са селима с којима чине једну општину.

Области	БРОЈ КУЋА			У ЈЕДНОЈ КУЋИ		
	по варошима	по селима	свега	варошкој	сеоској	у опште
				има становника		
Шумадија	4.990	50.921	55.911	4·38	6.09	5·93
Мачва	3.155	24.783	27.938	5·60	7·59	7·37
Рујно, Стари Влах, и Рашка	3.545	33.122	36.667	3·55	6·53	6·27
Тимочка Крајина	5.235	33.205	38.440	4·48	6·12	5·90
Браничево	4.944	33.678	38.622	4·78	5·14	5·09
Варош Београд	3.449	—	3.449	7·30	—	7·30
Србија	25.318	175.709	201.027	4·95	6·21	6·05

Број становника једне куће варошке и једне куће сеоске јесте као 100:125, а у појединим областима то је овако:

У Рујну, Старом Влаху, и Рашкој, као 100 : 170
„ Шумадији . . . . „ 100 : 139
„ Тимочкој Крајини . . . . „ 100 : 137
„ Мачви . . . . „ 100 : 136
„ Браничеву . . . . „ 100 : 108

Ово најбоље показује где су се најбоље одржале задруге.

Прелазимо сад на *покрет житељства*, а то је рашћење и опадање популације. У том су главне чиниље: венчање, рађање, и умирање.

Из података које имамо при руци саставили смо преглед о покрету житељства с годишњим срединама за период од 1862—1873 године.

Области	од 1862 – 1873 год. годишњи број					
	венчања	рођених	умрлих	венчања	рођених	умрлих
				на 1000 житеља[1]		
Шумадија	4.133	15.854	10.915	12·49	47·89	32·97
Мачва	2.733	9.846	8.268	13·37	48·16	40·41
Рујно, Стари Влах, и Рашка	2.532	9.304	6.203	11·02	40·49	26 99
Тимочка Крајина	2.535	9.587	6.428	11·29	42·68	28·62
Браничево	2.220	8.883	5.389	11·30	45·20	27·42
Варош Београд	297	774	1.182	11·80	30·74	46·94
Србија	14.450	54.248	38.385	11·93	44·77	31·68

[1] У овом ручуну изостављени су житељи вере мухамедовске који су по народности Цигани, те тако има без Мухамедоваца по попису од 1866 године:

У Србији има годишње на 1000 душа по 12 венчања, или по једно на 84 душе. У појединим областима пак има годишње једно венчање и то:

У Мачви	на	75	житеља
„ Шумадији	„	80	„
„ Тимочкој Крајини	„	89	„
„ Браничеву	„	89	„
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	„	91	„
а у вароши Београду	„	85	„

На годину долази на 1000 житеља 45 рођења, или на сваке 22 душе по једно рођење, а у области:

Рујну, Старом Влаху и Рашкој .	на	25	житеља
Тимочкој Крајини	„	23	„
Браничеву	„	22	„
Шумадији и Мачви	„	21	„
А у вароши Београду	„	33	„

Сразмера између броја деце брачне и броја деце ванбрачне, у неколико је мерило морала у народу. У нас од 1000 рођења тек су 3·77 ванбрачна, а најгори је у томе Београд, где на 1000 рођења долази 46·51 ванбрачно. У појединим областима то је овако:

у Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	на	1000	6·88
„ Мачви	„	1000	3·96
„ Шумадији	„	1000	2·50
„ Браничеву	„	1000	1·13
„ Тимочкој Крајини	„	1000	1·04

На 1000 душа има у Србији годишње 32 смртна случаја

у Шумадији	331 032	глава
„ Мачви	204 448	„
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	229.785	„
„ Тимочкој Крајини	224.619	„
„ Браничеву	196 540	„
„ вароши Београду	25 178	„
Свега	1,211.602	„

или један смртни случај на 32 душе. Најјачи помор влада у Мачви, јер тамо долази једна смрт већ . . . на 24 житеља

У Шумадији . . . . „ 30 „

„ Тимочкој Крајини . . . . . „ 35 „

„ Браничеву . . . . „ 36 „

„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој „ 37 „

а у вароши Београду чак и . . „ 21 душу.

Према свему томе годишњи вишак рођења износи 1·309 процената; тако би се број душа удвојио у Србији за 53 године.

Колико је школа и цркава према броју житеља, види се из овог прегледа. Бројеви цркава и школа вреде за 1874 годину.

Области	Број цркава			Број основних школа			На једну	
	мирских	манастира	свега	мушких	женских	свега	цркву	школу
							долази житеља	
Шумадија	119	14	133	162	7	169	2 494	1.963
Мачва	68	5	73	76	6	82	2.820	2.510
Рујно, Стари Влах, и Рашка	71	8	79	58	7	65	2.910	3.538
Тимочка Крајина	70	7	77	96	10	106	2.946	2.140
Браничево	38	7	45	91	9	100	4.371	1.967
Варош Београд	10	—	10	7	8	15	2.518	1.678
Србија .	376	41	417	490	47	537	2.917	2.265

Код овако малог броја школа не може се ни знање много ширити у народу. Из података који су прибрани пописом 1866 године, види се колико је било писмених лица у Србији, а колико је у појединим областима, види се из овог прегледа:

Области	У 1866 години било је писмених			У средњу руку долази једно писмено лице у		
	варошана	сељака	свега	варошима	селима	опште
				на житеља		
Шумадија . .	6.298	7.003	13.301	3·47	44·25	24·94
Мачва	2.951	3.556	6.507	5·99	52·94	31·65
Рујно, Стари Влах, и Рашка	3.679	2.776	6.455	3·71	77·93	35·63
Тимоч. Крајина	4.581	2.685	7.266	5·12	75·36	31·22
Браничево . .	4.350	2.687	7.037	5·43	62·54	27·95
Вар. Београд .	10.327	—	10.327	2·44	—	2·44
Србија .	32.186	18.707	50.893	3·90	58·32	23·90

Кад апсолутне бројеве писмених лица поредимо једне с другима, онда излази да је на сваку стотину писмених варошана било само 58 сељака. У појединим областима пак била је овака размера:

У Мачви	као	100:120
„ Шумадији	„	100:112
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	„	100: 76
„ Браничеву	„	100: 62
„ Тимочкој Крајини	„	100: 59

Србија је земља тежачка, јер од свега становништва долази 90 % на тежаке. Колико је било обрађене површине у Србији 1867 године, види се из овог прегледа:

Области	Пшеница	Раж	Јечам	Кукуруз	Крупник	Овас	Просо и Кљда	Сва жита	Кромпир	Купус	Дуван	Лан	Конопља	Башта за зеље	Воћњаци	Ливада	Винограда
	Дана орања од 1000 □ хвати															Коса	Мотика
Шумадија . .	87.755	6.891	13.904	134.071	3.168	24.323	214	270.326	5.525	6.947	939	422	11.942	6.313	56.700	189.229	129.951
Мачва . . .	58.049	358	13.548	70.719	387	1.837	233	145.131	2.439	1.847	937	2.838	4.547	2.439	29.630	104.904	30.431
Рујно, Стари Влах и Рашка	15.717	7.907	4.619	39.944	5.289	7.620	2.182	83.278	1.520	2.203	454	21	4.179	2.795	25.571	100.190	36.203
Тим. Крајина	54.169	12.815	15.261	106.968	11.332	11.887	31	212.463	1.129	2.509	904	105	5.836	5.026	14.629	120.553	125.948
Браничево . .	32.747	2.494	11.130	93.630	3.627	4.743	38	148.409	2.207	2.083	565	986	5.163	2 000	13.460	121.712	86.652
Вар. Београд	496	5	247	488	4	207	7	1.454	18	1	89	—	—	95	39	218	1.506
Србија .	248.933	30.470	58.709	445.820	23.807	50.617	2.705	861.061	12.838	15.590	3.888	24.37	31.667	18.668	140.029	636.806	410.691

Највећи простор земље био је засејан кукурузом и пшеницом, а најмањи ељдом и просом. Овај преглед показује колико у опште има земље орнице у Србији. Простори су исказани хектарима:

Области	земља под плугом	воћњаци	ливаде	винограде	свега обрађено	од 100 хектара целе површине обрађено
	х	е	к т	а	р	а
Шумадија	110 381·11	20.695·50	41.251·92	7.537·16	179.865·69	18·75
Мачва	58.464·97	10.814·95	22.869·07	1.765·00	93.913·99	13·72
Рујно, Стари Влах, и Рашка	34.474·25	9.333·42	21.841·42	2.099 77	67.748·86	5·45
Тимочка Крајина .	83.209·78	5.339·58	26.280·55	7.304·98	122.134·89	14·15
Браничево . . .	58.915·74	4.912·90	26.533·22	5.025·81	95.387·67	15·82
Варош Београд .	604·81	14·24	47·33	87·35	753·93	44·35
Србија .	346.050·66	51.110·59	138.823·71	23.820·07	559.805·03	12·85

Колико простора остаје под шумом, а колико је непроизводне земље под каменом, планинама, рекама, и барама, не може се казати докле се год Србија не премери.

Колико се чега производи у нас не можемо да кажемо, али се може узети да је производња доста јака, јер се доста знатне количине жита извозе.

Извоз најглавнијих житних производа био је овај:

у години:	пшенице	кукуруза	ражи	јечма	овса
	у товарима по 100 килограма.				
1868	587.267	28.840	12.901	35.046	8.885
1869	109.841	36.520	9.067	53.521	2.254
1870	138.000	22.000	3.450	5.650	8.300
1171	98.950	1.200	8.250	1.000	700
1872	39.900	5.300	2.450	3.200	400

Кад је 1866 године пописана стока, увидело се да особито оваца и свиња доста има. Колико од кога реда стоке има у којим областима види се из овог прегледа:

Области	У 1867 ГОДИНИ БИЛО ЈЕ						Број кошница
	Коња	Говеда	Свиња	Оваца	Коза	Свега стоке	
	К О М А Д А						
Шумадија . .	26.896	202.679	483.694	769.068	45.065	1,527.402	41.506
Мачва	32.240	143.665	369.047	340.250	23.420	908.622	26.500
Рујно, Стари Влах, и Рашка	24.732	154.381	137 875	387.788	104.489	809.265	14.310
Тим. Крајина	21.338	144.488	123.283	593.416	206.363	1,088.888	10.820
Браничево . .	17.116	95.401	176.809	585.004	71.879	946.209	15.673
Вар. Београд	663	811	456	1.784	3	3.717	343
Србија .	122.985	741.425	1,291.164	2,677.310	451.219	5,284.103	109.152

Од 10.000 комада све стоке, има

Оваца	5.067	комада
Свиња	2.443	„
Говеда	1.403	„
Коза	854	„
Коња	233	„

Од целог броја стоке, има на

У ОБЛАСТИМА:	1000 житеља	једној □ миљи
	КОМАДА	
Браничеву	4.811	8.637
Тимочкој Крајини	4.801	6.951
Шумадији	4.634	8.771
Мачви	4.412	7.309
Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	3.519	3.582
У вароши Београду	148	—
У Србији	4.344	6.680

Поред разног жита, стока је за сад наш главни производ за који се уноси у земљу новац са стране. Колико је стоке извежено за шест година (т. ј. од 1867 год. кад је стока последњи пут пребројана па до 1872 године), види се из овог прегледа:

Године	ИЗВЕЖЕНО ЈЕ ИЗ ЗЕМЉЕ				
	ГОВЕДА	СВИЊА	ОВАЦА	КОЗА	СВЕГА
	КОМАДА				
1867	28.222	209.015	59.925	15.469	312.631
68	34.143	433.935	92.202	27.749	588.029
69	21.269	442.796	33.384	16.919	514.368
70	20.098	386.784	29.991	16.737	453.610
71	27.263	369.085	41.251		437.599
72	42.534	472.703	73.782		589.019

Овако велики извоз стоке ком се придружује још и извоз разних сировина, као: кожа, лоја, и т. д., не може бити користан по нашу земљу у опште, јер колико год добијамо за живу стоку и сировине, толико опет морамо да дајемо за прерађену робу коју за своју потребу уносимо са стране у земљу.

О томе се најбоље можемо уверити из трговачког биланса за неколико година који у овом прегледу износимо:

Године	ВРЕДНОСТ		УВОЗ ЈЕ БИО ОД ИЗВОЗА	
	ИЗВОЗА	УВОЗА	ВЕЋИ	МАЊИ
	ДИНАРА			
1866	18,798.115	21,676.655	2,878.540	—
67	24,812.154	26,450.745	1,638.591	—
68	37,824.151	29,962.695	—	7,861.456
69	33,863.709	26,659.546	—	7,204.163
70	30,595.420	27,937.238	—	2,658.182
Свега	145,893.549	132,686.879	4,517.131	17,723.801
Годишње	29,178.710	26,537.356	—	2,641.354

КРАЈ

РЕГИСТАР

А

В

В

Д

Ђ

Е

З

И

J

Digitized by Google

Л

Љ

Н

О

Digitized by Google

П

С

У

Ч

Џ

Ш

ДОПУНЕ И ИСПРАВЦИ

1, *Мустај-Паша*, београдски везир, уморен је 16 Фебруара 1801 *Гласник* XXV, стр. 82.

2, Бројеви душа су од 1866, а бројеви пореских глава од 1870, а не од 1872, као што је негде погрешно штампано.

3, *Миљко Радоњић*, професор велике школе у Београду за Карађорђева времена, мисли се да је писао „Сербіе плачевное пакипорабощеніе. *Ст. Новаковића, Библиографија*, стр. 102.

4, *Село Пауне*, које је (стр. 408) стављено у срез ваљевски, прибројано је срезу колубарском ваљевског округа 21 Дек. 1873.

5, *Мрчки* је заселак од Царине, изъ Пеќске ка Ваљеву. Ту има и шанац, изнад Гуњака. Ово је од Рожња 3 сата на североистоку.

6, *Суд народни* расписао је 9 Фебруара 1834 № 336 нахійским судовима да се нахија *пожешка* унапредак зове чачанска, пошто јој је и суд у Чачку, а *новопазарска* да се зове *студеничком*, пошто јој је и суд у Студеници. (*Срб. Новине* бр. 7, од године 1834).

Ово се додаје ономе што је казано на стр. 644.

7, *Бела Црква*, у Карану, стара грађевина. На северној поли припратнога зида измолован је оснивалац цркве, с три женске поред себе. Спрам главе му је запис из кога се може прочитати ово: **Жоупана Бракана сь подьроужіемь (тако) и сь соусѣдьми своими.“**

Ово ми је имао доброту саопштити г. *Валтеровић*.

8, На страни 773, где су бројеви цркава и школа, треба над првим бројевима да стоји *школа*, а над другима *црква*, јер овако је сада са свим наопако.

9, „*Црква Јања у Старом Влаху*,“ под Мучњем; сад се и то зове *Бела Црква*, и иду јој села: *Катићи*, *Брезова* и *Маће*.

„Црква Јања у Староме Влаху“ помиње се у књизи II, стр. 199 *Народних Песама*.

10, У Г. Милановцу има једна школа на 429 житеља, а не на 858 као што је погрешено на страни 353.

11, У срезу моравском (рудн.) има једна школа на 3964, а не на 2964 стр. 353.

12, Срез драгачевски има 7 цркава, а не 8 као што је означено у таблици на стр. 690.

13, Црноречки округ има 43 села, а не 44, а крајински 74, а не 73; а насељених места свега 80, а не 79; у Тимочкој Крајини има свега 359 насељених места, а не 358. Исправка к страни 770.

14, У срезу алексиначко-ражањском долази једна црква и једна школа на 2868 душа, а не на 2535 стр. 813.

15, У срезу заглавском има једна школа на 3826 душа, а не на 3816 стр. 847.

16, Године 1844 у Ћупрійском округу је било 14 школа, а не 4, као што је погрешно штампано на стр. 1017.

17, У срезу моравском (пож.) има 4 цркве, а не 5, као што стоји на страни 1071.

18, У срезу моравском долази једна школа на 5349 душа, а не на 4396, а

19, У срезу млавском једна школа на 4100, а не на 4680 као што је записано на стр. 1073.

20, Године 1815, Јуна 10, Кнез Милош „у име свiю старешина", поставља *Јована Ђорђевића, Козељца*, за капетана качерског, и означује му 22 села којима ће заповедати. На том је писмену печат Миланов. У среди је лав с мачем, око њега су бојни знаци, а около натпис: „Миланъ Обреновичъ". Документ је у г. *Павла Козељца*, унука Јованова. Ово је допуна оном што је говорено на стр. 322—324 ове књиге.

Даље:

На страни	ред	стоји:	а треба:
„ 21	19	барош	варош
„ 29	33	Гушанца	од Гушанца
„ 36	30	волео	волео је
„ 38	25	вероваље	веровање
„ 42	3	Обреновића	Обреновић
„ 43	25	школе	школе
„ 46	12	предаже	предлаже
„ 65	30	југојсточној	југоисточној
„ 68	10	долази	долазе
„ 68	(у другој примедби)	друго и	и друго
„ 171	(у првој примедби)	У Кусачани	И Кусачани
„ 206	10	Милешево	Милешево
„ 258	(у примедби)	Пна етров	на Петров
„ 329	11	д	да
„ 344	10	пак.	пак,
„ —	—	нобије	новије
„ 347	17	Прета	Прота

На страни	ред	стоји:	а треба:
„ 376	34	2 (нотица)	1 (нотица)
„ 414	20	необичног	необичној
„ 416	4	изгара	игара
„ 416	8	Волканска	Балканска
„ 462	11	свршеп	свршен
„ 492	22	18 Априла	12 Априла
„ 500	16	С бију	Србију
„ 501	12	Грбобић	Грбовић
„ 5 3	1	пречагу	прегачу
„ 568	12	разгдегаше	разлегаше
„ 572	3	*Шабачкој Ади*	*Шепачкој Ади*
„ 577	3	117.840	117.489
„ 588	23	клуа	кула
„ 642	15	на	ни
„ 761	17	6.055	4.541
„ 695	16	О дагино љубо	Ордагина љубо
„ 711	5	*Лачнојевићима*	*Лазнојевићима*
„ 712	30	кртање	кретање
„ 746	2	вароши	варош
„ 769	15	алексиначко	алексиначком
„ 768	15	крушац соли	крушњц соли
„ 841	25	прошлога до века	до прошлога века
„ 865	15	Мачвачка	Мачванка
„ 868	28	Окрут	Округ
„ 875	(у примедби)	Сервановоновац	Серваноvaц
„ 882	1	Кривоварскога	Кривовирскога
„ —	5	*Моровштице*	*Мировштице*
„ 889	1	штета	штете
„ 933	4	Дититар	Димитар
„ 953	2	ђердап	Ђердап
„ 970	25	грооњу	гробљу
„ 982	5	*Ілаваш*	*Главаш*
„ 983	4 (у примед.)	да ж	да жива
„ 1016	18	по 85·65 женских	по 95·65 женских
„ 1016	23	1·783	1·81
„ 1025	8	да	се
„ 1031	53 (у примед.)	Себоји	Србији
„ 1114	14	Милисав	Милосав